

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196161

UNIVERSAL
LIBRARY

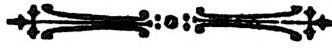

महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

योगवासिष्ठ

या ग्रंथाचें

मराठी सुरस भाषांतर

भाग दुसरा

आवृत्ति दुसरी

प्रकरणें

५ वें उपशम, ६ वें निर्वाण—पूर्वार्ध

भाषांतरकार

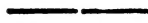
वे० शा० सं० विष्णुशास्त्री बापट

प्रकाशकः—बालकृष्ण पांडुरंग ठकार, मालक
गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी,
बुधवार पेठ, पुणें शहर.

मुद्रकः—रा. अच्युत चिंतामण भट,
यशवंत छापखाना, १२१ शनवार, पुणें सिटी.

मि. भाद्रपद व. ९, शके १८४८, क्षयनाम संवत्सरे.

३० सप्टेंबर, सन १९२६ इसवी.

हा ग्रंथ गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळीचे व्यवस्थापक आणि
मालक रा० बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार यांनी पुणे, पेठ शनिवार येथील
रा० अच्युत चिंतामण भट यांच्या यशवंत छापखान्यांत छापवून
पुणे, पेठ बुधवार, घरनंबर १७२ येथे प्रसिद्ध केला.

या ग्रंथाचे सर्व मालकीहक्क सन. १८९८ च्या २९ व्या अंका-
प्रमाणे नोंदवून प्रकाशकांनी आपणाकडे राखून ठेविले आहे.

चित्रांची सूचि.

- १ कै. श्री. वज्रचूडेमंडित यशोदाबाई राणीसाहेब ऊर्फ बहिनीसाहेब
सं. कुलंदवाड (सीनियर) यांचें छायाचित्र .... (प्रारंभी)
- २ श्रीहरिः—'हे महात्मन्! ऊठ जागा हो.' असें म्हणून त्यांनी आपला
पांचुजन्य नांवाचा शंख वाजविला. .... (पृ. ७१२)
- ३ भुवुंडः—खरोखर, फार दिवसांनी आपण आम्हांवर ही कृपा केलीत.
आपण आम्हां सद्वृक्षांवर दर्शनामृताचा वर्षाव केला ! .... (पृ. ९७७)
- ४ कुंभः—मी आज संध्याकाळी स्वर्गांतून स्वाचित येतो. कारण मला
स्वर्गपेक्षां तुझा समागम अतिशय संतोष देतो. .... (पृ. १२१९)
- ५ शिखिध्वजः—या लोकांत मी तुलाच कुलांगना समजतो. लोकांत
प्रासिद्ध असलेल्या सर्व कुलांगनांना तूं आज जिंकले आहेस ! (पृ. १२३२)

सशक्तिक श्रीसीताराम प्रसन्न.

दुसऱ्या आवृत्तीसंबंधी प्रकाशकांचे चार शब्द.

यत्कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मया कृतम् ।

त्वया कृतं तु फलमुक् त्वमेव रघुनंदन ॥

श्रीमत्सत्त्वसंकल्प षड्गुणधैर्यसंपन्न सशक्तिक राजा. श्रीरामचंद्राच्या अनुपम कृपेने आज पुनर्मुद्रित केलेला श्रीबृहद्योगवासिष्ठाच्या मराठी भाषांतराचा दुसरा भाग आमच्या वाचकांच्या हातीं देऊन कृतार्थता मानीत आहो. ही कृतकृत्यता पुनर्मुद्रणाचा योग आल्याची नव्हे, तर तो आल्याने एका कल्पनातीत संकटांतून मुक्त झाल्याची होय. यांत आश्चर्याची गोष्ट इतकीच आहे की, या भागाच्या प्रथम मुद्रणाचे प्रसंगीही आम्हांस बराच त्रास झाला होता. पण आजच्या संकटाचा विचार करिता त्या वेळचे संकटच नव्हे असे वाटते. त्याचा यापेक्षा जास्त खुलासा देणे अयोग्य होय. तसे करणे म्हणजे वयोमानाने आलेल्या बुद्धिमांध्याचा व बुद्धिभ्रंशाचा आपण हांऊन स्फोट करणे होय. आलेल्या संकटाचा खेद मानावा तितका थोडाच आहे, इतके सांगणे आमच्या ग्रहमानाने जरूर आहे. अखेर अर्चित्यशक्ति ईश्वरी घटना मानवी बुद्धीला अगम्य होय, हेच खरे ठरले. “ भयकुद्भयनाशक ” प्रभूनेच त्या संकटांतून आमची मुक्तता ज्या दोन सत्पुरुषांच्या साहाय्याने केली, त्यांचे येथे आमार मानणे जरूर आहे.

त्यांतील पहिले गृहस्थ म्हणजे संस्थेचे व आमचे हितचिंतक आणि प्रचारक रा. रामचंद्र वामन आठवले; आणि दुसरे गृहस्थ म्हणजे श्रीदेवी भागवताच्या कामापासून विशेष परिचित झालेले रा० अच्युतराव चिंतामण भट, मालक यशवंत प्रेस पुणे, हे होत. दोघांनीही आम्हांस कायममर्चे ऋणी केले आहे. व्यवहार पूर्णपणे संपल्या-बरही त्यांच्या उपकारांची फेड होणे शक्य नाही.

येथपर्यंत जरूर त्या गोष्टीचा खुलासा केल्यावर राहिलेलें कर्तव्य बजावून सर्वांची रजा घेतो. मधल्या दोन वर्षांच्या संकटांत आमचे दुःख परमावधीला पोचल्यावर आर्थिक साहाय्याकरितां आम्ही श्रीमंत सरकार अण्णासाहेब पटवर्धन, बी. ए. चीफ ऑफ कुर्दवाड सीनियर व त्यांच्या प्रस्तुतच्या राणीसाहेब श्री. सौ. सीताबाई ऊर्फ माईसाहेब या उभयतांस प्रार्थना केल्यावरून दोघांनी पूर्वीच्या राणीसाहेब कै० श्री० अखंडवज्रचूडे-मंडित सौभाग्यवती यशोदाबाई ऊर्फ बहिनीसाहेबमहाराज यांच्या बाळ्मयात्मक स्मारकाकरितां म्हणून साहाय्य केलें. त्यामुळेच हा पुनर्मुद्रित केलेला दुसरा भाग सदर राणीसाहेबांच्या दिवंगत आत्म्यास अत्यंत भक्तीने समर्पण केला आहे. या भागाच्या

आरंभी कै० राणीसाहेबांचा फोटो—छायाचित्र—व अल्प जीवनचरित्रही दिलें आहे. हा योगही ईश्वरी घटितानेंच आला. कारण, यांत उपशमप्रकरणानंतर निर्वाण प्रकरणाचा पूर्वार्ध आल्यानें सहजच राणीसाहेबांच्या वाङ्मयात्मक स्मारकाला ती गोष्ट पोषक झाली. या भागाची पहिली आवृत्ति परमेश्वरार्पण केली होती.

मदतीबद्दल प्रार्थना केली असतां प्रस्तुतच्या राणी श्री. सौभाग्यवती माईसाहेबांनीं श्रीमंत सरकार अण्णासाहेबांशीं सहमत करून सुविचारपूर्वक जी योजना केली तीवरून त्यांचा मुत्सद्दीपणा व दूरदर्शित्व सहज प्रत्ययास येतें. प्रस्तुत श्रीमंत अण्णासाहेबांची प्रकृति बरी नसल्यामुळे संस्थानचा सर्व कारभार रा. व. लक्ष्मणराव फणसळकर बी. ए. एल्.एल्, बी. कारभारीसाहेब यांच्या सल्ल्यानें स्वतः श्री. सौ. माईसाहेबच पहात असतात.

असो. आतांपर्यंत जरूर त्या गोष्टींचा उल्लेख केल्यावर जुन्या नव्या आश्रय दात्यांचें आणि युवराजांसहित सहकुटुंब श्री. अण्णासाहेबांचें आरोग्य वाढाविण्याबद्दल मंगलधाम प्रभूची अनन्य प्रेमानें प्रार्थना करून सर्वांची रजा घेतों. इति शम्.

पुणे, शुक्रवार ता. १।१०।२६ {

सर्वांचा नम्र सेवक
बालकृष्ण पांडुरंग ठकार, प्रकाशक.

॥ सच्चिदिक श्रीगजानन प्रसन्न ॥

श्रीमंत सरकार भाळचंद्रराव ऊर्फ अण्णासाहेब पटवर्धन बी. ए.
चीफ् ऑफ् कुर्दवाड सीनीयर, यांच्या प्रथमपत्नी कैलासवासी श्रीमती सौभाग्यवती
वज्रचूडेभंडित यशोदाबाई राणीसाहेब ऊर्फ बहिनीसाहेब यांचे

जीवनचरित.

चरित्रनायिकेचे वडील व मातोश्री.

सुप्रसिद्ध बडोदा राज्यांतील सरदार कैलासवासी श्रीमंत चिंतामणराव ऊर्फ
भाऊसाहेब, मुजुमदार या सर्वगुणसंपन्न पुरुषाने आपल्या सद्गुणांनी श्रीमान् महाराजासाहेब
सयाजीराव गायकवाड यांस प्रसन्न करून त्यांच्या कृपेने बडोदा राज्यांत मोठमोठ्या
हुद्यांची कामे केली. रत्नपारख हा यांच्या ठिकाणचा विशिष्ट गुण महाराजासाहेबांच्या
नजरेत भरल्यामुळे अखेर जवाहिरखान्याचे कामही त्यांच्यावरच सोपविले होते. मद्रा-
स राज्यांच्या कृपेने भाऊसाहेबांनी सहकुटुंब विलायतेचा प्रवास केला होता. तरी त्यांची
स्वधर्मनिष्ठा, खानसंध्या वगैरे कडक होती. मुंबईचे प्रख्यात डॉक्टर श्री० नानासाहेब
देशमुख एम्. डी. यांच्या भगिनी याच भाऊसाहेबांच्या प्रथमपत्नी होत. त्याही
आपल्या पतीप्रमाणे अत्यंत सच्चरित होत्या. त्यांचे आचरण उभय कुलांचा भूषणभूत
असेच होते.

चरित्रनायिकेचा जन्म.

अशा या सुखी दंपत्यास ता० २०।२।१८८० या दिवशी जे पहिले अपत्य
—कन्या झाली, तीच या चरित्राची नायिका होय. या मुलीचे नांव काशीताई असे
ठेवले होते. इच्यानंतर दुसरे अपत्य मुलगा झाला. त्याचे नांव दत्तात्रेय ऊर्फ आबा-
साहेब. हेच प्रस्तुत सरदारांकीचा उपभोग घेत आहेत. भाऊसाहेबांच्या गृहिणीने
आपल्या पतीस दोन अपत्ये मागे ठेवून आपले इहलोकीचे कार्य संपविले. पुढे
भाऊसाहेबांनी द्वितीय संबंध केला. पण या दोन्ही अज्ञान मुलांच्या सुदैवाने सापत्न-
पणाचा कटु अनुभव त्यांस आला नाही.

अगदींच अल्पवयांत विवाह-सौभाग्य-योग.

कन्याविवाह हा कोणत्याही काळांतील व स्थलांतील प्रश्न मानिला तरी, मुलीच्या
कन्याची बाब म्हणजे चिंताजनक अशीच असते. पण एखादी मुलगी भाग्यवान् असल

तर सर्व काळीं सर्वांना कष्टतर वाटणारा हा प्रभ विनायास सुटतो. कुमारी काशीताईंच्या सौभाग्याने वा बलवत्तर पूर्वपुण्याईने तिच्या लग्नाचा योग तिच्या वयाच्या चवथ्याच वर्षी घरबसल्या येऊन ही मुलगी एका संस्थानची युवराज्ञी झाली.

पटवर्धन राजघराणे.

स्वराज्याच्या ऐन भरभराटीत मुख्य प्रधान पेशव्यांच्या कृपेने महाराष्ट्रांत जी अनेक जातींची सरदार-घराणी उदयाला आली, त्यांतच पटवर्धन घराण्याचा उदय झाला आहे. कै. श्री. परशुरामभाऊ पटवर्धन या रणगाजी पुरुषाच्या रणकौशल्याची साक्ष इतिहास देत आहेच. सध्यांचीं सर्व पटवर्धन-राजघराणीं भाऊंच्या भाग्याची साक्ष आजही देत आहेत. कुरुंदवाड राजघराणेही त्यांपैकीच होय. अशा या ऐतिहासिक कुरुंदवाड संस्थानच्या राजघराण्यांत जन्माला आलेल्या भाग्यवान् युवराजांशीं—श्रीमंत सरकार भालचंद्रराव ऊर्फ अण्णासाहेब यांच्याशीं—कुमारी काशीताईंचा विवाहसमारंभ संस्थान कुरुंदवाड येथे अपूर्व थाटाने झाला. मुलीचे नांव श्री. सौ. यशोदाबाई ऊर्फ बहिनीसाहेब असे ठेविले. विवाहोत्सवानंतर आपल्या बालवधूशीं युवराजांचा कांहीं काल एकत्र सहवास झाल्याने या बाल पतिपत्नींच्या बालक्रीडा पाहणें हाच सर्वांच्या कौतुकाचा विषय होता. पुढे वयांत येऊन संसार करूं लागलेल्या या राणीच्या सहवासांत श्रीमंत अण्णासाहेबांनीं गंगायमुनेच्या संगमावर—प्रयागांत—जो सुखाचा काल घालविला, तो अजूनही श्रीमंतांच्या स्मरणांत आहे.

पतिपत्नींचें शिक्षण.

विवाहानंतर थोड्याच कालांत श्रीमंत अण्णासाहेब हे इंग्रजी शिक्षणाकरितां प्रथम पुण्यास व पुढे प्रयागास राहूं लागले. युवराज्ञीचें शिक्षण कुरुंदवाडास त्यांच्या आज्ञेसामुबाई कै० श्री. खाशासाहेब यांच्या देखरेखीखालीं सुरू झालें. इकडे श्री. अण्णासाहेब १८९२ सालांत पहिल्या परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन त्यांच्या उच्च शिक्षणास आरंभ झाला; आणि योग्य वेळीं ते बी. ए. च्या परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन त्यांनीं संस्कृत-भाषानैपुण्याबद्दल विश्वविद्यालयाकडून सुवर्णपदकही मिळविलें.

युवराज्ञीचें प्रयागास गमन.

दरम्यान इकडे कुरुंदवाडांत युवराज्ञीचें व्यवहार-शिक्षण व गृहशिक्षण योग्य प्रकारें चाललें असतां, आज्ञेसामुबाईंनीं आपली ऐहिक यात्रा संपविली. नंतर अण्णासाहेबांनीं आपल्या पत्नीस प्रयागास नेऊन तिचें राहिलेलें शिक्षण आपल्या सहवासांत पुरें केलें. प्रयागांत दोघांनाही पाश्चात्यांचा निकट सहवास होता. तरी दोघांच्याहि धर्मश्रद्धेत, देवार्चनांत, सदाचरणांत, रतिमात्र फरक झाला नाहीं. कुलीन, सुशील, विद्वान्, धर्मशील,

अशा जांबयाचें आपल्या कन्येशीं प्रेमाचें आचरण पाहून, युवराज्ञीच्या पियाळा अत्यंत धन्यता वाटे. सुशिक्षित, संसारदक्ष, सदाचरणी, प्रेमळ, उभय कुळांला भूषणभूत आणि पतिनिष्ठ अशा पत्नीच्या सहवासांत श्रीमंत अण्णासाहेबांचे दिवसही फार आनंदाने गेले.

मुख्य गृहशिक्षण.

युवराज्ञीच्या कुरुंदवाडच्या शिक्षणांत इतर शिक्षणाबरोबर आज्ञेसासूबाईच्या सह-वासांत मुख्य गृहशिक्षण सुरू होतें. त्यांच्या आज्ञेसासूबाई राणी अभूत व्यवहार-शिक्षणांत व राजकाळांत अत्यंत तरबेज होत्या. त्याप्रमाणें संसारदक्षता व सूपशास्त्र यांतही त्या फार कुशल होत्या. तसेंच, त्यांनीं आपल्या नातसुनेला त्या विषयांत पूर्ण पारंगत केलें. प्रत्येक कुलस्त्रीला—मग ती राजाची राणी असो, कीं मध्यम गृहस्थाची बायको असो—सर्व गृहकृत्यें उत्तम प्रकारें करितां आलीं पाहिजेत, असें त्यांचें मत असून, आचरणही तसेंच होतें. अर्थात् त्यांनीं आपल्या नातसुनेला तसेंच शिक्षण दिलें असल्यास नवल नाही. युवराज्ञी ही मोठ्या होसेनें प्रत्यहीं श्रीमंतांच्या आवडीचे वेगवेगळे पदार्थ, पक्वान्ने, शोणची, मुरांबे, सरबतें वगैरे करून आपल्या आसेष्टांस वाढीत असत. शास्त्रशुद्ध पद्धतीनें आंबे वगैरे फळें नेहमीं उपयोगांत यावीं म्हणून कांचेच्या पात्रांत त्या मालून ठेवीत, आणि सर्वांस मोठ्या प्रेमाने नेहमीं देत असत.

संतति व तत्संबंधीं प्रस्न चिंता.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें हें सुखी दंपत्य ऐन तारुण्यांत संसारसुखाचा अनुभव घेत असतां ता० १०।१२।१८९७ या दिवशीं युवराज्ञीला एक कन्या झाली. पण सर्वांच्याच दुर्दैवाने त्या बालिकेनें चार महिन्यांच्या आंत आपलें ऐहिक कार्य संपवून आपल्या मातापित्यांना ती कायमची दुःखी करून गेली. कारण त्यानंतर राणीसाहेबांना मुळींच संतति झाली नाही. संततकिरितां त्यांनीं आपल्या पतीच्या अनुमतीनें ब्रतवैकल्ये, उपासतापास, दानधर्म, अनुष्ठाने केलीं व करविलीं. उभयतांची कुलदेवतेवर—श्रीगजानना वर अत्यंत जाज्वल्य निष्ठा होती व आहे. तात्पर्य, अनेक उपाय झाले, पण राणीसाहेबांना स्वतःचें मूल आपल्या मांडीवर खेळविण्याचा योग पुनश्च आला नाही. संततीसंबंधी स्त्री-स्वभावसुलभ प्रस्न चिंतेच्या योगाने त्यांचें आयुष्य खचत चाललें व अखेर त्यांच्या प्रकृती-वर तिचा कायमचा परिणाम होऊन त्या निरंतरच्या आजारी झाल्या.

दिनचर्या.

त्या नित्य पहाटे पांच वाजतां उठून आरंभीचीं दैहिक कृत्ये करीत व भूषाळ्या, पदे, अभंग, स्तोत्रपाठ वगैरे म्हणत. नंतर वेणीफणी इ० कामें उरकीत. साडेसहाला डॉक्टर त्यांची यो. बा. भा. २-२

प्रकृति पाहून गेल्यावर त्या वाकनिसाला बोलावून रोजच्या स्वयंपाकाची व्यवस्था नित्य बदल करून सांगत व मग स्नानाला उठत. स्नान, पूजन झाल्याशिवाय त्या कांहीच खात-पीत नसत. सुमारे दोन अडीच तास श्रीगजाननाच्या पूजेत त्या अत्यंत भक्तीने निमग्न असत. त्यानंतर स्वयंपाकावर देखरेख करीत आणि एखादा दुसरा यजमानांच्या आवडीचा पदार्थ स्वतः करीत. ११ वाजतां उभयतांचे भोजन झाल्यावर एक तास विश्रांति घेऊन मग तासभर पुराणश्रवणांत घालवीत. स्वतः केलेल्या पदार्थांनीच मधल्या वेळचा उभयतां पतीपत्नींचा उपहार होई. तीन ते चारच्या दरम्यान मुलींस व स्त्रियांस शिवणें, कशिदा काढणें इत्यादि कामांचें शिक्षण देऊन स्वतःही त्या नमुनेदार कामें करीत. चार ते पांच हा एक तास पत्रव्यवहार व खाजगीकडील कामें पहात. नंतर पुनश्च वाकनिसास सायंकाळच्या भोजनाची व्यवस्था सांगून मैत्रिणींबरोबर नववाग मळ्यांत व्यायामाकरितां जात. श्रमितांच्या पूजेतील एक हजार दुर्वा स्वतः काढीत व त्यांच्या पूजेच्या इतर बाया काढीत. ऋतुमानानें येणाऱ्या फुलांचे हार, तुरे, गजरे इत्यादि देवाकरितां व यजमानांकरितां करण्याची त्यांना फार आवड असे. याप्रमाणें सुमारे १॥ तास मोकळ्या हवेंतील व्यायाम करून सायंकाळीं वाड्यांत येत व वस्त्रें बदलून आणि हातपाय धुऊन नंतर देवाची सायंकाळची पूजा करीत. आठ वाजतां उभयतांचें भोजन झाल्यावर मग देवाच्या शेजारतीचा समारंभ होई. त्या प्रसंगीं अत्यंत प्रेमळपणानें स्तोत्रें, पदें, वगैरेंनीं त्या देवास सद्गदित चित्तानें आळवीत असत. पुढें १०॥ वाजतां झोपीं जात. या कार्यक्रमान्त केव्हांही अंतर होत नसे. प्रकृतीच्या अस्वस्थ स्थितीत वरील सर्व कामें इतरांकडून करवीत. संततीच्या बाबतींत जो जो निराशा वाढूं लागली तो तो त्यांची परमेश्वरावरील निष्ठा न डळमळतां ती अखंड वाढीस लागली. वाटतें कीं, त्यांच्या भक्तिवेलीला निराशा हेंच जीवन ठरून ती उत्तरोत्तर वाढतच राहिली. श्री० सौ० राणीसाहेबांच्या अखंड परमेश्वरभक्तीचें फळ त्यांना लाभलें नाहीं, हें खरें. पण ते त्यांच्यामार्गे श्रीमंतांना त्यांच्या द्वितीय कुटुंबास— प्रस्तुतच्या राणीसाहेब श्री० सौ० माईसाहेब यांस औरस पुत्रसंतति झाल्याने मिळालें; आणि त्यामुळे संसारांत भासणारा उणेपणा भरून निघाला. हा आनंदाचा दिवस श्री० सौ० वहिनीसाहेबांच्या उत्कट पुण्याईनेच उगवला, असें सौ० माईसाहेबांसाहित श्रीमंत अण्णासाहेबांना व इतरांना वाटत आहे. श्रीमती सौभाग्यवती माईसाहेबही उदार स्वभावाच्या असून राजकार्यधुरंधर व संसारदक्ष आहेत. त्यांच्या औदार्यानेच आज आम्हांस पूर्वीच्या राणीसाहेबांचें जीवनचरित्र लिहिण्याचा योग आला, हीच त्यांच्या उदार मनाची व सौजन्याची साक्ष होय.

स्वभाव.

श्री० वहिनीसाहेबांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ, दयाशील, सरळ, मनमिळाऊ असा

असून नोकराचाकरांपर्यंत त्यांचे वागणे प्रेमळपणाचे असे. प्रत्येक काम सर्वांत मिसळून व सर्वांशी गोड बोलून त्या करून घेत व करीत. त्यांचा कारभार म्हणजे उघडा दरबार. त्यांत आडपडदा किंवा खाचखोंच मुळीच नसावयाची. त्यांच्या गर्भश्रीमंतीला शोभण्यासारखाच त्यांचा स्वभाव उदार होता. त्या प्रसंग पाहून सर्वांना योग्य ती मदत करीत व करवीत असत.

उपसंहार.

उत्पत्ति—स्थिति—लयाची जागा अशा ह्या मृत्युभूमीत सुकीर्तीशिवाय सर्व कांहीं अशाश्वत आहे. गजांत लक्ष्मी वा अठरा विश्वे दारिद्र्य यांतून पूर्व सुकृताप्रमाणे जीवाच्या वाट्यास जे कांहीं आले असेल त्याचा कर्मवश जीव कांहीं काल उपभोग घेतो व आचरणाप्रमाणे सुकीर्ति वा अपकीर्ति मागे ठेवून अदृश्य होतो. या नियमानुरूप श्री० सौ० यशोदाबाई राणीसाहेब यांनी आपले अवतारकार्य निमोनियाच्या आजाराचे निमित्त होऊन शके १८४१ मित्ती मार्गशीर्ष वद्य ४ र्थी या दिवशी रात्री एक वाजतां संपवून त्या श्रीगजाननाच्या शुद्ध सत्वरूपांत विलीन झाल्या. डॉक्टर नानासाहेब देशमुखासारखा प्रख्यात धन्वंतरी त्यांच्याजवळ सारखा बसून असतां व “यावत्कंठगतप्राणा तावत् कार्या प्रतिक्रिया” या उक्तीप्रमाणे त्यांनी कल्पनातीत परिश्रम केले असतांही “न वैद्यः प्रभुरायुषः” या वैद्यकग्रंथांतील उक्तीप्रमाणे घडून आले व सर्वांना ‘अशीच श्रीगजाननाची इच्छा’ म्हणून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग आला !

अखेरचा आत्मविश्वास.

वर नमूद केलेला दिवस संकष्टी चतुर्थीचा असल्यामुळे त्या रात्री चंद्रोदयी श्रीगजाननाला नैवेद्य समर्पण करून ब्राह्मणांसहित पारणा करण्याचा श्रीमंत अण्णासाहेबांचा पारिपाठ. पण त्याच चतुर्थीला राणीसाहेबांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ होती, म्हणून श्रीमंतांनी ब्राह्मणांस भोजनाऐवजीं नुसती दक्षणा दिली. कांहीं वेळाने राणीसाहेब थोड्या शुद्धीवर आल्या, तेव्हां त्यांना ही गोष्ट कळली. लगेच यजमानांस त्यांनी जवळ बोलावून सांगितले की, आपण बिलकुल न घाबरतां नियमाप्रमाणे देवाला नैवेद्य दाखवून ब्राह्मणांसहित भोजन करावे. तीर्थप्रसाद घेतल्याशिवाय मी जाणार नाही. पुढे राणीसाहेबांच्या इच्छेप्रमाणेच सर्व झाले. श्रीमंतांनी त्यांना स्वहस्ताने तीर्थप्रसाद देऊन पारणे केले. भोजनोत्तर सर्वांना दूर करून आणि प्रेमळ पतीबरोबर अखेरचे चार शब्द अत्यंत कष्टाने बोलून स्वेच्छेप्रमाणे दानधर्म करीत त्या माउलीने सर्वांचा निरोप घेतला. पुढचा सर्व विधि प्रेमळ धर्मपत्नीच्या आत्म्याची शांति होण्यासारखाच श्रीमंतांनी केला हे वेगळे सांगणे नकोच.

चरित्राचें रहस्य.

ध्रुविंत वा गरीब कोणीही असो, प्रत्येक भावी व वर्तमान कुलवधूने अनुसरण्यास योग्य असेच हें आदर्शभूत चरित्र असल्याचें कोणीही कबूल करील. ही चरित्रलेखनरूप अल्प सेवा स्वानंदसाम्राज्यसिंहासनावर पदार्पण केलेल्या सौभाग्यवती राणीसाहेबांच्या आत्म्यास अनन्य प्रेमानें अर्पण केली आहे. इति शम्.

योगवासिष्ठ, भाग २ रा.

विषयानुक्रमणिका.

सर्ग	पृष्ठ	सर्ग.	पृष्ठ.
५ उपशम-प्रकरण.		७ कित्येक महाभाग्यवान् पुरुषांना	
१ मध्यान्हकाळीं शंखध्वनि		अनायासानें ज्ञानप्राप्ति होते.	१७४
होतांच समेचें विसर्जन.	१५९	८ जनकाख्यायिका; २ वसंत-	
२ रामाचें आन्हिक, रात्रीं श्रुतार्थाचें		ऋतूमध्यें उपवनांत विहार	
चितन आणि त्यामध्ये स्थिर		करणारा जनकराजा सिद्धांनीं	
होण्याविषयीं त्यानें केलेली		गाइलेले श्लोक ऐकतो.	१७४
बुद्धीची प्रार्थना.	१६२	९ सिद्धगीता ऐकनांच उद्विग्न	
३ प्रातःस्नानादि विधि उरकल्या-		झालेला जनकराजा वाढ्यांत	
नंतर रामादिकांचें वसिष्ठा-		जातो; २ सर्व पुरुषार्थाचें	
श्रमांत आगमन; २ सर्व		मूळ मन आहे असा विचा-	
मंडळींसह वसिष्ठ सभागृहांत		रानें तो निर्णय करतो.	१७६
प्रवेश करतात.	१६४	१० मध्यान्हकालचे नित्यविधि	
४ दशरथानें केलेली वसिष्ठांची		करण्याविषयीं प्रतीहारीची	
प्रशंसा; २ वसिष्ठ श्रीरामाला		प्रार्थना. २ जनकराजाची	
प्रश्न करतात व श्रीराम		स्तब्धता आणि त्याचे	
त्यांचीं उत्तरे देऊन पुढील		विचार.	१८१
उपदेश करण्याविषयीं त्यांची		११ पहाटेच्या वेळीं जनकानें आप-	
प्रार्थना करतो.	१६६	ल्या चित्ताला केलेला बोध.	१८३
५ केवळ अविवेकामुळेच वृद्धि		१२ जनकाच्या जीवन्मुक्तस्थितीचें	
पावलेल्या आणि मनोमात्र		वर्णन; २ विचार आणि प्रज्ञा	
अशा जगत्स्थितीच्या उप-		यांचें विचित्र माहात्म्य.	१८४
शमाचा उपायक्रम.	१६९	१३ जनकाच्या दृष्टांतानें वसिष्ठ-	
६ भिन्न भिन्न कर्मानुरूप प्राप्त		मुनि श्रीरामाला चित्तोपश-	
होणाऱ्या गति. २ ज्यांचा		माचे उपाय सांगतात.	१८७
हा जन्म अखेरचा आहे		१४ नाना योनींमध्ये दुःख भोग-	
अशांनीं जीवन्मुक्तिसुखा-		णाऱ्या आणि ज्ञानोपदेशाला	
साठीं संपादन करावयाच्या		पात्र नसलेल्या लोकांची	
गुणांचा सामान्यक्रम.	१७२	उपेक्षा करणेंच युक्त आहे.	१९१

सर्ग.	पृष्ठ.
१४-२ मन नाहीसैं करण्याचा उपाय.	१९९
१५ संसारामध्ये सर्व अनर्थीना कारणीभूत होणाऱ्या तृष्णे-चें वर्णन.	१९९
१६ ध्येय आणि ज्ञेय वासनात्याग; २ जीवन्मुक्त आणि विदेह-मुक्त यांचीं लक्षणें.	७०१
१७ ज्या निश्चयामुलें जीवन्मुक्त बद्ध होत नाही आणि अज्ञ जन बद्ध होतो, त्याचें वर्णन.	७०३
१८ ज्या स्थितीमुलें आत्मवेत्ते पुरुष संसारांत असतांहि दुःखी होत नाहीत, त्या स्थितीचा उपदेश.	७०५
१९ पुण्य आणि पावन यांचें आख्यान; २ पितृशोकानें आर्त झालेल्या पावनाला पुण्यानें केलेला उपदेश.	७०९
२० पावनाच्या शोकमोहाचा परि-हार करण्याकरितां त्याच्या व आपल्या अनेक जन्मांचें पुण्य वर्णन करतो.	७११
२१ तृष्णापाशक्षय हाच मोक्ष; २ आशांच्या योगानें चित्त-वृत्ति उदित होतात. या-स्तव आशारहित आत्मज्ञानी पुरुषाला मोक्ष आपोआप प्राप्त होतो.	७१४
२२ बलीचें आख्यान; २ पातालाचें वर्णन; ३ बलीचें राज्य व विरक्तचित्त झालेल्या बलीनें मेरु पर्वतावर केलेला विचार.	७१५
२३ चित्तजयाचा उपाय सांगण्या-	

सर्ग	पृष्ठ
सार्थी राजमंत्र्याचें उपा-ख्यान.	७१८
२४ राजदर्शन हाच त्या दुर्मंत्र्याला जिकण्याचा आणि वैराग्य हाच राजदर्शनाचा उपाय.	७२०
२५ बलीच्या मनांत विवेकाचा उदय होऊन तो शुक्राचा-यांचें स्मरण करतो.	७२४
२६ शुक्राचार्य बलीजवळ येतात आणि त्याला संक्षेपतः तत्त्वोपदेश करून आकाश-मार्गानें निघून जातात.	७२५
२७ शुक्राचार्यांनीं सांगितलेल्या मार्गानें विचार करणाऱ्या बलीला ज्ञान होतें आणि तो ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेत पुष्कळ काळपर्यंत रहातो.	७२६
२८ बलीची निश्चेष्टता पाहून दानव खिन्न होतात; २ दानवांनीं स्मरण करतांच शुक्राचार्य प्रकट होतात आणि बलीच्या स्थितीचें वर्णन करून दान-वांचा शोक घालवितात.	७२८
२९ जीवन्मुक्त बलीचें राज्यैश्वर्य; २ बलीप्रमाणें जीवन्मुक्त हो-ण्याविषयी रामाला उपदेश.	७३०
३० प्रल्हादाचें आख्यान; २ हिर-ण्यकशिपूचा पराक्रम, प्रल्हा-दादि पुत्रांची उत्पत्ति, नृसि-हाकडून हिरण्यकशिपू व इतर दैत्य यांचा वध आणि त्यांचें स्वर्वांधवांनीं केलेलें और्ध्वदैहिक.	७३४
३१ श्रीविष्णूचा पराक्रम आणि	

सर्ग	पृष्ठ	सर्ग	पृष्ठ.
स्वजनक्षेम यांच्यासंबंधानें विचार करून प्रल्हाद त्याची भक्ति करतो आणि भक्तीमुळे त्याच्याशीं तद्रूप होतो. ७३५		श्रीहरीचें चिंतन. ७३०	
३२ प्रल्हाद श्रीविष्णूची मानस- पूजा आणि बाह्य पूजा करतो, २ दानव विष्णुभक्त झाल्याचें ऐकून विस्मित झा- लेले देव भगवंताला त्याचें कारण विचारतात. ७३९		३९ प्रल्हादाच्या नगरांन जाऊन श्रीहरि त्याला आपल्या शंखनादानें जागृत करतो; २ कल्पपर्यंत राज्य कर- ण्याविषयी श्रीहरीचा प्रल्हा- दास उपदेश. ७४२	
३३ हरिभक्तीमुळे प्रल्हादाच्या ठिकाणीं विवेकादि गुणांचा उदय होतो; २ प्रल्हादानें केलेली श्रीविष्णूची स्तुति. ७४१		४० ज्ञानी पुरुषानें सदेह असूनहि विदेहाप्रमाणें व कूटस्थ असू- नहि क्रियापर असल्या- प्रमाणें कसा व्यवहार करावा याचें वर्णन. ७४५	
३४ भगवान् श्रीविष्णूच्या वरामुळे प्रल्हादाला सद्भिचार सुचतो; २ आत्मविचारामुळे अना- त्मवर्गाचा निरास होऊन त्याला सच्चिदानंदरूपी आ- त्म्याचें दर्शन होतें. ७४३		४१ प्रल्हादानें केलेल्या पूजेचा स्वीकार केल्यानंतर श्रीवि- ष्णूनी त्याला राज्याभिषेक करून आणि वर देऊन संतुष्ट केलें. ७४७	
३५ आत्मसाक्षात्कारामुळे सर्व बंधां- चा निरास करून प्रल्हाद आनंद पावतो. ७४९		४२ श्रीविष्णूचें क्षीरसागरीं गमन; २ आरुयानाचें फल; ३ प्रल्हादाच्या समाधिव्युत्था- नाचें कारण. ७५२	
३६ दुर्लभ आत्मज्ञान प्राप्त झाल्या- मुळे आपल्या आत्मस्वरू- पाला वारंवार प्रणाम करित प्रल्हाद त्यामध्ये रममाण होतो. ७५४		४३ ज्ञान हें जरी ईश्वरी प्रसादा- दानेंच प्राप्त होतें, तरी त्याच्यावर भर देणें इष्ट नाहीं; २ पौरुषयत्न आणि इंद्रियजय हेच ज्ञान- सिद्धीचे उपाय. ७७१	
३७ प्रल्हाद समाधिसुखामध्ये गदून गेला असतां त्याच्या नग- रांत बेबंदशाई सुरू होते. ७५९		४४ गाधीचें आरुयान; २ माये- च्या दर्शनासंबंधानें श्रीवि- ष्णूचा वर; ३ आपण मेलों असून आपलें प्रेत स्मशा- नांत दहन करण्यांत आलें असा गाधीला पाण्यांत देखावा दिसतो..... ७७४	
३८ जगाची व्यवस्था आणि दैत्य- कुलाचें रक्षण यासंबंधानें			

सर्ग.	पृष्ठ.
४५ गाधीचा चांडाळीच्या उदरांत जन्म, २ त्याची अंगलांतील स्थिति आणि कीर-देशाची राज्यप्राप्ति.	७७६
४६ आपला राजा चांडाळ आहे, असे समजतांच तेथील मागरीक अग्नीमध्ये प्रवेश करतात; २ त्यांच्या दुःखाने दुःखित झालेला गवळराजा-हि स्वतः अग्निप्रवेश करीत आहे, इतक्यांत गाधि ब्राह्मण देहमानावर येतो.	७७९
४७ अतिथीच्या मुखाने आपल्या चांडाळस्थितीचा वृत्तान्त ऐकून ती स्थिति पहाण्यासाठी गाधि निवून जातो व त्या स्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यामुळे विस्मित होतो.	७८२
४८ कीरनगरांत जाऊन गाधि तेथील स्थिति प्रत्यक्ष पहातो व त्यामुळे आश्चर्यचकित होतो; १ गाधीला दिसलेली सर्व माया आहे असे भगवान् सांगतात.	७८६
४९ भगवंतांच्या उपदेशाचा प्रत्यक्ष घेण्यासाठी गाधि पुन्हां कीर देशात जाऊन आपली खात्री करून घेतो; २ सर्व माया आहे असा निश्चय झाल्यामुळे गाधीची जीवन्मुक्त स्थिति.	७९०
५० चित्ताला निकण्याचे उपाय; २ ज्ञानमाहात्म्य, ३ चित्त-	

सर्ग.	पृष्ठ.
रूपी सर्प पुष्ट होण्याची कारणे.	७९४
५१ उद्दालकाचे आख्यान; परम-पदाच्या ठिकाणी विश्रांति घेण्यासाठी चित्त स्थिर करणाऱ्या प्रयत्न करणाऱ्या उद्दालकाच्या विक्षेपांचे वर्णन; २ गंधमादन पर्वतावरील एका गुहेचे वर्णन.	८००
५२ गुहेमध्ये आसनावर बसून समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या उद्दालक मुनीने चित्त-प्रबोधनाच्या उपायांसंबंधाने केलेले चिंतन.	८०४
५३ वासना आणि अहंकार यांच्यापासून आत्म्याची अलिप्तता, व शरीर आणि मन यांचे वैर.	८०९
५४ सर्व विकल्पमालाचा निरास करून वैष्णवी तत्त्वाभावना करीत उद्दालक मुनि समाधीमध्ये विश्रांति घेतो.	८१३
५५ सत्तासामान्याचे लक्षण; २ उद्दालकाने योगयुक्त होऊन देहत्याग केल्यानंतर लिखिनी नामक देवी त्याचे शव भूषण झणून धारण करते.	८२२
५६ ज्याच्या ठिकाणचा अज्ञानांधकार नष्ट झाला असून ज्याचे चित्त निर्वासन झाले आहे, असा ज्ञानी व्यवहार करीत असला तरी समाधिस्थच असतो.	८२४

सर्ग.	पृष्ठ.	सर्ग	पृष्ठ.
९७. निळा आपला स्वभाव कळ- लेला नाही अशी चित् विश्वरूप बनते. परंतु विश्व चिद्रूपच आहे, त्याहून निराळे नाही.....	८२९	दुःखसागरामध्ये एकसारखे हेलकावे खावे लागतात.	८५०
९८ सुरघुचें आरुयान. सुरघुची उद्विग्नता व मांडव्यक्रांतीनी त्याला सर्वत्यागादि उपायां- च्या योगानें केलेला बोध.	८३१	९७ बंध आसक्तीमुळे उत्पन्न होतो. अर्थात् आसक्तीचा त्याग हाच मोक्षाचा उपाय.....	८५२
९९ बाह्य आणि आंतर दृश्याचा त्याग केल्यानंतर विचारानें सुरघूला आत्मलाभ होतो.	८३४	९८ आसक्ति आणि अनासक्ति यांची लक्षणे.....	८५५
१० आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे देह- पातापर्यंत सुरघू अनासक्त- बुद्धीनें सर्व व्यवहार करतो.	८३७	९९ सर्व आसक्तीचा त्याग होऊन ज्याच्या योगानें मन चिद्रूप बनतें, अशा अभ्यासक्रमाचें वर्णन.....	८५८
११ सुरघू आणि परिघ यांचा संवाद.	८३८	१० परमात्मस्थितीमध्ये स्थिर झाले- ला ज्ञानी व्यवहार करित असला, तरीहि अनासक्त असतो.....	८५९
१२ अज्ञानाचें आवरण नाहीसे हो- ऊन नित्य चित्स्फुरणामुळे प्राप्त होणाऱ्या विज्ञानाच्या सहजसमाधीचें वर्णन.....	८४१	११ तुर्यातीतपदाचें वर्णन करतां येणें अशक्य असल्यामुळे तुर्या- वस्थेचें वर्णन, २ अज्ञानजन्य मोहामुळेच जन्मपरंपरा प्राप्त होतात.....	८६१
१३ प्रथमिषानें सुरघुची परीक्षा केल्यानंतर, परिघ त्याची स्तुति करतो. सहजसमाधीचें वर्णन (पुढें चालू.).....	८४३	१२ शरीर भौतिक असल्यामुळे त्या- बद्दल शोक करणें अयुक्त आहे; दृश्य व दर्शन यांचा संबंध व आत्म्याचें शुद्ध साक्षिस्वरूप.....	८६६
१४ ज्यांचा अवलंब केला असतां ज्ञानी पुरुषाला मनोदोषाची बाधा होत नाही, अशा उपायांचें वर्णन.....	८४४	१३ ग्रहण करण्याला योग्य अशा दोन अहंभावना; २ तिसरी त्याज्य अहंभावना; ३ तिन्ही अहंभावनांचा त्याग झाल्या- वर इच्छा नसली तरी मुक्तीची प्राप्ति.....	८६९
१५ भास आणि विलास यांचें आरुयान, सद्भाद्रीवरील अग्नीच्या आश्रमाचें वर्णन, भास व विलास यांचा जन्म व पितृनिधनजन्य शोक.	८४८	१४ प्रमादामुळे संसाराची भ्रांति व ज्ञानामुळे पूर्णता; २ जीव- न्मुक्ताच्या गुणांचें विस्ता-	
१६ अज्ञ मनुष्याला या संसाररूपी बो. बा. भा. २-१			

सर्ग.	पृष्ठ.
रानें वर्णन.	८७२
७९ मोठमोठी अधिकाराची कार्ये करित असतां हि हर्षविषादादि विकारांपासून आलस राहणारे देव, मनुष्य, राक्षस, इत्यादि जीवन्मुक्त. ८७८	
७९ संसारसमुद्राची स्त्रीरूपी लाट; २ संसारसागर तरून ज्ञण्याचा सुलभ उपाय, ३ जीवन्मुक्त स्थितीमध्ये लीलेने होणारा व्यवहार.	८८१
७७ देवांनी हि गळ्यामध्ये आणि मस्तकावर धारण करावयाच्या मंदारपुष्पमालेप्रमाणे जीवन्मुक्तांच्या गुणांची वसिष्ठांनी गुंफलेली माळ. ८८४	
७८ चित्तस्पंदामुळे जगताचा भ्रम उत्पन्न होतो. चित्ताचा निरोध केल्यामुळे हा भ्रम नष्ट होतो. चितनिरोधाचा उपाय योग.	८८८
७९ योग आणि ज्ञान, यांपैकी दुसऱ्या क्षणजे ज्ञानमार्गाचे विवेचन.	८९१
८० जो विचार दृढ झाला असतां समीप असणाऱ्या दिव्य भोगांविषयी हि ज्ञान्याच्या मनांत इच्छा उत्पन्न होत नाही, अशा विचाराचे वर्णन. ८९३	
८१ अनुभव आणि युक्ति यांच्या योगाने चित्ताच्या असत्तेची उत्पत्ति.	८९६
८२ वीतहव्याचे आख्यान; वीतहव्याने स्वतःच्या चित्ताला	

सर्ग.	पृष्ठ.
केलेला बोध.	८९७
८३ जोंपर्यंत चित्त आणि इंद्रिये यांचे अस्तित्व आहे, तोंपर्यंत अनेक दोष व अनेक अनर्थ उत्पन्न होतात. यांचा नाश झाला क्षणजे सर्व गुण आणि सौख्य यांची प्राप्ति होते.	९०४
८४ वीतहव्याची समाधि व त्याचे पृथ्वीच्या विवरामध्ये रहाणे; विद्याधरत्व, इंद्रत्व, शिवत्व इत्यादि मानसभोगांचे वर्णन. ९०७	
८५ पिंगलगणाच्या शरीरामध्ये प्रवेश करून वीतहव्याने केलेला आपल्या शरीराचा उद्धार.	९१०
८६ वीतहव्याची पुन्हा सहा दिवस समाधि; २ वीतहव्याची जीवन्मुक्तास्थिति व आत्यंतिक समाधि.	९१२
८७ वीतहव्य ज्या क्रमाने प्रणवाचा आश्रय करून विदेहमुक्तीस प्राप्त झाला तो क्रम	९१६
८८ वीतहव्य मुक्त झाला असतां त्याच्या प्राणांचा हृदयांत उपसंहार, २ देह अगदी सुकून जाणे व इंद्रियांचा त्यांच्या कारणांत लय.	९१८
८९ मोहरहित विद्वानांना आकाशगमनादि सिद्धींची इच्छा नसते; २ वीतहव्याच्या शरीराला श्वापदादिकांना स्पर्शही करवला नाही. ९१९	
९० चित्तशून्य वीतहव्य मैत्र्यादि	

सर्ग.	पृष्ठ.
गुणांनी युक्त व निष्कल झाला. दोन प्रकारचा चित्त- नाश. ९२३	
९१ संसारवेलीचे बीज शरीर, शरी- राचे बीज मन व मनाचे बीज प्राणस्पंद व वासना हीं आहेत. ९२४	
९२ वासनाक्षयादिकांचा व ज्ञानाचा एकेच वेळीं अभ्यास करावा. ९३१	
९३ विचार, वैराग्य, इत्यादि सद्- गुणांनी बोध प्रतिष्ठित होतो. नंतर ज्ञान्याला विषयक्षुब्ध करूं शकत नाहीत. म्हणून त्यांची स्थिति सर्वत्र सम होते ९३३	
६ निर्वाणप्रकरण (पूर्वार्ध)	
१ मुनिवाक्य संपतांच समा उठ- ली; २ श्रोत्यांचीं आन्हिक कर्मे; ३ ऐकलेल्या अर्थांचे चित्तन व निद्रा यांच्या यो- गाने रात्र घालविणे. ९४१	
२ रामादिकांनीं प्रातःकाळीं बसिष्ठाला समेत आणले; २ बसिष्ठानीं रामाला पूर्वोक्त अर्थांचे स्मरण दिले; ३ रा- माची तत्वामध्ये विश्रांति. ९४४	
३ ब्रह्म, जीव, मन, देह व जगत् यांचे ऐक्य जाणल्याने सर्व- द्वैतभ्रमांची शांति होते व पूर्ण ऐक्यस्थिति बाणते. ९४७	
४ श्रीबसिष्ठांनीं सर्व बाह्य दृष्टीचे निरसन करून व राघवाला अन्तर्दृष्टीत स्थिर करून संशय घालविण्यासाठी	

सर्ग.	पृष्ठ.
प्रश्न केला. ९४८	
५ ज्ञानी होऊन परमसुखांत विश्रांति पावलेला राम गुरूच्या पुढे आपला अनुभव सविस्तर सांगतो. ९४९	
६ देह व आत्मा यांचा विवेक. २ देहच आत्मा असें जाणल्यानेच दुःख. ३ छि- यांच्या आसक्तीमुळे मूढां- च्या मोहाची वृद्धि ९५०	
७ कामादिकांमुळे अनर्थादिकामध्ये वाटणाऱ्या अर्थाता, रम्यता इत्यादि अज्ञानाच्या विभूति. ९५४	
८ कार्याविद्या ही संसाररूप एक वेल आहे. ९५८	
९ त्रिगुणांचा विभाग, ९ हरादिकां- ची शुद्धसत्त्वता, ३ विद्या व अविद्या यांचे स्वरूप, ४ त्या सर्वांहून निराळे अस- लेले तत्त्व ९६०	
१० अविद्येमुळे बंधाचा भ्रम, २ स्थावरामध्ये मनाची स्थिति, ३ बुद्धिपूर्वक विचा- राने बंधाची निवृत्ति. ९६२	
११ हरिहरादि जीवन्मुक्त ज्या दृष्टीने स्थित आहेत ती सर्व ब्रम्ह ही दृष्टि येथे रामाला सांगतात. ९६४	
१२ बाहेर निःसंग व नीराग आणि आंत स्वच्छ आत्म्याने भास्वर अशी जनकादींची गुरूने सांगितलेली स्थिति रामाने जाणली. ९७०	

सर्ग.	पृष्ठ.	सर्ग.	पृष्ठ.
१३ पूर्वी तत्त्वबोधने वासनाक्षय होतो, असे सांगितले होते. आतां प्राणनिरोधानेही होतो, असे सांगण्यासाठी भूमिका तयार करतात. ९७२		२ भ्रात्यांचा नाश, ३ प्रल- यांतही आपल्या चित्ताचे स्थैर्य भुशुंड सांगतो. ९८१	
१४ देवसभेत यश ऐकलेल्या भुशुंडाला पाहाण्याच्या इच्छेने वसिष्ठाने गमन. २ मेरु व मेरुशिखर यांचे वर्णन. ९७३		२१ कल्पवृक्षाने माहात्म्य. २ प्रल- यांतील धारणास्थिति. ३ नियति. ४ अनेक विचित्र अर्थांचे स्मरण. ९८६	
१५ त्या शृंगावरील चूत, कल्पवृक्ष, पुष्पपक्ष्यादिकांची संपत्ति, त्यांच्या ढाळीवरील काव- ळ्यांचे कुळ व त्यांतील भुशुंड यांचे वर्णन. ९७४		२२ वसिष्ठाने आठ जन्म बारंवार पाहिलेले विचित्र सर्ग व २ समुद्रमंथनादि प्रकार. ९८९	
१६ वसिष्ठ त्याच्या समोर आला. २ त्याची त्याने आसनादि उपचारांनी पूजा केली. ३ वसिष्ठाने त्याला जन्मकर्मा- दिकांविषयी प्रश्न केला. ९७६		२३ ज्या दोषांचा त्याग केला असतां मृत्यु मनुष्यास पीडा देत नाही, ते दोष व मन कशामध्ये तत्पर करावे ते सर्व येथे सांगितले जाते. ९९२	
१७ जीवन्मुक्ताला उचित असलेल्या गुणांचे वर्णन. २ विचारिलेले वृत्तांत व कथा भुशुंड सांगता झाला. ९७८		२४ येथे प्राणिचितेचे वर्णन केले आहे. ९९४	
१८ हर, त्याचे हण मातृका, त्यांचा पानोत्सव व उन्माद यांचे भुशुंड वर्णन करतो. ९७८		२५ प्राणापानांच्या गतीमध्ये रेच- कादिकांची योजना. २ प्राणापानांच्या उदयाचे व लयाचे स्थान ब्रम्ह. ९९७	
१९ ब्राम्ही देवीच्या हंसीशी चंड- काकाचा समागम झाल्या- मुळे भ्रात्यांसह माझा जन्म झाला. २ ब्राम्ही देवीच्या प्रसादाने मला ज्ञान झाले. ३ पित्याला उत्तम स्थाना- ची प्राप्ति झाली. ९८१		२६ दीर्घ जीवनाची कारणे १००२	
२० प्रत्येक कल्पांत जगाचे सांभ्य.		२७ भुशुंडाची प्रशंसा. २ वसि- ष्ठांची पूजा. ३ आकाश- मार्गाने स्वर्लोकप्राप्ति. १००४	
		२८ या आख्यायिकेची प्रकरणाचा संबंध. २ देहांच्या अनी- तीचे वर्णन. देहादिकांचे भ्रांतिमात्रत्व. १००९	
		२९ बोधामुळे रामाची विश्रान्ति. २ पुनः उक्त अर्थाचा विस्तार. ३ पूर्वी कैलासावर शिवा- नेही वसिष्ठाला असाच उप- देश केला. १०१०	

सर्व.

पृष्ठ: सर्ग

पृष्ठ:

- ३० चित्ची सर्वात्मता. २ तिचे
सर्वभोक्तृभावाने अवस्थान.
१ चित्च जीवदशेला प्राप्त
होते. १०१८
- ३१ जीवनादिकांचा निषेध करून
शुद्ध चित् सांगतात.
२ ती मन, इंद्रिये, प्राण
यांच्या द्वारा आंत व बाहेर
प्रकाश पावते. १०२४
- ३२ चित् पुर्यष्टकांत प्रविष्ट होऊन
देहादिकांला चंचल करते.
२ दुसऱ्या देहास तीच
जाते. १०२८
- ३३ जीव-जगद्भेद मोह व कल्पना
यांनीच कसे झाले आहेत,
ते तर्कांनी दाखवितात. १०३२
- ३४ सुषुप्त, तुर्य व तुर्यातीत पदाचा
उपदेश करून शेवटी ईश्वर
विश्रांति पावला. १०३६
- ३५ ब्रम्ह-विष्णु-हरादिकांचा जो
परम पिता परात्मा तोच
सर्वांत अधिक पूज्य आहे. १०३८
- ३६ आत्म्याच्या सर्वैश्वर्याचे वर्णन १०४०
- ३७ सद्रूप ब्रह्माच्या योगाने सर्व
असत् पदार्थांना सत्यता आहे.
२ शिवाच्या अनंत शक्ति
आहेत. ३ मुख्य शक्ति
नियतीचे नृत्य. १०४२
- ३८ अनंत चिन्मूर्ति शिवाचे
बाहेर ध्यानाने पूजन. २
ज्ञानाचे फल महापुण्यकारक
विमुक्ति. १०४४
- ३९ अंगोपांगांनी प्रकाशित करणा-
ऱ्या प्रत्यगात्मरूप शिवाची

- प्राप्त होणाऱ्या शब्दादि विष-
यांनी अंतपूजा सांगतात. १०४७
- ४० पूज्यपूज्यकपूजादिरहित परिशुद्ध
चिदात्मा शिवच देवता-
तत्त्व आहे. १०५०
- ४१ शास्त्र, आचार्य इत्यादिकांचे
साफल्य. २ नामभेदाची
कल्पना; ३ अध्यारोपाचा क्रम
व अपवाद. १०५१
- ४२ ईशादिकांसह सर्व समष्टि-
व्यष्टिसंसारकल्पना मायाच
आहे, असा उपदेश करून
शंभु स्वस्थानी गेला. १०५५
- ४३ वैराग्यासह स्वात्मरूप शिवाचे
पूजन ऐकून राम ज्ञानी
होऊन मी कृत्यकृत्य झालों
आहे व त्याच पूजनांत प्रति-
ष्ठित झालों आहे असे वर्णन
करतो. १०५८
- ४४ गुरु वासिष्ठ पुनः वांच्छात्यागापा-
सून मनोनाशापर्यंत आसक्ती-
च्या क्षयाचे उपाय ज्ञान दृढ
होण्यासाठी सांगतात. १०६०
- ४५ येथे स्वानंदपूर्ण त्रिभुवनाच्या
कल्पनेचे अधिष्ठान जे पर-
ब्रम्ह त्याचे बिल्वफळाच्या
रूपाने वर्णन. १०६२
- ४६ कारागिरीच्या मानाने पाहि-
लेल्या कमलिनीने मंडित
झालेल्या शिलोदराप्रमाणे
ब्रम्हाचे ठिकाणी प्रपंचाचा
आभास. १०६४
- ४७ बरील आख्यायिकांचे तात्पर्य. १०६७
- ४८ सत्तास्फूर्ति व सुख यांचे प्रवि-

सर्ग.

पृष्ठ.

सर्ग.

पृष्ठ.

- निंब कल्पित जगांत पडतें,
तेच सच्चिदानंदघन आहे. १०६९
- ४९ विकाराहून विवर्त विलक्षण
असतो. २ आत्म्याच्या अज्ञा-
नामुळे अविद्या आहे. ३
ज्ञान होतांच ती नाही. १०७१
- ५० कल्पनेने जीवामध्ये लिंगरूप
पुरुषकाचा उद्भव, २ इंद्रि-
यांनी बाह्य विषयग्रहणाचा
क्रम १०७३
- ५१ जीव, इंद्रिये, मन, देह, पुरुषक
इत्यादि भ्रम अज्ञानामुळे
होतो. बोध झाल्यावर
एक ब्रह्मच राहते. १०७७
- ५२ जीवाचे स्वप्न असे जे जगत्
त्याचा अनासक्तीनेच क्षय
होतो, हे स्पष्ट करण्यासाठी
वसिष्ठ अर्जुनाचे आख्यान
सुरू करतात. १०८२
- ५३ अहंकाराचा त्याग, आसक्ती-
च्या त्यागादिकांचे स्वरूप,
२ उपास्य व ज्ञेय ब्रम्हाचे
स्वरूप. १०८५
- ५४ सुखदुःखाचे कारण, २ त्याच्या
त्यागाचा क्रम, ३ कशाचा
आश्रय करून त्याचा त्याग
करावा? १०८९
- ५५ देहाचा जरी नाश झाला तरी
मूढ व तत्वज्ञ यांचा आत्मा
एकसारखाच अविनाशी
आहे. मूढ भ्रांतीने जन्मा-
दिकांस पाव होतो, ज्ञानी
होत नाही. १०९१
- ५६ जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठा, चित्सत्त्व,

- जगद्रूप व मनश्चित्त यांचे
वर्णन. १०९४
- ५७ ज्या दृष्टीने मन वासनाशून्य
होते व सुखरूप अद्वितीय
आत्मा अवाशिष्ट राहतो, त्या
दृष्टीचा उपदेश. १०९७
- ५८ तत्त्वबोधाने अविद्येसह वासना-
क्षयाचा संभव. २ त्यामुळेच
अर्जुनाची कृतार्थता. १०९८
- ५९ ज्या दृष्टीने चित्ची स्थिति
जीवन्मुक्तपदी निश्चल, निर्वि-
षय व सुस्थित होईल ती दृष्टि
येथे वर्णितात. १०९९
- ६० अद्वितीय, शुद्ध परमात्म्याची
विस्मृति, स्वमायेने सर्वा-
कारांनी स्थिति. ११०२
- ६१ जगत् स्वप्न व माया यांसार-
खेच आहे, व भ्रांतीने सर्व
संभवते, असे सिद्ध कर-
ण्याची युक्ति. ११०३
- ६२ विचित्र वासनांमुळे नानादेह-
प्राप्तिरूप भ्रम. २ जीवना-
ख्यानांतलि भिक्षूच्या मना-
च्या चेष्टा. ११०५
- ६३ तो हंसारूढ झाला. २ पूर्व-
देहाचे स्मरण. ३ त्याचे
शतरुद्रत्व व ऐकान्त्य. ११०७
- ६४ जीवटाच्या निरनिराळ्या
देहांनी घेतलेला बाकीचा
भोग. २ रुद्रगणत्वाची प्राप्ति
३ संकल्पस्थिरतेचा क्रम. १११२
- ६५ भिक्षूचाच न्याय सर्व जीवांना
लागू आहे. २ समेचे विस-
र्जन. १११४

सर्ग.

पृष्ठ.

- १६ रात्री समाधीत भिक्षुचें व
तशाच दुसऱ्या मुनीचें दर्शन
झालें, असें वसिष्ठ सांगतात. १११५
- १७ समाधीत मुक्त झालेल्या भिक्षु-
चा देहनाश. ९ भिक्षुच्या
आंतीप्रमाणेंच इतरांचा बंध
व बोधानें मोक्ष, यांचें वर्णन. १११७
- १८ चार प्रकारच्या मौनाचें लक्षण.
२ त्यांतही सुषुप्त मौन दुर्ग-
तीतपदीं प्रतिष्ठित आहे,
असें वर्णन. १११९
- १९ गणांचेंहि रुद्रत्व. २ मुक्तांची
ऐच्छिक स्थिति. ३ योगानें
प्राणाचा विलय. ४ मरणा-
पासून उद्भव यांचें वर्णन. ११२१
- ७० मायाभ्रांति जाऊन चिदात्म-
परिशुद्धि होण्यासाठीं वेताळ
व राजा यांच्या संवादाची
शुभ कथा. ११२६
- ७१ अनंतकोटि ब्रह्मांडें हींच फल-
वृक्षादि आहेत, अशा कल्प-
नेनें पहिल्या प्रश्नाचें समा-
धान. ११२७
- ७२ या सर्गांत बाकी राहिलेल्या
पांच प्रश्नांचीं उत्तरे राजा
सांगतो. ११२८
- ७३ वेताळाच्या प्रश्नांचा निर्णय
करून भगरिथाचा वृत्तांत
सांगण्यास आरंभ करतात. ११२९
- ७४ या सर्गांत भगरिथाचे गुण,
विचारजन्य चिंता त्रितलाशीं
संवाद व त्यागेच्छा यांचें
वर्णन केलें जातें. ११३०
- ७५ यज्ञाच्या विषाजें राजाचा सर्व-

सर्ग.

पृष्ठ.

- स्वत्याग. ९. भैक्ष्यचर्चा.
३ एका पर्वतावर त्रितलासह
स्थिति. ११३२
- ७६ या सर्गांत भगरिथाची पुनः
राज्यप्राप्ति. २ ब्रह्म-रुद्रादि
यांच्या आराधनेनें गंगेचें
अवतरण सांगतात. ११३३
- ७७ रामाचा बोध दृढ होण्यासाठीं
चूडालेच्या आरुयानाचा
आरंभ, शिखिध्वजाचें माहा-
त्म्य, विवाह, क्रीडाक्रम. ११३५
- ७८ राजा व राणी यांना क्रमानें
वैराग्य, २ सच्छास्त्राभ्यास-
निष्ठा, ३ चूडालेचा विवेक
व ४ ज्ञानलाभ यांचें वर्णन. ११३७
- ७९ चूडाला अपूर्व शोभेनें युक्त झाली
२ राजानें त्याचें कारण
विचारलें व ३ तिनें स्वतः-
च्या शोभेचें कारण 'बोध'
हें सांगितलें. ११४१
- ८० अज्ञराजा तिचें वाक्य असंबद्ध
आहे, असें वर्णन करतो;
२ आकाशगमनादि सिद्धीचें
बीज. ११४४
- ८१ कुंडलिनीच्या प्रसंगानें रोगांचा
उद्भव व शम यांचे क्रम व
सिद्धांच्या दर्शनाचे उपाय
बगैरे येथें सांगितले जातात. ११५०
- ८२ अणुता व स्थूलता यांचे उपाय,
योग्यांचे ज्ञानसाध्य पर-
काया-प्रवेश इत्यादिकांचें
युक्तीनीं वर्णन. ११५२
- ८३ चूडालेच्या सिद्धीचें ऐश्वर्य, २
राजाचें अज्ञान, गुरुपदेशा-

सर्ग.

पृष्ठ.

- च्या साफल्यविषयी किराट-
आरुपान. ११६१
- ८४ शिखिध्वजाचे वैराग्य; २ चूडा-
लेने त्याचे केलेले समाधान
३ राजाचे बनांत निर्याण,
४ मंदरपर्वतावर स्थिति. ११६३
- ८५ रात्री जाग्या झालेल्या राणीने
राजाचा शोध केला; २ मार्गात
त्याला पाहिले; ३ भावी
अर्थाचे दर्शन; ४ बोध. ११६९
- ८६ कुंभाचे जन्म, २ त्याची वाढ
३ ब्रह्मसमागम; ४ शिष्याचे
सर्वज्ञत्व. ११७६
- ८७ राजा कुंभाची प्रशंसा करतो;
२ आपल्या दुःखाचे निवेदन
करतो; ३ शिष्यत्व पत्करतो;
४ त्याने केलेल्या उपदेशावर
आपला पूर्ण विश्वास आहे,
असे वर्णन करतो. ११७८
- ८८ कोणी एक मूर्ख प्राप्त झालेल्या
चिंतामणीचा त्याग करून
दीर्घकाल तपाने काचेला हा
मणी आहे, अशा बुद्धीने
ग्रहण करता झाला, अशी
कथा. ११८१
- ८९ बद्ध विध्यगजेन्द्राने यत्नाने बंधन
तोडले, शत्रूला मारले नाही,
त्यामुळे तो खड्ग्यांत पडला
असे वर्णन. ११८३
- ९० कुंभरूपिणी चूडाला मणी व
कांच यांच्या शुभ आख्या-
नांचे तात्पर्य राजाला सवि-
स्तर सांगते ११८५
- ९१ आता विध्यगजाच्या वृत्तान्ताचे

सर्ग.

पृष्ठ.

- रहस्य कुंभ राजाला सांगतो. ११८६
- ९२ कुंभवचन ऐकून सर्वस्वत्याग
करावयास सज्ज झालेला राजा
वनादिकांचा त्याग करून
आपले पात्रादि सर्व जाळतो ११८८
- ९३ सर्व उपकरणांचा त्याग करून
देहाचा त्याग करण्याची
इच्छा करणाऱ्या शिखिध्व-
जाचे निवारण करून कुंभ
चित्तत्यागाचा बोध करतो. ११९०
- ९४ या सर्गात चित्ताचा परिस्थान
करण्यासाठी त्याच्या मूळाचे
परिशोधन व देहादि अविद्ये-
च्या बाधाने पूर्ण चितीचा
अवशेष सांगितला जातो. ११९४
- ९५ अविद्येच्या उपशमाचा क्रम;
२ बोधाने शिखिध्वजाची
विश्रान्ति. ११९८
- ९६ ज्ञानी राजाला कुंभ दृश्यसत्तेचे
निःशेष निराकारण कसे
होते, ते सांगतो. १२००
- ९७ चित्ची दृश्यवेदनता येथे मो-
ठ्या यत्नाने घालविली जाते. १२०३
- ९८ चित्त नाही, हा बोध दृढ हो-
ण्यासाठी विषयांच्या अभावी
अचित्त झालेले ते सद्ब्रह्मच
आहे असे वर्णन १२०५
- ९९ राजाचा बोध स्थाणुनिखनम-
न्यायाने दृढ व्हावा म्हणून
कुंभ पुनः उपदेश करतो. १२०७
- १०० ब्रह्माप्रमाणे जगाला सत्यता
असेल या भ्रंतीचे निवारण,
२ जन्मादिविकारशून्य ब्रह्मच
सत् आहे, असे प्रतिपादन. १२०९

सर्ग

पृष्ठ

सर्ग.

पृष्ठ

- १०१ या सर्गांत ज्ञानाच्या दृढ-
त्वाने राजाची कृतकृत्यता.
२ जीवन्मुक्तीत अचित्तत्व;
३ तत्वाची स्थिति सांगि-
तली आहे. १२१०
- १०२ याप्रमाणे सांगून कुंभ गुप्त
झाला; २ विस्मित राजा
चिरकाल विचार करून स-
माधीत विश्रांति पावला. १२१४
- १०३ चूडाला तीन दिवसांनी पुनः
आली; २ राजाला तिने य-
त्नाने उठविले; ३ त्याच्याशी
तत्वाचा आलाप केला. १२१५
- १०४ रममाण होणाऱ्या चूडालेला
राजाच्या संभोगाची इच्छा.
२ स्वर्गाच्या मिषाने नगरास
गमन व ३ खिन्न होऊन
पुनरागमन. १२१८
- १०५ दुर्वासाच्या शापाने आप-
ल्याला स्त्रीत्व-प्राप्ति झाली
आहे, असे कुंभाचे कथन;
२ व एकमेकांचे समाधान
करून संतुष्ट झालेल्या त्यांची
स्थिति १२२१
- १०६ महेंद्रपर्वतावर त्या राजा-
राणीचा अग्नीच्या समोर
विवाह व सौवर्ण गुहेंत पुष्प-
शाय्येवर संगम. १२२६
- १०७ नानापर्वतावरून विहार, २
मायिक इंद्राचे दर्शन, ३
त्याने राजाच्या अनासक्तीचे
परीक्षण करण्यासाठी स्वर्गात
येण्याविषयी केलेले आन्धान. १२२७
- १०८ राजाच्या क्रोधाची परीक्षा
बो. बा. भा. १-४

- करण्यासाठी राणी मायेने
विटसंग दाखविते. २ आपले
खरे रूप प्रकट करते. १२२९
- १०९ राजा ध्यानाने पुनः पुनः
पाहून व सर्व जाणून अत्यंत
विस्मित व तुष्ट झाला.
चूडालेची प्रशंसा करून तिला
आलिंगन देऊन तेथेच त्याने
ती रात्र घालविली. १२३१
- ११० संकल्पित सैन्यासह गजावर
बसून ती दोघे आपल्या नग-
रास गेली. २ दीर्घ काल
राज्य करून मुक्त झाली. १२३५
- १११ राणीने जसा राजाकडून, त्या-
प्रमाणे देवगुरु पित्याने कचा-
कडून सर्वत्वाचा त्याग कर-
विला; २ शेवटी अहंकार-
त्यागाने तो पूर्ण झाला. १२३७
- ११२ कचाच्या आख्यानाने ज्ञानी
झालेल्या रामाने प्रश्न केल्या-
मुळे वसिष्ठ मिथ्या पुरु-
षाचे आख्यान सांगतात. १२३९
- ११३ मिथ्यापुरुषादि शब्दांचा अर्थ
२ आख्यायिकेचे तात्पर्य. १२४१
- ११४ सदसद्रूपाचे दृष्टान्तांनी
पुष्कळ विवेचन करून अस-
द्रूपाचा निरास करतात व
सद्रूपामध्ये स्थैर्य करावयास
सांगतात. १२४३
- ११५ शंभु जिज्ञासु भृंगीला महा-
कर्ता इत्यादि शब्दांचे व्या-
ख्यान करून जीवमुक्तांची
लक्षणे सांगतो. १२४४
- ११६ चवथ्या भूमीपासून पुढे गळ-

सर्गः

पृष्ठ

सर्गः

पृष्ठः

- णाच्या चित्ताची व गळित
झाळेच्या चित्ताची लक्षणे. १२४६
- ११७ मी. कोण व जगत कसे, हे
कळण्यासाठी मनुने इक्ष्वा-
कूला सांगितलेल्या विवेकाचा
अनुवाद. १२४७
- ११८ ही सृष्टि कोटून, केव्हां, को-
णाची, कोणी केली इत्यादि
प्रश्नांचे उत्तर; २ आत्मदर्श-
नोपाय. १२४८
- ११९ पुरुष बंध व मोक्ष यांबिष-
यी स्वतंत्र आहे. आत्म्या-
च्या विद्याशक्तीमुळे सत्य
आत्म्याचा निश्चय होऊन
मोक्ष मिळतो व त्याच्या
अविद्याशक्तीमुळे असत्य
आत्म्याचा निश्चय होऊन
बंध होतो. १२४९
- १२० मुमुक्षूच्या तीन भूमिका, २
चवथी मुक्त होणाराची; ३
पुढील तीन मुक्तांच्या भूमि-
का येथे दाखविल्या जातात. १२५०
- १२१ जीवाचे उत्कर्ष व अपकर्ष
उया भावनांनी होतात त्या
भावना मनु सांगतो. १२५२

- १२२ तुर्यांतीत पक्षी स्थित झालेच्या
दृढ आत्मज्ञानी मुक्ताची
चर्चा मनु लक्षणांमी सांगतो. १२५३
- १२३ ज्ञानी पुरुषाकडून योगसिद्धीची
इच्छाच नसते. १२५४
- १२४ जीवांचे निष्कारणत्व, २
ग्राह्य विषयाच्या आसक्तीने
बद्धता, ३ अवस्था; ४ मृग-
न्याधीय आसुयान. १२५४
- १२५ उपायांसह तुर्यपदांतीक स्थै-
र्याचा उपदेश. १२५७
- १२६ योगभूमीचा अभ्यासक्रम; २
योगी मध्येच मृत झाल्यास
भोग, ३ त्यानंतर जन्मा-
तरी सिद्धि. १२५८
- १२७ रामाची विश्रान्ति, २ मर-
द्वाजाच्या उत्सुकोक्ति; ३
जाम्रदादिकांचे लक्षण. ४.
तुरीय इचे वर्णन. १२६३
- १२८ प्रविलपन युक्तीने भरद्वा-
जाची कृतार्थता, २ ज्ञानि-
कर्तव्य, ३ रामाच्या व्युथा-
पनाचा क्रम. १२६७

समाप्त.

लागले. तसेच मेघाचा नाद ऐकून मयुराच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रू येतात त्याप्रमाणे दशरथ राजा वसिष्ठांचे भाषण श्रवण करीत असता आनंदाश्रूंनी आर्द्र झाला. दशरथाच्या सारण नांवाच्या मंत्र्याने आपले मकटाप्रमाणे चचल असलेले मन सर्व विषयभोगांपामून परावृत्त करून श्रवणाभिमुख केले. शिक्षणाच्या योगाने विचक्षण झालेल्या आणि वसिष्ठांच्या भाषणा-मुळे चंद्रकलप्रमाणे शुद्धचित्त होऊन आत्मबोध झालेल्या लक्ष्मणाच्या हृदयांत ब्रह्म स्फुरण पावू लागले. शत्रूंचे निर्दलन करणारा शत्रुघ्न पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे पूर्णानदाने शोभू लागला. ज्याप्रमाणे कोभेजून मिटलेले कमल सूर्योदय होताच तत्काळ विकास पावते, त्याप्रमाणे समित्र नांवाच्या मंत्र्याचे दुःखाने पीडित झालेले हृत्कमल ज्ञानरवीच्या प्रकाशाने आनंदित झाले. त्यासमयी त्या सभागृहाच्या आतील आणि बाहेरील मुनी आणि राजे यांची चित्ते निर्मल झाली आणि वसिष्ठाचा उपदेश ऐकून ध्रुतलेल्या रत्नाप्रमाणे अतःकरणे उल्लसित झाली. इतक्यांत मध्यान्हकाळ झाला आहे असे सूचित करण्या-करितां कल्पांतीच्या मेघगर्जनेप्रमाणे मोठा आणि समुद्राच्या गर्जनेप्रमाणे गंभीर असा शब्दांचा नाद होऊं लागला व त्या प्रचंड नादापुढे मेघगर्जनेमुळे कांकिलचे स्वर ऐकू येत नाहीत, त्याप्रमाणे, वसिष्ठ मुनींच्या मुखानून निघणारे शब्द ऐकू येईनात. शब्दांच्या गंभीर नादापुढे आपले भाषण कोणाला ऐकू जाणार ? हे जाणून वसिष्ठमुनि क्षणभर स्तब्ध राहिले. कारण, उघडच आहे का, आपल्या आंगच्या ज्या गुणाने लोकांना आनंद होत नाहीसा झाला, तो गुण कोण शत्रूंना मनुष्य बाहेर दाखवील ? मध्यान्हीच्या शब्दांचा अवाज हाताच भगवान् वसिष्ठमुनि मुहूर्तमात्र स्वस्थ राहिले आणि झालेल्या गोंगाट शांत झाल्या-

नंतर ते श्रीरामाला म्हणाले:—‘शत्रुमर्दना रामा ! आतां आज सांगितले इतकेच पुरे; यापुढे जे सांगावयाचे आहे ते उद्दिष्ट सांगेन. कारण, द्विजांचे मध्यान्हकाळचे नियतीने प्राप्त झालेले जे कर्तव्य आहे, ते करण्यासाठी मला आतां गेलं पाहिजे. तसेच, हे आचारचतुरा सुभगा रामा ! तूही आतां ऊठ आणि स्नान, दान, अर्चन वगैरे सत्किया आचरण्यासाठी आपल्या स्वतःच्या मंदिरात जा. ’ असे सांगून वसिष्ठ-मुनि दशरथराजासह सभास्थानांतून उठले, त्या वेळी चंद्रासहवर्तमान सूर्यनारायणच उद-याचलावर आला आहे कीं काय, असा भास झाला. वसिष्ठ आणि राजा दशरथ सभागृहांतून उठतांच सर्व सभासदांमध्ये उठण्याविषयी हालचाल मुरू झाली व मंदवायून हालवि-ल्यामुळे एखादी कमलिनी आपल्या भ्रमररूपी नेत्रांच्या हालचालीमुळे शोभू लागते, त्याप्रमाणे सभासदांच्या भ्रमराप्रमाणे रमणीय नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सभा सुशोभित दिसू लागली. राजेलोक सभेतून उठू लागतांच त्यांच्या गळ्यांतील पुष्पहार हातूंत लागून त्यावरील भ्रमरपंक्ती उठू लागल्यामुळे संध्याद्रीवरील हत्तींची सेना प्रभातकाळ झाल्यामुळे आपले झुंडादंडच हालवीत आहे की काय, असे वाटू लागले. राजे लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी सभा-गृहातून जाऊं लागल्या असतां परस्परांच्या अंगांची खेचाखेच होऊं लागल्यामुळे त्याव-रील अलंकार खाली गळून पडू लागले; व त्यामुळे रत्नपूर्ण झालेली ती सभा संध्याकाळचे ताबूस किरण ज्यावर पडले आहेत, अशा समु-द्राच सर्वांना स्मरण करून देऊं लागली. राजांच्या शिराभूषणांवरील तुरे सभास्थानीं गळून भ्रमराची दाणादाण झाल्यामुळे त्यांच्या गुंजार-वाने सर्व सभा भरून गेली; व मुकुटांवरील नानाप्रकारच्या रत्नांच्या प्रभेने त्या सभेला

आकाशातील इंद्रधनुष्याची शोभा आणून दिली. सभागृहातील स्त्रिया उठूं लागतांच त्यांच्या हालचालीमुळे त्यांच्या हातांतील मुंदर चवऱ्या हावू लागल्या व त्यामुळे हत्तांचें मंडल क्षुब्ध होऊन त्यांच्या हालचालीमुळे एखाद्या वनांतील छातांचीं पानें आणि मंजरी हावू लागल्या, त्याप्रमाणें त्या सभेची स्थिति दिव् लागली. स्त्रियांच्या हातांतील सुवर्णवल्यांचीं कांति त्यांच्या वस्त्रांवर पडून त्यांची आरक्त प्रभा त्या सभेमध्ये फांकली होती; व त्यामुळे वायूनें हालणाऱ्या मंदारपुष्पांच्या वनमालेप्रमाणें ती सभा शोभूं लागली. कापरांच्या कणांप्रमाणे दिसणाऱ्या हेमकणांच्या योगाने वनलेल्या पांढऱ्या शुभ्र मेघांमुळे शरदृतूमधील दिशांचे तट रमणीय दिसतात, त्याप्रमाणे नीहार, काश वगैरे पुष्पांच्या योगाने त्या सभास्थानांतील सर्व भूभाग रमणीय दिसत होता. राजांच्या मुकुटावरील रत्नांची प्रभा चोहोंकडे फांकली गेली असून त्यामुळे आकाशाच्या पोकळीमध्येहि गुलाबी रंगाची छटा पसरली, व नेणेंकरून किंचित् फुललेल्या नीलकमलांच्या योगाने शोभणारी संध्याकाळची शोभा त्या सभेला आली असून त्या समयाप्रमाणे दिवसाच्या सर्व कृत्यांची आतां समाप्ति होणार, असें मुचविलें जात होतें. रत्नांचे किरण हेंच कोणी उदक, स्त्रियांचों मुखें हीं आरक्त कमले, व त्यांच्या नूपुरांचा मंजुळ ध्वनि हेंच सारस पक्ष्यांचें मधुर गायन, अशा रीतीनें ती सभा एखाद्या कमलिनीप्रमाणें शोभत असून तीमध्ये सर्वत्र भ्रमरांची गर्दी झालेली दिसत होती. सभेतील शेकडों राजे उठूं लागतांच मोठी गडबड उडाली व भूतांच्या उत्पत्तीमुळे जीमध्ये धांदल उडून गेलेली आहे, अशी ती एक शेकडों पर्वत असलेली नूतन सृष्टीच आहे कीं काय, असें वाटूं लागलें. असा.

अशा रीतीनें सभास्थानांतून निघालेले सर्व राजे दशरथाच्या मंदिरांत जाऊन आणि त्याला वदन करून जेव्हां बाहेर पडू लागले, तेव्हां त्यांच्या अंगावरील अगणित रत्नांची प्रभा चोहोंकडे फांकल्यामुळे राजांच्या रांगा ह्या जणुं काय इंद्रधनुष्यासारख्या समुद्राच्या लाटा आहेत, असा भास होऊ लागला. नंतर सुमंत्र आदि करून ब्रह्मरसज्ञ मंत्री, वसिष्ठमुनि, आणि दशरथ राजा यांना नमस्कार करून जलक्रीडेची महती ओळखणारे असल्यामुळे स्नान करण्यासाठी आपल्या घरी गेले. वामदेव व विश्वामित्र प्रभृति ऋषी वसिष्ठांना पुढें करून राजाच्या अनुज्ञेची वाट पहात उभे राहिले. नंतर शत्रुमर्दन दशरथाने त्या मुनींची यथाविधि पूजा केली व त्यांची आज्ञा घेऊन आणि त्यांना निरोप देऊन आपल्या पुढील कार्याकरितां राजमंदिरांत गमन केले. यावेळी दुसऱ्या दिवशी परत यावयाच्या बेतानें वानप्रस्थ वनांत गेले, व्योमनिवासी आकाशांत दिसेनासे झाले, व नागरिक नगरामध्ये निवून गेले. प्रभु विश्वामित्र मात्र राजा दशरथ आणि वसिष्ठ यांनीं नम्रपणानें प्रार्थना केल्यामुळे वसिष्ठाच्या घरी गेले आणि त्यांनी ती रात्र तेथेच घालविली. सर्व श्रेष्ठ ब्राह्मण, राजे, मुनी व रामप्रभृति दशरथाचे पुत्र, ज्यांच्या तेंनातांत आहेत, असे वसिष्ठमुनि सर्व मंडळींसह मोठ्या ऐश्वर्याने आपल्या आश्रमाकडे जाण्यासाठी निघाले, त्या वेळी वाटेमध्ये सर्व लोकांचे नमस्कार घेत घेत त्यांना जातांना पाहून देवगणानीं वेष्टिलेला हा साक्षात् ब्रह्मदेवच ब्रह्मलोकाप्रत जात आहे कों काय, असा सर्वांना भास झाला. आश्रमांत पोहोचतांच आपल्याबरोबर आलेल्या रामादि दशरथपुत्रांना परत जाण्याची वसिष्ठमुनींनी जेव्हां अनुज्ञा दिली, तेव्हां त्या सर्वांनी वसिष्ठाच्या पायांवर आपले भक्तक नमविलें व आपल्या मंदिराचा रस्ता

धरला. त्याचप्रमाणें अंतरिक्ष, पृथ्वी व पाताळादि लोक यांमध्ये वास करणाऱ्या गुणिजनांना आपापल्या स्थानीं गमन करण्याविषयी यथाक्रम अनुज्ञा दिल्यानंतर वसिष्ठ मुनीना आपल्या आश्रमांत प्रवेश करून द्विजांना उचित अशा सर्व आन्हिक क्रिया यथाविधि केल्या.

सर्ग २

—:३:—

१ रामाचें आन्हिक. २ रात्रीं श्रुतार्थाचें चिंतन आणि त्यामध्ये स्थिर होण्याविषयी त्याने केलेली बुद्धीची प्रार्थना.

श्रीवाल्मीकिः—चंद्राप्रमाणें रमणीय दिसणारे रामादि राजपुत्र वसिष्ठांच्या आश्रमांतून निघाले, ते आपल्या मंदिरांत परत आले आणि त्यांनीं आपली दिनचर्या आटोपली. वसिष्ठ, श्रीराम, राजे, मुनी आणि ब्राह्मण यांनीं आपल्या घरां आणि बाहेर गेल्यावर इतर ठिकाणां करावयाचीं पुढीलप्रमाणें दिनकृत्ये केलीं. ज्यांत कमल, कल्हार, कुमुद, उत्पल वगैरे पुष्पांच्या रांगाच्या रांगा पसरलेल्या आहेत आणि चक्रवाक, हंस, सारस वगैरे पक्षिगण क्रीडा करीत आहे. अशा जलाशयांमध्ये त्यांना स्नानें केलीं; गाई, भूमि, तीळ, सोने, शय्या, आसन, पात्रे व वस्त्रे यांचें ब्राह्मणांना दान केलें; व तदनंतर सुवर्ण, रत्ने यांच्या योगानें मुशोभित झालेल्या देवघरांमध्ये त्यांनीं विष्णु, शंकर, अग्नि, मूर्य वगैरे उपास्य देवतांचें पूजन केले. त्यानंतर पुत्र, पौत्र, सुहृद, भृत्य, बंधू, मित्र इत्यादिकांसह वर्तमान त्यांनीं उचित भोजन केले. इतकें होत आहे तों संध्याकाळचा कंटाळवाण प्रहर दिवस अवशिष्ट राहिला आहे असें पहातांच तत्कालोचित पुराणश्रवण, धर्मशास्त्रावलोकन, इत्यादि गोष्टी करीत असतां सूर्यास्ताचा काल अगदीं

समीप येऊन ठेपला. त्यावेळीं त्यांनीं संध्यावंदन व जप केला आणि स्तोत्रपाठ करून नंतर मनोहर गाथा गाडल्या. इतक्यांत रात्रीची आपल्या पतीशीं म्हणजे चंद्राशीं गांठ घातून देऊन तिचा शोक हरण करणारी आणि चंद्राला समागममुख प्राप्त करून देणारी तिची मैत्राण जी पूर्वदिशा ती जणुं क्षीरसमुद्रांतूनच उदित झाल्यासारखी दिगूं लागली. तेव्हां सर्व राजपुत्र कापराचे चूर्ण पसरलेल्या आणि दीर्घ झालेल्या जणुं चंद्रबिंबाप्रमाणें रमणीय दिसणाऱ्या, पुष्पशय्यांवर जाऊन पडले, व रामाशिवाय बाकीच्या राजपुत्रांना ती रात्र गाढ निद्रामुग्न अनुभवीत असतां मुहूर्तमात्र वाटली.

रामाला मात्र त्या रात्रीं मुळांच झोंप येईनाशी झाली. त्याच्या मनांत वसिष्ठांचे मधुर आणि उदार भाषण एकसारखे घोळत होतें; व एखादा हत्तीचा छावा आपल्या मातेसंबंधानें चितन करण्यांत गढून जातो, त्याप्रमाणे वसिष्ठमुनींनीं केलेल्या उपदेशाचे मनन करण्यांत श्रीराम गर्क झाला व त्यामुळे त्याला झोंपेचेहि विस्मरण झाले. त्याच्या मनात यावेळां पुढील विचारतरंग उद्भवूं लागले —“ या संसारभ्रमणाचा अर्थ काय ? आणि हे सर्व जन म्हणजे तरी काय प्रकार आहे ? हीं सर्व विचित्र भूत येतात कां ? आणि निघून जातात कां ? तसेंच या मनाचे वास्तविक स्वरूप काय आणि हे मन शांत कसें होईल ? ही माया मुळां उत्पन्नच कां झाली ? आणि ही कशां निवृत्त होईल ? बरें, ही माया एकवेळ निवृत्त झाली अस मानलें, तरी तेवढ्यानें कोणता गुण किंवा दोष उत्पन्न होईल ? शिवाय आत्मा हा आकाशाहूनहि व्यापक असतां त्याच्या ठिकाणां हें मनाचे संकुचित स्वरूप उत्पन्न कसें झालें ? या मनाचा क्षय करण्यासंबंधानें भगवान् वसिष्ठांनीं काय बरें सांगितलें आहे ? इंद्रियजय करण्यासाठीं कोणत्या साधनांचा अव-

लब्ध करावा असं ते बोलले ? तसेंच आत्म-ज्ञान प्राप्त झाले म्हणजे कोणतें फल प्राप्त होतें म्हणून त्यांनीं सांगितलें आहे ? जीव, चित्त, मन, माया इत्यादि रूपांनीं विस्तार पावलेला आत्माच हा असन्मय संसार निर्माण करतो. अशा रीतीनें मनोरूपी तंतूनें बद्ध झालेल्या ह्या निरनिराळ्या स्वरूपांना क्षीण करून टाकलें असतां दुःखोपशांति होईल, ही गोष्ट खरी; परंतु हें काम माझ्यानें कसें होणार ! हंस हा नीरक्षीराचा विवेक करतो, म्हणजे पाण्यापामून दूध निराळें काढतो; परंतु चित्तामध्ये दृढ झालेल्या विषयांच्या संस्कारांनीं चित्तावासावर आवरण घातलेलें असून हे विषयसंसाररूपी मेघ हजारां दुःखांच्या रूपान पर्जन्यधारांचा सतत वर्षाव करीत असतात. अशा स्थितीत ही चित्तवृत्तिरूपी बगळी त्या मेघांच्या मागें धांवत जाऊन त्यांच्या भोंवतीं घिरव्या घालीत असल्यामुळे त्या वासनारूपी मेघांपासून तिला कशी परतवितां येईल ? विषयोपभोगांचा सर्वस्वी त्याग करणें जवळ जवळ अशक्यच आहे, कारण तसें करावयाचें म्हणजे जीवितावर पाणी सोडावें लागणार परंतु अशा तऱ्हेनें विषयांचा त्याग केल्याशिवाय आम्हीं विपत्तींतून सुटणेंहि शक्य नाही. अशा स्थितीत हा दुहेरी पंच पडून आम्हीं केवढ्या संकटांत पडलां आहों ! आतां आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार व्हावयाचा तो मनाच्या योगानेंच व्हावयाचा असतो परंतु ते मन तर बाह्यविषयांमध्येच आसक्त होऊन राहिलें आहे, व त्याला विषयांपासून परावृत्त करण्याचें काम एखाद्या पर्वताच्या कड्यावर चढून जाण्यापेक्षांहि दुष्कर आहे. अशा स्थितीत अज्ज्ञ बालकाच्या मानगुटीस बसणाऱ्या बागुलबोवापासून त्याला आपली सुटका करून घेतां येत नाही, त्याप्रमाणें आमच्या मनाची स्थिति झालेली असल्यामुळे ते विषयांच्या कचाटींतून मुक्त होऊन

तत्त्वसाक्षात्कार करून घेण्याला असमर्थ झालें आहे. कारण, मन विषयपराङ्मुख होणार नाही, तर त्याला आत्मदर्शन कसें होणार ? अर्थात्, हे दुसरे एक संकट उत्पन्न झालें आहे. माझी मति परम शांत आणि संसारभ्रमशून्य होऊन, एखादी पतिव्रता तरुणी आपल्या प्रेमळ पतीची प्राप्ती झाल्यावर त्यांत गढून जाते, त्याप्रमाणें ब्रह्माकार बनून जाऊन माझ्या मतिला इतर सर्व गोष्टींचें विस्मरण केव्हां पडेल ? माझ्या मनांतील कामक्रोधादि विकारांचें ठाणें उठून तें अत्यंत पवित्र केव्हां होईल आणि पापपुण्यरहित होऊन आत्म्यामध्ये विश्रांति केव्हां घेईल ? पोडशकलांनां परिपूर्ण असलेल्या चंद्रापेक्षांहि शीतल अशा परमपदान्या ठायीं सुदृढ होऊन जीवन्मुक्तिसुख अनुभवीत असतां मी आपल्या सत्तेनें सर्व जगाला भ्रमण करावयास केव्हां लावीन ? पाण्यावरील शुद्ध तरंग जसा आपलें आपलें भिन्न स्वरूप टाकून देऊन त्यांत लीन होतो, तसें आपलें काल्पनिक आणि संकुचित स्वरूप झुगारून देऊन माझे मन आत्मस्वरूपामध्ये लीन होऊन निरतिशय शांतीचा आस्वाद केव्हां बरें घेऊं लागेल ? तृष्णारूपी भयंकर लाटा आणि आशारूपी भीषण भगरी यांनीं युक्त असलेला संसारसागर तरून जाऊन मी तापांतून मुक्त केव्हां होईन ? आत्मज्ञानसंपन्न होऊन मुमुक्षूना प्राप्त होणाऱ्या आणि उपशमाने शुद्ध झालेल्या मार्गांत मी निःशोक आणि समदर्शन होत्याता केव्हां स्थिर होईन ? सर्वांगाची लाही करून सोडणारा आणि सर्व धातूंचें भस्म करून टाकणारा असा हा फारा दिवसांचा संसारज्वर केव्हां नष्ट होणार ! निर्वातस्थानीं असलेल्या दीपाप्रमाणें हें चित्त विषयव्यथारहित आणि ज्ञानप्रकाशयुक्त होऊन शांत आणि स्थिर केव्हां होईल ? ज्याप्रमाणें गरुड समुद्राचें लीलेनें उल्लंघन करून जातात, त्याप्रमाणें विषयसंस्काररूपी संचित

ज्ञानाग्नीमध्वे जाळून टाकून माझीं इंद्रियें दुःख-
सागरांतून केव्हां बरे तरून जातील ? पशू,
पुत्र, अन्नपान इत्यादिकांच्या अप्राप्तीमुळे किंवा
वियोगदुःखामुळे तळमळत असणारा जो मी
मूढ, त्या माझा देहाविषयींचा आत्मबुद्धिभ्रम,
वर्षाकालांतील कृष्णमेघ शरदृतूच्या आरंभीं
निर्मल आकाशातून नष्ट होतात त्याप्रमाणे प्रबो-
धाच्या विमलतेमुळे केव्हां विलय पावेल ? ज्या
परमात्मपदाबद्दल दृढ इच्छा उत्पन्न होतांच
कल्पवृक्षानां भरलेला स्वर्ग सुद्धां कस्पटासमान
वाटू लागतो, त्या आत्मपदाची प्राप्ति केव्हां
एकदाची होईल, असें मला झालें आहे ! वा
मना ! विरक्त पुरुषांनीं सांगितलेल्या निर्मल
ज्ञानदृष्टी तुझ्या ठिकाणीं केव्हां तरी येतील का ?
बा चित्ता ! दुःखरूपी अजगराचें भक्ष्य बनल्या-
मुळे ' अहो बाबा ' ' अग आई ' ' अरे
बाळा ' अशा रीतीनें आक्रोश करून अशू-
ढाळण्याचा प्रसंग माझ्यावर न यावा, हीच
माझी इच्छा आहे. हे बुद्धे ! (जीव आणि
त्याची बुद्धि अशा दोहोंचा जन्म अवि-
धेपासून झाल्यामुळे) तूं माझी बहीण
असून मी तुझा भाऊ आहे. अशा स्थितींत
आपणां उभयतां बंधुभगिनींचें दुःख नाहींसें
व्हावें असें तुला खरोखर वाटत असेल, तर
वसिष्ठमुनींच्या भाषणाचा चांगला विचार कर.
हे सन्मते ! तूं (परमात्मनिष्ठ होत असल्या-
मुळे) निःसंशय साध्वी आहेस आणि (शान्त
व सज्जन यांच्या प्रसादानंतर उत्पन्न होत
असल्यामुळे) कन्या आहेस. तरी मी तुझ्या
पायांपडून तुझी सविनय प्रार्थना करतो कीं,
तूं संसारोच्छेद करून आत्मकल्याण साध्य
करून धेण्यासाठीं भव्य अशा आत्मस्वरूपा-
मध्वे सुस्थिर हो; आणि वसिष्ठमुनींनीं वैराग्य,
मुमुक्षुव्यवहार, उत्पत्ति व स्थिति या चार
प्रकरणांचें विवेचन करोत असतां दृष्टान्तांच्या

योगानें रमणीय आणि सुबोध केलेल्या विज्ञा-
नाचें यथातथ्य अनुसंधान कर. आतां 'प्रथम
मनाची प्रार्थना केली असतां अखेर वैराग्यादि
चारी प्रकरणांतोळ अर्थाचें अनुसंधान करण्या-
विषयीं तुलाच कां हात जोडीत आहे ?'
असा या ठिकाणीं कदाचित् प्रश्न उत्पन्न
होईल. परंतु याचें कारण उघडच आहे; व तें
हें कीं, मनानें एकाद्या गोष्टीचें कितीहि मनन
केलें, तरी बुद्धि ही अध्यवसायात्मिका असल्या-
मुळे, अर्थात् मनानें केलेल्या विचाराचें निश्च-
यामध्यें पर्यवसान करण्याचें सामर्थ्य बुद्धीम-
ध्येंच असल्यामुळे मनाला बुद्धीच्या सहाय्याची
अत्यंत अपेक्षा आहे, व तसें नसेल तर मनानें
केलेला विचार शरदृतूतील मेघाप्रमाणें स्थिर
होणें सर्वथा अशक्य आहे. यास्तव कोणत्याहि
बाबतींत विचारवंतांना बुद्धीच श्रेष्ठ मानावी
लागते व अशा दृष्टीनें हे सद्बुद्धे ! मी तुझी
प्रार्थना करीत आहे तें अगदीं योग्य आहे,
असें कोण म्हणणार नाहीं ? "

दहावा दिवस समाप्त.

सर्ग ३

—:३:—

१ प्रातःस्नानादि विधी उरकल्यानंतर रामा-
दिकांचे वसिष्ठाश्रमांत आगमन. २ सर्व मंडळीसह
वसिष्ठ सभागृहांत प्रवेश करतात.

श्रीवाल्मीकिः—ज्याप्रमाणें सूर्योदयाचा
मार्गप्रतीक्षा करणाऱ्या कमलाची रात्र चिंतेमध्यें
निघून जाते, त्याप्रमाणें पूर्वांतरीतीनें चिंतन
करीत असणाऱ्या रामाची ती रात्र निघून गेली.
पहाटेची वेळ होतांच अंधकार आणि अरुणो-
दय यांच्या संमिश्रणामुळे पश्चिम दिशा किंचित्
पिंगट वर्णाची दिगूं लागली व पूर्व दिशे-
कडे आरक्तवर्णाचें तेज फांकू लागलें. सर्व
दिशांतील तारका विरल दिसू लागून आका-

शरूपी आंगण कोणी झाडून टाकलें आहे कीं काय, असें वाटूं लागलें. पुढें प्रमातकाळीं मंगल वाद्यांचा घोष होऊं लागतांच चंद्राप्रमाणें रमणीय कांतीनें युक्त असलेला श्रीराम आपल्या शय्येवरून प्रसन्न मनानें उठला. त्यानें प्रातःस्नान, संध्यावंदन वगैरे द्विजांना उचित असलेले सर्व विधी उरकले व नंतर आपले लक्ष्मणादि बंधू आणि अगदीं जवळचे आसजन यांच्यासह तो वसिष्ठमुनींच्या आश्रमांत गेला. त्या ठिकाणीं आत्मपरायण वसिष्ठमुनि आपल्या नित्य नियमाप्रमाणें एकान्तांत समाधिस्थितींत बसले होते, त्यांना रामानें अत्यंत नम्रतापूर्वक परंतु दुरूनच वंदन केलें. त्याचप्रमाणे बाकीच्या राजपुत्रांनीहि वसिष्ठांना वंदन केल्यानंतर ते सर्व त्रिनयशील राजपुत्र बाहेरच्या आंगणांत उभे राहिले. इतक्यांत सूर्योदयाची वेळ होऊन दिशा स्वच्छ दिसूं लागल्या. तेव्हां ब्रह्मलोकांत सर्व देव जमा व्हावे, त्याप्रमाणें अनेक राजे, राजपुत्र, ऋषी, ब्राह्मण वगैरे वसिष्ठांच्या आश्रमाबाहेर येऊन मुकाब्यानें उभे राहिले. त्यावेळीं वसिष्ठांच्या आश्रमांत राजेरजवाड्यांची आणि आश्रमाबाहेरच्या आंगणांत हत्ती, घोडे रथ यांची गर्दी झाल्यामुळें तो आश्रम एखाद्या राजवाड्याप्रमाणें शोभूं लागला. क्षणांत भगवान् वसिष्ठमुनि समाधि विसर्जन करून उठले आणि विनयानें नम्र झालेल्या त्या सर्वांचें विनयादि आचार आणि प्रियवचनादि उपचार यांच्यायोगानें त्यांनीं स्वागत केले. नंतर ब्रह्मदेव कमळावर आरोहण करतो, त्याप्रमाणें विश्वामित्रासहवर्तमान आणि इतर मुनांना बरोबर घेऊन वसिष्ठ मुनींनीं रथामध्ये आरोहण केलें आणि सर्व देवांसह ब्रह्मदेव इंद्राच्या नगरीप्रत जातो, त्याप्रमाणें मोठ्या सैन्यासहवर्तमान ते दशरथाच्या मंदिरांत जाऊन पोहोचले. ज्याप्रमाणे हंसगणानें परिवेष्टित झालेला राजहंस कमळिनी-

मध्ये मोठ्या थाटानें प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें सर्व सभासद उभे राहून अतिशय नम्रपणानें वंदन करीत आहेत, अशा स्थितींत भगवान् वसिष्ठांनीं मुनिजनांच्या परिवारासह दशरथाच्या सभागृहामध्ये प्रवेश केला. महाराजा दशरथहि आपल्या सिंहासनावरून उठून वसिष्ठांचें स्वागत करण्यासाठीं तीन पावलें पुढे गेला.

नंतर दशरथादि राजे, वसिष्ठादिमुनि, ऋषी, ब्राह्मण, मुमंत्रादि मंत्री, सौम्यादि पंडित, रामादि राजपुत्र, शुभादि मंत्रिपुत्र, अमात्यादि अष्टप्रधान, मुहोत्रादि श्रेष्ठ नागरिक, मालवादि देशांतील लोक, नोकर, पौरजन वगैरे सर्वजण क्रमाक्रमानें आपापल्या उचित स्थानीं जाऊन बसले. सभागृहांतील सर्वांची दृष्टि वसिष्ठांच्या मुखाकडे लागली. इतक्यांत सभेतील गंगाट शांत झाला, स्तुतिपाठक गप्प बसले, लोकांची आपसांतील कुजबुज बंद झाली व सभेंत सर्वत्र शांतता पसरली. त्या सभागृहांतील द्वारांवरून पुष्पांच्या माळा लटकत होत्या व त्यांवरून वहाणारा वायु इतका सुगंधित होता कीं, भ्रमरांनीं कमळांचा त्याग करून त्या सुगंधित वायूच्या धोरणानें सभागृहाकडे धांव घेतली. सभागृहाच्या भोंवताली असलेल्या माड्यांबरील खिडक्यातून मृदु पुष्पशय्यांवर बसलेल्या नागरिक स्त्रियांची दृष्टि सभेचें अवलोकन करण्यांत गढून गेली होती. परंतु खिडक्यांच्या जाळींतून येणारे सूर्यकिरण त्यांच्या दृष्टीला किंचित् प्रतिबंध करीत व त्यामुळें त्यांना आपल्या डोळ्यांच्या पापण्या नाइलाजास्तव हालवाव्या लागत. त्यांच्या मुखांवर रत्नांची प्रभा पडून तीं विशेषच खुलून दिसत होती. सभेची शोभा पहाण्यांत चित्तवृत्ती गढून गेल्यामुळें हातामध्ये शुभ्र चवऱ्या धारण करणाऱ्या तरुणींच्या हातांची हालचाल अजिबात बंद पडली होती, व त्या मौनवृत्ति

धरम करून बसल्या होत्या. समास्थानांतील भूमि नानाविध रत्नांच्या योगानें स्वचित करण्यांत आलेली असून सूर्यकिरणांच्या योगानें तीमध्ये मुक्ताफळांचीं प्रतिबिंबे पडत असल्यामुळे सर्वत्र पुष्पेच पसरली आहेत कीं काय, असा भास होई. परंतु या अपूर्व देखाव्यामुळे भ्रमरांची चांगलीच फजीती होऊं लागली. कारण, मुक्ताफळांच्या प्रतिबिंबांना तीं बालरबीचीं बिंबेच आहेत असें समजून ते बिचारे त्यांवर बसण्याकरितां जात, परंतु तीं हातीं न लागल्यामुळे हिरमुसले होऊन ते मेघांप्रमाणे आकाशांत उगाच धिरट्या घालीत फिरूं लागत ! असो. त्या सभेमध्ये जमलेल्या सज्जनांच्या समुदायामध्ये कित्येक आर्यजन आपणांस वसिष्ठमुनींची वाणी पूर्वपुण्याईनें ऐकावयास मिळाली, याबद्दल अंतःकरणांत धन्यता मानीत होते. व ती धन्यता, वसिष्ठांच्या उपदेशाचा लोकोत्तरपणा आणि त्यापासून उत्पन्न होणारे आश्चर्य ते एकमेकांच्या कानांशीं लागून मोठ्या प्रेमानें आणि कौतुकानें बोलून दाखवत होते अशा रीतीनें समागृहांतील सज्जनांच्या कानगोष्टी चालल्या असतां निरनिराळ्या दिशा, पुरें, अंतरिक्ष, अरण्ये यांमधून सिद्ध, विद्याधर, मुनी, विप्र वगैरे अधिकारी जनांचे संघच्या संघ समास्थानीं येऊं लागले, मुखानें एकहि शब्दाचा उच्चार न करतां त्यांनीं सर्वांनीं वसिष्ठमुनींना वंदन केलें व आपल्या स्वागतप्रसंगीं कोणाशीं भाषण करणें आवश्यक असेल सैंहि अगदीं हलक्या स्वरांत कोणाला त्रास न होईल अशा बेतानें केलें व नंतर ते आपापल्या आसनांवर विराजमान झाले. ती प्रभाताची वेळ असल्यामुळे त्यावेळीं रक्तकमलें विससित झालीं होती; व रात्रीच्या वेळीं त्यामध्ये अडकून गेलेले भ्रमरसमूह बाहेर पडूं लागल्यामुळे, तसेंच कमलांतील मकरंद आणि सुवर्ण-

पराग यांच्यामुळे, किंचित् पिंगलवर्ण झालेल्या वायूच्या मंद मंद झुळुका वाहूं लागल्या होत्या, त्यामुळे, वाजूं लागलेल्या घंटांचा नाद घरांतून प्रातःकाळीं म्हटल्या जाणाऱ्या गीतांच्या ध्वनीलाही मार्गे सारीत होता. त्या समास्थानीं जिकडे तिकडे निरनिराळ्या रंगांच्या फुलांच्या माळा लटकत होत्या व त्यांच्या सुगंधांत अगर, तगर, चंदन यांच्या धुराची भर पडत असून तो आकाशांत जात असतां त्या सभेतील छताला लावलेल्या कमलांच्या सुगंधानें तो मिश्रित होत होता. अशा तऱ्हेच्या त्या नोलवर्ण धुरामध्ये उडणारे भ्रमर केवळ गुंजारवामुळेच कायते ओळखले जात होते.

सर्ग ४

—:~:—

१ दशरथानें केलेली वसिष्ठांची प्रशंसा. २ वसिष्ठ श्रीरामाला प्रश्न करतात व श्रीराम त्यांची उत्तरे देऊन पुढील उपदेश करण्याविषयी त्यांची प्रार्थना करतो.

श्रीवाल्मीकिः—अशा रीतीनें त्या सभेमध्ये सर्वत्र शांतता आणि रमणीयता पसरली असतां आपल्या मेघासारख्या गंभीर आणि श्रद्धायुक्त वाणीनें दशरथ राजा मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठांना म्हणालाः—“ भगवन् ! कालच्या उपदेशानें आपल्याला झालेले विलक्षण श्रम रात्री घेतलेल्या विश्रांतीमुळे अंशतः तरी कमी झाले ना ? आपल्या कालच्या मधुर वाणीनें व आनंददायक आणि विशद प्रतिपादनशैलीनें अमृताचा वर्षाव व्हावा त्याप्रमाणें होऊन आमचे कान तृप्त झाले आहेत व आमच्या अंतःकरणाला अपूर्व समाधान प्राप्त झालें आहे. महात्म्यांच्या वाणी चंद्रकिरणांसारख्या निर्मल, शीतल आणि अमृतयुक्त असून त्या मोहांधकार नष्ट करून चित्ताला विलक्षण

सुख देतात. मनुष्यापासून तों तहत हिर-
ण्यगर्भाच्या स्थितीपर्यंत सर्वांना भिळ-
णाऱ्या सुखापेक्षा ज्यास्त सुख, अर्थात्
ब्रह्मानंदाचें दिव्य सुख महात्म्यांच्या
वाणीपासून मिळतें आणि त्यामुळें अनर्थ-
कारक मोहाची निवृत्ति होते. सत्पुरुषांच्या
सरस वाणी म्हणजे आत्मरत्नाचें दर्शन करून
देणाऱ्या स्नेहयुक्त दीपज्योतीच होत. ज्याच्या-
पासून युक्तिरूपी लता उत्पन्न होतात, असा
सुजनवृक्ष खरोखरच वंद्य होय. ज्याप्रमाणें
चंद्राचें किरण अंधकाराचा नाश करतात,
त्याप्रमाणें सज्जनांच्या सदुक्ती सर्व शारीरिक
आणि मानसिक दोषांचें परिमार्जन करतात.
ज्याप्रमाणें वर्षाकालांतील कृष्णमेष शरदृतूच्या
आगमनावरोबर क्षीण होतात, त्याप्रमाणें हे
मुनिवर्या ! आमच्या मनांतील तृष्णालोभादि
संसारबंध आपल्या उपदेशानें क्षीण होऊं
लागले आहेत. सिद्धरसाचें अंजन डोळ्यांत
घातलें असतां एखाद्या जन्मान्वाला सुद्धां दृष्टि
येते आणि त्याला भूमिगत द्रव्य दिसूं लागतें,
त्याप्रमाणें आपल्या दिव्य वाणीच्या प्रभावानें
आमच्या नेत्रांत ब्रह्मरसाचें अंजन पडलें असून
आमची प्रत्यग्दृष्टि निष्पाप आणि निष्कलंक
अशा आत्म्याचें दर्शन करून घेण्यास समर्थ
झाली आहे. आपली उक्ति हाच जणुं शरदृतु
असून त्यामुळें आमच्या हृदयाकाशांतील वास-
नारूपी धुकें हळु हळु क्षीण होऊं लागलें
आहे. मुनिवर्या ! इंद्राच्या नंदनवनांतील कल्प-
वृक्षाच्या मंजरी किंवा अमृतसागराच्या लाटा
जो आल्हाद देऊं शकत नाहींत, तो महा-
त्म्यांच्या वाणी देऊं शकतात. राघवा ! जो
दिवस ब्रह्मवेत्त्यांच्या पूजनांत जातो, तोच तेवढा
प्रकाशयुक्त होय, बाकीचे दिवस अंधका-
रयुक्त आहेत असेंच या जगांत समजलें पाहिजे.
यास्तव राजावलोचना रामा ! प्रसाद करण्या-

विषयीं उद्युक्त असलेल्या ह्या वसिष्ठमुनींना
आपलें शाश्वत कल्याण करणाऱ्या प्रकृत विषया-
संबंधानें प्रश्न कर.'

येणेंप्रमाणें भाषण करून रामाला प्रश्न विचा-
रण्यासंबंधानें दशरथानें अनुज्ञा दिली असतां
रामचंद्राच्या संमुख असलेले उदार वसिष्ठमुनि
बोलूं लागले.

श्रीवसिष्ठः—आपल्या कुलाची कीर्ति
वृद्धिंगत करणाऱ्या महाबुद्धिवान् राघवा ! मीं
पूर्वीं केलेला उपदेश तुझ्या ध्यानांत आहेना ?
माझ्या भाषणांतील वाक्यार्थ आणि पूर्वापार-
संबंध यांच्या संबंधानें तूं नीट विचार केला
आहेस ना ! हे शत्रुमर्दना ! सत्त्वादि गुणभे-
दांमुळें या विश्वांतील विचित्र जीवजातींची
उत्पत्ति कशी होते, यासंबंधानें मीं केलेलें विवे-
चन तुझ्या स्मरणांत असेलच. परमात्म्याचें
सर्व—नटाप्रमाणें मायेमुळें जगद्वेषानें स्थित अस-
लेलें, असर्व—निष्प्रपंच, सत्—स्थूल, असत्—
सूक्ष्म व सदसद्रूप वगैरे अंगांनीं युक्त असलेले
रूप दृश्यापासून भिन्नपणानें तूं जाणलें अस-
शील व त्याचें तुला स्मरणहि होत असेल. सर्व-
शक्तिसंपन्न ईश्वरापासून हें विश्व कसें उदित
झालें आहे, हें तुझ्या स्मरणांतून गेलें नसेलच.
कारण, तूं सद्बुद्धिसंपन्न असल्यामुळें साधूंची
वाणी श्रवण करण्याची योग्यता फक्त तुझीच
आहे. कालबलाच्या दृष्टीनें भंगुर असलेले अवि-
द्येचें स्वरूप संख्येनें अनंत पण देशकाला-
दिकांनीं अंतर्बत कसें आहे, तें तुला आठवत
असेलच. चित्त हाच पुरुष आहे, त्यावांचून
त्याचें निराळें रूप नाहीं, असें मीं लक्षणादि-
कांच्या योगानें प्रतिपादन केलेलें तूं विसरला
नसशील, अशी माझी खात्री आहे. सारांश,
माझ्या संपूर्ण भाषणाचा तूं गेल्या रात्री चांगला
विचार करून ठेवला असशीलच. कारण,
तत्त्वोपदेश श्रवण केल्यानंतर त्याचें वारंवार

मनन होईल तरच तो फलद्रूप होतो; तोच उपदेश अनादरानें श्रवण करणाऱ्या किंवा त्यावर मनन न करणाऱ्या मूढाच्या पदरांत ऐकण्याच्या श्रमाशिवाय दुसरें कांहीं पडत नाही. परंतु राघवा ! तुझी स्थिति मात्र अशांतली नाही. तुझें हृदय विवेकसंपन्न असल्यामुळें ज्याप्रमाणें मोकळा गळा मोत्यांचा हार ग्रहण करण्याला योग्य असतो, त्याप्रमाणें तें तात्त्विक आणि चित्तशुद्धिकारक उपदेश गृहण करण्याला सर्वथा योग्य आहे.

श्रीवाल्मीकिः—अशा रीतीने त्या महातेजस्वी ब्रह्मपुत्र वसिष्ठमुनींनीं अनेक प्रश्न करून रामाला भाषण करण्याला अवसर दिला असतां रामचंद्र बोलू लागला.

श्रीरामः—भगवन् ! सर्वे गोष्टी आपण जाणत आहां ! आपल्या परम उदार वचनांचा अर्थ मी जाणला ही गोष्ट खरी, पण तो प्रभाव आपला असून त्यांत माझी प्रशंसा करण्यासारखें कांहीं नाही. कारण, आपली कृपादृष्टि नसती, तर आपल्या उपदेशाचें आकलन करण्याचें सामर्थ्य माझ्या ठिकाणीं कदापि आलें नसतें. मननाशिवाय केलेलें श्रवण व्यर्थ आहे असें आपण आत्तांच सांगितलें, तें अश्ररशः खरें आहे व गेल्या रात्री माझी स्थिति तशीच झाली. कारण, आपल्या तत्त्वोपदेशाच्या चिंतनांत गढन गेल्यामुळें मला निद्रा अजिबात सोडून गेली. प्रभो ! ज्याप्रमाणें पृथ्वीवरील अंक्कार नाहीसा करण्यासाठीं भगवान् सूर्यनारायण प्रकाशाचे आल्हादकारक किरण बाहेर फेंकतो, त्याप्रमाणें संसाररूपी अंक्काराचा नायनाट करण्यास समर्थ असलेलीं आणि मनाला आनंद देणारीं जीं वचनें काल आपल्या मुखांतून बाहेर पडलीं, तीं सर्व मी आपल्या हृदयसंघटांत सांठवून ठेविली आहेत. एवढेंच नव्हे, बर एखादा मनुष्य रम्य, पवित्र आणि

पुण्यकारक रत्नें जितक्या दक्षतेनें मोजून ठेवतो, तितक्याच दक्षतेनें आपल्या वचनरूपी बहुमोल रत्नांचा मी आपल्या हृदयांत संग्रह करून ठेवला आहे. परंतु यांत मी कांहीं विशेष केलें आहे, असें मला वाटत नाही. आपलीं वचनें हितकारी, मधुर, पावन आणि परमपुरुषार्थाचें साधन हस्तगत करून देणारीं असल्यामुळें तीं कोणते सिद्ध पुरुष आपल्या मस्तकावर धारण करणार नाहीत ? अशा स्थितींत मी आपलें अनुशासन शिरसाबंध मानतो, यांत माझें कौतुक कण्यासारखें वास्तविक काय आहे ? वर्षाकाल संपून शरत्काल लागतांच हवेंतील धुकें नाहीसें होत जाऊन दिवस स्वच्छ होत जावेत, त्याप्रमाणें आपल्या कृपाप्रसादा-मुळें आमच्या हृदयांतील संसाराचें दाट धुकें नष्ट होत जाऊन हृदयाकाश स्वच्छ आणि रमणीय झालें आहे, व हें सर्व आपल्या कृपेचें फल आहे. आपला पवित्र उपदेश श्रवणकालीं मधुर, मनन आणि निदिध्यासकालीं शमदमादि संपत्तिसुख वृद्धिगत करणारा आणि परिणामी मोक्षरूपी सर्वश्रेष्ठ फल प्राप्त करून देणारा आहे. आपलें सुभाषितरूपी कलवृक्षाचें पुष्प दिवसानुदिवस बिकास पावणारें, स्वच्छ, शुभ्र, सदा प्रफुल्लित, तसेंच पापपुण्ये आणि त्यांचीं फलें यांना आनंदैकसमय करणारें असून तें आम्हांला नित्य उत्कृष्ट फल प्राप्त करून देवो, हीच आमची अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना आहे. भगवन् ! आपण सकल शास्त्रांच्या विचारामध्यें विशारद म्हणजे निपुण आहां. किंबहुना, आपण सर्व शास्त्ररूपी पक्ष्यांच्या संचारानें शोभायमान होणारे, सर्वत्र पसरलेल्या पुण्यरूपी, जलाचे निधि आहां. तसेंच आपल्या या अगाध पाप नाहीसें करणाऱ्या जलाचा दुसऱ्यांना उपयोग करून देण्यासंबंधाचें आपलें औदार्य सर्वभूतच आहे. यास्तव आपल्या वार्त्ताचा

पवित्र प्रवाह आमच्यावर सोडून आम्हांला कृतार्थ करावें, अशी माझी आपल्याला हात जोडून प्रार्थना आहे.

सर्ग ५

—:६:—

१ केवळ अविवेकामुळेंच बुद्धि पावलेल्या आणि मनोमात्र अशा जगस्थितीच्या उपशमाचा उपायक्रम.

श्रीवसिष्ठः—बा सुंदर रामा ! उत्तम सिद्धान्तांच्या योगानें रमणीयता पावलेलें हें उपशम-प्रकरण आतां सावधान चित्तानें श्रवण कर. रामा ! ज्याप्रमाणें एखादा मंडप चांगल्या बळकट खांब्यांच्यामुळें धारण केला जातो, त्याप्रमाणें ही दीर्घ संसारमाया नेहमीं राजस-तामस जीवांकडून धारण केली जाते. परंतु तुझ्यासारखे राजससात्विक किंवा शुद्धसात्विक जीव जीर्ण झालेली कात सर्प सहज टाकून देतो त्याप्रमाणें, या तुच्छ मायेचा लोलेंने त्याग करतात. आतां असले जीव मायेचा त्याग कोणत्या उपायानें करतात तें सांगतो. शुद्धसात्विक अथवा राजस-सात्विक जीव जगाच्या मूल परंपरेचा चांगला विचार करतात. शास्त्रावलोकन, सत्संगति, तसेंच यज्ञ, दान, तप इत्यादि पुण्यकर्मांच्या योगानें ज्यांची चित्तशुद्धि झाली आहे, अशा पुरुषांची बुद्धि एखाद्या दीपाप्रमाणें त्यांना तत्त्वदर्शन करून घेण्यास समर्थ करते. तत्त्वज्ञान करून घेण्याचें हें कार्य ज्याचें त्यानेंच आपल्या शुद्ध बुद्धीच्या साहाय्यानें करून व्यावयाचें असतें, व अशा रीतीनें जोंपर्यंत ज्ञेय वस्तूचें ज्ञान झालें नाहीं, तोंपर्यंत तिच्या प्राप्तीची गोष्टच बोलावयास नको. परंतु बा रघुनंदना ! तुझी गोष्ट अशांतली नाहीं. कारण, तूं बुद्धिमान्, प्रमाणकुशल, धैर्यशाली आणि कुलीन असून स्वभावतःच राजस-

सात्विक जीवांमध्ये अग्रगण्य आहेस. यास्तव या संसाराच्या पूर्वतिहासामध्ये सत्य काय आहे आणि असत्य काय आहे, याचा बुद्धीनें चांगला निवाडा करून नंतर सत्यपरायण हो. ज्याचे आदि आणि अंत सत्य नाहींत, तें मधल्या स्थितींत तरी सत्य कसें असणार ? कारण, जें आदिअंतीं सत्य असतें तेंच वास्तविक सत्य होय; तद्व्यतिरिक्त सत्य असणें शक्य नाहीं. अशी वस्तुस्थिति असतां आदि-अंतीं असन्मय असलेल्या वस्तूवर सत्यत्वाचा आरोप करून जो तिच्यावर मनानें आसक्त होतो, अशा मूढ पशूवर विवेकाचा परिणाम कसा होणार ? प्रपंच काय किंवा परमार्थ काय सर्व मनाचा खेळ आहे. तत्त्वदृष्टीनें पाहिलें तर या जगांत मनच उत्पन्न होतें, तेंच वृद्धिगत होतें आणि तेंच मुक्त होतें, असें दिसून येतें.

श्रीरामः—ब्रह्मन् ! या त्रिभुवनांत मनच संसारी आहे आणि जरामरणाला तेंच पात्र आहे, हें मीं जाणलें. परंतु आतां त्यांतून तरून जाण्याचा जो उपाय असेल, तो मला निश्चयात्मक सांगा. कारण, आपण रघुकुलोत्पन्न पुरुषांच्या हृदयांतोळ अज्ञानतिमिर नष्ट करणारे प्रत्यक्ष सूर्यच आहां.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! प्रथम शास्त्रावलोकन, वैराग्य आणि सत्संगति यांच्या योगानें चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानयोग्यता संपादन करावी. अशा क्रमानें अंतःकरण अभिमानरहित होऊन तीव्रवैराग्ययुक्त झालें, म्हणजे विज्ञानानें संपन्न असून प्रबोधशक्तीनें युक्त असलेल्या सद्गुरूला विधिपूर्वक शरण जावें. नंतर गुरुपदिष्ट मार्गानें सगुण ईश्वरांची ध्यानार्चनादि मार्गानें उपासना करावी, म्हणजे क्रमाक्रमाने

१ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसाः परस्तत् ॥

मानें परमपावन अशा पदाची प्राप्ति होते. सद्गुरूने निर्दिष्ट केलेल्या मार्गानें मनुष्य जाऊन लागला, म्हणजे त्याच्या अनुग्रहामुळे त्याची बुद्धि विवेकसंपन्न आणि स्वरूपानुसंधानकुशल बनू लागते व यामुळे सर्व आकाश चंद्राच्या शीतल किरणांनी पूर्ण दिसावे, त्याप्रमाणें आत्म्याचा उज्ज्वल प्रकाश सर्वत्र दिसू लागतो. जोपर्यंत बुद्धिरूपी नौकेचा आश्रय करून जीव विचाररूपी तीरावर येऊन विश्रान्ति घेऊन लागला नाही, तोपर्यंतच तो संसाररूपी महासागरामध्ये एकाद्या गवताच्या काडीप्रमाणें हेलकावे खात वहात जात असतो. परंतु विचारानें ह्या जीवाला एकदां ज्ञेय वस्तूचें परिज्ञान झालें, म्हणजे सपाट प्रदेशावर वाहू लागलेला नदीचा प्रवाह प्रसन्न होऊन त्यांतिल वाळूचे कण खालीं तळाशीं फेंकले जातात, त्याप्रमाणें अशा जीवाची बुद्धि यच्चायावत् मानसदुःखांना तुच्छ करून टाकते. ज्याप्रमाणें भस्मामध्ये अदृश्य झालेल्या सुवर्णाचें ज्ञान नसलेल्या मनुष्यांना सुवर्ण नाहीसें झाल्याबद्दल हळहळ वाटली, तरी सुवर्णाची परीक्षा असलेल्या सोनाराला 'हें सुवर्ण' आणि 'हें भस्म' अशा तऱ्हेचें ज्ञान असल्यामुळे 'सुवर्ण गमावले' असा मोह उत्पन्न होणें शक्य नाही; त्याचप्रमाणें अज्ञानामुळे परिच्छिन्न बनलेल्या जीवाला आत्मज्ञानामुळे कालादिपरिच्छेदशून्य आणि अक्षय असा आत्मा आपण आहे असा अनुभव आला म्हणजे मग मोहाला अवकाश कोठून राहील ? ज्याला तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नाही असा पुरुष मोह पावला तर पावो, परंतु ज्याला आत्म्याचें निःसंशय ज्ञान झालें, त्याला मोह उत्पन्न होण्याची शक्यताच नाही. हे समाजनहो ! तुम्हांला आत्म्याचें यथार्थज्ञान झालेलें नाही व हेंच तुमच्या दुःखाचें बीज आहे. परंतु त्या आत्म्याचा तुम्हांला

अपरोक्षसाक्षात्कार झाला, म्हणजे तुम्हांला अक्षयसुख आणि शांति प्राप्त झाल्याशिवाय रहाणार नाही. आत्म्याचें वास्तविक स्वरूप लुप्तप्राय होऊन तो ह्या देहाशीं जणू भिसळून गेला आहे. यास्तव पंचकोशविवरणाच्या योगानें त्याला देहापासून भिन्नत्वाचें ओळखून त्या आत्म्यामध्येच स्थिर रहा व असें करण्याला विलंब लवू नका.

देहापासून आत्मा निराळा आहे हें ज्ञान करून घेणे फारसे कठीण आहे असे नाही. कारण, सोने चिखलांत पडले आणि त्याने लिप्त झालें, तथापि त्याला चिखलाचा मुठीच संपर्क नसतो, तद्वत् अत्यंत निर्मल अशा आत्म्याचा ह्या देहाशीं यत्किंचितहि संबंध नाही. आतां ब्रह्म आणि जीव ह्यांच्यामध्ये जो भिन्नपणा दिसतो, तो कमलाला आधारभूत असलेलें जल आणि कमलपत्रावर त्या जलाचा असलेला बिंदु ह्यांप्रमाणें आहे, अर्थात् ब्रह्म आणि जीव ह्यांमधील भिन्नता केवळ औपाधिक आहे, स्वाभाविक नव्हे. आतां ह्या ठिकाणीं असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, 'कमलाला आधारभूत असलेलें जल वायूच्या योगानें परिच्छिन्न होऊन बिंदुरूप पावतें; परंतु पूर्णात्मा संकुचित कसा बनतो आणि तो देही म्हणजे देहाचा अभिमान कसा धारण करतो ?' तर ह्याचें उत्तर हेच कीं, असें होण्याचे कारण हे द्वाड मनच असून त्याचा प्रथम नायनाट केला पाहिजे ! हा सिद्धान्त मी आपले हात वर करून कंठरवानें सांगत आहे; परंतु त्याच्याकडे कोणीच लक्ष देत नाही ! हें जडधर्मी मन आत्मविचार

१ ऊर्ध्वबाहुर्विरोध्येष न च कश्चित् गृणोति मे ।
हीच ओळ महाभारतांतील स्वर्गारोहणपर्व अ. ५ श्लो. ६२ मध्ये अक्षरशः आली आहे. तो श्लोक असाः—'ऊर्ध्वबाहुर्विरोध्येष न च कश्चित् गृणोति मे । चर्मादर्थश्च कानश्च स किमर्थ न लेख्यते ॥'

सरून चिखलांतील कांसवाप्रमाणें वासनेंत बुद्धन भोगप्राप्तीच्या मार्गामध्ये द्वारभूत असलेल्या इंद्रियांच्या योगानें विषयामध्ये आसक्त होऊन जोंपर्यंत मूढ बनलेलें आहे, तोंपर्यंत चंद्र, अग्नि, किंबहुना बाराहि सूर्य यांच्या योगानें संसारांधकार लवमात्रहि कमी होणार नाही हें खास. परंतु तेंच मन एकदां प्रबुद्ध झालें आणि आपल्या पारमार्थिक स्थितीसंबंधानें विचार करूं लागलें व आपल्या मिथ्या स्वरूपाला ओळखूं लागलें, म्हणजे सूर्योदयाबरोबर रात्रीचा अंधकार अस्तंगत होतो, त्याप्रमाणें हृदयांतील अज्ञानचा नायनाट होतो. यास्तव योगशय्येवर आरूढ झालेल्या, अर्थात् देहार्शी तादात्म्य अनुभवणाऱ्या मनाला भवबंधाचा निरास करण्याकरितां आणि आत्मज्ञान प्राप्त करून देण्याकरितां नेहमीं बोध करावा. कारण, संसार हा अत्यंत दुःखप्रद आहे. ज्याप्रमाणें आकाशांत धूळ उडाली म्हणून तें मलिन होत नाही, किंवा कमलपत्रावर उदक पडलें तरी तें त्याला चिकटन नाही, तद्वत् आत्म्यावर कितीहि देह येऊन गेले तरी तो त्यांच्या योगानें लिप्त होत नाही. सुवर्णाचा चिखलार्शी बाह्यतः संयोग झालेला दिसला तरी तें आंतमध्ये केव्हांहि मलिन होत नाही, निराळेंच राहतें, त्याप्रमाणें जड देहांच्या योगानें आत्म्याच्या स्वरूपांत वस्तुतः कांहींच विकार होत नाही. आकाशांत दृष्टिदोषामुळे क्वचित् निरनिराळे बिंदू दिसतात किंवा क्वचित् तें मलिन दिसतें, तसे मूढाला आत्म्यामध्ये सुखदुःखांचे अनुभव मिथ्याच येत असतात. वस्तुतः सुख आणि दुःख यांचा अनुभव जड देहाला असणें शक्य नाही, त्याचप्रमाणें सर्वांच्या अतीत असलेल्या आत्म्यालाहि असणें शक्य नाही, अर्थात्, सुखदुःख हा अज्ञानामुळे उत्पन्न होणारा केवळ भास आहे व तें अज्ञान एकदां

नष्ट झालें, म्हणजे सुखदुःखांच्या भ्रमाचा भोंपळा आपोआपच फुटतो.

राधवा ! तत्त्वदृष्टीनें विचार करतां बाजगांत कोणी सुख भोगीत नाही व कोणी दुःखाहि भोगीत नाही. यास्तव सर्वत्र आत्ममय, शांत आणि अनंतस्वरूपच आहे, असें पहात जा. आतां ह्या ज्या अनंत सृष्टीदृष्टीला दिसतात, त्या जलांतील तरंग किंवा भ्रामामुळे आकाशांत दिसणारीं पिसं यांच्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये विवर्तरूपानें भासतात, हें लक्षांत ठेव. ज्याप्रमाणे एखादे रत्न कांहीं प्रयत्न न करतां स्वाभाविकपणेच आपले तेज सर्वत्र प्रसृत करते, त्याप्रमाणें हा आत्मा सर्व सृष्टीचा अकारण विस्तार करतो; म्हणजे त्यासंबंधाने त्याला कांहीं क्रिया करावी लागत नाही. आत्मा आणि जग हीं एकरूप नाहीत, द्वैतरूप नाहीत किंवा अनेकरूपाहि नाहीत. कारण, जग हे असद्रूप असल्यामुळे त्याचा सत्स्वरूपाशीं अभेद आहे किंवा भेद आहे, हें सांगतां येणेंच शक्य नाही. स्थितिकाळीं प्रतीतीस येणारें जग केवळ आभासमात्र आहे. परंतु परमार्थदृष्ट्या अज्ञान किंवा तज्जन्य भ्रांति यांना स्वतंत्ररीतीने अस्तित्व नसल्यामुळे 'सर्व ब्रह्मच आहे,' 'हा सर्व आत्म्याचाच विस्तार आहे' असें म्हणणें ओघानेच प्राप्त होतें. यास्तव बा राधवा ! मी निराळा आणि हें जग निराळे ही भ्रांति सोडून दे. ज्याप्रमाणें एखाद्या समुद्रामध्ये पाण्याच्या भिन्न भिन्न रशींची कल्पना संभवत नाही, त्याप्रमाणे देश, काल आणि वस्तु या त्रिविध परिच्छेदानें शून्य असलेल्या ब्रह्मामध्ये अनेकत्वाच्या कल्पना संभवत नाहीत. जशी अग्नीमध्ये हिमकणाची कल्पना संभवत नाही, त्याचप्रमाणे एका सर्वव्यापी परमात्मवस्तूमध्ये त्याहून निराळी वस्तु असणें शक्यच नाही. अशा दृष्टीनें विचार करून तूं सदैवित शुद्ध

अंतःकरणाने विद्रूप आत्म्याची भावना करीत जा, म्हणजे माय, कौटिल्यरहित आणि मालिन्यरहित अशा आत्मस्वरूपामध्ये तुला विश्रांति मिळू लागेल. अशा तऱ्हेने अभ्यास करू लागलास म्हणजे तू जीवन्मुक्तपदावर आरूढ होशील. त्या स्थितीत शोक नाही, मोह नाही, जन्म नाही आणि जन्म घेणाराही नाही; तर सद्गुस्तु आहे तशीच कायम आहे, असा अनुभव येतो. तरी हा अनुभव करून घेऊन राखवा ! तू निर्द्वंद्व, नित्यसत्त्वस्थ, योगक्षेमरहित, आत्मनिष्ठ, अद्वितीय, शोक आणि चिंत्तारहित, सम, स्वस्थ, स्थिरबुद्धि, शांत, मननशील आणि निर्मलांतःकरण होऊन अविद्या आणि तिचे कार्य यांनीं रहित, संकल्पशून्य, धीर, स्वाधीनचित्त व यथाप्राप्त आचरण करणारा होऊन दुःखरहित हो. बा रामचंद्रा ! तू रागरहित, आयासरहित, शुद्ध, निष्पाप, गृहण-त्यागबुद्धिरहित, जे विश्वातीतपद ते प्राप्त करून घेतलेला, सर्वप्राप्तव्यसंपन्न, सागराप्रमाणे पूर्ण आणि शांत, विकल्पजालापासून मुक्त झालेला, आयाजनरहित, आत्मतृप्त, अनंत आणि अपार अशा शरीराने युक्त, आत्मवेत्त्यांमध्ये अग्रेसर, मेरुपर्वताप्रमाणे अदृढ, प्रारब्धानुसार वर्तणारा, सर्वत्र इच्छारहित, त्यागगृहणकल्पनाशून्य, सागराप्रमाणे गंभीर आणि पूर्णदूप्रमाणे स्वतः-च्याच ठिकाणी आल्हाद पावणारा असा हो. रामा ! ही विश्वप्रपंचरचना असद्रूप असल्यामुळे तत्त्वज्ञ अशा मृगजळापाठीमागे केव्हाही धांवत जात नाही. तू तज्ज्ञ आहेस, संकल्परहित आहेस, निरामय आहेस, नित्यतृप्त आहेस. यास्तव हे सुंदरा ! तू शोकरहित हो. आतां यावर कदाचित् तुझ्या मनात असे

१ निर्द्वंदो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ।
हीच ओळ अक्षरशः गीता अ. २ श्लोक ४५ मध्ये आली आहे.

येण्याचा संभव आहे की, 'तत्त्वज्ञ मनुष्य संसाररूपी मृगजळाच्या मागे धांवत जात नाही, तर मग त्या तरी राज्य घेऊन काय करावयाचे आहे ? मीहि संन्यासच घेईन म्हणजे झाले !' परंतु ही तुझी विचारसरणी बरोबर नव्हे. कारण, कर्मफलाची आसक्ति सोडून नित्यतृप्त आणि निराश्रय अशा स्थितीत ज्ञानी पुरुषाने केलेले कर्म त्याला बंधनकारक होत नाही, असा सिद्धान्त आहे. यास्तव तुझा पिता जेव्हा तुला एकछत्री राज्य देईल, तेव्हा त्याचा अवश्य स्वीकार कर आणि आपल्या अंगच्या गुणांच्या योगाने सर्व मांडलिक राजे व प्रजाजन तुझ्यावर अनुरक्त होतील अशा रीतीने ते राज्य समदृष्टीने कर. कारण, अवश्यप्राप्त कर्मांचा आणि फलांचा त्याग किंवा त्यांच्या संबंधाचा अनुराग ही दोन्हीहि युक्त नव्हत.

सर्ग ६.

—:—:—

१ भिन्न भिन्न कर्मानुरूप प्राप्त होणाऱ्या गती.
२ ज्यांचा हा जन्म अखेरचा आहे अशांनी जीवन्मुक्तिसुखासाठी संपादन करावयाच्या गुणांचा सामान्य क्रम.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! ज्याप्रमाणे लोहचुंबकाच्या केवळ सान्निध्यामुळे लोखंडामध्ये हालचाल सुरू होते, त्याप्रमाणे श्रुति, स्मृति आणि सदाचार यांच्यामुळे प्राप्त होणारे व्यवहार मी केवळ आत्म्याच्या सान्निध्याने करीत आहे, अशा अनुभवपदावर आरूढ होऊन जो वासनारहित बुद्धीने सर्व कार्यामध्ये प्रवृत्त होतो, तो मुक्त होय असे माझे मत आहे. ज्यांना नरदेह प्राप्त झाला आहे. अशांपैकी कित्येक अविचारी पुरुष निष्काम कर्मे करण्यामध्ये रत न होतां सकाम कर्मांमध्येच आसक्त होतात; व

त्यामुळे ते स्वर्गातून नरक आणि नरकांतून पुन्हा स्वर्ग अशा रीतीने एकसारखे हेलकावे खात रहातात. कित्येक मनुष्य अकर्मांमध्ये—निषिद्ध कर्मांमध्ये रत असतात, तर कित्येक विहित कर्मांपासून पराङ्मुख होतात. असे मनुष्य एका नरकांतून दुसऱ्या नरकांत, एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत आणि एका भयांतून दुसऱ्या भयांत जाऊन पडतात.' कित्येक जीव तर स्वतःच्या वासनारूपी तंतूनी बद्ध झालेले असून आपल्या दुष्कर्मांच्या परिपाकामुळे पशुपक्ष्यादि तिर्यक् योनींमध्ये प्रवेश करतात व तेथून वृक्षपाषाणादि स्थावर योनींत व पुन्हा तिर्यक् योनींत अशा रीतीने भ्रमण करीत रहातात. राजस, तामस आणि शुद्ध तामस जीवांची गति अशा प्रकारची होत असते. आतां शुद्धसात्त्विक जीवांची स्थिति कशी असते ते सांगतां. असले भाग्यवान् जीव आत्मवेत्ते असून त्यांनी मनाच्या साक्षिभूत असलेल्या आत्म्याचे पूर्ण ज्ञान करून घेतलेले असल्यामुळे तृष्णारूपी बंध ताडकन् सोडून ते परमकैवल्याच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचतात. परंतु असले शुद्धसात्त्विक धन्य जीव फार विरळा होत. पूर्वी एकामागून एक श्रेष्ठ प्रतीचे मानवजन्म घेऊन जे या जन्मांत मुक्त होतात, अशा जीवांना राजससात्त्विक असे म्हणतात. या राजससात्त्विक वर्गातील जीव उत्पन्न होतांच पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे दिसू लागतो आणि वर्षाकाल येतांच कुड्याच्या फुलांना भर येतो, तद्वत् तो साधनचतुष्टय होऊन शोभू लागतो. महाबुद्धिवान् रामा ! ज्याचा हा जन्म पाश्चात्य

म्हणजे शेवटचा असतो, त्याच्यामध्ये वेळमधील मोत्यांप्रमाणे ब्रह्मविद्येच्या अंगभूत असलेल्या सर्व श्रेष्ठ विद्या स्वभावतःच प्रवेश करतात. तसेंच अंतःपुराचा आश्रय करून कुलीन स्त्रिया राहतात, त्याप्रमाणे सौजन्य, आकर्षकता, मैत्री, सौम्यपणा, करुणा, ज्ञातेपणा वगैरे अनेक गुण त्याचा आश्रय करून राहतात. तो सर्व प्रारब्धप्राप्त कर्मे करतो, पण त्याचे फळ मिळाले तरी आनंदाने फुगून जात नाही किंवा तीं कार्ये त्याच्या मनाप्रमाणे झालीं नाहीत अथवा बिघडलीं, तरी तो खिन्न होत नाही; तर सदासर्वदा समचित्त असतो. ज्याप्रमाणे अंधकार दिवसा क्षीण होतो, त्याप्रमाणे सुखदुःखादि द्वंद्वे त्याची भेट होतांच नामशेष होतात व शरत्कालच्या मेघांप्रमाणे त्याच्या ठिकाणचे गुण शुद्ध होतात. कळकाच्या बेटांतल्या कळकाच्या भोंकांतून जोराने वहाणाऱ्या वायूमुळे स्वाभाविकपणाने होणारा मंजुळ ध्वनि कानीं पडतांच अरण्यांतील पशू मोहित होऊन जातात आणि त्या आवाजाच्या दिशेने धावू लागतात, तद्वत् सर्व लोक त्याच्या पवित्र आचारावर आणि

१ करींद्रजीमूतवराहशंखमस्त्याहिशुक्युद्धवक्त्रेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके । तेषां तु शुक्त्युद्धवमेव भूरि ॥ श्रेष्ठ इत्ती, मेघ, कुड्या, शंख, मत्स्य, सर्प, शिंपा, वेळू, यांच्यापासून मोठे उत्पन्न होतात, अशी प्रसिद्धी आहे, परंतु विशेषतः ती शिंपांपासूनच पैदा होतात.

२ अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या हेताश्चतुर्विधा ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ब्रह्मादशैव तु ॥

षडंगांसहित चार वेद (१०), मीमांसा (११), न्याय (१२), धर्मशास्त्र (१३), पुराण (१४), आयुर्वेद (१५), धनुर्वेद (१६), गांधर्ववेद (१७) व अर्थशास्त्र (१८) मिळून विद्या अठरा मानल्या जातात.

१ विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमुच्छति ॥ अर्थः—विहित कर्मांचे अनुष्ठान न करणें, निषिद्ध कर्मांवरण करणें आणि इंद्रियांचा निग्रह न करणें, यांच्यामुळे मनुष्य पतन पावतो.

मधुर स्वभावावर लुब्ध होऊन त्याच्या समागमाची निरंतर इच्छा करतात. ज्याप्रमाणे वर्षाऋतूतील जलपूर्ण मेघांना पाहून बगळ्या त्यांच्या मागेमागे धांवत सुटतात, त्याप्रमाणे मुक्त होण्यापूर्वीचा ज्याचा हा शेवटचाच जन्म आहे, अशा जीवन्मुक्ताच्या जन्माबरोबर सर्व श्रेष्ठ गुणसंपत्ती त्याच्याकडे निसर्गतःच धांवत जातात. अशा तऱ्हेचा गुणसंपन्न पुरुष सद्गुरूला शरण जातो आणि तोहि त्याला पावन अशा विवेकामध्ये नियुक्त करतो. नंतर विचार, बैराग्य आणि गुणशाली चित्त यांच्या योगाने तो आनंदैकरस आणि अनामय अशा आत्म-देवाला पहातो. प्रथम तो आपल्या शांत चित्ताने विचार करून आत्म्याचे अनुसंधान करू लागतो. ज्याचा हा अखेरचा जन्म असतो असे महागुणसंपन्न पुरुष आपल्या मनोरूपी मृगाला जागृत करून प्रथम त्रिगुणातीत अशा ब्रह्माच्या अनुसंधानामध्ये मनाची योजना करतात. असो. रामा ! अशा रीतीने ज्या पुरुषांचा हा जन्म शेवटचा असतो, ते जीवन्मुक्तीच अनुपम सुख अनुभवीत असलेल्या गुणसंपन्न सद्गुरूला शरण जातात, यत्नाने त्यांची सेवा करून आणि त्यांनी निर्दिष्ट केलेल्या युक्तीचा अवलंब करून आपल्या शुद्ध चित्ताने चित्तामध्ये वास करणाऱ्या रत्नाचे, अर्थात् प्रत्यगात्म्याचे अनुसंधान करतात व त्यामुळे ब्रह्माचा अपरोक्षसाक्षात्कार करून घेऊन अखेरीस परमपुरुषा-र्थरूपी उत्तम गतीप्रत जाऊन पोहोचतात.

सर्ग ७

—:~:—

१ कित्येक महाभाग्यावान् पुरुषांना अनायासाने ज्ञानप्राप्ति होते.

श्रीवसिष्ठः—राजीवलोचना रामा ! येथपर्यंत सर्व प्राण्यांचा सामान्य क्रम तुला सांगि-

तला. आतां हा दुसरा विशेष क्रम सांगत आहे तो ऐक. या संसाराच्या धांगडधिंग्यामध्ये उत्पन्न झालेल्या देहधाऱ्यांच्या मोक्षप्राप्तीचे दोन उत्तम मार्ग आहेत. त्यांपैकी एक मार्ग म्हणजे गुरूपदिष्ट मार्गाने क्रमाक्रमाने जातां जातां एक किंवा अनेक जन्म घेऊन मुक्त होणे हा होय. यासंबंधाचे विवेचन मी पूर्वी केलेच आहे. दुसरा मार्ग म्हणजे दैववशात् आकाशांतून खाली फळ पडावे त्याप्रमाणे जीव आणि जगत् यांच्या संबंधांचा तत्त्वविचार अकस्मात् सुचून थोडा चित्तबोध होताच अनायासे ज्ञानप्राप्ति होणे हा होय. आतां 'आकाशांतून अचानक फळ खाली पडावे त्याप्रमाणे ज्ञानप्राप्ति होणे ही गोष्ट संभवेत तरी कशी ?' अशी शंका कदाचित् तुझ्या मनांत येईल. तरी या शंकेचा निरास करणारी जनकाची प्राचीन आख्यायिका मी तुला आतां सांगत आहे ती श्रवण कर; म्हणजे शुभाशुभ कर्मबंधापासून मुक्त असलेले चरमजन्मवान् महानुभव आकाशांतून अकस्मात् फळ पडावे त्याप्रमाणे आत्मज्ञान कसे संपादन करतात, ते तुला चांगले कळून येईल.

सर्ग ८

—:~:—

जनकाख्यायिका. १ वसंतऋतूमध्ये उपवनांत विहार करणारा जनक राजा सिद्धांनी गाडलेले श्लोक ऐकतो.

श्रीवसिष्ठः—राघवा विदेह देशाचा जनक नांवाचा एक राजा होऊन गेला. तो आपत्तिरहित, दैवि संपत्तीने युक्त, उदारबुद्धि, वीर्यवान्, याचक वृंदांचा कल्पवृक्ष, मित्ररूपी कमलांना विकसित करणारा सूर्य, बंधुरूपी पुष्पांना टवटवीत करणारा वसंत, स्त्रीजांचा मदन, द्विजरूपी कैरावांचा म्हणजे चंद्रविकासी कमलांचा

चंद्र, शत्रुरूपी अंधकार नाहीसा करणारा भास्कर आणि सौजन्यरत्नांचा समुद्र असून भगवान् विष्णूप्रमाणे पृथ्वीचे पालन करीत असे. अशा तऱ्हेचा तो जनक राजा एके दिवशीं वसंतऋतूच्या आरंभीं बाललता प्रफुल्लित झाल्या आहेत, लतांवरील तांबूस रंगाच्या मंजरी शोभायमान होत आहेत आणि कोकिलांच्या मधुर ध्वनी-बरोबर उन्मत्त वसंत जणुं काय नृत्य करीत आहे, अशा स्थितींत, इंद्रानें आपल्या नंदन-वनांत प्रवेश करावा त्याप्रमाणें, आपल्या रमणीय उपवनांत विहार करण्यासाठीं गेला. त्या ठिकाणीं अनेक पुष्पें धारण करणाऱ्या आणि विलासिनी स्त्रियांप्रमाणें हावभाव करणाऱ्या लतांची शोभा अवलोकन करीत आणि सुगंधि वायूचें सेवन करीत तो लीलेनें संचार करूं लागला. नंतर आपल्या अनुचरांना दूर रहाण्यास सांगून तो त्या रमणीय उद्यानांतील क्रीडापर्वतांवरील लताकुंजामध्ये वायूच्या सुगंधित आणि मंद लहरींचा आस्वाद घेण्यासाठीं जाऊन बसला. त्या ठिकाणच्या रमणीय एकान्तांत बसून मनाची करमणूक करून घेत असतां तमाल वृक्षांच्या एका झाडींत अदृश्य असलेल्या सिद्धांनीं त्याच्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं गाइलेल्या गीता त्याच्या कानांनीं पडल्या. सदरहू सिद्धगीता श्रुति, स्मृति, पुराणें आणि इतिहास यांच्या सारभूत असून त्या श्रवण करतांच आत्मसाक्षात्कार करून देण्यास समर्थ होत्या. कमलपत्राक्षा रामा ! गिरिकंदरीनीं एकान्त-वासांत रहाणाऱ्या सिद्धांनीं गाइलेल्या त्या गीता पुढीलप्रमाणें होत्या.—

सिद्धगीता

ब्रह्मदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्वनिश्चयः ।

यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निस्पन्दं समुपास्महे ॥१॥

ब्रह्मदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ २ ॥

ब्रह्मोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पश्योः ।

प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे ॥३॥

यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्माद्विबुधम् ।

येन सर्वं यद्वि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥ ४ ॥

आशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसहितम् ।

अजस्रमुच्चरन्तं स्वं तमात्मानमुपास्महे ॥५॥

संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।

ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ॥६॥

सर्वांशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते ।

येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते ॥७॥

बुध्वाप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्भतिः ।

बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्वभः ॥८॥

उत्थितानुत्थितानेतानिन्ध्याहीन्पुनः पुनः ।

हन्याद्विवेकवण्डेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् ॥९॥

उपशमसुखमाहरेः पवित्रं

शमवशतः शममेति साधुचेतः ।

प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे

भवति सुखे स्थितिरुत्तमा सुखाय ॥१०॥

अर्थः—द्रष्टा आणि दृश्य यांचा संयोग

झाला असतां (चितवृत्ति विषयाकार होऊन)

उत्पन्न होणारा आनंद हाच ज्याचा स्वभाव

आहे, अशा आत्म्याचें परिशोधन केल्यामुळे

आविर्भूत होणाऱ्या त्याच्या निरतिशयानंद

स्वरूपाची आम्हीं विक्षेपरहित होऊन स्थिर

चितानें उपासना करतो. द्रष्टा, दर्शन व दृश्य

(इत्यादि त्रिपुटी) याचा वासनेसह त्याग

करून दर्शनादिकांच्याहि पूर्वी सिद्ध असणाऱ्या

(तुरीयावस्थेतील) स्वयंप्रकाश आत्म्याची आम्हीं

एकाग्रचित्तानें उपासना करतो. अस्तित्व आणि

नास्तित्व अशा दोन्ही पक्षांमध्ये आणि त्यांना

अधिष्ठानभूत असणारे, तसेंच भावाभावांचें

प्रकाशन करणारे असे जें नित्य साक्षिभूत

आत्मतत्त्व त्याची आम्हीं निश्चल अंतःकरणां

उपासना करतो. ज्याच्यामध्ये हें सर्व आहे

ज्याचें हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व आहे,

ज्याच्याकरितां हें सर्व आहे, ज्याच्यामुळे हें

सर्व आहे आणि जें हें सर्व आहे, (सारांश,

जें सर्वाधिष्ठानभूत आणि सर्वात्मक आहे) अशा परमार्थसत्य प्रत्यगात्म्याचें आम्हीं तद्रूपत्वानें अनुसंधान करतो. अहा वर्ण ज्यांत आदि आहे आणि ह हा वर्ण ज्याच्या अंती आहे, तसेंच ज्याच्यामध्ये वेदशास्त्रादि सर्व शब्दजाल आणि पंचमहाभूतात्मक जगत् स्थित आहे, अशा सर्व-व्यापी आणि अखिल व्यवहारांत उच्चारल्या जाणाऱ्या अहंपदांतील उपाधीचा निरास करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या प्रत्यगात्मतत्त्वाची आम्हीं निरंतर उपासना करतो. आपल्या हृदयरूपी गुहेचें नियंतृत्व करणाऱ्या देवाला सोडून जे इतर देवांकडे धांव घेतात, ते आपल्या हातांतील कौस्तुभ मणी फेंकून देऊन अन्य रत्नांची इच्छा करतात, असेंच म्हटलें पाहिजे. सर्व आशांचा त्याग केला म्हणजे हें हृदयस्थ ब्रह्मरूपी फल प्राप्त होतें, अर्थात् त्याचें ज्ञान होतें; व त्यामुळे उलट आशाखूरी विषवल्लीची, वासना-खूरी बद्धमूल झालेली, पाळेंमुळे खगून काढतां येतात. विशयांचा उपभोग घेतल्यानंतर भोग्य विशयांसंबंधानें अत्यंत विरसता उत्पन्न होते, याचा प्रत्यक्ष अनुभव येत असूनहि जो मूढ भोग्य विशयांमध्ये पुनःपुन्हा आसक्त होतो, तो मनुष्य नसून गर्दभच आहे अतें खुशाल समजावें ! इंद्र आपल्या वज्रानें पर्वनांचें चूर्ण करून टाकतो, त्याप्रमाणें इंद्रियखूरी सर्वांनीं आपलीं डोकीं वर उचललीं असोत किंवा नसोत, तीं विवेकरूपी दंडानें पुनःपुन्हा फोडून टाकावीं. उपशम हेंच खरें पवित्र सुख असल्यामुळे त्यांचेंच नेहमीं संपादन करित जावें.

१. अरुणुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये धेनिविष्टः । (श्वेताश्वतरोपनिषद्. ३।१३)
अरुणुष्टमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतप्रभ्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।

(कठोपनिषद्. २।४।१३.)

बाह्य व आंतर इंद्रियव्यापारांचा उपशम होणें यालाच उपशम असें नांव दिलें जातें. अशा तऱ्हेच्या उपशमापासून उत्पन्न होणारें सुख विषयसुखाप्रमाणें दोषमुक्त नाहीं, तरी तें चित्तप्रसादाला कारणीभूत होत असल्यामुळे अत्यंत पवित्र होय. इंधन संपल्यानंतर आग्नि आपोआप शांत होतो, त्याप्रमाणें शमाच्या योगानें चित्त शांत होतें व अशा रीतीनें शांत झालेलें चित्त क्रमाक्रमानें सप्त भूमिकांचें आक्रमण करून आपल्या परमार्थरूपामध्ये विदेह-कैवल्यस्थिति प्राप्त होईपर्यंत निरतिशयानंदाचा अनुभव घेत स्थिर असतें.

सर्ग ९

— : * : —

१. सिध्दगीता ऐकतांच उद्दिग्ध झालेला जनक राजा राजवाड्यांत जातो. २. सर्व पुरुषार्थाचें मूळ मन आहे, असा, विचारानें तो निर्णय करतो.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें सिद्धगणांच्या मुखांतून निघालेल्या गीता ऐकतांच, रण-वाद्यांची भयंकर गर्जना होतांच, एखादा मित्रा मनुष्य चिंताक्रांत होतो त्याप्रमाणें, जनक राजा अगदीं खिन्न झाला. लगेंच आपला परिवार बरोबर घेऊन त्यानें आपल्या राजधानी-कडे प्रयाण केलें. एखाद्या नदीचा प्रचंड ओष तीरावरील वृक्षांना आपल्या मागोमाग ओढून घेत घेत मोठ्या वेगानें समुद्राकडे धांव घेत असतो, तद्वत् जनक राजा मोठ्या त्वरेनें राजवाड्याकडे चालला होता. राजवाड्यांत प्रवेश करतांच आपल्या बरोबरच्या सर्व मंडळींना आपापल्या घरीं जाण्यास सांगून उद्याचला-वर सूर्य एकटाच आरूढ होतो त्याप्रमाणें, तो आपल्या प्रासादशिखरावरील सौधावर एकटाच जाऊन बसला. त्या ठिकाणीं एकान्तांत बसला

असतां बरील आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या पंखांच्या मुळांशीं असणाऱ्या लहान पिसांप्रमाणें या जगांतील लोकगती अत्यंत चंचल आहेत, असें मनांत येऊन तो येणेंप्रमाणें विलाप करूं लागला:—“ शिव शिव ! जन्म, जरा, भय, मरण इत्यादिकांच्या योगानें अत्यंत चंचल आणि कष्टप्रद असलेल्या जीवांच्या ह्या दशांमध्ये, एखाद्या दगडाच्या राशींत दगड जाऊन पडावे त्याप्रमाणें, मीं लोळत पडावें ना ! माझें जीवित म्हणजे अमर्याद कालाचा अगर्दीं अल्प असा एक भाग आहे. अशा या क्षुद्र जीवितावर विसंबून रहाणाऱ्या मला धिक्कार असो ! वास्तविक विचार केला तर माझें हें राज्य तरी केवढेंसें आहे ? आणि त्याचाहि उपभोग मी जिवंत असेपर्यंतच घेणार. परंतु असल्या टीचभर जमिनीच्या तुकड्यावरच संतुष्ट राहून आणि त्याच्या उपभोगांत दंग होऊन भावी दुःखांच्या प्रतीकाराचा विचार मनांत न आणतां एखाद्या मूढाप्रमाणें मी स्वस्थ पडलों आहे, याला म्हणावें तरी काय ! देहालाच आत्मा मानून देहनाशाबरोबर सर्व दुःखांचा नाश होतो, असें म्हणणारे खुशाल पाहिजे तें बरळोत; परंतु ही गोष्ट उघड आहे कीं, कामकर्मवासनाबीजावाचून भोगवैचित्र्याला कारणीभूत होणारा जन्मच संभवत नाही. शिवाय देहालाच आत्मा मानूं लागल्यास विधिविधिरूपी कर्मकांड आणि मोक्षशास्त्राहि व्यर्थ ठरूं लागेल. तस्मात् देह म्हणजे आत्मा नव्हे. आतां मधल्या स्थितीमध्ये जरी हें क्षुद्र जीवित दिसतें, तरी वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या माझें, अर्थात् आत्म्याचें स्वरूप अनादि आणि अनंत आहे. अशा स्थितींत आरशांतील चांदोबाला खरा चंद्र म्हणून समजणाऱ्या बालकाप्रमाणें या जड देहालाच आत्मा समजून मी त्याच्यावर विसंबून रहातो, हा माझा मूर्खपणा नाही का ? हाय

हाय ! प्रपंचांतून मुक्त झालेल्या कोणत्या जादूगारानें माझ्यावर मुरळ घालून मला मोहित केलें आहे बरें ? या जगांत सत्य, सुखैकरूप, अपरिच्छिन्न आणि अकृत्रिम अशी एकहि वस्तु नाही, असें असतां मीं कोणत्या वस्तूवर भरंवसा ठेवून दिवस कंठावे ? बरें जिथ्यावर निष्ठा ठेवून मला रहातां येईल अशी वस्तु एखाद्या दूरच्या प्रदेशांत असेल असें म्हणावें, तर तीहि कल्पना संभवत नाही. कारण, सर्व जग माझ्या मनांत आहे. माझें मन देहातून बाहेर कोठेंहि न जातां त्याला सर्व बाह्य पदार्थांचा अनुभव आंतच येतो. यास्तव दूरस्थ कल्पना हा केवळ भास आहे, ती खरी नव्हे, असा निश्चय करून मी आतां बाह्य विषयांची भावनाच सोडून देतो. तसेंच द्रव्यार्जनादि भोगसाधनें प्राप्त करून घेण्यासंबंधानें लोकांची एकसारखी चाललेली धडपड पाण्यांतील भोंवऱ्यांप्रमाणें क्षणभंगुर असून तिचा परिणाम जन्ममरणादि दुःखांत होतो, असा मला अनेक वेळां अनुभव येत असूनहि विषयसुखाबद्दल आस्था बाळगण्यांत काय अर्थ आहे ? प्रतिवर्षी, प्रतिमासी, प्रतिदिवशी, किंबहुना प्रतिक्षणीं जीवांना संसारांत निवळ दुःखें किंवा दुःखमिश्रित सुखें वारंवार प्राप्त होतात. या संसारांत आतां दृष्टीस पडणारी वस्तु पहातां पहातांच नष्ट होते. माझ्या राज्याचीहि गति अशीच क्षणभंगुर असल्यामुळें त्याच्याबद्दल लोभ धरण्यांत काय बरें अर्थ आहे ? माझ्या क्षुद्र राज्याची गोष्ट राहोच, परंतु इंद्र, प्रजापति वगैरे श्रेष्ठ देवांचें वैभव तरी विचारार्थी शाश्वत आहे किंवा त्यांत आत्यंतिक सुख आहे, असें तरी म्हणतां येईल का ? अर्थात् नाही. यास्तव विवेकी पुरुष असल्या श्रेष्ठ पदाचीहि पर्वा करीत नाहीत. आज जे मनुष्य वैभवाच्या शिखरावर आरूढ झालेले दिसतात, तेच उण्या

पहावे तों धुळीस मिळालेले दिसतात. अशा स्थितीत चित्ताला नीच स्थितीप्रत नेऊन पोहो-
 चविणाऱ्या वैभवावर विश्वास कोण ठेवणार !
 हर हर ! हा काय चमत्कार आहे की, मी
 दोरीवांचून बांधला गेलों आहे, चिखलावांचून
 मलिन झालों आहे, आणि उच्च स्थानीं स्थित
 असताहि अधोगतीस गेलों आहे ! हायरे
 आत्म्या ! माझी सर्व सुस्थिति अजिवात दांस-
 लून गेली आहे, मी मोठा बुद्धिवान् असूनहि,
 सूर्यासमोर एखादा काळाकुट्ट दग येऊन सर्वत्र
 निबिड अंधकार पडावा त्याप्रमाणे, माझ्या
 बुद्धीपुढे अकस्मात् मोहरूपी मेघ येऊन त्यामुळे
 माझ्या बुद्धीचा प्रभाव असा कुठित काय म्हणून
 व्हावा ? हे महाभोग, तसेच हे बांधव वास्तविक
 माझे कोण ! पिशाचाऱ्या कल्पनेमुळे एखादें
 मूल भिऊन जातें, त्याप्रमाणें ममत्वाच्या भल-
 त्याच कल्पनेला वळी पडून मी व्याकुल झालों
 आहे. जरा आणि मरण यांची जणुं प्रियसखी
 आणि उद्वेग उत्पन्न करणारी अशी ही भोगा-
 दिकांची आस्था मी आपण होऊनच आपल्या
 उराशीं काय म्हणून बाळगली आहे ? ही भोग-
 बांधवादिकांची संपत्ति आज नष्ट होवो, काळां-
 तरानें नष्ट होवो, किंवा युगांच्या युगें कायम
 राहो, तिच्याशा मला काय करावयाचें आहे ?
 कारण, हा सर्व संपत्तीचा देखावा पाण्यावरील
 बुडबुड्यांप्रमाणें मिथ्याच उत्पन्न झालेला आहे,
 हें मी पक्कें जाणून आहे. ते महावैभवशाली
 (पृथुमरुतादि) प्राचीन चक्रवर्ती राजे, त्यांची
 अलोट संपत्ति, त्यांचे भोग, त्यांचे सद्-
 गुण, त्यांचे प्रेमळ बांधव वगैरे सर्व नामशेष
 झाले. तर मग वर्तमानकालीं भासमान होणाऱ्या
 वस्तूंवर तरी मी कसा विश्वास ठेवावा ? आज-
 पर्यंत गेले. या वैभवशाली राजाचो संपत्ति तरी
 आज शिल्लक आहे का ? छे ! ती कोठें पार
 निघून गेली. पूर्वीच्या हिरण्यगर्भाचीं भुवनें तरी

आज जाऱ्यावर आहेत का ? छे ! त्यांचा आतां
 मागमूसहि नाहींसा झाला आहे. अशी जर
 वस्तुस्थिति आहे, तर मग मी तरी या जगांतील
 कोणत्या पदार्थावर अवलंबून रहावे ? आजप-
 र्यंत झालेलें लक्षावधि इंद्र सुद्धां जर पाण्याव-
 रील बुडबुड्यांप्रमाणें अनंत काळाऱ्या पोटांत
 गडप झाले आहेत, तर मग माझी ती कथा
 काय / हें सर्व मला माहीत असताहि मी आ-
 पर्या जीविताबद्दल आस्था बाळगतां, हें पाहून
 सत्पुरुष मला हंस्तील, यात शंका नाहीं.
 आजपर्यंत कोट्यवधि ब्रह्मदेव होऊन गेले,
 सृष्टीच्या अनेक परंपरा नाहींशा झाल्या आणि
 हजारों राजे धुळीच्या कणासारखे उधळून नष्ट
 झाले, तेथें माझ्या क्षुद्र जीविताची कथा काय ?
 संसाररूपी रात्रींत दिसणाऱ्या दुःस्वप्नांतील
 मिथ्या देह आणि त्यांतील अहंममतादि व्यवहार-
 भ्रम यांच्यावर विश्वास ठेवून बसणाऱ्या माझ्या
 अविवेकाला धिक्कार असो ! 'हा देह म्हणजेच
 आत्मा' ही कल्पना व्यर्थ आहे. कारण ती
 मिथ्या आहे. मग मी एखाद्या अज्ञ मनुष्या-
 सारखा या अहंकारपिशाचाच्या तावडींत कसा
 सांपडलों आहे ? क्षण, लव, मुहुर्त इत्यादि सूक्ष्म
 काललेखा माझे आयुष्य एकसारखें कमी कमी
 करीत आहेत, हें दिसत असूनहि मी त्याच्या-
 कडे कानाडोळा करतो, याला काय म्हणावे !
 एखाद्या आसनावर मूर्ती करून बसवाव्या, त्या-
 प्रमाणें सर्व भुवनांमधून ब्रह्मदेवादिकांच्या मूर्ती
 ज्यांनीं स्थापित केल्या आणि युद्धादि प्रसंगां-
 मध्ये विष्णु आदिकरून देवांना ज्यांनीं खेळ-
 प्याच्या चेंडूंप्रमाणें भराभर आकाशांत उडवून
 दिलें, अशा कपालवेषधारी रुद्रांना सुद्धां जर
 महाकालानें ग्रस्त केलें, तर हे जीविताशे ! तूं
 माझ्यापुढें कशाला नाचतेस ? हे दिवस एका-
 मागून एक येत आहेत आणि जात आहेत; पण
 नित्य, निर्दोष आणि आनन्दैकरस अशी

सद्धस्तु दाखीवणारा एकहि शुभ दिवस मला आजपर्यंत उगवलेला दिसला नाही. सरो-वरांत ज्याप्रमाणे सारस पक्षी क्रीडा करतात त्याप्रमाणे सर्वांच्या अंतःकरणांत भोगदृष्टी स्फुरण पावतात, परंतु आत्मसाक्षात्कारदृष्टी स्फुरण पावत नाहीत. अरेरे! कष्ट सोसण्याचा कळस झाळा, दुःखे भोगण्याचाही कडेलाट झाळा. तरी मला अजून विषयांबद्दल वैराग्य उत्पन्न होऊं नये ना ? रागलोभादि विकारांमुळे दूषित झालेल्या आशेला बाळगणाऱ्या मला खरेखर धिक्कार असो ! आजपर्यंत ज्या ज्या रमणीय विषयांवर मी अत्यंत प्रेम केलें, ते ते सर्व विषय नष्ट झाले, असें मला प्रत्यक्ष दिसून आलें आहे. तेव्हां या जगांत प्रीति करण्यासारखें उत्तम अर्थात् चिरस्थायी असें काय आहे ? कांही गोष्टी (उ० वय) मध्यावस्थेत रमणीय असतात. कांही अखेर (उ० धर्म), आणि कांही तेवढ्या पुरत्या भोगकाळीं (उ० विषय) रमणीय असतात; परंतु हें सर्व रमणीयत्व विनाशरूपी नरकानें दूषित झालेलें असल्यामुळे अपवित्र होय. मनुष्य ज्या ज्या पदार्थांवर प्रेम करतो, ते ते पदार्थ

• नष्ट होत असल्यामुळे त्याला त्यांपासून दुःख मात्र होतें. अज्ञ मनुष्याला त्याच्या उत्तर वयांत देखील सुखाची आशा नाही. कारण, तो उत्तरोत्तर रागलोभादिकांच्या अभिवृद्धीमुळे अधिक पापी होतो, हिंसादि प्रवृत्तीमुळे जास्त क्रूर होत जातो आणि आपल्या कृतीचीं फळे मिळू लागलीं म्हणजे दिवसेंदिवस त्याचा खेद वाढत जातो. बाल्यावस्थेत अज्ञानांत गुरफटलेला, तारुण्यांत मदनानें ग्रामलेला आणि वृद्धापकाळीं कुटुंबपोषणाच्या चिंतेनें झुरणीस लागलेला मूढ पुरुष आत्मोद्धारासाठीं केव्हां आणि कसे प्रयत्न करणार बरें ? ज्याचा आदि आणि अंत असत, जो भोगकाळींही विरस, जो दारिद्र्य, रोग, वार्धक्य वगैरे दशांनीं दूषित,

असा हा असार ससार ज्याअर्थी सारभूत आहे, अशी अज्ञ मनुष्याची भावना होते, त्याअर्थी तो डोळे असून आंधळा आहे, असेंच सिद्ध होत नाही का ?

आतां या ठिकाणीं कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, 'अज्ञ आणि दुष्कर्मरत पुरुषांना सुखप्राप्ती होत नाही, हें म्हणणें योग्य आहे, परंतु राजसूय, अश्वमेध, इत्यादि शेंकडों यज्ञ-याग करणाराला स्वर्गसुख प्राप्त होत नाही का?' पण याचें उत्तर हेच आहे कीं, यज्ञापासून स्वर्गप्राप्ति होते, हें म्हणणें बरोबर आहे. परंतु ती सुखाची स्थिति सुद्धां फार दिवस टिकणारी नाही. स्वर्गसुख हें फार फार झालें तर महाकल्पपर्यंत टिकेल. परंतु हा कालहि महाकालाच्या दृष्टीनें अत्यंत अल्प असाच भाग आहे. अर्थात्, स्वर्गसुख हें अनित्यत्वामुळे असारच ठरतें. शिवाय स्वर्गातील देवांनाहि असुरांकडून पीडा होते, हें प्रसिद्धच आहे. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ यामध्यें असा कोणता प्रदेश आहे कीं, त्या ठिकाणीं दुष्ट भ्रमरींप्रमाणें आपत्ती मनुष्याला त्रास देण्याला टपून बसलेल्या नाहीत ? जोपर्यंत मनुष्याच्या ठिकाणीं देहाभिमान आहे, तोपर्यंत चित्तरूपी बिळामध्यें असलेले आधिरूपी सर्प आणि शरीररूपी घरा-मध्यें असलेल्या व्याधिरूपी पाली यांच्यापासून त्याला आपलें निवारण कसें बरें करून घेतां येईल ? वर्तमानकालीं दिसणाऱ्या सर्व पदार्थांच्या बोडवयावर नाश बसलेला आहे, रम्य पदार्थांच्या बोकांडीं अरम्यता ठेवलेली आहे आणि सुखाच्या मार्गे दुःखाचा ससेमिरा लागलेला आहे ! अशा स्थितींत मीं कोणत्या वस्तूचा आश्रय करूं ? एकसारख्या उत्पन्न होऊन मरणाच्या क्षुद्र प्राकृत जीवांनीं ही पृथ्वी खचून भरलेली असून या जगांत खरे साधू दुर्लभच आहेत ! ज्यांचे नेत्र नीलकमलांप्रमाणें

मनोहर आहेत आणि ज्या परम प्रेमाला पात्र आहेत, अशा विलासिनी स्त्रिया क्षणांत नष्ट होणाऱ्या असल्यामुळे उपहासास्पदच ठरतात. आतां माझ्या राजवैभवावर आणि राजसत्तेवर मी अवलंबून रहावे, तर आपल्या नेत्रांच्या निमेषोन्मेषाबरोबर जगाचा उदयस्त करणारे, अर्थात् अलौकिक सामर्थ्यसंपन्न असेहि कांहीं पुरुष या जगांत आहेत, तेथे माझ्यासारख्या क्षुद्राची गणना काय करावयाची आहे? रम्याहून रम्य आणि स्थिराहून स्थिर असे पदार्थ या सृष्टींत आहेत; परंतु त्यांची प्राप्ति, रक्षण आणि वियोग यांच्या बाबतींत जो अनुभव येतो, त्याच्याकडे पाहिले असतां त्यांचे पर्यवसान चित्तेमध्येच होतें, असे म्हणावे लागतें. अशा स्थितींत बा मना! जगांतील नश्वर आणि दुःखपर्यवसायी पदार्थांची आसक्ति कशाला धरतोस? हत्ती, घोडे, रत्ने, धन, स्त्रिया इत्यादि नानाविध संपत्तीवर मनानें आसक्त होणे म्हणजे मोठाल्या आपत्तींना निभंत्रण करण्यासारखेच आहे असें मी समजतां. कारण संपत्ति प्राप्त करून घेतांना आणि तिचे रक्षण करतांना कष्ट आहेत आणि शेवटी तिचा नाश झाला म्हणजे तर त्या दुःखाला पारावारच नाही. आतां दारिद्र्य, बंधुनाश, राज्यादिकांचा नाश वगैरे आपत्ती या जगांत सत्संग, तीर्थाटन, तप, ज्ञान इत्यादिकांना कारणीभूत होणाऱ्या असल्यामुळे श्रेयस्करच आहेत असें मानू लागले आणि त्या आपत्तींपासून वैराग्यादिकांची उत्पत्ति होऊं लागली, तर त्या आपत्ती म्हणजे संपत्तीच आहेत, असें मानण्याला काय हरकत आहे? समुद्रांत पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिम्बाप्रमाणे अस्थिर आणि असत्य अशा या मनोमात्र जगाच्या ठिकाणी 'हें माझे' ही अक्षरमालिकाच निरर्थक आहे. तात्पर्य, या मिथ्या जगाच्या ठिकाणी आसक्ति वाढविणे—ममत्व करणे हीच

आपत्ति आणि विवेकानें तिचा क्षय करणे हीच संपत्ति होय. हें जग काकतालीय न्यायानें अकस्मात् उत्पन्न झालें आहे; परंतु या भोगलंपट मनानें त्यांतील कांहीं पदार्थ ग्राह्य आणि कांहीं त्याज्य अशी खोटीच कल्पना केली आहे. अग्नीच्या ज्वालेवर पतंगानें आसक्त व्हावे, त्याप्रमाणे देशकालादिकांनीं परिच्छिन्न आणि त्रिविधतापांनीं ग्रस्त असल्यामुळे तस अशा ह्या सुखनामक ऐहिक अनुभवांवर मी कसा अनुरक्त झालो आहे पहा! रौरवादि नरकांत दुःख असतें हें खरें; पण एका दृष्टीनें ते संसारांतील दुःखांपेक्षां बरें. कारण, नरकांतील दुःख एकदां आंगवळणीं पडले म्हणजे त्या दुःखाची तीव्रता तितकी भासत नाही. परंतु संसारांतील दुःखें सुखाभासमिश्रित असल्यामुळे अत्यंत दुःसह होतात. संसार म्हणजे दुःखांची पराकाष्ठा असें सत्पुरुष सांगतात. तेव्हां अशा संसारांत पडलेल्या देहामध्ये सुखप्राप्ति कोठून होणार? पण काय चमत्कार आहे पहा कीं, संसाररूपी स्वाभाविक महादुःखांत पडलेल्या जीवांना त्यांतील सामान्य दुःखें तुलनेनें मोठीं सुखेंच वाटतात! तरवारीच्या वारापुढें चाबकाचा मार सुखकर भासावा, अशांतलाच हा प्रकार होय. कोणी अधम असो कीं उत्कृष्ट असो, या सर्वांकडे काष्ठ किंवा लोष्ठ यांच्याप्रमाणें समदृष्टीनें पहाणारा अर्थात् श्रुतिस्मृतिप्रमाणकुशल, बुद्धिवान् आणि मोठा विवेकपटु असा मी शास्त्रावलोकनशून्य अशा अज्ञानाप्रमाणें वागतो, याला काय म्हणावे? ज्याला संकल्परूपी हजारों अंकुर फुटलेले आहेत, देह-भुधनादि शाखांच्या योगानें जो विराट्स्वरूपी बनलेला आहे, तसेंच जो सुखदुःखरूपी फळें आणि रागलोभादि पल्लव यांच्यामुळे सुशोभित झालेला आहे, अशा या संसारवृक्षाचा पहिला अंकुर होय. यास्तव प्रथम या संकल्पाचाच

क्षय केला म्हणजे संसारवृक्ष आपोआप सुकून जाईल. तरी आतां असेंच केले पाहिजे. केवळ दिसण्यांत मात्र रम्य आणि माकडाप्रमाणे चंचल अशा मनाच्या वृत्ती मी पक्या ओळखल्या आहेत. यासाठीं असल्या नाशिवंत वृत्तींमध्ये मी आजपासून कधीहि रममाण होणार नाही. शेंकडों आशापाशांनीं भरलेल्या आणि उत्कर्षापकर्षांच्या योगानें दुःखदायक होणाऱ्या अशा हजारों संसारगती मी आजपावेतो अनेकवेळां भोगल्या आहेत, यास्तव मी आतां कायमची विश्रांति घेणार. 'हाय हाय ! मी मेलों,' 'माझा सर्वस्वी नाश झाला,' 'मी साफ बुडालों' अशा रीतीनें मी पूर्वी पुनःपुन्हां शोक केला तेवढा पुरे झाला. आतां यापुढें मी कधी शोक म्हणून करणार नाही. कारण मी आतां चांगला जागा झालों आहे; माझ्या नेत्रांत आतां उत्तम अंजन पडलें आहे; व माझें परमार्थरूपी द्रव्य हरण करणारा चोर सांपडल्यामुळे मला मोठा आनंद झाला आहे. या मन नांवाच्या चोराला मी पुरापुर ओळखलें आहे. यानें माझें नुसतें आत्मयनच चोरलें होतें असें नाही. तर यानें मला किती तरी दिवस छळलें असल्यामुळे हा माझा हाडवैरी आहे. यास्तव याला आतां कडक शासन केलें पाहिजे; याला आतां ठारच केलें पाहिजे ! आजतागायत हें मनोरूपी मोतीं अविध्द होतें; पण मी त्याला आतां भोंक पाडलें आहे. तरी यापुढें मी त्याला शमदमरूपी दोरीमध्ये ओवून टाकणार. हा मनोरूपी जलबिंदु विवेकसूर्याच्या तापानें अनादिब्रह्मस्वरूपी वायूमध्ये कायमचा मिसळून जाण्याकरितां लवकरच लय पावेल. मला त्या निरनिराळ्या सिध्दांनीं उत्तम उपदेश केला आहे. तरी परमानंद प्राप्त करून देणाऱ्या आत्मतत्त्वाचेंच मी आजपासून अनुसंधान करणार. आत्म्याच्या एकान्तांत बसून मी सर्व प्रकारच्या आशांना

कायमची रजा देईन आणि हिमालय पर्वतावरील शरदतूमधील मेघाप्रमाणें स्वच्छ असलेल्या आत्ममण्याला पहात आणि त्याचेंच अनुपम सुख अनुभवीत स्वस्थ बसेन. 'हा देह म्हणजेच मी,' 'धन, राज्य वगैरे वैभव माझें आहे' इत्यादि मिथ्या कल्पना झुगारून देऊन—ज्ञानबलानें त्याचें मनांतून उच्चाटन करून समाधीच्या अभ्यासानें मी मनोरूपी बलिष्ठ शत्रूला ठार मारीन तेव्हांच शांत होईन. हें सर्व करण्याला विवेकाचें अवश्य पाठबळ पाहिजे. यास्तव वा विवेका ! मी तुला नमस्कार करीत आहे. "

सर्ग १०

—:—:—

१. मध्यान्हकाळचे नित्यविधी करण्याविषयी प्रतीहारीची प्रार्थना. २. जनकराजाची स्तब्धता आणि त्याचे विचार.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! अशा रीतीनें जनकराजा एकान्तांत विचार करीत बसला असतां सूर्याच्या रथापुढें अरुण यावा त्याप्रमाणें, त्याचा प्रतीहारी (द्वारपाल) त्याच्यापुढें येऊन उभा राहिला व नम्रतापूर्वक म्हणालाः—“महाराज ! आपल्या बाढुरूपी स्तंभांनीं आपण सर्व पृथ्वीचा भार धारण केला आहे. यास्तव उठा आणि आपल्या राजत्वाला अनुरूप अशा सर्व दिनक्रिया करा. प्रभो ! पुष्पें, कापूर व केशर यांच्या योगानें सुवासित केलेल्या उदकाच्या घागरी भरून घेऊन ह्या पहा सुंदर स्त्रिया स्नानागारांत साक्षात् नद्यांप्रमाणें उभ्या आहेत. स्नान करावयाच्या सरोवराच्या तीरावर कमलिनीच्या पाशांच्या योगानें तयार केलेल्या नाजूक वस्त्रांचें आच्छादन घालून मंडप तयार केले आहेत; व त्या मंडपावरील निरनिराळ्या

रंगांची कमलयुक्त बिसतंतूची जाळी पाहून हे कमलवनच आहे, अशा समजुतीने त्यांच्या भोंबतीं हे भ्रमराचे संघच्या संघ सारखे भ्रमण करीत आहेत. स्नानोत्तरकाली आवश्यक असणाऱ्या छत्र, चामर, रथ, अश्व, हत्ती इत्यादि सर्व वस्तू त्या कमलें असलेल्या सरोवराच्या काठावर पारंपूर्ण आहेत. त्याचप्रमाणे देवगृहांत पूजेची सर्व तयारी झाली आहे. तसेंच त्या ठिकाणीं नानाविध पुष्पे, दुर्वा आणि नैवेद्याचीं षड्रस अन्ने यांची सेवकांनीं तयारी करून ठेविली आहे. दक्षिणा देण्याला योग्य असलेले विद्वान् ब्राह्मणांचे थवेच्या थवे आपण स्नान, जप व अवमर्पणविधि आटोपून केव्हा एकदांचे येतां, म्हणून देवपूजागृहामध्ये मार्गप्रतीक्षा करीत बसले आहेत. महाराज ! भोजनगृहांतहि सर्व तयारी झाली असून हातांत चामरें धारण करणाऱ्या सुंदर स्त्रिया चंदनाचा सडा घालून शीतल केलेल्या भोजनागारांत आपली वाट पहात आहेत. म्हणून म्हणतां कां, महाराज ! लवकर उठा आणि आपलें नियत कार्य करा. कारण, महात्मे आपल्या कर्तव्यकर्माविषयीं केव्हांहि कालातिक्रम होऊं देत नाहीत. ”

राघवा ! अशा रीतीनं त्या प्रतीहारीनं जनकराजाजवळ जाऊन मापण केलें, तरीहि संसाराच्या विचित्र गतीसंबंधानें चाललेले त्यांचें चिंतन तसेंच चालू होतें. तो आपल्याशीं म्हणालाः—“ हें माझे राज्य ते काय आणि त्यांत सुख तें कसलें ? या क्षणभंगुर राज्याची मला बिलकुल गरज नाही, हे सर्व गौडबंगाल झुगारून देऊन मी आतां एकान्तांत समुद्रासारखा शांत बसणार. हे मिथ्या भोग आतां बस झाले, व ही कर्मकटकट आतां पुरे झाली ! हें सर्व सोडून देऊन केवळ आत्ममुखाचा अनुभव घेत मी आतां स्वस्थ बसतां. ना चित्ता ! जन्म,

जरा, जाड्य इत्यादि दुःखांची निवृत्ति होण्याकरितां तूं विषयोपभोगांतून तरी थोडें सुख मिळविण्याचें आपलें चातुर्य सोड. विषयाभिलाष, त्यांच्या प्राप्तीचा प्रयत्न, त्यांचा उपभोग, त्यांचे वारंवार स्मरण इत्यादि दशांमध्ये जेथे जेथे सुखाचा लवलेश आहे असा तुला भ्रम होईल, तेथे तेथे त्यापासून तुला अवेरीस निःसंशय दुःख होईल. झाडून साऱ्या भोगभूमीमध्ये कितीहि दिवस चित्ताला पुनःपुन्हां फिरवीत ठेवले, किंवा शास्त्रादिकांची भीति दाखवून त्याला भोगनिवृत्त करण्यासाठीं कितीहि खटपट केली, तरी त्याची तृप्ति म्हणून कधीं होत नाही. यास्तव हे नीच चित्ता ! ही तुच्छ भोगवासना आतां पुरे झाली. ज्याच्याकडे आपली वृत्ति वळविल्यानें तुला अकृत्रिम आनंदाचा लाभ होईल, अशा वस्तूच्या मार्गे आतां तरी लाग. ” येणेंप्रमाणें चिंतन करून जनकराजा स्वस्थ बसला. त्याचें चंचल मन शांत झाल्यामुळे तो यावेळीं चित्राप्रमाणें निश्चल दिसू लागला. परंतु राजेशेकांच्या मनाप्रमाणें वागण्यांत आणि चित्तांत काय आहे तें ओळखण्यांत कुशल असलेला तो प्रतीहारीहि जनकराजाची ती स्थिति पाहून भय आणि गौरव यांचा मनावर पगडा बसल्यामुळे काहीं एक बोलला नाही.

अशा स्थितींत थोडा वेळ गेला असेल नसेल तोंच जनकराजा पुन्हां शांत मनानें जनजीवितासंबंधानें विचार करू लागला. तो म्हणालाः—“ या सृष्टींत कोणती ग्राह्य वस्तु आहे कीं, जीं मीं प्रयत्नानें संपादन करावी ? या जगांतील कोणत्या अविनाशी वस्तूवर विसंबून मीं आपला कालक्षेप करावा बरें ? मी क्तिपापर झालों किंवा निष्क्रिय झालों, तरी त्यापासून कोणती लाभहानि होणार आहे ? कारण, या जगांत जें जें उत्पन्न झालें आहे

त्यात नाशरहित असें मला कांहींच दिसत नाहीं. हा माझा देह मिथ्या असल्यामुळे तो क्रियावान् असो कीं अक्रिय असो, त्यामुळे माझ्या सम आणि शुद्ध चैतन्याची हानि ती काय होणार ? मी अप्राप्त वस्तूची इच्छा करीत नाहीं आणि प्राप्त वस्तूचा त्यागहि करीत नाहीं; तर प्रारब्धप्राप्त व्यवहार करून आपल्या स्वरूपांत स्वस्थ रहातो. कर्म करून मला कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें, किंवा अक्रिय राहूनहि मला कांहीं साध्य करून घ्यावयाचें आहे, अशांतला भाग नाही. कारण, कर्म करण्यानें किंवा न करण्यानें जें काय प्राप्त होणार तें मिथ्याच आहे. एवंच, शास्त्रविहित किंवा लौकिक क्रिया मीं केल्या किंवा न केल्या, तरी त्यापासून मला कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें नाही व त्यांत माझ्या दृष्टीनें कांहीं ब्राह्म उरलेलें नाही, यास्तव हा माझा देह उठून पूर्वाप्रमाणें क्रमप्राप्त व्यवहार करीना का ? कारण, या देहाची यात्किंचितहि हालचाल झाली नाही, तर तो सुकून जाईल. परंतु त्यांत काय अर्थ आहे ? मन निष्काम, सम आणि आसक्तिरहित असलें म्हणजे मग प्रारब्धानुसार शरीराच्या अवयवांची हालचाल झाली किंवा न झाली, तरी त्यामुळे पापपुण्याचा उदय होण्याची शक्यता न राहिल्यामुळे त्यांची किंमत सारखीच. कर्माचें कर्तृत्व आणि त्यांच्या फलांचें भोक्तृत्व मन आपल्याकडे ओढून घेत असतें. परंतु त्या मनाला स्वरूपानुभवामुळे पूर्ण शांत स्थिति प्राप्त झाली आणि कर्तृत्व व भोक्तृत्व यांच्या संबंधांच्या त्याच्या भ्रमाचा निरास झाला, म्हणजे

करून अकर्ता आणि भोगून अमोक्ता ही स्थिति मनुष्याला प्राप्त होते. कर्तृत्व आणि भोक्तृत्व यांच्या संबंधानें मनुष्याचा जो निश्चय असेल, तदनुरूप तो क्रियादिकांमध्ये अनुभव घेत असतो. सांप्रत माझ्या बुद्धीमधील कर्तृत्व-भोक्तृत्वाचा रोग नष्ट झाला असून तिला आत्म्याच्या अनुसंधानाशिवाय आतां दुसरा कोणताहि विषय शिल्लक राहिलेला नाही. यास्तव क्रियापरता किंवा अक्रियता यांच्यामुळे इष्टानिष्टफलप्राप्ति किंवा पुनर्जन्मादि फलप्राप्ति यांच्या संबंधाच्या सर्व शकांचा त्याग करून आणि मनाला शांत ठेवून या देहाला त्याचे प्राप्त व्यवहार मी खुशाल करूं देतो. ”

सर्ग ११

—:—:—

१. वहांटेच्या वेळीं जनकानें आपल्या चित्ताला केलेला बोध.

श्रीवसिष्ठः—रामचंद्रा ! अशा रीतीनें आत्मगत भाषण केल्यानंतर, जगताला प्रकाश देण्याचें आपलें स्वाभाविक कर्म करण्यासाठीं सूर्य उदय पावतो त्याप्रमाणें, आपलें प्राप्त कर्म कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानरहित बुद्धीनें करण्यास प्रवृत्त झालेला जनक राजा आपल्या जाग्यावरून उठला; व इष्टानिष्ट भावनांचा त्याग करून त्यानें आत्मजागृतींत राहून सुषुप्तींत असल्याप्रमाणें आपल्या सर्व क्रमप्राप्त क्रिया केल्या. त्या दिवशीं नित्याप्रमाणें देवांचें पूजन, ब्राह्मणांना दान देणें वगैरे सर्व आन्धिक क्रिया त्यानें केल्या आणि ती रात्र पूर्वाप्रमाणें ध्यानलीला करण्यांत घालविली. त्यानंतर रात्र संपून पहाटेची वेळ होतांच, ज्याचा सर्व विषयभ्रम शांत झालेला आहे, अशा मनाला एकाम्र करून तो आपल्या चित्ताला बोध करूं लागला. तो म्हणालाः—“ बा चंचल चित्ता ! हा संसार

१ 'न ममेह कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।' हीच ओळ गीता अ. ३ श्लोक १८ मध्ये थोड्या शब्दभेदानें अशी आली आहेः—'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।'

तुला सुखदायक होणार नाही. यास्तव शांत हो. कारण, शांतीनेच विक्षेपरहित आणि सार-भूत असें आत्मसुख तुला प्राप्त होईल. तू जस-जसा संकल्प करित राहशील, तसातसा त्याच्या योगाने तुझ्या चित्तेचा संसार तेवढा वृद्धिंगत होत जाईल. ज्याप्रमाणे एखाद्या वृक्षाला पाणी शिंपित राहिल्यामुळे त्याला सहस्रावधि शाखा फुटतात, त्याप्रमाणे विषयोपभोगाच्या निरंतर इच्छा करित गेल्याने तुला अनंत व्यथा मात्र भोगाव्या लागतील. कारण, जन्ममरणरूपी संसार हा विषयचित्तनाच्या योगानेच उत्पन्न झाला आहे. तस्मात् या विचित्र चित्तेचा त्याग करून शांत हो. बा विवेकी चित्ता ! तराजूच्या एका पारड्यांत शमसुख आणि दुसऱ्यांत नश्वर संसारसृष्टी घालून दोहोंची तुलना करून पहा आणि त्यानंतर संसारांत काही सार आहेसं तुला दिसलें, तर मग त्याच्यावर खुशाल आसक्त हो. परंतु ज्या अर्थी हें सर्व असार आहे त्या अर्थी तूं त्यावरील आस्था टाकून दे. हे असार दृश्य दर्शनार्ह आहे असे समजून तें प्रिय मानूं नकोस आणि दर्शनार्ह नाही असे म्हणून तें अप्रियहि मानूं नकोस; तर केवळ दोहोंचा साक्षिभूत राहून आणि आत्मरत होऊन यथेच्छ विहार कर. हें दृश्य सद्रूप असो कीं असद्रूप असो, त्याचा उदय होवो किंवा अस्त होवो, तूं त्याच्या गुणावगुणामुळे हर्ष-विषादयुक्त होऊं नकोस. वास्तविक तुझा आणि या दृश्याचा यत्किंचितहि संबंध नाही. कारण, ज्याप्रमाणे तूं असत् आहेस, त्याप्रमाणे हें दृश्य-हि असद्रूपच आहे; अर्थात् दोन असद्रव्यतुंचा संबंध कोणी कधी तरी पाहिला आहे का ? तुमचा दोघांचा संबंध आहे हें म्हणणें बंध्या-पुत्र आणि आकाशपुष्प यांचा संबंध आहे, या म्हणण्याइतकेंच असंबद्ध आहे ! आतां यावर कदाचित् तूं असें म्हणशील कीं, ' दृश्य हें

असत् आहे, पण मी आत्मा असल्यामुळे सद्रूप आहे. ' परंतु तुझे म्हणणें मान्य केलें तर प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, सत् आणि असत् यांचा संबंध कसा होणार ? एक मेलेला आणि एक जिवंत अशा दोहोंचा संबंध कधी तरी होतो का ? बरें, कदाचित् दृश्यहि सत् आणि तूंहि सत् असें क्षणभर मानलें, तर मग इष्ट वस्तूंचा वियोग होण्याची शक्यताच न राहिल्या-मुळे विषादाला जागा कोठून रहाणार ? आणि जें नित्य आहे त्याबद्दल हर्ष तरी कसला मानावयाचा ? यास्तव बा चित्ता ! तूं दृश्यरूपी महा आधीचा त्याग कर आणि सदा आत्मस्वरूपामध्ये तल्लीन होऊन रहा; व विक्षेपरूपी समुद्रांत शिरून उगाच बुडूं नकोस. स्वतः जळणाऱ्या चेडूसारख्या दारूकामाच्या चक्राकार यंत्राप्रमाणे व्यर्थ संताप करून घेऊं नकोस व मोहमलाने भरून मूढ होऊं नकोस. बाबारे ! ज्याच्या योगाने तूं परिपूर्ण होशील अशा तऱ्हेची श्रेष्ठ वस्तु या जगांत एकहि नाही. यास्तव अभ्यास, वैराग्य इत्यादिकांच्या योगाने ब्रह्माचा अवलंब कर आणि धैर्य धरून चंचलतेचा त्याग कर. "

सर्ग १२

—:—

१. जनकाच्या जीवन्मुक्तस्थितीचे वर्णन.

२ विचार आणि प्रज्ञा यांचें विचित्र माहात्म्य.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! याप्रमाणे विचार करणारा तो जनक राजा स्वराज्यातील आपलें सर्व कामकाज व व्यवहार करू लागला. परंतु त्याची बुद्धि या वेळीं ज्ञानाने प्रबुद्ध झाल्यामुळे ती पूर्वीसारखी अहंममतादिकांनीं व्याकुल होईनाशी झाली. कोणत्याहि अनुकूल परिस्थिती-मध्ये त्याची चित्तवृत्ति उल्लसित झाली नाही, किंवा प्रतिकूल दशेमध्ये खिन्न झाली नाही, तर

सुषुप्तावस्थेतील हालचालीप्रमाणें त्याचे सर्व व्यापार विक्षेपरहितबुद्धीनें होऊं लागले. त्या दिवसापासून त्यानें दृश्याचा इष्टबुद्धीनें आदर केला नाहीं किंवा अनिष्टबुद्धीनें अनादरहि केला नाहीं; तर ज्या ज्या वेळीं जे जे व्यवहार प्राप्त होतील, त्यांचा त्यांचा तो निःशंक मनानें परामर्श घेत असे. त्याची बुद्धि नेहमीं विवेकनिष्ठ राहिल्यामुळें धुळीचे कण आकाशाला मलिन करूं शकत नाहींत त्याप्रमाणें, अहंमत्वादि विकारांच्या योगानें स्वरूपानुभवामुळें प्राप्त झालेली त्याच्या चित्ताची अनादिसिद्ध निर्मलता नष्ट झाली नाहीं. अर्थात् राजसगुणांची धूळ त्याच्या चित्ताला चिकटली नाहीं. निरंतर आत्मानुसंधान करूं लागल्यामुळें सम्यक् ज्ञानाची प्राप्ति होऊन त्याची बुद्धि अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार झाली व तिच्यामध्ये ब्रह्मज्ञानाचें तेज झळकूं लागलें. ज्याप्रमाणें आकाशांत सूर्याचा उदय व्हावा, त्याप्रमाणें त्याच्या हृदयाकाशामध्ये चित्सूर्याचा उदय होऊन त्यामुळें सर्व विक्षेपरूपी मेघपटलांचा आपोआप निरास झाला आणि सर्व भाव आत्म्यामध्ये अध्यस्त असल्यामुळें परमार्थदृष्ट्या ते आत्मरूपच आहेत, असें तो सर्व भूतात्मकोविद पाहूं लागला. यामुळें तो सुखभोगानें केव्हाहि हर्षित झाला नाहीं आणि दुःखभोगानें दुःखी-कष्टी झाला नाहीं; तर हा सर्व मायेनें उत्पन्न केलेला खेळ आहे असे जाणून, आरमदर्शनामुळें तो निरंतर समचित्त राहूं लागला. त्या वेळेपासून ज्ञानदृष्ट्या सर्वांना सारखे लेखणारा तो जनक राजा जीवन्मुक्त-स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला; व तेव्हापासून तो ज्ञानवृद्ध आणि लोकस्थितीचें यथार्थ हृदय जाणणारा जनक राजा विदेह देशाचें राज्य करीत असतां लोकांना प्राणाप्रमाणें प्रिय झाला. तो हर्षविषादांच्या तावडीत केव्हाहि सापडला नाहीं, व मानसिक गुणदोषांनीं त्याच्या आत्म-

स्वरूपानुभवाचा उदयास्त झाला नाहीं. तसेंच राज्यांतील अर्थानर्थकारक उलाढालींच्या योगानें त्याला कधीं आनंद किंवा दुःख यांचा स्पर्शहि झाला नाहीं. त्यामुळें तो सर्व व्यावहारिक क्रिया करीत असूनहि आत्म्याच्या अकर्तृत्वा-नुभवामुळें कांहींच करीत नसल्याप्रमाणें राहिला. तो सर्वदा अंतर्यामी आत्मस्वरूपच पहात असे. सर्व पदार्थाविषयींच्या रागादि वासना त्याच्या ठिकाणीं अस्तंगत झालेल्या असल्याकारणानें गाढ निद्रावस्थेंत असलेल्या मनुष्याप्रमाणें त्याच्या चित्ताची शांतता केव्हांच ढळली नाहीं. तो भावी गोष्टींची चिंता वहात नसे आणि गत गोष्टींचें स्मरण करीत नसे. तसेंच वर्तमान-कालींमुद्दां सर्व व्यवहार करीत असतां त्याच्या सहजानंदवृत्तीमध्ये यत्किंचितहि खळ पडत नसे.

कमलनयना रामा ! त्या जनकराजानें स्वतःच्या विचारानें सर्व प्राप्तव्य प्राप्त करून घेतलें होतें. जितका जितका विचार करावा तितकी तितकी विचाराची सीमा जवळ येते. यास्तव फळप्राप्ति—अर्थात् आत्मज्ञान होईपर्यंत विचार चालू ठेवावा. गुरु, शास्त्र व पुण्य यांच्या योगानें त्या परमपदाची प्राप्ति होत नाहीं, असें सांगण्यांत येत असतें; परंतु त्याचा अर्थ हीं साधनें अगदीं कुचकामाचीं आहेत असा नसून स्वतःची बुद्धि विचारप्रवण होणें हेंच अध्यात्मप्राप्तीचें मुख्य साधन आहे असाच आहे. अशा दृष्टीनें सत्संगापासून उत्पन्न झालेल्या विचाराची योग्यता कांहीं विशेष आहे. सच्छास्त्र, सत्संग व विवेक यांच्या योगानें शोभणारी प्रज्ञा—ऊहापोहकुशलबुद्धि हीच कोणी सखी असून तिच्या योगानें परमपदाची प्राप्ति होते, याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि क्रियेनें होत नाहीं. ज्याच्या ठिकाणीं पूर्वा-

पर पिचार करणारी प्रज्ञारूपी ज्योति प्रज्वलित झालेली असते, त्याला अज्ञानरूपी अंधकार बाधा करीत नाही. दुःखरूपी लाटांच्या योगाने भयंकर आणि दुस्तर भासणारी विपत्तिरूपी नदी, प्रज्ञारूपी नौकेचा आश्रय केल्याने सहज तरून जाता येते. ज्याप्रमाणे वायूची मंद झळक उलप नांवाचे हलके गवत पाहिजे तिकडे उडवून लावते, त्याप्रमाणे प्रज्ञाविरहित पुरुषाला थोडेसे संकट आले तरी ते मोठ्या विपत्तीत पाडते. परंतु आज पुरुषाला गुरुचे साहाय्य आणि शास्त्रश्रवण नसले, तरी तो संसारसागरांतून तरून जातो. कारण, संसार हा ज्ञानाने बाधित होणारा आहे, व ज्ञानाच्या बाबतीत प्रज्ञा हेच मुख्य साधन आहे. व्यवहारांत सुद्धा प्रज्ञावान् मनुष्याला कोणत्याही प्रकारची मदत नसली तरी तो मोठमोठी कार्ये करतो; पण प्रज्ञाशून्य मनुष्याला केवढेही मोठे साहाय्य असले तरी त्याचा कार्यनाश होतो. यास्तव बा रामचंद्रा ! एखाद्या वेलीला चांगली फळे यावीं असे वाटत असेल, तर तिला पाणी घालून तिचे रक्षण करावे लागते. त्याप्रमाणे कार्येच्छु पुरुषाने शास्त्र आणि सत्समागम यांच्या साय्याने प्रथम आपली प्रज्ञा वृद्धिगत करावी. ज्याप्रमाणे चंद्रप्रकाशाचे मूळ सूर्यप्रकाश असतो व तो हळुहळू चंद्रप्रकाशाला वाढवीत जाऊन त्याला पूर्णावस्थेप्रत नेतो, त्याप्रमाणे प्रज्ञारूपी दृढमूल बनलेला प्राक्तन-भाग्यरूपी वृक्ष कालेकरून उत्तम फळे देतो. द्रव्यादि बाह्यार्थ प्राप्त करून घेण्यासाठी ज्याप्रमाणे मनुष्य वारंवार प्रयत्न करतात, त्याप्रमाणे प्रथमतः प्रज्ञावृद्धीसाठी नेटाने प्रयत्न करावे, म्हणजे इष्टफलाची प्राप्ति होण्याला उशीर लागत नाही. सर्व दुःखांची पराकाष्ठा, आपत्तींचं जणु भांडार आणि संसारवृक्षाचे बीजच अशा प्रज्ञामांचाचा नाश करावा. स्वर्ग, पाताळ किंवा राज्यप्राप्ति यांच्यामंत्रे जे सगळ्या

होऊ शकेल, ते सर्व एकट्या प्रज्ञेच्या भांडारापासून मिळू शकते. राघवा ! हा भयंकर संसारसागर जसा प्रज्ञाबलाने तरून जाता येतो तसा तो दान, तीर्था आणि तप यांच्या योगानेही तरून जाता येणे शक्य नाही. भूमीवरील नरांना आकाशसंचारादि दैवी संपत्ति प्राप्त होते, ते तरी प्रज्ञारूपी लतेचेच गोड फल होय. ज्याप्रमाणे सिंहाने अरण्यांतील हरिणांना लीलेने जिंकवे, त्याप्रमाणे आपल्या भयंकर पंजांनी उन्मत्त हत्तींच्या कळपांना फाडून टाकणाऱ्या बलाढ्य सिंहांनाही आपल्या प्रज्ञेच्या बळावर कोल्ह्यांनी अनेक वेळां जिंकलेले आहे. अगदी सामान्य स्थितीत उत्पन्न झालेल्या मनुष्यांनी प्रज्ञेच्याच योगाने राज्ये संपादन केल्याची उदाहरणे आढळून येतात. सारांश, स्वर्ग किंवा मोक्ष प्राप्त करून घेण्याला प्रज्ञावान् मनुष्यच योग्य आहे. प्रज्ञेच्या योगाने वाद करणारांनी मोठमोठ्या वादशूर प्रतिपक्ष्यांनाही चीत केले आहे. विप्रेकी पुरुषांच्या हृदयकोशांत असलेली प्रज्ञा हा चिंतामणीच आहे, अथवा चिंतित फल देणारी ती एक कल्पलताच आहे. नौकेचे साहाय्य असले तरी समुद्राच्या पैलतीरास जाण्याला चांगला शिकलेला नावाडी पाहिजे, अशिक्षित नावाड्याचे ते काम नाही; तद्वत् संसारसागर तरून जाण्याला प्रज्ञावान् पुरुष पाहिजे. ज्याप्रमाणे अशिक्षित नावाड्याची नौका समुद्रातील भोंवऱ्यांमध्ये गिरक्या खाते, त्याप्रमाणे मंदबुद्धि पुरुष या संसारसागरांत गटंगळ्या खात रहातो. आशा, तृष्णा, लोभ, मोह क्रोध, चिन्ता इत्यादिकांपासून उत्पन्न होणारे दोष प्रज्ञावान् मनुष्याला बाधा करू शकत नाहीत. उघडच आहे की, मजबूत चिलखत धारण करणाऱ्या वीराला बाणांपासून भीति ती कसली ? बागमंदा ! प्रज्ञावान् पुरुषाला सर्व जग सागळे

म्हणजे आत्मरूपच दिसत असतें; अर्थात् अशा सम्यक्दर्शनसंपन्न पुरुषाला संपत्ति किंवा विपत्ति यांची किंमत सारखाच वाटते. परमात्मस्वरूपी सूर्याला अहंकाररूपी जड आणि विस्तीर्ण नील मेघ झांकून टाकतो; परंतु प्रज्ञारूपी वायूच्या योगानें तो पार उडवून लावतां येतो. यास्तव रामा ! ज्याप्रमाणें चांगल्या पिकाची इच्छा करणारा शेतकरी प्रथम जमीन नांगरून तिची उत्तम मशागत करतो, त्याप्रमाणे अतुल अशा परमात्मपदाच्या प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें प्रथम विवेकाच्या योगाने आपली बुद्धि शुद्ध करावी, म्हणजे कालेंकरून त्याला इच्छित फल प्राप्त होतें.

सर्ग १३

—:—

१. जनकाच्या दृष्टान्तानें वसिष्ठमुनि श्रीरामाला चित्तोपशमाचे उपाय सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें तूहि जनकराजासारखा विचार कर, म्हणजे ब्रह्मज्ञानी पुरुषांचें तें श्रेष्ठ पद तुलाहि असंभावनादि प्रतिबंधाच्या निरासनें अनायासें प्राप्त होईल. **जनकाप्रमाणें** जे राजससात्त्विक पुरुष असतात, त्यांचा तो अखेरचा जन्म असल्यामुळें आकाशांतून अकस्मात् फळ पडावें, त्याप्रमाणें ते आत्मज्ञानाचे अचानक अधिकारी होऊन तें पद प्राप्त करून घेतात. यास्तव शुद्धसत्त्वाच्या वृद्धीनें अंतःकरण प्रसन्न होईपर्यंत इंद्रियरूपी शत्रूंना वारंवार जिंकित रहावें; व अशा रीतीनें अध्यात्माचा अधिकार प्राप्त होऊन इंद्रियांचा स्वामी जो सर्वव्यापी परमात्मा तो प्रसन्न झाला, म्हणजे त्याच्या दर्शनानें संपूर्ण दुःख-दृष्टी क्षय पावतात. त्या परावर परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला असता चित्तरूपी क्षेत्रांत पेरल्या गेलेल्या मोहबीजांच्या-दुर्वासनांच्या मुष्टी

आणि विविध आपत्तींच्या जणुं वृष्टीच, अशा अहंमतादि सर्व कुट्टी-हृदयग्रंथी आपोआप क्षीण होतात.^१ रामा ! तूहि जनकाप्रमाणें सर्व जगताच्या उत्पत्त्यादिकांचें अधिष्ठानभूत असलेल्या ब्रह्माचा अपरोक्षानुभव करून घेऊन परमपुरुषार्थरूपी लक्ष्मीनें अलंकृत हो. तूं नेहमीं अंतःकरणांत विचार करून जग हें क्षणभंगुर आहे असें पाहूं लागलास, म्हणजे तुझी बुद्धि जनकाप्रमाणें कालेंकरून आत्मज्ञानानें सुप्रसन्न होईल. संसारभीतीमुळें ग्रस्त झालेल्या पुरुषांना आत्मप्रयत्नच हात देऊं शकतो; दैव, कर्म, धन, बांधव यांपैकीं कोणीहि हात देऊं शकत नाहीं, प्रयत्न, विवेक, वैराग्य इत्यादिकांच्या बाबतींत 'ज्ञान नशिबीं असेल तर प्राप्त होईल,' असें म्हणून दैवावर हवाला ठेवून जे स्वस्थ बसतात आणि कोणत्याहि कृत्याला आरंभ करण्याच्या वेळीं नसत्या कुशंका काढीत रहातात, अशा मंद पुरुषांची आत्मघातकी बुद्धि अनुकरण करण्याला मुळांच योग्य नाहीं. तरी उत्कृष्ट विवेकाचा आश्रय करून आपल्या शुद्ध-बुद्धीनें आत्मदर्शन करून व्यावें आणि वैराग्य उत्पन्न करणाऱ्या बुद्धीबलानें संसारसमुद्रांतून उत्तीर्ण व्हावें. आकाशांतून अचानक जमिनीवर फळ पडावें, त्याप्रमाणें जनकराजाला ज्ञान प्राप्त झाल्याची जी आख्यायिका उदाहरणार्थ मीं तुला सांगितली, ती लीलेनें ज्ञानप्राप्ति करून देऊन अज्ञानवृ-

१. भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥'

(मुण्डकोपनिषद्. २।२।८)

परावरः—मानुष आनंदापासून तो हिरण्यगर्भाच्या आनंदापर्यंतचे सर्व आनंद ज्याच्यापुढें अवर म्हणजे न्यून पडतात, अर्थात् फिके पडतात असें ब्रह्म.

क्षाचा छेद करणारी आहे. रामा ! जो पुरुष जनकाप्रमाणें विचारशील असतो, त्याचें हृदय प्रातःकाळच्या कमलाप्रमाणें विकास पावून आंतील परमात्मा व्यक्त होतो. ज्याप्रमाणें सूर्याचा प्रकाश पडतांच दंवामधील शैत्य नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें संसारविषयक विचित्र चिंतन विचाराच्या योगानें अस्तंगत होतें. 'मी देह' या अहंभावाची रात्र एकदां संपून गेली, म्हणजे सर्वव्यापी आणि विशाल असा आत्मप्रकाश स्वयमेव उत्पन्न होतो. 'मी देह आहे' ही संकुचित बुद्धि विलय पावली, म्हणजे 'मी अनंत भुवनांना व्यापून राहिलों आहे,' ही विस्तृत भावना उदित होते. यास्तव बुद्धिवान् रामा ! ज्याप्रमाणें जनकानें अहंकारवासनेचा त्याग केला, त्याप्रमाणें अंतःकरणांत चांगला विचार करून तूंही अहंकाराचा निरास कर. कारण अहंकाररूपी मेघ नाहीसा होऊन चिदाकाश अत्यंत निर्मल झालें, म्हणजे त्या विस्तीर्ण आकाशांत आत्मानुभवरूपी सूर्य शरदृतूमधील सूर्याप्रमाणें निःसंशय उत्तम प्रकाश पाडूं लागतो. अहंकाराची भावना हाच निबिड अंधकार असल्याकारणानें त्याचा निरास करतांच आत्मा आपल्या स्वयं-तेजानें प्रकाशमान होतो. 'मी नाही' आणि 'हें जगहि नाही, तर त्या दोघांचा साक्षी मात्र आहे,' अशा तऱ्हेची भावना करीत गेल्यानें चित्त प्रशांत होऊन तें विषयामध्ये ग्रहण बुद्धीनें निमग्न होत नाही, कारण उपादेय (ब्रह्म) वस्तुविषयीं राग आणि हेय (त्याज्य) वस्तुविषयीं द्वेष हेंच, मनाचें बंधन आहे, याशिवाय दुसरें कोणतेंहि नाही. यास्तव हेय वस्तुविषयीं तिरस्कार व उपादेय वस्तुविषयीं आदर चित्तामध्ये धारण करूं नकोस; तर हेयाहेय-त्याज्यात्याज्यदृष्टी टाकून देऊन त्यांचा साक्षी जो आत्मा त्याविषयीं एकनिष्ठ-

राहून विक्षेपरहित हो. ज्यांची हेयोपादेयदृष्टि अजिबात नष्ट झाली, असे पुरुष कशाचाहि तिरस्कार करीत नाहीत व कशाचाहि इच्छा करीत नाहीत. जोपर्यंत विषयां-संबंधाची हेयोपादेयबुद्धि नष्ट झाली नाही, तोपर्यंत अभ्राच्छादित आकाशांत चांदणें स्वच्छ पडत नाही त्याप्रमाणें, बुद्धीमध्ये ब्रह्मात्मतेच्या समतेचा उदय होत नाही. 'ही वस्तु अप्रशस्त अर्थात् त्याज्य आहे' व 'ही वस्तु प्रशस्त अर्थात् ब्राह्म आहे' अशा तऱ्हेचे विकल्प उत्पन्न होऊन ज्याचें मन चंचल होतें, त्याच्या त्या मनामध्ये शाखोट (हेदी) वृक्षावर मंजरी उत्पन्न होत नाही त्याप्रमाणें समता उदित होत नाही. ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं 'ही वस्तु हिताची असल्यामुळे मला अनुकूल आहे' व 'ही वस्तु अहिताची असल्यामुळे मला प्रतिकूल आहे' अशा प्रकाशची बुद्धि उत्पन्न होते, त्याच्या ठिकाणीं वैराग्याचा प्रकाश पाडणारी समता व स्वच्छता कशी बरें उत्पन्न होणार ? कारण, वास्तविक ब्रह्मत्व हें जर एकमेवाद्वितीय आणि निरामय (शुद्ध) आहे, तर त्याच्यामध्ये भेदाभेद-कल्पनेला आणि अर्थातच युक्तायुक्तभावनेला अवकाश कोटून असणार ? परंतु चित्तरूपी चंचल वृक्षावर इच्छा व अनिच्छारूपी माकडें एकदां का उड्या मारूं लागली, म्हणजे मग तो वृक्ष स्थिर कसा राहणार ? कारण, निराशता, निर्भयता, नित्यता, समता, ज्ञाता, निरिच्छता, निष्क्रियता, सौम्यता, निर्विकल्पता, धृति, मैत्री, मननशीलता, तुष्टि, मृदुता, मृदुभाषिता हे पंधरा गुण, ज्याच्या ठिकाणची हेयोपादेयबुद्धि नष्ट झाली आणि ज्याचें चित्त निर्वासन झालें, अशा जीवन्मुक्त पुरुषाच्या ठिकाणींच वास्तव्य करीत असतात.

यास्तव वा रामचंद्रा ! हे गुण आपल्या

अंगी यावे आणि ही जीवन्मुक्तीची श्रेष्ठ स्थिति आपल्या अंगी बाणावी अशी तुझी इच्छा असेल, तर अधोभागी धावणाऱ्या उदकप्रवाहाला बंधारा घालून अडवून धरतात त्याप्रमाणे, नीच विषयांकडे धांव घेणाऱ्या मनाला इंद्रियांचा निरोध करून बाह्य विषयांपासून प्रथम परावृत्त करीत जावे. बाह्य विषयांसंबंधाची आत्मबुद्धि नाहीशी होण्याला त्यांचा त्याग हाच उपाय आहे व अशा तऱ्हेचा त्याग आरंभी करून नंतर आंतर विषयांसंबंधाची आत्मत्व-बुद्धि नाहीशी करण्यासाठी, जाणें, येणें, बोलणें चालणें, श्वासोच्छ्वास करणें, झोप घेणें वगैरे क्रिया होत असता बुद्धि नेहमी विचार-प्रवण करावी. संसाररूपी प्रवाहामध्ये चिंता-तंतूनी युक्त असलेले आणि मोहरूपी शेवाळीनें मलिन झालेले वासनारूपी जाळे पसरले गेले असून त्यामध्ये तृष्णारूपी शफरी (मा-सोळी) अडकली गेली आहे. यास्तव बा राघवा ! पूर्वी सांगितलेल्या प्रज्ञारूपी कातरिनें तें जाळे कातरून टाक, म्हणजे वर्षाकालांतील वादळी वाऱ्यानें वहात जाणाऱ्या मेघाप्रमाणे ती शफरी कालेंकरून ब्रह्मस्वरूपी विस्तीर्ण समुद्रांत जाऊन पडेल. ह्या संसारवृक्षाचें दोष-रूपी अंकुर उत्पन्न करणारें अज्ञानरूपी मूळ आत्मोद्धार करण्याला समर्थ असलेल्या अपरोक्ष साक्षात्कारसंपन्न बुद्धीनें दृढ प्रयत्न करून उपटून टाक. ज्याप्रमाणें लांकडी दांडा कुऱ्हाडीच्या साहाय्यानें मोठा वृक्षहि तोडूं शकतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मसाक्षात्कारसंपन्न मनानें मनाचा छेद करून त्याला पावन अशा परमात्मपद-मध्ये स्थिर करावे. सारांश, मनानेच मनाचा छेद करून सर्व वासनांचा उच्छेद होईपर्यंत स्वरूपानुसंधान करीत जा, म्हणजे मग वासना गलित झाल्यामुळे भविष्यत्कालीं विषयवृत्तींचा उद्भव होण्याची शक्यताच रहाणार नाही;

व अशा रीतीनें सर्व संसाराचा निरास होईल. एकदां वासनेचा क्षय झाला म्हणजे मोहाचा अंकुर वाढणार नाही आणि एकदां चित्तां-तील संस्कारांचा उच्छेद झाला म्हणजे चेत्याचा-विषयांचा अंकुर उत्पन्न होणेंच शक्य नाही. आतां चित्त आणि चेत्य म्हणजे चित्ताचे विषय अशा दोहोंचा क्षय व्हावा असें वाटत असेल, तर बसतां, उठतां, जागें असतां, निजले असतां, चालतांना अथवा धांवतांना, सारांश, कोणत्याहि क्रिया चालल्या असतां ' हें सर्व असत आहे ' अशी अंतःकरणाची भावना करीत जाऊन त्यांच्या संबंधाच्या आस्थेचा त्याग करण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. यास्तव राघवा ! तूं समतेचा आश्रय करून जें प्राप्त कार्य असेल तें करीत जा आणि जें अप्राप्त असेल त्याची चिंता करूं नकोस; व अशा रीतीनें या जगांत वागत जा. ज्याप्रमाणें महेश्वर (शिव) हा शुद्ध चिन्मात्रदृष्टीनें पाहिला असतां भूजलादि अष्टमूर्तिरूप चिन्हें धारण केलेला दिसत नाही, पण जगदाकार-विवर्ताचें मायाधिष्ठान असल्यामुळे त्यानें तीं चिन्हें धारण केलीं आहेत आणि तो जगत्-कर्ता आहे असें मानण्यांत येतें; अर्थात् संनिधिमात्रानें तो कर्ता, पण वास्तविक अकर्ता असतो, त्याप्रमाणे तूंहि राज्यादि कार्यांचा संनिधिमात्रानें कर्ता हो, परंतु वस्तुतः अकर्ता रहा. रामा ! तूं सर्व शरीरांचा वेत्ता म्हणजे साक्षी आहेस, अज आहेस, आत्मरूप आहेस, किंबहुना महेश्वर आहेस; व आपल्या स्व-भावापासून च्युत न होतां आपल्या मोहाच्या योगानें तूंच या जगाचा विस्तार केला आहेस. आतां या ठिकाणीं तूं कदाचित् अशी शंका घेशील कीं, ' जर हें जग मीच विस्तारले आहे तर मला त्यापासून हर्षामर्षादि विकार कां उत्पन्न व्हावे ? ' तर याचें उत्तर हेंच

आहे कीं, ज्या तत्त्ववेत्त्यानें दृश्यासंबंधानें सन्मात्रभावना करून तद्व्यतिरिक्त इतर भावनेचा त्याग केला आहे, त्याला हर्षामर्षादिकांपासून उत्पन्न होणाऱ्या दोषांची केव्हाहि बाधा होत नाही. यास्तव तूहि दृश्य विषय जड आहेत या भावनेला अजिज्ञात फांटा दे. जो रागद्वेषरहित आहे, ज्याने संसारवासनेचा त्याग केलेला आहे, जो मातीचें ढंकूळ, पाषाण आणि सुवर्ण यांना सारखेंच लेखतो, अशा पुरुषालाच योगयुक्त असें म्हणतात. अशा तऱ्हेचा मनुष्य जें जें करतो, खातो, देतो, टाकतो त्यामध्ये त्याची बुद्धि आसक्त नसल्यामुळे त्याला केव्हाहि सुखदुःखाची किंमत सारखीच वाटते. जो प्राप्त कर्तव्य म्हणून कोणत्याहि कार्याला आरंभ करतो, परंतु ज्यानें इष्टानिष्टभावनेचा सर्वथा त्याग केला आहे, तो सुखदुःखामध्ये कधीच मग्न होत नाही. महाबुद्धिवान् रामा ! ही सर्व चित्सत्ता आहे, असा मनाचा पूर्ण निश्चय होऊन ज्याचें सर्व भोगांविषयीचें चिंतन नष्ट झालें, त्यालाच शाश्वत शांति प्राप्त होते. ज्याप्रमाणें आपलें आणि आपल्या पोरानें उदरपोषण करण्याकरितां मांजर मांसाच्या लालचीनें सिंहाच्या मागून अरण्यांत जातें, याप्रमाणें मन स्वभावतःच जड असल्यामुळे आपल्या विषयसिद्धीकरितां तें स्वयंप्रकाश चिदात्म्याच्या मागोमाग धांवत जातें. व सिंहाच्या पराक्रमानें मिळालेंलें मांस त्याच्या मागून जाणाऱ्या मांजराला आयतेंच मिळतें, त्याप्रमाणें आत्मप्रकाशाच्या योगानें प्राप्त झालेल्या दृश्य विषयांमध्ये मन आसक्त होतें. एवंच,

१ ' रागद्वेषविनिमुक्तः समलोष्ठादमकाञ्चनः ।
युक्त इत्युच्यते योगी व्यक्तसंसारवासनः ॥ ' हा
श्लोक गीतेमध्ये थोड्या फरकानें असः आला
आहे:— ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजिते-
न्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्ठादमकाञ्चनः
(गीता. १।८.)

मन हें असद्रूप असून तें एकमेवाद्वितीय अशा आत्मस्वरूपाला विसरून त्याच्या साहाय्यानें जगदाकाराची भावना करतें व त्याप्रमाणें जगदाकार बनून त्यावर आपली उपजीविका चालवितें; परंतु त्याला आत्मस्मृति झाली म्हणजे तें आपलें मनोरूप टाकून पुनरपि विद्रूप बनतें. जड मनाची प्रकाशशक्ति आणि हालचालीचें सामर्थ्य चित्तच्या स्वाधीन आहे. अर्थात् चित्तचें साहाय्य नसेल तर हें शक्यच नसेल हालचाल कसे करणार ? शास्त्रवेत्ते तरी ह्या मनाला चित्त म्हणतात, ह्यामध्ये सुद्धां तें स्वभावानें चित्तानेंच पोसलें जाणारें, त्याचीच ती स्पंदशक्ति, कल्पना, केवळ असत् होय, हेच कारण दिसते. चित्तरूपी सर्पाच्या फूत्कारालाच दृश्याकार कल्पना असे ह्मणतात व 'मी ब्रह्म आहे' असा साक्षात्कार झाला, म्हणजे ही कल्पना शुद्ध चिन्मात्ररूप होते. सारांश, चेत्य (विषय) रहित चित् हेंच सनातन ब्रह्म होय व चेत्ययुक्त चित् हीच त्रिपुटीरूपी कलना होय. ब्रह्माची स्पंदरूपी जी ही कल्पना ती मिथ्या असताहि सद्वृत्तानें हृदयांत वावरूं लागली आणि संकल्पविकल्प करूं लागली म्हणजे तिला मन म्हणतात. ही कल्पना जेव्हां आपल्या नित्यस्वरूपाला भिन्नरूप चित्-रूपानें हृदयांत रूढ होते, तेव्हां ती जडाप्रमाणें व्यवहार वरूं लागते. एवंच, चित्तच कल्पना होतें, तीच पूर्वी अनुभवलेल्या विषयांच्या स्मरणाने चित्त बनते आणि भावी विषयांचे संकल्पविकल्प करण्यामुळे मन बनते; व अशा रीतीनें मुख्य चित्तच ह्या कल्पनेच्या योगानें पूर्व आणि भावी विषयांच्या इष्टानिष्टभावना करणारीं हीं दोन मिथ्या रूपें धारण करते.

याप्रमाणें ही चित्तच आपल्या ठिकाणच्या मायाशक्तीच्या योगानें जगत्स्थितीप्रत जाऊन पोहोचली आहे. परंतु जोपर्यंत गुरु, शास्त्र

आणि आत्मविचार या साधनांनीं तिचें स्वरूप जाणलें नाहीं, तोपर्यंत पूर्णानंद आणि अद्वय असें आत्मरूप कळणें शक्य नाहीं. यास्तव शास्त्रविचार, तीव्र वैराग्य आणि इंद्रियनिग्रह यांच्या योगानें जडाकार कल्पनारूपी स्वप्नांतून चित्ला जागें करावें. विज्ञान आणि शमादि साधनसंपत्ति यांच्या योगानें जागृत झालेली सर्व जंतूंची कलना-चित्तवृत्ति ब्रह्मरूप होते, पण या साधनांच्या अभावीं ती सर्वत्र जगरूपानें भ्रमण करीत रहाते. यास्तव व्यामोहरूपी मदिरा माशन केल्यामुळें उन्मत्त होऊन विषयरूपी स्वप्नमध्यें लोळत पडलेल्या आणि अज्ञानरूपी निद्रेमध्ये घोरत पडलेल्या कलनेला-चित्तवृत्तीला जागृत करावें. (कलना जर गाढ-निजली आहे तर जग कसें दिसतें, ती जागी झाल्यावर ब्रह्मरूपच असल्यामुळें ती ब्रह्म होते, झांत ज्यास्त काय झालें, अशी शंका असेल तर ऐक.) कलना जेव्हां जागी नसते, तेव्हां कांहींच कळत नाहीं. ती संकल्प करूं लागून स्वप्नांतल्या सारखी दिसूं लागली तरी ती खोटीच. जगताची दृश्यमान स्थिति ही एखाद्या सांकल्यिक प्रासादाप्रमाणें-कल्पनेंतल राजवाड्याप्रमाणें मिथ्या असून तो आत्मस्वरूपाचा विलास आहे. ज्याप्रमाणें एखादी पुष्पमंजरी आपल्या ठिकाणच्या गंधशक्तीमुळें शोभायमान होते, त्याप्रमाणें चित्तवृत्ति ही अंतस्थ सर्वसाक्षी परमात्मदृष्टीनें व्याप्त झाली असते; म्हणूनच जगांतील पदार्थांना प्रकाशित करूं शकते. आतां या ठिकाणीं तुझ्या मनांत अशी शंका उत्पन्न होण्याचा संभव आहे कीं, 'कलना जर वस्तुतः सर्वसाक्षिणी आहे, तर ती अंतःकरणाचे धर्म तवढेच कां प्रकाशित करते? ती सर्व धर्म कां प्रकाशित करीत नाहीं?' तर याचें उत्तर हेंच आहे कीं, कलना जरी ज्ञानरूप आणि नित्य-बोधस्वभाव आहे, तरी प्राण्यांनीं तिला आपल्या

भावनेनें अंतःकरणापुरती मर्यादित केलेली असल्यामुळें ती त्यांचे त्यांचे विशिष्ट अंतःकरणधर्म तवढेच प्रकाशित करते. वृत्तिरूपी कलना ही अविवेकामुळे पाषाणाप्रमाणें जड बनलेली आहे; परंतु सूर्यप्रकाशामुळें कमलिनी प्रफुल्लित होते, त्याप्रमाणें चैतन्यसूर्याचा उदय होतांच ती प्रबुद्ध होते. (नैय्यायिकप्रमृति) कांहीं मतवादी या साक्षिचैतन्याला मारून नाहींत. परंप्रकाशरूपी अनित्य ज्ञानच विषयांना प्रकाशित करतें, असें त्याचें मत आहे. परंतु हें मत अगदीं अयोग्य आहे. कारण ज्याप्रमाणें पाषाणाची पुतळी करून तिला नाच म्हणून कितीहि सांगितलें तरी ती नाचेल काय? अर्थात् ती जड असल्यामुळें यत्किंचितहि हालचाल करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें चित्तवृत्तिरूपी कलना जड असल्यामुळें यत्किंचितहि हालचाल करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें चित्तवृत्तिरूपी कलना जड असल्यामुळें चैतन्याच्या सान्निध्याशिवाय तिची विषयोन्मुखप्रवृत्ति होणेंच दुर्लभ; मग तिच्या प्रकाशनाची गोष्ट लांबच राहिली. चित्रांतील राजांनीं रणसंग्राम केल्याचा घनघोर शब्द कोणी ऐकिला आहे का? केवळ चंद्रकिरणांच्या योगानें वनस्पतींना पालवी फुटून त्यांची वाढ होते काय? रक्तानें माखलेलीं प्रेतें कधीं पळत जातात का? अरण्यांतील पाषाण मधुर गायन करतांना कोणी ऐकले आहेत काय? माणसांनीं दगडाचे किंवा मण्याचे कल्पिलेले सूर्य रात्रीचा अंधकार नष्ट करूं शकतिल काय? आकाशातील कल्पित उद्यानांमधील वृक्षांची छाया कधीं कोणाचा ताप हरण करील काय? सारांश, पाषाणाप्रमाणें जड आणि मृगजळाप्रमाणें मिथ्या भ्रमांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या मनाकडून कोणत्या क्रिया होणें शक्य आहे? ज्याप्रमाणें सूर्याचें कडक-डीत ऊन पडलेलें असलें म्हणजे त्यामध्ये मृग-

जळाची नदी दिसते, त्याप्रमाणे ही विषय-वृत्तिरूपी कलना आत्म्यामध्येच स्फुरण पावत असते. अर्थात्, कलना हा अध्यास आहे ही गोष्ट खरी; परंतु तो अध्याससुद्धा चिदात्म्याचा स्वीकार न केल्यास सिद्ध होऊ शकत नाही.

रामा! अज्ञलोक म्हणतात की, चैतन्याची परिच्छिन्न स्पर्शकल्पना म्हणजेच मन, असें मीं तुला पूर्वी सांगितलें. पण वास्तविक विचार केला तर मन हें सुद्धा जड आहे; अन्नमय कोशाच्या आंत असलेल्या प्राणवायूची ती शक्ति आहे. परंतु ही गोष्ट अज्ञ जनांच्या लक्षांत येत नाही. ही प्राणशक्ति संकल्पांमुळे उत्पन्न झालेली असून जे योगी निःसंकल्प आणि विषयस्फुरणरहित झालेले असतात, त्यांची चित् म्हणजे पारमार्थिक प्रभाव होय. ही प्राणशक्ति जेव्हां 'हा मी' आणि 'हें माझें' अशा तऱ्हेचे आकार धारण करूं लागते, तेव्हां स्पंदात्मक प्राणतत्त्व व चित् यांचें अवि-बेकामुळे अध्यासरूपी ऐक्य भासतें व या जड-चैतन्याच्या कलुषित कल्पनेलाच जीव ही संज्ञा दिली जाते. यावरून ही गोष्ट तुझ्या लक्षांत आली असेल की, बुद्धि, चित्त, जीव वगैरे संज्ञा तज्ज्ञांनी मिथ्या संकल्पालाच दिलेल्या असून त्या परमार्थदृष्ट्या सत्य नाहीत. कारण, वास्तविक पाहूं गेलें तर मन, बुद्धि, चित्त, जीव, शरीर यांपैकी कशालाहि पारमा-र्थिक सत्यता नसून सत्य असा कायतो एक आत्माच आहे. हा सिद्धान्त शेंकडों श्रुती, विद्वानांचे अनुभव आणि युक्ती यांच्यावरून खरा ठरतो. आतां या ठिकाणीं कदाचित् तूं म्हणशील की, 'जर आत्मा आहे म्हणतां तर त्याचा अनुभव कां येत नाही? तसेच जगद्रू-पानें कोण भासतो?' तर याचें उत्तर असे आहे की, या सर्व जगद्रूपानें आत्माच भासमान होत आहे, व कालक्रमहि तोच आहे, तो आकाशाहून स्वच्छतर असून तो आहे आणि

नाहीं अशा उभय स्वरूपाचा आहे. तो स्वयंप्रकाश आणि इतरांचा प्रकाशक अस-त्यामुळे तो आहे असें म्हणावेंच लागतें. परंतु चक्षुरादि इंद्रियांच्या योगानें गोचर होणाऱ्या स्थूलता, नीलता वगैरे गुणांनीं रहित असल्या-मुळे त्याचें स्वरूप अनुभवास येत नाही व तो नाहीसा भासतो. तो सर्वपदातीत असून अंत-र्मुख होऊन तद्रूपत्वानेंच जाणतां येण्यासारखा, अर्थात् स्वसंवेद्य असून त्याचें स्वरूप बाह्यवृत्ती-च्या इंद्रियांना गोचर होणें अशक्य आहे. इंद्रियांची गोष्ट एक वेळ बाजूला ठेविली, तरी मन हें सूक्ष्मार्थनिर्णयाविषयीं सुप्रसिद्ध आहे ना? मग तें तरी आत्म्याला कां जाणत नाही? 'असें तूं विचारशील परंतु याचें कारण असें आहे की, मन हें अविद्येचें कार्य असल्यामुळे तें आत्म्याचें दर्शन करून घेण्यास गेलें पुरें, कीं त्याचा अविद्येसह नायनाट होतो. यामुळे त्याच्या ठिकाणीं आत्मदर्शनाचें सामर्थ्य नाही. अंधकार प्रकाशाजवळ जातांच त्याचा माग-मूसहि नाहीसा होतो, मग त्याला प्रकाशाचा अनुभव येणार कसा? त्याचप्रमाणें आत्मदर्श-नाबरोबर मन नाहीसिं होत असल्यामुळे तें आत्म्याचें दर्शन करूं शकत नाही. आतां म-नाची प्रवृत्ति—मनाचा उदय केव्हां होतो तें सांगतों. ज्या वेळीं स्वच्छतर आत्मसंवित् बाह्य विषयांची संकल्पवशात् इच्छा करूं लागते, त्यावेळीं तिला पारमार्थिक आत्म्याचें विस्मरण आणि चित्तजन्य मिथ्या पदार्थांचें स्मरण होऊं लागून त्या अनात्मपदार्थांच्या ठिकाणीं मनाची प्रवृत्ति होऊं लागते. मनाची आत्मदर्शन-शक्ति ही त्याच्या उत्पत्तीलाच प्रतिकूल आहे. कारण, परमपुरुषाचें संकल्पमय होणें याचेंच नांव चित्त, संकल्पाचा त्याग करणें हें अचित्त आणि अचित्तता म्हण-जेच मोक्ष. सारांश, मन हें चित्ताधीन अस-

स्यामुळें आत्मदर्शन हें मनाच्या उत्पत्तीलाच प्रतिकूल आहे. अतएव चित्ताचा जन्म हेंच संसाराचें बीज होय. संकल्पोन्मुख झालेल्या संवित्चा म्हणजे चित्त्वभावाचा थोडासा अन्य-भावाभाव झाला, म्हणजे चित्ताचा जन्म होतो. निर्विकल्प स्थितीपासून च्युत झालेल्या चित्ची संकल्पकलंकित सत्ता म्हणजेच कलना असून ज्याप्रमाणें स्त्रीच्या संकल्पांमुळें प्रजाप्रसवाविषयीं पुरुषाच्या शरीरांतील इंद्रियचेतना वगैरे(पुरुषत्व) भाव प्रकट होतो, त्याप्रमाणें जगत्प्रसाराकरितां त्या कलनेपासून मन उदय पावतें. रामा! प्राणशक्तिचा निरोध केला म्हणजे मन आपोआप लीन होतें. कारण, आरसा नष्ट झाला म्हणजे त्याबरोबर आरशांत पडलेलें पदार्थाचें प्रतिबिंबहि नष्ट होतें. ज्याप्रमाणें आरशांतील प्रतिबिंब हें आरशाचें कल्पित रूप आहे, त्याप्रमाणें मन हें प्राणाचें कल्पित रूप आहे. (आतां ' मन हें प्राणाचें कल्पित रूप आहे) हें कशावरून ? असें म्हणशील तर त्याचें उत्तर असें आहे की, जिवंत पुरुषाला दूर देशांतील जो अनुभव मनानें येतो, तो त्याच्या मनस्पंदामुळेंच येतो. परंतु देशांतराचा मनानें होणारा संबंध आणि तज्जन्य होणारा अनुभव प्राणस्पंद आणि वेदनाशरूपी चित् यांच्यावांचून होणें शक्य नसल्यामुळें मनामध्ये स्पंद आणि ज्ञान ह्या दोन्ही शक्ती आहेत, असें मानणें भाग आहे. यास्तव मन हें प्राणाचेंच रूप आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

अशा रीतीनें प्राण व मन यांचा अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळें प्राणनिरोधाच्या योगानें मनोनिरोध होतो. यास्तव प्राणनिरोध कसा करावा तें आतां सांगतों. वैराग्य, प्राणायामाचा अभ्यास, योग (समाधि), परमार्था-

वबोध यांच्या योगानें, तसेंच बाह्यविषयाकार होणें हें जें चित्ताचें व्यसन तें घालविल्यानें प्राणनिरोध होतो. कदाचित् एखाद्या पाषाणा-मध्ये चलनशक्ति किंवा ज्वलनशक्ति संभवेल, परंतु मनाच्या ठिकाणीं स्पंदशक्ति किंवा संवेदनशक्ति कदापि संभवणार नाही. कारण, स्पंद ही प्राणवायूची शक्ति असून ती चलद्रूप आणि जड आहे; व संवेदन म्हणजे ज्ञान ही आत्म्याची शक्ति असून ती नित्य, सर्वव्यापी व स्वच्छ आहे. परंतु प्राणाची स्पंदशक्ति व आत्म्याची संवेदनशक्ति यांचा संबंध झाला, म्हणजे त्या ठिकाणीं मनाची कल्पना उदित होते. परंतु हें मन मिथ्या असून त्याच्या ज्ञानालाहि मिथ्या-ज्ञान हेंच नांव दिलें जातें. हें मन म्हणजेच अविद्या, तीच विक्षेपशक्ति-माया व तेंच संसारादि विषप्रद असें महा अज्ञान होय. आतां चित्छक्ति आणि प्राणशक्ति यांच्या संबंधापासून उत्पन्न होणारी संकल्पाची कल्पना केली नाही, तर संसारभीतिच नष्ट झाली असें समजावें. प्राणवायूची स्पंदशक्ति जेव्हां चैतन्याकडून चेतविली जाते, तेव्हां ती विषययुक्त चित्च अंतः-संकल्पांमुळें चित्ततेस प्राप्त होते. परंतु ही चित्ची चित्तता लहान मुलांनीं कल्पिलेल्या वेताळामात्राणें मिथ्या असून जिच्यामध्ये अखंड मंडलाकार अशी स्पंदरूपे केव्हांहि विद्यमान नाहीत, अशी चित्च सत्य होय. अशी वस्तु-स्थिति असल्यामुळें ही अखंड आणि पूर्ण अशी चित्तरूपचित्तता कोणाकडून बाधित होणार ? ज्याची शक्ति अखंड आहे अशा परमेश्वराबरोबर रणसंग्राम कोण करणार ? एवंच, चित् व अचित् परस्परविरोधी असल्यामुळें त्यांचा संबंध होणें शक्यच नाही, व चित् आणि अचित् यांचा जर वस्तुतः संबंधच होऊं शकत नाही, तर मग मनाची तरी सिद्धि कशी होणार ? सारांश, चित् व अचित् हे भिन्न पदार्थ मान-

१. ' पुंस्त्वादिबन्धस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । '

ल्यास मन मिथ्या आहे असे मानावे लागते. आतां चित् आणि स्पंद हे एकरूप आहेत असे मानले, तर मग एक चैतन्यसत्ताच आहे असे ठरून मनाचे अस्तित्वच बाधित होते. चित् आणि अचित् यांची एकरूपता चित्च्या अपलापाने होऊ शकणार नाही. कारण, तसे झाल्यास स्पंदाच्या उत्पत्तीचा अभाव मानावा लागणार. बरे, अचित्च्या अपलापाने त्यांची एकरूपता होते असे मानावे, तर हत्ती, घोडे यांच्यावांचून नुसत्या राजाला सेना असे म्हणतां येत नाही, त्याचप्रमाणे नुसत्या चित्ला मन नांव देतां येणार नाही. तस्मात् रामा ! या जगत्रयामध्ये हें दुष्ट मन नाहीच, असा तत्त्वज्ञानामुळे अनुभव होणे यालाच मनोनाश असे म्हणतात. निष्पापा रामा ! आपणावर अनर्थ ओडवून घेण्याकरितां त्या मनाची तू उगाच कल्पना करूं नकोस. कारण, तें मिथ्या उद्भवले आहे, परमार्थतः तें नाहीच. महाबुद्धिवाना ! तू अंतःकरणांत यत्किंचित्हि संकल्प करूं नकोस. कारण, मन हें संकल्पामुळेच उत्पन्न होतें, संकल्प केला नाही म्हणजे त्याचा कोठें ठाव ठिकाणहि लागत नाही. बा मननशीला ! तुझ्या हृदयरूपी आंसाड भूमीमध्ये अयथार्थज्ञानामुळे जें कल्पनारूपी भृगजळ उद्भवले आहे, तें सम्यक्ज्ञानाने नष्ट झाल्याशिवाय रहाणार नाही. मन हें जड आणि निःस्वरूप असल्यामुळे सर्वदा मेलेलेच आहे. परंतु या मृत मनाकडून अनेक जीव मारले जातात, ही मूर्खपणाची परंपरा विचित्रच म्हणावयाची ! ज्याला आत्मा नाही, देह नाही, आधार नाही व आकारहि नाही, अशा तऱ्हेच्या ज्या मनोरूपी पाशांत अडकवून मूर्खाना भक्षण करण्यांत येतें, तो पाश खरो-खरच अजब होय ! सर्व प्रकारच्या सामग्रिने विरहित अशा मनाकडूनहि जो मूढ ठार केला जातो. त्याचे मस्तक नीलकमलाच्या पाकळी-

नेहि फुटले जाईल, असे म्हणणे गैर होणार नाही. जड, मूक आणि अंध अशा मनाकडून जो मारला जातो, असा मूढ पुरुष पूर्णचंद्राच्या शीतल किरणांनी सुद्धां जाळला जाण्याला काय हरकत आहे ? अविद्यमान असलेले मन विद्यमान असलेल्या महाशूरांनाहि जिंकतें ! आतां एखादा विवेकी शूर मनुष्य मनाला मारतो, असेहि म्हणण्यांत येतें; परंतु वस्तुतः ही कल्पनाच व्यर्थ आहे. कारण, ज्याचे अस्तित्वच नाही त्याला कोण आणि कसे मारणार ? मिथ्या संकल्पाने उद्भवलेले आणि मिथ्या आरूढ झालेले मन शोधू लागले तरी सांपडत नाही. अशा स्थितींत दुसऱ्याचा पराभव करण्याची शक्ति त्याच्या ठिकाणीं कोटून असणार ? परंतु अत्यंत चंचल अशा या मनाकडून सर्वांचा पराजय व्हावा, ही सामान्य माया नव्हे; तर महा मायावी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मयासुरालाहि निर्माण करणारी अशी ही अगाध माया आहे ! ज्याच्यामध्ये मूर्खताच भरलेली आहे, अशा मनुष्याला कोणत्या आपत्ती येत नाहीत ? अर्थात् तो सर्व आपत्तींचे माहेरघरच असतो. ही सृष्टिसुद्धां अशा मूर्खांच्या अज्ञानाने उत्पन्न केलेली असून ती सर्व आपत्तींचे अधिष्ठान आहे, यांत विशेष आश्चर्य नाही. पण हाय हाय ! अशा रीतीने कष्टाने भरलेल्या ह्या सृष्टींत अज्ञानी जीव असन्मार्गाने वागून मनादिकांच्या दुःखसृष्टींत अधिकच भर घालतो, याला काय म्हणावे ? ही मनादि मौर्ख्यमयी सृष्टि अत्यंत नाजूक आहे, असे मला वाटते. कारण, अविचारामुळे उत्पन्न झालेली ही मनोमयी सृष्टि विचाराने क्षीण होऊन जाते. ज्याप्रमाणे नदीच्या प्रवाहांतील पाणी प्रवाहाच्या वेगामुळे कणांच्या रूपाने उडूं लागते, एखाद्या मोठ्यांत सांपडलेल्या पाण्याचे यंत्रांत घातल्याप्रमाणे चूर्ण होते किंवा पाण्यावर लाटांची हाल-

चाल होऊं लागली असतां पूर्ण चंद्राच्या करस्पर्शामुळे त्याला उन्माद होत आहे, अशी आंति उत्पन्न व्हावी, त्याप्रमाणें ही मनोमयी सृष्टीची आंति असून ती विचारानें क्षणांत नष्ट होते. शत्रूची दृष्टादृष्ट होतांच त्याच्या नेत्रांतून उत्पन्न होणाऱ्या सूत्रांनीं आपण बद्ध झालों आहों, किंवा शत्रूच्या काल्पनिक शूर सेनेकडून आपण पराजित झालों आहों असा भ्रम व्हावा, त्याप्रमाणें ही मानसिक सृष्टि आहे; व अशी स्थिति असल्यामुळे विचारानें नाहींशी होणारी ही सृष्टि जो क्षीण करून टाकीत नाहीं, तो पुरुष निःसंशय आत्मघातकी होय. रामा ! ही मूर्खलोकमयी सृष्टि आणि मिथ्या मन यांना वश करून घेण्याला जो समर्थ नाहीं, तो अध्यात्मशास्त्राच्या उपदेशाला पात्र नाहीं. कारण, त्याची प्रज्ञा बाह्य विषयांमध्ये गढून गेलेली असून ती मनोनिग्रह करण्याला उद्युक्त नसते व आत्मस्वरूपाकडे तिचा ओढा नसतो, यामुळे सूक्ष्म विचार करण्याची तिच्या ठिकाणीं शक्ति नसते. ती वीण्याच्या तारेंतून निघणाऱ्या सूक्ष्म ध्वनीलाहि भिते, आपल्या निजलेल्या बंधूचें तोंड दिसलें तरी घाबरते, व 'शत्रु आला' इतके शब्द कोणीं उच्चारले, तरी तेवढ्यानें तिचा थरकांप होऊन ती पळ काढूं लागते. रामा ! फार काय सांगूं ? तिला तिच्या मनानेंच भिववलें असून आपलें गुलाम केलें आहे ! परंतु ही दुष्प्रज्ञा भितरी असली तरी असेनां कां ? पुरुषानें तिचा मोह धरला नाहीं म्हणजे झालें. थोडेसें विषयसुख प्राप्त होतांच बेहोष होणारी, आपल्याच हृदयांतील चित्तरूपी शत्रूनें प्रहार केल्यामुळे संतप्त झालेली आणि विवेकशून्य अशी प्रज्ञा, सत्य म्हणजे काय हें जाणण्याला समर्थ नसते.

१. सर्पाच्या दृष्टीबरोबर बेडूक धगैरेची अशी स्थिति होते.

परंतु असल्या प्रज्ञारूपी दुर्बल शत्रूपासून मनुष्याला मोह उत्पन्न व्हावा, हें मात्र सर्वथा अनुचित होय !

सर्ग १४

—:—:—

१. नाना योर्नीमध्ये दुःख भोगणाऱ्या आणि शानोपदेशाला पात्र नसलेल्या लोकांची उपेक्षा करणेंच युक्त आहे. २. मन नाहींसे करण्याचा उपाय.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! संसारसागराच्या असार लाटांबरोबर वहात जाणारा जो जनसमूह आहे, तो मनोनिग्रह, विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांची उपेक्षा करणारा असून दैववशात् एखादा तत्त्ववेत्ता भेटला, तरी प्रश्नप्रार्थनादिकांविषयीं मूकवृत्ति धारण करणारा असल्यामुळे त्याला उपदेश करून काय करावयाचें आहे ? यास्तव मी आतां ह्या शास्त्रामधल्या ज्या तात्त्विक विचाराच्या चार गोष्टी सांगणार आहे, त्या अशा जनसमुदायाकरितां नव्हत. जो डोळस आहे पण ज्याला लांबचें दिसत नाहीं, अशा मनुष्याला विचित्र मंजरींनीं युक्त असलेलें उपवन कोण आणि कशाला दाखवील ? ज्याचें नाक कुष्ठरोगानें गलित झालें असून आवाज गेंगाणा झाला आहे, अशा मनुष्याला निरनिराळ्या सुगंधांची परीक्षा करण्याच्या कामावर कोणता निर्बुद्ध मनुष्य नेमणार आहे ? ज्याला आपल्या अवयवांचीहि शुद्धि राहिली नाहीं, अशा मद्यपानानें धुंद झालेल्या मनुष्याची धर्मनिर्णयाच्या कामावर योजना करणारा कोणता वेडापीर सांपडेल ? व त्याला नेमला तरी त्याचें वचन प्रमाण कोण मानील ? सशानांतील प्रेताजवळ गोष्टी सांगत कोण बसेल ? व मूर्खाला कोण पढवील ? जो आपल्या हृदयरूपी बिळांमध्ये बसलेल्या मनोरूपी अंघ आणि मूक सर्पालाहि आळा घालूं शकत नाहीं, अशा मूर्खाला

कोण कसा उपदेश करणार ? वस्तुतः जें मन नाहींच तें जिकल्यासारखेंच आहे. कारण, जी शिला विद्यमान नाहीं ती आपणाजवळून दूर फेंकल्यासारखीच आहे. ज्या दुर्बुद्धि मनुष्याला हें मिथ्या मन जिकता येत नाहीं, तो प्रत्यक्ष विषप्राशन न करतां हि विषानें मूर्च्छित होऊं शकेल. आतां हें मन वस्तुतः नाहींच असें मीं जें म्हटलें, तें अधिक स्पष्ट करून सांगतां. मनाचें अस्तित्व कशाकरितां मानावयाचें ? तें विषयज्ञानाकरितां हवें, कीं स्पंदकरितां हवें, कीं ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें यांच्या सिद्धीकरितां हवें ? परंतु यापैकी एकाच्याहि सिद्धीकरितां त्याच्या अस्तित्वाची गरज नाहीं. कारण, प्राणांनीं प्रेरणा केलेल्या इंद्रियांनीं जवळ आणलेल्या विषयांचें ज्ञान सर्वदा साक्षिरूपानें असणाऱ्या आत्म्याला होणें शक्य आहे. अशा स्थितींत मनाचें अस्तित्व मानण्याची आवश्यकता ती कोठें उरली ? आतां या ठिकाणीं कोणी कदाचित् असें म्हणेल कीं, 'प्राण, इंद्रियें, चिदात्मा इत्यादि भिन्न भिन्न शक्तींची कल्पना सोडून एका मनाची कल्पना केली व तें सर्वशक्तिसंपन्न आहे असें मानलें, तर त्यांत काय बिघडलें ?' परंतु हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण, स्पंद ही प्राणाची शक्ति आहे, ज्ञान ही चिदात्म्याची शक्ति आहे, व विषयांशीं संबद्ध होणें ही इंद्रियांची शक्ति आहे. तेव्हां या शक्ती भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्या एका जड मनामध्ये कशा असूं शकतील ? यास्तव सर्वव्यवहारशक्ती सर्वनिर्माता जो परमेश्वर त्याच्याच अंशभूत आहेत असें मानलें, म्हणजे मन म्हणून एक निराळी शक्ति आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं. आतां जीव हा अधिष्ठाता असून तो चित्तरूपी लग्नाबाबून इंद्रियांचें नियमन करूं शकणार नाहीं असें म्हणशील, तर यावर मी असें विचारतां

कीं, ज्यानें सर्व जग आंधळें केलें आहे असा जीव, हा आत्म्याव्यतिरिक्त दुसरा एखादा चेतन पदार्थ आहे असें मानावें, तर आत्म्याबाबून दुसरा कोणताहि चेतनपदार्थ नाहीं, असें श्रुतीचें स्पष्ट सांगणें आहे. बरें जीव अचेतन आहे असें म्हणावें, तर तो इंद्रियांप्रमाणें जड ठरूं लागेल; व मग त्याच्याकडे इंद्रियांचें अधिष्ठातृत्व कसें येणार ! अर्थात् जीव आणि चित्त हीं दोन्हीहि असत् आहेत हें लक्षांत ठेव.

रामा ! स्वकल्पित मनानें ज्यांच्या परमार्थदृष्टीला जाळून टाकलें आहे, अशा जीवांची दुःखपरंपरा पाहून मला अतिशय दुःख होतें; आणि कितीहि विचार केला तरी त्यांच्या दुःखनिवारणाचा उपाय सुचत नाहींसा होऊन बुद्धि भांबावल्यासारखी होते ! असें कां होतें म्हणशील, तर एखाद्या कारणानें एखाद्या मनुष्याला दुःख होत असलें, तर तें कारण नाहींसें केलें म्हणजे त्या दुःखरूपी कार्याचा नाश होऊं शकतो. पण मूर्खाचें दुःख निर्निमित्त असल्यामुळे तें दुर्निवार आहे ! अथवा मूर्खाच्या दुःखाबद्दल खेद तरी कां करावा ? गर्दभांना ज्याप्रमाणें ओझें वहाण्याचें दुःख भोगण्याकरितांच उत्पन्न करण्यांत आलें आहे, त्याचप्रमाणें मूर्खाचा जन्महि दुःख भोगण्यासाठींच आहे. यास्तव त्यांच्याबद्दल खेद करीत न बसतां त्यांची उपेक्षा करणेंच युक्त होय. पापी जन पाण्यावरील असंख्य बुडबुड्यांप्रमाणें प्रतिकर्षणी उत्पन्न होत असून त्यांचा जन्म, दुःख आणि नाश यांच्याकरितांच असतो. रामा ! जगांत एखादाच मनुष्य दुःखी असता, तर त्याच्याबद्दल वाईट वाटलें असतें; परंतु जेथें सर्वत्र दुःखीकष्टी तेथें खेद तरी कोणाबद्दल करावयाचा आणि कोणाबद्दल करावयाचा नाहीं ? प्रत्येक देशांतील पशुहिंसास्थानें पाहिलीं तर त्यांत किती पशूंची नित्य हत्या होत असते, याची

गणतीसुद्धां करतां येणें शक्य नाहीं. मग या असंख्य हतभागी पशूंबद्दल शोक तरी किती करावयाचा ? पृथ्वीवरील पशूंची गोष्ट बाजूला ठेवली, तरी भूमीपासून उद्भवणाऱ्या किडे. मुंग्या, माशा इत्यादि कोट्यवधि जीवांना वायु क्षणांत नाहीसे करीत असतो. अशा ह्या असंख्य जीवांबद्दल दुःख तरी किती करावयाचें ? सर्व दिशांकडे पाहिलें तर निरनिराळ्या अरण्यांतील पर्वतांवरून रहाणारे भिल्ल, मांग, वगैरे क्रूर रानटी लोक लक्षावधि पशूंची शिकार करतात; व त्यांच्याबद्दल तरी खेद किती करणार ? प्रबलांकडून दुर्बलांना पीडा व्हावयाची, असा या सृष्टीतील नियमच आहे. याची उदाहरणे जगांत सर्वत्र दिसून येतात. तीं कशीं तें पहा. जलांतील मोठाले जलचर आपणांपेक्षा लहान जलचरांना खाऊन टाकतात; अणूसारख्या सूक्ष्म लिखांना माशा गट्ट करतात; त्या माशांना कोळी आपल्या जाळ्यांत पकडतो; कोळ्याला वनमक्षिका भक्षण करतात; वनमक्षिकेला बेडूक खाऊक टाकतो; बेडकाचा समाचार सर्प घेतो; सर्पाला गरूड किंवा मुंगुस मारतो; मुंगसाला मांजर पकडतें; मांजराला कुत्रा धरतो; कुत्र्याला अस्वल मारतें; अस्वलाला वाघ खाऊन टाकतो; वाघाला सिंह मारतो; सिंहाला शरभ ठार करतो व तो शरभहि आकाशांत मेघगर्जना होतांच उंच उड्या मारून लागतो व अशा रीतीने आकाशांत उड्याण करतां करतां अखेर एखाद्या दगडावर आपटून मरून जातो. मेघाला वायु उडवून लावतो; वायूची गति पर्वत कुंठित करतात; वज्र पर्वतांचें चूर्ण करतें; व तें वज्र इंद्राच्या ताब्यांत असतें. इंद्र हा विष्णूच्या ताब्यांत असतो; कारण, त्यानेंच इंद्राला त्रैलोक्यनाथ केलें आहे. आतां विष्णु

तरी सुखी असेल असें म्हणावें, तर तसेंहि दिसत नाही. तोहि मत्स्यकूर्मादि अवतार धारण करतो आणि सर्व जीवांच्या शरीरांत प्रवेश करून तोच सर्व संसारदुःख भोगीत असतो. मोठमोठी धिप्पाड शरीरें, तसेंच विद्या आणि शस्त्रास्त्रें यांनीं युक्त असलेल्या जीवांना उवा, टेंकूण, पिसवा इत्यादि प्राणी नेहेमीं त्रास देतात. सारांश, हें प्राणिरूपी जंगल आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक दुःखांनीं विदीर्ण व विशीर्ण झालेलें आहे. याप्रमाणें सर्व भूतजात एकमेकांना भक्षण करतात किंवा उत्तरकालीं भक्षण करण्याकरितां त्यांचें रक्षण करतात.

या जगांत विविध भूतजाती एकसारख्या उत्पन्न होतात आणि नाश पावतात. जलामध्ये मासे, सुसरी वगैरे जलचर; भूमीमध्ये विंचू, सर्प वगैरे किडे; अंतरिक्षांत आकाशविहग नांवाचे क्षुद्रपक्षी; अरण्यांत सिंह, व्याघ्र, मृग इत्यादि पशू; प्राण्यांच्या शरीरांवर उवा, गोचीड वगैरे विचित्र किडे; वृक्षामध्ये घुणा नांवाचे लांकडे पोखरणारे कीटक व भ्रमर; पाषाणांमध्ये बेडूक, व विष्ट्रेमध्ये किडे अशा अनेक प्रकारें अनेक ठिकाणीं प्राणी प्रतिक्षणीं उत्पन्न होतात आणि मरतात. तेव्हा असल्या असंख्य उत्पत्तिविनाशशील प्राण्यांविषयीं करुणावंत पुरुषानें हंसावें कीं रडावें ? अर्थात्, सतत उत्पत्ति व विनाश यांनीं युक्त असलेल्या या संसारांत कोणी कोणाविषयीं सुखदुःख मानूं नये, हेंच योग्य होय. झाडांवरील पानांप्रमाणें या जगांतील भूतपरंपरा पुनःपुन्हां उत्पन्न होतात आणि नष्ट होतात. सारांश, या जगांतील यच्चयावत् भूतांची करुणा करून त्यांचें दुःख निवारण करतां येणें शक्य नसतांही भूतदयेची शेखी मिरविणारा एखादा पुरुष सर्वांचें दुःख नाहीसे करण्याचा प्रयत्न करून लागला असतां तें त्याचें कृत्य आपल्या डोकीवरील छत्रीनें आकाशा-

१. शरभः--कृष्णिक हिल पशु. याला आठ पाय असून तो सिंहाला ठार मारतो, असें वर्णन आहे.

तील सर्व उन्हाचें निवारण करण्यास तयार होण्याइतकें हास्यास्पद आहे ! राघवा, या जगां-
तील पशुतुल्य मूढांना उपदेश करण्यांत कांहींच
अर्थ नाही. कारण, अरण्यांतील वृक्षाजवळ
गोष्टी सांगत बसण्यापासून कोणता उप-
योग होणार आहे ? ज्यांचे मन विषयांमध्येच
गढून गेलेलें आहे, असे मनुष्य आणि पशू
यांच्यामध्ये वास्तविक काय फरक आहे ? फरक
असला तर तो एवढाच कीं, पशूंच्या गळ्यांत
दोराचें दावें असून त्यांच्या योगानें ते ओढले
जातात व मूर्ख मनुष्य आपल्या मनाच्या
पाशांत सांपडून त्याच्या योगानें हवेतसे आकृष्ट
केले जातात. चित्तरूपी पंकांत रुतलेल्या
आणि आपल्या नाशालाच कारणीभूत होणारीं
कर्म करण्यांत दंग झालेल्या मूर्खांचें दुःख पाहून
प्रत्यक्ष पाषाणसुद्धां शोक करतात; मग
सचेतन मनुष्याला त्याबद्दल वाईट वाटेल, यात
नवल काय ? ज्यांनीं आपल्या चित्ताला जिक-
लेलें नाही, अशा मनुष्यांना दाही दिशा दुःख-
प्रद होतात. परंतु सर्व पृथ्वीवरील धूळ झाडून
टाकणें ज्याप्रमाणें अशक्य आहे, त्याप्रमाणें
त्या सर्वांचें दुःख निवारण करणें अशक्य आहे.
यास्तव वा रघुनंदना ! ज्यांनीं आपलें चित्त
जिकण्याचा प्रयत्न नुसत केला आहे, अशांच्या
दुःखांचा निरास करणें सुलभ असल्यामुळे
ज्ञानानें असला प्रयत्न करणेंच योग्य आहे.

राघवा ! आतापर्यंत केलेल्या विवेचनावरून
मनाचा वस्तुतः अभाव आहे, ही गोष्ट तुझ्या
लक्षांत आलीच असेल. यासाठीं मनाच्या अस्ति-
त्वाची उगाच कल्पना करित बसून आत्म-
घात करूं नकोस. लहान मुलाला सांगित-
लेल्या कल्पित गोष्टींतील वेताळहि कल्पितच
असतो. परंतु त्यामुळे मुलाची बोबडी वळते
त्याप्रमाणें, मिथ्या मनाची कल्पना करून त्याला
सत्यत्व दिल्यानें मनुष्याचा घात होतो. जोपर्यंत

तुला आत्मतत्त्वाचें ज्ञान नव्हतें व तूं अज्ञानी
होतास, तोपर्यंत तुझा मनोरूपी सर्प फूटकार
करित होता, तें ठीकच होतें. परंतु आतां तुला
आत्मतत्त्व यथार्थरीतीनें ज्ञात झालेलें आहे;
याकरितां संकल्पत्याग करून चित्ताला वृद्धि-
गत होऊं देऊं नकोस. या दृश्यासंबंधानें संकल्प
करून त्याचा आश्रय केलास, म्हणजे तूं
संचित आणि बद्ध झालास; व दृश्यासंबंधानें
संकल्प करीनासा होऊन त्याचा त्याग केलास,
म्हणजे तूं अचित्त आणि मुक्त झालास म्हणून
समज. या त्रिगुणात्मक मायेचा आश्रय केला
असतां तो बंवाला कारण होतो, व त्या
मायेचा त्याग मोक्षाला कारण होतो, हें ध्यानांत
ठेवून मग तुला जें योग्य वाटेल तें कर. 'मी'
आणि 'माझें' या आंतर आणि बाह्य दृश्यांचा
त्याग कर; अर्थात्, तीं नाहींत अशी भावना
करीत जाऊन पर्वताप्रमाणें अचल रहा. तुझा
आत्मा आकाशाप्रमाणें अनंत आणि निर्मल
आहे, याचें नेहेमीं स्मरण करित जा, रामा !
'मी' आणि 'माझें' या द्वैतभावनेचा सर्वथा
त्याग करून आत्मस्वरूपामध्ये सुस्थिर हो.
कारण, मी व माझें या द्वैतभावनेचा निरास
केल्यानंतर जें अवशिष्ट रहातें तेंच आत्मस्व-
रूप होय. द्रष्टा आणि दृश्य यांचा त्याग केला
म्हणजे त्रिपुटीमध्ये अनुसृत असलेलें असें जें
आत्मस्वरूप शिळुक रहातें, त्याचीच निरंतर
भावना करित जा. तसेंच भोक्ता आणि भोग्य
यांचा त्याग करून त्यांच्या दरम्यान असलेल्या
केवळ भोक्तृत्वशक्तिस्वरूपी आत्म्याचें नेहेमीं
अनुसंधान करित जा. रामा ! तूं जगांतील
कोणत्याहि पदार्थाचा अनुभव घेत असतां
विषयभूत असलेल्या त्रिपुटीचा त्याग करून
तिला व्यापून रहाणाऱ्या केवळ स्वानुभवस्वरूप-
तेचें हृदयांत ध्यान करून त्याच्याशीं तद्रूप हो.
सारांश, जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ति या अव-

स्थानीं रहित असलेल्या आत्मस्वरूपाची भावना करीत जाऊन तूं आत्मस्वरूपांत स्थिर रहा. रामा ! तूं जेव्हां आत्मसत्तेचा त्याग करून विषयांची भावना करतोस, तेव्हां तूं अति दुःख-प्रद अशा चित्तदशेप्रत जाऊन पोहोचतोस. यास्तव स्वरूपज्ञानरूपी युक्तीचा अवलंब करून हे महापराक्रमी रामा ! तूं ह्या चित्त-तेच्या शृंखला तोडून टाकून आपल्या आत्म-सिंहाला चित्तरूपी पिंजऱ्यातून मुक्त कर. आपल्या परमात्मदशेचा त्याग करून तूं जेव्हां विषयोन्मुख होत्साता विषयांचे संकल्प करू लागतोस, तेव्हां तुला विषयांचा अनुभव येतो. जेव्हां विषयांच्या पूर्वानुभवामुळे चित्तातील विषयसंस्कार जागृत होतो व त्यामुळे चित्त किंचित् स्थूल बनून आत्म्याहून निराळे होतें, तेव्हां विषयांचें पुनःपुन्हां मनन करीत जाऊन तें मन होतें; व हें मनच दुःखदायी आहे. यासाठीं मन हें आत्मव्यतिरिक्त आहे ही भावना सोडली व त्यातील संकल्प नाहीसे केले, म्हणजे तें क्षीण होतें. हें सर्व जगत् आत्मा आहे, तद्व्यतिरिक्त दुसरें काहीं नाहीं, अशा तऱ्हेचें ज्ञान अंतःकरणांत उदित झालें, म्हणजे चेत (चेतविणारा), चित्त (उपाधि), चेत्य (चित्तवृत्तीला व्यापून रहाणारा विषय) आणि चेतना (वृत्ति) हीं कोठें रहाणार ? अर्थात् या सर्वांचा क्षय होतो. 'मी शरीर आहे,' 'मी देहेन्द्रियांचा अनुभव घेणारा जीव आहे' अशी भावना झाली कीं चित्ताचा उदय झाला व अनादि आणि अनंत असें दुःख बोकाडीस बसलेंच म्हणून समजावें ! याच्या उलट 'मी ब्रह्म आहे व जीवादिकांना पारमार्थिक सत्ता नाहीं' असा अनुभवानें बुद्धीचा पूर्ण निश्चय झाला, म्हणजे चित्ताचा उपशम होऊन परमसुख प्राप्त होतें. राघवा ! सर्व जग आत्मरूप आहे असा साक्षात्कार झाला म्हणजे चित्ताचें मिथ्यात्व अनुभवास आल्याशिवाय

निःसंशय रहात नाहीं. एवंच, सत्यावबोध होऊन आपला आत्माच हें सर्व आहे असा वृत्तीमध्ये अनुभव बाणला, म्हणजे सूर्यप्रकाशानें अंधकार नष्ट होतो त्याप्रमाणें, मन आपोआप गलित होतें. जोंपर्यंत शरीरामध्ये मनोरूपी सर्प वास करीत आहे तोंपर्यंत मोठें भय आहे परंतु योगाभ्यासानें ह्या सर्पाला एकदां झुगारून दिला, म्हणजे मग भयाला अवकाश कोठून रहाणार ? यास्तव रामा ! आतीमुळें उत्पन्न झालेल्या ह्या अति बलाढ्य चित्तरूपी वेताळाला तूं सम्यक्ज्ञानरूपी मंत्रानें पुरा मारून टाक; व अशा रीतीनें हा बलवान् चित्तरूपी यक्ष देहरूपी घरांतून नाहीसा झाला, म्हणजे मग तूं सर्वदुःखरहित आणि उद्वेगरहित होशील व तुला कशापासूनहि भय उत्पन्न होणार नाहीं. यास्तव बा राघवा ! आत्मज्ञानानें निष्काम होऊन बाह्य सुखसाधनांचा त्याग कर म्हणजे तुझी चित्तसत्ता नष्ट होईल; व अशा रीतीनें सर्व इच्छा नाहींशा करून तूं दुःखरहित अशा परमपदाप्रत जाऊन पोहोच व त्याच स्थितीमध्ये निरंतर स्थिर रहात जा.

सर्ग १५

—:०:—

१. संसारामध्ये सर्व अनर्थांना कारणीभूत होणाऱ्या तृष्णेचें वर्णन.

श्रीवशिष्टः—रामा ! चित्ताचा नाश झाला म्हणजे परम पुरुषार्थाची प्राप्ति होते, हें तुला कळलेंच आहे. आतां अपवित्र अशा चित्तसत्तेला अनुसरलें असतां कोणती अनर्थपरंपरा उद्भवते, याचें वर्णन करतो. आपली ब्रह्मात्मस्थिति टाकून संसार वृक्षाचें बारीकसें बीं, आणि जीवाला बांधण्याचें जाळें अशा मलीन चित्तसत्तेला सत्य म्हणून तिच्या मागोमाग आत्म्या जाऊ

लागला, म्हणजे चित्ताने कल्पिलेला देहादि संघा-
तच मी आहे, असे समजून चित्ताने आणलेल्या
नानाविध विषयांसंबंधाने तो रागद्वेषादि मलिन
वासना धारण करतो. तृष्णा ही क्षपात्र्याने वाढ-
णाऱ्या विषवल्लीप्रमाणे असून भयंकर मोह आणि
भय उत्पन्न करणारी आहे, ती विषयासक्त
आत्म्याला मरणमूर्च्छादि हजारो दुःखे देण्यालाच
कारणीभूत होते. महामोह उत्पन्न करणारी तृष्णा
जेव्हा जेव्हा उदय पावते, तेव्हा तेव्हा वर्षा-
ऋतूमधील काळोखी रात्र आकाशामध्ये विजा,
मेघगर्जना, पर्जन्य वगैरे विकार उत्पन्न करते,
त्याप्रमाणे ती अनंत आत्म्यामध्ये अनेक विकार
उत्पन्न करते. कल्पांतकाळच्या अभिज्वाला सहन
करण्याला हरिहरादि देव समर्थ असतात, परंतु
तृष्णाग्रीच्या ज्वालांची उष्णता सोसण्याला
कोणीहि समर्थ नाही. तृष्णा ही एक अत्यंत
तीव्र, कृष्णवर्ण दीर्घ आणि भयंकर अशी तल-
वार असून ती शीतल असतांही दुःखरूपी फल
देणारी आहे. राघवा! या जगांत जीं जीं महा
भयंकर, चिरकाल टिकणारीं आणि दुर्निवार
अशीं दुःखे आहेत, तीं तीं सर्व तृष्णावल्लीचीं
फळे आहेत, हे लक्षांत ठेव. मनोरूपी बिळांत
दडून बसलेली तृष्णारूपी लांडगी अदृश्य राहू-
नच मनुष्याच्या शरीरातील मांस, अस्थि व रुधिर
खाऊन टाकते. ज्याप्रमाणे वर्षाऋतूमधील नदी
क्षणांत वृद्धिगत होते, क्षणांत क्षय पावते आणि
क्षणांत मोठमोठ्या शिला व कांट्यांनी युक्त अस-
लेलीं अरण्ये यांच्यामध्ये प्रवेश करून त्यांना
विदीर्ण करते, त्याप्रमाणे ही जड तृष्णा क्षणांत
वृद्धि व क्षणांत क्षय पावते व अशा रीतीने
मनुष्याचा नाश करते. तृष्णेच्या तावडींत सांपड-
लेला पुरुष दीन, उत्साहशून्य आणि निस्तेज
होऊन अत्यंत नीच स्थितीप्रत जाऊन पोहोचतो,
तृष्णेने मूढ बनून तो रडत बसतो व अखेरीस
प्रमीनदोस्त होतो. ज्याच्या हृदयरूपी कोठारांत

तृष्णारूपी काळी नागीण वावरत नसते, त्या
पुरुषाचे प्राणवायू स्वस्थ असतात. ज्याच्या हृद-
यांतील तृष्णारूपी कृष्णपक्षांतील रात्रीचा क्रम
अस्तंगत झाला, त्यामध्ये शुक्लपक्षांतील चंद्रक-
लांप्रमाणे पुण्ये वृद्धिगत होऊं लागतात. जो
पुरुषवृक्ष तृष्णारूपी कीटकांनी पोखरेलेला
नसतो, त्याच्यावर पुण्यरूपी पुण्ये येऊन तो
सदासर्वदा शोभिवंत दिसत असतो. परंतु जे
पुरुष विवेकहीन असतात, अशांच्या चित्ता-
रण्यांत हजारों लाटा आणि लक्षावधि भोंबरे
यांच्या योगाने तुफान बनलेली तृष्णारूपी नदी
वहात असते. जाळ्यामध्ये पकडलेल्या एखाद्या
पक्ष्याला पाहिजे तिकडे नेतां येतें, त्याप्रमाणे
तृष्णा ही सर्व लोकांना पक्षांप्रमाणे दोरीच्या पाशांत
अडकवून द्रव्यार्जनाच्या आशेने दारोदार भट-
कावयास लावते. द्रव्याचे रक्षण, व्यय व क्षय
यांच्या चिंतेच्या रूपाने त्यांचीं पिसे उपटते व
अखेरीस त्यांना ठार मारते. दयाविवेकादि गुण
हे धर्मज्ञानाचे अंकूर असून ते जरा वर येतात
न येतात, तों ही तृष्णा एखाद्या कठोर कुन्हा-
डीप्रमाणे त्यांच्यावर पडून त्यांना तोडून टाकते.
ज्याप्रमाणे एखाद्या खळभ्याभोंवतीं उगवलेल्या
हिरव्यागार गवताच्या नांदीं लागून हरिण
त्यामध्ये पडतो, त्याप्रमाणे तृष्णेच्या मार्गे लाग-
लेला मूढ पुरुष नरकाच्या अंधकूपांत पडतो.
मनुष्याच्या हृदयांत वास्तव्य करणारी तृष्णा-
रूपी हडकुळी पिशाची त्याला जसा आंधळा
करते, तशी पूर्णावस्थेस पोचलेली जराही मनु-
ष्याला अंध करू शकत नाही. हृदयरूपी धर-
त्र्यामध्ये वास करणाऱ्या या तृष्णारूपी तुष्ट
घुवडीणीने प्रत्यक्ष भगवान् विष्णूलाही वामन
बनविलें! या हृदयस्थ तृष्णारूपी दोरीने जख-
डलेला सूर्यसुद्धां देवांना प्राप्त होणाऱ्या सुख-
लवाच्या नांदीं लागल्यामुळे आकाशांत प्रति-
दिनीं भ्रमण करीत असतो. याकरितां जगांतील

सर्व प्राण्यांना दुःख देणारी आणि त्यांचे प्राण हरण करणारी तृष्णा नागिणीप्रमाणे महाभयंकर आहे. हे मनांत वागवून तिची संगति टाळावी. तृष्णेच्या योगाने वायू वहातात, पर्वत स्थिर असतात, पृथ्वी सर्व प्राण्यांना धारण करते आणि त्रैलोक्यसुद्धा तृष्णेमुळेच धारण केले गेले आहे. सर्व लोकसमुदाय तृष्णारूपी चामड्याच्या वादीमध्ये ओंवले गेले आहेत; मात्र इतर कसल्याही दोरीने बद्ध झालेला मनुष्य त्या बंधांतून मुक्त होऊ शकतो, परंतु तृष्णेच्या बंधांतून कोणीही सहसा मुक्त होऊ शकत नाही. यास्तव राघवा ! तू सर्व संकल्पांचा त्याग करून तृष्णेच्या कचाटीतून आपली मुक्तता करून घे. तत्त्वतः मन हे नाहीच, हा सिद्धान्त मी नुकताच अनेक युक्तींनी प्रतिपादन केला आहे व मनच जर नाही तर तृष्णेला तरी अवकाश कोठून असणार ? यासाठी हे महावीरा ! ' हा, ' ' तू, ' ' मी ' इत्यादि अज्ञानमय संकल्प चित्तांत आणू नकोस. रामा ! ही अनात्म्याचे ठिकाणची आत्मभावना अनंत दुःखे प्रसवणारी असून तू तिचा त्याग केलास, म्हणजे तुझी गणना तत्त्ववेत्त्यांमध्ये होईल. या अहंभावरूपी पापिणीला अहंभावत्यागरूपी कातरीने छाटून टाक, म्हणजे बा भव्य रामा ! ज्या ठिकाणी कोणत्याही तऱ्हेचे भय स्पर्शहि करू शकत नाही, अशा संसाराच्या अतीत असलेल्या ब्रह्मपदामत तू जाऊन पोहोचशील व त्या ठिकाणी स्थिर होशील.

सर्ग १६

—:३:—

१. ध्येय आणि ज्ञेय वासनात्याग. २. जीवमुक्त आणि विदेहमुक्त यांची लक्षणे.

श्रीरामः—भगवन् ! अहंकारतृष्णेचे ग्रहण

करून नकोस असे जे आपण मला सांगितले ते आपले वचन स्वभावतःच गंभीर आहे. परंतु प्रभो ! या ठिकाणी मला एक शंका आली आहे. ती अशी की, अहंकाराचा सर्वथा त्याग करावयाचा म्हणजे अर्थातच त्या अहंकाराला आश्रयभूत असलेल्या देशाचाहि त्याग करावा लागणार. कारण, प्राण आणि अहंकार हे एकरूप आहेत असे आपण मला नुकतेच सांगितले आहे. यास्तव अहंकाराचा त्याग म्हटला म्हणजे त्याबरोबर प्राणाचाहि त्याग ओघानेच आला. ज्याप्रमाणे वृक्ष हा त्याच्या भक्कम खोडाच्या योगाने धारण केला जातो, त्याप्रमाणे हा देह अहंकारामुळे धारण केला जातो. अशी स्थिति असल्यामुळे वृक्षाचे खोड करवतीने कापताच तो खाली पडतो, त्याप्रमाणे अहंकाराचा क्षय होताच या देहाचा नाश होणे अपरिहार्य आहे. यास्तव मुनिवर्या ! मी या अहंकाराचा त्याग कसा करू व त्याबरोबरच जिवंत कसा राहू, हे मला कृपा करून सांगा.

श्रीवसिष्ठः—राजीवलोचना रामा ! तत्त्ववेत्त्यांनी वासनात्याग दोन प्रकारचा सांगितला आहे. एक ध्येय व दुसरा ज्ञेय, वासनात्याग. यांपैकी ध्येय वासनात्याग म्हणजे काय ते तुला प्रथम सांगतो. देहेन्द्रियादि आणि अन्नपानादि सर्व पदार्थांचा समुदाय असा आत्मा मी आहे; हे सर्व पदार्थ माझ्या स्वरूपसिद्धीला निमित्तभूत असल्यामुळे हे माझे जीवित आहेत, यांच्यावांचून मी नाही व माझ्यावांचून हे नाहीत, अशा रीतीने अहंपदासंबंधाने प्रथम निश्चय करून नंतर मनासह त्यांचे पृथक्करण केले, म्हणजे मी चिदात्मा असून यांचा माझा वस्तुतः कांही संबंध नाही, असा अनुभव येतो; व तदनंतर या भावनेने निरंतर अनुसंधान करीत जाऊन बुद्धि स्वरूपनिष्ठ झाल्यामुळे सर्व

व्यावहारिक क्रिया लीलेनें होत असतां जो वासनात्याग होत असतो, त्याला ध्येय वासनात्याग असें नांव शांते पुरुष देतात. आतां ज्ञेय वासनात्याग म्हणजे काय तें सांगतां. सर्व जग एकसारखें ब्रह्मरूप आहे असा अपरोक्ष साक्षात्कार ज्ञानानंतर ज्ञानभूमिकांच्या अभ्यासक्रमानें जो वासनाक्षय केला जातो व ज्यामुळें पुरुष निर्मम, निरहंकार आणि निर्विकल्पसमाधिस्थ होतो, अथवा सर्व प्रारब्धकर्मांचा क्षय ज्ञानानंतर देहाचा त्याग करतो, त्याला ज्ञेय वासनात्याग असें म्हणतात. जो अहंकाररूपी वासनेचा त्याग करून प्रारब्धप्राप्त व्यवहार लीलेनें करित असतो, त्याला ध्येय वासनात्याग करणारा जीवन्मुक्त हे नांव दिलें जातें. आतां मूलाज्ञानासह सर्व वासनांचा त्याग करून जो शांत झालेला असतो व जो केवळ चिन्मात्ररूप होतो, त्याला ध्येय वासनात्याग करणारा विदेहमुक्त म्हणतात. महात्म्या जनकासारखे सुजन ध्येय वासनात्याग करून लीलेनें व्यवहार करित असतात. परंतु विदेहमुक्त महात्मांनीं ज्ञेय वासनात्याग केलेला असून ते देहाचा त्याग करून उपशमाच्या प्राप्तीनें परावर ब्रह्मामध्येच लीन झालेले असतात.

राखवा ! आतां सांगितलेले हे दोन्ही त्याग एकसारख्याच योग्यतेचे आहेत. दोन्ही तऱ्हेचे पुरुष ब्रह्मामध्ये स्थित असतात व दोन्ही स्थितीत दुःखाचा अभावच असतो. त्या दोघांमध्ये फरक असला तर तो एवढाच की, विदेहमुक्त हा देहाचा त्याग करून मुक्त झालेला असतो किंवा देहांत असतांही निर्विकल्पसमार्थात असून त्याला देहाचें भान नसतें; व जो जीवन्मुक्त असतो तो समाधिव्युत्थानकाली व्यवहार करतांना दिसतो, परंतु त्याचें परमात्मज्ञान त्या स्थितीतसुद्धां

अखंडच असतें. जीवन्मुक्त हा वेदयुक्त असूनहि मुक्त आणि विगतज्वर असतो, तर विदेहमुक्त हा वेदत्याग करून मुक्त होतो व देहांत असतांही वासनारहित असतो. रामा ! आतां समाधिव्युत्थानकाली व्यवहार करणाऱ्या जीवन्मुक्ताचीं लक्षणे तुला सांगतां. यथाकालीं सुखदुःखें प्राप्त होत असतां जो हर्षविषादयुक्त होत नाही, त्याला जीवन्मुक्त असें म्हणतात. जो इष्टानिष्ट वरतूविषयीं रागद्वेषरहित असतो व केवळ निद्रित मनुष्याप्रमाणें सर्व व्यवहार करतो, अशा महात्म्याला जीवन्मुक्त ही पदवी दिली जाते. अमुक गोष्ट त्याज्य आणि अमुक ग्राह्य ह्या त्याज्यात्याज्यभावना ज्याच्या ठिकाणीं अस्तंगत झालेल्या आहेत व अहंमत्वादि वासना क्षीण झालेल्या आहेत, तो जीवन्मुक्त होय. तसेंच हर्षमर्ष, भय, क्रोध, काम इत्यादि दीन दृष्टींनीं जो आंतून व्याकुल होत नाही, तो जीवन्मुक्त समजावा. जागृतस्थितीमध्ये असतांही ज्याचें चित्त सुषुप्तावस्थेप्रमाणें पदार्थांच्या आस्थेविषयीं आंतून शांत असतें, तसेंच जो सदासर्वदा पूर्णचंद्राप्रमाणें आल्हादयुक्त असतो, अशा पुरुषाला जीवन्मुक्त ही संज्ञा दिली जाते.

श्रीवाल्मीकिः—याप्रमाणें वसिष्ठमुनि भाषण करित आहेत तो सूर्यास्ताचा समय ज्ञानाच्यामुळें सर्व सभाजन आपल्या सायंकाळच्या क्रिया करण्याकरितां निघून गेले आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपले स्नानादि प्रातर्विधी

१. जीवन्मुक्त आणि विदेहमुक्त यांचें विस्तृत वर्णन तेजोविंदूपनिषदामध्ये कार्तिकस्वामी व सदाशिव यांच्या संवादरूपानें आलें आहे. महोपनिषदामधील जीवन्मुक्ताच्या वर्णनांत सर श्रोगवासिष्ठांतील या ठिकाणचे १।४ श्लोक विशेषतः विशेष आले आहेत.

उरकून सूर्यकिरणांबरोबर सभास्थानी येऊन दाखल झाले.

अकरावा दिवस समाप्त.

सर्ग १७

—:३:—

१. ज्या निश्चयांमुळे जीवन्मुक्त बद्ध होत नाही आणि अज्ञान बद्ध होतात त्यांचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! जे महात्मे विदेहमुक्त स्थितीमध्ये असतात, ते वाणीचा विषय होऊ शकत नाहीत. त्यांचे वर्णन करता येत नाही. यास्तव मी आतां जीवन्मुक्त स्थितीचे वर्णन करीत आहे तें ऐक. आतां या ठिकाणी कदाचित् तुला अशी शंका येईल कीं, 'जीवन्मुक्त जीं जीं वर्णाश्रमोचित कर्मे करतात त्यांमध्ये कर्मफलांची तृष्णा त्यांच्या ठिकाणी असेल, तर सामान्य अज्ञ मनुष्यांप्रमाणे त्यांना पुनःपुन्हां जन्म प्राप्त होणे अपरिहार्य आहे. बरे जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी कर्मफलतृष्णा नसते असे म्हणणे असेल, तर त्यांच्या मनांत कर्मप्रवृत्ति उत्पन्न होणेच शक्य नाही.' परंतु ही शंका बरोबर नाही. कारण जीवन्मुक्त पुरुष वर्णाश्रमोचित किंवा स्वभावप्राप्त कर्मे करतात ही गोष्ट खरी; परंतु त्यांच्या ठिकाणी विषयास्वादनासंबंधाने मुळीच उत्साह नसतो व यामुळे यथोचित क्रिया होऊनहि त्यांची जीवन्मुक्तस्थिति कधीच भंग पावत नाही. बाह्यार्थ सत्य आहेत अशा दृढ भावनेने विषयोपभोगासंबंधाने तृष्णा उत्पन्न होऊन जें कर्म केले जातें, तेंच प्राणिमात्रांच्या बंधाला कारणीभूत होतें, असे पूर्वाचार्य म्हणतात. जगांतील सर्व भोग्य पदार्थ अनित्य आहेत असा स्वानुभवपूर्वक बुद्धीचा पूर्ण निश्चय होऊन जिने चित्तातून सर्व भोगसंकल्प झुगारून

दिले आहेत आणि जी केवळ लोकसंग्रहाकरिताच बाह्यतः व्यवहार करीत आहे, अशी वासना जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी वारतव्य करीत असते. राधवा ! बाह्य विषयांवर लंपट होणारी तृष्णा बद्ध समजली जाते व बाह्य आणि आंतर अशा सर्व विषयांपासून अलिप्त असलेली तृष्णा मुक्त समजली जाते. विषयप्राप्तीच्या पूर्वी आणि त्यांच्या नाशानंतरहि जी रागाविरहादि भावजन्य दुःखांपासून अलिप्त असते, इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष भोगकालीहि जी वृद्धिगत होत नाही, ती मुक्त तृष्णा आहे असे तत्त्ववेत्ते जाणतात. परंतु याच्या उलट 'मला हें पाहिजे' अशी अंतर्दुर्भावाभावा उत्पन्न करणारी तृष्णा किंवा वासना बंधनकारक असते. यास्तव महात्मे पुरुष सदसद्भावांतील तृष्णेचा क्षय करून जीवन्मुक्त पदाप्रत जाऊन पोहोचतात. रामा ! तू सुद्धा देहादिकांचा बंध व त्यांचा मोक्ष, सत् व असत्, तसेच सुख व दुःख वगैरे कल्पना स्वप्नवत् मिथ्या आहेत असे जाणून त्याच्या संबंधाची आशा सोडून दे आणि एखाद्या महासागराप्रमाणे शांत स्थितीमध्ये रहा. आत्मा हा अजर आणि अमर आहे हें जाणून जरामरणादि शंकांनी आपले मन व्यर्थ क्लृप्त करून घेऊ नकोस.

आतां आशाचा समूळ त्याग कसा करावा तें सांगतो. राधवा ! हें पदार्थरूपी दृश्य तुझें नाही, तूहि जीव नाहीस व हें सर्व परमार्थसत्य नसून त्याहून निराळें, अर्थात् तुच्छ आहे हें लक्षांत ठेव. हें विश्व वस्तुतः असद्रूप असतां हि तुझ्या आत्मस्वरूपामध्ये सद्वृत्ताने भासत आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे तुझ्या वास्तविक स्वरूपामध्ये तृष्णेचा संभवच नाही. रामा ! विचारी पुरुषाच्या मनांत चार प्रकारचा निश्चय उत्पन्न होत असतो, तो तुला सांगतो तो ऐक. पायांपासून डोक्यापर्यंत हा

जो माझा देह आहे तो आईबापांनीं निर्माण हीं नांवें असून कित्येक मतवादी तर याळा केला आहे, हा एक विचार होय. परंतु मिथ्या शून्य, प्रकृति, माया, ब्रह्म, विज्ञान इत्यादि देहाला सत्यत्व देणारा हा निश्चय बंधालाच नांवांनं संबोधितात. हा आत्मा सदोदित, सर्व-कारणीभूत होतो. देहेन्द्रियादि सर्व भावांहून सत्य, नित्य आणि एकमेवाद्वितीय असून मी निराळा आहे व माझे स्वरूप केशाग्राहूनही त्याच्याशिवाय दुसरें काहीं नाहीं हें जगत् पर-सूक्ष्म आहे, हा दुसऱ्या प्रकारचा निश्चय मार्थस्वरूप दृष्टीनें भरलेलें आहे, दुसऱ्या कोण-सून तो ' त्वं ' पदार्थाच्या शोधनाला उप-त्याही दृष्टीनें भरलेलें नाहीं. ज्याप्रमाणें समुद्र-योगी असल्यामुळें ज्ञात्या पुरुषांना मोक्षप्रद येथून तेथून पाण्यानें व्यापलेला असतो, त्याप्र-होतो. या जगातील अनंत पदार्थांचा मी आत्मा माणें पाताळापासून तों तहत स्वर्गापर्यंत, किंब-आहे, मी अक्षय आहे व हें सवें मीच आहे, हुना आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्वच आत्मा ओतप्रोत हा तिसऱ्या तऱ्हेचा निश्चय अमून त्यामुळें भरलेला आहे. सारांश, समुद्रांत लाटा वगैरे आत्म्याच्या परिच्छिन्न भ्रमाचा निगस आणि दिसल्या तरी तें सर्व पाणीच असतें, त्याप्रमाणें ' तत् ' पदार्थाचें शोधन होत असल्यामुळें हें सर्व प्रमाणांनीं बोधित होणारें आणि नित्य-तो निःसंशय मोक्षोपयोगी आहे. मी आणि हे सत्य असें ब्रह्मैक्यच आहे, तद्व्यतिरिक्त मिथ्या जगत् अशीं दोन्हीं आकाशाप्रमाणे शून्यरूप जगद्रूप म्हणून काहीं नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध आहेत, हा चवथा निश्चय असून तोहि मोक्ष आहे. ज्याप्रमाणें कडीं, कुंडलें, नूपुरें इत्यादि-सिद्धि देणारा आहे. सारांश, या चार निश्च-सुवर्णांचे अलंकार सुवर्णाहून भिन्न नसतात, यातील पहिला मलिन भावनेपासून उत्पन्न त्याप्रमाणें तरु, तृण वगैरे कोट्यावधि पदार्थ झालेला असल्यामुळें बंधाला कारण होत असून आत्म्याच्या पृथ्वीरूपाहून भिन्न नाहींत. परमा-बाकीचे तिन्ही शुद्ध भावनेपासून उत्पन्न झालेले त्याची अद्वैत शक्तिच अज्ञ जनांच्या दृष्टीला असल्यामुळें मोक्षप्रद होतात. आतां तृप्णेच्या जगाची निर्माण करणारी द्वैताद्वैतरूप भासत दृष्टीनें विचार केला असतां पहिल्या निश्चया-असते. यास्तव रामा ! तूं आपलें किंवा दुस-मध्यें तिचें स्वरूप अशुद्ध असल्यामुळें तिच्या-च्याचें कार्य सफल झालें म्हणून हर्ष मानूं मध्यें बंधाचें सामर्थ्य असतें, व बाकीच्या तीन नकोस; अथवा ते विफल झालें तरी त्याबद्दल त्याच्यामध्ये मोक्ष देण्याचें सामर्थ्य असतें व खेद करीत बसूं नकोस, व अशा रीतीनें म्हणूनच त्याचें वास्तव्य जीवन्मुक्तांमध्ये असतें. आतून ब्रह्माप्रमाणें अद्वैतपर रहा व बाह्यतः द्वैतपर रहा. कारण, व्यवहारकाळीं सुद्धां तूं द्वैतपर राहू लागलास तर जगद्व्यवस्था आणि धर्मशास्त्रादि आचारशास्त्रें यांना बाध हें सर्व आहे ' हा निश्चय मला अत्यंत प्रिय येईल. यास्तव कर्मसृष्टीमध्ये तुझ्या ठिकाणीं आहे. कारण, खालीं वर, आजुबाजूला, जिकडे द्वैत असणेंच युक्त आहे. सारांश अशा रीती-पहावें तिकडे मीच आहे, अशा तऱ्हेचा अप-नें अंतरंग अद्वैतमय आणि बाह्यांग द्वैतमय रोक्ष साक्षात्कार मनुष्याला झाला म्हणजे मग राखून तूं ब्रह्माप्रमाणें द्वैताद्वैतमय रहात जा. विषादाला आणि बंधाला अवकाशच रहात व्यवहारदृष्टीनें द्वैतमय असावें असें मी तुला नाहीं. या नित्य आत्म्याला शिव, पुरुष, ईशान सांगितलें; परंतु अंतःकरणाची अद्वैतपरता

नाहींशी होऊन तू द्वैतमय व्यवहार करीत राहिलास, तर मात्र बेसावधपणाने धांवत जाणारा हत्ती खोल खड्ड्यांत पडतो त्याप्रमाणे तू संसाररूपी खोल आणि भयंकर दरींत पडशील, हें लक्षांत ठेव. बाबारे ! द्वैत हें मिथ्या चित्ताने कल्पिलेले असल्यामुळे तें वस्तुतः संभवतच नाही. तसेंच आत्म्याच्या ठिकाणी एकत्व हाहि गुण नाही; तर एकत्वाची कल्पना द्वित्वादि कल्पनांच्या निरासापुरतीच आहे. यास्तव एकत्वादि कल्पनाविरहित असलेले अद्वैत हें स्वतःसिद्ध असें स्वरूप असून 'तेंच सर्व जगद्रूप बनले आहे' 'आत्म्यामध्ये वस्तुतः नानात्व नाही' इत्यादि श्रुति अन्वयव्यतिरेकाने त्या आत्म्याचे वर्णन करतात. 'मी' 'तू' इत्यादि विभक्त रूपे वस्तुतः नाहीत, तर हें सर्व निर्विकार विज्ञान-मात्रच आहे; व त्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे हें जग सदसद्विलक्षण आणि शांत आहे, असें तुझ्या अनुभवास येईल. ते तत्त्व सर्वश्रेष्ठ, अमृत, अनादि, सर्व प्रकाशाचें प्रकाशक, अजर, अमर, अचिंत्य, निष्कल, निर्विकार, इंद्रियजालरहित, जीवशक्तीचें जीवन, कल्पनाशून्य आणि सर्व कारणांचें कारण आहे. यास्तव बा रामचंद्रा ! अनंत अशा चित्प्रकाशामध्ये सतत उदित असणारे, नेत्रादि इंद्रियांच्या अनुभवाचें मूलबीज, स्वसंवेद्य आणि आनंदैकरस असें ब्रह्म तेंच 'तू', 'मी' आणि हें सर्व जग आहे, असा तुझ्या अंतःकरणाचा दृढ निश्चय असू दे.

सर्ग १८

—:३:—

१. ज्या स्थितीमुळे आत्मवेत्ते पुरुष संसारांत असताहि दुःखी होत नाहीत, त्या स्थितीचा उपदेश.

१' तस्मात्तत्सर्वमभवत् ।'

१' नेह नानाऽस्ति किंचन ।'

श्रीवसिष्ठः—पराक्रमी रामा ! ज्यांचे चित्त सदासर्वकाळ समाधिस्थितीमध्ये असतें, ज्यांची वृत्ति कामलोभादि विकारांनीं दूषित होत नाही व ज्यांचे लोकव्यवहार लीलेनें चाललेले असतात, अशा महात्म्यांच्या स्थितीचे मी आतां वर्णन करीत आहे तें ऐक. संसारांत विहार करीत असूनहि जीवन्मुक्त मुनी, जिच्या आरंभी जन्मादि दुःखे असतात, मधल्या स्थितींत आध्यात्मिकादि संकटे असतात आणि अंती मृत्युनरकादि दुःखे भरलेली असतात, अशा सर्वथा विरस जगद्रुतीकडे पाहून हंसत असतो. जीवन्मुक्त पुरुष ज्या ज्या काळीं जो जो व्यवहार उचित असेल तो तो करणारा, शत्रुमित्रादिकांचे ठायीं समदृष्टि ठेवणारा, घ्येय परमात्मस्वरूपाचें निरंतर अनुसंधान करून वासनात्याग करणारा, सर्वत्र उद्वेगशून्य, सर्वांचे हित करणारा, विवेकशील, प्रबोधरूपी उपवनांत विहार करणारा, सर्वातीत अशा पदाचा अवलंब करणारा, पूर्ण चंद्राप्रमाणे शीतलचित्त उद्वेगशून्य आणि प्रिय वस्तूच्या लाभाने फुगून न जाणारा असा असल्यामुळे संसारांत केव्हांहि खिन्न होत नाही. जो मनुष्य सर्व शत्रूविषयी आणि मित्राविषयी समचित्त, दया व दाक्षिण्य यांनी युक्त आणि गुरुभृतींची सेवा वगैरे प्राप्त कार्य करण्यांत तत्पर असतो, तो संसारांत दुःखी होत नाही. जो कशाचें अभिनंदन करीत नाही आणि कशाचा द्वेषहि करीत नाही, जो कोण त्याही गत गोष्टीचा शोक करीत नाही किंवा भविष्यकालीन गोष्टींची आकांक्षा धरीत नाही जो मितभाषी असतो व आवश्यक कर्तव्याविषयी आळस करीत नाही अशा मनुष्याला संसारांत दुःख प्राप्त होण्याचे कारण उरत नाही. जो सर्वांना प्रिय असेल तेंच बोलतो, विचारलेल्या प्रश्नाचें योग्य उत्तर देऊन चातुर्याने त्याचें समाधान करितो, परंतु कोणी काहीं

विचित्रं नसतां जो भाषण करीत नाही, तसेच सर्व भूतांचा आश्रय जाणून जो त्यांना सुख देण्याचा यत्नाशक्ति प्रयत्न करतो, असा मनुष्य प्रपंचांत असला तरी दुःखी होत नाही. परमपदावर आरुढ झालेल्या जीवन्मुक्त पुरुषाला जगांतील लोकांची स्थिति तळहातावरील बेलफळाप्रमाणे स्पष्टपणे दिसत असते. या जगांतील यक्षयाक्त् लोक आशापाशामध्ये गुरफटून गेलेले असून 'हें युक्त' आणि 'हें अयुक्त' ह्या वैषम्यदृष्टीने प्रस्त झालेले आहेत, हें तो जाणतो व जगाची स्थिति क्षणमंगूर आहे, असे मनांत येऊन तो आपल्या स्वरूपनिष्ठ आणि शांत बुद्धीमुळे जगाकडे पाहून हंसतो.

राधवा ! ज्यांनी चित्ताला जिंकलें आहे व ज्यांना परावर ब्रम्हाचें ज्ञान झालेलें आहे, त्यांचा स्वभाव मी तुला सांगितला. परंतु ज्यांनी आपल्या चित्ताला जिंकलेलें नाही व जे सदासर्वदा भोगरूपी चित्खलांत रतलेले असतात, अशा मूर्खीचे मनोरथ, प्राप्ति, दुःखेष्टा आणि दुःख-वैचित्र्य अनंत असल्यामुळे त्यांचें वर्णन करण्यास आम्ही समर्थ नाही. कारण, स्त्रिया ह्या वास्तविक सुवर्णप्रमाणें दिसणाऱ्या नरकाग्नीच्या ज्वाला असतां आणि विवेकबुद्धीचा अत्यंत-भाव, पूर्वे सुकृताचा प्रचंडसाभाव व भावी सुकृत, तप, संयम वगैरेंचा प्रागभाव अशा तीन अभावांनी संपन्न असतां त्या असल्या मूर्खीना प्रिय वाटतात. तसेंच अर्जन, पालन, व्यय आणि नाश ह्या चारी अवस्थांमध्ये ज्यापासून आयास व दुःख प्राप्त होतें, आणि ज्याच्यापासून कल-हादिक अनर्थ उद्भवतात, अशा प्रकारच्या अनर्थकारक धनाविषयी या मूर्खीची अतिशय आसक्ति असते. बरें, द्रव्यार्जन केव्हांनंतर मङ्गवायादि सत्कर्म करून ते आत्महित साध-तील म्हणावें, तर तसेही होत नाही. कारण, त्यांची ती सत्कर्म फळाभिसंधिपूर्वक असल्यामुळे

दंभ, मान, मद, मात्सर्य वगैरे दुराचार, आणि जन्ममरणादि सुखदुःखें यांनी व्याप्त असतात. अशी स्थिति असल्यामुळे मूर्खीच्या स्थितीचें आम्हांला वर्णन करतां येणें शक्य नाही.

यास्तव राधवा ! तूं ध्येयत्यागरूपी पूर्ण-बुद्धीचा अवलंब करून महात्म्यांच्या जीवन्मुक्त स्थितीमध्ये स्थिर राहून लोकांमध्ये विहार करीत जा; परंतु अज्ञजनांच्या मार्गाचें केव्हांहि अनुकरण करूं नकोस. अंतःकरणांतील सर्व आशा, विषयप्रीति आणि वासना यांना दूर झुगारून दे आणि बाह्यतः सर्व लोकव्यवहार करीत जा. बाहेरून उदार व सुंदर आचरण कर आणि अज्ञ जनांचा केव्हांहि बुद्धिभेद करूं नकोस परंतु आंतून सर्वसंगपरित्याग करून जगामध्ये वागत जा. सर्व संसारदशा, आणि अत्यंत श्रेष्ठ असे परमपद प्राप्त करून देणाऱ्या ज्ञानाच्या सप्तभूमिका यांचा चांगला विचार करून आणि सर्वश्रेष्ठ अशा ब्रह्मपदाचा अंतःकरणानें आश्रय करून लोकांत वाग. आंतून नैराश्याचा अवलंब कर, पण बाहेरून आशा-वान् असल्यासारखा वाग; तसेंच धनादिकांचा नाश झाला असतां आंतून शांत रहा, पण बाह्यतः संतप्त असल्याप्रमाणें आपलें वर्तन ठेव. बाह्यतः कोणत्याहि कार्यासंबंधानें कुत्रिम उत्साह धारण कर, परंतु आंतून कर्माचें मिथ्यात्व ओळखून त्यांपासून सर्वथा अलिप्त रहा. बाह्यतः कर्माचें कर्तृत्व धारण कर, पण अंतःकरणानें आत्म्याच्या अकर्तृत्वाचें अनुसंधान ठेवीत जा. व्यावहारिक आणि पारमार्थिक वृष्ट्या या जगांतील भावांमध्ये काय अंतर आहे, याचें रहस्य तुला आतां ठाऊक झालें आहे; अर्थात्, त्यांतील तारतम्याकडे नजर देऊन तुला योग्य वाटेकडे त्याप्रमाणें आपला वर्तनक्रम ठेवीत जा. आपल्या बाह्य व्यवहारांत कुत्रिम उत्साह, कुत्रिम हर्ष, कुत्रिम खेग,

कृत्रिम निंदा, कृत्रिम आरंभ आणि कृत्रिम उत्साह दाखवीत जा; परंतु वृत्ति नेहमी आत्मानुसंधानपर राखून या विकारांचा आंत स्पर्शहि होऊं देऊं नकोस. मी रात्रीचा प्रकाशक आहे अशी आकाशांतील चंद्राला मोठी घमेंड असते; परंतु तो क्षयरोगानें निरंतर खंगलेला असतो व त्याच्या कपाळीं कृष्णवर्णाचा कलंक कायमचा लागलेला आहे. यास्तव रामा ! तूं अशा चंद्राचें अनुकरण करूं नकोस तर अहंकाराचा त्याग करून सुप्रसन्न वृत्तीनें वाग आणि अशा रीतीनें सर्व जगाला अलंकृत कर. अंतःकरणांतील सर्व आशापाश तोडून टाक आणि सर्व वृत्तींमध्ये समत्व राखून आपल्या वर्णाश्रमाला, स्वभावाला किंवा राजधर्माला उचित असलेलीं कायें कर. कारण, पारमार्थिक दृष्टीनें विचार केला तर जीवाला बंध नाही आणि मोक्षहि नाही; तर संसाराचे परिवर्तन करविणारा हा गारुडविद्येचा प्रकार मिथ्याच उत्पन्न झाला आहे. ज्याप्रमाणें सूर्याच्या तीव्र प्रकाशामध्यें मृगजळाची भ्रांति उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये हें भ्रांतिमय जग मोहामुळें भासमान होत असतें. वास्तविक आत्मा हा वस्तुतः सर्वव्यापी, असंग आणि एकरूप असल्यामुळें त्याला बंध उत्पन्न होणार कोठून ? व जर बंधच नाही तर मग त्याला मोक्ष तरी कसला ? ही संसारभ्रांति तत्त्वज्ञानाच्या अभावीं उत्पन्न झाली असून रज्ज्वरील सर्पभ्रांतीप्रमाणें तत्त्व कळतांच तिचा क्षय होतो. राघवा ! तुझ्या ठिकाणच्या सूक्ष्मबुद्धीमुळें तुला आतां तत्त्वज्ञान आलें असून तूं निरहंकार झाला आहेस. यास्तव तूं आकाशाप्रमाणें निर्मल आणि निर्विकार रहा. देहादिकांचा तूं केवळ साक्षी आहेस, यासाठीं इष्टमित्र व बांधव यांच्यासंबंधाच्या ममत्वभावनेला कांटा दे. कारण, ज्यांना वास्तविक अस्तित्वच नाही, अशा सुद्धाबांधवासंबंधानें ममत्व धारण

करण्यांत काय अर्थ आहे ? [तुझ स्वरूप परमार्थतः सद्रूप असून तें अविद्या आणि तिचें कार्य यांच्याहून बलवान् आहे.] यास्तव मायारूपी परम कारणापासून उत्पन्न झालेला अनादि बंध टाकून दे. भोग, बांधवादि जगद्धाव, तसेंच शुभाशुभ कर्म यांचा वस्तुतः आत्म्याशीं यत्किंचितहि संबंध नाही; मग त्यांच्याबद्दल तूं व्यर्थ शोक कां करतोस ? परमानंदस्वरूपी आत्मा हेंच माझें स्वरूप आहे, अशा तःहेचें ज्ञान झाल्यामुळें तुला भय वाटण्याचे काहीं कारण नाही; मग जगरूपी भ्रमाला विनाकारण कां भितोस ? राघवा ! या जगांत तुझा जर कोणी बंधुच नाही, तर त्यांच्या मुखदुःखांनीं सुखी किंवा दुःखी होणें युक्त आहे कां ?

एवंच, आत्मा असंग असल्यामुळें तूं आपल्या बांधवानिमित्त शोक करणें उचित नाही, असे सिद्ध झालें, आतां तो संगी आहे असें मानले तरीहि शोक संभवत नाही. आत्मा नित्य असो, क्षणिक असो कां, घटादिकाप्रमाणें कालांतरानें नष्ट होणारा असो; यापैकीं कोणताहि पक्ष घेतला तरी बंधुशोक उचित नाही. कारण, नित्यपक्ष स्वीकारल्यास तूं पूर्वजन्मी होतास, हल्लीं आहेस आणि पुढेहि असणार हें जर तुला पक्कें माहीत आहे, तर वर्तमानकाळच्या बांधवासंबंधानें शोक कां करतोस ? व मागच्या अनंत जन्मांतील बांधवांबद्दल शोक कां करीत नाहीस ? बरे तूं पूर्वीं निराळा होतास, हल्लीं निराळा आहेस व पुढेहि निराळा होशील, असें मानून आत्म्याचें स्वरूप क्षणिक आहे असें तुझें म्हणणें असलें, तथापि त्यापैकीं कोणत्या सद्रूपाबद्दल तूं शोक करणार ? जो आत्मा दरक्षणीं बदलणारा आहे, त्याच्या कोणत्या स्वरूपाबद्दल आणि कोणी शोक करावयाचा ? आतां हा आत्मा पूर्वीं होता, सध्यां आहे, परंतु पुढें नष्ट होईल असे तुला वाटत

असलें, तरीहि त्याबद्दल तूं शोक करणें अयुक्त आहे. कारण, तसें ज्ञाल्यास सर्व संसारच नष्ट होईल; मग त्याबद्दल व्यर्थ शोक कां ? सारांश, या जगाच्या रहाटीविषयीं दुःख किंवा हर्ष वाटणें योग्य नाही; तर मनुष्यानें नेहमीं वृत्तीचें समत्व राखून आपला प्राप्त व्यवहार करीत जावा. म्हणून म्हणतो कीं रामा ! तूं कोणत्याही गोष्टीबद्दल सुखःदुःख न मानतां सर्वत्र समबुद्धीनें वागत जा. कारण, सर्वत्र परमात्मतत्त्व ओतप्रोत भरलेलें आहे व तूंहि अनंत, सत्स्वरूप आकाशाप्रमाणें विस्तीर्ण, नित्यशुद्ध आणि अग्निज्वालेप्रमाणें अंतर्बाह्य प्रकाशमान असून तुझ्या स्वरूपामध्ये अज्ञानाधिकार व दुःख यांना अवकाशच नाही. ज्याप्रमाणें मोत्यांच्या हारामध्ये सूक्ष्म दोरा अनुस्यूत असतो, त्याप्रमाणें जगांतील यच्चयावत् पदार्थांमध्य अव्यक्त आत्मस्वरूप ओतप्रोत भरलेलें आहे. रामा ! ही संसारस्थिति पुनःपुन्हा उत्पन्न होते अशा तऱ्हेची भीति अज्ञानांना वाटते, ज्ञात्यांना ही भीति बाळगण्याचें कारण नसते व तूं ज्ञानी असल्यामुळें ही भीति झुगारून दे आणि सुखी हो. या सृष्टीचें स्वरूप दुःखमय असून तें अज्ञानामुळें भासत असतें. परंतु तूं ज्ञानी असल्यामुळें तुला त्यापासून बाधा होणें शक्य नाही. ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्ये स्वप्नावांचून दुसरें कांहीं असत नाही त्याप्रमाणें भ्रमामध्ये तरी भ्रमावांचून दुसरें काय असणार ?

आतां ' हा जगताचा भ्रम असत्य असतां सत्य कसा दिसतो ? ' असें विचारशील, तर त्याचें उत्तर हेंच आहे कीं, सर्वशक्तिसंपन्न परमात्म्याचें हें सामर्थ्य आहे व त्यामुळें या व्यक्त जगदाकाराचा भ्रम उत्पन्न होतो. यास्तव या जगांत कोणी कोणाचा मित्र नाही व कोणी कोणाचा शत्रु नाही; तर त्या सर्वेश्वराच्या इच्छेनें शत्रु, मित्र व उदासीन हे संबंध भासमान होतात. ज्याप्रमाणें पाण्यांतील तरंग एकमेकांच्या

उत्पत्तीला आणि नाशाला कारणीभूत होतात, त्याप्रमाणें या जगांतील सर्व भाव एकमेकांच्या आश्रयानें उत्पन्न होतात आणि नाहींसे होतात. गाडीच्या चाकाचा वरचा भाग खाली येतो आणि खालचा भाग वर जातो, त्याचप्रमाणें चक्रनेमिक्रमानें फिरणाऱ्या या संसारांतील सर्व पदार्थांची स्थिति आहे. स्वर्गांत असलेले जीव कालगतीनें नरकांत पडतात व नरकांत असलेले जीव कालांतरानें स्वर्गांत जातात. तसेंच एका योनींतील जीव दुसऱ्या योनीमध्ये आणि एका द्वीपांतील जीव दुसऱ्या द्वीपामध्ये जन्म पावतात. जे मानी असतात त्यांना दुसऱ्यापुढें याचना करण्याची पाळी येते व याचना करणें हेंच ज्याचें शील आहे, अशानाहि कालांतरानें दुसऱ्यापुढें हात पसरण्याचें कारण उरत नाही. सारांश, अशा रीतीनें या जगांतील भूतमात्रांच्या स्थितीची उलटापालट होत असते. तात्पर्य, ज्याप्रमाणें अग्नीमध्ये हिमकण असणें संभवनीय नाही, त्याप्रमाणें या जगांतील पदार्थमंडल कधींकाळीं एकरूप, स्थिर, निर्मल आणि सुखदायी होईल, असें मानण्याचें कारण नाही. आज जे जे भाव्यशाली पुरुष आणि बांधव दिसत आहेत, ते ते कांहीं दिवसांनीं कां होईना, पण नष्ट झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत. परता, आत्मीयता, अन्यता मीतूपणा वगैरे भावना आकाशांतील दोन चंद्रांच्या देखाव्याप्रमाणें भ्रमरूप आहेत. यास्तव ' हा माझा बंधु ' ' हा परका ' ' हा मी ' ' हे आपण ' इत्यादि मिथ्या दृष्टी वा रामचंद्रा ! तुझ्या मनांतून आतां समूळ नष्ट होवोत. ज्येष्ठ हारांत वागत असतां तूं या मिथ्या दृष्टीचा लोलेनें स्वीकार कर; परंतु अंतःकरणांत त्यांना धारा देऊ नकोस. हे सुव्रता ! या संसारप्रवाहांत तूं अशा रीतीनें वाग कीं, ज्यामुळें डोईजड ओझ्याखालीं बाकून गेलेल्या मनुष्याप्रमाणें तूं बासनाभारानें भ्रम पावणार नाहीं.

रामा ! ज्या ज्या मानानें वासनाक्षय करणारी विचारणा तुझ्या ठिकाणीं उदय पावत जाईल, त्या त्या मानानें तुझे व्यवहार क्षीण होत जातील. ' हा माझा बंधु ' आणि ' हा माझा बंधु नव्हे ' ही विचारसरणी क्षुद्र पुरुषांच्या ठिकाणींच असते; परंतु उदारचरित महात्म्यांच्या बुद्धीवरील असल्या संकुचित भावनेचें आवरण नाहीसं होऊन त्यांची बुद्धि सर्वत्र सम झालेली असते. यामुळे ज्या ठिकाणीं मी नाहीं असें या जगांत एकहि स्थल नाही व जी माझी नाहीं अशी या जगांत एकहि वस्तु नाही, असा त्यांच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झालेला असतो. ज्याप्रमाणें आकाशांतून पहाणाऱ्याला सर्व भूमि दिसत असते, त्याप्रमाणें स्वरूपनिष्ठ श्रुत्याला ज्याचा कधीं उदय होत नाही व अस्ताहि होत नाही, असें चिदाकाश सर्वत्र व्यापून राहिलेले दिसतें. रामा ! या अनादि सत्सारामध्यें तुझे आजपर्यंत अनंत योर्नीमध्ये जन्म झालेले असल्यामुळे संपूर्ण भूतमात्र तुझे बांधव आहेत अथवा ते तुझे कोणी नव्हत. मना योर्नीमधील शेंकडों विचित्र जन्मांनीं युक्त असणाऱ्या या जगांत ' हा माझा मित्र ' आणि ' हा माझा शत्रु ' अशा तऱ्हेची भेद-दृष्टि म्हणजे निवळ भ्रम होय. कारण जीव-दृष्टीनें विचार केल्यास सर्वच तुझे बंधू आहेत; परंतु ब्रह्मदृष्टीनें विचार केल्यास तूच सर्व असल्यामुळे कोणीहि तुझे बंधू होण्याला निराळे उरत नाहीत.

सर्ग १९

—:०:—

१. पुण्य आणि पावन यांचें आख्यान. २. विमुक्तोक्तानें आर्त झालेल्या पावनाला पुण्यानें केलेला उपदेश.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! हा माझा बंधु ' नव्हे, या कथाप्रसंगानें दोघां ऋषिपुत्रांचा गंगानदीच्या तीरीं झालेला प्राचीन संवादरूप इतिहास सांगत असतात. तो आश्चर्यकारक आणि पावन संवाद मी तुला सांगत आहे, तो ऐक. झा जंबुद्वीपाच्या एका भागांत लहान लहान डोंगरांनीं वेढलेला आणि अरण्यांनीं सुशो-भित झालेला महेंद्र नामक एक पर्वत आहे. त्या पर्वतावरील कल्पवृक्षाच्या छायेत मुनी आणि किन्नर विश्रांति घेत असतात. त्या पर्व-ताच्या उंच उंच शिखरांनीं आकाशालाहि जणुं जिंकलें आहे असा भास होतो. ब्रह्मलोका-पर्यंतच जणुं काय जाऊन पोहोंचलेल्या त्या पर्वताच्या शिखरांवरील गुहातून संचार कर-णाऱ्या मुनींच्या सामघोषाच्या प्रतिध्वनीमुळे तो महेंद्र पर्वत गायनच करित आहे कीं काय असें वाटतें. त्या पर्वताच्या शिखरांवरील नील-वर्ण मेघ आणि विद्युत्प्रकाश हे त्याच्या केश-कलापांप्रमाणें दिसत असून पुष्पलतांवरील कुसुमें हीं त्या केशांमध्ये ओंवत्य. प्रमाणें रम-णीय दिसतात. तटांवरून उड्डाण करण्यास उत्सुक असलेल्या शरभांच्या गंभीर गर्जनेमुळे तो पर्वत आपल्या गुहारूपी मुखांनीं कल्पांत-काळच्या मेघांना जणुं वेडावीत आहे असें वाटे. त्याच्या गुहांतून वहाणाऱ्या निर्झरांचे प्रतिध्वनी समुद्राच्या जलकल्लोळांचे गंभीर ध्वनी आणि नृत्य यांनाहि लाजवीत होते. अशा त्या महेंद्र पर्वताच्या एका विस्तीर्ण आणि मनोरम रत्न-शिखरावर मुनींनीं स्नानपानाकरितां स्वर्गगा उतरविली होती. मेरुपर्वताप्रमाणें सुवर्णतट अस-णाऱ्या आणि पुष्पवृक्षांनीं गजबजलेल्या त्या मंदाकिनीचे तीरीं ज्याला परमात्मबोध झाला आहे आणि जो मूर्तिमंत तपाप्रमाणें दिसत आहे, असा दीर्घतपा नांवाचा उदारधी तपस्वी रहात असे. बृहस्पतीला ज्याप्रमाणें कच

या नांवाचा पुत्र होता, त्याप्रमाणे त्या दीर्घ-
तपा मुनीला पुण्य आणि पावन नांवाचे दोन
चंद्राप्रमाणे सुंदर पुत्र होते. तो मुनि आपले
दोघे पुत्र आणि भार्या यांसहवर्तमान त्या
नदीच्या कांठीं असलेल्या एका फलयुक्त वृक्षा-
खाली रहात असे. राघवा ! अशा स्थितीत
कांहीं काळ लोटल्यानंतर त्या मुनीचा वयाने
ज्येष्ठ आणि पर्व गुणांनी श्रेष्ठ असलेला पुण्य
नांवाचा मुग्धा तत्त्वज्ञानसंपन्न झाला. परंतु
पावन मात्र अर्धवट फुटलेल्या कमलाप्रमाणे
अपूर्ण ज्ञानी राहिला. तो अगदीं मूर्ख नव्हता
ही गोष्ट जरी खरी, तरी परम पदाप्रत जाऊन
न पोहोचल्यामुळे तो मध्येंच लोंबकळत राहिला
होता. असा.

तदनंतर मनुष्यजीविताची शंभर वर्षांची
मर्यादा पुरी होनाच त्या मुनीची देहलता आणि
आयुष्य ही क्षीण झाली; व प्राण्यांनी भगलेल्या
आणि जगमग्नादिकांनी भीषण असलेल्या
ह्या संसाराची प्रीति सोडून देऊन जंरनें
जर्जर झालेल्या त्या मुनीने कलनारूपी पक्षि-
णीच्या घरच्याप्रमाणे अमलेल्या आपल्या देहाचा
त्या पर्वतावरील गुहेमध्ये त्याग केला.
ज्याप्रमाणे एखादा पाणक्या आपल्या खांद्या-
वरील कावडीचें ओझें घरांत टाकून देऊन शांत
होतो, त्याप्रमाणे तो मुनि शांत झाला व
पुण्याचा सुगंध आकाशांत जातो त्याप्रमाणे चित्त
निर्वासित झाल्यामुळे ज्या ठिकाणीं सर्व तऱ्हेच्या
कल्पना शांत होतात आणि सर्व जीव-
चैतन्ये विषयरहित होतात, अशा परमपदाप्रत
तो जाऊन पोहोचला. नंतर त्या मुनीचा देह
प्राणापानरहित झालेला आहे असे पहाताच
त्याची भार्या दंठ तुटलेल्या कमलाप्रमाणे जमि-
नीवर पडली आणि तिला जरी कोणत्याहि
तऱ्हेचा रोग झाला नव्हता किंवा जरा आली
नव्हती, तरी पतीने उपदेशिलेल्या आणि तिने

बहुत वर्षे अभ्यासिलेल्या योगसामर्थ्यामुळे, भ्रम-
रीने कमलिनीचा त्याग करावा त्याप्रमाणे, तिने
आपल्या कुडीचा त्याग केला; व चंद्र अस्त-
गत होताच त्याची प्रभा त्याच्याबरोबर नाहीशी
होते त्याप्रमाणे, पतीच्या मागोमाग ती
मुद्धां ब्रह्मस्थितीप्रत गेली. अशा रीतीने माता
आणि पिता यांचा एकाच वेळी देहान्त झाला,
तरी त्यांचा ज्येष्ठ पुत्र पुण्य विवेकी असल्या-
मुळे व्यग्रचित्त न होता त्यांचे और्ध्वदेहिक कर्म
करूं लागला. परंतु पावन मात्र शोकमग्न
होऊन अरण्यांतून इतस्तंतः भटकूं लागला व
आपल्या भावाने कसे धैर्य धरलें आहे, याचा
यत्किंचितहि विचार न करतां एकसारखा रडत
मुटला. पुढे त्या उदारधी पुण्याने मात्यापि-
त्यांची और्ध्वदेहिक क्रिया आटोपून पावनाचे
सांत्वन करण्याकरितां अरण्यांत प्रयाण केलें व
ज्या ठिकाणीं पावन शोक करीत बसला होता,
त्या ठिकाणीं जाऊन तो आपल्या धाकट्या
भावाला म्हणाला.

पुण्यः—बाळा पावना ! वर्षांकाळीं मेघं
भयंकर वर्षाव करून सर्वत्र अधिकार उत्पन्न
करतात, त्याप्रमाणे तूं आपल्या नेत्रांतून अशु-
भागांचा पाऊस पाडून आपलें अज्ञान कां बरे
वृद्धिंगत करीत आहेस ? महाबुद्धिवंता ! तुझा
पिता तुझ्या मातेसह आपल्या मोक्षनामक
परमात्मपदाप्रत जाऊन पोहोचला आहे. पर-
मात्मपद हें सर्व उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांचें
आश्रयस्थान अमून ब्रह्मवेत्त्यांचें तर तें माहेर-
घरच आहे. मग तुझा पिता आपल्या स्वरूपा-
प्रत जाऊन पोहोचला असतां तूं त्याच्याबद्दल
व्यर्थ शोक कां करतोस ? ' हा माझा पिता '
आणि ' ही माझी माता ' अशा तऱ्हेची मोह-
जन्य भावना तूं धारण केली आहेस व याच
भावनेमुळे शोक करण्याला योग्य नसलेल्या
आपल्या पित्याबद्दल तूं विनाकारण शोक करीस

ओहेस. ती तुझी माता नाही, तो तुझा पिता नाही व तू त्यांचा एवढाच पुत्र ओहेस असेही नाही. बाबा ! तुझी मातापितरें आजपर्यंत हजारों झालीं आहेत व त्यांनाहि आजपर्यंत तुझ्यासारखे हजारों पुत्र झाले आहेत. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या प्रवाहाला आश्रयभूत असलेलीं गंभीर स्थानें वनावनांतून अनेक असतात, त्या प्रमाणें तुझीं आजपावेतों शेंकडों मातापितरें होऊन गेलीं. नदीच्या पाण्यावर लक्षावधि तरंग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें मनुष्यांना हजारों पुत्र होऊन गेलेले असतात. ज्याप्रमाणें लता आणि वृक्ष यांच्यावर असंख्य कळ्या आणि पाने उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें आमचीं मातापितरें आणि पुत्र लक्षावधि होऊन गेले आहेत. तसेंच प्रत्येक ऋतूमध्यें वृक्षांना अनेक फळे येतात, त्याप्रमाणे निरनिराळ्या जन्मांमध्ये प्राण्यांचे हजारो मित्र आणि बांधव होऊन गेलेले असतात. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे मातापिता आणि पुत्र यांच्याबद्दल शोकच करावयाचा न्हटला, तर बाळा ! जन्मजन्मांतरीं होऊन गेलेल्या लक्षावधि नातलांबद्दल तरी शोक कां करूं नये ? महाभागा ! हा प्रपंच वास्तविक भ्रमरूप असतां सद्रूप भासतो. पण परमार्थदृष्टीनें पाहिल्यास तुझें कोणी बांधव नाहीत आणि मित्रही नाहीत. तसेंच मृगजळामध्ये पाण्याचा लवलेलही नसतो, त्याप्रमाणे व्यवहारतः जो जगांत नाश दिसतो, तो परमार्थदृष्ट्या मुळींच दिसणार नाही. या जगांत छत्रचामरयुक्त अशी जी राजलक्ष्मी तुला दिसते, तीहि स्वप्नवत् मिथ्या असून तिचें आयुष्य फार तर पांच चार दिवसांचें असते. यास्तव बाळा ! तूं आपल्या मनांतील आंति सोड आणि परमार्थदृष्टीचा अवलंब करून सत्य काय आहे, याचा विचार कर. वस्तुतः ' तूं ' ' मी ' ही आंति आहे हें जाणून तिचा त्याग कर.

' हा गेला ' ' हा मेला ' ह्या कल्पना भ्रमांमुळे सत्य वाटतात, पण वास्तविक त्या सत्य नाहीत. सारांश एखाद्या विस्तीर्ण बाळवंटाप्रमाणें आत्म्यामध्ये अज्ञानरूपी तापामुळे शुभाशुभरूपी लाटांनीं युक्त असलेले हें संकल्पवास-नारूपी मृगजळ अनंत रूपांनीं स्फुरण पावत असतें.

सर्ग २०

—*—

१. पावनाच्या शोकमोहाचा परिहार करण्याकरितां त्याच्या व आपल्या अनेक जन्मांचें पुण्य वर्णन करतो.

पुण्य—बा पावना ! तुझा पिता कोण, माता कोण, मित्र कोण आणि बांधव तरी कोण ? हा पसारा तूं केवळ भ्रमानें कल्पिलेला असून निवेकरूपी वाटळांमुळे हे स्वजनरूपी धुळीचे कण कोठच्या कोठें उडून जातील. बंधु, मित्र, पुत्र यांच्यासंबंधाचा स्नेह, द्वेष, व मोह यांनीं युक्त असलेला हा प्रपंचरूपी रोग प्राणी आपल्या संकल्पानेंच उत्पन्न करतो. एखाद्या मनुष्यासंबंधानें बंधूची भावना केली, म्हणजे तो बंधु वाटू लागतो आणि शत्रूची भावना केली, म्हणजे तो शत्रु आहे असे वाटू लागतें. विषांत राहणाऱ्या किड्यांना त्यांच्या दृढभावनेमुळे विष हें अमृतासमान जीवनदायी होतें, परंतु तें इतरांचा प्राण घेतें. सारांश, संसार हा केवळ भावनेचा खेळ आहे. सर्वग आणि सद्रूप अशा एकीएक आत्मस्वरूपामध्ये वास्तविक ' हा आपला ' आणि ' हा परफा ' ह्या भेदबुद्धीला अवकाश कोठून असणार ? रक्त मांस आणि अस्थि यांच्या संघातरूप देहाहून निराळा असा जो चेतनस्वभाव ' मी ' तो कोण आहे. याचा आपल्या मनानेंच विचार कर. पारमार्थिक दृष्ट्या विचार केला तर

ज्याला पुण्य हें नांव दिलें जातें, तो देह मी नव्हे व ज्याला पावन हें नांव दिल जातें, तो देह तूंही नाहीस; तर हा केवळ देहात्मताभ्रम आहे. तसेंच त्यांच्या पिता, माता, बंधू वगैरेच्या शरीरासंबंधानें विचार केला तर तीहि भ्रांति-मात्र आहेत. असेंच दिसून येतें. आतां माता पिता वगैरे नात्यागोत्याचीं माणसं चिदाकाशरूप आहेत असें तूं मानीत असशील, तर त्या अनंतरूपानीं विलसणाऱ्या चिदाकाश-मध्ये ' हा माझा पिता ' व ' ही माझी माता ' असले भेदघटित संबंध मानण्याला जागाच नाही. बरें तूं लिंगदेहाना आपले आसबांधव मानून त्यांच्याबद्दल शोक शरीत असतील, तर तसें करणेंहि अयुक्त आहे. कारण, तुझ्या आजप-र्यंतच्या अनेक जन्मांमध्ये तुझे जे आसेष्ट होऊन गेले, त्यांच्याबद्दल तरी तूं शोक कां करीत नाहीस ? आजपर्यंत नद्यांचे पुष्पयुक्त तट, अरण्ये वगैरे अनेक स्थानांमध्ये आणि मृगादि अनेक योनींमध्ये तुझे किती तरी जन्म झालेले आहेत; मग त्या त्या ठिकाणच्या आणि त्या त्या योनींतील आपल्या बांधवांबद्दल तूं शोक कां करीत नाहीस ? कमलवनानीं प्रफुल्लित झालेल्या नद्यांच्या तीरावरून तूं हंस झालेला आहेस व त्यावेळीं अनेक हंस तुझे बांधव झालेले होते; मग त्यांच्याबद्दल तूं शोक कां करीत नाहीस ? कित्येक जन्मांमध्ये तूं वृक्ष झाला होतास, तेव्हां वृक्षकोटींत असणाऱ्या तुझ्या असंख्य बांधवाबद्दल तूं शोक कां करीत नाहीस ? मोठमोठ्या पर्वतशिखरांवरील गुहांमधून रहा-णारे सिंह हेहि तुझे बांधव होते, मग त्यांच्या-बद्दल तुला दुःख कां होत नाही ? अनेक नद्या व सरोवरे यांच्यामधील मासे तुझे बांधव होते, मग त्यांच्यासंबंधानें तुला खेद होत नाही हें कसें ? बाळा ! आजपर्यंत तुझे किती तरी जन्म झाले आहेत आणि तूं किती योनी फिरला

आहेस तें पहा. तूं दशार्ण देशांत कपिलवर्णाच्या वनवानर झाला होतास, तुषार देशांत राजपुत्र झाला होतास, पुंड्र देशांत वनकावळा झाला होतास, हैहय देशांत हत्ती व त्रिगर्त देशांत गर्दभ झाला होतास. शाल्व देशांत कुत्रा व एका सरलवृक्षावरील पक्षी, विंध्य पर्वतावरील पिंपळ व लांकूड कोरणारा कीटक, मंदर पर्वतावर रानकोंबडा व त्या पर्वतावरील एका दरीमध्ये रहाणारा विप्र झालास. पुढें कोसल देशांत द्विज, वंग देशांत तित्तिरपक्षी व तुषार देशांत अश्व होऊन तुझा ब्रह्मदेवाच्या यज्ञांत बळी पडला. पुढें जो तूं विंध्यारण्यांतील एका ताडाच्या मुळांतील कीटक, उंबराच्या फळांतील मशक आणि विंध्यारण्यांत बगळा होऊन राहिलास, तोच सध्यां माझा धाकटा भाऊ झाला आहेस. एका वेळीं जो तूं हिमालय पर्वतावरील एका भूर्ज वृक्षाच्या ढोलींत मुंगी झाला होतास, तोच सहा महिने उलटून गेल्यावर माझा कनिष्ठ भ्राता झालास. जो तूं आपल्या झा देशाच्या सीमे-वरील एका कुग्रामाच्या बाहेर असलेल्या शेणाच्या राशींत विंचू होऊन राहिला होतास, तोच दीड वर्षाच्या अवधीत माझा धाकटा भाऊ झाला आहंस. पुलिंद नामक एका रानटी जाती-तील एका स्त्रीच्या पोटीं जन्म घेऊन जो तिचें स्तनपान करीत होता आणि भ्रमराचा जन्म घेऊन अरण्यांतील कमलांत संचार करीत होता, तोच तूं सांप्रत माझा भाऊ झाला आहेस. बाळा ! अशा रीतीनें तूं पूर्वी या जंबुद्वीपामध्ये हजारों योनींत जन्म घेतले आहेस. हे सर्व जन्म तुझ्या वास-नेचीं फळे असून माझ्या ज्ञानदृष्टीनें ते मला दिसले व मी ते तुला सांगितले. तुझ्याप्रमाणें माझेहि अज्ञानामुळे अनेक जन्म झाले आहेत व माझ्या ठिकाणच्या ज्ञानदृष्टीमुळे ते सर्व मला यावेळीं स्मरत आहेत. मी त्रिगर्त देशांत पोपट व त्या देशातील एका नदीच्या कांठीं बेदक झालों,

पुढें वनांत लावकपक्षी झालों व या अरण्यांत जन्माला आलों, विंध्यपर्वतावर पुलिंद (भिल्ल) जातींत जन्म पावलों, बंग देशांत वृक्ष होऊन राहिलों, विंध्य पर्वतावर उंट झालों, पुढें या अरण्यांत उत्पन्न झालों, हिमालयावर चातक झालों, पौंड्र देशाचा राजा झालों, काहीं काळ सद्याद्रीवर व्याघ्र झालों, तो मी तुझा भाऊ आहे, दहा वर्षे प्रध्रपक्षी झालों, पांच महिने नक्र झालों, शंभर वर्षे सिंह योनींत काढलीं, तुषार देशांतील राजाचा आंध्र नगरांतील मांडलिक झालों व अत्सेरिस श्रीशैलाचार्याचा पुत्र होऊन सांप्रत तुझा ज्येष्ठ बंधू झालों आहे, व दंभानें ह्या गोष्टी सांगत आहे.

बाळा ! याप्रमाणें सर्व तऱ्हेचे संसार आणि त्यांमधील नानाविध आचार व चेष्टा हे जन्म-भेदरूपी भ्रांतीचे विलास असून त्यांचें मला यावेळीं स्मरण झालें. प्राक्तनजन्मांच्या या इतिवृत्तावरून ही गोष्ट तुझ्या लक्षांत आलीच असेल कीं, आमचे आजपावेतो हजारों आई-बाप आणि नातलग होऊन गेले आहेत. अशा स्थितींत त्यांपैकी कोणाबद्दल शोक करावा आणि कोणाबद्दल करूं नये ? अर्थात् कोणाबद्दलहि शोक करूं नये हेंच उत्तम. कारण, ही जगताची नेहमीची चाल आहे. वृक्षांवर ज्याप्रमाणें असंख्य पार्श्व येतात आणि गळून जातात, त्याप्रमाणें या संसारांत आपले अनंत आईबाप होतात आणि जातात. अशा स्थितींत बाळा ! या संसारांतील सुखाला आणि दुःखाला काहीं प्रमाण आहे का ? यास्तव आपण सर्वांचा त्याग करून परंपदाचे ठिकाणीं स्थिर होऊं या. वनामध्ये स्थित असलेल्या 'मी' या प्रपंचभावनेचा त्याग करून ज्या ठिकाणीं आत्मवेत्ते जाऊन पोहोचतात, त्या ठिकाणीं तूं जा. या संसारांत सदोदित उच्चनीच गतींनीं युक्त असलेले अविभ्रान्त भ्रमण चाललेले असतें, यास्तव

विचारशील पुरुष त्याबद्दल कधीं शोक करीत नाहींत; तर केवळ निरभिमानवृत्तीनें जगांत रहाटत असतात. यास्तव तूंहि भावाभाव आणि जरामरण यांनीं रहित असलेल्या आत्म्याचें अव्यग्रचित्तानें स्मरण कर; मूढ बबू नकोस. बुद्धिवाना ! तुला दुःख नाहीं, जन्म नाहीं, माता नाहीं व पिता नाहीं. तूं आत्मा आहेस, तद्व्यतिरिक्त दुसरें काहीं नाहींस. या संसारयात्रेमध्ये नटाप्रमाणें नानाविध हावभाव करणारे मूढ पुरुष आपणांस पुरुषार्थ साधण्याचें ज्ञान आहे असें समजतात. मध्यम प्रकारचे लोक स्वस्थ जो समय येईल, त्यांत पुरुषार्थ साधतात; परंतु जे तत्त्वज्ञ असतात, ते या संसारांत प्रेक्षकांप्रमाणें वागून नेहेमीं सर्व व्यवहारांचें साक्षित्व करीत असतात; अर्थात्, इष्टानिष्ट वस्तूंबद्दल त्यांच्या ठिकाणीं रागद्वेष उत्पन्न होत नाहींत. रात्रीच्या वेळीं दिवा प्रकाश पाडीत असतो, पण मी प्रकाश उत्पन्न करणारा आहे हा अभिमान त्याच्या ठिकाणीं नसल्यामुळें तत्त्वतः तो प्रकाशक्रियेचा कर्ता नसतो; तद्वत् ज्ञानीसुद्धा लोकव्यवहारांत कर्ते असल्याप्रमाणें बाह्यतः दिसतात, परंतु आत्म्याच्या अकर्तृत्वासंबंधाचें त्यांचें अनुसंधान केव्हांहि नष्ट होत नाहीं. ज्याप्रमाणें हातातील आरसा किंवा रत्न यांच्यामध्ये आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब दिसत असतें, पण तें प्रतिबिंब म्हणजे आपण नव्हे, हें आपण कधींहि विसरत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्ञानी लोकव्यवहार करीत असले, तरी मनाबें त्यांच्यामध्ये कधींच आसक्त होत नाहींत. यास्तव बाळा ! तूं सुद्धा आपल्या मनांतील सर्व एवणामय कलंक नाहींसा करून आपल्या शुद्ध बुद्धीच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार करून के आणि सर्व संसारभ्रमाचा सर्वथैव त्याग करून आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर रहा, म्हणजे तुझा अंतःसमाधानाचा केव्हांहि भंग होणार नाहीं.

सर्ग २१

—:—:—

१. तृष्णाबाधक्षय हाच मोक्ष २. आशांच्या योगानें चित्तवृत्ती उदेत होतात. यास्तव आशरहित आत्मज्ञानी पुरुषाला मोक्ष आपोआप प्राप्त होतो.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! याप्रमाणे पुण्यानें आपल्या धाकट्या भावाला बोध केल्यानंतर त्याला आत्मज्ञान झालें आणि प्रभातकाळच्या प्रकाशाच्या योगानें सर्व भूतल सुशोभित दिसतें, त्याप्रमाणें पावन प्रबुद्ध झाल्यामुळे शोभूं लागला. नंतर ज्ञानविज्ञानपारंगत आणि सिद्ध झालेले ते दोघे बंधु प्रारब्धक्षय होईपर्यंत त्या अरण्यंत खुशाल संचार करीत राहिले. अशा रीतीनें कांहीं काळ लोटल्यानंतर तेल नाहींसें झालेला दिवा आपोआप विझून जातो त्याप्रमाणें प्रारब्ध सरतांच देहाचा त्याग करून ते दोघेजण निर्वाणपदाप्रत पोहोचले. रामा ! पुण्य आणि पावन यांच्या या इतिहासांत वर्णन केल्याप्रमाणें जर स्थिति आहे, अर्थात् आपल्या प्राप्नुक्त देहांतील बंधू जर अनंत आहेत, तर त्यांमध्ये कोणी कोणाबद्दल शोक करावा आणि कोणी कोणाबद्दल करूं नये ? यास्तव बा रघुनंदना ! सर्व शोकांना मूलभूत असलेल्या या अनंत तृष्णाचा त्याग करणें हाच एक शांतीचा उपाय आहे; विषय संपादन करून तृष्णा वृद्धिंगत करणें हा शांतीचा उपाय स्वार्त्रिनें नव्हे. ज्याप्रमाणें अग्नीमध्ये इंधनें टाकीत गेल्यास तो एकसारखा वाढत जातो, परंतु इंधनें टाकण्याचें काम बंद केलें म्हणजे अग्नि आपोआप विझतो; त्याचप्रमाणें विषयांचें चिंतन करीत गेल्यानें चिंता वाढूं लागते, पण तें चिंतन थांबविलें म्हणजे चिंते-ज्वाळि नाश झाल्याशिवाय रहात नाहीं. यास्तव राघवा ! तूहि ध्येयवासनात्यागरूपी रथावर

आरूढ होऊन करुणापूर्ण आणि उदार दृष्टीनें दीन लोकस्थितीकडे पाहून आपले प्रकृत व्यवहार करीत जा. रामा ! हीच निर्मल, निष्काम आणि निर्विकार अशी ब्राह्मी स्थिति असून ती एकदां मनुष्याला प्राप्त झाली, म्हणजे तो व्यवहरामध्ये चतुर नसला तरीहि कधीं मोहित होत नाहीं. विवेक हा एक मित्र आणि परमार्थबोधरूपी बुद्धि हीच एक प्रियसखी यांना बरोबर घेऊन विहार करणारा पुरुष संसारांतलil संकटांमध्ये केव्हांहि मोह पावत नाहीं. ज्याच्या योगानें सर्व धनांचा त्याग करतां येतो आणि सर्व बांधवस्नेहाला हृदयांतून हुसकावून लावतां येतें, अशा आत्मधैर्यावांचून कोणीहि स्वतःला संकटांतून तारूं शकणार नाहीं. यास्तव वैराग्य, शास्त्रविचार आणि महत्त्वादि गुण यांच्या साहाय्यानें मनाची उन्नति करून आपणां स्वतःला आपत्तीमधून मुक्त करून घ्यावें. तुच्छ विषयांचा अभिलाष धारण न कर-प्यामुळें पुष्ट होणाऱ्या चित्ताला जें निरतिशयानंदरूपी फल प्राप्त होतें, तें त्रिभुवनाचें ऐश्वर्य हस्तगत झालें किंवा रत्नांचा कोश स्वाधीन झाला, तरी त्यापासूनहि प्राप्त होत नाहीं. उर्ध्वगति, अधोगति आणि इहलोकीं मरणपरंपरा यांना कारणीभूत होणाऱ्या विषयाभिलाषाच्या तावडींत सांपडून जे पुरुष पतन पावत नाहींत, त्यांचें मन नेहेमी गतज्वर, अर्थात् संतापशून्य असतें. ज्यांचें मन ब्रह्मामृतरसानें पूर्ण झालें, त्यांना सर्व जग अमृतरसानें ओत-प्रोत भरलेलें दिसतें. कारण, उधडच आहे कीं, ज्यानें पायांत जोडा घातलेला आहे, त्याला सर्व पृथ्वी चर्माच्छादित असल्याप्रमाणें वाटते. मन वैराग्यानेंच पूर्ण होतें, आशावश झाल्यानें होत नाहीं. उलट आशेच्या योगानें शरत्कालांतील सरोवराच्या पाण्याप्रमाणें मन रिक्त

होत जातें. ज्यांचें चित्त आशापाशांमध्ये गुर-
फटून विवश बनलेलें असतें, त्यांचें हृदय अग-
स्तिमुनीनें प्राशन केलेल्या समुद्राप्रमाणे रिकामें
होतें आणि त्यांतील लोभदैन्यादि दोष प्रकट
होतात. ज्याचा चित्तवृक्ष धर्मज्ञान, वैराग्य,
शांति, दांति इत्यादि पुष्पपल्लादिकांनीं समृद्ध
असून ज्याच्यावर तृष्णारूपी मर्कटी नृत्य
करीत नसते, त्याचें अंतःकरणरूपी वन
सुशोभित दिसतें. निःस्पृह पुरुषांना त्रिभुवन
कमलबीजांतील कोशासारखें अल्प भासतें;
शेंकडों योजनें विस्तीर्ण प्रदेश गाईच्या पाव-
लाइतका क्षुद्र वाटतो आणि महाकल्पाची
कालमर्यादाहि निमिषार्धाप्रमाणें अल्प वाटते.
अपरिच्छिन्न ब्रह्मसुखाच्या दृष्टीनें त्रिभुवनांतील
सर्व सुखें अत्यंत क्षुद्रच होत. निःस्पृह पुरुषांच्या
अंतःकरणांत जी शीतलता वास करीत असते,
ती चंद्रबिंब, हिमालयाची गुहा किंवा केळीचें
अथवा चंदनाचें उद्यान यांमध्येहि वास करीत
नाहीं. निःस्पृह मनुष्याचें मन जसें शोभतें, तसें
पूर्ण चंद्राचें बिंब, क्षीरसागर किंवा लक्ष्मीचें
मुखसुद्धां शोभत नाहीं. ज्याप्रमाणें चंद्राला
मेघमाला, किंवा चुना लाविलेल्या भिंतीला
काजळ मलिन करतें, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या
चित्ताला आशापिशाचिका दूषित करिते. चित्त-
रूपी वृक्षाच्या आशारूपी शाखा दिगंतराला
आच्छादून टाकतात, परंतु त्या एकदां तोडून
टाकल्या म्हणजे तो वृक्ष स्थाणुरूप, अर्थात्
ब्रह्मरूप होतो. चित्तरूपी वृक्षाच्या तृष्णारूपी
शाखा छिन्नभिन्न केल्यानंतर तो स्थाणुरूप
बनला असतां त्याच्या खाली असणाऱ्या धैर्य-
वृक्षाचा अंकुर वाढीस लागून त्याला शेंकडों
फांथा फुटतात. रामा ! वैराग्य, जितेंद्रियत्व,
द्वंद्वसहिष्णुता वगैरे गुणांनीं युक्त असलेल्या
पुरुषाचा चित्तक्षय झाला, म्हणजे त्याला अवि-
नाशी पदार्थाची प्राप्ति होते. यास्तव राघवा !

आशारूपी चित्तवृत्तीचा अंकुर तूं उद्धवूं दिला
नाहींस, तर तुला जन्मादिकांचें भय बाळग-
ण्याचें यत्किंचितही कारण नाहीं. चित्त विषय-
वृत्तिरहित करण्याचा अभ्यास करीत जाऊन
तें एकदां अचित्ततेच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहों-
चलें म्हणजे पूर्ण मोक्षमयी सत्ता तुझ्या हस्तगत
होईल. एखाद्या वेळीं घरांत चुकून घुबडीण
शिरली तरी तेवढ्यानें मृत्यु, दारिद्र्य, रोग इत्यादि
अनर्थ उद्भवतात, तर मग चित्तरूपी
घरांत घरटें करून निरंतर रहाणारी तृष्णा-
रूपी घुबडीण सर्व अमंगल गोष्टींची समृद्धि
करील, यांत आश्चर्य काय ? चित्तनाला वृत्ति
असें म्हणतात व चित्तनाचा उद्भव आशे-
मुळें होतो. यास्तव आशेचा समूळ त्याग
करून निश्चितता प्राप्त करून घे. कारण, जो
ज्या वृत्तीनें युक्त असतो तो तिचा क्षय झाला
म्हणजे नष्ट होतो, असा नियमच आहे. यासाठीं
चित्तोपशांत्यर्थ चित्ताचें वृत्तिरूप असें जें चित्तन
त्याचा क्षय करून टाक. वा राघवा ! सर्व
एषणांचा म्हणजे इच्छांचा त्याग करून आणि
भवबंध तोडून मुक्तचित्त हो. मनामध्ये कुत्सित
आशांचें प्राबल्य असणें हाच आत्म्याचा बंध
असल्यामुळें मनांतील आशा समूळ नष्ट झाल्या
असतां कोणता पुरुष मुक्त होणार नाहीं ?

सर्ग २२,

—:३:—

१. बलीचें आख्यान. २. पाताळाचें वर्णन.
३. बलीचें राज्य व विरक्तचित्त झालेल्या बलीनें
मेरुपर्वतावर केलेला विचार.

श्रीवसिष्ठः—अथवा रघुकुलरूपी आकाशा-
मध्ये पूर्णचंद्राप्रमाणें शोभणाऱ्या रामा ! तूं
बलीप्रमाणें अकस्मात् विचारसंपन्न होऊन ज्ञान-
वान् हो.

श्रीः—मगवन्! अपत्या कृपाप्रसा-
दने नी अपत्या हृदयात् संपूर्ण प्रसव्य प्राप्त
कहन वेगले असून नी आता विमल अशा
अत्यर्था विभ्रति येत आहे. शरत्काली आका-
शातील मेष नष्ट होऊन ते अतिशय स्वच्छ
होने, त्याप्रमाणे माझ्या चित्ताकाशातून तृष्णा-
त्या कळेकट मेष पार निघून गेल असून ते
आता अत्यंत निर्मल झाले आहे. सायंकाळीय
अकाशात अमुत्ताने भरलेला, शीतलात्मा आणजे
मोठा तेजस्वी पूर्णचंद्र शोभत असता, त्याप्र-
माणे माझी लिंगां झाली असून मी अंतःकरणात
त्या अद्वय अमुत्ताने आहे. परंतु अपण शर-
त्कालीनमागील अंतःकरणाला उच्छ्व-
स पावत असल्यामुळे आता मरण कितीही
अनघ केलं, तरी तृप्ति म्हणून होत नाही.
यस्तत्र बलील विज्ञानाची प्राप्ति कशी झाली
ते सांगून माझा बोध वृद्धिंगत करावा, अशी
माझी अपत्याला प्रार्थना आहे. कारण, नक्ष-
भावनाने प्रश्न करणाऱ्या शिष्याला उप-
देश करण्याच्या शक्तीत सज्जनाना
कळालेहि कंटाळा येत नाही, हे मला चांगले
माहीत आहे.

श्रीवासिष्ठः—राघवा! बलीचा वृत्तान्त मी
तुला. आता सांगत आहे तो श्रवण कर; म्हणजे
तुला. असं तुला. श्रवत अस. तत्त्वबोध होईल.

५. प्रज्ञाण्डकाशः, एका कथायात मलो-
ना त्या खाली पाताळ म्हणून एक विस्थित
आहे. त्याचा अंतर्भाग कविद स्थळी
करसांगत असून उत्पन्न झालेल्या आणि अमु-
त्ताने किरणांनी विसृत झाल्यामुळे रम्य भास-
तो. त्या अंतर्भागातील व्याप्त झाला आहे. तो
अंतर्भाग, व्याकृत, छंदःशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचे
व्याख्यान करीत असताना हास्याच्या दान-
पासून दोन हस्तर जिह्वांनी युक्त असलेल्या
जुवादेकांच्या कळानी आणि त्याच्या अंतर्भागात

मस्तकांनी भरलेला असतो. कित्येक ठिका-
णच. प्रवेश मेरुपर्वताप्रमाणे प्रचंड शरीर धारण
करणाऱ्या आणि बलात्काराने यज्ञांतील हवि-
र्भाग उचलून नेणाऱ्या दानवांनी भरलेला
असतो. त्या पाताळातील निरनिराळे माग,
ज्यांनी अपत्या मस्तकशिल्लरावर मूढल धारण
कले आहे आणि आचे दात पर्वतावरील वृक्षा-
प्रमाणे विसत आहेत, अशा दिग्गजांनी व्यापलेले
आहेत. काही ठिकाणी कट कट असे वर्षणध्वनी
चललले असून त्यामुळे तेथील मृतपरंपरा त्रस्त
होत असते व पाताळातील काही खालच्या
भागातून नरकमंडळातील दुर्गिने पसरलेली
असते. नरकप्रवेशापासून आपल्या झालेला, का-
पर्वतची सप्त पाताळ लोखंडी सळत असल्या-
प्रमाणे विसतात. त्या पाताळातील काही
ठिकाणचे भाग मेरु आदिकरून रत्नमय पर्व-
ताच्या पायथ्यांनी व्यापलेले आहेत, तर काही
भाग पाताळातील विवरांनी व्यापलेले आहेत.
ज्याच्या चरणकमलाचे राजःकण सुरासुरांच्या
मस्तकांवर विभ्रति पावत आहेत, अशा त्रैलोक्य-
व्यवहित मगवान् कपिलाने काही भाग पवित्र
कला आहे. तसेच असुराज्ञेयानी जमा कलेल्या
पूजसाहित्याचा आणि क्रीडनसामग्रीचा अभि-
लाष धारण करणाऱ्या हाटकंभर शिबाने तेथील
काही भाग पाळन केला आहे.

अशा रीतीन असुरांच्या बाहुबलाने संर-
क्षित केल्या गेलेल्या त्या पाताळात निरोचन-
पुत्राचे राजा राज्य करित होता. त्याचा वरारा
एवढा विलक्षण होता की, देव, विद्याधर व नाग
यांच्यासहवर्तमान प्रत्यक्ष देवराज इंद्रसुद्धा त्याच्या
पुढे बरबरे करीत आणि डोळ्यातून अश्रू गाळीत
त्याच्या पादसंवाहनाची इच्छा करी. अस्त्रिष्ठ
त्रैलोक्यातील राजाचा तो जणुं कांस असून सर्व
जीवांचा पाळनकर्ता होता; तसेच इंद्र, भू, शेष
वगैरे त्रैलोक्यपालांचा तो आचारक्षेत्र होता; व

स्वतः हरि त्याचें पालन करीत असे. त्या दानवराजाच नांव वानी पडताच ऐरावताच्या गंडस्थळावरील मदजल शुक्र होऊन जाई व मंत्राचा शब्द ऐकताच सर्पच्या नळ्या आरुद्धून त्याच्या अगला भीतीने घाम सुटतो त्याप्रमाणे ऐरावताची स्थिति होई. तो रागावला असता, त्याच्या प्रतापाच्या उग्र तापामुळे सप्तसमुद्र कल्पातकालाप्रमाणे आढून जाण्याच्या वेतात येत आणि त्याचे जणुं विस्तीर्ण खडे झाल्यामुळे ते सहज भोजता येत असत. त्याने कर्तव्य अश्वमेध यज्ञांतील धुरान्य योगाने बनलेल मेघ आकाशांत जमून ते जणुं समुद्राचें जल आठवून टाकीत व सर्व ब्रह्माण्डातील प्राण्यांना व वचाप्रमाणे झाकून टाकीत. त्याच्या कठोर नेत्रकटाक्षामुळे पृथ्वीला आधारभूत असलेले कुलपर्वत थरथर कांपत आणि फलभारामुळे लतानम्र होतात त्याप्रमाणे, सर्व दिशा त्याच्यापुढे नम्र होत असत. एवंच, अखिल त्रिभुवनला अलंकरभूत असलेल्या इंद्रादि देवानाहि ज्यानें लीलेंनें जिंकलें आहे, अशा त्या दैत्यराजाने दहा कोटी वर्षे राज्यसुख भोगलें. अशा रीतीने पाण्यातील भोंवऱ्यांप्रमाणे चंचल असलेलीं अनेक युगे उलटून गेलीं. तितक्या अवधीत देवासुरांचीं अनेक स्थित्यंतरें झालीं आणि त्या दानवाधिपतीनें त्रिभुवनांतील सर्व उत्कृष्ट भोग यथेच्छ भोगले. अखेरीस त्याच्या मनांत विषयोपभोगासंबंधानें उद्वेग उत्पन्न झाला. एकदां मेरु पर्वताच्या शिखरावरील आपल्या रत्नजडित राजमंदिराच्या खिडकींत बसून संसारस्थितीसंबंधानें तो आपल्या मनार्शी विचार करूं लागला. तो म्हणाला:—“ज्याची शक्ति अकुंठित आहे असा मी, आतां आणखी किती दिवस ह्या साम्राज्याचा उपभोग घेणार ? आणि विषय या जगांत आहे बरे ? हें कर्माचें अव- त्रिभुवनांत किती काल संचार करणार ? सर्व इंबर आम्ही किती काळ करीत बसणार ? व

त्यापासून अखेर फलप्राप्ति तरी काय होणार ? वस्तुतः हा कर्माचा पोरखेळ अर्थशून्य असला तरी त्याचा प्रवाह अनंत आहे व त्याच्या नादीं लागलेल्या मनुष्यांच्या पदरांत दुःखपरंपरेशिवाय दुसरे कांहीं पडणें शक्य नाही. सारांश ज्याची प्राप्ति झाली असतां कांहीं कार्य उरत नाही, अशा तऱ्हेचा कोणताहि पुरुषार्थ मला या जगांत दिसत नाही. यास्तव क्षणिक आणि तुच्छ विषयोपभोगावांचून या जगांत दुसरी कोणती अविनाशी आणि भव्य वस्तु आहे, याचा मी आतां विचार करतो.”

अशा तऱ्हेचा विचार करून बलीनें लगेच ध्यान करण्याला सुरुवात केली. कांहीं वेळ आपल्या भुंवया वक्र करून विचार केल्यानंतर कांहीं आठवल्यासारखें होऊन तो पुन्हा आपल्याशीं बोलू लागला. तो म्हणालाः—
“ हां आत्तां आठवलें ! सर्व आठवलें ! मी पूर्वीं आपला पिता भगवान् विरोचन यांना म्हटलें होतें कीं, ‘ भगवन् ! आपल्याला परावरब्रह्माचें पूर्ण ज्ञान आहे. यासाठीं संसारांतील सर्व दुःखांचा परिहार आणि सुखांची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं जे जे भ्रामक व्यवहार केले जातात, ते ते ज्या ठिकाणीं शांत होतात आणि ज्याला संसारसीमेचा अंत हें नांव ज्ञात्यांकडून देण्यांत येतें, तें ठिकाण कोणतें ? तसेंच मनोमोह कोठें अस्तंगत होतो ? संपूर्ण एषणाकामना कोठें नष्ट होतात ? तसेंच पुनरावृत्तिरहित अशी विश्रांति कोठें मिळते ? या जगांत असें कोणतें सुख आहे कीं, जें प्राप्त झालें असतां त्या तृप्तीमुळे ब्रह्मलोकापर्यंत प्राप्त होणाऱ्या सुखांची इच्छा म्हणून रहात नाही ? या जगांत दर्शनार्ह असें काय आहे कीं, जें पाहिलें असतां पुन्हां या जगांत कांहीं पहाण्यासारखें रहात नाही ? माझ्या भोंवतीं असंख्य भोग पसरलेले आहेत ही गोष्ट खरी; परंतु-

विषयोपभोग हे सुखदायक नाहीत, ते सज्जनांच्याहि मनाला क्षुब्ध करून मोहांत पाडतात, असा माझ्या बुद्धीचा पूर्ण निश्चय झालेला आहे. म्हणून म्हणतो कीं, बाबा ! ज्या ठिकाणचा आनंद अखंडित आहे आणि जेथें मला चिरकाल विश्रांति घेतां येईल, अशा तऱ्हेचें सुंदर स्थान कोणतें तें मला सांगा. ’ हें माझे भाषण ऐकल्यानंतर, ज्याला माझ्या पित्यानें स्वर्गातून बलात्कारानें आणून आपल्या अंगणांत लावलें होतें, व ज्याच्या मुळाशीं चंद्रकिरणाबरोबर स्पर्धाकरणारे पुष्पगुच्छ आणि फलसमूह यांचा खच पडला होता, अशा क्षीरसागरोत्पन्न कल्पवृक्षाच्या खालीं बसलेल्या माझ्या पित्यानें माझ्या भ्रमनिरासार्थ त्या कल्पवृक्षाच्या फळाप्रमाणें अमृततुल्य आणि अत्यंत मधुर असें जें भाषण केलें, तें सर्व मला या वेळीं आठवलें आहे.”

सर्ग २३

—:३:—

१. चित्तजयाचा उपाय सांगण्यासाठीं राजमंत्र्याचें उपाख्यान.

विरोचनः—बाळा ! एक मोठा विस्तीर्ण (मोक्षाख्य) देश आहे. त्यांत हजारों ब्रह्माण्डें मावतात. त्या देशांत जलाशय, समुद्र, पर्वत, वनें, तीर्थे, नद्या, सरोवरं, पृथ्वी, आकाश, अंतरिक्ष, वायु, चंद्र, सूर्य, लोकपाल, देव, दानव, भूत, यक्ष, राक्षस, गुल्म, वनश्रेणी, लांकूड, गवत, स्थिर व चर प्राणी, पाणी, अग्नि, दिशा, ऊर्ध्वभाग, अधोभाग, स्वर्गपातालादि लोक, प्रकाश, मी विरोचन, तसेंच इंद्र, हरि, हर वैगेर देव यांपैकीं कांहीं एक नाहीं. एक मोठा तेजस्वी राजा (आत्मा) त्या देशाचे राज्य करीत असतो. तो सर्वकर्ता, सर्वव्यापी आणि सर्व असून अगदीं स्वस्थ असतो. त्यानें आपल्या सर्व मंत्र्यांत श्रेष्ठ असा एक (मन) मंत्री

कल्पिलेला असून त्याच्याकडे सर्व राज्यकार-
भार सोंपविला आहे. तो मंत्री कोणतेहि अध-
टित कार्य घडवतो आणि सुधटित कार्य
नाहींसें करून टाकतो. आणि तो स्वतः कशा-
चाहि उपभोग घेऊं शकत नाहीं व त्याला
मुळींच ज्ञान नाहीं. परंतु स्वतः अज्ञ असतांहि
तो राजाकरितां सर्व काहीं करित असतो. अशा
त्या मंत्र्याकडे सर्व कारभार सोंपवून तो राजा
स्वतः एकान्तांत स्वस्थ बसून रहातो.

बलिः—बाबा ! आधिव्याधिरहित असा
तो देश तरी कोणता ? तो कसा प्राप्त होतो ?
व आजपर्यंत तो कोणाला प्राप्त झाला आहे
का ? तसेंच तो मंत्री कोण ? व त्या पराक्रमी
राजाचें नांव तरी काय ? आम्हीं लीलेनें
त्रैलोक्य जिकणारे असूनहि त्याला अद्याप
जिकलें नाहीं, एवढा महाबलाढ्य असा तो राजा
कोणता ? देवांनाहि भय उत्पन्न करणाऱ्या
ताता ! हें आख्यान मला सांगून माझ्या अंतः-
करणरूपी आकाशांतील संशयमेघ नाहींसा करा.

विरोचनः—बाळा ! त्या राजाचा मंत्री
एवढा पराक्रमी आहे कीं, लक्षावधि देव आणि
असुर त्याच्यावर चालून गेले तरी ते त्याचा
यत्किंचित् सुद्धां पराभव करू शकत नाहींत.
तो इंद्र नव्हे, यम नव्हे, कुबेर नव्हे; तो देव
नाहीं किंवा असुरहि नाहीं. मग त्याला जिकतां
येणार कसें ? पण त्यानें मात्र सर्वांना जिकलें
आहे. त्याच्यावर तलवार, मुसल, प्रास, वज्र,
चक्र, गदा वगैरे आयुधें दगडावर आपटलेल्या
कमलांप्रमाणें कुठित होतात. शस्त्रास्त्रें आणि
शूरांचा पराक्रम यांचा तो विषयच होऊं शकत
नाहीं. त्यानें सर्व देवासुरांना आपल्या अंकित
करून टाकलें आहे. ज्याप्रमाणें कल्पांतकाळचा
प्रचंड वायु मेरुपर्वतावरील वृक्षांना उलथून
टाकतो, त्याप्रमाणें विष्णु नसतांहि त्यानें हिर-
ण्याक्षादि प्रबल असुरांना जमीनदोस्त केलें

आहे. सर्वांना विवेकाचा उपदेश करणाऱ्या
नारायणादि देवांनाहि त्यानें स्ववश करून गर्भ-
च्छिद्रांमध्ये घातलें आहे. मदनजबळ जरी
पांचच बाण आहेत तरी त्याला त्रैलोक्याचें
आक्रमण करतां येऊन सार्वभौमपद पटकावतां
आलें आहे, याचें इंगित त्याच्या कृपाप्रसादा-
तच आहे. देवासुरांना पादाक्रांत करणारा, गुण-
हीन दुर्बुद्धि आणि दुराचारी क्रोधसुद्धां या
मंत्र्याच्या प्रसादानेंच वृद्धिगत होतो. हजारों
देवासुरांचें जें पुनः पुन्हा रणकंदन माजतें, तो
या कारस्थानी मंत्र्याचा केवळ खेळ आहे
बाळा ! त्या मंत्र्याला जिकतां येणें शक्य
असेल, तर तें फक्त त्या राजालाच शक्य आहे;
इतरांना तो पर्वताप्रमाणें अजिंक्य आहे. कधीं-
काळीं जेव्हां त्या राजाच्या मनांत त्याला जिक-
ण्याचें येतें, तेव्हां तो त्याला सहज जिकतो.
सर्व त्रिभुवनांतील वीराग्रणींनाहि चीत करणारा
व त्यांना धापा टाकावयास लावणारा असा
जो हा मंत्री त्याला तूं जिकलेंस, तरच तूं
खरा पराक्रमी असें मी समजेन. तो मंत्रिरूपी
सूर्य उगवला म्हणजे त्रैलोक्यरूपी कमलसमूह
प्रफुल्लित होतात आणि त्याचा अस्त झाला
म्हणजे तेहि अस्तंगत होतात. सारांश, सर्वांना
जिकण्याप्रमाणें सर्वांना उत्पन्न करण्याचीहि
शक्ति त्या मंत्र्याच्या ठिकाणीं आहे. तूं व्यामो-
हरहित आणि एकाग्र बुद्धीनें त्याला जिकलेंस,
तरच तूं खरा धीर पुरुष. त्याला जिकलें म्हणजे
सर्व लोकांना जिकल्यासारखें होतें. त्याला
जिकलें नाहीं तोंपर्यंत सर्व लोक जिकूनही
काहीं उपयोग नाहीं. यास्तव अनंत सिद्धी आणि
शाश्वत सुख यांच्या करितां पाहिजे तितके कष्ट
करावे लागले, तरी करून त्याला जिकण्याचा
प्रयत्न कर. कारण, त्या अति बलाढ्य मंत्र्यानें देव,
दानव, दिमाज, यक्ष, मनुष्य, शेषादि नाग, किन्नर
वगैरे सर्वांसह हें त्रिभुवन लीलेनें जिकलें आहे.

सर्ग २४

—:—:—

१. राजदर्शन हाच त्या दुर्मध्याला जिकण्याचा आणि वैराग्य हाच राजदर्शनाचा उपाय.

बालिः—बबा ! तो महादलवान् मंत्री काणत्या उपयानें जिकवा ? आणि एवढा हा महावीर्यवान् मंत्री अहं तर कोण ! ते सर्व मला कृप करून सांगा.

द्विरोचरः—बाळा ! तो मंत्री अजिंभ्य आहे असं जरी मी सांगितलें, तरी कोणत्या उपयाच अवलंब कला असतां त्याला लीलनें जिकतां येते, हे मी तुला आतां सांगतो तें एक पत्र ! त्या मध्याला युक्तीनें कडण्याच प्रयत्न करत, तर तो क्षणतः क्षण होतो; पण युक्तच आश्रय न करतां नुमत्या आटडाडपणां त्याच्या कृत्यांत आणण्याचा प्रयत्न केल्यास अमतां एखाद्या खवळलेल्या सर्पाप्रमाणें तो अपत्य विषमय फुत्कारानें मधुप्याला दगध करून टाकत. एखाद्या लहान मुलाच्या तंत्राप्रमाणें वागलें आणि त्याच्याशीं गोड वेलून त्याला थोडा स्वाद देत गेलें म्हणजे या युक्तीनें तें आपल्या ताब्यांत येतें, त्याप्रमाणें या मध्याला मधून मधून विषयेपमाग देत गेलें आणि त्याच्या पुढें विषयदोषांचें वर्णन करित गेलें, म्हणजे तो वश होतो; व अशा रीतीनें जे पुरुष त्याला युक्तीनें कक्षांत आणतात, तेच राजदर्शन आणि राजपदाची प्राप्ति करून घेण्याला समर्थ होतात. कारण, तो राजा आणि मंत्रा यांचा संबंधच मुळीं असो विलक्षण आहे कीं, त्या राजाचें दर्शन होतांच त्याचा मंत्री आपोआप वश होतो आणि उलट त्या मध्याला वश करून घेतला म्हणजे त्या राजाचें दर्शन होतें. अर्थात्, जे पर्यंत त्या राजाचें दर्शन घडलें नाहीं, तें पर्यंत त्याचा मंत्री जिकला जाणें

शक्य नाहीं व जे पर्यंत त्या मध्याला जिकलें नाहीं, तें पर्यंत राजाचेंहि दर्शन होणें शक्य नाहीं. जेथपर्यंत राजदर्शन झालें नाहीं तेथपर्यंत त्याच मंत्री रागाद्वेषांच्या द्वारा अत्यंत दुःख देतो व जेथपर्यंत मध्याला जिकलें नाहीं तेथपर्यंत त्या राजाच्या दर्शनाची गोष्ट सुद्धां बोलावयस नका ! यारतव राजदर्शन आणि त्या दुष्ट मध्याला जिकणें या दोन्ही गोष्टी साध्य करून घेण्यासाठीं एकच वेळी प्रयत्न करावा

लागतो. ह्याचा उपाय म्हणजे पौरुषप्रयत्न आणि हळुहळु अभ्यास हाच होय. व अशा रीतीनें तूं प्रयत्न करशील तर या दोन्ही गोष्टी साध्य होऊन तुला तो शुभ देश अनायास प्राप्त होईल. बाळा ! याप्रमाणें प्रयत्न करत झाला, म्हणजे त्या देशाची प्राप्ति होऊन तूं दिव्यन्द्र आहेस तरी तुला यत्किंचितहि शोक करण्याची पाळी येणार नाहीं. त्या देशामध्ये कोण रक्षतात म्हणून म्हणशील, तर ज्यांचें सर्व अभ्यास शांत झाले आहेत, सकल संशय निराम पावले आहेत आणि ज्यांच्या चित्तांत अग्वड आनंद वास करित आहे, असे सत्पुरुष त्या ठिकाणीं निरंतर विश्रान्ति घेत असतात.

बाळा ! ज्या देशाचें मीं आतां वर्णन केलें, त्याला मोक्ष असें म्हणातात. त्या देशांत दुःखाचें नांव सुद्धां ऐकूं येत नाहीं. सर्वपदातीत भगवान् आत्मा त्या देशाचा राजा असून मनाला त्या राजानें आपला शहाणा मंत्री म्हणून नेमला आहे. ज्याप्रमाणें मार्तीचा गोळा घटाच्या रूपानें आणि धूर मेघाच्या रूपानें परिणत होतात, त्याप्रमाणें सूक्ष्म वासनारूपानें मनामध्ये स्थित असलेलें हें विश्व स्थूलरूपानें परिणत होतें. अशा ह्या मनाला एकदां जिकलें म्हणजे सर्व काहीं जिकल्यासारखें होतें आणि जें प्राप्तच आहे तें सर्व प्राप्त होतें. ह्या मनाला

जिकण्याचें काम अत्यंत विकट आहे, अर्थात्, त्याला युक्तीनेच जिकावें लागतें.

बालिः—भगवन् ! चित्ताला जिकण्याची जी युक्ति असेल ती मला अगोदर सांगा, म्हणजे त्या दुष्टाला मी सहज जिकून टाकतों.

विरोचनः—पुत्रा ! सर्व विषयासंबंधानें पूर्णपणें अनास्था असणें हीच मनोजयाची सर्वोत्कृष्ट युक्ति आहे. ह्या युक्तीचा अवलंब केला म्हणजे तिच्या योगाने मनोरूपी मदोन्मत्त हत्ती ताबडतोब वठणीस आणतां येतो. ही युक्ति जशी अतिशय कठीण आहे तशीच अतिशय सोपी आहे. अनभ्यस्तांना ही युक्ति दुष्प्राप्य आहे, परंतु अभ्यासशील मनुष्यांना ती सहज प्राप्त होणारी आहे. या युक्तीचा क्रमाक्रमानें अवलंब केला आणि त्याप्रमाणें अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला, म्हणजे एखाद्या वलीला नेहमी पाणी घालीत गेल्यानें ती वाढूं लागते त्याप्रमाणें, मनातील विषयासंबंधाची अरति वृद्धिंगत होत जाते. परंतु ज्याचें मन विषयलुब्ध झाललें आहे आणि जो मनाला विषयापासून पराडमुख करण्याचा अभ्यास करीत नाहीं, त्याला नुसती इच्छा करून काहीं ही युक्ती प्राप्त होणार नाहीं. कारण, उघडच आहे की, शेतात धान्य न पेरता नुसती पिकाची इच्छा करण्याच्या शेतकऱ्याला त्याची प्राप्ति कशी बरें होईल ? म्हणून सांगतों कीं, अभ्यासानें मनाला स्थिर कर. संसाररूपी खळग्यांत लोळत पडलेले जीव उजेंपर्यंत विषयासंबंधानें विरक्त झाले नाहींत, तोपर्यंत दुःख भोगीत रहातात. अर्थात्, अभ्यासावाचून विषयविरक्ति कदाहि उत्पन्न होणार नाहीं. कारण, एखादा मनुष्य अति बलवान् असला तरी तो मार्गक्रमणच करणार नाहीं, तर दुसऱ्या गांवाला जाऊन कसा पोहोंचणार ? यासाठीं ध्येयवासना-प्राप्त करून इच्छिणाच्या मनुष्यानें एखाद्या

लक्ष्मणानें अभ्यासानें विषयासंबंधाची विरक्ति वृद्धिंगत करावी. मुला ! पुरुषप्रयत्नावाचून हर्षा-मर्षविवर्जित असें क्रियाफल प्राप्त करू. धेण्याचें दुसरें काणतेंहि साधन या ज्ञात नाहीं. आतां हे साधन दैवानेच प्राप्त होईल असं म्हणाव, तर दैव हें काहीं देहामारखें दृश्य नाहीं. ज्याला दैव किंवा भावितव्यता असें लोक म्हणतात, तें नियांतप्रयुक्त शुभाशुभकर्मांचे पूर्वकर्म अदृष्ट असल्यामुळें सामान्य दृष्टीचे पुरुष त्याला दैव हें नांव देतात; परंतु दिव्य शालीय दृष्टीचे पुरुष त्याला दैव हें नांव केव्हाच देत नाहींत. आतां एखाद्याला धर्माचिन् प्रयत्नाशिवायच जीवन्मुक्तस्थिति प्राप्त झालेली दिसते, ही गोष्ट खरी. परंतु त्याच्या हर्षा-मर्ष-विनाशाला कारणीभूत असलेला कर्माचा क्षय त्याच्या अदृष्ट प्रयत्नानेंच झालेला असतो व तो प्रयत्न ज्याने दिसू शकत नाहीं असा मनुष्य त्याला दैव हें नांव देतात इत्येक. अर्थात्, दैव हें मुद्धा नियतिरूप कर्मच आहे व तेहि पौरुषप्रयत्नानें निःसंशय जिकतां येतें. ज्याप्रमाणें सूर्यकिणाचें सम्यक्ज्ञान झाल्याबरोबर भुगजळाचा भ्रम नाहींसा होतो, त्याप्रमाणे आत्मज्ञान होताच दैवच. अभिगष्ट होतो. ज्या ज्याप्रमाणे मनुष्य संकल्प करतो त्याप्रमाणें पौरुषप्रयत्नाने फलप्राप्ते होत असते व जें फल मनानें सुखप्रद मानलें तें सुखप्रद भासत असतें. कर्ता जो जीव तो आत्मच्या मते मनच आहे. यास्तव तो जसजसा संकल्प करतो, तसतसें अनुभवास येत असतें. हें मन ज्या ज्या तऱ्हेच्या नियतीचा संकल्प करतें, त्या त्याप्रमाणें गोष्टी घडून येतात. निसर्गाच्या ठराविक नियमाप्रमाणें घडून येणाऱ्या किंवा त्यांना अपवादभूत असलेल्या गोष्टी हा सर्व नियतीचा, अर्थात् मनःच्या संकल्पाचाच खळ आहे. चित्त हें नियतियोजक आहे;

म्हणजे तें आपल्या संकल्पानुसार नियतीचें योजक होतें. अतएव, हा चित्तात्मा जीव मोक्षाधिकारी जन्मामध्ये आपल्या नित्यनियत परमात्मस्वरूपाचा अपरोक्षसाक्षात्कार करून घेऊन आणि त्याच्याशीं अखंड तदाकार होऊन आकाशातील वायूप्रमाणें संग्रहित जगत्कोशामध्ये स्वस्वरूपानें प्रकाशित होतो. क्वचित् समाधिबुत्थानकालीं तोच जीव जेव्हां शास्त्ररूपी नियतीनें नेमलेलें वर्णाश्रमोचित कर्म अज्ञानाच्या बोधाकरितां करीत असतो, तेव्हां याज्ञिक, शिष्ट, सदाचारप्रवर्तक वर्गरे नांवांनीं तो विख्यात होतो. याचा अर्थ असा कीं, एखाद्या पर्वतावरील वृक्ष वाऱ्यानें हाळूं लागले असता तो अचल असतांही हालल्यासारखा दिसतो व वृक्ष हालत नसले म्हणजे स्थिर दिसतो, तद्वत अशा पुरुषाची स्थिति असते. यामुळे जोंपर्यंत मन आहे तोंपर्यंत देवाचा किंवा नियतीचा आश्रय न करतां आतां सांगितलेल्या द्विविध स्थितीचा अवलंब कर व एकदां मन अस्तंगत झालें, म्हणजे त्यानंतर जी स्थिति असेल ती नित्यच आहे. जो जीव कर्मज्ञानाधिकारसंपन्न अशा मानुष शरीरास प्राप्त होतो, तो जसजसे संकल्प करतो तसतसें घडून येतें. मुळा ! पुरुषार्थावांचून या जगांत दुसरें कांहीं श्रेष्ठ नाहीं. यास्तव त्या श्रेष्ठ पुरुषार्थाचा आश्रय करून मनुष्यानें भोगाविषयीं विरक्त व्हावें. कारण, संसाराचा नाश करण्यास समर्थ अस्तलेडी भोगविषयक अरति जोंपर्यंत चित्तांत उदित झाली नाहीं, तोंपर्यंत जयप्रद अशा पराशंतीची स्थिति मनुष्याला प्राप्त होणें शक्य नाहीं. जेथपर्यंत संमोह उत्पन्न करणारी विषयासक्ति चित्तांत कायम आहे, तेथपर्यंत संसारांतील दशामध्ये आदोलन पावण्याची चंचल स्थिति चुकणें अशक्य आहे, सारांश अभ्यासावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें भोगरूपी

सर्पांनीं भरलेली ही दुःखदायक भवदशा निवृत्त होणें केव्हाहि शक्य नाहीं. यासाठीं वैराग्यादिकांचा दृढ अभ्यास कर.

बलिः—भगवन् ! नित्यात्मभाव प्राप्त करून देणारी भोगविषयक अरति माझ्या ठिकाणीं स्थिर कशी होईल ?

विरोचनः—ज्याप्रमाणें द्राक्षादि महालता शरत्कालामध्ये शलाटुसारखां अवांतर फळें प्रसवतात, त्याप्रमाणे आत्मज्ञानरूपी मोक्षदायक लता वैराग्यादि इतर फळें प्रसवते. कमलाच्या गाभ्यामध्ये लक्ष्मी वास करते, तद्वत् आत्मदर्शनानें विषयासंबंधाचें तीव्र वैराग्य हृदयांत स्थिर होतें. यासाठीं मज्जारूपी रत्नाला विचाररूपी सहाणवर घांसून आत्मदेवाचें दर्शन करून घेणें आणि विषयविस्मृतीचा अभ्यास करणें ह्या दोन्ही गोष्टी मनुष्यानें एकाच वेळीं करीत जाव्या. आतां चित्तपरिपाकाच्या भेदानुसार अभ्यासाच्या सुमिका सांगतां. अव्युत्पन्न चित्ताला शास्त्रीय मार्गांत प्रवृत्त करावयाचें झाल्यास ते कार्य हळुहळु करावें लागते. प्रथमार्भां त्याला दिवसाचे दोन भाग विषयोपभोगाकरितां द्यावे, व तिसऱ्या भागांत त्याच्याकडून शास्त्रावलोकन आणि चवथ्यांत गुरुशुश्रूषा करावी. अशा रीतीनें कांहीं दिवसांनंतर तें थोडें व्युत्पन्न झाले म्हणजे त्याला विषयसेवनाकरितां दिवसाचा फक्त एक भाग द्यावा, गुरुशुश्रूषेकरितां दोन भाग द्यावे आणि एक भाग शास्त्रार्थतर्जिनाकरितां द्यावा. अशा योजनेनें चित्त चांगले व्युत्पन्न झालें आणि त्याच्यावर उत्तम संस्कार घडले, म्हणजे त्याला विषयभोगाकरितां दिलेला एकहि भाग कमी करून दोन भाग शास्त्र आणि वैराग्य यांच्या विचाराकरितां द्यावे आणि बाकीच्या दोन भागांत ध्यान आणि गुरुसेवा करावी व अशा रीतीनें त्याला क्रमाक्रमानें सन्मार्गाला लावावें.

हा जो ज्ञानप्राप्तीच्या साधनांचा क्रम मी तुला सांगितला त्याचा अधिकारी कोण ? असे विचारशील, तर ज्याचें चित्त शुद्ध झालेलें आहे असा पुरुषच ह्याचा अधिकारी होय. कारण, वस्त्र निर्मल असेल तरच त्याच्यावर रंग खुलतो, त्याप्रमाणें ज्याचें चित्त निर्मल आहे त्यालाच हा ज्ञानाचा क्रम साध्य होतो. आतां ज्याचें चित्त किंचित्मलिन असेल, त्यानें लहान मुलाला गोडीगुलाबीने वळवितात त्याप्रमाणे, आपल्या चित्ताला विषयांच्या अन्वयव्यतिरेक-द्वारा, म्हणजे विषयांची अनासक्ति सुखावह होते आणि विषयांची आसक्ति दुःखावह होते, असे सांगून बोध करावा; तसेंच श्रुति, स्मृति आणि गुरुवाक्यें यांचा नेहमीं परिचय करून देऊन चित्ताला शांतस्थितीमध्ये स्थिर करावें. अशा रीतीनें चित्त ब्रह्मज्ञानामध्ये स्थिर झालें आणि बाह्य जडाकारग्रहणाची त्याची संवय मोडली, म्हणजे चंद्रकिरणांशीं तद्रूप झालेल्या स्फटिकाप्रमाणें तें स्वच्छ आणि शांत होऊन शोभूं लागतें.

आतां ब्रह्मज्ञानामध्ये परिणति झाल्यानें स्थिति कशी होते, तें सांगतों. भेद, वैषम्य, कौटिल्य वगैरे दोषांनीं रहित आणि ब्रह्माकार झालेल्या बुद्धीला देह, इंद्रियें, विषय, भोक्ता, जीव, भोग्यवस्तू वगैरे सर्व सच्चिदानंदरूप दिसूं लागतें. यास्तव प्रज्ञा आणि विचार यांच्या योगाने आत्मज्ञान आणि तृप्णात्याग हीं एकदमच संपादन करावीं. परमात्म्याचें दर्शन झालें म्हणजे तृप्णाराहिल्य येतें आणि तृप्णेचा अभाव झाला म्हणजे परमात्म्याचें दर्शन होतें. ह्या दोन्ही गोष्टी तेज आणि दीप यांच्याप्रमाणे अन्योन्याश्रयी आहेत. विषयभोगांतील रस नाहीसा झाला आणि परमात्म्याचें दर्शन झालें, म्हणजे परब्रह्मामध्ये अनंत आणि शाश्वत

तील सारसर्वस्व आहे असें समजून जे त्यांचा उपभोग धेण्यांत निमग्न होतात, त्यांना निर-तिशयानंदाची केव्हांही प्राप्ति होत नाही. यज्ञ, दान, तप, तीर्थसेवन यांच्यामुळें सुख होतें, परंतु त्यांच्यामुळें भोगविरक्ति उत्पन्न होत नाही. अंतःकरणांत आत्मज्ञान दृढ बाणल्या-वांचून भोगविषयक खरें वैराग्य उत्पन्न होत नाही व भोगत्यागरूपी पुरुषप्रयत्नावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें पुरुषाची बुद्धि आत्मावलोकनाकडे प्रवृत्त होत नाही, तसेंच स्वस्वरूपाचा अभ्यास केल्याशिवाय आत्म-दर्शनामध्ये बुद्धि स्थिर होत नाही. यास्तव अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या योगानें ब्रह्म-पदाची प्राप्ति करून घ्यावी. या ब्रह्मपदप्राप्ती-पासून प्राप्त होणारें सुख आब्रह्मस्तंबपर्यंत जगांत कोठेंहि आढळून येत नाही. यास्तव दैवाला दूर झुगारून देऊन प्राप्त पुरुषानें पौरुष-प्रयत्न करावा आणि परमश्रेय संपादन कर-ण्याच्या कार्मां विघ्नं करणाऱ्या भोगांना तुच्छ लेखावें. अशा रीतीनें एकदां भोगविषयक तुच्छता मनांत बाणली, म्हणजे वर्षाकाल संपतांच धान्यादिकांच्या योगानें शोभणारा निर्मल शर-त्काल उदित होतो त्याप्रमाणें, मनुष्याच्या बुद्धी-मध्ये सदसद्विवेक उत्पन्न होतो. ज्याप्रमाणें समुद्र आणि मेष हे एकमेकांना पोषक अस-तात, त्याप्रमाणें विचार आणि भोगतृप्णाक्षय हे परस्परांच्या अभिवृद्धीला कारणीभूत होतात. भोगविरक्ति विचार आणि आत्मदर्शन असे तिथेजण जिवलग मित्रांप्रमाणें एकमेकांना पुष्टि-कारक होत असतात. परंतु हें सर्व साधण्या-साठीं प्रथम मनुष्यानें दैवाला बाजूला सारून आणि मोठ्या नेटानें पौरुषप्रयत्न करून भोग-विरक्ति संपादन करावी. आतां भोगविरक्ति कशी प्राप्त करून घ्यावी, हें तुला सांगतों.

साधूना संमत होईल अशा मार्गानें द्रव्यार्जन करावें व दानधर्मादिकांच्या योगानें त्याचा सुद्व्यय करून साधुपुरुषांना संतुष्ट करावें. कारण, साधुसंतांचा सहवास घडला, म्हणजे विषयासंबंधाची विरक्ति चित्तांत उदित होते. त्यानंतर मनननिदिध्यासानें महावाक्याच्या अर्थाचें ज्ञान, त्या ज्ञानानें अद्वितीय ब्रह्मासंबंधाचा तात्पर्यनिर्णय आणि त्याच्या योगानें अखेर परमपदाची प्राप्ति, अशा तऱ्हेचा ज्ञानक्रम आहे. यास्तव बाळा! तूं हि याच क्रमानें प्रयत्न करून चित्तांत विषयविरक्ति बाणवून घे. कारण, विषयविरक्तीवांचून इतर सर्व यत्न निष्फळ होत. सांप्रत तूं तरुण असल्यामुळें विषयांचा त्याग करणें तुला जड वाटत असेल, तर मनननिदिध्यास एकसारखा धातू ठेवल्यास तारुण्याचा काळ संपला म्हणजे तुला उतारवयांत परमपदाची प्राप्ति होईल. परंतु वृद्धापकाळ येईपर्यंत वाट पहाणें बरें नव्हे. यासाठीं तूं आतांच विषयविरक्तीचा अभ्यास कर, म्हणजे विचाराच्या योगानें तूं सम्यक्ज्ञानसंपन्न होऊन अत्यंत पावन अशा परमपदाच्या ठिकाणीं विभ्रांति भेकें लागशील, व या संसारपंकांत पुनःपुन्हां पडून दुःख भोगणार नाहीस. बाळा! ज्याअर्थी तूं विषयभोगांच्या स्थानांत राहूनहि विरक्त झाला आहेस, त्याअर्थी तूं साक्षात् सदाशिव आहेस. यास्तव मी तुला ब्रह्मभाव-इष्ट्या नमस्कार करतो. सारांश बाळा! तूं देशाचारांप्रमाणें वागून धन संपादन कर; परंतु त्याचा विनियोग तुच्छ विषयोपभोगांकडे न करतां संतांच्या सेवेप्रीत्यर्थ कर आणि आदरानें त्यांचें पूजन करून त्यांच्या संगतींत साधनचतुष्टयसंपन्न हो, अध्यात्मशास्त्राचा विचार कर आणि सम्यक्ज्ञानानें, गळ्यांतील विस्मृत हाराचें स्मरण होऊन त्याची प्राप्ति व्हावी त्याप्रमाणें, आत्मलाभ करून घे.

सर्ग २५

—:०:—

१. बलीच्या मनांत विवेकाचा उदय होऊन तो शुक्राचार्याचें स्मरण करतो.

बालि:—माझ्या सुविचारी पित्यानें मला अशा रीतीचा जो उपदेश पूर्वी केला होता, त्याचें मला या वेळीं स्मरण झालें, हें माझें महद्भाग्यच समजलें पाहिजे. कारण, त्यामुळें मी आतां जागृत झालों आहे व माझ्या डोळ्यांत चांगलें अंजन पडलें आहे. त्या वेळीं माझ्या मनांत जें विषयवैराग्य बाणलें नव्हतें, तें सांप्रत बाणलें असून मी आतां अमृताप्रमाणें शीतल आणि स्वच्छ अशा शमसुखांत प्रवेश करीत आहे. पुनःपुन्हां आशेच्या नादीं लागणें, पुनःपुन्हां द्रव्यार्जन करणें, पुनःपुन्हां कांतेची मनधरणी करणें आणि अहोरात्र संपत्तीचें रक्षण करणें या गोष्टींचा मला आतां अगदीं वीट आला आहे. अहाहा! शमभूमीमध्ये, मी आतां प्रवेश करणार आहे, ती किती रम्य आहे! व तिचा अंतर्भाग किती शीतल आहे! शांतिगुणामध्ये स्वरोस्वरच सर्व सुखदुःखदृष्टी शांत होतात! माझा सर्व ताप शांत झाला आहे, मला अनिर्वचनीय सुख प्राप्त झालें आहे, किंबहुना मी चंद्रबिंबांतच प्रवेश केला आहे कीं काय, असें मला वाटतें! अरेरे! आजपर्यंत मी भोगोत्कंठित होऊन मनोवेगानें किती देशामध्ये वणवण करीत फिरलों आणि शरीराला किती क्लेश दिले! वैभव संपादन करणें हें निःसंशय कष्टप्रद आहे! शरीर, मग तें माझें असो किंवा स्त्रीचें असो, मांसमयच ना? परंतु आपल्या स्त्रीला आलिंगन देण्यांत आणि तिचा उपभोग घेण्यांत मी आजपर्यंत केवढी धन्यता मानीत होतो! परंतु हा सर्व केवळ मोहविलास आहे, हें माझ्या आतां पूर्णपणें लक्षांत आलें आहे. मी जगातील बैरागी

सीमा पाहिली, निष्कंटक राज्यादि सुखाचा उपभोग घेतला आणि संपूर्ण मृतमात्रांना स्व-पराक्रमाने आपल्या पायाखाली लोळावयास लावले. तथापि त्यापासून कोणत्या शाश्वत सुखाचा लाभ झाला? या लोकांत रहा, नाग-लोकांत जा, कीं परलोकांत जा, पुनः पुन्हा तेच तेच भोग भोगावयाचे ! भोगांत अपूर्वता अशी कोठेच नाही. यास्तव सर्व दृश्य विषयांचा त्याग करून मी आतां आत्मस्वरूपाच्या पूर्णानंदांत स्थिर होतो म्हणजे झालें. स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ या लोकांमध्ये स्त्रिया, रत्ने वगैरे जे जे विषय सारभूत वाटतात, ते ते सर्व नश्वर असल्यामुळे निःसशय असार आहेत. या तुच्छ जगताचा लोभ धरून एखाद्या बालिश मनुष्याप्रमाणे मी एवढा देव देवांबरोबर विनाकारण कलह केला. केवळ मनानेच निर्माण केलेल्या या जगताच्या अधिपत्यरूपी महाव्याधीला बेलून मला काय करावयाचें आहे ! महात्म्यांच्या ठिकाणीं विषयांचा अनुराग कोटून असणार ? पण हाय हाय ! मी इतके दिवस अनर्थाचाच अर्थ मानून कवटाळीत होतो आणि अज्ञानमदिरेच्या धुंदीत आपल्याच मरणाचा कारणीभूत होणाऱ्या विषयांचें सेवन करण्यांत गढून गेलों होतो. चंचल तृष्णेच्या नादीं लागून म्यां मूढाने आपल्या पश्चात्तापाच्या अभिवृद्धीकरितां या त्रिभुवनांत कोणतीं पातकीं कर्मे करावयाचीं ठेविलीं आहेत ! परंतु आतां गतगोष्टींबद्दल शोक करण्यांत काय अर्थ आहे ? सांप्रत मोहाची चिकित्सा करून मनुष्यजन्माचें साफल्य कसें होईल, याचाच विचार करणें युक्त आहे. ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्राचें मंथन करतां करतां अखेरीस अमृताची प्राप्ति झाली, त्याप्रमाणें अपरिमित ब्रह्मस्वरूपाशीं तादात्म्य पावून मी केव्हां एकदांचा पूर्णानंदांत निमग्न होईन ! वास्तव ' हा प्रपंच म्हणजे गुरुवर्य शुक्राचार्य यांच्या मूर्तीचें दर्शन होतां.

काय ? अहंप्रत्ययानें जाणलें जाणारें जीवत-त्व काय आहे ? ' वगैरे गोष्टींचें ज्ञान ज्या आत्मदर्शनानें होतें, त्याच्या प्राप्तीचा उपाय गुरुवर्य शुक्राचार्यांना विचारून मी आपल्या अज्ञानाची आतांच्या आतां शांति करून टाकतो म्हणजे झालें. स्वतः योगसंसिद्ध असून शिष्यांवर अनुग्रह करण्यास उद्युक्त असलेल्या भगवान् शुक्राचार्यांचें मी आतां स्मरण करतो; व त्यांनीं मला उपदेश केला म्हणजे त्याचा दृढ अभ्यास करून त्या अनंत वैभवानें संपन्न असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणीं तद्रूप होऊन राहीन. कारण, महात्म्यांची अर्थपूर्ण उपदेशवाणी केव्हांहि विफल होत नाही !

सर्ग २६

—:ॐ:—

१. शुक्राचार्य बलीजवळ येतात आणि त्याचा संक्षेपतः तत्त्वोपदेश करून आकाशमार्गानें निघून जातात.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! अशा रीतीने विचार केल्यानंतर त्या महापराक्रमी बलीने नेत्र अधोन्मीलित करून ब्रह्माकाशमध्ये विश्रांति घेणाऱ्या कमलनयन शुक्राचार्यांचें स्मरण केलें. त्याबरोबर निरंतर ध्यानामध्ये निमग्न असलेल्या त्या भार्गवाला आपल्या ब्रह्मस्वरूपी अंतःकरणांत बलीची स्थिति दिसली व तत्त्वज्ञानासेमुळे तो आपल्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे असे पाहून, ज्या रत्नखचित वातायनामध्ये बळि चिंतन करीत बसला होता, त्या ठिकाणीं येऊन शुक्राचार्यांनीं बलीला साक्षात् दर्शन दिलें. त्याबरोबर सूर्यकिरणांचा स्पर्श होताच कमल प्रफुल्लित होतें त्याप्रमाणें, गुरुवर्य शुक्राचार्यांच्या शरीरांतून फाकलेल्या प्रभाचे शरीरास स्पर्श होताच बळि देहमानावर आल्लुच होता.

बलीनें रत्नें आणि (कल्पवृक्षावरील) मंदार-
पुष्पं यांनीं युक्त असलेल्या अर्घ्यानें त्यांची पूजा
करून त्यांना वंदन केलें. नंतर मूल्यवान् आस-
नावर गुरुवर्य बसलेले आहेत, अशा स्थितींत
बलीनें भाषण करण्यास सुरुवात केली.

बलिः—भगवान् ! ज्याप्रमाणें सूर्याची प्रभा
प्राण्यांना आपलीं उचित कार्यें करण्याला प्रवृत्त
करते, त्याप्रमाणें आपल्या प्रसादाने उत्पन्न
झालेली प्रतिभा मला आपणाशीं बोलण्यास
प्रवृत्त करीत आहे. महामोहांत पाडणाऱ्या
भोगांविषयीं मी विरक्त झालों आहे; यास्तव
ज्ञानाच्या योगानें मोहसंमोह नष्ट करणारें
तत्त्व काय आहे, तें जाणण्याची मला उत्कंठा
लागली आहे. म्हणून मी विचारतो कीं, या
विषयसुखांची मर्यादा तरी कोठपर्यंत आहे ? या
भोगांचें रहस्य काय आहे ? तसेंच मी, आपण
व हे सर्व लोक ह्यांचें तत्त्व काय आहे ?
सारांश, भोग, भोक्ता आणि भोग्य वस्तू यांचें
स्वरूप काय आहे, हें आपल्या मुखानें ऐक-
ण्याची मला इच्छा झाली आहे. तरी त्यासं-
बंधाचें सविस्तर विवेचन करावें, अशी आप-
णांस माझी प्रार्थना आहे.

श्रीशुक्रः—दानवश्रेष्ठ बले ! उगीच
पाल्हाळिक बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? शिवाय
मला लवकरच आकाशमंडलांत स्वस्थानी जाव-
याचें असल्यामुळे सध्यां तितका वेळहि नाही.
याकरितां तुझ्या तिन्ही प्रश्नांचें उत्तर मी
संक्षिप्त रीतीनें देत आहे तें ऐक. या जगतांत सर्व
चित् आहे, या सर्व दृश्याचा उत्कर्षावधि
चितच आहे आणि हें सर्व भोग्यजातहि चिन्मय
आहे. तसेंच तूं, मी वगैरे भोक्तृवर्गाहि चिद्रू-
पच आहे. मी सांगितलेल्या संक्षिप्त उपदेशा-
वर पूर्ण श्रद्धा ठेवून तूं त्याप्रमाणें विचार करीत
जाशील, तर तुला निश्चयानें सर्व प्राप्त होईल.
परंतु तसें न करशील, तर मी कितीहि कंठ-

शोष करून उपदेश केला, तरी श्रद्धा आणि
विवेक यांच्या अभावीं, राखें टाकलेल्या आहु-
तीप्रमाणें तो उपदेश व्यर्थ झाल्याशिवाय राह-
णार नाही. चित्तत्त्वानें विषयाकार होणें हाच
मोठा बंध असून त्यापासून मुक्त होणें हीच मुक्ति
होय. चित्तनें चेत्याकाररहित होणें म्हणजेच
पूर्णात्मा होणें असून हेंच सर्व सिद्धान्तांचें सार
आहे. हें तत्त्व लक्षांत ठेवून तूं आपली वृत्ति
अखंड चिदाकार करून पाहूं लागशील, तर
तुला आपोआपच त्या अनंत पदाची प्राप्ति
होईल. असो. दानवेद्रा ! मी आतां याच
चिदाकाशांतील स्वस्थानाप्रत जातो. त्या ठिकाणीं
सात मुनी कांहीं देवकार्यासाठीं जमलेले
आहेत व त्या ठिकाणीं मलाहि अवश्य गेलें
पाहिजे. कारण राजन् ! जायर्थत हा देह आहे,
तोंपर्यंत जीवन्मुक्त पुरुषानाहि आपल्या यथा-
प्राप्त क्रियांचा त्याग करणे स्वभावतःच आव-
डत नाही.

अशा रीतीनें भाषण केल्यानंतर भृगुपुत्र
शुक्राचार्यांनीं पुष्परेणूंनीं व्याप्त झालेल्या भ्रम-
राप्रमाणें नक्षत्रांनीं व्याप्त झालेल्या आकाशांत
समुद्र आणि मेघमंडळ यांवरून मोठ्या वेगानें
उड्डाण केलें.

सर्ग २७

—:—:—

१. शुक्राचार्यांनीं सांगितलेल्या मार्गानें विचार
करण्या बलीला ज्ञान होतें आणि तो ब्रह्मा-
नंदाचा अनुभव घेत पुष्कळ काळपर्यंत रहातो.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! सुर आणि असुर
यांच्या सभेमध्ये श्रेष्ठता पावलेले भृगुपुत्र शुक्रा-
चार्य निघून गेल्यानंतर तो बुद्धिमंतांमधील
श्रेष्ठ बाले याप्रमाणे विचार करूं लागलाः—
“ भगवान् शुक्राचार्यांनीं मला आतां जो उप-
देश केला, तो अगदीं योग्य आहे. हें जग-

त्रय चित्तच आहे. तसेंच मी, हे लोक, ह्या दिशा आणि सर्व क्रिया चिद्रूपच आहेत. फार काय, पण हें सर्व सबाह्याभ्यंतर परमार्थदृष्ट्या चित्तच आहे; चिद्व्यतिरिक्त कोठें कांहींच पदार्थ नाही. कारण, 'हा सूर्य आहे' अशा रीतीने चित्तने सूर्याला प्रकाशित केले नाही, तर मग सूर्य आणि अंधकार यांत भेद तो काय रहाणार ? व 'ही भूमि आहे' अशा रीतीने चित्तने भूमीला प्रकाशित केले नाही, तर भूमीचें भूमित्व तें काय रहाणार ? तसेंच 'ह्या दिशा आहेत' अशा रीतीने दिशांचा किंवा 'हे पर्वत आहेत' अशा रीतीने पर्वतांचा त्या चित्तने निर्देश केला नाही, तर दिशांचें दिशात्व किंवा पर्वतांचें पर्वतत्व तें काय रहाणार ? सारांश जगत्, आकाश इत्यादि सर्व पदार्थ चित्प्रकाशनेच प्रकाशित होतात. हा पर्वतासारखा स्थूल अचेतन देह चित्कडून प्रकाशित केला गेला नाही, तर त्याला देह म्हणून कोण म्हणेल ? सारांश, इंद्रिये चित्, शरीर चित्, मन चित्, इच्छा चित्, आंत चित् व बाहेरहि चित्तच आहे. तसेंच भाव चित् व अभावहि चित्तच आहे. ही सर्व संसारस्थिति त्या चित्ची सत्ता आहे. बोलणें, चालणें वगैरे ज्या ज्या विषय-भोगाच्या क्रिया मी करतो, तो तो सर्व चित्चा विलास आहे; कारण, केवळ जड शरीरानें कांहींच होणें शक्य नाही. मग ह्या अचेतन शरीराचा अभिमान बाळगण्यांत तरी काय अर्थ आहे ! लांकडाचा ओंडका किंवा पाषाण यांच्याप्रमाणें असणाऱ्या ह्या जड शरीराला घेऊन मला काय कराययाचे आहे ? कारण, सर्व जगाचा चेतनात्मक आत्मा मी आहे. मी चित् आकाशांत, सूर्यादिकांच्या तेजांत आणि अवशिष्ट भूतत्रयांत आहे. तसेंच देवदानवांच्या देहांत आणि स्थावरजंगमांत मीच आहे. सर्वत्र चित्तच व्यापून आहे, त्यावाचून येथें दुसरी

कल्पनांच संभवत नाही. अशा रीतीने जर दुजे-पणाचा पूर्ण अभाव आहे, तर मग या जगांत शत्रु कोण आणि मित्र तरी कोण आहे ? या बलिनामक शरीराचें मस्तक जरी कोणी तोडलें, तरी त्यामुळें असंग आणि सर्वव्यापी चित्स्वरूपानें युक्त असा जो मी, त्या माझी हानि काय होणार ? ज्याला चित्तने प्रकाशित केले आहे असा द्वेषच द्वेष होऊ शकतो, एरवीं होऊ शकत नाही. यास्तव द्वेषादि सर्व भावाभाव चिदात्मकच होत. विस्तीर्ण त्रिभुवनोदरांत चित्-वांचून दुसरे कांहीं, कितीहि विचार केला, तरी आढळून येत नाही. वास्तविकपणें पाहूं गेलें तर द्वेष नाही, राग नाही मन नाही किंवा त्याच्या वृत्तीहि नाहींत. कारण, अतिशुद्ध अशा चिन्मात्राच्या ठिकाणीं ह्या विकल्पकलना असणार कशा ? मी चित् सर्वांचें अधिष्ठान, सर्वव्यापी, नित्यानंदमयात्मक, विकल्पकलनातीत आणि द्वितीयांशविवर्जित आहे. सर्व नामरूपांना अधिष्ठानभूत असणारी जी चित् तिचें चित् हें नांव सुद्धां वस्तुतः काल्पनिकच आहे. परंतु शब्दात्मिक चिच्छक्ति सर्वाला आधारभूत असून सर्वत्र स्फुरण पावणारी आहे, यांत शंका नाही. गुरुवर्य शुक्राचार्यांना 'कोऽहं'—'मी कोण आहे' असा प्रश्न मी केला होता, त्याचें उत्तर मला या विचारानें आतां आपोआप मिळालें. मी दुसरा कोण असणार ? दुःखादि त्रिपुटीरहित केवळ शुद्धस्वरूप, नित्य उदित, आभासरहित असा द्रष्टा परमेश्वर मीच आहे; व असा जो मी परमेश्वर त्या मजमध्ये हा जीवभाव आरशांत किंवा पाण्यांत पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिम्बाप्रमाणें केवळ मिथ्याच भासमान होत आहे. यास्तव त्या जीवभावाला चरमसाक्षात्कारवृत्तीने युक्त होऊन मी जिकून टाकीन. अशा रीतीने ज्या मधील सर्व दृश्यभाव आणि जीवभाव : नाहीसा झालेला आहे, अशा माझ्या प्रत्यक्षचेतनरूप

आत्मस्वरूपाला नमस्कार असो ! साक्षात्काराला योग्य अशा मनननिदिध्यासरूपी युक्तीने युक्त असलेल्या आणि यच्चयावत् आभासांचा प्रकाश करणाऱ्या माझ्या ब्रह्मस्वरूपाला नमस्कार असो ! चेत्यरहित असलेले चिद्रूप मीच आहे. मी सर्व विशाला सर्व बाजूंनी व्यापून राहिलो आहे. ज्यामधील सर्व विषयसंवेदना नाहीशा झाल्या आहेत, असा सच्चिन्मात्र मी, आकाशासारखा अनंत आहे आणि अणूहूनही अणु आहे. म्हणून या सुखदुःखदशा माझ्या दृष्टीने नाहीतच. तसेंच वर्तमानसंवेदन आणि भूत व भविष्यकाळच्या विषयांचे स्मरण त्या वृत्ती वस्तुतः माझ्या ठिकाणी नाहीतच. जगांतील भावाभाव माझ्या ब्रह्मस्वरूपाचा परिच्छेद करू शकत नाहीत, अर्थात् त्याला मर्यादित करू शकत नाहीत. अथवा त्यांनी माझे स्वरूप संकुचित केले असे जरी क्षणभर मानले, तरी त्यामुळे माझे काय बिघडले ? सर्वच जर मी आहे, माझ्या व्यतिरिक्त दुसरे काही नाही, तर जगांतील भावाभावानी उत्पन्न केलेला मर्यादितपणा मला बाधक होऊ शकत नाही. कारण, हातातील वस्तु उजव्या हाताने चोरली, तरी त्या दोन्ही हातांशी अभिन्न असलेल्या मनुष्याचे त्यामुळे कोणते नुकसान होणार ? याच न्यायाने कोणी कोणाला काही दिले किंवा कोणापासून काही घेतले, तरी त्या क्रिया वास्तविक माझ्या ठिकाणीच होत असल्यामुळे मला त्यांबद्दल काही वाटण्याचे कारण नाही. मी जर चिद्रूप आहे, जे जे आहे ते ते सर्व जर मीच आहे, तर मला संकल्पविकल्प करून तरी काय करावयाचे आहे ? मी आजपर्यंत अज्ञानामुळे क्षुब्ध होत असें, परंतु आता तत्त्वबोध करून घेऊन शांत होतो म्हणजे झाले. ”

अशा रीतीने विचार करून परमतत्त्वज्ञ बलि उक्तरामधील [स्थूल, सूक्ष्म व कारण, किंवा

जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ति यांच्या दर्शक असलेल्या अ, उ, म ह्या] तीन मात्रांचा त्याग करून अर्धमात्रेने दर्शित केल्या जाणाऱ्या तुरीय आत्म्याच ध्यान करीत मौन धारण करून स्वस्थ बसला. या वेळी त्याचे सर्व संकल्प शांत झाले, झाडून साऱ्या वृत्ती लीन झाल्या, चेत्य, चित्तक आणि चिंतन, ध्याता, ध्येय आणि ध्यान इत्यादि त्रिपुटी अजिबात मावळून गेल्या आणि सर्व वासना अस्तंगत झाल्या. यामुळे एखाद्या निर्वात प्रदेशांतील दीपज्योतीप्रमाणे त्याची वृत्ति निश्चल होऊन आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर झाली. अशा रीतीने शांतचित्त झालेला बलि त्या रत्नखचित वातायनामध्ये पुष्कळ काळपर्यंत बसून राहिला. त्या वेळी पापाणामध्ये खोदलेल्या एखाद्या मूर्तीप्रमाणे तो स्थिर दिसत होता. सारांश, ज्याच्या सर्व एषणा शांत झाल्या आहेत, तसेंच जो मननादि दोषांनी रहित आणि आत्मसत्तेने परिपूर्ण झालेला आहे असा तो शुद्धचित्त बलि शरदृतूतील मेघरहित स्वच्छ आकाशाप्रमाणे शोभू लागला.

सर्ग २८

—:३:—

१. बलीची निश्चेष्टता पाहून दानव खिन्न होतात. २. दानवांनी स्मरण करतांच शुक्राचार्य प्रकट होतात आणि बलीच्या स्थितीचे वर्णन करून दानवांचा शोक घालवतात.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! याप्रमाणे काही दिवस लोटल्यानंतर बलिचे अनुचरभूत दानव आपला स्वामी इतके दिवस राजमंदिराच्या सौधावर एकान्तात बसून काय करीत आहे, हे पहाण्याच्या इच्छेने त्या स्फटिकमय सौधावर चढून ज्या रत्नखचित वातायनामध्ये तो बसला होता, त्या ठिकाणी गेले. त्या दानवसमूहात त्याचे विभादि मंत्री, कुमुदादि धैर्यशाली सामंत,

सुरादिराजे, वृत्तप्रभृति सेनापती हयग्रीवादि, सैनिक, चक्रजादि बांधव, लडुकादि मित्र व वलुकादि खुषमस्करे होते; तसेंच कुबेर, यम, इंद्रप्रभृति देव नजराणे घेऊन तेथे आलेले होते. या राजा-धिराजाची सेवा करण्याला आम्हाला अवसर केव्हा मिळतो, म्हणून वाट पहाणारे यक्ष, विद्याधर आणि नाग, तसेंच हातात चवऱ्या धारण करणाऱ्या रंभातिलोत्तमादि सुंदर अप्सरा त्या ठिकाणी आल्या होत्या. याशिवाय सागर, नद्या, पर्वत, दिशा व उपदिशा ह्यांच्या देवता, तसेंच त्रैलोक्यादरवासी अनेक सिद्ध त्या दानवेन्द्राची सेवा करण्यासाठी त्या ठिकाणी जमले होते. परंतु बलीने त्यांच्याकडे पाहिले सुद्धा नाही. एखाद्या चित्रांतील पर्वताप्रमाणे तो मौन धारण करून ध्यानस्थ बसला होता. बलीच्या जवळ आलेले देवदानव त्याला दुरूनच वंदन करीत असता त्यानी त्याच्याकडे मोठ्या आदराने अवलोकन केले. त्या वेळी बलीने मौन धारण केलेले आहे, असे पाहून दानव खिन्न आणि विस्मित झाले, त्याच्या आप्ताना भीति वाटली आणि देवाना मोठा आनंद झाला. बलीची ती अपूर्व स्थिति पाहून त्याला झाले आहे तरी काय, यासंबंधाने त्याच्या मंत्र्यानी आणि दानवांनी पुष्कळ विचार करून पाहिला, पण कोणाचा काहीच तर्क चालेना. तेव्हा त्या दानवांनी सर्वत्र शुक्राचार्याचे स्मरण केले त्याबरोबर एखाद्या कल्पित गंधर्वनगराप्रमाणे शुक्राचार्याचे भास्वर शरीर त्या दैत्याना समोर दिसू लागले. गुरुवर्य भार्गवाला पहाताच दानवांनी त्याची पूजा केली आणि त्याला उच्च आसनावर नेऊन बसविले. तदनंतर त्या भृगुपुत्र शुक्राने मौन धारण करून ध्यानामध्ये निमग्न असलेल्या दानवेन्द्राकडे प्रेमाने अवलोकन केले आणि क्षणभर स्वस्थ बसल्यासारखे

करून भवभ्रम नष्ट झालेल्या बलीच्या निचे-तेचा चांगला विचार केला. नंतर आपल्या अंगकांतीने क्षीरसागरालाहि मार्गे टाकणाऱ्या त्या भार्गवाने दानवांच्या अज्ञानाबद्दल हंसून भाषण करण्याला सुरुवात केली. तो म्हणाला:—
“ दैत्यांनो ! हा तुमचा स्वामी भगवान् बलि स्वतःच्या विचारानेच सिद्ध झाला असून सर्वाला अधिष्ठानभूत असलेल्या शुद्ध ब्रह्मपदप्राप्त जाऊन पोहोचला आहे. सांप्रत हा स्वरूपानु-ववाचे अनिर्वचनीय सुख आणि विश्रांति घेत स्वस्थ बसला आहे. तरी याला आनंदस्वरूपी आत्म्यामध्ये स्थित असू द्या; याला अनामय ब्रह्मपदामध्ये असाच विश्रांति घेत बसू द्या. आजपर्यंत जगातील भोग्य वस्तूंची प्राप्ति करून घेण्यांत दंग झाल्यामुळे झाला फार कष्ट झाले होते व सध्या तो विश्रांति घेत आहे; तरी त्याला तशीच विश्रांति घेऊ द्या. ह्याच्या चित्तातील भवभ्रम आता शांत झालेला आहे आणि संसारमार्गाचे धुकें अस्तंगत झाले आहे. तरी ह्या ठिकाणी गडबड करून याच्या समाधीचा मंग करू नका. ज्याप्रमाणे रात्रीचा अंधःकार आणि निद्रादि भ्रम नाहीसा करून सूर्याचे किरण दिवस सुरू करतात, त्याप्रमाणे बा-दलीने चित्तातील अज्ञानरूपी अंधःकार नष्ट केला असून सांप्रत तो आत्मलोकाप्रत जाऊन पोहोचला आहे. ज्याप्रमाणे बीजकोशामध्ये सुप्त स्थितीत असलेला अंकुर काही कालाने प्रगट होतो, त्याप्रमाणे एक हजार वर्षे उलटून गेल्यानंतर आपल्या समाधीचा त्याग करून भगवान् बलि देहभानावर येईल. तरी त्या वेळेपर्यंत तुम्ही राजकारभाराची आपली कांय यथायोग्य रीतीने करीत जा.

गुरुवर्य भार्गवाचे हें भाषण ऐकतांच ज्या-प्रमाणे वृक्ष आपल्या ठिकाणाच्या झुप्क मंजरी टाकून देतात, त्याप्रमाणे त्या दानवांनी रागदे-

वापासून उत्पन्न झालेली उद्विग्नता आणि चिंता टाकून दिली. त्यानंतर पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीला अनुसरून त्यांनी पूर्वीप्रमाणे आपा पत्नी राज्यकारभाराचीं कामे करण्यास सुरवात केली. इतकें झाल्यानंतर त्या ठिकाणीं आलेले मानव, नाग, देव आपापल्या स्थानीं निघून गेले, पर्वतांच्या देवता पर्वतांमध्ये आणि दिशांच्या देवता, अर्थात् दिक्पाल निरनिराळ्या दिशांमध्ये निघून गेले; वानरादिक पशू अरण्यांत गेले आणि गरुडादि पक्षी आकाशमार्गाने निघून गेले.

सर्ग २९

—:०:—

१. जीवनमुक्त बलीचें राज्यैश्वर्य. २. बलीप्रमाणें जीवनमुक्त होण्याविषयी रामाला उपदेश.

श्रीवासिष्ठः—रामभद्रा ! अशा रीतीने देवांचीं सहस्रवर्षे उलटून गेल्यानंतर तो असुर-श्रेष्ठ बालि देवांनीं वाजविलेल्या दुंदुभीचा ध्वनि ऐकून समार्धीतून उठला. बालिनें समाधि विसर्जन केल्याची बातमी बालिच्या नगरांत पसरतांच सर्वत्र आनंदीआनंद झाला, आणि सूर्योदय होतांच कमलें प्रफुल्लित होतात त्याप्रमाणें सर्व नागरिकांचीं मुखें टवटवीत दिमू लागलीं. बालिच्या समाधीचें व्युत्थान झाल्यामुळे त्याचे भग्न मरूपर्वताच्या शिखरावरील त्याच्या समाधिस्थानीं यावयास निघाले. परंतु ते येऊन पोहोचण्यापूर्वी बालि आपल्या समाधिकालांतील अनुभवासंबंधानें विचार करूं लागला. तो म्हणाला:—“अहाहा ! या समाधीचें सुख खरोखरच अनिर्वचनीय आहे ! मी या समाधिसुखाचा अनुभव क्षणभरच घेतला खरा; परंतु एवढ्याशा अल्पकाळांतहि माझ्या चित्ताला केवळी विश्रांति मिळाली आहे ! यास्तव मी पाहिजे आणि समाधि लावून तरी काय

आतां ह्याच परमार्थिक स्थितीचा अनुभव घेत रहाणार. कारण ह्या बाह्य ऐश्वर्याचा आणि विषयांचा कितीहि उपभोग घेतला, तरी त्यांत काय अर्थ आहे ? त्यापासून असले विश्रांतिसुख थोडेंच मिळणार आहे ? समाधिस्थितीच्या परिपाकापासून जो निरतिशयानंद प्राप्त होणार आहे, तितका आनंद चंद्रबिंबामध्ये वास केल्यानेंहि प्राप्त होण्यासारखा नाही.” अशा रीतीनें आपल्याशींच भाषण करून तो पुन्हां समाधि लावून बसण्याला तयार झाला. परंतु इतक्यांत चंद्रबिंबाच्या आड मेघ येतात त्याप्रमाणें, बलीचें अनुचर त्याच्या भोंवतीं येऊन उभे राहिले. वलीला पहातांच दैत्यांनीं त्याला मोठ्या आदरानें प्रणाम केला. परंतु त्यांच्या आगमनामुळे व्याकुलचित्त झालेल्या बलीनें त्या पर्वतप्राय धिप्पाडशरिरांनीं युक्त असलेल्या दानवांकडे पहात पहात पुन्हां स्वगत भाषण करण्याला प्रारंभ केला. तो म्हणाला:—“ज्यांतील सर्व संकल्प क्षीण झालेले आहेत, अशी चित् हेंच माझे वास्तवीक स्वरूप आहे. अशा चित्स्वरूपाला या जगांत उपादेय—ग्राह्य असें काय आहे ? अर्थात्, कांहींच नाही, व मनाला सुद्धा जी विषयांची आसक्ति उत्पन्न होते, ती विषयांच्या केवळ दर्शनानें उत्पन्न होत नसून विषयांकडे ग्राह्य बुद्धीनें पाहिल्यामुळेच उत्पन्न होते. तेव्हां मी आतां समाधि लावून बसूं कीं व्यवहार करूं ? मोक्षाच्या इच्छेनें समाधी लावून बसावे असें म्हटलें तर मला बद्ध कोणी केले आहे म्हणून मी मोक्षाची इच्छा करावी ! मी वस्तुतः बद्ध नसताना मोक्षाची इच्छा करावी, हा निव्वळ बालिशपणा होय ! मला आतां बंध नाही आणि मोक्षहि नाही. माझे पूर्वीचें अज्ञान, माझा पूर्वीचा मूर्खपणा आतां नाहीसा झाला आहे. मला आतां ध्यान कशाला

करावयाच आहे ? ध्यानाध्यानभ्रम टाकून देऊन आपलें प्रत्यगात्मरूप अवलोकन करीत असतां माझ्यापुढें जें जें यावयाचें असेल तें तें येईना बापडें ! तें आले म्हणून माझ्या आत्मस्वरूपांत काहीं वाढत नाही किंवा केलें म्हणून काहीं कमीहि होत नाही.' मला आतां ध्यानाची इच्छा नाही कीं ध्यानरहित स्थितीची इच्छा नाही, भोगाची गरज नाही कीं भोगरहित राहण्याची आवश्यकता नाही. मी आतां शांतचित्तानें सर्व अवस्थांमध्ये सारखा राहणार. मला आतां परतत्त्वाची इच्छा नाही. जगस्थितीची जरूरी नाही, ध्यानस्थितीत राहून मला काहीं प्राप्तव्य नाही आणि या वैभवाशीहि काहीं करावयाचें नाही. देहार्शी संबंध नसल्यामुळ मी मृत नाही, प्राणांशी संबंध नसल्यामुळें जिवंत नाही; मी सत् नाही कीं असत् नाही; तसेंच हें शरीर माझें नव्हे आणि माझ्या व्यतिरिक्त असणारी हीं भुवनेंहि माझीं नव्हत. अशा माझ्या बृहत्-व्यापक आत्मस्वरूपाला मी नमस्कार करतां. हें जगद्राज्य असो किंवा नसो, त्याच्याशीं मला काय करावयाचें आहे ? मी आपल्या आत्मस्वरूपांत शांत होऊन राहणार. मला ध्यान करून काय करावयाचें आहे किंवा हें राज्यवैभव घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ? मला जर काहींच कर्तव्य नाही किंवा कशाचीच अपेक्षा उरलेली नाही, तर माझ्याकडे येणारे हे राज्यदि विषय येईनात का बापडे ! मी त्यांना प्रतिबंध तरी काय म्हणून करावा ? माझें शरीर प्राप्तकर्मांत व्यवहार करीत राहिलें तरी त्यांत काय बिघडलें ! त्यामध्ये माझें मन जोपर्यंत आसत

होत नाही, तोपर्यंत या व्यवहारापासून माझें नफानुकसान काहींच नाही." याप्रमाणें विचार करून ज्ञानवंतांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या बलीनें, सूर्यानें कमलांकडे पहावें त्याप्रमाणें, आपल्या सभोवार असलेल्या दैत्यांकडे पाहिलें; व ज्याप्रमाणें वायु पुष्पांतील सुगंध ग्रहण करतो, त्याप्रमाणें दैत्यांनीं केलेले प्रणाम त्यानें दृष्टिपातानेंच ग्रहण केले. तदनंतर तो विरोचन-पुत्र बलि ध्येयवासनात्यागानें सर्व राज्यकारभार पूर्ववत् करूं लागला. त्यानें देव, ब्राह्मण आणि गुरू यांची पूजा केली; सुद्ध, बांधव, सामंत आणि इतर सज्जन यांचा सत्कार केला, नोकरांना देणग्या देऊन संतुष्ट केलें, याचकांना दान दिलें व विचित्र वैभव अर्पण करून स्त्रियांचीं मनें सुप्रसन्न केलीं. पुढें कालमानानें राज्य भरभराटीस चढल्यानंतर बलीला एके दिवशीं अश्वमेध यज्ञ करण्याची इच्छा झाली व त्याप्रमाणें त्यानें शुकाचार्यासारख्याच्या साहाय्यानें तो यज्ञ समाप्त केला. त्याच्या यज्ञामुळें सर्व भुवन तृप्त झाले व देव आणि ऋषि यांनीं सुद्धा त्या यज्ञाची वाहवा केली. बलि हा भोगाची इच्छा करणारा नाही, तर मोक्षार्थी आहे, असें जाणून स्वतः श्रीविष्णु बलीचें आत्यंतिक कल्याण करण्याकरितां त्या ठिकाणीं आले. त्या कार्यकुशल श्रीविष्णूनीं, भोगाकरितां हापापलेल्या आणि म्हणूनच कोंब करण्याला योग्य असलेल्या आपल्या ज्येष्ठ बंधूला, इंद्राला जगद्रूपी अरण्याचा तुकडा देण्याच्या मिषानें बलीला युक्तीनें फसवून त्याच्यापासून तिन्ही भुवनें मायाबलानें हिरावून घेतला व एखाद्या वानराला तळवरांत कोंडून ठेवावें, त्याप्रमाणें त्याला पाताळांत बांधून ठेवलें. रामा ! तो महात्मा बलि अद्याप त्या ठिकाणीं जीवन्मुक्तस्थितीचा उपभोग घेत ध्यानाथ बसला आहे. त्याला पुढें इंद्रपद प्राप्त होणार असून

१ 'एष नि यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्धते कर्मणा नो कनीयाद् '

(बृहदारण्यकोपनिषद्. ४।४।२३)

तो प्रारब्धानें देह धारण करून निर्विकल्प समार्थीत स्थित झालेला आहे. पातालकुहरांत जीवन्मुक्तांच्या स्थितीचा अनुभव घेत असलेला तो बलि आपत्ति आणि संपत्ति यांना सारखेच लेखतो. त्याची बुद्धि सुखामध्ये फुगून जात नाही व दुःखामध्ये खिन्न होत नाही; तर सर्व प्रसंगी चित्रांत काढलेल्या कधी न उगवणाऱ्या व मावळणाऱ्या सूर्याप्रमाणे तीसम आणि स्थिर असते. रामा जीवनाविषयी आस्था बाळगणाऱ्या भोगलंपट जीवांचे उत्कर्ष आणि अपकर्ष हजारों वर्षे पाहून पाहून त्याचें मन दुःखपर्यवसायी भोगाविषयी विरक्त झालें होतें. अनेकविध सुखदुःखीं भोगून आणि दहा कोटी वर्षे त्रैलोक्याचें राज्यसुख अनुभवून शेवटी बलीला वैराग्य प्राप्त झालें आणि त्याचें मन अत्यंत शांत झालें. सुखदुःखांचे आणि संपत्तिविपत्तींचे हजारों आघात सोसल्यानंतर त्यानें मनाने मागाभिलाषाचा त्याग केला आणि पूर्णात्मा होऊन त्यानें पातालकुहरांत आत्मारामाचे ठिकाणी निरंतर वास्तव्य केलें. पुन्हां ह्याच बलीला अखिल जगाचें इंद्रपद प्राप्त होणार असून तें पद तो अनेक वर्षे भोगणार आहे. परंतु त्या इंद्रपदाच्या प्राप्तीनें बलीला हर्ष होणार नाही व आपलें वैभव नाहीसें झाल्यानें त्याला खेदहि होणार नाही; तर सर्व भावांमध्ये समचित्त आणि संतुष्ट राहून जें जें प्राप्तकर्म असेल, तें तें आकाशाप्रमाणे निर्लेप वृत्तीनें करीत तो आपला काळ कंठील.

राघवा ! बलीला विज्ञानाची प्राप्ति कशी झाली, यासंबंधाचा वृत्तान्त मीं तुला येथपर्यंत सांगितला. तरी तूं सुद्धां बलीच्याच दृष्टीचा अवलंब करून जीवन्मुक्तीचें सुख भोगीत रहा. बलीप्रमाणे सतत विचार करून 'मी नित्य आहे' असा स्वानुभवपूर्वक निश्चय कर आणि पौष्ट्यानें तें अद्वयपद प्राप्त करून घे. असुरश्रेष्ठ

बलीसुद्धां दहा कोटी वर्षे जगत्रयाचें राज्य करून अखेरीस विरक्त झाला. तस्मात् महावीर ! हा भोगभार अवश्य दुःखपर्यवसायी आहे. असें समज आणि त्याचा त्याग करून दुःखरहित व आनंदरूप अशा सत्याप्रत जाऊन पोहोच. रामा ! ह्या दृश्यदृष्टी नानाविध विकार उत्पन्न करणाऱ्या आहेत. पर्वत दुरून कितीहि रम्य दिसले तरी त्यावर चढण्याचा यत्न करणारास कष्टच व्हावयाचे, त्याप्रमाणे दृश्य विषयांच्या बाह्यतः रम्य भासणाऱ्या स्वरूपाला भुलून त्यांच्यावर आसक्त होणारांना अखेरीस दुःखच व्हावयाचें. तस्मात् लोकवृत्तीमध्ये इकडे तिकडे धावणाऱ्या चित्ताला आपल्या हृदयाच्या कोठडीमध्ये कोंडून ठेव. तूंच चिदादित्य असून जगामध्ये तूंच सर्वत्र स्थित आहेस. मग शत्रुमित्र हा भेद कांठें राहिला ! अशा स्थितीत तूं असा धेड्यासारखा घोटाळ्यात कां पडतोस ? हें महाबाहो ! तूंच अनंत असा आद्यपुरुष आणि पुरुषोत्तम आहेस. तूंचिद्रूप असून विश्वांतील हजारों पदार्थांच्या रूपानें तूंच स्फुरण पावत आहेस. हें स्थावरजंगमात्मक जगत् नित्योदित आणि शुद्ध अशा तुझ्या आत्मस्वरूपामध्ये सूत्रांत ओंवलेल्या मण्याप्रमाणे स्थित आहे. तुला जन्म नाही, मृत्यु नाही, तर तूं अज असा विराटपुरुष आहेस. राघवा ! तूंचिद्रूप असल्यामुळे जन्ममरणाची भ्रांति तुला न होवा. तृष्णेची वृद्धि झाली म्हणजे जन्मादि रोगांचें प्रवर्त्य हातें आणि तृष्णेचा क्षय झाला म्हणजे त्यांचाहि क्षय होतो, असें अन्वयव्यतिरेकानें जाणून तृष्णेचा त्याग कर आणि केवल भोक्ता अर्थात् भोगसाक्षिरूप चिन्मात्र हो. सदासर्वदा उदय पावलेला तूं चित्सूर्य अस्तित्वांत असल्यामुळेच हें संसारस्वप्न भासमान होत आहे. तूं जगनाथ आहेस; अर्थात् तुला खेद करण्याचें यत्किंचितहि कारण नाही

तरी सुखदुःखादि इच्छाशून्य हो. तूं शुद्धचित्त सर्वात्मा आणि सर्व वस्तूंचा प्रकाशक आहेस. जरी कदाचित् तूं अशुद्धचित्त असलास, तरी शुद्धचित्त होण्याचा तुला उपाय सागतो. प्रथमतः तुला जें जें इष्ट वाटेल तें तें अनिष्ट आहे, असें समजत जा आणि जें जें अनिष्ट वाटत असेल ते तें इष्ट आहे, असें समजत जा व अशा रीतीने ज्ञानाच्या सातव्या भूमिकेचा परिपाक होईपर्यंत अभ्यास चालू ठेव व एकदां तुझा मनोजय पूर्ण झाला, म्हणजे मग इष्टानिष्ट दृष्टीचाहि त्याग कर. इष्टानिष्टदृष्टी टाकून दिली म्हणजे समता उदय पावते व ही शाश्वत समता अंतःकरणांत बाणून गेली कीं प्राण्याला पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही. ज्या ज्या ठिकाणीं मन एखाद्या मुलाप्रमाणें आसक्त होईल, तेथून तेथून त्याला परतवून परमात्मतत्त्वांमध्ये स्थिर करावें. अशा रीतीनें मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें उन्मार्गगामी झालेलें मन अभ्यासानें एकदां आपल्या आटोव्यांत आले, म्हणजे मोठा प्रयत्न करून त्याला सर्वात्मभावाने बांधून टाकावें. कारण, त्यापासूनच परमकल्याण होतें. यास्तव भोगसंकल्पांना बळी पडलेल्या आणि शरीरसुख हाच पुरुषार्थ असें मानणाऱ्या मूढांप्रमाणें रामा ! तूं वागूं नकोस. विवेकवैराग्यादि साधनांच्या अभावीं आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याला असमर्थ असलेल्या आणि दुसऱ्यांच्या उत्कीर्ण विसंबून रहाणाऱ्या मूर्खीच्या पराधीन स्थितीपेक्षां ज्यास्त दुःखकारक असें या जगांत कांहीं नाही. हें मौल्य नाहीसें होण्याला विवेक हाच एक उपाय आहे. यास्तव महाबुद्धिवान् रामा ! तूं आपल्या हृदयाशांत उदय पावलेल्या अविवेकरूपी मेघाला विवेकरूपी वायूच्या योगानें उडवून लाव. परंतु जोपर्यंत श्रवण, वैराग्य वगैरे पुरुषप्रयत्नांच्या योगानें आत्मानुग्रह झाला नाही, तोपर्यंत विचाराचा

उदय होत नाही. यास्तव ह्या साधनांचा अवलंब करून आत्मप्रसाद होईल असें करावें. आतां वेद, वेदान्त, शास्त्रार्थ, तर्कदृष्टि इत्यादिकांनीं युक्त असलेला मनुष्याहि जर बहिर्दृष्टि असेल तर त्यालाहि आत्मज्ञान होणार नाही. यासाठीं अतर्मुख होऊन आत्मप्रसाद प्राप्त करून घेतला पाहिजे. आतां या ठिकाणीं तूं कदाचित् अशी शंका बेशील कीं, 'आत्मज्ञान जर प्रत्यक्षदृष्टीनेच होण्यासारखें आहे तर गुरुपदेशाची आवश्यकता ती काय ?' परंतु ही शंका बरोबर नाही. कारण, आपला अनुभव गुरु आणि शास्त्र यांच्याशीं जमला, म्हणजेच प्राज्ञपुरुषाला आपल्या ज्ञानाबद्दल पुरा विश्वास उत्पन्न होतो, एरवीं होत नाही. म्हणून निभ्रांत ज्ञान होण्याला शास्त्र पाहिजे आणि गुरुपदेशहि पाहिजे. रामा ! माझ्या उपदेशानें तुला चांगला बोध झाला आहे आणि तूं स्वतः विचार करून आत्मप्रसाद संपादन केला आहेस. या परमात्मस्वरूपी चित्सूर्याची विस्तृत व्याप्ति माझ्या उपदेशानें तुला कळली आहे, तुझे सर्व संकल्प अस्तंगत झाले आहेत आणि सर्व संदेहविभ्रम निरास पावले आहेत. तसेंच बाह्यार्थचमत्कारांचें कौतुक आणि आत्मतत्त्वज्ञानासाकौतुक यांचें धुकें अजिबात नष्ट होऊन तूं आतां विगतज्वर झाला आहेस. बा मननशीला रामा ! तूं जेव्हां बोधैकरस आत्म्याच्या आवरण आणि विक्षेप यांच्या पलीकडे जाऊन पोहोचशील, तेव्हां तुला अप्राप्तज्ञान आणि त्याचीं साधनें यांची खरी प्राप्ति होईल. मग तुला विवेकवैराग्यादि साधनांचें यत्नानें रक्षण करणें, आलस्यप्रमादादि दोषांचें दूरीकरण करणें, समाधिसुखामृताचें पान करणें, व सप्तभूमिकांचें क्रमाक्रमानें आक्रमण करून आत्मसुख वृद्धिंगत करणें, यांपैकीं कशाचीहि यातायात करण्याचें कारण उरणार नाही

कारण ब्रह्मज्ञानाचा परिपाक झाला म्हणजे या सर्व गोष्टी आपोआप प्राप्त होऊन तू ब्रह्म-पदाप्रत जाऊन पोहोचशील.

सर्ग ३०

—:०:—

१. प्रल्हादाचे आख्यान. २. हिरण्यकश्यपूचा पराक्रम, प्रल्हादादि पुत्रांची उत्पत्ति, नृसिंहाकडून हिरण्यकश्यपु आणि इतर दैत्य यांचा वध आणि तांचे स्वबांधवांनी केलेले और्ध्वदेहिक.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! काकेतालीय न्यायाने विचारपूर्वक ज्ञानोदय कसा होतो, हे जनकाच्या आख्यानावरून तुला सांगितलें. तसेंच शास्त्र आणि गुरु यांचा अनुग्रह होऊन आत्म-विचाराने ज्ञानोदय कसा होतो, हे बलीच्या आख्यानावरून तुला स्पष्ट करून सांगितलें. आतां उपसनेच्या योगाने ईश्वरानुग्रह होऊन प्रथम आत्मविचार आणि त्यानंतर क्रमाने ज्ञानोत्पत्ति कशी होते, याचे स्पष्टीकरण प्रल्हादाचे चरित्र सांगून मी कण्णार आहे, तरी तें लक्षपूर्वक ऐक.

ज्याने आपल्या अद्वितीय पराक्रमाने सर्व सुरासुरांना पळावयास लावले, असा भगवान् विष्णूसारखा हिरण्यकशिपु नांवाचा एक मोठा दैत्य पातालकुहरांत राज्य करीत होता. ज्याप्रमाणे अमराळा आश्रयभूत असलेल्या एखाद्या कमलाचे राजहंस लीलेने आक्रमण करतो, त्याप्रमाणे त्या दैत्येश्वराने संपूर्ण त्रिभुवनाचे आक्रमण केले होते व इंद्रालाहि जिंकले होते. ज्याप्रमाणे एखादा मदोन्मत्त हत्ती सरोवरांत शिरून हंसाचा विध्वंस करतो आणि अमरांना वश करतो, त्याप्रमाणे त्या दैत्यराजाने सुरासुरांतील सर्व राजे न हांसे करून त्यांचीं राज्ये हरण केली आणि त्रैलोक्याचे राज्य केले. अशा रीतीने राज्यसुख अनुभवीत असतां वसंत

ऋतुमध्ये वृक्षांना अंकुर फुटावे त्याप्रमाणे, त्या असुराधिपतीला कालेवरून पुत्र होऊन ते लवकरच लहानाचे मोठे झाले. तें जसजसे वाढू लागले तसतसे त्याचे तेज सूर्याच्या किरणांप्रमाणे चोहोंकडे पसरू लागले. त्या राजपुत्रांमध्ये प्रल्हाद नांवाचा युवराज होता. ज्याप्रमाणे मृत्यवान् रत्नांमध्ये कौस्तुभश्रेष्ठ असतो, त्याप्रमाणे सर्व राजपुत्रांत तो श्रेष्ठ होता. अशा त्या पुत्राच्या योगाने, सर्व सौंदर्ययुक्त वसंतामुळे संवत्सर शोभतो त्याप्रमाणे, तो दानवेश्वर शोभत होता. पुत्रांचे साहाय्य, सैन्याची कडेकोट तयारी आणि खजिन्यांत अलोट संपत्तीचा संग्रह, इतकीं साधनें अनुकूल असल्यामुळे गंडस्थळांतील छिद्रांतून मद गळणाऱ्या हत्तीप्रमाणे तो उन्मत्त झाला आणि त्यानें त्रिभुवनाला 'त्राहि त्राहि' करून सोडले. कल्पा-न्तकाळचे कर (किरण) ज्याप्रमाणे जगत्रयाला दुःसह होतात, त्याप्रमाणे त्यानें बसविलेले नवे नवे कर लोकांना दुःसह होऊ लागले. एखादा मुलगा दुर्वर्तनी निघाला असता त्याच्या आंतेष्टांना वाईट वाटते, त्याप्रमाणे हिरण्यकशिपूच्या कृत्यामुळे सूर्यचंद्रादि देवांना अत्यंत खेद झाला. इतरांचे अपराध पोटांत घालणे हे महात्म्यांचे लक्षण असते, ही गोष्ट खरी; परंतु वारंवार अपराध करणाऱ्या दुर्जनांचे पारिपत्य करणे महात्म्यांनाहि अग्रेसरीस भाग पडते. यास्तव हिरण्यकशिपूचा वध करण्याविषयी सर्व देवांनी भगवान् नारायणाची प्रार्थना केली. तेव्हां भगवान् नारायणाने त्या दैत्येन्द्ररूपी मदोन्मत्त हत्तीचे पारिपत्य करण्यासाठीं नारसिंहचे उग्र रूप धारण केले. नारायणाचे तें रूप इतके भयंकर होते की, त्यानें जांभई दत्ताचे प्रलयकालीं उध्वस्त होणारे विश्वाच्या घर्षरध्वनीप्रमाणे त्याचा शब्द होत अस. त्याची नसें

त्याचा कोठे मागमूसही लागेनासा झाला. अशा शीतीने ज्यातील सर्व दैत्य पळून गेलेले आहेत आणि हिरण्यकश्यपूच्या अंतःपुराची राखरांगोळी झालेली आहे, अशाप्रकारचे ते पातालतल प्रलयकाळी चक्काचूर झालेल्या जगाप्रमाणे उध्वस्त होऊन गेले. याप्रमाणे त्या नारसिंहाने अकार्णीच कल्पान्तकाळची क्रिया केली आणि त्या दानवाधिपति हिरण्यकश्यपूचा वध केला, तेव्हा सर्व देवांना मोठा धीर आला आणि त्यांनी नारसिंहाची मोठ्या आदराने पूजा केली. नंतर नारसिंहरूप धारण करणारा भगवान् नारायण आपल्या अनिर्वचनीय स्थानाप्रत जाऊन पोहोचला. इकडे मरतां मरतां वांचलेल्या दैत्यांचे पालन करण्याचे काम प्रल्हादाने सुरू केल्यामुळे एखाद्या शुष्क झालेल्या सरोवराचा पक्ष्यांनी आश्रय करावा त्याप्रमाणे, पळून गेलेले दैत्य जळून खाक झालेल्या आपल्या देशामध्ये परत आले, त्यांनी आपल्या मृत बांधवाबद्दल विला. केला आणि अखेरीस मृतांचे और्ध्वदेहिक केले. नंतर ज्यांचे बांधव मृत किंवा दगड झाले होते, अशा दैत्यांना बोध करून प्रल्हादाने त्यांचे हळुहळु सांत्वन केले. त्या वेळीं सर्व दानव मांढ्या कमलाच्या चित्राप्रमाणे निश्चल झाले असून शोकभराने अगदीं दीन झाल्यामुळे ज्यांचीं पाने आणि शाखा जळून खाक झाल्या आहेत, अशा वृक्षाप्रमाणे निस्तेज आणि निचेष्ट दिसत होते.

— : * : —

१ श्रीगणेशाय नमः । प्रथमं आदिपञ्चम्यम् ।
अथ श्रीगणेशस्तोत्रम् ।

श्रीवमिष्ठ—रमा ! नंतर दुःखानें पोळ-
लेल। प्रल्हाद ज्यांतलि भाठमाळे दानव मारून

टाकण्यांत आले होते, अशा पातालांत मौन धारण करून आपल्याशीं विचार करूं लागला. तो म्हणाला:—“ याला आतां उपाय तरी काय करावा ? जेथें म्हणून वृक्षाचा जोरदार कोंब उगवेल तेथें वानरांनीं जाऊन तो खाऊन टाकावा, त्याप्रमाणें आमच्या वंशामध्ये जो जो तेजस्वी पुरुष उत्पन्न होतो त्याची त्याची हा हरि वाट लावतो आणि कोणाला वर डोकें म्हणून काढूं देत नाही. हिमालयावर उगवणारीं कमलें कायम ठिकूं शकत नाहीत, त्याप्रमाणें या आमच्या पातालामध्ये उत्पन्न होणारे पराक्रमी दैत्य टिकत नाहीत. समुद्रावरील लाटांप्रमाणें भयंकर आकार धारण करणारे आणि गर्जना करणारे दैत्य उत्पन्न होतात न होतात तों क्षणांत नाश पावतात. हाय हाय ! आमची राज्यादि बाह्य संपत्ति आणि उत्साहहर्षादि आंतरसंपत्ति नष्ट झाल्यामुळे आमचे शत्रू जे देव ते काळोखांतील काजव्याप्रमाणें कसे चमकत आहेत पहा ! रात्रीच्या वेळीं ज्यांचीं हृदये अंधकारानें व्याप्त झालेलीं आहेत आणि ज्यांची पत्ररूपी संपत्ति संकुचित झाली आहे, अशीं सूर्यविकासी कमलें म्लान होऊन जातात त्याप्रमाणें, माझे बांधव ऐश्वर्यहीन होऊन सांप्रत शोक करीत आहेत. मृगराज सिंह नाहीसा होतांच त्याचें अरण्य सहस्राबाधि क्षुद्र हरिणांकडून खुशाल तुडविलें जातें, त्याप्रमाणें माझे बाबा मृत्युवश झाल्याबरोबर ह्या दुष्ट देवांनीं त्यांचे राज्य कसे व्यापून टाकलें आहे पहा ! जे देव पूर्वीं माझ्या बाबांच्या सिंहासनापुढें नम्रभावानें प्रणाम करीत असत, तेच आज त्या सिंहासनाचा उपमर्द करीत आहेत. माझे हे बांधव निरुद्योगी, निस्तेज, दीन आणि दुःखीकष्टी झाले असून ज्यांचीं पानें जळून गेलीं आहेत अशा कमलांप्रमाणें सांप्रत शोभत नाहीसे झाले आहेत

प्रचंड वावटळीमुळे घरांतून राख उडून धूपानें किंवा धुराने या असुरवीरांचीं घरे व्यापून टाकलीं आहेत. दैत्यांच्या घरांचीं दारें नाहीशीं करण्यांत आलीं असून त्यांच्या अंतःपुरांतील भिंतीवरील पाचेच्या मण्यांची शोभा पार नष्ट झाली असून सांप्रत त्या भिंतीवरून लहान लहान यवांकुर वाढले आहेत. प्रत्यक्ष त्रैलोक्याच्या मध्यावर असलेल्या मेरुपर्वताचाहि चक्काचूर करण्याला समर्थ असलेले मत्त हत्तीसारखे दानव, पूर्वीं माझ्या बाबांच्या वेळेला देव दिसत असत ते सध्यां दीनदुबळे झालेले दिसत आहेत. यावरून असेच म्हणावें लागते कीं, दैवाला असाध्य असें या जगांत काय आहे ? या दानवांच्या स्त्रिया गांवांत शिरलेल्या हरिणींप्रमाणें कोठें झाडाचें पान हाललें तरी सुद्धां शत्रु आला असें समजून थरकाप भिकूं लागतात. येथील दिव्यवृक्षांवरील जे रत्नांचे धोंस असुरस्त्रिया कर्णभूषणें म्हणून वापरीत असत, ते या नारसिंहानें आपल्या हातानें उपटून टाकले असून त्या वृक्षांचीं खोडें तेवढीं शिल्लक राहिलीं आहेत. परंतु तिकडे नंदनवनामध्ये दिव्य लता, पत्रें, शाखा आणि रत्नगुच्छ यांच्या योगानें शोभणाऱ्या कल्पवृक्षाची पुन्हां लागवण करण्यांत येत आहे. पूर्वीं बंदिवान् करून आणलेल्या देवांगनांचीं मुखें असुर प्रशंसापूर्वक अवलोकन करीत असत, पण आज आमच्याच बंदिवान् केलेल्या स्त्रियांचीं मुखें देव मोठ्या आनंदानें पहात असतील. तसेंच मला वाटतें पर्वतांच्या कड्यांवरून वहाणाऱ्या नद्यांप्रमाणें देवांच्या हत्तींच्या गंडस्थळांवरून दानोदकांचे प्रवाह वहात असतील. परंतु इकडे आमच्या हत्तींकडे पहा, त्यांचीं गंडस्थळे शुष्क होऊन त्यांवरून शुष्क मरुभूमीप्रमाणें धूळ उडालेली दिसत आहे. परागयुक्त वायुलहरींच्या संचारामुळे ज्यांच्या अंगाला मंदारपुष्पांचा सुवास येत

आहे, असे मेरुशिखरांप्रमाणें दिसणारे भव्य दैत्य अलीकडे दुर्लभ झाले आहेत. दानवांच्या अंतःपुरामध्ये रहाण्याला योग्य असलेल्या देव आणि गंधर्व यांच्या सुंदर स्त्रिया वृक्षांवरील मंजरींप्रमाणें आज मेरुपर्वतावर वास्तव्य करीत आहेत. हाय हाय ! देवांगना नृत्य करते वेळीं आमची विटंबना करण्याकरितांच वाळलेल्या कमिलिनीसारख्या निस्तेज झालेल्या आमच्या विलासिनी स्त्रियांचे हावभाव मुद्दाम करून दाखवीत असतील. पूर्वी माझ्या बावांवर ज्या चवऱ्या वारीत असत, त्याच चवऱ्या आज इंद्रावर वारीत असतील. ज्याच्या पराक्रमाचें नुसतें स्मरण झालें तरी आम्हांला भय वाटतें, अशा त्या हरीच्या कृपा-प्रसादामुळें देव आज वैभवाच्या शिखरास चढले आहेत आणि त्याच्या अवकृपेमुळे आम्हांला ही दुःखकारक आपत्ति प्राप्त झाली आहे. त्या हरीच्या बाहुरूपी छायेमध्ये देव खुशाल विश्रान्ति घेत बसले आहेत व हिमाचलाच्या शिखराप्रमाणें त्यांना यात्किंचितहि ताप होत नाही. ज्याप्रमाणें पर्वत आणि वृक्ष यांच्या शिखरांच्या आश्रयानें राहणारे वानर शिकारी कुत्र्यांची त्रेधा उडवितात, त्याप्रमाणें हरीच्या पराक्रमाचा आश्रय करून रहाणारे हे देव आम्हां बलवान् दानवांनाही त्रास देतात आणि आमचा पाताळांत कोंडमारा करतात. व त्यामुळें अलंकारांनाहि शोभा देणारी असुर-स्त्रियांची रमणीय मुखकमळें दुःखाश्रुरूपी दं-बिंदूनीं मलिन आणि कलंकित झालीं आहेत. असुरांच्या पराक्रमानें विदीर्ण होऊन जीर्ण झालेला हा भुवनमंडप नीलमण्यांच्या स्तंभा-प्रमाणें शोभणाऱ्या आपल्या भुजांनीं तो श्री-हरीच सांवरून धरीत आहे. ज्याप्रमाणें क्षीर-समुद्रांत बुडणाऱ्या मंदराला त्यानें पूर्वी कच्छा-वतारामध्ये तारलें, त्याचप्रमाणें विपत्सागरा-

मध्ये बुडणाऱ्या देवसेनेला तो सांप्रत तारीत आहे. प्रलयकाळचा प्रचंड वायु कुलपर्वतांना उलथून टाकतो, त्याप्रमाणें माझे बाबा आणि दुसरे मोठमोठे असुर यांना त्यानें धुळीस मिळविलें आहे. त्याचे पराक्रमी बाहू म्हणजे जगताचा संहार करण्यास समर्थ असलेला जणु प्रखर अग्नि असून तो मधुदैत्याला ठार मार-णारा महापराक्रमी आणि ऐश्वर्यसंपन्न श्रीहरि देवांचा गुरु आहे व त्याचें आक्रमण करणें आम्हां दानवांना अशक्य आहे. दानवांच्या पराक्रमी बाहूंना छिन्नभिन्न करून टाकणारी जणु कुन्हाडच, अशा त्या श्रीहरीच्या वीर्यानें चढून गेलेला इंद्र एकाद्या मर्कटानें पोराना वांकूल्या दाखवाव्या त्याप्रमाणें आम्हां दान-वांची चेष्टा करतो आणि आम्हांला त्रास देतो. या पुंडरीकाक्षाजवळ शस्त्रास्त्रें नसलीं तरीसुद्धां तो दुर्जयच आहे. कारण, वज्रापेक्षां दृढ असलेल्या त्याला कोणतें शस्त्र व अस्त्र तोड-णार ? ज्यामध्ये एकमेक पर्वतास सोडीत असत अशा तऱ्हेचे आमच्या आज्ञापणजांचे आणि त्याचे अनेक घनघोर रणसंग्राम झालेले आहेत व त्यामुळें युद्धकलेमध्ये त्याचा अभ्या-सहि चांगलाच झाला आहे. त्या घनघोर युद्धप्रसंगींहि जो डगमगला नाही, तो आम-च्यासारख्याशीं युद्ध करतांना भिऊन जाईल, अशी कल्पनासुद्धां करण्याचें कारण नाही एवंच, त्याच्यापुढें आमच्या सारख्यांचा पाड काय ?

आतां त्याला वश करण्याचा मला एकच उपाय दिसतो; व त्यावांचून आम्हांला होणारी पीडा दूर होण्यासारखी नाही, असें माझे मत आहे. तो उपाय म्हटला म्हणजे अंतःकरण-पूर्वक त्याला शरण जाणें हाच होय. या जगांत आपले बुद्धिसर्वस्व आणि क्रियासर्वस्व स्वर्गीं घालून अंतःकरणपूर्वक शरण जाण्याचें जर कोणतें स्थान असेल तर तेंच एक आहे,

त्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि नाही. त्या श्रीहरी-
हून अधिक पराक्रमी असा त्रैलोक्यांत कोणी
नाहीं व उत्पत्ति, स्थिति आणि प्रलय यांचें
कारणहि तोच आहे. यास्तव मी आतां याच
क्षणापासून त्या अज नारायणाला शरण जातो
व तो नारायण म्हणजे दुसरा तिसरा कोणी
नसून मीच तो नारायण आहे. 'नमो नारा-
यणाय' हा मंत्र सर्वार्थसाधक असून ज्याप्रमाणें
आकाशातून वायु नष्ट होत नाही, त्याप्रमाणें
हा मंत्र माझ्या हृदयांतून कधीहि नाहीसा
होणार नाही. मला आतां सर्व दिशा हरि,
आकाश हरि, पृथ्वी हरि व सर्व जगत् आतां
भावनेमुळें सर्वव्यापी हरि झाले आहे. मीच
हरि असून मीच विष्णुमय झालों आहे. स्वतः
अविष्णु असून विष्णूची पूजा करणाऱ्याला
विष्णुपूजेचें फल मिळत नाही. विष्णु-
पूजेचें फल मिळण्याला तद्रूप झालें
पाहिजे; अर्थात् मनुष्यानें विष्णु होऊनच
विष्णूचें पूजन केलें पाहिजे. यास्तव हा मी
आतां स्वतःच विष्णु झालों आहे. त्याचेंच
नाव प्रल्हाद हें आहे, तो हरि आहे; माझ्याहून
हरि निराळा नाही, असा अंतर्निश्चय झाल्या-
मुळें हा पहा मी सर्वव्यापक बनलों आहे. हा
कनकवर्ण विनतासुत (गरुड) अनंत आकाश
व्यापून माझें आसन झाला आहे. माझ्या
हातांमध्ये चक्रगदादि आयुधें फांद्यांवरील
पक्ष्याप्रमाणें विराजमान झालीं आहेत. मंज-
च्यानीं युक्त असलेल्या वृक्षाप्रमाणें शोभणारे व
मंदारमाला आणि भूषणें यांच्यामुळें मनोहर
दिसणारे असे हे माझे चार बाहू नखकांतीच्या
योगानें शोभणारे आहेत. क्षीरसमुद्रातून निघा-
लेली ही लक्ष्मी चंद्राच्या चंचल कलेप्रमाणें
सुंदर चवरी घेऊन माझ्या एका बाजूला उभी
आहे. जिनें सर्व जगाला लीलेनें लुब्ध केलें
आहे आणि जी त्रैलोक्यरूपी वृक्षाची जणुं

मंजरीच आहे, अशी ही कीर्ति माझ्या दुसऱ्या
बाजूला मूर्तिमंत उभी आहे. इंद्रजाला-
प्रमाणें सतत नवें नवें जगज्जाल निर्माण कर-
णारी ही माया माझ्या एका बाजूला उभी
आहे आणि कल्पवृक्षावरील लतेप्रमाणें सर्व
त्रैलोक्यरूपी वृक्षांना जिंकणारी ही लक्ष्मीची
सखी ज्या माझ्या दुसऱ्या बाजूला उभी
आहे. शीतोष्णकिरणांनीं युक्त असलेले
हे चंद्रसूर्य माझ्या मुखाच्या मध्यभागी अस-
लेले नेत्र असून ते सर्व संसार प्रकट करीत
असतात. ही पहा माझी नीलोत्पलाप्रमाणें
श्यामवर्ण आणि पुष्ट मेघाप्रमाणें सुंदर दिस-
णारी शरीरकांति दशदिशांमध्ये पसरली
असून त्यामुळें सर्व दिशा नीलवर्ण झालेल्या
दिसत आहेत. हा पहा माझ्या हातांतील
पाचजन्य नांवाचा गंभीर ध्वनि करणारा शंख.
हा क्षीरसमुद्राप्रमाणें शुभ्रवर्णाचा असून शब्द
हाच ज्याचा आत्मा आहे, अशा आकाशाप्र-
माणें माझ्या हातामध्ये मूर्तिमंत स्थित आहे.
ज्याच्या गाभ्यामध्ये ब्रह्मदेवरूपी भ्रमर निज-
लेला आहे, आणि जें माझ्या नाभीपासून
उत्पन्न झालें आहे, असें हें कमल माझ्या
हातांत आहे, दैत्य आणि दानव यांचें मर्दन
करणारी आणि सुमेरूच्या शिखराप्रमाणें रत्न-
जडित सुवर्णानें युक्त असलेली ही प्रचंड गदा
माझ्या हातांत शोभत आहे. हें पहा माझ्या
हातांतील सुदर्शन चक्र. याची प्रभा नुकत्याच
उगवणाऱ्या सूर्यप्रमाणें दशदिशांमध्ये फांक-
लेली असून त्यामुळें दिक्तांदीवरून तांबूस रंगाची
छटा पसरलेली दिसत आहे. दैत्यरूपी वृक्षांना
तोडणारा जणुं कुठारच असें धूमरेखायुक्त,
अग्नीप्रमाणें सुंदर आणि तेजस्वी दिसणारें
हें नंदक नामक खड्ग माझ्या हातांत शोभत
आहे. कल्पांतकाळच्या पुकरावर्त मेघाप्रमाणें
आणि जी त्रैलोक्यरूपी वृक्षाची जणुं शरवारांचा वर्षाव करणारें आणि इंद्रधनुष्या-

प्रमाणें सुंदर व विशाल दिसणारें हें माझे रत्नजडित शार्ङ्ग धनुष्य आहे. भूतकालीं होऊन गेलेलीं, वर्तमानकाळीं अस्तित्वांस असणारीं आणि भविष्यकालीं अस्तित्वांत येणारीं सहस्रावधि जगें मी आपल्या उदरांत सांठवून ठेविलीं आहेत. पृथ्वी हे माझे पाय आहेत, आकाश हें मस्तक आहे, त्रिभुवन हें शरीर आहे आणि दिशा ह्या कुशी आहेत. गरुडावर आरूढ झालेला आणि शंख, चक्र, गदा धारण करणारा मी साक्षात् मेघश्याम विष्णुच आहे. हे सर्व दुरात्मे पुरुष वायूनें गवताच्या राशी उडवून लावल्या त्याप्रमाणें, मला पाहून पळून जातात. नीलकमलाप्रमाणें श्यामसुंदर, पीतांबरधारी गदायुक्त लक्ष्मीवान् आणि गरुडारूढ असा मी स्वयमेव अच्युत आहे. त्रैलोक्य जाळण्याला समर्थ असलेला जो मी, त्या माझ्यापुढें कोणता प्रतिस्पर्धी वीर उभा रहाणार आहे? व राहिलाच तर अभीमर्थ्ये शलभ नाश पावतात त्याप्रमाणें कालाग्निस्वरूपी जो मी त्या माझ्यापुढें उभे राहणारांचा नाश हा ठेवलेलाच आहे. ज्यांच्या डोळ्यांना विकार असतो ते ज्याप्रमाणें प्रकाश सहन करू शकत नाहींत, त्याचप्रमाणें माझ्यापुढें उभे असलेले हे सुरासुर माझ्या कांतीचें तेज सहन करू शकणार नाहींत. मी विष्णु—ईश्वर असून ब्रह्मा, इंद्र, अग्नि, शंकर वगैरे देव माझी अनेक मुखांनीं वेदवचनानीं स्तुति करतात. हा मी विष्णूच्या आकाराचा आणि सकल ऐश्वर्यसंपन्न झालों आहे. मी सर्व द्रव्यांच्या पलीकडे असून परम-महिम्नानें युक्त आहे. सारांश, ज्याच्या उद-रामध्ये त्रिभुवन सांठविलें गेलें आहे, ज्यानें सर्व दुष्ट प्राण्यांचा संहार केला आहे आणि मेघ, पर्णत, अरण्ये वगैरे वस्तूंचें जें अधिष्ठान-भूत आहे, अशा या माझ्या सकलभयनाशक विशाद् शरीराला मीच वंदन करतां.”

सर्ग ३२

—:—

१. प्रल्हाद श्रीविष्णूची मानसपूजा आणि बाह्य पूजा करतो. २. दानव विष्णुभक्त झाल्याचें ऐकून विस्मित झालेले देव भगवंताला त्याचें कारण विचारतात.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! अशा रीतीनें मनानें चिंतन केल्यानंतर प्रल्हादानें आपली तनु नारायणात्मक केली. नंतर त्या असुरशत्रूची पूजा करण्याच्या हेतूनें त्याचें पुनः चिंतन करण्याला त्याने सुरुवात केली. तो म्हणालाः— “ (स्थूल, सूक्ष्म आणि पर अशा) ज्या वैष्णवी स्वरूपाची मी आतां भावना केली, त्याहून निराळी अशी कोणतीहि समष्टिरूप किंवा व्यष्टिरूप देवतामूर्ति नाहीं, ही गोष्ट खरी. परंतु हाच मद्रूप विष्णु माझ्याहून निराळा आहे, अशी मी आतां पूजेसाठीं भावना करतो. हा पहा गरुडावर आरूढ झालेला, (क्रिया, ज्ञान, इच्छा व अनुग्रह ह्या) चार शक्तींनीं युक्त असलेला, शंखचक्रगदाधारी, श्यामवर्ण, चतुर्भुज, चंद्रसूर्य हेच ज्याचे नेत्र आहेत असा, श्रीमान्, नंदननामक रमणीय खड्गाच्या योगानें शोभायमान् होणारा, पद्म-पाणि, विशालाक्ष, शार्ङ्गधन्वा आणि महा-तेजस्वी असा श्रीविष्णु माझ्यापुढें उभा आहे. तर आतां मी याची सर्व देवगणासह प्रथम मनोमय पूजासामग्रीनें मानसपूजा करतो आणि नंतर या महादेवाची पुन्हां रत्नादि बाह्यपूजासमारंभानें पूजा करीन.” येणेंप्रमाणें विचार करून प्रल्हादानें मनानें पूजासाहित्य गोळा करून त्या लक्ष्मीपति माधवाची मानस-पूजा केली. त्यानें मनानें रत्नस्वचित पात्रें निर्माण करून श्रीविष्णूला अभिषेक केला, चंदनादि सुगंधी द्रव्यांचे लेप लावले, नाना-विध अलंकार धूपदीप समर्पण केले; अनेक-

विष अलंकार घातलें, मंदारमालो, सुवर्णकमल, कल्पवर्षांचे रत्नस्तबक असलेले पुष्पगुच्छ, निरनिराळ्या दिव्य वृक्षांचे पल्लव, अनेक प्रकारच्या पुष्पमाला, किंकिरात, बक, कुंद, चंपक, नीलकमलें, कल्हार, कुमुद, काश, खर्जूर, आम्र, किंशुक, अशोक, मदन, बिल्व, कर्णिकार, किरातक, कदंब, बकुल, निंब, सिंदुवार, पारिभद्र, गुग्गुल, प्रियंगु, पाट, पाटल, धातुपाटल, आम्र, अम्रातक, गव्य, हरीतक, बिभीतक, शाल, ताल, तमाल यांचीं पुष्पें व पत्रें, कोंवळ्या काळ्या, केशराच्या सुगंधानें युक्त असलेल्या आम्रमंजरी, केतकी, शतपत्रकमलें, एलामंजरी इत्यादि अनेकविध साहित्यानें पुष्पांजलि अर्पण करून, तसेंच धूप, दीप, नैवेद्य, तांबूल, प्रदक्षिणा वगैरे सर्व यथोचित उपचार करून शेवटीं प्रल्हादानें आत्मार्पण केलें. अशा रीतीनें त्यानें आपल्या अंतःपुरांतील देवगृहांत हरीची मूर्ति स्थापन करून जगातील सर्व ऐश्वर्य मनानें गोळा केलें आणि मोठ्या भक्तियुक्त अंतःकरणानें त्या दानवाधीशानें जनार्दनाचें बाबतः मोठ्या थाटानें पूजन केलें. सर्व लौकिकद्वयें जमवून मानसपूजेच्या क्रमानेंच त्यानें बाह्यपूजा केली. श्रीविष्णूचें वारंवार पूजन केल्यामुळें प्रल्हादाच्या अंतःकरणाला मोठा संतोष वाटला व तेव्हांपासून दररोज श्रीविष्णूची पूजाअर्चा करण्याचा क्रम त्यानें सुरू ठेवला. याप्रमाणें प्रल्हादानें स्वतः प्रतिदिवशीं पूजाक्रम सुरू केल्यामुळें त्याच्या नगरांतील सर्व दानवांनीं त्याचें अनुकरण करून विष्णुभक्ति करण्याला प्रारंभ केला. राजा हा प्रजेच्या आचाराला कारणीभूत असल्यामुळें जसा राजा तशी प्रजा, हा आचाराच्या बाबतींत ठरलेला नियम आहे. पुढें श्रीविष्णूचा द्वेष करण्याचें टाकून सर्व दैत्य त्याचे भक्त बनले आहेत, ही वार्ता जेव्हां देवलोकापर्यंत गेली, तेव्हां

इंद्रप्रभृति देवांना मोठें आश्चर्य वाटलें. इंद्रादि देव आणि मरुद्गण यांनीं आपसांत पुष्कळ विचार केला, परंतु दानवांनीं विष्णूचा द्वेष टाकून त्याची भक्ति कां आरंभिली, याबद्दल कोणाचा कांहींच तर्क चालेना. राघवा ! अशा रीतीनें आश्चर्यचकित झालेले इंद्रादि देव अमरावतीहून निघाले व क्षीरसमुद्रामध्यें वास करणाऱ्या शेषशायी भगवानाजवळ जाऊन त्यांनीं दैत्यासंबंधाचा सर्व वृत्तान्त त्याला निवेदन केला आणि त्या अपूर्व आश्चर्याचें कारण काय, असें विचारलें. देव म्हणालेः—“भगवन् ! हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, जे दैत्य आपल्याला नेहमीं पाण्यांत पाहणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत, ते आतां आपल्या भजनीं लागले असून आपल्याशीं तादात्म्य पावले आहेत. यात त्याचें काहीं तरी गुप्त कारस्थान असावें, असें आम्हांस वाटतें. कारण, देव, मुनी वगैरेंचा द्वेष करून त्यांचें निवासस्थान ज्या ठिकाणीं आहे, अशा पर्वतांचेहि चूर्ण करणारे दुर्वृत्त दानव कोणीकडे आणि अखेरच्या जन्मीं मोठ्या पुण्याईनेंच प्राप्त होणारी भगवद्भक्ति कोणीकडे ! भगवन् ! एखादा हीन कुळांत उत्पन्न झालेला पुरुष गुणसंपन्न झाला, तर ती गोष्ट अकारणी विकास पावलेल्या पुष्पांच्या मालेप्रमाणें एका दृष्टीनें आनंददायक अगते, त्याचप्रमाणें दुसऱ्या दृष्टीनें उत्पातसूचक, अयोत्त उद्वेगजनक असते. जे ज्या ठिकाणीं युक्त नसतें, तें त्या ठिकाणीं शोभतहि नाही. काचेच्या ढिगांत महामूल्यवान् रत्न कसें शोभणार ? जो प्राणी ज्या सात्त्विक, राजस किंवा तामस प्रकृतीत उत्पन्न झाला असेल, किंवा जो ज्याचा नैसर्गिक गुण असेल, त्यानें त्या गुणांत रहावें हेंच योग्य आहे. रंगरूपानें एकादा कुत्रा बकच्यासारखा असला तरी तो त्यांच्या कळपात कधीं रहात नाही. अयोग्य वस्तूचा योग्य वस्तूशीं संबंध

जडलेला पाहिला, म्हणजे त्या अनौचित्यदोषा-मुळे सुज्ञाना जितकें दुःख होतें, तितकें दुःख अंगांत वज्राच्या सुया टोंचल्यानें हि होत नाही. कमल हें जसें जलामध्ये शोभतें तसें स्थलावर शोभत नाही; कारण, तें त्याचें उचित स्थान नव्हे. ज्याची ज्या ठिकाणीं बसण्याची योग्यता असेल त्यानें त्या ठिकाणींच बसावें व त्यांतच त्याची शोभा आहे. हे अत्यंत अधम नीचकर्मरत, तामसी आणि दुष्ट दानव कोणीकडे आणि वैष्णवी भक्ति कोणीकडे ! यास्तव हे माधवा ! एखादी कमलिनी तापलेल्या माळजमिनीवर उगवल्याचें ऐकून जसा ऐकणाराच्या मनाला आनंद होत नाही, तसें दितिपुत्र-दैत्य माधवभक्त झाल्याचें वर्तमान ऐकून आम्हांला बरें वाटत नाही. ”

सर्ग ३३

—:०:—

१. हरिभक्तीमुळे प्रल्हादाच्या ठिकाणीं विवेकादि गुणांचा उदय होतो. २. प्रल्हादानें केलेली श्रीविष्णूची स्तुति.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें दैत्यांच्या अनुचित वर्तनामुळे क्षुब्ध झालेल्या आणि रागानें गर्जना करणाऱ्या देवांना, मेघानें मयूर-वृंदाशीं भाषण करावें त्याप्रमाणें, भगवान् म्हणाले:—“ देवांनो ! प्रल्हाद भक्तिवान् झाला याबद्दल तुम्हीं खेद करण्याचें कांहीं कारण नाही. स्वभावतःच बलाढ्य असलेले दैत्य माझ्या भक्तीमुळे अधिक बलाढ्य आणि उच्छंखल होतात हें जरी खरें आहे, तरी प्रल्हादासंबंधानें तशी भीति बाळगण्याचें कारण नाही. प्रल्हादाचा हा अखेरचा जन्म असून तो आतां मोक्षप्राप्तीला योग्य झालेला आहे. तो मोक्षार्थी असल्यामुळे त्याला राज्यमुख हें कस्पटाप्रमाणें वाटत आहे. यास्तव तो प्रबळ होऊन

तुमचें राज्य घेईल, ही आपल्या मनांतली भीति तुम्ही काढून टाका. ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं अंकुर धारण करित नाही, त्याप्रमाणें इतउत्तर प्रल्हादाला मातेच्या उदरांत वास्तव्य करावें लागणार नाही. एखादा मनुष्य प्रथम गुणवान् असून मागून गुणहीन झाला तर त्याचा तो क्रम अनर्थकारक आणि पुरुषार्थविघातक आहे, असें विद्वान् समजतात. परंतु एखादा पुरुष प्रथम गुणरहित असून मागून गुणवान् झाला, तर त्याचा तो क्रम सिद्धि प्राप्त करून देणारा आहे, असेंच सर्व मानतात. यास्तव देवांनो ! तुम्ही आपापल्या स्थानीं जाऊन स्वस्थ रहा. प्रल्हादाची भक्ति तुमच्या दुःखाला कारणीभूत होणार नाही. ”

राघवा ! याप्रमाणें देवांना उपदेश केल्यानंतर एखाद्या नदीच्या तटावरील तमालपत्राचा पुष्पगुच्छ लाटेबरोबर आंत जाऊन दिसेनासा होतो, तद्वत् भगवान् विष्णु क्षीरसमुद्राच्या लाटांमध्ये एकदम अंतर्धान पावले व ज्याप्रमाणें आकाशातून क्षीरसमुद्रांत पडलेले जलबिंदू मंदर पर्वताच्या आघातामुळे पुन्हां वर उडून आकाशांत जावे, त्याप्रमाणें देवहि भगवान् विष्णूची पूजा करून स्वस्थानीं निघून गेले. परंतु त्या वेळेपासून प्रल्हादावर देवांचें प्रेम बसत चाललें. कारण, उघडच आहे कीं, ज्या वस्तूवर किंवा मनुष्यावर महात्मे प्रेम करतात, त्यावर सर्वांचा विश्वास बसावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे. इकडे भक्तिवान् प्रल्हादाचें कायावाचामनें करून दररोज देवाधिदेव जनार्दनाचें पूजन करण्याचें काम अव्याहत चालूच होतें. अशा रीतीनें त्याचा पूजेचा क्रम चालला असतां त्या पूजापरायण प्रल्हादाच्या मनांत विवेक, आनंद, वैराग्य वगैरे गुणांचा विकास होऊ लागला. वाढलेल्या वृक्षाप्रमाणें

नीरस असलेल्या भोगांबद्दल त्याला प्रेम वाटे-
नासं झालें आणि ज्याप्रमाणें हरिण हा जन-
समुदायानें युक्त असलेल्या भूमीमध्ये रममाण
होत नाहीं, त्याप्रमाणे तो स्त्रियांच्या ठिकाणीं
रममाण होईनासा झाला. शास्त्रार्थकथनावांचून
दुसऱ्या कोणत्याहि (अशास्त्रीय) लोकप्रवृत्ती
मध्ये त्याचें मन आसक्त होत नसे. ज्याप्रमाणें
भूमीवर कमलिनी उत्पन्न होत नाहीं, त्याप्रमाणें
समाजोत्सवादि दृश्य वस्तूंसंबंधानें त्याच्या मनांत
केव्हांहि प्रीति उत्पन्न होत नसे. ज्याप्रमाणें
एका भोंक न पाडलेल्या मोत्यावर दुसरे तस-
लेंच मोती ठेवेल तरी तें माळेंत टिकत नाहीं,
त्याप्रमाणें त्याचें चित्त भोगरूपीरोगांमध्ये केव्हांहि
अनुरक्त झालें नाहीं. परंतु भोगादि कल्पना
सोडून तें अद्याप पूर्ण शांत झालें नव्हतें, तर
पाळण्यांत ठेवल्याप्रमाणें मधल्यामधेच झोंके
खात होतें, प्रल्हादाच्या मनाची ती आंदोलन
पावणारी स्थिति भगवान् श्रीविष्णूनीं क्षीरसमु-
द्रांतून अंतर्ज्ञानानें पाहिली आणि भक्तांना
आल्हाद देणारे भगवान् श्रीविष्णु पातालमार्गानें
प्रल्हादाच्या देवधरांत त्याच्या पुढें येऊन उभे
राहिले. त्याबरोबर प्रल्हादानें मोठ्या आनंदानें
आणि भक्तीनें भगवंताची पूजा केली; व नंतर
त्यानें आपल्या ससोर प्रत्यक्ष उभे राहिलेल्या
भगवंताची भक्तियुक्त अंतःकरणानें प्रार्थना
करण्यास सुरवात केली.

प्रल्हादः—त्रिभुवनाला सुरक्षित ठेवणारा
सुंदर कोश, बाह्य व आभ्यंतर कलंक हरण
करणारा, स्वयंप्रकाश, अनाथांचें रक्षण कर-
णारा, शरण जाण्याला योग्य, सर्वशक्तिसंपन्न,
जोगुणामुळें अज, सत्त्वगुणामुळें अच्युत आणि
भोगुणामुळें ईश्वर अशीं त्रिगुणात्मक रूपे
शरण करणारा जो तूं श्रीहरि, त्या तुला मी
शरण आलों आहे. नीलकमलाप्रमाणें आणि देणारा जलाशय आणि ज्याच्या हृदयामध्ये
नीलमण्याप्रमाणें कांति असलेला, शरत्कालां-

तील निर्मल आकाशाची उपमा देण्याला योग्य
असलेला भ्रमर, अंधकार किंवा काजळ यांच्या-
प्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे, तसेंच पद्म, चक्र,
आणि गदा धारण करणारा जो तूं, त्या तुला
मी शरण आलों आहे. ज्याचें अंग भ्रमरक-
लापाप्रमाणें सुंदर आहे, ज्याच्या हातांत शुभ्र
कमलाप्रमाणें स्वच्छ शंख शोभत आहे, श्रुति-
रूपी गुंजारव करणारा जणुं भ्रमरच असा ब्रह्म-
देव ज्याच्या नाभिकमलामध्ये वसत आहे आणि
स्वभक्तांचें हृदयकमल हेंच ज्याचा आधार आहे,
अशा निर्मलाला तुला मी शरण आलों आहे.
ज्याचीं शुभ्र नखें ह्याच तारका आहेत, सित-
हास्य हेंच पूर्ण चंद्रबिंब आहे, हृदयावरील
कौस्तुभमण्याची प्रभा हीच आकाशगंगा आहे,
अशा शरत्कालीन आकाशाप्रमाणें भासणाऱ्या
तुला हरीला मी शरण आलों आहे. ज्याच्यापासून
सर्व सृष्टि उत्पन्न होते आणि ज्याच्या ठिकाणीं
ती फिरून लीन होते असा, तसेंच जीं स्वतः
उत्पन्न होत नाहींत व पावत नाहींत, अशीं
विकारशून्य आणि सत्त्वादि गुणांनीं युक्त अस-
लेलीं अनंत कल्याणकारक शरीरें धारण कर-
णारा, आणि प्रलयकाळीं शिशुरूपानें वटपत्रावर
शयन करणारा जो तूं, त्या तुला मी शरण
आलों आहे. ज्याचा उदरप्रांत नाभिकमलाच्या
परागांमुळें पीतवर्ण दिसत आहे, ज्याच्या
वामांकावर लक्ष्मी विराजमान झाली आहे आणि
ज्यानें सायंकाळच्या अरुणप्रभेप्रमाणें दिसणारा
अंगराग धारण केला आहे, असा सुवर्णवर्णाचा
पीतांबर परिधान करणारा जो तूं, त्या तुला
मी शरण आलों आहे. दैत्यरूपी कमलिनीला
छिन्नभिन्न करणारा जणुं हिमकणसमूह, देवरूपी
कमलिनीला प्रफुल्लित करणारा सूर्य, ब्रह्म-
देवाच्या निवासस्थानभूत कमलिनीला आश्रय
क्रमल विराजत आहे असा जो तूं विभु, त्या

तुला मी शरण आलों आहे. त्रिभुवनरूपी कम-
लिनीला प्रफुलित करणारा जणु सूर्य व तिमिर-
सदृश मोह नष्ट करणारा जणु श्रेष्ठ दीप, तसेंच
स्वयंप्रकाश, अजड आणि साक्षात्कारमात्राने
सर्व जीवांची दुःखे हरण करणारा जो तू,
त्या तुला मी शरण आलों आहे.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे अनेकगुणवर्णनाने
युक्त असलेली प्रार्थना ऐकल्यानंतर असुरमर्दन
करणारा आणि लक्ष्मीने आलिंगन दिलेला हरि
प्रल्हादाच्या स्तुतीने संतुष्ट झाला आणि मेघ
ज्याप्रमाणे मयूराला आनंद देणारे भाषण कर-
तो, त्याप्रमाणे मेघश्याम श्रीविष्णु प्रल्हादाला
म्हणाला.

सर्ग ३४

—:•:—

१. भगवान् श्रीविष्णूच्या वरामुळे प्रल्हादाला
सद्बिचार सुचतो. २. आत्मविचारणेमुळे अना-
त्मवर्गाचा निरास होऊन त्याला सच्चिदानंदरूपी
आत्म्याचे दर्शन होतें.

श्रीभगवान्—हे दैत्यकुलचूडामणे ! ज्या-
च्या योगाने जन्मदुःखाची कायमची शांति
होईल, अशा तऱ्हेचा तुला पाहिजे असेल तो
वर माझ्यापासून मागून घे. कारण, तुझ्या
ठिकाणचे श्रेष्ठ गुण पाहून मी तुझ्यावर संतुष्ट
झालों आहे.

प्रल्हादः—भगवन् ! आपण सर्व प्राण्यां-
च्या हृदयांत वास करतां आणि सर्व संक-
ल्पांचे फल देणारे आपणच आहां. यास्तव
विभो ! आपल्याला सर्वांत श्रेष्ठ असे जे फल
वाटत असेल, त्याची मी आपणांपाशी याचना
करीत आहे.

श्रीभगवान्—बा निष्पापा ! तुझ्या सर्व
संकल्पांची शांति होऊन निरतिशयानंदरूपी
परमश्रेष्ठ फलाची प्राप्ति करून देणारा ब्रह्मवि-

श्रांतिदायक विचार तुला सुचो, हाच माझा
तुला आशीर्वाद आहे.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे त्या दैत्यश्रेष्ठ प्रल्हा-
दाला वर दिल्यानंतर समुद्रावरील प्रचंड लाट
गर्जना करून समुद्रांत लीन होते, त्याप्रमाणे
गंभीर ध्वनि करून भगवान् श्रीविष्णु अंत-
र्धान पावले. नंतर प्रल्हादाने मूल्यवान् रत्नांनीं
युक्त असलेली शेवटची पुष्पांजलि भगवंतांना
समर्पण केली आणि उत्तम आसनावर पद्या-
सन घातून त्याने स्तोत्रपाठ करण्याला प्रारंभ-
केला. स्तोत्रपाठ चालला असता तो मनांत-
ल्या मनांत विचार करूं लागला. तो म्ह-
णालाः—“ तू विचारसंपन्न हो, असें मला त्या
भवनाशक देवाने सांगितले आहे ना ? तर
मग मी आतां आत्मविचारणा करतो. जो मी
या भुवनामध्ये बोलतो, चालतो, उभा रहातो
आणि प्रयत्नाने विषयग्रहण करतो, असा मी
आहे तरी कोण ? वृक्ष, तृण, इत्यादिकांनीं
युक्त असलेले हे जग मी खात्रीने नव्हे. कारण,
माझ्याहून अत्यंत भिन्न असलेले हे जग
मी कसा असू शकेन ? बरे, देहच मी आहे
असें म्हणावे तर तेहि जुळत नाही. कारण,
पूर्वी नसून मातेच्या उदरातून उत्पन्न झालेला,
ज्ञानाच्या अभावी बोलण्याला असमर्थ असलेला,
प्राणवायूकडून चलन दिला गेलेला आणि
अल्पकालांत नाश पावणारा असा हा जड देह
मी असेन, हे शक्यच दिसत नाही. आतां ज्याचे
ग्रहण जड कर्णरंध्रांच्या योगाने केले जाते,
आणि ज्याची मंद्र, तार इत्यादि प्रकारांनीं
कल्पना केली जाते, तसेंच जो शून्याकार व
शून्योद्भव (आकाशापासून उत्पन्न झालेला) आहे,
असा क्षणभंगुर आणि अचेतन शब्द मी असेन,
ही गोष्ट संभवत नाही. त्वचेचा विषय
जो स्पर्श तोहि मी नव्हे. कारण, तोहि क्षण-
विनाशी, त्वचेनेच ग्रहण केला जाणारा आणि

अनित्य आहे. जिद्धेचा विषय रस, पण तोहि मी नव्हे. कारण, तो चंचल आणि जड जिद्धेच्या अधीन असून त्याची मर्यादा मुद्धां जिद्धेच्या टोंकापासून फार तर कटापर्यंतच आहे. नेत्रांचा विषय जे रूप तेहि मी नव्हे. कारण, दृश्य डोळ्यांआड झालें म्हणजे रूप-विषय संपला, व डोळे नसले किंवा बिघडले, म्हणजे दृश्य असून नसून सारखेंच. अर्थात्, रूप हा विषय दृश्य आणि त्याला पहाणार नेत्र यांच्या सर्वस्वी अधीन आहे; तसेंच उप-भोगानंतर त्याचें स्वरूपहि भोक्त्याच्या दृष्टीने क्षीण होतें. अशा रीतीनें जड आणि अनित्य असलेलें रूप मी कसा असून ? घाणेंद्रियाचा विषय जो गंध तोहि मी नव्हे. कारण, आंध-ळ्यासारख्या जड, दुर्बळ, कालमानानें स्वभाव पालटणाऱ्या, अर्थात् अनिश्चित स्वरूपाच्या या इंद्रियाचा विषय मी कसा असू शकेन? सागंश-शब्दादि विषय नष्ट झाल्यानंतरहि मी अम-तोच, तेव्हां मी इंद्रियांचे विषय ग्यास नव्हे. तसेंच मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हीं सर्व क्षणिक असल्यामुळे तींहि मी नव्हे; तर मी मम-त्वरहित, मननाच्या पलीकडचा, शांत, इन्द्रि-यभ्रमशून्य आणि कलनारहित असें शुद्धचैतन्य आहे. मी चेत्य (जड विषय) वर्जित, शुद्ध-चिन्मात्र, सर्वांचा प्रकाशक, सबाह्याभ्यंतर-व्यापी, पूर्ण, निर्मल आणि सन्मय आहे. घट-पटादिकांपासून सूर्यापर्यंत असलेले सर्व पदार्थ या चेतनामुळे प्रकाशित केले जात असल्या-मुळे सर्व पदार्थांचें ज्ञान करून देणारा सर्वा-त्कृष्ट दीप तोच एक आहे. हां आत्तां आठवण झाली ! मीच तो सर्वव्यापी, निर्विकल्पचै-तन्यस्वरूपी आत्मा आहे. ह्या आत्म्याच्या अंतःप्रकाशामुळेच, अग्नीमधून ठिणग्या उडाल्या त्याप्रमाणें, ह्या विचित्र इंद्रियवृत्ती स्फुरण पावतात. ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांच्या अस्तित्वा-

मुळे मृगजळाच्या लाटा उदित होतात, त्याप्र-माणें ह्या सर्वव्यापी आत्म्याच्या सत्तेनें सर्व इंद्रियवृत्ती स्फुरण पावतात. ह्या आत्म्याच्या योगानेंच सृष्टीतील सर्व पदार्थांचें वस्तुत्व प्रसि-पादिलें जातें; व ज्याप्रमाणें बऱ्यावरील पांढरा, नांबडा वगैरे रंग दिवा दाखवितो, त्याप्र-माणें सर्व पदार्थांचें स्फुरण करणारा हा आत्माच होय. ज्याप्रमाणें आरसा हा सर्व प्रतिबि-बाचें आधारस्थान असतो, त्याप्रमाणें आत्मा हा सर्व सचेतन प्राण्यांच्या अनुभवांना आधा-रमून आहे. अशा रीतीनें जगातील सर्व वस्तूंना मत्ता आणि स्फुरण देणारा आत्मा आहे. सत्ता आणि स्फूर्ति यांच्याप्रमाणें जगातील सर्व पदार्थांचें स्वभाववैचित्र्यहि आत्म्यामुळेच उत्पन्न झालें आहे. त्या निर्विकल्प चैतन्यदीपाच्या प्रमादानेंच मूर्त्य उष्ण झाला आहे, चंद्र शीतल झाला आहे, पर्वत कठीण झाले आहेत आणि पाणी पातळ झालें आहे. श्रुतींत सांगितल्या-प्रमाणें आकाशापासून वायू वगैरे क्रमानें उत्पन्न होणाऱ्या सृष्टीतील सर्व पदार्थांचें आद्य कारण आत्माच आहे; त्याचें कारण दुसरें कोणतेंच नाही. ज्याप्रमाणें ग्रीष्मऋतूतील सूर्याच्या प्रखर तापामुळे पृथ्वी आदिकरून पदार्थ तप्त होतात, त्याचप्रमाणें आत्म्याच्या सत्तेमुळे जगा-मध्ये सतत अनुभवास येणाऱ्या सर्व पदार्थांना पदार्थत्व येतें. वस्तुतः आत्मा हा निराकार असून कोणचेंहि कारण नसतां मायेमुळे सर्व कारणांचें कारण होतो व बर्फापासून थंडी उत्पन्न होते म्हणावें त्याप्रमाणें, त्याच्यापासून हें सर्व जग उत्पन्न होतें, असें म्हणावें. ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र इत्यादि जगस्थितीच्या कार-णांचाहि हा चिदात्मा जनक आहे, परंतु याचा जनक मात्र कोणी नाही. चित्, चेत्य, द्रव, दृश्य इत्यादि नांवांनीं रहित असलेला माझ्या ठिकाणीं नित्य स्वयंप्रकाश जो आत्मा, त्याला

नमस्कार असो. याच निर्विकल्प चिदात्म्याचे ठिकाणीं हीं त्रिगुणात्मक भूतें उत्पन्न होतात, स्थिति पावतात आणि त्याच्यामध्ये लीन होतात. जगांतील सर्व पदार्थांचें आत्मा हा कारण असल्यामुळे त्या कारण.मध्ये कार्यरूपी असंख्य पदार्थ असतात व त्यांतील अमुक एक पदार्थ उत्तरक्षणीं प्रकट व्हावा, असा ह्या आत्म्यानें— ईश्वरानें संकल्प करतांच तो पदार्थ तत्क्षणीं प्रकट होतो, पण बाकीचे पदार्थ तसेच स्थिर असतात. सारांश, या जगांतील पदार्थमात्राची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय चिदात्म्याच्या संकल्पाधीन आहे. चित् ज्याला आपली सत्ता आणि स्फूर्ति देतें, तो पदार्थ व्यक्त दशेला येतो आणि ज्याला सत्ता आणि स्फूर्ति देत नाहीं, तो पदार्थ नष्ट होतो. हे घटपटादि शेंकडों पदार्थ या विस्तीर्ण चिदाकाशरूपी आरशांत प्रतिबिंबित झालेले आहेत. मोठ्या पदार्थांत हें चैतन्य मोठें आहेसें दिसतें व लहान पदार्थांत तें सूक्ष्म असल्याप्रमाणें भासतें. सारांश ज्याप्रमाणें आरशांतील सूर्य-प्रतिबिंबाच्या क्षयवृद्धीचा आरोप सूर्यबिंबावर केला जातो, त्याप्रमाणें जगांतील पदार्थांच्या क्षयवृद्धीचा आरोप चिदात्म्याचे ठिकाणीं केला जातो.

हें आत्मतत्त्व अज्ञानांना अदृश्य असतें. परंतु ज्यांचें चित्त क्षीण झालें आहे, अशा ज्ञान्यांना आकाशाहूनही निर्मल असलेलें आत्म्याचें स्वरूप दृश्य आहे. या जगांतील ज्या नानाविध वस्तुरूपी दृश्यभंजरी आचार-रूपी भ्रमरांनीं युक्त असलेल्या दिसत आहेत, त्यांना उत्पन्न करणारा वृक्ष हा चिदात्माच होय. ज्याप्रमाणें एखाद्या पर्वतावर अनेक-विध वृक्ष वाढतात, त्याप्रमाणें ह्या आत्म्यापासूनच ही चंचल संसाररचना उद्भवते. कारण, ब्रम्हदेवापासून तों गवताच्या काडी-

पर्यंत सर्व पदार्थांचा प्रकाशक चिदात्मा आहे. अशा तऱ्हेचा तो चिदात्मा एक, अद्यंतरहित, सर्वव्यापी आणि चराचर-भूतांच्या अंतर्गामी असून तो स्वानुभवानें स्थित आहे. ह्याचें, त्याचें, माझें हीं सर्व स्थिरचरात्मक अनंत शरीरें आत्म्याचीं असलीं, तरी तो स्वतः एक आणि अनुभवरूप आहे. तो आपल्या अनुभवरूपानेंच द्रष्टा, दृश्य, दर्शन इत्यादि त्रिपुटी निर्माण करतो. हा पहा मी सहस्रकर सूर्याच्या सुंदर देहानें आकाशांत विहार करीत आहे. तसेंच वायुदेहानें मीच सर्वत्र संचार करीत आहे. सर्व सौभाग्याच्या पराकाष्ठेनें युक्त असलेलें हें माझे नीलवर्ण, शंखचक्र गदाधारी शरीर या जगांत वावरत आहे. निर्विकल्प समाधीमध्ये निरतिशयानंद भोगणारा या जगांतील पद्मासनस्थ ब्रम्हदेव मीच आहे. तसेंच गौरीच्या मुखकमलावरील जणुं भ्रमरच असा त्रिनेत्र शंकरहि मीच असून कांसव आपल्या पायांचें आकर्षण करतें त्याप्रमाणें, मी प्रलयकाळीं सर्व जगांचें आकर्षण करून त्याचा संहार करतो. व्याप्रमाणें एखादा तापसी आपल्या मठीचें रक्षण करतो, त्याप्रमाणें इंद्ररूपानें मी मन्वंतरक्रमानें सर्व त्रैलोक्याचें रक्षण करतो. स्त्री, पुरुष, कुमार, जरठ इत्यादि सर्व मीच आहे. कारण, माझीं शरीरें अनंत आहेत. तृण, लता, गुल्म इत्यादिकांचा जीवनरस मीच असून ज्याप्रमाणें एखादा कूप आंतील लतेचें पोषण करून तिला बाहेर आणतो, त्याप्रमाणें मोच त्यांना चिदभुर्मातून वर आणतो. एखादे चाणाक्ष मूल मातीचीं खेळणीं करून त्याच्या बरोबर खेळत बसतें, त्याप्रमाणें मी आपल्या चित्तविनोदार्थ हें जगताचें अवडंबर उत्पन्न केले आहे. कारण-भावानें मी सर्व कार्यांना व्यापून राहिलों

आहे व शेवटीं सर्व कार्ये माझ्याच ठिकाणीं लय पावणारी आहेत. माझ्यावांचून यातील कशालाही सत्ता नाही. माझ्या विस्तीर्ण चिदादर्शात जें प्रतिबिंबित होईल त्यालाच सत्ता आहे, इतराला नाही. कारण, माझ्या व्यतिरिक्त या जगांत कशालाच सत्ता नाही. पुष्पांतील सुगंध मी, पुष्पपत्रांतील शोभा मी, शोभेतील रूपकला मी आणि रूपांतील अनुभवहि मीच. या स्थावरजंगमात्मक जगांत जें जें गुणविशिष्ट, उत्कृष्ट, रमणीय आणि दर्शनार्ह आहे, तें तें सर्वसंकल्पशून्य चित्तत्व मीच आहे. ज्याप्रमाणें रसमयी आद्यशक्ति कूप, तडाग, नदी, समुद्र इत्यादिकांमध्ये जलरूपानें विस्तार पावते व पुढें तीच रसशक्ति वृक्षांमध्ये शाखा, पल्लव वगैरे रूपानें आणि भिर्तींमध्ये तृण, यवांकुर वगैरे रूपानें पसरते, त्याप्रमाणें मी सुद्धां सर्व कार्यांच्या उत्पत्तीचे कारण बनून सर्व वस्तूंमध्ये पसरलों आहे. मी आपल्या इच्छेनेंच सर्व कार्यांमध्ये प्रवेश करून जीववैचित्र्य निर्माण करतो. ज्याप्रमाणें दुधामध्ये तूप व जलामध्ये समशक्ति असते, त्याप्रमाणें मी सर्व भावांतील चिच्छक्ति होऊन राहिलों आहे. जसें तृणकाष्ठादि वस्तुजात पृथ्वीवर रहातं, तसें हें जगत् त्रिकालीं चैतन्यामध्ये तद्रूपत्वानेंच स्थित असतें. मी सर्व दिशामध्ये व्यापून राहिलेला, संकुचितपणाचा सर्व भ्रम टाकून दिलेला, सर्वांतर्थांमी व सर्वकर्ता असून व्यष्टिसमष्टिमागानें मीच सर्वत्र स्थित आहे. सर्व राजांचा मुकुटमणि आणि सर्वांवर सत्ता चालविणारा मीच आहे. इंद्राला बद्ध केल्यावांचून आणि देवांवर शस्त्र चालविण्यावांचून न मागतांच हें अपूर्व जगद्राज्य मला प्राप्त झालें आहे. अहाहा! हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, कल्पांतवायूमुळें खळलेला

एकार्णव पूर्वीच्या समुद्रामध्ये मावत नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें माझे व्यापक स्वरूप माझ्या अंतरात्म्यामध्ये आतां मावेनासें झालें आहे. क्षीरसमुद्रामध्ये संचार करणाऱ्या सर्पाला जसा त्याचा अंत लागत नाही, तसा या निरतिशयानंदाचा मला अंत लागत नाही. ज्याप्रमाणें एकाद्या लहानशा बेलफळांत हत्तीचें विस्तीर्ण शरीर मावत नाही, त्याप्रमाणें ह्या चिमुकल्या ब्रह्मांडोदरांत माझे अत्यंत व्यापक स्वरूप मावत नाही. विरिचिभवनाच्याहि (सत्यलोकाच्या) पलीकडे माझे स्वरूप विस्तारलें गेलें असल्यामुळें तें संकुचित होऊं शकत नाही. हा देह म्हणजे मी, पाताळ हेंच माझे भुवन आहे, इत्यादि संकुचित भावना मी आजपर्यंत उराशीं बाळगून बसलों होतो, हें केवढें आश्चर्य? 'हा मो.' 'हा तूं' इत्यादि सर्व निवळ भ्रम आहे. देह कोण, अदेह कोण? तसेंच मृत कोण आणि जिवंत कोण? सर्व मिथ्या भ्रम आहे. माझे आजपणजे कीं ज्यांनीं असल्या स्वानंदसाम्राज्याचा त्याग करून संसाराला कवटाळलें आणि त्यातच धन्यता मानली, ते खरोखरच दुर्दैवी म्हटले पाहिजेत! कारण ही ब्रह्मरूपी स्वानंदाची महादृष्टी कोणीकडे आणि दुष्ट आशारूपी सर्पांच्या योगानें भयंकर बनलेली राज्यलक्ष्मी कोणीकडे! अनंत आनंदाचा आस्वाद करून देणारी आणि उत्कृष्ट शांतीनें युक्त असलेली ही शुद्ध चिन्मयी दृष्टि सर्व सृष्टींतून श्रेष्ठ आहे. सारांश सर्व भावांच्या अंतर्थांमी वास करणारा, निर्विषय आणि प्रत्यक्चेतनरूप असा जो मी, त्या मला नमस्कार असो. माझी संसारासंबंधाची ऊर्मि आतां अजिवात जिरली असून मी आतां अज झालों. मला सर्व प्राप्तव्य प्राप्त झालें आहे आणि माझ्या जन्माचें साफत्य झालें. हें उत्तमबोधरूपी शाश्वत साम्राज्य टाकून माझे मन या

अनर्थकारक राज्यवैभवामध्ये आतां रममाण होत नाहीं. लांकूड, उदक, दगड वगैरे जड द्रव्यांचा आश्रय करून आपला बचाव करून घेणाऱ्या आणि फिरून मी राजा म्हणून शेखी मिरवणाऱ्या दानवाधमाची योग्यता क्षुद्र किड्या-इतकीच आहे. अशा त्या अनात्मजाला धिःकार असो !

फार लांब कशाला ? माझ्या बाबांचीच गोष्ट घ्या. अज्ञानांत राहून केवळ अन्नपानादिकांनीं आपल्या अविद्यामय शरिराची जोपासना करीत जाऊन त्यांनीं अखेरीस काय मिळविलें ? हिरण्य-कशिपूला--माझ्या बाबांना ह्या जगद्राज्याचें वैभव अनेक वर्षे उपभोगावयास मिळालें होतें; परंतु तेवढ्या अवधीत त्यांनीं पुरुषार्थ-प्राप्तीचें कोणतें साधन केलें ? खरोखर या स्वानंदसाम्राज्याचा उपभोग न घेतां शेकडों जगद्राज्यें उपभोगिलीं, तरी तीं व्यर्थच आहेत, ज्यानें हें परमामृत प्राप्त करून घेतलें, त्याला या जगांतील दुसरें कांहीं प्राप्त झालें नाहीं, तरी त्याला सर्व साम्राज्यसुख निरंतर लाभलें, असेंच म्हणण्यास हरकत नाही. असल्या या अखंडित आणि पूर्ण पदाचा अवेहर करून मूर्ख मनुष्यच क्षुद्र वस्तूच्या नादीं लागतो, पंडित लागत नाही. कारण, उघडच आहे कीं, फलभारानें वांकलेल्या द्राक्षादि वेली सोडून काटे खाणारा उंटावांचून दुसरा कोणता प्राणी सांपडेल ? या श्रेष्ठ दृष्टीचा त्याग करून क्षुद्र राज्यामध्ये कोणता शहाणा मनुष्य निर्माण होईल ? उंसाचा रस टाकून कडुनिंबाचें रस-पान कोण बरें करील ? माझे पूर्वज निःसंशय मूर्ख होते, असें मी स्पष्ट म्हणतो ! कारण, ह्या परमोच्च दृष्टीचा त्याग करून ते राज्यरूपी संकटांत दंग झाले होते. प्रफुल्लित वेलींनीं सुशोभित झालेल्या नंदनवनांतील भूमी कोणी कडे आणि उन्हांनें दगड झालेलीं रसरखीत

वाळवंटे कोणीकडे ! त्याचप्रमाणें ही ज्ञात बोधदृष्टि कोणीकडे आणि ती उद्वेगजनक भोगसाधन देहात्मदृष्टि कोणीकडे ! राज्यप्राप्ती-सुद्धा ज्या सुखाकरितां हवीशी वाटते, तें नित्य-सुख त्रैलोक्यामध्येहि मिळणें शक्य नाही. कारण, सर्व खऱ्या सुखाचें आगर चिदात्माच आहे. मग त्या सुखाचा स्वीकार कां करूं नये ? त्या सर्वव्यापी, एकरूप आणि निर्विकार चिदात्म्याचा आश्रय केला, म्हणजे मनुष्याला सर्व सुख प्राप्त होतें आणि त्याचें सर्व बाजूंनीं सर्वदां कल्याण होतें. त्या चिच्छक्तीपासूनच जगांतील सर्व तऱ्हेच्या शक्ती निर्माण होतात. तेजाची प्रकाशनशक्ति, चंद्राची अमृतशक्ति, हिरण्यगर्भाची मान्यता, इंद्राची त्रैलोक्यराजता, शंकराची पूर्णता, विष्णूची जयलक्ष्मी, मनाची शीघ्रगति, वायूची बलवत्ता, अग्नीची दाहक-शक्ति, जलाची रसशक्ति, मुनींची तपःसिद्धि, बृहस्पतीची विद्याशक्ति, विमानाची आकाश-गति, पर्वताची स्थिरता, समुद्राची गंभीरता, मेरुची उंची, सुगतांची (बौद्धांची) शून्यता-रूपी शान्ति, किंवा ब्रह्मसाक्षात्काराची सौम्य-शान्ति, मदिरेची चंचलता, वसंताची पुष्पमयता, वर्षाऋतूतील मेघांची गर्जना, यक्षांची माया, आकाशाची निष्कलंकता, तुषाराची शीतता व उन्हाळ्याची तप्तता; या व दुसऱ्या अनेक शक्ती चिच्छक्तीमध्येच आहेत. वस्तुतः निर्विकार आणि एकरूप अशी चिच्छक्तीच भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्या तिन्ही काळीं नानाविध आकारविकार धारण करणाऱ्या शक्ती उत्पन्न करण्याला उद्युक्त होते. चित् ही वस्तुतः विकल्परहित असून ती शेकडों पदार्थां-मध्ये केव्हांहि सारखीच पडते. ज्याप्रमाणें सूर्याची प्रभा सर्व दिशामध्ये असलेल्या पदा-र्थांवर सर्व काळीं सारखीच पडते व तिच्यामध्ये दिशा, कळ इत्यादि वैषम्य असत नाही, तर

ती सर्वत्र सम असते, त्याचप्रमाणे शुद्ध चित् ही संसारांतील सर्व दृश्य आणि सर्व अवस्था यांना प्रकाशित करते. त्या शुद्ध चित्मध्ये कालकृत भेद नसतात; परंतु कालाचे शेंकडों भेद तिच्यामध्ये दिसतात. ती वस्तुतः परिपूर्ण असून तिच्यामध्ये देशकृत भेदांना मुळीच अवकाश नाही; परंतु तिच्यामध्ये शेंकडों देशकृत भेद भासमान होतात. ती चित् कालभेद आणि वृत्तिभेद यांची साक्षी आहे, व तिने सर्व पाहिलेले आहे. परंतु तिच्या ठिकाणी समता असल्यामुळे ती स्वतः परिपूर्ण आहे. एकाच वेळी एक गोड आणि एक कडू असे पदार्थ तोंडांत घातले असता त्यांतील भेद आपल्या अनुभवास येतो, त्याचप्रमाणे दोन गोड किंवा दोन तिखट पदार्थ तोंडांत घातले असता त्यांमधील सूक्ष्म भेदहि अनुभवास येतो. यावरून विषयभेद झाला तरी त्यामुळे चैतन्यात भेद मानण्याचे कारण नाही, ही गोष्ट सिद्ध होते. त्याचप्रमाणे घटपटादि भिन्न भिन्न पदार्थ आपणांपुढे ठेवले, तरी त्या सर्वांचे आपल्याला एकदम ज्ञान होतें. कारण, चित्च्या ठिकाणी सूक्ष्म अशी भेदकल्पना असते. परंतु पदार्थांमधील या भेदकल्पनेचा मनाने त्याग केला असता सर्व पदार्थांमधील अमेदतत्त्व अनुभवास आल्याशिवाय रहाणार नाही.

आतां या भेदकल्पनेचा त्याग कसा करावा, यासंबंधाचा उपाय सांगतो. प्रथम श्रुति, गुरुपदेश आणि विचार यांच्या योगाने दृश्य-समुदायाचा अभाव आहे अशी चित्तांत दृढ भावना करावी, म्हणजे चित् शोकमोहादि दुःस्वरूप परिणाम तत्काळ टाकतें. परंतु इतकें झाले तरी पूर्वसंस्कारांच्या भावल्यामुळे वासनांचा उद्भव होण्याचा संभव असतो. यास्तव सर्व दृश्याभावाचा आश्रय करून अद्वैतानंद-स्वभाव आत्म्याला सर्वत्र पहावे, म्हणजे चित्तां-

तील वासना समूळ नष्ट होतात. अशा रीतीने वासनारूपी बीजाचा अभाव झाला असता भेदकल्पनेला अवसरच रहात नाही व वर्तमान चेल्याची (विषयांची) मिथ्यात्वभावनेमुळे उपेक्षा केली, म्हणजे समताच अवशिष्ट रहाते. चित् ही वाणीला अगोचर असल्यामुळे निरंतर जणुं असद्रूप बनते आणि जणुं अनात्मदशेप्रत जाऊन पोहोचते. परंतु ती सर्वांच्या अंतर्गामी असल्यामुळे तिलाच आत्मा म्हणतात व सर्व व्यापकत्वामुळे तिलाच ब्रह्म म्हणतात. परमार्थदृष्ट्या चित्च्या संबधाने वाणीची प्रवृत्ति होत नसल्यामुळे ती नाहीच असें भासतें; परंतु सर्व तिच्यापासूनच होत असल्यामुळे जे जे आहे ते ते सर्व तीच आहे, असे म्हणावे लागतें. सारांश, सर्व दृश्याचा उपशम झाला असता जी परा समता अवशिष्ट रहाते, तिलाच मोक्ष हें नांव दिलें जातें. ही चित्दृष्टि संकल्प-कलंकित झाली म्हणजे तिची शक्ति मंद होऊन डोळ्यांवर सारा आलेल्या मनुष्याप्रमाणे तिला हें जग परमार्थदृष्ट्या दिसेनासें होतें. इष्टानिष्टसंकल्परूपी मलांनी आच्छादित केली गेलेली चित् जाळ्यांत अडकलेल्या पक्षिणी-प्रमाणे यथेच्छ संसार करण्याला असमर्थ होते. हे सर्व लोक जे आंधळ्या पक्ष्यांप्रमाणे मोह-जालामध्ये गुरफटून गेले आहेत, तो चित्च्या संकल्पकलनेचाच परिणाम होय. संकल्परूपी जाळ्यांत गुरफटून विषयकूपांत पडलेल्या माझ्या पूर्वजांना ही अपरिच्छिन्न आत्मपदवी दिसलीच नाही; व यामुळेच ते दुर्दैवी प्राणी या पृथ्वी-वर काहीं दिवस राहून एखाद्या स्वळग्यांतील मशकाप्रमाणे फुकट मरून गेले ! भोगदुःखासाठीं तळमळणाऱ्या माझ्या पूर्वजांना जर हें आत्म-तत्त्व कळलें असतें, तरी ते दुर्बुद्धी जन्ममृत्यूच्या अंधकूपांत स्वचित पडले नसते. रागद्वेषा-पासून उत्पन्न होणाऱ्या द्वंद्वमोहाच्या योगाने हे

प्राणी पृथ्वीच्या पोटांतील खळग्यांत रहाणाऱ्या कीटांच्या किंमतीचे झाले आहेत. ज्याच्या ठिकाणचे इच्छा व अनिच्छारूपी कल्पनामृगजळ सत्यज्ञानरूपी मेघामुळें शांत झालें, त्याच मनुष्याच्या जीविताचें साफल्य झालें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. सत्यज्ञानमात्रानेंच कल्पनामृगजळ शांत होतें; व याचें कारण उषडच आहे कीं, ह्या शुद्ध व अविच्छिन्न निर्मल आकारानें युक्त असलेल्या चिच्छंद्रामध्ये कलनाकलंक कोठून असणार आणि त्याच्या चंद्रिकेचे किरण यत्किंचित् तरी उष्ण कसे असणार ? अशा या माझ्या अविच्छिन्न चिदात्म्याला नमस्कार असो. हे आत्मदेवा ! त्रैलोक्याला ज्ञानप्रकाश देणारा सूर्य तूच असतां तुझी ओळख होण्याला मला इतके दिवस लागावे, हे केवढें आश्चर्य आहे ! परंतु एवढ्या उशीरानें कां होईना, तूं मला ज्ञात झाला आहेस, माझ्या हातीं आला आहेस, आपल्या परमार्थरूपानें अभिव्यक्त झाला आहेस आणि मी तुला विकल्पजालांतून वर काढलें आहे. असा जो तूं त्या तुला माझा नमस्कार असो. मद्रूप असा जो तूं अनंत, शिव आणि देवाधिदेव परमात्मा त्या तुला माझा नमस्कार असो. सारांश, मेघरहित आकाशातील पूर्ण चंद्रबिंबाप्रमाणें विलसणारें आणि संकल्परूपी आवरणरहित असलेलें असें जें माझें स्वयंप्रकाश, स्वयंसिद्ध, स्वहृदययासी व स्वतःच उदित झालेलें स्ववश आत्मस्वरूप त्याला मी अनन्यशरण आहे. ”

सर्ग ३५

—:०:—

१. आत्मज्ञातकारामुळें सर्व बंधांचा निरास करून प्रसाद आनंद पावतो.

प्रसादः—ॐ ह्य एकक्षरी शब्द ब्रह्मा-

चा वाचक आणि बोधक आहे. तो चिदाकार आहे, विकारशून्य आहे. या जगांतील प्रत्येक पदार्थ वस्तुतः आत्माच आहे. हा चेतन आत्मा मेद, अस्थि, मांस, मज्जा, रुधिर यांच्याहून अगदीं भिन्न आहे. प्रत्येकाच्या हृदयांत असूनहि हा आत्मदीप सूर्यादिकांना प्रकाशित करतो. तो अभीला उष्णता देतो, जळाळा रसत्व देतो व अशा रीतीनें सर्व विषयांना स्वसत्तेनें निरनिराळे धर्म देऊन एखाद्या राजाप्रमाणें त्यांचा स्वतः उपभोग घेतो. तो निष्क्रिय असूनहि स्थिर रहात नाही, चालत असूनहि निश्चल असतो, शांत असूनहि सर्व व्यवहार करीत असतो आणि सर्व क्रिया करीत असतां कोणत्याच क्रियेनें लिप्त होत नाही. हा आत्मा पूर्वी, आज, आतां, या लोकीं, परलोकीं व दोन्ही लोकीं, तसेंच विहित किंवा अविहित कर्मांचीं फलें भोगीत असतां, वगैरे सर्व वृत्तींमध्ये नेहेमीं सम असतो. तो वस्तुतः अमय असतांहि कर्मानुरूप स्वतःच उद्भवतो, आपल्या केवळ सान्निध्यानें चतुर्दश भुवनें व त्यांतील ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत भोक्तृभोग्यभाव निर्माण करून स्थित असतो व हेंच त्याचें कर्मफल होय. जगांतील सर्व पदार्थांना सत्ता देणारा तोच असल्यामुळें तो वायूपेक्षाहि अधिक स्पंदवान् आहे, स्थाणूहूनहि अधिक स्थिर आहे आणि आकाशापेक्षाहि अधिक निर्लेप आहे. ज्याप्रमाणें वायु वृक्षार्ची पानें हालवितो, त्याप्रमाणें हा आत्मा जीवांच्या मनाना हालवून सोडतो. ज्याप्रमाणें एखादा चतुर सारथि घोड्यांना हांकलतो, त्याप्रमाणें हा इंद्रिबांना चालवितो. एखाद्या दुर्दशेच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या मनुष्याप्रमाणें हा आत्मा देहरूपी घरांत जणुं राहत असतो; तसेंच एखाद्या राजाप्रमाणें हा विभु जणुं नानाप्रकारचे भोग भोगीत देहप्रासादामध्ये स्वस्थहि असतो, अज्ञा का

आत्म्याचा शोध केला पाहिजे, त्याचीच स्तुति केली पाहिजे आणि त्याचेंच निरंतर ध्यान केलें पाहिजे. कारण, त्याचा शोध लागला म्हणजे जरामरणरूपी मोहाचें उलंघन करून परमपद गाठता येतें. ज्ञानमात्रानेंच याची प्राप्ति होत असल्यामुळें हा अत्यंत सुलभ आहे आणि स्मरणमात्रेंकरून वश होणारा असल्यामुळें आसंबंधप्रमाणें याला जिकता येणें शक्य आहे. हा सर्वांच्या हृदयकमलामध्ये वास करणारा भ्रमर आहे. आपल्यापासून बऱ्याच दूर अंतरावर असलेल्या मित्रांना मोठ्याने हांक मारावी तेव्हां ते जवळ येतात व जे जवळ असतात, त्यांचा नामोच्चार केला म्हणजेच ते ओढतात. परंतु आत्मा हा आपल्या हृदयांतच असून प्रणवोच्चारानें त्याचें नुसतें स्मरण केलें, म्हणजे तो तत्क्षणीं सन्मुख होत असल्यामुळें त्याच्या नांवानें मोठ्याने किंवा हळू हांक मारण्याचें कारणच पडत नाही. एखाद्या धनिकाची कितीहि कसून सेवा केली तरी ती त्याच्या मनास येत नाही, व त्याच्याकडून सेवकाचा पदोपदी पाणउतारा होण्याचाच संभव असतो. परंतु आत्म्याची गोष्ट अशी नाही. आत्मा हा सकल ऐश्वर्यसंपन्न असूनहि त्याची सेवा करताना सेवक कितीहि चुकला तरी तो त्याचा अपमान करित नाही, पुष्पांतील सुगंध, तिळांतील तेल आणि द्रव पदार्थांतील माधुर्य यांच्या प्रमाणें हा आत्मदेव सर्वांच्या देहामध्ये स्थित असतो. फारा दिवसांत न पाहिलेला सख्खा बंधु एकदम येऊन समोर उभा राहिला असताहि त्याची ज्याप्रमाणें ताबडतोब ओळख पटत नाही, त्याप्रमाणें आत्मा हा जरी आपल्या हृदयांतच असतो, तरी अविचारामुळें त्याची ओळख पटत नाही. परंतु विचाराच्या योगानें हा परमेश्वराचें एकदा ज्ञान झालें, म्हणजे प्रिय जनांच्या भेटीपासून अत्यानंद होतो त्या-

प्रमाणें, ह्याच्या भेटीमुळें परमानंद होतो. हा परमश्रेष्ठ आत्माचें दर्शन झालें म्हणजे अतिशय आनंद होतो; इतकेंच नव्हे तर मरणादिकांची भीति नष्ट होते, ममत्वादि सर्व आशापाश तुटून जातात, कामादि रिपूंचा नायनाट होतो आणि घरांत बिलें पाडणाऱ्या दुष्ट उंदरांप्रमाणें तृष्णा मनाला पोखरीत नाहीशा होतात. या आत्मदेवाचें दर्शन झालें म्हणजे सर्व जग पाहिल्यासारखें होतें; याचें श्रवण झालें म्हणजे सर्व श्रवण केल्यासारखें होतें; याला स्पर्श केला म्हणजे सर्व जगाला स्पर्श केल्यासारखें होतें व याच्या अस्तित्वामुळें सर्व जगाचें अस्तित्व सिद्ध होतें. सर्व प्राणी गाढ निजलेले असतां हा त्यांच्यामध्ये जागा असतो, हा अविवेकी पुरुषांना शासन करता, आतांचें दुःख हरण करतो. आणि आपापल्या भावनेप्रमाणें त्याची उपासना करणाऱ्या जीवांचें वांछित पुरवितो. तो जगताच्या स्थितीकाळीं स्वतः जीव बनून निरनिराळ्या लोकांमध्ये संचार करतो, विषयविलास भोगतो, तसेंच वस्त्र, अलंकार, उत्सव, समाज इत्यादि वस्तूंमध्ये शोभत असतो. हा आतल्याआंत आपल्या शांत स्वरूपाचा सामान्यतः अनुभव घेतो आणि मिन्यांतील तिखटपणाप्रमाणें सर्व देहांत व्यापून असतो. मागच्या आणि पुढच्या गोष्टीचें अनुसंधान असणें याला चेतना असें म्हणतात व वर्तमानकाळीं पुढें दिसणाऱ्या वस्तूचें ज्ञान होणें याला कलना असें म्हणतात. चेतना व कलना ह्या दोन रूपांनीं आत्मा हा जगांतील सर्व पदार्थसमुदायांत अंतर्बाह्य व्यापून अधिष्ठानसत्तेनें सर्वत्र स्थित असतो. आकाशाचें शून्यत्व, वायूचें स्पंदत्व, तेजाचें प्रकाशशक्तत्व, जलाचें रसत्व, पृथ्वीचें कठिनत्व, अग्नीचें उष्णत्व, चंद्राचें शैत्य आणि जगद्व्यापी सत्ता हे धर्म आत्म्याचेच आहेत. सार्वभौमिक

काळेपणा, बर्फामधील थंडी व पुष्पामधील सुगंध यांच्याप्रमाणे देहामधील आत्मा हा देहाचा प्रकाशक आहे. ज्याप्रमाणे सत्ता, काल आणि राजाची प्रभुत्वशक्ति सर्वव्यापी असते, त्याप्रमाणे इंद्रिये आणि मन यांच्या व्यापारासह अंतर्बाह्य प्रकाशन करण्याचे सामर्थ्य आत्म्याचे आहे. कारण, प्रकाश हाच त्याचा नित्य स्वभाव आहे. सूर्यचंद्रादि देवांनाहि सत्ता देणारा तोच महादेव आहे. असा तो महादेव मीच आहे; यापेक्षा दुसरी कल्पनाच संभवत नाही. ज्याप्रमाणे आकाशाला धुळीचा कण आणि कमलपत्राला पाण्याचा थेंब चिकटत नाही, त्याचप्रमाणे मला अनात्मवस्तूचा संसर्ग होत नाही. ज्याप्रमाणे पाषाण भीतीने कधीहि कांपत नाही, त्याप्रमाणे कोणत्याहि अनात्मकल्पना माझे वास्तविक स्वरूप बदलू शकत नाहीत. वाळलेल्या भोंपळ्यावर कितीहि पाणी ओतले तरी तो आतून भिजत नाही, त्याचप्रमाणे माझ्या देहावर सुखदुःखांचे डोंगर कोसळून पडोत किंवा न पडोत, त्यामुळे माझी कोणती हानि होणार आहे? वात, तेल आणि पात्र मिळून झालेल्या दिव्याचा प्रकाश दोरीने बांधला जाणे कधीहि शक्य नसते, त्याचप्रमाणे सर्वभावातीत असलेले माझे स्वरूप बद्ध होणे शक्य नाही. भाव, अभाव, काम आणि इंद्रिये यांच्याशी माझा वास्तविक संबंध काय? आकाशाला कोणी कशाचा लेप दिला आहे का? तसेच निराकार मनाला कधी कोणाला पीडा देतां येईल काय? शरीराचे शेंकडो तुकडे झाले तरी त्यामुळे आत्म्याचे, शरीराचे काय वांकडे होणार? मातीची घागर फुटली, तुटली किंवा अजिबात नष्ट झाली, तरी त्यामुळे आंतील आकाशाला कोणती इजा होणार? मन हे एक अदृश्य पिशाच असून ते कांही कारण नसतांहि मिथ्याच उत्पन्न झाले आहे, व आत्मबोधामुळे

हे जड मन नष्ट झाले तर त्यांत आमचे काय नुकसान आहे!

पूर्वी माझ्या मनांत सुखदुःखमयी वासना होती, पण सध्या ती स्थिति राहिलेली नाही. आतां माझ्या मनांत अपरिच्छिन्न शांतीचे सुख पसरलेले आहे. वास्तविक भोक्ता निराळा, विषयग्रहण करणारा निराळा, अनर्थसंकटांत पडणारा निराळा आणि सर्वांचे साक्षित्व करणारा निराळा, अशी स्थिति असतां हि त्या सर्वांचे ऐक्य मानून त्यांचा आत्म्यावर आरोप करणे हा केवढा मूर्खपणा! कोणत्या इंद्रजालिकाचे हे चातुर्य असावे बरे? वस्तुतः प्रकृति भोग भोगते, मन विषयग्रहण करते आणि देह संकटामध्ये पडतो. अर्थात, प्रकृत्यादिकांनीं ह्या सर्व गोष्टींचा आरोप आत्म्यावर केला असून हा त्यांचा मूर्खपणा आहे. परंतु त्यांत आमचे काय गेले? माझ्या स्वतःसंबंधाने पाहिले तर मला भोग भोगण्याची इच्छा नाही, त्याचप्रमाणे त्यांचा त्याग करण्याचीहि इच्छा नाही. जे ज्यावेळीं येणार असेल ते येवो व जाणार असेल ते खुशाल जावो! मी सुखाची अपेक्षा करित नाही आणि दुःखाची उपेक्षाहि करित नाही. सुखदुःखे खुशाल येवोत किंवा खुशाल जावोत, त्यांच्याशी मला काय करावयाचे आहे! देहामध्ये अनेक प्रकारच्या वासना उदय पावोत किंवा त्यांचा अस्त होवो. वास्तविक मी त्यांच्यामध्ये नाही आणि त्याहि माझ्यामध्ये नाहीत. एवढा वेळपर्यंत अज्ञानशत्रूने माझे विवेकसर्वस्व लुटून मला सर्वस्वी नागविले आणि मृतप्राय करून टाकले होते परंतु भगवान् श्रीविष्णूच्या अचानक प्रसादामुळे 'मी कोण आहे' याचे मला आतां चांगले ज्ञान झाले असून अज्ञानशत्रूच्या तडाख्यांतून मी एकदांचा सुटलो आहे. मी आतां शरीररूपी वृक्षाच्या डोलींतून अहंकाररूपी पिशाचाला आत्म-

ज्ञानाच्या मंत्रांनी हांकून लावला आहे. यामुळे माझा शरीररूपी महावृक्ष अहंकाररूपी यक्षरहित आणि म्हणूनच अत्यंत पुण्यकारक झाला असून प्रफुल्लित झाल्यासारखा दिसत आहे. माझे मोहदारिद्र्य नष्ट झाले, दुराशारूपी दोष क्षीण झाला आणि विवेकरूपी विपुल धनाची प्राप्ति झाल्यामुळे मी आतां परमेश्वर बनलों आहे. मी सर्व ज्ञातव्य जाणले, द्रष्टव्य पाहिले आणि जे प्राप्त झाले असतां या जगांत कांहीं अप्राप्त उरत नाही, ते मला सांप्रत प्राप्त झाले आहे. पूर्वभाग्योदयामुळे मी सध्यां अशा अत्यंत विस्तृत आणि उन्नत पारमार्थिक भूमी-प्रत जाऊन पोहोचलों आहे कीं, ज्या ठिकाणीं सर्व अनर्थ दूर झुगारले गेले आहेत, विषयरूपी सर्प बाजूला राहिले आहेत, मोहरूपी धुकें नष्ट झाले आहे, आशारूपी मृगजळ शांत झाले आहे, सर्व दिशा स्वच्छ झालेल्या आहेत आणि उपशमवृक्षाची शीतल छाया सर्वत्र पसरली आहे. श्रीविष्णूची स्तुति, प्रणति, विज्ञप्ति, तसेंच शम व नियम यांच्या योगाने या भगवान् आत्म्याची मला प्राप्ति झाली, त्याचें साक्षात् दर्शन झाले आणि पूर्ण ज्ञान झाले. अहंकारपदाच्या अतीत असलेल्या सनातनब्रह्माचें—भगवान् आत्म्याचें श्रीविष्णूच्या कृपेनें इतक्या दीर्घकालानंतर मला स्मरण झाले. मी मूळचा भगवान् विष्णूचा आत्मा, सनातन ब्रह्म असून, या अहंकाररूपी कृत्रुनें मला आजपर्यंत फसवून उत्कर्षापकर्ष, आविर्भावतिरोभाव इत्यादि लक्षावाधि दशांमध्ये आणि आशापाशामध्ये अडकवून, तसेंच इंद्रियरूपी सर्पांच्या विळांमध्ये, मरणरूपी खड्ड्यांमध्ये, तृष्णारूपी काटेरी जंगलामध्ये, कामरूपी कोळाहलामध्ये, वासनारूपी निबिड वनजालांमध्ये, जन्मरूपी कूपांमध्ये व दुःखरूपी दावा-दीप्यामध्ये डकलून नानाप्रकारे दुःख दिले.

सारांश, ज्याप्रमाणें एखादा भिन्ना मनुष्य रात्रीच्या वेळीं रानांत पिशाचाच्या तावडींत सांपडला म्हणजे घाबरून जातो, त्याप्रमाणें माझी स्थिति झाली होती. परंतु माझ्या स्वतःच्याच क्रियाशक्तीमुळे श्रीविष्णूच्या मिषानें माझी विवेकदृष्टि जागृत झाली, त्या विवेकाच्या प्रभावानें अंतःकरणांतील ईश्वर प्रगट झाला आणि त्यामुळे सूर्योदयाबरोबर अंधकार अस्तंगत होतो त्याप्रमाणें, तो अहंकाररूपी राक्षस मला आतां दिसनासा झाला आहे. दिवा मालवला म्हणजे त्याची पुढील गति समजत नाही, त्याप्रमाणें मनोविवरामध्ये वास करणारा अहंकार कोठे गेला, त्याचा आतां मागमूसही लागेनासा झाला आहे. सूर्योदय होतांच चोरानें पळ काढावा, त्याप्रमाणें ईश्वराचा उदय होऊन त्याचें दर्शन होतांच माझ्या अहंकारानें पलायन केले. वृक्षाच्या ढोलीतून अजगर निघून जावा, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेला अहंकार पिशाचाप्रमाणें अस्तंगत झाल्यामुळे मी आतां स्वस्थ झालों आहे, शांत झालों आहे, सुखी झालों आहे आणि प्रबोधसंपन्न झालों आहे. माझे आत्मधन चोरणारा अहंकारतस्कर नष्ट झाल्यामुळे माझ्या आनंदाला आतां पारावार नाहीसा झाला आहे. एखाद्या पर्वतावर वणबा पेटलेला असतां त्यावर पाऊस पडला म्हणजे त्या पर्वताला थंडपणा येतो, त्याप्रमाणें माझ्या मनांतील आशारूपी मृगजळ शांत होऊन अंतःकरणांत शीतलता उत्पन्न झाली आहे. आत्मविचारामुळे चित्तांतील सर्व वासना गलित झाल्या आहेत. मोह, दुःख, निराशा, मनो-व्यथा, स्वर्ग, नरक, मोक्ष इत्यादि सर्व भ्रम अहंकार असेल तरच संभवतात, कारण, चित्रें काढण्याची कल्पना भिंतीवरच संभवते, आकाशांत संभवत नाही. ज्याप्रमाणें मलिन वस्त्रावर तांबडा रंग खुलत नाही, त्याप्रमाणें अहंकाररूपी

पित्तामुळे उम्माद झालेल्या चित्तावर ज्ञानचम-
स्कृति परिणामकारक होत नाही. चित्तरूपी
शरदतुमधील आकाशांतून एकदा अहंकारमेघ
नाहीसा झाला आणि तृष्णेचा वर्षाव बंद
पडला, म्हणजे त्या ठिकाणी आत्मचंद्राच्या
प्रकाशाने युक्त असलेली स्वच्छता विलसू
लागते. ज्यांतील अहंकाररूपी चिखल नाहीसा
झाला असून आंतील पाणी अत्यंत प्रसन्न झाले
आहे, अशा माझ्या आत्मानंदसरोवराला आणि
हे ब्रह्मन् ! तुला माझे नमस्कार असोत !
ज्यांतील इंद्रियरूपी नक्र नष्ट झाले आहेत
आणि ज्यांतील चित्तरूपी वडवानल क्षीण
झाला आहे, अशा माझ्या आनंदसागराला
आणि हे ब्रह्मन् ! तुला माझे नमस्कार असोत.
ज्यावरील अहंकार मेघ निघून गेला आहे
आणि ज्यांतील आशारूपी दावानल शांत
झाला आहे, अशा माझ्या आनंदरूपी पर्वताला
माझे नमस्कार असोत. ज्यांतील आनंदकमल
प्रफुल्लित झाले आहे आणि चित्तरूपी उर्मि
शांत झालेली आहे, अशा ब्रह्मस्वरूपी मानस-
सरोवराला आणि हे आत्मन् ! तुला माझे पुनः-
पुन्हां नमस्कार असोत. बुद्धि आणि तिच्या
वृत्ति यांच्यातील प्रतिबिंबचैतन्य हेच ज्याचे
दोन पंख आहेत व जो हृत्कमलकोटरामध्ये
वास करतो, अशा सर्वांच्या मानसहंसाला आणि
हे आत्मन् ! तुला माझे अनेक प्रणाम असोत.
ज्याचे स्वरूप षोडशकलांनी युक्त आहे, तसेच
जो निष्कल, अमृतस्वरूपी आणि नित्य उदित
आहे, अशा पूर्ण आत्मचंद्राला माझे वारं-
वार नमस्कार असोत. जो अंतःकरणांतील
अहंकार नाहीसा करतो, तसेच जो सर्वव्यापी
असून अदृश्य असतो, अशा सर्वदा उदित अस-
णाऱ्या शांत चित्सूर्याला माझे शतशः नमस्कार
असोत. जो स्वतः निस्तैल असूनहि परमप्रेम-
रूपी दीपाला प्रकाशित करतो, वृत्तिरहितता

हीच ज्याची वात आहे, तसेच जो जगांतील
सर्व वस्तूंच्या स्वभावाला आधारभूत असून
बुद्धीचाहि प्रकाशक आहे, अशा चिदीपाला माझे
वारंवार नमस्कार असोत. मी आतां खरोखरच
धन्य आहे ! ज्याप्रमाणे घणाच्या योगाने ताप-
लेले लोखंड तोडता येते, त्याप्रमाणे शमदमादि-
युक्त मनाच्या योगाने मदनानलाने संतप्त
झालेले मन मी तोडले आहे, बहिर्दृष्टि इंद्रियांना
अंतर्मुख केलेल्या इंद्रियांनी छेदून टाकले
आहे, मनाचा मनाने शिरच्छेद केला आहे,
मलिन अहंकाराचे नाक शुद्ध अहंकाराने ठेचले
आहे व अशा रीतीने मी आतां सर्वत्र विजयी
झालों आहे. केवल चिन्मात्रता हेच माझे
स्वरूप आतां अवशिष्ट राहिले आहे. श्रद्धेने अश्र-
द्धेला, वैराग्याने तृष्णेला आणि विवेककुशल
प्रज्ञेने अविचाररूपी अप्रज्ञेला मी नष्ट करून
टाकले आहे. अशा रीतीने ज्ञातृत्वाभिमावशून्य
असल्यामुळे अज्ञ आणि ज्ञप्तिमात्रस्वभाव अस-
ल्यामुळे ज्ञ असे जे माझे सत्स्वरूप राहिले
आहे, त्याला माझे नमस्कार असोत. मनाने
मनाचा छेद केल्यामुळे व ब्रह्मभावाने देहादि-
कावरील अहंकार नष्ट केल्यामुळे मी आतां
निरहंकार, स्वच्छ आणि केवल स्वरूप होऊन
राहिलों आहे. मी आतां बुद्धि, अहंकार, मन
व चित्त यांनी रहित झालों असून केवळ
श्वासोच्छ्वास करीत असल्यामुळे मी जीवन्मु-
क्तांच्या अवस्थेमध्ये स्थित आहे. माझे हे सध्यांचे
परमोच्च शांतिमुख आपल्या अनंत भक्तांवर
भोगैश्वर्यादिक देऊन अनुग्रह करणारे ब्रह्मा,
विष्णु व रुद्रप्रभृति देव यांच्या सुखाहूनहि
श्रेष्ठ आहे ! माझा मोहरूपी वेताळ गाढला
गेला, अहंकारराक्षस पार नाहीसा झाला, व
दुराशारूपी जखिणीच्या कचाटीतून सुटून मी
आतां दुःखरहित झालों आहे. माझ्या करीर-
रूपी पिंजऱ्यातून अहंकाररूपी पक्षी पंज्या-

रज्जूचे पाश तोडून कोठे उडून गेली कोण जाणे ! देहवृक्षावरील अज्ञानरूपी घट्याचा ज्ञानाने नाश होताच माझा अहंभावरूपी पक्षी कोठे उडून गेला, याचा मागमूसहि लागत नाही ! दुराशा, देहाभिमान इत्यादि भावनांच्या योगाने मलिन झालेल्या आणि भयरूपी सर्पांना हितकर असलेल्या अशा दुर्वासना भोगांचे भस्म करणाऱ्या समाधीच्या अभ्यासाने मी नाहीशा करून टाकल्या आहेत. एवढा वेळपर्यंत मी कोण होतो कोणास ठाऊक ! नी या अहंकाराला आजपावेतो उराशी बाळगला, हे केवढे आश्चर्य ! परंतु अहंकाररूपी काळ्याकुट्ट महामेघाने अजिबात सोडल्यामुळे मी आता ब्रह्मसाक्षात्कारसंपन्न झालो आहे. मी हा भगवन् आत्मा महावाक्य प्रमाणावरून पाहिला, तसेच तो मला मननाने प्राप्त झाला, समाधिस्थितीमध्ये मी त्याला आलिंगन दिले आणि व्युत्थानदशेमध्ये आपल्या देहाप्रमाणे मी त्याची स्वानुभव धेण्याची योजना केली. सांप्रत निर्विषय, मननशून्य, तसेच इच्छा, अहंकार, चेष्टा, भोगोत्कंठा यांनी रहित झालेले माझे मन, इष्टने संपतांच अग्नि आपोआप विस्तृतो त्याचप्रमाणे, शांत आणि स्थिर झाले आहे. एवंच, निरनिराळ्या योनींमध्ये जन्मपरंपरा भोगावयास लावणाऱ्या आणि कामलोभमोहादि शेंकडों दोष उत्पन्न करणाऱ्या, अत्यंत दुःखप्रद आणि दुःसह अशा माझ्या महान् आपत्ती नाहीशा झाल्या व ज्ञानाने अज्ञान बाधित होऊन मला आता महेश्वराची प्राप्ति झाली आहे.

सर्ग ३६

—:॥:—

१. दुर्लभ आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे आपल्या आत्मस्वरूपाचा बारंवार प्रणाम करीत प्रवृत्ताद त्यामध्ये रममाण होतो.

प्रवृत्तादः—मानुषादि आनंदापासून तो

हिरण्यगर्भाच्या आनंदापर्यंत जी जी आनंदाची स्थाने आहेत, त्या सर्वांच्या अतीत असलेल, निरतिशयानंदरूपी आत्मा मला आज इतक्या दीर्घकालाने आठवला, व त्याचे मला पूर्वभाग्याने दर्शनहि घडले. भगवन् ! अशा त्या तुज महात्म्याला नमस्कार असो. मी तुला पुनः पुन्हां वंदन करतो, तुझे दर्शन घेतो आणि समाधीमध्ये दूध आणि पाणी यांच्याप्रमाणे तुझ्याशी समरस होतो. भगवन् ! तुझ्यावांचून या त्रैलोक्यांत मला दुसरा कोण बरे बंधु आहे ? जोपर्यंत तुझे दर्शन झाले नाही आणि तू प्राप्त झाला नाहीस, तोपर्यंत तू मृत्यु होऊन अमृतांना मारतोस, भक्तांचे रक्षण करतोस, उपासकांना अभीष्ट फल देतोस, स्तवकांच्या रूपाने स्तुति करतोस, गमन करणाऱ्यांच्या रूपाने चालतोस आणि जगांत सर्व रूपांनी व्यवहार करतास. परंतु नित्य अपरोक्षस्वभाव अशा तुला मी पाहिले आहे आणि तू मला प्राप्त झाला आहेस. इतःपर तू माझे काय करणार आणि कोठे जाणार ? विश्वाच्या हितकर्त्या देवा ! तू आपल्या सत्तेने सर्व विश्व व्यापून राहिला आहेस. मला आता तुझे सर्वत्र दर्शन घडत आहे, अशा स्थितीत तू पळून जाणार तरी कोठे ? तुझ्यामाझ्यामध्ये अनेकजन्मार्जित अज्ञानामुळे जे अंतर पडले होते, ते आज दूर होऊन तुझे माझे पूर्वपुण्याईने ऐक्य झाले आहे; आणि हे बंधो ! तू मला आज दिसला आहेस. नेहमी कृतकृत्य, कर्ताभर्ता, संसाररूपी पानाचा जणुं देंठ, नित्य आणि विमलात्मा असा जो तू त्या तुला माझा नमस्कार असो. हातामध्ये चक्र व कमल धारण करणारा (विष्णु), मस्तकारवर अर्धचंद्र धारण करणारा (शिव), देवांचा नाथ (इंद्र) आणि कमलसंभव (ब्रह्मदेव) असा जो तू, त्या तुला माझा नमस्कार असो. तुझ्यामाझ्यामधील भेद केवळ

अंगहारबुडीने आहे. परंतु ही भेदकल्पना सुद्धा अकस्मात्प्रमाणे मिथ्याच आहे. आपल्या विचित्र कल्पनेच्या योगाने भावामात्र आणि वस्तु-वैविध्य यांच्या रूपाने तू नित्य विलसत असतोस. सृज्य पदार्थांचा स्रष्टा, वृक्ष पदार्थांचा व्रक्ष आणि सृष्टिस्थितिकाळी अनंत रूपांनी विकास पावणारा असा जो सर्वस्वभाव आणि सर्वव्यापी तू, त्या तुला माझा नमस्कार असो ! इतके दिवसपर्यंत तूच आपला ईश्वरभाव छपवून माझ्या रूपाने प्रत्येक जन्मात अनेक दुःखे भोगलीस, व आता तूच आपल्या स्वरूपाळा ओढवून विभ्रांति घेत आहेस. माझ्या दोषानुष्ठाने वागून माझ्या दुर्दैवामुळे हीनतेज होऊन, तू ऊर्ध्वलोक, अधोलोक आणि मध्यलोक यांच्यामध्ये संचार केलास, तसेच विवेकाळा अनुकूल असलेले सर्व दर्शनाई देखावेही पाहिलेस. परंतु ह्या वास्तुस्थितीच्या दर्शनापासून तुला अस्पष्टि पुरुषार्थ प्राप्त झाला नाही. कारण, हे जग म्हणजे काष्ठ, पाषाण व जल यांचाचून दुसरे काही नाही; व या जगात जर काही प्राप्तव्य असेल, ज्याची प्राप्ति झाली असता काही प्राप्त होण्याचे शिल्लक रहात नाही अशा प्रकारचे जर कोणते प्राप्तव्य असेल, तर ते तूच आहेस. अशा तऱ्हेचा जो तू तो देवा ! मला आज लाभला आहेस, मी तुला पाहिले आहे, तुला प्राप्त करून घेतला आहे, मी तुला आपल्या हातांत पकडला आहे व आता तू माझ्या हातांतून निसटून जाशील ही गोष्ट सुद्धा बोलवयास नको ! देवा ! असा जो तू त्या तुला मी बंदन करतो. देवा ! डोळ्यांतील पुण्ड्रांत सूक्ष्म प्रकाशकिरणाच्या रूपाने स्थित असून जर तू सर्व रूपविषयांचे ग्रहण करतोस, तर तू मला कसा दिसणार नाहीस ! ज्याप्रमाणे लीला आणि फुले एकत्र असली म्हणजे तिळा-लीला, तैल सर्वभाजने फुलांतील सुगंध ग्रहण

करते, त्याप्रमाणे जर तू त्वचेच्या योगाने शीतोष्णादि पदार्थ ग्रहण करतोस, तर तू माझ्या अनुभवास कसा येणार नाहीस ! गोन-काण्यादि गुणचमत्काराचा प्रकाश कसलास जो तू, शब्दश्रवणाच्या योगाने अंगावर रोमांच उत्पन्न करतोस, तो तू माझ्यापासून दूर कोठे असणार ! गोड, आंबट वगैरे पदार्थ जिद्धेच्या टोंकाळा लागले असता ज्या रक्षिकाच्या ठिकाणी तत्क्षणीं रसोत्पत्ति निर्माण करतात, तो स्वतः कोणाला प्रिय होणार नाही ! जो आपल्या घ्राणेन्द्रियाने कंठांतील पुष्पमालेचा सुगंध ग्रहण करतो आणि पुष्पमालेने आपला देह अलंकृत झाला आहे असे प्रत्यक्ष पहातो, त्याचा साक्षात्कार कोणाला होणार नाही ! ज्या आत्म्याचे वेद, शास्त्रे आणि पुराणे संतत गायन करीत आहेत, त्याचे एकदां ज्ञान झाले म्हणजे पुन्हा विसरण कसे होईल ? हे आत्मदेवा ! तुझ्या परावर आणि निर्मल स्वरूपाचे दर्शन झाले, म्हणजे ज्या निष्कपोपमोगांमध्ये पूर्वी मन रममाण होत असते, तेच भोग मग त्यांना गोड वाटतनासे होतात. देवा ! तू आपल्या निर्मल प्रकाशाने सूर्याला तेजस्वी आणि चंद्राला शीतल केले आहेस. ह्या पर्वतांना गुरुत्व तूच दिलेस, ह्या वायूला आकाशसंचारित्व तूच दिलेस. ह्या पृथ्वीला तूच निश्चल केलेस आणि ह्या आकाशामधील पोकळीही तूच निर्माण केली आहेस. माझ्या मद्धाग्याने तू मद्रूप झाला आहेस आणि मी त्वद्रूप झालो आहे. मी तू झालो आहे व तू मी झाला आहेस. अर्थात् तुझ्यामाझ्यामध्ये आतां यत्किंचितहि भेद राहिलेला नाही. 'मी' आणि 'तू' हे दोन्ही शब्द लक्ष्य जो परमात्मा त्याचे बोधक असून ते आतां एकमेकांच्या ऐवजीं योजिले जाणारे पर्याय शब्द झाले आहेत. एकाच वृक्षाच्या पाने झाले

वाक्यतः भिन्न दिसल्या तरी त्यांच्यांत वस्तुतः भेद वसतो, त्याप्रमाणे उपाधिभेदामुळे तुझ्या-माझ्यांत भेद दिसला तरी तत्त्वतः तू आणि मी एकरूप झालों आहों. ज्या 'तू' आणि 'मी' या शब्दांत आतां अभेद उत्पन्न झाला आहे, अशा त्या दोन्ही शब्दानाहि माझा नमस्कार असो. तसेंच माझ्या अनंत, अहंकाररहित, अरूप आणि सम अशा ब्रह्मस्वरूपाला नमस्कार असो. हे ब्रह्मन् ! तू माझ्या सम, स्वच्छ, साक्षिभूत, निराकार आणि दिशा, काल इत्यादिकांनीं अमर्यादित अशा आत्मस्वरूपामध्ये रहातोस. हें मी कशावरून जाणलें ? असें म्हणशील तर मला हें पक्कें माहीत आहे कीं, लोहचुंबकाच्या साक्षिध्यानें लोखंड चलन पावतें, त्याप्रमाणें तुझ्या विचित्र शक्तीमुळे मन बुद्ध होतें, इंद्रियवृत्ती स्फुरण पावतात, प्राणा-पानवायु बाह्यं लागतात, तसेंच चर्म, मांस, आस्त्रि गौरांनीं लिंपलेलीं, आशारूपी चाम-ळाच्या बाघांनीं जखडलेलीं आणि मनोरूपी सारध्वानें युक्त असलेलीं देहयंत्रें चालूं लाग-तात. परंतु हें देहरूपी घर व त्यांतील अहंकार म्हणजे मी नव्हे, तर मी केवळ संक्षिप्त आहे. मला या हाडामांसाच्या देहाशीं काय करावयाचें आहे ! हा देह पाहिजे तर राहो किंवा पडो मला त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाही. ज्याप्रमाणें कल्पांतकाळीं जगाचा उप-ग्रह व्हावा, त्याप्रमाणें इतक्या दीर्घकालानें माझ्या भ्रमाचा उपशम झाला आणि मला आत्मज्ञान झाला, आणि माझा मी स्वरा झालों. ज्याप्रमाणें कल्पान्त झाल्यानंतर अग्नि शांत होतो, त्याप्रमाणें या दीर्घ संसारमार्गांत भ्रमण करून करून बकलेला मी आतां विश्रान्ति पावलों आहे. यास्तव सर्वातीत आणि सर्व जसा जो मद्रूप तू, त्या तुला माझा नमस्कार असो. तसेंच जे गुरू आणि जे वेदान्त तुझें

मद्रूपत्वानें वर्णन करतात, त्यांनाहि माझा नमस्कार असो. तसेंच जी परमात्म्याची साक्षि-त्ववृत्ति संपूर्ण भोग्य पदार्थांना प्रकाशित करते, परंतु जिला उदासीनतेमुळे दोषाचा स्पर्शहि होत नाही, तिचा सर्वदां जयजयकार असो ! हे आत्मन् ! पुष्पांतील आमोद, आस्थांतील वायु अथवा तिळांतील तेल यांच्याप्रमाणें तू सर्वत्र व्यापून राहिला आहेस. तू स्वतः निर-हंकार असूनहि ज्याअर्थी ठार मारतोस, रक्षण करतोस, देतोस, स्फुरण पावतोस आणि हाल-चाल करतोस, त्याअर्थी तुझी ही माया खरो-खरीच विचित्र आहे ! तू मद्रूप चिदात्मा सर्गकर्त्री नामरूपात्मक जग निर्माण करून त्यांत जीवभावानें प्रवेश करतोस, त्याचें प्रति-पालन करतोस आणि प्रलयकर्त्री त्याचा संहार करून आत्मरूपानें स्थित असतोस. ज्याप्रमाणें वटवृक्षाच्या बीजामध्ये वटवृक्ष असतो, त्याप्रमाणें परमाणूप्रमाणें अत्यंत सूक्ष्म असलेल्या तुझ्या स्वरूपामध्ये हें संसारमंडल पूर्वी स्थित होतें, सध्यां आहे, आणि पुढेंहि असेल. ज्याप्रमाणें आकाशांतील मेघ, घोडे, हत्ती, रथ इत्यादि आकारांचे दिसतात, त्याप्रमाणें देवा ! तूहि जगांतील शेंकडों पदार्थांच्या भ्रामक रूपांनीं भासमान होतोस.

माझ्याहून ज्याचें स्वरूप अभिन्न आहे अशा बद्धात्म्या ! जगांतील सर्व अनित्य आणि नानाविध विकारशील वस्तूंचा निरास होऊन निरतिशयानंदाची प्राप्ति व्हावी असें तुला वाटत असेल, तर असंग आत्म्याचें दर्शन करून घेऊन भावामावरहित होऊन मुक्त हो. तसेंच अभिमान, कोप, अंतःकरणाची मलिनता आणि क्रूरता यांचा त्याग कर. कारण, जे महात्म्य असतात ते प्राकृतगुणसंकटांत केव्हाहि निमग्न होत नाहीत. पूर्वी आत्म्याविकर्षीच्या अज्ञानामुळे आपण किती दीर्घ दुर्दशा आणि

केवढाच्या विपत्ती भोगल्या आहेत, याचें बारबार स्मरण करून 'मी कोण आहे?' आणि 'हें काय झालें आहे?' याबद्दल चांगला विचार करून अज्ञानाचा त्याग कर, व मोत्याप्रमाणें शुभ्र दिसेल, अशा रीतीनें मनापासून हंसत रहा. वा आत्म्या! ज्यामध्ये तूं चिंता-झीच्या ज्वालांनीं वेढला गेला होतास, असे तुझे दुर्दिन आणि आयास निघून गेले आणि तुझें नष्टचर्य संपलें. आज तुझें मनोरथ पूर्ण झाले असून तूं देहनगरीचा राजा झाला आहेस. ज्याप्रमाणें आकाश हें मुठीत धरून ठेवतां येणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें तुला सुखें किंवा दुःखें बक्ष करूं शकणार नाहींत. इंद्रियरूपी द्राड अश्वाना आणि मनोरूपी हत्तीला जिंकून, तसेंच भोगरूपी शत्रूंचा नायनाट करून तूं साम्राज्यपदावर आरूढ झाला आहेस. अपार आकाशांत प्रवास करणारा, निरंतर जगताचे उदयास्त करणारा आणि अंतर्बाह्य सर्वांना प्रकाशित करणारा असा सूर्य तूच आहेस. विभो! तूं अनादिकालापासून नेहमीं गाढ निजलेला असून एखादा कामुक पति आपल्या कामिनीकडून भोगविलासाकरितां जागृत केला जातो. त्याप्रमाणें तूं आपल्या चिच्छक्तीकडून भोगालोक-रूपी लीलेसाठीं तेवढ्यापुरता जागा केला जातोस; परंतु तूं पूर्णत्वानें जागृत होत नाहींस. इंद्रिय-वृत्तिरूपी मधमाशांनीं लांबून आणलेला रूपादि-विषयरूपी मध तूं नेत्रादि लिङ्गक्यांमध्ये बसलेल्या आपल्या चिच्छक्तिरूपानें प्राशन करतोस. तसेंच योग्यांच्या उत्क्रमणकालीं सुषुम्नादि मार्गांचा प्रकाशक तूच आहेस; अर्थात्, शरीरां-तील प्राणापानवायूंच्या निरोधाचा अभ्यास करणारे योगी ब्रह्मरंध्रांतून प्राण बाहेर नेऊन परका-वाप्रवेश, लोकांतरसंचार, अर्चिरादि मार्गांनीं सूर्यमंडलप्रवेश वगैरे गोष्टी करतात, तेव्हां तूच स्वयंज्योति त्वांना आपल्या किरणांनीं मार्ग

दाखवतोस. तूं देहरूपी पुण्यांतील आमोद (सुगंध) आहेस, चंद्रातील परमार्थसत्य अमृत आहेस, वृक्षांतील जीवनरस आहेस आणि देहरूपी बर्फांतील थंडीहि तूच आहेस शरीररूपी बुधां-तील घृत असा जो तूं त्या तुझ्या ठिकाणीं सर्व प्राण्यांच्या देहमिमानाला कारणीभूत होणारा आश्चर्यकारक स्नेह असून काष्ठांतील अग्नी-प्रमाणें तूं देहाच्या आंत स्थित आहेस. एकच अमृतस्वरूप असा तूच आहेस, सूर्यादि तेजांचा प्रकाशक तूच आहेस, विषयांचा ज्ञाता तूच आहेस आणि चक्षु आदिकरून इंद्रियांचा अवभासक-प्रकाशकहि तूच आहेस. प्राणादि वायूंची हालचाल करविणारा तूं, मनोरूपी हत्तीचा मद तूं आणि प्रज्ञारूपी अग्निशिलेचा प्रकाश आणि उष्णताहि तूच आहेस. तुझ्या स्वाधीन असलेली वाणी तूं आबरुयाबरोबर मरण, मूर्च्छा आणि गाढ निद्रा या तिन्ही अवस्थामध्ये शांत होते आणि तुझ्याच कृपेनें ती मरणोत्तर पुन्हां अन्य देहांमध्ये दिव्वा-प्रमाणें कशी प्रकट होते, याचा पत्ता लागत नाहीं. सोन्यामध्ये कटककेयूरादि अलंकार अस-तात, त्याप्रमाणें तुझ्यामध्ये या जगांतील वक्ष-यावत् पदार्थपंक्ती स्थित असतात. 'मी' 'तूं' 'हा' वगैरे शब्दहि तुझ्यामध्येच असून तूच लीलेनें आपली आपण स्तुति करतोस व वृक्ष-न्याशीं बोलतोस. ज्याप्रमाणें मंदवायूनें फिरणारा आकाशांतील मेघ हत्ती, थोडा वगैरे आकारांचा वरचेवर पालटून दिसतो, त्याचप्रमाणें तूं भूत-मात्राच्या आकाराचा दिसतोस. कित्येक जळ-णाऱ्या काष्ठांतून निघणाऱ्या अग्नीच्या ज्वाला थोडे, हत्ती वगैरे आकारांच्या दिसतात, त्याप्र-माणें तूं पृथ्वीवरील सृष्ट पदार्थांमध्ये आपणाडून व्यतिरिक्त नसलेल्या विविध आकारांचा भास-तोस, तूं ब्रह्मांडरूपी मुक्ताफळांना ओंबणारा अविच्छिन्न तंतु आहेस. चैतन्यरूपी पाण्यानें

झालेलें प्राणिरूपी धान्याचें तूं शेत आहेस. ज्याप्रमाणें शिजविण्यानें मांसांतील माधुर्य प्रकट होतें, त्याप्रमाणें अविद्यारूपी बीजामध्ये अव्यक्त रूपानें असलेलें सृज्यपदार्थाचें स्वरूप तूं सर्वरूपांनीं अभिव्यक्त करतोस. ज्याप्रमाणें अंध मनुष्याच्या दृष्टीला एखाद्या वनितेचें रूपलावण्य असून बसल्यासारखें होतें, त्याप्रमाणें तूं नस-शील तर जगांतील वस्तूंची शोभा असून नस-व्यासारखीच आहे. जसें आरशामध्ये प्रतिबिंबित झालेलें आपलें लावण्य प्रेमी जनाच्या आर्लग्नचुंबनादि विलासांच्या उपयोगी पडत नाहीं, तसें तुझ्या सत्तेवाचून जगांतील वस्तू सद्रूप भासल्या तरी अर्थक्रियाकारी होत नाहींत. सूर्य नसला म्हणजे काळोखांत पर्वताची उंची असून नसून खारखीच होते, तद्वत् तुझ्या सत्तेवाचून हा देह लांकडाचा ओंडका किंवा मातीचें डेंकूळ यांच्याप्रमाणें जमिनीवर लोळत पडतो. ज्याप्रमाणें सूर्याचा प्रकाश पडतांच अंधकार, दीप, नक्षत्रें इत्यादिकांची प्रभा अथवा बर्फ वितळून जातें, त्याप्रमाणें तुझा साक्षात्कार होतांच सुखदुःखक्रमाला अजिबात खळ पडतो. सूर्याच्या प्रकाशानें प्रातःकाळीं पांढरा वगैरे रंग नाहींस होतात, त्याप्रमाणें तुझ्या ज्ञानानें जगांतील सुखदुःखें नाहींशीं होतात. दिव्याचें दर्शन होतंच अंधकार नष्ट होतो, तद्वत् ज्यांना तुझ्या सत्तेमुळें स्थितिप्रत प्राप्त झालेलीं सुखदुःखें तुझ्या दर्शनावरोबर अस्तंगत होतात. दीपाच्या अभावीं व्यक्त झालेली अंधकाराची सत्ता दीपाच्या प्रकाशाबरोबर नाश पावते, त्याप्रमाणें जगांतील सुखदुःखश्री तुज अनामयाला पाहून उत्पन्न होते आणि उत्पन्न होतांच बीजासहवर्तमान नष्ट होते. निमेषाच्या लक्षांशइतकी व्यर्थ असलेली कालाची कला क्षणभंगुर असल्यामुळें आपोआप नाहींशी होते, त्याप्रमाणें तुझें दर्शन होतांच सुखदुःखश्री क्षणभरहि

रहात नाहीं. एखाद्या गंधर्धनगरीप्रमाणें मिथ्या व क्षणभंगुर असलेली सुखदुःखादि भावना तुझ्या अज्ञानरूपी कृपाप्रसादानें स्फुरण पावते आणि तुझें ज्ञान होतांच लीन होते. अशा रीतीनें तुझ्या सत्तेमध्ये उत्पन्न क्षणभर होणारी आणि क्षणांत नष्ट होणारी ही सुखदुःखश्री स्वप्नांत उत्पन्न होऊन जागृतींत मरण पावणारी असल्यामुळें कोणाच्या डोळ्यांना दिसणार? समुद्रां-तील तरंग हीं कमलें आहेत अशी एखाद्यानें कल्पना केली तरी त्यांची माळ तयार करतां येणें शक्य नाहीं, त्याचप्रमाणें सुखदुःखादि भावना ही मिथ्या असल्यामुळें कार्यकारी कशी होणार? उत्पन्न होतांच नष्ट होणारी मिथ्या वस्तु जर सत्य कार्य करण्याला समर्थ असेल, तर विजेच्या लहरींची माळ तयार करून ती गळ्यांत घालण्याला तरी काय हरकत आहे? हे आत्मन् ! तूं विवेकी जनांच्या हृदयांत राहून सुखदुःखादि लक्ष्मी गृहण करतोस पण आपली समस्थिति सोडीत नाहींस. आतां अविवेकी जनांच्या हृदयांत तूं कसा असतोस, याचें वर्णन करण्याला माझी वाणी असमर्थ आहे. कारण, अविवेकी मनुष्याच्या कल्पनेा अनंत असल्यामुळें तुला तितकीं रूपें धारण करावीं लागणार. हे आत्मन् ! तूं जरी वस्तुतः निरिच्छ, निरंश आणि निरहंकार असलास, तसेंच तूं सद्रूप असलास किंवा असद्रूप असलास, तरी तूं कर्तृत्वाचा अंगिकार केला आहेस. परंतु तें कसेंहि असलें तरी हे ब्रह्माण्डाचा विस्तृत आकार धारण करणाऱ्या, तसेंच हे शान्तिपरायण देवा ! तुझा जयजयकार असो. सर्व प्रमाणांच्या अतीत असलेल्या आणि सर्व प्रमाणांनीं जाणला जाणाऱ्या देवा ! तुझा जयजयकार असो. तसेंच हे जात व अजात, क्षत व अक्षत भावरूपी व अभावरूपी, जेय व अजेय देवा ! तुझा जय-जयकार असो, मी आतां आनंदित झालों

आहे, शांत झालो आहे, स्थिर झालो आहे व माझे मला पूर्ण ज्ञान झाले आहे मी आतां अविघेला जिकल्यामुळे विजयी झालो आहे व इतःपर मी प्रारब्धशेष जिकण्यासाठीच जगत आहे. अशा तुला आणि मला माझा बमस्कार असो. हे भगवन् ! हे आत्मन् ! तुझा साक्षात्कार होऊन तू व मी आतां एकरूप झाल्यामुळे माझे सर्व अनर्थ नाहीसे झाले आहेत. अर्थात्, आतां मला बंधन कोठचें, विपत्ति कोणची, संपत्ति कोणची आणि जन्ममरण तरी कोठचे ! सारांश, मी आतां शाश्वत विश्रांतिसुख अनुभवीत रहाणार !

सर्ग ३७

—:०:—

१. प्रल्हाद समाधिसुखामध्ये गढून गेला असतां त्याच्या नगरांत बेबंदशाही सुरू होते.

भूयसिष्ठः—अशा रीतीने विचार करीत असतां तो शत्रुनाशक प्रल्हाद निर्विकल्पसमाधीचा परमानंद भोगण्यांत गढून गेला होता. निर्विकल्पसमाधीमध्ये राहून आपले स्वरूपसाम्राज्य भोगीत असतां तो चित्रांत रेखल्याप्रमाणे किंवा एखाद्या पर्वतांतील कोरलेल्या मूर्तीप्रमाणे निश्चल दिसत होता. याप्रमाणे भुयनाच्या मध्यमार्गी असलेल्या मेरूप्रमाणे तो दानवेंद्र आपल्या मंदिरांत समाधिसुख भोगण्यांत गढून गेला आहे, अशा स्थितीत पुष्कळ काल लोटला. तितक्या अवधीत मोठमोठ्या दानवांनीं त्याला जागृत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु एखाद्या बीजाला अकालीं कितीहि पाणी वातलें तरी त्या बीजकोशापासून अंकुराची उत्पत्ति होत नाही, त्याप्रमाणे तो महाबुद्धिवान् प्रल्हाद दानवांच्या प्रयत्नांनीं जागृतीवर आला नाही. अशा रीतीने ब्रह्मस्वरूपार्शी तादात्म्य पावलेला तो दानवेंद्र आपल्या नगरामध्ये हजारों वर्षेपर्यंत एकाग्रचिंतने शांत बसला असून त्या

स्थितीत एखाद्या पाषाणामध्ये सुर्वाची मूर्ति कोरलेली असावी, त्याप्रमाणे तो दिसत होता. परमहार्शी समरसता पावल्यामुळे तो निजानंदमध्ये इतका गढून गेला होता कीं, ज्याप्रमाणे मृत मनुष्याचा देह काहीं एक हालचाल न करतां स्वस्थ असतो, त्याप्रमाणे त्याचा देह आभासमात्र दिसत होता. यावेळीं त्या रसातळमंडलामध्ये अराजकता माजली व बलवान् असला म्हणजे मग तो सजातीय असो. कीं विजातीय असो, त्यानें दुर्बळांना निष्काशण पीडा द्यावी आणि त्यांचा वध करावा, अशा तऱ्हेचा भयंकर मात्स्यन्याय सुरू झाला. हिरण्यकश्यपूचा वध झाला आणि त्याचा पुत्र प्रल्हाद तर समाधि लावून बसला, अशा स्थितीत दानवांच्या राज्यांत कोणी शास्ता राहिला नाही. दानवांनीं आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त केली, तरी प्रल्हादाची समाधि म्हणून उतरेना. ज्याप्रमाणे रात्रीच्या वेळीं अमरांना विकास पावलेलें कमल ओढवून येत नाही, त्याप्रमाणे त्या दानवांना आपला राजा समाधीतून जागा झाल्याचें दिसून आलें नाही. ज्याप्रमाणे सूर्यास्तानंतर मनुष्याची हालचाल अजिबात बंद पडते, त्याप्रमाणे गलिताचित्त झालेल्या प्रल्हादाची प्रबोधवार्ताहि ऐकूं येईनाशी झाली. यामुळे सर्व दानव उद्धिग्न होऊन गेले. त्यांमध्ये जे दुर्बल होते ते जिकडे बाट फुटली तिकडे निघून गेले, परंतु जे बलवान् होते त्यांनीं 'बळी तो कान पिळी' या न्यायानें जिकडे तिकडे अंदाधुंदी माजविली. पाताळांत अराजकस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे मात्स्यन्याय सुरू झाला आणि सर्वत्र अमवस्थाप्रसंग ओढवला. जे बलवान् होते त्यांनीं स्त्रियांच्या अंतःपुरांत शिरून त्यांची लज्जा हरण करावी, त्यांना त्रास द्यावा, परस्परांचीं वस्त्रे हरण करावीं, अशा तऱ्हेचे अनन्वित प्रकार सुरू

झाले. दिक्साहसक्या दरबडे पडूं लागले, सर्वत्र
रक्षण्याचे भयंकर आक्रोश ऐकूं येऊं लागले,
राजधानीच्या आसपासच्या बागा उध्वस्त
करण्यांत आल्या, नगरातील घरांतून पाहिजे
त्यानें शिराबें, तेथील चीजवस्त लुटावी आणि
घरातील मालकाचा छळ करून निघून जावें,
अशी बेबंदशाही माजली. सर्व दानवांना मोठी
विता-उत्पन्न झाली. कोणाला पेटाभर अन्न
मिळेना किंवा खाण्याला फळ मिळेना, असा
बोर प्रसंग ओढवला. अकालीं उत्पन्न झालेल्या
उत्पाताप्रमाणें सर्व दिशा धुळीनें व्याप्त झाल्या.
देवांचीं पोरेंसुद्धां दैत्यांना जर्जर करूं लागलीं
व राक्षसपिशाचादि तामस भतांनीं जिकडे
तिकडे धांगडधिंगा सुरू केला. अशा रीतीनें
तें सर्व पाताल उध्वस्त झालें, तेथील संपत्ति
कुटली गेली आणि सर्व प्रदेश प्राणिरहित
होऊन भयाण दिसू लागला. सारांश, त्या
प्रल्हादाच्या नगरांत सर्वत्र अंदाधुंदी माजली.
स्त्रिया-धन, मित्रस्नेह आणि कलह यांच्यासंबं-
धानें कांहींच नियम राहिला नाहीं; धन, स्त्रिया
यांचें हरण होऊं लागल्यामुळें जिकडे तिकडे
रक्षण्याचे आक्रोश सुरू झाले; कलियुगातील
प्रजेप्रमाणें सर्व पाताल दुःस्वार्चे माहेरघर
वनलें व सर्वत्र भीतीचें आणि उद्विग्नतेचें
साम्राज्य पसरलें !

सर्ग ३८

—:३:—

१. जगाची व्यवस्था आणि दैत्यकुळाचें रक्षण
बाबबंघानें श्रीहरीचें चिंतन.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! नंतर सर्व जगज्जा-
लातील नियतीचें पालन करणें हीच ज्याची
क्रीडा आहे, असा क्षीरसमुद्रातील शेषशय्येवर
चातुर्मास स्वप्न निजलेला हरि कार्तिक महि-

न्याच्या अखेरीस देवकार्य साधून देण्याकरितां
जागा झाला व त्यानें त्या वेळची जगस्थिति
लीलेनें अवलोकन केली. त्यानें प्रथम मनानें
देवांची स्थिति पाहिली, नंतर भूलोकांतील
जनांचें शुभाशुभ आचरण अवलोकनांत आणलें
आणि शेवटीं दैत्यांचे स्वाधीन केलेल्या पाताळां-
तील स्थितीचे मनानें पर्यालोचन केलें. तेव्हां
पाताळांतील प्रल्हाद समाधीमध्ये स्थिर झाला
असून इंद्राच्या राजधानींत संपत्तीचा पूर आला
आहे, असें त्याला आढळून आलें. त्या वेळीं क्षीरस-
मुद्रामध्यें शेषशय्येवर पद्मासन घालून बसलेल्या
आणि सर्वांच्या अंतःकरणांत संचार करणाऱ्या
शंखचक्रगदाधारी भगवान् हरीच्या त्रैलोक्यकम-
लावरील अति मोठ्या भ्रमराप्रमाणें असलेल्या
मनःशरीरांत येणेंप्रमाणें विचार उत्पन्न झालेः—
“अरेरे ! प्रल्हाद समाधिसाम्राज्याचें अनुपम-
सुख भोगण्यांत गढून गेला असतां निर्नायक
झालेली ही पातालसृष्टि बहुतेक दैत्यहीन झाली
आहे. दैत्यांचा अभाव झाल्यामुळें देवांचें राज्य
निष्कंटक झालें असून अनावृष्टिकालीं नष्टा
निःशब्द होतात, त्याप्रमाणें सांप्रत देव शांत
झाले आहेत. ज्याप्रमाणें पाणी न शिंपलेली
लता रसहीन होऊन शुष्क होते, त्याप्रमाणें
शमाच्या योगानें देव द्वंद्वरहित होतील आणि
त्यांच्या ठिकाणचा अभिमान नाहींसा होऊन
त्यांना आतां स्वर्गाचीहि पर्वा रहाणार नाहीं व
ते मोक्षपदाप्रत जाऊन पोहोंचतील. सारांश,
अशा रीतीनें देव शांत झाले, त्यांनीं दैत्यांचा
आणि मनुष्यांचा द्वेषभाव करण्याचें आपलें व्रत
सोडून दिलें, म्हणजे स्वर्गाचीहि किंमत नाहींशी
होऊन यज्ञतपश्चर्यादि क्रिया बंद पडतील, त्यामुळें
कर्मभूमि ओस पडेल, व अशा रीतीनें भूलोकच
नष्ट झाला म्हणजे मग संसार तो काय राहिला?
परंतु असा प्रसंग ओढवणें मला इष्ट नाहीं.
कारण, हें त्रिभुवन कस्यापर्यंत रहावें असा मी

जो संकल्प केला आहे, त्याला त्यामुळे बाध येईल; व उष्णतेनें बर्फाचा तुकडा वितळून जावा त्याप्रमाणें त्या संकल्पाचा अकालीच नाश होईल; जगताचा क्षय झाला म्हणजे त्याबरोबर माझ्या लीलेचाहि क्षय होणारच. परंतु त्यापासून कोणता लाभ होणार आहे ? या आकाशांतील चंद्र, सूर्य, तारका वगैरे माझीं स्वेच्छणीं एकदां नाहीशीं झालीं, म्हणजे मीहि आपल्या लीलाशरीराचा उपसंहार करून पूर्णात्मपदीं कायमचा लीन होईन. परंतु असा रीतीनें जगताचा आणि माझ्या लीलाशरीराचा अकालीं लय होण्यापासून कोणतेंच कल्याण होणार नाही. यास्तव दानव जगावे अशी माझी इच्छा आहे. दानव जगले म्हणजे देवहि सावध रहातील, देव असले म्हणजे मनुष्य यज्ञादि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित क्रिया करूं लागतील व कमें सुरू झालीं म्हणजे हा संसाराचा गाडा अव्याहत चालू राहील. यास्तव मी अगोदर रसातळांत जाऊन प्रल्हादाला सावध करतो आणि वसंतादि ऋतू वृक्षाला नवीन जन्म देतात, त्याप्रमाणें मी त्याची पुन्हां राज्यपदावर स्थापना करतो. प्रल्हादाशिवाय दुसऱ्या कोणाला दानवाधिपति केल्यास तो देवांचा घात केल्याशिवाय रहाणार नाही. परंतु प्रल्हादापासून देवांना भीति बाळगण्याचें कांहींच कारण नाही, प्रल्हादाचा हा अखेरचा जन्म असल्यामुळे त्याचा देह अत्यंत पावन आहे व तो कल्पपर्यंत टिकणारा आहे. कारण, प्रल्हादानें कल्प पर्यंत रहावें अशी परमेश्वरानें पूर्वा करून ठेवलेली निश्चित योजना आहे. यासाठीं त्या दैत्येन्द्राकडे जाऊन, एखादा मेघ आपल्या गर्जनेनें पर्वतामध्ये किंवा नदीच्या कांठी निजलेल्या मयूराळा जागृत करतो त्याप्रमाणें, मी त्याला समाधीतून जागृत करतो. जीवन्मुक्तांच्या असंस्कृतसंज्ञे समाधीमध्ये आणि चेष्टारहित मनः-

स्थितीमध्ये असलेला प्रल्हाद केवळ सानिध्यामुळे एखादें रत्न शेजारच्या पदार्थाचें प्रतिबिंब धारण करतें त्याप्रमाणें, असुगचें अधिपत्य करो. कारण, असें झालें म्हणजे या सर्गाचा संहार होणार नाही, देव आणि असुर यांचे कलह आणि अर्थात् युद्धें कायम राहतील, व त्यामुळे माझी लीला अव्याहत चालेल. वास्तविक जगताचे उदय आणि अस्त हे जरी माझ्या दृष्टीनें सारखेच आहेत, तरी जी स्थिति आहे ती तशीच चालू रहाणें हेंच इष्ट आहे. असलेली स्थिति बदलण्यापासून काय फायदा आहे ? यावर कोणी म्हणेल कीं, योगनिद्रेचे अनिर्वचनीय सुख टाकून प्रल्हादाच्या नगरांत जाण्याचा एवढा खटाटोप तरी मीं काय म्हणून करावा ? परंतु ही शंका बरोबर नाही. जगताची उत्पात्ति, अनुत्पत्ति, नाश किंवा स्थिति यांच्याप्रमाणें योगनिद्रेचें सुख आणि गमनाचे भ्रम हीं सुद्धां माझ्या दृष्टीनें सारखींच आहेत. कारण, जो प्रयत्न अकुद्विपूर्वक, अर्थात् अभिनिवेशरहित होत असतो, तो योगस्थितीमध्येच होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. यास्तव मी आतां पाताळांत जाऊन त्या असुरेश्वराळा जागृत करतो, परंतु मी पाताळांत गेलों तरी अज्ञानांप्रमाणें संसारलीला न करतां आपल्या स्वरूपामध्ये अचलच राहीन. एवंच सूर्य कमलाला जागृत करतो, त्याप्रमाणें दैत्यांच्या स्वैर आचारांमुळे भवानक दिसणाऱ्या दैत्यपुरांत जाऊन मी प्रल्हादाची समाधि उतरून त्याला देहमानावर आणतो आणि वर्षाऋतु चंचल मेघजालाला हिमालयासारख्या पर्वतावर नेऊन स्थिर करतो, त्याप्रमाणें प्रल्हादाला दानवाधिपति करून मी अखिल जगाला स्थैर्य आणतो. ”

सर्ग ३९

—:—:—

१. प्रल्हादाच्या नगरांत जाऊन श्रीहरी त्याला आपल्या शंखनादाने जाग्रत करतो. २. कल्पपर्यंत राक्ष करण्याविषयी श्रीहरीचा प्रल्हादाला उपदेश.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! याप्रमाणे विचार करून तो सर्वात्मा श्रीहरि, मंदरपर्वताने जणु आपल्या शिखरासह निघावे त्याप्रमाणे, आपल्या परिवारासह क्षीरसमुद्रांतील नगरांतून, निघाला व क्षीरसमुद्राखालील रंध्रातून पाणी शिरून नेये, यासाठी पाण्याचे स्तंभन करून त्या रंध्राने खाली जाऊन इंद्राच्या राजधानीप्रमाणे रम्य अशा प्रल्हादाच्या नगरांत जाऊन पोहोचला. त्या ठिकाणी मेरूच्या गुहेंत समाधिस्थ असलेल्या ब्रह्मदेवाप्रमाणे आपल्या सुवर्णमंदिरामध्ये समाधि लावून बसलेला प्रल्हाद त्याच्या दृष्टीस पडला. भगवान् श्रीहरि दैत्यनगरांत जाऊन पोहोचतांच सूर्यप्रकाशाला भिऊन घुबडे पळून जातात त्याप्रमाणे, त्याच्या तेजाने दिपून गेलेल्या दैत्यांनी पलायन केले. तेव्हा तारकाबेष्टित चंद्राने आकाशांत प्रवेश करावा, त्याप्रमाणे श्रीहरीने दोन तीन प्रमुख असुरांना बरोबर घेऊन आपल्या परिवारासह प्रल्हादाच्या मंदिरांत प्रवेश केला. त्यावेळी भगवान् श्रीहरि गरुडावर बसलेले होते, त्याच्यावर लक्ष्मी चवरी वारीत होती, त्याच्या हातांत शंखचक्रादि आमुधे होती आणि सर्व देव, ऋषी आणि मुनी त्यांना वंदन करीत होते.

भगवान् श्रीहरि प्रल्हादाजवळ गेले व 'हे महात्मन् ! ऊठ, जागा हो' असे म्हणून त्यांनी आपला पांचजन्य नावाचा शंख वाजविला. त्याबरोबर दशदिशा दणाणून गेल्या; त्या शंखनादाच्या प्रचंड ध्वनीमुळे प्रलयकालच समीप आला आहे अशा भातीने सर्व असुरमंडळी भीतिग्रस्त आश्रि मूर्च्छित होऊन जमिनीवर

पडली व मेघांच्या गडगडाटामुळे राजहंसाची गाळण उडते, त्याप्रमाणे त्या दैत्यांची स्थिति झाली. विष्णुभक्तांना मात्र मोठा आनंद झाला व मेघनादामुळे कुड्याची झाडे प्रफुल्लित होतात, त्याप्रमाणे ते हर्षित झाले. इतक्यांत भेषदर्शनाबरोबर अरण्यांतील कंदंबवृक्ष प्रफुल्लित होतो, त्याप्रमाणे प्रल्हादहि हळुहळू समाधि उतरून देहमानावर येऊ लागला. ब्रह्मरंध्रापासून उत्थान पावलेली प्राणशक्ति, गंगा समुद्रांत जाऊन पसरते त्याप्रमाणे, क्षणांत त्याच्या सर्व शरीरांत पसरली व सूर्याचा उदय होतांच त्याच्या प्रभेने अखिल भुवनाचे आक्रमण करावे, त्याप्रमाणे त्याच्या प्राणश्रीने त्याच्या सर्व अवयवांचे आक्रमण केले. त्याची चित् लिंगदेह-रूपी दर्पणामध्ये प्रतिबिंबित झाली आणि तिचा इंद्रियांमध्ये प्रवेश होऊन ती चेत्योन्मुख झाली. राघवा ! अशा रीतीने विषयोन्मुख झालेली त्याची चित्, आरशामुळे मुखश्री दोन रूपे धारण करते त्याप्रमाणे, विषय आणि मन या दोन रूपांनी भासमान होऊ लागली. प्रातःकाळी नीलकमले हळुहळू विकास पावतात, त्याप्रमाणे चित्ताचा अंकुर उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचे नेत्राहि विकासोन्मुख झाले, प्राणापान वायूची गति सुरू झाली व त्यांनी शरीरातील सर्व नाड्या जाग्रत करून त्यामध्ये ज्ञानशक्ति उत्पन्न करतांच मंद वायूने कमल हालवावे, त्याप्रमाणे त्याच्या देहांत किंचित् हालचाल सुरू झाली. प्राणशक्तीने शरीर भरून गेल्या-नंतर निमेषमात्रांत पाण्यातील तरंगाप्रमाणे त्याच्या मनाची खळबळ सुरू झाली. नंतर अर्धवट उगवलेल्या सूर्याच्या प्रभावामुळे एखादे सरोवर प्रफुल्लित कमलांच्या योगाने शोभू लागते, त्याप्रमाणे त्याच्या शरीरांतील नेत्र, मन, प्राण पूर्णपणाने विकास पावून प्रल्हाद शोभू लागला. इतक्यांत 'प्रल्हाद ! साबध हो,

ऊठ ' असें भगवान् पुन्हां म्हणाले. त्याबरोबर मेघाच्या नादानें मयूर जागृत व्हावा, त्याप्रमाणें प्रल्हाद चांगला जागा झाला, त्याचे नेत्र प्रसन्न झाले, ' मी प्रल्हाद आहे ' असें त्याला स्मरण झालें आणि आपल्या पूर्वावस्थेची त्याला बरोबर आठवण झाली, असें पहातांच पूर्वी ब्रह्मदेवाला उपदेश केला होता, त्याप्रमाणें भगवतांनीं त्याला उपदेश करण्याला प्रारंभ केला. भगवान् म्हणाले:—“ बा साधो ! तूं आपली राज्यलक्ष्मी आणि आकृति यांचें स्मरण कर. आपल्या देहाचा तूं अकार्णी नाश काय म्हणून करतोस ? हेयोपादेयरहित आणि संकल्पशून्य असा जो तूं, त्या तुझी शरीरांतील इष्टानिष्ठ-भावामावामुळे कोणती लाभहानि होणार आहे ? यासाठीं लोंकर ऊठ. तुला या देहानें कल्पपर्यंत रहावयाचें आहे. आम्हीं तुझी आयुर्मर्यादा जाणतो व त्यांत बदल होणार नाही, हेंहि आम्हांला माहीत आहे. तूं जीवन्मुक्त आहेस, तथापि उद्वेगरहित राहून तुला कल्पान्तापर्यंत हें राज्य आणि त्यांतील व्यवहार केले पाहिजेत; व कल्पान्ताच्या वेळीं तुझी ही तनु क्षीण झाली म्हणजे घट फुटतांच आंतील घटाकाश व्यापक महदाकाशांत लीन होतें, त्याप्रमाणें हे निष्पाप ! तूं आत्म्याच्या निरतिशय महिम्यामध्ये राहूं लागशील. ही तुझी तनु ज्ञानसंपन्न आणि अत्यंत शुद्ध असून कल्पपर्यंत राहून जीवन्मुक्तांचे विलास भोगणारी आहे. तरी कल्पान्तीं नाश होणाऱ्या या तनूचा तूं आजच नाश करूं पहातोस, तर काय सध्यांच कल्पान्तसमय आला आहे कीं काय ? पण बाबा अद्याप कल्पान्तकाळ फार दूर आहे. अजून द्वादशादित्य उगवले नाहीत, पर्वतांचें चूर्ण झालें नाही आणि जगताचीहि राखरांगोळी झाली नाही. अशा स्थितीत तूं आपल्या तनूचा त्याग करण्याला वेद्यासारखा काय

म्हणून प्रवृत्त होतोस ? त्रैलोक्याच्या अस्मानें मलिन झालेला आणि देवांच्या चंचल शिरः-कपालांनीं चिन्हित झालेला कल्पांतकाळचा उन्मत्त वायु अद्याप वाहूं लागला नाही, असें असतां आपल्या देहाचा त्याग करण्याला तूं वेद्यासारखा कां उद्युक्त झाला आहेस ? अजून पुष्करावर्तसंज्ञक प्रलयकालीन मेघांतून निघालेला विद्युत्प्रकाश जगत्कोशामध्ये अशोक वृक्षावरील मोहोराप्रमाणें चमकू लागला नाही; मग तूं व्यर्थ शरीराचा त्याग कां करतोस ? पृथ्वी दग्ध होऊन आणि तिचा कंप होऊं लागून अद्याप पर्वत कडाडां कोसळूं लागले नाहीत आणि दिगंबरांतील ब्रह्माण्डमिती अभीच्या योगानें तांबड्यालाल होऊन विदीर्ण होऊं लागल्या नाहीत. हें जग प्रलयकाळच्या प्रचंड मेघांच्या तावडींत सांपडून नष्ट झालें आहे व ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र हे तिचे देवच तेवढे अवशिष्ट राहिले आहेत अशी स्थिति आलेली नाही, मग तूं आपल्या देहाचा त्याग कां करतोस ? ब्रह्माण्डाच्या सर्व भिती कोसळून पडल्यामुळे आणि सूर्योदय होण्याचें बंद पडल्यामुळे लोकांलोक पर्वताच्या शिखरांवरूनच दिशांमधील अंतर मोजण्याची वेळ अद्याप आलेली नाही, मग तूं आपल्या शरीराचा त्याग कशाला करतोस ? विदीर्ण होणाऱ्या मेरुपर्वतप्रमाणें भयंकर शब्द करीत द्वादशादित्यांचे प्रचंड किरण अजून आकाशांत संचार करूं लागले नाहीत, व कल्पांतकाळचे मेघ भीषण गर्जना करूं लागले नाहीत, अशा स्थितीत वेडेपणानें तूं आपल्या शरीराचा त्याग काय म्हणून करतोस ? बा प्रल्हादा ! चतुर्विध योनींतील प्राण्यांनीं भरलेल्या दशदिशांमध्ये मी गरुडवाहन विष्णु विहार करीत असतां तूं आपल्या देहाचा त्याग करणें उचित नाही. हे आम्ही, हे पर्वत, हीं भुतें, हे तूं, हें जग,

हैं आकाश वगैरे सर्व जसेंच्या तसें आहे, अशा स्थितीत तुझ्या ठिकाणीच तेवढी मरणाची इच्छा शोभत नाही.

मलहादा ! आतां मरण हें कोणाला योग्य आहे असें विचारशील तर सांगतो. ज्याच्या ठिकाणी अज्ञान वृद्धिगत झाल्यामुळे मन व्याकुल झालें असून त्या मनाला दुःखें तोडून टाकीत असतील, अशा मनुष्यानें मरण्याची इच्छा धरावी हें योग्य होय. 'मी क्लेश आहे' 'मी अत्यंत दुःखी आहे' 'मी मूढ आहे' इत्यादि अनेक प्रकारच्या भावना ज्याच्या बुद्धीला व्याकुल करून सोडीत असतील, त्यालाच मरण इच्छिणें शोभतें. जो मनुष्य शेकडों आशापाशांनीं बद्ध झालेला असून चंचलवृत्तीकडून पाहिजे तिकडे ओढून नेला जातो, अशा मनुष्यानें मरण मागणें उचित आहे. ज्याप्रमाणें मूढ पशू साळीं आदिकरून धान्यांचे अंकुर फस्त करून टाकतात, त्याप्रमाणें ज्याच्या हृदयांतील तृष्णा विवेकरूपी अंकुर खाऊन हृदय विदीर्ण करून सोडीत असतील, अशा मनुष्यानें मरण बोलाविलें तर शोभतें. ताढाच्या वृक्षाप्रमाणें मजबूत असलेल्या ज्याच्या मनोरूपी वनांतील चित्तवृत्तिरूपी लता मुखदुःखरूपी फलें देत असतील, अशा मनुष्यानें मरतों म्हणावें हें योग्य आहे. रोमावलि-रूपी लताजालानें युक्त असलेला ज्याचा देहरूपी विष्वक्ष कामादि अनर्थरूपी प्रचंड वायूकडून हालविला जातो, अशाला मरणच योग्य आहे. आधिव्याधिरूपी दावाग्नीनें ज्याचें चंचल अव-बवरूपी लतांनीं युक्त असलेलें देहरूपी अरण्य दग्ध करून टाकलें आहे, त्याला मरण उचित आहे. ज्याच्या शरीररूपी वृक्षाच्या शुष्क ढोलीत कामक्रोधरूपी अजगर वास करीत आहेत, त्याला मरणाशिवाय दुसरी गति नाही. मरणाच्या स्वरूपाचा विचार केला तरीहि

तत्त्ववेत्त्याला मरण असणें संभवत नाही. कारण, देहत्यागालाच 'मरण' असें लोक म्हणत असतात. परंतु आत्मा तत्त्वतः सद्रूप आणि अक्रिय असल्यामुळे त्याच्याकडून देहाचा त्याग होण्याची शक्यता नाही व देह हा स्वतः जड असल्यामुळे त्यानें आपला आपण त्याग करणें ही गोष्ट सर्वथा असंभवनीय आहे. अतएव सत् व असत् या दोन्ही गोष्टींनीं विचार केला तरी तत्त्ववेत्त्याला देहत्याग करणें शक्य नाही, असेंच सिद्ध होतें, व तत्त्वज्ञाला स्वात्मज्ञान झालेलें असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं देहा-दिकाचें मिथ्यात्व बाणलेलें असतें.

आतां कोणाचें जीवित शोभादायक होतें तें सांगतो. ज्याची बुद्धि स्वात्मतत्त्वदर्शनापासून परावृत्त होत नाही, अशा यथार्थदर्शी ज्ञान्याचें जीवित शोभायमान होतें. ज्याच्या ठिकाणीं अहंभाव नाही आणि ज्याची बुद्धि प्रिय आणि अप्रिय भावनांच्या योगानें लिप्त होत नाही, तसेंच जो सर्व विषयांच्या ठिकाणीं समदृष्टि असतो, त्याचें जीवित निरंतर शोभादायक होतें. जो आपल्या अंतःशीतल आणि राग-द्वेषरहित बुद्धीमुळे हें सर्व जग साक्षिरूपानें पहातो, त्याचें जीवित नेहेमी शोभत असतें. जगांतील सर्व विषय तत्त्वतः असार आहेत असें जाणून ज्यानें आपल्या चित्तांतून त्याज्य आणि ग्राह्य ह्या भावना काढून ते अंतर्मुख करून सर्वसाक्षिभूत आत्म्याच्या अनुसंधानाकडे लावले, त्याचें जीवित निःसंशय शोभूं लागतें. वस्तुतः मिथ्या असून सत्य भासणाऱ्या बाह्य-विषयांच्या कलनामलानें लिप्त न होता ज्यानें आपलें चित्त ब्रह्मचिंतनांत लीन केलें आहे, त्याचें जीवित शोभायमान होतें. ब्रह्मदृष्टीचा

१. 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।' ही ओळ अक्षरशः गीता. अ. १८ श्लो. १७ मध्ये आली आहे.

आश्रय करून जो वासनारहित बुद्धीने आपले अगातील व्यवहार करतो, त्याचे जीवित अपूर्व शोभा देते. जो आपल्या व्यवहारांतील सर्व क्रिया करीत असतां इष्ट विषयांच्या प्राप्तीने हर्षित होत नाही, आणि अनिष्ट विषयांच्या प्राप्तीने कष्टी होत नाही, त्याचे जीवित विलक्षण शोभा देते. ज्याप्रमाणे एखाद्या निर्मल सरोवरांत ज्यांचे पंख अतिशय स्वच्छ आणि शुभ्र आहेत अशा हंसादि पक्षाप्रमाणे ज्या तत्त्वज्ञाच्या हृदयांत शांति, दया वगैरे शुद्ध गुणांचा ओष बहात असतो, त्याचे जीवित स्वरोस्वरच स्पृहणीय होय. ज्याचे नांव ऐकतांच, तसेंच ज्याचे दर्शन किंवा स्मरण होतांच सर्व भूतांना आनंद होतो, त्याचे जीवित धन्य नाही असे कोण म्हणेल? सारांश, बा दानवेंद्रा ! ज्याचा उदय होतांच जनांची हृत्कमले विकस पावून त्यांवर जीवरूपी भ्रम धिरव्या घाळ लागतात, अशा पूर्णचंद्राप्रमाणे आल्हादजनक तत्त्ववेत्त्याचेच जीवित शोभायमान होतें, इतरांचे होत नाही.

सर्ग ४०

—:०:—

१. ज्ञानी पुरुषाने सदेह असूनहि विदेशाप्रमाणे व कूटस्थ असूनहि क्रियापर असल्याप्रमाणे कसा व्यवहार करावा याचे वर्णन.

श्रीभगवान्:—प्रल्हादा ! लोकवृष्ट देहाच्या स्वर्याला जगणें असें म्हणतात आणि देहांतराकरितां एका देहाचा त्याग करणें याला मरण असें नांव दिलें जातें. परंतु बा महामते ! देह-स्वर्य आणि प्राणोत्क्रमण या दोन्ही अवस्थांपासून तूं मुक्त असल्यामुळे तुझ्या ठिकाणीं जगणें कसलें आणि मरण तरी कसलें ? आतां तूं जगणें हेंच उचित आहे, देहत्याग करणें तुला योग्य

नाहीं, तसेंच अमक्याचें मरण शोभतें आणि अमक्याचें जीवित शोभतें, असें जें मीं तुला पूर्वीं सांगितलें, तें ज्ञानी मनुष्याच्या ठिकाणीं कोणते गुण असतात व अज्ञानी मनुष्याच्या ठिकाणीं कोणते दोष असतात, यांचें वर्णन करण्याच्या दृष्टीनें सांगितलें. परंतु बा सर्वज्ञा ! तुझ्या ठिकाणीं जगणें आणि मरणें या दोन्ही कल्पना संभवत नाहीत. ज्याप्रमाणें बायु हा आकाशांत असला तरी त्याला चिकटलेला नसल्यामुळे तो आकाश आहे असें म्हणतां येत नाही, त्याप्रमाणें देहामध्ये असूनहि 'मी देह आहे' ही भावना तुझ्या ठिकाणीं नसल्यामुळे तूं वस्तुतः विदेहीच आहेस. आतां 'मी देहस्व आहे याला प्रमाण काय ?' असें कदाचित् तूं विचारशील, तर त्याचें उत्तर असें कीं, तुला शीतोष्णादि स्पर्शज्ञान होत असल्यामुळे तें ज्ञान करून देणारा आत्मा तुझ्या देहामध्ये असलाच पाहिजे. यावरहि कदाचित् तूं असा प्रश्न करशील कीं, 'आत्मा हा असंग असल्यामुळे तो स्पर्शसंवेदनेचें कारण कसा होतो ?' तर याचें उत्तर इतकेंच कीं, वृक्षादिकांच्या वाढीला आकाश हें प्रतिबंधक नसल्यामुळे तें त्यांच्या वाढीला कारणीभूत होतें, हा सिद्धान्त ज्या दृष्टीनें आणि जितका सत्य आहे, त्याच दृष्टीनें आणि तितकेंच आत्मा हा स्पर्शसंवेदनेचें निमित्त होतो, हें म्हणणें खरें आहे. प्रल्हादा ! तत्त्वज्ञान झाल्यामुळे तूं आतां प्रबुद्ध झाला आहेस; व आत्मबोधामुळे सर्व द्वैताचा एकदां निरास झाला म्हणजे मग देह कोठचा आणि अदेह तरी कोठचा ? मनुष्य जागृत झाला म्हणजे त्याचा स्वप्नदेह नष्ट होतो, त्याचप्रमाणें ज्ञात्याची स्थिति असते. केवळ अज्ञानांना मात्र स्वप्नदेहाप्रमाणें मिथ्या असलेला हा देह सत्य वाटतो. परंतु तूं देहामध्ये स्थित असलास तरी अज्ञानमुष्याप्रमाणें देहमात्र नाहीस;

तर तू चित्प्रकाश असून तुझी बुद्धि परमात्मै-
कपरायण झाली आहे. अर्थात्, जे जे आहे ते ते
सर्व तूच आहेस. अशी वस्तुस्थिति असल्या-
मुळे देहाबद्दल प्राणबुद्धि व अदेहाबद्दल त्याज्य-
बुद्धि तुझ्या ठिकाणी असणार कोठून ? बरं,
ज्याच्यापासून हर्ष होतो तो देह, व ज्याच्या-
पासून विषाद उत्पन्न होतो तो अदेह, अशा
तऱ्हेचा देह आणि अदेह यांच्यामध्ये कांहीं भेद
करू लागावे, तर तेहि जुळत नाही. कारण,
बसंताचा उदय होवो किंवा प्रलयकालचा भयं-
कर वायु वाहू लागो, प्रिय आणि अप्रिय ही
भावना ज्याच्या ठिकाणी राहिलेली नाही,
अशा तत्त्ववेत्त्याला त्यांची किंमत ती काय
बाटणार ? पृथ्वीवरील पर्वत कोसळून पडोत,
कलामीमुळे सर्व जगाचा संहार होवो किंवा
प्रलयकाळचे वारे भयंकर उत्पात करोत, तत्त्वज्ञ
आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये खुशाल स्थित
असतो. सर्व भूतें राहोत कीं जावोत, सर्वांचा
क्षय होवो कीं सर्व वृद्धि पावोत, तत्वज्ञानी
आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये अचल असतो. या
देहामध्ये स्थित असणारा परमेश्वर अनात्मवस्तूच्या
क्षयाने क्षीण होत नाही, त्याच्या वृद्धीने वृद्धि-
गत होत नाही व देहाच्या हालचालीमुळे
याच्यांत हालचालहि होत नाही. 'मी देहाचा
संबंधी आहे,' 'मी देहाचा मालक आहे'
अशा तऱ्हेचा चिंतांत असलेला भ्रम नष्ट झाला
म्हणजे 'मी याचा त्याग करतो' किंवा 'मी
याचे ग्रहण करतो' ही मूर्खपणाची कल्पना
कालत्रयी उत्पन्न होणे शक्य नाही. बाबारे ! 'हें
करून हें करीन', 'हें टाकून हें घेईन' इत्यादि
मिथ्या संकल्प तत्त्ववेत्त्यांच्या ठिकाणी नष्ट
झालेले असतात, ज्ञानी पुरुष जरी सर्व क्रिया
करीत असतात, तरी ते तत्त्वतः कांहींच करीत
नाहींत. कारण, ते नित्य अकर्तृपदाप्रत जाऊन
बोहोवलेले असतात. ज्ञान्यांच्या अकर्तृत्वामुळे

त्यांचे अभोवतृत्वहि अर्थातच सिद्ध होतें. कारण,
घाम्यच जर मुळीं पेरलें नाहीं तर पिकाचा
संग्रह तरी कोण करणार ? सारांश, अशा
रीतीने कर्तृत्व आणि भोक्तृत्व संपलें, म्हणजे
फक्त शांति अवशिष्ट रहाते व ती शांति वृद्धि-
गत झाली म्हणजे तिलाच ज्ञाते पुरुष 'मुक्ति'
हें नांव देतात. ज्ञानी हे चिद्रूप आणि अत्यंत
निर्मल असून आपलें परमार्थस्वरूप व्यक्त करीत
असल्यामुळे सर्वश्रेष्ठ बनलेले असतात. अर्थात्
ते कोणत्या ऐहिक टाकलेल्या फळाचें ग्रहण
करणार आणि कोणत्या ग्रहण केलेल्या फळाचा
त्याग करणार ? तसेंच ब्राह्मब्राह्मकसंबंधशून्य
असा कूटस्थ आत्मा क्रियासाध्य अशा स्वर्गादि
फलापैकीं कशाचा त्याग आणि कशाचें ग्रहण
करील ? सारांश, ब्राह्म आणि ब्राह्मक यांचा
संबंध एकदां क्षीण झाला म्हणजे पूर्णशांतीचा
उदय होतो व ती शांति दृढ झाली म्हणजे
तिलाच मोक्ष हें नांव दिलें जातें. अशा शांत
स्थितीमध्ये रहाणारे सुख्यासारखे जीवन्मुक्त
महात्मे शोपेंत होणाऱ्या अवयवांच्या हालचाली-
प्रमाणें आपले सर्व व्यवहार करीत असतात.
यास्तव वा प्रल्हादा ! तूंहि सर्व प्रारब्धाचा
क्षय होईपर्यंत वासनारहित बुद्धीने शोपेंतून
अर्धवट जागा झालेल्या मनुष्याप्रमाणें व्यवहार
कर आणि राज्य करून प्रजापालन कर. आत्म-
सुखामध्ये निमग्न झालेले पुरुष अनात्मविषय
बाह्यतः कितीहि रमणीय दिसले, तरी कधीं
त्यांत रममाण होत नाहीत; व ज्यांना आत्म्याचें
नित्यसुख लाभलें, आणि जे त्यामध्येच गढून
गेले, त्यांना व्यावहारिक दुःखें केव्हांहि उद्दिग्ध
करू शकत नाहीत. ज्याप्रमाणें एखाद्या सुंदर
स्त्रीचें आपल्या ठिकाणीं प्रतिबिंबित झालेलें
मुख गृहण करावें व कुरूप पुरुषाचें गृहण
करूं नये, असा भेद आरशाचे ठिकाणीं नसतो,
त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञांच्या चिंतांत प्राप्तव्यवहारां-

विषयीं वैषम्यभाव नसतो; तर ते आपल्या सर्व क्रिया अनासक्तबुद्धीने करीत असतात. परंतु बावरून आत्म्याच्या ठिकाणीं सुद्धां त्यांची अनास्थाच असते असें म्हणशील, तर तसें मात्र नाही. ते संसारस्थितीसंबंधानें निजलेले असतात, पण आत्मस्वरूपासंबंधानें नेहेमीं जागरूक असतात; व ते आपले सर्व व्यवहार सुषुप्तीत असल्याप्रमाणें राहून लहान-मुलांप्रमाणें करतात. यास्तव हे महात्मन् ! तूं आंतून विष्णूच्या परमपदाच्या स्थितीत रहा व बाह्यतः ब्रह्मदेवाचा एक दिव्य समाप्त होई-पर्यंत गुणगणांनी युक्त असलेल्या राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घेत राहून अखेरीस अच्युत पदामध्ये स्थिर हो.

सर्ग ४१

—:०:—

१. प्रल्हादानें केलेल्या पूजेचा स्वीकार केल्या-नंतर श्रीविष्णूनी त्याला राज्याभिषेक करून आणि वर देऊन संतुष्ट केलें.

श्रीवासिष्ठः—राघवा! जो प्रलयकाळीं आपल्या हृदयसंपुटामध्ये जगद्रुपी रत्नें सांठवून ठेवतो आणि सृष्टिकाळीं त्या रत्नांचें अद्भुत प्रदर्शन करतो, अशा पद्मनाभ हरीनें चंद्रिकेप्रमाणें शीतल असें भाषण केल्यानंतर प्रल्हाद नांवाचा देह आनंदित होऊन त्याचीं नेत्रकमलें विकसित झालीं; व मोठ्या हर्षानें तो आपल्या मनांतील अभिप्राय बोलून दाखवूं लागला.

प्रल्हादः—भगवन् ! मी आजपर्यंत शेंकडों राजकार्यें करण्यांत, तसेंच असुरांचें हित व देवांचें अहित कशानें होईल, यासंबंधाच्या चिंतनांत गढून गेल्यामुळें अतिशय थकून गेलों

व त्या श्रमांचा परिहार करण्यासाठीं क्षणभर विश्रांति घेत बसलों होतो. देवा ! आपल्या प्रसादानें मला आतां उत्तम स्थिति प्राप्त झाली आहे व तत्त्वबोध झाल्यामुळें मी आतां निरुतिशयानंदाचा अनुभव घेत आहे. समाधिस्थितीत असतांना किंवा समाधीच्या व्युत्थानदर्शेंत असलों तरी माझ्या स्वरूपस्थितीचा यत्किंचितहि भंग होत नाही. महादेवा ! मी तुला फार दिवसांपासून वृत्ति अंतर्मुख करून हृदयामध्ये पहात होतो. परंतु माझे पूर्वपुण्य उदय पावल्यामुळें आज माझ्या चर्मचक्षूंनाहि तुझें दर्शन घडलें आहे. महेश्वरा ! एक आकाश हें निर्मल अनंत आकाशाच्या ठायीं रहावें, त्याप्रमाणें सर्वसंकल्परहित अशा या अखंड साक्षात्कार-स्थितीमध्ये अंतर्मुखत्वानें मी राहिलों, अर्थात् समाधीचा आश्रय कला, तो शोक, मोह, वैराग्यचिंता, देहत्यागाची इच्छा अथवा संसाराची भीति यांच्य निमित्तानें नव्हे. आतां या ठिकाणीं कदाचित् आपण म्हणाल कीं, पित्याच्या राज्यादिकांचा नाश हें जें तुझ्या शोकाचें कारण, तें लपविण्यांत काय अर्थ आहे ? परंतु यावर माझे उत्तर असें कीं, त्या वेळीं मी अप्रबुद्ध होतो, व मला परमतत्त्वाचा साक्षात्कार झालेला नव्हता. परंतु आतां मला आत्मसाक्षात्कार झालेला असल्यामुळें आणि सर्व एकच दिसत असल्यामुळें शोक कसला, नाश कसला देह कसला आणि संसार तरी कसला ? स्वभावतःच उत्पन्न झालेल्या विश्रांतीच्या निर्मल इच्छेमुळेंच मी आत्मचित्तन करूं लागलों व त्या विचाराच्या योगानें मी परम पवित्र आणि अपरिच्छिन्न अशा परमात्मपदाच्या ठायीं स्थित झालों. 'ईश्वरा ! हाय हाय ! मी विरक्त झालों,' मी आतां संसाराचा त्याग करतो ' इत्यादि विचार हर्षशोकादि विकार उत्पन्न करणारे असून त्यामुळें अप्रबुद्ध लोक व्याकुल होतात. परंतु

१ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥

(गीता. अ. १।६९)

माझी विरक्ति असल्या अविचारामुळे उत्पन्न झालेली नाही. तसेच देहामुळे दुःखे आहेत व देहाचा अभाव झाला म्हणजे दुःखांचाहि अभाव होईल, ही दुष्ट चिंतारूपी नागीण मूर्खाना बंध करित असते. परंतु ती माझ्या मनाला स्पर्शसुद्धा करित नाही. 'हें सुख,' 'हें दुःख,' 'हें माझे नाही,' 'हें माझे आहे' इत्यादि आज्ञेबाबे विचार मूढ मनुष्याला ग्रस्त करून सोडतात, परंतु ते आत्मवेत्त्याच्या चित्ताला चंचल करू शकत नाहीत. अर्थात्, दुःखाची निवृत्ति व्हावी व सुखाची प्राप्ति व्हावी, म्हणून मी समाधि लावली असेंहि नाही. 'मी निराळा' व 'हा निराळा' ही अज्ञानांची बासना असून ती अज्ञानी मनुष्यांच्या मनावर आपला पगडा बसविते, परंतु तत्त्वज्ञाच्या मनावर तिचा लेशमात्रही परिणाम होत नाही. तसेच 'हें त्याज्य' आणि 'हें ग्राह्य' हा मिथ्या मनोभ्रम मूर्खप्रमाणे तत्त्ववेत्त्याला उन्मत्त करित नाही. कमलनयना! ज्या अर्थी तूं सर्वांच्या अंतर्गामी वास करित आहेस; त्या अर्थी अमुक हेय (त्याज्य) आणि अमुक उपादेय (ग्राह्य) ही कल्पना संभवेल तरी कशी? हें अखिल जग सत्-ब्रह्म आणि असत्—माया यांच्या अन्योन्य तादात्म्यामुळे आभासरूपाने दिसत असतां त्यांत ग्राह्याग्राह्य किंवा त्याज्यात्याज्य असे वस्तुतः काय आहे? सारांश, द्रष्टा आणि दृश्य यांचे वास्तविक स्वरूप काय आहे, यासंबंधाचा विचार करित असतां मी स्वभावतःच क्षणभर समाधिस्थ झालों. भावाभावशून्य आणि ग्राह्याग्राह्यविवर्जित होऊन मी इतका वेळ समाधिस्थितीमध्ये होतो व आतां तुझ्या कृपेने व्युत्थानदशा पावलों आहे. समाधिकेळीं सर्व आत्मरूप आहे या अनुभवामध्ये मी होतो व आतां योग्य वेळीं मी आपल्या पूर्वस्थितीवर आलों आहे. तरी

आतां हे महादेवा! तूं आज्ञा करशील त्याप्रमाणे वागण्याला मी सिद्ध आहे. पण पुंडरीकाक्षा! माझे आतां एवढेच म्हणजे आहे की, ज्या अर्थी तूं आज्ञा करशील तसे वागण्याला मी तयार आहे, त्या अर्थी आणि शास्त्र आणि लोकव्यवहार यांना अनुसरून मीही तुझी आज्ञा पूजा करित आहे, ती कृपा करून ग्रहण कर. कारण, तूं जगत्रयाला पूज्य आहेस.

अशा रीतीने भाषण केल्यानंतर उदयाचलांनी पूर्णचंद्राला धारण करावे त्याप्रमाणे, त्या दानवेश्वराने आपल्या हातांत अर्घ्यपात्र घेतले; व क्षीरसमुद्रामध्ये वास करणाऱ्या, आणि शंखचक्रादि आयुधे धारण करणाऱ्या, अप्सरागणांनी व देवांनी घेष्टिलेल्या, गरुडावर विराजमान झालेल्या व आपल्या विशाल उदरामध्ये त्रैलोक्ये धारण करणाऱ्या श्रीविष्णूची यथाविधी पूजा केली, ज्याच्या रोमरंध्रामध्ये आणि हृदयामध्ये अनंत भुवने भ्रमण करित आहेत, अशा त्या भुवनेश्वराची याप्रमाणे पूजा केल्यानंतर प्रल्हाद भगवंतापुढे हात जोडून उभा राहिला, त्या वेळीं कमलापति श्रीविष्णूंनी भाषण करण्याला सुरवात केली.

श्रीभगवान्—दानवेश्वरा! उठ आणि सिंहासनावर बस म्हणजे मी स्वतः तुला राज्याभिषेक करीन. तसेच माझ्या पांचजन्याचा शब्द ऐकून या ठिकाणीं जमलेले सिद्ध, साध्य आणि देवगण तुझे मंगल करतील.

असे म्हणून त्या पुंडरीकाक्षाने प्रल्हादाला सिंहासनावर बसविले. त्यावेळीं मेरुपर्वताच्या शिखरावर मेघ शोभावा, त्याप्रमाणे तो सिंहासनावर शोभू लागला. नंतर श्रीविष्णूंनी आज्ञा केल्यावरून त्या ठिकाणीं क्षीरसागरादि सर्व सागर, गंगा आदिकरून सर्व नद्या आणि सर्व तीर्थे आली व त्यांतील उदक येऊन संपूर्ण

ब्राह्मण, ऋषी, देव, सिद्ध, विद्याधर व लोक-पाल यांसहवर्तमान श्रीविष्णूंनी त्याला पुन्हा अमिषेक केला; व इंद्राच्या अमिषेकाच्या ज्योत्स्नाप्रमाणे मरुद्रुणांनी स्वर्गामध्ये गायन केले होते, त्याप्रमाणे यावेळीहि त्यांनी गायन केले. त्यानंतर सर्व सुरासुरांकडून ज्याचे स्तवन जाते असा भगवान् मधुसूदन, देवासुरांकडून ज्याची स्तुतिस्तोत्रे गाइली जात आहेत अशा प्रव्हादाला म्हणला.

श्रीभगवान्:—वा निष्पाप प्रव्हादा ! जोंपर्यंत ही पृथ्वी आणि हा मेरुपर्वत हीं कायम आहेत आणि जोंपर्यंत हीं चंद्रसूर्याचीं मंडले उदय पावत आहेत, तोंपर्यंत सर्व गुणांनी संपन्न असलेला तूं या राज्याचा अखंड उपभोग घे. इष्टानिष्टफलांचा त्याग करून आणि विषयानुराग, भय व क्रोध यांनीं रहित होऊन सम्यग्दर्शनबुद्धीनें या राज्याचें पालन कर. आत्मसाक्षात्कारसंपन्नतेमुळे तुला निरतिशयानंदाची भूमिका प्राप्त झाली आहे. परंतु अशा स्थितीतहि या भोगसंपूर्ण राज्यामध्ये, स्वर्गामध्ये किंवा भूलोकामध्ये तूं आपल्या मनाला उद्वेग बाटूं देऊं नकोस; तर देशकालानुरूप निग्रह, अनुग्रह वगैरे ज्या ज्या क्रिया अवश्य केल्या पाहिजेत, त्या त्या यथायोग्य करीत जा. मात्र त्या करीत असतां रागादि वैषम्याला आपल्या चित्तांत अवकाश देत जाऊं नकोस. अशा रीतीनें देहाच्या अतीत असलेल्या आत्मभावामध्ये स्थित होऊन, अहंमत्वाला फांटा देऊन आणि लाभालाभांविषयीं समबुद्धि राखून तूं प्राप्त कार्ये केलीस, तरी त्यांमुळे तुझ्या आत्मस्थितीला केव्हांहि बाध येणार नाही. संसाराची वास्तविक स्थिति कशी आहे, तसेंच परमात्मस्थिति म्हणजे काय, याचें संपूर्ण ज्ञान तुला आतां झालेले आहे. यास्तव तुला जास्त उपदेश कोणचा करावयाचा राहिला आहे ? राम-

द्वेषादि विकारांनीं रहित असलेला तुझ्यासारखा राजा राज्य करीत असल्यामुळे दानबांना दुःख होण्याचें कारण उरलें नाहीं व मजकडून त्यांचा नाश करविण्याचा देवांनाहि प्रसंग येणार नाही. तसेंच वर्षाऋतूमधील पाण्यानें वेसुमार फुगलेली नदी मोठमोठ्या वृक्षराजींना आपल्या प्रचंड प्रवाहाबरोबर वाहून नेते, त्याप्रमाणे दानवस्त्रियांच्या नेत्रांतून निघालेले अश्रूंचे पूर त्यांच्या कानांतील पुष्पमंजरींना वाहून नेत आहेत, अशा तऱ्हेचे प्रसंगहि यापुढें ओढवणार नाहीत. पूर्वी क्षीरसमुद्राचें मंथन होत असतां मंदराचल थांबतांच तो शांत झाला, तद्वत् आजपासून देवदानवांचें युद्ध थांबल्यामुळे सर्व पृथ्वीवर शांतता पसरणार आहे. इतःपर देवासुरांनीं परस्परांच्या स्त्रियांना वंदीत टाकण्याचा क्रम बंद करून सर्व स्त्रियांना आपापल्या भर्त्यांच्या मंदिरांत सुखानें कालक्रमणा करूं द्यावी. वनुसुता ! संसाररूपी कृष्णपक्षातील रात्रीमध्ये वास करणाऱ्या निद्रारूपी निबिड अंधकाराचा तूं निरास केला असून तुझ्या ठिकाणीं ब्रह्मात्मज्ञानाची स्वयंप्रकाश आणि नित्य स्फूर्ति उदित झाली आहे. वास्तव शांत्यादि विलासांनीं युक्त असलेल्या राज्यलक्ष्मीचा कामादि षड्रिपूंचा आपल्यावर फाडा बसणार नाही, अशा रीतीनें वागून तूं चिरकाल उपभोग घेत रहा.

सर्ग ४२

—:०:—

१. श्रीविष्णूचें क्षीरसागरीं गमन २. आत्मनाचें फल. ३. प्रव्हादाच्या उपाधिमुत्पन्नानाचें कारण.

श्रीवासिष्ठ:—रामा ! याप्रमाणें बोलून देव, मानव आणि किन्नर यांनीं युक्त असल्यामुळे जो जण दुसरा वित्तुत संसारच आहे कीं काय

कसा भास होत होता, असा पुंडरीकाक्ष प्रल्हादाच्या मंदिरातून निघाला. त्यावेळीं प्रल्हादाश्रिकांनीं भगवंतांच्या पाठीमागून जो पुष्पांजलीचा वर्षाव केला, त्यामुळें गरुडाच्या मागील त्राजूच्या प्रिसांवर मोठा ढांग बनून त्यानें तो भाग अगदीं आच्छादून टाकला. नंतर भगवान् श्रीविष्णु हळुहळु क्षीरसागरांत गेला, त्यांनीं आपल्याबरोबर आलेल्या देवसेनेला निरोप दिला व अमर शुभ्र कमलावर बसावा, त्याप्रमाणें ते आपल्या शेषासनावर आरूढ झाले, याप्रमाणें इकडे श्रीविष्णु शेषासनावर स्वस्थ बसले, इंद्र आपल्या स्वर्गांत देवासहवर्तमान निर्भय राहिला, प्रल्हाद पाताळांत शांतपणानें राज्य करूं लागला व सर्वां त्रिभुवनांत स्वस्थता उत्पन्न झाली. राघवा ! याप्रमाणें चंद्रबिंबांतून प्रसृत होणाऱ्या अमृताप्रमाणें शीतलता उत्पन्न करणारी आणि संपूर्ण पातकाचा नाश करणारी ही प्रल्हादाच्या बोधप्राप्तीची कथा मीं तुला सांगितली आहे. ही कथा जे मनुष्य एकतील आणि तिचें विचारपूर्वक मनन करतील, ते केवढेहि पातकी असले तरी थोडक्याच काळांत परमपदास प्राप्त जाऊन पोहोचतील. या कथेचा सामान्यतः विचार केल्यानें हि जर दुष्कृताचा व दुष्कृताला कारणीभूत होणारें जें अज्ञान त्याचा नाश होईल, अंतर योगयुक्त चित्तानें तिचा विचार केल्यास परमपदाला कोण जाणार नाही ! अज्ञानालाच पाप म्हणतात व तें विचारनें नष्ट होतें. यास्तव पापाचें मूळ छेदन करणारा जो विचार त्याला केव्हाहि सोडूं नये. प्रल्हादाच्या ह्या ज्ञानसंक्षिप्तीचा विचार करणाऱ्या मनुष्याचें सात जन्मांचें पातक निःसंशय नष्ट होतें.

श्रीरामः—भगवन् ! महात्मा प्रल्हादाचें मन परमपदाच्या ठिकाणीं परिणत झालें होतें, तर भगवान् श्रीविष्णुचा नादनें तें जागृत कसें झालें ?

श्रीवासिष्ठः—निष्पापा रामा ! या जगांत मुक्तीचे दोन प्रकार संभवतात. त्यापैकी एका प्रकाराला सदेहमुक्ति व दुसऱ्याला विदेहमुक्ति असें म्हणतात. आतां या दोन मुक्तींमधील भेद ऐक. ज्याची बुद्धि कोणत्याहि विषयामध्ये आसक्त होत नाही व ज्याच्या ठिकाणची इष्टानिष्ट कर्मासंबंधाची स्वीकार किंवा त्याग यांची इच्छा अजिबात नष्ट झालेली असते, अशा पुरुषाची ती स्थिति जीवन्मुक्ति अशी जाणावी. तीच जीवन्मुक्ति जेव्हां सर्व प्रारब्धाचा आणि त्याबरोबरच देहाचा क्षय होऊन पुनर्जन्मरहित स्थितीस प्राप्त जाऊन पोहोचते, तेव्हां त्या स्थितीला विदेहमुक्ति म्हणतात व ती स्थिति प्राप्त झालेले प्रत्यक्ष दिसण्यासारखे नसतात. जीवन्मुक्ताच्या हृदयामध्ये जी वासना असते ती अत्यंत शुद्ध असते; अर्थात् ती आसक्ति, मालिन्य इत्यादि विकारांनीं दूषित झालेली नसते व त्यामुळें भर्जित बीजाप्रमाणें तिच्यापामून पुनर्जन्मरूपी उद्वेग उत्पन्न होत नाही. जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणचा वासना पवित्र, अति उदार, शुद्धसत्त्वाबरोबर उदय पावणारी आणि आत्मध्यानमय असून ती त्यांच्या ठायीं सुषुप्त पुरुषाच्या वासनेप्रमाणें रहाते. रघुवरा ! हृदयांत असणाऱ्या त्या शुद्धवासनेमुळेच प्रारब्धसंस्कार अवशिष्ट असल्यास समाधिस्थ जीवन्मुक्त हजारों वर्षांनंतरहि समाधीचें व्युत्थान होऊन देहावर येऊन जागृत होतात. ना महावीरा ! प्रल्हादसुद्धा याच अंतस्थ शुद्धसत्त्वमय वासनेमुळे भगवान् श्रीविष्णूंनीं शंखनाद करतांच जागा झाला. आत्म 'समाधिकाळीं श्रोत्रेन्द्रिय छीन झालेले असतां प्रल्हादाला शंखनाद तरी कसा ऐकूं गेला !' असें विचारशील, तर याचें समाधान असें कीं, हरि हा सर्व भूतांचा आत्मा असून सत्यसंस्कारयुक्त असल्यामुळे त्याच्या मनांत असल्या

प्रतिभास उत्पन्न होतो, तसतसें लगेच धडून येते. सर्वांचें कारण तोच आत्मा आहे. यामुळे 'प्रल्हाद देहभानावर येवो,' असा त्या वासुदेवाचा संकल्प होताच तत्काळ तसे धडून आले. स्वतः कारणशून्य असून अखिल भूतांचें निमित्तकारण होणाऱ्या त्या आत्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न करण्याकरितां वासुदेवमय शरीर धारण केलें आहे. अतएव आत्मदर्शनानें त्या माधवाचें दर्शन होतें, व त्या माधवाची आराधना केल्यानें आत्म्याचें दर्शन सुलभ होते, राघवा ! यास्तव तूं सुद्धां याच दृष्टीचा अवलंब करून नेहेमी आत्मचिंतन करीत जा, म्हणजे तुला तें शाश्वत पद प्राप्त होईल. रामा ! हा संसार-रूपी वर्षाऋतु दुःखरूपी पर्जन्याचाच नेहेमी वर्षाव करीत असतो; व ज्यांनीं विचाररूपी सूर्याचें दर्शन करून घेतलें नाहीं, अशा मनुष्यांच्या ठिकाणीं तो जाड्य (मौर्ख्य किंवा थंडी) उत्पन्न करतो. ही अत्यंत भयंकर माया विष्णूच्या संकल्पामुळे निर्माण झालेली आहे. परंतु ज्याच्याजवळ मंत्रसिद्धि आहे त्याला पिशाचांची पीडा होत नाहीं, त्याप्रमाणें विष्णूच्या कृपेनें ज्ञानी पुरुषांना ती मुळींच बाधा करीत नाहीं. राघवा ! ज्याप्रमाणें अग्नीची ज्वाला वायूमुळे वृद्धिगत होते आणि अखेरीस वायूमुळेच क्षीण होते, त्याप्रमाणें संसारजाल निर्माण करणारी विष्णूची माया आत्म्याच्या इच्छेनें देहादिकांच्या रूपानें घन बनते व निर्व्याज भक्तीनें त्या आत्म्याची आराधना केली असतां ती कालेकरून क्षीण होते, हें लक्षांत ठेवून ईश्वरप्रसादानें प्राप्त होणाऱ्या विचाराच्या योगानें तूं ज्ञानलाभ करून घे.

‘पराभिध्यानात्तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ।’

(ब्र. सू. ३।२।५.)

‘मरुः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।’ (गीता. १५।१५.)

सर्ग ४३

—:—:—

१. ज्ञान हें जरी ईश्वरप्रसादानेंच प्राप्त झाले; तरी त्याच्यावर भर देणें इष्ट नाहीं. २ पौरुषप्रयत्न आणि इंद्रियजय हेच ज्ञानसिद्धीचे उपाय.

श्रीरामः—भगवन् ! आपण सर्व धर्म जाणणारे आहां. ज्याप्रमाणें चंद्राच्या किरणांनीं वनस्पती टवटवीत होतात, त्याप्रमाणें आपल्या निर्मल वचनांनीं मी आल्हादित झालों आहे. सुवासिक फुलें कानांना अलंकृत करण्यासाठीं म्हणून जरी धारण केली, तरी तीं आपल्या सुगंधानें मनुष्याला सुख देतात, त्याप्रमाणें आपलीं पवित्र आणि मृदु वचनें जरी सहज गत्या कानावरून गेलीं, तरी तीं मनुष्याच्या चित्ताला आनंद देतात. गुरुवर्य ! पौरुषप्रयत्नानेंच सर्व साध्य होतें असें ज्या अर्थी आपण पूर्वी सांगितलें आहे, त्याअर्थी मी विचारतो कीं, माधवाच्या वरावांचून आत्मप्रयत्नानेंच प्रल्हाद जागृत कां झाला नाहीं ?

श्रीविष्णुः—वा राघवा ! महात्म्या प्रल्हादानें जें जें प्राप्त करून घेतलें तें तें सर्व स्वतःच्या प्रयत्नानेंच प्राप्त करून घेतलें, दुसऱ्या कशानेंहि नव्हे. आत्मा आणि नारायण हे शब्द एकरूप आहेत. त्यांचा संबंध तीळ आणि त्यांतील तेल यांच्याप्रमाणें भिन्नतेचा नसून अभिन्नतेचा आहे. ज्याप्रमाणें वस्त्रावर सोडून त्याचें शुभ्रत्व नसतें आणि पुण्याला सोडून त्याचा सुगंध नसतो, त्याचप्रमाणें आत्म्याव्यतिरिक्त नारायण म्हणून कोणी निराळ नाहीं. कारण, जो विष्णु तोच आत्मा व जो आत्मा तोच विष्णु होय. विष्णु आणि आत्मा हे शब्द विटपी आणि पादप या वृक्षाची शब्दांप्रमाणें पर्यायशब्द आहेत. प्रल्हादनामक आत्म्यानें आपल्या श्रेष्ठ शक्तीनें आपणाच्या

विष्णुभक्तीमध्ये नियुक्त केले. किंबहुना आत्म-
भूत विष्णूने स्वतः आपले मन विचाराविषयीं
प्रवृत्त करून आपले आपल्यालाच जाणले, असेंहि
म्हटले तरी चालेल. केव्हा केव्हा स्वतःच्या
प्रयत्नाने केलेल्या विचारामुळे मनुष्याला आत्म-
बोध होतो, तर केव्हा केव्हा भक्तिरूपी प्रयत्नाने
प्रसन्न झालेल्या विष्णूच्या देहद्वारा मनुष्याला
आत्मज्ञानाची प्राप्ति होते. परंतु ते कसेंहि
असले तरी आत्मज्ञान होण्याला स्वतःच्या प्रय-
त्नाची आणि विचाराची आवश्यकता आहे,
बात शंका नाही. कारण, ईश्वराची पुष्कळ
दिवस आराधना केली आणि तेणे-
करून तो अत्यंत संतुष्ट झाला, तरी सुद्धा तो
अविचारी पुरुषाला ज्ञानदान करीत नाही.
सारांश, स्वतःच्या प्रयत्नापासून उत्पन्न झालेला
विचार हाच आत्मदर्शनाचा मुख्य उप.य आहे,
वरप्राप्ति आदिकरून गोष्टी हे गौण उपाय
होत. यास्तव राघवा! तूहि गौण उपायांचा
अवलंबन न करता मुख्य उपायाचाच अवलंब
कर. तू प्रथम आपली पांचहि इंद्रिये बाह्य
विषयांपासून परावृत्त कर व स्वस्वरूपाचा दृढ
अभ्यास करीत जाऊन आपली बुद्धि नेहमी
विचारप्रवण राखीत जा. कोणाहि मनुष्याला
या जगात जे जे कांहीं प्राप्त होतें, ते ते
त्याच्या शुभ आचारांचे फल असतें, दुसऱ्या
कशांचेहि नसतें. यास्तव पौरुष प्रयत्नाचा
आश्रय करून इंद्रियरूप पर्वत ओलांडून आणि
संसारसमुद्र तरून परमपदापत जाऊन पोहोंच.
मनुष्याने स्वतः उद्योग केल्यावांचून जर त्याला
ईश्वराचे दर्शन होऊ शकतें, तर पशु, पक्षी
इत्यादिकांचा सुद्धा त्याने उद्धार कां केला नसता?
तसेंच शिष्याने प्रयत्न केल्यावांचूनहि जर गुरु
त्याचा अज्ञानातून उद्धार करू शकता, तर
उंट, बैल वगैरे जनावरांना सुद्धा त्याने आत्म-
ज्ञानी केले असतें व मुक्तीला नेले असतें.

तात्पर्य, हरि प्रसन्न झाला, गुरूची प्राप्ति झाली
किंवा मनुष्याजवळ पुष्कळसे धन असले, तरी
त्यापासून खरा लाभ होणे शक्य नाही. जो
लाभ व्हावयाचा तो स्वतःच्या प्रयत्नानेच
होतो. ज्ञानाच्या दृढीकरणाने मनाचा निरास
झाला, म्हणजे परमपुरुषार्थाची प्राप्ति होते.
अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या योगाने इंद्रिय-
रूपी सर्पांना कक्षांत आणल्याने जर परमपुरु-
षार्थाची प्राप्ति होत नसेल, तर ती त्रिभुवनांत
कशानेहि प्राप्त होणार नाही. यास्तव रामा!
तूहि आत्म्याची आराधना कर. आत्म्याची
अर्चना कर. आणि आत्म्याचेच दर्शन करून
घे. राघवा! अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास, इंद्रि-
यांचा जय करण्याविषयीं यत्न आणि विचार
यांच्यापासून दूर पळणाऱ्या म्हणजे हे कष्ट
करण्यास नको अशा मूर्खाना कांहीं तरी
सन्मार्ग लावून देण्याकरितांच विष्णुभक्तीची
योजना करण्यांत आलेली आहे. शास्त्राभ्यास
आणि पौरुषप्रयत्न हेच आत्मज्ञानाचे मुख्य
उपाय असून ते ज्यांना साधत नसतील, अशा-
करितां पूजाअर्चनादिकांचा गौण क्रम लावून
देण्यांत आला आहे. कारण, इंद्रियजय असेल
तर पूजनांचे निराळे फल ते कोणते मिळा-
वयाचे राहिले? बरे, इंद्रियांना जिंकण्याचे काम
होत नसेल तर पूजनापासून तरी कोणते फल
प्राप्त होणार आहे? सारांश, विचार आणि
उपशम यांच्या वांचून हरीची प्राप्ति होणे
केव्हांहि शक्य नाही; व विचार आणि उपशम
यांनी युक्त असलेल्या ज्ञानी पुरुषाला ईश्वराच्या
मूर्तिपूजनाने दुसरे कोणते फल प्राप्त करून
ध्यावयाचे असते? यासाठी रामा! तू आपल्या
चित्ताला विचार आणि उपशम यांनी संपन्न

१. अभ्यासवैराग्याभ्यां तज्जिरोधः ।

(पातञ्जलयोगसूत्रे १।१२)

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च युज्यते । गी. ६।३५

कर व तें कार्य एकदां सिद्ध झालें म्हणजे तूं सिद्ध झालास म्हणून समज. परंतु ही गोष्ट तुला करतां येत नसेल, तर तुझी योग्यता एखाद्या अरण्यातील गर्दभाइतकीच आहे असें ठरेल. राघवा ! तूं माधवादिकांची जशी आराधना करतोस तशी आपल्या स्वतःच्या चित्ताची कां करीत नाहीस ? सर्वांच्या हृदयांत विष्णु स्थित असतां त्याची आराधना करण्याचें टाकून जे बाहेरच्या विष्णूची पूजा करतात, अशांना नराधम हें नांव देऊं नये तर दुसरे कोणतें नांव द्यावें ? हृदयरूपी गुहे-मध्यें वास करणारे चित्तत्व हेंच आत्म्याचें मुख्य आणि सनातन शरीर आहे, शंखचक्रगदा धारण करणारी आकृति गौण होय. अर्थात्, जो मनुष्य मुख्य गोष्ट सोडून गौण गोष्टीच्या नादीं लागतो, तो सिद्ध अमृताचा त्याग करून धान्य पिकवून सिद्ध करण्याची व्यर्थ उठाटेव करतो, असेंच म्हणण्यास हरकत नाही. बा-
रधुनंदना ! ज्याला आत्मतत्त्वज्ञानचमत्काराची स्थिति प्राप्त करून घेतां येत नाही, तो वेडा म्हणावा. ज्याला आत्मानात्मविवेक म्हणजे काय हें समजत नाही, अशा अज्ञानानें मोहित झालेल्या मनुष्यानें शंखचक्रगदाधारी विष्णु-मूर्तीची पूजाअर्चा करावी हें युक्त आहे. अशा पूजनानें आणि वैराग्यकारक तपाच्या योगानें मनुष्याचें चित्त मोठ्या कष्टानें आणि दीर्घ कालानें निर्मल होतें. परंतु विवेक आणि अभ्यास यांची स्थिति अशी नाही. या साध-
नाचा निरंतर अभ्यास करीत गेल्यास एखादा भाग्यवृक्ष क्रमाक्रमानें पुष्पफलांनीं शोभायमान झावा, त्याप्रमाणें मनुष्याचें चित्त हळुहळु परंतु निश्चयानें प्रसन्न होत जातें. शत्रुमर्दना रामा ! शास्त्रामध्यें सुद्धां हरिपूजादि भक्तीच्या निमि-
शानें जें फल मिळत असल्याचें वर्णन करण्यांत येतें, तेंहि आत्मा स्वसंकल्पानेंच प्राप्त करून

घेतो. तसेंच विष्णूचा वर मिळणें हें सुद्धां स्वतःच्या अभ्यासवृक्षाचेंच फल होय. कारण, वरप्राप्तीसुद्धां आकस्मिक आणि अकारण होते असें जुळींच नाही. ज्याप्रमाणें उत्तम धान्याचें उत्पत्तिस्थान उत्तम भूमि हेंच असतें, त्याप्रमाणें सर्वश्रेष्ठ दशांचें आणि चिरकाल टिकणाऱ्या संपत्तीचें उद्भवस्थान स्वतःचा मनोनिग्रह हेंच होय. सगरपुत्रांनीं पृथ्वी खणली व देवा-सुरांनीं मंदारपर्वताची रवी करून समुद्रमंथन केलें; परंतु हे सर्व मनोनिग्रहाच्या जोरावरच केलें. कारण, महत्कार्यें साध्य करून घेण्याला मनोनिग्रहाशिवाय दुसरा कोणताहि उपाय नाही. जोपर्यंत मनोरूपी स्व-
ळलेला महासागर शांत झालेला नाही, तोपर्यंत मनुष्यांना हजारों जन्ममरणपरंपरांच्या फेऱ्यांत अडकून भ्रमण करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र वगैरे देवांची दीर्घकाल आराधना केली आणि ते प्रसन्न झाले, तरी त्या दयाळु देवांनासुद्धां मनुष्याला मनोव्याधी-
पासून मुक्त करतां येत नाही. तस्मात् रामा ! तूंहि अंतर्बाह्य विषयांचा मनानें त्याग करून जन्मक्षय होण्याकरितां विलंब न लावतां आज अशा संविद्रूपाचें एकाग्रतेनें चिंतन कर; व अशा रीतीनें तूं अंतर्बाह्य विषयनिर्मुक्त झालास आणि आपल्या सच्चिद्रूपाशीं तदाकार होण्याचा अभ्यास करीत गेलास, म्हणजे तुला निश्च निर-
तिशयानंद आपोआप प्राप्त होईल; व त्या आनंदाचा तूं निरंतर उपभोग घेत राहिलास, म्हणजे तूं जन्मनदीच्या पैलतीराला निःसंशय जाऊन पोहोचशील.

सर्ग ४४

—:०:—

१. बाधीचें आख्यान. २. मायेच्या दर्शना-
संबंधानें श्रीविष्णूचा वर. ३. आपण मेली असून
आपले प्रेत स्मशानांत दहन करण्यांत आलें असा
गाधीला पाण्यांत देखावा दिसतो.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! ही संसारमाया अप-
रिमित भ्रांति उत्पन्न करणारी असून ती चित्त-
जयानेंच क्षीण होते दुसऱ्या कोणत्याहि उपा-
यानें क्षीण होत नाही. या जगन्मायाप्रपंचाचें
वैचित्र्य तुझ्या बुद्धीवर चांगलें आरूढ व्हावें,
यासाठी मी तुला पुढील इतिहास सांगत आहे;
तरी तो लक्षपूर्वक ऐक.

या भूपृष्ठावर कोसल नांवाचा एक देश
आहे. ज्याप्रमाणें मेरुपर्वतावर कल्पवृक्षाची
समृद्धि असते, त्याप्रमाणें त्या देशांत रत्नांची
समृद्धि आहे. अशा त्या देशांत गाधि या नांवाचा
एक प्रख्यात ब्राह्मण रहात असे. तो मोठा
श्रोत्रिय आणि बुद्धिमान् असून मूर्तिमंत धर्मच
होता. लहानपणापासूनच अतिशय विरक्त
असल्यामुळें तो निष्कलंक आकाशाप्रमाणें
शोभत असे. एकदां कांहीं इष्टकार्याच्या निमि-
त्तानें आपले बांधव सोडून देऊन तपाचरण
करण्याकरितां तो अरण्यांत निघून गेला. अर-
ण्यांतून जातां जातां तारकाखचित निर्मल आका-
शामध्ये चंद्रानें प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें कम-
लाच्या योगानें रमणीय दिसणाऱ्या एका सरो-
वराजवळ तो जाऊन पोहोचला; व श्रीविष्णूचें
दर्शन होईपर्यंत त्या सरोवराच्या जलांत तप कर-
ण्याचा निश्चय करून पर्जन्यकालीं कमलानें
पाण्यांत बुडून रहावें त्याप्रमाणें, त्या सरोवरा-
तील पाण्यांत आकंठ बुडून राहिला. अशा
स्थितींत आठ महिने लोटले तरी शौरीचें
(विष्णूचें) दर्शन न झाल्यामुळें सूर्याच्या
वियोगामुळें घरांतील कमलें म्लान होतात,

तद्वत् गाधीची स्थिति झाली. परंतु त्यानें
आपला निश्चय म्हणून सोडला नाही. अशा
रीतीनें कांहीं दिवस लोटल्यानंतर उन्हांनें संतप्त
झालेल्या भूतलाला शांत करण्याकरितां कृष्ण-
वर्ण मेघानें यावें, त्याप्रमाणें उग्र तपश्चर्येच्या
योगानें तापलेल्या त्या ब्राह्मणाकडे हरि आपण
होऊन आला.

श्रीभगवान्—बा ! श्रेष्ठ विप्रा ! उदकांतून
बाहेर ये. तुझा तपोवृक्ष आतां सफल झाला
आहे. यास्तव तुला इष्ट असेल तो वर माझ्या-
पासून मागून घे.

गाधीः—भगवन् ! जगांतील असंख्य
प्राण्यांच्या हृत्कमलामधील जणुं भ्रमर आणि
त्रिभुवनरूपी कमलिनीचें जणुं सरोवर अशा
आपणांला माझा नमस्कार असो. भगवंता !
आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये भासमान होणारी
आणि सर्व जगाला भ्रम उत्पन्न करणारी संसार-
नामक माया पाहावी, अशी माझी इच्छा आहे.
तरी ती माया मला कृपा करून दाखवावी,
हीच माझी आपल्याला प्रार्थना आहे.

श्रीवासिष्ठः—राधवा ! ब्राह्मणानें अशा
रीतीनें प्रार्थना केल्यानंतर ‘ गाधे ! माझी माया
तुला दिसेल व ती पाहिल्यानंतर तूं तिचा
त्यागहि करशील,’ असें म्हणून भगवान्
आकाशांतील गंधर्वनगराप्रमाणें अंतर्धान पावले.
भगवान् श्रीविष्णु अदृश्य झाल्यानंतर तो विप्र-
श्रेष्ठ पाण्यांतून वर आला व इच्छित वर प्राप्त
झाल्यामुळें क्षीरसमुद्रांतून निघालेला तो शीतल
आणि निर्मल चंद्रच आहे कीं काय, असा भास
झाला. ज्याप्रमाणें चंद्राच्या दर्शनस्पर्शनानें कमल
प्रफुल्लित होतें, त्याप्रमाणें श्रीहरीच्या दर्शनानें
त्याला अतिशय आल्हाद झाला. अशा रीतीनें
हरीच्या दर्शनसुखानें आनंदित झालेल्या त्या
गाधिब्राह्मणाचे कांहीं दिवस त्या अरण्यांत
आपलीं ब्रह्मकर्म यथोचित करण्यांत निघून

गेले. पुढें एकदां प्रफुल्लित कमलांनीं भर-
लेल्या त्या सरोवरामध्ये गाधिब्राह्मण स्नान
करण्यासाठीं उतरला असतां भगवान् श्रीवि-
ष्णूनीं 'तू माझी माया पहाशील' असा
जो वर दिला होता, त्याचें त्याला स्मरण झालें;
व एखादा महर्षि योगबलानें भूतभविष्याचें
ज्ञान करून घेण्यासाठीं त्याचें मनानें चिंतन
करतो, त्याप्रमाणें तो त्या भगवद्वाक्याचा विचार
करूं लागला. नंतर स्नान करतांना त्यानें
हातांत दर्भ घेऊन सकलदुरितपरिहारार्थ अघम-
र्पण मंत्राचा जप करीत दर्भानें पाणी ढवळ-
ण्यास सुरवात केली. इतक्यांत त्याच्या बुद्धीला
अंश झाला व प्रणवादि मंत्रांचें किमरण
होऊन त्याला पाण्यामध्ये पुढील विलक्षण प्रकार
दिसूं लागला. सोंसाट्याच्या वाऱ्यामुळें एखादा
वृक्ष उपटून दरीत जाऊन पडावा, त्याप्रमाणें
आपला देह आपल्या घरांत मरून पडला
असून भोंवतालीं आसंष्टांची रडारड सुरू
झाली आहे, असं त्याला दिसलें. त्याच्या शरी-
रांतील प्राणापानादि वायूंची हालचाल बंद
झाली, त्याच्या अवयवांचें चलनवलन निर्वात
प्रदेशांतील केळीच्या झाडाप्रमाणें अजिबात
थांबलें, वृक्षाच्या रसहीन पानाप्रमाणें मुख म्लान
झालें, देंठ कापलेल्या कमलाप्रमाणें शरीर शुष्क
झालें, प्रातःकाळच्या आकाशांतील तारकांप्रमाणें
ढोळ्यांतील बुबुळें दिसेनाशीं झाली आणि
अवर्षणाच्या योगानें एखादा गांव उध्वस्त
होऊन धुळीनें भरून जावा, त्याप्रमाणें त्या शरी-
राचे सर्व अवयव मलिन झाले हांते. ज्याप्रमाणें
कुरर पक्षी एखाद्या वृक्षावर बसून किलबिल शब्द
करतात, त्याप्रमाणें आपले आसबांधव शवा-
भोंवतीं जमून खिन्न होऊन दुःखाश्रू ढाळीत
आणि मोठ्यानें आक्रोश करीत बसले होते.
एखाद्या सरोवराचा बंधारा फुटून त्यांतील जलौ-
भांत सांपडेल्या कमलिनीप्रमाणें जिवें सुखक-

मल नेत्रांतून गळणा-या अश्रुप्रवाहामुळें जर्जर
झालं आहे, अशी आपली पत्नी पायांपाशीं
बसलेली होती. मोठमोठ्यानें गुंजारव करणा-या
अमरीप्रमाणें दीर्घ स्वरानें रुदन करणारी आपली
माता, थोडी हजामत वाढलेलें मुख कुरवाळीत
जवळ बसली होती. तसेंच आपले इतर आस-
जन दीनमुद्रेन अश्रू ढाळीत प्रेताच्या सभोंवार
बसले असून ज्यांवरून दंवाचे बिंदु गळत
आहेत, अशीं वाळलेलीं पानें वृक्षाभोंवतीं असावीं
त्याप्रमाणें ते शवाच्या भोंवतीं दिसत होते.
'संयोगा विप्रयोगान्ताः' म्हणजे 'संयोगांचें पर्य-
वसान वियोगांत होतें' असा न्याय असल्या-
मुळें वियोगाच्या भीतीनें संयोग टाळण्याकरि-
तांच जणुं काय, त्याचें हस्तपादादि अवयव अस्ता-
व्यस्त पडले असल्यामुळें ते कोणी परकी मनुष्य
शवाच्या भोंवतीं आहेत की काय, असा भास
होत होता. शवाचे ओठ साफ उघडलेले असून
त्यांमधून किंचित् मळकट झालेली पांढऱ्या
दातांची कवळी स्पष्टपणें दिसत होती; व
यामुळें तें शव एखाद्या विरक्त झालेल्या पुरुषा-
प्रमाणें 'एवढावेळपर्यंतचें आपलें जीवित व्यर्थ
गेलें !' असं म्हणत उपहासपूर्वक हंसतच
आहे कीं काय, असा भास होत होता. तें शव
एखाद्या मातीच्या पुतळ्याप्रमाणें मुनिवृत्तीचा
अंगिकार करून जणुं मौनधरून ध्यान करीत
आहे, कीं कायमचें झोंपी गेलें आहे, कीं पूर्ण
विश्रांतिसुख अनुभवीत आहे; किंवा निद्रेचें मिष
करून आपणावर कोणाचें प्रेम अधिक आहे
आणि कोणाचें कमी आहे, हें त्यांच्या दुःस्वो-
द्वारांवरून अजमावून पाहण्याकरितांच जणुं काय
बांधवाचे विलाप एकाग्रमनानें श्रवण करीत
आहे असं वाटत होतें !

नंतर दुःखानें आक्रोश करणारे, ऊर नड-
वून घेऊन शोक करतां करतां मूर्च्छित होऊन
पडलेले आणि अश्रूंच्या प्रवाहांत लोळणारे,

सर्ग ४५.

— : * : —

१. गाधीचा चांडाळीच्या उदरांत जन्म.
२. त्याची जंगलांतील स्थिति आणि कीर देशाची राज्यप्राप्ति.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! सरोवरांतील उदका-
मध्ये अधमर्षण करीत असलेल्या गाधीची बुद्धी
संकल्पाने कलंकित झाल्यामुळे त्याला आपला
मृत्यु आणि पुढील जन्म त्या उदकामध्ये दि-
सला. त्याच्या निर्मल आत्म्यामध्येच त्याला
पुढील सर्व अमंगल गोष्टी दिसू लागल्या. भूत-
मंडळ देशाच्या सीमेवरील एका गांवाच्या
बाहेरील म्हारवड्यांत आपण एका चांडालस्त्रीच्या
उदरांत प्रवेश केला आहे, गर्भवासांमध्ये
आपले कोमल शरीर पीडित झाले असून
आपण त्या चांडालीच्या गर्भाशयांत साक्षात्
नरकवास भोगीत आहो व विष्टेमध्ये खुशाल
लोळत आहो, पुढे नऊ महिने भरल्यानंतर
वर्षाऋतुमधील रात्र कृष्णवर्ण मेघाला प्रसवते
त्याप्रमाणे, त्या चांडालस्त्रीच्या उदरांतून आपला
काळाकुट्ट परंतु कोमल पिंड मोठ्या कष्टाने
बाहेर पडला आहे, पुढे क्रमाक्रमाने वाढत
जाऊन त्या चांडालाच्या घरांत आपण रांगत
असून त्याच्या प्रेमाचा विषय झालो आहो, आणि
यमुनेच्या प्रवाहांत पडलेल्या कमला-
प्रमाणे घरामध्ये इतस्ततः संचार करीत आहो, असे
त्याला दिसून आले. अशा रीतीने बारा
वर्षे लोटली. पुढे त्याला सो विं वर्षे लागताच
त्याचे अंग काळ्याकुट्ट मेघाप्रमाणे धष्टपुष्ट झाले.
तो कुत्र्यांचा परिवार बरोबर घेऊन मृगयेकरितां
रानोरान फिरू लागला व लक्षावधि मृग मारून
त्याने किरातवृत्तीचा आश्रय केला. नंतर तमाल
वृक्षाचा आश्रय करणाऱ्या लंतप्रमाणे दिसणारी
एक चांडालकन्या त्याने वरली. तिचे स्तन पुष्प-
गुच्छांप्रमाणे आणि हात नूतन पल्लवांप्रमाणे दिसत

तसेच दीर्घ स्वराने रुदन करणारे त्याचे बांधव
हळुहळु उठले आणि त्या अमंगल प्रेताचे पुन्हां
दर्शन घ्यावयाचे नाही, अशा उद्देशानेच जणुं
काय त्यांनी त्याचे प्रेत स्मशानांत नेले. ते स्मशान
ठिकठिकाणीं रक्त, मांस, वसा यांच्या चिख-
ळाने माखले होते. त्यामध्ये जागोजाग शुष्क
झालेले शेंकडो हाडांचे पिंजरे पडलेले दिसत होते.
तेथील आकाशांत गिधाडांच्या झुंडीच्या झुंडी मेघां-
प्रमाणे घिरत्र्या घालीत असून त्यामुळे सूर्याचे कि-
रण झांकले गेले होते. त्या स्मशानांत जिकडे तिकडे
चिता पेटलेल्या असून त्यांच्या ज्वालांनी तेथील अं-
धकाराला पळवून लावले होते. कोळ्यांच्या अभद्र
मुखातून निघणाऱ्या ज्वालांच्या योगाने तेथील
भूमि धुरकट दिसत होती. तेथे वहाणाऱ्या रक्ताच्या
नदीमध्ये कंक, कावळे वगैरे पक्ष्यांपैकीं कित्येक
पक्षी स्नान करीत होते, तर कित्येक त्यामध्ये
डुंबत होते. कित्येक ठिकाणीं रक्ताने माखलेलीं
आंतडीं पसरलीं असून त्यांच्या जाळ्यामध्ये
मांसमक्षक वृद्ध पक्षी अडकून पडले होते. अशा
तऱ्हेच्या त्या स्मशानामध्ये जाऊन त्याच्या बांध-
वांनीं ते प्रेत चितेवर ठेवले, त्याला अग्नि लावला
व पूर्वी ज्याप्रमाणे समुद्रांनीं आपले उदक वड-
वाग्नीमध्ये जाळून टाकले होते, त्याप्रमाणे त्यांनीं
आपल्या बांधवांचे ते शव अग्नीमध्ये भस्मसात्
करून टाकले. त्या चितेंतील लांकडे चांगलीं
बाळलेलीं असल्यामुळे त्यांनीं हां हां म्हणतां
पेट घेतला व ज्वाला भडकू लागून त्या चितेंतून
चट्चट असे शब्द होऊ लागले. क्षणांत ते प्रेत
धडाडू लागले, त्यांतून कट्कट असे आवाज
होऊ लागले व प्रेतांतून निघणारी दुर्गंधि आका-
शांतील मेघांपर्यंत जाऊन पोहोचली. सारांश,
ज्याप्रमाणे एखादा हत्ती वेळूच्या वनाचा क्षणांत
विध्वंस करतो, त्याप्रमाणे भगवान् अग्निनाराय-
णाने ज्यांतून एकसारखा रस गळत आहे अशा
त्याच्या प्रेतांतील हाडांचे चूर्ण करून टाकले.

होते. ती चांडालकन्या काळीकुड असून तिची स्वभावतः शुभ्र असलेली दंतपंक्ति कधीहि न बांसली गेल्यामुळे मलिन झालेली दिसत होती. व तिचे विलासशाली अवयव नवपल्लवांचे अनुकरण करित होते. अशा त्या नव्या स्त्रीला बरोबर घेऊन कृष्णवर्ण भ्रमर एकाद्या काळ्या भ्रमरीवर आसक्त होऊन तिच्याबरोबर पुष्पांनी भरलेल्या वनांत संचार करतो, त्याप्रमाणे नित्य नवे विलास करित त्यानें अरण्यांतून संचार केला. आपल्या नूतन कान्तेबरोबर अरण्यांतील वृक्षावरील पर्णे आणि लता यांमधून विलाससुख अनुभवीत असता प्रत्यक्ष विंध्याटवीनें त्याच्या रूपाने पुरुषाचा आकार धारण केला आहे कीं काय, असा भास होऊं लागला. त्यानें आपल्या स्त्रीसह लताकुजांमधून विश्रांति घेतली, पर्वतांच्या दरींतून निद्रासुख अनुभवीत रात्रीच्या रात्री घालविल्या, आणि वृक्षांवरील पानांच्या ढिगामध्ये झोंप घेतली व वृक्षांच्या गर्द झाडीमध्ये घराप्रमाणे वस्ती केली. त्या जोडप्यानें किंकिरात वृक्षाच्या मंजरी अंगावर धारण केल्या, युथिका पुष्पांच्या माळा गळ्यांत घातल्या, डोकीमध्ये केवडा घातला, आभ्रमंजरीच्या माळांनीं आपलीं शरीरे विभूषित केलीं, पुष्पशय्यांवरून लोळण घेतली व पर्वतांच्या उतरणींवरून हवा खात यथेच्छ भ्रमण केलें. अरण्यांतील सर्व रस्त्यांच्या माहितीच्या बबतींत तो मोठा तज्ञ झाला होता आणि पशूंची शिकार करण्याच्या शास्त्रांत तो जाहा पंडित बनला होता. नंतर खदिराला काटे उत्पन्न व्हावे त्याप्रमाणे, जे स्वभावाने अत्यंत क्रूर आहेत आणि ज्यांचीं चरित्रे ऐकतांना अंगावर शहारे उभे रहातात, अशा प्रकारचे आपल्या कुलरूपी वृक्षाचे जणुं अंकुरच असे अनेक पुत्र त्याला त्या अरण्यांत झाले. याप्रमाणे पुत्रकलत्रसंपन्न असलेला तो चांडाल तारुण्य संपून हळुहळु वृद्धातारा झाला,

आणि एखाद्या वृद्धिहीन भूमागाप्रमाणे जर्जर होऊन गेला. नंतर आपल्या भूतमंडलनामक जन्मभूमीमध्ये परत येऊन आणि गावापासून दूर अंतरावर एक पर्णकुटी तयार करून तो त्या ठिकाणीं एखाद्या मुनीप्रमाणे राहूं लागला. तो जरेने जरठ झाला होता. त्याचे पुत्रहि त्याच्याप्रमाणे धिप्पाड शरीराचे झाले व तो वृद्ध चांडाल ज्यांतील रस शुष्क झालेले आहेत अशा एखाद्या खड्ड्यांतून उत्पन्न झालेल्या तमालवृक्षाप्रमाणे दिसूं लागला. अशा रीतीन तो चांडाल आपला गृहस्थाश्रम चालवीत असता त्याचे कुटुंब मोठ्या भरभराटीस चढलें. त्या कुटुंबांतील मंडळांचीं नांवें, त्यांचीं भाषणे आणि त्यांच्या क्रिया क्रूरत्वदर्शक होत्या. अशा रीतीनें त्या गाधिब्राह्मणाने भ्रमामध्ये आपली स्थिति पाहिली. सर्व चांडालांपेक्षा आपण वृद्ध झालों असून आपल्या कुटुंबाचा विस्तार अतिशय वाढलेला आहे, असें त्याला दिसून आलें. पुढें रानांतील वृक्षाखाली पडलेलीं पाने पावसाच्या सरीनें वाहून नेलीं जातात, त्याप्रमाणे त्याच्या कुटुंबांतील माणसे एकामागून एक मृत्यूने ओढून नेलीं, यामुळे शोकग्रस्त होऊन कळपांतून दूर झालेला हरीण दीन मुद्देनें अश्रू गाळीत भटकूं लागतो, त्याप्रमाणे तो अरण्यामध्ये उदास वृत्तीनें भ्रमण करूं लागला. अशा शोकमग्न स्थितीत कांहीं दिवस गेल्यानंतर एखाद्या शुष्क झालेल्या सरोवराचा हंसादि पक्षी त्याग करतात त्याप्रमाणे त्यानें स्वदेशाचा त्याग केला, आणि वायूनें प्रेरणा केल्यामुळे मेघ आकाशांत इतस्ततः संचार करूं लागतो, याप्रमाणे तो पराधीनपणाने देशोदेशीं भ्रमण करूं लागला. अशा रीतीनें फिरता फिरता शून्य आकाशांत संचार करणाऱ्या नभश्चराला एखादे उत्तम विमान दिसावे, त्याप्रमाणे त्याला एकदां कीर लोकांची ऐश्वर्यसंपन्न राजधानी दिसली. त्या राजधानींतून

जात असता ज्यामधून वृक्ष, लता व स्त्रिया वृक्ष करीत असून त्यांवर रत्नांचे किरण पसरले आहेत, पुष्पांचा गुडघाभर खच पडलेला आहे, चंदन, अगुरु यांचा सर्वत्र घमघमाट सुटला आहे, सामंत, स्त्रिया, नागरिक, वगैरे जनसमूहाची ज्या ठिकाणी गर्दी उसळली आहे, अशा तऱ्हेच्या स्वर्गातील रस्त्यालाहि लाज-विणान्या राजमार्गाच्या मध्यभागी तो जाऊन पोहोचला. त्या ठिकाणी रत्नखाचित अलंकार घालून शंगारलेल्या आणि मेरूप्रमाणे दिसणारा एक हत्ती आपल्या समोरून येत आहे, असे त्याला दिसून आले. ज्याप्रमाणे एखादा रत्न-परीक्षक रत्नांच्या राशीमध्ये चिंतामणीचा शोध करीत असतो, त्याप्रमाणे त्या देशाचा राजा मरण पावल्यामुळे दुसऱ्या राजाचा निवड करण्याकरिता तो मंगलकारक हत्ती राजमार्गातून इतस्ततः संचार करीत होता. तो चांडाल त्या हत्तीकडे पाहू लागला व एखाद्या हालचाल करणाऱ्या प्रचंड पर्वताप्रमाणे दिसणाऱ्या त्या हत्तीचे त्याने मोठ्या कौतुकांने बराच वेळ निरीक्षण केले. इतक्यांत मेरुपर्वताच्या तटाने सूर्यबिंबाला मोठ्या आदराने आपल्या मस्तकावर धारण करावे, त्याप्रमाणे त्या हत्तीने त्या चांडालाला सोंडेने उचलून आपल्या गंडस्थळावर नेऊन बसविले. त्याबरोबर कल्पातकाळचा मेघ आकाशांत आरूढ होताच समुद्र गर्जना करू लागतो, त्याप्रमाणे जिकडे तिकडे मंगलवाद्यांचे जयघोष सुरू झाले व 'आमच्या राजाचा जयजयकार असो! असा प्रभातकाळीं जागृत झालेल्या पक्ष्यांच्या किलबिलटाप्रमाणे भासणारा एकच प्रचंड ध्वनि उत्पन्न होऊन तो सर्व दिशामध्ये दुमदुमून गेला, आणि सर्व नागरिकांचे इच्छित मनोरथ परिपूर्ण झाले. तदनंतर समुद्राच्या कांडावर आदळणाऱ्या लाटांची गंभीर गर्जना ऐकू द्यावी, त्याप्रमाणे राजवाड्यातील बंदि-

जनाचा कोलाहल सुरू झाला. इतक्यांत क्षीर-समुद्राचे मथन चालले असता मंदरपर्वताच्या समोऱ्या त्या समुद्रातून उसळणाऱ्या लाटांचा गराडा पडला होता, त्याप्रमाणे त्याच्या भोंवती सुंदर स्त्रियांचा गराडा पडला आणि त्या त्याला शृंगारू लागल्या. ज्याप्रमाणे समुद्राच्या वेला (किनारे) लाटांच्या रांगांनी आपल्या तटावरील पर्वताला व्यापून टाकतात त्याप्रमाणे त्या तरुणींनी त्याला निरनिराळ्या रत्नहारांनी भरून टाकले व त्या नानाविध रत्नांची प्रभा चोहोंकडे फाकून सूर्योदय झाल्याचा भास होऊ लागला. ज्याप्रमाणे वर्षाकालातील पर्जन्यवृष्टी अरण्यातील पर्वताच्या शिखराला पाण्याच्या पुराने भरून टाकतात, त्याप्रमाणे सुंदरींनी हिमबिंदूच्या कणामुळे शीतल भासणाऱ्या पुष्पाच्या माळानी त्याचे आंग भरून टाकले. ज्याप्रमाणे वसंतऋतूतील विकसित पुष्पश्री चंचलपल्लवरूपी हस्तांनी वनाला अलंकृत करते, त्याप्रमाणे त्या स्त्रियांनी विचित्र वर्ण आणि सुगंध यांनी युक्त असलेल्या फुलांनी त्याला अलंकृत केले. तसेच एखादा पर्वत आपणामवील निरनिराळ्या धातूच्या प्रभाजालाने आकाशाला ललित करतो, तद्वत् त्याच्या अंगाला नानाविध सुवासिक उटणी लावली. अशा रीतीने सुवर्ण आणि रत्ने याच्या अलंकारांनी युक्त असलेल्या चांडालाने, मेरुपर्वताने संध्याकाळचे मेघ, तारका, चंद्र आणि आकाशगंगा यांनी युक्त असलेल्या आकाशाचे (प्रतिबिंबरूपाने) ग्रहण करावे त्याप्रमाणे, त्या सुंदर स्त्रियांचे चित्त आकर्षित करून घेतले. त्या वेळी अंगावर मूल्यवान् रत्ने, पुष्पे आणि वस्त्रे धारण करणारा आणि विलासशील तरुणींनी वेष्टिलेला तो चांडाल कल्पवृक्षाप्रमाणे शोभू लागला. पुढे तो चांडाल राजसभेजवळ येताच रस्त्यावरील प्रफुल्लित

बुद्धाजवळ पांथस्थ येतात त्याप्रमाणे अष्टप्रधानादि अधिकारी आपापल्या लव्याजम्यानिशी त्याला सामोरे आले; त्यांनी त्या चांडालाला सिंहासनावर बसविले, त्याला ब्राह्मणांकडून राज्याभिवेक कराविला आणि देवांनी इंद्राला पेशावतावर बसवून त्याची मिरवणूक काढावी, त्याप्रमाणे त्या चांडालाला त्याच मंगल हत्तीवर बसवून त्यांनी त्याची मोठ्या थाटाने राजधानीतून मिरवणूक काढली. सारांश, पक्षाद्या अरण्यातील मेलेले पुष्ट हरिण अचानक सांपडावे, त्याप्रमाणे त्या चांडालाला कीर देशाचे राज्य अनायासाने प्राप्त झाले. ज्याचे सर्व अंग सुवासिक उत्र्यामुळे संच्याकाळच्या मेघांप्रमाणे रमणीय दिसत आहे आणि त्या नगरातील सुंदर स्त्रिया आपल्या कोमल हातांनी ज्याचे पाय चुरण्यांत गडून गेल्या आहेत, अशा प्रकारचा तो चांडाल राजा त्या क्षीसमुदायामुळे, सिंहिणींच्या कळपांत असलेला सिंह पक्षाद्या प्रफुलित वनामध्ये शोभावा त्याप्रमाणे, त्या कीर नगरांत शोभू लागला. सिंहाने विदारण केलेल्या हत्तीच्या गंडस्थळातून गळलेल्या मोत्यांनी ज्याचे सर्वांग विभूषित झाले आहे, असा तो चांडाल आपले पूर्वाचे सारे दुःख आणि चिंता विसरून गेला आणि सूर्याच्या किरणांनी संतप्त झालेला हत्ती सरोवर दिसतांच त्यातील पाण्यांत यथेच्छ विहार करू लागतो, तद्वत् राजपदावर आरूढ झालेला आणि अष्टप्रधान, नागरिक यांनी युक्त असलेला तो चांडाल त्या नगरांत विषयोपभोग भोगण्यांत दंग होऊन गेला. लवकरच त्याचे राजतेज चोहोंकडे पसरू लागले, सर्व मांडलिक राजे त्याची आज्ञा शिरसाबंध मानू लागले, थोडक्याच दिवसांत त्याच्या राज्यांत सर्वत्र शांतता आणि सुराज्य नांदू लागले व त्याच्या अष्टप्रधानांनी सर्व राज्यभार आपल्या मार्फी

घेऊन आपापली कामे पूर्वाप्रमाणे सुव्यवस्थित रीतीने करण्याला सुरुवात केली. सारांश, अशा रीतीने गवळ या नांवाने त्या चांडालाने कीर देशाचे राज्य करण्याला प्रारंभ केला.

सर्ग ४६

—:०:—

१. आपला राजा चांडाल आहे असे समजतांच तेथील नागरिक अग्नीमध्ये प्रवेश करतात.
२. त्यांच्या दुःखाने दुःखित झालेला गवळराजादि स्वतः अग्निप्रवेश करित आहे, इतक्यांत गांधि-ब्राह्मण देहभानावर येतो.

श्रीवासिष्ठः—राषवा ! अशा रीतीने विलासिनी स्त्रियांनी वेष्टिलेला, मंत्रिमंडळाकडून सन्मान दिला गेलेला, सर्व मांडलिक राजांना बंध झालेला, छत्रचामरादि राजचिन्हांवर आसक्त झालेला; तसेच ज्याची आज्ञा सर्वांकडून शिरसाबंध मानली जात आहे, ज्याने संपूर्ण राज्यकारभाराचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले आहे, ज्याची प्रजा शोक, भय, क्लेश इत्यादि संकटांतून मुक्त झाली आहे आणि ज्याच्या ठिकाणीं राज्यैश्वर्य विलसू लागले आहे, अशा त्या गवळ राजाची बंदिजनांकडून नित्य स्तुति-स्तोत्रे गाडली जाऊ लागून त्यांत दंग झाल्यामुळे मद्यपानाने धुंद झालेल्या मनुष्याला स्वतःचे विस्मरण व्हावे, त्याप्रमाणे त्याला आपल्या पूर्वस्थितीचे अजिबात विस्मरण झाले. अशा स्थितीत दयादाक्षिण्यादि गुणांनी युक्त असलेल्या त्या गवळ राजाने त्या कीरलोकाच्या नगरांत मोठ्या आनंदाने आठ वर्षे राज्य केले. पुढे एके दिवशी आपल्या अंगावरील बख्खालंकारादि सर्व भूषणे सहज काढून ठेवून तो स्वस्थ बसला होता व त्यावेळी त्याची अंगकांति अंधकार, तारका, चंद्र, सूर्य व मेघ यांनी रहित असलेल्या नीलवर्ण आकाशाप्रमाणे

शोभायमान होत होती. त्याला हार, केयूर, शय आनंद झाला आहे. कारण, बंधुदर्शनामुळे
 वस्त्र वगैरे अलंकारांचे मुळीच महत्त्व वाटत उत्पन्न होणारा आनंद म्हणजे सर्व प्रकारचे
 नसे. कारण, उघडच आहे की, ज्याच्या आनंद, सर्व मोठमोठे लाभ आणि सर्व श्रेष्ठ
 ठिकाणी प्रभुत्व आले आणि अधिकाराचे दर्जाच्या विश्रांती यांची परम सीमाच होय. 'या-
 नैसर्गिक सामर्थ्य उत्पन्न झाले, त्याला प्रमाणे तो वृद्ध चांडाळ भाषण करित आहे,
 कुत्रिष अलंकारांची पर्वा ती काय वाट इतक्यांत गवळ राजाने त्याचा तिरस्कार करून
 नार ! असो. याप्रमाणे तो वस्त्रहीन आणि त्याला दाबले, तेव्हा त्याने आपले भाषण बंद
 अलंकारहीन झालेला गवळ राजा, संध्याका- केले. परंतु इकडे राजवाड्याच्या माडीवरील
 ळच्या वेळी मुख्य नभोभागाचा त्याग करून खिडक्यांतून पाहणाऱ्या राजस्त्रिया आणि
 सूर्याने पश्चिमेच्या भागाचा आश्रय करावा प्रधान यांच्या दृष्टीस तो सर्व प्रकार पडला;
 त्याप्रमाणे, राजमंदिराच्या बाहेरच्या अंगणांत व आपला राजा कटंज नांवाचा चांडाळ आहे,
 एकटाच जाऊन बसला. त्या ठिकाणी जाऊन असे समजतांच त्या सर्वांची तोंडे स्वरकन् उत-
 पाहतो तो वसंतऋतूमध्ये कोकिलांनीं एकत्र रली. पुढे ती बातमी नगरांत हां हां म्हणता
 जमून गाळं लागावे, त्याप्रमाणे कित्येक काळे- पसरली, तेव्हा हिमकणांच्या वर्षावाने कमले
 कुट्ट परंतु धष्टपुष्ट चांडाळ रांगेने उभे राहून संकुचित व्हावी, अवर्धणामुळे गांवच्या गांव
 मधुर गायन करित आहेत आणि एखाद्या उच्चस्त व्हावे किंवा दावाभीमुळे पर्वत ओसाड
 गुंजारव करणाऱ्या भ्रमरपंक्तीप्रमाणे आपल्या पडावे, त्याप्रमाणे तेथील नागरिकांच्या चेहऱ्या-
 हातांतील तुणतुण्यांच्या तारा छेडीत आहेत, वरील तेज नाहीसे झाले. एखाद्या सिंहाने
 असे त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यावेळी ज्याचे डोळे वृक्षामावर बसलेल्या मांजराच्या गुरगुरण्याचा
 सांबडे लाल आहेत आणि धुक्याने भरलेल्या धिक्कार करावा, त्याप्रमाणे राजाने त्या चांडा-
 कांचमय पर्वताच्या शिखराप्रमाणे सर्वांग धुळीने ळच्या प्रत्येक शब्दाचा आपल्याकडून धिक्कार
 मलिन झाले आहे, अशा तऱ्हेचा त्या चांडाळ- केला. अखेरीस पाऊस पडल्यामुळे ज्यांतील
 समुदायांतील एक वृद्ध चांडाळ राजाजवळ कमले म्लान झालेली आहेत अशा त्या सरोवरा-
 बसून एकदम बोलू लागला 'अरे कटंज ! ज्या मध्ये राजहंसाने प्रवेश करावा, त्याप्रमाणे ज्यांतील
 प्रमाणे एखादा गायनशास्त्रांत निष्णात असलेला सर्व लोकांचीं मुखे म्लान झालेली आहेत, अशा
 मनुष्य मधुर कंठाने युक्त असलेल्या कोकिलाला अंतःपुरामध्ये त्याने प्रवेश केला. एखाद्या सांव-
 मान देतो, त्याप्रमाणे येथील राजा तुला किंवा रीसारख्या वृक्षाच्या ढोलींतील अग्नीने सर्व
 गायनकलेमध्ये निपुण असून गोड अवाज वृक्षाला व्यापून टाकावे, त्याप्रमाणे त्यांच्या
 असलेल्या दुसऱ्या एखाद्या मनुष्याला मान देतो अंतःकरणांतील म्लानतेने त्यांच्या सर्व अवय-
 का ! तसेच ज्याप्रमाणे वसंतऋतु आप्रवक्षाला वांना व्यापून टाकले. एखाद्या उंदराने आरक्त-
 हलपुष्पभाराने अलंकृत करतो, त्याप्रमाणे तो पुष्पांनी युक्त असलेल्या लतेचीं मुळे कुरतडून
 गुणी मनुष्याला घर, वस्त्रे वगैरे कांहीं अर्पण टाकली असता त्या लतेवरील फुले कोमेजून
 करतो का ? सूर्योदयामुळे कमलांना आणि जातात, तद्वत् आपल्या अंतःपुरांतील सर्व
 वंद्रोदयामुळे ओषधींना आनंद व्हावा, त्याप्रमाणे लोकांचीं मुखे उदासीन आणि म्लान झाली
 हारा दिवसांनीं तुझे दर्शन झाल्याने मला अस्ति- आहेत, असे त्याच्या दृष्टीस पडले. आपला राजा

चांडाळ आहे हें समजल्यामुळे, एखाद्या घरां-
तील मंडळी शवाला स्पर्श करीत नाहीत त्या-
प्रमाणे, त्या राजाच्या राजवाड्यांत येणारे
मंत्री, पौरजन आणि अंतःपुरांतील स्त्रिया त्याला
स्पर्श करीनाशा झाल्या! इतकेंच नव्हे, तर
आपल्या बापावर अतिशय प्रेम करणारीं
मुलें त्याच्या मृत्यूबद्दल कितीहि शोक करीत
असलीं, तरी त्याच्या शवाचा त्यागच कर-
तात, त्याप्रमाणें त्या राजाचे नोकरचाकरसुद्धां
त्याचा संस्कार न करतां त्याच्यापासून दूर दूर
राहूं लागले; व त्याप्रमाणें रमशानाला सर्व
लोक अशुभ समजतात, त्याप्रमाणें राजाचें
स्नान वदन, त्याचें काळेंकुट्ट आणि भेसुर
शरीर यांच्याबद्दल पाहून त्याकुल झालेले नोकर
त्याला अमंगल समजू लागले. सारांश, एखाद्या
पर्वताच्या शिलातटाला अग्नि स्पर्श करीत
नाहीं, त्याप्रमाणें पश्चात्तापानें खिन्न झालेली
जनता त्याच्या धुरकट शरीराच्या वाऱ्यालाहि
उभी राहीनाशी झाली. त्याच्या अंगांमधील
पूर्वीचें तेज नाहीसें होऊन राजसभेंतील
लोक त्याच्या आज्ञा जुमानीत नाहीसें झाले,
व त्यामुळे भस्मामध्ये टाकलेल्या पाण्याच्या
बेबाप्रमाणें त्याचें शासन निष्फळ होऊं लागलें.
एखाद्या भयंकर आणि क्रूर राक्षसाची गाठ
प्रहतांच प्राणावर बेंतल या भीतीमुळे मनुष्यें
त्याच्यापासून दूर पळून जातात, त्यांप्रमाणें
त्या बुष्ट चांडाळाचा स्पर्श झाल्यास पातक
लामेल, अशी भीति वाटून सर्व लोक त्याच्या-
पासून विशेषच दूर राहूं लागले. यामुळे एखाद्या
मनुष्य परदेशांत गला असून त्याच्या जवळ
द्रव्य, स्वजन व मित्र नसल्यामुळे तो लोकां-
मध्ये रहात असला तरी वस्तुतः एकटाच
असतो, त्याप्रमाणें लोकसमुदायांत रहात असू-
नहि लोकांनीं टाकल्यामुळे तो एकाकी अस-
ण्याज्या झाला, ज्याप्रमाणें मोत्यांनीं युक्त

असणारे वेळू वायूच्या योगानें मोठ्यानें ज्वलि
करूं लागले तरी कोणीहि प्रवासी त्यांच्याकडे
मुळींच लक्ष देत नाहीत, त्याप्रमाणें त्यानें
कितीहि कंठशोष केला तरी त्याला कोणीहि
नागरिक ओ देत नाहीसें झाले! असो.

अशा रीतीनें त्या राजाची स्थिति अत्यंत
कैविलवाणी झाली. इकडे पौरजनांची स्थितीहि
मोठी चमत्कारिक झाली. 'या चांडाळाच्या
सहवासांत आमचीं पुष्कळ वर्षे गेलीं असल्या-
मुळे सामान्य प्रायश्चित्तानें आमची शुद्धि होणार
नाहीं; याकरितां अग्निकाष्ठें भक्षण करणें हा
शुद्ध होण्याचा एकच मार्ग आहे' असा मनानें
निश्चय करून त्या नगरांतील प्रधान, नाग-
रिक वगैरे सर्वांनीं ठिकठिकाणीं शुष्क काष्ठें
आणून चिता केल्या आणि त्यावर आरो-
हण करून आपणांस जाळून घेतले. त्यावेळीं
आकाशांतील तारकांप्रमाणें त्या चिता पेटूं
लागल्या, त्यावेळीं त्या नगरांत सर्वत्र हाहा-
कार उडाला. मोठ्यानें आक्रोश करून दुस्मान
दाळणाऱ्या स्त्रियांनीं सर्व शहर व्याप्त करून
टाकलें. कित्येक जणांनीं पेटलेल्या अग्निकुंडांमो-
वतीं गराडा देऊन रफुदरफुदून रहण्याला
प्रारंभ केला. त्या नगरांतील मंत्रिजनांनीं अग्नि-
कुंडांत प्रवेश केल्यामुळे त्यांच्या नोकरांनीं
रुदन करण्यास सुरुवात केली. अशा रीतीनें
त्या नगरांत जिकडे तिकडे दुःखाचें गळत
होतें आणि शोकांमुळे हंबरडे फोडले जात
होतें; व त्यामुळे तें नगर हिमकणमिश्रित इंद्रा-
वातानें युक्त असलेल्या अरण्याप्रमाणें भकाव
दिसू लागलें. चोहोंकडे पेटलेल्या चितांमध्ये
उड्या मारून आपणांस जाळून घेणाऱ्या अनेक
विप्रांच्या मांसाच्या दुर्गंधीनें पुष्ट झालेल्या
सोंसाट्याचा वारा बाहूं लागला व त्याच्या
योगानें उडालेल्या धुळीमुळे त्या नगरावर अंजुं
दाट धुप्याचा भरच पसरला. बायूच्या जोमानें

चितामधून जळणाच्या मनुष्याच्या शरीरातील
 मज्जेची दुर्गाधि दूरवर पसरली असून तेणेक-
 रून पक्ष्यांच्या झुडीच्या झुडी त्या शहरा-
 भोंवतीं घिरट्या घालू लागल्या. ज्यातील
 सूर्यविंब मेघांच्या योगानें झांकलें गेलें आहे,
 अशा आकाशप्रमाणें तें नगर दिसू लागलें.
 त्या नगरांत सोंसाट्याचा वारा सुटू लागला व
 त्यामुळें सर्वत्र पेटलेल्या चितामधील अग्नीच्या
 ठिण्ण्या उसळू लागून त्यांनीं आकाशमंडळा-
 लाहि व्यापून टाकलें; व त्या अग्निकाणांच्या
 समुदायाचा सर्व दिशांमध्ये तारकांप्रमाणें वर्षाव
 होऊं लागला. नगरांत जिकडे तिकडे चोरांचा
 पुळसुळाट झाला व त्यांनीं मुलांच्या अंगावरील
 अलंकार लांबविण्याचें काम चालविल्यामुळें
 मंगरांतील भीतिप्रस्त झालेल्या मुलांचे सर्वत्र
 आक्रोश चालले होते. नगरांत बेबंदशाही माज-
 ल्यामुळें नागरिकांनीं आपल्या नांवाचा आणि
 जीविताचा त्याग करण्याला सुरुवात केली.
 दरेबडेखोरांनीं वाटेल त्या घरांत शिरावें आणि
 हातीं लागेल तें द्रव्य लुटून न्यावें, असा क्रम
 आरंभिला व नागरिकांनीं आपल्या बायकापो-
 रीचा त्याग करून मरणाची वाट धरली.
 सारांश, कल्पांतकालाप्रमाणें त्या नगरांतील जन-
 तेची स्थिति होऊन त्यांच्यावर विपरीत प्रसंग
 ओढवला व सर्वांनीं आपण होऊन मृत्यूचा
 अंगिकार केला. इकडे कांहीं काळ सज्जनांचा
 सहवास घडल्यामुळें शुद्धचित्त झालेला गवळ
 राजा शोकाकुल होऊन आपल्या मनांत विचार
 करू लागला. तो म्हणाला:—'या देशावर
 हीं जो अकालीं कल्पांतसमय ओढवला आहे
 आणि या नगरांतील सर्व श्रेष्ठ पुरुषांचा नाश
 झाला आहे, त्या सर्व अनर्थाला कारण मी.
 माझ्यामुळेंच येथील नागरिक मृत्यूच्या उदरांत
 गडप झाले आहेत, अशा स्थितींत माझे जगणें
 हे धरमावधीचें दुःख असून मरण हा माझ्या मानावर बेतो, किंवा मज्याची निष्ठा असरची

दुष्टीनें महोत्सव आहे. कारण, या जगांत
 लोकांच्या निंदेला पात्र झालेल्या पुरु-
 षानें जगण्यापेक्षां मरून जावें, हेंच श्रेय-
 स्कर आहे.' असा निश्चय करून त्या गवळ
 राजानें अग्निकुंडांत उद्वेगरहित मनानें आपल्या
 शरीराची आहुति अर्पण केली. याप्रमाणें ज्या-
 वेळीं इकडे गवळ राजाचा देह अग्निराशीवर
 पडला आणि त्याच्या हस्तपादादि अवयवांनीं
 पेट घेतला, त्याच वेळीं तिकडे सरोवराच्या
 पाण्यामध्ये अधमर्षण करीत असलेला गांधी
 ब्राह्मण त्या दीर्घस्वप्नांतून एकाएकीं जागा झाला.

श्रीबाल्मीकि:—याप्रमाणें वसिष्ठमुनि भा-
 षण करीत आहेत तोंच सूर्यास्ताचा समय
 झाला, सभेंतील सर्व लोक वसिष्ठमुनीना नम-
 स्कार करून आपापल्या आन्हिक क्रिया कर-
 प्यासाठीं निघून गेले व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं
 सूर्यकिरणांबरोबर पुन्हां सभास्थानीं येऊन
 आपापल्या स्थानीं विराजमान झाले.

बारावा दिवस समाप्त.

सर्ग ४७

—:—

१. अतिथीच्या मुखानें आपल्या बांडाळ-
 स्थितीचा वृत्तान्त ऐकून ती स्थिति पाहण्यासाठीं
 गांधी निघून जातो व त्या स्थितीचा प्रणय अनु-
 भव आल्यामुळें विस्मित होतो.

श्रीवसिष्ठ:—रामा ! नंतर चार बटकांनीं
 गांधीचा भवभ्रम नष्ट झाला व समुद्राच्या
 तीराजवळील पाण्याचा भोंवरा आपोआप शांत
 होतो, त्याप्रमाणें त्याच्या मनांतील खळबळ
 शांत झाली. ज्याप्रमाणें कल्पांतकाळीं ब्रह्मदेव
 जगद्रवनेपासून विराम पावतो, त्याप्रमाणें त्याचें
 मायेनें निर्माण केलेलें दीर्घस्वप्न विराम पावले.
 सोंपेंतून नुकताच उठलेला मनुष्य हळुहळु देह-

म्हणजे आपण कोण आहों याची त्याला शुद्धि बेते, त्याप्रमाणे त्याची स्थिति झाली; व रात्र सरतांच अधिकाराचें पटल दूर होऊन मनुष्यांना भोंवतालच्या वस्तू स्पष्टपणे दिसू लागतात, त्याप्रमाणें ' स्नानाकरितां या सरोवरांत उतरलेला मी गाधि ब्राह्मण आहे, मला आतां तर्पणादि कार्ये केलीं पाहिजेत. स्वप्नांत पाहिलेलें तें राज्य माझें नव्हे, ' इत्यादि गोष्टी मनांत येऊन त्याला आपल्या वास्तविक स्वरूपाची आठवण झाली. नंतर शिशिरऋतूच्या अखेरीस वसंत कमलाला विकसित करून त्याचा उद्धार करतो, त्याप्रमाणे त्याने आपला पाय जलातून बाहेर काढला. 'मी एवढा वेळ राज्यादिकांचा उपभोग घेतला आणि आतां हें पहात आहे हें काय ? हें उदक, ह्या दिशा, ही पृथ्वी हें सर्व आतां निराळेंच दिसत आहे. तेव्हां हें आहे तरी काय ? ' असा विचार मनांत येऊन त्याला मोठा विस्मय वाटला आणि क्षणमात्र त्याने आपल्या भुंवया वर चढविल्या. 'मी कोण आहे ? मी हें काय पहात आहे ? मी राज्यादिकांचा उपभोग घेतला तें काय ? ' असा विचार करतां करतां आपल्याला भ्रम झाला होता, ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आली. त्यानंतर सूर्य उदयाचलावर आरूढ होतो त्याप्रमाणें, पाण्यांतून बाहेर येऊन सरोवराच्या कांठीं बसून तो आपल्याशीं विचार करूं लागला. तो म्हणाला:—' मीं नुकतीच पाहिलेली माता आणि प्रिया कोठली ? तसेंच मी त्यांच्या मध्यें मरून पडलों आहे असें पाहिलें तें तरी काय ? ज्याचीं पांनें वायूनें उडवून लावलीं आहेत, अशा एखाद्या वृक्षाचा आणि त्यावरील लतेचा तलवारीनें छेद करावा, त्याप्रमाणें माझे आईबाप तर लहानपणींच मृत्यूनें गडगड करून टाकले व मी स्वस्तः अविवाहित असून ज्याप्रमाणें एखाद्या ब्राह्मण दुष्ट आणि

अनर्थकारक मदिरेचें दर्शनहि घेत नाहीं, त्याप्रमाणें मीं अध्यापपावेतो स्त्रीचें मुखावळोकनहि केलेलें नाहीं. माझ्या जन्मभूमीमध्ये रहाणारे माझे बांधव येथून कितीतरी दूर आहेत. मग मीं त्यांच्यामध्ये मरून पडल्याचें पाहिलें तें काय ? नानाविध चमत्कारांनीं भरलेल्या गंधर्व-नगराप्रमाणें मीं जे जे पदार्थ आणि जन्मादिकांचे देखावे पाहिले, यांचा अर्थ तरी काय ? मीं आपल्या मृत्यूची जी स्थिति पाहिली. ती केवळ मायेनें निर्माण केलेली भ्रांति असून त्यांत सत्याचा लवलेशहि नाहीं. ज्याप्रमाणें एखादा मदोन्मत्त सिंह अरण्यांतून भ्रमण करीत असतो. त्याप्रमाणें प्राण्यांचें चित्त निरंतर अनंत भ्रमामध्यं भटकत असतें. यास्तव असल्या भ्रमासंबंधानें विचार करीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. 'अशा रीतीनें मनाचा निश्चय करून त्यानें आपल्या मनांतील मोहाला पार झुगारून दिलें व त्यानंतर कित्येक दिवसपर्यंत तो आपल्या आश्रमांतच राहिला.

पुढें एके दिवशीं ब्रह्मदेवाकडे दुर्वास ऋषि यावा, त्याप्रमाणें त्या गाधि ब्राह्मणाकडे एक प्रिय अतिथी आला. तो अतिथी अतिशय थकून गेलेला असल्यामुळे गाधीच्या आश्रमांत संध्याकाळीं मुक्कामाला राहिला. ज्याप्रमाणें वसंतऋतु वृक्षाला फलपुष्पादिकांच्या योगानें संतुष्ट करतो, त्याप्रमाणे गाधि ब्राह्मणानें त्या अतिथीला फळें, पुष्पें व पेय अर्पण करून अतिशय संतुष्ट केलें. पुढें सायंकाळ होतांच त्या दोघांनीं आपलें संध्यावंदन आणि जपजाप्य समाप्त केलें व मृदुपल्लवांच्या शय्या करून त्यावर ते निजण्यासाठीं गेले. त्यावेळीं ऋतूंना ऋतुत्व देणारा जो सूर्य त्याचा उत्तर दिशेशीं योग होतांच वसंतऋतु उत्पन्न होऊन त्यामुळे पुष्पश्री उदित व्हावी, त्याप्रमाणें ते दोघे तापसी एकत्र जमतांच त्याभविष्यप्रवे-

स्वयंसेवकाने त्यांच्या गोष्टी सुरू झाल्या. प्रसंगवशात् गांधीने त्या अतिथीला प्रश्न केला, 'महाराज ! आपण इतके कृश का दिसता ? आपल्याला एवढे श्रम कशांने झाले ?' गांधीचा तो प्रश्न ऐकताच अतिथीने उत्तर देण्याला प्रारंभ केला.

अतिथी:—भगवन् ! मी इतका कृश का झालो आणि मला इतके श्रम कशांने झाले, बासंबंधाचा वृत्तान्त जसा घडला तसा मी आपल्यापुढे मांडीत आहे. कारण, असत्य भाषण करणे आम्हांला कधीहि ठाऊक नाही. या भूतलावर उत्तर दिशेस कीरनामक एक अतिविख्यात आणि धनाढ्य देश आहे. त्या देशाच्या राजधानीतील लोकांनी अतिशय आप्रहः केल्यामुळे मी त्या ठिकाणी महिनाभर राहिलो होतो. माझ्या चित्तवेताळाने मोहित केल्यामुळे मी त्या राजधानीमध्ये निरनिराळीं पकाने खाण्यांत आणि मेजवान्या झोडण्यांत चूर होऊन गेलो होतो. त्या ठिकाणीं रहात असतां एकदां एका मनुष्याने संभाषणाच्या जोषांत मला एक विचित्र कथा सांगितली. तो म्हणाला:—“ब्राह्मणा ! येथे - कांहीं दिवसांपूर्वी एक चांडाळ राजा होऊन गेला व त्याने या राजधानींत आठ वर्षे राज्य केलें !” हें त्याचें भाषण ऐकून ती गोष्ट खरी कीं खोटी, बासंबंधाचा निर्णय करण्याकरितां त्या राजधानीतील आबालवृद्धांना मी त्यासंबंधाने प्रश्न केला. तेव्हा सर्वजण सांगू लागले कीं, ‘ही गोष्ट खरी आहे. आमच्या देशांत एका चांडाळ राजाने आठ वर्षे राज्य केलें. इतकेंच नव्हे, तर पुढे ती गोष्ट उघडकीस आल्यामुळे त्यानें अग्निकुंडांत उडी टाकून आत्महत्या केली. त्याप्रमाणें त्या चांडाळ राजाचा आपल्याला सहवास घडल्यामुळे या नगरांतील शेंकडा शेंकडांनीं अग्निप्रवेश केला.’ याप्रमाणें सर्वांच्या

मुखानें खरी हकीकत वळताच मीहि त्या देशांतून निघालों आणि प्रयागावर जाऊन चांद्रायण प्रायश्चित्त केलें. याप्रमाणें तीन चांद्रायणें करून आणि आजच पारणें करून मी या ठिकाणीं आलों, यामुळे मी इतका कृश आणि श्रांत झालों आहे.

श्रीवसिष्ठ:—याप्रमाणें गांधीने ब्राह्मणाच्या तोंडून ती हकीकत ऐकल्यानंतर त्यासंबंधानें त्याला पुनःपुन्हां प्रश्न केले. परंतु त्यानें प्रत्येक वेळीं तीच हकीकत सांगितली, तेव्हां गांधीच्या मनाची खात्री झाली; व ती सर्व रात्र त्यानें आश्चर्यचकित होऊन त्याच विचारांत घालविली. नंतर रात्र संपून जगद्गुहांतील जणु महादीपच असा सूर्यनारायण उगवला असतां त्यांनीं प्रातःस्नानें केलीं व त्या अतिथीनें गांधीचा निरोप घेऊन प्रयाण केलें. नंतर गांधीने विम्वययुक्त मनानें आपल्याशीं विचार करण्याला सुरुवात केली. तो म्हणाला:—‘मीं जें भ्रमांत पाहिलें तेंच या ब्राह्मणाने साक्षात् पाहिल्याचें मला आतांच सांगितलें. मग काय ही शंकरासुराची माया. म्हणावी कीं काय म्हणावे ? आपल्या आसामध्यें मरून पडलों आहे असें जें मीं पाहिलें, ती निवळ माया होती, यांत मुळींच शंका नाही. आतां या अतिथीच्या चांद्रायणाला निमित्तभूत असलेला चांडालवृत्तान्त खरा कीं खोटा, एवढाच कायतो प्रश्न आहे. परंतु त्यासंबंधाचा शोध केल्यास त्याचा खरेखोटेपणा ताडतां येणें शक्य आहे. तर आतां त्या भूतमंडलनामक गांध्याचा बाहेर असलेल्या म्हारवण्यांत जाऊन मी आतां या गोष्टीची शहानिशा करतो म्हणजे झालें.’ अशा रीतीनें विचार करीत असतां मेळण्याचा पार्श्वभाग पडल्यासाठीं सूर्य उगळत होतो. त्याप्रमाणें भूतमंडलांत जाण्यासाठीं गांधी ब्राह्मण उद्भुक्त झाला. उद्योगी प्राज्ञांना मनोराज्यांत

दिसलेल्या गोष्टीहि प्राप्त करून घेतां येतात, भग गाधीला स्वप्नांतील गोष्टीचा अनुभव आल्यास त्यांत विशेष तें काय ? गाधीने स्वप्नांत पाहिलेला सर्व प्रकार जशाचा तसा तेथें जाऊन पाहिला. दृढनिश्चयानें उद्योग केला म्हणजे दुष्प्राप्य वस्तुसुद्धां साध्य होते, याचें हें प्रत्यक्ष उदाहरण आहे. असो. गाधि ब्राह्मण त्या ठिकाणाहून भगवंताची माया प्रत्यक्ष पहाण्यासाठीं वर्षाकालांतील जलाच्या प्रवाहाप्रमाणें त्वरेनें निघाला व वायूच्या अश्वावर आरूढ झालेल्या मेघाप्रमाणें हा हां म्हणतां अनेक देश उलंघन करून अखेरीस एखादा उंट कांटेंच्या झाडाचा शोध करित जात असतां करंजाच्या रानाजवळ जाऊन पोहोंचावा त्याप्रमाणें पूर्वी वर्णन केलेल्या भूतमंडळ देशात तो जाऊन पोहोंचला आतां वास्तविक विचार केला तर त्या भूतमंडळाचा देखावा गंधर्वनगराप्रमाणें त्याला त्या ठिकाणीं स्मरण करतांच दिसला. भुवनाच्या खालीं पाताळांतल्या नरकाप्रमाणें त्या ब्राह्मणाला भूतमंडळ देशाच्या टोंकाला तो म्हारवडा दिसला व स्वप्नांत पाहिल्याप्रमाणें त्याला त्या ठिकाणीं आपण महार झाल्याच्या सर्व खाणाखुणा जशाच्या तशा दिसल्या. त्या वेळीं 'हाच तो म्हारवडा,' 'हेंच माझें घर' अशा रीतीनें त्याला सर्व वस्तूंची ओळख पटली. चित्तामध्ये गंधर्वनगराप्रमाणें दिसलेला तो गलिच्छ देखावा पाहून त्याच्या मनात अत्यंत वैराग्य उत्पन्न झाले. त्याच्या घरावरील छप्पर पावसाच्या मान्यानें उडून जाऊन पलीकडे लोळत पडलें होतें व भिंतींवरून गवत वाढलें होतें. त्या घराच्या भिंती जागोजाग दांसळून पडल्या होत्या व त्याची आंतील निजण्याची खाट बाहेरून दिसत होती. सारांश, तें घर म्हणजे मूर्तिमंत दारिद्र्य, अवशिष्ट राहिलेल्या भिंतीच्या रूपानें दिसणारें जणुं दुर्मान्य, ज्याचे

अवयव विस्कळीत झाले आहेत असा जणुं दुष्टपणा, किंबहुना छिन्नभिन्न झालेली मूर्तिमंत दुःस्थितीच होती ! गाई, म्हशी, घोडे इत्यादीं कांच्या हाडांचे कुत्र्यांनीं चघळलेलें पांढरें तुकडे त्याच्या घराभोंवतीं पडले होते व ते तुकडे 'हेंच तुझें घर आहे' अशी जणुं साक्ष पटवीत आहेत असें त्याला वाटलें. तो पूर्वी ज्या नांवाच्या थाळ्यांतून अन्नपानादि व्यवहार करित असे, त्याचे घराभोंवतीं तुकडे पडलेले असून ते जणुं काय दैवानें प्राप्त होणाऱ्या मेघजलाचें पानच करून भरून गेले आहेत असें दिसत होतें. त्या घराच्या भिंतीवरून शुष्क झालेली गुरांचीं आंतडीं पसरलीं होती व त्यामुळे तें घर मोठमोठ्या तृष्णा-रज्जुनींच वेढलें गेलें आहे कीं, असा भास होत होता. ज्याप्रमाणें एखादा तत्त्ववेत्ता आपल्या शक्तीवरून शुष्क देहाचें निरीक्षण करतो, त्याप्रमाणें गाधीनें आपल्या पूर्वीच्या घराचें बराच वेळ सूक्ष्मदृष्टीनें निरीक्षण केलें. अशा रीतीनें त्या घराकडे पुष्कळ वेळ टक लावून विस्मयपूर्वक पाहिल्यानंतर एकादा प्रवासी म्ळेच्छ नगराचें उलंघन करून आर्य देशांत जातो, त्याप्रमाणें गाधि ब्राह्मण तेथून उठला आणि शेजारच्या भूतमंडळ नांवाच्या खेळांत जाऊन तेथील एका गृहस्थाला म्हणाला, 'भस्वा गृहस्था ! तुला या गांवाची पूर्वपीठिका काही माहीत आहे का ! शहाणे पुरुष मागील इतिहास प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टीप्रमाणें जाणत असतात, असें मीं पंडितांच्या मुखांतून ऐकलें आहे; व तूं शहाणा असल्यामुळे तुला येथील पूर्वतिहास अवगत असण्याचा संभव आहे. तरी तेथल्या एका वृद्ध चांडाळाची दुर्दैवाची कहाणी तुला आठवत असल्यास ती मला कृपा करून सांग. कारण, पांथस्थानचा संकट घातक विल्यानें मोठें पुण्य लागतें.' एखादा रोग-प्रसूत मनुष्य जो जो बैच भेटेल त्याला आपल्या

रोगासंबंधाने प्रश्न विचारीत सुटतो, त्याप्रमाणे तो गाधि ब्राह्मण गांवांतील प्रत्येक मनुष्याला विस्मयपूर्वक तोच तोच प्रश्न अत्यंत आश्चर्याने विचारू लागला. तेव्हा ग्रामस्थ लोक सांगू लागले.

ग्रामस्थः—ब्राह्मणा ! तूं म्हणतोस त्याप्रमाणे येथे कटंज नांवाचा एक मोठा क्रूर आणि भीषणाकृति चांडाल होता खरा. एखाद्या वृक्षाला पालवी फुटून तो पल्लवांनीं भरून जावा, तद्वत् पुत्र, पौत्र, सुहृद, भृत्य, बांधव इत्यादिकांच्या समुदायामुळे त्याचे कुटुंब एका काळीं भरलेले होते. परंतु ज्याप्रमाणे फलपुष्पादिकांच्या योगाने भरून गेलेल्या पर्वतावरील अरण्याची दावानलाने क्षणांत वाट लाववी, त्याप्रमाणे त्याच्या अत्यंत विस्तार पावलेल्या कुटुंबाची तो वृद्ध झाल्यावर मृत्यूने वाट लावली. नंतर तो कटंज कीर देशांत गेला व तेथे त्याने मोठ्या आनंदाने आठ वर्षे राज्य केले. पुढे लोकांना त्याची खरी जात कळतांच एखाद्या अनर्थाला भिऊन लोक पळून जातात, किंवा एखाद्या गावांतील विषवृक्षाचा सर्वजण त्याग करतात, त्याप्रमाणे त्या नगरांतील लोकांनी त्याचा त्याग केला. त्याच्या संसर्गाचे पाप नष्ट करण्याकरितां तेथील नागरिकांनी अग्निकाष्ठे भक्षण केली व त्यानेंही स्वतः आपल्या देहाची अर्घ्यांत आहुति दिली. कारण, तो जरी चांडाल होता तरी सज्जनांच्या सहवासामुळे त्याच्या ठिकाणी श्रेष्ठ गुण आले होते. ब्राह्मणा ! तूं त्या चांडाळाविषयी इतक्या बारकाईने तपास करीत आहेस, त्याअर्था तो तुझा बंधु आहे किंवा तूं स्वतःच तो कटंज होतास ?

याप्रमाणे लोक गाधीला थट्टेने बोलत तरी तो ज्याला त्याला त्या कटंजाची हकीकत विचारीत असे; व अशा रीतीने तो त्या गांवामध्ये एक महिना राहिला. गाधीने स्वप्नामध्ये जे

पाहिले होते ते जसेच्या तसे ग्रामस्थांनी त्याला सांगितले. याप्रमाणे सर्व लोकांच्या तोंडून इत्थंभूत हकीकत ऐकून आणि पाहिलेल्या सर्व खाणाखुणा पटून गाधीला मोठा विस्मय वाटला व चंद्रावरील कलंकाप्रमाणे अंतःकरणावर आरूढ झालेला स्वप्नदोष त्याच्या मनांत डाबू लागला. परंतु ती गोष्ट कोणाला कळू न देता त्याने तशीच दाबून ठेवली.

सर्ग ४८

—*—

१. कीर नगरांत जाऊन गाधि तेथील स्थिति प्रत्यक्ष पहातो व त्यामुळे आश्चर्यचकित होतो.
२. गाधीला दिसलेली सर्व माया आहे असे भगवान् सांगतात.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! त्या चांडाळाच्या घरांत गहून गेलेले गाधीचे मन अत्यंत विस्मित झाले व तेथील आश्चर्य पहात असतां त्याची तृप्ति म्हणून होईना. ज्याप्रमाणे कल्पातकाळीं उध्वस्त झालेल्या जगाकडे ब्रह्मदेव पहातो, त्याप्रमाणे त्या म्हारवड्यातील निरनिराळीं स्थाने आणि घरे यांच्याकडे गाधि आश्चर्याने पाहू लागला. ज्याप्रमाणे शुष्क झालेल्या अस्थींच्या माळा ज्यावरून लोंबत आहेत अशा एखाद्या वृक्षावर बसून पिशाच्चांने बोलावे, त्याप्रमाणे ज्यातील घरे छिन्नभिन्न झालेली आहेत अशा त्या अरण्यांत बसून तो स्वगत भाषण करू लागला. तो म्हणालाः—‘ ह्या पहा येथील पडक्या भिताडावर लोंबकळत ठेवलेल्या मृत हर्तांच्या दंतमाला ! मेरुची शिखरे कल्पांतपर्यंत अवशिष्ट रहातात, त्याप्रमाणे ह्या अद्याप कालाच्या तडाक्यातून शिथिल राहिल्या असून त्या मला या ठिकाणी प्रत्यक्ष दिसत आहेत. याच ठिकाणी मी पूर्वी मय-प्राशन करून उन्नत झालेल्या बांधवासहस्र-

मान वेळूंच्या कोंबांचें वंजन घालून शिजविलेलें वानरीचें मांस भक्षण करीत असें. अहो! ज्यांत हर्तीच्या गंडस्थळांतून वहाणाऱ्या मदाचें मिश्रण केलेलें आहे असें मैरेय नांवाचें मद्य प्राशन करून घोड्याच्या चामड्यावर आपल्या काव्यकुटु भार्येला आलिंगन देत मी ह्याच ठिकाणीं खुशाल झोंप घेत असें. याच ठिकाणीं आमच्या घरांतील कुत्र्यांना ऱ्ळाची पेंड आणि मास खावय स घालून मी त्यांना चामड्याच्या वाद्यांनीं मलेल्या हर्तीच्या दंततंतूंना बांधून ठेवीत असें. एखाद्या दगाप्रमाणें दिसणाऱ्या रेड्याच्या चामड्यानें मदवलेलें गजमौक्तिक सांठवून ठेवण्याचें हस्तिदंती पात्र मी ह्या ठिकाणीं ठेवीत असें. ज्याप्रमाणें आम्रकृष्ण्य पलवावर कोकिळाचीं पिलें क्रीडा करतात, त्याप्रमाणें चांडाळांच्या पोरंबरोबर या ठिकाणीं धुळीमध्ये दिवसभर खेळत लाळत होतों. या ठिकाणीं चांडाळांच्या लहान लहान मुलांबरोबर आपल्या हातातील पावे वाजवून त्या तालसुरावर गायन करीत होतों. कुत्र्याचें रक्त यथेच्छ पिऊन म्मशानांतील शवांच्या अंगावरील फुलांच्या माळा आपल्या गळ्यांत घालीत असे, व सर्व अंगाला चंदन फांसीत असे. या ठिकाणीं आम्ही लग्नसमारंभांत आपल्या कुटुंबाबरोबर गायन आणि नृत्य करीत असतां समुद्रांतील प्रचंड लाटांच्या गर्जेप्रमाणें दशदिशा दणाणून सोडीत असूं. तसेंच काक, भास वगैरे गगनसंचार करण्यांत पटाईत असलेल्या पक्ष्यांना धरून आम्ही त्यांना वेळूच्या पिंजऱ्यांत कोंडून ठेवीत असूं व त्यांना दुसऱ्या दिवशीं मारून खात असूं।'

श्रीवासिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें तो गांधी ब्राह्मण आपल्या चांडाल्योनींतील क्रिया आठवून आश्चर्यचकित झाला, व दैवाच्या विचित्र लीलेबद्दल मनांत अनेक तर्कवितर्क करून

लागला. तो तेथें बराच काळ राहिला. नंतर तो त्या भूतमंडल देशातून निघाला. कारण, त्याला दुसरें कार्य करावयाचें होतें. पुढें भूतमंडल सोडल्यानंतर क्रमानें नद्या, पर्वत व अरण्ये यांचें उलंघन करून हिमालयांतील रत्नाप्रमाणें असलेल्या कीर देशांत तो जाऊन पोहोंचला. ज्याप्रमाणें सर्व जगांमध्ये भ्रमण करून थकलेल्या नारदानें स्वर्गलोकांत जावें, त्याप्रमाणें मोठमोठ्या वाड्यांनीं सुशोभित झालेल्या त्या देशाच्या संपन्न राजधानीमध्ये तो अखेरीस जाऊन पोहोंचला. त्या ठिकाणीं गेल्यावर तेथील पदार्थ आणि स्थानें आपण पूर्वी पाहिल्याचें त्याला आढळून आलें, व तेथील सर्व खाणाखुणा त्याला बरोबर पटल्या. पुढें एका गृहस्थाला त्यानें प्रश्न कला, 'भल्या गृहस्था ! या देशांत पूर्वी एक चांडाळ राजा राज्य करीत होता असें ऐकतां; तर ती गोष्ट खरी आहे कीं काय ? तुला त्यासंबंधानें कांहीं माहिती असेल तर ती मला इत्थंभूत निवेदन कर.' यावर तो गृहस्थ म्हणालाः—' ब्राह्मणा ! तूं म्हणतोस ती गोष्ट मला चांगली माहीत आहे. येथें आठ वर्षेपर्यंत एक चांडाळ राजा राज्य करीत होता. त्याला मंगल हर्तीनें राज्यपद दिलें असल्यामुळे त्यासंबंधानें सकृददर्शनीं कोणालाहि शंका आली नाहीं. परंतु पुढें कांहीं कारणानें त्याची जात उघडकीस आल्यामुळे त्या राजानें अभिप्रवेश केला. बा द्विजा ! या गोष्टीला आज बारा वर्षे होऊन गेलीं आहेत.' पुढें आश्चर्यचकित झालेल्या गांधीनें ज्याला ज्याला म्हणून ती हकीकत विचारली, त्यानें त्यानें हुबेहुब तशीच हकीकत सांगितली. यामुळे गांधीच्या आश्चर्याला पारावार नाहींसा झाला. पुढें जिच्या आगमनामुळे धुळीचे लोट उसळून अकाश भेडांनीं व्याप्त झाल्यासारखें दिसत आहे, अशा

मोठ्या सेनेसहवर्तमान राजवाड्यांतून येणारा त्या देशाचा राजा त्याच्या दृष्टीस पडला. परंतु भगवंताच्या अनुग्रहामुळे त्याला तो राजा श्रीविष्णूप्रमाणे दिसला. त्या वेळीं आपल्या पूर्वीच्या राजत्वाचे गांधीला स्मरण झाले व अत्यंत विस्मित होऊन तो आपल्याशीं म्हणाला " पूर्वी मी कीर देशाचा अधिपति असतां ज्यांचा उपभोग घेतला, त्याच ह्या कीर देशांतील सुंदर वेश्या ! ह्यांच्या शरीराचा वर्ण सुवर्णरसाप्रमाणे आहे, अंगकांति कमलांच्या आंतील गाम्भ्याप्रमाणे मृदु आहे आणि यांचे नेत्र नीलकमलांप्रमाणे मोहक दिसत आहेत. तसेंच मूर्तिमान् चंद्रकिरणांप्रमाणे स्वच्छ दिसणाऱ्या किंवा पर्वतांवरून वहाणारे ओढे स्थिर झाल्यावर दिसतात त्याप्रमाणे दिसणाऱ्या ह्या सुंदर चवऱ्या वारल्या जात असतां या तरुणींच्या हातांतून पुष्पाच्या गुच्छांप्रमाणे कथा शोभत आहेत ! ह्या सुंदरी हातांत पंखे घेऊन या राजाला वारा घालीत आहेत, ते पंखे रानवेलीवरील पुष्पगुच्छांप्रमाणे दिसत आहेत. ज्यांच्यामुळे दिशांचे तट व्यपून गेलेले आहेत असे हे मदन्मत्त हर्तांचे समुदाय प्रत्यक्ष कल्पवृक्षांनी पूर्ण मेरुपर्वताचीं शिखरेच आहेत कीं काय असे वाटते. ज्याप्रमाणे इंद्राच्या भोंवतीं यम, वरुण, कुबेर वगैरे लोकपाल शोभत असतात, त्याप्रमाणे ह्या राजाच्या भोंवतीं हे मांडलिक राजे कसे शोभत आहेत. हे पहा सर्व भोग्यवस्तूंनीं भरलेले आणि सर्वांना इच्छित पदार्थ प्राप्त करून देणारे मोठमोठे वाडे कल्पवृक्षांवरील लतांच्या कुंजांप्रमाणे कसे मनोहर दिसत आहेत ! ह्या संपूर्ण कीर देशाचे पूर्वी भोगलेले राज्यवैभव मी आज पूर्व जन्मीच्या चरित्राप्रमाणे प्रत्यक्ष अधलोकन करीत आहे. पूर्वी स्वप्नाप्रमाणे पाहिलेला हा सर्व देखावा सध्या जागृतीमध्ये माझ्या डोळ्यांसमोर दिसत

आहे. हें सर्व मायेचें दीर्घ स्वप्न कोणी आणि कां निर्माण केले आहे कोण जाणे ! हा केवढा चमत्कार आहे कीं, या दीर्घ मनोमोहाने जाळ्यांत अडकवलेल्या पक्ष्याप्रमाणे मला अगदीं वेडावून सोडले आहे. माझे हें अप्रबुद्ध मन वासनेमुळे नष्टप्राय झाले आहे. अशा ह्या माझ्या मनाला धिक्कार असो ! माझे मन एखाद्या वेडगळ पाराप्रमाणे भ्रमांतील गोष्टींना सत्य मानून चालले आहे ! हा ! आतां आठवण झाली ! मजवर प्रसाद करणाऱ्या श्रीविष्णूनें पूर्वी वचन दिल्याप्रमाणे ही आपली भयंकर माया मला दाखविली असावी. हो; मागे झालेला सर्व प्रकार मला आतां चांगला आठवत आहे. तरी आतां अगोदर एखाद्या गिरिकंदरांत जाऊन या भ्रमरूपी मायेची उत्पत्ति आणि स्थिति समजावून घेतों म्हणजे झालें," असा विचार करून गांधी ब्राह्मण त्या कीर नगरांतून निघाला, तो थेट एका गिरिकंदरांत जाऊन एकाद्या सिंहाप्रमाणे विश्रांति घेत बसला. त्या ठिकाणीं रोज चुळकाभर पाणी पिऊन त्या महातेजस्वी ब्राह्मणाने भगवान् श्रीविष्णूच्या प्रसन्नतेकरितां दीड वर्षपर्यंत घोर तपश्चर्या केली, अखेरीस नीलकमलांनीं युक्त असल्यामुळे श्यामवर्ण दिसणारा आणि उदक हेंच ज्याचे स्वरूप आहे असा पाण्याचा डोह शरदृतूमध्ये प्रसन्न दिसावा, त्याप्रमाणे प्रसाद हाच ज्याचा स्वभाव आहे, असे भगवान् श्रीविष्णु त्याच्यावर प्रसन्न झाले; व आकाशातील नीलवर्ण मेघापेक्षांहि ज्यांची अंगकांति रमणीय आहे, असे भगवान् गांधी ब्राह्मणाच्या त्या गिरिकंदरावरील आकाशांत येऊन उभे राहिले.

श्रीभगवान्:—गांधे ! माझी महाभयंकर माया तूं पाहिलीस का ? तसेंच हें जगज्जाल-चेष्टित कसे मिथ्या आहे, हें आतां तरी तुझ्या अनुभवास आले का ? माझी माया प्रत्यक्ष

पहावी असा जो तुझा हेतु होता तो पूर्ण झाला आहे; मग तू परमशुद्ध असूनहि हें तप कशा-करितां करीत आहेस ? तुझी आणखी कांहीं इच्छा आहे कीं काय ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या श्रीविष्णूला अवलोकन करतांच त्या द्विजश्रेष्ठ गाधीने त्याचें उत्तम प्रकारच्या पुष्पांनीं पूजन केलें आणि त्याला अर्घ्य देऊन प्रदक्षिणा घातल्या आणि मेघाला पाहून आनंदानें चातक शब्द करतो त्याप्रमाणें, त्यानें हरीशीं भाषण करण्याला सुरवात केली.

गाधिः—भगवन् ! ही घोर माया आपण मला दाखविली, परंतु तिचें स्वें तत्त्व मला समजलें नाही. तरी ज्याप्रमाणें भ्रमातकाळचा सूर्य पृथ्वीला प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणें भगवान् ! आपल्या मायेचें स्वरूप मला समजावून सांगा. देवा ! वासनारूपी अनेक मलांनीं भरलेलें माझें मन स्वप्नामध्ये जें जें पहात गेलें, तें तें सर्व जागृतावस्थेंतहि खरें कसे झालें ? जलामध्ये अघमर्पण करीत असतां मला जो स्वप्नभ्रम मुहुर्तमात्र झाला, तो आज जागृतीतहि प्रत्यक्ष कसा झाला ? मला भ्रम झालेला काळ घटका दोन घटकांचा होता, पण तो भूतमंडलादि देशांत अनेक वर्षपर्यंत कसा टिकला ? तसेंच चांडाल जन्म, त्याचा नाश वगैरे गोष्टी केवळ माझ्या मनांतील भ्रम असतां त्या त्या गोष्टी बाहेर सत्य कशा दिसल्या ?

श्रीभगवान् :—गाधि ! हा सर्व आपल्या वासनांचा खेळ आहे. तुला जो जगाचा विस्तीर्ण भ्रम दिसला, तो तुझ्या चित्तांतच दिसला. पर्वत, नद्या, समुद्र, वृक्ष इत्यादि जे जे पदार्थ आपल्या प्रत्यक्ष बाहेर दिसतात, ते ते सर्व वृक्षाच्या अंकुरांत अव्यक्तरूपानें असणाऱ्या पानांच्या समुदायाप्रमाणें आपल्या चित्तांतच असतात; व ज्याप्रमाणें एखाद्या अंकु-

रामध्ये अव्यक्त स्थितीत असलेलीं पत्रें, पुष्पे वगैरे कालें करून आतून प्रकट होतात, त्याप्रमाणें पृथ्वी आदिकरून वस्तू चित्तामध्ये असून त्यातूनच बाहेर प्रकट होतात. ज्या अर्था फलादिकांची संपत्ति अंकुरातून प्रकट होते त्या अर्था ती अंकुरामध्ये असते असें मानण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. त्याचप्रमाणें हें सर्व जग बाहेर कोठें नसून आपल्या चित्तांतच असतें. ज्याप्रमाणें कुंभार आपल्या कल्पनेनें घट निर्माण करतो आणि तो फोडूनहि टाकतो, त्याप्रमाणें चित्त हे भूत, भविष्य व वर्तमानकाळीं भासमान होणाऱ्या क्रिया कल्पनेनें निर्माण करतें आणि पुन्हां त्यांचा उपसंहार करतें. स्वप्न, भ्रम, उन्मत्त स्थिति, राग, रोग वगैरे दशांमध्ये वासनामय चित्त निरनिराळे आकार कसे धारण करतें, याचा लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांना अनुभव आहे. ज्याचीं मुळें भूमीमध्ये लांबवर पसरलेलीं आहेत अशा वृक्षावर पुष्पे आणि फळे येतात, त्याप्रमाणें वासनायुक्त चित्तामध्ये लक्षावधि गोष्टी घोळत असतात. परंतु वृक्षाचीं मुळेंच छेदून टाकलीं म्हणजे त्याच्यावर पानें येण्याची शक्यता नसते, त्याप्रमाणें ज्याचें चित्त निर्वासन झालें आहे, अशा जीवाला पुनर्जन्मादि अवस्था प्राप्त होणें केव्हांहि शक्य नाहीं. बा गाधि ! ज्याच्यामध्ये अनंत जगज्जाल भरलेलें आहे, अशा चित्तानें आपल्या प्रभावानें चांडालत्व प्रकट केलें, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? परंतु तो केवळ तज्ज्ञा चित्तानें उत्पन्न केलेला भ्रम होता, तुझें दुःस्वकारक चांडालत्व हा जसा भ्रम आहे, तसेंच तुझ्याकडे अतिथि येणें, त्याच्यासहवर्तमान तूं भोजन करणें, निजणें, गोष्टी बोलणें वगैरे प्रकारहि भ्रमांतलाच आहे. त्याप्रमाणें स्वप्नांतील गोष्टी कितपत खऱ्या आहेत हें पहाण्यासाठीं तुझें जाणें, भूतमंडलांत जाऊन पोहोचणें व

तेथील स्थिति प्रत्यक्ष पहाणें हा सुद्धा निवळ भ्रम होय. भूतमंडलाबाहेरच्या म्हारवड्यांत तूं पाहिलेले पडकें घर, तेथील लोकांनीं सांगितलेली कटंजाची हकीकत, तुझें कीर देशांत गमन, कीर देशांतील लोकांनीं चांडाळ राजा झाल्याबद्दल सांगितलेला वृत्तान्त, यांत तरी खरें काय आहे ? वा द्विजश्रेष्ठा ! अशा रीतीनें तूं जें जें आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें म्हणून म्हणतोस व जें जें सत्य किंवा असत्य म्हणून मानतोस, तें तें सर्व मोहजाल आहे. कारण, वासनायुक्त चित्त काय काय चमत्कार घडवून आणणार नाही ? ज्या गोष्टी घडण्याला वर्षे लागावयाचें त्या गोष्टी वासनाजालामध्यें गुरफटून गेलेले स्वप्नांतील चित्त एका क्षणांत षडवून आणतें. सारांश, महाबुद्धिमान् गाधे ! तो अतिथि, ते लोक, तो कीर देश, ती त्या देशाची राजधानी वगैरे सर्व तुझ्या व्यामोहा-मुळें तुला दिसले व तें तुला खरें वाटलें. ज्याप्रमाणे एखादें हरिण उड्या मारमारून थकलें म्हणजे अरण्यांत एखाद्या ठिकाणीं जाऊन स्वस्थ पडतें, त्याप्रमाणें त्या अतिथीनें सांगितलेला वृत्तान्त ऐकून त्याच्या खरेखोटेपणाची शहानिशा करण्यासाठीं जात असतां वाटेंत थकून जाऊन तू एका गिरिकंदरांत जाऊन बसलास; व तुझ्या मनांत घोळत असलेल्या गोष्टींमुळें आणि श्रमामुळें चित्त परवश होऊन त्या भूतमंडळाचा आणि त्यांतील चांडालगृहाचा भ्रामक देखावा तुला त्या ठिकाणींच दिसला. त्याचप्रमाणें त्या वेळीं आणि अधमर्षणकालीं कीर देशांतील मायिक स्थिति तुझ्या प्रत्ययास आली. तात्पर्य, ज्याप्रमाणें एखाद्या उन्मत्त मनुष्याला त्याच्या मनांतील भ्रमामुळें निरनिराळे देखावे मिथ्याच दिसतात, त्याप्रमाणें तुला ते निरनिराळे देखवे दिसले. परंतु वा मुने ! तो केवळ तुझ्या मनाचा भ्रम होता. याकरितां

ऊठ, शांत हो आणि आपलें स्वकर्म करण्याला लाग. कारण, स्वकर्माचें अनुष्ठान केल्या-शिवाय मनुष्यांना या जगांत श्रेयःप्राप्ति होत नाही.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणें भाषण केल्यानंतर भगवच्चरणांचा स्पर्श आणि सेवा यांच्या योगानें ज्यांचे हात पवित्र झाले आहेत, असे देव आणि मुनी यांनीं वेष्टिलेले त्रिभुवनां-तील तापसांना पूज्य असलेले भगवान् श्रीविष्णु स्वस्थानीं निघून गेले.

सर्ग ४९

— : ० : —

१. भगवंताच्या उद्देशाचा प्रत्यय घेण्यासाठीं गाधि पुन्हां कीर देशांत जाऊन आपली खात्री करून घेतो. २. सर्व माया आहे असा निश्चय झाल्यामुळे गाधीची जी-न्नकस्थिति.

श्रीवसिष्ठः—राधा ! भगवान् श्रीविष्णु निघून गेल्यानंतर भगवतांच्या उपदेशाचा प्रत्यय घेऊन आपल्या मंहाचा निरास करण्यासाठीं आकाशांताल मेघाप्रमाणें गाधि ब्राह्मण भूतमंडल व कीर देशांत हिंडला व तेथील लोकांच्या तोंडून तांच वृत्तान्त ऐकून त्यान आपल्या मनाची खात्री करून घेतली आणि शेवटीं आपल्या गिरिकंदरांत जाऊन श्रीहरीची पुन्हा आराधना केली. पुढें थोड्याच वेळानें भगवान् गाधीसमोर येऊन उभे राहिले. कारण उघडच आहे कीं, हरीचा एकदां आराधना करून तो प्रसन्न झाला, म्हणजे त्यानें आपल्या भक्ताला पुन्हां पाहिजे त्या वेळीं दर्शन दिलें तर काय आश्चर्य ? असो. नंतर ज्याप्रमाणें मेघ मोरारीं भाषण करतो त्याप्रमाणें गाधीवर प्रसन्न होऊन भगवान् त्याला म्हणाले, 'गाधे ! तुझी अणखी काय इच्छा आहे ? तू पुन्हां तपश्चर्या करीत आहेस याचें कारण काय ?'

गाधिः—देवा ! मी भूतमंडल व कीर देश थांमध्ये सहा महिने प्रवास केला व तेथील लोकांना पुनःपुन्हा अनेक प्रकारचे प्रश्न करून पाहिले. पण त्या सर्वांनी एकच उत्तर दिले. कोणाच्याहि सांगण्यात मला यत्किंचितहि फरक आढळून आला नाही. परंतु प्रभो ! आपण तर म्हणता की, मी हा सर्व देखावा मायेमुळे पाहिला. तरी यासंबंधाने मला कांहींच उलगडा करता येत नाही. तेव्हा या दोहों-तील मी कोणते खरे मानावे, हे मला आपण कृपा करून सांगा. कारण, महात्म्यांची वाणी मोहाची निवृत्ति करते, तो केव्हांहि वृद्धिंगत करीत नाही.

श्रीभगवान्—बा गाधे ! ज्याप्रमाणे तुझ्या चित्तांत चांडालस्थिति काकतालीय योगाने प्रतिबिंबित झाली, त्याचप्रमाणे ती भूतमंडल आणि कीर या देशांतील लोकांच्याहि मनांत प्रतिबिंबित झाली व यामुळेच त्या ठिकाणचे लोक तुला तो वृत्तान्त जशाचा तसा सांगतात. कारण, एकदा झालेला प्रतिभास बाधित न झाल्यास अंतःकरणातून कधीहि नाहीसा होत नाही, असा नियम आहे. कोणा तरी चांडाळाने भूतग्रामाबाहेर बांधलेले घर तुला दिसले व तेच पूर्वी आपण बांधले होते, अशी तुला भ्रांति झाली. आतां कदाचित् तू असा प्रश्न करशील की, 'मी घर बांधले अशी मला भ्रांति झाली असेल. पण त्या म्हारवड्या-तील लोकांनीहि हें कटंजाचें घर आहे असे सांगितलें, याची वाट काय ?' परंतु याचें समाधान असे आहे की, एकच प्रतिभास केव्हा केव्हा अनेकांना होतो असा अनुभव आहे. कारण, एखाद्या ताडाच्या झाडावर कावळा बसताच त्या झाडाची फांदी अकस्मात् मोडली असता ती फांदी मोडण्याचें कारण तो कावळा आहे, असा पाहणारांना भास

होतो, त्याप्रमाणे सर्वांच्या मनाला पुष्कळ वेळां एकच भास होतो. ज्याप्रमाणे स्वप्न, भ्रम, दारूची धुंदी वगैरे स्थितींमध्ये असलेल्या मनुष्यांना पृथ्वी गरगर फिरत आहे असा भास होतो, त्याचप्रमाणे पुष्कळ मनुष्यांना कचित् एकच स्वप्न पडतें. हिरव्या गार गवताने आच्छादिलेल्या एखाद्या कुरणांत अनेक हरिणांचीं पारें बागडत असतात, किंवा एकाच खेळांत अनेक मुलें रममाण होतात; एखाद्या सैन्यां-तील निरनिराळ्या सैनिकांना प्रारब्धानुसार वध, बंध, पराजय, पलायन इत्यादि फळे एकाच वेळी प्राप्त होतात व तदनुसार ते एकाच वेळी युद्धादि क्रिया करीत असतात, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. एकच काळ एखाद्या ऋतूतील कित्येक धान्यांना प्रतिबंधक आहे आणि कित्येक धान्यांचा पोषक आहे, असे लोक म्हणत असतात. परंतु काल हा सुद्धा कल्पनामात्रच आहे. कारण, सूर्याच्या काल्पनिक गतीवरून मास, ऋतू वगैरे कल्पना मनुष्यांना केलेल्या आहेत. अर्थात्, दिवस, महिना, ऋतू वगैरे कालाचे विभाग मनःकल्पित आहेत, असेच ठरते. परंतु तो काल अखंडित आहे, तो अमर्त असून आहे. तो ब्रह्मस्वरूपी भगवान् काल निरंतर स्वस्वरूपांत स्थित असतो व तो कधी कोणाला कांहीं देत नाही व कोणापासून कांहीं घेत नाही. आतां या महाकालाचा जो अंशात्मक लौकिक काल आहे, तो वर्ष, कल्प, युग वगैरे विभागांनी कल्पिला जातो. ही कालाची गणना सूर्य, चंद्र यांच्या गतीवरून केली जाते व त्यावरून अमुक काल अमक्या पदार्थाच्या उत्पत्तीला अनुकूल किंवा प्रतिकूल आहे, असे मानण्याचा प्रघात पडला आहे. बा गाधे ! भ्रांतचित्त पुरुषांना समान प्रतिभासामुळे उत्पन्न होणारा भ्रम एकसारखाच होतो, त्याप्रमाणे भूतमंडल व कीर या देशा-

तील सर्व लोकांनी कटंजाला पाहिलें, यांत वास्तविक कांहींच आश्चर्य नाही. यासाठी या भ्रमासंबंधाच्या कल्पनेला अजिबात फांटा दे आणि आपल्या वर्णाश्रमोचित कर्मांमध्ये तत्पर होऊन सूक्ष्मबुद्धीने आत्म्याचाच विचार कर, व आत्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन आणि या मनोमोहाचा त्याग करून याच ठिकाणी सुखानें रहा. आम्हीहि आतां आपल्या स्वस्थानीं जातो.

राघवा ! याप्रमाणें भाषण करून भगवान् श्रीविष्णु अंतर्धान पावले व व्याकुलचित्त झालेला गाधि त्या गिरिकंदरांतच राहिला. पुढें कांही महिने उलटून गेल्यानंतर त्यानें पुन्हां श्रीविष्णूची आराधना केली. तेव्हां पूर्वाप्रमाणें भगवान् श्रीविष्णु एके दिवशीं प्रगट झाले. भगवंतांना पहातांच गाधीने त्यांना प्रणाम केला आणि कायेनें, वाचेनें आणि मनानें त्यांची पूजा केली. त्यानंतर गाधि भगवंतांना म्हणाला.

गाधिः—भगवन् ! त्या चांडालस्थितीचें स्मरण माझ्या मनांतून अद्याप जात नाही व यामुळे मला पुनःपुन्हां मोह पडतो. याकरितां या महामोहाची निवृत्ति व्हावी यासाठी मला आत्मवस्तूचें यथार्थ ज्ञान करून देऊन त्याच्याच अनसंधानामध्ये माझे मन गढून जाईल अस करा. दर वेळेला उपाय सांगून निघून जातां तसें करू नका. मोह निवृत्त होईपर्यंत थांबा.

श्रीभगवान्—ब्रह्मन् ! हें जग म्हणजे महामायेनें उत्पन्न केलेलें विचित्र अवडंबर असून आत्मतत्त्वाचें विस्मरण झाल्याबरोबर या जगांत पाहिजे त्या विचित्र कल्पना संभवतात. सामान्यतः मनुष्यांना स्वप्नस्थितीमध्ये पाहिजे त्या गोष्टी दिसतात, त्याचप्रमाणें भूतमंडलांतील आणि कीरदेशांतील लोक तुझ्या भ्रमामुळे तुला दिसले व त्या असंभवनीय गोष्टी खऱ्याखुऱ्या आहेत असें तुला वाटलें. तसेंच त्या देशांतील लोकांच्या संकल्पांमुळे त्यांनाहि त्या तुला

दिसल्या तशा गोष्टी त्याच वेळीं दिसल्या व त्या त्यांना सुद्धा खऱ्या वाटल्या. असो. आतां त्या चांडालाच्या हकीकतीमुळे तुझ्या मनाला लागून राहिलेली चिंता मार्गशीर्ष महिन्यातील लतेप्रमाणें क्षीण होण्याचा उपाय मी तुला सांगतो तो ऐक. भूतमंडलामध्ये कटंज या नांवाचा एक चांडाल पूर्वी खरोखरच होऊन गेला. त्याचें घरदार, पुत्र, भार्या वगैरे तूं जसे पाहिलें होतेंस तसेंच होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याची बायको मेली व कुटुंब उध्वस्त झालें, तेव्हां तो भूतमंडल देशांतून निघून भ्रमण करूं लागला; व तोच कीर देशांत राजा झाला व अखेरस त्याचें चांडालत्व उघडकीला आल्यामुळे त्यानें अभिप्रवेश केला. या सर्व गोष्टी पूर्वी खरोखरी घडल्या होत्या व त्याच कालांतरानें तुझ्या चित्तांतील संकल्पदोषामुळे तुला अधर्मर्षणकालीं दिसल्या, एवढेंच काय तें. मात्र तो कटंज आपण पूर्वी पाहिला होता याचें तुला विस्मरण झालें व हे सर्व मी स्वतः अनुभवीत आहे, असा तुला भ्रम झाला. ज्याप्रमाणें पूर्वी पाहिलेल्या अनेक गोष्टी मनुष्य विसरतो, त्याचप्रमाणें कित्येक वेळां पूर्वी न पाहिलेल्या गोष्टी पूर्वी अनुभूत असल्याप्रमाणेंहि मनुष्य पहातो. ज्याप्रमाणें स्वप्न, मनोराज्य, पित्तवाय इत्यादि अवस्थामध्ये मनुष्याला अनेक भ्रम दिसतात, त्याप्रमाणें जागृतीमध्ये सुद्धा मनाला कित्येक वेळां अकल्पित भ्रम प्रत्यक्ष दिसतात. त्रिकालज्ञ योग्यांना जर भविष्यकाळीं घडणाऱ्या गोष्टी भूतकाळांत घडल्याप्रमाणें दिसू शकतात, तर बा गाधे ! भूतकाळांत घडलेल्या कटंज कथेच्या गोष्टी वर्तमानकाळीं घडत असल्याप्रमाणें तुला दिसल्या, तर त्यांत विशेष काय ? आतां या ठिकाणीं तूं कदाचित् असं मिचारशील कीं, 'कटंज नांवाचा चांडाल पूर्वी होऊन गेला असेल,

पण तोच मी असा भ्रम मला कसा झाला ? भ्रम^ण करणाऱ्या या मायाचक्राचा चित्त हा परंतु यांतहि विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखं कांहीं नाहीं. कारण, आत्मज्ञान नसलेले पुरुष आपल्याहून भिन्न असलेल्या देह, पुत्र, मित्र, स्त्री इत्यादिकाच्या संबंधानें 'हा मी' आणि 'हें माझें' अशा तऱ्हेचा मिथ्या अभिमान धारण करतांना दिसतात, मग तुला सुद्धां 'मी कटंज आहे' व 'हें माझें कुटुंब आहे' असा भ्रम उत्पन्न झाला, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें काय कारण आहे ? 'मी' आणि 'माझें' हा अभिनिवेश आत्मज्ञानरहित पुरुषांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो, आत्मवेत्त्याच्या ठिकाणीं असला भ्रम केव्हांच उदय पावत नाहीं. या जगांत जें जें दिसतें तें तें सर्व मी आहे, या अनुभवपदावर आरुढ झालेल्या तत्त्वज्ञाच्या मनात जगातील पदार्थांच्या विभागाची म्हणजे आपल्याहून निराळे कांहीं पदार्थ आहेत अशी अनर्थकारक भावना कधीहि उत्पन्न होत नाहीं. यामुळ कडू भोंपळा पाण्यांत टाकला तरी बुडत नाहीं, तद्वत् तत्त्वज्ञाला सुखदुःखांच्या भ्रमामध्ये बुडण्याचा प्रसंग येत नाहीं. परंतु गांधे एखाद्याला महात्माधि जडलेली असली व तिचा थोडासा अंश जरी शिल्लक राहिलेला असला तरी ती त्याला मनःस्वास्थ्य लाभ देत नाहीं, त्याप्रमाणें तुझे चित्त वासनाग्रस्त असल्यामुळें तुला स्वस्थता प्राप्त झाली नाहीं. एखादा मनुष्य स्वतः घर बांधण्याचा किंवा दुसऱ्याच्या घरांत जाऊन रहाण्याचा वगैरे प्रयत्न करीत नसला तरी त्याला पर्जन्यवृष्टी थांबवितां येणें शक्य नसतें त्याप्रमाणें तुझ्या ज्ञानाची परिपक्वता झालेली नसल्यामुळें तुला आपल्या मनमोहाचा प्रवाह बंद करतां आला नाहीं. व ज्याप्रमाणें एखादा उंच मनुष्य वृक्षाचें लीलेनें आक्रमण करतो, त्याप्रमाणें तुझ्या चित्तांत उत्पन्न झालेल्या भ्रमानें तुझ्यावर आपला पगडा बसविला. गांधे ! सर्वत्र

तुंबा किंवा मध्य आहे. अर्थात्, त्याचें आक्रमण करून ते स्थिर केल्यास मायाचक्राची गति कुठित झाल्याशिवाय रहात नाहीं. एकदां चित्तला स्वाधीन करून घेतलें म्हणजे या मायेची बाधा होण्याचें कारणच उरत नाहीं. याकरितां ऊठ आणि या पर्वतावरील कुंजांत जाऊन दृढ निश्चयानें दहा वर्षेपर्यंत चित्त निरोधाचें तप कर म्हणजे तुला अनंत ज्ञानाची प्राप्ति होईल.

अशा रीतीनें गांधीला उपदेश केल्यानंतर वायुने मेघ, दीप किंवा यमुना नदीतीळ तरेण लीन व्हावे, त्याप्रमाणे भगवान् श्रीविष्णु त्याच ठिकाणीं क्षणांत अंतर्धान पावले. नंतर गांधी-सुद्धां शरत्कालच्या अखेरीस रसहीन होणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें विवेकजन्य वैराग्यानें युक्त झाला. त्याच्या मनातील भ्रम नष्ट झाला, व आपल्या प्राक्तनकर्मांमुळें भासमान झालेल्या चांडालत्वादि विचित्र चेष्टांची त्यानें निंदा केली. नंतर पाण्यानें भरलेल्या मेघानें पर्वताचा आश्रय करावा, त्याप्रमाणें आपल्या कर्माबद्दल पश्चात्ताप उत्पन्न होऊन चित्तनियमनाचा अभ्यास करण्याकरितां त्यानें ऋष्यमूक पर्वताचा आश्रय केला. त्याठिकाणीं गेल्यानंतर त्यानें आपल्या मनांतील सर्व संकल्पाचा त्याग करून दहा वर्षेपर्यंत उत्कृष्ट तप केलें व तेणेंकरून त्याला आत्मज्ञान प्राप्त झालें. अशा रीतीनें तो महात्मा गांधी आपल्या पारमार्थिक स्थितीप्रत जाऊन भयशोकरहित होत्साता आत्मस्वरूपांत रममाण झाला आणि प्रशांत चित्तानें जीवन्मुक्त बनून व पूर्णचंद्राप्रमाणें परिपूर्ण होऊन अपरिच्छिन्न ब्रह्माकाशामध्ये कायमची विश्रान्ति पावला.

सर्ग ५०

—:०:—

१. चित्ताला जिकण्याचे उपाय २. ज्ञान-
माहात्म्य. ३. चित्तरूपी मर्प पुष्ट होण्याची कारणे.

श्रीवासिष्ठः—रामा! याप्रमाणे ही पर-
मात्म्याची माया अति विस्तृत, अचिंत्य, विषम
आणि महाभयंकर आहे, पण तिला आश्रय
परमात्माच आहे. त्या गांधी ब्राह्मणाला
चार घटका झालेला स्वप्नभ्रम कोणीकडे आणि
त्याने अनेक वर्षे भोगलेली चांडालता कोणी-
कडे! त्याने पाहिलेली भ्रमात्मक स्थिति
कोणीकडे आणि त्याला प्रत्यक्ष दिसलेली
चांडालस्थिति कोणीकडे! त्या स्थितीतील
असत्यत्व आणि असंदिग्धत्व कोठे आणि तिचा
अखेरचा सत्य परिणाम कोठे! म्हणून म्हणतां
की, बा राघवा! ही माया मोठी कठीण असून
ज्याचे चित्त बेसावध असते, त्याला ती संकटांत
ढकलल्याशिवाय रहात नाही.

श्रीरामः—ब्रह्मन्! आपण म्हणतां तशी
स्थिति आहे यांत मुळीच शंका नाही. परंतु
यावर मी असे विचारतो की, सर्वांगाचा छेद
करणाऱ्या आणि वेगाने भ्रमण करणाऱ्या या
मायाचक्राची गति कुठित तरी कशी होणार?

श्रीवासिष्ठः—राघवा! स्वतः भ्रमण कर-
णाऱ्या आणि इतरांना भ्रांतीत पाडणाऱ्या ह्या
संसाररूपी मायाचक्राचा चित्त हा मध्यवर्ति
तुंबा असून मनुष्याने दीर्घ प्रयत्नाने आणि
बुद्धिसर्वस्व खर्च करून त्या तुंब्याची गति बंद
पाडली, म्हणजे या मायाचक्राची गति आपो-
आप बंद पडते. लहान मुलें क्रीडाचक्र म्हणून
एक खेळ करीत असतात. त्यांत धातूच्या
चाकाला एक मोठा दोरा बांधून त्याला चांगला
पीठ दिलेला असतो व त्यामुळे तें चाक गरगर
फिरत रहातं. परंतु तो दाराच घट्ट दाबून धरला
म्हणजे त्या चाकाच्या गतीचा निरोध होतो.

याच न्यायाने मनोरूपी मध्यवर्तुचा निरोध
केला म्हणजे हें मायाचक्र फिरत नाहीसिं होतें.
शिवाय बा निष्पाप रामा! तूं तर चक्रयुद्धांत
चांगला प्रवीण आहेस; तेव्हां तुला माया-
चक्राच्या गतीसंबंधाने जास्त सांगण्याचे कारणच
नाहीं. जोपर्यंत मायाचक्राचे नाभिस्थान थांब-
विलें गेलें नाहीं, तोपर्यंत त्याची गति कुठित
होणें शक्य नाहीं, ही गोष्ट तुला माहीत आहे.
याम्भव या संसारचक्राच्या नाभिस्थानभूत अस-
लेल्या चित्ताचा निरोध करून त्याच्या जन्म-
मरणपरंपरारूप गतीचा निरोध कर. या
चित्तनिरोधरूपी युक्तीचा अवलंब न केल्यास
अनंत दुःखें प्राप्त होतात. परंतु या युक्तीचा
अवलंब केला असतां सर्व दुःखांचा अंत झाल्या-
शिवाय रहात नाही. राघवा! हा संसाररूपी
महारोग चित्ताक्रमणरूपी परम औषधावाचून
दुमऱ्या कोणत्याहि उपायाने नाहीमा होणें
शक्य नाहीं. याम्भव तीर्थ, दान, तपःक्रिया
वगैरे साधनांचा त्याग करून आपल्या परम
कल्याणाकरितां चित्ताला बश करून घे. कारण,
घटांत आकाश असतें त्याप्रमाणें चित्तामध्ये
संसार असतो. अर्थात्, घट फुटतांच घटाकाश
नष्ट होतें, त्याप्रमाणें चित्तनाश होतांच संसा-
रहि नष्ट होतो. ज्याप्रमाणें घटाकाशामध्ये
दुःख भोगीत असलेली माशी घट फुटतांच
महदाकाशांत विहार करण्यास मिळतांच बंध-
मुक्त होऊन सुखी होते, त्याप्रमाणें तूं चित्ता-
काशरूपी बंधाचा त्याग करून ब्रह्माकाशामध्ये
विहार करूं लाग. आतां चित्तनाश कसा
करावा, यासंबंधाचा उपाय सांगतो तो एक.
भूत आणि भविष्य विषयांचा त्याग करावा
आणि वर्तमान विषयासंबंधाने अनासक्ति ठेवीत
जावें, म्हणजे चित्त हळुहळु क्षीण होत जातें.
रामा! तूं प्रतिक्षणीं सवध राहून भावी
विषयाच्या संकल्पाच्या अशाचें सुद्धा अनुसंधान

करीत नाहीसा झालास, तर परम पावन अशा मन असतें; परंतु त्यांच्या मनांतील वास्तवा-
अचित्तेच्या स्थितीप्रत तूं जाऊन पोहोचलास बीज वस्तुतत्त्वावबोधानें बाधित झालेले 'अस-
म्हणून समज. कारण, जोंपर्यंत वर्षाश्रित्तूंत त्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये संसाररूपी वेळ
आकाशामध्ये मेष दाट आलेले असतात तोंप- उत्पन्नच होत नाही. आतां ही स्थिति कशी
र्यंतच पर्जन्याचा संभव असतो, त्याप्रमाणें उत्पन्न होते? असें विचारशील तर त्याचें
चित्तामध्ये संकल्पविकल्पाचें जाळें पसरलेले उत्तर हेंच आहे कीं, शास्त्र, सज्जनांची संगति
आहे, तोंपर्यंतच चित्ताची गडबड चालते; व आणि सतत अभ्यास याच्या योगानें जगांतील
जोंपर्यंत पृथ्वीवर चंद्रकिरण पसरलेले असतात सर्व भावांचें अवस्तुत्व-मिथ्यात्व अनुभवास येतें.
तोंपर्यंत थंडी ही असावयाचीच, त्याप्रमाणें यास्तव प्रत्येकानें 'मी या जन्मामध्ये आत्मज्ञान-
जोंपर्यंत चिदात्मरूप सचित्त आहे, तोंपर्यंत संपादन केल्याशिवाय रहाणार नाही,' असा
चित्तामधील संकल्पसुद्धा कायमच असणार. दृढनिश्चय करावा; आणि पौरुषप्रयत्नांच्या
परंतु चित्ताच चिदात्म्यापासून विवेकानें पृथक्क- योगानें चित्ताला अविवेकापासून परावृत्त करून
रण करून त्या चिदात्म्याचेंच निरंतर अनुसंधान त्याला बलात्कारानें शास्त्र आणि सत्संग यांच्या-
करीत गेलें, म्हणजे मूळ जें अज्ञान त्यासह कामकर्म- कडे प्रवृत्त करावें. ज्याप्रमाणें एखादें रत्न
बासनादि अखिल संसारबीजें दग्ध होतात, खोल पाण्यांत पडलें असलें तरी ते स्वयंप्रकाश
कारण, चित्तरहित झालेला चिदात्मा हाच असल्यामुळें आपल्या स्वतःच्या प्रकाशामुळेच
प्रत्यगात्मा असें ज्ञाते पुरुष म्हणतात, व हा प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें परमात्मदर्शन होण्याला
चिदात्मा एकदां मनरहित झाला म्हणजे आत्माच मुख्य कारण आहे. ज्याअर्थी जगा-
त्याच्या ठिकाणीं पुनःपुन्हां संकल्परूपी मल मध्ये अनुभवास येणारें हें दृश्यजात दुःख-
उत्पन्न होत नाही. चित्तरहित चेतनस्वरूप रूप आहे असें जाणून विवेकाच्या योगानें
हीच परमार्थसत्य स्थिति, हीच निरतिशयानंद- आत्मा त्याचा त्याग करण्याची इच्छा करतो,
रूप अवस्था, हीच परमात्मस्थिति, हीच सर्व- त्याअर्थी आत्मा हाच आत्मविज्ञान प्राप्त करून
ज्ञता आणि हीच परमार्थदृष्टि होय; ज्या अव- घेण्याचें मुख्य साधन आहे, असा ज्ञात्या पुरु-
स्थेमध्ये दुष्ट मन शिळक रहातें ती अवस्था षांचा सिद्धान्त आहे. यास्तव राघवा! भाषण
खात्रीने परमार्थसत्य नव्हे. कारण, स्मशान करणें, हातानें देणेंघेणें, डोक्याच्या पापण्यांची
म्हटलें कीं तथें कावळे हटकून असावयाचेच, उघडझांप करणें वगैरे क्रिया करील असतांहि
त्याप्रमाणें ज्या ठिकाणीं मन आहे त्या ठिकाणीं ज्याच्या ठिकाणीं सर्व तन्हेचे मनोव्यापार अस्तं-
दुष्ट आशा आणि सुखदुःखें हीं ठेवलेलींच गत होतात, अशा अनंत चिद्रूप अस्तत्वाशीं
असावयाचीं. आतां या ठिकाणीं तुझ्या मनांत तूं तादात्म्य करून घे. जन्माला येणें, मरणें,
कदाचित् अशी शंका उत्पन्न होईल कीं, जिवंत रहाणें किंवा शरीरानें क्रिया करीत जाणें
'ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झालेला आहे, अशा इत्यादि व्यापार सुरू असतांहि तूं आपल्या
पुरुषांच्या ठिकाणीं मन असतेंच. मग त्यांना निर्मल चैतन्यरूप आत्मस्थितीमध्ये स्थिर रहा-

१. प्रलपन्बिषुज्जगन्पुनर्नुन्मिषन्निमिषन्नापि ।

ही ओळ शब्दशः भगवद्गीता अ. ५ श्लोक ९ येचें आहे,

आचा अभ्यास करीत जा. 'हा मी,' 'तें माझे' आणि 'हें माझे,' या वासनांचा सर्वथा त्याग कर आणि एकनिष्ठ राहून हृदयामध्ये संवित्परायण हो. वर्तमानकाळची यौवराज्यादि स्थिति यांच्यामध्ये समत्वभावना धारण करून आणि आत्म्याचें निरंतर अनुसंधान करीत जाऊन तूं समाधिस्थितीमध्ये तत्पर रहात जा. सारांश, बाह्यादि दशा, सुखे आणि दुःखे, तसेंच जागृतादि अवस्था, यांच्यामध्ये निरंतर आत्मानुसंधानपर रहा. बाह्यविषयरूपी मलाचें निरसन करीत जाऊन मनाला आत्मरूपामध्ये अस्तंगत करून टाक व सर्व आशापाश तोडून स्वसंवित्पर हो. शुभाशुभरूपी संकल्पांमधील आशांरूपी पटकीचा उपद्रव नष्ट कर व नंतर इष्टानिष्ठ दृष्टीला अजिबात फाटा देऊन आपल्या संविद्रूपाचें तत्परतेनें अनुसंधान कर. कर्ता, कर्म, करण (इंद्रिये) इत्यादिकांचा आपल्या आत्मस्वरूपाला स्पर्श होऊन देता सर्व त्रिपुटीमय कल्पना ही आत्मस्वरूपाचीं प्रतिबिंबे आहेत, अर्थात् मिथ्या आहेत असे जाण व अशा रीतीनें निर्विकल्प आणि निराश्रय बनून केवळ स्वात्मपरायण हो. रामा ! तूं जागा असतां आपणापुढें दिसणारे विषय मिथ्या आहेत अशी भावना करीत जाऊन गाढ झोपेंतील स्थितीप्रमाणें निर्विकल्प हो; तसेंच सर्व चराचर मीच आहे असें चिंतन करीत जाऊन केवळ सत्तैकरूप हो. तुझ्या ठिकाणीं जागृतस्वप्नरूपी नानादशा, सुषुप्तिरूपी अनानादशा अथवा सृष्टिप्रलयादि दशा भासमान होत. असल्या, तरी आत्मस्वरूपाच्या बुद्धीनें बापैकीं कोणत्याहि दशा सत्य नाहीत, अशी दृढ भावना करीत जाऊन सर्व बुद्धिबुर्तीचा प्रकाश करणाऱ्या त्रिदात्म्याशीं तूं तद्रूप होऊन रहा. ' हा माझा ' आणि ' हा दुसऱ्याचा ' ह्या मिथ्या कल्पनांचा त्याग कर

आणि जगस्थितीमध्ये अभिन्नता पहात जाऊन वज्रस्तंभाप्रमाणें दृढ असलेल्या आत्म्याचा आश्रय करून स्थिर हो. सारांश राखवा ! आपल्या उदार आणि धैर्यशाली बुद्धीच्या योगानें आशांरूपी मानसपाश समूळ तोडून टाकून धर्माधर्मरहित हो. कारण, ज्याला आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होऊन तो दिव्यानंद सर्वत्र अनुभवता येऊ लागला, अशा मनुष्याला मग हालाहल विषमुद्धां अमृतरूप भासतें. मनुष्याला जेव्हां आपल्या निर्मल आणि निरंश आत्मस्वरूपाचें विस्मरण होतें, तेव्हांच संसारभ्रमाला कारणीभूत होणारा अज्ञानरूपी माहामोह त्याच्या ठिकाणीं उदित होत असतो. परंतु याच्या उलट आशांरूपी महासमुद्राचें उलंघन करून तुला निर्मल आणि निरंश अशा ब्रह्माची प्राप्ति झाली, म्हणजे रामा ! तुझी संवित् सूर्यकिरणंप्रमाणें सर्वत्र पसरल्याशिवाय रहाणार नाही. गमा ! आत्म्याच्या अद्वितीय आनंदामध्ये स्थित जन्तुलेल्या आणि सर्वत्र आत्मभाव अनुभवणाऱ्या पुण्याढा गोड ज्ञानानुमुद्धा विषासाग्न्याच्या ज्वाळांत. वाजो ! ज्यानीं आमन्याप्रमाण आत्म्याची स्वभावस्थिति प्राप्त करून घेतली आहे, अर्थात् जीवन्मुक्ताव्यतिरास करून घेऊन आपल्या नरजन्माचें सार्थक केलें आहे, अशा श्रेष्ठ पुरुषाबरोबर मैत्री करण्याची आम्हीं इच्छा करतो; पण या व्यतिरिक्त जे पुरुष आहेत ते केवळ नांवाचे मानव असल्यामुळे त्यांना लाब हाताचे गर्दभ समजून आम्हीं त्याची उपेक्षाच करतो ! आता या ठिकाणीं तुझ्या मनांत कदाचित् असा प्रश्न उत्पन्न होईल कीं, ' या जगांत मोठमोठे योगी आणि उपासक असतां त्यांच्यापेक्षां तत्त्ववेत्त्यामध्ये असा कोणता विशिष्ट गुण असतो कीं, ज्यामुळे तो त्यांच्याहून श्रेष्ठ ठरतो ? ' तर या प्रश्नाचें उत्तर हेंच आहे कीं, आपल्या ठिका-

णच्या ज्ञानामुळे तत्त्ववेत्ता इतर सर्व योगी आणि उपासक यांच्यापेक्षां इतक्या श्रेष्ठ दर्जाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलेला असतो कीं, मेरुपर्वताभोवतालच्या पर्वतांतून संचार करणारे हत्ती ह्या पर्वतापेक्षां पुढचा मोठा असें मानून हिंडत असतात त्याप्रमाणे इतर योगी व उपासक होत. ज्याला आदि आणि अंत या सीमा नाहीत अशा आत्मप्रकाशाचा ज्ञानचक्षु ज्याचा उघडला, त्याला सूर्यादि इतर तेजस्वी वस्तूंचा काहींच उपयोग नसतो. इतकेच नव्हे, तर मग दुपारी लावलेल्या निःसंशयपणे सूर्यादिकांची महातेजें अशा आत्मप्राप्ति ज्ञानाच्या तत्त्वज्ञानापुढें फिकी पडतात. योगशास्त्रासम्ये वर्णन केलेल्या अणिमादि योगसिद्धी ज्यांना दश ज्ञात्या आहेत, ज्याच्या अंगांत लोकोत्तर शरीरबल वास करीत आहे, तपश्चर्येनें वाचासिद्धी आणि ऐश्वर्य आणि आयुष्य यांमध्ये जे मोठे आहेत, त्यांच्या सारखे सामर्थ्य ज्यांनीं प्राप्त करून घेतलें आहे, अशा सर्व योगनिपुण पुरुषांपेक्षां तत्त्ववेत्त्याचा दर्जा फारच मोठा आहे. जगांतील सर्व उन्नत पदार्थांपेक्षां तत्त्वज्ञ हा निःसंशय श्रेष्ठ आहे. ज्याच्या दिव्य तेजामुळे सूर्य,* चंद्र, अग्नि, तारका इत्यादि तेजोगुणविशिष्ट पदार्थ भासमान होतात, अशा जगदीश्वराशीं जर या जगांत कोणाची तुलना करतां येण्यासारखी असेल, तर ती अशा तत्त्वज्ञ नरश्रेष्ठांचीच करतां येण्यासारखी असून असे पुरुष निःसंशय पृथ्वीचे, अलंकार होत. परंतु रामा ! अतत्त्वज्ञांची स्थिति याच्या अगदीं उलट असते. ज्यांना तत्त्वज्ञान झालेलें नाही, असे मूढ मानव पृथ्वीच्या विवरांतील कीटक, गर्दभ किंवा पक्षी

यांच्यापेक्षां हि तुच्छ, मूर्ख होत. जोंपर्यंत एखादा प्राणी आत्मज्ञानसंपन्न झाला नाही, तोंपर्यंतच त्याच्या हृदयांत संमोहरूपी वेताळ नृत्य करीत असतो. ज्याला ज्ञान नाही असा मनुष्य अचेतन असून जो आत्मज्ञ झाला तोच स्वरोस्वर चेतनयुक्त होय, असें तत्त्ववेत्ते म्हणतात. ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नाही असा प्राणी भूतलावर हालचाल करीत असला, तरी त्याचें जीवित आणि त्याच्या क्रिया दुःखपर्ववसायीच होत असल्यामुळे तो शदरूप समजावा, व जो पुरुष आत्मज्ञ आहे तो सचेतन आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्याप्रमाणें आकाशांत एखादा मोठा मेघ उत्पन्न झालाः म्हणजे त्यामुळे सूर्यविंब झांकलें जाऊन त्याच्या प्रकाशाला प्रतिबंध होतो, त्याप्रमाणें वासनांच्या योगानें चित्त पुष्ट झालें म्हणजे मनुष्यानें आत्मज्ञान अंशतः संपादन केलें असलें तरी तें अस्तंगत होतें. यास्तव ज्याप्रमाणें वृक्षांतील रसाचें आकर्षण काल करतो आणि मग त्याचीं पानें सुकून जीर्ण होतात, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषानें प्राप्त झालेल्या विषयांच्या भोगांचा तिरस्कार करावा, आणि अप्राप्तभोगाविषयांच्या रसाचा म्हणजे वासनांचा त्याग करण्याचा अभ्यास करून मन कुश किंवा क्षीण करूं लागावें.

आतां मन कशामुळे पुष्ट होत जातें असें म्हणशील, तर अनात्म पदार्थांच्या ठिकाणीं आत्मभाव ठेवणें, देहालाच आत्मा समजणें आणि पुत्र, दारा, कुटुंब यांच्यावर ममत्वभावनें आसक्त होणें ह्याच गोष्टी चित्ताला पुष्ट बनविण्याला कारणीभूत होतात. अहंकाराचा विकास, ममत्तारूपी मल आणि हें शरीर म्हणजेच आत्मा ही भावना यांच्यामुळे चित्त स्थूल बनत जातें. जरामरणादि दुःखे, आत्मोन्नतीसंबंधाची विपरीत भावना आणि नानाविध दोषरूपी सर्पांच्या कांती यांच्या बोगानें चित्त

* 'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विशुतो कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति न च तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ (कठ. २।५।१५ मुण्डक. २।२।१० श्वेताश्व. ६।१४)

दिवसेंदिवस पुष्ट होत जातें. आधिव्याधींचा विलास, संसाराची रम्यता आणि चिरस्थायिता यांच्यासंबंधानें मनाची असलेली भिस्त आणि हे त्याज्य आणि हे ग्राह्य अशा भावनेनें केले जाणारे प्रयत्न यांच्या योगानें चित्त पुष्ट बनत जातं. स्नेह, धनलोभ, सुंदर स्त्रियांची आणि रत्नांची प्राप्ति वगैरे आपातरमणीय विषयांच्या योगानें चित्त पुष्ट बनत जातें. चित्तरूपी सर्प दुराशारूपी दुग्ध प्राशन करतो, विषयोपभोगरूपी वायु भक्षण करतो आणि निरनिराळ्या विषयासंबंधाने आस्था धारण करून त्यांमध्ये संचार करीत सुटतो व त्यामुळें दिवसेंदिवस पुष्ट बनत जातो. उत्पत्ति आणि नाश हाच ज्यांचा स्वभाव आहे, अशा शरीराचा आश्रय करून चित्त हें दाहमूर्च्छादिकांमध्येच पर्यवसान घडवून आणणाऱ्या विषासारख्या भयंकर विषयसेवनांत दंग होऊन जातें व त्यामुळें तें दिवसेंदिवस पुष्ट बनत जाते. यास्तव रामा ! जो चित्तरूपी विष्वक्श शरीररूपी घाणेरड्या खड्ड्यामध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत वाढलेला आहे, ज्यावर आशारूपी मोठमोठ्या फांद्या, विकल्परूपी पानें चिंतासमूहरूपी मंजरी आणि कामोपभोगरूपी अनेक विकसित पुष्पें उत्पन्न झाली आहेत, तसेंच जो जरामरणव्याधिरूपी असंख्य फळांच्या भारानें वांकलेला आहे, अशा पर्वतप्राय अद्भूत वृक्षाला तूं विचाररूपी तीक्ष्ण करवतीनें एकदम कापून टाक. राघवा ! हा चित्तरूपी हत्ती शरीररूपी गलिच्छ अरण्यांत रहात असतो, याचे आगमानुमानरूपी नेत्र अविवेकरूपी मदाने फिरून गेलेले असतात व हा हत्ती बहिर्मुखसंसाररूपी पर्वताच्या तटावर संचार करीत असल्यामुळें झाला अंतर्मुखतेपासून मिळणारें विश्रांतिमुख केव्हांच प्राप्त होत नाहीं. द्वेष, असूया इत्यादि विकाररूपी दांतांच्या योगानें हा चित्तरूपी हत्ती अतिशय उग्र दिसत असून

सज्जनानीं आचरण्याला योग्य अशा शमदम-तितिक्षादि साधनक्रमरूपी कमलवन अवलोकन करण्याविषयी तो अतिशय उत्सुक असतो, परंतु त्या वनाचें रक्षण करण्याला मात्र तो असमर्थ असतो. याला सुखदुःखरूपी गंडस्थळें असून त्यातून शीतोष्णमदाचा एकसारखा स्राव होत असतो—कामादि विकार हेच याचे मोठाले दांत होत, अशा तऱ्हेच्या या हत्तीला राघवा ! तूं राजसिंह असल्यामुळें आपल्या बुद्धिरूपी पंजाच्या तीक्ष्ण नखाग्राच्या योगानें विदीर्ण कर. हा चित्तरूपी कावळा स्त्रीरूपी म्मशानामध्ये रहाण्यांत मोठा आनंद मानीत असून शरीररूपी मांस भक्षण करून तो पुष्ट झालेला आहे. हा चित्तकाक दुसऱ्यांचें मर्म छेदन करण्यासाठीं नेहमीं टपून बसलेला असतो. याची दृष्टि सदोदित स्वार्थावरच असल्यामुळें हा एकाक्ष आहे. याच्या ठिकाणच्या तामस वृत्तीमुळें याचें शरीर कृष्णवर्णाचें बनलेलें आहे. हा चित्तकाक शरीररूपी घरट्यांत वास करतो, याची क्रिया केव्हांहि दुष्टच असते, हा नेहमीं कर्कश आवाज करीत असतो आणि याची गति निरंतर दुर्वासनारूपी गंधाकंड असते. यासाठीं रामा ! आपल्या ठिकाणचे सर्व दोष नाहींसे व्हावे असें तुला खरोखरच वाटत असेल, तर ह्या दुष्ट आणि भारभूत चित्तरूपी कावळ्याला आपल्या शरीररूपी घरट्यातून हुसकावून दूर पळवून लाव. राघवा ! चित्त हें एक पिशाच आहे, असेंहि म्हटलें तरी चालेल. हें पिशाच अज्ञानरूपी विस्तीर्ण खळग्यामध्ये किंवा वडाच्या झाडावर विश्रांति घेत असून तृष्णारूपी पिशाची त्याची सेवा करीत असते व हें पिशाच लक्षावधि अचेतन देहरूपी अरण्यांत अहोरात्र भटक्या मारीत असतें. अशा तऱ्हेच्या या चित्तरूपी पिशाचाला विवेक, वैराग्य, गुरुपदेश, स्वतःचे प्रयत्न इत्यादि मंत्र-

संत्रांच्या योगानें आपल्या चिदात्मरूपी घरा-
तून बाहेर काढून त्याला पुरा गाडून टाकणार
नाहींस, तोंपर्यंत तुला जीवन्मुक्तीरूपी सिद्धि
प्राप्त होण्याची गोष्टसुद्धां बोलावयास नको ! हा
चित्तरूपी सर्प हृत्कमलरूपी सांवरीच्या झाडाच्या
ढोलीत रहात असून शुभाशुभवृत्ति हेंच त्याचे
मुख आहे, शरीर हीच त्याची गलिच्छ मेंग आहे,
चिंता हेंच विष आहे, त्यानें अनेक मानवांचे
प्राण घेतले आहेत व अहोरात्र चाललेला
प्राणवायु हेंच त्याचें अन्न असून तो नाना-
विध भयें उत्पन्न करून सर्वांचे प्राण हरण
करतो. यास्तव रामा ! अशा तऱ्हेच्या या महा-
भयंकर सर्पाला चिदेकरस गरुडदेवात्मक अशा
महावाक्यरूपी अमोघ मंत्रांनीं भाळून टाक
आणि मूल अज्ञानासहित त्याचा उच्छेद कर,
म्हणजे तुझी सर्व भीति नाहीशी होऊन तूं
निर्भय होशील. चित्त हे एक मोठें गिधाड असून
त्याची आकृति अमंगल आहे, ते नेहमीं शरीर-
रूपी शवें भक्षण करतें, निरनिराळ्या दिशांमध्ये
भ्रमण करित असतें व अखेरीस तें थकून गेलें
आणि अपमान, शोक, भय इत्यादि विकार-
रूपी काककंकादि पक्ष्यांच्या चंचुप्रहारामुळे
बेजार झालें, म्हणजे सुषुप्तीमध्ये असलेल्या देह-
रूपी स्मशानवृक्षाचा आश्रय करतें. विषयोप-
भोगरूपी आमिषाच्या नादानें तें मान वर करून
स्वैर संचार करित असून मांसाच्या प्राप्तीसाठीं
तें नेहमीं टपून बसलेलें असतें. अशा तऱ्हेच्या
या चित्तामृधाला तूं आपल्या देहवृक्षावरून
उडवून लावशील, तरच तूं अजिंक्य झालास
असें मी समजेन. बा रामचंद्रा ! चित्त हें एक
मोठें चंचल माकड असून तें फलाच्या आशेनें
निरनिराळीं बनें आणि दिशा यांच्यामध्ये भ्रमण
करित असतां नानाविध चेष्टा करून त्यांच्या-
योगानें एका जन्मभूमीतून दुसऱ्या जन्मभूमीत
झाशा रीतीनें संसारबंधामध्ये गुरफटून गेलेल्या

जनतेच्या कृतीचें विडंबन करतें. हें चित्तरूपी
माकड देहरूपी वृक्षावर बसलेलें आहे; वेडाचे
हात हे त्या वृक्षाच्या शाखा, हातांची चंचल
बोंटें हीं त्या वृक्षाचीं पानें आणि नाक, डोळे
हीं त्या वृक्षाचीं फुलें होत. अशा तऱ्हेच्या
देहरूपी वृक्षावर क्रीडा करणाऱ्या ह्या मनोरूपी
माकडाला तूं मारून टाक, म्हणजे तुला ज्ञान-
सिद्धि प्राप्त होईल. रामा ! चित्त हा एक
अकार्ली उत्पन्न झालेला मेघ असून बहिर्मुख
वृत्तीमध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या चिदाभासामुळे
त्याच्यामध्ये विद्युल्लेखित तेंज चमकत असतें.
अशा तऱ्हेचा हा मेघ वासनारूपी वायटळीच्या
योगानें आंदोलन पावतो व त्यामुळे तो परमार्थ
सुखरूपी पक्क धान्याचा नाश करतो आणि
सर्व प्रकारच्या अनर्थरूपी पर्जन्याचा सतत
वर्षाव करतो. यास्तव सर्व संकल्पाचा त्याग-
रूपी उग्र मंत्राचा उत्साहपूर्वक जप करून
त्याच्या भावनेनें ह्या चित्तमेघाला हृदयाकाशातून
घालवून लाव आणि जीवनमुक्तीरूपी नित्यसिद्ध
श्रेष्ठ फलाचा लाभ करून घे, राखवा ! चित्त
ही एक भली मोठी दोरी असून तिनें सृष्टीच्या
आरंभापासून आजमितीपावेतो उत्पन्न
झालेल्या सर्व प्राण्यांना त्यांच्या पुण्यपापात्मक
कर्मांच्या योगानें जखडून टाकले असून त्यांचीं
शरीरें नानायोगीमधील जन्मांच्या रूपानें आप-
णामध्ये ओवून टाकली आहेत. यास्तव विषयांचा
संकल्पत्याग, ह्या शस्त्रानें हा चित्तपाश एकदम
तोडून आणि सर्व शंकांच्या अतीत होऊन तूं या
जगांत खुशाल विहार कर. चित्तसंकल्परूपी
भयंकर अजगर देहरूपी गुहेमध्ये निजलेला
असून तो मनुष्याला परब्रह्माचा साक्षात्कार
होऊं देत नाही. परंतु तो इतकेंच करून थांबत
नाहीं; तर आपल्या विषमय फुत्कारांनीं तो सर्व
पांथस्थ लोकांना दग्ध करून टाकतो, सर्व
मुबनांना संतप्त करतो आणि आपलें तृष्णाकूपी

शुद्ध वसतून चतुर्विध भूतांना गट्ट करून टाकण्याला तो सदोदित टपून वसलेला असतो. वास्तव उत्कृष्ट वैराग्यरूपी प्रचंड आग्नि प्रदीप्त करून त्यामध्ये या चित्तरूपी अजगराला एकदम जाळून टाक आणि निजानंदवैभव अखंड भोगीत रहा. वा साधो ! ज्याप्रमाणे एका घोर अस्त्रावर त्याहून घोर दुसऱ्या अस्त्राचा प्रयोग केला जावा, त्याप्रमाणे तू आपल्या अशुद्ध चित्ताला शुद्ध चित्ताच्या योगाने जिंकून टाक, व ज्याप्रमाणे एखादा मर्कटरहित झालेला वृक्ष आपल्या सौंदर्याने शोभायमान होतो, त्याप्रमाणे आपल्या वृत्तीचे चंचलत्व टाकून देऊन निरंतर स्वरूपाचा अभ्यास चालू ठेव, म्हणजे तुला जीवन्मुक्तीचे अनुपम सुख प्राप्त होईल. सारांशः राघवा ! देहादिकां-संबंधाच्या अहंमत्त्वभावना टाकून दे आणि सर्व संशयांच्या अतीत होऊन आपल्या प्रत्यगात्मस्वरूपाचे नेहमी अनुसंधान करीत जा, तसेंच हे सर्व दृश्य तृणाप्रमाणे तुच्छ आहे असे जाणून त्याचा मनाने त्याग कर; व अशा रीतीने ब्रह्मज्ञानाच्या योगाने संसाराच्या पलीकडे जाऊन पोहोचल्यावर तू आपले प्रारब्धप्राप्त व्यवहार खुशाल करीत जा, कारण, आत्मस्वरूपामध्ये अखंड रममाण होत असल्यामुळे ते व्यवहार तुला केव्हाहि बंधनकारक होऊ शकणार नाहीत.

सर्ग ५१.

— : * : —

उद्दालकाचे आख्यान. १. परमपदाच्या ठिकाणी विश्रांति घेण्यासाठी चित्त स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या उद्दालकाच्या विक्षेपांचे वर्णन

२. गंधमादन पर्वतावरील एका गुहेचे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—वा रामचंद्रा ! चित्तवृत्ती ह्या अतिशय दूर अंतरावर असणाऱ्या विषयांवरहि

आसक्त होत असल्यामुळे अत्यंत दीर्घ, वासना-प्रचुरत्वामुळे अत्यंत सूक्ष्म, तसेंच समाधिसुखाचा विच्छेद करण्याला कारणीभूत होत असल्यामुळे अतिशय तीक्ष्ण व आत्मप्रतिबिम्ब ग्रहण करण्याची योग्यता असल्यामुळे अति स्वच्छ, आणि वस्तूंच्यांच्या धारांप्रमाणे असतात, यास्तव तू त्यांच्यावर बेसावधपणाने विसंबून राहू नकोस. वा नीतिशास्त्रामध्ये निपुण असलेल्या रामा ! परमात्मज्ञान करून देणारी बुद्धिरूपी मंजरी तुझ्या ठिकाणी फारा दिवसांनी उत्पन्न झाली आहे; तरी विवेकामृताचे सिंचन करून तू तिला वृद्धिंगत कर. राघवा ! जोपर्यंत तुझी ही शरीररूपी लता कालरूपी सूर्याच्या प्रखर तापामुळे कोमेजून जाऊन जमिनीवर पडली नाही, तोपर्यंत गुरुशुश्रूषा, श्रवण इत्यादिकांच्या द्वारे तिचा उद्धार कर आणि आपल्या बुद्धिरूपी मंजरीचे यथायोग्य संवर्धन कर. मी तुला आतां जे आख्यान सांगणार आहे त्याचा चांगला विचार करून त्यांत सांगितल्याप्रमाणे निरंतर भावना करीत जा, म्हणजे मेघगर्जना होतांच मयूराला मोठी आनंद होतो, त्याप्रमाणे तुला जीवन्मुक्तीचे अनिर्वचनीय सुख प्राप्त होईल. या आख्यायिकेतील उद्दालक मुनीने देहादि दृश्य भूतपंचकाचे आत्मनिष्ठ बुद्धीच्या योगाने यथास्थित अंतःशोधन केले. त्याप्रमाणे तूहि कर म्हणजे त्याच्याप्रमाणे तुलाहि जीवन्मुक्तीचे अत्यंत श्रेष्ठ फल प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! उद्दालक मुनीने पंचभूतासंबंधाने कसकसा विचार केला आणि त्यांचा निरास कोणत्या क्रमाने केला, हे कृपा करून मला समजावून सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! भूतवृंदासंबंधाने सूक्ष्म विचार करून उद्दालकाने परमोच्च तत्त्वज्ञान-दृष्टि आपल्या अंगी कशी बाणवून घेतली, या

संबंधाचा जो प्राचीन वृत्तान्त मी तुला आतां सांगत आहे, तो एकाप्र चित्तानें श्रवण कर.

या जगद्रुपी जीर्णगृहाच्या आग्नेय दिशे-
तील एका कोपऱ्यामध्ये अनेक पर्वतरुपी
मांड्यांनीं वेष्टिलेल्या गंधमादन नामक पर्वतावर
एक विस्तीर्ण भूमी होती. त्याठिकाणीं निरनि-
राळ्या रंगाचीं फुलें आणि त्यांतील कापरासारखे
पराग सर्वत्र पसरले होते, चित्रविचित्र
वर्णांचे पक्षी जिकडे तिकडे घिरव्या घालीत
होते आणि नानाविध लतांमुळे तें स्थान अति-
शय रमणीय दिसत होतें. त्या पर्वताच्या
तटावरून वन्यपशू संचार करीत असत
आणि त्या तटावरून पुष्पकेसराचा खच पड-
लेला असल्यामुळे त्या पर्वताला अलौकिक
शोभा प्राप्त झाली होती. त्या पर्वतावर काहीं
ठिकाणीं मूल्यवान् रत्नें आढळून येत, काहीं
ठिकाणीं निरनिराळ्या रंगाचीं कमलें वाऱ्या-
मुळे हालत होती, काहीं ठिकाणीं धुकें पसरलें
असून तें केशकलापाप्रमाणें दिसत होतें व
काहीं ठिकाणीं मोठमोठीं सरोवरे असून ते
जणूं आरसेच आहेत कीं काय, असा पहा-
णाराला भास होई. त्या ठिकाणच्या एका
उंचवट्यावर एक सरल नांवाचा वृक्ष असून
त्या महावृक्षाची छाया गर्द पसरली होती
आणि त्याच्याखालीं फुलांचा गुडघाभर खच
पडला होता. अशा त्या वृक्षाखालीं उद्दालक
नांवाचा एक मुनि तपश्चर्येकरितां बसला
होता. तो बालतपस्वी महाबुद्धिवान् असून पौरुष
प्रयत्नाच्या योगानें परमपदाची प्राप्ति करून
व्यावी, अशा दृढनिश्चयानें तपस्या करीत
बसला होता. त्यानें कित्येक दिवसपर्यंत मोठ्या
नेटानें तपश्चर्या चालविली होती; परंतु त्याच्या
ठिकाणच्या अभिमानवृत्तीमुळे त्याला प्रथम
परमपदाच्या ठायीं विश्रांति प्राप्त झाली नाहीं.
परंतु परमात्मज्ञानाला अनुकूल अशा संस्का-

रतीं त्याचें अंतःकरण भरून गेलेलें असल्या-
मुळे त्यानें आपला तपस्येचा क्रम सशास्त्र निय-
मानें अव्याहत चालविला होता. पुढें काहीं
कालानें त्याच्या तपश्चर्येचा परिपाक झाला;
तेव्हां भूतलावर वसंतऋतूचा उदय व्हावा,
त्याप्रमाणें त्याच्या चित्तांत विवेकाचा उदय
झाला. एके दिवशीं एकान्तांत बसून चिंतन करीत
असतां संसाररुपी रोगाबद्दल मनांत धास्ती
उत्पन्न होऊन त्याच्या शुभ चित्तामध्ये अनेक-
विध विचार घोळूं लागले. तो म्हणाला:—
“ या जगाला अधिष्ठानभूत असें कोणतें
तत्त्व आहे कीं, ज्याच्यामध्ये विश्रांति
प्राप्त झाली असतां पुन्हां शोक करण्याचा
प्रसंग येणार नाहीं आणि पुनःपुनः जन्म-
मृत्यूच्या फेऱ्यांत भ्रमण करीत रहाण्याचें
कारण उरणार नाहीं ? माझ्या ठिकाणचे मनो-
व्यापार अस्तंगत होऊन मी परमपावन अशा
पदाच्या ठायीं मेरुपर्वताच्या शिखरावरील मेघा-
प्रमाणें केव्हां एकदां कायमची विश्रांति घेऊं
लागेन ? माझ्या मनांत समुद्रांतील तरंगा-
प्रमाणें एकसारख्या उसळणाऱ्या भोगतृष्णा
केव्हां एकदाच्या शांत होतील ? परमपावन
अशा ब्रह्मपदाच्या ठिकाणीं विश्रांति घेऊं
लागून ‘ प्रथम हें कार्य करीन आणि बंतर
हें कार्य करीन ’ अशा तऱ्हेच्या आमक
कल्पनांकडे अवलोकन करीत मी आंतल्या-
आंत केव्हां बरें हसूं लागेन ? ज्याप्रमाणें कमल-
दलावर पाण्याचा बिंदु पडला तरी तो त्याला
चिकटत नाहीं, त्याप्रमाणें चित्तावर मिथ्या
विकल्पजालाचा रतिकंचित्हि परिणाम होत
नाहीं, अशी स्पृहणीय स्थिति मला केव्हां बरें
प्राप्त होईल ? स्वरूपानुसंधान करण्यात गडून
गेलेली बुद्धि हीच नौका असून तिचा आश्रय
केल्यामुळे, जिच्या पृष्ठभागावर एकावर एक
लाटा जोरानें उसळत आहेत, अशा प्रचंड

सृष्णारूपी नदीच्या पैलतीराप्रत मी केव्हां बरें जाऊन पोहोचें ? क्रीडा करण्यांत दंग झालेल्या मुलाकडे पहाणाऱ्या मनुष्याला हंसू कोसळतें, त्याप्रमाणें या जगांतील भूतमात्रांची असन्मय बाह्यप्रवृत्ति पाहून मला केव्हां बरें हंसू येईल ? उन्मादवायूच्या लहरींत पाहिजे तिकडे धांवणाऱ्या मनुष्याचें भ्रमण वायु उतरतांच बंद पडावें, त्याप्रमाणें विकल्पजालामध्ये गुरफटून जाऊन आंदोलन पावणारें माझें मन केव्हां बरें शांत होईल ? चित्तामध्ये आत्मस्वरूपाचा उदय होऊन त्याच्या स्फुरणामुळें जगताच्या गतीकडे उपहासपूर्वक अवलोकन करोत असतां ब्रह्माण्ड हेंच ज्याचें शरीर आहे, अशा भगवंताप्रमाणें मी पूर्णात्म्यामध्ये केव्हां बरें रममाण होऊं लागेन ? परमात्म्याशीं समरस होऊन, त्याच्या ऐश्वर्यानें युक्त होऊन आणि सर्व विषयासंबंधानें निस्पृह बनून मंथन थावताच शांत झालेल्या क्षीरसागराप्रमाणें मी केव्हां बरें शांत स्थितीप्रत जाऊन पोहोचें ? शेंकडों आश्वापाशांनीं युक्त असलेल्या ह्या दुश्यरूपी वैभवाकडे गाढ निद्रावस्थेंतल्याप्रमाणें निश्चल दुष्टीनें पहात मी आपल्या अंतरात्म्याच्या निरुपाधिक स्थितीमध्ये केव्हां एकदांचा स्थिर होईन ? माझ्या मनांतील सर्व तऱ्हेचे संकल्प निरास पावल्यामुळें ह्या सबाह्याभ्यंतर विश्वाकडे मी चिन्मात्रभावनेनें केव्हां एकदां पाहूं लागेन, असें मला झालें आहे. माझें चित्त सर्वस्वी शांत होऊन आणि जन्मांधतेप्रमाणें असलेलें अनादि अज्ञान निर्मूल होऊन परमचित्स्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचल्यावर मला भगवद्गुणाचें सर्वत्र दर्शन केव्हां होऊं लागेल ? वैराग्य आणि योग यांचा अभ्यास करून आनंदपूर्ण चित्प्रकाशाची प्राप्ति करून घेऊन हें माझें राहिलेलें आयुष्याचें कालमान दुरून चटस्थानाप्रमाणें केव्हां अनुभवाला येईल ? इष्ट, परंतु माकडाप्रमाणें चंचल असलेलें त्याचें

अनिष्ट, त्याज्य, ग्राह्य इत्यादि मिथ्या भावनांचा सर्वस्वी त्याग करून मी आपल्या स्वयंप्रकाश आत्मपदाच्या ठिकाणीं केव्हां एकदांचा आनंदानें स्थित होईन ? जिच्यामध्ये कुत्सित आशारूपी घुबडीण स्वैर संचार करीत आहे आणि जी जाड्याच्या (मौर्ख्य किंवा बर्फ यांच्या) योगानें हत्कमलाला जर्जर करून सोडते, अशी दोष (अविद्या) रूपी कृष्णरात्र केव्हां एकदांची क्षय पावेल ? एखाद्या पर्वताच्या गुहेत जाऊन माझी मननक्रिया केव्हां बंद पडेल आणि माझें मन निर्विकल्पसमार्थीमध्ये पाषाणाप्रमाणें स्थिर केव्हां होईल ? ज्याच्यामधून अभिमानवृत्तिरूपी मदप्रवाह सतत गळत आहे असा माझा अहंकाररूपी उन्मत्त हत्ती परमार्थज्ञानरूपी सिंहाकडून केव्हां बरें ठार मारला जाईल ? माझें चित्त संकल्परहित होऊन पूर्णात्म्याचें ध्यान करण्यांत गढून गेल्यामुळें मी मुकाश्चाने स्तब्ध राहिलों असतां अरण्यांतील घूर्णिका पक्षी माझ्या मस्तकावर गवताचीं धरटीं केव्हां करूं लागतील ! तसेंच परमात्मचित्तन करण्यांत निमग्न झाल्यामुळें पर्वतावरील पाषाणाप्रमाणें अचल झालेल्या माझ्या वक्षःस्थलावर बनांतील पक्षी निःशंकपणें केव्हां विश्रांति घेऊं लागतील ? सारांश, तृष्णारूपी करंजवृक्षाच्या योगानें निबिड झालेल्या आणि ज्यांतील जन्मरूपी वेळीच्या जाड्या कामादि मृगांच्या संचारामुळें जर्जर झालेल्या आहेत, अशा त्या संसाररूपी अरण्यांतील नदीचा त्याग करून मी त्यांतून केव्हां एकदांचा पार पडेन, असें मला झालें आहे.

अशा रीतीनें चिंतन करण्यांत गुंतलेला तो उडालक ब्राह्मण त्या अरण्यांत बसून पुनः पुन्हां ध्यानाभ्यास करण्याला सुरवात करी.

चित्त पुनःपुन्हां विषयोन्मुख होऊं लागे, त्यामुळे त्याने आपल्याकडून मनाला ध्याना-मध्ये निमग्न करण्यासाठी शिकस्त करून पाहिली, तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाही; यामुळे त्याला समाधिस्थितीतील दिव्यानंद प्राप्त होईना. एखादे वेळीं प्रत्य-हाराने बाह्य विषयांचा त्याग करून त्याने आपले चित्त सत्त्वस्थितीमध्ये स्थिर करण्याचा प्रयत्न करू लागवें, तों चितात रजोगुणी आणि तमोगुणी वृत्तीचा उदय होऊन तें समा-धिस्थितीतून मार्गें फिरे; किंवा देवादिकाना उपभोगण्यास योग्य अशा सात्विक सुखांत निमग्न होई. कित्येक वेळा समाधिसुखाचा त्याग करून त्याचें मनोरूपी माकड विषाच्या योगाने लाही होऊन मनुष्य मरून अन्य लोकांत जातो त्याप्रमाणे, विषयांवर अचानक उडी मारी, असेंहि होई. वा कमलवदना रामा! कित्येक वेळीं योगाभ्यास करीत असता त्याच्या हृदयांत नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या तेजासारखे तेज दिसतें न दिसतें तों त्याचें चित्त विषयोन्मुख होई. कित्येक प्रसंगीं ब्रह्म-स्वरूप किंचित् अभिव्यक्त झाल्यामुळे त्याचें मन अज्ञानांधकाराचा अंशतः निरास करी, परंतु तितक्यात त्याचें मन विषयलंपट बनून, एखाद्या त्रस्त झालेल्या पक्ष्याप्रमाणे लगेच उड्डाण करून, विषयांवर जाऊन पडे. केव्हां केव्हां त्याचें मन बाह्य आणि आंतर विषयांचा त्याग करून अज्ञानांधकार आणि आत्मज्योति यांच्या संधी-मध्ये बराच वेळ स्थिर रहात असे; म्हणजे स्वरूपानुसंधान करतां करतां त्याला अखेर

गाढ निद्रा येई. सारांश, अशा रीतीने तो ध्यानाचा नित्य अभ्यास करीत असतां एखादा वृक्ष वायूनें हालविला गेल्यामुळे शेजारच्या पाण्यांत कोसळून पडावा, त्याप्र-माणें त्याचें चित्त विक्षेपांच्या योगाने पर्या-कुल होऊन व ध्यानापासून च्युत होऊन विषयवृत्तिरूपी दरिमध्ये कासळून पडे व कचित् तें ध्यानामध्ये स्थिर होतें न होतें. तों तृष्णारूपी तरंगाच्या आघातामुळे एकसारखे हेलकावे खाऊं लागे. याप्रमाणे आपले मन निरंतर व्यग्र होत आहे असें पाहून उद्दालक मुनीला अत्यंत खेद झाला व याप्रमाणें सूर्य हा दररोज मेरुपर्वताभोंवती फिरत रहाता, त्याप्रमाणें तो मुनि त्या गंगमादन पर्वतावर भ्रमिष्ठप्रमाणें एकटाच भटकूं लागला. अशा रीतीने इतस्ततः संचार करीत असतां एके दिवशीं त्याला एक गुहा आढळली. ती गुहा सर्व भूताना अगम्य असल्यामुळे आणि तिच्या-मध्ये कोणाहि प्राण्याचा संचार झालेला नस-ल्यामुळे ती गुहा म्हणजे प्रत्यक्ष मोक्षदशाच आहे की काय, असें त्याला वाटलें. त्या गुहे-मध्ये सिंहादि हिंस्र श्रापेद आणि पक्षी यांचा कधीं प्रवेश झालेला नव्हता व त्या ठिकाणीं वायूची सुद्धा गति चालत नसे. ती पद्माकाशा-प्रमाणें (ब्रह्माप्रमाणें) शोभगारी गुहा देव आणि गंधर्व यांच्याहि कवीं नजरेस पडलेली नव्हती. त्या गुहेमध्ये कोंवळे मऊ गवत उगवले होते व सर्वत्र फुलांचा खच पडलेला होता. यामुळे ती गुहा चंद्रकांत मण्यांच्या आणि पाचेच्या योगानेच बनविली आहे कीं काय, असा पहाणाराला भास होई. त्या गुहेच्या दारापाशीं वृक्षाची शीतल छाया होती आणि आंतीळ रत्नदीपांचा प्रकाश होता; म्हणून तें वनदेवीचें गुप्त असें अंतःपुराच आहे कीं काय, असें भेक्षकाला वाटे. त्या गुहेच्या बाहेरच्या बाजूला

● भुतिः—‘नीहारधूमाकर्कानलानिलानां खयोत-विद्युत्स्फटिकशशनाम् । एतानि रुपाणि पुरः-क्षराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तकराणे योगे ॥’ योगाभ्यास करीत असतां धुकें, धूर, सूर्य, अग्नि, वायु काजवा, बीज, स्फटिक, चंद्र इत्यादि रूपे दिसतात.

रवीचे किरण फक्त थंडी घालविण्या पुरते पसरलेले असून शरदृतूमधील सूर्यप्रकाशाप्रमाणे त्यांची पीतवर्ण प्रभा चोहोंकडे फांकलेली होती; यामुळे तेथे अतिशय उष्णताहि नव्हती आणि अतिशय थंडीहि नव्हती. ती गुहा पूर्वाभिमुख असून तिच्या आतील भूमि कोमल सूर्यकिरणांच्या योगाने कोरडी झालेली होती व तिच्या पश्चिम भागी असलेल्या गवाक्षामधून मंद आणि सुगंधित वायु वहात असे. त्या गुहेच्या दारावरून लोंबणाऱ्या वृक्षांच्या पुष्पमंजरी पाहून हातांत पुष्पमाला धारण करून स्वयंवराला उद्युक्त झालेली ती उपवर राजकन्याच आहे कीं काय, असें पहाणाराला बाटण्याशिवाय रहात नसे. सारांश रामा ! जिचा अंतर्भाग कमलाच्या गाभ्याप्रमाणे आहे आणि जिच्यामध्ये फुलाचा थर पडलेला असल्यामुळे जी अत्यंत कोमल आणि रमणीय दिसत आहे, तसेंच जी उपशमस्थिति प्राप्त करून घेण्याला अनुरूप असून ब्रह्मदेवालासुद्धा विभ्रान्ति घेण्याला अगदी योग्य आहे, अशा तऱ्हेची ती गुहा उद्दालकाच्या दृष्टीस पडली.

सर्ग ५२

—:०:—

१. गुहेमध्ये आसनावर बसून समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या उद्दालक मुनीने चित्तप्रबोधनाच्या उपायांसंबंधाने केलेले चिंतन.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! पुष्कळ वेळ भ्रमण करतां करतां एखाद्या भ्रमराला कमल दिसावे आणि त्याने त्याच्यामध्ये प्रवेश करावा, त्याप्रमाणे गंधमादन पर्वतावर इतस्ततः संचार करणाऱ्या उद्दालक मुनीला पूर्वी वर्णन केलेली गुहा आढळून येतांच त्या तपस्वी उद्दालकाने गुहेमध्ये प्रवेश केला. त्यावेळीं आपला सृष्टीच्या उत्पत्तीचा व्यापार बंद करून भगवन्नामिकम-

लरूपी किंवा सत्यलोकांतील अपराजिता नामक नगरीमध्ये विश्रांतीकरिता प्रवेश करणारा ब्रह्मदेव शोभू लागला, त्याप्रमाणे समाधीचा अभ्यास करण्याविषयी उत्सुक झालेला तो मुनि त्या गुहेमध्ये शोभू लागला. ज्याप्रमाणे मेघांच्या अधिपतीने, अर्थात् इंद्राने मेघांचे समुदाय निर्माण करावे, त्याप्रमाणे त्या मुनीने गुहेबाहेरच्या वृक्षांवरील तार्जी पाने तोडून त्याचे एक मृदु आसन तयार केले, त्यांत पुष्पांचे गुच्छही ठेवले; व त्याच्यावर एक सुंदर मृगाजिन घातले, त्यावेळीं मेरुपर्वताच्या नीलरत्नानीं युक्त असलेल्या तटावर तारकायुक्त आकाश पसरलेले वाटून रमणीय दिसावे, त्याप्रमाणे ते आसन शोभू लागले. पुढे उदकाचा वर्षाव केल्यानंतर आकाशातील शुभ्र मेघ यत्किंचित् गर्जना न करतां मूकवत धारण करून एखाद्या पर्वताच्या शिखरावर जाऊन बसतो, त्याप्रमाणे तो मुनि आपले अंतःकरण शुद्ध करून आणि चित्तावृत्ती क्षीण करून त्या आसनावर जाऊन बसला. त्या ठिकाणी उत्तरेकडे तोंड करून त्याने बुद्धा- (कपिल महामुनी) प्रमाणे दोन्ही पायांच्या टांचा- मध्ये वृषण (वृषणासह उपस्थ) दाबून धरून सिद्धासन घातले; व ब्रह्मांजलि करून निर्विकल्पसमाधीचा अभ्यास करण्याचा दृढ निश्चय केला. त्यावेळीं विषयांमध्ये इतस्ततः संचार करणाऱ्या आपल्या मनोरूपी मृगाला वासनांमधून परावृत्त करून त्याने पुढे दिल्याप्रमाणे चिंतन करण्याला सुरुवात केली. तो म्हणालाः-- “ बा मूढ मना ! तूं विनाकारण संसारवृत्तींमध्ये भटक्या मारीत कशाला रहातोस ? तुला त्यापासून कोणते फल प्राप्त होणार आहे ? कारण, जे बुद्धिवान् महात्मे असतात ते

१. ज्ञानेश्वरी अ. ६ ओव्या १९२-१९९

मध्ये या आसनावे वर्णन आहे,

ज्यांचा परिणाम निःसंशय दुःखपर्यव-
सायी होणार, अशा क्रिया करण्याला
केव्हांच प्रवृत्त होत नाहीत. शमरूपी अमृ-
ताचा त्याग करून जो मनुष्य भोगांच्या पाठी-
मागें धांवत सुटतो, तो कल्पतरूंनीं भरलेलें
नंदनवन सोडून विषवृक्षांनीं युक्त असलेल्या
अरण्याचा आश्रय करीत आहे, असेंच म्हण-
ण्यास हरकत नाही. वेड्या मना ! तूं पाता-
ळांत जा कीं ब्रह्मलोकांत जा, उपशमरूपी
अमृतावांचून तुला निर्वाणाची प्राप्ति केव्हांहि
होणार नाही, हें पूर्णपणें लक्षांत ठेव. तुला
विषयांचे शेंकडों उपभोग देऊन संतुष्ट कर-
ण्याचा कितीहि प्रयत्न केला, तरी तूं केव्हांच
तृप्त होत नाहीस; इतकेंच नव्हे, तर त्या-
पासून सर्व तऱ्हेच्या दुःखांची उत्पत्ति होत
असते. यास्तव संपूर्ण भोगाशांचा त्याग करून
निरतिशयानंदामुळें अत्यंत शोभायमान होणाऱ्या
अशा निर्वाणाप्रत तूं जाऊन पोहोच. या जगां-
तील इष्टानिष्टरूपी विचित्र विषयसंकल्प तुझ्या
तीव्र दुःखालाच कारणीभूत होतात, सुखाला
केव्हांहि कारणीभूत होत नाहीत. आकाशांत
मेघ संचार करून गर्जना करूं लागतांच पृथ्वी-
वरील एखादी बेडकी विनाकारण शब्द करीत
इकडे तिकडे फिरूं लागते, त्याप्रमाणें शब्दादि
कुत्सित विषयांच्या नादीं लागून तूं व्यर्थ
भ्रमण कां करतोस ? वा मनोरूपी क्षुद्र बेडका !
तूं इतके दिवसपर्यंत त्रिभुवनामध्ये अंध बनून
संचार केलास, परंतु त्यापासून तुला काय
बरें प्राप्त झाले ? ज्याच्यापासून विदेहकैवल्य-
मुख किंवा जीवन्मुक्तीचें श्रेष्ठ सुख प्राप्त होतें,
अशा समाधीच्या अभ्यासाकडे तुझी प्रवृत्ति
कां बरें होत नाही ? ज्याप्रमाणें एखादें हरिण
गारध्याच्या मधुर गीताला भुलून त्यानें पसर-
लेल्या जाळ्यामध्ये अडकून पडतें, त्याप्रमाणें
आपली वृत्ति बहिर्मुख करून आणि ओत्रेंद्रि-

याशीं तादात्म्य करून तूं विनाकारण आपला
नाश करून घेऊं नकोस. ज्याप्रमाणें एखादा
रानटी हत्ती पाळून शिकवलेल्या हत्तिणीच्या
स्पर्शसुखानेंहि मोहित होत्साता तिच्या मागो-
माग धावूं लागतो आणि अखेरीस हत्ती पकड-
णाऱ्या लोकांनीं तयार करून ठेवलेल्या खाळ्यांत
पडून त्यांच्या हातीं सांपडतो, त्याप्रमाणें
त्वर्गिन्द्रियाचें सुख प्राप्त करून घेण्याच्या भरीस
पडून तूं आपणावर आपत्ति ओढवून घेऊं नकोस.
ज्याप्रमाणें एखादा मासा गळाला लावलेल्या
मांसाच्या लोभांत गुंतून आपली मान गळांत
अडकवून घेतो, त्याप्रमाणें दुष्ट अन्नाच्या लाल-
चीनें अंध बनून रसनेच्यामुळें तूं आपला नाश
करून घेऊं नकोस. वा मूढा ! एखादा पतंग
दिव्याच्या ज्योतीवर लुब्ध होऊन त्यावर एक-
दम झडप घालून स्वतःला दग्ध करून घेतो,
तद्वत् जगांतील सौंदर्यावर लोलुप होऊन नेत्रे-
न्द्रियाच्या स्वाधीन होऊन तूं आपल्याला भस्म-
सान् करून घेऊं नकोस. तसेंच एखादा भ्रमर
सुगंधाच्या नादानें कमलामध्ये प्रवेश करून
आपल्याला बद्ध करून घेतो, त्याप्रमाणें जगां-
तील सुगंधी पदार्थांचा उपभोग घेण्यांत गुंग
होऊन घ्राणेंद्रियामुळें तूं आपल्या स्वतःला ह्या
शरीररूपी कमलामध्ये बद्ध करून घेऊं नकोस.
सारांश शब्दस्पर्शादि विषय इतके अनर्थकारक आ-
हेत कीं, त्यांच्यापैकीं एकेक विषयामध्ये आसक्त
होणारे हरिण, भ्रमर, पतंग, हत्ती, मासा हे
जीव जर आत्मघात करून घेतल्याशिवाय
राहत नाहीत, तर वा पांकी विषयामध्ये रत
झालेल्या मनुष्यावर सर्व तऱ्हेच्या अनर्थपरंपरा
कोसळतील आणि त्याला अधोगतीला नेतील,
यांत काय नवल ? ज्याप्रमाणें रेशमाचा किडा
आपल्या लाळेच्या योगानें रेशमी कोशेटा तयार
करतो आणि त्यांत स्वतःला बद्ध करून घेऊन
दुःख भोगतो, त्याप्रमाणें वा चित्ता ! तूं

आपल्या बंधाकरितांच वासनाजाल निर्माण केलें असून त्यापासून तुला दुःख मात्र भोगावें लागतें. आतां 'हा प्रमादापासून उत्पन्न झालेला बंध निवारण करण्याला उपाय काय?' असें विचारशील तर सांगतो कीं, प्रथम कर्मोपासनादिकांच्या योगानें शरत्कालीन मेघाप्रमाणें शुद्ध होऊन नंतर श्रवणादिकांच्या परिपाकानें ज्ञानोदय करून घेऊन आणि या भवरोगाचें निर्मूलन करून तूं शांत स्थितीप्रत जाऊन पोहोचशील, तर तूं या वासनाजालांतून कायमचा मुक्त होशील. परंतु जन्म, मरण, बाल्य, दारिद्र्य वगैरे दशा धारण करणारी आणि मरणात्तर नरकस्थावरादि योनी वगैरे दुःखप्रद गती भोगावयास लावणारी दुष्ट संसारप्रवृत्ति जाणत असतां हि तूं त्यांचा सर्वथा त्याग करणार नाहीस, तर तूं आपला व्यर्थ नाश मात्र करून घेशील. अथवा तुला हितोपदेश करण्याच्या भानगडीत मीं काय म्हणून पडावें? तुला जबरदस्तीनं कक्षांत आणून विचारानें तुझा कायमचा क्षय करून टाकणें हेंच युक्त आहे. कारण, विचार करणाऱ्या पुरुषाचेंच चित्त क्षीण होत असतें, मूल अज्ञान आणि चित्त यांचा अन्वयव्यतिरेकसंबंध असल्यामुळें अज्ञान नाहीसें करीत जाणें हाच चित्तक्षयाचा वास्तविक उपाय आहे, चित्तक्षयाकरितां निराळा प्रयत्न करण्याचें मुळींच कारण नाही. कारण, वर्षाकालीन मेघ आकाशांत जितके जितके वाढूं लागतात तितकें तितकें पृथ्वीवर धुकेंहि वाढूं लागतें, त्याचप्रमाणें जसजसें अज्ञान वृद्धिगत होत जातें, तसतसें चित्त पुष्ट होत जातें. तसेंच वर्षाकालांतील मेघ जितके जितके नाहीसे होत जातात तितकें तितकें पृथ्वीवरील धुकें अस्तंगत होत जातें, त्याप्रमाणें जसजसा अज्ञानाचा क्षय होत जातो, तसतसें चित्तहि क्षीण होत जातें. सारांश, आत्मविचार-

णेच्या योगानें जसजसें चित्त शुद्ध होत जातें, तसतसा चित्तांतील वासनांचा क्षय होत जाऊन शरत्कालांतील मेघाप्रमाणें तें क्रमानें सूक्ष्म म्हणजे क्षीण होत जातें, असें माझे मत आहे. अविवेकी मनुष्याचें चित्त वासनांच्या योगानें पुष्ट झालेलें असल्यामुळें त्याला उपदेश करण्यापासून कांहींच फायदा होत नाही. तसेंच विवेकी पुरुषाचें चित्त मिथ्या असल्यामुळें किंवा तें क्षीण होऊं लागल्यामुळें त्याला उपदेश करणें म्हणजे आकाश, पाणी किंवा वायु यांच्यावर ताडण करण्याइतकेंच व्यर्थ आहे! यास्तव वा चित्ता! तूं आतां क्षीण होऊं लागल्यामुळें तुझ्या मिथ्या स्वरूपाचा मी आतां त्यागच करतो म्हणजे झालें कारण, ज्याचा सर्वथा त्याग करणेंच उचित आहे, त्याला विनाकारण उपदेश करीत बसणें याच्यासारखा मूर्खपणा दुसरा कोणताच नाही, असें ज्ञाते पुरुष म्हणतात. तरी वा असन्मय चित्ता! मी निर्विकल्प व स्वयंप्रकाश असून माझी अहंकार-वासना आतां निमालेली असल्यामुळें अहंकार हेंच ज्याचें बीज आहे अशा तुझा आणि माझा वस्तुतः मुळींच संबंध नाही. अरे मूढा! 'हा देह म्हणजेच मी' या कुट्टृष्टीचा तूं आजपर्यंत अवलंब केला होतास, या अपराधाबद्दल तुझा त्याग करणेंच युक्त आहे. आतां ही कुट्टृष्टि जरी मिथ्याच उत्पन्न झालेली असली, तरी ती संशयरूपी विषानें युक्त असल्यामुळें महामारीप्रमाणें मूढांचा घात करण्यालाच कारणीभूत होते. यास्तव तुझा त्याग करणें अवश्य आहे. तुझें असन्मयत्व जाणणें म्हणजेच तुझा त्याग करणें होय. आतां तुझें स्वरूप असन्मय कसें आहे तें सांगतो. आत्मतत्त्व हें अनंत असल्यामुळें आणि मनाचें स्वरूप अत्यंत संकुचित असल्यामुळें, एखाद्या बेलफळामध्यें

हरीच्या जोडप्यानें रहाणें संभवत नाहीं त्याप्रमाणें, या देहाच्या परिच्छिन्न मनःस्थितिमध्ये आत्मभाव वास करणें मुळींच संभवनीय नाहीं. वा चित्ता ! एखाद्या खळग्याप्रमाणें अतिशय खोल असलेल्या आणि कामक्रोध सर्प, विंचू, पिशाच वगैरे भयंकर प्राण्यांच्या अस्तिवामुळे दुःख देण्याच्या अशा ह्या दुर्वासनेचा तू आश्रय केला आहेस, ही केवढी शोचनीय गोष्ट आहे ! परंतु काहीं झालें तरी मी या चांडाळणीच्या मार्गे धांवणार नाहीं, व तुझा त्याग केल्याशिवाय रहाणार नाहीं. एखाद्या अविचारी पोरावर भ्रांतीचा भंमल बसतो व तें मोहवश बनते; परंतु मी विचारसंपन्न झालेला असल्यामुळे 'मी देह' या अहंकाराच्या योगानें कल्पिलेल्या भ्रांतीचा पगडा माझ्यावर केव्हाहि बसणार नाहीं, हें पक्कें लक्षांत ठेव.

आतां पायाच्या आंगठ्यापासून तों मस्तकापर्यंतच्या सर्व शरीराचे राईएवढे तुकडे करून त्यांत 'अहं' म्हणून कोणी आहे कीं काय असें पाहूं लागलें, तर तो मुळींच सांपडत नाहीं तर मग तूं आहेस तरी कोण ? असें विचारशील, तर याचें उत्तर हेंच आहे कीं, मी दिकालादिकांनीं अपरिच्छिन्न असलेला आणि सर्व जगत्रयाला व्यापून राहिलेला असा एक-मेवाद्वितीय संविद्रूप आत्मा आहे. कालादि परिच्छेद मला मर्यादित करूं शकत नाहींत. तसेंच एकता, अन्यता, महत्ता, अणुता इत्यादि कल्पना माझ्या आत्मस्वरूपामध्ये वस्तुतः मुळींच संभवत नाहींत. अशा रीतीनें मी संवेदनात्मा असल्यामुळे मी तुला साक्षिरूपानें जाणतो व ज्याअर्थी तूं दुःख देण्यालाच कारणीभूत होतोस, त्याअर्थी विवेकजन्य बोधानें मी तुला आतां ठार करतो. देहाकडे पाहिलें तर त्यांत मांस, रक्त, अस्थी, प्राणवायु इत्यादिकांचाचून दुसरें काहींच दिसत नाहीं. मग हा अहंकार

आहे तरी कोठें ? स्पंद ही प्राणाची शक्ति आहे, ज्ञान ही महाचैतन्याची शक्ति आहे आणि जरामरण हे तर शरीराचे धर्म आहेत. मग हा 'अहं' आहे तरी कोण ? सारांश, मांस, रक्त, अस्थी, ज्ञानशक्ति व प्राणशक्ति हे सर्व पदार्थ 'अहं' पदार्थाव्यतिरिक्त आहेत; तर मग हा 'अहं' आला तरी कोठून ? शरीराकडे पाहूं लागावें तों त्यांत नाक, डोळे, जीभ, त्वचा, कान हे अवयव दिसतात, परंतु त्यांमध्ये 'अहं' म्हणून एखादा अवयव आहे असें आढळून येत नाहीं. परमार्थदृष्टीनें पाहिलें तर मन किंवा चित्त म्हणजे 'अहं' नव्हे व आत्मा हा तर शुद्ध चित्स्वरूप असल्यामुळे त्याला अहंकाराचा स्पर्श होणें केव्हाहि शक्य नाहीं. आतां अध्यारोपदृष्टीनें विचार करूं लागलें असतां जें जें इंद्रियगोचर दिसत आहे, तें तें सर्वच तो 'अहं' आहे. परंतु अपवाददृष्टीनें विचार करतां खऱ्या 'अहं' चा कोठेंच पत्ता लागत नाहीं. खरी सन्मय दृष्टी ती हीच असून प्रत्येक देहामध्ये परिच्छिन्नरूपानें असणारा जो 'अहं' त्याला वास्तविक अस्तित्वच नाहीं. परंतु अरण्यांत एकीकडे सांपडलेल्या हरिणबालकाला एखाद्या उन्मत्त लांडग्यानें घाबरवून सोड्यावें, त्याप्रमाणें मला आजपर्यंत अज्ञानरूपी धूर्त अहंकारानें फसवून अतिशय छळलें होतें. ह्या अज्ञानरूपी चोरानें माझ्या पारमार्थिक स्वरूपाच्या घनाचा इतके दिवस अपहार केला होता व माझे महद्भाग्य म्हणूनच या चोराचें स्वरूप मी आतां बरोबर ओळखलें असून इतःपर मी त्याच्या तावडींत केव्हाहि सांपडणार नाहीं. त्याची संगति आतापर्यंत झाली तेवढी पुरे झाली ! ज्याप्रमाणें एखाद्या मेघानें पर्वताचा आश्रय केला असला, तरी पर्वताचें आणि मेघाचें स्वरूप हीं अगदीं भिन्न असल्यामुळे त्यांचा संबंध वस्तुतः संभवत नाहीं

स्वाप्रमाणें माझे आणि अहंकाराचें स्वरूप पर-
स्परविरोधी असल्यामुळे अहंकाराचा आणि
माझा संबंध केव्हाच संभवत नाही. कारण,
माझे स्वरूप दुःस्वरहित आहे. आणि अहंकार
हा तर दुःस्वरूप आहे. अशा स्थितीत अहंका-
राचा आणि माझा संबंध होणार कसा ? आतां
या ठिकाणीं कोणी असें म्हणेल कीं, 'तुझ्या
ठिकाणीं जर अहंकाराचा अभाव आहे, तर तूं
बोलणें, चालणें वगैरे क्रिया कशा करतोस ?'
तर यावर माझे उत्तर हेंच आहे कीं, मी
एखाद्या नटाप्रमाणें व्यवहारापुरता तात्कालिक
अहंकार धारण करतो व अशा रीतीनें बोलणें,
चालणें, पाहणें वगैरे क्रिया करतो. परंतु मी
निरंतर आपल्या आत्मस्वरूपाचें अवलोकन
करीत असल्यामुळे माझ्या त्या स्वरूपामध्ये
अहंकाराला अवकाशच उरलेला नाही. चक्षु-
रादि इंद्रिये म्हणजे तत्त्वतः मीच आहे. परंतु
तीं माझ्या व्यतिरिक्त आहेत असें मानलें, तर
तीं जडच ठरत असल्यामुळे देहांत राहोत
किंवा दुसऱ्या कोठें निघून जावोत, त्यामुळे
माझ्या वास्तविक स्वरूपाची हानि होणें शक्य
नाहीं. शिव ! शिव ! हा 'अहं' कोण आणि
बाकी कल्पना कोणी व कशी केली कोण
जाणे ! हा 'अहं' रूपी वेताळ ताडापेक्षांहि
धिप्पाड आणि भयंकर असून तो जगद्रूपी
बालकाला भेबडावून सोडतो. ज्याप्रमाणें एखाद्या
हरिणानें एखाद्या तृणरहित आणि म्हणूनच
भेसूर दिसणाऱ्या पर्वतावर विनाकारण हिंदावें,
स्वाप्रमाणें मी इतके दिवस या अहंकाररूपी
खड्ड्यामध्ये न्यर्थ लोळत पडलों होतो ! जर
नेत्र हा आपल्या रूपविषयाचें ग्रहण करतांना
मी प्रत्यक्ष पाहतों, तर हा 'अहं' नांवाचा
दुःस्वदायक चोर मध्यें कोठून आला ? स्पर्श-
न्द्रिय हें जर स्पर्शाचें ग्रहण करतें असा माझा
प्रनुभव आहे, तर एखाद्या दुष्ट पिशाचाप्रमाणें

उत्पन्न होणारा हा 'अहं' मध्येंच आला कोठून ?
रसनेंद्रिय हें रस गृहण करण्याविषयीं उत्सुक
होऊन आपला विषय गृहण करतांना जर मी
प्रत्यक्ष पाहतों, तर हा 'अहं' मध्येंच जन्म
होऊन मीच त्या रसाचा भोक्ता आहे, असा
भ्रम कां बरें उत्पन्न व्हावा ? श्रवणोन्मुख झालेले
विचारे कान आपला शब्दविषय गृहण करीत
असतां या अहंकारानें निष्कारण उत्पन्न होऊन
त्याचा अभिमान धारण करावा, हें मोठें
चमत्कारिक नाही काय ? त्याचप्रमाणें घ्राणे-
न्द्रियानें गंधविषयाच्या लालसेनें सुवास घ्यावा
आणि या 'अहं' नामक आप्पलपोट्या चोरानें
तो वास मीं घेतला असें म्हणावें, हें मोठे विल-
क्षण आहे ! अशा रीतीनें सर्व इंद्रियांच्या
बाबतींत छुडबुड करणारा हा चोर आहे तरी
कोण ? या चोराचा कितीहि तपास केला तरी
त्याचा पत्ता लागत नाही. कारण उघडच आहे
कीं, ही अहंकाराची कल्पना मृगजळाप्रमाणें
मिथ्याच उत्पन्न होते व तिच्यामुळे 'मी देह'
ही जी भावना उत्पन्न होते, तोहि भ्रमच
आहे. यास्तव ही देहाहंभावरूपी वासना अजि-
बात टाकून दिली पाहिजे. आतां या ठिकाणीं
कदाचित् कोणी अशी शंका घेईल कीं,
वासनेचा सर्वस्वी त्याग केला, तर बाह्य प्रवृ-
त्तीचा अभाव होईल आणि बाह्य प्रवृत्तीच्या
अभावीं मनुष्याचें जीवितच अशक्य होऊन
जाईल. परंतु ही शंका बरोबर नाही. कारण,
हें शरीर चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारे जीवनाला
आवश्यक असलेलीं सर्व कर्मे वासनेच्या साहा-
य्यावांचूनच करीत असतें; व ज्या क्रिया
वासनारहित बुद्धीनें केल्या जातात, त्याच्या-
पासून सुखदुःखादि भयंकर दशा केव्हांहि
भोगाव्या लागत नाहींत. यास्तव वा चिरा !
मूर्ख इंद्रिये आणि वासना यांचा अजिबात
त्याग करून स्वभावतः प्राप्त होणारीं कर्मे तूं

करीत जा, म्हणजे तुला केव्हाहि दुःख भोगावें लागणार नाही. अरे मूढा ! ज्याप्रमाणें लहान मुलें मातीचीं खेळणीं करून तीं स्वतःच मोडून टाकतात व नंतर त्याकरितां विनाकारण शाक करूं लागतात, त्याप्रमाणें तूं ज्या वासना अज्ञानानें धारण केल्या आहेस, त्या अखेर विषयांच्या प्राप्तीनें व त्यांच्या लयानें तुझ्या दुःखालाच कारणीभूत होतील. वा निष्पापा ! ज्याप्रमाणें तरंगादि देखावे पाण्याहून भिन्न नसतात. त्याप्रमाणें वासनादि अखिल दृष्टी वस्तुतः आत्म्याहून वेगळ्या नाहीत असें ज्ञानी पाहतो. परंतु अज्ञ मनुष्याची दृष्टि याच्या उलट असते. इंद्रियरूपी बालकांनो ! ज्याप्रमाणें रेशमाचे किडे स्वतःपासून उत्पन्न झालेल्या तंतूंच्या योगानें आपणा स्वतःला बद्ध करून घेतात, त्याप्रमाणें तृष्णेच्या योगानें तुम्हीं आपला विनाकारण घात करून घेत आहां. तसेंच पखाद्या पर्वताच्या शिखरावरून जाणाऱ्या वाटसरूंची दृष्टि खालच्या तुटलेल्या कड्याकडे गेल्यामुळें त्यांना घेरी येऊन ते खोल दरींत पडतात, त्याप्रमाणें तृष्णेला वश झाल्यामुळें तुम्हीं जरामरणादिकांनीं युक्त असलेल्या संसारामध्ये लोळत पडतां. ज्याप्रमाणें मोत्यांच्या भोंकातून ओंवेलेला तंतु त्यांना बद्ध करून टाकतो त्याप्रमाणें तुम्हाला वासनेनें बद्ध करून टाकलें आहे. आतां वास्तविक पाहूं गेलें तर वासना ही कल्पनेच्या योगानें उत्पन्न झालेली केवळ भ्रांति असून संकल्पत्यागरूपी कातरीच्या योगानें तिला कापून टाकतां येतें. ज्याप्रमाणें गायूची झुळुक ही प्रकाशमान होणाऱ्या दीपांच्या नाशाला कारणीभूत होते, त्याप्रमाणें इंद्रियांनो ! ही वासना तुमच्या मोहाला आणि नाशाला कारण झाली आहे. यास्तव वा चित्ता ! तूं सर्व इंद्रियांचा कोशच असल्यामुळें सर्व इंद्रियांचें ऐक्य करून आपल्या असत्त्वरूपाला जाणून

त्याचा त्याग कर आणि शुद्ध बोधरूपी निर्वाण-स्थिति प्राप्त करून घेऊन तिच्यामध्ये निरंतर स्थिर हो. सारांश वा चित्ता ! अनंत विषयरूपी विषूचिका (पटकी) आणि अहंकाररूपी वासना यांचा त्याग कर, मनाला जें जें इष्ट वाटत असतें तें तें परिणामीं अनर्थकारक असतें हें लक्षांत ठेवून तूं इष्ट विषयाच्या त्यागरूपी युक्तीचा अवलंब कर, अज्ञाननिरास कर आणि मरणादि सर्व भयांच्या पळीकडील पूर्णानंदस्वरूपी भगवत्स्थितीप्रत जाऊन पोहोंच. "

सर्ग ५३

—:—

१. वासना आणि अहंकार यांच्यापासून आत्म्याची अलिप्तता, शरीर आणि मन याचे घेर.

उद्दालकः—चित् ही अपार आणि अनंत असून अव्याकृत आकाशाहूनहि सूक्ष्म असल्यामुळें तिचें आक्रमण करण्याला वासनादिक केव्हाहि समर्थ होऊ शकत नाहीत. वासना म्हणजे बुद्धि आणि अहंकार ह्यांच्यामधील चित्प्रतिबिंबाच्या योगानें जड इंद्रियांनीं ग्रहण केलेल्या विषयाचे सूक्ष्म संस्कार असून त्या वस्तुतः असद्रूप असल्या, तरी मिथ्याच उत्पन्न झालेल्या वेताळाप्रमाणें जीवांना दुःख देण्याला कारणीभूत होणाऱ्या ह्या वासनांचा मन आगृत आणि स्वप्न ह्या स्थितीमध्ये पुनःपुन्हां अनुभव घेतें. परंतु मी चिद्रूप असल्यामुळें ह्या वासना मला केव्हाच स्पर्श करूं शकत नाहीत. मनाच्या दुष्ट स्वभावामुळें उत्पन्न झालेल्या संसारस्थितीचें हा बेह ग्रहण करो किंवा तिचा त्याग करो, मी चिद्रूप असल्यामुळें ही संसार-स्थिति मला लिप्त करूं शकत नाही. चैतन्य हें सर्वव्यापी असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं जन्ममरणाच्या कल्पना वास्तविक केव्हाहि

संभवत नाहीत. अशा स्थितीत प्राणी मरतो असें जें म्हणतात, त्याचा अर्थ तरी काय ? तसेंच तो कोणाकडून आणि कसा मारला जाणार ? चित् ही सर्वात्मक असून सर्व वस्तूचें जीवितसर्वस्व असल्यामुळें तिच्या ठिकाणीं जगणें ही निराळी कल्पना उत्पन्न होणार कोठून ? सारांश, सर्व देश, सर्व काल आणि सर्व वस्तू ह्यांना व्यापून राहणाऱ्या चित्सवरूपामध्ये जगणें ही संकुचित कल्पना उत्पन्न होण्याचे कारणच नाही. अर्थात्, त्यासंबंधाची इच्छाहि उत्पन्न होण्याचा संभव नाही. जगणें आणि मरणें ह्या कुकल्पनांची परंपरा केवळ मनानेंच उत्पन्न केलेली असून विमल आत्म्याशीं ह्या दुष्ट कल्पनांचा संबंध केव्हांच पोहोचूं शकत नाही. ज्याच्या ठिकाणीं 'मी देह आहे' अशी भावना उत्पन्न झाली असेल, त्याच्यावर, देहाचा भाव आणि अभाव, अर्थात् जन्म आणि मरण, ह्या कल्पनांचा पगडा बसावा, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु शुद्ध आत्म्यामध्ये 'मी देह' या अहंभावाला अवकाशच नसल्यामुळें त्याच्यासंबंधाने जन्म आणि मरण ह्या कल्पना संभवणार तरी कशा ? असा 'देह मी' या भावनेसंबंधानें विचार करूं लागलें तर ती भावना अहंकार, मन किंवा जगांतील पदार्थवर्ग ह्यांपैकी कोणापासूनहि उत्पन्न झालेली आहे, असें म्हणतां येत नाही. कारण, अहंकार हा चित्प्रतिबिंबामुळें उत्पन्न झालेला आहे. परंतु प्रतिबिंब हें मिथ्या असल्यामुळें त्याच्या योगानें उत्पन्न झालेला अहंकार निःसंशय मिथ्या आहे, असेंच म्हणावें लागतें. त्याचप्रमाणें मनसुद्धां मृगजळाप्रमाणें मिथ्याच भासमान होणारें आहे. अशा रीतीनें अहंकार आणि मन असद्रूप असल्यामुळें त्यांच्यापासून 'मी देह' ही अहंभावना उत्पन्न होणार तरी कशी ? आतां जगांतील पदार्थसमुदाया-

कडे पाहूं लागावें, तों ते जड आहेत असेंच दिसून येत असल्यामुळें त्यांच्यापासून देहासंबंधाची अहंभावना उत्पन्न होण्याचा संभव मुळींच दिसत नाही. सारांश, देह रक्तमांसमय आहे, मन हें विचारानें नष्ट होणारें आहे आणि चित्तादि सर्व भाव निःसंशय जड आहेत. अशा स्थितीत 'मी देह' ही भावना उत्पन्न होणार कुठून ? इंद्रियें हीं नेहमीं आपापल्या विषयांमध्ये जागृत व्यापृत झालेलीं असतात आणि सर्व पदार्थ पदार्थरूपानें स्थित असतात. तर मग ही अहंभावना उत्पन्न होणार कुठून ? सत्वगुणादि आपल्या प्रकाश, प्रवृत्ति आणि मोह असल्या व्यापारांत गढून गेलेले असतात, आणि प्रवृत्तिरूपी प्रकृति ही नेहमीं आपल्या मूल स्वरूपामध्ये, अर्थात् गुणसाम्यावस्थेमध्ये स्थित असते आणि सत् जें ब्रह्म हें तर आत्मभावामध्ये निरंतर विश्रांति घेत असतें; अशा स्थितीत अहंभावरूपी भावनेला अवसर मिळणार कोठून ? ह्या देहामध्ये जो चिदात्मा आहे तो सर्वग, सर्वदेहस्थ व सर्व कालमय असा महान् आणि केवळ परमात्म्याचें मीच तो या भावानें अनुसंधान करीत असतो. अशी स्थिति असता हा देहमात्राचा अभिमान धारण करणारा 'अहं' कोणत्या आकाराचा आहे, कोणत्या जातीचा आहे, कोणत्या ठिकाणीं आहे ? तसेंच त्याचें सात्त्विक स्वरूप काय, त्याचा निर्देश कोणत्या शब्दांनीं करावयाचा, तो कोणत्या वर्णाचा आहे, तो कोणत्या कारणानें उत्पन्न झाला आहे आणि तो कशाचा विकार आहे ? असा हा 'अहं' पदार्थ भावरूप समजून मी त्याचें ग्रहण करूं कीं अभावरूप समजून त्याचा त्याग करूं ? या अहंकाराचें वर्णन करतां येत नसल्यामुळें, तसेंच तो भावरूप आहे कीं अभावरूप आहे यासंबंधाची उपपत्ति लागत नसल्यामुळें तो

असद्रूप ठरून त्याचा मी जो आत्मा त्याच्याशी वस्तुतः कांहीं संबंध नाही, असेंच म्हणजे माग पडते. सारांश, अशा रीतीने अहंकार असत्य आहे आणि त्याचा कोणार्शी कोणचाच संबंध नाही असे म्हणावे लागते व अशी वास्तविक स्थिति असल्यामुळे मिथ्या अहंकाराच्या कल्पनेमुळे उत्पन्न होणारी 'मी' 'तू' ही द्वैत कल्पना आपोआपच लीन होऊन जाते. एवंच, जगामध्ये जे जे स्थित आहे, ते ते सर्व ब्रह्मरूप आहे. तसेंच मी सद्रूप आणि तद्रूप आहे. अशा स्थितीत मी व्यर्थ शोक कां करावा? जे शुद्धस्वरूप आहे तेच जर जगद्रूपाने सर्वत्रस्थित आहे, तर त्या अद्वैत स्वरूपामध्ये परिछिन्न अहंकाराला अवकाश कोठून मिळणार? या जगात वस्तुतः पदार्थश्री नसून तिच्या रूपाने सर्वव्यापी आत्माच आहे. आतां जगांतील पदार्थ सत्य आहेत असे क्षण-भर मानले तर त्यांचा आणि आत्म्याचा संबंध कसा जडतो, हे सांगतां येजे शक्य नाही, अर्थात्, ही गोष्ट प्रमाणाने सिद्ध करता येत नसल्यामुळे ही पदार्थश्री मिथ्या आहे, असेंच म्हणावे लागते. मन हे आपल्या कल्पित अवयवरूपी इंद्रियाच्या योगाने स्वप्नां-तील स्थितिप्रमाणे आंतल्या आंत व्यापार करीत असते, व ते बाहेर जाऊन जगांतील पदार्थांना स्पर्श करू शकत नाही. तसेंच इंद्रिये आणि बाह्य विषय चित्तत्वाला केव्हांहि लीप्त करू शकत नाहीत. अशा स्थितीत कोणाचा, कोणार्शी व कसा संबंध आहे असे म्हणतां येईल? वाळूचे कण आणि सुया यांचा ज्याप्रमाणे परस्परसंबंध घडू शकत नाही, त्याचप्रमाणे देह, इंद्रिये, मन आणि चित्तत्त्व हीं जरी एकत्र दिसून आली, तरी त्यांचा वास्तविक संबंध होणे केव्हांहि शक्य नाही. सारांश, हा अहंकाररूपी महाभ्रम हा शांत होत नाही, वरचेवर वाढते. ज्याप्रमाणे

मिथ्याच उत्पन्न झालेला असून त्याच्यामध्ये गुरफटून गेलेले लोक 'हे माझे' आणि 'हे बाचे' अशा भ्रमांत विनाकारण पडतात. हा अहंकाराचा चमत्कार तत्त्वज्ञानाच्या अभावी उत्पन्न झाला असून सूर्यकिरणांच्या योगाने बर्फ वितळून जावे, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान होतांच हा अहंकार क्षीण होतो. वस्तुतः आत्म्या-व्यतिरिक्त या जगांत दुसरे कांहींहि नाही. यास्तव सर्व ब्रह्म आहे अशी भावना करीत मी आतां अनुभवसिद्ध प्रत्यक्तत्वाचे अनु-संधान करतो. आकाशाच्या वर्णाप्रमाणे मिथ्याच उत्पन्न झालेल्या ह्या अहंकारभ्रमाचे पुनःपुन्हां स्मरण न हांणे हेच त्याचे श्रेष्ठ विस्मरण होय. यासाठी या अहंकारभ्रमाचा समूल त्याग करून शरदऋतूमधील आकाश स्वस्वभावाने स्थित असते, त्याप्रमाणे शांत-चित्त होऊन मी आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये कायमचा स्थिर होतां. कारण, या अहंकार-रूपीभ्रमाचे अनुसंधान मनुष्याला अनर्थपरंपरे-मध्ये पाडते, त्याची पातके वृद्धिंगत करते आणि त्याला संताप उत्पन्न करते. दुर्वासनारूपी जलाने युक्त असलेल्या हृदयरूपी आकाशामध्ये अहंकाररूपी भेव स्फुरण पावू लागला, म्हणजे देहरूपी कंदबवृक्ष दोषरूपी मंजरीच्या योगाने फुलून जातो. मरणाचा शेवट पुनर्जन्मांत होतो आणि जीविताचा शेवट मरणावि-दुःखपरंपरेत होतो व जगांतील सर्व भोग्य वस्तूंचे अस्तित्व अभावाने खंडित होते. हर हर! ही स्थिति किति कष्टप्रद आणि शोचनीय आहे! 'मला हे प्राप्त झाले आणि आतां यापुढे मी हे प्राप्त करून घेईन,' अशा तऱ्हेची संतापजनक पीडा मूर्ख मनुष्यांना भोगावी लागते व ग्रीष्मऋतूमधील सूर्यकांत-मण्यांतील अभिप्रमाणे ही त्याची पिडा केव्हांच

एखादी जलानें ओंखबलेली मेघमाला प्रचंड पर्वत-
 शिखराकडे धांवत जाते, त्याप्रमाणें या जगांतील
 विषयांच्या संबंधाची भावाभावरूपी चिंता
 नेहेमी अहंकाराच्या मागोभाग धांवत सुटते.
 परंतु हा अहंकार एकदां अजिबात नाहीसा
 झाला, म्हणजे संसारवृक्ष शुष्क आणि रसहीन
 होऊन जातो व त्यामुळें एखाद्या पाषाणाला
 अंकुर फुटणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें या
 संसारवृक्षाला पुन्हां केव्हांहि अंकुर उत्पन्न
 होत नाही. तृष्णारूपी नागिणी ह्या देहरूपी
 वृक्षामधील बिळांचा आश्रय करून राहिलेल्या
 असतात; परंतु विचाररूपी गरुडाचा एकदां
 उदय झाला, म्हणजे ह्या तृष्णारूपी नागिणी कोठें
 निघून जातात, त्याचा पत्ताहि लागत नाही !
 हें विश्व मिथ्या अज्ञानापासून उत्पन्न झालें
 असल्यामुळें त्याची जी सत्यता प्रतीत होते,
 ती केवळ भ्रमामुळेंच प्रतीत होते, हें उघड
 आहे. अशा स्थितींत 'मी' 'तू' इत्यादि भेद-
 व्यवहार तरी सत्य कसा असणार ? उत्पत्तीचें
 कारण होण्याला योग्य नसलेल्या अज्ञानापासून
 हें जग निष्कारणच उद्भवलें आहे. अर्थात्,
 जें अकारणच उत्पन्न होतें, त्याला सत्य तरी
 कसे म्हणावें ! एवंच, घट बनण्यापूर्वी मृत्तिके-
 मध्यें घट होता त्याप्रमाणें असलेल्या ह्या देहाची
 उत्पत्तीपूर्वी जी स्थिति होती, तीच सध्या आहे
 व पुढेहि तीच कायम राहील. ज्याप्रमाणें
 पाण्यावरील तरंग उत्पन्न होण्यापूर्वी व ते
 नाहीसि झाल्यानंतर पाण्याची शांत स्थिति असते
 व मधल्या स्थितीमध्ये आपली सौम्यता टाकून
 पाणी किंचित् कालपर्यंत लाटांच्या रूपानें चंचल
 झालेले दिसलें, तरी तें पाणीच असते, त्याप्रमाणें
 देहादि वस्तू जरी ब्रह्माहून कांहीं काल भिन्न
 दिसल्या, तरी त्या तत्त्वतः ब्रह्मस्वरूपच आहेत.
 हा क्षणभंगुर देह एखाद्या तरंगाप्रमाणें
 स्वरूपापासूनच वास्तविक च्युत झालेला असतां

तो देह म्हणजेच आत्मा अशा दृढ भावनेमुळें
 जे मनुष्य त्याच्यावर विसंबून राहतात, ते
 दुर्दैवी असून अशा प्राण्यांना अखेरीस दुःख
 भोगावें लागणें अपरिहार्य आहे. हे देहादि-
 पदार्थ आरंभी आणि अखेरीस अस्तित्वांत
 नसतात आणि मधल्या स्थितीमध्ये आत्म-
 स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें भासमान होतात.
 यास्तव ह्या परिच्छिन्न वस्तूसंबंधानें मनानें
 आस्था बाळगणें सर्वथा अनुचित आहे. हें
 लिंगशरीर आपल्या उत्पत्तीच्यापूर्वी आणि
 नाशानंतर चिद्रूप आणि शांत असतें. अर्थात्,
 मधल्या स्थितीमध्ये तें भासमान होत असलें,
 तरी तें वस्तुतः चिद्रूपच आहे. आतां या
 ठिकाणीं असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, स्थूल-
 सूक्ष्मादि देह असद्रूप असतां त्यांचा भास
 तरी कां उत्पन्न होतो ? ' तर ह्याचें उत्तर
 असे आहे कीं, स्वप्नस्थिति, भ्रम झालेल्या
 मनुष्याची स्थिति, एखाद्या अमली पदार्थ
 सेवन केल्यामुळें उत्पन्न झालेली उन्मत्तदशा,
 नावेंतून जात असतां नदीतीराची दिसणारी
 उलटी गति, वातापित्तदिकांच्या योगानें
 झालेला विकार, दृष्टिविकारामुळें आकाशात
 दिसणारा दोन चंद्रांचा भ्रम, एखाद्या प्रियतम
 वस्तूच्या लाभामुळें उत्पन्न होणारा विलक्षण
 आनंद, तसेंच कामादि विकारांमुळें होणारी
 दशा इत्यादि स्थितीमध्ये ज्या गोष्टी अस्ति-
 त्वांत नसतात, त्या भ्रमामुळें किंचित्काल
 भासमान होतात. परंतु ती स्थिति नाहीशी
 झाली, म्हणजे पूर्वी भासमान होणाऱ्या वस्तू
 आपोआपच क्षीण होतात. याच न्यायानें
 स्थूलसूक्ष्मादि देहांचा भ्रम आत्मस्वरूपाच्या
 ज्ञानामुळें निःसंशय बाधित होतो. वा चित्ता !
 या जगांतील सर्व वस्तू सत्य आहेत, असा तूं
 आपला बिनाकारण भ्रम करून घेतलेला अस-
 त्यामुळें त्यांच्या संयोगवियोगापासून सुख-

दुःखांचा उदय होऊन तुला नेहेमी पीडा होत असते. आतां स्वप्न आणि जगद्भ्रम यांच्या-मध्ये जर कांहीं फरक असेल तर तो इतकाच आहे कीं, स्वप्नस्थितीतील भ्रम अल्प कालपर्यंत टिकतो आणि हा जगताचा भ्रम जीवन्मुक्तस्थिति प्राप्त होईपर्यंत टिकतो. ही कालाची न्यूनाधिकताहि तूं आपल्या कल्पनेनेच निर्माण केली आहेस. परंतु स्त्रीपुत्र इत्यादिकांचें मरण हें जरी कार्पनिक असलें, तरी त्यांना सत्य समजून त्यांच्या ठिकाणीं आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्याला दुःख भोगावें लागतें, त्याप्रमाणें वा चित्ता ! या जगांतील सर्व वस्तू आणि त्यांचे संयोगवियोग परमार्थसत्य आहेत, अशी तुझी भावना झालेली असल्यामुळे तुला या संसारांत दुःखमिश्रित सुख भोगावें लागतें. परंतु हा तुझा अपराध नसून तुझ्या ठिकाणीं अहंभाव धारण करणारा जो मी त्या माझाच तो अपराध असून, त्यामुळे मृगजळाप्रमाणें मिथ्या असतां हि तूं मला सत्य भासतोस; व जें जें तूं करतोस तें तें मीच केल्यारखें होतें. यासाठीं भोगाच्या योगानें परिपूर्ण असें हें दृश्य जग मिथ्या आहे असा बुद्धीचा दुर्बलनिश्चय झाला, म्हणजे मन उन्मन होतें आणि हेमंत ऋतूतील मंजरीप्रमाणें सर्व भोगवासना आपोआप अस्तंगत होतात, अथवा मी चिद्रूप आहे व माझा चित्ताशीं कोणत्याहि तऱ्हेचा संबंध नाही, अशा साक्षात्कारवृत्तीचा आश्रय करून मनाचें विषय-चिंतनरूपी व्यसन अजिबात टाकून दिलें, म्हणजे चित्ताला आत्मस्वरूपाची विश्रान्ति स्वभावतःच प्राप्त होऊं लागते. विषयोन्मुख होणें हें चित्ताचें व्यसन बनलेलें आहे. परंतु त्याला विषयांपासून पराङ्मुख करून स्वरूपोन्मुख करावें; व अशा रीतीनें परमात्मस्वरूपी ज्ञानीमध्ये त्याला भस्मसात् करून टाकलें,

म्हणजे तें आपल्या शाश्वत आणि निर्मळ स्थितीपत जाऊन पोहोंचतें.

उपाप्रमाणें एखादा वीर पुरुष रणांगणांत शत्रूशीं लढतां लढतां आपल्याला मरण आल्यास आपण स्वर्गलोकाप्रत जाऊन पोहोंचणार आहों, असा बुद्धीचा निश्चय करून टाकतो व अशा रीतीनें मनाचा निश्चय करून आपल्या देहावरील आसक्तीचा निरास करतो आणि स्त्रीपुत्र, धन इत्यादि ऐहिक विषयांवरील आसक्तीचें आपल्या मनांतून उच्चाटन करून निधड्या छातीनें शत्रूबरोबर लढतो आणि आपल्या संकल्पाप्रमाणें धारातीर्थी पतन पावून स्वर्गलोकाला जिंकतो, त्याप्रमाणें मी देहापासून भिन्न आहे असा साक्षात्कार करून घेऊन आणि विषयवासनांचा सर्वस्वी त्याग करून मन हें आपल्या स्वतःचा नाश करून घेतें आणि अशा रीतीनें अखेरीस परमपदाप्रत जाऊन पोहोंचतें. मन हा मनाचा शत्रु आहे आणि मन यांचा संबंध आधार आणि आधेय यांच्या संबंधासारखा आहे; म्हणजे शरीर हें एखाद्या घटाप्रमाणें आधार असून मन हें घटांतील पाण्याप्रमाणें आधेय आहे. अर्थात्, एखादा घट फुटला किंवा त्यांतील पाणी ओतून टाकलें म्हणजे त्यांचा आधाराधेय-भाव नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें शरीर आणि मन आपैकीं एकाचा अभाव झाल्यानें त्या दोहोंचा संयोग नाहीसा होतो. परंतु शरीर नाहीसें झालें तरी मन कायमचें नाहीसें झालें, असें म्हणतां येत नाही. शरीर आणि मन हीं रागद्वेषयुक्त असून तीं एकमेकांच्या अत्यंत विरुद्ध आणि परस्पोषजीवी आहेत. अर्थात्, मूलअज्ञानासह त्यांचा नाश झाल्याशिवाय जीवाला खरें सुख प्राप्त होणें केव्हांच शक्य नाही. विषयोपभोगाकरितां उत्पन्न झालेलें शरीर नाहीसें झालें, तरी जोपर्यंत मन कायम आहे

तोपर्यंत नवे नवे देह उत्पन्न होणें अनिवार्य आहे. देह नाहीसा होतांच मनहि नाहीसें झालें असें म्हणणें, म्हणजे आकाशांतून संचार करणाऱ्या स्त्रीनें भूमीला व्यापून टाकलें, असें म्हणण्याइतकें हास्यास्पद आहे. सारांश, जोपर्यंत शरीर आणि मन या दोन परस्परविरोधी वस्तू एकत्र आहेत, तोपर्यंत दोन सैन्यांच्या मध्यमार्गी उभा असणाऱ्या मनुष्यावर तरवारीचे धाव आणि बाणांचे वर्षाव होऊन त्याला अपरिमित दुःख भोगावें लागतें, त्याचप्रमाणें जीवाला हजारों अनर्थपरंपरा भोगाव्या लागतात. परस्परविरुद्ध असलेल्या देहमनांचा ज्यांमध्ये संसर्ग होतो, अशा विषयोपभोगांत रममाण होणाऱ्या मनुष्याला वडवानलांत टाकल्यास तो तेथेंहि रममाण होऊं शकेल, असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही. एखाद्या लहान मुलानें बक्ष्याची कल्पना करावी, त्याप्रमाणें या मनानें आपल्या संकल्पानें देहाची कल्पना केलेली असून तें मन त्याला यावज्जीव अन्न देऊन पुष्ट करतें आणि त्याला आपल्या अभिनिवेशापासून—आसक्तीपासून उत्पन्न होणारीं सर्व तऱ्हेचीं दुःखें देतें. त्याचप्रमाणें मनानें दिलेल्या पीढेच्या योगानें संतप्त झालेला देह मनाला ठार मारण्याची इच्छा करतो. अर्थात्, दुर्विषयाच्या सेवनाने तो मनामध्ये राग, द्वेष, शोक, मोह, पाप इत्यादि विकार उत्पन्न करून त्याला दुःख देण्याचा प्रयत्न करतो. आतां यावर अशी शंका उत्पन्न होण्याचा संभव आहे कीं, 'देह हा मनापासून उत्पन्न झालेला असून तो व्याख्या पुत्राप्रमाणें आहे. अशा स्थितीत तो आपल्या पितृस्थानीय मनाला ठार कां मारतो? तर याचें उत्तर असें आहे कीं, बाप आततायी बनून मुलाला ठार मारण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तर मुलगासुद्धां बापाला ठार मारण्याचा प्रयत्न करतो; व यांत अन्याय्य असें काहींच

नाहीं. परंतु वास्तविक पाहूं गेलें तर या जगांत कोणी कोणाचा शत्रु नाही आणि कोणी कोणाचा मित्रहि नाही. जे प्राणी आपल्याला सुख देतात, त्यांना आपण मित्र समजतो आणि जे प्राणी आपल्याला दुःख देण्याला कारणीभूत होतात, ते आपले शत्रु आहेत असें आपण मानीत असतो. अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळें मनाकडून पिडित झालेला देह आपल्या मनाला मारण्याची इच्छा करतो व त्याचप्रमाणें मनसुद्धां आपल्यास होणारीं सर्व दुःखे क्षणांत शरीरावर लादण्याची इच्छा करतें. एवंच, देह आणि मन हीं स्वभावतःच परस्परविरुद्ध असल्यामुळें आणि एकमेकांना दुःखप्रद होत असल्यामुळें त्यांचा परस्परसंबंध जुळल्यावर मनुष्याला सुख होणें शक्य आहे काय? आतां मनच क्षीण झालें असतां देह हा दुःखाचें माहेरघर बनू शकत नाही व यामुळें मनाचा क्षय करून टाकण्यासाठीं उत्कंठित झालेला देह, ज्ञान आणि त्याचीं साधनें प्राप्त करून घेण्याकरितां, धडपड करीत असतो. आतां यावर कोणी असे विचारिल कीं 'मनाला क्षीण करून टाकण्यासाठीं देह प्रयत्न करीत असतो, तर मनानें तरी देहनाशासाठीं प्रयत्न कां करूं नये?' परंतु हा आक्षेप बरोबर नाही. कारण, ज्याच्या ठिकाणीं विवेक उत्पन्न झालेला नाही, अशा मनानें शरीर नष्ट करून टाकलें, किंवा न टाकलें, तरी तें नेहेमीं अनर्थाळाच कारणीभूत होत असल्यामुळें देहाच्या नाशामुळें मनाची इष्टसिद्धी होणें केव्हांहि शक्य नाही, व यामुळेंच तें देहाचा नाश करण्याचा प्रयत्न करीत नाही. मन आणि शरीर हीं जडरूप असलीं, तरी परस्परांशीं संबद्ध झालेलीं असल्यामुळें मेघ आणि सरोवर यांच्याप्रमाणें तीं एकमेकांना पोषक होतात. तीं परस्परविरुद्ध असतांहि अन्योन्य तादात्म्याध्यासामुळें एकरूप

बनतात व जल आणि अग्नि यांचा संयोग स्वयंपाक वगैरे व्यवहाराला जसा उपयोगी पडतो तशी त्यांची एकरूपता ज्याप्रमाणे दुःखाला कारणीभूत होते, त्याचप्रमाणे मोक्षसाधनाच्या बाबतीतही त्या दोघांचा मोठा उपयोग होतो. आतां देह हा चित्ताच्या अधीन असल्यामुळे, चित्तक्षय झाला म्हणजे देहाचाहि समूल क्षय होतो आणि चित्त वृद्धिंगत होऊं लागलें म्हणजे वृक्ष जसा शेंकडों शाखांच्या योगानें विस्तार पावतो तसा देहसुद्धां वाढीस लागतो. मन क्षीण झालें म्हणजे देह स्वाभाविकपणेंच वासनारहित होतो, परंतु केवळ देह क्षीण झाल्यानें मन क्षीण होऊं शकत नाही; यास्तव मनुष्यानें मन क्षीण करण्याचा प्रयत्न करावा. मनोरूपी अरण्यामध्ये संकल्परूपी वृक्ष वृद्धिंगत झालेले असून त्यावर तृष्णारूपी लता वाढलेल्या आहेत. यास्तव संकल्पवृक्ष आणि त्यांवरील तृष्णारूपी लता तोडून टाकून हें मनोरूपी अरण्य मी आतां साफ करून टाकतों आणि अशा रीतीनें त्या विस्तृत भूमीमध्ये सुखानें विहार करतों. मनांतील संकल्पांचा नाश करून टाकला म्हणजे त्यांचा मनपणा शिष्टाक राहणार नाही; तर वर्षाऋतु संपतांच आकाशातील मेघ शांत होतो, त्याप्रमाणें वासनाजाल शांत झाल्यामुळे माझे मन शांत होईल. सप्तधातूंच्या योगानें बनलेला हा देह माझा शत्रु असून, मन क्षीण झाल्यानंतर तो नाहीसा होवो किंवा तसा राहो, मला त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य ताहीं. विषयोपभोगांच्या योगानें मनाला संतुष्ट करण्यासाठीं ज्या शरीराची आवश्यकता उत्पन्न होते, त्या शरीराशीं माझा यत्किंचित्हि संबंध नाही व मी त्या शरीराचा कोणी नाही. तसेंच विषयोपभोगांपासून ज्या क्षणिक सुखाची प्राप्ति होते, त्या सुखाशीं तरी मला काय करावयाचें आहे? मी देह नव्हे असें मानण्याला मोठें

सबळ कारण आहे तें हें कीं, शवाच्या ठिकाणीं सर्व अवयव शाबूत असतां पाहणें, ऐकणें इत्यादि व्यवहार करण्याला तें शव समर्थ होत नाही. यास्तव माझे वास्तविक स्वरूप देहातीत आहे; तसेंच मी नित्य आणि स्वयंप्रकाश आहे, मी आकाशातील सूर्याचाहि प्रकाशक आहे, यांत तिळमात्र शंका नाही, मी अज्ञ नाही व मला दुःख माहीत नाही. अनर्थ आणि यातना यांचा माझ्या आत्मस्वरूपाला स्पर्शहि होऊं शकत नाही. हें शरीर नाहीसें होवो, किंवा आहे या स्थितींत कायम टिको, मी आपल्या अनामय आणि दुःखरहित अशा आत्मस्वरूपामध्ये स्थित आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या राजापुढें क्षुद्र मनुष्य उभे राहूं शकत नाहीत, त्याचप्रमाणें माझ्या सर्वव्यापी आत्मस्वरूपापुढें वासना, मन इंद्रिये इत्यादि क्षुद्र विषय येऊं शकत नाहीत. मी आतां त्या परमपदाप्रत जाऊन पोहोंचलों आहे, मी केवळ आत्मस्वरूप बनलों आहे, मी विजयी झालों आहे, मी शांत, निरंश, निरीच्छ आणि निर्वासन झालों आहे, ज्याप्रमाणें तिळांतून तेल काढलें म्हणजे त्या तेलाचा आणि तिळांचा कांहीं संबंध उरत नाही, त्याप्रमाणें मन, इंद्रिये व देह यांचा आणि माझा आतां मुळींच संबंध राहिलेला नाही. आतां प्रारब्धशेष भोगण्याकरितां मी आपल्या श्रेष्ठ स्वरूपापासून जरी किंचित् चलित झालेला दिसलों, तरी पूर्ववासनेशीं माझा वस्तुतः कांहीं संबंध नाही असें अनुसंधान करीत असल्यामुळे, हा माझा देहेंद्रियादि परिवार आतां माझ्या करमणुकीचा विषय होऊन बसला असून तो माझ्या भोंवतीं शोभत आहे. तसेंच स्वच्छता, पूर्णकामता, सत्ता, हृद्यता, सत्यता, विदितात्मता, आनंदिता, उपशमिता, मृदुभाषिता, पूर्णता, निर्लोभता, अबाधितस्वभावता, क्रांतिब्रजा,

एकतानता, सर्वैकता, निर्भयता, अद्वैतता इत्यादि भाष्या कांता अभ्युदयशाली, सम, शांत आणि सौभाग्ययुक्त असून त्या सुंदरी माझी निरंतर सेवा करीत असतात. माझे आत्मस्वरूप नित्य आणि सर्वव्यापी असून त्याच्यामध्ये सर्व तच्चेच्या कल्पना संभवतात. सारांश, सर्व विषयासंबंधाचे रागद्वेष आणि स्वाध्यापासून उद्धवणारीं सुखदुःखे हीं माझ्या मनांतून आतां अजिबात नाहीशीं झालीं आहेत. यास्तव मोहरहित, निर्मनस्क आणि विकस्परहित झालेला मी, शरदृतुमधील आकाशांत एकाद्या मेघानें लीन व्हावें त्याप्रमाणें, सर्व दृश्यभावाचा त्याग करून आपल्या निर्मल आत्मस्वरूपामध्ये मी आतां कायमची विश्रान्ति घेतों.

सर्ग ५४

—:०:—

१. सर्व विकस्परजालाचा निरास करून वैष्णवी अनुची भावना करीत उद्दालक मुनि समाधीमध्ये विश्रान्ति घेतो.

श्रीवासिष्ठः—राघवा! अशा रीतीनें आपल्या विशुद्ध आणि उदार बुद्धीच्या योगानें निर्णय केल्यानंतर तो उद्दालकमुनि आपले नेत्र अर्धोन्मीलित करून पद्मासन घालून बसला. ॐ हें एक अक्षर परब्रह्माचें प्रतीक असून, ज्यानें ॐकाराचा उच्चार केला त्याला परमपदाची प्राप्ति झाल्याशिवाय रहात नाही, असा बुद्धीचा पूर्ण निश्चय करून त्या मुनीनें एकाद्या घाटें-लील लोळा हलविल्यामुळे घुमणाऱ्या नादाप्रमाणें उच्चस्वरानें ॐकाराचा उच्चार करण्याला सुरुवात केली, व मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत असलेल्या ॐकारस्वरूपी ब्रह्मचैतन्याशीं एकरूप

होण्याला शरीरांतील कूटस्थजीवचैतन्य उन्मुख होईपर्यंत त्यानें ॐकाराचा उच्चार चालविला. अशा रीतीनें ॐकाराचा उच्चार करीत असता ॐमधील सोडतीन मात्रांपैकी पहिल्या मात्रेचा, म्हणजे अकाररूपी उदात्त मात्रेचा उच्चार करतांच त्याचा प्राणवायु मूलाधारांतून निघून ओठापर्यंत येई, व त्यामुळे अगस्तिमुनीनें प्राशन केलेला सागर ओकून टाकावा त्याप्रमाणें त्याच्या शरीरांतील प्राणवायूचा रेचक हाई. याप्रमाणें त्याच्या शरीरांतून बाहेर निघणारा प्राणवायु, घरट्याचा त्याग करून निघालेला पक्षी आकाशांत जाऊन उडत रहातो त्याप्रमाणें, ब्रह्मभावनें भरून टाकलेल्या वाह्य आकाशांत जाऊन राही; व प्राणवायु बाहेर पडतांना त्याच्या संघर्षणामुळे हृदयांत भावनेमुळे उत्पन्न होणारा अग्नि, सोसाट्याच्या वाऱ्यामुळे पसरणारा वर-ण्यांतील दावानल एखाद्या शुष्क वृक्षाला जाळून टाकतो त्याप्रमाणें त्याच्या सर्व शरीराला जाळून टाकी. ॐकारामधील प्रथम अंशाचा—अकाराचा उच्चार करीत असता त्या मुनीची स्थिति भावनेमुळे अशा प्रकारची होऊन जाई. त्याकरितां उद्दालक मुनीनें हठयोगांतील प्राणायामाचा अभ्यास केला होता असें नाही. कारण, हठयोग हा दुःखप्रद आहे. ॐकारामधील दुसऱ्या मात्रेचा, म्हणजे उकाररूपी अनुदात्त मात्रेचा मंद्र उच्चार करीत असतां एखाद्या घटांतील उदकाप्रमाणें त्याच्या प्राणवायूची आपोआप समस्थिती होऊन कुंभक होई, त्यावेळीं त्याचा प्राणवायु बाहेर किंवा आंत, खाली किंवा वर, अथवा दिशामध्ये जात नसे; तर स्तंभित केलेल्या पाण्याप्रमाणें तो क्षुब्ध होऊन तेणेंकरून उत्पन्न होणारा अग्नि आकाशांतील विद्युलतेच्या चमकेप्रमाणें क्षणांत शांत होई; परंतु त्यामुळे शरीराचें बर्फाप्रमाणें शुभ्र भस्म झालें आहे, असें आढळून येई. सुखदायक

१. हे सिद्धासनाचें उपलक्षण घ्यावें. सर्ग ५४ पहा,

पूरकशय्येवर आरूढ झाल्यानंतर देहातील अस्थी स्पंदरहित आणि पांढऱ्या शुभ्र झाल्या आहेत, असा प्रकार त्याच्या अंतर्मुख वृष्टीला गोचर होई. त्यानंतर ते स्थूल शरीराचे आणि त्यांतील अस्थींचे भस्म प्रचंड प्राणवायूच्या प्रवाहाने वरील आकाशांत उडवून लावले आहे, व त्या अस्थिभस्माचा रुद्राच्या नेहमीच्या व्रताप्रमाणे तपाच्या योगाने अत्यंत कृश झालेल्या आपल्या सूक्ष्म शरीरावर लेप लावला गेला आहे, असे त्याला आढळून येई. तदनंतर ते अस्थिभस्म सर्व गगनाला व्यापून टाकी व शरदृतूमधील ढगांप्रमाणे क्षणांत कोठे निघून जाई, त्याचा पत्तासुद्धा लागत नसे ! परंतु उद्दालकाची ही दुस्तथा मात्रेच्या अभ्यासांतील कुंभकस्थितिहि केवळ भावनेमुळे होऊन जाई, त्याकरिता त्याने हठयोगाचा आश्रय केला होता असे नाही; कारण, हठयोग हा दुःखदायक आहे. ॐकारामधील तिसऱ्या भागाचा म्हणजे मू या शांतिप्रद अक्षराचा उच्चार करतांच त्याच्या शरीरांत प्राणवायू भरू लागून पूरक होई. यावेळी त्याचे प्राण भावनेने चैतन्यातील अमृतस्वरूपाच्या मध्यभागी स्थित होत व तेणेंकरून वर्षाचा स्पर्श होतांच अंगाला शीतलता येते त्याप्रमाणे, त्याचे प्राण शांत होऊन जात. पुढे क्रमाक्रमाने आकाशांतील धुराचे लोट शीतल मेघ बनतात, त्याप्रमाणे गगनकोशांत संचार करणारे त्याचे प्राण चंद्रमंडलरूप बनत. अशा रीतीने चंद्रमंडलांत प्रविष्ट झालेले त्याचे प्राणवायू 'धर्ममेघ' नांवाच्या समार्धातस्थ्याप्रमाणे आल्हादाने परिपूर्ण होऊन जाळीतून येणाऱ्या चंद्राच्या किरणांच्या बनणाऱ्या स्फटिकदंडाप्रमाणे अमृतमय झाले. त्या प्राणवायूची ती अमृतवारा, शंकराच्या मस्तकावरून पडणाऱ्या

आकाशगंगेप्रमाणे आकाशातून खाली उतरून त्याच्या शरीराच्या अवशिष्ट असलेल्या भस्मावर येऊन पडली. त्यामुळे ज्यामध्ये मंदरपर्वताचे मंथन चाललेले आहे अशा क्षीरसमुद्रातून पारिजातवृक्ष उत्पन्न व्हावा, त्याप्रमाणे शरीर चतुर्भुज झाले आणि त्याची कांति चंद्रबिंबाप्रमाणे शोभायमान होऊन लागली. अशा रीतीने त्या उद्दालक मुनीचे शरीर नारायणाच्या देहाप्रमाणे बनले व त्याचे नेत्र आणि मुखकमल विकसित होऊन रमणीय आणि तेजस्वी दिसू लागले. ज्याप्रमाणे पाण्याच्या प्रवाहांनी एखादे सरोवर तुडुंब भरून टाकावे किंवा वसंत ऋतूमध्ये रसानी वृक्षाचा अंतर्भाग परिपूर्ण करावा, त्याप्रमाणे त्याच्या अमृतमय प्राणांनी त्याचे शरीर ओतप्रोत भरून टाकले. चक्राकार भोंब्यांनी पसरत जाणाऱ्या पाण्याने गंगानदी भरून जावी त्याप्रमाणे षड्चक्राच्या मार्गाने पसरत उभ्या रहाणाऱ्या कुंडलिनीला त्याच्या प्राणवायूने भरून टाकली. सारांश, वर्षाकाल निघून जातांच ज्याप्रमाणे पृथ्वीचा पृष्ठभाग अतिशय स्वच्छ आणि प्रसन्न दिसू लागतो, त्याप्रमाणे त्या उद्दालक मुनीचे शरीर ॐकाराचा उच्चार करीत असतां केल्या जाणाऱ्या भावनांमुळे अतिशय निर्मल होऊन समाधीचा अभ्यास करण्याविषयी उन्मुख झाले.

तदनंतर त्या उद्दालक मुनीने पचासनावर स्थित होऊन एखाद्या उन्मत्त हत्तीला बंधनस्थानी बांधून ठेवतात, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या पांचही ज्ञानेन्द्रियांना बांधून निर्बिकल्पसमाधीमध्ये स्थिर होण्याकरिता प्रयत्न चालविले. प्रथम त्याने आपले मन शरत्कालांतील आकाशाप्रमाणे निर्मल करण्याला सुरुवात केली. आशा, तृष्णा, लोभ इत्यादि विकारांचा प्रादुर्भाव होऊन त्याच्या योगाने बहिर्मुख होणाऱ्या मनाला ज्ञात करण्यासाठी त्याने

१. 'प्रसन्नयानेऽप्यकुशीदस्य सर्वथा विवेकख्याते. धर्ममेघः समाधिः ॥' वात. बोग ४।२९

प्राणायामाचा अभ्यास केला व त्यामुळे त्यांचे प्राणवायुरूपी चंचल हरिण स्थिर झाले. परंतु एखाद्या अर्धवट रोंबलेला खुंटा त्याला बांधलेल्या दोरीने ओढला असतां उपटला जाऊन दूर नेला जावा, त्याप्रमाणे त्याचे मन संसारचित्तनामुळे निर्विकल्पसमाधीच्या स्थितीपासून ओढून नेले जाऊ लागले. अशा रीतीने अधोभागी धांवणाऱ्या आपल्या चित्ताला त्याने विवेकबलाने मार्गे परतवले आणि एखाद्या सेतूने पाण्याला क्षणांत अडकवून टाकावे, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या मनाला समाधीमध्ये निरुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर संध्याकाळच्या वेळी एखादे कमल अर्धवट मिटले जावे व त्यामुळे त्यातील मध प्राशन करणारे दोन भ्रमर स्तब्ध व्हावे, त्याप्रमाणे त्याने आपले नेत्र अधोन्मीलित केले; व त्यामुळे त्याच्या डोळ्यातील बुबुळे स्पंदरहित होऊन शोभू लागली. ज्याप्रमाणे एखाद्या चक्रवर्तीराजाच्या जन्मकाळी शुभसूचनार्थ वायूच्या शीतल आणि मंद मंद लहरी वाहू लागतात, त्याप्रमाणे त्या मुनीच्या प्राणापानवायूंचा प्रवाह सौम्य अशा रीतीने वाहू लागला. तिळांतील तेल ज्याप्रमाणे प्रयत्नाने निराळे करतात, त्याप्रमाणे त्या मुनीने दृढ प्रयत्नाने आपली इंद्रिये विषयापासून परावृत्त केली आणि एखादे कांसव आपले अवयव आंत ओढून घेत, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या इंद्रियांना अंतर्मुख करून झांकून ठेवले. ज्याप्रमाणे एखाद्या लहानशा भाड्यात एकाएकी झांकून ठेवलेला मणि आपले दूर पसरलेले किरण बाहेरच्या बाहेर टाकून देतो, त्याप्रमाणे त्या प्रबुद्ध मुनीने सर्व बाह्य विषयांचा त्याग केला व एखाद्या वृक्ष मार्गशीर्ष महिन्यांत आपणामधील रसांना लीन करतो, त्याप्रमाणे आपल्या मनांतील वासनांना त्याने अधिष्ठानस्त्वामध्ये लीन करून टाकले. ज्याप्र-

माणे एखाद्या पाण्याने भरलेल्या भांड्याचे तोंड फडक्याने बांधून तो उलटा टांगून ठेवला असतां पाणी बाहेर पडण्याला वाव नसल्यामुळे आतील पाण्याचा दाब त्या घटाच्या सर्व रंध्र-कोशांवर पडतो, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या पाठीचा कणा ताठ करून मूलाधाराचा अवष्टंभ करून गुदाकुंचन केले; व अशा रीतीने आपल्या शरीरांतील नऊ द्वारांमधील वायूचे आकर्षण करून त्यांना आपल्या हृदयांत स्थिर केले. ज्याप्रमाणे मेरुपर्वताने रत्नांच्या योगाने प्रकाशमान होणाऱ्या आणि कल्पवृक्षावरील पुष्पांच्या योगाने रणमीय दिसणाऱ्या शिखराला धारण करावे त्याप्रमाणे आत्मरत्नांच्या प्रकाशाने युक्त असलेल्या आणि रजतमरहित म्हणून स्पष्ट प्रसन्नमुखरूपी कमलाच्या योगाने मनोरम दिसणाऱ्या आपल्या मानेला त्याने समरूपेंत स्थिर धारण केले आणि एखाद्या उन्मत्त हत्तीला विध्य पर्वतांमधील खळग्यांत युक्तीने अडकवून ठेवावे, त्याप्रमाणे प्रत्याहारादि उपायांच्या योगाने त्याने आपल्या मनाला वश करून हृदयात स्थिर केले. यामुळे त्याचे चित शरदऋतूतील आकाशाप्रमाणे अतिशय-निर्मल आणि सौम्य दिसू लागून एखाद्या शांत आणि परिपूर्ण अशा सागराप्रमाणे शोभू लागले. अशा रीतीने चितप्रसादामुळे ब्रह्माकार स्थितीपत जाऊन पोहोचल्यानंतरहि त्याच्या चित्तांत मधून मधून विपरीत भावना उदय पावत; परंतु वरचेवर स्फुरण पावून उडणाऱ्या मशकांना वायु उडवून लावतो, त्याप्रमाणे आपल्या ब्रह्माकारवृत्तिप्रवाहाचा विच्छेद करणाऱ्या त्या विकल्पाचा तो तत्काल निरास करी. इतके झाले तरी ते विकल्प पुनः पुन्हां डोके वर काढीत आणि त्याच्या समाधीचा भंग करू लागत; परंतु ज्याप्रमाणे एखाद्या शूर योद्धा रणांगणामध्ये आपणांसमोर येणाऱ्या शत्रूंवर

तलवार चालवून त्यांचीं डोकीं सपासप कापून काढतो, त्याप्रमाणे आपल्या शुद्ध मनाच्या योगाने तो असल्या विकल्पांना कोठच्या कोठे उडवून टाकी. अशा रीतीने सर्व विकल्पांना छिन्नभिन्न करून टाकल्यानंतर तमोगुणरूपी अंधकाराने आच्छादित झालेला आणि चंचल-वृत्तिरूपी काजळाच्या योगाने कलंकित झालेला विवेकरूपी सूर्य त्याला आपल्या हृदयरूपी आकाशामध्ये दिसू लागला. परंतु लगेच अंतःकरणांत सत्त्वगुणाच्या भावना करून, वायूने काजळाला उडवून लावावे त्याप्रमाणे, सम्यक्ज्ञानाच्या योगाने त्याने त्या तमोगुणाचा निरास केला. अशा रीतीने तमोगुण अस्तंगत होतांच, रात्रीचा अंधकार नष्ट झाल्यानंतर एखाद्या कमलाने उदय पावणाऱ्या सूर्याने युक्त असलेल्या प्रातःसमयाकडे पहावे त्याप्रमाणे, त्याने आपल्या हृदयांत तेजाचा विशाल पुंज पाहिला. परंतु ज्याप्रमाणे एखाद्या हत्तीच्या छाव्याने स्थलकमलांनी युक्त असलेल्या वनाचा विध्वंस करावा, त्याप्रमाणे, त्याने त्याहि भ्रमाचा निरास केला; व एखाद्या वेतालाचे रक्ताचा प्रवाह पाहतांच त्याला पिऊन टाकावे, त्याप्रमाणे अधिष्ठानतत्वांच्या दर्शनाने त्या तेजोभ्रमालाही त्या मुनीने बाधित करून टाकले. सारांश, रजोगुणाच्या योगाने समाधिस्थितींतून वारंवार चाळवले गेलेले त्याचे मन अखेरीस रात्रीच्या वेळच्या कमलाप्रमाणे किंवा मदिरा प्राशन करून धुंद झालेल्या मनुष्याप्रमाणे गाढ निद्रासुख अनभवू लागले. परंतु ज्याप्रमाणे वायूने मेघमालेला, हत्तीने नीलकमलिनीला किंवा सूर्याने रात्रीला क्षीण करावे, त्याप्रमाणे विवेकप्रबोधाच्या योगाने त्याने त्या निद्रेलाहि नाहीसे करून टाकले. अशा रीतीने झोपेचा पगडा उडाल्यानंतर सूर्याकडे पहाणाऱ्या मनुष्याला आकाशांत

माराच्या पिसांप्रमाणे निरनिराळ्या रंगाचे काल्पनिक आकार दृग्गोचर होतात, त्याप्रमाणे त्याच्या मनाला अनेकविध वासनांच्या यांगाने चिदाकाशात निरनिराळे आभास दिसू लागले. परंतु एखाद्या मेघाने तमालपुष्पाला बिशीर्ण करून टाकावे, वायूने धुवयाला नष्ट करावे किंवा दीपाने अंधकाराला खाऊन टाकावे, त्याप्रमाणे त्याने त्या आकाशभावनेचाहि निरास केला. त्यानंतर मैत्रेय नामक मद्य प्राशन करणारा मनुष्य निद्रेनंतरहि मूढच रहातो, तद्वत्च त्याचे मन मूढ बनले. परंतु, रात्रीच्या योगाने पृथ्वीवर उत्पन्न झालेल्या जाड्याचा सूर्याने निरास करावा, तद्वत्, या मेहाचाहि त्या महाबुद्धिमान उद्दालकाने निरास केला. एवंच, अशा क्रमाने तेज, तम, निद्रा, मोह इत्यादि वृत्तींचे परिमार्जन केल्यानंतर त्याचे मन क्षणभर निर्विकल्प-समाधीच्या अनिर्ध्वनीय स्थितीमध्ये विश्रान्ति पावले. परंतु ती दिव्य स्थिति त्याला प्राप्त होते न होते, तांच बा रामभद्रा! ज्याप्रमाणे एखाद्या सरोवराचे पाणी पाटांतून वहात वहात शेतांत जाते व त्या पाण्याने शेत तुडूंब भरले म्हणजे ते पुन्हा उलट आपल्या मूळ स्थानाकडे वळते, त्याप्रमाणे त्याची वृत्ति पुनः बाह्यप्रपंचाकार झाली. लगेच त्याने आपल्या संवत्कलेला स्वस्वरूपामध्ये पुनः स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला; व त्याने बहुतकाळ धानाचा अभ्यास केलेला असल्यामुळे आणि निर्विकल्पसमाधीमधील आनंद त्याला अनुभूत असल्यामुळे त्या संस्काराच्या साहाय्याने तो जेव्हा आपल्या मनाला आवरून स्वरूपोन्मुख करू लागला, तेव्हा सुवर्णाचा अलंकार बनावा, त्याप्रमाणे त्याची वृत्ति सविकल्पसमाधीमध्ये स्थिरता पावू लागली. एखाद्या घटांतील चिखल शुष्क होऊन तो घटाला चिकटून घट रूप

बनावा तद्वत्, सविकल्पसमाधीच्या अभ्यास-
क्रमानें त्याचें चित्त इंधनरहित अग्नीप्रमाणें
क्षीण होत होत अखेर दूध आणि पाणी एक-
जीव व्हावें त्याप्रमाणें चिदेकरस बनलें. अशा
रीतीनें त्याच्या चित्ताचा चित्तभाव नाहीसा
होताच तरंगादि भेदांचा नायनाट करून समुद्रानें
जलाचें सामान्यरूप धारण करावें, त्याप्रमाणें
त्याच्या चित्तांतील चित्प्रतिबिंब चिद्विबस्थिती-
प्रत जाऊन पोहोंचलें. सारांश, निर्विकल्पसमा-
धीचा परिपाक शास्त्र्यामुळें ज्यामधील सर्व
द्वैताभास अस्तंगत झाला आहे, अशा सर्वाधि-
ष्ठानभूत शुद्ध चिदाकाशाच्या अत्युच्च स्थिती-
प्रत तो जाऊन पोहोंचला; व त्या स्थितीमध्ये
ब्रह्मादि देवांना प्राप्त होणाऱ्या नित्य निरतिश-
यानंदाचा तो जणुं अनंत सागरच बनला.
अशा रीतीनें आपल्या शरीराचें शोधन करून
आणि त्याच्या अतीत होऊन तो सत्तासामान्य-
रूप बनला व त्याचा चित्तवृत्तिरूपी हंस आत्मा-
नंदसरोवरामध्ये पोहूं लागला आणि त्यामुळें
शरदतूमधील निर्मल आकाशांतील पूर्ण चंद्रा-
प्रमाणें शोभूं लागला. अखेरीस आत्मानुभवाच्या
अद्वितीय आणि अनिर्वचनीय स्थितीप्रत जाऊन
पोहोंचलेला तो उद्दालकमुनि निर्वातप्रदेशांतील
दीप, चित्रांतील मूर्ति, निस्तरंग समुद्र किंवा
पर्जन्यवृष्टीनंतर जलशून्यतेमुळें मूकवृत्ति धारण
करणारा मेघ यांच्याप्रमाणें शांत आणि स्थिर
दिसूं लागला. अशा त्या दिव्य स्थितीमध्ये
पुष्कळ काल लोटल्यानंतर आकाशांत संचार
करणारे सिद्ध, विद्याधर व देव यांचे संघच्या
संघ त्याच्या दृष्टीस पडले. ते सिद्धसमूह, तसेंच
अप्सराचे गण त्याच्या भोवतीं जमा झाले, व
इंद्र, सूर्य इत्यादि श्रेष्ठ लोक प्राप्त करून
देणाऱ्या सिद्धी त्याच्यापुढें हात जोडून उभ्या
राहिल्या. परंतु ज्याप्रमाणें एखादा गंभीर आणि
ज्ञांत वृत्तीचा पुरुष बाल्यावस्थेतील बिलासांचा

आदर करीत नाही, त्याप्रमाणें त्या ब्रह्मज्ञान-
संपन्न उद्दालकानें त्या सिद्धिजालांकडे दुकून-
सुद्धा पाहिलें नाही. सारांश, उत्तरायणांत सूर्य
जसा उत्तरतटावर सहा महिने रहातो, त्याप्र-
माणें सर्व सिद्धींना दूर झुगारून देणाऱ्या त्या
मुनीनें त्या गुहेमध्ये समाधिस्थितींत सहा
महिने घालविले. त्या आनंदमंदिरामध्ये रहात
असतां ज्ञानाच्या सातव्या भूमिकेपर्यंत अभ्यास
केल्यानंतर सिद्ध, देव, साध्य, तसेंच ब्रह्मादि
देव ज्या पदामध्ये रहातात, अशा जीवन्मुक्त
पदाप्रत तो जाऊन पोहोंचला. इकडे आत्म-
स्वरूपाच्या नित्यनिरतिशयानंदाचा आस्वाद
घेतां घेतां तो उद्दालकमुनि सुखदुःखादि क्षुद्र-
वृत्तींच्या पलीकडे जाऊन स्वयंप्रकाश आणि
पूर्ण अशा आत्म्याशीं समरस झाला. ज्याप्रमाणें
एखाद्या स्वर्गमुख भोगलेल्या मनुष्याला भूलोक-
सुखाची किंमत वाटेनाशी होते, त्याप्रमाणें
आत्मानुभवाचा दिव्य आनंद मनुष्यानें हजारों
वर्षे भोगला किंवा क्षणभर भोगला, तरी त्याचें
मन क्षुद्र विषयामध्ये आसक्त होणें केव्हाहि शक्य
नसतें. तें पद प्राप्त होणें हीच परमोच्च गति,
तीच खरी खरी शांति आणि तेंच शाश्वत
कल्याणकारक श्रेय होय. अशा त्या सर्वश्रेष्ठ
पदाच्या ठिकाणीं ज्याला विश्रांति प्राप्त झाली,
त्याला या जगद्भ्रमाची पुन्हां बाधा होणें
अशक्य आहे. तें परमपद ज्या साधूना एकदां
प्राप्त झालें त्यांना, नंदनवनाची प्राप्ति झालेल्या
मनुष्यांना खदिरवृक्षांनीं युक्त असलेल्या अरण्यांत
जाऊन रहण्याची कालत्रयी इच्छा होत नाही त्या-
प्रमाणें, ह्या दृश्य जगाच्या स्थितीमध्ये रहाण्याची
पुन्हां इच्छा उत्पन्न होणें शक्य नाही. ज्या मनु-
ष्यांनीं श्रवण, मनन, समाधि ह्या साधनांच्या
योगानें अपरोक्षसाक्षात्कार करून घेऊन त्या
महदानंदाची पदवी प्राप्त करून घेतली त्यांच्या

नाहीं तद्वत्, दृश्य जगाची यत्किंचित्हि किंमत वाटत नाही. ज्या मनुष्याचें चित्त एकदां त्या परमपदाच्या ठायी विश्रांति घेऊं लागलें, त्याला समाधिस्थानदेशमध्ये क्वचित् (ज्ञानाच्या सहाय्या भूमिकेंत) इतरांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला असतां जगताचे भान होतें, व क्वचित् (ज्ञानाच्या सातव्या भूमिकेंत) जगताचें भान मुळींच असत नाही. असो. पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणें सर्व सिद्धींना दूर झुगारून देऊन त्या उद्दालक मुनीनें समाधिस्थितीमध्ये सहा महिने घालविल्यानंतर चैत्र महिन्यांत सूर्यानें धुम्याचें पटल बाजूला सारून बाहेर पडावें त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या समाधीचें विसर्जन केलें. देह-भानावर येतांच त्या तेजस्वी मुनीनें चेहोंकडे दृष्टि फेंकली, तो ज्याची अंगकांति चंद्र-बिंबाप्रमाणे स्निग्ध आणि मधुर आहे, ज्या नमस्कार करण्याकरितां अत्यंत उत्सुक झालेल्या आहेत, ज्यांच्या हातांतील चव-च्यांवरून मंदारपर्वतावर शुभ्र वर्णाचे धुळीचे कण उडालेले आहेत आणि ज्यांच्या सुंदर हातांमध्ये पताका शोभत आहेत अशा रमणीय अप्सरा, ज्यांवरून मंदारपर्वतावरील धुळीनें आच्छादित झालेले भ्रमर उडत आहेत आणि ज्यावर उत्तमोत्तम पताका स्फुरण पावत आहेत अशा विमानांचे समुदाय, त्याचप्रमाणे ज्यांच्या करकमलांमधून पवित्र दर्भ शोभत आहेत असे आमच्यासारखे मुनि आणि विद्याधरांच्या संघानें वेष्टित झालेले विद्याधर त्याच्या दृष्टीस पडले. ते सर्वजण त्या महात्म्या उद्दालकमुनीला म्हणाले:—'भगवन्! आमच्या-कडे कृपादृष्टीनें अवलोकन करा. हें विमान आम्हीं आपल्याकरितां आणलें आहे. तरी ह्यांत बसून आपण स्वर्गलोकाला चला. कारण, या जगामध्ये जे जे श्रेष्ठ भोग प्राप्त होण्यासारखे आहेत त्यांच्या परमसीमेची भूमि जर कोणती

असेल, तर ती स्वर्ग हीच होय. यास्तव विभो! आपण आमच्याबरोबर स्वर्गांत चला व त्या-ठिकाणीं आपल्याला अभिमत आणि उचित असतील असे भोग कल्पपर्यंत खुशाल भोगीत रहा. या जगांत जे जे महान् महान् पुरुष सर्व तऱ्हेच्या तपश्चर्या करण्यांत आपल्या आयुष्याचा व्यय करतात, त्यांचें त्यांचें अखेरचें ध्येय स्वर्गातील भोग भोगणें हेंच असतें. ज्याप्रमाणें एखाद्या हत्तीला खुष करण्याकरितां त्याच्या भोंवतीं हत्तिणींनीं जमावें, त्याप्रमाणें भगवन्! आपली सेवा करण्याकरितां ह्या पहा विद्याधरांच्या सुंदर स्त्रिया या ठिकाणीं कल्पवृक्षांवरील फुलांचे हार तयार करून आणि हातांत चवऱ्या धारण करून आपल्या सभोंवतीं उभ्या राहिल्या आहेत. या जगांत धर्म आणि अर्थ त्यांचें जर कोणतें सार असेल, तर ते काम हेंच असून कामाचें सार कोणतें असेल, तर तें उत्तमोत्तम स्त्रिया हेंच होय. ज्याप्रमाणें सुवासिक मंजरी वसंतऋतू-मध्येच उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें उत्तमोत्तम तरुणी स्वर्गामध्येच पैदा होतात.' अशा रीतीनें भाषण करणारे ते देव आपले अथिती आहेत असें समजून उद्दालक मुनीनें त्यांची यथासांग पूजा केली; परंतु त्यांनीं केलेलें स्वर्गाचें वर्णन ऐकून त्याच्या मनावर मोहाचा यत्किंचित्सुद्धा पगडा बसला नाही. तो मुनि आतां आत्मनिष्ठ झालेला असल्यामुळे स्वर्गाच्या ऐश्वर्यवर्णनानें त्याला हर्ष झाला नाही किंवा त्या ऐश्वर्या-संबंधानें त्याच्या मनांत तिरस्कराबुद्धिहि उत्पन्न झाली नाही. त्या सिद्धगणाला उद्देशून तो फक्त इतकेंच म्हणाला कीं, 'अहो सिद्धांतो! आपण आतां येथून गमन करावें; व असं शब्द उच्चारून तो मुनि लगेच निर्विकल्पसमाधीमध्ये स्थिर झाला. अशा रीतीनें विषयोपभोगासंबंधानें पूर्ण-पणें विरक्त झालेल्या त्या उद्दालक मुनीची कांहीं दिवस सेवा केल्यानंतर ते सिद्धहि तेथून

निघ्नूने गेले. पुढें जीवन्मुक्तस्थितीप्रत जाऊन पोहोचलेल्या त्या मुनीनें अरण्ये, ऋषींचे आश्रम, मेरु, मंदर, कैलास, हिमालय, विंध्य वगैरे पर्वत, तसेंच निरनिराळीं द्वीपे, उपवने, दिशा, जंगले, अरण्यभूमी यांच्यामध्ये यथेच्छ आणि यथासुख संचार केला. तेव्हांपासून त्या उद्दालक मुनीनें पर्वतांवरील गुहांमधून ध्यानलीला करण्यांत आपला काळ कंठला. अशा रीतीनें ध्यानाभ्यास करीत असतां तो कित्येक वेळां एखाद्या दिवसानंतर देहमानावर येई, तर कित्येकवेळां एखाद्या महिन्यानंतर, वर्षानंतर किंवा कचित् काहीं वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर समाधींतून जागा होई. पुढे पुढें त्याचें चित्त समाधीमध्ये इतकें मुश्तिग्र झालें कीं, बाह्यतः व्यवहार करीत असतांही त्याच्या समाधीचा भंग होत नसे. वृत्ति चिदाकार करण्याचा अभ्यास करतां करतां अखेरीस त्याच्या ठिकाणीं अपरिच्छिन्न चिद्भाव बिंबला व त्यामुळे मूर्त्याचा प्रकाश भूमीवर मारखा पसरावा. त्याप्रमाणें सर्व भूतांबंधाचा समत्वभाव त्याच्या वृत्तीमध्ये आरूढ झाला. पुढें पुढें चित्तासामान्याच्या चिराभ्यासामुळे तो सत्तासामान्याच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला; व तेणेंकरून चित्रांतील सूर्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं ह्या दृश्य जगासंबंधानें वृत्तिचे उदयास्त होत नाहीसे झाले, सारांश, चित्तवृत्तीमधील सर्व विक्षेप गलित होऊन ज्याला नित्यनिरतिशयानंदरूपी परमपदार्चा प्राप्ति झाली आहे, अखिल कर्मबीजाचा क्षय होऊन आणि जन्मपाश नष्ट झाला अमून सर्व संदेह अस्तंगत झाले आहेत, अशा तऱ्हेचा तो उद्दालक मुनि शगदृतूमधील आकाशाप्रमाणें शांत, अपरिच्छिन्न, निरतिशय-सुखस्वरूप आणि आवरणशून्य अशा ब्रह्मबाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला.

सर्ग ५५

—:—:—

१. सत्तासामान्याचे लक्षण. २. उद्दालकाने योग युक्त होऊन देहत्याग केल्यानंतर खिखिनी नामक देवी त्याचें शव भूषण म्हणून धारण केलें.

श्रीरामः—भगवान् ! आपण आत्मज्ञानरूपी दिवस उत्पन्न करणारे सूर्य, संशयरूपी तृणाला दग्ध करून टाकणारे अग्नि आणि अज्ञानापासून उत्पन्न होणारा तापत्रयरूपी दाह शांत करणारे जणुं चंद्रच आहां. यास्तव मी आपल्याला असें विचारतों कीं, सत्तासामान्य याचा अर्थ काय ?

श्रीवासिष्ठः—राववा ! या जगांत विषयांचा अत्यंत अभाव आहे अशी निरंतर भावना करीत गेल्यानें चित्त क्षीण होऊन जी स्वतः-सिद्ध आणि चिन् व अचित् अशा दोहोंमध्ये अनुस्यूत असणारो सत्ता अवशिष्ट रहाते, तिलाच सत्तासामान्य हें नांव दिलें जातें. सर्व वृत्तीमध्ये प्रतिबिंबित होणारी चित् अखिल दृश्याचा सम्यक्ज्ञानानें बाध होऊन जेव्हा चित्यांशरहित बनते आणि बिंबचैतन्यामध्ये लीन होते, तेव्हां आकाशाप्रमाणें अति स्वच्छ अशी जी सत्ता शिल्पक राहते, तिला सत्तासामान्य ही संज्ञा प्राप्त होते. जेव्हा चित्तवृत्तीमध्ये अभिव्यक्त होणारें चैतन्य, बाह्य आणि आंतर अशा सर्व दृश्यां बाधित करून आपल्या पागमार्थिक स्वरूपाने वास करूं लागतें, तेव्हां त्या चित्ताच्या स्थितीला सत्तासामान्य ही संज्ञा प्राप्त होते. ज्या वेळीं सर्व भूतें आपल्या वास्तविक स्वरूपानें प्रकाशित होतात, अर्थात् चिन्मात्र बनतात, त्यावेळीं त्या स्थितीला सत्तासामान्य हें नांव दिलें जातें. ज्याप्रमाणें एखादें कांसव आपले पाय आंत आकर्षण करून घेतें, त्याप्रमाणें दृष्ट्याकडे दृश्य या दृष्टीनें न पाहिल्यामुळे जेव्हां

ते आपल्या मूळच्या आत्मस्वरूपामध्ये लीन होतें, तेव्हां त्या स्थितीला सत्तासामान्य हें नांव दिलें जातें. सर्व भूतांमध्ये आत्म्याचा भगवद्भाव पाहणें ही ज्ञानाच्या सप्तम भूमिकेवर आरूढ झालेल्या पुरुषाची परमोच्च दृष्टि असून सदेह व अदेह मुक्तीमधील स्वरूपास्थिती जरी सारखीच असली, तरी ती परमदृष्टि हाच त्या दोन्ही स्थितींमधील विशेष आहे. निष्पापा रामा ! ही दृष्टि पांचव्या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाच्या समाधिमध्ये असते ही गोष्ट खरी; तथापि ज्ञानाच्या मातव्या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या पुरुषाच्या व्युत्थानदशेतहि ही स्थिति कायम असते. परंतु केवळ अज्ञ पुरुषाला ही सम्यक् ज्ञानापासून उद्दिन होणारी परमोच्च ज्ञानदृष्टि केव्हाहि प्राप्त होत नाही. ही दृष्टि जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी बाणलेली असून अमल तत्त्ववेत्ते- जीवन्मुक्त पारदादि सिद्धरसांप्रमाणे किंवा आकाशमार्गातील वायू-प्रमाणें अनामक्त राहून भूतलावर संचार करित असतात. राघवा ! ह्या ज्ञानदृष्टीमध्ये परिणत झालेले आमच्यासारखे पुरुष पृथ्वीवर खुशाल संचार करित फिरतात; व नारदादि मुनी आणि ब्रह्मा, विष्णु, शंकर इत्यादि ईश्वर ऊर्ध्व लोकांमध्ये यथेच्छ विहार करित असतात. उद्दालक मुनीच्या ठिकाणी हीच दिव्य ज्ञान-दृष्टि बाणलेली होती व ह्या सकलभयनाशक दृष्टीचा अवलंब करून तो जगद्गृहामध्ये प्रारब्धक्षय होईपर्यंत वास करित होता. अशा रीतीनं पुष्कळ काळ लोटल्यानंतर देहाचा त्याग करून आपण विदेहमुक्तस्थितीमध्ये रहावं, असा त्याच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झाला. अशा तऱ्हेचा निश्चय करून त्या गुहे-मध्ये पल्लासनावर बसून आणि पद्मासन घालून त्याने आपले नेत्र अधोन्मीलित केले, गुदद्वाराचा निरोध करून शरीरांतील नव

द्वारांमधील वायूचा संयम केला आणि शब्द-स्पर्शादि वर्त्तींना हृदयांत आणून त्यांना भाव-नेनें परमार्थरूप बनविलें. त्यानें प्राणवायूचा निरोध केला, आपली मान सरळ रेषेत धारण केली व जिथेचें टोक टाळ्यांतील छिद्रामध्ये घालून आणि अशा रीतीनें तें द्वार बंद करून खेचरी मुद्रा केल्यामुळे त्याचें मुख तेजस्वी दिसें लागले. खेचरी मुद्रेमुळे त्याच्या दांतांच्या कवळ्या एकमेकांना चिकटलेल्या नव्हत्या व त्याचे मन आणि दृष्टि बाहेर नव्हती किंवा आंत नव्हती, अधोभागी नव्हती किंवा उर्ध्वभागी नव्हती; तसेंच विषयामध्ये असक्त झालेली नव्हती, किंवा शून्यही बनलेली नव्हती. प्राणादि वायूचा निरोध केला गेल्यामुळे त्याच्या मनाचें चांचव्य नाहीसे झालें होतें व त्याचें मुख प्रसन्न दिमत होतें. तसेंच बा राघवा ! चिद्रूप अशा ब्रह्मानन्दाचा अनुभव घेत असल्यामुळे त्याच्या सत्रांगावर रोमांच उभे राहिले होते. त्याच्या अंतःकरणांतल चित्प्रतिबिंबानें चिद्विषयामध्ये प्रवेश केला आणि चिन्मात्राच्या अनुसंधाना-म्यसामुळे त्याच्या अंतःकरणांत सर्वोत्कृष्ट आनंद स्फुरण पावूं लागला. नंतर त्या निरतिशया-नन्दाचा आस्वाद घेतां घेतां त्याच्या चित्तांतील चित्सामान्यदशेचाही लय होऊन तें अनंत आणि विश्वव्यापी अशा सत्तासामान्यदशेप्रत जाऊन पोहोचले. सारांश, अशा रीतीनें विक्षेप आणि वैषम्य यांनीं रहित असलेला तो उद्दालक मुनि स्वरूपानुभवजन्य विश्रांति वेण्यांत गडून गेलेला असून त्या वेळीं त्याच्या चेहऱ्यावर दिव्य आनंदाचें तेज झळकत होतें. पुढें परमात्मपदीं आरूढ झाल्यामुळे त्याच्या अगावरील आनंदाचे रोमांच नाहीसे झाले, प्रारब्धक्षयामुळे तो पापरहित निर्मल झाला, आणि त्याचा भवभ्रम दीर्घकाल मननामुळे कायमचा शांत झाला. त्यासमयीं तो

महासत्त्वसंपन्न मुनि एखाद्या चित्रांतील मूर्ती-
प्रमाणे निश्चल आणि शरदृक्कतूमधील निर्मल
आकाशामध्ये शोभायमान होणाऱ्या पूर्ण चंद्रा-
प्रमाणे तेजस्वी दिसू लागला. शरदृतु समाप्त
होऊन हेमंत ऋतूचा प्रारंभ होताच ज्याप्रमाणे
वृक्षांतील रस सूर्यकिरणांमध्ये लीन व्हावा,
त्याप्रमाणे थोडे दिवस उलटून जातांच त्या
उद्दालक मुनीचे प्राण विमल अशा परमात्म-
पदाचे ठिकाणी लीन झाले आणि तो जन्म-
मृत्यूच्या अतीत स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला.
त्याचे सर्व विकल्प नाहीसे झाले, सर्व प्रारब्धाचा
क्षय होऊन संपूर्ण उपाधीचा निरास झाल्या-
मुळे तो निर्विकार आणि रमणीय बनला;
इतकेंच नव्हे, तर ज्या स्थितीमध्ये इंद्राची संप-
त्तीसुद्धा समुद्राच्या पृष्ठभागावर तरंगणाऱ्या
गवताच्या काडीइतकी क्षुद्र लेखिली जाते,
अशा निरतिशयानंदाच्या स्थितीप्रत जाऊन
पोहोचला. सारांश, तो उद्दालक ब्राह्मण दिका-
लादिकांनी अपरिच्छिन्न आणि वाणीला अगो-
चर अशा सच्चिदानंद स्वरूपाप्रत गेला.
अशा रीतीने त्या उद्दालक ब्राह्मणाचें चित्त
अत्यंत निर्मल आणि आद्य अशा स्वरूपाप्रत
जाऊन पोहोचल्यानंतर सहा महिन्यांनी त्याचें
शरीर सूर्यकिरणांमुळे अगदी शुष्क होऊन गेलें
व वायूच्या प्रवाहामुळे त्या शरीरांतून सूं सूं
असा आवाज होत असल्यामुळे, लहान लहान
वृक्षरूपी हातांच्या योगानें त्यांतील शिरारूपी
तारांवर आघात करून वाजविण्याला योग्य
अशी त्या पर्वताची ती वीणाच आहे कीं काय,
असा भास होऊं लागला. पुढें बराच काळ
छोटल्यानंतर ज्याप्रमाणें पिंगट रंगाच्या
केसांनी युक्त असलेल्या ज्वालांच्या पंक्तींनी
अग्निंकडे यावे, त्याप्रमाणें पर्वतकन्यांनी युक्त
असलेल्या ब्राह्मी आदिकरून मातृदेवता त्याच्या
इष्टफलसिद्धीसाठीं त्या ठिकाणीं आल्या. त्या

देवतांमध्ये चामुंडा नांवाची सर्व देवांना पूज्य
अशी जी देवता होती, तिने आपल्या केसा-
मधील खडू आणि खटांग ह्या शस्त्रांच्या मध्य-
भागीं तें उद्दालकाचें शुष्क शव भूषण म्हणून
धारण केलें. सारांश, जिनें आपल्या केशकला-
पामध्ये मोराच्या पिसाप्रमाणें शोभायमान होणारे
चंचल मेघखंड धारण केले होते आणि ज्याव-
रून नूतन मंदारपुष्पांच्या माला लोंबत होत्या,
अशा त्या खिखिनी नामक भगवती देवीच्या
पाठीवर लोंबणारी वेणी हेंच कोणी लताजाल
असून त्यामध्ये तें उद्दालकाचें शव एकाद्या
भ्रमराप्रमाणें सुखानें विश्रांति घेत राहिलें होतें.
अशा रीतीने त्याच्या शवालासुद्धां एवढें सर्वो-
त्कृष्ट स्थान प्राप्त झालें, तर त्याला स्वतःला
भगवंताचें परमपद प्राप्त झालें असेल, यांत
काय नवल ! असा. सर्व दृश्याचा विवेक
झाल्यामुळे स्फुरण पावणारा स्वानंद हींच जिचीं
विकसित झालेलीं पुष्पें आहेत, अशी उद्दाल-
काच्या चरित्राची कलनारूपी कल्पवल्ली ज्याच्या
हृदयरूपी अरण्यांत विस्तार पावली असेल,
असा पुरुष ससाररूपी अरण्यांत संचार करीत
असला, तरी त्याचा सत्य, शांति वगैरे गुणामुळे
शीतल भासणाऱ्या सहजसंतोषरूपी छायेपासून
केव्हाहि वियोग होत नाही; इतकेंच नव्हे, तर
सर्वोत्कृष्ट असें जें मोक्षरूपी फल तें त्याला
प्राप्त होतें.

सर्ग ५६

—:०:—

१. ज्याच्या ठिकाणचा अज्ञानांधकार नष्ट
झाला असून ज्याचे चित्त निर्वासन झालें आहे,
असा ज्ञानी व्यवहार करीत असला तरी समाधि-
स्थच असतो.

श्रीवासिष्ठः—वा कमलेक्षणा ! अशा रीतीने
विचार, वैराग्य आणि समाधीचा अभ्यास या

साधनांचा अवलंब करून आपल्या अंतरात्म्याचा विचार कर आणि तू अनंत पद जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणीं विश्रांति घे. जोपर्यंत सर्व दृश्याचा सम्यक् ज्ञानानें बाध होऊन परमपदाच्या ठिकाणीं विश्रांति प्राप्त झाली नाही, तोपर्यंत शास्त्रश्रवण, तत्त्वपरीक्षण, गुरुवचनावर श्रद्धा आणि चित्ताचें शोधन इत्यादिकांच्या योगानें निरंतर विचार करीत रहावें. वैराग्य, अभ्यास, शास्त्रार्थ, प्रज्ञा, गुरुमुखानें श्रवण, मनोनिग्रह वगैरे साधनक्रमाच्या योगानें तें परमपद प्राप्त करून घेतां येतें; अथवा केवळ प्रज्ञेमुळेच तें पद प्राप्त होऊं शकतें, मनुष्याची बुद्धि तीक्ष्ण आणि कलंकरहित असून प्रबोधयुक्त असली, म्हणजे इतर कोणतींही साधनें नसलीं तरी ती त्याला शाश्वत पदाची प्राप्ति करून देते.

श्रीरामः—भगवन्! एखादा मनुष्य ज्ञानी असून व्यवहार करीत असताहि समाविस्थितीमध्ये असल्याप्रमाणें आत्मविश्वासाचा अनुभव घेत आहे व दुसरा एखादा मनुष्य एकान्तस्थानी जाऊन नेहमीं समाधीमध्ये गडून गेलेला आहे; तर ह्या दोन मनुष्यांमध्ये श्रेष्ठ कोणता, हें मला कृपा करून सागा.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! हा गुणसमाहार अनात्मा आहे असें ज्ञानाच्या दृढीकरणामुळे पहाणाऱ्याच्या ठिकाणी जी तृप्ति आणि शांति उत्पन्न होते, तिलाच समाधि हें श्रेष्ठ नांव दिलें जातें. जोपर्यंत मनाचें अस्तित्व आहे तोपर्यंतच दृश्य विषयांपासून विक्षेप उत्पन्न होतो; परंतु माझ्या आत्मस्वरूपामध्ये मनच नसल्यामुळे दृश्य विषयांचा माझ्या आत्मस्वरूपाशीं यत्किंचित्हि संबंध पोहोचूं शकत नाही, अशा तऱ्हेचा स्वानुभवजन्य निश्चय झाल्यामुळे ज्याच्या अंतःकरणांत परा शांतीचा उदय झालेला आहे, अशा ज्ञान्यांपैकीं एकादा ज्ञानी व्यवहार करीत असतो व एखादा ज्ञानी नेहमीं ध्यान करीत

रहातो. ह्या दोन्ही तऱ्हेच्या ज्ञान्यांच्या अंतःकरणांत शीतलता नांदत असेल, तर ते दोघेही पूर्ण सुखी होत. कारण, अंतःशीतलता हेंच अनंत तपाचें फल होय. एखादा मनुष्य एकांतामध्ये बसून समाधीमध्ये गडून गेलेला असतां हि त्याचें चित्त चंचल होत असेल, तर त्याच्या त्या समाधीची किंमत एखाद्या उन्मत्त मनुष्याच्या नाचण्याइतकीच आहे. तसेंच एखादा मनुष्य उन्मत्त मनुष्याप्रमाणें नाचत असतां हि त्याच्या चित्तांतील वासना क्षीण झालेल्या असतील, तर त्याचें तें नाचणें एकाद्या ज्ञानी मनुष्याच्या समाधीइतकेंच श्रेष्ठ होय. जो मनुष्य व्यवहार करीत असूनहि प्रबुद्ध असेल, तसेंच जो मनुष्य ज्ञानी असूनहि अरण्यांत रहात असेल, असे दोघेही मनुष्य सर्व संदेहाचा उच्छेद करणाऱ्या परमपदामध्ये स्थित झालेले असल्यामुळे दोघेही निःसंशय सारख्याच योग्यतेचे होत. ज्याप्रमाणें एकाद्या मनुष्याचें मन दुसऱ्या विषयामध्ये आसक्त झालें असेल, तो जर आपल्या स्त्रियांविषयीं वगैरे गोष्टी एकत असला तरी त्या भाषणापासून रागादि विकार उत्पन्न होत नाहीत आणि त्यामुळे तो बद्ध होत नाही, त्याप्रमाणें ज्या ज्ञान्याच्या चित्तांतील सर्व वासना क्षीण झालेल्या असतात, तो व्यवहार करीत असला तरी त्यामुळे बद्ध होऊ शकत नाही. परंतु ज्याच्या अवयवांची बाह्यतः यत्किंचित्हि हालचाल होत नाही अशा मनुष्याचें मन स्वप्नामध्ये आपण स्वप्नांत पडत आहों असा अनुभव घेतें, त्याप्रमाणें ज्या चित्तामध्ये वासना घनदाट भरलेल्या आहेत तें कांहीं करीत नसलें, तरी कर्तृत्वाभिमानानें बद्ध होतें. चित्ताचें जें अकर्तृत्व त्यालाच समाधि, केवलाभाव किंवा परा विश्रांति असें म्हणतात. चित्ताची चंचलता आणि निश्चलता हेंच असमाधि आणि समाधि यांचें परम-

कारण आहे, असे मानण्यात येते. यास्तव चित्ताला वा शत्रुमर्दना रामा ! निर्जन अरण्ये
 रामा ! तू आपल्या चित्ताला वासनारहित कर. सुद्धा हजारो लोकांच्या अस्तित्वामुळे गजबजून
 जे चित्त निर्वासन आहे त्यालाच स्थिर म्हण- गल्ले नगरे आहेत, असा भास होतो. ज्याचे
 तात, तेच मनाचे ध्यान, तोच केवलीभाव चित्त रागादि विकारांच्या योगाने विकसित
 आणि तीच नित्य शांतता होय. चित्तातीत झाले आहे, त्याच्या चित्तातील विकार काहीं
 वासना क्षीण होऊ लागल्या म्हणजे ते परम- कारणाने लीन झाले तरी, ती स्थिति सुषुप्ती-
 पदामध्ये स्थिर होण्याला पात्र होऊ लागते. प्रमाणे असते. अर्थात् गाढ झोपेमध्ये चित्ता-
 वासनारहित मनच अकर्तृत्वपदाप्रत जाऊन तील संस्कार जरी त्या वेळेपुरते लीन झाले
 पोहोचते, व वासनायुक्त मन कर्तृत्वयुक्त होऊन तरी ते पुनः उदय पावतात, त्याप्रमाणे विकसित
 सर्व तःसर्वी दुःखे प्रसवते. यास्तव मनुष्याने चित्ताची स्थिति असते. परंतु ज्याच्या चित्ता-
 वासना क्षीण करण्याचा अभ्यास करावा. तील रागादि वासना शांत झालेल्या आहेत,
 ज्याच्या योगाने देहादि दृश्य वस्तुसंबंधाचा असा मनुष्य निर्वाण स्थितीप्रत जाऊन पोहो-
 अहंमत्त्वभाव नष्ट होता, आणि शोक, भय, वतो. ह्या दोन स्थितींमधील अंतर लक्षांत
 एषणा वगैरे विकार अस्तंगत होऊन मनुष्य ठेवून राघवा तुला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे तू
 स्वस्वरूपामध्ये स्थिर होता, त्यालाच समाधि याग. रामा ! जो तत्त्ववेत्ता समाधिस्थिती-
 हे श्रेष्ठ नाव देण्यात येते. यासाठी आपल्या मध्ये सर्व भावाच्या अतीत असलेल्या आणि
 चित्तामधून सर्व विषयासंबंधाची अहंभावना व्यवहारसमया सर्व भावरूप अशा आत्म्याला
 सर्वथैव टाकून देऊन नंतर तू जसा असशील पहातो, त्यालाच खरी समाधि साधली असे
 तसा एखाद्या पर्वतावर जाऊन रहा किंवा म्हणण्यास हरकत नाही. ज्याच्या अनंत आत्म-
 आपल्या घराबध्ये रहा. रामा ! ज्याचे चित्त स्वरूपामध्ये जगातील सर्व भाव सम झाले
 नेहेमी आत्मस्वरूपामध्ये रममाण झालेले असते असून त्यामुळे ज्याच्या ठिकाणचे रागद्वेष क्षीण
 आणि ज्याच्या वृत्तीतील अहंकाररूपी दोष झाले आहेत, अना ज्ञानी नेहेमी समाधिसुखच
 अस्तंगत झालेला असतो, असे गृहस्थ घरा भोगीत आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.
 मध्ये रहात असले तरी निर्जन अरण्यमध्य ह जनेश्वरा ! तत्त्ववेत्त्याचे मन स्वप्नामध्ये
 रहात आहेत, असेच म्हणण्यास हरकत नाही. आणि जागृतीमध्ये हे दृश्य जग सारखेच
 ज्याप्रमाणे आकाशादि महद्भूताना अरण्य आत्मरूपाने पहाते, आणि सद्रूपव्यतिरिक्त
 आणि गृह ही दोन्ही सारखीच असतात, जग म्हणून काही निराळे आहे असे पहात
 त्याप्रमाणे आत्मज्ञानामुळे ज्याच्या ठिकाणी नाही. ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य शहराच्या
 समत्वबुद्धि बाणलेली आहे, अशा ज्ञान्यांच्या व्यापारीपेठेतून चालला असला, म्हणजे
 दुष्टीने अरण्य आणि गृह ही दोन्ही सारखीच त्याला शेकडो लोक आपापल्या व्यवहारांत
 हात. वा राजपुत्रा ! ज्याचे चित्त शरत्काला- गुंतलेले दिसतात; परंतु त्याचा त्या लोकांच्या
 तील आकाशाप्रमाणे निर्मल झाले आहे, व्यवहाराशी काही संबंध नसल्यामुळे तो त्यांच्या-
 त्याच्या दृष्टीला जनसंमर्दामुळे गजबजून गल्ले कडे केवळ भक्षक या नात्याने पहात असतो,
 नगरे अरण्यप्रमाणे शून्य भासतात. याच्या यामुळे या लोकांचे व्यवहार त्याला दिसूनहि
 उलट रागादिकांच्या योगाने उन्मत्त झालेल्या ते त्याच्या दृष्टीने नसत्यासारखेच असतात,

त्याचप्रमाणें ज्ञानी मनुष्याची स्थिति असते. अर्थात्, त्याच्या उदासीन दृष्टीला एखादें मोठें नगरसुद्धां अरण्याप्रमाणें दिसतें. ज्याची वृत्ति अंतर्मुख बनलेली आहे असा ज्ञानी पुरुष जागृतीमध्ये असला तरी स्वरूपदृष्ट्या नेहमीं गाढ निद्रासुख अनुभवीत असतो; तसेंच तो एखाद्या खेळ्यांतून किंवा गजबजलेल्या शहरांतून जात असला, तरी आपण एखाद्या अरण्यांतून जात आहों, अशी त्याच्या मनाची स्थिति असते. सारांश, ज्ञान्याचें मन कोणत्याहि बाह्य परिस्थितीमध्ये विकार पावत नाही. हें अखिल जग विविध प्राणी आणि पृथ्वी आदिकरून पंचमहाभूतें यांनीं व्यापलेलें असतां हि ज्ञानी पुरुषाच्या तत्त्वज्ञानदृष्टीनें तें बाधित झालेलें असल्यामुळे तें त्याला आकाशाप्रमाणें शून्य भासते. ज्याप्रमाणें अवरहित झालेल्या पुरुषांना भोंवतालचें विश्व शीतल भासूं लागतें, त्याप्रमाणें ज्या ज्ञानी पुरुषांच्या चित्तामध्ये सम्यक्ज्ञानामुळे शीतलता उत्पन्न झाली, त्यांना हें जग यावर्जीव शांत भासत असतें. परंतु याच्या उलट ज्यांचीं अंतःकरणें तृणमुळे संतप्त झालेलीं असतात, अशा प्राण्यांना हेंच जग दावाग्रीनें दग्ध झाल्याप्रमाणें दिसतें. एवंच, जें मनुष्याच्या आंत असतें, तेंच त्याच्या दृष्टीला बाह्य जगांत दिसतें, असा नियम आहे. अंतरिक्ष, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा वगैरे सर्व पदार्थ अंतःकरणतत्त्वाचे भाग असून ते जणुं बाहेर असल्याप्रमाणें दिसतात. वटवीजांतील वटवृक्षाप्रमाणें जें तत्त्व आंत असतें त्याचा विकास होऊन पुष्पांतील सुगंधाप्रमाणें त्याचें बाहेर आविष्करण होतें. परंतु वास्तविक विचार केला तर बाहेर कांहीं नाहीं व आंतहि कांहीं नाहीं; तर जी जी वस्तु वासनाबलानें कल्पित केली जाते, तिच्या तिच्या रूपांनें परमार्थ-

तत्त्वच मासमान होत असतें. ज्याप्रमाणें एखादी कापराची बडी लहानशा करंड्यांत ठेवलेली असली तरी गंधरूपानें तिचें स्वरूप दूरवर गोचर होतें, त्याप्रमाणें ज्या जगाची कल्पना आत्म्यामध्ये केली जाते, तेंच जगद्रूपानें बाहेर विस्तारलेलें दिसतें. सारांश, आत्माच जगत् आणि अहं या बाह्य आणि आंतररूपांनीं स्फुरण पावतो. परंतु वस्तुतः तो चक्षुरादि इंद्रियांना अगोचर असा सूक्ष्म अहंरूप नाहीं व इंद्रियगम्य असा स्थूल दृश्यरूपहि नाहीं; तर तो विभु असल्यामुळे स्थूल आणि सूक्ष्म अशा दोन्ही रूपांमध्ये सन्मात्ररूपानें अनुस्यूत असतो. हा आत्मा पूर्वसंस्कारानुरूप चित्तालाच बहिर्मुख इंद्रियांच्या योगानें बाह्य जगदाकारानें पहातो व जागृतीमधील वासनादिकांच्या योगानें हृदयामधील स्वप्न, मनोराज्य वगैरे रूपांनीं पहातो. आतां बाह्य आणि आंतर हीं जीं दोन रूपें आत्म्यामध्ये भासमान होतात, तीं आत्मदृष्टीनें विचार केल्यास असद्रूपच ठरतात. परंतु जोंपर्यंत चित्तामध्ये अहंममत्वादि भेद कायम आहेत, तोंपर्यंत हें द्विविध जग विनाशत्रयानें युक्त आहे, असाच अनुभव येतो. अंतरिक्ष, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा वगैरे यच्चयावत् पदार्थ तापत्रयज्वालांनीं दग्ध झालेले असून निरंतर नाश पावत असतें. परंतु जो तत्त्वज्ञानी पुरुष नेहमीं आत्म्यामध्येच रत असतो, तो कर्मेन्द्रियांच्या योगानें बाह्यतः व्यवहार करीत असला, तरी हर्ष व शोक यांच्या अधीन होत नाहीं; व अशा पुरुषालाच 'समाहित' म्हणजे समाधिस्थितीमध्ये असलेला हें नांव देण्यांत येतें. ज्याची बुद्धि आत्मनिष्ठ झाली असून जो आपल्या आत्म्याला सर्वत्र पहातो आणि म्हणूनच जो कोणत्याहि विषयाचें चिंतन करीत नाहीं आणि कशाबद्दलहि शोक करीत नाहीं, असा पुरुष

समाधीच्या स्थितीमध्ये आहे, असें खुशाल सम-
जावें जो मनुष्य जगताची गति, उत्पत्ति आणि
नाश यांनीं युक्त असल्याचें जाणतो आणि जो
मूढ पुरुषांच्या ठिकाणीं बद्धमूल झालेल्या अहं-
ममतादि भावनांकडे पाहून हंसतो, तो नेहेमीं
समाधिस्थितीमध्ये गढून गेलेला आहे, असें
म्हणण्याला मुळींच हरकत नाही. आतां ज्ञानी
हा जगद्वृत्तीकडे पाहून कां हंसतो ? असें विचा-
रशील तर त्याचें उत्तर हेंच आहे कीं, मृग-
जळाच्या लाटांमध्ये उण्णता भासमान होत
असली, तरी जवळ जातांच तिचा प्रत्यक्ष अनु-
भव केव्हांच येत नाही, किंवा आकाशामध्ये
कोणतीच क्रिया सफल होत नाही, त्याचप्रमाणें
सर्वत्र सम अशा आपल्या ब्रह्मस्वरूपामध्ये
अहंता, जगत्, जन्म इत्यादि वैषम्य उत्पन्न होणें
केव्हांहि शक्य नाही, अशा अनुभवाप्रत ज्ञानी
जाऊन पोहोंचलेला असतो. सारांश, ज्ञान्याच्या
प्रत्यगात्मस्वरूपामध्ये मी, तूं, जगत्, मन
इत्यादि विभागकल्पना नसतात; तसेंच चेतन
आणि अचेतन असा भेदहि नसतो. एवंच, एक
सर्वात्माच काय तो आहे, तद्व्यतिरिक्त दुसरा
कोणताहि चेतनपदार्थ नाही. जो पुरुष आंतून
आकाशप्रमाणें निर्विकार असतो व बाह्यतः
स्नात आणि शिष्टाचार यांना अनुसरून व्यव-
हार करीत असतो, जो शांत असून हर्षामर्ष-
विकारांमध्ये लांकूड आणि मातीचें ढेंकूळ
यांच्याप्रमाणें स्थिर असतो, जो सर्व भूताना
आत्मवत् आणि परद्रव्याकडे मातीच्या ढेंक-
ळाप्रमाणें पहातो, तसेंच जो भयामुळें नव्हे
तर स्वभावतःच सर्वत्र समदृष्टीनें पहातो, तोच
खरा तत्त्ववेत्ता होय. अज्ञ मनुष्याला एखाद्या
क्षुद्र पदार्थापासून तो तहत् हिरण्यगर्भाच्या
ऐश्वर्यापर्यंतचे यच्चयावत् विषय मिश्र्य आहेत,
असें केव्हांच वाटत नाही. कारण, त्याला सत्स्व-
रूपाचा अनुभव नसतो. परंतु ज्ञानी पुरुषाला

आत्मस्वरूपाचा अनुभव असल्यामुळें त्याच्या
दृष्टीला जगांतील सर्व विषय असद्रूप भासतात.
अशा रीतीनें ज्याच्या वृत्तीमध्ये समदृष्टी बाणली
आणि जो महातत्त्वाच्या स्थितीप्रत
जाऊन पोहोंचला, असा आत्मदर्शी पुरुष दरिद्री
असो किंवा त्याला ऐश्वर्य प्राप्त होवो, त्याचे
पुत्र अथवा बांधव मरण पावोत, किंवा त्याला
विपत्तीमध्ये दिवस कंठावे लागोत, तो उत्तम
भोगींनीं युक्त अशा स्वतःच्या घरामध्ये राहो,
जनसंमर्दामध्ये वास करो, किंवा ज्या ठिकाणीं
कोणत्याहि तऱ्हेचे विषय प्राप्त होण्याची
शक्यता नाही अशा एखाद्या निबिड अरण्या-
मध्ये रहात असो, तो मद्य प्राशन करून
आणि कामविकाराच्या अंकित होऊन खुशाल
नाचूं लागो, सर्वसंगपरित्याग करून तो
एखाद्या पर्वतावर स्वच्छंद संचार करीत असो,
चंदन, अगुरु, कापूर वगैरे सुगंधी द्रव्यांनीं
तो आपलें शरीर लिप्त करो किंवा त्याचा देह
अग्नीच्या भयंकर ज्वालांमध्ये पडो, तो एखादें
घोर पातक करो किंवा मोठें पुण्य करो, तो
आज मृत्युमुखी पडो कीं शेंकडों कल्पान्त
होईपर्यंत वांचो, ज्याला सम्यक् ज्ञान झालेलें
आहे असा महात्मा कालत्रयी विकार पावत
नाहीं; व तो तत्त्वतः कोणत्याच तऱ्हेच्या क्रिया
करीत नसून ज्याप्रमाणें सुवर्ण चिखलामध्ये
पडलें तरी तें मलिन होत नाही, त्याप्र-
माणें असला ज्ञानी पुरुष कोणत्याहि कारणानें
कलंकित हात नाही. आतां बास्तविक
पाहूं गेलें, तर अज्ञ पुरुषामधील अहंकार-
प्रधान असा जो लिंगात्मा तो शिंपीवरील
रुप्याप्रमाणें भासणाऱ्या वासनांमुळें आणि
शास्त्रविरुद्ध विषयांच्या सेवनामुळें कलंकित
होतो. आतां हा आंतील कलंक नष्ट होण्याचा
उपाय काय ? असा प्रश्न उत्पन्न होतो; तर
याचें समाधान असें कीं, मनुष्याच्या ठिकाणीं

सम्यक् ज्ञानाचा उदय होऊन सर्व विश्व आत्मरूप आहे असा मनुष्याला एकदा अनुभव आला, म्हणजे चित्तातील कलंक आत्मज्ञानाने बाधित होऊन आपोआप शांत होतो. कारण, आत्म्यावर अहंभावनेचा अध्यास होऊन त्यामुळे अनर्थकारक वासना उत्पन्न होतात व ह्या वासनांचे प्राण्याला विचित्र सुखदुःखांच्या आणि जन्ममृत्यूंच्या फेयांत अडकविण्यास कारणीभूत होतात. परंतु रज्जूवरील सर्पभ्रमाचा निरास होतांच सर्पभ्रमापासून उत्पन्न होणारी भीति अस्तंगत होऊन मनुष्याच्या मनाला स्वस्थता येते, त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने अहंभावनेला अजिबात फांटा मिळाला, म्हणजे मनुष्याच्या ठिकाणचे सर्व दुःख नाहीसे होऊन त्याच्या वृत्तीमध्ये समता बाणून जाते. ज्ञानी पुरुष जी क्रिया करतो, जे खातो, जे देतो व जे अग्नीमध्ये हवन करतो, ते सर्व मी करीत आहे असा त्याचा प्रत्यय नसतो. आपला आत्मा हा अकर्ता आहे असा ज्ञान्याचा अनुभव असल्यामुळे तो कांहींहि करो, त्याचा ज्ञान्यावर कांहींच परिणाम होत नाही. त्याला कर्म करून कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचे असते असे नाही; तसेच प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करूनहि त्याला कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचे असते असे नाही. कर्मे ही यथास्वभाव-प्रारब्धानुसार चाललेली आहेत, असे जाणून तो निरंतर आत्मस्वरूपा-मध्ये रममाण होतो. ज्ञानी पुरुषाचे चित्त निर्वासन झालेले असल्यामुळे, पाषाणापासून पुष्पमंजरी उत्पन्न होत नाहीत, त्याप्रमाणे त्याच्या ठिकाणी कोणत्याहि इच्छा उत्पन्न होत नाहीत; व पूर्वसंस्कारांमुळे ज्या इच्छा त्याच्या ठिकाणी उदय पावतात त्या सर्व कोणत्याहि समुद्रांतील तरंग वस्तुतः जलरूपच असतात त्याप्रमाणे, आत्मरूपच आहेत

असे ज्ञानी पहात असतो. ज्ञानी हा नित्य, निर्विकार आणि पूर्ण अशा परमात्म्याशी तादात्म्य पावलेला असल्यामुळे सर्व जगामध्ये आत्मा पहातो आणि आत्म्यामध्ये सर्व जग पहातो. तसेच सर्व विश्व अखंडित असून त्याच्यामध्ये देश, काल आणि वस्तु यांच्यायोगाने उत्पन्न होणारे विभाग तत्त्वतः नाहीतच असे जाणतो व अखेरीस तो सर्व द्वैतबंधापासून मुक्त अशा परमात्मस्वरूपाशी तद्रूप होऊन रहातो.

सर्ग ५७

—:—:—

१. जिला आपला स्वभाव कळलेला नाही अशी चित् विश्वरूप बनते. परंतु विश्व चिद्रूपच आहे, त्याहून निराळे नाही.

श्रीवसिष्ठः—सारांश राघवा ! हे सर्व जग चिद्रूप आहे. आत्मरूपी भिन्न्यांमधील जी तिखटपणाची संवेदना, अर्थात् तत्त्वानी असलेले ब्रह्मस्वभावाचे अज्ञान म्हणजेच मी, तू इत्यादि स्वरूपाच्या, तसेच घट, भित्त इत्यादि भेदरूपांच्या व त्यांना आधारभूत असलेल्या देश-कालादि रूपांच्या योगाने बनलेले जगत् होय. आत्मरूपी मिठामध्ये जे खारटपणाचे संवेदन असते, तेच मी, तू घट भित्त इत्यादि भेदांनी आणि त्यांना आधारभूत असलेल्या देशकालादि रूपांनी युक्त असलेले जगत् होय. आत्मरूपी ऊंसामध्ये जी माधुर्याची संवेदना असते, तीच अहंतादि भेद आणि जगदाकार-भेद यांच्या रूपांनी अभिव्यक्त होते. आत्मरूपी पाषाणामध्ये जी काठिन्यशक्ति असते तीच अहंतादि भेद आणि देशकाल यांच्या रूपांनी व्यक्त होते. आत्मरूपी पर्वतामध्ये जी गुरुत्वशक्ति असते, तीच अहंतादि भेद आणि अनंत भुवने यांच्या रूपांनी स्थित असते, आत्मरूपी

जलामध्ये जी द्रवत्वशक्ति स्वतःसिद्ध असते, तिच्या योगानेच अहंतादि भेद आणि जगतांतील अनेकविध आकाररूपी भोंवरे भासमान होतात. आत्मरूपी वृक्षामध्ये ज्या शाखादिक असतात, त्यांचे संवेदन हेंच अहंतादि भेद आणि हजारों भुवनें यांच्या रूपाने स्फुरण पावते. आत्मरूपी गगनामधील शून्यत्वाच्या संवेदनेलाच अहंता आदि करून भेद आणि अनंत भुवनें यांची कल्पना असें म्हणतात. आत्मरूपी गगनामधील छिद्रेतेच्या संवेदनेलाच अहंतादि भेद व शारीरादि कल्पना असें म्हणतात. आत्मरूपी भिंतीमध्ये जी निबिडता असते, तीच अहंतादि भेदरूपाने चिद्व्यतिरिक्त अमल्याप्रमाणे भासमान होते. आत्मसत्तेमध्ये जे सत्तेचे संवेदन असते, तेच अहंतादि भेद आणि चिदाभास यांच्या रूपाने जगामध्ये व्यक्तदशेस येते. आत्मप्रकाशाच्या आंत जे स्वतःसिद्ध प्रकाशकत्व असते, तेच अहंता व वृत्तिभेद यांच्या रूपाने भासमान होते; व सर्व वृत्तिभेदांमध्ये जी सामान्य वृत्ति अनुस्यूत असते, तिलाच जीव ही संज्ञा दिली जाते. आत्मरूपी चंद्रामध्ये जे चिद्रूपी अमृत असते व जे स्वप्रकाशरूपाने अनुभवास येते, तेच अहंतादि रूपांनीं जगामध्ये आविर्भूत होते. परमात्मरूपी गुळामध्ये जी गोडी असते व जी आपली गोडी आपणच घेते, तीच आत्म्यामध्ये अहंतादि रूपांनीं अभिव्यक्त होते. परमात्मस्वरूपी मण्यामध्ये जो आंतरा आंत खाभाविकपणेच प्रकाश उत्पन्न होतो, तोच आत्मपदामध्ये अहंकारादिकांच्या रूपांनीं भासमान होतो. सारांश, आत्म्यामध्ये मायिक जगदाकाराचा जो अनुभव येतो, तो वस्तुतः आत्म्याचाच प्रकाश होय. कारण, आत्म्यामध्ये आत्मव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि वेश वस्तु असणे केव्हांहि शक्य नाही. आत्मा हा आपला

स्वतःचाच आस्वाद घेतो, कारण, आत्म्यामध्ये तद्व्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि आस्वाद घेण्यासारखी वस्तु नाही. त्याचप्रमाणे आत्मा हा आपला स्वतःचा अनुभव घेतो व आपले स्वतःचेच ज्ञान करून घेतो. कारण, आत्म्यामध्ये दुसरा कोणताहि विषय व दुसरी कोणतीहि जाणण्याची वस्तु नाही. एवंच, जगताचा जो अनंत आकार आपल्याला भासमान होतो, तो मिथ्याच भासमान होत असून तो एखाद्या प्रचंड पर्वताप्रमाणे सदोदित आत्म्यामध्येच स्थित असतो.

वा रघुनंदना ! येशपर्यंत मी जे विवेचन केले त्यातील हेतु, आत्म्यामध्ये अहंता, जग इत्यादि भेद वस्तुतः नाहीत हे तुझ्या लक्षात यावे, हाच आहे. तत्त्वदृष्टीने विचार केला असतां आत्म्यामध्ये चित्त नाही, चित्ताचे प्रकाशकत्व करणारे चैतन्य नाही व जगद्रूपादि भ्रमहि नाही. ज्ञा मनुष्याला सत्यज्ञान झालेले आहे, अशा मनुष्याच्या मनांतील जगताचा भ्रम वर्षाकालांतील वृष्टीनंतर शरत्कालीं स्वच्छ झालेल्या आणि न गरजणाऱ्या मेघाप्रमाणे शांत होतो. ज्याप्रमाणे पाण्यामधील द्रवत्वधर्मांमुळे त्यामध्ये भोंवरे वगैरे उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणे सर्वज्ञ ईश्वर आपल्या मायेमुळे आपणामध्ये जीव आणि जगत् हीं रूपे स्वतःच कल्पनेने धारण करतो. ज्याप्रमाणे पाण्यामध्ये द्रवत्वधर्म असतो आणि वायूच्या ठिकाणीं स्पंद असतो, त्याचप्रमाणे सर्वज्ञ ईश्वराच्या ठिकाणीं अहंता, देश, काल, इत्यादि नानाविध रूपे भासमान होतात. आतां या ठिकाणीं असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, 'जीव आणि जगत् हीं जी सर्वज्ञ ईश्वराचीं दोन रूपे तीं जर ईश्वराहून भिन्न नाहीत, तर जीव आणि ईश्वर यांच्यामध्ये भेद तो कोठे उरला?' तर पाचें समाधान असें आहे की, ईश्वराच्या

ठिकाणीं अखंड ज्ञानशक्ति असल्यामुळे त्याला आपल्या नित्य निरतिशयानंदस्वरूपाचे केव्हाहि विस्मरण होत नाही. परंतु जीव हा चेतनयुक्त असला तरी प्राण, इंद्रिये, विषय इत्यादिकांच्या अभ्यासामुळे जीवदशा हेंच आपले वास्तविक स्वरूप आहे, असा विलक्षण भ्रम त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे अज्ञ जीवाच्या ठिकाणीं ज्या ज्या विषयज्ञानाच्या योगाने तृप्ति उत्पन्न होते किंवा अनन्य अशा स्वरूपाच्या ठिकाणीं मोक्षा, भोग्य आणि भोग इत्यादि ज्या ज्या त्रिपुटीमय भावना उदय पावतात, त्या त्या भावनांना अनुसरून ईश्वर भिन्न भिन्न विषयाच्या विचित्र रूपांनीं भासमान होतो. परंतु याच जीवाच्या ठिकाणीं सच्छास्त्राचा अभ्यास आणि सद्गुरू-पदेश यांच्या निमित्ताने सम्यक् ज्ञानाचा उदय झाला व भोग्य वस्तूंनीं भरलेले जग हें अधि-ष्ठानसन्मात्ररूप आहे असे पारमार्थिक ज्ञान झाले आणि जीवांना विषयाच्या रूपाने ज्या आनंदाचा अनुभव घडतो तोहि वास्तविक आत्मानंदाचाच अंश आहे असे त्याला तत्त्वतः ज्ञान झाले, म्हणजे मग जीव आणि ईश्वर यांच्यामधील भेदाचा निरास होतो. जीव आणि ईश्वर यांच्यामध्ये भिन्नता उत्पन्न करणारे अज्ञान एकदा नष्ट झाले, म्हणजे जैवेश्वरांच्या स्थितीप्रमाणे सुषुप्ति आणि समाधि या अन्त्यांमधील भेदहि नाहीसा होऊन अखंड आणि पूर्ण अशा आनंदाचे सर्वत्र साम्राज्य पसरते. सारांश, वा राखवा ! हें सर्व जग सर्वस्वी पूर्ण-प्रकाशरूप, आनंदैकरस, अज, आदिमध्यरहित, चेत्य म्हणजे विषय आणि त्यांतील परस्परविरोधी धर्म यांनीं रहित आणि ब्रह्मरूप आहे, परंतु हें सर्व शांत ब्रह्मरूप आहे असे म्हणजे हें सुद्धां शाब्दिक, अतएव न्यून आहे. कारण, हें सर्व जग व ब्रह्म या पदार्थांमध्ये

वाच्यार्थदृष्टीने भेद दिसतो. परंतु बोधकरित असे शब्द वापरावे लागतात व लक्ष्यार्थ दृष्टीने त्यावरून उक्तींकराने वाच्य होणारे जग व ब्रह्म यांचे ऐक्य होऊन असंख्यानंदास्वी आत्म-स्वरूपाचा बोध होतो.

सर्ग ५८

—:०:—

१. सुरधूचे आख्याय २. सुरधूची उद्दिष्टता व मांडव्य ऋषींनी त्याला सर्वत्यागादि उपायांच्या योगाने केलेला बोध.

श्रीवसिष्ठः—राखवा ! ही शब्दमयी दृष्टी बोधाकरिताच आहे असे जे मी तुला सांगितले त्यासंबंधाने एक पुरातन इतिहास सांगत असतात; हा किरातेश सुरधूचा वृत्तांत अत्यंत आश्चर्यकारक आहे. या भूगोळाच्या उत्तरेकडे उत्तर दिशेचे सारभूत, पृथ्वीवरील कापराची जणू राशि, शिवाचे जणू मूर्तिमंत हास्य किंवा चंद्राचा जणू धवल प्रकाशच, असे कैलास नामक हिमालयाचे एक शिखर आहे. तो कैलास म्हणजे पर्वतश्रेष्ठ हिमालयाने धारण केलेल्या शृंगपरंपरारूपी मौक्तिकांमधील मुख्य असून, ज्याप्रमाणे क्षीरसागर हें विष्णूचे, रवगें हें इंद्राचे आणि विष्णूचे नाभिकमल हें ब्रह्म-देवाचे निवासस्थान असते, त्याप्रमाणे तो कैलासपर्वत हें शंकराचे निवासस्थान आहे. ज्याप्रमाणे चंचल अशा रत्नमालिकांनी युक्त असलेल्या लाटांमुळे एखादा समुद्र विशेषच शोभावा त्याप्रमाणे व्याकुलवृक्षांवरून लोंबणाऱ्या शेंपाळ्यांवरून बसलेल्या आणि चंचल अशा रत्नमालांनी युक्त असलेल्या अप्सरागणामुळे तो पर्वत शोभायमान होत होता. शिखराच्या उन्नत तरुणींच्या चरणांनी नेहेमी तुडविले गेलेले अशोकवृक्षांप्रमाणे विकासीगम्य त्या ठिकाणीं शोभत होते. त्या पर्वतावरील ज्या

पिता संतुष्ट झाल्यानें मुलाला पृथ्वीवरील सर्व लोक तुच्छ वाटूं लागतात, तद्वत् ब्रह्मदेवासारख्या भाग्यवानांचेहि ऐश्वर्य तुझ्या दृष्टीनें कनिष्ठ दर्जाचें ठरेल. विवेकापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानदीपाच्या योगानें तुला आपल्या स्वस्वरूपाचें दर्शन झालें, म्हणजे मेरु, समुद्र, आकाश इत्यादिकांच्या सत्तेलाहि तूं जुमानीत नाहींसा होशील. अशारीतीनें तुझें चित्त त्या महत्पदामध्ये स्थिर झालें, म्हणजे बा साधो ! एखादा हत्ती गार्डच्या पावलाएवढ्या चिखलामध्ये केव्हांहि रुतत नाही, त्याप्रमाणे तूं संसारवृत्तीमध्ये केव्हांच बुडून जाणार नाहीस. राजन् ! एखादें दुबळें चिलट गार्डच्या पावला-इतक्या पाण्यामध्येहि बुडून जातें, तद्वत् वासनेच्या योगानें दूषित झालेलें मन एखाद्या क्षुद्र कार्यामध्येसुद्धां मूढ बनतें. दृश्य विषयांवर अवलंबून राहून वासनेमुळें तुझें चित्त दुर्बल बनलें, म्हणजे एखाद्या क्षुद्र कीटाप्रमाणें तूं विषयांच्या चिखलामध्ये ठार बुडाल्याशिवाय रहाणार नाहीस. यास्तव हे महापराक्रमी राजा ! जोंपर्यंत स्वयंप्रकाश परमात्म्याचा अनुभव होऊन तुला त्याचें सर्वत्र दर्शन होऊं लागलें नाही, तोंपर्यंत अखिल विषयांचा अंतःकरणानें त्याग करणें अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणें सुवर्ण हातीं लागेपर्यंत सोन्याच्या धातूचें पुनःपुन्हां शोधन करावें लागतें, त्याप्रमाणें आत्म्याचा लाभ होईपर्यंत अध्यात्मशास्त्राचें अवलोकन करणें जरूर आहे. मनांतून सर्व विषयांना अजिबात फांटा देऊन मनुष्य जेव्हां सर्वात्म-बुद्धीचा आश्रय करून सर्व ठिकाणीं आणि सर्व काळीं त्या परमात्म्याचें स्वात्मरूपानें दर्शन करून घेऊं लागेल, तेव्हांच त्याला पूर्णात्म्याची प्राप्ति झाली असें म्हणतां येईल. जोंपर्यंत झाडून साऱ्या विषयांचा मनानें त्याग झाला नाही, तोंपर्यंत मनुष्याला आत्मलाभ झाला असें

केव्हांहि म्हणतां येत नाही. कारण, मनाच्या सर्व अवस्थांचा त्याग झाल्यानंतर अवशिष्ट रहाणारा तोच आत्मा, असा ज्ञात्या पुरुषांचा सिद्धान्त आहे. सामान्य व्यवहारामध्येसुद्धां एखादी क्षुद्र वस्तु तिच्या विरोधी वस्तूचा त्याग केल्याशिवाय हातीं लागत नाही असा नियम आहे, तर आत्मलाभाच्या बाबतीत हा नियम विशेषच लागू पडावा, यांत काय आश्चर्य आहे ? राजा ! इतर सर्व विषयांचा त्याग करून जेव्हां मनुष्य एखाद्या विषयाच्या प्राप्तीकरिता मनापासून झटतो, तेव्हांच तो विषय त्याच्या हस्तगत होतो. तस्मात्, आत्मदर्शनाकरितां सर्व दृश्य विषयांचा त्याग कर व असें केल्यानंतर जें अवशिष्ट रहातें आणि ज्याचा केव्हांहि त्याग करतां येणें अशक्य असलें, तेंच परमपद होय. सारांश बा सुरघो ! कार्यकारणपरंपरेनें संबद्ध असलेल्या ह्या जगा-मध्ये जी जी वस्तु भासमान होते, ती ती मनानें केवळ आपल्या कल्पनेनें निर्माण केलेली आहे, हें जाणून सर्व दृश्य विषयांचा त्याग कर; व नंतर मूल अज्ञानासह त्या शुद्ध मनाचाहि निरास कर, म्हणजे जें शिल्पक राहील तेच ब्रह्मस्वरूप होय.

सर्ग ५९

—:—:—

१. बाह्य आणि आंतर दृश्याचा त्याग केल्या-नंतर विचारानें सुरघूला आत्मलाभ होतो.

श्रीवसिष्ठः—बा रघुनंदना ! अशा रीतीनें मांडव्य ऋषींनीं त्या सुरघू राजाला उपदेश केल्यानंतर ते आपल्या रमणीय मुनिमंडलाप्रत जाऊन पोहोंचले. मुनिश्रेष्ठ मांडव्य निघून गेल्यानंतर तो राजाहि एकांतस्थानीं जाऊन बसला व आपल्या आत्मस्वरूपासंबंधानें चिंतन करूं लागला. तो म्हणालाः—‘मी मेरुपर्वत

गेल्यानंतर सर्व दिशामध्ये भ्रमण करून आलं नारदमुनि इंद्राकडे यावे, त्याप्रमाणे त्याच्याकडे मांडव्यनामक मुनि आले. त्या महामुनींना पाहतांच सुरधु राजाने त्यांची यथाविधि पूजा-अर्चा केली आणि सर्वसंदेहरूपी वृक्षगणांना छिन्नभिन्न करणारी जणू कुऱ्हाडच, अशा त्या सर्वज्ञ मुनींना त्याने प्रश्न करण्याला सुरुवात केली.

सुरधुः—मुनिश्रेष्ठा ! वसंतऋतु अवतीर्ण होतांच भूतलाला परम आल्हाद होतो, तद्वत् आपल्या आगमनामुळे मला आज अतिशय आनंद झाला आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या विकास पावणाऱ्या कमळाकडे सूर्याने अवलोकन करावे, त्याप्रमाणे आपण माझ्याकडे कृपादृष्टीने अवलोकन करीत असल्यामुळे मी आज धर्मदृष्ट्या सर्व धन्य पुरुषाच्या अग्रमार्गी उभा आहे, असेंच माझे मन मला साक्ष देत आहे, भगवन् ! आपण सर्व धर्म जाणणारे असून आपले परमात्मस्वरूपाशी अखंड तादात्म्य झालेले आहे. यास्तव सूर्याने अंकाराचा नायनाट करावा, त्याप्रमाणे माझ्या मनांत आलेला संशय कृपा करून नाहीसा करावा, अशी माझी आग्रहांस सविनय प्रार्थना आहे. कारण, महात्म्यांचा सद्वास घडला असता कोणत्या पुरुषाचे दुःख नाहीसे होत नाही ? आतां माझ्यावर असे कोणते संकट कोसळले आहे ? असे कदाचित् आपल्या मनांत येईल; परंतु मनांत संशयकळोळ उत्पन्न होणे पाच्यासारखे भयंकर संकट या जगांत दुसरे कोणतेच नाही, असे ज्ञात्या पुरुषांचे म्हणणे असते. माझ्या निग्रहानुग्रहामुळे शत्रु-मित्रादिकांना होणारी पीडा, सिंहाच्या नखांनी हत्तीला विदीर्ण करून टाकावे त्याप्रमाणे, माझ्या अंतःकरणाला त्रास देत आहे. म्हणून म्हणतो की, सूर्यकिरणांप्रमाणे माझ्या चित्तांत समतेचा

उदय होऊन त्या ठिकाणी विषमता केव्हाच नांदणार नाही, अशा तऱ्हेचा एखादा उपाय आपण मला कृपा करून सांगा.

मांडव्यः—राजा ! वैराग्यत्यागादि यत्न व श्रवणमननादि उपाय यांचे पर्यवसान आत्म-बोधामध्ये झाले म्हणजे मनाचा हळवारपणा बर्फाप्रमाणे पार वितळून जातो. ज्याप्रमाणे शरदृतूच्या आगमनावरोबर हवेतील दाट धुके अस्तंगत होत, त्याचप्रमाणे आत्म-विचारणेच्या योगाने आंतील मनोज्वर लवकरच शांत होतो. यास्तव तू आपल्याच मनाने पुत्र-मित्रादि स्वजन, आपली शरीरांतर्गत इंद्रिये वगैरे सर्व तत्त्वतः कोण आहेत आणि त्यांचे वास्तविक स्वरूप काय, ह्यासंबंधाने विचार करीत जा. तसेच मी कोण आहे ? हे सर्व जगत् कसे उत्पन्न झाले आहे ? मरण आणि जन्म यांची उत्पत्ति कशी होते ? या प्रश्नांचा तू आपल्याशी नीट विचार कर, म्हणजे तू निसंशय महत्पदाप्रत जाऊन पोहोचशील. आत्म-विचारणेच्या योगाने तुला एकदा आपल्या पारमार्थिक स्वरूपाचे यथार्थज्ञान झाले, म्हणजे हर्षमर्षदशा तुझ्या अचल चित्ताला उच्चनीच स्थितीप्रत नेऊ शकणार नाहीत. व अशा रीतीने तुझे चित्त सम आणि शांत झाले, म्हणजे तरंगाने आपले भिन्न रूप टाकून देऊन जलरूपत्व पावावे, त्याप्रमाणे तुझे मन निर्विकार बनून आपल्या नित्यसिद्ध अशा ब्रह्मस्वरूपाशी तू समरस होशील. परंतु यावरून तुझ्या मनाची सत्ताच अजिबात नष्ट होईल, असे मात्र समजू नकोस; तर पातकाच्या अस्तित्वामुळे कलंकित झालेले भुवन पुढील मन्वंतरामध्ये आपले पूर्वीचे कलंकित रूप टाकून देते, त्याप्रमाणे वा निष्पापा ! तुझे मन जीवन्मुक्तदशेमध्ये आपले पूर्वीचे मलिन रूप तेवढे टाकून देईल. अर्थात्, भाग्यवशात् तुला ही सर्वोत्कृष्ट स्थिति प्राप्त झाली असता

पिता संतुष्ट झाल्यानें मुलाला पृथ्वीवरील सर्व लोक तुच्छ वाटूं लागतात, तद्वत् ब्रह्मदेवासारख्या भाग्यवानांचेहि ऐश्वर्य तुझ्या दृष्टीनें कनिष्ठ दर्जाचें ठरेल. विवेकापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानदीपाच्या योगानें तुला आपल्या स्वस्वरूपाचें दर्शन झालें, म्हणजे मेरु, समुद्र, आकाश इत्यादिकांच्या सत्तेलाहि तूं जुमानीत नाहींसा होशील. अशारीतीनें तुझें चित्त त्या महत्पदामध्ये स्थिर झालें, म्हणजे बा. साधो ! एखादा हत्ती गार्डच्या पावलाएवढ्या चिखलामध्ये केव्हांहि रुतत नाही, त्याप्रमाणे तूं संसारवृत्तीमध्ये केव्हांच बुडून जाणार नाहीस. राजन् ! एखादें दुबळें चिलट गार्डच्या पावला-इतक्या पाण्यामध्येहि बुडून जातें, तद्वत् वासनेच्या योगानें दूषित झालेलें मन एखाद्या क्षुद्र कार्यामध्येसुद्धां मूढ बनतें. दृश्य विषयांवर अवलंबून राहून वासनेमुळें तुझें चित्त दुर्बल बनलें, म्हणजे एखाद्या क्षुद्र कीटाप्रमाणें तूं विषयांच्या चिखलामध्ये ठार बुडाल्याशिवाय रहाणार नाहीस. यास्तव हे महापराक्रमी राजा ! जोंपर्यंत स्वयंप्रकाश परमात्म्याचा अनुभव होऊन तुला त्याचें सर्वत्र दर्शन होऊं लागलें नाही, तोंपर्यंत अखिल विषयांचा अंतःकरणानें त्याग करणें अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणें सुवर्ण हातीं लागेपर्यंत सोन्याच्या धातूचें पुनःपुन्हां शोधन करावें लागतें, त्याप्रमाणें आत्म्याचा लाभ होईपर्यंत अध्यात्मशास्त्राचें अवलोकन करणें जरूर आहे. मनांतून सर्व विषयांना अजिबात फांटा देऊन मनुष्य जेव्हां सर्वात्म-बुद्धीचा आश्रय करून सर्व ठिकाणीं आणि सर्व काळीं त्या परमात्म्याचें स्वात्मरूपानें दर्शन करून घेऊं लागेल, तेव्हांच त्याला पूर्णात्म्याची प्राप्ति झाली असें म्हणतां येईल. जोंपर्यंत झाडून साऱ्या विषयांचा मनानें त्याग झाला नाही, तोंपर्यंत मनुष्याला आत्मलाभ झाला असें

केव्हांहि म्हणतां येत नाही. कारण, मनाच्या सर्व अवस्थांचा त्याग झाल्यानंतर अवशिष्ट रहाणारा तोच आत्मा, असा ज्ञात्या पुरुषांचा सिद्धान्त आहे. सामान्य व्यवहारामध्येसुद्धां एखादी क्षुद्र वस्तु तिच्या विरोधी वस्तूचा त्याग केल्याशिवाय हातीं लागत नाही असा नियम आहे, तर आत्मलाभाच्या बाबतीत हा नियम विशेषच लागू पडावा, यांत काय आश्चर्य आहे ? राजा ! इतर सर्व विषयांचा त्याग करून जेव्हां मनुष्य एखाद्या विषयाच्या प्राप्तीकरिता मनापासून झटतो, तेव्हांच तो विषय त्याच्या हस्तगत होतो. तस्मात्, आत्मदर्शनाकरितां सर्व दृश्य विषयांचा त्याग कर व असें केल्यानंतर जें अवशिष्ट रहातें आणि ज्याचा केव्हांहि त्याग करतां येणें अशक्य असलें, तेंच परमपद होय. सारांश बा. सुरघो ! कार्यकारणपरंपरेनें संबद्ध असलेल्या ह्या जगा-मध्ये जी जी वस्तु भासमान होते, ती. ती मनानें केवळ आपल्या कल्पनेनें निर्माण केलेली आहे, हें जाणून सर्व दृश्य विषयांचा त्याग कर; व नंतर मूल अज्ञानासह त्या शुद्ध मनाचाहि निरास कर, म्हणजे जें शिल्पक राहील तेच ब्रह्मस्वरूप होय.

सर्ग ५९

—:—:—

१. बाह्य आणि आंतर दृश्याचा त्याग केल्या-नंतर विचारानें सुरघूला आत्मलाभ होतो.

श्रीवसिष्ठः—बा. रघुनंदना ! अशा रीतीनें मांडव्य ऋषींनीं त्या सुरघू राजाला उपदेश केल्यानंतर ते आपल्या रमणीय मुनिमंडलाप्रत जाऊन पोहोंचले. मुनिश्रेष्ठ मांडव्य निघून गेल्यानंतर तो राजाहि एकांतस्थानीं जाऊन बसला व आपल्या आत्मस्वरूपासंबंधानें चिंतन करूं लागला. तो म्हणालाः—‘मी मेरुपर्यंत

नव्हे व तो माझा नव्हे. हें जग मी नव्हे व हें जग माझें नव्हे. हे पर्वत मी नव्हे व ते माझे नव्हत. ही पृथ्वी मी नव्हे व ती माझी नव्हे. हें किरातमंडल मी नव्हे व तें माझें नव्हे. मी या देशाचा राजा आहे अशी जी माझी समजूत आहे, ती केवळ माझी कल्पना असून सर्व जनांची संमति आणि पट्टाभिषेक यांच्या योगानें ती कल्पना माझ्या ठिकाणीं उद्भवली आहे. परंतु ही कल्पना मी आतां अजिबात सोडून देतो. हा देश मी नव्हे व तो माझा नव्हे. आतां फक्त हें नगर राहिलें. परंतु त्या-संबंधानेंहि माझा हाच निश्चय आहे. पताका, वृक्षपंक्ती, सेवकजन, उपवनें, हत्ती, घोडे, सामंत इत्यादिकांच्या योगानें शोभायमान होणारी ही राजधानी मी नव्हे आणि ती माझी नव्हे. हे भोगवृंद व ही स्त्री यांच्याशीं माझा संबंध आहे, ही आमक समजूत मिथ्या संकेता-मुळें माझ्या डोव्यांत खिळून गेली आहे. परंतु या समजुतीला फांटा दिला म्हणजे यांपैकीं कोणीहि माझीं नव्हत. एवंच, मृत्युवर्ग, चतुरंग सैन्य, वाहनें, पुरें इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हें राज्य मी नव्हे व त्याचा माझा अर्थार्थी यत्किंचित्हि संबंध नाही. ह्या मिथ्या कल्पने-मुळें मी आजपर्यंत विनाकारण व्याकुल झालों हातो. आतां हस्तपादादि अवयवांनीं युक्त असलेला हा देह म्हणजेच मी, असें मी अद्यापपावेतो समजत आलों. परंतु यासंबंधानें सुद्धां मी आतां बारकाईनें विचार करून पहातो म्हणजे झालें. हा अस्थिमांसानें भरलेला देह अचेतन असल्यामुळें तो मी असणें शक्य नाही. तसेंच पाण्यांतील कमलाचा ज्याप्रमाणें पाण्याशीं मुळींच संबंध नसतो, त्याप्रमाणें ह्या जड देहाशीं माझा यत्किंचित्हि संबंध असणें शक्य नाही. मांस काय, रक्त काय किंवा अस्थी काय, हीं सर्व जड असल्यामुळें तीं मी नव्हे व

तीं माझीं नव्हत. हात, पाय, वगैरे कर्मेद्रिये मी नव्हे व तीं माझीं नव्हत. त्याचप्रमाणें या देहामध्ये जीं जीं जड द्रव्ये आहेत, तीं तीं मी नव्हे व तीं माझीं नव्हत, कारण, मी चैतन्य-युक्त आहे. हे भोग मी नाही आणि तेहि माझे नव्हत. तसेंच हीं ज्ञानेन्द्रियेसुद्धां जड आणि असद्रूप असल्यामुळें तीं मी नव्हे व तीं माझीं नव्हत. या संसृतिदोषाचें मूळ जें मन तेहि जड असल्यामुळें मन म्हणजेहि मी नव्हे व ते माझें नव्हे. तसेंच बुद्धि आणि अहंकार हीं सुद्धां मनाचींच भिन्न रूपे असल्यामुळें बुद्धि आणि अहंकार म्हणजे मी नव्हे व तींहि माझीं नव्हत. सारांश, या शरीरापासून तो तहत मन व ज्ञानेन्द्रिये इत्यादिकांपर्यंत जो स्थूल व सूक्ष्म भूतांचा संघात आहे, तोहि अनित्य स्वरूपाचा असल्यामुळें तें सर्व म्हणजे मी नव्हे. आतां या सर्वांहून जें अवशिष्ट राहिलें, त्यासंबंधानें सूक्ष्मदृष्टीनें विचार करणें अवश्य आहे. ज्ञानेन्द्रिये आणि मन यांच्या पलीकडे जें जीवतत्त्व आहे ते तर चेतन आहे. ह्या जीवाला जें ज्ञान होतें तें त्रिपुटीमय असतें व तेहि त्रिपुटीच्या पलीकडील तत्त्वाच्या प्रेरणे-मुळेंच होतें. अर्थात्, जीव हा अशा रीतीनें परावलंबी असल्यामुळें जीव हें आत्म्याचें तात्त्विक रूप असणें संभवनीय दिसत नाही. तसेंच चेत्य म्हणजे विषय हेंहि माझें स्वरूप असणें शक्य नाही. यासाठीं मी या सर्वांचा आतां त्याग करतो. अशा रीतीनें सर्व अनात्मविषयांचा निरास केल्यानंतर जें अवशिष्ट रहातें, तें विकल्परहित आणि शुद्ध असें साक्षितत्त्व हेंच आत्मस्वरूप असा माझा आतां निश्चय झाला आहे. अहो! हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, मी अनादिकालापासून प्रयत्न करित असतां हि आज मला परमपुरुषार्थाची प्राप्ति झाली आहे. ह्या माझ्या अनंत परमात्मस्वरूपाचा केव्हाहि

नाश होणें शक्य नाही. ब्रह्मा, इंद्र, यम, वायु, तसेंच सर्व भूतगण यांच्यामध्ये मोत्यांच्या माळेमधील तंतूप्रमाणें हा भगवान् आत्मा स्थित आहे. ही शुद्ध चिच्छक्ति वस्तुतः विषयरहित असून तिनें सर्व दिशा व्यापून टाकल्या आहेत व तीच मूढ जनांना भयप्रद असा भयंकर आकार धारण करते. ही सूक्ष्म चिच्छक्ति भावाभावरहित असून तीच सर्व भावांमध्ये स्थित असते. या भुवनापासून तो तहत सत्यलोकापर्यंत जे जे लोक आहेत, त्या सर्वांच्या अंतर्गामीं तीच स्थित असून ती सर्व शक्तीचें निवासस्थान आहे. ती नित्य निरतिशयानंदानें परिपूर्ण असून अखिल वस्तूंना प्रकाशित करणारी जणूं दीपिकाच आहे. ती चिच्छक्ति म्हणजे सर्वसंसाररूपी मोत्यांना ओंबणारा जणुं तंतुच होय. ती चिच्छक्ति सर्व आकारांनीं युक्त दिसूनहि सर्व आकारांनीं रहित असते. परंतु तीच सर्व भूतांचीं रूपें धारण करून सर्वदां सर्व वस्तूंमध्ये स्थित असते. ही सर्वव्यापी चिच्छक्ति चतुर्दश भुवनांतील सर्व प्राण्यांना धारण करते व ह्या चिच्छक्तीलाच जगातील सर्व वस्तूंचें संवेदन म्हणजे ज्ञान होत असतें. या जगांत जीवाला ज्या ज्या सुखदुःखदशा भोगाव्या लागतात, तो तो जीवाच्या अज्ञानामुळे त्याला होणारा मिथ्या आभास असून, हे सर्व आभास आत्म्याच्या चिच्छक्तीमुळे उत्पन्न होत असले, तरी परमार्थदृष्टीनें विचार करतां या विश्वामध्ये जें जें भासमान होतें तें तें आत्माच आहे. सारांश माझा आत्मा सर्वव्यापी असून तो माझ्या बुद्धीचा साक्षी आहे व त्यालाच चित् म्हणतात. ही चित् द्रष्टा आणि दृश्य या रूपांनीं माझ्या ठिकाणीं आविर्भूत झाली व तिनेंच 'मी राजा आहे' हा भ्रम माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न केला. ह्या चित्च्या प्रभावामुळेच मन हें देहरूपी रथा- मध्ये बसून संसारजालामध्ये लीलेनें एकसारखें तसेंच मी आतां काय पहाणार ! कोणत्या क्रिया

भ्रमण करीत रहातें. परंतु वास्तविक मन, शरीर इत्यादिक हा केवळ भ्रम असून ह्या चंचल मनाचा नाश झाला तरी तत्त्वदृष्ट्या कांहींच नष्ट होत नाही. हें जगज्जालरूपी नृत्य चित्तरूपी नटांनीं विस्तारलें असून दीपज्योती-प्रमाणें बुद्धीचें प्रकाशकत्व करणाऱ्या आत्म्यामुळे चित्तरूपी नटांचे हे चाळे चांगलेच अनुभवास येतात. हाय हाय ! प्रजांच्या निग्रहानुग्रहाच्या बाबतींत मी आजपर्यंत व्यर्थ चिंता करीत बसलों होतो ! हा सर्व देहात्मबुद्धीचा परिणाम आहे. परंतु वास्तविकपणें पाहूं गेलें तर हा क्षुद्र देह म्हणजे मृगजळ होय. अहो ! मी आतां अज्ञाननिद्रेतून जागा झालों असून माझें संसाररूपी दुःस्वप्न अजिबात नष्ट झालें आहे. ज्या आत्मस्वरूपाचें दर्शन करून घेणें हें मनुष्याचें इतिकर्तव्य आहे, त्याचें मला दर्शन झालें आहे व या जगांत जें प्राप्तव्य आहे, तें संपूर्ण आत्मज्ञान मला आतां प्राप्त झालें आहे. या जगांत जें जें दृश्य म्हणून दिसत आहे, त्या त्यामध्ये मायिक चिदंशानें अज्ञानानें निर्माण केलेल्या जागृतस्वप्नादि भ्रमांशिवाय दुसरें त्रिकालाबाधित तत्त्व नाही. सारांश, आत्मदृष्टीनें हें सर्व जग जर मिथ्या ठरतें, तर प्रजांचे निग्रहानुग्रह आणि तज्जन्य हर्षशोक यांना तरी सत्यत्व कोठून असणार ? अर्थात्, या सर्व कल्पना निराधार आहेत यांत तिळमात्र शंका नाही. सांप्रत माझा मोह नाहीसा झाला असून हें सर्व ब्रह्म आहे, अशा अनुभवाप्रत मी जाऊन पोहोंचलों आहे, ह्यामुळे मला आतां सुख कसलें आणि दुःख तरी कसलें ? मी पूर्वी मोहानें प्रसूत झालों होतो; परंतु आतां सुदैवानें माझा तो मोह अस्तंगत झाला आहे. आत्मस्वरूपाच्या निरतिशयानंदाचा अनुभव घेत असल्यामुळे मला आतां शोक किंवा मोह कोठून उत्पन्न होणार ?

करणार ? कोठें रहाणार ? आणि कोठें जाणार ? हें चिदाकाश खरोखर किती अलौकिक आहे ! हे सर्व तत्त्वांच्या अतीत असलेल्या तत्त्वा ! तुला माझे नमस्कार असोत ! हे सुंदरा ! माझ्या महद्भाग्यामुळे मला तुझें दर्शन झालें आहे. अहाहा ! मी आतां चांगला जागा झालों असून मला सम्यक्ज्ञान झालें आहे. तरी ज्याच्या उदयामुळे माझ्या ठिकाणीं सम्यक्ज्ञान बाणलें, अशा माझ्या अनंत आत्मस्वरूपाला, अर्थात् मला नमस्कार असो ! सारांश, माझी चित्तशुद्धि होऊन मी अवस्थात्रयाच्या पलीकडे जाऊन पोहोंचल्यामुळे आणि माझ्या ठिकाणच्या भव-भ्रमाचा संपूर्ण निरास झाल्यामुळे मला अखंड ज्ञानसमाधि प्राप्त झाली आहे; व अशा रीतीनें परब्रह्माशीं आपलें ऐक्य अनुभवीत मी तद्रूप झालों आहे.

सर्ग ६०

—:०:—

१. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे देहपातापर्यंत पुरघु अनासक्त बुद्धीनें सर्व व्यवहार करतो.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! अशा रीतीनें 'हेम-जट' नामक किरातांच्या त्या राजाला, अर्थात् पुरघूला सर्वोत्कृष्ट अशा ब्रह्मपदाची प्राप्ति झाली. ज्याप्रमाणें विश्वामित्रानें आपल्या पराक्रमाच्या योगानें ब्राह्मण्याची पदवी संपादन केली, त्याप्रमाणें सुरघूनें केवळ विवेकाच्या बळावर ती श्रेष्ठ स्थिति प्राप्त करून घेतली. यामुळे, दिवसांची मालिका निर्माण करीत असतां सूर्य केव्हांहि खिन्न होत नाही, त्याप्रमाणें आपलीं राजकार्यें करीत असतां कितीहि अनर्थकारक प्रसंग ओढवले तरी तो राजा खिन्न होईनासा झाला. त्या दिवसापासून तो निग्रहानुग्रहादि सर्व व्यवहार करीत असतां शांत, आणि

पाण्याच्या प्रचंड ओषामधील पर्वताप्रमाणें स्थिर, राहूं लागला. हर्षामर्षादि विकारांपासून मुक्त होऊन आपलीं सर्व कार्यें प्रत्यहीं करीत असल्यामुळे तो उदार आणि गंभीर राजा समुद्राप्रमाणें शोभायमान होऊं लागला. त्याची चित्तवृत्ति गाढ निर्द्वेतील स्थितीप्रमाणें निश्चल राहूं लागली व एखादा दीप आपल्या प्रकाश देणाऱ्या न हालणाऱ्या शिखेमुळे शोभिवंत दिसावा, त्याप्रमाणें तो आपल्या स्थिर चित्तवृत्तीमुळे शोभूं लागला. तेव्हांपासून तो राजा निर्दय नाही व दयावान् नाही, द्वंद्वयुक्त नाही व मत्सरी नाही, बुद्धिवान् नाही व निर्बुद्ध नाही, सकाम नाही व निष्कामहि नाही, अशा रीतीनें वागूं लागला. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे तो नित्य समदर्शी झाला; व त्याची चित्तवृत्ति शांत, स्थिर आणि अंतःसमाधानी बनल्यामुळे तो सुरघु राजा पाण्यानें ओतप्रोत भरलेला समुद्र आणि पूर्णचंद्र यांच्याप्रमाणें विलसूं लागला. हें सर्व जगत् हा केवळ चित्तत्त्वाचा विलास आहे, अशा अनुभवाप्रत जाऊन पोहोंचल्यामुळे त्याच्या ठिकाणची सर्व सुखदुःखे अस्तंगत झालीं आणि त्याची बुद्धि परिपूर्ण बनली. त्याच्या शरीराची हालचाल होत असतां, तो गाढ निजला असतां किंवा त्याच्या मनांत विचार घोळत असतां तो नेहमीं ज्ञानसमाधीमध्ये गढून गेलेला असे; अर्थात्, तत्त्वतः कोणतेच व्यवहार होत नाहीत, हा ज्ञानानुभव त्याच्या वृत्तीमध्ये बाणून गेलेला होता. अशा रीतीनें त्या राजानें शेंकडों वर्षें राज्याचा गाढा अनासक्त बुद्धीनें हाकला. त्यानंतर एकाद्या दंवाच्या बिंदूनें तेजाच्या योगानें शुष्क होऊन आपलें रूप टाकून घावे, त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या देहनामक मूर्त आकाराचा त्याग केला. नदींतील पाण्यानें आपली तटमर्यादा उल्लंघन करून समुद्रजलाशीं एकरूप व्हावें, तद्वत् त्यानें आपल्या साक्षात्कारवृत्तीच्या

योगाने हिरण्यगर्मादिकांचेंहि नियंतृत्व कर-
णाच्या व सृष्टीची उत्पत्ति आणि लय यांना हेतु
भूत असलेल्या परमेश्वराच्या स्वरूपामध्ये प्रवेश
केला. सारांश, अशा रीतीने आपल्या स्वयं-
प्रकाश स्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचल्यानंतर तो
जन्मादि विकारांच्या पलीकडे गेला, त्याचा सर्व
शोक नाहीसा झाला व एखादा घट फुटतांच
त्यांतील आकाश मदहाकाशाशीं एकरूप व्हावें,
तद्वत् त्या महात्म्याची स्थिति झाली.

सर्ग ६१

—:—:—

१. सुरघु आणि परिघ यांचा संवाद.

श्रीवासिष्ठः—कमलपत्राक्षा रामा ! अशा
रीतीने त्या सुरघु राजाने तत्त्वबोधाच्या
योगाने हर्षशोकादिकांना निमित्तभूत असलेल्या
पातकाचा समूल उच्छेद करून टाकून ब्रह्म-
पदप्राप्ति करून घेतली, त्याचप्रमाणे तूहि
आपल्या आत्मकल्याणासाठी त्या निर्द्वंद्वपदाची
प्राप्ति करून घेऊन शोकरहित हो. ह्या श्रेष्ठ
ज्ञानदृष्टीचा तू अवलंब केलास, म्हणजे दिवा
दृष्टीस पडलेल्या एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे
घोर अंधकारामध्ये बुडून गेलेल्या तुझ्या मनाला
शोक करण्याचा केव्हांहि प्रसंग येणार नाही.
तसेच त्या सुरघूच्या वृत्तान्तामध्ये वर्णन केल्या-
प्रमाणे तू विवेकाचा आश्रय केलास, म्हणजे
एखाद्या खोल खळग्यांत पडलेल्या मनुष्याला
त्या खळग्यावरील दाट वाढलेल्या गवताच्या
मुळीचा आधार मिळाला असतां जसा आनंद
होतो, तसा आनंद होऊन तुझ्या चित्ताला
शाश्वत विश्रांतिमुख मिळेल. याकरितां तू स्वतः
या ज्ञानदृष्टीचा पुनःपुन्हां अभ्यास करून व
दुसऱ्यांना उपदेश करून ती दृष्टी आपल्या
ठिकाणीं बाणवून घे व अशा रीतीने सहज-

समाधीचे निरतिशय सुख अनुभवून या भूतलाला
अलंकृत कर.

श्रीरामः—भुमिवर्या ! मन हें स्वभावतः
मोराच्या अंगावरील वायूनें हलणाऱ्या लहान
लहान पिसांप्रमाणे चंचल असल्यामुळे त्याला
अखंड एकतानतेची स्थिति कशी बरे प्राप्त
होईल ? व प्राप्त होत असेल तर ती समाधीची
स्थिति कशी असते, याचे मला वर्णन करून सांगा.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! ज्या सुरघूची आख्या-
यिका मीं तुला आतांच सांगितली, तो
जीवन्मुक्त स्थितीमध्ये असतां त्याचा आणि
पर्णाद नामक राजर्षीचा जो अद्भूत संवाद
झाला, तो मी तुला आतां सांगत आहे तो
लक्षपूर्वक ऐक, म्हणजे सहजसमाधीचे स्वरूप
कसे असते याची यथार्थ कल्पना तुझ्या मनांत
प्रतिबिंबित होईल. रामा ! सुरघु आणि पर्णाद
अशा दोघांनाहि ही सहजसमाधीची स्थिति
प्राप्त झालेली असल्यामुळे त्यांचा हा संवाद
अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परिघ हा पारसीक
नांवाच्या देशाचा एक मोठा पराक्रमी राजा
असून रथाला ज्याप्रमाणे परिघ म्हणजे आंस
आधारभूत असतो, त्याप्रमाणे आपल्या देशाचा
आधारस्तंभ असल्यामुळे तो परिघ या नांवाने
लोकांमध्ये विख्यात झाला होता. नंदनवनामध्ये
वास करणाऱ्या मदनाचा वसंतऋतु हा परममित्र
असतो, त्याप्रमाणे परिघ राजा सुरघुचा परम-
मित्र होता. ज्याप्रमाणे कल्पान्त हा संसारामध्ये
प्रवेश करून त्याचा नाश करून टाकतो, त्या-
प्रमाणे परिघाच्या राज्यांतील प्रजेच्या दुष्कृत-
रूपी दोषामुळे त्याच्या राज्यांत एकदां अवर्षण
पडून त्यामुळे मोठा अनर्थ ओढवला. ज्याप्रमाणे
एखाद्या अरण्यांत वणवा पेटून त्यामध्ये शेकडों
प्राण्यांची आहुति पडते, त्याप्रमाणे त्याच्या
राज्यांतील लोक क्षुधेने व्याकुल होऊन पटापट
प्राण सोडू लागले. आपल्या प्रजेची ती हीन

दीन स्थिति अवलोकन करून काहीं उपाय सुचेना तेव्हां त्या राजाला परम विषाद वाटला व एखाद्या पांथस्थाने दग्ध झालेल्या गांवाचा त्याग करावा, तद्वत् त्या राजाने आपल्या राज्याचा ताबडतोब त्याग केला, आणि उद्वेगाने अजिन वगैरे मुनींदां-प्रमाणे तो अरण्यांत तपश्चर्या करण्याकरितां निघून गेला. आपल्या प्रजाजनाना माहीत नाही अशा एका अत्यंत दूर अंतरावर असलेल्या अरण्यांत जणू काय हा लोक सोडून गेल्याप्रमाणे तो जाऊन राहिला, व त्या अरण्यांतील एका गुह्यंत जाऊन त्याने विरक्त चित्ताने इंद्रिये आणि मन यांचा निग्रह करून तपश्चर्या करण्याला सुरुवात केली. त्याटिकाणीं वृक्षावरील वाळून गळलेलीं पाने भक्षण करून तो आपले दिवस कंठू लागला व अशा रीतीने कित्येक दिवसपर्यंत अग्नीप्रमाणे वाळलेल्या पानावर आपली उपजी-विका करण्याचें व्रत त्याने चालविल्यामुळे तपस्व्यांमध्ये त्याचें 'पर्णाद' (पर्ण + अद्=पाने खाणारा) हें अन्वर्थक नांव पडलें; व तेव्हापासून जंबुद्वीपांतील मुनिमंडलामध्ये तो श्रेष्ठ राजर्षि पर्णाद या नांवाने विल्यात झाला. अशा रीतीने एक हजार वर्षे दारुण तपश्चर्या केल्यानंतर दृढ अभ्यासाच्या योगाने त्याची चित्तशुद्धि होऊन त्याच्यावर ईश्वराचा अनुग्रह झाला व त्यामुळे त्याला तत्त्वज्ञानाची प्राप्ति झाली. तत्त्वज्ञान झाल्यामुळे स्वाभाविकपणेच तो जीवन्मुक्त होऊन द्वंद्वरहित, शोकरहित, निर्वासन आणि शांतचित्त झाला. तदनंतर ज्याप्रमाणे एखाद्या भ्रमराने हंसांबरोबर कमलिनीमध्ये संचार करावा, त्याप्रमाणे त्याने क्वचित् सिद्धांसहवर्तमान, तर क्वचित् साध्य म्हणजे साधकांसहवर्तमान ह्या त्रैलोक्यरूपी मठीमध्ये स्वेच्छेने संचार केला. अशा रीतीने संचार करीत असता एकदां मेरुपर्वतावरील रत्नांची जणुं खाणच अशा एखाद्या शिखराप्रमाणे दिसणाऱ्या सूर्यघुच्या

राजमंदिरांत तो जाऊन पोहोचला. हेमज्ज नामक किरातांचा राजा सुरघु व पर्णाद हे फारा दिवसांचे स्नेही होते व ते दोघेहि ब्रह्मज्ञानसंपन्न होऊन संसारांतून मुक्त झाले असल्यामुळे एकमेकांना भेटतांच त्यांनी एकमेकांची यथाविधि पूजा केली, व 'आज फारा दिवसांनी आपली अकस्मात् भेट झाल्यामुळे माझे पुण्यच फळाला आलें असे मी समजतो!' अशा शब्दांनी त्यांनी परस्परांचा गौरव केला. नंतर त्यांनी एकमेकांना मोठ्या प्रेमाने आलिंगन दिलें. आलिंगन दिल्यानंतर ते दोघे ब्रह्मनिष्ठ जेव्हां एका आसनावर विराजमान झाले, तेव्हां ती चंद्रसूर्याची जोडी एकाच वेळीं भूतलावर अवतीर्ण झाली आहे कीं काय, असा भास झाला.

परिघः—मित्रा ! आज फारा दिवसांनी तुझे दर्शन झाल्यामुळे माझ्या चित्ताला परम आल्हाद झाला असून माझे मन चंद्रबिंबांत बुडून बाहेर निघाल्याप्रमाणे अत्यंत शीतल झालें आहे. या जगांत अकृत्रिम सुख जर कोठें असेल तर तें प्रेमाशिवाय दुसऱ्या कोठेहि नाही; व या प्रेमाची मौज अशी विलक्षण आहे कीं, एखाद्या डबक्याच्या कांठावर असलेल्या वृक्षाच्या शाखा तोडून टाकल्या तरी जोपर्यंत त्याचीं मुळे शाबूत आहेत तोपर्यंत त्याच्यावर शेकडों शाखा उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाहीत, तद्वत् वियोगामध्ये प्रेमाची स्थिति होते; अर्थात्, प्रेमाचा वृक्ष वियोगामध्ये जोराने फोंफावतो, असा नियम आहे. मित्रा ! ते आपले पूर्वीचे निर्भय प्रेमसंलाप, त्या लीला, त्या विनोदयुक्त चेष्टा यांचें पुनःपुन्हां स्मरण होऊन खरोखर मन कसें आनंदांत पोहू लागतें ! ज्याप्रमाणें तुला मांडव्याच्या रूपेणें हें ज्ञान प्राप्त झालें, त्याचप्रमाणें मी तपश्चर्येच्या योगाने ईश्वराची आराधना केल्यामुळे त्याच्या प्रसादाने मलाहि

आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे. आतां तुझें सर्व दुःख नाहीसें झालें आहेना ?* ज्याप्रमाणें एखाद्या भुमंडलाधिपतीनें मेरुपर्वतावर वास्तव्य करावें, त्याप्रमाणें ज्ञानभूमिकांच्या परिपाकानें अगताच्या परमकारणामध्यें तुला कायमची निश्चांति मिळूं लागली आहेना ? ज्याप्रमाणें सरदृतूमध्यें सरोवरांतील पाणी स्वच्छ होतें, त्याप्रमाणें वा सुरघो ! तुझें चित्त आत्मारामाशीं तादात्म्य पावल्यामुळें प्रसन्न झालें आहेना ? तूं राजा असल्यामुळें प्रजेसंबंधाचीं आपलां अवश्य कर्तव्यें सम, प्रसन्न आणि गर्भीर अशा ज्ञानबुद्धीनें करतोसना ? तसेंच तुझ्या राज्यांतील जनता अधिव्याधिरहित आणि कुशल आहेना ? त्यांच्या धान्यादिकांचें यथायोग्य रक्षण होत आहेना ? तुझ्या राज्यांतील भूमि उत्कृष्ट धान्य प्रसवून आणि कल्पलतेप्रमाणें फल-भारानें नम्र होऊन तुझ्या प्रजांचें धारणपोषण करण्याला समर्थ आहेना ? ज्याप्रमाणें चंद्राचे शुभ किरण पृथ्वीवर पडून ते सर्व दिशामध्यें पसरतात, त्याप्रमाणें तुझें धवल आणि पवित्र वक्ष सर्वत्र पसरलें आहेना ? ज्याप्रमाणें एखाद्या सरोवरांतील पाणी कमलगर्भांतील मृणाल तंतूमध्यें गव्व भरून जातें, त्याप्रमाणें तुझ्या ठिकाणच्या उत्कृष्ट गुणांनीं ह्या दिशा व्यापून टाकल्या आहेतना ? तुझ्या राज्यांतील प्रत्येक गावामोबताळच्या शेतांतील धान्याचें रक्षण करण्यासाठीं शेतांच्या बांधावरून बसलेल्या कुमारिका तुझ्या पवित्र यशानें भरलेलीं गाणीं प्रसन्न चित्तानें गातातना ? तुझ्या राज्यांतील धान्य, संपत्ति, नोकरचाकर, स्त्रिया, पुत्र, नगरं वगैरे सर्वांचें कुशल आहेना ? तुझी शरीरयष्टि

आधिव्याधिरहित असून ती ऐहिक आणि पारलौकिक सुखाला कारणीभूत होणारें पुण्य नांवाचें फल प्रसवतेना ? सकृदर्शनीं रमणीय भासणाऱ्या, परंतु परिणामीं घात करणाऱ्या विषयसर्पासंबंधानें तुझें मन विरक्त आहेना ? अरेरे ! आपला वियोग झाल्याला किती तरी दिवस होऊन गेले ! परंतु इतक्या दीर्घ कालानंतर कां होईना, वसंतऋतु आणि पर्वताचा तट यांच्या संयोगाप्रमाणें सुदैवानें आपला समागम झाला आहे. मित्रा ! या जगांतील जीवांना इष्टानिष्टजनांच्या संयोगवियोगांपासून विविध सुखदुःखदशा भोगाव्या लागणें अगदीं अपरिहार्य आहे. या जगांतील नियतीचा विलास खरोखरच मोठा विचित्र आहे ! कारण, एवढा दीर्घ कालपर्यंत वियोग पावून निरनिराळ्या दशा भोगणारे आपण दोघेजण आज एकत्र भेटत आहों ! ही नियतीची घटना विलक्षण नव्हे काय ?

सुरघुः—भगवन् ! आपण सांगतां त्याच-प्रमाणें हुबेहुब स्थिति आहे, यांत शंका नाही. ह्या ईश्वरनिर्मित नियतीची गति सर्पांच्या गती-प्रमाणें वक्र, विस्मयकारक आणि गहन असून ती जाणण्याला कोण समर्थ आहे ? नियतीच्या ह्या विचित्र गतीमुळेच जे आपण इतके दिवस एकमेकांपासून विभक्त झालों असून निरनिराळ्या दशा भोगीत होतां, ते आज एका ठिकाणीं प्राप्त झालों आहों. तस्मात्, नियतीला घडवून आणण्याला अशक्य अशी गोष्ट या जगांत एकहि नाही, असेंच म्हणणें भाग पडतें. मित्रा ! तुझ्या आगमनानें मला आज मोठा आनंद झाला असून माझें प्राक्तन पुण्य फळांला आलें, असेंच माझें मन सांगत आहे. माझें सर्व पातक आज क्षीण झालें; व तुझ्या दर्शनापासून मला जें परमावधीचें समाधान वाटत आहे, तें तुझ्या पुण्यवृक्षाचेंच फल होय. मी आज

● महाभारत सभा. ५ व वाल्मीकिरामायण अयोध्या १०० वा होन ठिकाणीं 'कबित्' या पदानें आरंभ करून प्रभवरं पराकृपानें जसा नीतिबोध करण्यांत आला आहे, तसाच येथेंहि करण्यांत आला आहे.

खरोखरच धन्य झालों आहे. राजर्षे ! आज-पर्यंत माझ्याजवळ सर्व तऱ्हेच्या संपत्ति होत्या; परंतु तुझ्या आगमनामुळे त्या आज शेंकडों पटीने वृद्धिंगत झाल्या आहेत. महानुभावा ! तुझे पवित्र भाषण, किंवा तुझी दृष्टि सर्वत्र अमृताचाच वर्षाव करीत आहे कीं काय, असे मला वाटते व असें होतें यांत कांहींच आश्चर्य नाही. कारण, सत्पुरुषांच्या सहवासापासून जें सुख प्राप्त होतें, त्याची किंमत प्रत्यक्ष मोक्षसुख प्राप्त होण्याइतकी श्रेष्ठ आहे !

सर्ग ६२

—:०:—

१. अज्ञानाचे आवरण नाहीसे होऊन नित्यचि स्फुरणामुळे प्राप्त होणाऱ्या विज्ञानाच्या सहजसमाधीचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! येणेंप्रमाणें आपल्या पूर्वस्नेहासंबंधानें प्रेमसंलाप करीत परिघ त्याठिकाणीं बराच वेळ राहिला. तदनंतर तो सुरघुला म्हणाला.

परिघः—मित्रा ! या संसारजालामध्ये जें जें कर्म केलें जातें, तें तें ज्ञानसमाधीच्या योगानें ज्याचें चित्त शांत झालें आहे अशा पुरुषालाच सुख देण्याला कारणीभूत होतें, अज्ञ मनुष्यांना सुख देण्याला कारणीभूत होत नाही. यास्तव मी विचारतो कीं, संसारांतील सर्व विक्षेपदुःखाचा निरास करणाऱ्या आणि व्यवहारांतील सर्व सुखांहून श्रेष्ठ असलेल्या निर्विकल्प समाधीचा तू अभ्यास करतोसना ?

सुरघुः—भगवन् ! सर्वसंकल्पवर्जित आणि परम शांति प्राप्त करून देणारा असा समाधि म्हणजे काय हें मला प्रथम सांगा, म्हणजे मग आपल्या प्रश्नाचें योग्य उत्तर देण्याला ठीक पडेल. महात्मन् ! जो तत्त्ववेत्ता आहे तो व्यवहार करीत असला किंवा स्वस्थ बसला

तरीहि तो समाधिस्थितीमध्ये नसतो, असें कसें बरे म्हणतां येईल ? जे पुरुष प्रबुद्ध म्हणजे ज्ञानी झाले व जे आत्मनिष्ठ बनले ते जगांतील व्यवहार करीत असले तरीहि सदा समाधिस्थितीमध्येच असतात. अर्थात्, अज्ञा पुरुषांनीं समाधीचें निराळें अनुष्ठान तें काय करावयाचें ? याच्या उलट एखादा मनुष्य पद्मासन घालून बसलेला असला व त्यानें ब्रह्मांजलि केलेली असली, तथापि त्याचें चित्त शांत आणि स्थिर नसेल, तर त्याची ती स्थिति समाधीची आहे, असें तरी कसें म्हणावयाचें ? कारण भगवन् ! तत्त्वाबोध हा सर्व आशारूपी तृणाला दग्ध करून टाकणारा अग्नि असून समाधिशब्दाचा अर्थहि असाच आहे; नुसतें स्वस्थ बसणें म्हणजे समाधि असा अर्थ कोणीहि करीत नाहीत. समाधि (सम+आ+धा) म्हणजे परमात्मस्वरूपी स्थिर असणें असाच अर्थ ज्ञाते पुरुष करतात. बा साधो ! जी बुद्धि नित्य तृप्त असून जिला आत्मस्वरूपाचें अखंड अनुसंधान असतें तिला त्या परा प्रज्ञेलाच समाधि हें श्रेष्ठ नांव ज्ञानी पुरुषांकडून दिलें जातें. जी बुद्धि निरहंकार असते, जी केव्हांहि क्षुब्ध होत नाही, तसेंच जी जगांतील द्वंद्वांपासून सर्वथा अलिप्त असते, अशा मेरूपेक्षाहि स्थिर स्थितीला समाधि ही संज्ञा दिली जाते. जी मनाची स्थिति नेहमी चिंतारहित असते, जिच्या सकल कामना परिपूर्ण झालेल्या असतात व जिच्या ठिकाणीं 'हें प्राप्त' व 'हें त्याज्य' ही भावना मुळींच शिल्लक राहिलेली नसते, अशा पूर्ण स्थितीलाच समाधि हें नांव देण्यांत येतें. ज्या क्षणापासून ज्ञानी पुरुषाचें मन उन्मन होऊन पूर्ण बोधानें युक्त होतें, त्या क्षणापासूनच त्याच्या मनाला अखंड समाधीचें अत्युच्च सुख लाभलें असें होऊन मग त्याला समाधीचा निराळा अभ्यास करण्याचें

प्रयोजनच उरत नाही. एकदा मनुष्य प्रबुद्ध झाला म्हणजे मग त्याच्या समाधीचा मग केव्हाच होऊ शकत नाही. एखादे लहान मूल खेळत असतां कमलांतील तंतु ओढून लागले असतां त्याचा धागा तुटून जातो; परंतु ज्ञान्याला पूर्णबोधाची स्थिति प्राप्त झाल्यानंतर त्याची ज्ञानसमाधि केव्हाहि खंडित होऊ शकत नाही. ज्याप्रमाणे सूर्य हा सर्व दिवसभर प्रकाश देण्याच्या आपल्या कार्यापासून केव्हाहि विराम पावत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या योगाने ब्रह्माकार झालेली प्रज्ञा जीवित असेपर्यंत व विदेहकैवल्यस्थिति प्राप्त होईपर्यंत तत्त्वावलोकनापासून केव्हाहि विराम पावत नाही. ज्याप्रमाणे एखादी प्रचंड नदी वाटेतील कोणत्याहि अडथळ्याला न जुमानतां आपला प्रवाह अभ्रलितरीतीने चालू ठेवते, त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या ठिकाणी एकदां विज्ञानदृष्टि बाणली, म्हणजे त्याच्या त्या पूर्ण ज्ञानदृष्टीमध्ये केव्हाहि अंतर पडत नाही. ज्याप्रमाणे कालाला किंवा सदागति-अखंडपणे वहाणाऱ्या-वायूला आपल्या गतीचे केव्हाहि विसरण होत नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञान्याच्या बुद्धीला आपल्या स्वानुभूत आत्मस्वरूपाचे विसरण होणे केव्हाहि शक्य नसते. कालाला आपल्या कलांचे म्हणजे सूर्यादिकांचे निरंतर अनुसंधान असल्यामुळे त्याची परंपरा अबाधितपणे कायम असते, तद्वत् आत्मस्वरूपावरील अज्ञानाचे आवरण नाहीसे होऊन चित्त एकदां पूर्ण निर्विषय झाले, म्हणजे चित्तांतील चैतन्यस्फूर्ति केव्हाच नष्ट होत नाही. ज्याप्रमाणे कोणताहि पदार्थ सत्ताविरहित असू शकत नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञान्याला आत्मज्ञानरहित असा एकहि क्षण

ठाळूक नसतो. संसारामध्ये जसा कोणचाही पदार्थ त्याच्या गुणविरहित (उदाहरणार्थ उष्णते-वाचून अग्नि) सांपडणे संभवनीय नसते, तशी आत्मस्वरूपाची जाणीव केव्हाहि नाही, असा ज्ञानी या जगांत केव्हाहि असणे शक्य नाही. कारण, ज्ञानवस्वरूपता हा ज्ञानी पुरुषाचा स्वभावच बनून गेलेला असतो. आतां खुद्द माझ्या स्वतःसंबंधाने विचारशील, तर मी सर्वदा प्रबुद्ध, निर्मल आणि शांतचित्त असून माझ्या सहजसमाधीमध्ये केव्हाच व्यत्यय येत नाही. माझ्या अखंड ज्ञानसमाधीचा विच्छेद कोण आणि कसा करणार ? (आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त) या जगांत दुसरी कोणतीच वस्तु नाही, असा माझा अखंड अनुभव असल्यामुळे माझ्या समाधीचे व्युत्थान कोणत्याहि काळीं होऊ शकत नाही, म्हणून म्हणतो कीं, माझे मन केव्हाहि समाधिरहित स्थितीमध्ये नसते. आतां वास्तविकपणे पाहू गेलें, तर आत्मतत्त्वाशिवाय अन्य वस्तुच अस्तित्वांत नसल्यामुळे माझ्या ठिकाणीं मन आहे असेंहि म्हणतां येणार नाही. अर्थात्, जर मनच नाही तर त्याचा समाधि तरी कसली ? तत्त्वदृष्टीने विचार करतां एकटा आत्माच कायतो असून तो सर्वव्यापी आत्माच सर्वथा सर्व कांहीं आहे. व अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे समाधि कशाला म्हणावयाचे आणि असमाधि म्हणजे तरी काय ? सारांश मित्रा ! महात्मे हे नेहमीं एकमेवाद्वितीय अशा आत्मस्वरूपामध्ये स्थित असून त्यांच्या त्या परमात्मस्थितीमध्ये काया, परिणाम बगैरे भेदभावाना यत्किंचितहि अवकाश नसतो. यास्तव समाधि आणि असमाधि हा भेदभाव कल्पित करून तूं आतां जें भाषण केलेस, त्याला वास्तविक कांहींच आधार नाही, असेंच म्हणणे रास्त उरत नाही का ?

१. ' आपयानात्तत्रापि हि दृष्टम् । ' भाद. सू.

सर्ग ६३

—:३:—

१. प्रश्नमिषानें सुरघूची परीक्षा केल्यानंतर परिघ त्याची स्तुति करतो. सहजसमाधीचें वर्णन पुढें चालू.

परिघः—राजा ! तूं खरोखरच ज्ञानी असून तुला त्या ब्रह्मपदाची प्राप्ति झाली आहे; यामुळें तुझें अंतःकरण शीतल झालें असून आकाशांतील पूर्णचंद्राप्रमाणें तूं या भूतलावर विराजमान होत आहेस. स्वरूपानुभवाच्या निरतिशयानंदरूपी मकरंदानें तुझें अंतःकरण भरून गेलेलें असून त्याच्यायोगानें तूं शीतल, रमणीय आणि मोहक दिसत असून एखाद्या कमलाप्रमाणें शोभायमान होत आहेस. तुझें अंतःकरण अत्यंत उदार, पूर्ण आणि गंभीर असून आंतील निर्मलत्वामुळें तुझ्या मनाचें खरें स्वरूप स्वाभाविकपणेंच प्रकट होत आहे. यामुळें वेलातटावरील वायूच्या प्रवाहानें रहित झालेला शांत समुद्र शोभादायक होतो, त्याप्रमाणें तुझी स्थिति झालेली आहे. तुझें चित्त स्वच्छ, स्वानंदानें परिपूर्ण, निर्मल, विस्तीर्ण आणि गंभीर झालें असून त्यांतील अहंकाररूपी मेघ नष्ट झालेला असल्यामुळें तें शरदृतूमधील आकाशाप्रमाणें अपूर्व शोभा देत आहे. राजा ! तूं कोणत्याही इष्टानिष्ठविषयांसंबंधानें उदासीनासारखा असतोस, कोणत्याही बाह्य परिस्थितीमध्ये संतुष्ट असतोस आणि सर्व विषयांसंबंधानें सर्वदा विरक्त असतोस; यामुळें कोणत्याही स्थितीमध्ये असलास तरी तूं शोभादायकच होतोस. तूं महाबुद्धिमान् असून सारासारविचारांत परिणत झालेला असल्यामुळें हें अखिल विश्व ब्रह्मरूप आहे, अशा अनुभवाप्रत तूं जाऊन पोहोचला आहेस. भावाभावांचा निर्णय करण्यांत निष्णात असलेल्या तत्त्वज्ञा ! तूं उच्चनीच दशांच्या फेऱ्यांत भ्रमण

१५

करावयास लावणाऱ्या भोगासक्तीपासून सर्वथा मुक्त झालेला असून आत्मस्वरूपाचा निरतिशयानंद भोगीत आहेस. हें सुंदरा ! ज्याप्रमाणें क्षीर सागर हा आपल्या ठिकाणच्या अमृतामुळें तृप्त असतो, त्याप्रमाणें तूं आपल्या परमात्मस्वरूपाच्या नित्य महिम्यामध्ये स्थित असल्यामुळें पुनर्जन्माच्या अतीत होऊन तृप्त झाला आहेस.

सुरघुः—मुने ! जोपर्यंत हें जग दृश्यरूपानें दिसत आहे, तोपर्यंत तें सर्व खोटेंच आहे. आम्हांला उपादेय म्हणजे ब्राह्म वाटेल अशी वस्तु या जगांत एकहि नाही. अर्थात्, उपादेय म्हणजे ब्राह्म वस्तूचाच अभाव ठरत असल्यामुळें हेय म्हणजे त्याज्य अशी वस्तुहि या जगांत नाही, असाच निष्कर्ष निघतो. हेय म्हणजे त्याज्य ही कल्पना उपादेय म्हणजे ब्राह्म ह्या कल्पनेच्या प्रतियोगित्वानें आणि तिच्यापासून भेद दाखविण्यासाठीं उत्पन्न होत असल्याकारणानें जेथें उपादेय ही कल्पनाच संभवत नाही, तेथें हेय ही कल्पना तरी कशी संभवणार ? आतां हेयत्व म्हणजे तुच्छत्व व उपादेयत्व म्हणजे अतुच्छत्व असें मानून ज्ञान्याला जगांतील कांहीं वस्तु उपादेय म्हणजे ब्राह्म व कांहीं वस्तु हेय म्हणजे त्याज्य वाटत असतील असें म्हणावें, तर तेंहि जुळत नाही. कारण, कालदृष्ट्या जगांतील सर्व वस्तु कधीं तुच्छ तर कधीं अतुच्छ वाटत असतात आणि ज्ञान्याच्या ठिकाणीं तर तुच्छ व अतुच्छ ह्या कल्पना केव्हांच नाहींशा झालेल्या असतात; व माझीहि स्थिति अशीच झालेली आहे. या जगांतील प्रत्येक क्षुद्र वस्तु देशकालवशात् सामान्य मनुष्यांच्या दृष्टीला महत्त्वाची वाटते व प्रत्येक महत्त्वाची वस्तु तुच्छ वाटते. परंतु ज्ञानी पुरुष जगांतील कोणत्याहि वस्तूकडे तुच्छातुच्छ दृष्टीनें पहात नसल्यामुळें तिची निंदास्तुती करीत नाहीत. कारण निंदा

स्तुति ह्या भावना केव्हांहि आसक्तीमुळे उत्पन्न होतात, व आसक्ति ही नेहेमीं मनानें इष्ट मानलेल्या वस्तुसंबंधानेंच उत्पन्न होते, असा नियम आहे. परंतु शोभनबुद्धीचे पुरुष परमोच्च वस्तु प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करतात; व तत्त्वदृष्टीने पाहिले तर त्रिभुवनांतील स्त्रिया, पर्वत, समुद्र, वनराजी वगैरे पदार्थांमध्ये काडीचीहि सत्यता नाही, असेंच दिसून येतें. हें जीर्ण जगत् देहदृष्ट्या मांस, अस्थि यांनीं व भौतिकदृष्ट्या लांकूड, मृत्तिका, पाषाण वगैरेनीं भरलेलें आहे. अर्थात्, अशा रीतीनें ह्या शून्य आणि इच्छा करण्याला सर्वथा अयोग्य अशा जगांतील कोणत्या वस्तूची इच्छा करावयाची? असा विचार केला आणि तो चित्तात बाणला, म्हणजे दिनलक्ष्मी अतंगत होतांच जगांतील वस्तूंचें दर्शन आणि प्रकाश ही नाहीशी होतात, तद्वत् चित्तांतील विषयच्छा निवृत्त होतांच विषयासंबंधाचे रागद्वेष आपोआप नष्ट होतात. मित्रा ! उगीच पाह्याळ करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे? माझ्या एकंदर भाषणाचें सार हें आहे कीं, मन निर्विषय, शांत आणि विश्लेष व वैषम्य यांनीं रहित हाऊन तें आत्म्यामध्ये रममाण होऊं लागलें, तरच ती निवांत विश्रांतीची सर्वोत्कृष्ट स्थिति असून तीच या जगांतील परमोच्च सुखाची खरीखुरी दृष्टि होय.

सर्ग ६४

—:—:—

१. ज्याचा अवलंब केला असतां ज्ञानी पुरुषाला मनादोषाची बाधा होत नाही, अशा उपायाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! अशा रीतीनें सुरघु आणि परिघ यांनीं जगद्रमासंबंधानें चर्चा केल्यानंतर एकमेकांची मोठ्या आदरानें पूजा

केली व त्यानंतर ते दोघेजण आपापलीं पुढील कार्यां करण्याकरितां निघून गेले. म्हणून म्हणतां कीं, वा रामभद्रा ! सुरघु आणि परिघ यांच्या संवादांत वर्णन केल्याप्रमाणें विज्ञानाची स्थिति जाणून त्याची प्राप्ति करून घे आणि ब्रह्मानुभवामध्ये स्थिर हो. रामा ! ज्ञानानुभवसंपन्न पुरुषांच्या सहवासानें मनुष्याची बुद्धि सूक्ष्म हाऊन त्याच्या हृदयाकाशांतील अहंकाररूपा कालमेघ निःशेष गलित झाला, तसेंच त्याचें चित्त सर्व लोकांना प्रिय, फलसंपन्न आणि सर्व मनुष्यांना आल्हाद देणाऱ्या शरत्कालाप्रमाणें एकदां निर्मल आणि विस्तीर्ण झालें, म्हणजे तें सर्व अनर्थांचें निवर्तक असल्यामुळे शरण जाण्याला योग्य होऊन आनंदरूपी संपत्तीनें ओतप्रोत भरलेल्या, सुगम व सुप्रसन्न अशा ध्येयरूप चिदाकाशाच्या. अर्थात् परमात्म्याच्या ठिकाणीं तो मनुष्य स्थिर झाला, असें म्हणण्याला मुळींच हरकत नाही. जो मनुष्य नेहेमीं अध्यात्म-विचारांत निमग्न झालेला असतो, ज्याची वृत्ति नित्य अंतर्मुख असते, जो निरंतर आत्मसुखानें तृप्त झालेला असतो, तसेंच ज्याचें चिदात्म्याचें अनुसंधान केव्हांहि खंडित होत नाही, असा मनुष्य मनःशोकाच्या बाधेपासून नेहेमीं मुक्तच असतो. असा मनुष्य व्यवहार करण्यांत मद्धन गेलेला असला व बाह्यतः रागद्वेषांच्या कळांत गेला आहे असें दिसलें, तरी पाण्यांतील कमलाप्रमाणें त्याचें चित्त केव्हांहि कलंकित होत नाही. ज्याप्रमाणें एखाद्या सिंहाला त्रास देण्याला हत्ती समर्थ नसतो, त्याप्रमाणें जो मुनि सम्यक्-ज्ञानानें संपन्न असून शुद्ध आणि शांत असतो, त्याला मनाकडून बाधा होण्याचा संभवच रहात नाही. नंदनवनामध्ये ज्याप्रमाणें एखाद्या विषारी कांद्यांनीं युक्त असा वृक्ष असणें शक्य नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानी मनुष्याचें चित्त भोगासक्तीमुळे दीन बनलें जाण्याची शक्यताच

नसते. कारण, त्याचें चित्त आत्मज्ञानाच्या निरतिशय आनंदामुळे क्षुद्र विषयसुखासंबंधाने निस्पृह झालेलें असतें. एखादा मनुष्य विरक्त असला म्हणजे आपल्या आप्तांच्या जन्ममृत्यूंच्या योगानेहि तो दुःखी होत नाही, तद्वत् विषय, इंद्रिये, शरीर वगैरे रूपांनीं भासमान होणारें हें दृश्य ही केवळ भ्रांति आहे असें ज्ञान ज्याला झालें, अशा ज्ञानी पुरुषाचें चित्त केव्हांहि दुःखित होत नाही. ज्याप्रमाणें अकाशाला बुळीचा कधीं स्पर्शहि होत नाही, त्याचप्रमाणें ज्याला मनोमोहाचें परिपूर्ण ज्ञान झालेलें आहे, अशा ज्ञानी पुरुषाला व्यवहारांत वागत असतां कर्तृत्वाभिमानापासून उत्पन्न होणाऱ्या पातकाचा स्पर्शमुद्धा होत नाही. ज्याप्रमाणें दिवा हेंच अंधकाराचें औषध, त्याप्रमाणें हें विस्तीर्ण जग अविद्यामय आहे हें ज्ञान म्हणजेच अविद्यारूपी रोगावरील रामबाण औषध होय. ज्याप्रमाणें हें स्वप्न आहे असें ज्ञान झालें म्हणजे स्वप्नस्थिति अजिबात नष्ट होते, त्याप्रमाणें अविद्येचें यथास्थित ज्ञान झालें म्हणजे तिचा अवतार तत्काल आणि कायमचाच समाप्त होतो. ज्याची बुद्धि परमात्मस्वरूपामध्ये स्थिर झाल्यामुळे विषयांसंबंधानें अनासक्त झाली, असा ज्ञानी पुरुष मग व्यवहार करीत असला तरी पाण्यामध्ये रहाणाऱ्या माशाच्या डोळ्यांना पाण्याचा स्पर्श होत नाही, तद्वत् त्या ज्ञान्याला पातकाचा स्पर्शहि होत नाही. चेतन्यरूपी सूर्याचा उदय होतांच अज्ञानरूपी रात्र क्षीण होते व असें झालें म्हणजे ज्ञात्याची बुद्धि परमानंदस्थितीप्रत जाऊन आपल्या संपूर्ण तेजानें विलसू लागते. ज्या मनुष्याची अज्ञानरूपी निद्रा समाप्त झाली, असा मनुष्य अध्यात्मशास्त्ररूपी सूर्याच्या प्रकाशामुळे जागा होऊन अशा प्रबोधाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोंचतो कीं, ज्या स्थितीपासून तो पुन्हां केव्हांहि च्युत

होत नाही. ज्या दिवसांमध्ये आणि ज्या क्रियांमध्ये आत्मचंद्राच्या उदयामुळे हृदयरूपी आकाशांत पूर्णात्म्याचें रमणीय चांदणें पडतं, त्याच दिवसांमध्ये मनुष्य खरोखर जगला आणि त्याच्या त्याच क्रिया आनंदयुक्त झाल्या, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मनुष्य एकदां मोहसागरांतून उत्तीर्ण झाला, म्हणजे आपणामधील अमृताच्या योगानें चंद्रमा शीतल झालेला अमतो, तद्वत् निरंतर आत्मविचारणा करीत गेल्याने त्याचें अंतःकरण अत्यंत शीतल बनतें. ज्यांच्या योगाने मनुष्याची वृत्ति आत्माकार बनत जाते, तेच खेही मनुष्याचे खरे मित्र, तींच शास्त्रें मनुष्याची खरीखुरी आत्मोन्नति करणारीं शास्त्रें आणि तेच दिवस खरेखुरे दिवस होत.

परंतु ज्यांच्या ठिकाणचें पातक क्षीण झालेलें नाही व जे आत्मज्ञानाची उपेक्षा करतात, असे पुरुष जन्मरूपी जंगलांतील लताप्रमाणें दीन बनून दीर्घकालपर्यंत शोक करीत बसतात. रामा ! हा जीवरूपी बैल शेंकडों आशापाशांच्या जाळ्यामध्ये गुरफटून गेलेला आहे; विषयोपभोगरूपी गवताला चटावलेला आहे; जेरेन त्याचा देह जर्जरित झाला आहे; शोकरूपी दीर्घ उच्छ्वामानें तो कष्टी झाला आहे; जन्मरूपी जंगलामध्ये दिवस कठीत असून शेंकडों दुःखांच्या प्रचंड ओझ्याखालीं जरीस आला आहे; कुकर्मरूपी चिखलानें माखला गेला आहे; मोहरूपी डबक्यामध्ये पडून राहिला आहे; विषयासक्तिरूपी दंश करणाऱ्या कीटकांनीं त्याच्या शरीरावर ठिकठिकाणीं चावे घेतले आहेत; तृष्णारूपी चामड्याच्या वाघांकडून पक्का आवळला गेला आहे; तो मनोरूपी वाण्याच्या तऱ्यांत राहून त्याच्या हुकमतींत वागत आहे; बांधवाच्या बंधनांत अडकून पडल्यामुळे त्याच्या अंगांत हलण्याचेंहि प्राण राहिलेले नाही; स्त्री, पुत्र,

जरा यांच्या त्रासामुळे तो अगदी टेंकीस आला आहे; तो सदासर्वकाळ शेणखळ्यांत आणि चिखलांत बुड्यांवर बुड्या मारीत आहे; पुष्कळ मार्ग आक्रमण केल्यामुळे आणि कोठें विसा-व्याची जागा न मिळाल्यामुळे तो अगदी उठवणीस आला आहे; संसाररूपी अरण्यांत बहुतकाळ स्वर संचार करीत असल्यामुळे तो अतिशय हलख झाला आहे; तो तीव्रतापामुळे संतप्त झाला असून त्याला आजपावेतों शीतल छायेचें स्थान प्राप्त झालेलें नाहीं; तो जरी आकारानें प्रचंड दिसत आहे तरी इंद्रियांच्या छापेंत सांपडल्यामुळे तो अगदीं दीन बनलेला आहे; काम्यकर्मरूपी धटांच्या ध्वनीमुळे तो भ्रांत झाला आहे व दुष्कृतकर्माबद्दल बेसुमार मार मिळाल्यामुळे तो हताश झाला आहे; अज्ञानरूपी भेसुर अरण्यामध्ये जन्ममरणरूपी गाड्याचें ओझे वहाण्याचें काम नशिबी आल्यामुळे तो जागजागीं ठेंचाळत असून त्यामुळे त्याचीं गात्रें अगदीं गलित झालीं आहेत; निरंतर अनर्थरूपी चिखलामध्ये डुबलेला असून त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग माहीत नसल्यामुळे तो त्यांत लोळत पडलेला आहे व कर्म-माराखालीं बांकून जाऊन तो दीनमुद्रेनें हंबरडा फोडीत आहे. तरी अशा ह्या जीवरूपी बैलाला मोठे शिकस्तीचे आणि दीर्घ प्रयत्न करून संसाररूपी डबक्यांतून बाहेर काढ. आतां अशा रीतीनें जीवाला संसाररूपी डबक्यांतून बाहेर काढल्यानंतर तो पुन्हां त्या चिखलांत पडेल कीं काय ? अशी तुझ्या मनांत कदाचित् शंका येईल. परंतु ही शंका व्यर्थ आहे. कारण, तत्त्वावलोकनामुळे क्षीण झालेल्या चित्ताचा पुन्हां उदय होणार नाहीं, तरच जीव हा भवसमुद्राचें उल्लंघन करून निःसंशय परीकडे जाऊन पोहोंचला, असें म्हण-प्यास हरकत नाहीं. ज्याप्रमाणें एखाद्या नावि-

कापासून नौकेची प्राप्ति होते, त्याप्रमाणें संसारसमुद्राच्या पैलतीराला जाऊन पोहोंचण्याची युक्ति महात्म्यांच्या सहवासापासून प्राप्त होते. ज्या देशरूपी उखिर भूमीमध्ये तत्त्वज्ञानी पुरुष नसतो आणि जेथील सज्जनरूपी वृक्ष शीतल छाया आणि फळें यांच्या योगानें समृद्ध झालेला नसतो, तेथें शहाण्या मनुष्यानें क्षणभरसुद्धां वास्तव्य करूं नये ! ज्या ठिकाणच्या सुजनरूपी चंपक वृक्षावर स्नेहयुक्त आणि शीतल अशीं वचनरूपी पानें असतात, ज्याच्याखालीं स्वरूपानुभवरूपी उत्तम छाया असते आणि ज्याच्यावर स्मितहास्यरूपी पुष्पें शोभत असतात, अशा वृक्षाखालीं क्षणांत विश्रांति प्राप्त होते. परंतु अशा विश्रांतीच्या अभावीं ज्याच्या ठिकाणीं थोडीशी विवेकशक्ति जागृत झालेली आहे, अशा बुद्धिमान् पुरुषानें महामोह आणि संताप उत्पन्न करणाऱ्या संसारामध्ये खुशाल झांप घेत बसूं नये. कारण, या जगांत आत्मा हाच आपला खरा बंधु आहे. यास्तव विवेकाचा आश्रय करून अज्ञान स्थितीं तून त्याचा उद्धार करावा, व देहाभिमानाच्या अंकित होऊन त्याला जन्मपंकामध्ये ढकलूं नये. बुद्धिमान् मनुष्यानें ' हा संसार काय आहे ? तो कसा उत्पन्न झाला ? त्याचें मूल काय ? व तो कशानें क्षीण होईल ? ' या प्रश्नांची शास्त्र व सज्जन यांच्या साहाय्यानें विचारणा करावी आणि दृढ प्रयत्नानें सर्व दुःखांचें निर्मूलन करावें. संसारदुःखामध्ये बुडून गेलेल्या आत्म्याचा उद्धार करण्याच्या बाबतींत धन, मित्र, शास्त्रें आणि बांधव यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. या जगांत मन हाच प्रत्येकाचा नित्याचा सोबती असून विवेकाच्या योगानें त्याला चांगलें शुद्ध करावें. म्हणजे त्याच्या योगानें आत्म्याचा उद्धार होऊं शकतो.

सारांश, विवेकापासून उत्पन्न होणारं वैराग्य आणि स्वरूपाभ्यास यांच्या योगाने, तसेंच तत्त्वज्ञानरूपी नांकेचा आश्रय केल्याने भवसागर तरून जातां येतो. ज्याच्याबद्दल जनांकडून नेहमी शोक केला जातां आणि जो दुष्ट आशांच्या योगाने सदादित जाळला जात असतो, अशा आत्म्याची याकिंचित्हि उपेक्षा न करतां मोठ्या आस्थेने त्याचा उद्धार करावा. अहंकार हेंच ज्याचें बंधनस्थान आहे, तृष्णा हीच ज्याला बांधून ठेवणारी शृंखला आहे, मन हाच ज्याच्या गंडुगुथळांतून गळणारा मद आहे, तसेंच जो जन्म परंपरारूपी चिखलामध्ये बुडून गेलेला आहे, अशा जीवरूपी हर्ताचा उद्धार करावा. राघवा ! आत्मविषयक अज्ञानाचा निरास करून अहंकाराचा अजिबात नायनाट करणे हाच आत्मोद्धाराचा एकच एक उपाय आहे. मनोजालाला झुगारून देऊन देहाभिमानाचा उच्छेद करणे हाच खराखरा सन्मार्ग आक्रमण करण्याचा उपाय होय. देह हा काष्ठ व पापाण यांच्यासारखा जड आहे, ही गोष्ट मनांत निरंतर वागवीत जाणे हाच देवदेवेश जो परमात्मा त्याच्या ज्ञानाचा उपाय होय. चित्तांतील अहंकाररूपी मेघ गलित झाला, म्हणजे चैतन्यरूपी सूर्याचें दर्शन होतें व त्या ज्ञानाचें पर्यवसान अखेरीस ब्रह्मपदप्राप्तीमध्ये होतें. ज्याप्रमाणें अधकार नष्ट होतांच सर्वत्र लख्ख दिसू लागतें, तसेंच अहंकाराचा निरास होतांच स्वयंसिद्ध आत्म्याचा साक्षात्कार होतो. एकदां अहंकार अजिबात क्षीण झाला म्हणजे जी निरतिशयानंदाची स्थिति प्राप्त होतें, तिचाच दृढ अभ्यास करून ती आपल्या वृत्तीमध्ये बाणवून घ्यावी. ती स्थिति एखाद्या सागराप्रमाणें परिपूर्णतेची असून ती केव्हांहि इंद्रियगोचर होऊं

शकत नाही व जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाशीं तिची तुलना करतां येत नाही. ती परमोच्च स्थिति प्राप्त झाली असतां मनुष्याच्या ठिकाणीं कोणत्याही दृश्य विषयासंबंधानें आसक्ति उत्पन्न होण्याची शक्यता उरत नाही. चित्प्रक शरूपी आत्म्याचा अंश आपस्थ, केवळ स्वरूपाच्या ठिकाणीं स्थिर होऊन तो तुर्यावस्थेप्रत जाऊन पोहोचला म्हणजे जी स्थिति होते, तिच्याशींच फक्त तिची तुलना करतां येईल. अर्थात् ती स्थिति अनुपमेय आहे. परंतु त्या स्थितीच्या जवळ म्हणून जर कोणती स्थिति असेल, तर ती सुषुप्तीची आहे. कारण, तुर्यावस्थेप्रमाणेंच सुषुप्तीमध्येहि विक्षेप-गाहित्य असते व या दृष्टीनें तुर्या व सुषुप्ति या दोन्ही अवस्थांमध्ये सादृश्याचा थोडा अंश आहे. परंतु बाकीच्या बाबतींत या दोन्ही अवस्थांमध्ये महदंतर आहे. कारण, तुर्यावस्था ही पूर्णानंदाची स्थिति असून ती गगनश्रीप्रमाणें विस्तीर्ण आहे. मन, अहंकार इत्यादि उपार्थांचा विलय झाल्यानंतर सर्व भावांच्या अंतर्धर्मी असलेली जी आनंदाची स्थिति उदय पावते, तेंच परमेश्वराचें स्वरूप होय ! योगाभ्यासानें सिद्ध होणारी ती स्थिति सुषुप्तीप्रमाणें असून ती जीवाच्या अज्ञानजन्य भावनेमुळे दूर झाल्यासारखी झाली आहे. परंतु ती श्रेष्ठ स्थिति वर्णन करून समजण्यासारखी नाही; तर रामा ! ती स्वसंवेद्य असल्याकारणानें. अनुभवानेंच समजण्यासारखी आहे. ज्याप्रमाणें गाईच्या खंडादि जातीचें ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवावांचून होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणें आत्माच्या परमार्थ-स्वरूपाच ज्ञान स्वानुभवावांचून होणें शक्य नाही. राघवा ! चित्तांतील बाह्य विषयासंबंधाची आसक्ति काढून तें प्रत्यगात्मस्वरूपांमध्ये स्थिर

१. 'ऋतंभरा तत्र प्रजा' पातं. सू. १।४८ या पूर्ण स्थितीलाच 'धर्ममेघ समाधि' हे नांव पुढे ४।२९ मध्ये देण्यांत आलें आहे.

२. 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' याप्रमाणें हें 'अनन्वय' अलंकाराचें उदाहरण आहे.

झालें, म्हणजे आपणच सर्व चराचराचा आत्मा आहों व सर्व देवांचेहि देव आहों, तसेंच आपलें अनंत आत्मतत्त्वच हें अखिल विश्व आहे, असा मनुष्याला अनुभव येतो; व तदनंतर सर्व विषयवासनांचा नाश होतो, आत्म्याचा प्रकाश स्फुट होतो व पूर्ण समता अंगी बाणून ब्रह्मानुभवाची सिद्धि होते. सारांश त्या परमोच्च-ज्ञानस्थितीचें महत्त्व लदेवादिकांनाहि अचित्य असतें.

सर्ग ६५

—:३:—

१. भास आणि विलास यांचें आख्यान.

२. ब्रह्माद्रीवरील अत्रीच्या आश्रमाचें वर्णन ३. भास आणि विलास यांचा जन्म व पितृनिधनजन्य शोक.

श्रीवसिष्ठः—कमललोचना रामा ! मनानेंच मनाचा छेद करून आणि अहंमत्त्वाच्या भावनेचा निरास करून आत्मदर्शन करून घेण्याचा मनुष्यानें प्रयत्न केला नाहीं, तर चित्रातील सूर्य कधीं अस्तंगत होत नाहीं. त्या प्रमाणें अजरूपी दुःख नाहींसं होत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर महासागराप्रमाणें विस्तीर्ण अशा अनंत आपत्ती त्याच्यावर येऊन कोसळतात, व मेघ आणि मीलवर्ण अंधकार यांच्यायोगानें काळा-कुडू दिसणारा आणि मेघजलाचा बेसुमार वर्षाव करून व्याकुल करणारा असा संसाररूपी वर्षा-काल पुनःपुन्हां उत्पन्न होतो. हा सिद्धांत स्पष्ट करून दाखविण्यासाठीं सहाद्रीवर भास आणि विलास ह्या नांवाच्या दोन मित्रांचा पूर्वी झालेला संवाद मी तुला आतां सांगत आहे, तरी सावधानचित्तानें श्रवण कर.

सबब नांवाचा ह्या भूतलावर एक पर्वत आहे. त्यानें आपल्या उंचीनें आकाशाला जिंकलें आहे, पायथ्याजवळच्या सपाट आणि विस्तीर्ण भूभा-गानें शूणरूपाचा मार्ग टाकलें आहे व भूगर्भांमध्ये

प्रविष्ट झालेल्या मूलभागानें पाताळालाहि खालीं पहावयास लावले आहे. त्या पर्वतावरील प्रत्येक भाग असंख्य पुष्पांच्या समूहामुळें ओतप्रोत भरलेला आहे, त्याच्यावर ठिकठिकाणीं निर्मळ जलाचे निर्र्जर म्हणजे ओढे वहात आहेत व त्यामधील असंख्य रत्नांच्या खजिन्याचें रक्षण करण्याचें काम कुबेर करीत असतो. त्या पर्व-ताचें नांव जरी सबब आहे, तरी त्यामधील अनंत रत्नांची दीप्ति त्याच्याकडे पहाणाराच्या नेत्रांना दिपवून टाकीत असल्यामुळें तो पर्वत असह्य आहे, असेंच म्हणावें लागतें. ज्याप्रमाणें देवांचे हत्ती आपल्या विस्तीर्ण गंडरथळांच्या योगानें भयंकर दिसतात, त्याचप्रमाणें तो पर्वत मोत्यांच्या समूहांनीं भरलेल्या, आणि रत्नें, सूर्य यांच्या तेजामुळें चकाकणाऱ्या, प्रचंड कड्यांनीं युक्त असलेल्या सुवर्णतटांच्या योगानें अति-शय भयंकर दिसतो. त्या पर्वतावर कचित् पुष्पांचा खच पडलेला दिसतो, कचित् निरनि-राळ्या तऱ्हेच्या धातूंनीं तो युक्त दिमतो, कचित् प्रसन्न सरोवरांनीं युक्त दिसतो, तर कचित् रत्नांनीं भरलेल्या शिलांनीं युक्त दिमतो. त्याच्यावर काहीं ठिकाणीं खळखळ आवाज करणारे ओढे दिमतात, काहीं ठिकाणीं वायूच्या प्रवाहामुळें गंभीर ध्वनि उत्पन्न करणारी वेळूंचीं बेटें दृष्टोत्पत्तीस येतात. कित्येक ठिकाणीं वाऱ्याच्या सोसाळ्यामुळें सों सों आवाज करणाऱ्या गुहा नजरेस पडतात, तर कित्येक ठिकाणीं गुं गुं आवाज करणाऱ्या भ्रमरांचे थवेच्या थवे आढळून येतात. त्या पर्वताच्या पठारावर अप्सरागण गायन करतात, अरण्यामध्ये पशु-पक्ष्यांचे आवाज चाललेले असतात, उंच भागां-वर जणुं उन्मत्त झालेले मेघ गर्जना करोत असतात व वरील आकाशामध्ये अनेकविध पक्ष्यांचे किलबिल शब्द चाललेले असतात, पर्वतावरील गुहांमधून विद्याधरांचे समुदाय

रहातात, कमलसमूहामध्ये भमरांचें गायन चालू असतें, आसपासच्या प्रदेशांतून किरांतांचें गायन चाललेलें असतें व अरण्यांतील वृक्षांवरून पक्षांचे मंजुळ ध्वनी मुरु असतात. त्याच्या खाद्याचा भाग देवांनीं, पायाचा भाग मनुष्यांनीं आणि पातालांतील भाग नागांनीं वेष्टिलेला असल्यामुळें तो पर्वत म्हणजे दुसरें त्रिभुजचन आहे कीं काय असें वाटे. त्या पर्वताच्या खिंडारांमधून सिद्ध रहात असून त्यामधूनच पुरलेलें धन होतें; तसेंच चंदनवृक्षांवरून सप रहात होते व त्याच्या शिखरांवरून सिंहांनीं वास्तव्य केलें हातें. त्या पर्वतावर सवेत्र पुष्पांचा खच पडलेला असून त्या जणुं मेघांनीं तो वेष्टिलेला दिसत होता, वृक्षांवरून नुकत्याच गळलेल्या फुलांतील रजःकण आकाशांत उडून जणुं मेघाप्रमाणें दिसत होते, वृक्षांवरून गळणाऱ्या फुलांचे वावटळीं मेघ बनून त्या पर्वताचे हृदय हालवून सांडीत होते व वृक्षावरील पुष्परूपी मेघांमुळें तो पर्वत पांढुरका दिसत होता. निरनिराळ्या धातूंच्या धूलिरूपी अभांमुळें तो पर्वत कपिल वर्णाचा दिसत होता. त्या पर्वतावरील रत्नांनीं युक्त असलेल्या शिलातलांवरून अप्सरागण बसलेला असे व तो देखावा पाहून त्या अप्सरा कल्पवृक्षांवरच जणुं आरूढ झाल्या आहेत, असा भास होई. त्या पर्वतावरील मेघरूपी नील वस्त्रें परिधान केलेल्या, रत्नांचे निःशब्द अलंकार धारण करणाऱ्या आणि सुवर्णप्रमाणें रमणीय कांतीनें युक्त असलेल्या पाषाणाच्या शिलांना तेथील शिखरांनीं आलिंगन दिलेलें असल्यामुळें त्या शिला नसून अभिसारिकाच आहेत कीं काय, असाहि क्षणभर भास पडे. त्या पर्वताच्या उत्तरतटावर एक मोठें शिखर होते. त्यावरील वृक्ष फलभारामुळें अगदीं वांकून गेले होते, रत्नांच्या पुःकरिणींतून सुंदर चिरीरोवक

वहात होते, आश्रवृक्षांच्या शाखांवरून पसरलेले पुष्पगुच्छ हे त्या शिखरांच्या वंतपंक्तीप्रमाणें शोभायमान होत होते, प्रफुलित झालेले अंकोल, पुन्नाग वगैरे वृक्ष व नील कमलें यांच्या योगानें तेथील दिशांचे तट रमणीय दिसत होते, तेथील लक्ष्मंडपांच्या योगानें सूर्यसुद्धां झांकला जात असे व तेथील रत्नांच्या किरणांचें जिकडे तिकडे विलक्षण तेज फांकलेलें असे. अशा त्या स्वर्गलोकाप्रमाणें आश्वाद्यजनक आणि जंबूरसानें ओतप्रोत भरलेल्या शिखरावर ब्रह्मलोकाप्रमाणें भव्य, स्वर्गाप्रमाणें मोहक आणि शिवलोकाप्रमाणें शांत, तसेंच सिद्धाच्याहि श्रमाचा परिहार करण्यास समर्थ असलेला असा अत्रि ऋषींचा एक विस्तीर्ण आणि सुखसमृद्धीनें ओतप्रोत भरलेला आश्रम असून त्या आश्रमामध्ये अंतरिक्षांतील शुक्र व बृहस्पति यांच्याप्रमाणें तेजस्वी आणि विद्वान् असे दोन तापसी रहात हांते. पुढें त्या आश्रमामध्ये रहात असतां सरोवरांतील दोन कमलांपासून दोन कमलांचे कळे निघावे, तद्गत त्यांना शुद्ध शरीरांनीं संपन्न असे दोन पुत्र झाले. विलास आणि भास हीं त्यांचीं नांवां होती. पुढें क्रमाक्रमानें लता आणि वृक्ष यांजवरील पल्लवांप्रमाणें ते दोघे मुलगे लहानाचे मोठे झाले. ते दोघेजण एकत्र वाढत्यामुळें एकमेकांवर अतिशय प्रेम करूं लागले व पुढें पुढें तर त्यांचा खेह बढिगलत हाऊन तिळ आणि त्यांतील तेल किंवा पुष्प आणि त्यांतील सुगंध यांच्याप्रमाणें त्यांच्या प्रेमाचें एकीकरण झालें. त्या दोघांचा कवीं वियोग झाला नाहीं. ज्याप्रमाणें विवाहानें बद्ध झालेल्या पतिपत्नींचें परस्परांवरील प्रेम दुर्लभते, त्याचप्रमाणें त्यांचें प्रेम एकसारखें वाढत गेलें. निरंतर साहचर्यामुळें त्यांच्या विचारांमध्यें इतकें विलक्षण साम्य दिसून येऊं लागलें कीं, त्यांचीं नांवां

सर्ग ६६

—:०:—

बाह्यतः भिन्न असली तरी तीं एकच आहेत कीं काय, असेंच कोणालाहि वाटल्याशिवाय रहात नसे. ज्याप्रमाणें एखाद्या कमलाच्या गाम्यामध्ये दोघां भमरांनीं रहावें, त्याप्रमाणें मनोहर शरीरांनीं संपन्न असलेले आणि एकमेकांवर प्रेम करणारे ते दोघे बालमुनी त्या शांत आश्रमामध्ये रहात होते. पुढें थोडक्याच काळानंतर त्या रमणीय बालकांनीं नुकत्याच उगबलेल्या चंद्रसूर्याप्रमाणें आपली बाल्यदशा संपवून यौवनदशेमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतर काहीं दिवस लोटतात न लोटतात तो पक्ष्यांनीं आपल्या घराट्यांतून उड्डाण करून आकाशांत स्वैर संचार करवा, तद्वत् वार्धक्यांतील दुःखानें पीडित झालेल्या त्यांच्या मातापित्यांनीं आपल्या क्षुद्र देहांचा त्याग करून स्वर्गलोकांत प्रवेश केला. आपलीं मातापितरे निधन पावलीं आहेत असें पहातांच जलांतून बाहेर काढलेलीं कमलें सूर्याच्या प्रखर किरणांमुळे सतप्त आणि ग्लान होतात, त्याप्रमाणें मातृपितृशोकांमुळे त्यांचीं अंगे तप्त झालीं आणि त्यांचीं मुखें उत्साहहीन आणि दीन होऊन गेलीं. तदनंतर त्यांनीं आपल्या मातापित्यांची और्ध्वदाहक क्रिया केली व नंतर त्या दोघांनीं रडून रडून आकाश केला. कारण, बा मानद रामा ! महात्मे झाले तरी त्यांना सुद्धां लोकास्थितीचें, अर्थात् नियतीचें उल्लंघन करतां येत नाहीं. असो. अशा रीतीनें मातापित्यांची मरणोत्तर क्रिया केल्यानंतर शोकसागरांत बुडून गेलेले आणि करुण स्वराने दीर्घ विलाप करणारे ते दोघे मुनिपुत्र चित्रांतील मूर्तीप्रमाणें यत्किंचितहि हालचाल करीत नासे होऊन अखेरीस मूर्छित होऊन पडले !

१. अज्ञ मनुष्याला या ससाररूपी दुःखसागरामध्ये एकसारखे हेलकावे खावे लागतात.

श्रीवासिष्ठः---राघवा ! अशा रीतीनें अतिशोकामध्ये निमग्न झालेल्या त्या दोघां तरुण मुनींनीं त्या ठिकाणीं उग्र तपश्चर्या करण्याला सुरवात केली; व त्या दीर्घतपाच्या योगानें श्रीष्मत्कृतंतील प्रखर तापामुळे ज्यांची सर्वांगे शुष्क झाली आहेत, अशा अरण्यातील दोन वृक्षांप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली. ज्याप्रमाणें कळपांतून बाहेर पडलेले हरिण वाटेल तिकडं भटकू लागतात, त्याप्रमाणें मातृपितृवियोगामुळे उदासीन आणि संसारासंबंधानें विरक्त बनलेल्या त्या तपस्व्यांनीं त्या अरण्यांत पुष्कळ काळ कंठला. अशा रीतीनें कित्येक दिवस महिने, किंबहुना वर्षे लोटलीं व एखाद्या खळग्यात वाढणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें त्या अरण्यामध्ये रहात असतां त्यांच्यावर जेरची छाया दिसू लागली. परंतु इतक्या दीर्घकाल केलेल्या तपश्चर्येमुळे त्यांना विमल ज्ञानाची प्राप्ति झाली नाहीं. पुढें एके वेळीं ते दोघेजण एकत्र जमले असतां त्यांनीं आपसात यणेंप्रमाणें भाषण करण्यास सुरवात केली.

विलासः---मित्रा भासा ! त्या जगांतील माझ्या जीवितरूपी वृक्षाचें तूं श्रेष्ठ फल असून तुझें हृदय हें अमृतसमुद्राचें निवासस्थान आहे. यास्तव मी तुझें अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. तुझा माझा वियोग झाल्याला आज किती तरो दिवस होऊन गेले. हे दिवस तूं काठें घालविलेस ? वा साधो ! तुझी तपश्चर्या फलद्रूप झाली आहेना ? तुझी बुद्धि आतां शोकरहित आणि संतापरहित झाली आहे ना ? तुला एवढ्या अवधीत आत्मज्ञानाची

प्राप्ति झाली आहेना ? तुझे विद्या सफल झाली आहेना ? व तुझे कुशल आहेना ?

श्रीवसिष्ठः---रामा ! येणेंप्रमाणें संसारा-विषयीं अत्यंत उद्विग्न झालेल्या, परंतु आत्म-ज्ञानाची प्राप्ति न झालेल्या मित्राचें भाषण ऐकून त्याचा मित्र भास मोठ्या आदरानें बोलूं लागला.

भासः---मित्रा ! आज तुझे दर्शन झाल्या-मुळें मला हर्ष झाला आहे. आतां तूं माझे कुशल विचारलेंस, पण संसारामध्यें निमग्न झालेले जे आम्हीं त्यांचें कुशल कसलें आलें आहे ? जेथपर्यंत मला ज्ञेय वस्तूची प्राप्ति झाली नाहीं व चित्तांतील कामसंकल्पादिकांचा अजिबात क्षय होऊन मी संसारसागर तरून गेलों नाहीं, तेथपर्यंत माझे कुशल कसें असणार ? कातरांनें लता छाटाव्या, त्याप्रमाणें चित्तांत उदित होणाऱ्या आशांचा जापर्यंत समूळ उच्छेद करण्यांत आला नाहीं, तोंपर्यंत आमचें कुशल असण्याची गोष्टसुद्धां बोलावयास नको ! जोंपर्यंत 'त्वं' पदार्थाचें शोधन करून आत्म्याची ओळख पटली नाहीं, जोंपर्यंत चित्तामध्ये ब्रह्मज्ञानजन्य समतेचा उदय झाला नाहीं व महावाक्यांचा पूर्ण बोध झाला नाहीं, तोंपर्यंत आमचें कुशल असणें शक्य तरी आहे का ? वा साधो ! अज्ञानरूपी रोगावरील रामबाण औषध असें जें आत्मज्ञान त्याची जेथपर्यंत प्राप्ति झाली नाहीं, तेथपर्यंत ही संसृतिरूपी दुःखजनक महामारी पुनःपुन्हा उदय पावल्याशिवाय रहात नाहीं. जोंपर्यंत आत्मलाभ झालेला नाहीं, तोंपर्यंत संसाररूपी कुवक्ष पुनःपुन्हां वाढीस लागून त्यावर बाल्य-रूपी अंकुर, नवयौवनरूपी पल्लव आणि जरा-रूपी पुष्पें उत्पन्न झाल्याशिवाय कधींहि रहाणार नाहींत. तसेंच ह्या शरीररूपी जुनाट वृक्षावर, ज्यामध्ये बांधवरूपी भ्रमरांचा आक्रोशरूपी

गुजारव चाललेला आहे आणि ज्यावर बार्धक्यरूपी पुष्पें विकसित झालेलीं आहेत, अशी मरणरूपी मंजरी पुनःपुन्हां उत्पन्न झाल्या-शिवाय रहाणें शक्य नाहीं. मरणोत्तर जीवाला वृक्षापाषाणादि स्थावर किंवा पशुपक्ष्यादि तिर्यक् योनींमध्ये जन्म घ्यावा लागला, म्हणजे त्याला आपल्या पूर्वे दुष्करीनुसार निरनिराळ्या ऋतूं-मध्ये शीतोष्णादि दुःखें किंवा मशकादि कीटक यांच्यापासून त्रास भोगावा लागतो. बरें, पुण्य-कर्मानुसार स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति झाली, तर असूयादि विकारांनीं युक्त असे तेच तेच भोग पुनःपुन्हा भोगून कंटाळा येतो. पुढें सुदैवानें मनुष्यजन्म प्राप्त झाला, तरी देहरूपी पर्वताच्या तृष्णारूपी कांट्यांनीं व विषयभोगरूपी सर्पींनीं युक्त असलेल्या भयंकर दरीमध्ये पुनः-पुन्हां लोळण्याचा आणि बाह्यतः सुखाचा आभास उत्पन्न होऊन मोठीं दुःखें भोगण्याचा पुनःपुन्हां दुर्धर प्रसंग ओढवतो. सारांश, अशा रीतीनें दुष्ट आशांच्या कचाटींत सांपडून तुच्छ कर्मांची मिथ्या फलें भोगण्यांत गडून गेलेल्या प्राण्यांच्या आयुष्याचा व्यर्थ नाश मात्र होत असतो. मनोरूपी उन्मत्त हत्ती विवेकरूपी बंधनस्तंभ उपटून टाकून बाहेर पडला, म्हणजे तृष्णारूपी हत्तिणीच्या मागे अहोरात्र स्वैर संचार करूं लागतो. ज्यावरील विवेकरूपी चित्तामणि नष्ट झालेला आहे, अशा देहरूपी वृक्षावरील हृदयरूपी घरट्यामध्ये रहाणारें मिष्टान्नसेवनाला चटावलेलें अभि-लाषरूपी वृद्ध गिधाड एकसारखें वृद्धि-मूत होत जातें. श्रम, दौर्बल्य, रोग वगै-रेंच्या योगानें दिवसेंदिवस शरीराचीं गात्रें शिथिल होत जाऊन देहयष्टि झाडाच्या पिक-लेल्या पानांप्रमाणें शुष्क आणि पांढुरकी होऊं लागते, म्हातारपणीं मुलगे नोकर इत्यादि-कांच्या अपमानरूपी धुळीमुळे शरीर काळें

ठिकर होतें, शरीरावरील तेज अस्तंगत होते व दंबाचे थेंब पडून एखादें कमल निस्तेज व्हावें, तद्वत् मनुष्याची मुखकांति मलिन होते. शरीररूपी सरोवरांतील यौवनरूपी जल गळून जाऊन तें शुष्क झाल्याकारणानें आयुष्यरूपी राजहंस क्षणांत कोठें पळून जातो, त्याचा पत्तासुद्धां लागत नाही ! जीवितरूपी जर्जर वृक्ष कालरूपी प्रचंड वायूनें हलविला गेल्यामुळे त्यावरील दिवसरूपी पानें आणि भोगरूपी फुलें खालीं गळून पडतात. वरें मनुष्य भोगापासून निवृत्त होण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तरी त्याचें मन भोगाशारूपी सर्प व त्यापासून उत्पन्न होणारीं दुःखें हेच कोणी बेडूक यांनीं युक्त असलेल्या मोहरूपी अंधकूपाच्या चिखलामध्ये वडून जातें. तृष्णा ही जरी अत्यंत चंचल आणि नाजूक आहे, तरी ती एखाद्या मंदिराच्या उच्च शिखरावर फडकणाऱ्या पताकेप्रमाणें निरनिराळ्या विषयांवर आरुढ होते. सर्वव्यापी काल हेच ज्याचें बीळ आहे, अशा तऱ्हेचा मृत्युरूपी उंदीर ह्या संसाररूपी वीण्यावरील जीविनाशारूपी तंतू कुरतडून टाकतो. जिच्यामध्ये तारुण्यांतील विकाररूपी लाटांचे कल्लोळ उसळत आहेत आणि परजलेल्या तरबारीप्रमाणें जिच्यामध्ये क्रोधद्वेषादिकांचा फेंस उडत आहे, अशी जीवितरूपी भयंकर नदी लोभतृष्णादिकांचे मांढमांढ भोंबरे उत्पन्न करीत असंड वहात असते. तसेंच जगाच्या व्यवहारामध्ये उपयामी पडणाऱ्या निरनिराळ्या शास्त्रांतील कौशल्यानें युक्त असणारी क्रियाप्रवृत्तिरूपी सरिता जन्मो-जन्मीं अस्खलित गतीनें वहात असते. ह्या जगांतील बांधबजनतादि नद्या अत्यंत विस्तीर्ण आणि गहन अशा कालस्वरूपी सागरांत जाऊन गडप होतात. बाळ ! ही देहरूपी परमपुरुषार्थ-प्राप्त करून देणारी रत्नस्रग्धिका नाशरूपी

चिखलाच्या समुद्रामध्ये जन्मोजन्मीं कोठल्या कोठें बुडून जाते, याचा पत्तासुद्धां लागत नाही ! ज्याप्रमाणें समुद्रांतील भोंवऱ्यामध्ये पडलेलें गवत गिरक्या खात असतें, त्याचप्रमाणें कुकर्मामध्ये रत झालेलें चित् चित्तरूपी चक्रामध्ये गुरफटलें जाऊन एकसारखें भ्रमण करीत रहातें. अनंतकार्यरूपी प्रचंड लाटांवर हेलकावे खाणारें चित् चित्तेमुळे जर्जर होतें व त्याला एका क्षणाचीहि विश्रांति मिळत नाही. ' मीं काल हें केलें, ' ' आज हें करतो ' आणि ' उद्यां हें करीन ' अशा आशयाच्या कल्पना-जालांत गुरफटून गेलेली बुद्धिरूपी पक्षीण मोह पावते. ' हा माझा शत्रु ' आणि ' हा माझा मित्र ' इत्यादि द्वंद्वयुद्धरूपी महाबलाढ्य हत्ती माझीं मर्मस्थानें क्षुद्र नीलकमलांप्रमाणें उपटून टाकतो. चित्तरूपी नदीच्या लाटांच्या कल्लोळांमध्येच वास करणारा मनोरूपी चंचल मासा क्षणांत वृद्धि पावतो. साराश, अशा रीतीनें देहात्मबुद्धीमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखांच्या विचारांत चूर होऊन गेलेली ही जनता पराकाष्ठेची दीन झाली आहे; व अनेकविध सुख-दुःखांत पडलेली आणि जगद्रूपी उदयगिरीवर जरामरणरूपी प्रचंड वायूच्या आघातांनीं पीडित झालेली ही जनता रसहीन झालेल्या वृक्षावरील पर्णांप्रमाणें जर्जर झाली आहे.

सर्ग ६७

—:—

१. ६४ भाषकीमुळे उत्पन्न होतो. अर्थात् भासकीचा त्याग हाच मोक्षाचा उपाय.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! अशा रीतीनें संसारच्या असारतसंबंधानें त्या दोघांनीं पुष्कळ चर्चा केली. पुढें कालांतरानें त्यांना विमलज्ञानाची प्राप्ति होऊन अखेरीस ते दोघजण मुक्त

झाले. म्हणून म्हणतो की, हे महाबाहो ! संसारपाशांत अडकून गेल्या चित्ताला संसारांतून तरून जाण्याला ज्ञानावांचून दुसरी गति नाही. या संसारांतील दुःख जरी अनेक आहे, तरी विवेकी मनुष्याला त्याचा लीलेने उच्छेद करता येतो. सागराचे उल्लंघन करण्याचे काम पखाद्या सामान्य पक्ष्याला अशक्य असले, तरी गरुडाला त्याची मुळीच पखा वाटत नाही. जे महात्मे स्थूलसूक्ष्म देहांत्या अतीत होऊन चिन्मात्र आत्म्यामध्ये स्थित झालेले असतात, ते जन्तेकडे तरून अवलोकन करणा या पखाद्या प्रेक्षकाप्रमाणे देहाचे साक्षित्व करतात, अर्थात्, देह हा असह्य दुःखाने जर्जर झाला, तरी तेवढ्याने आमचे काय बिघडले ? रथाचे जोखड मोडले किंवा रथ अजिबात भंग पावला, तरी यामुळे सारथ्याचे काय बिनसले ? मन क्षुब्ध झाले, तरी त्यामुळे चिदात्म्यामध्ये काय फरक झाला ? समुद्रामध्ये लाटांचे कितीहि पाणी आले तरी त्यामुळे समुद्राच्या स्वरूपांत फरक तो काय पडणार ? जलाचे हंस कोण ? पाण्याचे पाषाण कोण ? पाषाण व काष्ठ यांचा संबंध काय ? अर्थात् काहीच नाही, असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे भोग आणि परमात्मस्वरूप यांचा अर्थाअर्थी काहीच संबंध नाही. समुद्र हा जरी पर्वतांनी वेष्टिलेला असतो तरी समुद्र व पर्वत यांचा काहीच संबंध नसतो, त्याप्रमाणे चित्तत्त्व परमात्मा आणि संसार यांचा यत्किंचित्ही संबंध नसतो. नदीचे पाणी जरी कमलांना आपल्या मांडीवर घेऊन खेळविते, तरी त्या पाण्याचा व कमलांचा वस्तुतः काहीच संबंध नसतो, तद्वत् आत्मा जरी अनेक शरीरांना धारण करतो, तरी त्याचा व शरीरांचा तत्त्वतः मुळीच संबंध नसतो. ज्याप्रमाणे लांकडावर पाण्याचे एकसारखे आघात होऊ लागले म्हणजे पाण्याचे तुषार आकाशात उंच उडू लागतात,

त्याप्रमाणे आत्मा आणि देह यांचा अयोग्य तादात्म्याध्यास झाला, म्हणजे सुखदुःखादि चित्तवृत्ती उदित होत असतात. पाणी आणि लांकूड यांचा संबंध होताच लांकडाची प्रतिबिंबे पाण्यांत दिसू लागतात, तद्वत् आत्म्यामध्ये शरीरांची प्रतिबिंबे भासमान होतात. त्याप्रमाणे आरसा किंवा पाण्याच्या लाटा यांच्यामध्ये पडलेली प्रतिबिंबे वस्तुतः सत्य नसताहि सत्य भासतात, त्याचप्रमाणे आत्म्यामध्ये नानाविध शरीरं भासमान होतात. परंतु काष्ठ, जल किंवा पाषाण ही फुटली तरी त्यामुळे कोणालाहि दुःख म्हणून होत नाही, तद्वत् पंचमहाभूतांच्या संयोगवियोगामुळे आत्म्याला सुखदुःखादि विकार होत नाहीत. पाण्यावर काष्ठ हापटताच कंप, शब्द वगैरे उत्पन्न होतात, तद्वत् आत्म्याच्या संनिधिमात्राने देहापासून विकारांची उत्पत्ति होते. परंतु हे विकारसुद्धा शुद्ध चैतन्याला किंवा जड देहाला नाहीत, तर अज्ञानालाच आहेत व हे अज्ञान आत्म्या ठिकाणी नष्ट झालेले आहे, अशा आम्हाला हे विकार नसून सर्वत्र चित्तच अनुभूत होते. ज्याप्रमाणे काष्ठ आणि जल यांच्या संयोगापासून कोणालाहि सुखदुःखांचे अनुभव येत नाहीत, त्याप्रमाणे देह आणि देही यांच्या संगामुळे कोणालाहि सुखदुःख होत नाहीत. ज्याप्रमाणे हा संसार अज्ञ मनुष्याला दिसतो आणि त्याला सत्य वाटतो, त्याप्रमाणे तो ज्ञानी मनुष्याला कालत्रयी दिसत नाही आणि सत्यहि भासत नाही. पाषाण आणि जल यांचा संबंध झाला, तरी त्यामुळे त्यांच्यामध्ये कधी आसवित उत्पन्न होत नाही, तद्वत् प्रारब्धानुसार सुखदुःखांचे भोग होऊनहि ज्ञान्याची मनोवृत्ति मंहेमी अनासवत असते. जल व काष्ठ यांच्यामध्ये आसवित उत्पन्न न होता जसा त्यांचा संबंध

व देही यांचा आसक्तिरहित संबंध असतो. काष्ठ व जल यांचे तादात्म्य न होता जो संबंध असतो, तोच वेह व देही यांचा संबंध असतो. काष्ठाचे जळांतील प्रतिबिंब व जल यांच्या वस्तुतः संबंध नसतो, त्याचप्रमाणे आत्म्याचे प्रतिबिंब आणि देह यांचाहि अर्थाअर्थी संबंध नाही. सारांश सर्वत्र शुद्ध, विषयविवर्जित आणि द्वैतशून्य अशी एकच संवित् आहे, तद्व्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि संवित् नाही. ही संवित् तत्त्वतः दुःखरहित असताहि मनांतील वेताळाच्या कल्पनेप्रमाणे स्वतःच्याच भावनेमुळे दुःखरूप बनते. अर्थात्, हा सर्व अज्ञानभ्रांतीचा प्रकार आहे. स्वप्नांतील स्त्री वस्तुतः मिथ्या असली तरी दृढ भावनेमुळे तिच्याशी होणारा सुरतप्रसंग सत्य भासावा, किंवा एखाद्या ठिकाणी असणारा पाषाण वेताळ आहे असा भास व्हावा, तद्वत् देह आणि देही यांचा तत्त्वतः कांही संबंध नसतांही तो भासमान होतो. जल आणि काष्ठ यांचा संबंध मिथ्या असतांही सत्य भासतो, तद्वत् शरीर आणि परमात्मा यांचा मुळीच संबंध नसतांही तो सत्य भासतो, ज्याप्रमाणे अंतःसंगाच्या अभावी पाण्यावर लांकडाचा आघात झाला तरी त्यापासून पाण्याला पीडा होत नाही, त्याप्रमाणे तत्त्वतः देहाभ्यासरहित असल्यामुळे आत्म्याला देहदुःखापासून यत्किंचित्हि त्रास होत नाही. देहात्मभावनेमुळेच आत्मा देहदुःखाच्या अधीन होतो. अर्थात्, देहभावनेच्या त्यागामुळे तो देहदुःखातून मुक्त होतो, असा ज्ञात्यांचा सिद्धान्त आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या डबक्यांतील पाणी, झाडांची पाने, पाण्यांतील मळ, काष्ठे एकमेकांना चिकटलेली असली, तरी अंतःसंगरहित असल्यामुळे ती दुःखी होत नाहीत, त्याचप्रमाणे देह, इंद्रिये, मन इत्यादि पर-

स्परांशीं संलग्न असलीं तरी आसक्तिरहित असल्यामुळे ती कधीहि दुःखाकष्टी होत नाहीत. रामा! संसारामध्ये प्राण्यांच्या ठिकाणी जी आसक्ति असते तेच जरा, मरण, मोह इत्यादि वृक्षांच्या वाढीचे बीज होय. अर्थात्, अतःसंगयुक्त प्राणी संसारसागरांत बुडून जातो, परंतु अतःसंगरहित प्राणी संसारसागराचे उलंघन करता. जे चित्त आसक्तियुक्त असते त्याच्या शाखा एकसारख्या वाढत जातात; परंतु जे चित्त अनासक्त असते ते क्षण झालेले आहे, असे ज्ञाते पुरुष म्हणतात. जे मन विषयासक्त अतएव अशुद्ध असते, ते भ्रम झालेल्या स्फटिकाप्रमाणे अपूज्य असते, हे लक्षात ठेव. परंतु माझे मन अनासक्त असल्यामुळे ते चिरा न गेलेल्या स्फटिकाप्रमाणे आहे. अनासक्त आणि निर्मल असलेले चित्त संसार करीत असले तरी मुक्तच असते. परंतु जे चित्त याच्या उलट असते, ते दीर्घ तपाने युक्त असले तरी संसारांत बद्धच आहे, असे म्हणण्याला मुळीच हरकत नाही. अंतःसक्त मन बद्ध होय व अंतःसंगवर्जित मन मुक्त होय. कारण, अंतःसंग हाच जबाब्याचा बंध-मोक्षाना कारणीभूत होतो. ज्याप्रमाणे एखादी काष्ठे वाढून नणारी पाण्यांतील नौका स्वतः लांकडाची असली तरी आंतील काष्ठे फोडली जाणें, जाळली जाणें, तसेच ज्या पाण्यातून ती जात असते त्याचे हालणें, त्यांतील पाण्याची निर्मलता किंवा अशुद्धता बगैरे गुणदोषांनी ती बद्ध होत नाही, तद्वत् ज्ञानी हा मनाने अनासक्त असल्यामुळे देहप्रारब्धानुसार क्रिया करीत असला, तरी तो कर्तृत्वभावनेने लिप्त होत नाही. परंतु अज्ञानी मनुष्याची स्थिति याच्या अगदी उलट असते. सुखदुःखांनी युक्त असलेल्या स्वप्नामध्ये ज्याप्रमाणे व्याघ्रादिकांचे भय उत्पन्न होऊन

आपण पळत आहो व भीतीने व्याकुल झालो आहो असा मनुष्याला भास होतो, त्याप्रमाणे चित्त विषयासक्त असल्यामुळे प्राणी वस्तुतः कांहीं करीत नसताहि मी कर्मकर्ता आहे, हा भ्रम त्याच्या ठिकाणी कायमच असतो. स्वप्नादि अवस्थामध्ये मन क्षुब्ध होऊन मनुष्याला सुखदुःखदशा प्राप्त होतात, तद्वत मनुष्याचा देह जरी चेष्टाशून्य असला तरी जर त्याच्या चित्तामध्ये कर्तृत्वभावना असेल तर तो कर्मकर्ताच ठरतो. अर्थात्, त्याला कर्तृत्वभावनाजन्य भोवतूच भोगावे लागणे अपरिहार्य आहे. मनुष्याच्या मनामध्ये अकर्तृत्वभावना असेल, तर तो त्याच्या आचरणात व्यक्त झाल्याशिवाय कधीहि राहणार नाही. कारण ज्याचे चित्त शून्य-कर्तृत्वभावनारहित झालेले आहे, असा मनुष्य जरी क्रिया करीत असला तरी त्या क्रियांचा अभिमान धारण करीत नाही. जे चित्ताने केले तेच मनुष्याने केले असे म्हणतात, जे चित्ताने केले नाही ते कर्म केले असे म्हणता येत नाही. जर चित्तामध्ये कर्तृत्वशक्ति नसती तर देहाने कर्म केले असे म्हणता आले असते, परंतु चित्तामध्ये कर्तृत्वशक्ति असल्यामुळे क्रियेचे कर्तृत्व देहाकडे येऊ शकत नाही. मन असंस्कृत असून क्रिया होत असेल तर ते मन अकृत आहे, असेच ज्ञाते पुरुष समजतात; व अनासक्त मनाकडे कर्मफलाचे भोक्तृत्व येऊ शकत नाही. ज्याप्रमाणे एकाद्या मनुष्याचे मन दूर देशी असल्या आपल्या कृतिचे चिंतन करण्यांत गढून गेले असता त्याला प्रत्यक्ष होणाऱ्या शीतोष्णादि अनुभवाची किंमत वाटत नाही व त्याचा त्याच्या मनावर परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणे ज्याचे मन असंस्कृत आहे अशा पुरुषाला ब्रह्महत्त्येचे घोर पातक किंवा अश्वमेधाचे असामान्य पुण्य यांचा लेप लागत

नाही. ज्याचे मन संसक्तिरहित असून सदा-सर्वदा आत्मानुभवाच्या दिव्य आनंदात तल्लीन झालेले असते, असा मनुष्य बाह्यतः क्रिया करीत असो वा नसो, तो केव्हांहि क्रियांचा कर्ता व कर्मफलाचा भोक्ता असत नाही. जे मन संसक्तिरहित असते तेच अकृत, मुक्त, शांत, योगयुक्त आणि अलिप्त असे म्हणण्यास हरकत नाही. यास्तव आत्म्याशी बाह्यतः संलग्न झालेल्या पंचकोशादि सर्व पदार्थांचा निरास करावयाचा असेल, तर सर्व तऱ्हेच्या दुःखांना प्रसवणाऱ्या भयंकर अंतःसक्तीचा त्याग हाच कायतो उपाय आहे, असे निश्चित ठरते. साराश, स्फटिकप्रमाणे स्वच्छ असलेले पाणी उत्तम धार दिलेल्या खड्गाप्रमाणे नीलवर्णाने युक्त अशा यमुनादिकांच्या पाण्यामध्ये मिसळले असतां एकरूप होते, तद्वत् संसक्तिरहित होऊन शांत व आकाशप्रमाणे निर्मल झालेले चित्त परमात्म्याशी तादात्म्य पावते.

सर्ग ६८

—:०:—

१. आसक्ति आणि अनासक्ति यांची ब्रह्मणे.

श्रीरामः—भगवन् ! संग्राचे स्वरूप काय ?

तो मनुष्यांच्या बंधाला कसा कारणीभूत होतो ? तसेच जी स्थिति मोक्षाला कारण होते तिचे स्वरूप तरी काय ? व ती कोणत्या उपायांचा अवलंब केला असतां साध्य होते ? हें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! देह आणि देही यांचा स्वभाव परस्परविरुद्ध आहे. अर्थात्, देह हा जड व देही हा चैतन्यरूप आहे. परंतु त्यांतील चैतन्यभागाचे पर्यालोचन न केल्यामुळे अन्योन्यतादात्म्यामुळे देहाच्या ठिकाणी आत्मत्वाची जी भावना उत्पन्न होते, त्या

स्थितीला संग असे म्हणतात व हा संगच बंधाला कारणीभूत होतो, असे ज्ञात्यांचे म्हणणे आहे. अनंत अशा आत्मतत्त्वाचा अपरिच्छिन्न सुखस्वभाव विसरून त्याच्या परिच्छिन्न स्वरूपापासून, अर्थात् विषयांपासून सुखप्राप्तीची इच्छा करणे हाच संग असून तोच मनुष्यांच्या बंधाला कारणीभूत होतो, असा ज्ञात्या पुरुषांचा सिद्धान्त आहे. परंतु याच्या उलट हे सर्व विश्व आत्मरूप आहे, अर्थात् मी यापैकी कशाचा त्याग करू आणि कशाची इच्छा करू ? अशी जी मनाची स्थिति तिलाच असंगस्थिति असे म्हणतात व ती जीवन्मुक्त देहाची नेहेमीची स्थिति असते. 'मी' 'तू' वगैरे कोणी नाही, मला मिथ्याभूत देहासंबंधाची विषयसुखे प्राप्त होवोत किंवा न होवोत, अशा तऱ्हेच्या विचारसरणीमुळे ज्याच्या मनाची अनासक्त स्थिति बनते, असा मनुष्य मोक्षाचा वांटेकरी होतो. जो मनुष्य कधी कर्मत्यागाची इच्छा करीत नाही आणि कर्मफलांच्या आशेने कर्मामध्ये आसक्त होत नाही, तर कर्माची सिद्धि किंवा असिद्धि यासंबंधाने मनाने समता धारण करून कर्मफलांचा त्याग करतो, (अर्थात् ती ईश्वरार्पण करतो,) तोच असंसक्त आहे असे समजले जाते. ज्याचे मन आत्मतत्त्वाच्या अनुसंधानामध्ये गढून गेलेले असून ते केव्हाहि हर्ष किंवा क्रोध यांच्या अधीन होत नाही, अशा अनासक्त पुरुषाला जीवन्मुक्त ही संज्ञा दिली जाते, जो कर्माचा प्रत्यक्ष त्याग न करता मनाने सर्व कर्मांच्या फलांचा त्याग करतो, त्याला असंसक्त हे श्रेष्ठ नांव दिले जाते. फलच्छेने युक्त असलेल्या नानाविध कर्मांची चिकित्सा असंसक्तीने करता येते व त्याच्या योगानेच श्रवणादि क्रिया मनुष्याला श्रेयस्कर होतात. मनाच्या संसक्तमुळे सर्व तऱ्हेच्या दुःखराशी उत्पन्न होतात; व एखाद्या खड्ड्यांत

उगवलेल्या कंटकवृक्षाप्रमाणे त्यांना शेंकडों फाद्या फुटतात. राघवा ! ह्या विषयासक्तीने नाकांत वेंसण टांचली जाऊन गर्दभांना रस्त्यांतून मुकाट्याने ओशी वहाण्याचे काम करावे लागते, यावरून विषयासक्तीचे कार्य केवढे विलक्षण असते, याची कल्पना कर. वृक्षांना एकाच स्थानीं खिळले जाऊन थंडी, वारा, ऊन यांचा असह्य ताप सहन करावा लागतो, यावरून विषयासक्तीचा परिणाम किती विलक्षण आहे, याची कल्पना कर. पृथ्वीच्या उदरांत कोंबले जाऊन भयंकर दुःखे भोगणारे किडे त्या ठिकाणीं कसेबसे काळ कंठात असतात, हे आसक्तीचेच फळ होय. पक्ष्यांना वृक्षांच्या शाखावर रहावे लागून मुकेने त्यांच्या पाटाची दामटी वळते, व आपल्याला कोणी दगड, बाण वगैरे मारील कीं काय, अशा भीतीमध्ये त्यांना आपल्या आयुष्याचे दिवस कंठावे लागतात, हा त्यांच्या आसक्तीचाच परिणाम होय. दूर्वांचे अंकुर व तृण यांचे भक्षण करणाऱ्या हरिणांनाहि भिलांच्या बाणांनीं घायाळ होऊन प्राण सोडण्याची पाळी येते, याचे मूळ विषयासक्तित्व आहे. या जगांतील लोकांना आपापल्या पुण्यपापानुसार पुनःपुन्हां जन्म घ्यावे लागून कृमिकीटांच्या क्षुद्र योनींमध्येहि रहावे लागते, या सर्वांचा कारण त्यांच्या ठिकाणची आसक्तित्व होय. या विश्वांतील अनंत भूतें एखाद्या सरोवरांतील तरंगांप्रमाणे पुनःपुन्हां उत्पन्न होऊन पाण्यामध्ये लीन होतात, यांतील बीज विषयासक्ति हेंच आहे. मनुष्यासारखी मनुष्ये पुनःपुन्हां मृत्यु पावून तृण, लता इत्यादिकांच्या हीन दशेप्रत जाऊन पोहोचतात, व त्या स्थितीत त्यांचे पृथ्वीवर संचार करण्याचे सामर्थ्यहि नष्ट होते, यांतील इंगित त्यांच्या ठिकाणीं खिळून गेलेली विषयासक्ति हेंच

होय. रामा ! ही विषयासक्ति किती अनर्थ-कारक आहे पहा ! या विषयासक्तीच्या प्रभावामुळे तृण, वृक्ष, लता इत्यादिक पदार्थ पृथ्वीवर पडलेल्या पाण्याचा उपयोग करून घेऊन वृद्धिंगत होतात व हे संसारनदीसुद्धा शेकडों अनर्थकारक पदार्थांच्या योगाने फुगून गेलेली आहे.

राघवा ! ही संसक्ति दोन प्रकारची आहे. त्यांपैकी एक बंध्या आहे व दुसरी बंधा आहे. बंध्या-पुरुषार्थशून्या संसक्ति मूढ पुरुषांच्या ठिकाणी असते व बंधा संसक्ति तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणी आत्मप्रेमाच्या रूपाने असते. जी संसारासंबंधाची आसक्ति आत्मज्ञानरहित असून देहादिकांपासून उत्पन्न झालेली असते, ती बंध्या-पुरुषार्थशून्य आहे असे ज्ञाते पुरुष म्हणतात; व जी आसक्ति आत्मतत्त्वाचे ज्ञान व सद्ब्रह्मचा विवेक यांच्यापासून निर्माण झालेली असते व जी पुनःपुन्हां संसारस्थितीला कारण होत नाही, तिला बंधा हे नाव ज्ञात्याकडून दिले जाते. या बंध्या-श्रेष्ठ संसक्तीच्या योगानेच शंख, चक्र, गदा इत्यादि आयुधानी युक्त असलेला देव (विष्णु) विविध इच्छांना वश होऊन जगत्त्रयाचे परिपालन करतो. या बंध संसक्तीच्या अवीन होऊनच सूर्य हा रोजच्या रोज सर्वथा निरालंब, अर्थात् आधाररहित अशा आकाशमार्गामध्ये संचार करीत असतो. या श्रेष्ठ संसक्तीला वश होऊनच सृष्ट्युत्पत्ति व प्रलय, तसेच महाकल्पान्ती विश्रांति घेणे इत्यादि कल्पना करणारे हिरण्यगर्भाचे म्हणजे ब्रह्मदेवाचे शरीर स्फुरण पावत आहे. या बंध संसक्तीच्या अंकित होऊनच आपल्या पत्नीच्या म्हणजे गौरीच्या प्रेमबंधने स्वतःला लीलेने बद्ध करून घेणारे आणि भस्माने अलंकृत झालेले शंकराचे शरीर स्थित झालेले आहे. जे नेहेमी विज्ञानामध्ये स्थिर झालेले आहेत असे सिद्ध, त्याचप्रमाणे

इतर लोकपाल हे या बंध संसक्तीमुळेच जगद्रुपी अंगणामध्ये स्थित झालेले आहेत. तसेच त्रिभुवनव्यतिरिक्त जे महर्जनस्तपस-त्यादि लोक आहेत, त्यांतील तत्त्ववेत्ते या संसक्तीमुळेच जन्ममृत्यूंनी रहित अशा तऱ्हेची शरीरयंत्रे धारण करून असतात. बंध संसक्तीची जी स्थिति तीच बंध्य संसक्तीची स्थिति होय. या बंध्य संसक्तीला बळी पडल्यामुळे गिधाडाने मांसाच्या तुकड्यावर झडप घालावी, त्याप्रमाणे मन हे अरम्य विषयोपभोगांना रमणीय समजून यांच्यावर झडप घालते. या संसक्तीच्या योगाने वायु भुवनोदरांत बहात असतो, पंचमहाभूते स्थिर रहातात व या जगताची स्थिति कायम असते. या संसक्तीच्या योगानेच उलोकांत देव, पृथ्वीवर मानव आणि पाताळा-मध्ये असुर हे सर्व उंबरांतील कीटांप्रमाणे या ब्रह्माण्डोदरामध्ये रहातात. या जगांतील अनंत भूते नदीतील तरंगांप्रमाणे पुनःपुन्हां उत्पन्न होतात व मरतात, उन्नतीला जातात व अधोगतीला जातात. सारांश, एखाद्या ओढ्यांतून वर उसळणाऱ्या जलकणांप्रमाणे भूते पुनःपुन्हां उत्पन्न होऊन लीन होतात, यावरून संसक्तीचा प्रभाव किती विलक्षण आहे पहा ! या संसक्तीमुळे जनता मात्स्यन्यायाने एकमेकांना खाऊन टाकते व वाळलेली पांसे आकाशांत भ्रमण करीत रहातात, त्याप्रमाणे वा रामभद्रा ! ही जनता अज्ञानाने जर्जर होऊन या संसारामध्ये एकसारखी भ्रमण करीत सुटते. याच संसक्तीला वश होऊन चिलटे वृक्षांवर स्फुरण पावतात तद्वत्, नक्षत्रचक्र आकाशामध्ये भ्रमण करीत रहाते व तेहि पाताळांतील जलैवांप्रमाणे भोवत्यासारखे भ्रमण करीत असते. कालरुपी बालकाच्या हातातील जणू चेंडूच असा हा चंद्र वद्विषयरुपी दशांच्या योगाने जीर्ण झालेला.

तसेच जड आणि कलंकित अशा आपल्या आहे, ते ते सर्व विषयासक्त जीवाकारितांच शरीराचा अद्यापि त्याग करीत नाही, यावरून निर्माण करण्यांत आलेले आहे, ज्याप्रमाणे संसक्तीचा परिणाम किती विलक्षण आहे पहा! पाण्याच्या लाटांनी युक्त असलेल्या महानद्या निरनिगळ्या युगामध्ये अनंत दुःखे भोगावी समुद्राला जाऊन भिळतात, त्याप्रमाणे सर्वतःहेच्या लागत असल्यामुळे ज्यांचा मनोरूपी दुर्धर व्रण दुःखपरंपरा संसक्तांचित्त मनुष्याप्रत जाऊन एकसारखा बळावत चालला आहे, अशा तःहेचा पाहावतात. जीवाला जन्ममृत्युरूपी दुर्वशा हा दुःखी इंद्रादि देवसमूह त्या व्रणाला कापून प्राप्त करून देणाऱ्या आणि भागभूत शरीरे टाकीत नाही, याला काय म्हणावे! राघवा! धारण करावयास लावणाऱ्या ह्या मनाच्या केवळ वासनेच्या योगाने परमाकाशांत कोणी आसक्तिरूपी अभियेनेच जगातील सर्व दुःखजाल तरी रंगविलेले हे जे जगद्रूपी विचित्र चित्र निर्माण केले आहे. परंतु रामा! भोगा- आहे, त्याचे सूक्ष्मदृष्टीने अवलोकन कर. हे सर्वथाच्या असमर्थतामुळे सर्व तःहेच्या चित्र मनाच्या संसक्तिरूपी रंगाने शून्य आकाश-संपत्ती प्राप्त होतात, इतकेच नव्हे, तर शामध्ये रंगविलेले आहे; अर्थात, हे जगद्रूपी वर्षाकालातील नद्याप्रमाणे त्या एकसारख्या चित्र सत्य असणे केव्हाहि शक्य नाही. ज्या-वृद्धिगत होत जातात. राघवा! अतःसंग हा प्रमाणे अग्नीची ज्योति तृणांचे भस्म करून अंगाचा दाह करणारा निखारा आहे व अंतः-टाकते, त्याप्रमाणे ह्या ससारामध्ये जे आसक्त-भगाचा अभाव हे सर्वथा शीतल करणारे रसा-मनाने व्यवहार करतात, त्यांची शरीरे तृणां यत आहे, हे लक्षात ठेव. ज्याप्रमाणे वनस्प-गड करून टाकते. एखाद्या समुद्राच्या वाळ-तीमध्ये असलेल्या गवतापासून उत्पन्न झालेल्या घंटावरील वाळूचे कण किंवा सूर्याकिरणातील अग्नीच्या योगाने वनस्पति दग्ध होते, त्याप्र-वसरेणू मोजता येणे शक्य नसते, तद्वत् विष-माणे देहादिकाच्या आसक्तिमुळे जीव दग्ध यामध्ये गडून गेलेल्या जीवाला किती शरीरे होतात. परंतु जे मन आकाशप्रमाणे असंसक्त धारण करावी लागतात, याची गणती करतां असते, ते मनुष्याच्या मुत्रालाच कारणीभूत येणे शक्य नाही. मेरुपर्वताच्या पायापासून होतं. मागश, ज्या मनुष्याचे चित्त सर्वत्र मरुत्कारपर्यंत लोबणाच्या गंगेच्या हारातील आसक्तिरहित असून विद्यादृष्टीने सूर्यादिकासा-तरंगरूपी मोत्याची एक वेळ मोजदाद करतां सर्व प्रकाशमान असते, व अविद्यादृष्टीने क्षीण येईल, परंतु विषयासक्त जीवाना धारण कराव्या झालेले असते, तो मनुष्य केव्हाहि मुक्तच लागणाऱ्या देहाची मोजदाद करता येणे शक्य आहे असे म्हणण्यास मुळाच हरकत नाही.

नाहीं. ज्याची मनें सदासर्वदा विषयोपभोगाम-
ध्येच रत झालेली असतात, अशा प्राण्यांकरिता

रौरव, वीचि, कालमुत्र इत्यादि तरंगरूपी रम्य
अंतःपुरे निर्माण करण्यांत आलेली आहेत।

१. सर्व आसक्तीचा त्याग होऊन ज्याच्या
विषयासक्त लोक ही सतत जळणऱ्या नर-
कात्रीची दुःखाच्या योगाने शुष्क झालेली इव-
नेच असून त्यामुळे ती इथने मरमर पेट राळ या काळी उचित असलेले सर्व व्यवहार करीत
बेतात. जगतामध्ये जे जे भयंकर दुःखजाल असता, पुत्रमित्रादिकाबरोबर वागत असता

सर्ग ६९

—*—

१. सर्व आसक्तीचा त्याग होऊन ज्याच्या
योग ने मन विदूष बनते अशा अभ्यासक्रमांचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—राघवा! विवेकी पुरुषाने निरनि-

किंवा शास्त्रीय, लौकिक वगैरे कर्म करित असता आपलें मन विषयामध्ये आसक्त होऊं देऊं नये. भूत, भविष्य आणि वर्तमान विषय, आकाश, पाताल व त्यांच्या दरम्यानचा भाग, दिशा व अंतर्दिशा, आधिभौतिक विषय, स्त्री, नोकर, इत्यादि विषय, इंद्रियवृत्ती, आंतर विषय; प्राण, मस्तक, तालु वगैरे योगशास्त्रांतील धारणास्थानें, भ्रूमध्य, नासाग्र, मुख, उजव्या डोळ्याचें बुबुळ, तसेंच अंधकार, प्रकाश, हृदयाकाश, जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, शुद्धसत्त्वगुण, तमोगुण, रजोगुण, गुणसमुच्चय, चंचल कार्ये, स्थिर अव्यक्त स्थिति, सृष्टीचे आदिमध्यादिकाल, दूरचे किंवा जवळचे विषय, नामरूपात्मक पदार्थ, जीव, शब्दस्पर्शादि विषय, मोह, आनंद वगैरे वृत्ती, आकाशगमनादि सिद्धी, भूतभविष्यादिकांचें ज्ञान वगैरे विषयांमध्ये आपलें चित्त आसक्त होऊं देतां कामा नये; तर बुद्धीचें साक्षित्व करणाऱ्या आत्म्यामध्ये स्थिर करून मन आत्मपरायण बनव्यामुळे सर्व विषयांच्या ठिकाणीं तें नीरस होऊं घावें. अशा रीतीनें मनुष्याचें मन निरासक्त होऊन त्याला एकदां ब्रह्मस्थिति प्राप्त झाली, म्हणजे मग तो सर्व व्यवहार करो किंवा न करो. जो जीव आत्म्यामध्येच रममाण होऊं लागला, तो वस्तुतः क्रिया करित नसतांहि क्रिया करतांना दिसला, तरी आकाश मेघांच्या योगानें केव्हाहि लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्मफलांचा त्याला कधीहि लेश लागत नाहीं. अथवा बुद्धीचें साक्षित्व करण्याचेंहि टाकून देऊन प्रकाश देणाऱ्या रत्नाप्रमाणें जीव हा चिदात्म्याच्या शांत स्थितीमध्ये स्थिर राहिला तरीहि हरकत नाहीं. सारांश, बा रामभद्रा ! जो मनुष्य अपरोक्षज्ञानसंपन्न झाला आणि ज्याला पराशांति प्राप्त झाली, तो जरी व्यवहार करित असला तरी मनानें अनासक्त आणि वासना-

रहित असल्यामुळे त्याला कर्मफलासंबंधानें केव्हाहि आसक्ति उत्पन्न होत नाहीं; तर प्रारब्धकर्म होईपर्यंतच तो देहभार धारण करतो व तदनंतर कायमचा मुक्त होतो.

सर्ग ७०

—:३:—

१. परमात्मस्थितीमध्ये स्थिर झालेला ज्ञानी व्यवहार करित असला तरीहि अनासक्त असतो.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! जे महात्मे तत्त्ववेत्ते असून नेहेमी असंसक्तीपासून प्राप्त होणाऱ्या निरतिशयानंदाचा आस्वाद घेत असतात, ते व्यवहार करित असले तरी शोकभयादि विकारांपासून सर्वथा मुक्त असतात. अशा पुण्यांची चित्तवृत्ति पुत्रधनादिकांच्या नाशानुळे व्यथित होत नाहीं व त्यांची चित्तवृत्ति निरंतर परमार्थसुख भोगित असल्यामुळे त्यांच्या चेहऱ्यावर चंद्रबिंबाप्रमाणें रमणीय कांति विलसत असते. ज्याप्रमाणें निवळीची बी उगाळून घातल्याने पाणी शुद्ध होतें, त्याप्रमाणें ज्याचें मन चिदात्म्यामध्ये स्थिर होऊन निर्विकार आणि निर्वासन झालें, त्याच्या सहवासानें जनता प्रसन्न होते. ज्ञानी मनुष्याचें मन बाह्यतः चंचल दिसलें तरी आत्मदृष्ट्या तें नित्य स्वस्थ असतें, व त्याची जी चंचलता दृष्टिगोचर होत, ती सुद्धां सूर्याच्या, पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबाप्रमाणें मिथ्याच भासमान होते. ते महात्मे तत्त्वज्ञानसंपन्न असून आत्म्यामध्येच रममाण झालेले असतात, ते बाह्यतः मोराच्या पिसांच्या अग्रभागांप्रमाणें तरल असतात, परंतु आंतून मेरूप्रमाणें अचल असतात. मनुष्याचें चित्त एकदां चिद्रूप झालें, म्हणजे स्फटिकाच्या शेजारी असलेल्या निरनिराळ्या रंगाच्या फुलांचा

रंग त्याच्यावर भामला, तरी वस्तुतः त्यांचा स्फटिकावर कांहीच परिणाम घडत नाही, तद्वत् ज्ञान्याच्या चिद्रूप झालेल्या चित्तावर बाधनः सुखदुःखाचा विकार घडलेला दिसला, तरी तत्त्वतः त्याच्यावर मुळीच परिणाम घडत नाही. ज्याला परावराचें (पर म्हणजे ईश्वरतत्त्व व अवर म्हणजे जीवतत्त्व यांचें) सम्यक्ज्ञान झालें आहे आणि ज्याच्या ठिकाणीं संसाराचें स्वरं ज्ञान प्राप्त होऊन निरतिशयानंदाचा उदय झाला आहे, अशा तत्त्ववेत्त्याच्या सद्रूप चित्तावर, पाण्यातल्या रेषांचा कमलावर कांहीच परिणाम होत नाही, तद्वत् यत्किंचितहि परिणाम होत नाही. ज्या मनुष्याला परमात्मतत्त्वाचा बोध झाला व जो संकल्पजन्य पातकापासून मुक्त होऊन परमात्म्याचें प्रत्यक्ष ध्यान करीत नसतोहि निर्विकल्पसमाधीच्या स्थितीप्रमाणें आनंदमग्न राहूं लागला, असा मनुष्य स्वसक्त (आत्मरत) आहे, असें ज्ञाते पुरुष समजतात. ज्ञानपरिपाक होत जाऊन जीव एकदां आत्म्यामध्येच रममाण होऊं लागला, म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं असंसक्ति बाणू लागते. कारण, विषयासक्ति क्षीण होत जाण्याला आत्मज्ञान हाच एक उपाय आहे, दुसरा कोणताहि उपाय नाही. राघवा ! ही असंसक्तिरूपी ज्ञानदृष्टि मनुष्याच्या वृत्तीमध्ये बाणली व त्याची वृत्ति द्वंद्वातीत होऊन उदबास्तरहित झाली, म्हणजे तो जागृतींतील व्यवहार करीत असला तरीहि सुषुप्तावस्थेप्रमाणें स्वस्थच असतो. ही ज्ञानदृष्टि स्वरूपाच्या अभ्यासामुळे त्याच्या वृत्तीमध्ये आरूढ झाली, म्हणजे सूर्याच्या प्रतिबिम्बभूत असलेल्या चंद्राचें बिंब कृष्णपक्षामध्ये कलेकलेनें क्षीण होतां होतां अखेरीस अमावस्येच्या दिवशीं सूर्यबिंबाशीं एकरूप होतें, तद्वत् विषयवृत्ति क्षीण होऊन ज्ञानी पुरुष अखेर सूर्यासारखा प्रकाशमान होतो, ज्ञानी पुरुषाचें चित्त क्षीण झाल्यानंतर

जी शांत आणि निर्वासन स्थिति शिष्टक रहातो, तिलाच 'जागृतींतील सुषुप्ति' असें नांव दिलें जातें. अशा तऱ्हेच्या साक्षात्कारजन्य सुषुप्तदशेप्रत जाऊन पोहोचल्यानंतर मनुष्य व्यवहार करीत असला, तरी तो सुखदुःखरूपी चामड्याच्या बाद्यांकडून केव्हांहि बद्ध केला जात नाही. जो मनुष्य जागृतीमध्ये राहून जगत्क्रिया करीत असला तरी सुषुप्तावस्थेत असल्यामुळे तत्त्वतः अक्रिय असतो, तो कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणें सुखदुःखदशांच्या योगानें बद्ध होत नाही. अहंकाररूपी शक्ति हीच चित्ताला बाधक होते व तीच इष्टानिष्ट कल्पनांच्या योगानें त्याला पीडा करते. परंतु तेंच चित्त एकदां आत्मरूप झालें म्हणजे त्याला बाधा कोण आणि कशी करणार ? जो मनुष्य साधनदशेपासूनच अनासक्त बुद्धीनें कर्म करीत असतो, तो जीवन्मुक्तावस्थेमध्येहि कर्म करीत असला तरी त्याच्या योगानें बद्ध होत नाही. यास्तव वा निष्पापा ! तूं हि ह्या सौषुप्तवृत्तीचा आश्रय कर व तदनंतर पाहिजे तर कर्म कर किंवा करूं नकोस.* कारण, वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें कर्म करण्याचा स्वभाव हा प्रारब्धवशात् प्राप्त होत असतो. (अर्थात्, ज्ञानाच्या कर्मासंबंधानें कोणताहि नियम घालून देतां येत नाही) ज्ञानी मनुष्याला कर्माचें ग्रहण किंवा त्याग यांपैकी कशाचीहि इच्छा नसते व अशी स्थिति असल्यामुळे ज्ञानी पुरुष प्रारब्धानुसार वर्तत असतात. राघवा ! तूं तत्त्वज्ञानसंपन्न होऊन सुषुप्तावस्थेतल्याप्रमाणें व्यवहार करीत राहिलास, म्हणजे तूं कर्म करूनिहि अकर्ता होशील. परंतु अतत्त्वज्ञ राहिलास तर वस्तुतः अकर्ता असतां हि तूं कर्तृत्वाच्या बंधांत पडशील, हें लक्षांत ठेवून तुला जें इष्ट असेल त्याचें

* 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयात्' (बृहदा. ४।४।२३)

महण कर. राघवा! एखादें लहान मूल मनानें कोणत्याहि तऱ्हेचा संकल्प न करतां सहजा-
नंस्थितीमध्ये पलंगावर लोळत असतें, त्या-
प्रमाणें कर्मफलाचा यत्किंचितहि विचार न
करतां तू आपलीं प्राप्त कर्में लोलेनें करीत जा.
जागृतीमध्ये राहूनहि जो मनुष्य सुषुप्तावस्थे-
प्रमाणें निर्विषय अशा ब्रह्मपदाचे ठायीं स्थिर
असतो, तो जीं जीं कर्में करतो त्या त्या कर्मा-
मध्ये त्याला कर्तृत्वभावनेची बाधा होत नाही.
ज्ञानी पुरुष हा स्वस्वरूपानुभवामुळें सुषुप्ती-
सारख्या स्थितींत रहात असतो व त्याचें
चित्त वासनारहित झालेलें असल्यामुळें त्याच्या
वृत्तीमध्ये, अमृतामुळें चंद्रबिंबामध्ये शीतलता
उत्पन्न होते तद्वत्, शांतता उदित झालेली
असते. ज्याप्रमाणें पर्वत हा सर्व ऋतूंमध्ये सम
असतो, त्याचप्रमाणें सम्यक् ज्ञानानें संपन्न
आणि पौर्णिमेच्या चंद्रबिंबाप्रमाणें पूर्ण अस-
लेला सुषुप्तिमध्ये असल्याप्रमाणें रहाणारा
महात्मा संपत्ति, विपत्ति वगैरे सर्व अवस्थां-
मध्ये सारखाच निर्विकार असतो. ज्याप्रमाणें
एखादा पर्वत वायुमुळें बाह्यतः हलक्यासारखा
दिसला, अर्थात् त्यावरील गवत किंवा वृक्ष
हालें लागले, तरी तो अचलच असतो, त्याच-
प्रमाणें ज्ञानी पुरुष लौकिक किंवा वैदिक क्रिया
करीत असला, तरी त्याच्या वृत्तीची आंतील
भूमिका केव्हाहि भंग पावत नाही. यास्तव
रामा! तूं ज्ञानस्थितीमुळें गाढ शोपेंत असल्या-
प्रमाणें निर्विकार रहाण्याचा अभ्यास कर, मग
तुझा देह क्षणांत पडो किंवा पर्वताप्रमाणें दीर्घ-
कालपर्यंत टिको. ही गाढ शोपेंप्रमाणें निर्विकार
स्थिति अभ्यासामुळें दृढ बाणली, म्हणजे तिलाच
तत्त्ववेत्त्यांकडून 'तुर्यावस्था' ही संज्ञा दिली जाते.
ज्ञानी पुरुषाच्या सर्व वासना निमालेल्या असून
त्याचें मन पूर्णपणें अस्तंगत झालेलें असल्या-
मुळें त्याला निरतिशयानंदाची प्राप्ति होते.

अशा तऱ्हेचा निर्विकल्प आणि निरतिशयानंद-
स्वरूप भोगण्यांत निमग्न झालेला ज्ञानी ही
जगद्रव्यना केवळ आपली लीला आहे, असें
नेहेमी पहात असतो. ज्याच्या ठिकाणचे शोक
भयादि विकार नाहीसे झाले आहेत आणि
ज्याच्या वृत्तीमधील अखिल संसारभ्रम नष्ट
झालेला आहे, असा तुर्यावस्थेप्रत जाऊन पोहो-
चलेला आत्मज्ञानी त्या श्रेष्ठ स्थितीपासून पुन्हा
केव्हांहि च्युत होत नाही. आत्मस्वरूपाच्या
पावन पदवीवर आरूढ झालेला तत्त्ववेत्ता, पर्व-
तावर उभे रहाणाऱ्या मनुष्यानें खालच्या
लोकांकडे पाहून हंसावें त्याप्रमाणें, ह्या भ्रमरूप
जगाकडे पाहून हंसत असतो. पुढें जीवन्मुक्ताव-
स्थेची ती महानंदाची स्थिति सरल्यानंतर ज्ञानी
देहाचा त्याग करून विदेहमुक्तस्थितीप्रत जाऊन
पोहोचतो. येथें केवळ आनंदांत लय असल्या-
मुळें त्याला अनानन्दपद असें म्हणतात; त्यालाच
कलातीतही म्हणतात. परंतु याच्याही पलीकडे
योगी जातो म्हणून या स्थितीलाच 'तुर्यातीतपद'
असेहि म्हणतात. साराश, अशा रीतीनें जन्ममृ-
त्यूला कारणीभूत होणाऱ्या काम्यकर्मादिकांचे
पाश आणि देहाभिमान विगलित होऊन ज्ञानी
पुरुष पाण्यात टाकलेल्या मिठाच्या सड्याप्रमाणें
परमानंदमय अशा परमार्थस्थितीमध्ये कायमचा
स्थिर होतो.

सर्ग ७१

—:०:—

१. तुर्यातीतपदाचें वर्णन करतां येथें अशक्य
असल्यामुळें तुर्यावस्थेचें वर्णन. २. अज्ञानजन्य
मोहामुळेंच जन्मपरंपरा प्राप्त होतात.

श्रीवसिष्ठः—रघुकुलोद्भारा रामा ! जोपर्यंत
जीवन्मुक्त हा चिन्मात्रपरिशेषरूपी तुर्यावस्थेचा
अनुभव घेत असतो, तोपर्यंत तो विदेहकैवल्य-
स्थितीमध्येच आहे, असें म्हणण्यास ह्दयक

नाहीं. ही तुर्यावस्था जीवन्मुक्ताच्या अनुभवाचा राहो किंवा नष्ट होवो, तूं आपला स्वात्मबोध आणि श्रुत्यादि वचनांच्या वर्णनाचा विषय स्थिर करण्यासंबंधानें सतत उद्योग चालूं ठेव. होऊं शकते. परंतु वायुगम्य आकाश हें मनु-जगताला अधिष्ठानभूत असलेलें सत्तत्त्व तूं त्याच्या संचाराचा विषय होऊं शकत नाहीं, जाणलें आहेस, अवस्थात्रयाला अधिष्ठानभूत त्याचप्रमाणें तुर्यातीतपद हें अदेहमुक्तांना असलेलें पद तूं ओळखलें आहेस व तूं स्वस्व-देहपातानंतर प्राप्त होतें ही गोष्ट जरी खरी, रूपाप्रत जाऊन पोहोचला आहेस. यास्तव तरी त्या स्थितीमध्ये मनाचा सर्वथा क्षय होत शोकरहित हो व इष्टानिष्टरूपी भावनांचा त्याग असल्यामुळें ती स्थिति त्यांच्या साक्षात् अनु-करून अंधकार आणि मेघ यांनीं रहित अस-मवाचा आणि श्रुत्यादि वचनांच्या वर्णनाचा लेलें शरदृतूतील पौर्णिमेच्या रात्रीचें आकाश विषय होऊं शकत नाहीं. आकाशमार्ग हा वा-शीतल व रमणीय प्रकाशामुळें शोभतें, त्याच-च्यांना गम्य-संचार करण्याला योग्य-असतो, प्रमाणें तूं शोभायमान हो. ज्याप्रमाणें योग, तद्वत् अत्यंत दूर पदार्थाहूनहि दूर असलेलें मंत्र आणि तप यांच्या योगानें आकाशांत तें तुर्यातीतपद नामक विश्रांतिस्थल विदेह-संचार करण्याची सिद्धि प्राप्त झालेला योगी मुक्तांना प्राप्त होतें. जीवन्मुक्तावस्थेमध्ये कांहीं आकाश सोडून भूमीवर कधीहि येत नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानसंपन्न झालेलें तुझें मन विषयसुखरूपी अधोमार्गाकडे केव्हांहि धाव घेणार नाहीं. या जगांत उच्च व नीच या कल्पनांनीं रहित आणि शुद्ध अशी चित्तच आहे, यासाठीं हा, तो, मी, हें, तें, माझें इत्यादि प्रकारचा भ्रम तुझ्या ठिकाणीं केव्हांहि न होवो. चिद्रूप अशा त्या विभूला केवळ व्यवहाराकरितां आत्मा हें नांव कल्पिलेलें आहे; वस्तुतः नाम, रूप इत्यादि भेद ह्या चित्पासून कायमचे दूर निधून गेलेले आहेत. ज्याप्रमाणें समुद्र म्हणजे जलच असून तरंगा-दिक पाण्याहून भिन्न नसतात, तद्वत् हें सर्व जग तत्त्वतः आत्माच असून पृथ्वी, जल वगैरे मूर्ते आत्म्याहून भिन्न नाहींत. ज्याप्रमाणें सर्व समुद्र हुडकला तरी त्यांत पाण्यावांचून दुसरें कांहींहि सांपडणार नाहीं, त्याचप्रमाणें अफाट रीतीनें विस्तारलेलें हें जग धुंडाळलें असतां त्यांत आत्म्यावांचून दुसरें कांहींच उपलब्ध व्हावयाचें नाहीं. अशा स्थितीत वा प्राज्ञ रामा ! तो, मी इत्यादि भेद तूं करणार तरी कसा ? तसेंच हा मी, हें माझें, हें मी नव्हे

आणि हें माझे नव्हे, ह्या भेदभावनेला तरी अवकाश कोठून मिळणार? ज्याप्रमाणें अंध-काराच्या योगानें सूर्याच्या ठिकाणीं कालिमा उत्पन्न होत नाही, त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं द्वैत नाही, देह नाहीत व त्या देहांच्या योगानें आत्मा कलंकितही होत नाही. आतां आत्म्याचे ठिकाणीं द्वैत आहे असें मानलें किंवा देहादि भेद सत्य आहेत असें जरी धरून चाललें, तरीसुद्धां वा शत्रुमर्दना रामा ! विभु अशा चिदात्म्याचा देहाशीं यत्किंचित्ही संबंध नाही. छाया आणि ऊन्ह किंवा प्रकाश आणि अंधकार यांचा परस्परसंबंध किंवा तादात्म्य केव्हाहिं होऊ शकत नाही, त्याच-प्रमाणें देह आणि देही-आत्मा यांचा संयोग होणें केव्हाही शक्य नाही. रामा ! ज्याप्रमाणें नित्य परस्परविरोधी म्हणून ठरलेल्या थड व कढत यांचा कधीं संबंध होत नाही, त्याप्रमाणें देह आणि आत्मा यांचा तादात्म्यसंबंध घडणें कालत्रयीं शक्य नाही. तसेंच देह हा जड व देही-आत्मा हा चेतन असल्यामुळें गुण व गुणी यांच्याप्रमाणें त्यांचा समवायसंबंध तरी कसा असूं शकणार ? वणव्याच्या ठिकाणीं समुद्राचा संबंध झाला ही गोष्ट जितकी असंभवनीय आहे, तितकीच चिदात्म्याचा देहाशीं संबंध असल्याची गोष्ट असंभवनीय आहे. ज्याप्रमाणे प्रखर उन्हांत भासमान होणारा घुगजळाचा समुद्र जवळ जाऊन पहातांच नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें सम्यक् दृष्टीनें अवलोकन केल्यानंतर आत्म्याचे ठिकाणीं भासमान होणारी खोटी समजूत नाहीशी होते. कारण, चिदात्मा हा निर्मल, नित्य, स्वयंप्र-प्रकाश आणि निरुपाधिक आहे आणि देह हा तर मलिन आणि अनित्य पडला; तेव्हां आत्म्याचा आणि देहाचा संबंध कसा बरो होऊ शकेल ! देह हा प्राणवायूच्या योगानें

हालचाल करतो आणि अन्नादिकांच्या योगानें पुष्ट होतो. यास्तव अशा देहाचा आणि आत्म्याचा यत्किंचित्ही संबंध असणें शक्य नाही. सुबुद्धा रामा ! द्वैत आहे असें गूढीक धरलें तरीसुद्धां देहाचा आत्म्याशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध असूं शकत नाही असेंच ठरतें. मग जेथें द्वैतच नाही, तेथें देह आणि आत्मा यांचा संबंध होण्याची कल्पना तरी कोठून उत्पन्न होणार ? यास्तव द्वैतकल्प-नेचा सर्वथा त्याग करून तूं एकमेवाद्वितीया अशा आत्म्याचे ठिकाणीं स्थित होऊन रहा.

वास्तविकरणें पाहूं गेलें तर कोणाला कधीं बंध होत नाही अगर कोणाला कधीं मांक्षहि होत नाही; तर भासमान होणारें हें सर्व दृश्य जग आत्ममय आणि शांत आहे, ही गोष्ट ज्ञानदु-ष्टीला अगदीं स्पष्ट दिसत असते. एवंच, सर्वत्र सबाह्याभ्यंतर आत्माच ओतप्रोत भरलेला आहे, ही भावना तूं आपल्या वृत्तीमध्ये बाणवून घे. 'मी सुखी आहे,' 'मी दुःखी आहे,' 'मी मूढ आहे' या सर्व विकृतदृष्टी असून त्यांच्या ठिकाणीं तुझी सत्यत्वबुद्धि असेल, तर तुला चिरकाल दुःख भोगण्याची इच्छा झाली आहे, असेंच म्हटल्याशिवाय गत्यन्तर नाही ! पर्वत आणि गवत किंवा रेशीम आणि पाषाण ह्यांच्या-मध्ये जो विशेष आहे, अर्थात् दुरून पहा-णाराला पर्वत हा विशाल आणि स्थिर दिसतो व त्यावरील गवत हें चंचल आणि मृदु दिसतें, व त्यामुळें मनुष्याची दृष्टि गवतापेक्षां पर्वतावर स्थिर होणें स्वाभाविक असतें. तसेंच रेशीम हें मृदु आणि सुखस्पर्श असल्यामुळें ग्राह्य वाटतें व पाषाण हा कठोर आणि दुःखस्पर्श असल्यामुळें त्याज्य वाटतो, तद्वत् परमात्मा हा अपरिच्छिन्न, नित्य, प्रकाशरूप आणि आनंदस्वरूप असल्यामुळें परमात्मदृष्टि सुलभ असून ग्राह्य आहे व देहादिकांची अनात्मबुद्धि

अनित्य, अस्थिर आणि सापेक्ष असल्यामुळे दुष्कर असून त्याज्य आहे. सारांश अशारीतीने आत्मदृष्टि आणि अनात्मदृष्टि यांच्यामध्ये महदंतर आहे. ज्याप्रमाणे प्रकाश आणि अंधकार यांच्यामध्ये साम्य नसते व त्यांचा कोणत्याही प्रकारचा संबंध असत नाही, त्याचप्रमाणे अत्यंत भिन्न अशा देहाचा आणि आत्म्याचा कोणत्याही प्रकारचा संबंध असू शकत नाही. शीत आणि उष्ण अथवा जड आणि चैतन्य यांचे ऐक्य असल्याचे कोणी चुकूनसुद्धा कधी बोलत नाही, तद्वत् देह आणि आत्मा यांच्या ऐक्याची गोष्टसुद्धा बोलावयास नको! देह प्राणगत वायूच्या आश्रयाने स्थित असतो व हालचाल करतो; तसेच नाडीगत वायूच्या योगाने शब्द करण्याला समर्थ होतो. कळकाच्या भोंकांतून बाहणाऱ्या वायूच्या योगाने नानाविध ध्वनी निघतात, तद्वत् कंठगत वायूच्या योगाने या देहरूपी रंध्रांतून क, च, ट, त इत्यादि शब्द स्फुरण पावतात. ज्याप्रमाणे नेत्रस्पंदाला कारणीभूत होणारी डोळ्यांच्या बुबुळांची हालचाल वायूपासून उत्पन्न होते, त्याप्रमाणे इंद्रियस्फुरणापासून उत्पन्न होणारी स्फूर्तिरूपी सवित आत्म्यापासूनच निर्माण होते. जरी आत्मा हा आकाश, पाषाण, भित्त इत्यादिकांचे ठिकाणी सारखाच व्यापून राहिलेला आहे, तरी कोणत्याही वस्तूचे प्रतिबिंब आरशामध्येच पडते, तद्वत् आत्मसंवित ही चित्तामध्येच अभिव्यक्त होते. शरीररूपी घटद्याला सोडून चित्तरूपी पक्षी स्वतःच्या वासनेला वश होऊन ज्या ज्या ठिकाणी जातो, त्या त्या ठिकाणी आत्माही जात असल्याचा भास होतो. जेथं पुष्प असते तेथेच गंधसंवित् स्थित असतात, तद्वत् जेथे चित्त असते तेथेच आत्मसंवित् स्थित असतात. ज्याप्रमाणे सर्वत्र स्थित असलेले आकाश आर-

शामध्ये प्रतिबिंबित होते, त्याचप्रमाणे सर्वव्यापी आत्मा चित्तामध्येच प्रतिबिंबित होतो. ज्याप्रमाणे पृथ्वीवरील खोलगट जागा हे पाण्याचे निवासस्थल असते, त्याप्रमाणे अंतःकरण हेच चित्प्रतिबिंबाचे निवासस्थल असते. ज्याप्रमाणे सूर्याची कांति प्रकाशाचा विस्तार करते, त्याचप्रमाणे अंतःकरणातील चिदात्म्याचे प्रतिबिंब हे सर्वव्यावहारिक आणि प्राप्तिभासिक जगद्रूपाला विस्तारीत असते. यासाठी अंतःकरण हेच भूतांच्या संसाराला कारणीभूत आहे. आत्मा हा सर्वांच्या अतीत असल्यामुळे तो प्रतिबिंबद्वारा भूतसृष्टीला कारणीभूत आहेसा भासला, तथापि तो स्वतः कारण होत नाही. भ्रमदृष्टीने संसार उत्पत्तीला कारण मुख्य अंतःकरणहोय, त्यालाच अविचार, अज्ञान, मूर्खपणा, असे शहाणे गृहणतात. अवलोकन करणाराला सूर्यापासून अंधकार उत्पन्न झाल्याचा भास व्हावा, तद्वत् अयथार्थदृष्टीने किंवा मोहबुद्धीने अवलोकन केले असता चिदात्म्यापासून जन्ममरणादि परंपरा उत्पन्न होत असल्याचा आभास होतो. परंतु दीपाच्या योगाने एका क्षणांत अंधकाराचा नायनाट होतो, तद्वत् एका आत्मतत्त्वाचे यथार्थ ज्ञान झाल्याने चित्तसत्ता अजिबात नष्ट होते. यास्तव जीव, अंतःकरण, मन इत्यादि नांवांनी प्रसिद्ध असलेले चित्तच संसाराला कारणीभूत होते, असा अधिकारी पुरुषाने नित्य विचार करावा.

श्रीरामः—प्रभो ! चित्ताला या जीवादि संज्ञा कशा रूढ झाल्या, हे माझ्या विचाराची सिद्धी होण्यासाठी मला कृपा करून सांगावे.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! ज्याप्रमाणे एकाच जलापासून तरंगादि भेद उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे आत्मतत्त्वैकरूप अशा समष्टिचित्तापासून—हिरण्यगर्भापासून हे सर्व पदार्थ उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणे समुद्राचे पाणी लाटामध्ये कचित् स्थिर रूपाने वाटत असते, त्याप्रमाणे स्फुरणै-

करूप आत्मा जगातील स्थावर पदार्थांच्या ठिकाणी स्थिररूपाने स्थित वाटतो. तरंगत्वाला न पोहोचलेल्या जलाचे ठिकाणी जलभाव असतो, तद्वत् भूतपदार्थांचे ठिकाणी पाषाणादि जड भाव स्थित झालेले असतात व दारूवर फेंस उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणे आत्म्याचे ठिकाणी चंचल असे पुरुषादि भाव उत्पन्न झाले आहेत. तो आत्मा निरनिराळ्या शरीरांमध्ये अज्ञानकल्पना करून प्रलय व सुषुप्ति ह्या अवस्थांमध्ये स्थित असतो. अनंत अशा प्रतिबिम्बभावाला प्राप्त झालेल्या आत्म्याच्यायोगाने स्फुरित असे जे अज्ञान त्यालाच जीव असे म्हणतात. एखादा भ्रमिष्ठ झालेला हत्ती आपोआप पिंजऱ्यांत अडकला जातो, त्याप्रमाणे महामोहरूपी भ्रमाने भ्रमलेला हा जीव संसारांत अडकून पडतो. ह्या आत्म्यालाच प्राणधारणेमुळे जीव, अहंतेमुळे अहंकार, निश्चय करण्यामुळे बुद्धि आणि संकल्प करीत असल्यामुळे मन अशीं नावे मिळाली आहेत. कार्यकारणभावामुळे आत्म्याला प्रकृति हें नांव प्राप्त झाले असून पुष्टेतेमुळे त्याला देह ही संज्ञा मिळाली आहे. अज्ञानांशान्यामुळे जड व चित्पाधान्यामुळे त्याला चेतन हें नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. जड आणि चेतन या दोन दृष्टींच्यामध्ये जे प्रतिबिम्बयुक्त मन आहे, ते नानात्वाला प्राप्त होते व तेच बुद्धि, चित्त, अहंकार इत्यादि नानाविध संज्ञांनी संबोधिले जाते. निष्पापा रामा ! याप्रमाणे बृहदारण्यकादि उपनिषदांमधून जीवाच्या स्वरूपाचे अनेक प्रकारांनी वर्णन करण्यांत आले आहे. परंतु आत्म्याच्या ह्या चित्त, जीव इत्यादि संज्ञांच्या बाबतींत कुविकल्प आणि कुतर्क लढविणारे मूढ लोक व्यर्थ अभिनिवेश धारण करतात !

महापराक्रमी रामा ! याप्रमाणे हा जीव संसाराला कारण होत असतो. पण वास्तविकपणे पाहू गेलें तर मुक्या आणि जड अशा या गरीब-बिचाऱ्या देहाने काय केले आहे ? आधार व आधेय यांपैकी आधेयाचा नाश झाला असता आधाराचा नाश होत नाही, त्याचप्रमाणे देहादिकांचा नाश झाल्याने आत्म्याचा नाश होत नाही. वृक्षावरील एका पानातील रस सुकला, तरी त्यातील रस नष्ट होत नाही, तर तो सूर्यकिरणामध्ये मिळून जातो तद्वत् देह नष्ट झाला तरी आंतील जीवाचा नाश होत नाही; जर तो जीव वासनायुक्त असेल तर तो वासनारूप बनतो व निर्वासन असेल तर आत्मपदाचे ठिकाणी कायमचा स्थिर होतो. एखाद्या बालकाला मातेच्या स्तनापासून वेताळ उत्पन्न झाल्याचा भ्रम व्हावा, तद्वत् अप्रबुद्ध मनुष्याला देहनाश झाला असता 'मीच मेलों' असा भ्रम उत्पन्न होतो. ज्याच्या ठिकाणच्या सकल उपाधींचा आत्यंतिक नाश झाला आहे, त्याचा उदय झाला, म्हणजे, त्याला निरतिशयानंदाचा लाभ झाला असेच ज्ञाते पुरुष समजतात. कारण, चित्तनाशालाच स्वरा नाश असे म्हणतात, व त्यालाच परमपुरुषावरूपी मोक्ष ही संज्ञा दिली जाते. एवंच, देह नष्ट झाला म्हणजे जीवहि नष्ट झाला अशी जी अज्ञानामुळे भावना होते, ती निःसंशय भ्रामक आहे. तो जीव देशकालांतराने पुनःपुन्हां कोणत्या ना कोणत्या तरी देहाचा आश्रय करून उत्पन्न होतो. मरणरूपी नदीमधील तरंगांमध्ये तृणाप्रमाणे फिरत राहणाऱ्या लोकांनी संसारांत देशकालादि कारणांनी अंतर्धान पावणारा जीव उत्पन्न झाला, बुद्धि पावला, मृत झाला, नष्ट झाला इत्यादि अनेक तर्कवितर्क केलेले आहेत. याप्रमाणे बानर एका वृक्षाचा त्याग करून दुसऱ्या वृक्षावर

जाऊन बसते, त्याचप्रमाणे वासनाबद्ध जीव एक शरीर सोडून दुसरे शरीर धारण करतो, व पुन्हा त्याहि शरीराचा त्याग करून राघवा ! क्षणांत दुसऱ्या एखाद्या देशांत आणि कालांत जाऊन तेथे दुसऱ्या एखाद्या शरीराचे ग्रहण करतो. सारांश, ज्याप्रमाणे लहान मुलें दाई-कडून हिंडविलीं जातात, त्याचप्रमाणे या जगां-तील जीव अत्यंत धूर्त अशा वासनेकडून इत-स्ततः फिरविले जातात. वासनारूपी रज्जूनी बद्ध झालेले जीव अगादरच पर्वतांच्या दऱ्यातून जीर्ण झालेले असून सांप्रतहि एकमेकावर उप-जीविका करणारे ते जीव अतिशय दुःखानीं जर्जर होऊन आपले जीवित व्यर्थ जीर्ण करून घेत आहेत ! सारांश, आपल्या हृदयामध्य उत्पन्न झालेल्या वासनाच्या योगाने जरठापे-क्षाहि जरठ झालेली आणि दारिद्र्यरोगादि दुःख-भारामुळे जीविताला कंटाळलेली अशी जनता चिरकाल नरककूपामध्ये जाऊन पडते.

श्रीवाल्मीकिः—याप्रमाणे वसिष्ठ मुनींचे भाषण होत आहे तों संध्याकाळची वेळ झाली व आपला सायंकाळचा नित्यविधि जणुं आटोपण्याकरितांच कीं काय, सूर्य अस्तास गेला. त्याबरोबर समेतील सर्व श्रोते वसिष्ठ मुनींना नमस्कार करून आपापलीं ज्ञानसंध्यादि विहितकर्मे करण्यासाठीं निघून गेले व रात्र सरत्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्यकिरणांबरोबर सभाम्थानीं येऊन दाखल झाले.

तेरावा दिवस समाप्त.

सर्ग ७२

—:—:—

१. शरीर भौतिक असल्यामुळे त्याबद्दल शोक करणे अयुक्त आहे. २. दृश्य व दर्शन यांचा संबंध व आत्म्याचे शुद्ध साक्षिस्वरूप.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! तू निष्कलंक आत्मा असून देह हा तुझा कोणी नसल्यामुळे देह उत्पन्न झाला असतां तू उत्पन्न होत नाहीस व नष्ट झाला असतां तू नष्ट होत नाहीस. ज्या-प्रमाणे भांडें नाहीसे झालें असतां त्यांतील बोर नाहीसे होत नाही, किंवा घट फुटला असतां त्यांतील आकाश नष्ट होत नाही, त्याचप्रमाणे देह नष्ट झाल्याबरोबर आत्माहि नष्ट होतो, अशी कल्पना धरणें व्यर्थ आहे. स्वभावतःच नाशिवंत असा हा देह नष्ट होऊन आंतील जीव स्वस्थितीला प्राप्त झाला असतां 'मी मेलों' असे समजून खेद करणाऱ्या विचारांध मनुष्याला विकार असो ! ज्याप्रमाणे घोड्याचे लगाम आणि रथ यांचा संबंध स्नेहरहित आणि उद्देगरहित असतो, त्याचप्रमाणे देहेंद्रिये आणि मन यांचा चिदात्म्याशीं संबंध असतो. राघवा ! ज्याप्रमाणे सरोवरांतील चिखल आणि त्यांतील स्वच्छ पाणी यांचा परस्परनिरपेक्ष संबंध असतो, त्याचप्रमाणे देहेंद्रिये आणि आत्मा यांचा संबंध असतो. एखादा मार्ग आणि त्यावरून प्रवास करणारे पांथस्थ लोक यांचा संयोग अहंममताभिमानरहित असतो व त्यांचा वि-योग खेद करण्याला अयोग्य असतो, तद्वत् देह आणि आत्मा यांच्या संयोगवियोगांची गोष्ट आहे. अर्थात्, कल्पित अशा वेताळाच्या योगाने बालकाच्या मनाला होणाऱ्या भय, कंप इत्यादि विकारांप्रमाणे स्नेह, सुख इत्यादि विकार मिथ्या कल्पित आहेत. ज्याप्रमाणे एकाच झाडाच्या लांकडापासून अनेक प्रकार

१. हा ७२ वा श्लोक आणि ४६ सर्गाचा शेवटचा ४६ वा श्लोक अगदीं एकसारखे आहेत.

रच्या चित्रविचित्र बाहुल्या तयार होतात, त्याचप्रमाणे एका भूतपंचकापासूनच निरनिराळे देह निर्माण करण्यांत आले आहेत. एखाद्या लांकडाच्या ओश्यांत लांकडांवाचून दुसरे कांहींहि दृष्टीस पडत नाही, तद्वत् या देहामध्ये पंचमहाभूतांवाचून दुसरे कांहीं आढळून येत नाही. अशी वस्तुस्थिति असतां अहो लोकहो ! पंचमहाभूतांचा क्षोभ, नाश किंवा उद्भव झाला असतां क्राध, हर्ष, खेद इत्यादि विकारांना तुम्हीं कां बरे वश होतां ? ज्याप्रमाणे एखादा पतंग दीपाच्या आंतीवर झडप घालतो, त्याप्रमाणे स्त्रीनामक किंवा इतर अनित्य भूतसमुदायाचे ठिकाणीं अज्ञ लोक माहित होतात, हे केवढे आश्चर्य आहे ! मुकुमार आणि सुंदर अशा अवयवांच्या योगाने बनलेल्या भूतसमुदायावर आसक्त होणे हे अज्ञ लोकांना मात्र सुख देण्याला कारणीभूत होतें. परंतु जे ज्ञानी पुरुष असतात, ते देह कितीहि सुंदर असला तरी तो भूतपंचकाचाच संघात आहे असे जाणतात. दगडाच्या दोन मूर्ती एकमेकांना चिकटून ठेवल्या किंवा एकाच पाषाणामध्ये दोन मूर्ती खोदल्या, तथापि त्यांच्यामध्ये प्रेम उत्पन्न होणे शक्य नसतें, तद्वत् चित्त आणि शरीर हीं जर एकमेकांना चिकटलेलीं असलीं तरी त्यांच्यामध्ये प्रेम उत्पन्न होणे शक्य नाही. मातीचे बनविलेले पुतळे एकमेकांशेजारीं ठेवले तरी त्यांच्यामध्ये स्नेहभाव उत्पन्न होणे कधीहि संभवनीय नसतें, त्याचप्रमाणे ज्ञानेन्द्रियें, मन, बुद्धि, चित्त यांचा तुझ्या ठिकाणीं संगम झाला असला, तरी तुझ्या ठिकाणीं त्यांच्याबद्दल स्नेहभाव उत्पन्न न होवो. ज्याप्रमाणे पाषाणाचे बनविलेले पुतळे एकमेकांशेजारीं असले तरी ते एकमेकांच्या स्नेहसंबंधाला पात्र होत नाहीत, त्याचप्रमाणे देह, इंद्रियें, प्राण आणि मन हीं एकमेकांशीं संबद्ध असलीं तरी तीं स्नेहसंबंध

होण्याला पात्र नाहीत; मग त्याबद्दल विना-कारण दुःख करण्यांत काय अर्थ आहे ? ज्याप्रमाणे जलप्रवाहामध्ये उत्पन्न झालेले तरंग इकडून तिकडून वहात आलेल्या गवताच्या काड्यांना एकत्र करतात, त्याचप्रमाणे देहाचे साक्षित्व करणारा चिदात्मा भूतांना एकत्र करतो. समुद्रांतील पाण्यामध्ये गवताच्या काड्या एकत्र होतात आणि पुनःपुन्हां वेगळ्या होतात, त्याचप्रमाणे विषयाभिनिवेशरहित देहाच्या ठिकाणीं आणि तदधिष्ठानभूत आत्म्याचे ठिकाणीं पंचमहाभूतें एकत्र होतात आणि पुनः पुन्हां दूर होतात. ज्याप्रमाणे समुद्र हा भांव-न्याच्या रूपानें इतस्ततः वहात यणा-न्यातृणांचें आकर्षण करतो, त्याचप्रमाणे आत्मा हा चित्ताचा वेष धारण करून देह आणि पंचमहाभूतें यांना आकर्षित करून स्थित असतो. पाण्यावरील लाटांमुळे उत्पन्न होणारी खळबळ शांत झाली, म्हणजे आपणामधील मलाचा त्याग करून पाणी आपोआप निर्मळ होतें, तद्वत् ज्ञान उत्पन्न होतांच विषयतादात्म्याचा त्याग करून आत्मा स्वभावतःच स्वस्वरूपाला प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणे वायुमंडलावर आरूढ झालेला योगी आपणापासून अतिशय दूर असलेल्या देव वगैरे भूमंडलाला अवलोकन करतो, त्याचप्रमाणे ज्ञानोदयकालीं भूतसमुदायाशीं मनाच्या-योगें झालेला संबंध अजिबात तोडून टाकून आत्मा देहाला आपल्यापासून अतिशय दूर असलेला पाहतो व अशा रीतीने भूतगणाहून अगदीं निराळा झालेला, देहातीत आणि जन्मादि विकाररहित असा आत्मा मध्यान्ह काळच्या सूर्याप्रमाणे अत्यंत प्रकाशमान होतो. ज्याप्रमाणे एखादा मद्यपी मदिरेची धुंदी उत्तरली म्हणजे भानावर येऊन आपल्या पूर्वस्थितीला ओळखतो, त्याचप्रमाणे ज्याच्या ठिकाणची देहात्मभावाची धुंदी उत्तरली आहे,

अशा तऱ्हेचा आत्मा प्रमाणप्रमेयशून्य अशा आहे कीं असत्य आहे याचा निर्णय करतां आत्मस्वरूपाला आपोआप ओळखतो. समु- येत नाही, म्हणून त्याच्याबद्दल हर्षशोक करणे द्राच्या ठिकाणी तरंग, बिंदू, लाटा इत्यादि योग्य नाही; व त्रिपुटीरहित असे जे केवळ अनंतस्वरूपानें समुद्राचें जल विलास करीत दर्शन आहे, तें स्वसंवेद्य असून निर्लेप आणि असतें, तद्वत् विश्वांतील अनंत वस्तूंच्या रूपानें असंग आहे; अर्थात्, त्याच्याबद्दल हर्षशोक आत्माच विलसत असतो.

करण्याचें तर मुळींच कारण नाही. जगांतील

अशा रीतीने विचार करणार महाज्ञानी, सर्व विषय हे सद्रूप आहेत, अमद्रूप आहेत वैराग्यशील, निष्पाप आणि जीवन्मुक्त असे किंवा सदसद्रूप आहेत, यांपैकी कोणताहि पक्ष बहामे महासत्त्वपदावर आरुढ होऊन या स्वीकारला तरी त्याच्याबद्दल हर्षशोक करण्याचें अंगांत खुशाल संचार करीत असतात. ज्या कारण नाही, असेंच मिद्ध होतें. जें मय्य आहे तें प्रमाणें नानाविध मणिरत्नादिकाः श्रेष्ठ वस्तू- त्रिकालाबाधित अनंत व जें अमय्य अनंत तें लेल्या समुद्रांतील मोठमोठ्या लाटा त्यापामून विनाशी असतें. यामुळें विषय हे सत्य आहेत सर्वथा अलिप्त असतात, त्याप्रमाणें वासनयुक्त किंवा असत्य आहेत असें मानलें, तरी त्याच्या- झालेले श्रेष्ठ पुरुष जगामध्ये व्यवहार करीत बदल हर्षशोक करण्याचें कारण उरत नाही. असले, तरी त्यापासून केव्हांहि अलिप्तच अम- आतां विषय हे अंशतः सत्य आणि अंशतः तात. तीरावरील लांकडांमुळे समुद्र किंवा धुळी- असत्य आहेत असें मानलें, तरी मुद्द्यां सत्याम- मुळे आकाशतल मलिन होत नाही, त्याचप्रमाणें त्याच्या मिश्रणानें बनलेले हे विषय असद्रूपच प्रकाहपतित अशा लोकव्यवहारामुळे आत्मज्ञान- ठरतात. अशा स्थितींत तूं या विषयांकरितां संपन्न पुरुष केव्हांहि मलिन होत नाही. ज्या- इतका शोक कां करतास ? सुखोचना रामा ! प्रमाणें स्वच्छ व चंचल किंवा मलिन आणि तु अमम्यगदष्टीचा त्याग करून सम्यगदष्टीनें जड पदार्थ आपणामध्ये आत्म्यागन्त्यानें त्या- पहात जा. सम्यक्ज्ञानदष्टीनें संपन्न असलेला बदल समुद्राला प्रेम किंवा द्वेष वाटत नाही, पुरुष या जगांतील विषयांकोडे पाहून केव्हांहि त्याचप्रमाणें तत्त्वच्या पुरुषाला वगें वाईट माहित होत नाही. दृश्य आणि दर्शन यांच्या विषयोपभोग प्राप्त झाले किंवा न झाले. तरी संबंधविस्ताराच्या योगानें ब्रह्मच विलास करीत त्यापासून त्याच्या ठिकाणी हर्ष किंवा विषाद असतें. परंतु दृश्य आणि दर्शन यांच्या संब- उत्पन्न होत नाहीत. कारण, जगांतील सर्व धामध्ये जें स्वानुभवंद्य सुख असतें, तेंच वस्तुसंबंधानें मनाचें जें मनन चाललेलें असतें, पारमार्थिक सुख असून त्यालाच ब्रह्म असें तो विषयोन्मुख झालेल्या चित्तत्वाचा विलास म्हणतात. दृश्य आणि दर्शन यांच्या संयोगा- आहे, असेंच महात्मे समजत असतात. या मध्ये जी अत्युत्कृष्ट सुखकारक अशी संवेदना ज्ञात पूर्वी, आज व पुढें उत्पन्न होणारा 'मी' असते, तीच अज्ञ पुरुषाला प्रेमादिदोष उत्पन्न व इतर वस्तुजात हें दृश्यदर्शनसंबंधाच्या करून संसार प्राप्त करून देते, परंतु तीच ज्ञानी विस्तारांमुळे मासमान होत असून तो सर्व पुरुषाला विवेकाच्या योगानें आत्म्याशी अखंड मनाचाच विलास आहे. दर्शन आणि दृश्य तादात्म्य करून मोक्ष प्राप्त करून देते. दृश्य यांच्यामध्ये जें दृश्य आहे, तें जशी दृष्टि आणि दर्शन यांच्या संयोगाचे ठिकाणी जें अक्षेप त्याप्रमाणें विसृत असल्यामुळे तें सत्य पारमार्थिक सुख असतें, तेंच आत्म्याचें वास्त-

विक स्वरूप असा तत्त्ववेत्त्यांचा सिद्धान्त आहे. दृश्याला वश होणे म्हणजेच बंधन असून त्यांतून मुक्त होण्याच्या स्थितीला मुक्ति असे म्हणतात. दृश्य आणि दर्शन यांच्या संबंधामुळे उत्पन्न होणाऱ्या सुखसंवेदनेचा स्वानुभवाने पूर्ण क्षय झाला, म्हणजे त्याच स्थितीला पंडितांनी मुक्ति हें नांव दिलेलें आहे. यास्तव रामा ! दृश्यदर्शनसंबंधामध्ये जो नित्य, त्रिपुटीरहित, स्वसंवेद्य आणि पूर्णनिंदात्मक असा अनुभव येत असतो, त्याचाच आश्रय करून तू भवबंधांतून मुक्त हो. राघवा ! दृश्यदर्शनसंबंधातील त्रिपुटीचें भान नाहीसं होऊन जें स्वसंवेद्य सुख अवशिष्ट राहतें, त्यालाच 'सौषुप्तिदृष्टि' असें म्हणतात. ही सौषुप्तिदृष्टि—निर्विकल्पज्ञानस्थिति नेहमी स्वयंप्रकाशमान असते. दृश्यदर्शनभावरहित अशा योगसिद्ध आणि परमश्रेष्ठ बुद्धीचा आश्रय केल्यामुळे आत्मज्ञानी पुरुष तुर्यावस्थेप्रत किंवा मुक्तस्थितीप्रत जाऊन पोहोचतो. वा राघवा ! दृश्यदर्शनभावरहित अशा तुर्यावस्थेमध्ये तत्त्ववेत्त्याला आत्मा हा स्थूल, सूक्ष्म, अणुरूप नाही, प्रत्यक्ष नाही, अप्रमाण, अचर, चरान नाही, जड नाही, असद्रूप नाही, नद्रूप नाही, मी नाही, इतर कोणी नाही, एक नाही, अनेक नाही, किंवा अनेकांनी युक्त नाही, समीप नाही, दूर नाही, आहे असें नाही, नाही असें नाही, तो प्राप्य आहे असें नाही, अप्राप्य आहे असेंहि नाही, सर्व नाही, सर्वव्यापी नाही, पदार्थरूप नाही, अपदार्थरूप नाही, पंचमहाभूतांचा नाही, तसेंच पंचमहाभूतस्वभाव नाही, अशा तऱ्हेचा अनुभव येता. ज्ञानेन्द्रिये आणि मन यांच्यायोगाने जें दृश्य जग अनुभवाला येतें, त्याच्या परीकडे आत्मा असून त्याचें स्वरूप अमुक एक प्रकारचें आहे, अशा तऱ्हेचें निश्चित वर्णन करतां येणेंच शक्य नाही. ज्या पुरुषाला

आत्मबोध झाला आहे, ज्याच्या ठिकाणी सम्यक् ज्ञानाचा उदय झाला आहे, त्याला हें जग आत्मरूपच दिसतें. हें सर्व विश्व आत्ममय आहे; अनात्ममय असें या जगांत काहींच नाही. पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश ह्या पंचमहाभूतांमध्ये कठिणपणा, पातळपणा, प्रवाहीपणा, स्पंदरूपता, आकाशरूपी महान् छिद्रातील पांक्कळी, प्रकाशरूपता इत्यादि रूपांनीं या जगामध्ये आत्माच नटलेला आहे. रामा ! या जगांत चिच्छक्तीवांचून दुसऱ्या कोणत्याहि शक्तीला अस्तित्व नाही. या चित्च्या सत्तेहून 'मी निराळा आहे' असें जो म्हणतो, त्याच्या भाषणाची किंमत एखाद्या उन्मत्त माणसाच्या बरळण्याइतकीच आहे ! यास्तव महात्म्या रामा ! अनंत कल्पांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या आणि नष्ट होणाऱ्या अखिल विश्वांमध्ये आत्माच परिपूर्ण भरलेला आहे, आत्म्यावांचून दुसरी कोणत्याहि प्रकारची कल्पना संभवत नाही, अशा रीतीने आपल्या बुद्धीचा ठाम निश्चय कर आणि त्या निश्चयाच्या बळावर हा संसारसागर लीलेनें तरून जा.

सर्ग ७३

—:०:—

१. ग्रहण करण्याला योग्य अशा दोन अहंभावना. २. तिसरी त्याज्य अहंभावना. ३. तिन्ही अहंभावनांचा त्याग झाल्यावर इच्छा नसली तरी मुक्तीची प्राप्ति.

श्रीवसिष्ठः— राघवा ! याप्रमाणें विवेकदृष्टीचा आश्रय करून द्वैतभावनेचा सर्वथा त्याग झाला, म्हणजे चिंतामणीचें ज्ञान असलेल्यांना चिंतामणीची प्राप्ति व्हावी, त्याचप्रमाणें अतत्त्वज्ञ पुरुषांना स्वस्वरूपस्थितिरूपी मुक्ति प्राप्त होते. रामा ! आतां ज्या श्रेष्ठ दृष्टीचा आश्रय केल्यानें तूं दिव्य ज्ञानानें संपन्न होऊन अचक्षुः अज्ञा

आत्मपदाप्रप्त जाऊन पोहोचशील, अशी ही दुसरी दृष्टि ऐक. मी आकाश आहे, मी सूर्य आहे, मी दशदिशा आहे, मी पाताल आहे, दैत्य मी आहे, देवही मीच आहे, स्वर्गादि लोक मी आहे, चंद्रादिकांची प्रभा मी आहे, दिवस मीच असून रात्रही मीच आहे, अग्ने मी आहे, मी पृथ्वी आहे व समुद्रादिक मीच आहे, रजःकण, वायु, अग्नि व हे अखिल दृश्य मीच आहे, जगत्त्रयामध्ये मी आत्माच सर्वत्र आहे. मी कोण आहे? हे देहादिक कोण आहेत? सर्व भूताच्या अंतर्गामी असणारा जो मी त्या मजमध्ये देहादिकांचे द्वैत कोठून असणार? अशा रीतीने अंतर्गामी निश्चय करून तू आत्म्याच्या दृष्टीने हे सर्व जग अवलोकन कर, म्हणजे हर्षविषादांना वंश होण्याचे तुला या जगांत पुन्हां केव्हाहि कारण उरणार नाही. बा कमलनेत्रा रामा! सर्व जग आत्ममय झाल्यानंतर आपले आणि दुसऱ्याचे असें या जगांत काय उरणार आहे सांग बरे? मग प्रारब्धानुरूप हर्ष प्राप्त होवो किंवा विषाद प्राप्त होवो, त्यांतसुद्धा आत्म्याबांचून दुसरे काय असणार? ज्याला जगासंबंधाने विषाद उत्पन्न होतो, तो पूर्ण चिन्मय झाला नाही असेंच निःसंशय ठरते. रामा! मी आतां ज्या दोन प्रकारच्या अहंभावना तुला सांगितल्या, त्या अत्यंत सात्त्विक, निर्मल, तत्त्वज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या, पारमार्थिक आणि मोक्षप्रद अशा आहेत. सर्व नामरूपात्मक जगताच्या पलीकडे असलेला जो अणुरूप आत्मा तेच माझे वास्तविक स्वरूप आहे, ही पहिल्या प्रकारची अहंभावना असून जे जे आहे ते ते मीच आहे, ही दुसऱ्या प्रकारची अहंभावना होय. रघुकुलोद्धारा मिष्पापा रामा! देह हेच माझे वास्तविक स्वरूप आहे, ही तिसरी अहंभावना असून ती शान्तिप्रद नाही व जीवाला निरंतर दुःख देण्यालाच

कारणीभूत होते, हे लक्षांत ठेव. आतां आपल्याला पूर्ण स्थिति प्राप्त व्हावी असें जर तुला वाटत असेल, तर या तिन्ही अहंभावनांचा सर्वस्वी त्याग करून पूर्ण चिन्मात्र असें जें स्वरूप अवशिष्ट रहातें, त्याचा अवलंब कर आणि त्याच स्थितिमध्ये अखंड राहण्याचा अभ्यास कर. रामा! तुझे स्वरूप सर्वांच्या पलीकडे असून ते सर्व सत्तांच्या अतीत आहे, तथापि हे सर्व जग असद्रूप असून आत्मा हा त्याला प्रकाशित करतो. तत्त्ववेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असणाऱ्या रामा! सकल वासनांसहवर्तमान अहंकाररूपी हृदयग्रंथि तोडून टाकून स्वानुभवाच्या योगाने तू आपले स्वरूप पाहू लाग, म्हणजे नित्य आणि स्वयंप्रकाश आत्मा हेच आपले स्वरूप आहे, असें तुझ्या अनुभवास येईल. आप्तवाक्यांच्या योगाने क्रिया आत्म्यासंबंधाने केवळ अनुमान करण्याने तो प्राप्त होत नाही, तर तो स्वानुभवाने प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे. या जगांत जर काहीं प्रत्यक्ष असेल, तर तो फक्त आत्माच असून अनुभवाच्या योगाने तो सर्वदा, सर्वत्र, सर्व दृश्य जगद्रूपाने प्रतीतीला येतो. विषयादिकांचा जो जो म्हणून प्रत्यय येतो, आपल्या अंतःकरणाचे वृत्तिरूपाने जे जे म्हणून स्पंदन होतें, अनुमान, अनुमेय इत्यादिकांच्या योगाने जी जी म्हणून संवेदना होते, तो तो सर्व दृश्यदर्शनमानरहित असा भगवान् आत्माच आहे. हा आत्मदेव सद्रूप नाही व असद्रूप नाही, अणूप्रमाणे सूक्ष्म नाही व आकाशप्रमाणे स्थूल नाही; तो सदसदात्मकदृष्टीच्या मध्यावरही नाही; तर हे नामरूपात्मक जग तोच स्वतः बनलेला आहे. वाणी आदिकरून सर्व कर्मेन्द्रियांची प्रवृत्ति त्याच्यामुळे होते, परंतु तो आत्मा मात्र वाणी आदिकरून इंद्रियांचा विषय होऊ शकत नाही. बाळा! रामा! त्या आत्म्याहून हे जग वस्तुतः भिन्न नाही,

यास्तव हें जग निरुपाधिक आणि आत्ममय आहे, असेंच पहात जा. 'हा आत्मा' आणि 'हा अनात्मा' अशा तऱ्हेच्या निरनिराळ्या संज्ञा त्या आत्म्याने आपल्या सर्वव्यापी माया-शक्तीच्या योगाने आपणामध्ये कल्पिलेल्या आहेत. हा स्वयंप्रकाश आत्मा तिन्ही काळांमध्ये व सर्व ठिकाणी व्यापून राहिलेला आहे, परंतु तो सूक्ष्माहून सूक्ष्म आणि स्थूलाहूनहि स्थूल असा असल्यामुळे स्थूलबुद्धि मनुष्यांना आकलन करण्याला अशक्य झाला आहे. या जगांत उत्पन्न झालेल्या अनंत पदार्थांच्या ठिकाणी आत्मा स्थित असला, तरी आपल्या स्वभावाला वश होऊन तो पुर्यष्टक म्हणजे लिंगदेहरूपी आरशात स्वतः जीवरूपाने प्रतिबिंबित होतो; व यामुळे स्थूल विषयांच्या ठिकाणी त्याची आसक्ति उत्पन्न होते. ज्याप्रमाणे पंखा हालविला म्हणजे आकाशांतील वायू चलित होऊन स्पर्शरूपाने अनुभवास येतो, त्याचप्रमाणे सर्व काली आणि सर्व ठिकाणी स्थिर असणारा हा आत्मा पुर्यष्टकाचा उदय होताच 'अहं' या भावनेने व्यक्त देशला येतो. सर्वगत आणि सर्वव्यापी असा चिदात्मा अमुकच ठिकाणी आहे, असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाही; तर जोंपर्यंत सर्व पदार्थांची सत्ता आहे, तोंपर्यंत तो महेश्वर आत्मा आहेच; परंतु त्या आत्म्याचे पुर्यष्टकामध्येच जीवरूपाने प्रतिबिंब पडतें, पाषाणामध्ये पडत नाही. कारण, वायु असला तरच त्याच्यामध्ये रजःकण स्फुरण पावतो किंवा दिवा असला तरच नेत्राला दिसू शकतें, तद्वत् सूक्ष्म देह असेल तरच त्याच्यामध्ये आत्म्याचे जीवरूपाने प्रतिबिंब पडतें. सूर्य उदित झाला असतां जनता आपल्या इच्छेनुरूप व्यवहार करूं लागते, तद्वत् चिदात्म्याच्या सत्तेमध्ये जीवाच्या ठिकाणी सर्व तऱ्हेच्या विषयभोगेच्छा स्फुरण पावतात. आकाशांत सूर्य टाकून देऊन आत्मज्ञानाच्या योगाने प्राप्त

उगवला नसेल तर सर्व लोकांचे व्यवहार बंद पडतात ही गोष्ट खरी; परंतु सूर्याचे ठिकाणी त्यामुळे यत्किंचित्हि विकार उत्पन्न होत नाही, तद्वत् बुद्धीच्या ठिकाणी आत्मदेव स्थित झाला असतां त्याच्या सत्तेमुळे भासमान होणारा देह नष्ट झाला, तरी त्यामुळे आत्म्याची काय हानि होणार? कारण, आत्मा हा कधी उत्पन्न होत नाही आणि मरत नाही, आत्मा हा कोणापासून कांहीं घेत नाही किंवा घेण्याची कधी इच्छाहि करीत नाही; तसेंच आत्मा हा कधी बद्ध होत नाही आणि मुक्तहि होत नाही, तर आत्मा हा सर्वदां सर्व जगाच्या अंतर्बोध स्थित असतो. ज्याप्रमाणे दोरीच्या ठिकाणी सर्पाची भ्रांति व्हावी, त्याचप्रमाणे अबोधामुळे अनात्मवस्तूच्या ठिकाणी आत्मभ्रांति उत्पन्न होत असून ती केवळ दुःखालाच कारणीभूत होते. परंतु आत्मा हा अनादि आणि अमृत असल्यामुळे तो केव्हांहि उत्पन्न होत नाही आणि उत्पन्न झालेला नसल्यामुळे केव्हांहि मरत नाही; तसेंच आत्म्याव्यतिरिक्त या जगांत कोणताच वस्तु नसल्यामुळे तो कोणत्याहि वस्तूची कधी इच्छा करीत नाही. आत्मा हा देशकालादिकांनीं परिच्छिन्न होत नसल्यामुळे तो केव्हांहि बद्ध होत नाही; व अशा रीतीने बंधाचाच अभाव असल्यामुळे आत्म्याला मुक्ति तरी कसली प्राप्त व्हावयाची? अर्थात्, आत्म्याची स्थिति केव्हांहि बंधमोक्षांच्या अतीत असते. बा राघवा! आत्म्याची वास्तविक स्थिति अशी असतां केवळ अविचारामुळे हे मूढ लोक विनाकारण शोक करीत सुटतात. परंतु बुद्धिवंता रामा! तू पूर्वापरजगत्क्रमाचे सम्यक्दृष्टीने अवलोकन केलेलें असल्यामुळे मोहाने ग्रस्त झालेल्या प्राकृत लोकांप्रमाणे व्यर्थ शोक करीत बसू नकोस. बंध आणि मोक्ष ह्या दोन्ही कल्पना मनाने

होणारी मुनिवृत्ति धारण करणाऱ्या विद्वान् पुरुषाने देहादिकांचे सर्व व्यवहार यंत्राप्रमाणे करीत आवे. अर्थात्, ज्याप्रमाणे एखाद्या पर्वतावरील पवनचक्रीच्या योगाने दळण्याची वगैरे कामे आपोआप होत असतात, त्याचप्रमाणे तत्त्ववेत्त्याने आपली बुद्धि अनासक्त ठेवून सर्व व्यवहार करावे. रामा ! मोक्ष हा कांहीं कोठे आकाशात, पाताळांत, किंवा पृथ्वीवर आहे असे नाही; तर सम्यक्ज्ञानाच्या योगाने आत्मस्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचलेल्या मनाची निर्मल स्थिति म्हणजेच मोक्ष होय. सर्व तऱ्हेच्या आशांच्या ठिकाणी अनासक्त बुद्धि उत्पन्न होणाऱ्या चित्ताच्या नाशालाच तत्त्वज्ञ आणि आत्मदर्शी पुरुषांनी मोक्ष ही संज्ञा दिलेली आहे. रामा ! जोंपर्यंत विमल अशा आत्मज्ञानाचा उदय झाला नाही, तोंपर्यंतच अज्ञ मनुष्य दीन मनाने भक्तिपुरःसर मोक्षाची इच्छा करीत असतो. परंतु उत्कृष्ट असे आत्मज्ञान प्राप्त होऊन ज्याचे चित्त चिद्रूप बनले आहे, असा ज्ञानी पुरुष आत्म्याव्यतिरिक्त दहा मोक्ष प्राप्त झाले तरीसुद्धा त्याची इच्छा करीत नाही. मग त्याला एका मोक्षाची पर्वा ती काय द्यायलाय! यास्तव राघवा ! 'हा मोक्ष' आणि 'हा बंध' अशा प्रकारची क्षुद्र कल्पना टाकून देऊन तू महात्यागी आणि महासत्त्वरूप हो; आणि अशा तऱ्हेने ह्या संसारसागराच्या पलीकडे जाऊन पोहोच. सारांश, बंधमोक्षादि कल्पनांच्या पलीकडे जाऊन तू अंतर्यामी निःसंग हो; आणि तदनंतर ज्याच्या ठिकाणी अखिल संपत्ति उदित झालेली आहे असा तू सगरपुत्रांनी खणलेल्या समुद्ररूपी मेखलेने चिन्हित झालेल्या विस्तीर्ण भूमंडलाचे चिरकाल पाहून कर.

सर्ग ७४

—१०—

१. प्रमादामुळे संसाराची भ्रांति व ज्ञानामुळे पूर्णता. २. जीवन्मुक्ताच्या अंगच्या गुणांचे विस्ताराने वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! स्त्रीपुत्रादिकांचे रम्य असें मुख दृष्टीस न पडल्यामुळे विरही पुरुषांच्या मनात स्वभाविकपणेच उदासीनता उत्पन्न होते तद्वत् प्रलय आणि सुषुप्ति ह्या अवस्थामध्ये अज्ञानाने आवृत असलेले निरतिशयानंदात्मक आणि परमप्रेमास्पद असें स्वस्वरूप अनुभास येत नसल्यामुळे सृष्टयुत्पत्ति व जागृति या कालामध्ये आत्म्याच्या ठिकाणी चिद्विलासरूपी लीलेने सूक्ष्म व स्थूल असें समष्टिव्यष्टिशरीर उत्पन्न होत. ज्याप्रमाणे थोडीशी मदिरा प्राशन करणाऱ्याचा मद्यधुंद होऊन जातो, त्याप्रमाणे समष्टिव्यष्ट्यात्मक देहद्वयचे ठिकाणी अहंभावनेचा अभ्यास झाल्यामुळे स्वतः मिथ्या असूनहि रागलोभमोहादि शेंकडां अनर्थ उत्पन्न करणारी मायारूपी महाशक्ति उदय पावत, व उखर भूमीमध्ये पडणाऱ्या मय करणाऱ्या यंत्रांमुळे उत्पन्न व्हा, त्याचप्रमाणे परमात्म्याच्या अन्यथाभावासामून उदित झालेल्या या विकारा मायेच्या यागानेच ह अखिल विश्व निर्माण झाले आहे. ज्याप्रमाणे समुद्र हा तरगादि भिन्न भिन्न रूपे धारण करणाऱ्या उदकाच्या योगाने स्फुरण पावतो, त्याचप्रमाणे मन, बुद्धि, अहंकार, वासना, इंद्रिये इत्यादि नामरूपे धारण करणाऱ्या स्वस्वरूपाच्या योगाने आत्माच स्फुरण पावत असतो. चित्त आणि अहंकार या दोहोंमधील द्वैत केवळ शब्दात आहे, वास्तविक तीं दोन्ही एकरूपच आहेत, अतएव जे चित्त ताच अहंकार आणि जे अहंकार तेच मन होय. ज्याप्रमाणे बर्फापासून त्याचा पांढरेपणा निराळा आहे, अशी कल्पना करणे चुकीचे

ठरतें, त्याचप्रमाणें चित्त आणि अहंकार हीं पर-
स्परांहून भिन्न आहेत अशी कल्पना करणें व्यर्थ
होय. ज्याप्रमाणें वस्त्राचा नाश होतांच वस्त्रा-
बरोबर त्याचा पांढरपणाहि नाहीसा होतो,
त्याचप्रमाणें मन आणि अहंकार या दोहोंतून
एकाचा क्षय झाला असतां त्याच्याबरोबर दुस-
ऱ्याचाहि क्षय होतो. यास्तव तुच्छ अशी माक्ष-
बुद्धि, बंधबुद्धि आणि सर्व एषणा-इच्छा यांचा
त्याग, व विवेक आणि तैरग्य यांचा आश्रय
करून फक्त मनाचा लय करून घ्यावा, 'मनो
मोक्ष प्राप्त व्हावा' असें मनन सुरू झालें, म्हणजे
मनाचा उदय झालाच; मनाचा मननक्रिया
सुरू झाली. म्हणजे तेंच शरीराकार बनून बहि-
र्मुख होत असल्यामुळे परिणामी दुःखाला कारण
होतें. आत्मा हा सर्वांच्या पलीकडे असल्यामुळें
किंवा सर्वभूतामध्ये वास करीत असल्यामुळें
त्याच्या ठिकाणीं बंध कसला आणि मोक्ष तर
कसला ? रामा ! असा विचार करून मनाचें
मनन अजिबात बंद करून टाक. ज्यावेळीं
आपल्या ठिकाणीं असलेल्या स्पंदनधर्मांमुळें वायु
हा देहरूपी वृक्षामध्यें चलित होतो, त्याचवेळीं
हात, पाय, जीभ इत्यादि अवयवरूपी पल्लव
हालूं लागतात. ज्याप्रमाणें वृक्षावरील पल्लवपं-
क्तिला वायु चलित करतो, त्याचप्रमाणें देहाच्या
ठिकाणीं असलेल्या इंद्रियसमूहाला प्राणादि
वायु चलित करतात. परंतु चित् ही सर्वव्यापी
आणि अत्यंत सूक्ष्म असून ती स्वतः चलित
होत नाही व दुसऱ्याकडूनहि चलित केली
जात नाही. ज्याप्रमाणें मोठमोठ्या शंखावातांच्या
योगानें मेरुपर्वत चलित होत नाही, त्याप्रमाणें
चित् स्वतः कधींहि चलित होत नाही. आतां
या ठिकाणीं कदाचित् अशी शंका उत्पन्न
होण्याचा संभव आहे कीं, 'शुद्ध आत्ममा-
त्राच्या दृष्टीनें चित् चलित होत नसेल, परंतु
वृक्षावरील शाखां हाळूं लागल्या म्हणजे वृक्षहि

ज्ञान ज्ञात्याबरोबर ती मनोरूपी मृगाला आकर्षित करीत नाहीशी होते. रामा! दीपाच्या योगाने अंधकार गलित होऊन जिकडे तिकडे प्रकाश पडतो, त्याचप्रमाणे परमार्थवस्तूच्या ज्ञानाने वासना समूळ नष्ट होऊन स्वयंप्रकाश आत्मा प्रगट होऊन लागतो. ज्याप्रमाणे सूर्यकिरणांमुळे दवाचे बिंदू नाहीसे होतात, त्याप्रमाणे शास्त्र आणि अनुभव यांच्या योगाने अविद्या तत्त्वतः नाहीच असा बुद्धीचा निश्चय झाला, म्हणजे ती आपोआप नाहीशी होते. 'या जड-देहाला विषयोपभोगाने पुष्ट करण्यात काय अर्थ आहे?' असा बुद्धीचा पूर्ण निश्चय झाला, म्हणजे सिंहाने त्याला बद्ध करून टाकणारा पिंजरा फोडून टाकावा, त्याप्रमाणे ज्ञाता पुरुष निरनिराळ्या विषयांच्या बंधनकारक इच्छा उत्पन्न करणारे अज्ञान नाहीसे करून टाकतो; व अशा रीतीने आशेचा देहाभिमानादिक परिवार मनाने एकदां अजिबात नाहीसा करून टाकला, म्हणजे तत्त्वज्ञ पुरुष अत्यंत सौंदर्य संपन्न होऊन चंद्राप्रमाणे आल्हादयुक्त बनतो. इतकेच नव्हे, तर देहाभिमानासह सर्व आशापाश झुगारून दिलेला तत्त्ववेत्ता पर्जन्याने धुवून स्वच्छ केलेल्या पर्वताप्रमाणे अत्यंत शीतल बनून, अकस्मात् राज्य प्राप्त झालेल्या दरिद्री मनुष्याप्रमाणे परम संतुष्ट होतो; आणि शरदृतूतील चांदण्यामुळे आकाशतल शोभायमान होतें, त्याचप्रमाणे ज्ञानलक्ष्मीच्या तेजामुळे तो ज्ञानी सर्व जगतांत शोभू लागतो, व कल्पांताच्या वेळीं समुद्र आपल्या पूर्वीच्या मर्यादेत मावेनासा होतो, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुष पूर्वीच्या आत्म्याशी अभिन्न मानलेल्या देहांत मावेनासा होतो. ज्याप्रमाणे पर्जन्य पडून गेल्यानंतर शरदृतूत मेघ शांत होतो, त्याचप्रमाणे देहाभिमानाचा त्याग केल्यानंतर ज्ञानसंपन्न पुरुष समुद्राप्रमाणे गंभीर आणि शांत

होतो, अभिनिवेशरहित पुरुष उत्कृष्ट धैर्याने संपन्न होऊन मेरुपर्वताप्रमाणे अत्यंत स्थिर होतो, आणि ज्यातील इंधन जळून गेले आहे अशा अग्नीप्रमाणे ज्ञानसंपत्तीच्या अनुपम आणि स्वच्छ तेजामुळे तत्त्ववेत्ता पुरुष शोभायमान होऊन लागतो. ज्याप्रमाणे निर्वात प्रदेशांत असलेला दिवा शांत होतो, त्याचप्रमाणे ज्ञानी पुरुष आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होतो व अमृत प्यायलेला मनुष्य तृप्त होतो, तद्वत् ज्याने ज्ञानामृत प्राशन केले आहे असा ज्ञानी पुरुष अत्यंत तृप्त होतो. आंत दिवा लावलेल्या घटाप्रमाणे, मध्यभागी ज्वाला निघत असलेल्या अग्नीप्रमाणे किंवा आपल्या तेजाने प्रकाशमान होणाऱ्या रत्नाप्रमाणे ज्ञानी पुरुष अतर्यामी अत्यंत प्रकाशमान असतो. ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी असलेल्या सम्यक्ज्ञानदृष्टीमुळे आपला आत्मा सर्वात्मक आणि सर्वव्यापी, सर्वेश आणि सर्वनायक, तसेच सर्वाकार असून वस्तुतः निराकार आहे, असे तो नेहमी अवलोकन करित असतो. ज्यामध्ये मदनाच्या बाणामुळे आपले चित्त बद्ध होऊन चंचल होत असे, अशा त्या मागच्या क्षुद्र दिवसाचे स्मरण होऊन ज्ञान्याला हसू कोसळते. विषयी जनांची संगति व विषयानुरंजन यांच्यापासून अत्यंत दूर सरलेला ज्ञानी पुरुष मनांतील देहाभिनिवेशरूपी ज्वर शांत झाल्यामुळे समाधान पावतो आणि पवित्रमानस होत्साता अध्यात्माच्या ठिकाणी परमप्रीति धारण करून असतो. ज्ञानी पुरुषाने आपल्या वृत्तीला लागलेला वासनारूपी चिखल साफ धुवून टाकलेला असून 'मी बद्ध आहे' अशा प्रकारच्या भ्रमाला त्याने अजिबात झुगारून दिलेले असते. सुख-दुःखादि द्वंद्वदोषामुळे उत्पन्न होणाऱ्या भयापासून ज्ञानी पुरुष मुक्त असून तो संसारसागर तरून गेलेला असतो. त्याला ब्रह्मपदाचे ठावी

अनुसम अशी विश्रांति प्राप्त झालेली असून ज्या ठिकाणी गेलें असतां मनानें, बाणीनें किंवा कर्मानें परत फिरण्याची भीति उरत नाही, अशा दुर्लभ परमपदप्राप्त तो जाऊन पोहोचलेला असतो. ज्ञानी पुरुषाचें चारित्र्य आपल्याला प्राप्त व्हावें अशी जगांतील सर्व लोक इच्छा धरतात, परंतु तो स्वतः मात्र कशाचीच इच्छा करीत नाही. ज्ञानी पुरुषाच्या आनंदस्थितीची जगांतील सर्व लोक स्तुति करतात, परंतु ज्ञानी स्वतः कशाचीहि स्तुति करीत नाही. तत्त्वज्ञानसंपन्न पुरुष कोणाला काहीं देत नाही व कोणाचें काहीं घेत नाही, तो कोणाची स्तुति करीत नाही, व कोणाची निंदाहि करीत नाही, त्याच्या ठिकाणीं विषय-वृत्तीचा उदय होत नाही, व अस्तहि होत नाही, तो केव्हाहि हर्षानें फुगून जात नाही व दुःखानें गडबडून जात नाही. ज्यानें सर्व कार्यांच्या आरंभाचा, सर्व उपायांचा आणि सर्व आशांचा मनानें निःशेष त्याग केलेला असतो, अशा पुरुषाला जीवन्मुक्त हें श्रेष्ठ नांव देण्यांत येतें. यास्तव राघवा ! ज्याप्रमाणें सर्व पर्जन्य-धारांचा त्याग केल्यानंतर आकाशांतील मेघ गर्जत नाही, त्याचप्रमाणें सर्व एषणांचा त्याग करून तूं मनानें मुनिवृत्ति धारण कर. बाळा रामा ! जिचें सर्व तत्त्ववेत्त्यांनीं श्रेष्ठत्वानें वर्णन केलेलें आहे, अशा तऱ्हेची नैराश्यता मनुष्याच्या अंगीं बाणली असतां त्याला जें अप्रतिम सुख प्राप्त होते, तें शीतल चंद्रप्रकाशामुळे संपन्न असलेली रात्रहि प्राप्त करून देणार नाही. जगांतील अत्यंत शीतल पदार्थांपेक्षांहि शीतल असलेलें नैराश्य अंतर्द्वार्यां बाणलें असतां मनुष्याला जें समाधान प्राप्त होतें, तें समाधान शीतल असा चंद्र कंटामध्ये धारण केला असताहि प्राप्त होणार नाही. आकाश-रहित आणि सर्वत्र सम अंतःकरणाचा, उदार-

बुद्धि आणि मुनिवृत्तीनें राहणारा, ज्ञानी पुरुष जसा शोभता, तसा विकसित पुण्यांनीं युक्त असलेल्या नवलतार्यां संपन्न असा वसंत ऋतुहि शोभत नाही. नैराश्यवृत्तीपासून जें अनिर्बचनीय सुख प्राप्त होतें, तें हिमालयावर वास केल्यानें, मोत्यांचे कंठे गळ्यांत घातल्यानें, रंभादि देवांगनांबरोबर नानाविध विलास भोगल्यानें, अंगाला चंदनाची शीतल उटी लावल्यानें किंवा प्रत्यक्ष चंद्रमंडलामध्ये निवास केल्यानेंहि प्राप्त होणें शक्य नाही. राज्य, स्वर्ग किंवा चंद्रमंडल, तसेंच मधुमासापासून किंवा सुंदर कांतांच्या समागमापासून जें सुख कालत्रयी प्राप्त होणार नाही, अशा तऱ्हेचें परमसुख नैराश्यापासून प्राप्त होतें. ज्या ठिकाणीं त्रिभुवनांतील सर्व संपत्ति तृणाप्रमाणें तुच्छ वाटते, अशा प्रकारचें पराकाष्ठेचें शान्तिसुख नैराश्यवृत्तीचा अवलंब केल्यानेंच प्राप्त होत असतें. यास्तव रामा ! आपणि रूपी करंजवृक्षांना तोडून टाकणारी जणुं कुन्हाडच असून जी अत्यंत श्रेष्ठ सुखाचें आश्रय-स्थान आहे, अशी शमरूपी वृक्षावरील पुष्प-गुच्छाच्या ठिकाणीं असलेली नैराश्यता तूं आपल्या ठिकाणीं बाणवून घे. ज्यानें आपला देह नैराश्यरूपी अलंकारानें अलंकृत केलेला आहे, अशा ज्ञानी पुरुषाला पृथ्वी ही गाईच्या पावलाप्रमाणें, मेरुपर्वत हा एखाद्या तोंडलेल्या वृक्षाच्या बुंध्याप्रमाणें, दिशा ह्या लहानशा पेट्यांप्रमाणें आणि त्रिभुवन हें तृष्णोप्रमाणें तुच्छ वाटू लागतें। लौकिक आणि शास्त्रीय दान, धनादिकांचा स्वीकार, द्रव्यादिकांचा संग्रह करून ठेवणें, पैशाचा व्यय करून आपल्या कुटुंबांतील मंडळींच्या हौशी पुरविणें, वस्त्राळकारादि वस्तूंचा संचय करून ठेवणें इत्यादि जगांत चाललेल्या क्रिया पाहून, नैराश्यसंपन्न अशा श्रेष्ठ तत्त्ववेत्त्यांना हंसू येतें. ज्याच्या मनंत कोणत्याहि तऱ्हेच्या संकल्पाला अवकाश मिळत नाही, व

त्याच्या दृष्टीने त्रिभुवन तुणप्राय झालेलें असतें, अशा ज्ञानी पुरुषाचें वर्णन करतांना कशाची उपमा देता येईल? 'मला हें असावें', 'तें नसावें' अशा प्रकारचें चिंतन ज्याच्या मनाला केव्हाहि स्पर्श करीत नाही, अशा स्वाधीनचित्त आणि सर्वेश्वर पुरुषाची वास्तविक किंमत काय आहे, याची प्राकृत मनुष्यांना कल्पना तरी होणें शक्य आहे का? यास्तव वा साधो! सर्व संकटांच्या पलीकडे असलेलें, अत्यंत सुलभ व सुखमय आणि बुद्धीचें परम सौभाग्य असें जें नैराश्य त्याचा अवलंब कर. रामा! तुझ्या ठिकाणीं कोणत्याहि तऱ्हेच्या आशा नाहीत व आशांचा आणि तुझा कोणत्याहि तऱ्हेचा संबंध नाही; तर चालत्या रथांत बसलेल्या पुरुषाला दिशाचें चक्र भ्रमण करीत असल्याचा भास होतो, त्याचप्रमाणें हें जग मिथ्याच भासमान होतें. महापराक्रमी रामा! मी तुला बोध करीत असतां हि 'हें माझे,' 'तो हा,' 'तो मी,' अशा प्रकारच्या मोहांत तूं भ्रमानें कां बरें पडतोस? हें सर्व जग आत्मरूपच असून या जगांत वस्तुतः दुसरें काहीं नाही. यास्तव हें जग आत्मरूप आहे असें जाणून तत्त्ववेत्ते पुरुष या जगांतील कोणत्याहि गोष्टीबद्दल खेद करीत नाहीत. राखवा! या विश्वांतील यच्चयावत् पदार्थसमुदायाला तूं आमरूपानें अवलोकन करशील, तरच बुद्धीला पराकाष्ठेचें समाधान करून देणारी नैराश्यस्थिति तुझ्या ठिकाणीं बाणेल. जगांतील पदार्थांना उत्पत्ति आणि नाश आहे, अशा तऱ्हेचा विकल्प टाकून सर्व पदार्थांच्या आरंभी आणि शेवटीं अवशिष्ट राहणाऱ्या आत्मस्वरूपाचा अवलंब करून तूं त्या स्थितीमध्ये निश्चल रहा. ज्याप्रमाणें सिंहापासून हरिणी दूर पळून जाते, त्याप्रमाणें सर्व विकल्पांचा त्याग करण्यापासून प्राप्त होणाऱ्या

महावैराग्यसंपन्न आणि वीर्यशाली अशा मनापासून स्वतः मिथ्यारूप असलेली परंतु अत्यंत मोहक अशी संसाररूपी माया दूर पळून जाते अर्थात्, नामशेष होते. वनलतेप्रमाणें चंचल आणि तारुण्यमदानें उन्मत्त झालेली तरुणी ही एखाद्या जीर्ण झालेल्या दगडाच्या पुतळीप्रमाणें आहे असें तत्त्ववेत्ता पुरुष समजतो. तत्त्वज्ञ पुरुषाच्या अंतःकरणाला विषयोपभोग आनंद देत नाहीत व आपत्ती दुःख देऊ शकत नाहीत. ज्याप्रमाणें एखाद्या पर्वताला वायूच्या झुळुका चलितां करूं शकत नाहीत, त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञ पुरुषाला दृश्यपदार्थांश्री आत्मस्वरूपासून च्युत करूं शकत नाही. ज्ञानी पुरुषावर अनुरक्त झालेल्या एखाद्या तरुण स्त्रीनें फेंकलेले नेत्रकटाक्षरूपी मदनाचे बाण त्याच्या उदार मनापासून परावृत्त होऊन धुळीचे कण बनून खाली पडतात! ज्याला स्वस्वरूपाचें ज्ञान झालें आहे, असा ज्ञानी पुरुष विषयांबद्दल प्रेम आणि द्वेष यांच्याकडून आकर्षित केला जात नाही; विषयांचे प्रेमद्वेष त्याच्या मनांत यत्किंचित्हि चलबिचल करूं शकत नाहीत; मग त्याच्या मनावर त्यांचा पगडा बसण्याची गोष्ट कशाळा! एखादी लता, चंचल तरुणी, पर्वत आणि दगडाची पुतळी यांच्याकडे स्वरूपज्ञ पुरुष सारख्याच दृष्टीनें पहात असतो, व एखाद्या ओसाड प्रदेशामध्ये पांथस्थ रमत रहात नाही, त्याप्रमाणें विषयोपभोगामध्ये ज्ञानी पुरुष केव्हाहि रममाण होत नाही; तर ज्याप्रमाणें नेत्र लीलेनें प्रकाशाचा उपभोग घेतो, त्याप्रमाणें प्राज्ञ पुरुष यत्न न करतां देहरक्षणापुरतें जें मिळेल त्यांत संतोष मानून अनासक्त बुद्धीनें अज्ञानादिकांचा उपभोग घेतो. रामा! काकतालीयन्यायानें स्त्री आदिकरून विषयोपभोग गृहस्थाश्रमी तत्त्ववेत्त्याला प्राप्त झाले असतां त्यांचा उपभोग घेतल्यानें त्यांच्या ठिका-

णीहि रागलोभादि विकार किंवा दुःखें उत्पन्न होत नाहीत. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या लाटा मंदर-पर्वताला क्षुब्ध करूं शकत नाहीत, त्याचप्रमाणें प्रत्यगात्म्याचाच मार्ग उत्कृष्ट रीतीनें बोखाळ-लेल्या तत्त्वज्ञ पुरुषाला सुखदुःखादि द्वंद्वें बरिक्-चित्ताहि क्षुब्ध करूं शकत नाहीत. सत्त्वशील, इंद्रियदमन करणारा आणि अहंभावरूपी अजर नष्ट झालेला प्राज्ञ पुरुष विषयांकडे मिथ्या-त्वदृष्टीनें अवलोकन करून सर्व भूतांच्या अंतर्ग्रामी स्थित असलेल्या स्वात्मपदाचा आश्रय करून रहातो. ज्याप्रमाणें जगताच्या उत्प-त्तीचा कारभार करीत असतां हि ब्रह्मदेव अव्य-प्रचित्तानें राहतो, त्याचप्रमाणें देहेंद्रिय-द्वारा, सर्व प्राप्तव्यवहार करीत असतां हि प्राज्ञ पुरुष विक्षेपरहित चित्तानें असतो. ज्याप्र-माणें वसंतादि सर्व ऋतू प्राप्त झाले असतां पर्वत क्षुब्ध होऊन जात नाही, त्याचप्रमाणें ज्या ज्या वेळीं, ज्या ज्या ठिकाणीं आणि ज्या ज्या क्रमानें जीं जीं सुखदुःखें प्राप्त होतील, तीं तीं भोगीत असतां तत्त्ववेत्ता केव्हांहि क्षुब्ध होत नाही. रामा ! कर्मेन्द्रियांकडून केल्या जाणाऱ्या व्यवहारामध्ये अगदीं गडून गेला अस-तां हि अनासक्त बुद्धीनें संपन्न असलेला तत्त्वज्ञ कशांतीहि गडून जात नाही. ज्याप्रमाणें सुवर्णा-मध्ये इतर धातूंचें मिश्रण असेल तरच तें हिण-कस सोने म्हणून समजलें जातें; परव्हीं उत्तम सुवर्णाला बाहेरून कितीहि चिखल लागलेला असला, तरी तें कमी दर्जाचें सुवर्ण आहे असें सम-जलें जात नाही, त्याचप्रमाणें केवळ विषयोपभोग भोगण्यानें जीव कलंकित होत नाही; तर ज्याची बुद्धि विषयांमध्ये आसक्त झालेली असते, तोच जीव विषयासक्त आहे असें समजलें जातें. वा रामा ! आपल्या शरीराहून निराळा असलेल्या आत्म्याला पाहणाऱ्या विवेकी पुरुषाचें शरीर करवतीनें कापलें, तरीही

त्या दुःखाची त्याला किंमत वाटत नाही. मनुष्याच्या ठिकाणीं एकदां विमलज्ञानाचा उदय झाला, म्हणजे तें ज्ञान कायमचेंच झालें मग त्याचें पुन्हां विस्मरण होईल ही शंका सुद्धा नको ! ' हा आपला बंधु आहे ' असें मनुष्याला एकदां ज्ञान झालें म्हणजे त्या गोष्टीचें पुन्हां विस्मरण होऊं शकत नाही, त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानाची स्थिति आहे. ज्याप्रमाणें पर्व-ताच्या तटावरून कोसळणारी वर्षाकालांतील नदी पुन्हां माधारी परतत नाही, दोरी-बरील सर्पभ्रांति एकदां निवृत्त झाली, म्हणजे त्या ठिकाणीं पुन्हां सर्पाची भावन उमळ होत नाही, सुवर्ण अर्घीत घालून चांगलें ताप-विलें व शुद्ध केलें, म्हणजे मग तें चिखलांत बुडालें तरी पुन्हां मलिन होत नाही, त्याचप्रमाणें ज्ञान्याची अहंभावरूपी हृदयग्रंथि एकदां तुटली म्हणजे गुणत्रयांच्या योगानें त्याला पुन्हां बंध उत्पन्न होत नाही. कारण उघडच आहे कीं झाडाचें फळ एकदां तुटून खाली पडलें, म्हणजे बाटेल तितका प्रयत्न केल्यानें तें पुन्हां खांदीवर चिकटवणें कोणाला तसें शक्य आहे कां ? एकदां पाषाण फोडून त्यांतून रत्न निराळें काढलें, म्हणजे मग पुन्हां तो पाषाण आणि रत्न यांचा सांधा पूर्ववत् जुळविण्याची शक्ति कोणाच्या अंगांत आहे ? एकदां अविषा ओळखिली गेली म्हणजे मग तत्त्वज्ञानामध्ये कोणता ज्ञानी पुरुष पुन्हां गटंगळ्या खात बसेल ? ' हा चांडाळ्यांचा उत्सव आहे ' असें ज्ञान शास्त्रानंतर कोणता द्विज तो उत्सव पहाण्यास तयार होईल ? शुद्ध जलाचे ठिकाणीं उत्पन्न झालेली दुधाची भ्रांति विवेकबुद्धीच्या योगानें निवृत्त होते, तद्वत् संसारविषयक बासना आत्मज्ञानाच्या योगानें निवृत्त होते. जोंपर्यंत ' हें मय आहे ' असें ज्ञान झालें नाही, तोंपर्यंत भ्रष्ट ब्राह्मण-सुद्धा पाणी म्हणून मय प्राशन करतील; परंतु

‘हे मय आहे’ असे समजताच ते त्याचा हाकाल त्याग करतील. एखादी रूपलावण्य-संपन्न स्त्री आणि चित्रांतील स्त्री अशा दोन्हीही तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीला सर्वतोपरी सारस्वाच दिसतात. ज्याप्रमाणे चित्रांतील स्त्रीच्या ठिकाणी काळा, तांबडा वगैरे पंचभूतात्मक रंग दिसतात, त्याचप्रमाणे जिवंत स्त्रीच्या ठिकाणचे केंस, ओंठ वगैरे अवयव पंचभूतात्मकच असतात; मग ज्ञात्यांच्या दृष्टीने त्यांच्यांत ग्रहणीय असे काय आहे ? जिथेचें चाखल्यानंतर गुळाची गोडी एकदा अनुभवास आली, म्हणजे मग तो गूळ पुन्हां भाजला किंवा कापला तरी त्याच्या अंगचा माधुर्यगुण नाहीसा करून त्याच्या ऐवजी दुसरा एखादा गुण कोणी आणू शकत नाही, तद्वत् एकदा आल्याचें संप्रकृज्ज्ञान झालें, म्हणजे आल्याच्या निरति-शयानंदामध्ये कोणीहि बदल करू शकत नाही. ज्याप्रमाणे परपुरुषाशी रममाण होण्याचें व्यसन लागलेली स्त्री गृहकृत्यामध्ये गदून गेलेली असली, तरी त्यावेळींही ती त्याच्या समागमसुखाचा आस्वाद मनांतल्या मनांत घेत असते, त्याचप्रमाणे अत्यंत भेष्ट आणि शुद्ध अशा परमात्म-तत्त्वामध्ये अलंढ विभ्रान्ति घेत असलेल्या ज्ञानी पुरुषाला स्वस्वरूपापासून वलित करण्याला इद्रादि देवसुद्धां समर्थ होत नाही. उचडच आहे की, व्यभिचार करण्याला सबकलेच्या आपल्या स्त्रीला मनांतल्या मनांत जारसमागमरूपी महोत्सवाचें सुख भोगण्यापासून परावृत्त करण्याला कोणता पति समर्थ आहे ? जगांतील सर्व विषयानंद ज्याच्यामध्ये एकवट झाले आहेत, अशा चिदात्म्याच्या आनंदरसाची अविरत धारा सेवन करण्याचें ज्या महात्म्याला व्यसन जडलेलें आहे, त्याच्या बुद्धीला कोणें विस्मरण पाहू

शकणार ! सर्व प्रकारच्या सुखदुःखांनी भरलेला प्रपंचव्यवहार एकसारखा करित असतां चारिणी तरुण स्त्रिया आपल्या संकल्पित जारांबरोबर मनांतल्या मनांत समागमसुख भोगून जगदीं बेहोष होऊन जातात; मग त्यापायी त्यांना नवऱ्याचा किंवा सासऱ्याचा जांच सहन करावा लागला, तरी त्याबद्दल त्यांना काहींच वाटत नाही, याच न्यायाने ज्यांच्या ठिकाणच्या अविषेचा नाश होऊन सम्यक्दृष्टी आणि सदाचार यांचा उदय झाला आहे, असे प्राज्ञ पुरुष सर्व प्रपंचव्यवहार यथामात करित असले, तरी अंतर्द्वारे सर्वदा स्वात्मानंदांत निमग्न असतात; व अशा पूर्णज्ञानी पुरुषांचें शरीर सुटलेले दिसले तरी त त्याच्या ज्ञानबुद्धीने सुटले नाही, त्याच्या डोक्यातून अमृ गळलेले वाटले तरी तो शोक करित नाही, त्याचें शरीर जळले तरी त्याच काहींच जळले नाही व त्याचा देह नष्ट झाला तरी त्याचें वास्तविक काहींच नष्ट झाले नाही ! जो मनोमात्रार्थतत्त्वा ज्ञानभूमिकेमध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे, असा ज्ञानी पुरुष प्रारब्धाने प्राप्त हांणाच्या सुखामध्ये असो किंवा दारिद्र्यादि संकटांमध्ये असो; तो आपल्या चरांत राहो, किंवा एखाद्या उच्छिन्न नगरांत वास करो, जरण्यांत असो, एखाद्या तपोवनांत किंवा एखाद्या मोठ्या पर्वतावर रहात असो, त्याला कोणत्याहि तऱ्हेची सांसारिक सुखदुःखे स्वर्ग करू शकत नाहीत.

सर्ग ७५

—:॥:—

१. मोठमोठी अधिकाराचीं कार्ये करीत असतां हि हर्षविषादादि विकारांपासून अलित राहणारे देव, मनुष्य, राक्षस इत्यादि जीवन्मुक्त.

श्रीवसिष्ठः—वा रामभद्रा ! विवेक देवाचा राजा जनकराज्य करित असलां राजव्यवहारा-संबंधीं सर्व कार्ये करित असुनहि अंतर्द्वारे

१. पंचदशीमध्ये हाच श्लोक आहे.

२. मानामृत रसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ।
पिबेत् सर्वकामाणि मनस्तपैव वापि ॥विषयमोर्चिर्.

सुखदुःखादि उग्रपासून मुक्त असून विषयो-
पभोगविषयी पूर्ण निरिच्छ होता. तशा पूर्वज
दिल्लीप राजा सर्व व्यवहारोचित कार्ये करीत
असूनहि वैराग्यवृत्ति धारण करून बहुतकाल-
पर्यंत समुद्रबलयांकित पृथ्वीचा उपभोग घेत
होता. विषयोपभोगाच्या ठिकाणी अनासक्त
राहून महाबुद्धिमान् मनुने प्रजाजनांचे उत्कृष्ट
रीतीने पालन करीत राहून आपल्या राज्याचे
रक्षण केले. ज्यामध्ये विविध प्रकारची सैन्ये
एकत्र झाली आहेत, अशा अनेक युद्धांमध्ये
आणि राज्यकार्यामध्ये तत्परतेने वागत असतां
मांधाता हा परमपदाप्रत जाऊन पोहोचला.
पाताळतलामध्ये राज्य करणारा बलि आपले
सर्व प्रापंचिक व्यवहार दक्षतेने करीत असूनहि
सर्व काळ त्यागी आणि अनासक्त असा
जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये रहात होता. दानवांचा
अधिपति नमुचि देवांच्याबरोबर नेहमी झग-
डत असून आणि देवासुरांच्या हितानहिता-
संबंधाने नानाप्रकारच्या विचारांत गर्क राहू-
नहि अंतर्भाषी संसारतापामुळे केव्हांहि संतप्त
होत नसे. इंद्राबरोबर लढत असतां मृत्यु
पावणारा, और अंतःकरणाचा आणि मानी
वृत्रासुर देवांच्या बरोबर युद्ध करीत अस-
तांहि अंतर्भाषी अतिशय शांत स्थितीमध्ये
रहात होता. पाताळतलाचे पालन करणारा
आणि दानवोचित अशीं सर्व कार्ये करणारा
महत्वाद निरुपाधिक आणि अनिर्वचनीय
अशा आत्मसुखाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहो-
चला होता. रामा ! मायेच्याच ठिकाणी रम-
माण होणाऱ्या आणि हृदयातील चिदाकाशा-
पासून उत्पन्न झालेल्या शंकरासुराने या संसार-
मायेचा सुखाने त्याग केला. कुशल नांवाच्या
दानवाने इतर दानवासह श्रीविष्णूशी युद्ध
करीत असतां अनासक्त बुद्धीच्या योगाने परा-
क्राडेच्या प्रसन्नमनोप्रत जाऊन आपल्या घरी-

राचा त्याग केला. अग्नि हा सर्व देवांचे मुखा
असून निरंतर कर्मजाळांत तत्पर राहून बह-
रूपी लक्ष्मीचा चिरकाळ उपभोग घेत अस-
तांहि नित्यमुक्त स्थितीमध्ये रहातो. सर्व
देवांनी ज्याच्या ठिकाणचा अमृतसरस प्राशन
केला आहे असा चन्द्र, कोणी आकाशाचे
आक्रमण केले असतांहि ते सुखदुःखाच्या संस-
र्गाने केव्हांहि मत्तून होत नाही, त्याप्रमाणे
निरंतर समबुद्धी धारण केल्यामुळे सुखदुःखाचा
योगाने लिप्त होत नाही. आपल्या पत्नीक-
रितां चंद्राबरोबर युद्ध करणारा देवगुरु
बृहस्पति* देवांचे पौराहित्य करीत असतांहि
नेहमी मुक्तस्थितीमध्ये रहात असतो. आका-

* बृहस्पति:—(१) स्वायंभुव मन्वंतरातील
अंगिरा ऋषींच्या तीन पुत्रांपैकी दुसरा देवांचा
गुरु. हा स्वरोचिष मन्वंतरांत उत्पन्न झालेला होता (२)
चातुर्वैवस्वत मन्वंतरातील जो ब्रह्मपुत्र अंगिरा
ऋषि त्याच्या आठ पुत्रांतील ज्येष्ठ. हा अग्निवल्गा-
च्या संबंधाने तिसरा पदवीच्या अर्जात यजिजेला
आहे. स्वायंभूव मन्वंतरातील जो बृहस्पति लोक
पुन्हा जन्मलेला असल्यामुळे प्रस्तुतच्या पुरंदर
नामक इंद्राने त्याला गुरुत्वाचे वरले. याला सुभा
आणि तारा अशा दोन भिवा. सुभेला मानुमती
आदि सात कन्या झाल्या आणि तारेला शंभु
आदि करून सहा पुत्र व त्याहा नामक सातवी
कन्या अशीं अपत्ये झालीं. तारेच्या सहा पुत्रांत
कचाचे नांव आढळत नाही. (महाभा. वन. अ.
२१७-२२२) हा बृहस्पति चातुर्वैवस्वत मन्वंतरातील
चौथा व्यास होय. 'तृतीयेष्टादश्या व्यासस्तु ये
तु बृहस्पतिः' । प्रस्तुतचा कृष्णदैपावन-पराशरपुत्र
व्यास हा २८ वा अवतार होणाऱ्याचा पुत्र अश्व-
त्थामा हा पुढील म्ह. २९ वा व्यास होईल.
(देवीमा. स्क. १ अ. ४) बृहस्पतिने वेदविक्रद
याक प्रचलित केल्यामुळे त्याला बोध करव्याचाठी
सोमाने म्ह. चंद्राने बृहस्पतीची स्त्री तारा दिवे
हरण केले व तीपासून चंद्राक पुत्र नामक पुत्र
झाला. (देवीमा. स्क. अ. ११)

शतत्याजा प्रकाशित करणारा आणि असुरांचे गुरुत्व करणारा विद्वान् शुक्राचार्य निति-ज्ञानोक्त सकल आचारांचे पालन करीत असतां निर्विकार बुद्धीने आपला काळ सारीत असतो. आकाशांतील उर्ध्व लोक आणि प्राण्यांच्या शरीरांतील अवयव यांच्या ठिकाणी निरंतर संचार करीत असूनहि सर्वसंचारी वायु सर्वदा मुक्तच असतो. उच्चनीच गतींच्या योगाने जगातील सर्व प्राण्यांचे होणारे परिवर्तन आणि त्यामुळे प्राण्यांना होणारे दुःख यांचे नित्य अवलोकन करणारा ब्रह्मदेव यत्किंचित्हि खिन्न न होतां समाचिताने राहून आपल्या आयुष्याच्या दोन परार्ध वर्षांचा दीर्घ काल आक्रमण करतो. जरा, मरण, युद्ध, इंद्रयुद्ध इत्यादि गोष्टी लीलेने करीत राहून नित्यमुक्त असा भगवान् हरि जगतामध्ये चिरकाल संचार करीत असतो. ज्याप्रमाणे एखादा कामुक मनुष्य आपल्या स्त्रीला नेहेमी अवळ घेऊन बसतो, त्याचप्रमाणे नित्यमुक्त असलेला त्रिनेत्रधारी शंकर सौंदर्यवृक्षाची जणुं भंजरीच अशा पार्वतीला आपल्या वामांकाचे ठिकाणी निरंतर धारण करतो. नित्यमुक्त असलेल्या गौरीला चंद्रकलेप्रमाणे स्वच्छ आणि शुद्ध असा मोत्यांचा कंठा धारण करावा त्याप्रमाणे गौरवर्ण आणि त्रिनेत्रधारी असा शंकर आपल्या कंठांत धारण करतो. ज्ञानरूपी रत्नांचा जणुं सागरच, आणि बुद्धिवान् आणि पराक्रमी, अशा कार्तिकेयाने स्वतः मुक्त

१. कार्तिकेयः—प्रथम महादेवाचे रेत शरवण नामक वनांत स्कन्ध म्ह. पतन पावले, ते पुढे कांहीं कालांत गंगेने व अग्नीने धारण केले. त्या पुढे ते कुसिकांनी सहा महिने धारण केले असतां कार्तिकेय मुनींचा जन्म झाल्यामुळे त्याला स्कंद, गांगेय, अग्निभू, पाण्मातुर, पण्मुख वगैरे नावे पडली. हा पुढे देवांच्या सेनेचा अभिपति झाला.

असताहि तारकादि दैत्यांबरोबर धोर रणसंग्राम केला. भृंगीश नांवाचा शिवगण मुक्त असूनहि त्याने ध्यानधारणेच्या योगाने शुद्ध व वृद्ध झालेल्या आत्मबुद्धीने स्वतःचे रक्त आणि मांस आपल्या मातेला दिले. नारद मुनि हे नित्यमुक्त असताहि कटहकौतुकशील बुद्धीने या जगद्रुपी अरण्यांतील निर-

व्यामुळे त्याला सेनानी हें नांव मिळाले व गुहेंत वास करण्यामुळे त्याला गुह हें नांव प्राप्त झाले. (महाभा. वन. अ. २२३-२२६ व अनुशा. अ. ८५.).

२. नारदः—(१)स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मदेवांनी दहा मानसपुत्र निर्माण केले, त्यांतील दहावा, 'दशमस्तत्र नारदः' (श्रीभागवत. स्क. ३ अ. १२) या मानवपुत्रांचा देहपात शापाने झाला. हा पूर्वकर्षी दासीपुत्र असून प्रस्तुत कर्षीत ब्रह्मपुत्रत्व पावला व याने स्त्रीपरिग्रह मुर्खीच केला नव्हता. (२) शापेंकरून दग्ध झालेला नारद पुन्हां ऋषिकुलांत जन्मास आला. पित्याचे नांव उपलब्ध नाही, परंतु हा पर्वत ऋषींचा मातुल. (महाभा. शां. अ. ३०) (३) एक ब्रह्मर्षि. पित्याचे नांव आढळत नाही, पण यांस अरुंधती नामक भगिनी असून ती मैत्रावरुणी वसिष्ठास दिली होती. (लिंग. अ. ६३) सत्यवती ही याचीच स्त्री असावी. (महाभा. उद्योग. अ. ११७) (४) कश्यपऋषीस चाल् मन्वंतरांत मुनी नामक भार्येपासून झालेल्या सोळा देवगंधर्वांतील एक कलिनामक देवगंधर्वाचा कनिष्ठ भ्राता. 'गंधर्वो कलिनारदो' हा वैशाखमासीच्या सूर्याबरोबर प्रतिवर्षी संचार करण्यास असतो. (श्रीभागवत. स्क. १२ अ. ११) 'कळीचा नारद' हाच असावा. (५) कुबेरसभेंत वास करणारा ऋषि. (महाभा. समा. १०) याची नारदनीति प्रसिद्ध आहे. (महाभा. समा. अ. ५-११) (६) द्वापरयुगी रामाच्या सभेंत जे आठ धर्मशास्त्री होते त्यांतील एक. (वाल्मीकि रामा. उत्तर. स. ७४) (७) विश्वामित्राच्या पुत्रांतील एक. हा जनमेजयाच्या सर्पसभांत सद्यस्य होता.

निराळ्या प्रदेशामध्ये विहार करीत असतात. अंतर्गामी जीवन्मुक्त स्थितीत असून सर्वांना मान्य असलेले विश्वामित्र ऋषि वेदोक्त यज्ञ करण्यामध्ये विरंतर गढून गेलेले असतात. स्वतः जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये रहात असून शेष पृथ्वीचा भार सहन करतो, सूर्य दिवसपंक्ति निर्माण करतो; आणि यम पाप्यांना शासन करतो. याशिवाय या त्रिभुवनांत रहाणारे शेंकडों यक्ष, असुर, देव आणि मानव संसारांत वागत असतां हि मुक्त झालेले आहेत. कित्येक ज्ञानी पुरुष सुखदुःखानें भरलेल्या या संसारांतील अनेकविध व्यवहारांत गर्क झालेले असून हि अंतर्गामी परमसमाधान पावलेले असतात, तर कित्येक ज्ञानी पाषाणाप्रमाणें जडमूढ स्थितीमध्ये रहात असतात, ज्ञानाच्या परम सीमेप्रत जाऊन पोहोचलेले भृगु, भारद्वाज, विश्वामित्र, शुक्र इत्यादि ज्ञानी महर्षी सर्व संसाराचा त्याग करून चित्ताला होणाऱ्या विक्षेपाच्या निवृत्तीकरितां अग्न्यांत जाऊन रहातात, तर जनक

श्रुतीं मांधाता, सगर इत्यादि परमज्ञानाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलेले तत्त्ववेत्ते छत्रचामरादि वैभवानें संपन्न असून आपापल्या राज्यांचें यथार्थ पालन करीत असतात. बृहस्पति, शुक्र, चंद्र, सूर्य, सप्तर्षि इत्यादि नित्यसिद्ध महात्मे ग्रहनक्षत्रादिकांना आधारभूत असलेल्या ज्योतिश्चक्रामध्ये स्थित झालेले अग्नि, वायु, वरुण, तुंबक, नारदप्रभृति जीवन्मुक्त ज्ञानी देवपदाप्रत जाऊन पोहोचलेले असून विमानामध्ये संचार करीत असतात, बलि, सुहोत्र, अंध, प्रलहाद वगैरे जीवन्मुक्त पातालरूपी गुहेमध्ये मोठ्या आनंदानें वास्तव्य करतात. तिर्यक योनीमध्ये देखील गरुड, हनुमान, जांबवंत यांच्यासारखे काहीं कृतकृत्य झालेले जीवन्मुक्त असतात, तर यांच्या उलट देवयोनीमध्येहि असणारे काहीं मूढ पुरुष नेहमीं विषयासक्त बुद्धीनें राहतात. सारांश, सर्वात्मभूत अशा चिदात्म्याचे ठिकाणीं सर्व काहीं सर्वरूपानें, सर्वत्र व सर्वकाल संभवतें. अनंत कार्यांच्या योगानें परिपूर्ण असलेली ही ब्रह्मदेवाची नियति मोठी विचित्र असल्यामुळे तिच्यामध्ये सर्व तऱ्हेच्या कल्पना सर्व ठिकाणीं उत्पन्न होतांना दिसतात. विधि म्हणजेच दैव, विधि म्हणजे विष्णु व विधि म्हणजेच सर्वेश्वर शिव किंवा ईश्वर होय. ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश इत्यादि नांवांनीं हि सर्वांच्या ठिकाणीं असलेल्या चिद्रूप प्रत्यगात्म्याचाच बोध होतो.

राघवा ! ज्याप्रमाणें वाळूच्या कणांमध्ये सुवर्ण असतें, त्याप्रमाणें असद्वस्तूच्या ठिकाणीं सद्वस्तु असते आणि सुवर्णाच्या कणामध्ये ज्याप्रमाणें मलिनता असते त्याप्रमाणें सद्वस्तूच्या ठिकाणीं असद्वस्तु स्थित असते. यावरून या जगांत असंभाव्य असें काहींच नाही, ही गोष्ट सिद्ध होते. या जगांतील स्थितीचा सूक्ष्म

१. विश्वामित्रः—पुरुषाच्या पुत्र जो विजय तत्कुलोत्पन्न कुश अथवा कुशिक राजाचा प्रपौत्र, कुशांधु राजाचा पौत्र आणि गांधि राजाचा पुत्र. गांधीनें आपली कन्या सत्यवती ऋचीक ऋषीस दिस्यावर भृगुऋषीच्या प्रसादेंकरून हा पुत्र आपल्या स्त्रीच्या ठायीं संपादन करविला होता. याचा जन्म ब्राह्मणकुळांत सत्यवतीच्या उदरांत ब्राह्मणाचा असून सत्यवतीनें आपला भक्षणिय अभिमंगित चक्र मातेस दिस्यामुळे विश्वामित्राचा जन्म क्षत्रियकुळांत झाला. (महाभा. अनुशासन. अ. ५०-५१) वसिष्ठाशीं घैर व ब्राम्हण्यसंपादनार्थ तपश्चर्या (वाल्मिकि रामा. बाल. स. ५५ ५७) विश्वामित्रवंश (महाभा. अनुशासन. अ. ४) याच्या वंशांत तेरा मंत्रद्रष्टे ऋषी झाले (मत्स्य अ. १४४) हा विश्वामित्र बाल मन्वंतरांत कार्ति कर्माचीं त्या दुर्योधनाचेर असून प्रस्तुतच्या सप्तर्षीपैकी एक आहे.

बुद्धीने विचार केत्यास पातकाच्या कल्पनेम-
ध्वेहि मोठा गुण आहे, असेच दिसून येतें.
कारण रामा! पापाच्या भयानेच सामान्य
लोकांची धर्माकडे प्रवृत्ति होत असते. वा
साधो! या जगांत जें जें म्हणून असत्य दिसतें,
त्याच्यामध्ये फलदृष्ट्या शाश्वत अशी
सत्त्वता भरलेली असते व शून्याचें ध्यान कर-
ण्यानेच शाश्वत असें ब्रम्हपद प्राप्त होतें. या
जगांत देशकालादिकांच्या परिवर्तनाने ज्या
नाहीं नाहीं त्या वस्तु उत्पन्न होतात. गारूड्याच्या
खेळांत शिंग असलेले ससे पहावयास सांपड-
तात! ज्याप्रमाणें कल्पाच्या अखेरीस सूर्य,
चंद्र, पृथ्वी, समुद्र, देव इत्यादि सर्व नाहींसे
होतात, त्याचप्रमाणें देशकालपरिस्थितीच्या
विलासामुळे वज्राप्रमाणें सुदृढ दिसणारे पदार्थ
लव्ध पावतांना दिसतात. महापराक्रमी रामा!
अशा रीतीने जगांतील सर्व वस्तूंचा उत्पत्ति-
विनाशक्रम अवलोकन करून तूं आपल्या
मनांतील हर्ष, क्रोध, विषाद व सर्व आशा
बांचा त्याग कर आणि ब्रह्मानुभवाची समता
प्राप्त करून घे. या जगांत जें असत आहे तें
सद्रूप भासतें आणि जें सत् आहे तें असद्रूप
दिसतें. वास्तव आस्था आणि अनास्था या
दोन्ही भावनांचा त्याग करून तूं आपल्याला
समतेची स्थिति प्राप्त करून घे. राघवा! मुक्त-
स्थितीमध्ये कोणत्याहि प्रकारचे अनर्थ उत्पन्न
होण्याचा संभव नाहीं; अज्ञ जनांच्या ठिकाणीं
विवेकाची प्रवृत्ति नसल्यामुळेच यांना या संसा-
रांत अनेक प्रकारचे अनर्थ भोगावे लागतात.
राघवा! मुक्तस्थितीमध्ये आत्मस्वरूपाची सदैव
प्राप्ति असल्यामुळे ती स्थिति नाहींशी होण्याची
केव्हांच भीति नसते. विवेकाकडे प्रवृत्ति ठेव-
ल्यामुळे या जगांतील अनेक भूतकोटी मुक्त
झालेल्या आहेत. अविवेकामुळे दुर्लभ अस-
लेली मुक्ति विवेकामुळे अत्यंत

सुलभरीतीने प्राप्त होते. विवेकाच्या
योगाने मनोनाश होऊन मनुष्याला मुक्तस्थिति
प्राप्त होत असते. यासाठीं तूं आपल्या
ठिकाणीं नेहेमी विवेक जागृत ठेव. ज्यांनीं
मुक्ति प्राप्त करून घेण्याची इच्छा आहे, अशा
मनुष्याने आपल्याच्या अवलोकनाविषयी नेहेमी
यत्न करीत गेलें पाहिजे; व अशा रीतीने
एकदा आत्मदर्शन झालें म्हणजे सर्व दुःखाचा
शिरच्छेद होतो. जनक, सुहोत्र इत्यादिकां-
प्रमाणें विषयप्रीतीचा सर्वथा त्याग केलेले
आणि देहाभिनिवेशरहित असे जीवन्मुक्त महात्मे
सध्याच्या काळीं हि या जगांत संचार करीत
आहेत. यास्तव वा राघवा! विवेक आणि वैराग्य
यांच्या योगाने जीवन्मुक्तस्थिति प्राप्त करून
घेऊन मातीचें देंकूळ, पाषाण आणि सुवर्ण
यांच्याकडे समदृष्टीने पहात जाऊन तूं या जगांत
खुशाल संचार करीत रहा. देहधारी मनुष्यांना
प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीचे दोन प्रकार असतात.
एक सदेहमुक्ति आणि दुसरी विदेहमुक्ति.
या दोन मुक्तीमधील जो फरक मी आतां सांगत
आहे, त्याच्याकडे नीट लक्ष दे. निष्पापा रामा!
जगांतील सर्व पदार्थासंबंधाने अनासक्त बुद्धि
झाल्यामुळे मनाला जी शांत स्थिति प्राप्त होते,
तिलाच मुक्ति असें म्हणतात; व ही मुक्त-
स्थिति देह असतांना किंवा नसतांना प्राप्त
होते. बाळा! रामा! मनांतील विषयप्रीतीचा क्षय
होण्याच्या स्थितीला उत्कृष्ट कैवल्यस्थिति हें
नांव ज्ञाते पुरुष देतात व ही कैवल्यस्थिति
देहाचें अस्तित्व असतां किंवा नसताहि प्राप्त
होऊं शकते. जिवंत असतांना ज्याच्या मनां-
तील संपूर्ण विषयप्रीति अस्तंगत झालेली
असते, अशा मनुष्याला जीवन्मुक्त ही श्रेष्ठ
पदवी प्राप्त होते. ज्याच्या मनांत विषयांसंब-
धाचें प्रेम वास करीत असतें, असा मनुष्य
बद्ध होय. जो देहपातानंतर मुक्त होतो त्याला

मुक्त किंवा विदेहमुक्त ही संज्ञा प्राप्त होते. एवंच त्याला मोक्ष प्राप्त करून घ्यावा अशी इच्छा असेल, त्याने मोक्षसाधनांचा म्हणजे साधन-चतुष्टयाचा क्रमाक्रमाने आणि युक्तीने अभ्यास करीत गेले पाहिजे. आत्मज्ञानासंबंधाचे यत्न नेहमी युक्तिपूर्वक केले पाहिजेत. कारण, यत्न आणि युक्ति यांच्या अभावीं गाईच्या पावला-इतके क्षेत्रसुद्धा मनुष्याला आक्रमण करण्याला दुस्तर होऊन बसते. तसेंच मोक्षस्थिति प्राप्त होण्यापूर्वीच साधनाभ्यास सुटला, तरीहि तो अनंत दुःखांना आणि जन्ममरणपरंपरेला कारणीभूत होतो. यास्तव मोहाचा आश्रय करून आत्म्याला संसारामध्ये पुनः पुन्हां मग्न होऊं देऊं नये; तर ज्ञानसिद्धि प्राप्त होण्यासाठीं महान् धैर्याचा अवलंब करून विवेकबुद्धीच्या योगाने आत्म्याचा निरंतर विचार करीत असावे. आत्म्याचा निरंतर अभ्यास करणाऱ्याला हे जग गाईच्या पावलासारखे आक्रमण करण्याला तुच्छ वाटते ! सारांश राघवा ! सुगताला म्हणजे बुद्धाला जें स्वयंप्रकाश असे आत्मपद प्राप्त झाले, कपिल मुनींना जें गुण-त्रयसाम्यावस्थारूपी प्रधानपद लाधले व अर्हत् नांवाचा एका क्षत्रिय राजाला जें अनुत्तम स्थान प्राप्त झाले; तसेंच वेदरहस्यामध्ये दिग्भात असलेल्या अनेक महात्म्यांना जें अवि पद प्राप्त झाले, ते सर्व प्रयत्नरूपी कल्प-वृक्षेचे महाफल होय.

नो

सर्ग ७६.

—:०:—

१. संसारसमुद्राची स्त्रीरूपी लाट. २. संसार-सागर तरून जाण्याचा सुलभ उपाय व जीवन्मुक्त-स्थितोमध्ये लीलेने होणारा व्यवहार.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! अविज्ञात अशा पर-ब्रह्मापासून हीं जे उत्पन्न होतात, तीं अवि-

वेकामुळे स्थिर होतात आणि विवेकाच्या योगाने तीं नाश पावतात. ब्रह्मरूपी समुद्रामध्ये जे जगज्जालरूपी असंख्य भोंवरे फिरत असतात, त्यांची आणि सूर्याच्या किरणामध्ये भ्रमण करीत असलेल्या त्रसरेणूंची गणना करता येत नाही, तशी या भोंवऱ्याची गणना कोण करू शकणार ? वा सुंदरा ! या जगताच्या स्थितीला असम्यकदृष्टि हेच कारण असून सम्यक्ज्ञान-दृष्टीच्या योगाने हा संसार अस्तंगत होतो. रामा ! हा संसारसागर महाभयंकर असून तरून जाण्याला अत्यंत बिकट आहे; युक्ति आणि प्रयत्न या दोन साधनावाचून तर या संसारसागराच्या पैलतीराळा जाता येणें अशक्यच आहे. हा संसाररूपी सागर मोहरूपी जलाने भरलेला, मरणरूपी भयंकर भोंवरे आणि पर्वत-प्राय लाटा यांनी व्यापलेला, भ्रमण करणाऱ्या पुण्यरूपी फेंसाने युक्त नरकरूपी वडवाग्नीच्या योगाने जळत असलेला, तृष्णारूपी चंचल लहरींनी व्याप्त, मनोरूपी पाणहती युक्त, जीवितरूपी असंख्य नद्या ज्यामध्ये मिसळलेल्या आहेत असा, भोगरूपी रत्नाची जणु पेटीच, क्षुब्ध झालेल्या रोगरूपी सर्पानीं व्यापला गेलेला आणि इंद्रियरूपी नक्तांच्या घर्घर आवाजामुळे क्षुब्ध झालेला असा आहे. रामा ! सुंदर आणि चंचल अशा तरुणी ह्या संसारसागराच्या लाटा असून पर्वतशिखरांप्रमाणे ज्याचे धैर्य अचल आहे, अशा पुरुषांना त्या आकर्षित करतात. या मुग्धांगनारूपी लाटा ओघाच्या पयरागाने सुशो-भित झालेल्या, नेत्ररूपी नीलकमलांनी व्याप्त, दंतरूपी पुष्पफलांच्या कळ्यांनी डवरलेल्या, स्मितरूपी फेंसामुळे सुशोभित झालेल्या, केश-रूपी इंद्रनीलमण्यांनी वेष्टिलेल्या, भ्रूविलासरूपी तरंगानी युक्त, नितंबरूपी वाळवंटाच्या योगाने विस्तार पावलेल्या, कंठरूपी शंखांनी विभूषित झालेल्या, ललाटरूपी रत्नफलकांनी शोभायमान

असलेल्या, विलासरूपी मगरांनीं वेढलेल्या, नेत्र-
कटाक्षरूपी चंचल लहरींच्या योगानें आत प्रवेश
करण्याला अतिशय कठीण आणि देहकातिरूपी
सुवर्णमय वाळूच्या कणांनीं युक्त अशा असतात.
परंतु अशा या चंचल लहरींनीं व्याप्त असलेल्या
भयंकर संसारसागरामध्ये बुडाळेला मनुष्य त्यांतून
तरून जाईल, तरच त्याचा तो पराक्रम अत्यंत
श्रेष्ठ समजला जाईल. या संसारसागरामध्ये
प्रज्ञारूपी मोठी नौका असून त्यावर विवेकरूपी
नावाडी असता जो पुरुष या संसारसागराच्या
पैलतीराला जाऊन पोहोचणार नाही, त्याला
खरोखर धिक्कार असो !

या अगाध आणि विस्तीर्ण संसारसागरामध्ये
ब्रह्मतत्त्वाचा सर्वथा आश्रय करून जो त्यांत
प्रवेश करतो आणि तत्त्वदर्शनाच्या योगानें
त्याला मृगजलप्राय करून टाकतो, अशालाच
पुरुष ही संज्ञा दिली जाते. रामा ! श्रेष्ठ सत्पु-
रुषांच्या समागमामध्ये विचार करून तत्त्व-
बुद्धीनें संसारसागराचें अवलोकन केल्यानंतरच
तत्त्वदर्शनामुळे ब्रह्मरूप बनलेल्या या जगांत
जीवा करणें शोभतें, एरव्हीं शोभत नाही. वा
साधो ! ज्याअर्थी विचारारूढ झालेल्या बुद्धीच्या
योगानें तूं या संसाराचें रहस्य जाणण्याचा या
बालवयांत प्रयत्न करीत आहेस, त्याअर्थी
खरोखर धन्य आहेस असे म्हणणें ओघानेंच
प्राप्त होतें. तुझ्याप्रमाणें निर्मल बुद्धीचा आश्रय
करून जो अधिकारी पुरुष या संसारासंबंधानें
आरंभी चांगला विचार करून नंतर त्यामध्ये
प्रवेश करतो, तो या सागरामध्ये केव्हाहि बुडत
नाहीं. अमृतहरणापूर्वीं गरूडानें सर्पाची उपेक्षा
केली, तद्वत् सर्पाप्रमाणें भयप्रद असलेल्या या
जगांतील विषयांची प्रथम उपेक्षा करावी, अर्थात्
व्यासंबंधानें उदासीन असावें, आणि मातेला
शापांतून मुक्त केल्यानंतर ज्याप्रमाणें गरूडानें
सर्पांना मारून खाळें, त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञान

अंगीं बाणल्यानंतर विषयांचा खुशाळ उपभोग
ध्यावा. कारण, योगयुक्त बुद्धीनें तत्त्वदर्शन
करून घेतल्यानंतर ज्या पदार्थसंपत्ती उपभोगिल्या
जातात, त्याच कल्याणप्रद होतात; बाकीच्या
सर्व पदार्थसंपत्ती प्राण्याला केवळ दुःख देण्या-
लाच कारणीभूत होतात. परंतु ज्याप्रमाणें
वसंतऋतूच्या योगानें वृक्षाचे सौंदर्यादि गुण
बुद्धिंगत होतात, त्याचप्रमाणें तत्त्वदृष्टीच्या
योगानें पुरुषाचें बल, बुद्धि, आणि तेज हीं वृद्धि-
गत होतात; व बा रघुनंदना ! तूं हि ब्रह्मानंदरूपी
घनदाट अमृतरसानें परिपूर्ण, त्रिविध तापांचें
निरसन झाल्यामुळे शीतल आणि सम अशा
ऐश्वर्यामुळे शिशिर ऋतूतील चंद्राप्रमाणें अत्यंत
शोभायमान होत आहेस.

सर्ग ७७

—:०:—

देवांनीं हि गळ्यामध्ये आणि मस्तकावर धारण
करावयाच्या मंदारपुष्पमालेप्रमाणें जीवन्मुक्ताच्या
गुणांची वसिष्ठांनीं गुंफलेली माळ.

श्रीरामः—मुने ! ज्यांना तत्त्वदर्शन गेलेलें
आहे, अशा जीवन्मुक्तांच्या श्रवणीय आणि
चमत्कृतिजनक गुणांचें एकत्र वर्णन करून आपण
सांगावें, अशी माझी आपल्याला प्रार्थना आहे.
कारण, आपलें भाषण अत्यंत मधुर आर्त वृत्तार
असल्यामुळे तें पुनः पुन्हां श्रवण करावें, त्यास
कोणाला वाटणार नाही ?

श्रीवसिष्ठः—महापराक्रमी रामा ! शिव-
मुक्तांची लक्षणे मी तुला अनेक वेळां सांगि-
तलेली आहेत, तथापि त्या सर्वांचा एकत्र
संग्रह करून मी आतां जीवन्मुक्तांचें वर्णन
करीत आहे, तें एकाच चिंतानें श्रवण कर.
जीवन्मुक्त पुरुषाच्या चित्तांतील सर्व प्रका-
रच्या विषयेच्छा नष्ट झालेल्या असल्यामुळे

गाढ निद्रेमध्यें असलेल्या मनुष्याच्या दृष्टीनें हें जग वस्तुतः नसतें, त्याप्रमाणें व्यवहार-दृष्ट्या तो या जगाकडे पहात असतो. परंतु परमार्थदृष्टीनें त्याला सर्व आत्ममय दिसत असल्यामुळें हें जग मिथ्या आहे, असें जाणून जगांतील कोणत्याहि विषयासंबंधानें त्याचे चित्त अनासक्त असतें. आत्मदृष्टि प्राप्त झालेली असल्यामुळें ज्ञानी पुरुष जणुं कैवल्य-पदाप्रत जाऊन पोहोचलेला असतो. अंतःकरणानें तो निद्रित मनुष्याप्रमाणें असतो व स्वस्वरूपाचा निरतिशय आनंद प्राप्त झाल्यामुळें त्याच्या योगानें जणुं धुंद होऊन तो या जगांत संचार करीत असतो. जीवन्मुक्त पुरुषाची बुद्धि अंतर्मुख, उदात्त आणि सम झालेली असल्यामुळें या जगांतील धनवस्त्रादि वस्तू त्यानें डोळ्यानें पाहिल्या किंवा हातांत घेतल्या-तरी तो त्यांच्याकडे प्राज्ञ दृष्टीनें केव्हांच अवलोकन करीत नाही. जीवन्मुक्ताची वृत्ति अंतरा-स्थ्याचे ठिकाणीं संलग्न झालेली असून स्वरूपी-ज्ञात झालेली असल्यामुळें या जगांतील जनतेचा व्यवहार कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणें चाललेला आहे, असें पाहून त्याला हंसूं येतें. भविष्यकाळीं प्राप्त होणाऱ्या वस्तूंची जीवन्मुक्ताला अपेक्षा नसते, वर्तमानकाळीं प्राप्त झालेल्या वस्तू-विषयी त्याच्या मनांत आस्था असत नाही, किंवा भूतकालीं उपभोगिलेल्या वस्तूंचें त्याला कधीं स्मरणहि होत नाही; परंतु असें असूनहि तो सर्व व्यवहार यथाप्राप्त करीत असतो. जीवन्मुक्त पुरुष व्यवहारदृष्ट्या गाढ निद्रेंत असल्याप्रमाणें राहून अंतर्दामी पूर्णपणें जागा असतो, व सर्व व्यवहारांत कुशलतेनें वागूनहि कर्मफलाच्या इच्छनें केव्हाहि बद्ध होत नाही. तो बाह्यतः सर्व व्यवहार करतो, परंतु अंतर्दामी कांहींच करीत नाही. त्याच्या मनांत कोणत्याहि विषयाची इच्छा उत्पन्न होत नस-

ल्यामुळें त्यानें सर्व विषयांचा त्याग केलेला असतो, व बाह्यतः सर्व व्यवहार करीत अस-तांहि तो या जगामध्यें समदृष्टीनें रहात असतो. जीवन्मुक्त पुरुष सर्व यथाप्राप्त अशी वर्णाश्रमविहित कर्मे, परंपराप्राप्त झालेल्या राज्यादिकांचें पालन किंवा दानमानादि कायें बाह्यतः करीत असतो. जगांतील सर्व प्रकारची सुखें आत्मरूपानें पहाणारा, परंतु सर्व प्रकारच्या आशामध्यें सामान्य मनुष्याप्रमाणें गडून गेलेला दिसणारा जीवन्मुक्त कर्तृत्वभावनेचा सर्वस्वी त्याग करून सर्व प्राप्त कर्मे करीत असतो. प्रारब्धकर्मानें प्राप्त झालेल्या सर्व कर्मांमध्ये जीवन्मुक्त उदासीनाप्रमाणें वागत असतो. तो कशाची इच्छा करीत नाही व कशाचा द्वेषहि करीत नाही, इष्ट फलाबद्दल हर्ष मानीत नाही व अनिष्ट फलाबद्दल शोक करीत नाही; तर अनुकूल किंवा प्रतिकूल वागणाऱ्या लोकांबरोबर जीवन्मुक्त आसक्तिरहित चित्तानें वागत असतो. जे त्याच्याबरोबर प्रेमानें वाग-तात, त्यांच्याबरोबर तो प्रेमानें वागतांना दिसतो व जे त्याच्याजवळ लबाडीनें वागतात, त्यांच्याबरोबर तोहि लबाडीनें वागत आहे, असें दिसतें. तो मुलांमध्ये मुलाप्रमाणें वर्तन करतो, वृद्धांमध्ये वृद्धाप्रमाणें वागतो, धैर्य-वंतांबरोबर धैर्यवानाप्रमाणें वागतो, तरुणांबरोबर तरुणाप्रमाणें वागतो व दुःखितामध्ये असतांना तो स्वतः दुःखिताप्रमाणें वागतो केव्हां कधीं बोलावयाचेंच झालें तर तो परमपवित्र अशा महात्म्यांचीं चरित्रें वर्णन करून सांगतो. त्याच्या मनाला दीनपणा कसा तो माहीत नसतो; तो स्वतः धैर्यशील, आनंदी आणि प्रसन्न असून, याच्या पुण्यप्रद चरित्राचे लोक मोठ्या प्रमाणें वर्णन करितात. प्राज्ञ, सुप्रसन्न, मधुर भाषण करणारा आणि स्वानंदानें परिपूर्ण अस-लेला जीवन्मुक्त पुरुष खेद किंवा दुर्विचार

यांचा सर्वस्वी त्याग करून सर्व जनतेशीं मोठ्या प्रेमळपणानें त्यांचा बंधु या नात्यानें वागत असतो. उदार अशीं कृत्ये करणारा, उदार मुद्देनें युक्त असलेला, सर्वांशीं समभुद्धीनें वागणारा, शीतल अशा सुखाचा जणुं समुद्रच, स्नेहपूर्ण आणि मृदु भाषण करणारा, जीवन्मुक्त पुरुष पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे सर्वांना आनंदित करतो. सत्कृत्यांच्या योगानें त्याला वास्तविक काहीं पुरुषार्थ संपादन करावयाचा नसतो, विषयोपभोगाच्या योगानें त्याला कोण- तेंच श्रेष्ठ सुख प्राप्त करून घ्यावयाचें नसतें, विहित कर्म करून त्याला कोणतीहि श्रेष्ठ गति मिळवावयाची नसते, निषिद्ध कर्मांचें आचरण करूनहि त्याला कांहीं प्राप्त व्हाव- याचें नसतें, विषयोपभोगाचा प्रत्यक्ष त्याग करूनहि त्याला कांही प्राप्तव्य नसतें, किंवा आप्तबाधनाच्या संयोगवियोगामुळे त्याला कोण- त्याहि सुखदुःखाची प्राप्ति व्हावयाची नसतें. या जगात किंवा दुसऱ्या जगांत एखादें श्रेष्ठ फल प्राप्त करून घेण्यासाठीं कांहीं क्रिया कराव्या अशी त्याच्या ठिकाणीं इच्छा नसतें, किंवा अक्रिय राहूनहि त्याला कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें नसतें तसेंच बंध, मोक्ष, देश, काल आणि कर्मपरंपरा यांच्या अनुरोधानें पाताल किंवा स्वर्ग यांच्याशीं त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें. हें अखिल जग आत्मरूप आहे, अशा तऱ्हेची यथार्थदृष्टि त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेली असल्यामुळे त्याच्या मनाला बंध किंवा मोक्ष यांच्याबद्दल यत्किंचित्हि तळमळ वाटत नाही. उत्कृष्ट अशा ज्ञानाग्नीच्या योगानें ज्याच्या हृदयातील सर्व संदेह- रूपी पिंजर जळून गेलेले आहेत, त्याचा चित्तरूपी पक्षी उडून जाऊन आकाशांत स्वैर संचार करूं लागतो. ज्याचें मन आंतरिहित होऊन ब्रह्मस्थितीशीं तद्रूप होऊन राहिलें आहे, त्याच्या ठिकाणीं विस्तीर्ण आकाशाप्रमाणें

कल्पानासृष्टीचे उदय किंवा अस्त होईनासे होतात. आतां या ठिकाणीं तुझ्या मनांत कदाचित् अशी शंका उत्पन्न होईल की, 'जर जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं मनाचा अभाव झालेला असतो, तर त्याच्या हातून शरीराचे व्यवहार तरी कसे होऊं शकतात?' तर याचें उत्तर असें आहे की, ज्याप्रमाणें पाळण्यांत निजलेल्या बालकाच्या अवयवांची हालचाल सहज होत असते, त्याप्रमाणें या जगांत जीव- न्मुक्त पुरुषाची सर्व शारीरिक हालचाल होत असते; त्याच्या ठिकाणीं व्यवहाराचें केव्हांहि अनुसंधान असत नाही. दारू पिऊन धुंद झालेल्या मनुष्याप्रमाणें ब्रह्मानंदानें धुंद होऊन गेलेल्या आणि पुन्हां जन्मास न येणाऱ्या, जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं कोणत्याहि विषयाची प्राप्तीप्राप्त बुद्धि असत नाही; तसेंच कोणतेहि कार्य केल्याची किंवा न केल्याची स्मृति त्याच्या ठिकाणीं शिल्लक रहात नाही. सर्व पदार्थाविषयींची प्राप्तीप्राप्ति अस्तंगत झालेला जीवन्मुक्त, सर्व पदार्थांचें सर्व प्रकारें ग्रहण करतो, व त्यागहि करतो. सारांश, त्याचें वर्तन एखाद्या बालकाप्रमाणें निर्विकार असतें, देश, काल आणि कर्मपरंपरा यांच्या अनुरोधानें तो सर्व कार्ये करीत असतो, परंतु त्या कार्या- पासून होणाऱ्या सुखदुःखाचा त्याच्या मनावर यत्किंचित्हि परिणाम होत नाही. अंतर्गामी कोणत्याहि प्रकारची इच्छा नसतां बाह्यतः सर्व प्रापंचिक व्यवहार करणाऱ्या जीवन्मु- क्ताचे ठिकाणीं बाह्य पदार्थासंबंधाच्या सत्यत्व- बुद्धीमुळे उत्पन्न होणारी आस्था शिल्लक रहात नाही, व त्याचें मन कसल्याहि प्रकारच्या कर्मफलांकडे धांव घेत नाही. जीवन्मुक्त पुरुष दुःखदशेची उपेक्षा करीत नाही व सौख्यदशेचा अपेक्षा करीत नाही. एखादें कार्य सफल झालें म्हणून तो आनंदित

होत नाही किंवा ते विफल झाले नाही म्हणून खिन्नहि होत नाही. सूर्याचे प्रखर तेज शीतल झाले, चंद्रमंडल प्रखर तेजाच्या योगाने अत्यंत तप्त झाले, किंवा अग्नीच्या उवाळा अधोगतीने भडकू लागल्या, तरी त्या-बद्दल जीवनमुक्त पुरुषाला मूर्खीच विस्मय वाटत नाही. या निरनिराळ्या रूपांनी चिदात्म्याच्या मायाशक्ती स्फुरण पावत आहेत असे तो समजत असल्यामुळे असल्या आश्चर्यकारक गोष्टींविषयी त्याला मूर्खीच कौतुक वाटत नाही. दया आणि दैन्य याचे तो ग्रहण करीत नाही किंवा क्रौर्याकडे त्याचे मन वळत नाही. अपमान किंवा भिक्षाचार यांच्याबद्दल त्याला लजा वाटत नाही; परंतु कोणत्याहि अकार्यासो धाने तो निर्लेज बनतो असेही नाही. त्याला ज्याप्रमाणे कधी दैन्य माहीत नसते, त्याचप्रमाणे उद्धटपणाहि माहीत नसतो तो कधी गर्वाने फुगून जात नाही किंवा दीन बनून खिन्नहि होत नाही; तसाच तो कधी लडिग्रहि होत नाही व कधी हर्षितहि होत नाही. ज्याप्रमाणे आकाशामध्ये वृक्षाचे अंकुर उत्पन्न होत नाहीत, त्याचप्रमाणे शरत्कालीन आकाशाप्रमाणे अतिशय निर्मल आणि सुप्रसन्न झालेल्या जीवन्मुक्ताच्या मनात क्रोधद्वेषादि विकार उत्पन्न होत नाहीत. भूतांची उत्पत्ति आणि नाश हा कारभार या जगांत निरंतर चाललेला असल्यामुळे जीवन्मुक्त पुरुषाने सुख कशाबद्दल मानावयाचे आणि दुःख तरी कशाबद्दल करावयाचे? ज्याप्रमाणे समुद्रांतील तरंगामध्ये एकराखे फेंमाचे भ्रमण चाललेले असते, त्याप्रमाणे या संसारसागरामध्ये भूतसमूदायाचे निरंतर भ्रमण चाललेले असल्यामुळे जीवन्मुक्त पुरुषाला सुख किंवा दुःख वाटण्याचा प्रसंग तरी कोठून उत्पन्न होणार? मीच आपल्या आत्म-मायेमुळे भावाभाव आणि प्राण्यांची उत्पत्ति

याच्या योगाने भरलेले जग उत्पन्न करतो, असा जीवन्मुक्तांचा अनुभव असल्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने जगांत काही उत्पन्न होत नाही व नष्टहि होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी हर्षविषादाला अवकाशच रहात नाही. ज्याप्रमाणे रात्रीमधील प्रत्येक निमिषांत निरनिराळ्या स्वप्नसृष्टि उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणे क्षणांत उत्पन्न होऊन क्षणांत विनाश पावणाऱ्या या लौकिकसृष्टी उत्पन्न झाल्यासारख्या दिसतात. अविरत उत्पन्न होणाऱ्या आणि अविरत नाश पावणाऱ्या अशा या संसारामध्ये जीवन्मुक्ताला करुणा किंवा आनंद उत्पन्न होण्याचे वास्तविक काय कारण आहे? ज्याला शुभ कर्मांच्या फळापासून सुख होतें, त्याला अशुभ कर्मांपासून दुःख होणें रूपाभाविकच आहे. परंतु जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी शुभाशुभ आणि सुखासुख या कल्पनाच नसल्यामुळे त्याला दुःखदशा प्राप्त होणें केव्हां तरी शक्य आहे काय? सुखानुभवाच्या अखेरीस उत्पन्न होणारी दुःखदशा शोकमोहादिकांचा विस्तार करते. परंतु जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी शोकमोहादिकांचे बीजच नाहीसे झाल्यामुळे सुखाच्या अंती त्याला दुःख प्राप्त होण्याचा संभव नसतो; व अशा रीतीने सुख, दुःख, प्राह्य, त्याज्य या कल्पनाचा क्षय झाल्यामुळे इष्टानिष्ट आणि शुभाशुभ या कल्पनांना तरी त्याच्या ठिकाणी अवकाश कोठून मिळणार? ज्या मनुष्याच्या ठिकाणच्या रम्यारम्य दृष्टी नाहोशा होऊन भोगविषयक इच्छा अजिवात नष्ट झाला आहे, व उदाच्या ठिकाणी नैराश्यवृत्ति बाणून गेली आहे, त्याचे मन बर्फाप्रमाणे वितळून जातें. ज्याप्रमाणे तीळ जळून गेले म्हणजे तेलाची गोष्टसुद्धा बोलावयास नको, त्याचप्रमाणे मूल अज्ञानासह मन क्षीण झाले म्हणजे मनुष्याच्या मनांत

संकल्प उत्पन्न होण्याची गोष्टसुद्धां बोलावयास बको ! सारांश, आत्म्याव्यतिरिक्त या जगांत काहीच नाही, अशा निश्चयामुळे सर्व दृश्य पदार्थासंबंधाचे संकल्पविकल्प नाहीसे होऊन ज्याच्या ठिकाणी आकाशाप्रमाणे सन्मात्र आत्म्याची भावना दृढ झाली आहे, असा महात्मा जीवन्मुक्त आपल्या चित्तामध्ये उदित झालेल्या निरतिशयानंदामुळे नित्य तृप्त राहून सर्व प्रारब्धांचा क्षय होईपर्यंत सर्व व्यवहार लोलेने करित असतो.

सर्ग ७८

—:॥:—

१. चित्तस्पंदामुळे जगताचा भ्रम उत्पन्न होतो व चित्ताचा विरोध केल्यामुळे हा भ्रम नष्ट होतो.
२. चित्तनिरोधाचा उपाय योग.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! ज्याप्रमाणे रात्रीच्या वेळी जळकें लांकूड गरगर फिरविले असता त्यापासून चक्राकार अग्नीचा भ्रम उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणे हे जग असत् असतांही चित्तस्पंदामुळे सद्रूप भासते. ज्याप्रमाणे पाण्याचे वर्तुलाकार भ्रमण होऊन पाण्यामध्ये भोंवऱ्याचा भास उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणे चित्तस्पंदाच्या योगाने या दृश्य जगाची भ्रांति उत्पन्न होते. ज्याप्रमाणे नेत्राच्या स्पंदामुळे आकाशांत मोराच्या पिसासारख्या किंवा क्वचित मोत्यांच्या मंडलासारख्या आकृती भासमान होतात, त्याचप्रमाणे चित्तस्पंदाच्या योगाने हे असद्रूपी जग सद्रूप भासते.

श्रीरामः—ब्रह्मन् ! चित्त ज्या कारणाने चलित होते आणि ज्या उपायाचे अवलंबन केले असता त्याचे स्पंदन बंद होते, त्यासंबंधाने सविस्तर विवेचन करून सांगा, म्हणजे त्यामुळे मला या चित्ताची चांगली चाकित्सा करता येईल.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ज्याप्रमाणे बर्फ आणि

त्याचा शुभ्र वर्ण, तीळ आणि त्यातील तेल पुष्प आणि त्यातील सुगंध, तसेच अग्नि आणि त्यातील उष्णता ही एकमेकाला चिकटलेली असतात, त्याचप्रमाणे चित्त आणि त्याचे स्पंदन ही एकमेकांना अगदी चिकटून असतात. वेगवेगळी करून सांगता येत नाहीत. राघवा ! वास्तविक चित्त आणि त्याचा स्पंद यांची स्वरूपे एकमेकांहून भिन्न नसतां केवळ मिथ्या भ्रमामुळे त्यांत भेद कल्पिला जातो. आतां चित्त आणि त्याचा स्पंद यांची स्वरूपे एकमेकांहून भिन्न आहेत असे मानले तरी सुद्धां चित्त आणि त्याचा स्पंद यांचा संबंध गुणी मनुष्य आणि त्याच्या ठिकाणचे गुण यांच्या संबंधाप्रमाणे असल्यामुळे त्या दोहोंपैकी एक नष्ट झाले, म्हणजे दोघांचाहि आपोआप क्षय होतो. राघवा ! चित्तनाशाचे योग आणि ज्ञान असे दोन मार्ग आहेत. चित्तवृत्तीच्या निरोधाला योग हे नांव असून सम्यक् अवलोकन करणे—हे दृश्य जग ब्रह्मरूपाने अवलोकन करणे यालाच ज्ञान असे म्हणतात.

श्रीरामः—भगवान् ! प्राणापानवायूंचे नियमन करण्याच्या योग नामक युक्तीने हे मन केव्हां आणि कशा रीतीने अत्यंत सुखप्रद आणि शांत अशा स्थितिप्रत जाऊन पोहोचते ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ज्याप्रमाणे पृथ्वीच्या स्पंदमार्ग अशा विवरांमध्ये सर्व बाजूंनी पाणी व्यापून असते, त्याचप्रमाणे या देहामधील सर्व नाड्यामधून सर्वत्र जो वायू स्फुरण पावत असतो, त्याला प्राण ही संज्ञा दिली जाते. या प्राणवायूच्या स्पंदामुळे शरीरामध्ये क्रियावैचित्र्य उत्पन्न होते व त्या वैचित्र्याच्या अनुरोधाने या प्राणवायूलाच आत्मवेत्त्यांनी प्राण, अपान वगैरे भिन्न भिन्न नावे कल्पिलेली आहेत. अर्थात् अपानादि वायू हे प्राणवायूचेच वृत्तिभेद आहेत. ज्याप्रमाणे पुष्प

हे सुगंधाचा आधार असते, किंवा बर्फ हे शुभ्र वर्णाचा आधार असते, त्याचप्रमाणे हा प्राण-रूपी रस चित्ताचा आधार असून तो चित्ता-हून मिन्न नसतो. राघवा ! अंतर्गत असलेल्या प्राणवायूच्या स्पंदामुळे संकल्प करण्यास उत्सुक झालेली जी संविकला असते, तिलाच चित्त असे म्हणतात. ज्याप्रमाणे पाण्याच्या हालचालीमुळे लाटा उत्पन्न होतात व त्यामुळे पुढे पाण्यामध्ये भोंवरे वगैरे उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणे प्राणस्पंदापासून चित्तस्पंद उत्पन्न होतो व चित्तस्पंदापासून पुढे विषयाकार वृत्ती उत्पन्न होतात. म्हणून चित्त म्हणजे प्राणाचा परिस्पंद आहे. असे श्रुतिरहस्यवेत्ते म्हणत असतात. तेव्हा प्राणवायूचे चलन बंद झाले म्हणजे त्याबरोबर मनहि आपोआप शांत होते; व सूर्यप्रकाश बंद होताच सर्व लोकांचे व्यवहार बंद होतात, त्याचप्रमाणे मनाचा स्पंद शांत झाला, म्हणजे हा संसार निश्चयाने विलीन होतो.

श्रीरामः—ब्रह्मन् ! देहरूपी घरामध्ये अहर्निश संचार करणाऱ्या आणि मुखनासिका वगैरे छिद्रावाटे बाह्य आकाशाच्या ठिकाणी गमन करणाऱ्या प्राणादि वायूंच्या स्पंदाचा निरोध कसा करतात ?

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! शास्त्रे आणि सज्जन यांचा सहवास, तसेच वैराग्य आणि स्वरूपाचा अभ्यास किंवा यमनियमादिकांचा अभ्यास यांच्या योगाने चित्तामध्ये पूर्वाभ्यासामुळे रूढ झालेल्या संसारवृत्तीच्या ठिकाणी पूर्ण अनास्था धारण केली आणि ध्यानाच्या अभ्यासाने चित्ताची एकाग्रता संपादन करून नंतर एका सर्वव्यापी परमात्मतत्त्वाचा दृढ अभ्यास केला, म्हणजे प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. पूरकरेचकादिक्रमसाध्य अशा स्वेदरहित प्राणनिरोधाच्या योगाने व एकांतात ध्यानाभ्यासाच्या योगाने श्चेयांच्या-परमात्म्याच्या ठिकाणी पूर्ण एकाग्रता

बाणली असता प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. प्राणवाचा—ॐकाराचा दीर्घ उच्चार, किंवा ॐमधीळ अखेरच्या अर्धमात्रात्मक ध्वनीने दर्शित केल्या जाणाऱ्या तुर्यावस्थेचा अनुभव, यांच्या योगाने अखिल बाह्य विषयाची कल्पना गाढ झोपेच्या स्थितीप्रमाणे पूर्णपणे निमाळी असतांहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. नुसत्या रेचकाचा दृढ अभ्यास करून प्राणवायु पुष्कळ वेळपर्यंत आकाशामध्ये ध्यानासहित स्थिर करता येऊं लागला, रेचकाख्य कुंभक किंवा बहिर्कुंभक पुष्कळ वेळ स्थिर झाला, व तो मुख नासिका द्वाराने आंत घेण्याचा बंद केला, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. तसेच पूरकाचा पूर्ण अभ्यास झाल्यामुळे पर्वतावर स्थिर होणाऱ्या मेघाप्रमाणे आंत खेचलेला प्राणवायु—कुंभक—स्थिर होऊन त्याचा संचार बंद झाला, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. कुंभकावस्थेमध्येहि अभ्यासाच्या योगाने प्राणवायु पाण्याने भरलेल्या घटाप्रमाणे पुष्कळ वेळपर्यंत स्तंभित करता येऊं लागला, सहज कुंभक साधला म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. टाळूच्या बुडाशी असलेल्या स्तनाकार अशा ' इंद्रयोनि ' नामक घंटेचे जिथेने मोठ्या प्रयत्नाने आकलन करून खेचरी * मुद्रेमध्ये ऊर्ध्वगत अशा ब्रह्म-रंध्राच्या ठिकाणी प्राणवायु स्थिर झाला, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. मनातील सर्व कल्पनांचा निरास होऊन सूक्ष्म अशा हृदयाकाशांत ध्यानाच्या योगाने मनोवृत्तीचा निर्विकल्पसमार्थामध्ये लय झाला असतांहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. नासिकाप्राच्या पासून

* ' कबालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीगता । भ्रवो रन्तर्गता दृष्टिमुद्रा भवति खेचरी ॥ न पीड्यतेन रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न च कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ '

बाहेर बारा अंगुलीच्या मर्यादेपर्यंत बाह्य आकाशाचे ठिकाणी दृष्टीचा किंवा मनोवृत्तीचा लय झाला असताहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. अभ्यासाच्या योगाने ऊर्ध्वरंध्रमार्गाने टाळूच्याहि वर बारा अंगुले अंतरावर ब्रह्मरंध्राचे ठायी प्राणवायु स्थिर झाला किंवा मनोवृत्ति लीन झाली, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. खेचरी मुद्देमध्ये दृष्टि भुंवयाच्या मध्यभागी स्थिर होऊन डोळ्यांतील बुबुळांचे तेज दिसत नाहीसे झाले आणि ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणी जिब्हाम्र आणि प्राण स्थित झाले, व अशा क्रमाने परमेश्वराचे आत्मरूपाने दर्शन झाले, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. तसेंच गुरुकृपेने किंवा ईश्वरप्रसादाने चटकन् झालेले ज्ञान दृढ होऊन चित्तातील सर्व विकल्प नष्ट झाले, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. वा मननशीला रामा ! निर्मल अशा हृदयाकाशाचे ठिकाणी चित्त चिरकाल स्थिर होऊन आत्म्याचा अपरोक्षसाक्षात्कार झाला आणि तो अनुभव निर्वासन मनाने केलेल्या ध्यानाच्या योगाने दृढ झाला, म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

श्रीराम—ब्रह्मन् ! ज्या हृदयरूपी मोठ्या आरशामध्ये हे सर्व जग प्रतिबिंबित होते, असे ते या जगांत स्थित असलेल्या प्राण्यांचे हृदय कोणते ?

श्रीवसिष्ठः—बा साधो ! या जगामध्ये वास करणाऱ्या प्राणांचे हृदय दोन प्रकारचे असते. त्यापैकी एक हृदय ग्रहणीय असते व दुसरे त्याज्य असते. या दोन हृदयांमध्ये जो भेद आहे, तो मी आतां तुला सांगत आहे. साडेतीन हातांच्या मर्यादेने युक्त असलेल्या या देहाच्या दोन वरगळ्यांमध्ये एका बाजूला ते मासमय हृदय असते, ते त्याज्य असून देहाच्या ठिकाणी 'मी आहे' अशा प्रकारच्या जाणिवेच्या रूपाने स्थित असलेले जे हृदय ते प्राण्य होय. हे संवि-

द्रूपी हृदय देहाच्या आंत असते आणि बाहेर असते, पण ते वस्तुतः देहाच्या आंतहि नसते, आणि बाहेरहि नसते. हे हृदय मुख्य असून त्यांतच हे चराचर जग भरून राहिलेले आहे. सर्व पदार्थांना प्रतिबिंबित करणारा आरसा आणि सर्व संपत्तीचे भांडार, हेच होय. सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणी 'अहं' प्रत्ययाच्या रूपाने स्थित असलेली जाणीव म्हणजेच त्यांचे हृदय होय; देहामध्ये जीर्ण दगडासारखा व जड असलेला मांसमय अवयव हे प्राण्यांचे खरे हृदय नव्हे. यासाठी, शुद्ध संविन्मय अशा हृदयाचे ठिकाणी वासनारहित होऊन अभ्यासाच्या योगाने चित्ताची योजना केली असता प्राणस्पंदाचा आपोआप निरोध होतो. अथवा गुरुमुखाने श्रवण केलेल्या दुसऱ्या अनेक कल्पित उपयांनी प्राणस्पंदाचा निरोध करता येतो. प्राणायामादि सर्व योगयुक्ती स्वरूपाचा दृढ अभ्यास करणाऱ्या मुमुक्षूला रोगादिकांची निवृत्ति व पर्यायाने मोक्ष प्राप्त करून देण्याला कारणीभूत होतात. अभ्यासाच्या योगाने दृढतेला पोहोचलेला व वैराग्याने युक्त असलेला प्राणायाम ज्याला जशी इच्छा असेल तशा रीतीने फलद्रूप होतो; ज्याला मोक्षाची इच्छा असेल त्याला तो मोक्ष प्राप्त करून देतो व ज्याला भोगासिद्धी पाहिजे असतील, त्याला तो सिद्धी प्राप्त करून देत असल्याचे प्रसिद्ध आहे. ज्याप्रमाणे पर्वतावरून कोसळत येणारी नदी खाली जमिनीवर उतरून बऱ्याच दूर अंतरावर जाऊन नंतर शांतपणाने वाहू लागते, त्याप्रमाणे भ्रूमध्य नासिकारंध्र व कंठाप्रापासून बारा अंगुलांवर असलेले तालुस्थान या ठिकाणी दृढ अभ्यासाने प्राणाचा निरोध केला असताहि तो स्थिर होतो. वारंवार आणि पुष्कळ दिवस अभ्यास करून तालुमूलाच्या ठिकाणी असलेल्या 'इंद्रियोनि' नामक घंटेला जिब्वेच्या-

टोकानें स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करीत गेलें, म्हणजेहि प्राणवायु ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणी स्थिर होऊं लागतो. अशा तऱ्हेच्या निरनिराळ्या अभ्यासामुळे समाधीच्या निरनिराळ्या अवस्था उत्पन्न होऊन त्यापासून योग्याला जरी निरनिराळ्या सिद्धी मिळू शकतात, तरी जो योगी पूर्ण निष्काम असतो, त्यालाच ह्या भिन्नभिन्न अभ्यासापासून ज्ञानाचें परम श्रेष्ठ असें शांतिरूप फल प्राप्त होतें. पुरुषाला अंतर्गामी सुख प्राप्त होऊन तो आत्म्यामध्येच रममाण होऊन शोकरहित होत असेल, तर तो अभ्यासानेच होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें होत नाही. यास्तप रामा ! तू नेहमी अभ्यास करीत जा. स्वरूपाच्या अभ्यासामुळे प्राणस्पंद शांत झाला असतां मनाचा नाश होतो व तदनंतर केवळ निर्वाणस्थितिच शिल्लक रहाते. सारांश, रामा ! वासनेनें बद्ध झालेलें मन जन्मास येत असून तें वासनारहित झालें म्हणजे मुक्त होतें, हें लक्षांत ठेवन तुला जें योग्य दिसेल तें कर. प्राणस्पंद हेंच मनाचें रूप असून या मनाच्या योगानेंच संसाराचा भ्रम उत्पन्न होतो; परंतु अभ्यासाच्या योगानें तें मन एकदां आत्म्याच्या ठिकाणीं लीन झालें, म्हणजे या संसाराचा प्जर आपोआप नष्ट होतो. मनांतील सर्व विकल्पांश क्षीण झाले, म्हणजे सर्व कल्पनांनीं युक्त असलेल्या बाणी ज्याच्यापासून परावृत्त होतात, अशा तऱ्हेचें तें परमपदच तेवढें अवशिष्ट रहातें. ज्याच्या ठिकाणीं हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व आहे, ज्याचें हे सर्व बाजूंनीं आहे, अशा त्या पदाला ब्रह्मपद असें म्हणतात. परंतु वास्तविक रीतीनें विचार कला, तर ब्रह्म आणि जग यांच्यामध्ये आधाराधेयभाव किंवा सादृश्यभाव मुळींच नाही. हे दृश्य जग विनाशी, विकल्पमय आणि गुणधर्मांनीं युक्त असल्यामुळे हें जग आणि निर्गुण आत्मा

यांच्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारचें सादृश्य नाही. अर्थात्, ब्रह्माशीं तुलना करण्याला या जगांत कोणताहि दृष्टांत आढळून येत नाही. अंतर्गामी प्रकाशित असलेली चिन्हांका सर्व रसरूपी पदार्थांचा आस्वाद घणारी, सर्व तेजाना प्रकाशित करणारी आणि सर्व संकल्पाची कल्पना करणारी आहे. या ब्रम्हरूपी कल्पतरूपासून विचित्र रसांनीं युक्त असलेल्या कर्मफलांच्या पक्की एकसारख्या उत्पन्न होतात आणि गळून पडतात. सारांश, अशा रीतीनें सर्व त्रिपुटीच्या अर्थांत असलेल्या ब्रह्मपदाचें भासमान होणाऱ्या सर्व त्रिपुटीच्या अपेक्षेनेंच वर्णन करून त्याचा परिचय करून द्यावा लागतो. या ब्रम्हपदाचें जो स्थिरबुद्धि आणि ज्ञाता पुरुष मनानें निरंतर अनुसंधान करीत रहातो, त्यालाच जीदं मुक्त असे म्हणतात. ज्याच्या कामभोगादिष्वर्थाचा सर्व उत्वंठा नष्ट झाल्या आहेत, ज्याच्या विकल्पाच्या सर्व इष्टानिष्टकल्पनांचा निरस झालेला आहे आणि व्यवहार करीत असतां हि ज्ञानाचा बुद्धि सम आणि हर्षविषादशून्य इ. तेंल. आहेत, अशा कमनस्क महत्त्वालाच पुरुषात्म ही श्रेष्ठ पदवी प्राप्त होते.

सर्ग ७९

—:॥:—

१. योग आणि ज्ञान, याद्वेकीं दुसऱ्या म्हणजे ज्ञानमार्गाचे विवेचन.

श्रीरामः—प्रभो ! योगमार्गानें चित्ताचा नाश कसा होतो ह आपण सांगितलें. आतां सम्यक्ज्ञान म्हणजे काय याचा मूल उद्देश करून सांगावा.

श्रीऋषिः—राघव ! आदि आत्म्यानें यांनीं रहित व स्वयंप्रकाश असा परम जग या जगांत आहे, अशा प्रकारचा कल्पना करू न.

अ. गे अनागराग निश्चय लाच ज्ञातं पुरुष
सम्पत्कृतं अं म्हणतात. घटपटादिकांचे
अ.कार वारग कलले ह शेंकडों पदार्थसमुदाय
म्हणजे आत्मच आहे, तद्ग्रयनि क्त दुसरे काहीं
नाहीं, असा निश्चय ह.णें य.ल.च सम्यक्
ईश्वर म्हणजे उत्कृष्ट अवलोकन असें म्हणतात.
असम्यक्ज्ञानापासून जन्म आणि सम्यक्ज्ञाना-
पासून मोक्ष प्राप्त होता. दारीचें यथार्थज्ञान न
झाल्यामुळे सर्पाचा भ्रम उत्पन्न होतो; परंतु
दारीचें ज्ञान झाल्यावर तो सर्पाचा भ्रम नाहीसा
होतो. जन्ममुक्त स्थितीमध्ये सकलरहित,
निर्विषय आणि स्वयंप्रकाशभावनें प्रकाशित
होणारी अशी संविद् शिडक रहते, दुसरे
काहीही शिडक रहत नाही. त्या शुद्ध संवि-
त्तें विज्ञान जगज्ज ररनात्मा अत म्हटलें
ज.ं. शुद्ध संविद् ही विद्या असून अशुद्ध
संविद् म्हणजे अविद्या असें ज्ञाते पुरुष म्हण-
तात. ही शुद्ध संविद् म्हणजेच संदेय सम्यक्ज्ञान
कळून घण्याला योग्य—असें ब्रह्म ह.य. सांगत
अ.णि संयच याच्यात वास्तविक भेद नाही.
रामा ! आत्मा हाच आपल्या स्वतःच्या संक-
ल्प.या यागाने जगद्रूपानें वृद्धिगत होत,
दुसरे काणीहि नाही. यास्तव त्रिभुवनच्य
ठिकाणी असणारी अखिल भूतें आत्मरूपच
आहेत, असा ज्ञानानें मनुष्याच्या बुद्धीचा पूर्ण
निश्चय झाला, म्हणजे त्याच्या ठिकाणी परि-
पूर्णत्व बाणतें. सर्व जग आत्मरूप आहे असें
म्हटल्यानंतर मग जन्ममरणादि अवस्था कोठें
उरल्या ? तसेंच बंधमोक्षादि कल्पना तरी
कोणीकडे गेल्या ? रामा ! या जगात आत्म्य-
शिवाय दुसरी कोणतीच वस्तु नसल्यामुळे मू-
ख्य शोक तरी कशाबद्दल करतात ? य
जगांत विषय नाहीत व त्यांचें चिंतन करणें
चित्तिहि नाही. विषय आणि चित्त याच्य
रूपानें दृश्यच विकास करीत असतें. अशा

रीतीनें सर्व परमाकाशरूप ब्रह्मच असल्यामुळे
बंध कसला आणि मोक्ष तरी कसला ?
जगांतील सर्व मोठ्या वस्तूंहि मोठे अस-
लेले ब्रह्म एखाद्या नटाप्रमाणें आपल्या
मायेच्या योगानें विस्तृत जगद.कार धारण
करून भ.समान हात असतें. यास्तव
राघवा ! ज्ञानाच्या यागानें तूं द्वैताचा त्याग
करून आत्मस्वरूपानें रहा. आत्म्याचें स्वरूप
यथार्थरीत्या अवलोकन केलें असतां काष्ठ,
पाषाण, वस्त्र वगैरे पदार्थांमध्ये यत्किंचित्हि
भेद दिसत नाही; तसेंच संकल्प करण्याला
उत्सुक झालेला तूंहि मग काठ असणार ?
राघवा ! सर्व जगाच्या आदिअंती शिडक
रहाणारे शात आणि अविनाशी असें जें रूप
तीच आत्मवस्तु होय. यास्तव राघवा ! तूं या
आत्मस्वरूपाशीं तन्मय होऊन रहा. स्थावर-
जंगमात्मक असें हें सर्व जगत् परमाकाशरूपी
ब्रह्मच आहे. अशा स्थितीत त्या निरतिशया-
दरूरी ब्रह्मामध्ये सुखदुःखांचा उद्भव वास्त-
विक कठून असणार ! यास्तव राघवा ! तूं
शोकरहित हो. ज्याप्रमाणें चित्रविचित्र लाटांच्या
रूपानें पाणी स्फुरण पावत असतें, त्याप्र-
माणेंच द्वैताद्वैतकल्पनेपासून उत्पन्न झालेल्या
जन्ममरणरूपी भ्रमांच्या रूपानें आत्माच
स्फुरण पावत असतो. निरंतर आत्मानुसंधान-
कुशल बनलेल्या बुद्धीच्या योगानें जो पुरुष
शुद्ध आत्मस्वरूपाला आलिंगन देऊन सर्व
जगाला आत्मबुद्धीनें अवलोकन करतो अशा
तत्त्वज्ञाला बंधन करण्याला जगांतील कोणते
विषयेपमोग समर्थ आहेत ? ज्याप्रमाणें मंद
मंद बहणाच्या व.यूच्या झुळका पर्वताचा भेद
करू शकत नाहीत, त्याचप्रमाणें जगद.कारानें
स्फुरण पावणाऱ्या आत्मस्वरूपसंबंधानें निरंतर
विचार करणाऱ्या मनाचा कामक्रोधादि षड्रिपू
यत्किंचित्हि भेद करू शकत नाहीत. ज्या-

प्रमाणें जलांतून बांहर पडलेल्या किंवा उथळ पाण्यांत रहाणाऱ्या माशाला बगळे खाऊन टाकतात, त्याचप्रमाणें आशेच्या मार्गें लागलेल्या अविचारी, मूढ आणि अज्ञ अशा पुरुषाला सर्व प्रकारची दुःखें खाऊन टाकतात. यास्तव सर्व जग आत्मरूप असून वस्तुतः अविद्य कोठेंच नाही, अशा ज्ञानदृष्टीचा अवलंब करून तु सत्यरूप आणि स्थिर होऊन रहा. नानाविध सरोवरामध्ये दृष्टीस पडणारे तरंग, बुडबुडे, फेंस इत्यादि विकार जलाहून भिन्न नसतात, त्याचप्रमाणें चराचरच्या रूपानें दिसणारे हे विश्व आत्म्याहून भिन्न नाही. सांगांश, य. जगांत जे नानात्व भासमान होतें तो सर्व कल्पेचा विलास आहे असा यथार्थज्ञानानें निश्चय करून जो परमात्मस्वरूपाचें सर्वत्र अवलोकन करत, त्यालाच मुक्त ही संज्ञा दिली जाते.

सर्ग ८०

—:—:—

१. जो विचार दृढ झाला असतां कमीप असणाऱ्या दिव्य भोगाविषयीहि ज्ञान्याच्या मनात इच्छा उत्पन्न होत नाही, अशा विचाराचें वर्णन.

श्रीविष्णुः—बा रामा ! मी आतां जा विचार सांगणार आहे, तो ज्या विवेकी मनुष्याच्या मनांत नेहेमी घाळत असेल त्याची आपल्या समार असलेल्या विषयोपभोगांवर केव्हांहि इच्छा जात नाही. मनुष्याचे डोळे केवळ बाह्य पदार्थांचें अवलोकन करतात, परंतु त्याविषयांच्या उपभोगापासून उत्पन्न होणारे सुखदुःख जीव भारीत असतो. बैल साखरेच्या गोण्यांचा भार वहतो, पण त्या साखरेचा उपभोग त्या बैलाचा मालक घेत असतो ! अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे सैन्यांतील परटाचें गाढव पक्षाद्या डबक्यांत पडले म्हणून सेनापतीचें कष्ट दुर्लभ होतें ! त्याचप्रमाणें पदार्थांच्या बाह्य

स्वरूपाच्या ठिकाणीं नेत्र आसक्त झाले तरी त्यामुळे आत्म्यानें क्षुब्ध होण्याचें कारण काय ! हे अधम नेत्रांनीं ! तुम्ही तरी भोग्यवस्तूंच्या बाह्यस्वरूपरूपी चिखलाचा आस्वाद कां घेता ? अरेरे ! ते भोग्यविषय निमिषमात्रांत नाहीसे होतील आणि ते आपल्याबरोबर तुमचाहि घात करतील. ज्या अंतर्गत चिदात्म्याच्या यांगानें अ बाह्य विषयांचें ज्ञान होतें आणि ज्या चिद्रूप प्रकाशाच्या यांगानें सर्व विषय अनन्तभूत असून दिसून येतें, त्या चिदात्म्याचें उदयाधन करणारा य. कर्मामुळे निर्मळ बुद्धीचा प्राज्ञ पुरुष केवळ ही बद्ध होत नाही. यास्तव अज्ञानेना ! अविद्य अशा मृत्युकडे स्वेच्छया या, उत्पन्न होणाऱ्याच ष्ट होणाऱ्या, सकृद्वर्ती अत्यन्त रमणीय दिव्यानाच्या आणि अरन्ध्य अशा भोग्यवस्तूंच्या रूपांचा तुम्हीं केव्हांहि आश्रय करू नका. सर्व विषयाना प्रकटित व घणारा आत्मा जर भाग्यवस्तूंच्या वर्तमान उदसीन असतो, तर दीपादिकाच्या साहाय्यानें अवलोकन करणाऱ्या आणि कलाच्या अर्थान असलेल्या नेत्रांनीं ! तुम्ही तरी भोग्यवस्तूंकडितां जमीन होऊन इतकी धडपड कां करता ! अशादि कांच्या पाण्यमध्य चित्रविचित्र तरंग दिसत, किंवा अकाशातील सूर्यविबावड पाहिले असतां मोरच्या पिसाप्रमाणें अंक मिथ्या आकार भासून होणान, नूतन ब्रह्मच्या ठिकाणीं भासमान होणारी व 'ह. पुरुष,' 'ही स्त्री' इत्यादि विकल्पांनीं भरलेली ही विविध, विचित्र आणि मिथ्या दृष्टि नेत्र अवलोकन करीत असले, तरी व चित्ता ! त्याबद्दल आनंद अगर संतुष्टी घटण्य मागसे असे काय अहं ? ज्याप्रमाणें मरुजळ मध्ये मारला स्फुरण पवावी. त्याप्रमाणें स्फुरणधर्मीने युक्त अशा चित्तामध्ये बहव्य विषयांची वृत्ति स्फुरण पवत असली, जर बुद्ध्याक स्फुरण

प.वा. परंतु त्या ठिकाणी हा अक्षर कठून उत्पन्न होतो ? वा चित्ता ! प्रकाश आणि रूप यांची जोडी, आधार आणि आधेय यांच्यां रुपानें नित्य स्फुरण पावत असती म्हणजे झेदेहावर प्रकाश पडला तर त्या सौंदर्यावरून त्या जड भाव बदलतू विनाकारण का व्यकुळ होतोस ? वास्तविक रूपदर्शन आणि मनःसंकल्प यांचा स्वरूप परस्पर राहून भिन्न असता मुख आणि त्याच आरशान पडलले प्रतिबिंब यांच्याप्रमाणें तीं परस्पराशीं संलग्न असल्याप्रमाणें दिसतात. अज्ञानी मनुष्याच्या दृष्टीनें रूपदर्शन आणि मनःसंकल्प निरंतर संलग्न झालेले आहेत. परंतु ज्ञानाच्या योगानें ज्याच्या ठिकाणचें अज्ञान गलित झाले अहे, अशा तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने ते भाव असन्मय आणि पथक् आहेत. ज्याप्रमाणें कणळ मनाच्या कल्पनेमुळें (रंगातली) लाख आणि लांकड हीं परस्पराशीं संलग्न झालेलीं आहेत असें दिसतें, त्याचप्रमाणें रूपदर्शन आणि मनःसंकल्प हीं कल्पनेमुळें परस्पराशीं सुसंबद्ध आहेत असा भास होतो. परंतु स्वरूपाचा अभ्यास आणि विचार यांच्या योगानें मनाचा मननरूपी तंतु एकदा तुटला, म्हणजे त्याबरोबरच अज्ञानाची भावना नष्ट होते. अज्ञानक्षयामुळें मनाचा नाश झाल्यावर रूप, दर्शन आणि मनःसंकल्प इत्यादि भाव पुन्हां केव्हांहि एकमेकाशीं संलग्न होत नाहींत. रामा ! अशा रीतीनें चित्त हेंच सर्व ज्ञानेद्रियांना जागृत करणारें आहे. यारतव घरांतून पिशाचाला हाकळून लावतात, तद्वत् अपल्या देहांतून या चित्ताला हाकळून लावावें. चित्तांतू विनाकारण बडबड कशाला करतोस ? तुझ्या नाशाचा उपाय गद्या चांगला महीन आहे. तूं ज्याप्रमाणें आनंद आणि धर्मी तुच्छ असतोस, त्याचप्रमाणें दर्शन...कधीहि तूं असद्रूपच

आहेस. शब्दस्पर्शादि पंचगुणांचा अभिमान धारण करून तू उगाच धडपड करीत आहेस ! जो प्राणी तुझ्याकडे आत्मीय भावनेनें पहातो त्याच्याच ठिकाणीं तुझी धडपड चाललेली असते. परंतु दुष्टा ! तुझ्या धडपडकडे मी मृळीच लक्ष देत नाहीं. तुझ्याबद्दल मला आनंद वाटत नाहीं व खदहि वाटत नाहीं. एखाद्या इंद्रजालिकाच्या मायेप्रमाणें मिथ्या असलेल्या विषयाकार वृत्तींच्या ठिकाणीं तूं विनाकारण कां आसक्त होतोस ? चित्ता ! तूं माझ्यामध्ये रहा किंवा येथून चालता हो, माझ्या दृष्टीनें तुला अस्तित्व नाहीं व असलेच तर तत्त्वदृष्ट्या तूं मेल्यासारखाच आहेस. तूं स्वभावतः नेहमीच मेलेला असतोस आणि विवेकाच्या योगानें तर कायमचाच मरतोस. नेहमीं मृतवत् असणाऱ्या मना ! तूं निस्तत्त्व, जड, भ्रमिष्ठ आणि शठ आहेस. तू निरंतर मूढ मनुष्यालाच त्रास द्यावास ; ज्ञान्याला त्रास देण्याची तुझी छाती नाहीं. तूं मूळचाच मृत आहेस, ही गोष्ट आजपर्यंत अज्ञानामुळें आम्हांला समजली नव्हती. परंतु दिव्यांना अंधकार नसल्यासारखाच असतो, तद्वत् आत्मदर्शन झाल्यामुळें आमच्या दृष्टीनें तूं मेल्यासारखाच आहेस. अरे लबाडा ! तूं इतके दिवसपर्यंत आमच्या देहरूपी घराला वेढा दिला होतास, यामुळें शम, दम, विचार, आत्मबोध इत्यादि साधूंचें पाऊलहि त्यांत कधीं फिरकलें नव्हतें. परंतु जड आणि भेतरूप अशा तुझी त्यातून हकालपट्टी झाल्याबरोबर तें शमदमरूपी साधूंच्या वस्तीला आतां लायक झालें आहे. हे जगद्रूपी चित्तवेताळा ! तूं पूर्वीं नव्हतास, आज नाहास आणि भविष्यकाळींहि तुझें अस्तित्व असाणार नाहीं, अशा स्थितीत 'मी आहे' असें म्हणून डोलनें पुढें यावयाला तुला लज कशी वाटत नाहीं ? अरे चांडाळा ! विषयतृष्णारूपी

हडळी आणि कामक्रोधादि क्षुद्र भूतें यांच्या-
सहवर्तमान माझ्या या शरीररूपी गृहांतून तूं
आतांच्या आतां चालता हो ! ज्याप्रमाणें एखादा
दुष्ट लाडगा डोंगराच्या दरींतून पळून जातो,
त्याप्रमाणें माझ्या देहरूपी मंदिरांत विवेकाचा
प्रवेश होताच हा माजलेला चित्तरूपी वेताळ
तेथून चालता झाला, ही महद्भाग्याची गोष्ट
झाली. अत्यंत जड, क्षणभंगुर आणि दुष्ट अशा
या मनानें या सर्व अज्ञ जनांना मारून आपल्या
कक्षांत ठविलें आहे, हें केवढें आश्चर्य आहे !
परंतु अर मरतुकळ्या मना ! या मूढ जनांना तूं
छळतोस यांत तुझा पराक्रम तो काय आहे ?
त्यांत तुझी मोठी शक्ति ती कसली ? किंवा
त्यांत तुझा बडेजाव तो काय आहे ? छाती
असेल तर ये आणि मला कसा छळतोस तें
पाहूं ! तूं आपला अंमल माझ्यावर गाजविलास
तरच तूं पराक्रमी आहेस, असें मी म्हणेन. बा
मूढ मना ! मी तुला मारीत नाहीं, कारण तूं
यापूर्वीच सर्वथैव मला आहेस हें मी जाणतो.
तूं मृत म्हणजे असद्रूप आहेस, हें जाणणें
म्हणजेच तुझा वध करणें होय. आजपर्यंत तूं
जिवंत आहेस असें समजून तुझ्याबरोबर अनेक
भूतांचा सहवास घडणाऱ्या संसाररूपी अ-
नेक रात्रींमध्ये मी अगदीं गढून गेलों होतो.
परंतु हें चित्त मेलेंलें आहे, तें जिवंत नाहीं,
याचें मला आतां ज्ञान झाल्यामुळें वा चित्ता !
तुझी आशा अजिबात झुगारून देऊन मी केवळ
आत्म्याच्याच ठिकाणीं स्थित होऊन राहीन.
माझे खरोखर महद्भाग्य म्हणूनच हें चित्त मेलेंलें
आहे, असें ज्ञान मला आज झालें आहे. या
मुखे चित्ताच्या नादीं लागून कोणी भल्या मनु-
ष्यानें आपलें जीवित फुकट घालवूं नये. या
माझ्या देहरूपी घरांतून त्या शठ मनाला हांक-
लून लावल्यामुळें मी आतां स्वस्थचित्त झालों
अहे. या चित्तवेताळाच्या नादीं लागून मी

कर्ती तरी दिवसपर्यंत या संसारातील नानाविध
खेळ खेळलों ; परंतु आतां त्या सर्वांचें स्मरण
झालें, म्हणजे माझे मलाच हसूं येतें. एखाद्या
ताडाच्या वृक्षाप्रमाणें धिप्पाड अशा त्या चित्त-
रूपी वेताळाला विचाररूपी तरवारीच्या योगानें
ठार मारून त्याचें प्रेत मीं आपल्या हृदयरूपी
घरांतून बाहेर फेंकून दिले, ही खरोखरच सुदै-
वाची गोष्ट होय. चित्तरूपी वेताळ ठार झाल्या-
मुळें पवित्र अशा परमपदवीप्रत जाऊन पोहों-
चलेल्या या माझ्या शरीररूपी गृहांत मी आतां
सुखानें नांदेन. विचाररूपी मंत्राच्या प्रभावानें
माझे मन मेलें, चित्ता मेली आणि अहंकाररूपी
राक्षसहि ठार झाला. आतां सर्व वैषम्यभावाचा
निरास झाल्यामुळें मी आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर
होईन. हे मन माझे कोण ? आशा तरी माझी
कोण ? त्याचप्रमाणें अहंकार तरी माझा कोण
लागत होता ? आणि स्त्रीपुत्रादि परिवाराचें
तरी मी काय लागत होतों ? बरें झालें, माझे
भाग्य उदयाला आलें आणि या सर्वांची कट-
कट कायमचीच मिटली. यास्तव सर्वत्र एक-
रूपानें असलेल्या, कृतकृत्य, नित्य, निर्मल,
निर्विकल्प आणि चिद्रूप अशा माझ्या मलाच
माझे नमस्कार असोत ! मला आतां शोक
नाहीं, 'अहं' या रूपानें भासमान होणारा
जडांश हें माझे स्वरूप नव्हे, 'अहं' प्रत्ययानें
गोचर होणारा चिदात्मा हें माझे स्वरूप नाहीं
असेंहि नाहीं; तसेंच मी अनात्मा नव्हे. सारांश,
सर्वरूपानें स्थित असणाऱ्या मला माझे नमस्कार
असोत ! मला आशा नाहीं, कर्मे नाहींत,
संसार नाहीं, कर्तृत्व नाहीं, भोक्तृत्व नाहीं,
व देहहि नाहीं, अशा माझ्या प्रत्यगात्म्याला
माझे नमस्कार असोत. 'अहं' प्रत्ययानें गोचर
होणारा विषय मी नव्हे, तसेंच मी अनात्मा
नव्हे, 'अहं' शब्दानें प्रत्ययास येणारा 'मी'
मी नव्हे व त्याच्याहून भिन्न असा दुसरा

कोणी नव्हे; तर सर्वच मी आहे. अशा माझ्या सर्वात्मकस्वरूपाला नमस्कार असोत. चतुर्दश-
भुवनांना कारण मी आहे, त्यांना धारण कर-
णारा मी आहे व तीं भुवनेंहि मीच आहे, परंतु माझे स्वरूप देशकालादिकांच्या योगाने
मर्यादित होऊ शकत नाही, अशा माझ्या अप-
रिच्छिन्न ब्रह्मस्वरूपाला नमस्कार असोत. नित्य,
निर्विकार, निरंश, सर्वव्यापी, सर्व आणि सना-
तन अशा माझ्या आत्मस्वरूपाला नमस्कार
असोत. रूपरहित, नामरहित, स्वयंप्रकाश, सर्व-
व्यापी आणि आत्मरूपाने असणाऱ्या माझ्या
आत्मस्वरूपाला नमस्कार असोत. सर्व, सर्वगत,
सूक्ष्म आणि जगताला प्रकाशित करणाऱ्या
अशा ज्या सत्तेप्रत मी जाऊन पोहोचलो आहे,
त्या माझ्या सत्तेला म्हणजे मलाच माझे नम-
स्कार असोत! समुद्र, पृथ्वी आणि नद्या
बांध्यासह वर्तमान असलेली दृश्यसंपत्ति मी नव्हे;
त्याचप्रमाणे सर्व पदार्थांच्या योगाने सुशोभित
झालेले, असलेले आणि पुढे होणारे असे जग
मी नव्हे; किंवा त्रिकाली असणारे सर्वच मी
आहे, अशा माझ्या सर्वव्यापी स्वरूपाला नम-
स्कार असोत. सारांश, ज्याच्यापासून सर्व मनो-
विकल्प दूर आहेत, आणि म्हणूनच जो सम
आहे, तसेच जे अखिल विश्वांत आणि विश्वाच्या-
बाहेर प्रकट झाले आहे, अशा माझ्या
स्वयंप्रकाश, अज, जरामरणरहित, त्रिगुणातीत
आणि अनंत अशा ईश्वरी स्वरूपाला मी नम-
स्कार करतो.

सर्ग ८१

१. अनुभव आणि युक्ति यांच्या योगाने
चित्ताच्या असत्तेची उपपत्ति.

श्रीवासिष्ठः—महापराक्रमी रामा! आत्मा
हाच ज्ञेय म्हणजे ज्ञान करून घेण्यास योग्य
आहे, असा विचार करून आणि आत्मस्वरू-
पाचे ज्ञान करून घेऊन तत्त्ववेत्ते पुरुष चित्ता-
संबंधाने येणेंप्रमाणे विचार करतात, ते म्हण-
तातः—“अहो हें केवढे आश्चर्य आहे कीं,
ज्या चित्ताच्या योगाने सत्य भासणाऱ्या जगाचा
निरास होऊन सर्व आत्माच आहे असा अनु-
भव येतो, तें जगांतच अंतर्भूत झालेले असतांहि
पुनःपुन्हां कोठून तरी उत्पन्न होतात. चित्त हें
जड, अचेतन आणि नाशवंत असल्यामुळे
निःसंशय मिथ्या आहे, अथवा तें वास्तविक
आत्मरूप असतांहि आकाशामध्ये वृक्ष उत्पन्न
झाल्याचा भास व्हावा, त्याचप्रमाणे तें
भ्रांतीमुळे भासमान होतें. ज्याप्रमाणे नावे-
मध्ये बसून चाललेल्या लहान मुलाला नदी-
तीरावरील अचल वृक्षहि चालल्यासारखा
दिसतो, त्याचप्रमाणे अज्ञानी मनुष्याला अस-
न्मय चित्त सत्य भासतें; परंतु ज्ञात्या पुरुषाला
तें आत्मरूपच दिसत असतें. चक्राप्रमाणे फिर-
णाऱ्या पाळण्यांतून खाली उतरल्यानंतर पाळ-
ण्यांत असतांना वाटले तसे भोंवतालचे पर्वत
फिरत नसून स्थिर आहेत असा प्रत्यय येतो,
त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानामुळे उत्पन्न
झालेला मं ह्रस्व नष्ट झाला, म्हणजे चित्त
चित्तपणाने न दिसतां आत्मरूप दिसतें. सारांश,
चेत्त हें नाहींच, तर ब्रह्मच चित्तरूपाने भास-
मान होत असतें. ज्याअर्थी बाह्य व आंतर
विषयांच्यः भावना मिथ्या चित्तापासून उत्पन्न
होतात, त्याअर्थी त्यांना असम्भव सम-
जून मी त्यांचा कदाच त्याग केला आहे.

मी आता संदेहरहित आणि त्रिविधातापशून्य मावना आता काठेच्या कोठे नाहीशी झाली. झालो आहे, यास्तव मी यापुढे असाच विषय-तृष्णारहित होऊन आत्मानुभवाच्या स्थिती-मध्ये राहणार. ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाश नाहीसा होताच चित्रांतील निरनिराळे वर्ण डोळ्यांना दिसत नाहीसे होतात. त्याचप्रमाणे चित्ताचा नाश झाला म्हणजे विषयतृष्णादि सर्व पोरखेळ आपोआप नाहीसे होतात. माझे चित्त मेलें, विषयतृष्णा अस्तंगत झाली, मोहरूपी पिंजरा मोडून गेला आणि माझ्या वृत्तींमध्ये निरंहरा-रतेचा उदय होऊन माझे आत्मस्वरूप मला चांगले स्पष्ट दिसू लागले व अज्ञाननिद्रेतून लक्ष्म जागा झाल्यामुळे मला आतां "जग शांत असें ब्रह्मरूप झालें आहे. जगतामध्ये नानात्व असूनहि तें मला आतां ब्रह्मरूप दिसू लागलें आहे. मी आतां ब्रह्मावांचून दुसऱ्या कशाचा विचार करणार ? आतां भिड्या विष-याचा विचार बसत झाला ! मी सांप्रत निरा-भास, अनाद्यन्त आणि पावन अशा ब्रह्मपदा-प्रत जाऊन पोहोचलों आहे. मी आतां सौम्य, सर्वगत, सूक्ष्म आणि शाश्वत असा आत्माराम बनलों आहे. व्यवहारदृष्टीनें चित्तादिक आणि शास्त्रदृष्टीनें आत्मा, ब्रह्म, चैतन्य इत्यादि जे जे काही आहे, तसेंच रज्ज्वरील सर्प, बंध्याचा पुत्र इत्यादिकांप्रमाणें जे जे काही नाही, त्यांच्या त्यांच्या रूपानें आकाशाहून स्वच्छ, शांत, अनंत आणि स्वयंप्रकाश असें ब्रह्मच विस्तारले गेलें आहे. माझ्या ठिकाणीं आत्म्याची समता उदय पावलेली असल्यामुळे चित्त आहे, का गेलें, का मेलें, यासंबंधानें विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? मी आजपर्यंत आत्मस्वरूपासंबंधानें विचारणा केलेली नसल्यामुळे 'देह म्हणजेच मी' असें मला वाटत होतें. परंतु आतां विचार करतांच माझे स्वरूप अपरिच्छिन्न आहे असा अनुभव आल्यामुळे पुढांची ती परिच्छिन्न अहं-

मावना आतां काठेच्या कोठे नाहीशी झाली. माझे मन भरून गेल्यानंतरहि अनर्थकारक अशी ही विकल्पसंपत्ति माझ्या ठिकाणीं कां बरे उत्पन्न होत आहे ? मी गाढलेला मनो-रूपी वेताळ जिवंत करण्याचा तर हिचा विचार नसेलना ? असो, कांहीं चिंता नाही. हा सारा संकल्पाचा खेळ आहे, हें जाणून या विकल्पसंपत्तीला मी आतल्या आंत मारून टाकतो आणि उंकारानें लक्षित केल्या जाणाऱ्या तुरीय आत्म्याचे ठिकाणीं मी शांत आणि स्वस्थ मनानें स्थिर होऊन रहातो." राघवा ! आत्मज्ञ पुरुषानें आपल्या मनानें आणि बुद्धीनें नेहेमीं स्वातां पितांना, निजतां बसतांना आणि हिंडतां फिरतांना, किंबहुना शरीराचा प्रत्येक व्यापार चालला असतांना याप्रमाणें विचार करीत जावे. महात्मे आणि साधुसंत शांत व स्वाधीन झालेल्या आपल्या मनानें याप्रमाणें विचार करून उद्वेगरहित चित्तानें सहजप्राप्त अशा वर्णाश्रमविहित कर्मांमध्ये निमग्न होऊन राहतात. सारांश, ज्यांचा अहंकारमद गळित झाला आहे, ज्यांची अंतःकरणे सदा सुप्रसन्न असतात आणि ज्यांचीं कांति शरत्कालच्या चंद्रापमाणें रमणीय आणि तेजःपुंज असते, असे महात्मे प्राप्त झालेल्या वर्णाश्रमविहित कर्मांमध्ये तत्पर राहून या जगांत सुखानें विहार करीत असतात.

सर्ग ८२.

—:—:—

१ वीतहृदयाचें आख्यान. वीतहृदयानें स्वतः-च्या चित्ताला केलेला बोध.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! बृहस्पतीच्या संवर्तः

काला मन्वंतरांतील अंगिरा ऋषीच्या आठ पुत्रांतील स तवा मरुत राजानें यास नारदाच्या हांग-प्यावरून पौरोहित्यार्थ बरलें व मोठा यज्ञ केला होता.

नामक विद्वान् आणि आत्मवेत्त्या बंधूने याच-
प्रमाणे केलेला विचार विंध्य पर्वतावर मला
सांगितला. रामा ! तूहि याच दृष्टीचा अवलंब
करून ज्ञानभूमिकाचें उत्तरोत्तर आक्रमण करून
या संसारसागरांतून तरून जा. रामा ! इंद्रिये
आणि मन यांचें प्रबोधन करणाऱ्या ज्या ज्ञान-
दृष्टीच्या योगानें वीतहव्य मुनीनें ब्रह्मपदावर
निःशंक आरोहण केलें, त्या ज्ञानदृष्टीचें मी
आतां वर्णन करीत आहे, तरी तें तूं एकाम्र
चित्तानें श्रवण कर.

ज्याप्रमाणें भगवान् सूर्यप्रकाश विश्रांति
धेण्याकरितां मेरुपर्वताच्या दऱ्या शोधूं लागतो,
त्याचप्रमाणें फार दिवसांपूर्वी वीतहव्य नांवाचा
महातेजस्वी मुनि समाधि लावून बसण्या-
करितां एखादी योग्य गुहा मिळावी याकरितां
विंध्य पर्वतावरील दऱ्यामधून हिंडत होता. संसा-
रभ्रम उत्पन्न करणाऱ्या आणि आधिव्याधीनीं
भरलेल्या अनेकविध क्रियाकलापांचा त्याला
कंटाळा आल्यामुळें एकांतवास पत्करून समा-
धीचा अभ्यास करावा, अशी इच्छा त्याच्या
मनांत उत्पन्न झाली होती. निर्विकल्प समा-
धीच्या अत्यल्प अंशानें प्राप्त होणाऱ्या आनं-
दाच्या श्रेष्ठ इच्छेमुळें पुष्कळ दिवस भोगलेल्या
जीर्ण जगद्व्यापारांचा त्यानें त्याग केला होता.
विंध्य पर्वतावरील दऱ्यामधून हिंडतां हिंडतां
त्याला हवी होती तशी गुहा न मिळाल्यामुळें
अखेरीस त्या पर्वतावरील अरण्यामध्ये आप-
ल्याला राहण्याकरितां त्यानें केळीच्या पानांची
एक पर्णकुटिका तयार केली; व एखाद्या भ्रमरानें
कमलामध्ये प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें वीतहव्य
मुनीनें निरनिराळ्या रंगाच्या फुलांमुळें सुगंधित
झालेल्या त्या पर्णकुटिकेमध्ये प्रवेश केला.
त्या ठिकाणीं सपाट, सारख्या व शुद्ध केलेल्या
भूमीवर कुण्ठाजिन पसरून, पजन्यवृष्टि करून
शांत झालेला भेष पर्वतावर आऊन बसतो, त्या-

प्रमाणें वीतहव्य मुनि आसनावर जाऊन
बसला. त्यानें पद्मासन घातलें, हाताचीं बोटे
पायाच्या टांचावर ठेवलीं व पर्वताच्या शिखरा-
प्रमाणें त्यानें आपलें शरीर अचल आणि
सरळ ठेवलें असून मान किंचित् वर उच-
लून धरली. ज्याप्रमाणें संध्याकळच्या वेळीं
मेरुपर्वतावरील दरीमध्ये विश्रांतीकरितां जा-
णाऱ्या सूर्यानें आपलें प्रकाशकिरण आंवरून
धरावे, त्याप्रमाणें नेत्रेंद्रियांच्या द्वारे दशदिशांना
फांकलेलें आपलें मन वीतहव्यानें हळू हळू
हृदयाचे ठिकाणीं आंवरून घेतलें. मंतर
विषयभोगासंबंधाचे सर्व विचार क्रमाक्रमानें
आंवरून निष्पाप मनानें वीतहव्य मुनि विचार
करूं लागला. तो म्हणाला:—अत्यंत चंचल
असलेलें हें मन कितीहि आंवरून धरलें तरी
पाण्यामधील तरंगामध्ये फिरणाऱ्या झाडाच्या
पानांप्रमाणें क्षणभर सुद्धां स्थिर होत नाहीं,
हे केवढे आश्चर्य आहे ? चक्षुरादि इंद्रियांच्या
नादीं लागून भोग्यविषयांच्या मार्गे धावणारे हें
मन पायाने उडविलेल्या चेंडूप्रमाणें एकसारखें
भ्रमण करीत असतें. एका विषयवृत्तीला टाकून
दुसऱ्या विषयवृत्तीचें ग्रहण करावयाचें, अशा
रीतीनें या मनाचा अव्याहत क्रम चाललेला
असून ज्या विषयांपासून त्याला परावृत करावें,
त्याच्याकडे तें एखाद्या उन्मत्त मनुष्याप्रमाणें
पुनःपुन्हा धावत असतें. ज्याप्रमाणें एखादें
माकड ह्या झाडावरून त्या झाडावर अशा
रीतीनें उड्या मारतें, त्याचप्रमाणें हें चित्त घटा-
वरून पटावर आणि पटावरून एखाद्या गाढ्या-
वर अशा क्रमानें निरनिराळ्या विषयांवर एक-
सारखें उड्या मारीत सुटतें. वाणी, नेत्र, कर्ण,
जिह्वा आणि घ्राणेंद्रिय हीं मनाचीं पांच द्वारे
आहेत. परंतु हीं पंचेंद्रियरूपी द्वारे अत्यंत निंद्य
असून मी त्याच्याकडे तिरस्कारबुद्धीनेंच अव-
लोकन करतो. समुद्रातील लाटाप्रमाणें चंचल

असणाऱ्या हतभागी इंद्रियांनीं! समाधीच्या योगानें आत्मदर्शन करून देण्याचे कामीं मला मदत करण्याला तुम्हाला मुळीच वेळ. मिळत नाही का? अहो चंचल इंद्रियांनीं! नका नका, अनर्थाला कारणीभूत होणारी चंचलता धारण करू नका. पूर्वी भोगलेल्या असंख्य दुःखजालाचें स्मरण करा. हे इंद्रियांनीं! तुम्हीं मनार्ची जड आणि अधम अशीं रूपें आहा; यास्तव तुमच्या ठिकाणर्चा हालचाल मृगजळाप्रमाणें भ्रामकच असावयाची. असार आणि अनृतस्वरूप अशा तुमच्या दुर्मार्गप्रवृत्तीला आढमार्गात शिरून कूपामध्ये पडणाऱ्या आंधळ्याचीच उपमा लागू पडते. मी भगवान् चिदात्मा दर्शनादि सर्व व्यवहार साक्षित्वानें करतो. मग हे हतभागी इंद्रियांनीं! तुम्हीं व्यर्थ व्याकुल कां होतां? पेटलेलें लाकूड गरगर फिरविलें असतां दिसणाऱ्या चक्राकृतीप्रमाणें अथवा रज्ज्वर मासणाऱ्या सर्पप्रमाणें सत्स्वरूपशून्य अशा माझ्या नेत्रादि इंद्रियांचे होणारे सर्व व्यवहार निःसंशय भ्रामक आहेत. ज्याप्रमाणें अंतरिक्ष आणि पातालांतील पर्वत यांचा यत्किंचितहि संबंध नसतां, त्याचप्रमाणें ज्याला आपल्या साक्षिरूप आणि सर्वप्रकाशक अशा आत्मस्वरूपाचें ज्ञान झालें, त्याच्या दृष्टीनें आत्मस्वरूप आणि नेत्रादि इंद्रिये याचा एकमेकांशीं बिल्कूल संबंध असत नाही. ज्याप्रमाणें सर्पांना पाहून एखादा वाटसरू पळून जातो किंवा चांढाळापासून ब्राह्मण दूर रहातो, त्याचप्रमाणें नेत्रादि इंद्रियापासून चिदेकरस आणि निरुपाधिक असा आत्मा फार दूर असतो. ज्याप्रमाणें सूर्यप्रकाशाच्या आश्रयानें लाकांचीं सर्व सांसारिक कर्मे चालू असतात, त्याचप्रमाणें हे इंद्रियांनीं! चिदात्म्याच्याच सत्तेनें तुमचे सर्व कारमार स्वैरगतीनें चाललेले असतात. अरे इंद्रियप्रवर्तका! अरे चार्वाका (देहभिमानी)!

अरे पोटासाठीं चारी दिशांना भटकणाऱ्या मिथुका चित्ता! परिणामीं अनर्थालाच कारणीभूत होणारें असें हें कुत्र्यासारखें जगभर भटकणें आतां सोडून दे! मी चेतनरूप आहे अशी तुला भाति झाली असेल, तर तिला रजा दे; कारण, ती तुझी भाति निखालस खोटी आहे. अरे शठा! चैतन्य आणि तूं याचीं स्वरूपें परस्पराहून अत्यंत भिन्न असल्यामुळे तुमचें ऐक्य हाणें कालत्रयीहि शक्य नाही. अरे दुष्टा! माझ्यामुळे देह जिवंत आहे असा तुला अहंकार झाला असेल, तर त्याचा त्याग कर. कारण, तो निःसंशय असत्य असून तो तुझ्या दुःखालाच कारण होईल. गाढ शोपेच्या स्थितीमध्ये अहंकाराचें अस्तित्व नसतां जर देह जिवंत असतो, तर तुझा अभिमान व्यर्थच ठरत नाही का? अरे चित्ता! अहंभावनेचा उदय होतांच कार्यकारणसमुदायाचा अधिष्ठाता मीच आहे असा तुला गर्व झाला असेल, तर तोहि अजिबात सोडून दे. कारण मूर्खा! खरें पाहूं गेलें तर तुला अस्तित्वच नाही. मग तूं विनाकारण धडपडतोस कां? संविद्रूपी चित् अनाद्यनंत असून तिच्या व्यतिरिक्त या जगांत कशालाहि सत्ता नाही. अशा स्थितीत अरे महामूर्खा! या देहामध्ये चित्त हे नांव धारण करणारा असा तूं आहेस तरी कोण? हे चित्ता! विषय भोगतांना 'मी मोक्ता आहे' व कार्य करतांना 'मी कर्ता आहे' अशा प्रकारची भावना तुला अमृताप्रमाणें गोड वाटत असेल; परंतु परिणामीं ती तुला विषाप्रमाणें दुःखदायकच होईल. असे असता अरे हतभाग्या चित्ता! तूं कर्तृत्वभावतृत्वाचा अभिमान व्यर्थ धारण कां करतोस? मूर्खा! इंद्रियगणांच्या जोरावर कर्तृत्वाच्या धर्मेडीत राहून तूं विनाकारण आपला उपहास करून घेऊं नकोस. तूं कर्ता नाहीस व भोक्ताहि

नाहीस; तर तू जड आहेस. अर्थात्, चिदा-
त्म्याच्या ओंजळीने पाणी पिणारा आहेस. वि-
षयमोगांचा तू कोण? आणि विषयमोग तरी
तुझे कोण लागतात? जड आणि मिथ्याभूत
अशा तुला जर सत्ताच नाही, तर तुला आस,
बंधू किंवा मित्र तरी कोठून असणार? जे जड
असते त्याला वस्तुतः अस्तित्वच नसतं, व तें
जरी सद्रूप भासलं तरी स्फटिकावर भासणाऱ्या
तांबड्या फुलांच्या प्रतिबिम्बाप्रमाणे वस्तुतः
असद्रूपच असतं. ज्ञातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व आणि
पूर्वापरविषयांचे अनुसंधान हे धर्म चैतन्यावांचून
इतर कोणाच्याहि ठिकाणी संभवत नाहीत.
आता 'मी प्रत्यगात्मा आहे,' अशीच जर
तुझी प्रामाणिक समजूत असेल, तर तू आत्म-
रूप आहेस असेच ठरत असल्यामुळे कर्तृत्व,
भोक्तृत्व, सत्, असत् इत्यादि दुःखदायक
विकल्प तुझ्या ठिकाणी असणे कालत्रयीहि संभ-
वत नाही. अर्थात् तू जडच आहेस. कर्तृत्व-
भोक्तृत्वादि धर्मांचा तू आपल्या ठिकाणी व्यर्थ
आरोप करून घेतलेला असल्यामुळे मी आतां
त्या धर्मांचे युक्तीने हळू हळू कसे निवारण
करतो तें पहा. वा चित्ता! तू स्वतः जड आहेस
याबद्दल मुळीच शंका नाही, मग तुझ्या
ठिकाणी कर्तृत्व कसे असणार? दगडाच्या
पुतळ्या नृत्य करतांना कधी कोणी पाहिल्या
आहेत कां? आतां काष्ठाच्या प्रतिमा मनुष्याने
हालविल्यामुळे नृत्य करतांना दिसत नाहीत
का? असे कदाचित् तू विचारशील, परंतु यावर
मी असे सांगतो की, तू म्हणतोस तें खरें आहे,
व त्याप्रमाणे तूहि जीवचैतन्याच्या बळावरच
जिवंत राहतोस, इच्छा करतोस, मारतोस व
इतर व्यवहार करतोस, परंतु या तुझ्या जीव-
नादि क्रियांचा फलभोक्ता चिदात्माच ठरतो.
अशा स्थितीत तू जीवनाकरितां विनाकारण
बांवाधांबां कां करतोस? तू चिदात्म्याच्या जो-

रावर खुशाल चिरकाल जिवंत रहा; परंतु
कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा मालक मात्र तू नव्हेस.
कारण, जे ज्याच्या शक्तीने केले जाते, ते
त्यानेच केल्यासारखे होते. कुन्हाड लांकूड तोड-
ताना दिसते, परंतु कुन्हाडीने लांकूड तोडलं
असे कोणीहि समजत नाही; तर ज्या मनु-
ष्याच्या शक्तीने लांकूड तोडले जाते, तोच
खरा लांकूड तोडणारा ठरतो. जे ज्याच्या श-
क्तीने मारले जाते ते त्यानेच मारले असे होते.
पुरुषाच्या शक्तीने तरवार पखाद्याचा वध करीत
असल्यामुळे तरवार धारण करणाऱ्या पुरुषाने
वध केला असे लोक म्हणतात; खुद्द तरवारीने
वध केला असे कोणीहि म्हणत नाहीत. जे
ज्याच्या शक्तीमुळे प्यायले जाते, ते त्यानेच
प्यायल्याप्रमाणे होते. मनुष्य भांड्याने पाणी
पितो, परंतु मनुष्य पाणी प्यायला
असेच समजले जाते, भांडे पाणी प्यायले असे
कोणी केव्हांच समजत नाही. याच न्यायाने
वा चित्ता! तू स्वभावतः अत्यंत जड असल्या-
मुळे तुझ्याकडे कोणत्याहि गोष्टीचे कर्तृत्व
येऊ शकत नाही, कारण, चिदात्मा आपल्या
संकल्पाने भोक्ता, भोग्य इत्यादि रूपे स्वप्ना-
तील स्थितीप्रमाणे धारण करीत असतो. तो
चिच्छक्तिसंपन्न आत्मा तुला निरंतर बोध
करीत असतो, कारण, उपदेश करण्याला योग्य
असे जे अज्ञानी अमृतात त्यांना ज्ञात्यांनी
शेकडों वेळां उपदेश करावा, हे सर्वथैव
युक्तच आहे. वा चित्ता! बोधैकरूप अशी
आत्मसत्ताच या लोकांत सर्वत्र स्फुरत असते.
त्या आत्मसत्तेने तुझ्या नामाचा आणि रूपाचा
अंगिकार केला असल्यामुळेच तुला अस्तित्व
प्राप्त झाले आहे. सारांश चित्ता! आत्मशक्ती-
पासून स्वतःच्या अज्ञानामुळे तुला चित्तरूप
प्राप्त झाले आहे. परंतु सूर्यमकाशामध्ये अस-
लेले बर्फ वितळून जाते, तद्वत् आत्मस्वरूपाच्या

ज्ञानामध्ये तू बिरून जातोस. यास्तव वा चित्ता ! तू मृत आहेस, मूढ आहेस व परमार्थ दृष्टीनें तुझे अस्तित्वच नाही. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे जन्मादि दुःखांना कारणीभूत होणारा असा चिदात्माचा अभ्यास तू आपणावर व्यर्थ करून घेऊ नकोस. एकाद्या गारोड्यानें उत्पन्न केलेल्या मायिक लतेप्रमाणे ही चित्ताची कल्पना मिथ्या असून विज्ञानमात्र असें ब्रह्मस्वरूपच या जगांत सर्वत्र विलास करित आहे ज्याप्रमाणे लाटा, तरंग इत्यादि रूपाने सद्ब्रह्मच विस्तारलेला असतो, त्याप्रमाणे मनुष्य देव व जगांतील इतर वस्तू यांच्या रूपाने चिच्छक्तीनें संपन्न असलेली ब्राह्मी मायाच विस्तार पावलेली आहे. वा मूढा चित्ता ! तू जर खरोखर चिन्मय असशील, तर परमात्म पदाहून तुझे स्वरूप भिन्न नाही, मग तू विनाकारण शोक का करतोस ? तें परमात्मपद सर्वव्यापी, सर्वगत आणि सर्वरूप असें आहे. वा चित्ता ! तें परमपद प्राप्त झालें असतां सर्वदां सर्व कांहीं प्राप्त झाल्यासारखेंच आहे वा चित्ता ! तू नाहीस, व ज्याला तू आपला देह म्हणून म्हणतोस तोहि नाही, तर महत् ब्रह्मच सर्वत्र स्फुरत असून त्या स्पंदराहत ब्रह्माच्या ठिकाणीच 'मी', 'तू' इत्यादियच्चयावत् आभास उत्पन्न होत असतात. अशा स्थितीत कोणी कोणाबद्दल दुःख करावयाचें ? वा चित्ता ! जर तू आत्मा असशील, तर आत्मा सर्वगत असून आत्म्याव्यतिरिक्त या जगांत कांहींच नाही. बरें जर तू आत्म्याहून भिन्न आणि जड असशील, तर तुला वस्तुतः अस्तित्वच नाही. हें सारें त्रैलोक्य आत्माच आहे, त्याव्यतिरिक्त दुसरे कांहींच नाही. तू आत्मा असशील तर तुझे नित्य अस्तित्व आहे, व तू आत्म्याहून भिन्न असशील, तर तुला परमार्थ दृष्टीनें अस्तित्वच नाही. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे 'हा मी'

'हें माझे बाल शरीर', 'हें माझे वृद्ध शरीर', 'हा माझा संसार', अशा कल्पना तू विनाकारण कां करतोस ? अनात्मवस्तूला कधी तरी वास्तविक सत्ता असते का ? सशाचें शिंग लागून आजपर्यंत कोणी मेलला आहे का ? अरे शठा ! छाया आणि प्रकाश यांच्याहून तिसरा एखादा प्रकार नसतो, त्याप्रमाणे चेतन आणि जड यांचाचून या जगांत तिसरी कल्पनाच संभवत नाही. सम्यक्ज्ञानदृष्टीच्या योगाने चित्तांतील चिदाभास आणि बाह्य जगांतील जडत्व ह्या दोन्ही दृष्टीं अविवेक सह अस्तंगत झाल्या असतां स्वसंवेद्य असें जे कांहीं अवशिष्ट राहतें, तें परब्रह्मच तुझे वास्तविक स्वरूप आहे. अरे मूढा ! अशा स्थितीत तुझ्या ठिकाणीं कर्तृत्व आणि भोक्तृत्व यांची वार्ताहि नाही. यास्तव आपल्या ठिकाणचा मूर्खपणा सोडून दे आणि आत्मज्ञानसंपन्न हो. आतां या ठिकाणीं तुझ्या मनांत कदाचित् शंका येईल कीं, 'मनानेच आत्म्याचें वारंवार दर्शन करून घ्यावें, (मनसैवानुदृष्टव्यं) 'मनानेच आत्म्याची प्राप्ति करून घ्यावी' (मनसैवेदमाप्तव्यं) 'या जगांत नानात्व मुळींच नाही' (नेह नानास्ति किंचन) इत्यादि श्रुतींमध्ये मन हें आत्मज्ञानाचें उपकरण म्हणजे साधन आहे असें वर्णन करण्यांत आलें असता आत्मा' हेंच माझे स्वरूप आहे असें तू कसें म्हणतोस ? तर या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, अज्ञ-दशेमध्ये मुमुक्षूना उपदेश करण्याकरितां चित्ताच्या किंवा मनाच्या योगाने आत्मा स्वात्मसाक्षात्काररूपी कार्य करून घेतो, असा अध्यात्मशास्त्र आणि सद्गुरू सिद्धान्त सांगत असतात, परंतु ज्ञानोपदेशाकरितां योजलेली ही युक्ति खरोखर कल्पितच आहे. चित्त हें अस-त्वरूप, जड, कर्तृत्वरहित आणि स्पंदशक्ति-रहित असून चैतन्यानें जागृत केल्यावांचून कांहीं एक करू शकत नाही. कर्त्याच्या अधि-

ष. नाव्यतिरिक्त नुसत्या उपकरणामध्ये कोण-
त्याहि प्रकारची शक्ति असत नाही. तोडणाऱ्या
पुरुषावाचून नुसत्या कुऱ्हाडीच्या अंगी कोठली
शक्ति आली आहे ? खड्गप्रहार करून एखादी
वस्तु छिन्नभिन्न करण्याची शक्ति पुरुषाच्या
ठिकाणी असते, जड अशा खड्गाच्या ठिकाणी
नसते. यास्तव वा चित्ता ! तू उपकरण आहेस
असें मानलें, तरी सुद्धा तुझ्या ठिकाणी कर्तृत्व
नाहीं. मग विनाकारण कर्तृत्वाभिमानाच्या भरीं
भरून दुःखाचा वाटेकरी कां होतोस ? मूर्खा !
दुसऱ्याकरितां व्यर्थ दुःख करणें तुझ्या-
सारख्या प्रकृतिपासून उत्पन्न झालेल्याला
मुळींच शोभत नाही. आतां ईश्वर
हा स्वतः मोहाला वश होऊन जीवस्वरूप
बनत असल्यामुळें जीवांना होणारीं दुःखें वास्त-
विक ईश्वरालाच होतात; यास्तव मी ईश्वरा-
करितां शोक करतो, असें कदाचित् तूं
म्हणशील, परंतु हें म्हणणें अगदीं व्यर्थ आहे.
तूं ईश्वराकरितां शोक करावास, हें सर्वथा
अनुचित आहे. जो तुझ्या स्वभावाचा असेल
त्याच्याकरितां तूं शोक केलास, तर तो
कदाचित् शोभेल, परंतु ईश्वर हा काहीं तुझ्या-
सारखा नाही; ईश्वरच्या स्वरूपाहून तुझे
स्वरूप अगदीं भिन्न आहे. या जगांत कोण-
तेंहि कर्म करून ईश्वराला काहीं प्राप्त करून
ध्यावयाचें नाही, व कोणतेंहि कर्म न केल्यानेंहि
त्याला काहीं कार्य साधावयाचें आहे, असें नाही.
अशा स्थितींत ईश्वराबद्दल शोक करण्याचें
तुला काय कारण आहे ? या शरीरसंघाताचा
अभिमान धारण करून मी आत्म्यावर उपकार
करीत आहे अशा गर्वानें तूं फुगून गेला अस-
शील, तर तो तुझा गर्व अगदीं निरर्थक असून
व तें तुझ्या मंदबुद्धीचें निदर्शक असून या
मंदबुद्धीच्या योगानें तूं आपल्याला विनाकारण
त्रास मात्र करून घेत आहेस. कारण शरीर-

संघाताच्या ठिकाणीं वास करणारे पंचप्राण,
इंद्रियें, मन व बुद्धि हीं अचेतन अस-
ल्यामुळें त्यांना विषयभोगांपासून यांकिंचित्हि
फायदा होत नाही. आतां सकल भोग-भोग-
णाऱ्या ईश्वरासाठीं मी ही सारी खटपट करीत
आहें असें जर तुझे म्हणणें असेल, तर तें
अगदींच व्यर्थ आहे. कारण, ईश्वर हा नित्य-
तृप्त असल्यामुळें जगांतील कोणत्याहि विषयांचा
उपभोग घेण्यासंबंधानें त्याच्या ठिकाणीं इच्छा
उत्पन्न होणेंच शक्य नाही.

सारांश, स्वयंप्रकाश, सर्वगत व एकमेवाद्वि-
तीय अशा चिदात्म्यानें हें त्रिभुवन व्यापलें
गलें असून या त्रैलोक्यांत त्या चिदात्म्यावाचून
दुसरी कल्पनाच संभवत नाही. अनेक रूपांनीं
नटणाऱ्या एका परिपूर्ण परमात्म्यानें आपल्या
उदरामध्ये अखिल ब्रह्मांडें कल्पनेनें निर्माण
केलेलीं असल्यामुळें त्या पूर्णाच्या ठिकाणीं
कोणत्या विषयासंबंधाची इच्छा उत्पन्न होणार !
तारुण्यमदानें उन्मत्त झालेल्या राणीला पाह-
तांच एखाद्या तरुणाचें मन क्षुब्ध होऊन जातें,
तद्वत् तुझ्यासारख्या मूर्खाच्या ठिकाणींच या
जगांतील विषय अवलोकन करण्यामुळें निरर्थक
क्षुब्धता उत्पन्न होते. वा सुंदरा ! तूं जेव्हा
आत्म्याशीं तादात्म्य पावतोस, तेव्हा तुझ्या
ठिकाणीं सर्व कर्तृत्व संभवतें; परंतु व्याप्रमाणें
फळ हें फुलापासून उत्पन्न झालेलें असलें, तरी
तें फुलापासून बहिर्मुख झालेलें असल्यामुळें तें
फुलाच्या सुगंधाचा उपभोग घेण्याला समर्थ
होत नाही, त्याचप्रमाणें तूं आत्म्यापासून उत्पन्न
झाला असलास, तरी आपल्या बहिर्मुख-
वृत्तीमुळें तूं आत्मसुखाचा उपभोग घेण्याला
समर्थ होत नाहीस. एका वस्तूची किंवा क्रियेची
दुसऱ्या वस्तूशीं अगर क्रियेशीं एकरूपता
हाणें, किंवा एकीचा दुसरीमध्ये अंतर्भाव होणें
हेंच त्यांच्या संबंधाचें खरें पर्यवमान असून

हीच स्थिति तुझ्यामाझ्यामध्ये झाली आहे. तू पूर्वी माझ्याहून म्हणजे आत्म्याहून भिन्न असल्यामुळे तू आतां माझ्याशीं एकरूप झाला आहेस, असें मी म्हणतो. ह्या तुझ्यामाझ्या एकरूपतेचें श्रेय तुझ्यामाझ्याकडे येऊं शकत नाही, कारण, तू अनेक विहित आणि निषिद्ध क्रिया करून सुखदुःखदशा उत्पन्न करण्यालाच कारणीभूत होतोस, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. शिवाय दुधासारख्या पूर्ण समानधर्मी पदार्थाची अथवा दूध आणि पाणी यांच्यासारख्या अर्धवट समानधर्मी पदार्थाची एकरूपता होऊं शकते; परस्परांहून अत्यंत भिन्न धर्मांनीं युक्त असलेल्या पदार्थांची एकरूपता होत असल्याचें त्रिभुवनांत कोठेंच दिसून येत नाही. आतां बाबर कदाचित् तू असें म्हणशील कीं, 'शब्दस्पर्शादि विरुद्ध धर्मांनीं युक्त असलेल्या सूक्ष्म पंचमहाभूतांचें पंचीकरणाच्या योगानें एकत्र मेलून होतें, त्याचप्रमाणें आत्म्याचें आणि माझे एकीकरण होण्याला काय हरकत आहे ?' तर याचें उत्तर असें आहे कीं, जगांतील प्रत्येक द्रव्य जरी पंचीकरणाच्या योगानें बनलेलें असतें, तरी द्रव्यामधील गुण हे केव्हांहि द्रव्याचाच आश्रय करून राहतात. परंतु द्रव्य आणि गुण हे परस्परविरुद्ध नसल्यामुळे त्यांचा संयोग होऊन दोहोंचेंहि अस्तित्व कायम राहूं शकतें. संवित् आणि तू यांच्या एकरूपतेची स्थिति मात्र अशी होऊं शकत नाही, कारण, संवित् व तू यांचे चेतनत्व व जडत्व हे धर्म अत्यंत विरोधी आहेत; तुझ्यापासून संवित् निराळी झाल्यास तुझ्या अस्तित्वावरच घाला पडणार, कारण, संवित्-शिवाय जडाची उत्पत्तिच संभवत नाही. बरें, तू संवित्हून निराळा झालास, तर आत्म्याशीं तुझा संबध येतांच तुझ्यावर नाशाचा प्रसंग आपोआपच ओढवणार. यास्तव वा चित्ता !

तू संवित्हून निराळा होऊं नकोस, अथवा संवित्चा म्हणजे अंतर्ज्ञानबुद्धीचा उदय होऊन तुझ्यासारख्या दुःखप्रद बुद्ध्याचा नाश झाला असतां निरतिशयानंदस्वरूपी चिदात्माच अवशिष्ट रहात असल्यामुळे तुझा नाश होणें हेच सर्वथा श्रेयस्कर आहे. यास्तव आत्म्याचें एकाग्रपणानें ध्यान करून तू नित्य समाधिस्थितीमध्ये राहून आत्मदर्शी हो. संविद्रूपाहून च्युत होऊन पाषाणाप्रमाणें जड असणारें मन, देह व इंदियें यांच्या ठिकाणीं संकल्पोन्मुख होणें हेंच दुःखप्रद आहे. आतां यावरहि कदाचित् तू असें म्हणशील कीं, 'मी स्वतः संकल्प करीत नाही; तर संकल्प करणें हा आत्म्याचा स्वभाव असल्यामुळे संकल्पाचें कर्तृत्व आत्म्याकडे आहे, माझ्याकडे नाही.' परंतु या तुझ्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. कारण वा चित्ता ! आत्म्याच्या ठिकाणीं वास्तविक कर्तृत्वभावना कोठून उत्पन्न होणार ? आकाशाचे ठिकाणीं कधी पुष्प उत्पन्न झालें आहे का ? ज्याप्रमाणें आकाशाला शरीर असणें संभवत नाही, त्याचप्रमाणें ज्याच्या ठिकाणचा कल्पनारूपी चिखल नष्ट झाला आहे आणि मनोनाश हेंच ज्याचें स्वरूप आहे, अशा आत्म्याचे ठिकाणीं कर्तृत्वभावाचा उदय होणें केव्हांहि संभवत नाही; तर ज्याप्रमाणें फेस, बुडबुडे यांच्या रूपानें समुद्राचें स्फुरत असतो, त्याचप्रमाणें भासमान होणाऱ्या जगांतील सर्व वस्तूंच्या रूपानें केवळ चिदात्माच स्फुरण पावत असतो. ज्याप्रमाणें समुद्रामध्ये जळजळीत निखारा असण्याचा कालत्रयी संभव नाही, त्याचप्रमाणें वा चित्ता ! तुझ्या कल्पनेमुळे या जगामध्ये नानाविधत्व भासमान होत असलें, तरी एकमेवाद्वितीय अशा चिदात्म्यामध्ये द्वैताची कल्पनाच मुळी संभवत नाही. एवंच, आत्मदेव हा कल्पना-रहित असून देह आणि मन हीं, जड आहेत,

बामुळें विवेकदृष्ट्या विचार केला असतो, 'हें निराळें', 'तें निराळें', 'हें शुभ' 'तें अशुभ,' इत्यादि कल्पना आकाशांतील सुवर्ण कल्पनेप्रमाणेंच मिथ्या होत. सारांश, संवेद्य-कल्पनेरहित असलेली संवित् हीच या जगाच्या रूपानें विस्तारली गेली आहे. अशा स्थितींत त्या संवित्मध्ये 'मी', 'तू', 'तो' इत्यादि कल्पमाना खरा अवकाश कोठून मिळणार ! अनाद्यनंत, रूपरहित, सर्वगत आणि अपार अशा चिदात्म्याचे ठिकाणी कल्पनेचा आरोप कोण करणार ! आकाशामध्ये श्रग्भेदासारखा एखादा प्रचंड ग्रंथ कोणी कधी लिहू शकेल का ! अखेरीस वा चित्ता ! मी तुला एवढेंच सांगतां कीं, नित्यस्वयंप्रकाश, सकल वस्तूंच्या आणि शब्दांच्या सारभूत, अत्यंत निर्मल व दशदिशांमध्ये भरून राहिलेल्या अशा चिदात्म्याचे ठिकाणी तूं स्वानुभवानें एकरूप होऊन गेल्यास, म्हणजे तुझ्या ठिकाणच्या सुखदुःखादि असत्कल्पना क्षीण होऊन जातील व मी पूर्वी अनेक सुखदुःखें भोगलीं आहेत, अशा सधेचा जो प्रत्यय तुला येतो, तो सत्य नसून केवळ मोह आहे, अशीच तुझी निःसंशय खात्री पटेल.

सर्ग ८३

—:०:—

१. जोपर्यंत चित्त आणि इंद्रियें यांचें अस्तित्व आहे, तोपर्यंत अनेक दोष व अनेक अनर्थ उत्पन्न होतात; व त्यांचा नाश झाला म्हणजे सर्वगुण आणि शौख्य यांची प्राप्ति होते.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! नंतर त्या पर्णकुटि-केमध्ये एकांतांत राहिलेल्या धैर्यवान् मुनिश्रेष्ठ वीतहव्याने आपल्या शुद्धबुद्धीच्यायोगानें इंद्रियगणाना पुढें वर्णन केल्याप्रमाणें सुंदर उपदेश केला. शमा ! वीतहव्याने आपल्या

इंद्रियगणांच्या हितासाठीं त्यांना केलेला उप-देश मी तुला आतां सांगत आहे, तरी तो उपदेश ऐकून वीतहव्याप्रमाणें तूहि ब्रह्म-भावना करून परमश्रेष्ठ आणि दुःखरहित अशा स्थितीप्रत जाऊन पोहोंच. वीतहव्य म्हणालाः—“ हे इंद्रियगणहो ! अविवेकामुळें आत्म्याहून भिन्नपणानें भासणारी तुमची सत्ता जिवंतपणीं अनेक अनर्थांना व दुःखांना आणि पुनःपुन्हां मृत्युनरकांच्या परंपरेलाच कारणी-भूत होते; यास्तव तुम्हीं आपल्या मिथ्या सरोची कल्पना अजिबात सोडून द्या. मीं नुक-त्याच केलेल्या आत्मतत्त्वोपदेशाच्या योगानें तुमची सत्ता निःसंशय अस्तंगत झाली आहे, असेंच मी मानतो. कारण, तुमची उत्पत्ति अज्ञानापासून होत असते, व आत्मोपदेशाच्या योगानें एकदां अज्ञान नष्ट झालें, म्हणजे तुम्हाला सत्ता प्राप्त होणें शक्यच नाहीं. अरे शुद्ध चित्ता ! तस झालेल्या सुवर्णाप्रमाणें आवाज करणाऱ्या अग्नीमध्ये लहान मुलें क्रीडा करूं लागलीं असतां त्यांचें अंग होरपळून गेल्याशिवाय रहात नाहीं, त्याचप्रमाणें तुझी स्वतंत्रपणानें असणारी सत्ता दुःखप्रद झाल्या-शिवाय रहात नाहीं. चित्ता ! आत्म्याहून भिन्न-पणानें तुझे अस्तित्व असल्यामुळें केवढात्या अनर्थपरंपरा ओढवतात, याच्याकडे नीट लक्ष दे. जोपर्यंत तुझे अस्तित्व आहे तोपर्यंत भ्रांत-जनरूपी जलांच्या लाटांनीं व्याप्त झालेल्या संसाररूपी नद्यांचे समुदाय कालरूपी समुद्रा-मध्ये एकराखे प्रविष्ट होत असतात. परस्पर-ांच्या अहंकारामुळें एकमेकांच्या नाशाविषयीं केल्या जाणाऱ्या चित्तनाच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या दुःखपंक्तिरूपी जलधारा कोठल्यातरी ठिकाणाहून एकराख्या कोसळत असतात. तसेंच हृदयाचा उच्छेद करण्याविषयीं उपश्रुत असलेली, एकराखा आक्रोश कराव-

यास लावणारी, क्रूर आणि अनंत अशी संपत्तिविपश्चिरी मर्यादारी पुनःपुन्हा निर्माण होत असते; व जिच्यावर कास (खोकला) व श्वास (दमा) रूपी भुंगे गुंजारव करीत आहेत, अशी शरीररूपी जीर्ण वृक्षावरील जरामरणरूपी मंजरी नेहेमी विकास पावते. मनो-स्थतरंगरूपी सर्पानीं वेष्टिलेल्या हृदयरूपी खांचे-मधील इंद्रियरूपी छिद्रांच्या द्वारामध्ये चिंता-रूपी कौळीण आपले जाळे पसरून त्याच्या-मध्ये संचार करीत असते. लोभरूपी विलासां-मध्ये दंग होऊन चिक्चिक् असा शब्द कर-णारा कामरूपी. पक्षी आपल्या सुखदुःखादि-द्वंद्वरूपी तीक्ष्ण चोंचीचे प्रहार करून शरीर-रूपी जीर्ण वृक्षावरील शांति, दांति, धर्म इत्यादि गुणसमूहरूपी फुले आणि फळे एक-सारखी तोडून टाकीत असतो. तसेंच अपवित्र, दुराचारी आणि कर्कश असा कामरूपी कोंबडा आपल्या पायांनी निरंतर उकरीत राहून मनामध्ये रागादिवासनांचे उकीर तयार करतो. ज्याप्रमाणे स्रशानामध्ये वेताळ अक्राळविक्राळ शब्द करीत असतो, त्याप्रमाणे मोहरूपी महा-भयंकर रात्रीमध्ये हृदयरूपी वृक्षावर बसलेले अज्ञानरूपी घुबड एकसारखे घुंकार करीत असते. हे इंद्रियगणहो ! तुम्ही जिवंत असतां रात्रीच्या वेळीं हडळी भयंकर शब्द करतात त्याप्रमाणे, या व आणखी किती तरी अशुभ संपत्ती आपला प्रताप गाजवितात. याच्या उलट प्रभातकाळी प्रकाशासह कमलिनी विकास पावतात, त्याप्रमाणे वा साधु चिंता ! तूं जिवंत नसलास म्हणजे सर्व शुभ संपत्ती विवेकासहित विलास करू लागतात. मोहरूपी अग्ने नार्हीशी झाल्यामुळे आणि रजोगुणरूपी धुराळा दूर उडून गेल्यामुळे हृदयरूपी आकाश स्वच्छ प्रकाशाच्या योगाने शोभायमान होऊ लागते. आकाशामध्ये एकत्र झालेले मेघ

ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या प्रवाहामुळे विभागले जाऊन पर्जन्यधारा पडण्याचे नंद होते, त्याच-प्रमाणे चिंताच्या विक्षेपालां कारणीभूत होणारे हृदयाकाशांतील विकल्पांचे ओघ निःशंकपणाने वहात नार्हीसे होतात. ज्याप्रमाणे एकाद्या उत्कृष्ट अशा पुष्पवृक्षाला मंजरी उत्पन्न होते, त्याच-प्रमाणे सर्वांना आत्मा देणारी शांत आणि पवित्र अशी सर्वभूतासंबंधाची मैत्री हृदयाचे ठिकाणी उत्पन्न होते. दंडाच्या योगाने करपून जाणाऱ्या कमलिनीप्रमाणे मृदांच्या ठिकाणी विद्या, कौशल्य वगैरे गुणांची योजना करणारी चिंता नष्ट होते; व क्षरदूतमध्ये आका-शांतील मेघ शांत होऊन सूर्यमंडलाचा उत्कृष्ट प्रकाश पडावा, त्याप्रमाणे हृदयांतील अज्ञानाचा क्षय झाला असतां त्या ठिकाणी ज्ञानाचा स्वच्छ प्रकाश पडतो. ज्याप्रमाणे वायु शांत झाला असतां समुद्र शांत होतो, त्याप्रमाणे अज्ञान नष्ट झाले असतां मनुष्याचे हृदय प्रसन्न, उदार, गंभीर, क्षोभरहित आणि वैषम्यहेतुरहित होऊन समतेच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचते. ज्याप्र-माणे आकाशामध्ये शांत असा चंद्र शोभाय-मान होतो, त्याप्रमाणे ब्रह्मरसाने परिपूर्ण आणि नित्य आनंदमय असा पुरुष (आत्मा) हृद-याकाशामध्ये शोभायमान होऊ लागतो. मनु-ष्याच्या ठिकाणी असलेल्या अज्ञानाचा पूर्ण क्षय झाला असतां त्याच्या आत्माकार वृत्ती पूर्ण विकास पावतात, व त्यामुळे अखिल चरा-चर आपल्या परमात्मास्वरूपाच्या एका अंशा-मध्ये स्थित झालेले आहे, असा अनुभव येऊन त्याचे शरीर ब्रह्मस्वरूपाच्या निरतिशयानंदामुळे ओतप्रोत भरून जाते. अर्थात्, तदनंतर आशापाश उत्पन्न करणाऱ्या प्राणांच्या योगाने तो केव्हाहि बद्ध होत नार्ही. ज्याप्रमाणे दावा-भीमध्ये पाने दग्ध झालेल्या वृक्षांना वर्षापासु प्राप्त होताच पुन्हा पालवी फुटते, त्याप्रमाणे

ज्यांचे संसार, जन्म आणि जराखूपी विस्तृत मार्ग ज्ञानरूपी अग्नीने नष्ट झालेले आहेत, अशा पुरुषांच्या ठिकाणी आरोग्य, पुष्टि, तुष्टि, उत्तम कांति वगैरे गुणसंपत्ती उदय पावतात; व असे आत्मवेत्ते पुरुष पुन्हा जन्ममरणाच्या फेऱ्यात न पडतां आत्मरूपी वृक्षाखाली कायमची विश्रान्ति पावतात. सारांश हे सर्वभक्षक चित्ता ! तुझ्या ठिकाणच्या सर्व आशा क्षीण होऊन तुझा स्वतःचा नाश झाला असता आत्मभावाने तुझे अस्तित्व व अनात्मभावाने तुझे नास्तित्व या दोन पक्षांपैकी ज्या पक्षाच अंगिकार केला असतां आपलें शाश्वत कल्याण होईल असें तुला वाटेल, त्या पक्षाचा तूं तत्काळ अंगिकार कर. बा मान्यश्रेष्ठा चित्ता ! आत्मभावाने स्थित होणें हेंच तुला श्रेयस्कर आहे असें माझे मत आहे. यास्तव आत्मभावान्यतिरिक्त आपलें अस्तित्व नाही, अशीच तूं आपल्या ठिकाणी निरंतर भावना कर व सुखी हो. कारण, आत्मरूप झाल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या आत्यंतिक सुखाचा त्याग करणें हा केवळ मूर्खपणा आहे. बा चित्ता ! सचेतन मन हेंच जर तुझे वास्तविक स्वरूप असतें, तर तुझा अत्यंत अभाव होण्याची इच्छा कोणी केली असती ? परंतु हे सुदूर चित्ता ! आत्मभावान्यतिरिक्त तुझे स्वतंत्रपणाने अस्तित्व नाही, ही गोष्ट केवळ मी आपल्या अनुभवावरून सांगतो असें नाही, तर श्रुतिशास्त्रांचाहि अनुभव असाच आहे असें मी तुला स्पष्टपणें बजावतो. यासाठी, आपल्या मिथ्या स्वरूपानेच मी जिवंत राहीन, अशा भावनेनें तूं आपल्या भ्रामक स्वरूपामध्ये सुख मानून राहूं नकोस. आरंभापासूनच तुझे स्वरूप मिथ्या आहे, व मधल्या स्थितीमध्येहि तुझे जे भ्रामक अस्तित्व भासतें, तें विचाराच्या योगाने आतां अजिबात नष्ट झालें आहे. बा साधो ! जोपर्यंत

मनुष्याच्या ठिकाणी अविचार आहे, तोपर्यंतच तुझे रूप सत्य भासतें. परंतु सम्यकरीत्या विचार केला असतां तुझे स्वरूप चिन्मात्र आणि विक्षेपवैषम्यरहित असेंच निरंतर स्थित आहे. ज्याप्रमाणें प्रकाशाच्या अभावामुळे अंधकार उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणें अविचारा-मुळे आत्मव्यतिरिक्त असें तुझे रूप भासमान हातें. परंतु प्रकाशाच्या योगाने अंधकार नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें विचाराच्या योगाने तसें तें मिथ्या स्वरूप आतां शांत झालें आहे. खूढा वेळपर्यंत तुझ्यासंबंधाने मी योग्य विचार केलेला नसल्यामुळे मित्रा तुझे स्वरूप सत्य आहे असा मला भ्रम झाला होता. ज्याप्रमाणें लहान मुलाच्या दुःखालाच कारणीभूत होणारा वेताळ त्याच्या भ्रमामुळे उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणें मोहामुळे पुष्ट झालेले तुझे स्वरूप सत्य आहे, असा भ्रम माझे ठिकाणी उत्पन्न झाला होता. वास्तविक चित्ताचा भाव आणि अभाव, तसेंच सुख आणि दुःख या द्वंद्वकल्पना सृष्टिनिर्माणकर्त्या ईश्वराच्या संकल्पामुळे उत्पन्न होतात; परंतु माझ्या ठिकाणी नित्य आत्मस्वरूपाचा उदय झाल्यामुळे ह्या विनाशी द्वंद्वकल्पना आतां अजिबात अस्तंगत झालेल्या आहेत. ज्या विवेकामुळे अविधेच्या योगाने भासमान होणारे चित्ताचे स्वरूप क्षीण होऊन माझ्या हृदयांत नित्य आणि अनाद्यनंत अशा आत्मस्वरूपाचा उदय झाला आहे, अशा त्या विवेकाला माझे शतशः नमस्कार असोत. हे क्षुद्र चित्ता ! विवेक आणि शास्त्रोपदेश यांच्या योगाने तुला अनेक वेळां बोध केल्यामुळे तूं आतां प्रबुद्ध झाला आहेस. पूर्वी तूं परमेश्वरच होतास व आतां तुझ्या ठिकाणची चित्ताता नाहीशी झाल्यामुळे तूं पूर्वी प्रमाणेंच परमेश्वर होऊन राहिला आहेस. सारांश, संपूर्ण वासनांपासून मुक्त होऊन ते

निःश्रेयसस्थितीप्रत जाऊन पोहोचल्यामुळे मंथरच बनला आहेस. ज्याची उत्पत्ति अवि-
वेकापासून होते, तोच विचाराने नाहीसा होतो.
प्रकाशाच्या अभावामुळे उत्पन्न झालेला अंध-
कार प्रकाशामुळे नष्ट होतो, त्याप्रमाणे वा चित्ता !
अविचागमुळे उत्पन्न झालेला तू विचागमुळे आतां
नष्ट झालास, हे अगदीं स्वाभाविक आहे. वा
साधो ! तुझी इच्छा नसताहि तू आतां विवे-
कारूढ झाला आहेस. आत्मभिन्न अशा तुझ्या
स्वरूपाचा सर्व बाजूंनी झालेला हा नाश तुझ्या
सुखालाच कारणीभूत झालेला आहे. यास्तव
सिद्धान्त आणि युक्ती यांच्या योगाने तुझे
स्वरूप आत्म्याहून वेगळे नाही असा मी
निर्णय केला आहे. हे इंद्रियेश्वरा चित्ता !
ज्याअर्थी तुझा अंत झाला आहे व तू आत्म-
स्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचला आहेस, त्याअर्थी
तुझे निरंतर कल्याण असो ! तू पूर्वी कधी
उत्पन्नच झालेला नव्हतास, साप्रतहि तू विद्य-
मान नाहीस व पुढेहि तू उत्पन्न होणार नाहीस.
यास्तव वा मना ! तुझे सर्वदां कल्याण असे.
मी सर्वतोपरी निर्वाणस्थितीप्रत जाऊन पोहो-
चलों आहे, शांत झालों आहे व संतापशून्य
झालों आहे, हे माझे मोठे भाग्यच म्हटलें
पाहिजे. मी आतां तुर्यरूपी स्वात्मपदाच्या
ठिकाणीं स्थित झालों आहे. या संसारामध्ये
असदृश अशा चित्ताची केव्हांच स्थिति नाही;
तर आत्म्यावाचून दुसरे कांहीहि विद्यमान नस-
ल्यामुळे तो आत्माच मी आहे. ज्याअर्थी
आत्म्यावाचून या जगांत दुसरे कांहीहि नाही,
त्याअर्थी शुद्ध चिदेकरस असा बोधरूप आत्मा,
अर्थात् मी सर्वदां सर्वत्र स्थित आहे. त्या
निर्मल चिदात्म्यामध्ये 'मी आत्मा आहे', ही
कल्पनासुद्धा संकुचित असल्यामुळे तिला तरी
अवकाश कोठून मिळणार ! यास्तव 'मी
आत्मा आहे' या द्वैतकल्पनेचाहि उच्चार न

करता ज्याप्रमाणें तरंग जलाशी नद्वेष होतो,
त्याप्रमाणें मी मौन धारण करून आत्म्या-
चिदात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं स्थित झालों आहे,
सांगश, सर्व तत्त्वेच्या वागण्या शांत झाले.
जडांगवर्जित, चेतनांशाच्या आश्रयान्निरिक्त
प्राणसंचारणशून्य व भेदभावरहित असून मी
आत्म्याशी समरस होऊन मनोव्यपारहित,
निरिच्छ, मुनिवृत्ति धारण करणाऱ्या शांत
शांतवृत्ति होऊन राहिलों आहे."

सर्ग ८४.

—:—

१. वीतहव्याचा समाधि व त्याच पुढीलच-
विवरामध्ये रहाणे. २. विद्याधरत्व, इत्यादि शिव-
गणत्व इत्यादि मानसभोगांचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! याप्रमाणें निर-
करून वासनारहित झालेला तो पूर्वी
विध्यपर्वतावरील आपल्या पर्णकुटीरामध्ये
मनाने समाधि लावून बसला. त्या समाधि-
वृत्तीचा स्पंद अजिवात बंद झाला व त्या
स्वात्मप्रकाशरूपी आनंदाच्या योगाने तो अ-
दिमत होता; तसेंच त्याचे मन अद्वैत
अस्तंगत झाल्यामुळे एखाद्या आनंद-
समुद्राप्रमाणें तो शोभायमान होत होता.
ज्याप्रमाणें एखादे लाकड जळून गेल्याने
त्यांतील अग्नीच्या ज्वाळाचा कणोळ प्रस-
क्रमानें शांत होतो, त्याचप्रमाणें या
प्राण आंतल्याआत शांत झाले तो अद्वैत
न्मीलित झाले होते आणि त्याच्या अद्वैत
पणानें अंतर्मुख झाली होती. त्या अद्वैत
ठिकाणीं एकाग्रतेनें अवलोकन करून तो अद्वैत
नेत्रांना अर्धवट उमललेल्या कमलाच्या कळ्याची
शोभा प्राप्त झाली होती. सांगश, इत्यादि
मस्तक आणि मान अगदी सरळ रेषेत ठेवून
बसलेला तो महाबुद्धिमान वीतहव्य मान

एखाद्या पर्वतांतील पाषाणामधून कोरून काढलेल्या प्रतिमेप्रमाणे किंवा चित्रांतील मूर्तीप्रमाणे अगदी निश्चल दिसत होता. अशा रीतीने विंध्यपर्वतावरील एका पाण्याच्या झऱ्याशेजारी असलेल्या त्या पर्णकुटीमध्ये तो वीतहव्य मुनि तीनशे वर्षे समाधि लावून बसला होता; परंतु इतका मोठा काल त्याला एका घटकेप्रमाणे गेला. त्या आत्मवेत्त्या मुनीला हा तीनशे वर्षांचा काल केव्हां उलटून गेला, त समजले-सुद्धा नाही. जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये ध्यान धरून बसलेल्या त्या मुनीने तेवढ्या अवधीमध्ये आपल्या शरीराचा त्याग केला नाही, किंवा तो समाधीमध्ये स्थित झाला असता मधांचा गडगडाट होऊन पर्जन्यधारांचा धो धो असा आवाज जरी होत असे, तरी तीनशे वर्षांच्या त्या दीर्घ कालामध्ये त्याच्या समाधीचे व्युत्थानहि कधी झाले नाही. त्या प्रदेशाच्या आसपास राहणारे सामंतराजे मृगयेकरिता विंध्य पर्वतावर संचार करीत असता सैरावैरा पळत सुटणाऱ्या त्याच्या हर्तांचा मोठमोठ्याने चित्कार ध्वनि चाललेला असून अरण्यांतील पक्षी आणि वानर यांच्या ओरडण्याचा गोंगाट चाललेला असे. तसेच त्या अरण्यांतील सिंह, व्याघ्र वगैरे हिंस्र पशूंच्या क्रोधयुक्त गर्जना, समीप वाहणाऱ्या ओढ्यांचा खळखळाट, विजाचा प्रचंड कडकडाट, मृगयेकरिता आलेल्या लोकांचा कोलाहल, उन्मत्त झालेल्या शरभाचे भीषण ध्वनी, भूकंपामुळे कोसळून पडलेले पर्वताचे कडे एकमेकांवर आपटून त्यामुळे होणारा भयंकर शब्द, अरण्यांतील वणव्यामध्ये जळणाऱ्या वृक्षांचे चट्चट आवाज, पर्वतांच्या शिखरांवरून वाहणाऱ्या पाण्याचे प्रवाह एकमेकांवर आपटून त्यामुळे होणारा प्रचंड ध्वनि, पर्वतांच्या कळ्यांवरून तुटून

ळण्यामुळे होणारे भीषण आवाज, जमिनीवरून वाहणाऱ्या गढूळ पाण्याच्या ओघांचा खळखळाट, इत्यादिकामुळे तसेच अग्नीच्या प्रखर तापाप्रमाणे अत्यंत उग्र अशा ग्रीष्मऋतुमधील सूर्यकिरणांच्या तापामुळे त्या महात्म्या वीतहव्य मुनीच्या समाधिस्थितीचा केव्हाहि भंग झाला नाही. ज्याप्रमाणे पाण्याच्या पृष्ठभागावर लहरी संचार करतात, त्याप्रमाणे कित्येक वर्षाकाल निघून गेल्यानंतर कांहीं दिवसांनी पावसाळ्यामध्ये वाहणाऱ्या जलप्रवाहामुळे त्या गिरिकंदरामध्ये चिखलाचे थरांवर थर सांचत जाऊन त्यामध्ये तो वीतहव्य मुनि गाडला गेला. संकटांनी परिपूर्ण अशा त्या गुहेमध्ये तो वीतहव्य मुनि समाधि लावून बसला असता ज्याप्रमाणे पर्वतामध्ये एखादी शिला स्तून बसावी, त्याप्रमाणे त्या मुनीचे खांदे चिखलामध्ये स्तून गेले. अशा स्थितीत तीनशे वर्षे उलटून गेल्यानंतर पृथ्वीच्या उदरामध्ये स्तून गेलेला तो धैर्यशाली वीतहव्य मुनि अखेरीस समाधि व्युत्थान पावून देहभानावर आला. ज्याचा प्राणवृत्तिरूपी स्पंद अत्यंत सूक्ष्म झालेला होता, व ज्याच्या प्राणवायूचे अभिसरण बंद पडले होते अशा त्या मुनीचा पृथ्वीच्या उदरामध्ये अडकलेला देह लिंगदेहामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या संवितमुळे रक्षण केला गेला. पुढे देहभानावर आल्यानंतर मनोरूपाने असलेली त्याची जीवसंवित हृदयामध्येच स्थूलरूप धारण करून विचित्र अनुभव घेऊ लागली. कैलासपर्वतावरील सुंदर अरण्यांमध्ये कंदंबवृक्षाच्या तळाखाली त्याने शंभर वर्षे जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये घालविली. पुढे आणखी शंभर वर्षे त्याने विषाधर या नात्याने आनंदाने कंठली व देव आणि चारण यांना वंध असलेल्या इंद्रपदाचा त्याने पांच युगपर्यंत

खात्री पडणाऱ्या मोठमोठ्या पाषाणांच्या आद-उपभोग घेतला.

श्रीरामः—वीतहव्य मुनीनें इंद्रत्वादि पदांचा प्रातिभासिक स्थितीमध्ये जो अनुभव घेतला, त्यामध्ये देश, काल इत्यादि नियतिक्रमाचा नियम आणि अनियम अशा दोन्ही गोष्टी कशा उत्पन्न झाल्या ? देशकालादिकांचा क्रम बदलणे कोणालाहि शक्य नसतां त्या वीतहव्य मुनीला आपल्या हृदयामध्ये अल्पकालांत दीर्घ कालाचा, तसेंच हृदयाच्या लहानशा जागेमध्ये स्वर्ग, कैलास इत्यादि विस्तीर्ण प्रदेशांचा अनुभव कसा आला ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! सर्वात्मिक अशी ही चिच्छक्ति ज्या ज्या ठिकाणीं उदित होते, त्या त्या ठिकाणीं ती आपल्या परिच्छिन्न भावनेनें अल्पकालामध्ये तसतसा अनुभव घेते. ज्यावेळीं ज्या ठिकाणीं बुद्धीमध्ये जसा जसा नियम स्थित झालेला असतो, त्यावेळीं त्या ठिकाणीं बुद्धि आत्म्याशीं तन्मय झालेली असल्यामुळे तिच्या देशकालादि नियमांचा तसतसा अनुभव येतो. यामुळे निर्वासन अशा वीतहव्यमुनीनें आपल्या हृदयाकाशामध्ये स्वप्नस्थितीप्रमाणें आपल्या संकल्पानुसार भिन्न भिन्न स्थिति अवलोकन केली. परंतु ज्ञानरूपी अग्नीमध्ये ज्यांची वासना दग्ध झालेली आहे, अशा सम्यक्ज्ञानसंपन्न पुरुषांची वासना ही खरी वासनाच नव्हे. कारण उघडच आहे कीं, भाजलेल्या बीजामध्ये खरें बीजत्व कधीं तरी असू शकतें का ? त्या वीतहव्यमुनीनें एक कल्पपर्यंत भगवान् चंद्रमौली शंकराच्या गणांचें अधिपत्य केलें व तेवढ्या वेळामध्ये तो सर्व विद्यांमध्ये निपुण आणि त्रिकालज्ञ झाला. सारांश, ज्याच्या ठिकाणीं जो संस्कार दृढ झालेला असतो, त्या प्रारब्धसंस्कारानुरूप तो तसातसा अनुभव घेत असतो, व त्या वीतहव्यमुनीनें हि जें विचित्र भोग भोगले, तेहि जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये राहूनच भोगले.

श्रीरामः—मुनिश्रेष्ठा ! असें असेल तर जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये रहाणाऱ्या त्या वीतहव्यमुनीसारख्या तत्त्ववेत्त्या पुरुषाच्या ठिकाणीं सुद्धा बंधमोक्षादि दृष्टी असतात, असेंच म्हणण्याला काय हरकत आहे ?

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! निरभ्र आकाशाप्रमाणें निर्मल आणि शांत असणारे हें विश्व जीवन्मुक्तांना सगळेंच ब्रह्मस्वरूपच दिसत असतें; मग त्यांच्या ठिकाणीं बंधमोक्षादि दृष्टी कोठून असणार ? या चिदाकाशामध्ये ज्या ज्या ठिकाणीं जशी जशी भावना केली जाते, त्या त्या ठिकाणीं तें तसतशा रूपानें विस्तार पावून अनुभवास येतें. परंतु राघवा ! ईश्वराच्या संकल्पामुळे जरी हीं जगें उत्पन्न झालेली आहेत व होणारी आहेत, तरी तो सर्वात्मक असल्यामुळे हीं जगें त्याला ब्रह्मरूपच दिसतात. पृथ्वीच्या उदरामध्ये राहणाऱ्या ज्या वीतहव्यमुनीनें आपल्या हृदयाकाशांतील मिथ्या व अत्यंत विस्तीर्ण अशा असंख्य जगतांपैकीं एका जगामध्ये इंद्रपदाचा अनुभव घेतला, तोच सांप्रतकाळीं 'दीन' देशांत राजा झाला असून तो ह्याक्षणीं या अरण्यामध्ये मृगया करण्याकरितां आला आहे. तो वीतहव्यमुनि ब्रह्मदेवाच्या पद्मकल्पामध्ये शिवगणांचा अधिपति झाला होता. त्या स्थितीमध्ये असतां कैलासवनांतील कुंजामध्ये त्याचा जो क्रीडाहंस होता, तोच क्रीडाहंस सांप्रत दाशेंद्रनामक निषादांचा राजा झाला, व हाच राजा सौराष्ट्र मंडळांतील बहुलपादप नांवाच्या गांवामध्ये सध्यां आंध्राचा राजा होऊन राहिला आहे.

श्रीरामः—भगवन् ! वीतहव्याची ती सृष्टि मानसिक होती, मग तिच्यातील इंद्र, हंस वगैरे देहांचे आतिमात्र आकार सचेतन कसे झाले ?

वसिष्ठः—राघवा ! वीतहव्याची ती मानसिक सृष्टि जर आतिमात्र होती, तर आप.

ल्याः तरी भासमान होणारे हें जग व त्यांनील एकांचे आकार सत्य आहेत, असें कसें बरे म्हणता येईल ? वा रामा ! आपल्याला भासमान होणारे हें जग वस्तुतः चिन्मात्र असून तें सत्य आहे असें जें आपल्याला वाटतें, तो फेवळ आपल्या मनाचा भ्रम आहे. याच न्यायानें वीतहव्याचें जगसुद्धां वास्तविक चिन्मात्र अगून, त्याचें सत्यत्वहि मनोमात्र आणि भ्रमकच होतें. वास्तविक वीतहव्याचें जग काय किंवा आपल्याला भासमान होणारें दृश्य जग काय, मुळीच सत्य नसून खरें तम आहे. या जगाच्या रूपानें ब्रह्मच भासमान होणारें आहे. आज विद्यमान असलेलें, पूर्वी अस्तित्व गेलेलें व पुढें होणारें हें दृश्य किंवा वीतहव्याचें जग आत्मरूपच आहे. रामा ! अशा रीतीनें हें सारें दृश्य जग ब्रह्मरूपच आहे असें जेपर्यंत पक्कें ज्ञान झालें नाहीं, तोपर्यंत सत्य आणि परम अशा चिदाकाशाचें ज्ञान झालें नाहीं, असेंच म्हणावें लागतें. व्याप्रमाणें मग्न्याच्या ठिकाणचें पाणी (तरंगरूपी) उत्पत्ति आणि वृद्धि यांच्या रूपानें विलास करीत असतें, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळें हें मनच या दृश्य जगाच्या रूपानें विलास करीत असतें, अशाः ठिकाणीं स्थित असलेल्या चिदाकाशानें आपल्या स्वभावानुरूप चित्त आणि मन ही नावे धारण केली आहेत. मनाच्या उत्पत्तीची स्फुरणामुळेच हें दृश्य जग विस्तारलें गेलें आहे, परंतु परमार्थानें हें दृश्य जग मुळीच विस्तार पावले नाहीं.

सर्ग ८५.

—:३:—

१. विंगडगणांच्या शरीरामध्ये प्रवेश करून वीतहव्यानें केलेला आपल्या शरीराचा उद्धार.

श्रीरामः—मगवन् ! पृथ्वीच्या विवरामध्ये स्थित असलेल्या आपल्या देहाचा वीतहव्य-मुनीनें त्या विवरांतून उद्धार केला किंवा नाहीं ? कला असल्यास कसा केला ? तसेंच तो मुनि ब्रह्मस्थितीप्रत जाऊन पोहोचला की नाहीं ? व पोहोचला असल्यास त्या ब्राह्मी स्थितीप्रत तो जाऊन कसा पोहोचला ?

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! पूर्वी वर्णन केल्या प्रमाणें तीनशें वर्षे उलटून गेल्यानंतर वीतहव्य संज्ञक मन समाधिस्थितीमध्ये अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार बनून शिवगणांचें आधिपत्य करीत असत. एकदां चिदात्म्याच्या ध्यानस्थितीमध्ये आपले पूर्वीचे सर्व जन्म अवलोकन करावे, अशी इच्छा स्वाभाविकपणेंच त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली. व त्याबरोबर त्यानें आपले पूर्वीचे कित्येक नष्ट झालेले व कित्येक अस्तित्वांत असलेले असे सर्व देह अवलोकन केले. विद्यमान असलेल्या देहांपैकी पृथ्वीच्या उदरामध्ये अडकून पडलेल्या आपल्या देहाची स्थिति अवलोकन करतांच त्या देहाचा पृथ्वीच्या विवरांतून उद्धार करावा, अशी इच्छा यदच्छेनें त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली. नंतर त्यानें आपल्या त्या देहाकडे सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें, त्या वेळीं एखाद्या चिखलांतील किड्याप्रमाणें आपला वीतहव्यनामक देह पृथ्वीच्या उदरामध्ये जसडून गेला आहे, पावसाळ्यांतील पाण्याच्या ओघाबरोबर वाहून आलेल्या चिखलाचा त्या शरीरा-भोंवतीं वेढा पडलेला असून त्या चिखलामध्ये आपलें शरीर अधोमुख होऊन पडलें आहे आणि त्याच्यावर यथेच्छ गवत वाडलेलें आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. अशा रीतीनें

पृथ्वीच्या उदरामध्ये अडकून गेलेल्या आपल्या देहाची ती विपन्न अवस्था पाहून महातेजस्वी वीतहव्यमुनि परमज्ञानाने युक्त असलेल्या विवेकबुद्धीच्या योगाने पुन्हां विचार करू लागला. तो म्हणाला:—‘हें माझे शरीर पृथ्वीच्या उदरामध्ये सर्व बाजूंनी अडकून गेलें असून त्यातील प्राणवायूचा संचार अजिबात थांबला आहे; यामुळे हें शरीर पृथ्वीच्या बाहेर काढण्याची माझ्या अंगांत यत्किंचित्हि शक्ति राहिलेली नाही. यास्तव मी आतां ताबडतोब सूर्याच्या देहांत प्रवेश करतो, म्हणजे त्याचा पिंगलनामक गण त्याच्या आज्ञेवरून माझ्या या पूर्वदेहाचा पृथ्वीच्या उदरांतून उद्धार करील. अथवा मला या देहाला घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ? मी सध्यांच्या या देहामध्येच सुखाने विदेहमुक्त स्थितीप्रत जाऊन पोहोचें. विवरामध्ये रूतलेल्या या देहाचा उद्धार करून त्याच्यामध्ये लीला करण्यापासून मला आतां कोणता पुरुषार्थ साधावयाचा आहे ? ’ महामते रामा ! अशा रीतीने विचार करून तो क्षणभर स्वस्थ बसला, परंतु लगेच तो पुन्हां विचार करू लागला. तो म्हणाला:— या भूतलावर प्रारब्धानें प्राप्त झालेल्या देहाचा बुद्धिपुरुःसर त्याग करणें किंवा त्याचा आश्रय करणें या दोहोंपैकीं माझ्या दृष्टीनें कोणतीच गोष्ट ग्राह्य किंवा उपेक्षणीय नाही. देहाचा याग करणें किंवा त्याचा आश्रय करणें या दोहोंची किंमत माझ्या मते सारखीच आहे. यास्तव जोंपर्यंत हा देह धुळीस मिळाला नाही, तोंपर्यंत याच देहांत राहून मी कांहीं काल या जगांत विहार करीन. पिंगलानें माझ्या देहाचा उद्धार करावा म्हणून, प्रतिबिंबानें आरशामध्ये प्रवेश करावा त्याप्रमाणें, मी आतां आकाशस्थ सूर्याच्या देहामध्ये प्रवेश करतो म्हणजे झालें !’ असा विचार करून वायूनें भात्यातील पोकळी-

मध्ये प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें त्या मुनीनें वायुरूप धारण करून भगवान् सूर्यनारायणाच्या हृदयामध्ये प्रवेश केला, त्यावेळीं आपल्या हृदयामध्ये प्रविष्ट झालेल्या त्या मुनिनायकाला अवलोकन करून भगवान् सूर्यानेंहि आपल्या उदार बुद्धीच्या योगानें त्या मुनीच्या पूर्वापर-संबंधाचा आणि त्याच्या हातून व्हावयाच्या कार्याचा विचार केला. नंतर भगवान् सूर्यानें विंध्यपर्वतावरील भूगर्भामध्ये रूतलेला, पाषाण व गवत यांनीं आच्छादित झालेला आणि अगदीं मल्ल झालेला त्या मुनीचा देह अवलोकन केला. पुढें त्याचा स्वदेहोद्धाराविषयीचा हेतु लक्षांत आणून पृथ्वीच्या विवरामध्ये गतप्राण होऊन अडकलेले त्याचें कलेवर बाहेर काढण्या-विषयी त्यानें आपल्या अप्रभार्गी चालणाऱ्या पिंगलनामक गणाला आज्ञा केली. त्यावेळीं वीतहव्यमुनीच्या त्या लिंगदेह धारण करणाऱ्या वायुरूप संवित्कलेनें लगेच भगवान् सूर्यनारायणाला भक्तियुक्त अंतःकरणानें प्रणाम केला. नंतर सूर्याची संमति घेऊन वीतहव्यमुनीच्या इच्छेप्रमाणें विंध्यपर्वतावरील विवराकडे जाणाऱ्या पिंगलनामक गणाच्या शरीरामध्ये वीतहव्यानें मोठ्या सन्मानानें प्रवेश केला. पुढें सूर्याच्या आज्ञेनें निघालेला तो पिंगल गण आकाशांतून निघाला, तो तत्काळ लताकुंज व हत्तींचा संचार यांच्यामुळे शोभायमान होणाऱ्या व वर्षाकालांतील उन्मत्त अभर्नी युक्त अशा आकाशाप्रमाणें भासणाऱ्या त्या विंध्यपर्वतावरील अरण्यांत जाऊन पोहोचला. नंतर त्याप्रमाणें एखादा सारस पक्षी आपल्या नखांनीं एखाद्या कमलाचा देंठ चिखलांतून उकळून काढतो, त्याप्रमाणें पिंगलानें आपल्या नखांच्या योगानें तें पृथ्वीचें विवर उकळून त्यांतून वीतहव्याचें कलेवर बाहेर काढलें. तदनंतर आकाशांत संचार करणाऱ्या पक्ष्यानें आपल्या घरव्यामध्ये

सर्ग ८६

—:—

प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें पिंगलाच्या शरीरामध्य-
 असलेलें वीतहव्यमुनीचें लिंगशरीर आपल्या
 पूर्वीच्या स्थूलदेहामध्यें प्रविष्ट झालें. नंतर आका-
 शसंचारी पिंगल आणि पृथ्वीच्या उदरांतून
 नुकताच बाहेर आलेला वीतहव्यमुनी अशा
 दोघांनीं परस्परांना प्रेमपुरःसर वंदन केलें आणि
 तेजाचे जणुं निधीच असं ते दांघेजण आप-
 आपल्या कार्याविषयीं तत्पर झाले. पिंगलगण
 आकाशात निघून गेला आणि वीतहव्यमुनि
 ज्ञान करण्याकरितां स्वच्छ अशा सरोवराकडे
 निघून गेला. तें सरोवर नक्षत्राप्रमाणें चमक-
 णाच्या कुमुदांच्या योगानें आणि निरनिराळ्या
 रंगांच्या सूर्यकिरणांमुळें शोभणाऱ्या आकाशा-
 प्रमाणें फारच रमणीय दिसत होतें. ज्याप्रमाणें
 एकाद्या हत्तीच्या छाव्यानें चिखल असलेल्या
 पाण्याच्या डोहात यथेच्छ लीला करून नंतर
 सरोवरांत प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें त्या मुनीनें
 विकसित कमलांच्या यांगानें शोभणाऱ्या त्या
 सरोवरामध्यें स्नान केलें. स्नानानंतर त्या मुनीनें
 जप करून भगवान् सूर्यनारायणाची मोठ्या
 भक्तीनें पूजा केली. नंतर पूर्वाप्रमाणें मननादि
 व्यवहार करण्यास समर्थ असलेलें तें आपलें
 पुरीचें शरीर प्राप्त झाल्यामुळें वीतहव्यमुनीला
 अतिशय आनंद झाला. सारांश, अशा रीतीनें
 बुद्धीची समता, पराशान्ति, सर्वभूतांसंबंधानें मित्र-
 म न, सत्प्रज्ञा, आनंदवृत्ति, ईश्वरी कृपा व त्यामुळें
 प्राप्त हांणारं ऐश्वर्य, इत्यादि गुणांनीं युक्त
 असलेला तो मुनि विषयासक्तिरहित अशा
 अंतःकरणानें विध्यपर्वतावरील सरोवराच्या कांठीं
 फक्त एकच दिवस समाधिविरहित स्थितीमध्ये
 सुखानें राहिला.

१. वीतहव्याचा पुन्हां सहा दिवस समाधि.
 २. वीतहव्याचा जीवन्मुक्तस्थिति व आत्यंतिक
 समाधि

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! अशा रीतीनें तो
 दिवस संपल्यानंतर वीतहव्यमुनीनें पुन्हां
 समाधीचा अभ्यास करण्यासाठीं विध्यपर्वता-
 वरील पूर्वपरिचित अशा एका विस्तृत गुहेमध्ये
 प्रवेश केला. या जगासंबंधानें सारासारविचार
 करणारा तो मुनि त्या गुहेंत बसून आत्म्याचें
 अनुसंधान न सोडतां मनानें विचार करूं
 लागला. तो म्हणालाः—मी आपल्या इंद्रिय-
 गणांना विचारानें बाधित करून टाकलेच आहे;
 तरी आतां त्यासंबंधानें पुन्हां विचार करण्यांत
 कांहीं अर्थ नाहीं. एखादी सुकुमार लता तोडून
 टाकावी, त्याचप्रमाणें या जगाच्या सत्या-
 सत्यतेसंबंधाची कल्पना मी अजिबात तोडून
 टाकली असून आपलें शरीर, मस्तक आणि
 मान एका रेषेत धारण करून व आसनबद्ध
 होत्साता सर्व जगाचा मनानें त्याग केल्यानंतर
 अवशिष्ट राहणाऱ्या साक्षिभूत चिन्मात्रस्वरू-
 पाचा दृढ अवलंब करून मी आतां एखाद्या
 पर्वतशिखराप्रमाणें स्थिर होतो. जिवंत असूनहि
 अज्ञदृष्ट्या मेल्याप्रमाणें असणारा व मेलिला
 असून तत्त्वदृष्ट्या जिवंत असणारा, तसेंच
 अंतःकरणानें शुद्ध बनून समभावाला प्राप्त
 झालेला मी आतां चिन्मात्राच्या ठिकाणीं सम-
 रस होऊन राहतों. स्वरूपदृष्ट्या जागा असून
 निद्रित मनुष्याप्रमाणें द्वैताचें अवलोकन न कर-
 णारा व निद्रित असूनहि स्वरूपानुभवांमुळें
 जागा असलेला मी सर्व हालचाल बंद करून
 या शरीराचा अंत होईपर्यंत स्थूल, सूक्ष्म आणि
 कारण यांच्या पलीकडे असलेल्या तुर्यपदाचा
 अवलंब करून राहणार. मी या एकांतस्थितीं

लौकिकदृष्ट्या एखाद्या पाषाणासारखा अचल होऊन राहिलो आहे; परंतु अंतर्गामी सर्वत्र स्थित असणाऱ्या शुद्धसत्त्वप्रधान अशा सत्ता-सामान्यरूपी ब्रह्मामध्ये निर्वेधपणाने गडून राहणार. 'याप्रमाणे विचार करून तो वातहव्य-मुनि पुन्हा सहा दिवसपर्यंत ध्यानस्थ होऊन बसला; व एखादा वाटसरू प्रवास करता करता वाटेत क्षणभर विश्रांति घेतल्यानंतर जागा होतो, त्याप्रमाणे सातव्या दिवशी तो मुनि ध्यान विसर्जन करून पुन्हा सावध झाला. पुढे तो महातपस्वी वातहव्यमुनि व्युत्थानानंतरहि समाधिस्थितीमध्ये अखंड राहू लागला, व अशा रीतीने त्याने जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये या जगांत चिरकाल विहार केला. जीवन्मुक्तस्थितीमध्ये असतां जगांतील कोणत्याहि वस्तूचे तो गुणदृष्टीने अभिनेदन करीत नसे, किंवा दोषदृष्टीने निंदा करीत नसे. तसेच त्याला कधी हर्ष होत नसे व उद्वेगहि होत नसे. या जगांत कोठेहि संचार करीत असता किंवा एखाद्या ठिकाणी रहात असतां त्याच्या हृदयामध्ये सत्तासामान्यस्थिति सदैव जागृत असे. या वेळी त्याचे मन निर्विषयस्थितीप्रत जाऊन पोहोचले होते. मात्र केवळ विनोदासाठी तो आपल्या मनात येणेंप्रमाणे विचार करी:—'विषयभोगांचे सामर्थ्य क्षीण झालेल्या मना ! हे इंद्रियांच्या राजा ! तू शांत झाल्यामुळे तुला आता कशा तऱ्हेचे सुख आणि आनंद होऊ आहे ते पाहिलेसना ? हे चंचलामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या मना ! तू आपल्या ठिकाणच्या चंचलतेचा परित्याग करून यापुढे या वैराग्य-दशेचा निरंतर अवलंब करून राहणेच योग्य आहे. अरे हुताश आणि नामशेष झालेल्या इंद्रियरूपी चोरांनी ! हा आत्मा इतःपर तुमचा नव्हे आणि तुम्हीहि आत्म्याचे कोणी नाही. आत्म्याचा आणि तुमचा आतां कांहीं एक

संबंध उरलेला नसल्यामुळे तुम्ही आतां काय-मचे नष्ट व्हा. तुमच्या सर्व आशा मी निष्फल करून टाकल्या आहेत. आश्रयरहित झालेले तुम्ही आतां माझ्यावर सत्ता गाजविण्याला असमर्थ आहां. रज्जूची विस्मृति झाल्यामुळे सर्पाचा भ्रम उत्पन्न व्हावा, त्याचप्रमाणे आत्म-तत्त्वाची विस्मृति झाल्यामुळे आम्हीच आत्मा होऊं, अशी तुमच्या ठिकाणी नसतीच भावना उत्पन्न झाली होती, परंतु आत्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेली अनात्मतेची भावना व अनात्म-वस्तूच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेली आत्मभावना केवळ अविचारामुळे उत्पन्न झाली होती, पण ती आता विचाराने नष्ट झाली आहे. खरे पहातां तुम्ही निराळ, आणि तुमचा अभिमान बाळगणारे आम्ही निराळे, अद्वितीय असे ब्रह्म निराळे आणि प्राणवायूच्या आश्रयामुळे उत्पन्न होणारा कर्तृत्वभावना निराळी; तसेच विषयाचे ग्रहण करणारे मन निराळे आणि त्याचा उपभाग घेणारा चिदाभास निराळा. अशी वस्तुस्थिति असता यात वास्तविक दोष कोणाचा आणि कसला ? अर्थात् कोणाचाच नाही. अरण्यापासून लाकडे उत्पन्न होतात, लाकडांना बाधणाऱ्या दोऱ्या कळकाच्या साली-पासून उत्पन्न होतात, लाकडे तांडण्याची कुऱ्हाड, वाकस वगैरे हत्यारं लोखंडापासून उत्पन्न होतात, ती घडविण्यावर लोहार आपले पोट भरतो, व लाकडे तासणारा सुतार आपल्या पोटासाठी लाकडे तासतो. सारांश, आत्म्याच्या मायाशक्तीपासून उत्पन्न झालेली भिन्न भिन्न पदार्थांची सामुग्री, आणि त्याप्रमाणेच निर-निराळ्या क्रिया व उपकरणे यांच्या योगाने बनणारा घराचा उत्तम आकार केवळ काकतालीय न्यायाने बनत असतो. त्याचप्रमाणे आत्म्याच्या ठिकाणी स्थित असलेल्या अनिर्वचनीय माया-शक्तीमुळे दर्शनश्रवणादि क्रिया करण्यास समर्थ

असलेली चंचल ज्ञानेन्द्रियें उदित हातात, परंतु बापासून कोणाची व कोणती हानि होणार ! अर्थात् कोणाचीच नाही. माझ्या हृदयांतील अविद्यारूपी विस्पृति अजिबात नष्ट झालेली असून त्या ठिकाणी आतां आत्मबोधाचा स्वच्छ प्रकाश पडलेला आहे. यामुळे जें मुळचेंच सत् होतें तें सद्रूप बनलें आहे व जें असत् होतें तें असद्रूप ठरलें आहे. सारांश, जें क्षत म्हणजे विकृत होतें, तें क्षीण झालें व जें त्रिकालीं अबाधित होतें, तें अखेरीस कायम राहिलें आहे. '

येणेंप्रमाणें विचार करून तो महातपस्वी भगवान् वीतहव्यमुनि या जगांत पुष्कळ वर्षे-पर्यंत राहिला. ज्यामध्ये स्थित झालें असता सकळ चित्तेचा नायनाट होतो आणि मनुष्य पुनर्जन्माच्या संकटांतून कायमचा मुक्त होतो व जेथें मूढतेला यत्किंत्तुहि अवकाश उरत नाही, अशा पूर्णानंदमय आणि स्वप्रकाशरूप आत्मपदामध्ये तो सदासर्वदा स्थिर होऊन राहिला होता. ज्या ज्या वेळीं त्याच्या मनांत जगांतील विचित्र पदार्थांच्या दर्शनामुळे मिथ्या भांति उत्पन्न होई, त्या त्या वेळीं तिच्या निवारणासाठीं तो ध्यानाभ्यासाचा अवलंब करी, व अशा क्रमामुळे त्याचें चित्त नेहमीं आत्मानंदामध्ये निमग्न होऊन राहिलें. ज्या ज्या वेळीं प्रारब्धभोगांच्या योगानें त्याच्या मनांत विषयासंबंधाची त्याअबुद्धि उत्पन्न होई, त्या त्या वेळीं त्या भावनांचा निरास करून टाकीत असल्यामुळे वीतहव्यमुनीचें मन विषयांची इच्छा व अनिच्छा यांच्या अतीत होऊन जाई. अखेरीस त्याच्या जन्मकर्माचा क्षय होऊन जेव्हां त्याला विदेहकैवल्याची स्थिति प्राप्त होण्याची वेळ येऊन ठेपली, तेव्हां देहादि प्रातिभासिक संसाराचा कायमचा त्याग करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या ब्रह्मरसाचा अखंड उपभोग

घेण्याची त्याच्या ठिकाणी तीव्र उत्कंठा उत्पन्न झाली व तीमुळे या मिथ्या जग-ज्वालाचा कायमचा त्याग करून त्याचा पुन्हां संसर्ग होऊं नये, म्हणून त्यानें सद्भाद्रीवरील एका सुंदर गुह्यमध्ये प्रवेश केला. त्या ठिकाणी जाऊन त्याने पश्चासन घातलें व मनांतल्या मनांत विचार करण्याला सुरवात केली. तो म्हणाला:—' हे विषयप्रीते ! तूं प्रेमरहित हो. वा विषयद्वेषा ! तूं हि द्वेषरहित हो. तुम्ही दोघांनीं आजपर्यंत मला किती दिवस खेळवलेत ? हे भोगानों ! ज्याप्रमाणें एकाच लहान मुलाच्या पुढें खेळणीं टाकून त्याचें मनोरंजन करण्यांत येतें, त्याप्रमाणें तुम्ही माझे कोट्यवधि जन्मामध्ये मनोरंजन केलेंत तुम्हांला आतां माझे नमस्कार असोत ! मला आतां प्राप्त झालेल्या या श्रेष्ठ आणि परमपवित्र अशा निर्वाणपदवीचें ज्या विषयसुखानें विसरण पाडलें होतें, त्या विषयसुखालाहि माझे शतशः नमस्कार असोत. हे दुःखा ! तूं मला अत्यंत संताप दिल्यामुळेच मीं आत्म्याचा मोठ्या आदरांन शोध केला. यास्तव या आत्ममार्गाचा तूंच मला उपदेश केलास, असें समजून मी तुला वारंवार नमस्कार करतो. तुझ्या प्रसादानेंच मला ही शीतल अशी ब्रह्मपदवी प्राप्त झाली. यासाठीं तुझे नांव जरी दुःख आहे, तरी तूं सुखप्रद आहेस हें जाणून मी तुला नमस्कार करतो. हे देहा ! तूं या संसारातील अत्यंत असारभूत असें तत्त्व आहेस, तरी तुला मित्र समजून मी तुझ्या कल्याणाची इच्छा करतो. तुझा माझा कायमचा वियांग होणार असून मी आतां आपल्या स्वस्थानाप्रत जातो. तुझा माझा वियोग व्हावा हें अगदीं स्वाभाविकच आहे. या जगांतील प्राणी स्वार्थलोलुप बनून आपल्या आप्तेष्टांचा आणि मित्रांचा अन्नाच रीतीनें त्याग करीत असतात.

हे देहरूपी मित्रा ! तुझा माझा शेंकडो जन्मांचा ऋणानुबंध असताहि मी तुला आतां सोडून जात आहे, परंतु यांत मी कोणताच अपराध करीत नाही; कारण आत्मज्ञानाच्या योगाने तूच आपला क्षय करून घेतला आहेस. आत्मज्ञानामुळे आपला नाश होणार ही गोष्ट तुला माहीत असल्यामुळे तू आपण होऊन आपला नाश करून घेतलास, असेच म्हणावे लागते. अर्थ. तू वा देहा ! आत्मनाशाचा हा प्रसंग तू आपणावर स्वतःच ओढवून घेतलास; तुझा दुसऱ्या कोणी नाश केला असे म्हणतां येणार नाही. माते तूष्णे ! मी आतां निर्वाणस्थिती-प्रत जाऊन पोहोचलों, म्हणजे तू एकाकी, दीन आणि शुष्क होऊन जाशील. परंतु मी तुला नोडून जातो याबद्दल तू दुःख करीत बसू नकोस. भगवन् कामा ! तुझ्यावर विजय संपादन करण्यासाठीं मी जे वैराग्यादि उपाय योजिले, त्या अपराधापासून झालेल्या माझ्या दोषाबद्दल मला क्षमा कर; व मी आतां परमात्मस्वरूपाशीं कायमचा तद्रूप होत आहे, तरी मला चांगला शुभशकून दाखव. हे तूष्णारूपी माते ! तुझा फारा दिवसांनीं परंतु कायमचा वियोग होत आहे व तोहि तुझ्या सहवासरूपी दोषामुळेच होत आहे, यास्तव तुला माझा अखेरचा नमस्कार असो. हे पुण्यरूपी देवा ! तुलाहि माझा नमस्कार असो, कारण, पूर्वी तूच मला नरकांतून बाहेर काढून स्वर्गामध्ये पाठविलेस. निषिद्धाचरणरूपी जमिनीमध्ये उत्पन्न झालेल्या नरकरूपी मोठाल्या शाखा धारण करणाऱ्या आणि यातनांरूपी पुण्यभाराने ओथंबलेल्या पापरूपी वृक्षा ! तुलाहि माझा नमस्कार असो. ज्याच्या सहवासांमुळे मी पुष्कळ काळपावेतो नानाविध नीच योनी भोगल्या व जो आजपासून अदृश्य व्हावयांचा आहे, अशा त्या मोहरूपी आत्म्याला माझा

नमस्कार असो. करकर आवाज करणाऱ्या कळकांच्या मिषाने मधुर भाषण करणाऱ्या, गलितपर्णरूपी वस्त्र परिधान करणाऱ्या आणि समाधीच्या स्थितीमध्ये माझी मैत्रीण होऊन राहिलेल्या गुहारूपी तापसीलाहि माझा नमस्कार असो. हे तपसिनी गुहे ! या संसाराचा मार्ग आक्रमण करतां करतां खिन्न झालेल्या मला धीर देण्याला तूच कारणीभूत झालीस. या संसारांतील सर्व संकटाच्या योगाने खिन्न होऊन समाधीला विघ्न करणाऱ्या सर्व दोषापासून मी दूर पळून जात असतां माझ्या मनाला पूर्ण विश्रान्तिसुख देणारी तू माझ्या स्वऱ्या कळकळीची व माझ्यावर अत्यंत प्रेम करणारी मैत्रीण झाली होतीस, व यामुळे सर्व शोकाचा परिहार करण्यासाठीं मी फक्त तुझाच आश्रय केला. हे दंडकाष्टा ! अरण्यांतील हिंस पशू, सर्प वगैरे घातुक प्राण्याकडून आणल्या जाणाऱ्या संकटांमध्ये, मार्गांतील खांचखळ्यांमध्ये आणि लताकुंजांनीं युक्त असलेल्या प्रदेशामध्ये संचार करीत असतां माझ्या हाताला आश्रय देऊन संभळून नेणाऱ्या व वृद्धादस्थे मधील एकुलत्या एक मित्रा ! तुला माझा नमस्कार असो. हे तुच्छ देहा ! हाडांचा पिंजरा, रक्त, मांस, आंतर्दी वगैरे सामग्रीसह तू आतां आपला रस्ता धर. तुझ्यावरील मळ, घाम वगैरेच्या योगाने उत्पन्न होणाऱ्या दुर्गंधीला व तन्निवारणार्थ कराव्या लागणाऱ्या स्नानादि उपायांनाहि माझे नमस्कार असोत. तसेंच भोजनशयनादि सर्व व्यवहारांना आणि त्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या व्यापारांनाहि माझे नमस्कार असोत. हे पंचमणहो ! तुम्हीं तर माझ्याबरोबर नेहेमी असणारे व माझे फारा दिवसांचे जिवलग खेडी आहां, तेव्हां इतर मित्रांबरोबर तुम्हांलाहि माझे नमस्कार असोत. मी आतां तुम्हांला सोडून जात आहे; तरी

तुमचें कल्याण असो. मीं तुमच्या बरोबर विचित्र अशा अनेक जन्मांमध्ये पर्वतावरील लताकुंजांत विश्रांति घेतली, निरनिराळ्या लोकांत संचार केला, अनेकविध सिद्धक्षेत्रांत क्रीडा केली, अनेक पर्वतांवर यथेच्छ विहार केला, नानाविध कार्यविलासांत गढून गेलों व नानाविध मार्गांतून प्रवास केला. हे पंचप्राण-रूपी मित्रांनो ! या जगद्रूपी कोशामध्ये मी तुमच्यासहवर्तमान जें केले नाही, हरण केले नाही, जें दिलें नाही, ज्याचा मनानें अवलंब केला नाही अशी एकहि गोष्ट नाही किंवा ज्या ठिकाणीं गेलों नाही असें एकहि स्थळ नाही. आतां तुम्हांला जिकडे जावेंसें वाटेला निकडे जा; व प्रिय मित्रांनो ! मीहि आतां आपल्या इष्टस्थळीं जातो. या संसारांतील सर्व पदार्थांच्या संग्रहाचें पर्यवमान नाशा-मध्ये होतें, सर्व प्रकारच्या उन्नतीचें पर्यवसान अव्ययगतीमध्ये होतें व सर्व संयोग अखेरीस वियोगपरिणामीच होतात ! अर्थात् तुमचा व माझा आतां वियोग व्हावा, यांत काहींच आश्चर्य नाही. माझ्या नेत्रांतील हा प्रकाश आतां सूर्यमंडळांत प्रविष्ट होवो, सुगंधापासून प्राप्त होणाऱ्या आनंदाचें ग्रहण करणारें हे घ्राणेंद्रिय वन्यपुष्पांना उत्पन्न करणाऱ्या गंधवती पृथ्वीत लीन होवो, माझा हा प्राणवायु त्याच्या स्पंदासहवर्तमान वायूंत मिळून जावो, माझ्या कर्णेंद्रियांतील शब्द-श्रवणशक्ति आकाशाच्या उदरांत प्रविष्ट होवो व माझ्या जिह्वेच्या ठिकाणीं असलेली रस-ग्रहण शक्ति चंद्रमंडळांत समाविष्ट होवो. सारांश, मंदरपर्वत काढून घेतल्यानंतर क्षीर-समुद्र शांत व्हावा, सूर्य अस्तास गेल्यानंतर दिवस समाप्त व्हावा, शरदृतु संपताच आकाशातील मेघ लीन व्हावा किंवा कल्पांतकाळीं सर्व सृष्टि आपल्या उपादानकारणाशी

एकरूप व्हावी, इंधन संपताच अग्नि विस्फुट जावा किंवा तेल संपताच दिव्याचा प्रकाश शांत व्हावा, त्याप्रमाणें दीर्घस्वरानें प्रणवाचा उच्चार केल्यानंतर मी आपलें मनन बंद करू आपल्या परमात्मस्वरूपी कायमचा रममाण होईन. ज्याच्या अखिल कार्यपरंपरा न झाल्या आहेत, जो सर्व दृश्याच्या जती जाऊन पोहोचला आहे, व ज्याच्या प्रणवांचाराची ब्रह्मरंध्रामध्ये शांति झाली आतां असा मी सकल मोहरूपी मलाचा निराश्रयामुळें अत्यंत स्वच्छ अशा ब्रह्मस्वरूपाभि-स्थित झालों आहे.

सर्ग ८७.

—:३:—

१. वीतहव्य ज्या क्रमानें प्रणवाचा आश्रय करून विदेहमुक्तीस प्राप्त झाला तो क्रम.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! वीतहव्य पुढें सार्वांतल्याप्रमाणें दीर्घ व उच्च स्वरानें प्रणवाचा उच्चार करित मननाची शांति होणें, एषणेची शांति हो या क्रमानें सहाव्या व सातव्या भूमिकेस प्राप्त झाला आणि अंतःकरणांत ब्रह्माला पोहोचला. अबरादि मात्रा व विश्वादि पाद यांच्या भेदानें प्राचाचें स्मरण करणारा मुनि वीतहव्य अध्वारें व अपवाद या उपायानें शुद्ध व अव्यय स्वर पास प्राप्त झाला. या जगांतील संकल्पानें कल्पिलेल्या सर्व बाह्य स्थूल व अत्यंत सूक्ष्म भागांचा त्याग करून तो चिंतामणीप्रमाणगदीं अक्षुब्धचित्त स्वरूपांतच स्थित होऊ राहिला. पौर्णिमेचा पूर्णचंद्र जसा असत

१. मांडूक्योपनिषदांत अ, उ व मू या प्राचाच्या मात्रा व विश्व, तैजस्य, प्राज्ञ हे आत्म्यापाद आहेत, त्यांचें क्रमानें ऐक्य मानून प्रणवा उपसना केली असतां मात्रा व पाद शून्य गुरं ब्रह्माची प्राप्ति होते, असें जागितलें आहे.

देव-दैत्यांनीं मंथन बंद केल्यावर मंदर पर्वत जसा स्थिर राहतो, कुंभाराच्या घरातील फिरणारें चाक बंद केलें असतां तें जसे निश्चल राहतें, सर्व लाटा थांबल्यावर सागर जसा शांत होतो, तसा तो स्थिर झाला. आकाशातील तेजःपुंज व तमःपुंज शांत झाले आहेत, सूर्य, चंद्र, नक्षत्रे लोपलीं आहेत, धुकें, अभ्र व धूळही निघून गेली आहे, असें सर्वगामी आकाश जसें शरदृतुंत स्वच्छ असतें तसा जो अत्यंत स्वच्छ झाला आहे असा तो वीतहव्य, वायु जसा गंधाचा त्याग करतो त्याप्रमाणें, प्रणवाचा शेवटचा भाग दीर्घ स्वराच्या बारीक तंतूनें उच्चार करता करता इंद्रियें व तन्मात्रा यांच्या समूहाला सोडता झाला. त्यानंतर उजाडलें असतां सर्व दिशांमध्ये पसरलेलें तम-अंधकार जसा लोपतो किंवा ज्ञानी कोपाचा लेशही चित्तांत राहू देत नाही त्याप्रमाणें सर्व प्रकारच्या अज्ञानाचा त्यानें त्याग केला. पण तमाला बालवितांच त्याच्या चित्तांत तेज प्रकट झालें, पण तेंही अनात्मरूप असल्यामुळे एक अर्धा निमिषभरच विचार करून वीतहव्यानें त्याचाहि त्याग केला. त्यामुळे तो स्वतः तमही नाही व प्रकाशही नाही, असा कांहीं विलक्षण स्वरूपाचा झाला. पण त्याला तीच तमःप्रकाश-रहित अवस्था प्राप्त झाली असतां-तो तन्मय झाला असतां हाही एक बंध आहे, हें माझे स्वरूप नव्हे, असा विचार करून त्याच्या कल्पनेला कारण होणारे जे थोडेंसेही मनोरूपां तृण तें त्यानें तत्काल खुडून टाकलें. त्यानंतर हे राखबा ! वायु जसा आपली स्पंदशक्ति टाकतो त्याप्रमाणें प्राप्त झालेल्या त्या शांत प्रकाशस्वरूपाचाही फारच थोड्या कालांत तो प्रभु वीतहव्य त्याग करता झाला. तें प्रकाशरूप निवाऱ्याच्या जागीं ठेवलेल्या प्रदीपाच्या ज्योतीप्रमाणें जरी निश्चल होतें व नुकल्याच जन्मास आलेल्या प्रभुस पद आहे,

बालकाच्या ज्ञानाप्रमाणें निर्विषय होतें तरी ' माझे हें स्वरूप आहे ' अशी कल्पना होणें, हेंही विषयज्ञान आहे, असें जाणून त्यानें त्या कल्पनेचाही तत्काल त्याग केला. वायु जसा आपली चलनशक्ति सोडतो त्याप्रमाणें तो चित्तीचेत्यदशा सोडून स्वस्थ झाला. नंतर सत्तामात्रस्वरूप पश्यन्तीर्षदास प्राप्त होऊन व कारणात्मक प्रसुप्तपदाचा आश्रय करून तो निश्चल पर्वताप्रमाणें राहिला. पुढें तो समर्थ वीतहव्य त्याच कारणतत्त्वरूप सुषुप्ताकारानें पुनः पुनः स्थित होऊन, अभ्यासानें त्या अवस्थेंतही स्थैर्य प्राप्त झालें असतां तुर्यस्वरूपास प्राप्त झाला. त्या अवस्थेंत तो निरानन्द असूनही सानन्द होता, म्ह० विषयानन्दरहित असला तरी स्वरूपानंदानें युक्त होता. तो स्वरूपानें सतही होता व स्वातिरिक्त सत्ताशून्य असल्यामुळे असतही होता. तो ' कांहीं आहे ' असेंही म्हणतां येत नव्हतें व ' कांहीं नाही ' असेंही म्हणणें शक्य नव्हतें. तर उल्लादिकांना अंधकारच जसा प्रकाश भासतो त्याप्रमाणें त्याला कांहीं नसणें-सर्व विषयांचा अभाव हाच प्रकाश होता. तें त्याचें स्वरूप विषयाच्या अभावीं अचिन्मय, पण स्वतः चिन्मयच होतें. बृहदारण्यकादि उपनिषदांतून ' नेति नेति ' असें म्हणून सर्व विषयांच्या बाधांच्या अवधित्वानें ज्याचा उपदेश केला आहे, तेंच तें त्याचें स्वरूप होतें. वीतहव्य अशा स्वरूपाचा झाल्यामुळे तो वाणांचाही अविषय झाला, म्हणजे, शब्दांनीं ज्याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाही, असा तो झाला. वीतहव्य अत्यंत सम,

१. केवळ साक्षस्वरूपानें राहणें, हेंच पश्यती-पद असून तेंच आकाशादि सर्व द्वैताचा बाध झाल्यावर अवशिष्ट राहणारें कारणतत्त्व आहे. वास्तव तद्रूपाने अवस्थित होणें, हेंच सुषुप्त किंवा

व्यापक, परम पवित्र, सर्व पदार्थांच्या आंत रहाणारे, पण असंगत्तामुळे सर्व पदार्थांहून अगदी विलक्षण असें पद झाला. ज्या निर्मल पदाला शून्यवादी माध्यमिक, बौद्ध शून्य म्हणतात, ब्रह्मवेत्ते श्रेष्ठ ब्रह्म म्हणतात, विज्ञानवादी बौद्ध विज्ञानमात्र म्हणतात, सांख्यशास्त्र पुरुष म्हणतात, योगवादी ईश्वर म्हणतात, शैवांचा जो शिव, कालज्ञ ज्योतिर्वेत्त्यांचा जो काल, आत्म्याला जाणणाऱ्या अनुभवी विद्वानांचा जो आत्मा, स्थिर अत्माच नाही तर क्षणिक विज्ञानाचा प्रवाह हाच आत्मा आहे, असें म्हणणाऱ्या निरात्मवदी बौद्धांचे जें नैरात्म्य, चित्ही तत्त्व नव्हे व अचित्ही तत्त्व नव्हे, तर चित् व अचित् यांच्यामधील एक अशून्यरूप असें अनिर्वचनीय तत्त्व आहे, असें मानणाऱ्या माध्यमिकांचे जें मध्य आणि जें जीवन्मुक्तांचे सर्व परिपूर्ण ते तो झाला. जें सर्व शास्त्रांचा सिद्धान्त, जें सर्वांच्या हृदयमध्यें अनुगत असलेलें, जें सर्व, सर्वगत, सर्व पदार्थांचें तत्त्वस्वरूप जें सत् तेच हा बीतहृद्य होऊन राहिला. जें अत्यंत निष्क्रिय-क्रियारहित, जें सूर्व-चंद्रादि तेजांचेंही प्रकाशक या रूपानें अनुभवाला येनें व जें केवळ स्वानुभवरूप तेच सर्वांना प्रसिद्ध असलेलें सत् बीतहृद्य झाला. जें स्वरूपतः एक असूनही उपाधिभेदमुळे अनेक झालेले, जें स्वतः निरंजन, निर्लेप असूनही चित्ताच्या कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखित्व-दुःखित्वादि धर्ममुळे सांजन-संलेपसें झालेले, जें पूर्ण अपरिच्छिन्न असूनही उपाधीमुळे अपूर्ण-परिच्छिन्नसें झालेले सत्, तेच हा मुनि होऊन राहिला. सारांश हे राघवा ! तो बीतहृद्य वर सांगितलेल्या क्रमानें मुक्तांच्या दृष्टीनें आकृशस्वरूपाहूनही ज्याची स्थिति निर्मल आहे, असा होत्साता अज, अजर, अनादि, एक, अमळ, व निष्कळ सद्गुणरूप होऊन

राहिला आणि वर जीवाच्या दृष्टीनें क्षणांत ईश्वर होत्साता आपल्या कार्याच्या योगानें अनेक व सकल होऊन राहिला.

सर्ग ८८

—:॥:—

१. बीतहृद्य मुक्त झाला असता त्याच्या प्राणांचा हृदयात उपसंहार, देह अगदीं सुकून जावे व इंद्रियांचा त्यांच्या कारणांत लय.

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! वर सांगितलेल्या प्रमाणें बीतहृद्याच्या मनाचा अत्यंत नाश झाला, तेव्हां तो संसाराच्या सीमेला पोहोचला, दुःखसागरांतून पार झाला व स्वस्वरूपांतच क्षम पावला. तो तसा शांत झाला असता, अत्यंत निर्वाण पावला असता, पाण्याचा येव जसा सागरांत एकरूप होऊन जातो त्याप्रमाणें तो स्वस्वरूपांत तद्रूप झाला असता त्याचा देह संदरहित होऊन तसाच निष्कल राहिला. त्यामुळे हेमंत ऋतूत कमल जसें न्हाण होतें त्याप्रमाणें त्याचा देह आंतून बिरस-रसरहित होऊन न्हाण झाला. तेव्हां पक्ष्याप्रमाणें आचरण करणारे त्याचे प्राण गोफणींतून सुटलेल्या दगडांप्रमाणें, देहरूपी वृक्षातील आपापले नाही-स्थान सोडून हृदयरूप धरट्यामध्ये आले. नंतर देहातील प्राणादि सर्व भूतकायें पृथिव्यादि महाभूतांतच एकरूप होऊन राहिलीं. आई-बापांच्या वीर्यापसून झालेला हाडा-मांसाचा सांपळ्य असा हा देह मात्र वनांतील मूमीवर राहिला. त्याच्या शरीरांतील चित्कला-चिदाभास चित्सागरांत-आपल्या व्यापक ब्रह्मस्वरूपांत मिळून गेली. शरीरांतील त्वचा, रक्त, मांस इत्यादि धातु आपल्या कारणांत मिळून गेले. सारांश मुनि उपशम पावला असता सर्व आपल्या प्राणा स्वस्वरूपांत जोन जावे. हे

राघवा ! ही मी तुला वीतहव्यचा अनेक विचारानीं शोभणारी विश्रांति-निर्वाणस्थिति सांगितली. तू या स्थितीचें आपल्या बुद्धीनें विवेचन कर. अशा प्रकारच्या रम्य व आत्म-विचारानें दीप्त झालेल्या बुद्धीनें तत्त्वाला जाणून त्याचें सार घे; व त्याप्रमाणें वाग. राघवा ! ऊठ. हे रामा ! मीं हें जें तुला सर्व वर्णन करून सांगितलें, आतां जें सांगत आहे व यापुढेही जें सांगेन तें सर्व त्रिकालदर्शी व चिरकाल जिवंत राहणाऱ्या मीं स्वतः पाहिलें आहे, त्याचा विचार केला आहे व अनुभवही घेतला आहे. यास्तव हे महाबुद्धिमाना, या शुद्धदृष्टीचा आश्रय करून श्रेष्ठ ज्ञान संपादन कर. आत्म-साक्षात्काररूप श्रेष्ठ ज्ञानानेंच मुक्ति मिळते. मनुष्य ज्ञानानेंच दुःखराहित्यास प्राप्त होतो, ज्ञानानेंच अज्ञानाचा सर्वथा क्षय होतो व ज्ञानानेंच परा सिद्धि मिळते. हे रामा ! दुसऱ्या काणत्याही उपायानें मनुष्य खरा कृतार्थ होत नाही. वीतहव्यमुनीनें ज्ञानानेंच सर्व आशांना सर्व बाजूनीं तोडून सर्व संस्कारांसह चित्तरूपी पर्वताला फोडून टाकलें. ती वीतहव्यरूप संविद् आपल्या हृदयांत हृदयोपलक्षित ब्रह्मांत या आमच्या जगालाच आपल्या संकल्पित जगाच्या रूपानें पाहती झाली. आमच्या इंद्रियांचा विषय होणारा वीतहव्य आमचे मनोमात्र आहे. कारण आमचें मनच 'मी' असें, 'तू' असें व 'हें' सर्व जगत 'असें' भासतें. तेव्हां हें त्या मनाहून अन्य आहे व हें अनन्य आहे, असें कसे म्हणता येईल ? असो. त्या विवेकी वीतहव्याला परमार्थाचा बोध झाला, त्याचे राग-द्वेषादि दोष क्षीण झाले. अविद्या, काम, कर्म इत्यादि सर्व मल व इंद्रियांचे विकार यांच्या संसर्गापासून तो अगदी दूर झाला; आणि श्रवणादि उपयांनीं दीर्घ काल चिंतन करून संपादन केलेले स्वस्वरूपभूत

अमल व असंख्य-मोक्षपद त्याला प्राप्त झालें आणि त्यामुळें तो शोकरहित झाला.

सर्ग ८९

—:—

१. मोहरहित विद्वानांना आकाशगमनादि सिद्धींची इच्छा नसते. २. वीतहव्याच्या कविला आपदादिकाना स्पर्शही करवला नाही.

श्रीवसिष्ठः—हे राघवा ! वीतहव्याप्रमाणें तू आत्मज्ञ हो, आणि सर्वदा राग, भय व उद्वेग यांनीं रहित होऊन रहा. वीतहव्यमुनि शोकरहित होत्याता मोठ्या आनंदानें तीस सहस्र वर्षे जसा विहार करीत राहिला तसा तूहि विहार कर. हे राजपुत्रा ! दुसरेही महा बुद्धिमन् मुनि जेय ब्रह्माला जाणून आपल्या स्थळीं जसे राहिले तसा तूहि ज्ञानी होऊन आपल्या राष्ट्रांत रहा. हे पराक्रमी रामा ! आत्मा सर्वव्यापी असूनही सुख व दुःख यांच्या संबंधांनीं केव्हांही सुखी व दुःखी होत नाही, मग तू वृक्षा छोक कां करतोस ? या भूमीवर पुष्कळ ज्ञानी विहार करीत असतात; पण त्यांतील कोणीहि तुझ्याप्रमाणें दुःखाच्या आधीन होत नाहीत. रामा, तू स्वरूपी स्थित हो. मनापासून सर्वांचा त्याग कर. सन्न हो. सुखी हो. कारण तू सर्वव्यापी आहेस; तू आत्माच आहेस. तुला पुनर्बन्ध नाही. सिंह जसे मोरांच्या अधीन होऊन रहात नाहीत त्याप्रमाणें कोणतेही जीवन्मुक्त हर्ष व शोक या विकारसंख्या अधीन तुझ्यासारखे होत नाहीत.

श्रीरामः—अगवन्, शरत्कालीं जसा एकाएकी मेघ उठावा तसा याच प्रसंगानें माझ्या मनांत असा संशय उत्पन्न झाला आहे. अहो आत्मज्ञानी पुरुषांतील श्रेष्ठा ! जीवन्मुक्तांच्या शरीरामध्यें आकाशांतून गमन करणें इत्यादि शक्ति येथें कसा दिसत नाहीत ?

श्रीवासिष्ठ—हे रघुकुलश्रेष्ठा ! अकाशातून गमन करणे, इत्यादि ज्या सिद्धि आहेत त्या पदार्थांच्या सत्त्वशक्ति आहेत, असे प्रमाणानीं ज्ञात होत नाही, तर हे रामा ! आकाशगमनादि जे हे सर्व शिष्यांजाल दिसत आहे, तो वस्तु-स्वभाव आहे—म्हणजे निरनिराळ्या योनीत उत्पन्न झालेल्या देहाचा स्वभाव आहे. त्यामुळेच मशकादि क्षुद्र देहांमध्येही आकाशगमनादि दिसते, पण आत्मवेत्त्यांना त्यांची आकाक्षांच नसते. राख ! आत्म्याला न जाणणारा बद्ध जीवही मणि-औषधि इत्यादि द्रव्यांच्या शक्तीने, मंत्रशक्तीने, योगाभ्यासादि क्रियाशक्तीने व कालशक्तीने केव्हां केव्हां आकाशातून गमन करणे इत्यादि सिद्धीस प्राप्त होतो, पण आत्म-ज्ञाचा हा विषय नव्हे. कारण आत्मज्ञ स्वतः आत्मा झालेला असतो, व आत्म्यानेच स्वतः आत्मा होऊन अत्यंत तृप्त झालेला ज्ञानी अवि-द्येच्या मानीक्याम धावत नाही. जेवढे म्हणून जगातील ज्ञान आहेत ते सर्व अविद्यामय आहेत, असे ज्ञानी बुद्धजतात. तेव्हां ज्याने अविद्येचा त्याग केला आहे असा ज्ञानी त्या पदार्थांमध्ये आसक्त कसा होईल ? जे योगाभ्यासादि हजारों श्रम करून अविद्येलाही सुखाचे साधन बनवितात ते खरोखर अविद्वानच होत, पण आत्मज्ञ तसे—अविद्येसाठी श्रम करणारे नस-तात. तत्त्वज्ञ व अतत्त्वज्ञ यांतील जो कोणी दीर्घकाल अभ्यास करून द्रव्य, कर्म इत्यादि-कांच्या योगाने बंधाविधि यत्न करतो त्याला आकाशगमनादि सिद्धि प्राप्त होतात. पण आत्मज्ञ या लोकांतील सर्व पदार्थांहून निराळा व निष्काम असतो, तो आत्म्यामध्येच संतुष्ट

असतो, त्यामुळे तो कांहीं करीत नाही व कांहीं इच्छीत नाही. त्याला आकाशगमनाचा कांहीं उपयोग नाही, सिद्धीचे कांहीं प्रयोजन नाही व क्षुद्र भोगांचेही कांहीं काम नाही, त्याला सर्वांचे आधिपत्य, निग्रहानुग्रहसामर्थ्य या प्रभावाची इच्छा नसते, आपण सर्वांपेक्षा उत्तम आहो, असा गर्व लोकांमध्ये व्यक्त कर-ण्याचे त्याला कांहीं कारण नसते, आशा, मरण व जीवित यांच्या योगानेही त्याला कांहीं साधवयाचे नसते. विद्वान् नित्यतृप्त असतो, त्याचे चित्त अगदी शांत असते. त्याच्या अंतःकरणांत अनुराग नसतो. तो वासनारहित असतो. सारांश, तत्त्वज्ञ आकाशप्रमाणे निर्विकाररूपाने स्वरूपांत प्रतिष्ठित होतो. अकस्मात् प्राप्त झालेल्या सुखाने किंवा दुःखानेही तो आपली स्वाभाविक तृप्ति ढळू देत नाही. जीवन व मरण यांतील कशा-तही आसक्ति ठेवीत नाही. नदीच्या पाण्याच्या संयोगाने जसा समुद्र क्षुब्ध होत नाही, तसा तो तत्त्वज्ञ प्रारब्धाच्या क्रमाने प्राप्त झालेल्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल वस्तूने क्षुब्ध होत नाही तर आत्म्याचे अखंड अनुसंधानरूप अर्चन करीत शांत रहातो. त्याने कर्म वगैरे कांहीं केले तरी त्याचा त्याला उपयोग नाही, व न केले तरी त्याची कांहीं हानि नाही; आब्रह्मस्तंभपर्यंत भूतांमध्ये एकही भूत त्याच्या आसक्तीचा विषय होत नाही. जो अतत्त्वज्ञ अनेक सिद्धीची इच्छा करतो तोही त्यांना अनेक उपायांनी संपादन करतो. मणि-मंत्र-औषधि इत्यादि उपायांनीच आकाशगमनादि सिद्धि प्राप्त व्हाव्या, अशी जी नियति आहे, ती बदलणे शंकर, विष्णु इत्यादि श्रेष्ठ देवांच्या हातींही नाही. कारण आकाशातून गमन करणे, इत्यादि हा देवादि शरीरांचा स्वभाव आहे.

१. द्रव्य, संज्ञ, योगाभ्यास याचा कालामुळे वरिष्ठाक होणे, या शक्तीने किंवा मुंगीला ग्रीष्मक. ज्याच्या शेवटी उत्पन्न होणाऱ्या शक्तीने पल्लुकुटतात व ती उद्ध्वंजणसे त्याप्रमाणे.

१. हा २२ वा श्लोक भगवद्गीतेत (३-१८) आहे.

स्वभाव स्वतःसिद्ध असतो. त्यामुळे चंद्र आपले शीतलत्व असें सृष्टीच्या अंतापर्यंत सोडीत नाही त्याप्रमाणे स्वभाव बदलत नाही. तर तो पदार्थाच्या उत्पत्तीपासून नाशपर्यंत त्यांत स्थिर रहातो. कोणी एखादा सर्वज्ञ असो, बहुज्ञ असो, स्वतः भगवान् विष्णु असो की शंकर असो, नियतीला बदलण्यास कोणी समर्थ नाही. हे रामा ! द्रव्य, काल, क्रिया व मंत्र यांच्या योगाने स्वभावतः उत्पन्न होणाऱ्या आकाशगमनादिक ह्या शक्ति आहेत. जसें विष स्वभावातःच मारते, मद्य मत्त करते, नासलेले दही वगैरे किंवा कवडळादि फळे खाईं असतां तीं उलटीं करवितात, त्याप्रमाणे योगाभ्यासादि करण्यांत कुशल असलेल्या पुरुषांनीं योजलेले द्रव्य, काल, क्रिया इत्यादि स्वभावतःच फळ साधून देतात. पण या अविद्याविषयापासून जो अगदीं दूर झालेला असतो व ज्यानें अविद्येचा त्याग केलेला असतो तो आत्मज्ञ या सिद्धीची इच्छा करित नाही किंवा विरोधही करित नाही. कारण, हे राघवा ! द्रव्य, देश, काल, क्रिया इत्यादि उपाय तत्त्वज्ञानाच्या उपयोगीं पडत नाहीत, त्यामुळे परमात्मपदप्राप्तीला त्यांचे कांहीं साध्न होत नाही. ज्याला कांहीं इच्छा असते तोच यत्न करून सिद्धि मिळवितो, पण आत्मज्ञ पूर्ण नित्यतृप्त असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं इच्छा केव्हांहि संभवत नाही. कारण, हे निष्पापा ! सर्व इच्छा अगदीं शांत झाल्यावर आत्मज्ञानाचा उदय होत असतो. तेव्हां आत्मलाभ झाल्यावर त्याच्या विरुद्ध असलेली इच्छा कशी उत्पन्न होणार ? ज्ञानी असो, किंवा अज्ञानी असो, ज्याला जी इच्छा होते तिनें तो यत्न करतो व यत्नाने त्याला योग्य वेळीं फळ मिळते. अर्थात् ज्ञानी वस्तुतः निरिच्छा असूनहि कौतुकाने जर सिद्धीकरितां यत्न त्याच्या देहाला तोडफोड वगैरे विचार होत

करील तर त्याला सिद्धि प्राप्त होतीलच. वीतहव्याला ज्ञानाची इच्छा होती, त्यामुळे त्यानें सिद्धीकरितां यत्नच केला नाही. पण ज्ञानासाठीं त्यानें कसा यत्न केला, व वनांत ज्ञानसंपादन करण्यासाठीं तो कसा श्रुक्त झाला ते मी सांगितलेच आहे. तात्पर्य पुरुषाच्या इच्छेप्रमाणे काल, क्रिया, कर्म, देश, इत्यादिकांच्या स्वभावाच्या योगाने सिद्धि प्राप्त होतात. रामा ! जे जे सिद्धीकरितां फळ आहे, ते ते सर्व पुरुषाच्या प्रयत्नाने मिळते. सतत प्रयत्न केला असतां त्यांचे फळ अवश्य मिळाले पाहिजे. पण जे नित्यतृप्त आत्मज्ञ आहेत, जे सर्वांना ईष्ट असलेल्या निरातिशय आत्मसुखाला प्राप्त झाले आहेत त्यांना सिद्धि कांहीं सुख देत नाहीत.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! मला एक संशय आला आहे. वीतहव्याच्या त्या शरीरांत लांडगे, कोल्हे इत्यादि श्रापदांनीं खाईं कसे नाही ? भूमीवरील चिखल, ओळ इत्यादिकांमुळे ते कुजले कसे नाही ? त्याचप्रमाणे तो वनांत असलेला वीतहव्य तेथेच तत्काल विदेहसु... कसा झाला ? ते मला सर्व सांगा.

श्रीवासिष्ठः—हे साधो ! अज्ञ पुरुषाची जी संविद् रागादि मळाने दूषित झालेल्या 'देहच मी' या अहंभाववासनारूप तंतूनें दुडू बेडित झालेली असते तीच देहाचा भेद, भेद इत्यादिकांमुळे होणाऱ्या सुखदुःखदशां रूप संतापाचा अनुभव घेते. पण वीतहव्याचे शरीर वासना रहित झाले होतें, त्यामुळे ते जीवन्मुक्त शरीर शुद्ध संविन्मात्र होतें. म्हणून त्या शुद्ध चिन्मात्र शरीराला तोडण्यास बेबील कोणीही प्राणी समर्थ झाला नाही. हे पराक्रमी रामा ! योगी अशी कोणची युक्ति करतात, कीं तिच्या योगाने शेंकडों वर्षे झाली तरी

नाहींत, तें ऐक. जेव्हां जेव्हां ज्या ज्या पदार्थावर चित्त पडते त्याच्यासारखें तें तत्काल होतें. मनानें शत्रूला पाहिलें कीं, त्याच्यामध्ये द्वेषरूपी विकार होतो व मित्राला पाहिलें कीं तें प्रसन्न होतें. ज्याच्या विषयीं मनांत प्रेम किंवा द्वेष नसतो अशा एखाद्या वाढसराला, वृक्षाला किंवा पर्वताला पाहून तें प्रेम-द्वेषयुक्त होत नाहीं. त्यावरून प्रेम-द्वेषरहित आहे, असाच त्याचा अनुभव येतो. म्हणूनच सुंदर पदार्थ पाहिला कीं तें चंचल होतें, नीरस पदार्थ पाहून त्याविषयीं निरिच्छ बनतें, व कडू पदार्थ पाहून त्याविषयीं तें विरस होतें, असा प्रत्येकाला अनुभव येतो. सर्वत्र सारखी जी संवित् तिच्या विलासानें संपन्न असलेल्या योग्याच्या शरीराकडे जेव्हां हिंस्र पश्यादिकांचें चित्त जातें तेव्हां तें तत्काल त्या संवित्सारखें सम होतें, त्यामुळें तीं श्वापदे त्याची हिंसा करीत नाहींत. जसा वाटसरू गावचीं कमंडलू लागत नाहीं, म्हणजे गांवाजवळच्या वेली वगैरे तोडूं लागत नाहीं तसा हिंस्र प्राणीहि समदर्शी योग्याच्या संगतीनें द्वेषादि दोषरहित होत्साता कोणाच्याहि शरीराला तोडण्यास प्रवृत्त होत नाहीं. पण ते हिंसादि प्राणी योग्याच्या शरीरापासून दूर गेले म्हणजे आपल्या स्वाभाविक दोषांनीं युक्त होतात, अशी नियति असल्यामुळें व्याघ्र-सिंहादि हिंस्र पशूंनीं किडे, मुंग्यादि इतर कीटकांनीं वनांतील भूमीवर विराजमान होणाऱ्या वीतहव्याच्या शरीराला तोडलें नाहीं. लांकूड, मातीचें ढेकूळ, दगड इत्यादि सर्व पदार्थांमध्ये संवित् असते, ती सत्तासामान्यरूपानें मुक्या मुलाप्रमाणें सर्वत्र स्थित आहे. पण ज्यांचे चिरा शांत नसतें त्यांना पाण्यांतील प्रतिबिम्बप्रमाणें तीच संवित् पुर्यष्टकांत अत्यंत चंचल व सूक्ष्म दिसते. भूमि, जल, तेज व वायु

यांच्या संविदेशी वीतहव्याची तनु एकरूप झाली, त्यामुळें तिच्या ठिकाणीं काहीं विकार झाला नाहीं. रामा ! याचें आणखीहि एक कारण ऐक. स्पंद हें नाशाचें कारण आहे. चित्तात उत्पन्न झालेला किंवा बायूचा तो विकार आहे, असें लोकव्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. प्राणांचें प्राणन-चलन हाच स्पंद आहे. तो शांत झाला असता वीतहव्याच्या देहांतील प्राण ज्याअर्धीं धारणेमुळें दगडासारखे दृढ होऊन राहिले होते त्याअर्धीं त्याची तनु जलादिकांच्या संसर्गानें कुजली नाहीं. हात-पाय वगैरे बाह्य अवयवांचा व आंतील प्राणांचा वातजन्य किंवा चित्तजन्य स्पंद ज्या शरीरांत नसतो त्याची वाढ किंवा क्षय होऊं शकत नाहीं. हे तत्त्वज्ञांतील श्रेष्ठा, बाहेरील व आंतील स्पंद शांत झाला असतां शरीरांतील त्वचा, रक्त, मांस, इत्यादि धातु आपली पूर्ववस्था सोडीत नाहींत. शरीरांतील चित्ताचा व वाताचा स्पंद अगदीं शांत झाला असतां त्वचा वगैरे धातूंचें स्तंभन होतें व त्यामुळें ते मेळसरख स्थिर होतात. म्हणूनच प्राणाचा पूर्णपणें निरोध केला असता योग्यांच्या शरीरांची दगडासारखी दृढ स्थिति होते; आणि शवरूप झालेल्या त्यांच्या शरीरांत थोडासाही विकार होत नाहीं. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें योग्यांचे देह या भूलोकीं हजारों वर्षे जरी राहिले तरी मेघ जसे कुजत नाहींत व भूमींतील दगड जसे फुटत नाहींत, त्याप्रमाणेंच ते कुजत नाहींत, आणि फुटत नाहींत, आतां हे रामा ! तत्त्वज्ञ वीतहव्य ज्ञान होतांच शरीराचा त्याग करून तत्काल विदेहमुक्त कां झाला नाहीं, तें ऐक. जे तत्त्वज्ञा जाणणारे विरक्त व कामादि ग्रंथिरहित महाज्ञानी असतात ते सर्व शरीराचा त्याग बाटेल तेव्हां करण्यास स्वतंत्र असतात. अब-

शिष्ट राहिलेल्या प्रारब्धाचा भोग घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्यांच्या चित्ताचे नियमन दैव, ऐहिक किंवा पारलौकिक संचित कर्मे किंवा वासना करू शकत नाहीत. त्यामुळे हे रामा ! तत्त्व-वेत्त्यांचे मन काकतालीय न्यायाने ज्याची ज्याची भावना करतें तें तें तत्काल करतें. वीतहव्याच्या संविदेने काकतालीय न्यायानेच सांप्रत जीवित जाणलें व तेंच तत्काल स्थिर केलें. पण प्रारब्ध संपत्ताच जेव्हा त्याच्या संविदेने विदेहमुक्तीची भावना केली तेव्हा लागलाच तो विदेहमुक्त झाला. सर्व वासनांनीं रहित झालेलें व त्यामुळेच सर्व पाशांपासून मुक्त झालेलें मन यथार्थ आत्मस्वरूपानें उदय पावतें नंतर तें मन जें जें इच्छितें तें तें क्षणांत होतें. कारण तसलें मन ही ज्याची उपाधि आहे असा जीवच सकलशक्तिमय महेश्वर आहे.

सर्ग ९०

—:॥:—

१. चित्तशून्य वीतहव्य मैत्र्यादि गुणांनीं युक्त व निष्कल झाला, २. दोन प्रकारचा चित्तनाश.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! जेव्हा वीतहव्याचें चित्त भाजलेल्या बीजाप्रमाणे अंकुरशक्तिहीन झालें तेव्हा मैत्र्यादि गुण उत्पन्न झाले.

श्रीरामः—प्रभा ! विचाराचा उदय होऊन चित्ताचें स्वरूप अस्त पावलें असतां मुनींच्या ठिकाणीं मैत्र्यादि गुण उत्पन्न झाले, हे आपण कायत्या आशयान सागत आहां ? चित्त ब्रह्मामध्ये अस्त पावलें असतां मैत्र्यादि गुण कोणाचे व कोठें परिस्फुरण पावतात ? तें मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! चित्ताचा नाश दोन प्रकारचा आहे. एक स्वरूप व दुसरा अरूप. जीवमुक्ताचा हा सरूप चित्तनाश आहे व विदेह-

मुक्ताचा हा अरूप चित्तनाश आहे. या लोकीं चित्ताची सत्ता दुःखाला कारण होते व चित्ताचा नाश सुखाला कारण होतो. वास्तव चित्ताची सत्ता क्षीण करून चित्ताला वासना-बीजरहित करावें. तामस वामनासमूहानें व्याप्त झालेलें जें मन तेंच जन्माचें कारण आहे. वास्तव तेंच मन विद्यमान आहे, असें तूं समज. तें केवल दुःखालाच कारण होतें. अनादि अध्यासानें सिद्ध झालेल्या शरीर, इंद्रियें व विषय यांच्या गुणसमूहास 'हा माझा' असें जें चित्त जाणतें तेंच अतत्त्वज्ञ व दुःखित चित्त असून त्यालाच जीव म्हणतात. असलें अज्ञ मन जोवर विद्यमान आहे तोवर दुःखाचा क्षय कसा होणार ? मन अस्त पावलें म्हणजे प्राण्याचा संसार अस्त पावतो. या अज्ञ जन्तु-मध्ये वासनारज्जुनीं दृढ केलेलें जें विद्यमान मन तेच दुःखरूपी वृक्षाचें मूळ आहे, तोच दुःख-वृक्षाच्या वनाचा अंकुर आहे, असें तूं जाण.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! कोणाचें मन नष्ट झालेलें असतें ? नष्ट झालेलें मन कशा प्रकारचें असतें ? त्याचा नाश कसा होतो व नाश पावलेल्या मनार्चाही सत्ता कशी असते ?

श्रीवासिष्ठः—हे रघुकुलश्रेष्ठा ! मी तुला चित्ताची सत्ता सांगितली. आतां त्याचा नाश ऐक. आपले श्वासोच्छ्वास मोठ्या पर्वताला जसे हालवूं शकत नाहीत त्याप्रमाणे ज्या धीर पुरुषाला सुख-दुःखदशा साम्यावस्थेपासून ढळवूं शकत नाहीत त्याचें चित्त मेलेलें आहे, असें तत्त्ववेत्ते समजतात. 'हा सात विती लाब देहच मी' व 'हा देहाद्न निराला मी नव्हे' अशी भावना ज्या पुरुषाला अंतःकरणाच्या पुरस्ता परिच्छिन्न करीत नाही त्याचें मन नष्ट झालें आहे असें म्हणतात. कोणतीही आपत्ति, कृपणता, उत्साह, मद, मंदता व महोत्सव ज्याच्या अंतःकरणांत व मुखचर्येवरही कांहीं विकार

उत्पन्नं कलं शक्यं नाहंति त्याचं मन
नष्ट आहे अमें म्हणतात. हे साधा ! हा मनो-
नाश आहे. करण या अवस्थेत मन वासना-
बीजरहित असतं. हीच चित्तनाशदशा होय,
ही जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी असते. दृश्य खरें
आहे, या आंतीनं त्याचं मनन करण्याची
योग्यता मानणें हीच मूढता आहे, असं तू
जाण. हे निष्पापा ! ती मूढता जेव्हां नाश
पावते तेव्हां चित्तनाश या नांवाचें सत्त्व उदय
पावतें. हे रात्रवा ! त्या चित्तनाशरूप सत्त्व-
संज्ञा जीवन्मुक्ताच्या स्वभावाला क्रियेकांनो
चित्तनाश नांव दिलें आहे. तेंच सत्त्व या
नांवाचें जीवन्मुक्ताचें मन मैत्र्यादि गुणांनी
युक्त हातें तेव्हां त्याच्यामध्ये उत्तम वासनेचा
उदय होतो. हे निष्पापा ! जीवन्मुक्ताचें मन
पुनर्जन्मापासून मुक्त हातें. तें मन ब्रह्म कर
वासनेनें युक्त असतें. तें पुनः जन्म पावत
नाहीं. जीवन्मुक्ताच्या असल्या मनाचा जी
सत्ता तेंच सत्त्व होय. त्या मनाचा फक्त
व्युत्थानकालीच आभासरूपानें अनुभव येत
असल्यामुळे जीवन्मुक्ताचा हा मनोनाश सरूप
म्ह० साकार आहे. कारण, त्याला सन्मात्र-
स्वरूपाची प्राप्ति झालेली असते व त्याला
देहादि परिच्छेदाचा स्पर्श होत नाहीं. चंद्राच्या
ठिकाणी जशा आल्हादकारक दीप्ति असतात
त्याप्रमाणें जीवन्मुक्ताच्या त्या मनोनाशामध्ये
प्रसन्न मैत्र्यादि गुण सर्वदां सर्व प्रकरें स्थित
असतात, वसंतऋतूंत हिमालयामध्ये जशा पुष्प-
मंजिऱ्या स्फुरण पावतात त्याप्रमाणें 'सत्त्व'
या नांवाच्या जीवन्मुक्ताच्या मनोनाशामध्ये
गुणसंपत्ति स्फुरतात. हे रघुकुलश्रेष्ठा ! मीं
दुसरा जण कलारहित अरूप मनोनाश सांगि-
तला तो केवळ विदेहमुक्तामध्येच राहतो.
विदेहमुक्तामध्ये म्ह० परमपावन निर्मल पदा-
मध्ये सर्व श्रेष्ठ गुणांचा आधार असोही सत्त्व

अगदीं लीन होऊन जातें. त्या सत्त्वस्वरूप
विदेहमुक्ताच्या विरूप चित्तनाशांत काहीं दृश्य
अवशिष्ट रहात नाहीं. त्यांत गुण नाहींत,
अगुण नाहींत, श्री नाहीं, अश्री नाहीं, चांचल्य
नाहीं, हर्ष व क्रोध या वृत्तींचा उदय नाहीं व
अस्त नाहीं. तेज नाहीं, तम नाहीं, दृश्य पदार्थ
नाहींत, संध्या नाहीं, दिनरात्र नाहीं, दिशा
नाहींत, आकाश नाहीं, खालीं नाहीं, वर नाहीं,
अनर्थरूपता नाहीं, वासना नाहीं, रचना
नाहीं, क्रिया नाहीं, अक्रियाही नाहीं, भाव
नाहीं, अभाव नाहीं, व तें पदच सिद्ध अस-
ल्यामुळे कोणत्याही साधनानें साध्य होणारें
नाहीं. ज्यांत तम नाहीं व तेजही नाहीं, नक्षत्रे,
चंद्र, सूर्य व वायूही नाहीं, संध्याकाळचा
रागही नाहीं व निर्मळ सूर्यही नाहीं, अशा
शरदृतूतील स्वच्छ आकाशासारखें तें पद आहे.
आकाश ही जशी वायूची प्रतिष्ठा आहे त्याप्र-
माणें जे बुद्ध्याच्या पार गेले आहेत, व संसा-
रांतील व्यवहारान्याही पर्याकडे गेलेले आहेत
त्याची तें सर्वव्यापक पद प्रतिष्ठा आहे. जे
सर्व दुःखरहित, चिद्रूप, क्रियारहित, आनंदपूर्ण,
रजागुण व तमांगुण यांनीं रहित असल्ले
पद त्यांत आकाशासारखे निर्लेप झालेले व
प्रातिभात्मिक चित्तानेही विरहित असल्ले श्रेष्ठ
विदेहमुक्त स्थिर राहतात. त्यांना पुनः जन्म
ध्यावा लागत नाहीं.

— — —

सर्ग ९१

—:०:—

१. संसारवेणीचें बीज शरीर, शरीराचें बीज
मन व मनाचें बीज प्राणस्पंद व वासना आहे.

श्रीरामः—भगवन्, जगत् हें एक वन
आहे. निर्विशेष ब्रह्म हाच त्या वनाचा मोठा
आधारभूत पर्वत असून त्यावर निरनिराळे ढोक

हेच वृक्ष आहेत. ते नक्षत्ररूपी पुष्पांना सुशोभित झालेले आहेत. देव व असुर हे त्या वृक्षांवरील पक्षी आहेत. निळे मेघ हेच त्यांचे पल्लव असून विजा याच त्यांच्या मजिऱ्या आहेत. सर्व ऋतूंमध्ये रम्य वाटणारे चंद्र, सूर्य व इतर ग्रहसमूह हेच रम्य व दिव्यत दांत काढून ते बन जणु काय हंसत आहेत. सात समुद्र हीच त्यांतील बापी आहे. शेंकडों नद्यांनीं ते बन मनोहर झालेले आहे. चवदा भुवनांतील अनंत जानींचीं भूतें त्यावर उषर्जा-दिका करीत आहेत. भगवन्, संसाररूपी द्राक्षेची बेल अशा त्या जगद्रूप अरण्याला व्यापून राहिली आहे. वासनारूपी वेलानीं तिला सभोवार वेढून जाळीं केली आहेत. जरा व मरण हीं त्या वेलीचीं पेरें आहेत. सुख व दुःख हीं तिला लागलेलीं अनेक फळे आहेत. तिचीं मुळें फार खोल जाऊन त्याची परंपराच लागली आहे व तिच्या अळ्यांत मोहरूपी अळ्याच्या ओझळी वारंवार ओतल्या जात आहेत. महाराज ! त्या वेलीचें बीज काय ? त्या बीजाचें बीज काय ? त्या बीजाच्या बीजाचेंही बीज काय आहे व त्याचें पुनः बीज काय आहे ते सर्व मला पुनरपि माझा बोध वृद्धिगत व्हावा व मला ज्ञानाचें सार प्राप्त व्हावें म्हणून सांगा.

श्रीवशिष्टः — हे राघवा ! या संसाररूपी वेलीचें बीज शरीर आहे, त्यांतील लिंगदेहात विचित्र असंख्य कार्यांचा आरंभ करणारी शुभ व अशुभ कर्मे हेच मोठे अंकुर लीन होऊन राहिलेले आहेत. शरदृतंत पृथ्वी जशी धान्य-संपत्तीनें—परिपक्व शेतांनीं पुष्ट होते त्याप्रमाणें ही संसाररूप वेल त्या तसल्या शरीरानें संपन्न होते. तिला अनेक शाखा फुटतात व त्या शाखांना असंख्य प्रतान असतात. ती फळें व पल्लव यांनीं शोभूं लागते. ती वृद्धि व क्षय या दशांचा कोणा आहे व दुःखरूपी रत्नांचा करंडा आहे.

अ शेंक्या अधोऽन झालेले चित्त हे या शरीराचें बीज आहे. वर्तमान, भूत व भविष्यकालांतील सर्व शरीरें त्या चित्तापासून उत्पन्न होतात; आणि ही गोष्ट स्वप्नांतील संभ्रमामध्ये आमच्या चांगल्याप्रकारे अनुभवाला येते. गंधर्वाच्या सकरूपापासून जसे गंधर्वनगर उत्पन्न होतें त्याप्रमाणें चित्तापासून खिडक्या वगैरे अगलेलें शरीर उद्भवतें. मातीपासून जसे घटादि पदार्थ उत्पन्न होतात तसे आपल्याला दिसणारे हे सर्व विस्तृत जगद्रूप चित्तापासून झाले आहे. वृत्तीची परंपरा हीच बेल धारण करणाऱ्या चित्तवृक्षाची दोन बीजे आहेत. एक प्राणाचा परिस्पंद व दुसरे दृढ वासना. जेव्हां सर्व नाड्यांना संपर्श करण्यास तयार झालेला प्राण परिस्पंद पावतो तव्हां लागलेच संवेदनमय चित्त उत्पन्न होतें. जेव्हां नाडीच्छिद्रांतून प्राण परिस्पंद पावत नाही तव्हां असंवेदनामुळे चित्त उत्पन्न होत नाही. आकाशांतील नीलत्वादिकांप्रमाणें समष्टि हिरण्यगर्भाच्या प्राणाचें जें स्पंदन तेंच हें चित्ताच्या द्वारा दिसणारे जगत् आहे. समष्टिप्राणाच्या स्पंदाचा त्याग करून उपरत झालेल्या चिदची जी शांति तोच प्रलय किंवा मोक्ष होय. हातानें फकलेला चेंडू जसा जातो त्याप्रमाणें प्राणस्पंदानें प्रेरणा केलेली संविद् चचल होते. हातानें फिरविलेला चेंडू किंवा भोंवरा जसा आपल्या अंगण्यांत चक्राकार फिरतो त्याप्रमाणें प्राणस्पंदानें जागृत झालेली संविद् देहामध्ये स्फुरण पावते. सुवासाच्या पंक्तीला जसा वायु चालत देतो त्याप्रमाणें प्राणस्पंद अत्यंत सूक्ष्माकार, सत्, सर्वगत संविदेला चचल करतो. हे राघवा ! संविदेचा संरोध केला असता, म्हणजे तिला विक्षिप्त होऊं दिलें नाही, तर परम श्रेय-मोक्ष प्राप्त होतो, असें तूं जाण. संविदच्या क्षोभाचें कारण प्राणस्पंद आहे. त्याला प्राणायाम

१. ज्यांत अचदाभास भरलेला आहे असे चित्त.

माच्या अभ्यासानें नाहींसं केलें असतां संवि-
दमध्ये क्षोभ होत नाहीं. संविद् चित्ताच्या
आकारानें उदय पावली म्हणजे ती लागलीच
मोठ्या आदरानें बाह्य विषयांकडे जाते; आणि
त्या विषयाचा उपभोग घेतला असतां अनंत
दुःखें होतात. पण तीच संविद् बाह्य विषयां-
विषयीं निजलेलीही होऊन सर्वान्तर आत्म्याच्या
बोधाविषयीं जेव्हां उद्युक्त होते तेव्हां प्राप्त
करून घेण्यास योग्य असलेलें जें शुद्ध पद तें
प्राप्त होतें. यास्तव हे रामा ! वासनानीं
प्रेरित झालेल्या प्राणारिस्पंदानीं तूं
आपल्या संविदला अत्यंत परिपुष्ट केलें
नाहींस तर मग अजच आहेस, म्हणजे
(मनाच्या अभावीं) तूं मुक्तच आहेस. संवि-
दची वृद्धि हेंच चित्त आहे, असें तूं समज.
त्या चित्तानेंच हा सर्व अनर्थसमूह पसरला आहे;
व त्या चित्तानेंच या सर्व जीवांना व्याकुल केलें
आहे. सदगुरूचा उपदेश, संप्रदाय यांनीं सिद्ध
झालेल्या, प्राणायाम, ध्यान इत्यादि, उपायांच्या
अभ्यासानें योगी त्या चित्ताच्या शांतीकरितां
प्राणांचा निरोध करितात. कारण प्राणांचा
निरोध चित्ताची शांति हें फळ देणारा आहे,
तो परम साम्यावस्थेचें कारण आहे व प्राणनिरो-
धच संविदेचें सुंदर स्वास्थ्य आहे.

रामा ! ज्ञानी लोकांनीं जिला प्रकट केलें
आहे अशी वासनेच्या बळावर जिवंत राहा-
णारी चित्ताची दुसरी उत्पत्ति ऐक. अनेक
जन्मांतील दृढ भावनेमुळे देहादिपदार्थांचें
हा मी व हे माझे इत्यादि संस्काररूपानें
जें ग्रहण करणें तें जर पूर्वापर विचार न
करितां केलेलें असेल तर तीच वासना
होय. मनानें तीव्र संवेगानें व्याची व्याची

भावना केलेली असते तसा तसा पुरुष तत्काल
बनतो, आणि तो प्रसंगीं बाकांच्या सर्व गोष्टी
विसरून जातो. वासनेनें पराधीन झालेला पुरुष
त्या स्वरूपाचा बनतो आणि तों जें पाहतो
तें सर्व सत्य आहे, असें मानून मोहित होतो.
जसा मदानें मत्त झालेला पुरुष भलभलतेंच
पाहतो, त्याप्रमाणें वासनेच्या वेगानें परवश
होऊन संविद् स्वरूपाचा जेव्हां त्याग करते
म्हणजे चित्तरूप बनते तेव्हां तीच दुर्दृष्टि हें
सर्व जगत् पाहते. आंतून विषानें व्यापलेला
पुरुष जसा दुःख भोगतो, त्याप्रमाणें अयथार्थ
ज्ञानी पुरुषच अंतस्थ वासनेमुळे मानसिक
व्यथेनें युक्त होतो. अनात्म्याला आत्मा
जाणणें हें अयथार्थ ज्ञान आहे, आणि जें
अवस्तूच्या ठिकाणीं वस्तुत्व तेंच चित्त आहे,
असें समज. ज्याचा दृढ अभ्यास झाला आहे,
अशाच पदार्थाच्या वासनेमुळे चित्त आतिचंचल
होतें; व तेंच जन्म, जरा व मरण यांचें कारण
होतें. जेव्हां तें चित्त प्राण व त्याज्य यांतील
कशाविषयीही भावना न करितां हेयोपादेयरहित
होऊन, सर्वांचा त्याग करून, स्थिर राहतें तेव्हां
चित्त उत्पन्न होत नाहीं. सतत वासनारहित
झाल्यामुळे जेव्हां मन कांहीं मनन करीनासें
होतें, तेव्हां अत्यंत शांति देणारी अमनस्ता
उदय पावते. आकाशांत जसें अन्न तसें
संविचीमध्ये जेव्हां कांहीं स्फुरत नाहीं तेव्हां
आकाशांत जसें कमल उत्पन्न होत नाहीं, तसें
हृदयांत चित्त उत्पन्न होत नाहीं. जेव्हां जगां-
तील कोणत्याही वस्तूविषयीं ही वस्तु सत् आहे
अशी भावना केली जात नाहीं, तेव्हां शून्य
हृदयाकाशांत चित्त कसें उत्पन्न होणार ? हे
रावण ! जनांक पदार्थांचें सत्यत्वानें व
आसक्तीनें चित्त करणें हें एवढेंच
चित्ताचें रूप आहे, असें मी समजतां.
हें वृत्त्य कल्पना करण्यास योग्यच नाहीं, अशी

१. चित्ताचें दुसरें बीज मी सांगितों ते ऐक
प्रास्पंद हें एक बीज सांगितलें.

भावना करणाऱ्या पुरुषाच्या अक.शासाऱ्या स्वच्छ हृदयांत चित्ताचा उदय कोठून होणार ? सर्व भावना सोडून जगद् अभावरूप आहे, अशी भावना करणे व जशी वस्तु असल तशी ती पाहणे याला अचित्तत्व म्हणतात. आप-स्यांतील सर्व वासनांचा त्याग करून शांतल स्वरूपांत रहाणारे जे चित्त ते वृत्त्याभासांनं जरी स्फुरले तरी त्याला असद्रूपच म्हटलेले आहे. वासनेच्या आसक्तीचें ध्यान करून ह्या व्याच्या मनांत विषयासक्ति उत्पन्न होत नाही, त्याचें चित्त अचित्ततेस प्राप्त होतें व तसल्या-अचित्ततेला प्राप्त झालेल्या चित्तालाच सत्त्व असे म्हणतात. ज्याची वासना घन व त्यामुळेच पुनर्जन्माला कारण होणारी नसते तो सत्त्वस्थ जीवन्मुक्त कुंभाराच्या चक्राच्या भ्रमणाप्रमाणे व्यवहार करित राहतो. ज्याची वासना भाज-लेल्या बीजाप्रमाणे पुनर्जन्मरहित व रसहीन असते, तेच जीवन्मुक्त होऊन राहिलेले अस-तात. ज्याचें चित्त सत्त्वरूपास प्राप्त झालेले असतें त्यांनाच ज्ञानपारंगत व अचित्त असे म्हणतात. ते देहान्त झाला असतां आकाश-रूपी होतात. रामा ! चित्ताची प्राणस्पंदन व वासना अशीं दोन बीजे आहेत. त्यांतील एक क्षीण झाले असता लागलेच दुलरेंही नष्ट होतें. व्याप्रमाणे घटाकाशांत जल सांठविण्यास जला-शय व घट हे दोन्ही कारण होतात त्याप्रमाणे चित्ताच्या जन्माला हीं दोन्ही मिळून कारण होतात. एकटी घन वासनाच बलात्कारानेच पुनर्जन्माला कारण होत नाही. आतां प्राणस्पंद व वासना या चित्ताच्या बीजाचें बीज काय म्हणून जे तूं विचारलें आहेस त्याचें उत्तर ऐक. प्राणस्पंद व वासना हीं दोन्ही बीजांकुग-प्रमाणे निरनिराळ्या काळीं एकमेकांचीं कारणे होतात, आणि तिळामध्ये जसे तेल तशी तीं दोन्ही एकमेकांच्या आंत स्थित आहेत.

तसेंच चित्तहि त्या दोघांचें व इंद्रिये, सुख-दुःख इत्यादिकांचें कारण आहे. कारण ते प्रथम प्राणाला, नंतर इंद्रियांना, त्यानंतर आनंदाला इत्यादि क्रमाने त्या सर्वांस उत्पन्न करते. त्याचप्रमाणे आनंद व प्राणस्पंद हे दोन्ही जव्हां वामनारूप होतात तेव्हां ते दोन्ही मिळून चित्ताचें उत्पादक होतात. वासना व प्राणस्पंद हीं दोन्ही वास व पुष्प किंवा तेल व तिळ यांप्रमाणे एकमेकांच्या आश्रयाने राहतात. वासनेमुळे प्राणस्पंद व प्राण-स्पंदामुळे वामना होते. त्यामुळे चित्ताच्या बीजाचा बीजांकुरासारखा कार्यकारणक्रम आहे. वासना बाह्य आकार धरून लागली की संवित् प्रकाश पावते व प्राणस्पंदाला उत्पन्न करते. प्राणस्पंद मुळे चित्त होतें. स्पंदन पावणे हा प्राणाचा धर्म आहे. तो हृदयाच्या गुणांना-रगादि वासनांना रागे करून संविदेला जागृत करितच स्पंद पावतो. त्यामुळे चित्तबालक उत्पन्न होतें. याप्रमाणे वासना व प्राणस्पंद ही चित्तार्ची दोन बीजे आहेत. राघवा ! त्यांतील एकाचा क्षय केला असतां दोघांचाही क्षय होतो; व त्यामुळे चित्ताचाही क्षय होतो. चित्त हा एक वृक्ष आहे. सुख व दुःख यांनी व्याकुळ झालेले मन हें त्याचें स्पंदन —हालणें आहे. शरीर हेंच त्या वृक्षाचें मोठें फळ आहे. कर्तव्य याच पालवीनें तो वृक्ष सभोवार पसरला आहे. कृति याच वेलीनें तो वृक्ष वेष्टित आहे. तृष्णा याच कूष्ण सर्पाने त्याला विळखा घातला आहे. प्रेम व रोग ह्या बकांचें तो वसतिस्थान आहे. अज्ञान हेंच त्याच आंत दृढ मूळ आहे. त्या वृक्षावर इंद्रि-यरूप पक्षी लीन होऊन राहिले आहेत. पण वामनेचा क्षय केला असतां सोसाऱ्याचा बारा पिकलेल्या फळांना जसा पाडवितो त्याप्रमाणे चित्तवृक्ष क्षणांत उन्मुळत पडतो. रामा ! चित्त

हा बावटळींतील धुळीचा लोळ आहे. लोकक धुळीचा लोळ जसा सर्व दिशांना पांढऱ्या करून सोडतो, तसें या चित्तानें सर्व आशा-वामाना पंडुरोगी बनविलें आहे. लौकिक धूळ लोकांच्या हाड्यांना जशी झांकून टाकत त्याप्रमाणें या चित्तधुळीनें पूर्ण चिद्रूपाळा आच्छादित केळें आहे. ही चित्तधूळ अज्ञानापासून उठली आहे. ती मेषाप्रमाणें चंचल आहे. ती तृष्णारूपी गवताच्या काड्यांनीं व्याप्त आहे, तिचा शरीर हा आकार स्तंभासारखा आहे. ती अत्यंत चंचल असून त्यांत अल्प अल्प वृत्ति आहेत. ती चित्तधूळ सर्व दिशांकडे वनायासानें जाण्यास मोठी दक्ष आहे. त्या चित्तरूपी बावटळींत असलला महालांक दृष्टी पडत नाही. रामा ! अशा प्रकारें हें चित्तरत्न प्राणस्पदाच्या निरोधानें एका क्षणांत शांत होतें. वासना व प्राणस्पंद याचें बीज शब्दादि विषय-जात आहे. हृदयांत शब्दादि विषयांम आठवूनच प्राणस्पंद व वासना उदय पावते. म्हणून विषय जात हें त्या दोघाचें बीज आहे, असें सांगितलें. मूळ तोडलें असतां वृक्ष जसा एका क्षणांत समूळ उपटून पडतो त्याप्रमाणें विषय-जाताचा त्याग केला असतां प्राणस्पंदन व वासना समूळ नाश पावतात. संविदूच आपली गंभीरता सोडून सवेद्यासारखी झाली म्हणजे तेंच चित्ताचें बीज होतें. कारण तेलावांचून तिळ जसा संभवत नाही तसें संविदेवांचून संवेद्य संभवत नाही. संविदेहून सवेद्य आंत किंवा बाहेर कोठेही नाही. सकल्पानें स्फुरण पावणारी संविदू संवेद्यास पाहत. स्वप्नांत जसें आपलें मरण स्फुरतें, आपण देशांतरीं आहों असें भासतें, तसें जागरावस्थेंतही स्वच-मत्कारानेंच संवेद्य संविदेहून पृथक् भासतें. ज्या विवेकदशेत स्वतत्त्वज्ञान असतें त्या दशे-तील तें ज्ञानही स्वसंकल्पानेंच होतें. यास्तव

हे रघुनन्दना ! ज्याप्रमाण अज्ञ मनुष्य ला त्याच्या संकल्पामुळेच वताळ भासतो त्याप्रमाण हें जगजाल सकल्पामुळे भासत. जसा भ्रमानें स्थाणूच्या ठिकाणीं पुरुष दिसतो तसें संविदेच्या ठिकाणीं संवेद्य दिसतें. ज्याप्रकारें गवा-भादिकांतून घरांत पडलेल्या चंद्रसूर्याच्या किरणांचा काठीसारखा आकार दिसतो व त्यांत पुनः त्रसरणूचा आकार भासतो किंवा नोकेंत वसलेल्या पुरुषाला तोरावरील वृक्ष चालत आहेत असा भास होतो तसें संविदेला संवेद्य दिसतें. हे मिथ्या दुर्ज्ञान यथार्थ ज्ञानानें नाश पावतें. प्रमाण ज्ञानान पाहिले असतां रज्जू-नील सर्पत्व व चंद्रांतील द्वित्व जसे अविष्ठानाहून पृथक् भासत नाही त्याप्रमाणें शुद्ध संविदूच त्रैलोक्य अस-ल्यमुळे यथार्थ ज्ञान झाल्यावर ते निराळें भासत नाही; आणि मनांत असा दृढ निश्चय हाणें यालाच ज्ञानी 'सम्यक्ज्ञान' असें म्हणतात. या संविदेला पूर्वीं दिसलेलें असें जें काहीं भासतें त्याचें सुज्ञानें मोठ्या यत्नानें परिमार्जन करावें. त्याच मार्जन न करणे हाच महासंसाराचा संबध असून त्याचें परिमार्जन करणे हाच मोक्ष आहे, असा अनुभव येतो. विषयज्ञान हे जन्मरूप अनन्त दुःखाला कारण हातें; आणि चिदैकरसस्वभावामध्य प्रतिष्ठित झालेली असंवित्ति-विषयांचे अदर्शन मोक्षसु-खाला कारण होतें. यास्तव रामा ! सर्व विषय-दर्शनाचा त्याग करून पूर्णानन्दरूप हो. जो ग्वतः विषय नसून नित्य विज्ञानरूप आत्मा तो तूं आहेस.

श्रीरामः—प्रभो ! जाड्याचा त्याग केल्या-वर संवेदन अवश्य होणारच तेव्हां पुरुष अजड व असंवित्ति (असा एकमेकाविरुद्ध स्वभावाचा) कसा होतो ?

श्रीवासिष्ठः—रामा ! ज्याची आस्था वर्त.

मानविषयांत कांठेहा नसते, व जा भूत व भविष्यत् विषयांतही आस्था ठेवीत नाही तर वासनाशून्य असतो तो दगड किंवा लांकूड याप्रमाणे कोणताही विषय जाणत नाही. म्हणून तेवढ्यापुरता तो जड, पण स्वरूपाने अजड असतो. वस्तुदृष्टीचा आश्रय करणे हीच संविद् आहे. पण जीवन्मुक्ताची संविद् सव जगाला असत्य मानीत असल्यामुळे बाह्य वस्तु सत्य आहे, अशी भावनाच करीत नाही. यास्तव तो शरीराने शेकडों कार्ये जरी करित असला तरी 'असंवित्ति' व 'अजड' असे म्हटला जातो. याची बुद्धि भूतकालीन विषयज्ञानाने लिप्त होत नाही त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात. मुद्धाला अजडा संविद म्हणतात. सव वासना सोडल्यामुळे भविष्यकालच्या विषयांचेही थोडे मुद्धां चिंतन जेव्हा केले जात नाही तर बालक व मूक यांच्या विज्ञानाप्रमाणे स्थिर अवस्थान होतं तेव्हा ज्ञानी जाव्यारहित. शुद्ध व अखंड ज्ञानाचा आश्रय करतो व त्यामुळे पुनः लिप्त होत नाही. आकाशापासून नीलस्रव जसे प्रवृत्त होत त्याप्रमाणे निर्विकल्प समाधीने सर्व वासनांचा त्याग करणारा आनंद प्रवृत्त होतो. याला त्या आनंदांत राहतात. पण त्या असंवित्ति जीवन्मुक्ताचे ते आनंदसंबंधनही संविन्मय असल्यामुळे आदि-अन्तरहित असते. त्यामुळे ते त्या आनंदस्वरूपांतच मिळून जाते. त्यामुळे जीवन्मुक्त जरी शरीराने चालत असला, उभा असला, स्पर्श करीत असला किंवा प्राणाने वास घेत असला तरी त्याला अजड, आनंदान्या पलीकडे गेलेला, सवेद-मत्ता त्याग केलेला, व सुखी म्हणतात. हे रामा ! हे अपर गुणसागरा ! प्राणायामादि श्रमांनी साध्य होणाऱ्या या दृष्टीचा आश्रय करून या दुःखसागरांतून पार पड. ज्याप्रमाणे अति सूक्ष्म बीजापासून उत्पन्न झालेला महावृक्ष

काही कालाने सर्व आकाशाला व्यापतो त्याप्रमाणेच हे संवेद्य स्वसंकल्पापासून खोटेच उत्पन्न झाले आहे. जेव्हा पुनः पुनः संकल्प करून मांवेत् आपले सांकल्पिक स्वरूप निर्माण करते तेव्हा तीच या जन्मपरंपरेच्या बीजत्वास प्राप्त होते. ती स्वतःच आपल्याला उत्पन्न करून व पुनः पुनः मांहित करून शेवटी जेव्हा हृदयस्थ आत्मतत्त्वाला जाणत तेव्हा ती ज्ञानी संवित् स्वतःला मुक्त करून घेते. ती ज्याची भावना करत तेच एका क्षणांत होतें. परंतु रागादि दोषांच्या भूमिकेपासून मुक्त झालेली नसली तर ती दीर्घकालानेही स्वरूपास प्राप्त होत नाही. ती वस्तुतः देव नव्हे, राक्षस, गंधर्व, यक्ष, किन्नर यांतील एकही नव्हे. तर अनादि-सिद्ध मायेच्या योगाने आत्माच जगद्रूपी नाव्य करता. जसा मायावी नट आपल्याला बद्धसा दाखवून मुक्त करीत असत्यासारखे दाखवितो त्याप्रमाणे किंवा कोशकार कृमाप्रमाणे आत्मा आपल्यालाच बद्ध करून व दुःख भोगून दीर्घ-कालाने स्वतः ज्ञानप्रभावाने कैवल्यास प्राप्त होतो. जगद्रूपी सागरसमूहाचे जल ही संविद् आहे. पर्वतादि रूपास प्राप्त झालेली हीच अपूर्व दिशादिकांच्या आकाराने स्फुरण पावते. आकाश, पृथ्वी, वायु, अंतरिक्ष, पर्वत, नद्या, दिशा इत्यादि या सर्व त्या संविद्रूप जलसमूहाच्या लाटा म्हटलेल्या आहेत. सर्व जग संविन्मात्र आहे; त्यांत दुसरी कांहीं कल्पना नाही, याच यथार्थज्ञानाने संविद् अद्वयतेस प्राप्त होते. जेव्हा ती कांहीं जाणत नाही, स्पर्शन पावत नाही, चलन पावत नाही. स्वात्मस्वरूपांतच अवस्थित होते तेव्हा ती लिप्त होत नाही. हे रामा ! या संविदेचे बीज सन्मात्र आहे. तेजापासून जसा प्रकाश उदय पावतो त्याप्रमाणे त्या सन्मात्रापासून ही संविद् उत्पन्न होते. सत्तेचीं दोन रूपे आहेत.

सर्वप्रयत्नाने तू त्या परम पावन पदामध्ये स्थिर स्थितीस प्राप्त होशील असें कर. तें अमल व अजर आहे. तेंच आत्मतत्त्व आहे. त्याचें ज्ञान झालें असता चित्त उपशम पावतें. ज्याला त्याचें अखंड एकरूप अवगत झालें आहे, असा. तूं नित्य संसारभयरहित पदरूप आहेस.

सर्ग ९२

—:—:—

१. वासनाक्षयादिकांचा व ज्ञानाचा एकच वेळीं अभ्यास करावा.

श्रीरामः—भगवन् ! आपण जी मोक्षवीजें सांगितलींत त्यांतील कोणत्या उपायाने तें शीघ्र प्राप्त होतें !

श्रीवासिष्ठः—या दुःखबीजांतील जें जें बीज मीं पुढें पुढें सांगितलें आहे त्याच्या त्याच्या प्रयोगानें तें पद शीघ्र प्राप्त होतें. सखासामान्याच्या पराकाष्ठेंत असलेल्या त्या पदामध्ये वासना बलात्कारानें सोडून दृढ प्रयत्नानें हें तत्त्वज्ञा ! तूं जर एक क्षणभरहि अक्षयरूप स्थितीला प्राप्त झालास तर त्याचक्षणीं तूं त्या स्थानाला पोहोचला आहेस ससें समज. किंवा तूं सखासामान्यरूपांतच जरी आपली स्थिति केळीस तरी थोड्या अधिक यत्नानें त्या पदास प्राप्त होशील. हे निष्पाप ! तूं संवित्त्वाचें जर ध्यान करीत बसशील तर पुष्कळ यत्नानेंच तुला तें पद प्राप्त होईल. संवित्त्वाला सोडून केवळ संवेष्टाचें ध्यान करताच येत नाही. कारण संवित्त्वाचा सर्वत्र संभव आहे. तूं जें चिंतन करतोस, जें गमन करतोस, जो उभा राहतोस, व जें कांहीं करतोस त्या सर्व ठिकाणीं ती संविद् स्थित आहे, कारण संविद्च तें सर्व आहे. रामा ! तूं वासनांचा त्याग करण्याचिन्हीं जर दीर्घ प्रयत्न करशील तर एका क्षणतः तुझ्या सर्व आधिष्ठ्याधि शिथिल होतील. पूर्वी

सांगितलेल्या सर्व प्रयत्नांहून हा वासनात्याग फार कठिण म्हणून म्हटलेला आहे. सुमेरु पर्वताला उपटून टाकणेंही सुसाध्य होईल, पण वासनात्याग त्याहूनही दुःसाध्य आहे. जोंवर मन विलीन होत नाही तोंवर वासनेचा क्षयही होत नाही व जोंवर वासनाक्षय होत नाही तोंवर चित्त शांत होत नाही. पण जोंवर तत्त्वज्ञान झालेलें नाही तोंवर चित्ताची शांति कोठची ! आणि जोंवर चित्ताचा उपशम नाही तोंवर तत्त्वज्ञान कसें होणार ! वासनक्षयावांचून तत्त्वज्ञान कोठचें ! तत्त्वाची प्राप्ति झाल्यावांचून वासनाक्षयही होत नाही. याप्रमाणें तत्त्वज्ञान, वासनाक्षय व मनोऽल्य हीं तिन्हीं एकमेकांचीं कारणें होऊन दुःसाध्य झालेलीं आहेत. यास्तव हे राघवा ! विवेकासह पु. ५-प्रयत्नानें भोगेच्छा दूर सारून या तिन्ही उपायांचा एकाचवेळीं आश्रय करावा. जोंवर त्या तिन्ही साधनांचा वारंवार चांगला अभ्यास केला नाही तोंवर शेंकडों वर्षांनींही त्या परमपावन पदाची प्राप्ति होत नाही. हे महामते ! वासनाक्षय तत्त्वज्ञान व मनोनाश यांचा एकाच वेळीं चिरकाल अभ्यास केला असतां तें फल देण्यास समर्थ होतात. पण दोषांनीं प्रतिबद्ध झालेले मंत्र जसे सिद्ध होत नाहीत त्याप्रमाणें वरील उपायांतील एकेका उपायाचें अनुष्ठान दीर्घकाल जरी केलें तरी ते सिद्धी देत नाहीत. बुद्धिमान् पुरुषांनाही या तीन उपायांतील एकेकाचें सेवन चिरकाल जरी केलें तरी एकेक योद्धा शत्रूवर चालत जाण्यास जसा समर्थ होत नाही त्याप्रमाणें एकेक उपाय पुरुषाला परमात्माभिमुख करण्यास समर्थ नाही, पुर आलेल्या जलाचा ओघ पर्वताच्या तटाचाही जसा भेद करतो, त्याप्रमाणें बुद्धिमान् पुरुषानें एकाच वेळीं अनुष्ठिलेले हे तीन उपाय संसारसागराचा भेद करतात. यस्तव

योगानं ती आतशय छिन्नभिन्नशी झालेली सर्वेत्तम, आद्य, एक, वामनाराहत व विकार-
 असत. गांवांत आलेल्या हरिणाला जसा कोठेच राहत, अशा तत्त्वाचा अनुभव घेत चित्ताला
 विश्वास वाटत नाही त्याप्रमाणे मूढाची बुद्धि बहिर्मुख होऊ न देतां मूढ चित्तातिरोधशाल
 कशावरही विश्वास ठेवत नाही, तर सर्वां होऊन उदयस्थ ब्रह्मामध्येच स्थिर हा आणि
 विषयी साशंकशी असत. त्यांचें चित्त जल प्रमाणे वृथाानदशेत उचित विद्या उरी कथित असा-
 अहिताविषयीच्या अनिश्चय कल्लोळांनी व्याप-
 लेलें असतें व पर्वतावरून जारणें वाहणाऱ्या
 नदींत पडलेल्या तृणप्रमाणे विषयांच्या मागो-
 माग पळत सुटणें हाच ज्याचा स्वभाव आहे.
 अशा त्या चित्ताला रागादि दोष बलात्काराने
 दूर नेतात. यज्ञ, दान, तप, तीर्थ, द्रव्यार्चन
 इत्यादि फार कुशसाध्य व अल्प फळदायी
 कर्मे करण्यात मूढ अनात्मज्ञ आपला सर्व
 काळ घालवितात, व त्यामुळे पशुप्रमाणे अनेक
 आधीर्नी-मानसिक व्यथांनी युक्त होऊन
 आयुष्य क्षीण करितात. दुःख देणाऱ्या शेंवटें
 दोषांनीं दूषित झालेल्या त्यांच्यापैकी काही
 थोडेच देववशात् केव्हां केव्हां आत्मतत्त्वाचा
 विचार करितात. पण त्यातील कोणी तें
 जाणताना व कोणी जाणत नाहीत. त अना-
 त्म्याला आत्मा मानणारे असल्यामुळे उत्पन्न
 होऊन नाश पावणारे, एकत्र स्थिर न होणारे.
 नरक, स्वर्ग व भूलोक यांतील भागांस ठी
 चेंद्रूपप्रमाणें वारंवार वर यत्न खात्या पडतात.
 अस होस्तात सरोवरांतील तरंगांप्रमाणें क्षय
 पावतात. मूढ जे व प्रयः या लोकांतून नरकांत
 जातात. तेथें दुःखाच्या अनुभव घेऊन पुन-
 बलानें स्वर्गांत जातात व चिल्लें, पिसा, दंष्ट्रा
 इत्यादि दुसरे सर्व येथेच पुनः पुनः जन्ममरण
 दिकांच्या द्वारा परिभ्रमण करतात. यास्तव ह
 रघुनेदना ! ही दुर्दृष्ट टाकून शुद्ध सावदच
 आश्रय कर; आणि तिला जाणून विष्काम व
 स्थिर हो. ज्ञानीच दुःखाचे ज्ञानीच स्वर्गो-
 खर जिवंत राहतो. ज्ञानवाच्य बलवान
 आहे. यास्तव तूं ज्ञानमय हो. निर्विषय,

रहित, अशा तत्त्वाचा अनुभव घेत चित्ताला
 विश्वास वाटत नाही त्याप्रमाणे मूढाची बुद्धि बहिर्मुख होऊ न देतां मूढ चित्तातिरोधशाल
 कशावरही विश्वास ठेवत नाही, तर सर्वां होऊन उदयस्थ ब्रह्मामध्येच स्थिर हा आणि
 विषयी साशंकशी असत. त्यांचें चित्त जल प्रमाणे वृथाानदशेत उचित विद्या उरी कथित असा-
 अहिताविषयीच्या अनिश्चय कल्लोळांनी व्याप-
 लेलें असतें व पर्वतावरून जारणें वाहणाऱ्या
 नदींत पडलेल्या तृणप्रमाणे विषयांच्या मागो-
 माग पळत सुटणें हाच ज्याचा स्वभाव आहे.
 अशा त्या चित्ताला रागादि दोष बलात्काराने
 दूर नेतात. यज्ञ, दान, तप, तीर्थ, द्रव्यार्चन
 इत्यादि फार कुशसाध्य व अल्प फळदायी
 कर्मे करण्यात मूढ अनात्मज्ञ आपला सर्व
 काळ घालवितात, व त्यामुळे पशुप्रमाणे अनेक
 आधीर्नी-मानसिक व्यथांनी युक्त होऊन
 आयुष्य क्षीण करितात. दुःख देणाऱ्या शेंवटें
 दोषांनीं दूषित झालेल्या त्यांच्यापैकी काही
 थोडेच देववशात् केव्हां केव्हां आत्मतत्त्वाचा
 विचार करितात. पण त्यातील कोणी तें
 जाणताना व कोणी जाणत नाहीत. त अना-
 त्म्याला आत्मा मानणारे असल्यामुळे उत्पन्न
 होऊन नाश पावणारे, एकत्र स्थिर न होणारे.
 नरक, स्वर्ग व भूलोक यांतील भागांस ठी
 चेंद्रूपप्रमाणें वारंवार वर यत्न खात्या पडतात.
 अस होस्तात सरोवरांतील तरंगांप्रमाणें क्षय
 पावतात. मूढ जे व प्रयः या लोकांतून नरकांत
 जातात. तेथें दुःखाच्या अनुभव घेऊन पुन-
 बलानें स्वर्गांत जातात व चिल्लें, पिसा, दंष्ट्रा
 इत्यादि दुसरे सर्व येथेच पुनः पुनः जन्ममरण
 दिकांच्या द्वारा परिभ्रमण करतात. यास्तव ह
 रघुनेदना ! ही दुर्दृष्ट टाकून शुद्ध सावदच
 आश्रय कर; आणि तिला जाणून विष्काम व
 स्थिर हो. ज्ञानीच दुःखाचे ज्ञानीच स्वर्गो-
 खर जिवंत राहतो. ज्ञानवाच्य बलवान
 आहे. यास्तव तूं ज्ञानमय हो. निर्विषय,

सर्ग ९३

१. चित्तातिरोधशाला विचाराने चित्ताला
 विश्वास वाटत नाही त्याप्रमाणे मूढाची बुद्धि बहिर्मुख होऊ न देतां मूढ चित्तातिरोधशाल
 कशावरही विश्वास ठेवत नाही, तर सर्वां होऊन उदयस्थ ब्रह्मामध्येच स्थिर हा आणि
 विषयी साशंकशी असत. त्यांचें चित्त जल प्रमाणे वृथाानदशेत उचित विद्या उरी कथित असा-

अपत्या चित्तातिरोधशाला विचाराने चित्ताला
 विश्वास वाटत नाही त्याप्रमाणे मूढाची बुद्धि बहिर्मुख होऊ न देतां मूढ चित्तातिरोधशाल
 कशावरही विश्वास ठेवत नाही, तर सर्वां होऊन उदयस्थ ब्रह्मामध्येच स्थिर हा आणि
 विषयी साशंकशी असत. त्यांचें चित्त जल प्रमाणे वृथाानदशेत उचित विद्या उरी कथित असा-
 अहिताविषयीच्या अनिश्चय कल्लोळांनी व्याप-
 लेलें असतें व पर्वतावरून जारणें वाहणाऱ्या
 नदींत पडलेल्या तृणप्रमाणे विषयांच्या मागो-
 माग पळत सुटणें हाच ज्याचा स्वभाव आहे.
 अशा त्या चित्ताला रागादि दोष बलात्काराने
 दूर नेतात. यज्ञ, दान, तप, तीर्थ, द्रव्यार्चन
 इत्यादि फार कुशसाध्य व अल्प फळदायी
 कर्मे करण्यात मूढ अनात्मज्ञ आपला सर्व
 काळ घालवितात, व त्यामुळे पशुप्रमाणे अनेक
 आधीर्नी-मानसिक व्यथांनी युक्त होऊन
 आयुष्य क्षीण करितात. दुःख देणाऱ्या शेंवटें
 दोषांनीं दूषित झालेल्या त्यांच्यापैकी काही
 थोडेच देववशात् केव्हां केव्हां आत्मतत्त्वाचा
 विचार करितात. पण त्यातील कोणी तें
 जाणताना व कोणी जाणत नाहीत. त अना-
 त्म्याला आत्मा मानणारे असल्यामुळे उत्पन्न
 होऊन नाश पावणारे, एकत्र स्थिर न होणारे.
 नरक, स्वर्ग व भूलोक यांतील भागांस ठी
 चेंद्रूपप्रमाणें वारंवार वर यत्न खात्या पडतात.
 अस होस्तात सरोवरांतील तरंगांप्रमाणें क्षय
 पावतात. मूढ जे व प्रयः या लोकांतून नरकांत
 जातात. तेथें दुःखाच्या अनुभव घेऊन पुन-
 बलानें स्वर्गांत जातात व चिल्लें, पिसा, दंष्ट्रा
 इत्यादि दुसरे सर्व येथेच पुनः पुनः जन्ममरण
 दिकांच्या द्वारा परिभ्रमण करतात. यास्तव ह
 रघुनेदना ! ही दुर्दृष्ट टाकून शुद्ध सावदच
 आश्रय कर; आणि तिला जाणून विष्काम व
 स्थिर हो. ज्ञानीच दुःखाचे ज्ञानीच स्वर्गो-
 खर जिवंत राहतो. ज्ञानवाच्य बलवान
 आहे. यास्तव तूं ज्ञानमय हो. निर्विषय,

शंशावात व विजा यांनी अत्यंत असह्य झालेले पुष्करावर्तादि प्रलयमंथ बालकांच्या मुष्टींनी कोठें तरी धरले जातात का ? चांगली फुलल्यामुळे रम्य दिसणारी कमले आपल्या नेत्रांच्या शोभेचा पराभव करतील कीं काय अशा शंकेने आकाशांत मध्यमार्गी असलेला व कमळांच्या विकासास कारण होणारा जो चंद्र त्याला एकादी सुंदर स्त्री रत्नजडित करंभ्यांत कोठें झांकून ठेवते का ? ज्याच्या मस्तकावर मदाच्या लोभाने गंडस्थळीं गुंजारव करित फिरणारे भ्रमर हींच कमले आहेत, अशा मत्त गजांस कोमल स्त्रीच्या श्वासानेही मरणारे निर्बल मशक केव्हां तरी मारूं शकतात का ? ज्यांचा नखसमूह स्वतः फाडलेल्या गजांच्या गंडस्थलांतील मोत्यांच्या कांतींनीं चमकत आहे अशा युद्ध करणाऱ्या सिंहांना हरिणांनीं केव्हां तरी मारिलें आहे का ? ज्यांनीं आपल्या विषाच्या बिंदूंनीं मोठमोठ्या वृक्षांना जाळलें आहे अशा भुकलेल्या अजगरांना क्षुब्ध झालेल्या लहान वेढक्यांनीं कांठें गिळलें आहे का ? ज्याला चवथी, पांचवी वगैरे भूमिका प्राप्त झाली आहे, ज्यानें ज्ञेय ब्रह्माला जाणलें आहे, व जो पुढील भूमिकेचा विजय करण्यास उद्युक्त झाला आहे अशा विवेकी ज्ञान्याला विषय व इंद्रिये या चोरांनीं कधीं तरी आपल्या वश केले आहेत का ? जिचा प्रतानादि विस्तार कापून टाकला आहे अशा शूद्र लतेला जस शंशावात छिन्न-भिन्न करून टाकिताना त्याप्रमाणें विषयरूपी शत्रु, ज्यांची विचारबुद्धि पूर्वभूमिकांमध्येंच अपरिपक्व आहे त्यांच्या त्या अप्रौढ बुद्धीचेंच हरण करितात, कृष्णाच्या अंती होणारे जे मोठे क्षोभ त्यांतही महाधीर असलेल्या मेर्बादि पर्वताला मोडण्यास मंद वायु जसे समर्थ नसतात त्याप्रमाणें प्रौढ विवेकाला नष्ट करण्यास राग-द्वेषादि पुष्ट वृत्ति

समर्थ नाहींत. ज्याचे मूलबंधन घट्ट झालेलें नाहीं, अशा विचाररूपी फुलझाडालाच चिन्ता-रूपी बावटळ जोरानें हालवूं शकते. पण पाळें-मुळें खोल गेल्यामुळे ज्याची स्थिति स्थिर झाली आहे अशा वृक्षाला ती हालवूं शकत नाहीं. चालतांना, उभें असतांना, जागतांना व निजतांनाही ज्यांचें चित्त विचारमय नसतें तो मृतच होय, असें म्हटलें जातें. हें जगत् काय आहे व देह काय आहे, याचा एकांतांत बसून इव् इव् आपल्यापार्शीच अध्यात्मदृष्टीनें विचार कर, किंवा सज्जनांसह विचार कर. तेजस्वी प्रदीपाच्या योगानें सूक्ष्म वस्तूही जशी दिसते त्याप्रमाणें प्रमादरूप अंधकाराला घालविणाऱ्या विचाराच्या साक्षानें तें परम शुद्ध पद दिसतें. प्रकाशरूपी विलास ज्यानें केला आहे अशा सूर्याच्या योगानें गाढ अंधकाराचा जसा नाश होतो त्याप्रमाणें ज्ञानानें सर्व दुःखांचा नाश होतो. रवीचा उदय झाला असतां मूमीवर निर्मल प्रकाश जसा पसरतो त्याप्रमाणें ज्ञान प्रकट झालें असतां ज्ञेय ब्रह्म आपोआप उदय पावतें. ज्या शास्त्रविचारानें ब्रह्मतत्त्व जाणलें जातें त्याला भान-ज्ञान असें म्हटलें आहे, तेंच ज्ञेय ब्रह्मरूप असल्यामुळे अभिन्नरूपानें प्रतिष्ठित आहे. विचारापासून उत्पन्न झालेलें जें आत्मविज्ञान त्यालाच वा रामा ! ज्ञानी जन 'ज्ञान' असें समजतात. मधुरपणा जसा दुधांतच असतो त्याप्रमाणें ज्ञेय ब्रह्म त्या ज्ञानांतच आहे. यास्तव ज्यानें विपुल मद्य प्राशन केले आहे तो, मद्यपी जसा सदा मदमत्त असतो, त्याप्रमाणें ज्याला उत्तम ज्ञानाचा प्रकाश प्राप्त झाला आहे तो ज्ञानी स्वतः सदा ज्ञेय ब्रह्मान्वद् पूर्ण असतो. स्वतःचें सम, व निर्मळ स्वरूप हेंच ज्ञेय परब्रह्म आहे, असें विद्वान् समजतात. केवळ ज्ञानप्राप्तीनेच तें स्वतः अत्यंत प्रसन्न

—अविद्या व तिचें कार्य या चिखलानें विरहित
असें होतें. ज्याचा आनंद उदय पावला आहे
असा निःसंग ज्ञानी जीवन्मुक्त कोठेही आसक्त
होत नाही, तो पूर्ण मनोरथ राजाधिराजप्रमाणें
शोभत असतो. हे रामा ! सूर्यविकासी कमला-
विषयी चंद्र रति ठेवीत नाही त्याचप्रमाणें
ज्ञानवान् कोणत्याही रूक्ष किंवा मधुर ध्वनी-
मध्ये आपली चित्तरति ठेवीत नाही. वीणा,
मुरली इत्यादिकांच्या हृदयंगम शब्दांमध्ये,
संभोगानें मलीन अशा कामिनीच्या सुंदर
गीतांमध्ये, वसंत ऋतूच्या मदानें मत्त झालेल्या
भमरांच्या गुंजारव शब्दांमध्ये, पावसाळा लाग-
ताच फुलणाऱ्या पुष्पांमध्ये, मेघध्वनींमध्ये,
सुंदर केकावाणीमध्ये व मोराच्या ताण्डवनृत्या-
मध्ये, शब्द करणाऱ्या मेघसमूहामध्ये, सारस
पक्ष्यांच्या मनोहर ध्वनींमध्ये, करतालादि
बादनामध्ये, गंभीर मृदंगध्वनींमध्ये, कोणत्याही
वीणादि तंतुवाद्यांच्या, मृदंगादि मढविलेल्या
वाद्यांच्या, मुरलीसारख्या सुषिरवाद्यांच्या व
झांज, टाळ इत्यादि दुसऱ्याही विचित्र वाद्यांच्या
ध्वनीमध्ये ज्ञानी आसक्त होत नाही. ज्यांत
लहान केळींच्या पानांच्या पंक्ति लागल्या आहेत
व देवगंधर्वकन्यांच्या अगाप्रमाणें ज्यांचे कोमल
अवयव आहेत अशा लतांनीं जें शोभत आहे
त्या नंदनवनांतील श्रीडामध्येही ज्ञानवान् पुरुष
आसक्त होत नाही. रामा ! माळजमिनीवर जसा
हंस आसक्त होत नाही त्याचप्रमाणें सर्वत्र आसक्त-
चित्त असलेला जीवन्मुक्त, स्वतःच्या स्वाधीन
झालेल्याही कोणत्याच पदार्थाच्या भोगाची
इच्छा करीत नाही. खजूर, कदंब, फणस,
बाळूक, अक्रोड, तोंडले, जंबीर इत्यादि फलां-
मध्ये, मदिरा, मद्य, मैरेय, माध्वीक इत्यादि
मद्यांमध्ये, दही, दूध, घृत, (तापलेल्या दुधांत
दही टाकून नासविलेले दूध) आमिक्षा, लोणी,
भात इत्यादि भक्ष्य-भोज्यादि विचित्र वस्तूंमध्ये

व त्याचप्रमाणें दुसरीं फळे, मुळे, शाक-भाज्या,
मासें यांतील कोणत्याही पदार्थांत बुद्धि आसक्त
नसलेला तृप्तमूर्ति ज्ञानी, अतिशय मुकेलेला
ब्राह्मण आपल्याच शरीरांतील मांसाच्या तुक-
ट्यावर जशी रति ठेवीत नाही, त्याप्रमाणें
आपली वासना ठेवीत नाही. यम, चंद्र, इंद्र,
रुद्र, सूर्य, व वायु यांच्या दिव्य गृहांमध्ये, ज्यावर
रेशमासारखा मृदु व स्निग्ध पल्लवसमूह आहे अशा
मेरु, मंदर, कैलास, सद्य, दुर्दर इत्यादि पर्वतां-
वर, चंद्रमंडलाच्या कलांमध्ये, कल्पवृक्षाच्या दाट
झाडींत, दिव्य देहशोभेनें विलास करणारामध्ये,
रत्नजडित सुवर्णाच्या आणि मोती व रत्नें
बसविलेल्या भितींच्या गृहांमध्ये, तिलोत्तमा,
उर्वशी, रंभा, मेनका इत्यादि सुंदर अप्सरांच्या
कोमल बेहांच्या ठिकाणीं आसक्त होत नाही.
कारण, ज्याची बुद्धि कोठेंच आसक्त होत
नाहीं असा तो श्रीमान् त्यांतील एकाच्याही
दर्शनाची आकांक्षा करीत नाही. कारण तो
परिपूर्णचित्त, मानी, मौनी व रागद्वेषादि शत्रू-
कडून चंचल न केला जाणारा असा असतो.
कुंद, मंदार, कल्हार, कमल, कुमुद, उत्पल,
पुनाग, केतकी, अनेक जातीचे अगरू वगैरे
पुष्पांत, कदंब, चूत, जंबु, आम्र, किंशुक,
अशोक इत्यादि वृक्षांमध्ये, जासवंद, जाई, चाफा,
दुपारी, इत्यादि फुलझाडे व वेली यामध्ये,
चंदन, अगरू, कापुर, मेंदी, कस्तुरी इत्यादि
अंगरागाच्या ठिकाणीं, केशर, लवंग, वेलदोडे,
कंकोल इत्यादि मुखवासन पदार्थ इत्यादिकांतील
कशांतही, द्विज जसा मद्याच्या उग्रवासामध्ये
प्रीति ठेवीत नाही त्याप्रमाणें आत्मैक्य बुद्धि
ज्ञानी सुगंधासाठीं प्रीति ठेवीत नाही; कारण
तो सर्वत्र समबुद्धि असतो व त्याच्या मनांत
विक्षोभ नसतो. समुद्राची गुडगुड, आकाशांतील
प्रतिध्वनि, व पर्वताच्या गुहांतून घुमणारा
सिंहाचा ध्वनि, हे ऐकून ज्ञानी पुरुष मनांत

यत्किंचित्ही क्षुब्ध होत नाही. शत्रूच्या दुदु-ताखंडी यंत्रात घातून उंसाप्रमाणें त्याच सर्व
भीच्या आवाजानें, ढाल, भेरो इत्यादिकांच्या शगर जरी चिरडून व पिळून काढलें, नरकाण्य-
ध्वनीनें किंवा धन्यांच्या कर्णकटु टणक्क रानं, भूमीत डाक्यावर घण, भाल, तामर इत्यादि-
तो थंडाही भयभीत होत नाही मत्तगजांच्या कात्या आघातांचा जरी वृष्टि होत असली
गर्जना, वेताळाचे कलहाचे शब्द व पिशाच, जरी तो योगी भीत नाही, व्याकुल हात नाही,
राक्षस यांच्या आगेव्या एकून तो मनाग धिवा दीनपणाही स्वीकारीत नाही; तर एकाद्या
मुळीच डगमगत नाही. उत्तम प्रकारें ध्यान पर्वताप्रमाण सम, स्थितिचिंत मानी व धीर
करणारा योगी, विजेचा कडकडट, पर्वताचा हाऊन राहतो. फार काय पण अपवित्र,
स्फोट, वंशरावनाचे वृहत्त यांना कप पावत नाही. अपश्य, विपमुक्त, आवलेंलें, वाळलेंलें अन्न
त्याचें शरीर मांठल करवत कापू लागलें, नर किंवा गेभयांदिकही तो मिष्टान्न प्रमाणें भक्षण
वारीच्या चकचकीत वारा अंगावर पडू लागत व जगत, व तत्कल त्याला जिरवू संडतो.
किंवा बाणरूपी अशनि अंगावर आटवू लागल तरी स्वरूपापासू तो दळत नाही. तो उपय-
नांत आनंदित होत नाही व गिनही होत नाही. ओमाड माळभूमीवरही खन्न होत नाही.
किंवा आनंदित होत नाही. जळजळीत किंवा ज्यासारखी असन्न वाळवटें ज्यात आहारा अन्न
मरभूमीत पुण्याच्या थरात आनंदित झालल्या मृदु शादल भूमीवर, व न्याच्यातीक्ष्ण गारदर,
ताज्या कमलाच्या चरयेवर, उच्च पर्वताच्या कड्यांवर, खोल विहिरीच्या तळा, सूर्याच्या
किरणानीं तप्त झालेल्या शिळावर, कमलागि स्त्रियाच्या समुद्रयांत, सपत्नीच्या वळी
व उग्र विपत्तीच्या वेळी, क्रीडेमध्ये किंवा उत्सवामध्ये तो विहार करित असला तरी
उद्वेगयुक्त होत नाही किंवा आनंदयुक्त होत नाही. तर भार वाहणें, इत्यादि श्रमांनी काम
केल्यावर थकलेला मनुष्य डाक्यावरिल भार उतरून ठेवून जसा विश्रान्ति घेतो त्या प्रमाण
ज्ञानी त्या भव दुःसांमध्ये अन्तर्भावृत्ति होऊन तो पार पार आधा देवपण्या योग्य नाही, असें
सुखानें रहातो. प्राण्य व नारायण राहिले तो भुजता; व इद्रयाला काणयाही विषयस्थि-
त्यामुळे त्याचा भोग देण्यासाठी यमदूताने तो पार पार स अवकाशच देत नाही. कारण

१. जेथे कमल हेंच मरुत उभा लेंल अस्त त्याचा जीवन्मुक्ती सभवत असत्यामुळे असे म्हणल आहे.

तो माधु विचररूपा रमाचं सेवन करीन अम- तत्वांच्या अकुगप्रमाणें असलेलें जें शब्दस्पर्शादि
 ल्य मुळ त्याची बुद्धि सर्वदा मानसिक न्याय विषयजन नैही संविद्वच आहे. कारण उत्प-
 णीन असत. हगणं झाडांच्या पाटवता ज. ... एही व ना. ... जें कांहीं नगातें
 गिळतात त्याप्रमाणें इंद्रियं, विश्रान्ति वा पाव- ... जालें ... नसल्यासा-
 लला, आत्म्याला न पेटांचलला, स्थिर स्थितीने ... पण काहीं थोडा वेळ जी पदा-
 युक्त नसलेला जा अतत्त्वज्ञ, त्याला गिळतात. ... मत्ता दिसते तो संविद्वचा भ्रम आहे.
 भवसंगरांत वाहणा-या, वासनगतगंगाची चवळ ... ! अशा प्रकारें वरील सिद्धान्त मननानें
 हाणाच्या व त्यामुळेंच आकाश का- ... पदार्थाविषय, संकल्पविकल्प करणारी
 णाच्या अज्ञाला इंद्रियरूपी मगर स्वातंत्र्य स- ... कः जाण सर्व पदार्थाची भावना सोडून
 तात. पण पाण्याच आघ जगें ... अयोग्यतेच्या आशय हो. निःसंग झालेला ज्ञानी
 नेत नाहीं त्याप्रमाणें त्या पदार्थ पदार्थ ... बुद्धि व इंद्रिये यांनीं कर्म
 विचार करणा-या व ज्याची बुद्धि ना- ... कर्म असा. किंवा कर्म नभला तरी लिप्त
 मायें विश्रांति पावला अहे ... मनेर त्यांतल वैभव मिळालें किंवा
 विकल्पाचें ओघ वाहून नत नाहींत. सर्व ... नष्ट झालें तरी मनोगज्य करणाराला जसें
 संकल्पाच्या शोभेचाई अंत अशा परमपदा ... खरे सुख किंवा दुःख होत नाहीं, तसा
 जें विश्रान्ति झाले असतात, या ... असतिर्गहि मन करून शरीरानें कर्म
 प्राप्त झालेल्या सुरुवा. तृणागारखा मासता. ... करताना पुरुष पुण्यदुःखानी लिप्त हात नाहीं.
 ज्याचे चित्त पूर्ण आत्म्यसंगें विस्तृत ... ज्यानें आसक्तिर्गहित आहे असा पुरुष
 झाला आहे असा ज्ञानी पुरुषाने जात ... पुष्टी जग पदान अमला तरी पदात नाहीं;
 वाळलेल्या गवताच्या काडीगरेनें वाटो ... कारण जग विसृज्या विषयात स्थित असतें,
 विषर्हा अधुतागारख प्रिय वाटें व महत्त्व ... या गोष्टीच अनुभव सामान्य मनुष्यालाही येतो.
 कल्पती एका क्षणामाखे आप वारतात. ह जग ... ज्याचें मन आसक्तिर्गहित जाहे असा प्राणी
 जगतसविन्मात्र आहे असे समजून ज्या नी गति ... नाहून असूनही नाहून नाहून, एकत असूनही
 आनंदित झाली आहे. अमे ह निद्रात स्वतः ... प्रकृत नाहीं. स्पर्श करीत अतहा स्पर्श करीत
 सविन्मय झाल्यामुळें स्वरूपात मन जगला ... नाहीं, पास घन असूनही वायु घन नाहीं किंवा
 सांठवून विहार करितात. जगातील सर्व वस्तु ... नाण्याचो उव-श्चान करीत असला तरी हा तें
 सविन्मात्र परिस्पंदरूप आहेत, असे कळलेल्या ... करात नाहीं. सामान्य इंद्रियें पूर्वसंस्काराच्या
 तत्त्वदेत्याना या जगात ब्राह्म काय वाटणार ... जातें पापापल्या विषयाचे ठिकणीं जरी जात
 व त्याज्य काय वाटणार ? हे निष्पाप रामा ह ... अ-र्जी तरी हा जात नाहीं. ज्याचें मन दुसऱ्या
 सर्व संविद्वच आहे, बाकीची सर्व भ्रान्ति न सोड. ... प्रसंगी गेले आहे अस जापल्या घरांत बस-
 विस्तीर्ण सविन्मयशारा झालेला ज्ञानी त्यांतल ... लेले मुख व अप्रोढबुद्धि बाल-पशु, वंगेही या
 टिकणारे काय व घणार काय ? भूमीपरून हे जें ... गोष्टीचो चांगला अनुभव घेताना, संगच अर्थाचें
 काहीं तृण-पल्लवादि उत्पन्न होत आहे किंवा ... कारण आहे. आसक्तिच संसाराच निमित्त आहे.
 पुढें जें काहीं होत होईल तें सर्व तत्त्वज्ञान्या ... पण ... न दिसणें. ऐकत अस-
 दृष्टीने संविद्वच आहे. तसेंच आकाशादि नश न एकणें इत्यादि गोष्टीचा

संगच सर्व आशांचा हेतु आहे व संगच सर्व आपत्तीचें बीज आहे. संगत्यागच मोक्ष आहे, असें ज्ञानी समजतात. संगाच्या त्यागानें अज नैत्व प्राप्त होतें. रामा ! तूं पदार्थाविषयींचीं आसक्ति सोड व जीवन्मुक्त हो.

श्रीरामः—हे मुने ! आषण सर्व संशयरूपी धुक्याला घालविणारे शरत्कालीन वायु आहां. यास्तव हे प्रभो ! संग कराला म्हणतात तें भला संक्षेपतः सांगा.

श्रीवासिष्ठः—इष्ट पदार्थाचा लाभ व अनिष्टाचा वियोग झाला असतां हर्ष व अनिष्ट पदार्थाचा लाभ व इष्टाचा वियोग झाला असतां विषाद हे विकार उत्पन्न करणारी जी मलिन वासना तोच 'संग' आहे असें म्हटलें जातें. जीवन्मुक्त पुरुषांची जी पुनर्जन्म न देणारी हर्षविषादरहित वासना ती शुद्ध वासना असते, तिलाच 'असंग' हें नांव आहे, असें जाण; ती शुद्ध वासना देह असेपर्यंत म्ह० प्रारब्धशेष क्षीण होईपर्यंत असते, त्या शुद्ध वासनेनें जें कर्म केलें जातें तें पुनर्बंधाला कारण होत नाहीं. जे जीवन्मुक्त नसतात त्या मूढबुद्धि दीनांची वासना हर्षविषादांनीं युक्त असते व ती बध उत्पन्न करते. तिचाच संगशब्दानें उल्लेख करतात. ती पुनर्जन्म करणारी आहे. त्या वासनेनें जें कर्म केलें जातें तें केवळ बंधालाच कारण होतें. रामा ! अशा स्वरूपाच्या, आपल्या चित्तात विकार उत्पन्न करणाऱ्या, संगाला सोडून जर तूं स्वस्थ राहशील तर कर्म करीत असुनही लिप्त होणार नाहींस. हर्ष, क्रोध व विषाद याच्या योगानें जर तूं मनांत विकार पावला नाहींस व राग भय-क्रोधरहित झालास तर हे राघवा !

तू असंग आहेस. तूं आशची पराधीनता सोडून दुःखानीं जर म्लान झाला नाहींस व सुखानीं इष्ट झाला नाहींस तर हे राघवा ! तूं असंग आहेस. जर तुला चित्ताला स्वभाव चांगला कळला व प्रत्येक ज्ञानामध्ये सम आत्म्याला जाणलेंस आणि जसा प्रसंग येईल तसें अनुवर्तन केलेंस तर तूं असंग आहेस. असंगता व अनायासानें स्थित जीवन्मुक्तस्थिति यांचा आश्रय करून तूं सम, स्वस्थ व निष्काम हो. : ज्याची मति जीवन्मुक्त आहे असा आर्य मौनी, इंद्रियरूपी सुसरींचा निग्रह केलेला, मान-मद-मात्सर्यरहित व शोकशून्य होऊन राहतो. भोग, विक्षेप इत्यादिकांना कारण होणारे पदार्थाज्ज्ञात सदा वाटेल तितकें तयार असूनही जो समबुद्धि असतो, मनांत दीन होत नाहीं, व सहज क्रमानें प्राप्त होणाऱ्या व्यवहारावांचून दुसरे काहीं करीत नाहीं, तर जेवढें प्रकृत व क्रमप्राप्त असें आपलें कर्तव्य असेल तेवढेंच कर्तृत्वाभिमान व फलाभिलाष यांनीं रहित अशा बुद्धीनें करतो व मनांत खिन्न होत नाहीं; व तें करीत असतांनाही आनंदाचा अनुभव घेतो. मंदराकडून घुसळला जाणाराही क्षीरसागर आपलें शुक्लत्व जसें सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें आपत्ती किंवा उत्तम संपत्ती प्राप्त झाली तर तो महामति आपला प्रकृत स्वभाव सोडीत नाहीं. अस्त व उदय या दोन्ही दशांमध्ये चंद्र जसा एकरूप असतो त्याप्रमाणें ज्ञानी साम्राज्यास किंवा दारिद्र्यास प्राप्त होऊन, सर्पत्वास किंवा इंद्रत्वास प्राप्त होऊन हर्ष-विषादरहित राहतो रामा ! क्रोधाचे निरसन करून, सर्व भेदबुद्धि टाकून, नानाप्रकारच्या फलाविषयींची रमणीय शान्त करून आपल्या चित्ताला दृढ न होऊ देतां तूं आत्म्याचा विचार कर. म्हणू त्या विचारानें तूं परमपुरुषार्थरूप उरा

१. वर्तमान देहादि संबंधराहित्य.

२. भाविदेहादिबंधनिवारण.

ठेगण्यास समर्प्य हांणील. त्या विचारानें तुझ्या आत्महृदयीनें तूं शेंकशूय आत्म्याचा अश्रय
 समाधीचा उदय हांणील. सर्व वासनारहित कर, म्हणजे पुनरपि या संसारांतील जन्मबंध-
 नसलेल्या त्या शुद्ध समाधीचा आत्मरूप वस्तूचा नांहीं कदा होणार नाहींस.
 काम होईल. वास्तव रामा ! तसल्या शुद्ध

उपनिषद्प्रकरण समाप्त.

योगवाणिष्ठ.

६ निर्वणप्रकरण, पूर्वार्ध.

सर्ग १

—:४:—

१. मुनिवाक्य सप्तमच समा उक्ता, अन्तरं पमार्थरूप पमार्थरूपानुसृतं
२. श्रेण्यांची आम्हिक कर्म. ३. एकलल्या अर्थाचे निरूपण पुस्तिकांचे विकसित क्षेत्र
विस्तार व निद्रा याच्या योगाने रात्र घालविणे. निश्चल ज्ञायामळे त्या द्वितीय शरीर वृक्ष-
श्रीवाल्मीकि:—हे श्रेष्ठ! उपनिषद्प्रकरणे मज्जीप्रमाणे झाल्ये अमता, जेथे त्या अला-
नंतर तू हे निर्वण प्रकरण एक. ते जाणले अमता आता चर्चा शिवाय राहिली. जे
असतां, ज्ञानि देते. मुमिश्रेष्ठ वसिष्ठ अनेक अनेक कर्तव्यांच्या अकशमगांत गुरु धित
उत्तम वजन सांगत असतां, राजपुत्र ना झाला असा, व म्हणूनच थाडास ज्ञानोदय
ते श्रवण कर्णान्तर्गत तत्पर होऊन भौत धर्मन जाले प्रमाणे तो सम्ये दिसू लागला असतां
बसल असतां, मुनींच्या वाणीच्या अथाकृच्च त्याचा ताप थाडास शांत होऊ लागला
सर्व लक्ष लागल्यामुळे त्या गमाच्या मनांत अस्मा, पुण्या, समूहला हलविल्यामुळे
बाह्य त्रिपयांचा संकल उठत नाही व पुष्पमालाक्त व त्यामुळेच मदार पुष्पांचा
शरीरचें घाही होत नाही, असं झाले अमता, नंतर वस दणार वारा जणु कय श्रवणा-
राजे लाक चित्रांतील राजाप्रमाणे निश्चल राहोच शांत झाला असतां, ज्ञेय ब्रह्म ज्ञात
झाल असतां व वसिष्ठवचनान्या अर्थाचा झाल्यामुळेच जणु कय चांगले ध्यान करीत
मांड्या अदराने विचार करीत असतां, मुनींचे उत्तरप्रमाणे गटमटल अमरांच्या पंक्ति

मता सुव्या दवू व तजनी उचहन
वर्गान्य मापानुरूप अमित्य कान्तला
अमता पमार्थरूप पमार्थरूपानुसृतं
नाने पुस्तिकांचे विकसित क्षेत्र
निश्चल ज्ञायामळे त्या द्वितीय शरीर वृक्ष-
मज्जीप्रमाणे झाल्ये अमता, जेथे त्या अला-
अमता आता चर्चा शिवाय राहिली. जे
अनेक अनेक कर्तव्यांच्या अकशमगांत गुरु धित
असा, व म्हणूनच थाडास ज्ञानोदय
तो सम्ये दिसू लागला असतां
त्याचा ताप थाडास शांत होऊ लागला
हलविल्यामुळे
पुष्पांचा
जणु कय श्रवणा-
ज्ञेय ब्रह्म ज्ञात
झाल्यामुळेच जणु कय चांगले ध्यान करीत
अमरांच्या पंक्ति

मया माळांमध्य जणु त य धान कर्गन ग्वथ
अमर्ता. मोक्तिरमग अ प्रणा या आर्ताल वा
न्य मध्यभागों जल जणु काय श्रवण करावय स
व मय प्रमाणें निश्चल झालें असतां, आकाशांत
फार दूर व फार वळ प्रवास केल्यामुळे शक्यते
सूर्यकिरण गवाःश्चांतु अत्यंत शान्त अथवा
शांत जणु काय विश्रांति घेण्यासाठी प्रविष्ट
झाल असता, शांत हांगारा दिवसाचा देह
मोत्यांच्या प्रभावरूपी मस्माच्या लंपानें व त्यांत
पडलल्या सूर्यप्रभेनें जणु काय आपला समच
व्यक्त करीत असतां, राजांच्या हातांतील व
मस्तकवरील कमले सुरस वसिष्ठेपदेश ऐकून
आनंदानें जणु काय राजांच्या मनाप्रमाणेंच मिट्ट
लागली असतां, लहान मुलें, अज्ञेय, व पित्र-
न्यांत पाळलेले पक्षी स्त्रीजनांना एकसारखे
मांजनासाठी त्वरा करू लागले असतां, फुल-
लागलेल्या चंद्रविकसी कमलांवर भ्रमण कर-
णाऱ्या भ्रमरांच्या फुलांनी उडविलेले त्यांतील
रज चवच्या व डोक्यांच्या पापण्या बाहेर संव
व जुंतीं बेळून कसू लागले असतां, सकाळां
सूर्योदय होताच पर्वतांच्या गुहांत जाऊन लप-
लेले रात्रांचे तम पर्वतांच्या छायाला भिऊन
बाहेर आले आणि गवाक्षादिकांतून उड्या
मारून घरांत शिरले असतां, आतां फक्त दिव-
साचा चवथा भाग अवशिष्ट राहिला आहे,
असे सुचविण्यास तत्पर असलेला, हुंदुभी,
नगरे, शंख यांचा सर्व दिशाची मुलें भरून
संढणारा ध्वनि झाला. मेघांच्या गडगडाडा-
मध्यं मयराचा टाहो जसा अन्तर्धान पावतो
त्याप्रमाणें त्या ध्वनीनें मुर्तेचे उच्च स्वरानें
चाळलेले भ्रमणही कोणालाही ऐकू येईनासे
कोले. मूर्कप झाला अमर्ता वनपंक्तितील ताल-
वृक्षांची पंढी थोडीशी हालतात त्याचप्रमाणें
तो मूर्क ध्वनि झाला असतां पित्रजांतील
मयराचा खडबडू आपले पंख खडबडवून

थडसा चंचल झाला. तो गंभीर ध्वनि ऐकून
लहान बालक भयभीत होऊन रडत आपा-
पल्या दायांच्या हृदयाशीं बंडम चिकटलीं,
तीं जणु काय पावसाळ्यांत कर्वाताच्या दोम
शिखरामध्ये मेघ शिरावे तशीं वाटलीं.
अपचा प्रवाह बोटासा सुस्थ आहे असा
नचापासून जसे जलकव—वार उठतात,
त्याप्रमाणें राजांच्या कानांवर अडकविलेच्या कम-
लापासून भ्रमरपंक्ति उठल्या. बाप्रमाणें त्यावेळीं
ते दशराचाचें सर्व सभागृह प्रसुस्थ झालें
असतां, दिवस मावळायला आला असतां व तो
शंखादिकांच्या ध्वनि हळू हळू शांत झाला
असतां आपले मधुरवृत्तिपुष्क चाळलेले भाषण
संपविणारा मुनिभ्रेष्ठ समेमध्ये रघुकुल भेष्टाला
म्हणाला—“हे निष्पाप रामा ! मीं जे हे
पर्वदे वाज्जाल पसरले आहे त्यानें तू आपल्या
चित्तरूपी पक्ष्याला हृदयांत अडकवून आत्म-
त्वास प्राप्त कर—त्याला आत्मरूप कर,—हंस
जसा पाणी टाकून त्यांतील दूध तेवढेच घेतो
त्याप्रमाणें तू सर्व दुर्बोध सोडून माझ्या बाणी-
तील अध्वय अर्थ घेतकस का ! माझ्या उप-
देशाचा पूर्णपणे आपल्याच बुद्धीनें पुनः पुनः
विचार करून हे साधो ! तू आतां बीष
मार्गानें गमन करविंस. हे रामा ! तू याच बुद्धीनें
जर विहार केलास तर केवढी बद्ध होणार
नाहीस. पण अशा रीतीनें व्यवहार जर न
केलास तर विषयवर्षिताच्या घरीत हस्तां जसा
पडतो तसा तू अधोलोकांत पडशील. हे रामा !
आपल्या बुद्धीनें माझे वचन उराम अकारे
ग्रहण जर न करशील, त्याप्रमाणें जर न
वागशील, तर एखादा जांचळा किंवा शशी
दिवा न घेता चाळणारा जसा स्तब्ध पडतो

तसा पडशील. मी सांगितलेल्या या गाष्टाचा सिद्धि होण्यासाठी ' प्राप्त झालेला व्यवहार आसक्ति सोडून करावा, ' असा जो सर्वश-
काचा परम तात्पर्यरूप सिद्धान्त तो आपल्या मनात बुड करून असंख आत्मज्ञानी हो. आहे। स्वप्नहो ! हे महाराजा दशरथा ! आणि हे राज-लक्ष्मणादि भूपालांनो ! आतां तुम्ही सर्व आपापला आम्हक व्यवहार करा. कारण हा दिवस आतां बहुतक संपलाच आहे; आणखी जो कांहीं विचार करावचा राहिला आहे तो तुम्ही सर्व उद्यां सकाळीं समेत आलांत म्हणजे करूं. "

श्रीवाल्मीकि:—वसिष्ठमुनीनें असें सांगितलें असतां ती सर्वच सभा, कमल हेंच जिचें मुख आहे अशा विकासयुक्त पद्मिनीप्रमाणें एकदम उठली. सभेतील सर्व राजे यांनीं दशरथराजाची स्तुति केल्यावर राघवाला वंदन करून, वसिष्ठाचीही प्रमाणपूर्वक प्रशंसा केली ' व ते आपापल्या घरीं गेले. ज्याला देव नमस्कार करतात असा श्रीमान् वसिष्ठ विश्वामित्रासह आश्रमास जाण्यासाठीं उठला. उपदेश करणा या मुनींच्या मागोमाग दशरथ-प्रभृति राजे, व मुनि आपापल्या योग्यतेप्रमाणें त्यांच्या आश्रमापर्यंत जाऊन व त्यांचा निरापेक्ष कमळावरून उठलेल्या भ्रमरांप्रमाणे कांहीं आकाशात गेले, कांहीं वनांत गेले व कांहीं राजगृहास गेले. वसिष्ठमुनींच्या चरणांवर निर्मळ पुष्पांजली अर्पण करून क्रियासह राजा दशरथही आपल्या अन्तःपुरांत गेला. गुरू आपल्या आश्रमास पोहोचल्यावर गड लक्ष्मण व कृष्ण त्यांच्या चरणांचें मोठ्या बक्षीनें पूजन करून राजवाड्यांत परत आले बाकीचे सर्व आते आपापल्या घरीं जाऊन स्नान करते झाले. त्यांनीं देव व पितर यांचे पूजन केले, व अतिथि श्रावणांच्या संसृज

जाऊन त्यांना पूजनासाठीं आपल्या घरांत आदरानें आणले. नंतर अतिथिपूजनादि करून श्रावणांपासून भृत्यांपर्यंत आपल्या सर्व परिवारासह त्यांनीं वर्णधर्मांला अनुसरून विहित असलेलें भाज्य अन्न खाल्लें. नंतर दिवसां कर-वयाच्या सर्व कर्मांसह सूर्य अस्त पावला असतां व रात्रीं करण्यास उचित असलेल्या सर्व कर्मांसह चंद्र उदय पावला असतां ब्रूचर मुनि, राजे, राजपुत्र व महर्षि, यथासंभव शय्या, दमशयन व दर्भसन यांवर बसून वसिष्ठांच्या मुलकमळातून बाहेर पडलेल्या संसारतरणोपायाचा मोठ्या आदरानें व एकाच-बुद्धीनें संपूर्णपणें विचार करूं लागले. यात्र-माणें एक प्रहर चिंतन करिताच त्यांना झोपेनें गांठले. तेव्हां सूर्योदयाची अपेक्षा करणारी पथें जशीं रात्र होतांच निजतात त्याप्रमाणें ते सर्व लोक उन्कुष्ट रत्नानीं रमणीय झालेल्या निद्रावस्थेत प्राप्त झाले. पण राम, लक्ष्मण व कृष्ण हे तिथे तीन प्रहर सतत वसिष्ठांच्या उपदेशाचें चिंतन करीत बसले. नंतर त्यांचेही डाळे मिटूं लागले. जेव्हां माघि दक्ष्याण मुच-विणारी उन्कुष्ट रत्नें ज्यात दिसत आहेत अशी निद्रा अर्धा प्रहरच त्यांनीं भोगिली, पण एका क्षणांत त्यांच्या सर्व भ्रमांचा परिहार झाला. अशा रीतीनें ज्यांचे मन अत्यंत शुद्ध आहे, जे विवेक करण्यास समर्थ आहेत, व आत्मतत्त्वज्ञानानें ज्यांचे चित्त विकसित झालें आहे अशा त्या रामादिकांची रात्र संपली. अरुणाच्या किरणांनीं व्यवस्थाभुळें मलिन झालेला चंद्र हेंच जिवें मुख आहे अशी ती झाली.

— ❁ —

आला. पण तो मुनि मंदिरांत प्रवेश कराय
पूर्वीच राजा दशरथ सध्यवंधनाद वारज

[illegible]

[illegible]

ज्ञानांत झाले असतां व परमार्थाविषयो-
 नेच ज्ञान हा श्रेष्ठ सूर्य उगवला असतां जळ-
 लेल्या शुष्क पानाप्रमाणे पुनरपि दर्शन न
 होण्यासाठीच अग्नित टाकलल्या घृताच्या
 केनाप्रमाणे चित्त सर्वथा गळून जाते, असें तुं
 समज. जे पर व अपर ब्रह्म जाणणारे महात्म
 जीवभुक्त त्यांच्या चित्ताला 'सत्त्व' असें
 म्हणतात. जीवभुक्तांच्या शरीरांमध्ये व्यवहार
 करणारी जी वासना तिला चित्त असे म्हणत
 नाहींत. कारण ती 'सत्त्व' या पदवीस पोच-
 लेली असते. चित्तरहित तत्त्वज्ञ नेहमीं सम-
 पूर्ण स्थित असतात. सत्त्वाच्या अस्तित्वा-
 मुळे ते अनास्थेनें केवळ लीलामत्र व्यवहार
 करितात. ज्ञात व सत्त्वस्थ जितेंद्रिय व्यवहार
 करीत असतांनाहि सतत त्या ज्योतीला पाह-
 तात. त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणीं इत व ऐक्य
 आप्ति वासना नसते. अंतर्मुखतेमुळे चिद्रूप
 अर्थात जगद्रूपी तृष्णाचा होम करणाऱ्या मुनींच्या
 हृदयापासून चित्तादि भ्रम निवृत्त होतात.
 विवेकानें विच्छेद झालेल्या चित्ताला सत्त्व असें
 म्हणतात. आजलेल्या बीजापासून जसा अंकुर
 उत्पन्न होत नाहीं त्याप्रमाणे त्या सत्त्वापासून
 ओह उद्भवत नाहीं. तें सत्त्व मूढजनांच्या हृद-
 यांत जोवर चित्त या नांवाचे असतें तोवर तें
 पुनर्जन्म देते. पण ज्ञानानें त्याचे निश्चि-
 त्वाहीस होऊन तें सत्त्व होतें आणि जन्माची
 निवृत्ति हें कार्य करतें. रामा ! तुला सर्व प्राप्तव्य
 प्राप्त झालें आहे. तूं सत्त्वभावास प्राप्त झाला
 आहेस. तुझे चित्त ज्ञानाग्नीनें जळलें आहे. तें
 आतां फिरून उदय पावणार नाहीं. ज्याप्रमाणें
 कोयतीनें कापलेलें व अग्नीनें जाळलेलेंही गवत
 त्याची बीजशक्ति जमिनीत असल्यामुळे पाऊस
 पडला कीं लागलेच उगवतें त्याप्रमाणें पुत्र-
 चित्तादि एषणांनीं व्यापलेलें चित्त पुनः उदय

शुद्ध झालें मन पुनः उगवत नाहीं. कारण
 जगत् ही ब्रह्मार्चाच मोहामुळे झालेली वृद्धि
 आहे व ज्ञानाला जगत् ब्रह्मस्वभावानेंच व्याप-
 लेलें आहे. त्यामुळे चिद्धन व ब्रह्म यांचा असा
 भेद नाहीं तसें जगत् व ब्रह्म यांचा भेद नाहीं.
 केवळ तीक्ष्णतारूप किरणामध्यें अशी तीक्ष्णता
 तसें त्रैलोक्य चित्त-मध्ये चिद्रूपच आहे. त्यामुळे
 त्रित् व जगत् हीं भिन्न नाहींत. अर्थात् पदा-
 यांची उत्पत्ति व नाश ही शुद्ध भाति आहे.
 'तर मग पूर्वीं हें सर्व असत् होतें, त्यापासून
 सत् झालें,' 'घट आहे आहे, घट नाहीं' हे श्रुत
 लौकिक सत्-असत् शब्द कसं रूढ झाले आहेत"
 म्हणून विचारशील तर सांगतां. वा व्यवहारांत
 सत् असत् इत्यादि परस्परविलक्षण शब्द
 परस्परविरुद्ध अर्थी योजावेत, असा भाषाभिज्ञांनीं
 संकेत केला आहे. त्यामुळे श्रुता व वक्ता
 यांची वासनाच त्या त्या आकारानें भासते.
 वास्तव ती स्वरी नव्हे. सत् व असत् यांचा
 भासही चिदाकाशामुळेच होतो. म्हणून तूं
 सत् व असत् या दोन्ही वासना टाक. रामा !
 तुझे 'राम' या नांवाचे शरीरही अचिन्मय
 असल्यामुळे तुझा आत्मा नव्हे. मग वृथा
 रडतोस कशाळा ! सर्व जगत् अचिन्मय आहे
 व अभावरूप आहे. असें कळल्यावर तुझी
 देहादिकल्पनाच कोळून होणार ! बरे
 विचारानें—म्ह० चिद्रहित जाणव तेवढें टाकून
 हें सर्व सदा चिन्मय आहे असें जर तुला वाटत
 असेल तर चित्त्वाचा चित्स्वभावाचा विचार कर.
 त्यांचा चांगला विचार केला असतां त्रिविध
 परिच्छेदशून्य, आदि-अंतरहित, एकरस सत्त्वच
 राहतें. मग तेथें देहादि अनर्थाची कल्पना
 कोठची ! हे रामा ! तूं चिदात्मा आहेस.
 निरंश आहेस, पारावाशून्य आहेस, तूं
 आपलें व्यापक स्वरूप आठव. विस्मरणानें
 असा परिच्छिन्न होऊं नकोस. तूं ज्ञा पूर्ण

चित्त्वभावस्थितीला प्राप्त होऊन, निरतिशय अण्डलाभादिकांनी युक्त होऊन हें परिच्छिन्न स्वभावाचें जग परिच्छिन्न-पूर्ण आहे, अशी जावना कर. रामा ! तूं तशा पूर्ण स्वभावाचा आहेस. शांत आहेस, चिद् आहेस, व ब्रम्हरूपी आहेस. तुझें अंतःस्वरूप अतिशय स्वच्छ आहे. तूं नानाभावानें राहणारा नाहीस. तथापि त्या नानाभावाच्या अवधिरूपानें, त्याची पराकाष्ठा या रूपानें तूं आहेस. त्या तुझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं वाक्, मन इत्यादिकांच्या प्रवृत्तीचें निमित्त नसल्यामुळें तूं जो आहेस तो आहेस. त्याचें वर्णन करतां येत नाही. तूं परोक्ष नाहीस. कारण स्वप्रकाश आहेस. सद् आहेस व असद्ही आहेस. सर्व पदार्थांना परस्पर भिन्न करणारा जो विशेष तोच मिथ्या असल्यामुळें असद् आहे, तो तूं नव्हेस व तो तुझा नव्हे. तूं सत्तारूप आहेस, व वस्तुतः सत्तारूपही नाहीस. तर केवळ स्वस्थ-स्वरूप-निष्ठ आहेस. हे चिद्धन आत्मन् ! तुला नमस्कार असो. रामा तूं आदि-अन्तरहित, मोठ्या स्फटिकशिलेच्या अन्तरालभागाप्रमाणें-मध्यभागाप्रमाणें निविड असलेलें जें चिद्रूप त्या स्वरूपाचा तूं आहेस. तूं आकाशाप्रमाणें स्वच्छ आहेस. त्यामुळें तूं दुःखादि विकारांना पात्र नाही, असें समजून स्वस्थ हो. तुझ्या अति-विस्तीर्ण चिच्छिलाजठरांत मायावासना असून त्यांत मनाच्या लीलेनें सर्व जगत् राहिलें आहे. हे रामा ! अशा त्या तुझ्या स्वरूपास नमस्कार असो. तुझा जयजयकार असो.

सर्ग ३

—:—

१. ब्रह्म, जीव, मन, देह, जगत् यांचें ऐक्य जाणव्यानें सर्व द्वैतभ्रमाची शांति होते व पूर्ण ऐक्यस्थिती बाणते.

श्रीवसिष्ठः—समुद्रांत पुढें उत्पन्न होणाऱ्या अनेक तरंगाचा आधार जसें त्यांतील सामान्य जल आहे त्याप्रमाणें जी चित् अनंत जगाना आपल्यामध्ये वाहते तो तूं आहेस, तोच आत्मा आहे, असें तूं जाण. तूं द्वैतभावना सोडून भावाभावशून्य-वासनारहित हो. हे चिदात्मन् ! द्वैतभावना सोडल्यावर तुझ्या त्या वासना कोठेंशा स्थित आहेत, तें सांग बरें. हा जीव, ही वासना इत्यादि हें सर्व ती चित्-च स्फुरते. तव्हां अचित् हा शब्द व त्याचा अर्थ यांचा चिद्वस्तूत प्रसंगच कोठे आहे, तें सांग पाहूं. राम या नांवाचा महा-तरंगांनीं गंभीर व भासुर असा हा आत्मचित्सागरच आहे. हे रामा ! तूं तोच आकाशाप्रमाणें गंभीर, सम व सौम्य समुद्र आहेस. जशी उष्णता अभीहून भिन्न दाखवितां येत नाहीं सुगंध कमलाहून पृथक् नाही, काळेपणा काजळाहून निराळा नाही शुभ्रपणा बर्फाहून वेगळा नाही, उसाहून माधुर्य भिन्न नाही व सुर्याहून प्रकाशक निराळा नाही त्याप्रमाणें चित्-हून अनुभव पृथक् नाही. जलाहून तरंग जसा भिन्न नाही, त्याप्रमाणें चित्-हून जगत् भिन्न नाही. चित्-हून अनुभव भिन्न नाही, अनुभवाहून मी, भिन्न नाही. माझ्याहून जीव भिन्न नाही, जीवाहून मन भिन्न नाही. मनाहून

येथे चित् म्ह० मूळब्रह्म, अनुभव म्ह० माया-वृत्तीवर आरुढ झालेला चिदाभास, 'मी' म्ह० व्यष्टिसमष्टि-अहंकार, जीव, मन, इंद्रिये व शरीर यांचाही अर्थ अज्ञात म्ह० व्यष्टिसमष्ट्यात्मक समसावा.

इंद्रियें भिन्न नाहींत, इंद्रियाहून देह भिन्न नाहीं. शरीराहून जगत् भिन्न नाहीं व जगाहून निराळें तर कांहींच नाहीं. रामा ! अशा रीतीनें हें सर्व दृश्यचक्र फार दिवसांपासून स्वतः चित्-नेच स्वरूपमोहामुळें अभ्यासपरंपरेनें प्रवृत्त केलें आहे. पण परमार्थदृष्टीनें कांहीं प्रवृत्त केलेंले नाहीं, कांहीं शीघ्र नाहीं व चिरकाल नाहीं. तर एक अनन्त स्वदेनच आहे. अशा रीतीनें सर्व अखंडित आहे. तें आकाशांत आकाश आहे व कशांत कांहीं नाहीं. शून्यात शून्य, ब्रह्मांत ब्रह्म, सत्यांत सत्य व पूर्णांत पूर्ण होऊन राहिलें आहे. ज्ञानी रूपदर्शन, संकल्प-विकल्प इत्यादि करीत असूनही कांहीं करीत नाहीं. कारण त्याला त्यातील ग्राह्य असें कांहीं वाटत नाहीं. ज्ञानी पुरुषाला कर्तृता नाही. जें विषयजात ग्राह्य-बुद्धीनें ग्रहण केलें जातें तेंच तुझ्या सुखाला व दुःखाला कारण होतें. पण एकदा ग्राह्य-बुद्धीचा त्याग केल्यावर कांहीं ग्राह्यच उरत नाहीं, आणि ज्याचें ग्रहण केलेलें नाहीं तें सुखदुःखाचें निमित्तही होत नाहीं. आकाश वस्तुतः एक आहे तथापि एक आकाश, दोन आकाश, अनक अकाश असा शब्दन्यवहार होतो. त्याला अर्थही आहे, पण आकाश ही वस्तु मात्र तशी अनेकाकार नाहीं. त्याचप्रमाणें आत्मा व जगत् यांचा व्यवहार जाणावा. रामा ! तूं आत आकाशासारखा निर्मल व बाह्यर उच्चम आचारामध्ये तत्पर हो; आणि हर्ष, क्रोध इत्यादि विकारामध्ये काष्ठ किंवा ढेकूळ यांसारखा हो. जो त्वरेनें मारावयास धावून येणारा अत्यंत शत्रु त्याला जो अकृत्रिम मित्र समजतो तोच ज्ञानी होय. नदी आपल्या

कांठावर उगवलेल्या वृक्षाला जशी समूळ उलथून पाडते त्याप्रमाणें जो प्रेम व मत्सर यांना समूळ नाहींसें करतो त्याला हर्ष व क्रोध हा दोष सर्वथा बाधत नाहींत. राग, द्वेष, व त्यांचे कार्यरूप विकार यांच्या तत्त्वाचा जर विचार न केला तर सन्त म्हणून प्रसिद्ध असलेलेही असन्त ठरतात. त्यामुळें त्यांची सेवा जरी केली तरी ती वृथा होत्ये. तर मग त्यांचें तत्त्व काय म्हणून म्हणशील तर अहंकार हेंच त्यांचें तत्त्व आहे. म्हणूनच ज्याला अहंकारभाव नाहीं व ज्याची बुद्धि कर्तृत्वादिकांनीं लिप्त होत नाहीं, त्यानें या सर्व लोकांना जरी मारलें तरी त्या हननक्रियेचा कर्ता तो होत नाहीं व त्यामुळें बद्ध होत नाहीं. जें नाहीं, तें आहे असें समजणें हीच माया होय. आत्म्याच्या साक्षात्कारानें ती निवृत्त होते. तेल संपलें म्हणजे दीप जसा बुझतो त्याप्रमाणें ज्याच्या चित्तांतील वासनाभर शांत झाला आहे त्या निर्विकार ज्ञानी पुरुषानें चित्रांतील राजानें चित्रांतील शत्रूंचा शिरच्छेद करून जसा जय मिळवावा त्याचप्रमाणें जय मिळविला आहे. ज्याला हें सर्व पदार्थजात सर्व सत् व असत् दशांमध्ये अग्राह्य झालेलें असतें त्याला तें दुःखरूपी दाह देण्यास किंवा सुख देण्यास समर्थ होत नाहीं, तर तो जिवंत असतानाच मुक्त होय.

सर्ग ४

—:—:—

१. वसिष्ठांनीं सर्व बाह्यदृष्टींचें निरसन करून व राघवाला अन्तर्दृष्टींत स्थिर करून संशय घालविण्यासाठीं प्रश्न केला.

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पाप रामा ! मन, बुद्धि, अहंकार, व इंद्रियादिक हें सर्व निर्वि-

१. समाष्टिशरीरांत जगाचा अन्तर्भाव दात असल्यामुळें त्याहून जगत् पृथक् नाहीं.

य चिन्मात्र आहे तेव्हा आतां ते जिवादिक कोठें स्थित आहेत ? नेत्ररोग, जलपात्र व आरसा यांच्या योगाने एका चंद्रानेच स्वतःलाच जशी अनेकता दिलेली असते त्याप्रमाणे एका महात्म्या आत्म्यानेच स्वसत्तासंसर्गाध्यासाने हे सर्व नानात्व उत्पन्न केले आहे. अंधकाराचा क्षय झाला असतां नेत्रांचे अंधत्व जसे जाते त्याप्रमाणे प्रत्यगात्मदर्शनाने भोगतृष्णारूप विषाचा वेग जेव्हां शांत होतो तेव्हां लागलेच अज्ञान नष्ट होते. शरत्कालाच्या प्रभावाने धुकें जसे नाहीसे होते त्याप्रमाणे अध्यात्मशास्त्र याच मंत्राचा मनांत चांगला विचार केला असतां तृष्णाविषरूपी महामारी क्षय पावते, आणि हे रामा ! अज्ञान क्षीण झाले कीं चित्त आपल्या बांधवांसह क्षीण झाले आहे असे समज. कारण आकाशातील मेघ वितळून गेले म्हणजे गारठा आपोआप शांत होतो. तंतु तुटला असतां हारांतील मोत्याची रचना जशी विसकटते त्याप्रमाणे चित्त अचिरात्वास प्राप्त झाले कीं वासनाभ्रम शांत होतो. हे रघुनाथा ! आम्ही दाखविलेल्या या शास्त्रार्थाची—शास्त्ररहस्याची उपेक्षा करून जे त्याचा विघात करण्यासाठीं विपरीतभावना करितात ते, कृमिकीट इत्यादि भावास प्राप्त करणाऱ्या पापासाठीं दुर्बुद्धीशी मिळतात, म्हणजे त्यांना पापाची दुर्बुद्धि होते. वारा थांबला असतां सरोवराची चंचलता जशी शांत होते त्याप्रमाणे अज्ञान नष्ट आले असतां नूतन रक्तकमलाकार सुंदर नेत्रांच्या स्त्रियाविषयीची लोलुपता क्षय पावते. रामा ! आकाशांत जसा वायु त्याप्रमाणे तू अत्यंत व्यापक पदी स्थिरतेस प्राप्त झाला आहेस. तू भाव व अभाव यांनीं रहित झाला आहेस. हे रघुकुलतिलका ! स्तुतिपाठकांच्या पाहाटे राजाला जागे करण्यासाठीं बाजविलेल्या बाघांनीं राजा जसा जागा

होतो त्याप्रमाणे तू माझ्या उपदेशाने बोधाला प्राप्त झाला आहेस, तुझ्या मनतून अज्ञानाचा पार नाहीशी झाली आहे, असे समजतो. कारण हे रामा ! कुलगुरूंचे उद्दामान्य लोकांच्या मनावरही जर ठसता तर ज्याची बुद्धि फारच उत्तम आहे अशा त्या मनावर कसे ठसणार नाहीत ? तापलेल्या शेतांत पर्णी जसे एकदम मुरते त्याप्रमाणे मी जे वाक्य तुझ्या मनांत एकदम प्रवेश करीत आहे. कारण तू मला आप्त मानलेले आहेस, व त्यामुळे माझे वचन अतिशय ग्राह्य आहे, असे तू समजत आहेस. हे महाप्रभावशाली रामा ! आम्ही तुम्हा रघुकुलतिलकाचे नित्य कुलगुरु आहो. यास्तव हे श्रेष्ठा ! मी सांगितलेले हे शुभवचन तू हाराप्रमाणे आपल्या हृदयांत सत्वर धारण कर.

सर्ग ५

—:०:—

१. शानी होऊन परमसुखांत विश्रांति पावलेला राम गुरुच्या पुढे आपला अनुभव सविस्तर सांगतो.

श्रीरामः—अहहा ! काय आश्चर्य आहे, आपल्या वाक्याच्या अर्थाची भावना केल्यामुळे मी चिदेकरसपूर्णमभावास प्राप्त झालो आहे. हे नाथ ! माझ्या अग्रभागीं उपस्थित असलेलेही हे जगज्जाल शांत झाले आहे. दीर्घकाल अनावृष्टि झाल्यामुळे अतिशय संतप्त झालेले भूतळ जसे वृष्टीने शांत होते, त्याप्रमाणे मी आपल्या चित्तांत परमात्म्यामध्यें परमशांतीस प्राप्त झालो आहे मी शीतलाकार झालो आहे. केवळ सुखाने राहिलो आहे व ज्यांतील हत्ती उठून गेला आहे असे सरोवर ज्याप्रमाणे संथ होते त्याप्रमाणे प्रसन्न झालो आहे. हे मुने ! हे सर्व दिङ्मंडल चांगले प्रसन्न झाले आहे. धुकें

नाहीसिं शाल्यावर जसे पदार्थ स्पष्ट दिसतात त्याप्रमाणें मी यथार्थतत्त्व साक्षात् पहात आहे. मी आतां संवेदरहित झालो आहे. माझें आशामृगजळ शांत झालें आहे. विषयासक्ति व तिच्याशीं विरोध करणारें वैराग्य ह्या दोन्हीपासून मी सर्वथा मुक्त झालों आहे. धुकें, धूळ यांनीं रहित असलेलें शरत्कालचें जंगल जसें शीतळ असतें तसा मी मनांत रागादिमलरहित व शीतळ झालों आहे. हे नाथ ! जेथें अमृताचा स्वादही तृणासारखा तुच्छ व नीरस होतो त्या अनन्त अन्तरानंदास मी स्वरूपानें प्राप्त झालों आहे. आज मी माझ्या सत्यस्वरूपांत स्थित झालों आहे, मी स्वस्थ आहे, मी आनंदित आहे. मी आज सर्व लोकांचा आराम आहे. ' ज्याच्या-मध्ये ध्यान करणारे योगी रममाण होतात तो राम ' या व्युत्पत्तीप्रमाणें आज माझें नांव सार्थ झालें आहे. अशा या मला नमस्कार असो व त्याचा बोध करून देणाऱ्या तुला नमस्कार असो. सूर्योदय झाला असतां सकाळीं मूर्खींनीं कल्पिलेला रात्रीचा वेताळाचा संसार-संचार जमा अस्त पावतो त्याप्रमाणें माझ्या त्या सर्व कल्पना व ते सर्व भ्रम अस्त पावले आहेत. शरत्कालीं महासरोवर जसें शांत होतें त्याप्रमाणें हृदय निर्मल, विस्तीर्ण, बर्फासारखें शीतळ झालें असतां मन शांत झालें आहे. चिदेकरस आत्म्याच्या ठिकाणीं अज्ञानादि कलंक कोणत्या कारणानें आला आहे ? तो स्वप्रकाश आत्म्याच्या ठिकाणीं कसा राहतो ? तो अमंग व अपरिच्छिन्न आत्म्याला आच्छादित कसा करतो ? निर्विकार आत्म्याला सांसारिक विकारांचा अनुभव कसा येतो ! इत्यादि सर्व संशय, चंद्राच्या समोर अंधकार जसा निर्मूल होतो त्याप्रमाणें निर्मूल होतात. सर्व आत्माच आहे. तो सर्व ठिकाणीं सर्वदा स्फुरद्रूप आहे. मग ' हें निराळें

व हें निराळें ' या असत्कल्पना कोठून आल्या ? मी आतां विकास पावलों आहे. त्यामुळें सर्व संसारधर्मरहित आत्म्याचा अनुभव घेत आहे व यापूर्वीं केवळ तृष्णापाशानेंच मी बद्ध होतो, त्यावांचून मला कोणी बद्ध केलेलें नव्हतें, असें जाणून मी आतां आपण आपल्यालाच हंसत आहे. हां आतां मला आठवलें. तुमच्या बाष्पूषी अमृतानें खान केल्यामुळें हा मी आपल्या परमार्थस्वरूपानें संपूर्ण कसा आहे, तें मला आतां चांगलें आठवलें. मी हा येथें असतांनाच अशा काहीं विस्तृत अपरिच्छिन्न ब्रह्मलोकभूमीवर आरूढ झालों आहे कीं त्या भूमीच्या अपेक्षेनें सूर्य पातालांतच जसा स्थित आहे. कारण ब्रह्माच्या अपेक्षेनें सूर्यलोक अत्यंत तुच्छ आहे. भावाभावरूप संसार सागराला तरून जाऊन त्याचें परतीरच अशा त्याच्या अधिष्ठानसन्मात्रास प्राप्त झालेल्या मला नमस्कार असो. कारण मी स्वरूपानें स्वतःच्या महिम्यामध्ये सर्वोत्कर्षानें राहतों. यास्तव मी सर्वदा सर्वांकडून नित्य नमस्कार करून घेण्यास योग्य आहे. हे नाथ ! मी हृदयकमलांत भ्रमराप्रमाणें स्थिर झालेल्या आपल्या श्रेष्ठ वचनानें या प्रदेशीं व या वेळीं अनुभववलानें शोकरहित व नित्य आनंदरूप अशा जीवन्मुक्तदशेस प्राप्त झालों आहे.

सर्ग ६

—:ॐ:—

१. देह व आत्मा यांचा विवेक, २. देहच आत्मा असें जाणल्यानें दुःख, ३. स्त्रियांच्या आसक्तीमुळें मूढांच्या मोहाची बुद्धि.

श्रीवसिष्ठः—हे महापराक्रमी रामा ! पुनः माझें परम वचन ऐक. माझें भाषण ऐकून संतुष्ट होणाऱ्या तुला मी तें हितबुद्धीनें सांगतो. ' अहो पण श्रोता, उपदेशक, श्रोतव्य उपदेश

हा भेद आतां राहिलेलाच नाही, तेव्हां श्रवणा-
मध्ये माझी प्रवृत्ति कशी होणार' म्हणून विचा-
रशील तर हे रामा ! कल्पितभेदाचा अंगीकार
करूनही तूं श्रवण कर. कारण त्यामुळे ज्ञानाची
अभिवृद्धि होईल; व थोडेसे असलेल्या ज्ञानी
पुरुषांनाही दुःख होणार नाही. ज्या मूढ अज्ञ
मनुष्याची देहाचे ठिकाणीच आत्मभावना असते,
त्याच्यावर त्या अपराधामुळेच रागावलेली इंद्रिये
त्याचे शत्रु बनून त्याचा बराभव करितात. पण
ज्या ज्ञानस्वरूप ज्ञानी पुरुषाची सत्य आत्म्या-
मध्येच स्थिर स्थिति होते त्या अनिध पुरुषाचीं
इंद्रिये सत्य आत्म्याला पाहणें या उपकारामुळे
झालेल्या संतोषानें मित्र बनतात व त्यामुळेच
त्याला मारीत नाहीत; तर ज्ञानाच्या अभिवृद्धा-
करितां त्याचें रक्षण करितात. व्यवहार करीत
असलेल्याही ज्या पुरुषाची बुद्धि भोग्य पदार्थां-
तील दोष पाहून विषयाची निंदाच करते,
त्यांना प्रशस्त मानीत नाही, तो देहसंबंधी
दुःखासाठीच देहाचें आत्मत्वानें ग्रहण कां करील?
आत्मा शरीराचे संबंधी नाही. व शरीरही
आत्म्याचे संबंधी नाही. तर दोन्ही प्रकाश व
अंधकार यांप्रमाणें एकमेकांहून अगदीं विल-
क्षण आहेत. पदार्थांला होणाऱ्या सर्व विकारां-
पासून आत्मा नित्य मुक्त आहे. सदा उदय
पावलेला भगवान् आत्मा कधी व अस्त पावत
नाहीं व उदय पावत नाही. जड, अज्ञ, तुच्छ,
आत्म्यामुळे प्रसिद्ध होऊन त्यालाच दुःख देत
असल्यामुळे कृतघ्न व विनाशी अशा या दग-
डासारख्या निध शरीराचें जें होणार असेल तें
होवो. चिन्मयत्व हा देहाचाच धर्म आहे,
म्हणून म्हणशील तर जडव्यातिरिक्त चित्स्वरू-
पाचा परिचय झाल्यावांचून देहाचें चिन्मयत्वही
जाणतां येणें शक्य नाही आणि चिन्मयाचा
परिचय झाला कीं देह अचिद्रूप ठरलाच. तेव्हां
अशा रीतीनें एकमेकांहून अगदीं विलक्षण अस-

लेल्या त्याची समानसुखदुःखिता खरी कशी
संभवते ? अर्थात् मानसदुःखानें शरीर कृश
होणें व शरीराला ताडन वगैरे केलें असतां
आत्म्याला दुःख होणें ही समानसुखदुःखिता
सत्य नव्हे. परस्परांचा भेद न कळल्यामुळे
मासणारी ती काल्पनिक आहे. आत्मा व देह
हे दोघे अग्नि व लोखंडाचा गोळा यांप्रमाणें
एकमेकासारखे मासतात. लोखंड लाल आहे व
अग्नि वर्तुळ आहे, असा भ्रम तापवून लाल
केलेल्या लोखंडाच्या गोळ्याकडे पाहिलें असतां
होतो. व्याचप्रमाणें देह चेतन आहे व आत्मा
सुखी व दुःखी आहे असा भास होतो. त्यामुळे ते
दाघे समसुखी-दुःखी जरी भासले तरी ते समा-
नधर्मवान् कधीही नव्हेत. जे दोघे एकमे-
कांशीं अगदीं संबद्ध न झालेले त्यांचा परस्पर
संबंध कसा होणार ? स्थूल देह अत्यंत सूक्ष्म
जो आत्मा तद्रूप कसा होईल ? किंवा अति-
सूक्ष्म आत्मा स्थूल शरीर कसा होईल ? दिवस
व रात्र यांतील एकाचा उदय झाला असतां
दुसऱ्याची सत्ता संभवत नाही. ज्ञान अज्ञान-
त्वास प्राप्त होत नाही. कारण छाया प्रकाश-
रूप होत नसते. त्यामुळे अत्यंत विचित्र
दृष्टीमध्येही सद्ब्रह्म असत बेह होणें शक्य
नाहीं. कमळाचा पाण्याशीं जसा संबंध होत
नाहीं त्याप्रमाणें देहांत असलेल्या सर्वगामी
आत्म्याचा देहाशीं थोडासुद्धां संबंध नाही.
ब्रह्मचा देहाच्या सत्तेशीं थोडासाही संबंध नाही.
शरीरांत असलेलाही आत्मा निलैप असल्यामुळे
वायूचे शोष; कंप, इत्यादि परिणाम आकाशा-
वर जसे होत नाहीत त्याप्रमाणें जरा, मरण-
आपत्ति इत्यादि विकार आत्म्याला नाहीत. वास्तव
तूं सुखी हो. जलामध्ये जसा तरंगांचा समूह
जलमय दिसतो त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये देहात्म-
बुद्धीमुळे प्रतीत होणाराही जन्ममरणादिभ्रम
ब्रह्मात्मदृष्टीनें ब्रह्मात्म दिसतो. कारण जो

भ्रम आत्म्याच्या सत्तेवर उपजीविका करतो. जसे जल आपल्या सत्तेनेच स्थित असून तरंगानेच अनुभव घेतो त्याप्रमाणे आत्मा येथे देहाच्या अनुभव घेतो. प्रतिविवाचा आधार असलेले जल ते हालू लागले असता प्रतिविवाजरी क्षुब्ध झालेले दिसले तरी विवभूत सूर्यामध्ये क्षोभ जसा होत नाही त्याप्रमाणे देहाच्या चांचल्यादिकांमुळे विदाभासामध्ये जरी क्षोभ झाला तरी देहाचा साक्षी जो आत्मा त्याच्यामध्ये क्षोभ होत नाही; आत्म्याचे यथार्थ ज्ञान झाले असता त्या यथार्थ वस्तूंमध्येच स्थिति होते; आणि देहमय अज्ञानविभ्रम लय पावतो. देहाच्या साक्षी यांच्या यथार्थ ज्ञानाने, त्याचे वास्तविक स्वरूप काय आहे याचा विचार केला असता तम व प्रदीप यांच्याप्रमाणे देहाची असत्तास्थिती स्थिति व साक्षीची सत्तास्थिती स्थिति उदय पावते. अयथार्थदर्शी ज्ञानाच्या चिरांत देहाची आवृत्ति व परिवर्तन म्हणजे मरण याच्या योगाने निःसार मोहक्षमी अर्जुनवृक्ष उत्पन्न होतात. त्यांत आत्म्याचे पर्वलोचन मुळी नसते व ते मोह संविदेचा थोडासाही परामर्श घेत नाहीत. चेतनतेने रहित असलेले ते भूदबुद्धि तृणाप्रमाणे हालचाल करितात. त्यांना चित्तत्वाचा अनुभव आलेला नसल्यामुळे ते सर्व जड आहेत. कारण ते 'जड देहच मी' असे समजतात. पण ते तसे आत्मानुभवशून्य व जड जरी असले तरी मुक्त; नासिका इत्यादि छिद्रांतून संचार करणाऱ्या वायूंनी जेथे तेथे, वेळूच्या छिद्रांतून निघणाऱ्या वायूप्रमाणे; शब्द करितात व हलचाल करितात. तृण, काष्ठ, इत्यादि सर्व आपतात व टाकतात. शब्द, स्पर्श, रूप इत्यादि विषयांच्या लाभानेच आपल्याला कृताय मानणारे ते वाण्यांतील तरंगांप्रमाणे चंचल होतात; आणि भोगविषयांच्या अतिशय अभि-

निवेश याच आसबाने उन्मादयुक्त झालेले ते जड असूनही अत्यंत चंचलरूप होतात. नदी, समुद्र इत्यादिकांच्या मोठ्या ओघाप्रमाणे ते दुर्बुद्धि-अचेतन असूनही विहार, उत्पत्ति, नाश इत्यादि चेष्टा करतात. पण त्या सर्व दुर्बुद्धि जडांना आत्मचित् नसते असे नाही. पण ती अव्यय चित् जरी असली तरी त्यांना तिचे ज्ञान नसल्यामुळे ते अत्यंत कूपण झाले आहेत. लोहाराण्या भात्यापासून जसा वारा निघतो त्याप्रमाणे या मूढांच्या नासिकेतून श्वासांची परंपरा निघते. पण त्यांचा उपभोग केवळ जठराग्नीची हालचाल होणे, याच्या पळीकडे काही दिसत नाही. ज्याप्रमाणे धनुष्याच्या काठीला लावलेली दोरी टणत्कारादि करते त्याप्रमाणे या मूढांचे दुसऱ्याला भिवविणे, गर्जना करणे इत्यादि सर्व आत्मज्ञानरहित असल्यामुळे केवळ अनर्थांलाच कारण होणारे आहे. तो चेतन आहे, हे सुचविणारे नाही. त्यांनी चिद्बोधाचा जो त्याग केला तो केवळ मरणासाठीच होय. मूढांपासून जो फललाभ होतो तोही अरण्यांतील झाडांपासून होणाऱ्या फललाभासारखा असतो. विश्रांतीसाठी त्याचा आश्रय करणे म्हणजे ग्रीष्मकाली उन्हाचे तापलेल्या शिळेचा आश्रय करण्यासारखेच आहे. त्याच्याशी जो समागम करावयाचा तो जंगलांतील भूमीवरील तोडतेच्या झाडाच्या बुडल्याशी समागम करण्यासारखाच आहे. त्याच्यासाठी जे काही केले ते आकाशाच्या काठीने ताडन केल्यासारखेच होय. त्या अधममला जे दिले ते त्यापेक्षां चिखलांत का नाही टाकले? त्याज्याशी भाषण करणे म्हणजे आकाशांत कुठ्याला बोलावणेच आहे. रामा! आम्हीही जी अन्न पुरुषाची निंदा करित आहो ती द्वेषाने करित मसून अज्ञान त्याज्य आहे, हे सुचविण्यासाठी द्याने केलेली आहे.

कारण अज्ञान ही सर्व आपत्तीची निष्ठा आहे. अज्ञ पुरुषाला कोणती आपत्ति भोगावी लागत नाही. अज्ञानी पुरुषाच्या प्रमादामुळेच ही संसारपद्धति एकसारखी चालली आहे. शरीर, स्त्री, धन इत्यादिकांमध्ये आस्था ठेवणाऱ्या अज्ञाला उग्र दुःखे व दूढ सुखेही पुनः पुनः प्राप्त होतात व रथाला किंवा नांगराला पर्वताचे जसे उलंघन करता येत नाही त्याप्रमाणे त्याचे त्याला उलंघन करवत नाही. अनात्मा व शठ अशा देहाला आत्मा समजणाऱ्याचे हे भयंकर दुःख कधी शांत होत नाही ज्याची बुद्धि दुष्ट भवानी व्यापलेली आहे व जो आत्मवस्तुविषयी अंध झाला आहे, जो मिथ्यावस्तूला पहात आहं व त्यामुळे जो पदोपदी ठेचा खात आहे त्या मूढाची मिथ्याज्ञानमय माया कशी बरे नाश पावणार ? पुष्पापासून जसा (सुगंध ?) कीटक उत्पन्न होतो, चंद्रापासून विष उत्पन्न होतो, स्थलापासून जसा दुर्वाकुर उत्पन्न होतो, दुधापासून कांटा उत्पन्न होतो, तशाच देहरूपी शास्मलीवृक्षाच्या ढोलीत राहणाऱ्या आशारूपी सर्पिणी रागलोभ-दैन्यादि सर्पांना प्रसवतात, किंवा चांगल्या प्रकारे नांगरलेल्या भूमितीन जसे (साळीचे शेत ?) तण उगवते त्याप्रमाणे मनोरूपी गजाच्या शुंखलेप्रमाणे असलेल्या आशा दुःखे प्रसवतात; मयूरी संतुष्ट होऊन मेघाची जशी प्रतीक्षा करिते त्याप्रमाणे पापरूपी सर्पाने वेढलेल्या ज्ञानरहित पुरुषाची मरकशी-दुःखलक्ष्मी प्रतीक्षा करीत रहाते. जिचे नेत्र चंचल भ्रमरीप्रमाणे अस्थिर आहेत व जिचा अधरपल्लव स्फुरण पावत आहे अशी स्त्रीरूपी कोमलांगी विषवल्ली मूर्खांसाठीच अज्ञाच्या मनोरूपी उत्कृष्ट भूमिती विकास पावते. त्यांत रागरूपी पोवळ्याचा पक्षिछाया-युक्त बुष्ट वृक्ष आहे. अज्ञाच्या हृदयरूपी माळ-भूमीवर शरीराला ताप देणारा द्वेषरूपी

दावाभि जळत असतो. पापपात्रांमार्गे स्फुरण पावणाऱ्या ओंठावर भ्रमकपास निष्पन्न हा त्याचा धूम असून, शस्त्रसमूहामध्ये कलकट आवाज करणारे दांत हींच त्याची निष्ठा आहेत. अज्ञाच्या मत्सरयुक्त हृदयातील त्या वृक्षानीं परनिदारूपी पाने, ईर्ष्यारूपी कमलिनी. व चिन्तारूपी भ्रमर चांगळे भ्रमकत असतात, प्रत्येक जन्मामध्ये उग्रदुःखरूपी कल्लोळभ्रम ज्याने उपायाने शांत केले आहेत अशा अज्ञाचाच भयंकर सागराप्रमाणे पुनर्मरणरूप वडवाभि प्राप्त होतो. मूढाचाच जन्म बालपणास प्राप्त होतो. बालपण तरुण्यास पांचते, तरुण्यापासून जरा येते, व जसेनंतर पुनः पुनः मरण येते. जगद्रूपी जुन्या रहाटगळ्यावरील संसाररूपी रज्जूने बांधलेला हा अज्ञरूपी घट पुनः पुनः पाण्यांत बुडून पुनः पुनः वर येत आहे. जे जगत् ज्ञानी पुरुषाच्या बुद्धीच्या गायीच्या पावलासारखे सुलभ वाटते, तेच अज्ञाला अपरंपार वाटते. पिंजऱ्यातून प्रक्षान्त जसे निघून जाता येत नाही त्याप्रमाणे आंधळ्यासारख्या अज्ञाच्या बुद्धीना या फोटांमुळे-उदरभरणाच्या आसक्तीमुळे, त्या महासागराच्या दूर असलेल्या परतीरास जाता येत नाही कारण विषयांकडे परत फिरलेल्या व्यावसना त्याच्या भाराने जड झालेली त्याची बुद्धि, विषयरूपी चिखलांत रतलेल्या जन्मचक्राच्या धावांना म्ह० इन्द्रियसमूहांना वर काढून शुद्ध करू शकत नाहीत. अज्ञरूपी शिकारी पुरुषाने भृगयेच्या आसक्तीमुळे आपले शरीर इन्द्रियरूपी गृध्रांसाठी मांसाच्या गोळ्याप्रमाणे संसारारण्यांत सर्वदा व सर्व ठिकाणी पसरून ठेवले आहे. मनुष्य, पशु, पक्षी, इत्यादि भूतमयी व हिमालय, विंध्य इत्यादि पर्वतमयी दृष्टि वस्तुतः मांसस्वरूप व कृच्छिराकार आहे तथापि तत्वांचे पर्यायत्वचमन केल्यामुळेच थोडा

सर्ग ७

—:०:—

१. कामादिकांमुळे अनर्थादिकांमध्ये वाटणाऱ्या अर्थता, रम्यता इत्यादि अज्ञानाच्या विभूती.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! मदरूपी चंद्राचा उदय झाला असता मोत्याचा हार घातलेल्या व रत्नांनी भूषित झालेल्या स्त्रिया क्षुब्ध कामरूपी क्षीरसागराच्या लाटांप्रमाणे ज्या भासतात ते अज्ञानाचे विलसित आहे. स्त्रियांच्या कपोल-तलावर झोके घेणाऱ्या दृष्टि, सुवर्णकमलाच्या उदरातील चंचल भ्रमरसमूहाच्या शोभेला, ज्या धारण करितात ते अज्ञानविलसित आहे. वसंत ऋतूत उद्यानांतील वृक्षावर व भूमीवर मदनाच्या चाकरांप्रमाणे कामी पुरुषाच्या मनांत उन्माद उत्पन्न करणारी व त्यांना हृदयंगम वाटणारी जी पुष्पे भासतात, व्याघ्रादिक, गिधाडे, कोल्हरी, कुत्री इत्यादिकांचे ग्रास होणारी अशी ज्यांची अंगे आहेत अशा स्त्रियांची चंद्र, चंदन, कमल इत्यादिकांशी जी तुलना करितात, रक्ताचा दुर्गंध हाच जिचा वास आहे अशी स्त्रियांच्या स्तनांची पंक्ति, सुवर्णकलश, कमलाची कळी, व महाकुंभा यांप्रमाणे जी दिसते, लाळेने भरलेला 'ओष्ठ' या नांवाचा मांसाचा तुकडा रसायन, अमृत, मध, पिकलेले तोंडले व मद्य यांच्याशी जो तुलना केला जातो, लहान लहान पेरानी व काठिण हाडांनी बनलेल्या भुजांचे 'महाबाहुलता' इत्यादि शब्दांनी शुभ कवी-कडून जे वर्णन केले जाते, केळीच्या खांबा-प्रमाणे ज्यांच्या मांड्या आहेत अशा सुंदर स्त्रियांकडून धारण केलेली व कुचकलशशोभेला उचित असा पाहणाऱ्याच्या नेत्रांना आनंद देणारी जी कांची मदनाच्या तोरणाला लावले-

बैल, पुरुष, स्त्री, माता भ्राता, हिमालय, म-
ळ इत्यादि रूपाने ती प्रतीत होते.
म्हणूनच विचित्र शब्द व अर्थ यांनी ज्याचे
अनन्त मोहक आकार झाले आहेत असा हा
असंख्य संकल्प व कल्पना यांचा कल्पवृक्ष
सर्वोत्कर्षाने रहातो. कारण तो अत्यंत असत
पदार्थांनी सर्वांच्या कामना पूर्ण करण्यास
समर्थ आहे. त्या कल्पवृक्षापासून अज्ञानामुळे
जगद्रूपी पानांची परंपरा पसरली आहे. त्यांत
विचित्र शरीररचनेने युक्त असे असंख्य
भोक्ते हेच पक्षी राहतात, चमकतात, प्रवेश
करितात व विलास करितात त्या वृक्षांची जन्म
हीच पाने, कर्मसमूह झाच कळ्या, पुण्य व
पाप हीच फळे, वैभवश्री झाच मंजुष्या आहेत.
या संसारवनसमूहांत अज्ञानरूपी चंद्राच्या उद-
याने या स्त्रीरूपी वेळी अत्यंत शोभेला प्राप्त
झाल्या आहेत. सर्वोत्कर्षाने राहणारा अज्ञानरूपी
चंद्र जन्माचे समूह याच कालांनी पूर्ण आहे,
विवेकसूर्याचा अस्त झाला म्हणजे तो उदय
पावतो. तो प्रपंचरहित ब्रह्मामध्ये प्रकाशमान
होतो व दोषांचा ईश आहे. या अज्ञानचंद्राचा
वासनारूपी अमृताने शोभणाऱ्या, आकाशरूपी
चकोरांचे पोषण करणाऱ्या व चित्तरूपी रत्नाच्या
विषयास्वादरूप रसाची इच्छा करणाऱ्या प्रसा-
दाने स्त्रिया याच कुमुद्वती शोभा पावतात.
त्यांचे चंचल नेत्र हेच त्यांवरील भ्रमर आहेत.
त्यांचा केशपाश हाच चमकणारा अंधकार आहे
व चमकणारे शुभ्र पयोधर हेच मेघ आहेत. पण हे
रामा ! अशा प्रकारच्या स्त्रिया याच रात्री ज्या
भासतात ते जिवांच्या अज्ञानानेच विलसित आहे.
हे रामचंद्रा ! विषयामध्ये जे आपातरमणीयत्व,
अनर्थरूपत्व, उत्पात्ति-विनाशयुक्तत्व व सर्व स्थिती
मध्ये भंगुरत्व आहे ते सर्व या अज्ञानरूपवृक्षाचे
आहे. त्याच्यापासून ही नानाभाकरांची फळे
बीजांकुरपरंपरेने जगदाकाराने पसरलेला आहेत.

ह्या पुष्पमाळेप्रमाणें शोभते, तें सर्व अज्ञान-विलसित आहे. आरंभीं मूर्खाना मधुर वाटणारी, मध्यें म्ह० व्ययसमयीं रागद्वेषादि द्वंद्वानीं युक्त होणारी, व लवकरच संपून विरल होणारी जी लक्ष्मी तिचीही जी इच्छा केली जाते, मात्ति जी दुःखाला प्राप्त होते, व सुखाच्या शतशाखांनीं विस्तार पावते, दुःख ह्याच ज्यांच्या शाखा आहेत अशीं नाना कर्मांचीं फळें ज्यापासून अगणीत प्राप्त होतात तें सर्व अज्ञानाचें विलसित आहे. काम्यकर्मांच्या विस्ताराच्या गहन वनांत लतासारख्या असलेल्या, त्यावर बांधलेल्या नानाफलांच्या कामज हानीं निबिड झालेल्या व त्यामुळेच कर्मठाच्या कारागृहाच्या रक्षणार्थ रज्जूप्रमाणें असलेल्या आणि ओठांप्रमाणें सुंदर व चपल दिसणाऱ्या ज्या कर्मकांडासंबंधीं वाक्यें तेंही अज्ञानाचें विलसित आहे; अनेक कर्तव्यांनीं विस्तार पावणारें मोहरूपी धुकें स्वतः काळें असतें, पण रजोगुणानें कलुषित होतें व रात्रीं तर अंधकारानें फारच काळें होणाऱ्या पावसाळ्यांतील यमुनेच्या उदकाप्रमाणें विचित्र होऊन प्रवाहरूपानें एकसारखें पसरलेलें असतें. आरंभीं नानासुखांनीं सुंदर पण परिणामीं दुःखद होत असल्यामुळे अंतःकरणाला कडू व खेद-रहित करणारा जन्मरूपी विषवल्लीचा रागें विस्तार नित्य वाढतो; भोगामध्यें आसक्त झालेल्या लोकांची पुत्रपौत्रादि विषयांमध्ये नित्य प्रीति वाढते; पण पुढें तेच पुत्रादि मेले असतां त्यांच्या वियोगदुःखाची परंपरा सुरू होते. रोगादिकांनीं जर्जर झालेली पुत्रादि जनता हीच पानें ज्यांनीं खालीं पाडविलीं आहेत व नानाप्रकारचे विक्षेप

१. स्वतः लक्ष्मी हें जर अज्ञानविलसितच आहे तर लक्ष्मी-ऐश्वर्य हें फल देणाऱ्या कर्मकांडांत प्रवृत्त करणारी कर्मकांडवाक्यें हेंही अज्ञानविलसित आहे, हें काय सांगावें. २. शोभा, प्रीति.

हेच ज्यांतील विवेकदृष्टीचें हरण करणारे धुळीचे कण आहेत असं त्यांच्या पापकर्मांचे परिणामरूप वायु वाहतात. अनन्त जगें हेंच पिकलेलीं फळें ज्यानें गिळून टाकलीं आहेत व ज्याचें जठर रबभक्षक आहे असा काल अनेक कल्पांनींही तृप्त होत नाहीं. शीतल व अचल ब्रह्माच्या प्रकाशाप्रमाणें असलेलें हे जीव हेच या संसारांतील बिचित्र सर्प आहेत; ते, मोहरूपी वायूचें पान करून, पुनः पुनः दहरूप त्वचा जुनी टाकून नवीनें युक्त व्हाऊन कुटिल गतीनें गमन करितात. त्याची तारुण्य-रूपी रात्र चिंतारूपी पिशाच्चांनीं भयंकर होसाती विवेक-चंद्राचा उदय झाल्यावांचून व अंधकारामुळे प्रकाशरहित, अशीच जाते ह्य० त्याचें प्रत्येक जन्मांतील तारुण्यही विवेक वैराग्य, दि मोक्षसाधनानुष्ठानाच्या उपयोगी न केल्यामुळे व्यर्थ जातें. बर्फाच्या थेंबानें कमलाच्या छिद्रांतील एका कोपऱ्यात असलेलेही सूत्र जसें म्लान होतें त्याप्रमाणें स्त्रीपुत्रादि प्राकृत जनांचा भाषणरूपी क्रोध घलविताना होणारे जे ज्वर त्यांनीं जिद्धा जर्जर होतें. दुःख व शोक ह्याच ज्यांच्या मोठमोठ्या ग्रंथी आहेत व कष्ट याच कांट्यांची ज्यांच्यावर दाटी झाली आहे असा दारिद्र्यरूपी वृद्ध शास्मली वृक्ष सहस्रशाखांनीं विस्तार पावतो. सत्य वस्तूचा आश्रय न केल्यामुळे अन्तःशून्य-निःसार, व स्वतःच्या उन्नतीच्या भारानें मध्यें मोडलेला जो चित्तरूप चव्हाटयावरील वृक्ष त्यावर ज्यानें आपलें घर केलें आहे असा लोभरूपी घुबड मायारूपी काळोख्या रात्रीं धू धू अशी वल्गना करीत असतो. प्रथम कानापाशीं उत्पन्न होऊन पुढें हळू हळू निश्चयानें सर्व शरीरावर पसरणारी जरांरूपी वृद्ध मांजरी यौवनसंज्ञक उंदराला फाडून टाकते. वस्तुतः निःसार पण क्रमानें रचली जाणारी व पर्वतापेक्षाही उंच

वाढणारी अशी ही सृष्टि फेंसाच्या गोळ्याप्रमाणे फडफडणारी जी विचारी सृष्टिरूप शफरी निला पुष्ट होते. चिदाभासाचा प्रकाश याच पुष्पांनीं कृतान्त या नांवाचा शठ वृद्ध गृध्र पकडून शुभ्र झालेली, जगत् याच पल्लवानें शंभणारी खाऊन टाकतो. तरंगाची किंवा फेंसाची पंक्ति आणि धर्म व अर्थ हीं फळें धारण करणारी जशी क्षणोक्षणीं भंग पावत त्याप्रमाणें ही सृष्टि सत्तालता विकास पावली आहे. मेरुप्रभृति क्षणभंगुर आहे. चंद्राची कोर प्रतिदिवशीं पर्वत हेच ज्यांचे खांबे आहेत, सूर्य व चंद्र जशी वाढते त्याप्रमाणें सृष्टीची विचित्रता प्रत्यही याच ज्याच्या खिडक्या आहेत, व आकाश उदय पावते. प्राणिरूप असंख्य क्षणिक मडकीं हेंच ज्याचें सुंदर छत आहे, असें त्रिजगद्रूपी घडणाऱ्या या कालरूपी कुंभाराकडून हें सृष्टि गृह उभें आहे. संसाररूपी विस्मीर्ण सरोवरां चक्र फिरविलें जातें. ब्रह्माच्या अचल पदावर तील शरीररूपी कमळावर चिद्रूपसाचें पान झालेल्या, असंख्य व सर्वव्यवहारसमर्थ जशा करणारे प्राणरूपी भ्रमर संचार करीत असतात जगद्रूपी जंगलांच्या समूहाम युगांतींचा अंतिम आकाशमार्गरूपी मोठ्या नीलमण्याच्या ओठ्यां जालून टाकतो. ही जगाची स्थिति अनंत नित्य शंभणारी व भुवनाच्या अन्तर्भागांत उत्पत्तिनाशादि विकारांनीं व शेंकडों सुखदुःख- अतिशय रम्य दिसणारी. अशा दशांनीं सतत परिणाम पावत असत. अशा आशातून जिवें अग जखडून टाकलें भुश्व झालेल्या युगपरिवर्तनांनीं व त्याच महा अशनींच्या प्रहारांनींही वासनाशूखलांनीं वृद्ध आहे अशी अनक प्राणिरूप जीण पर्क्षाण झालेले अज्ञाचे धैर्य खचत नाही. दानवां- स्ववासना ह्याच ज्यांतील सळ्या आहेत अशा कडून शतशः पराभव पावलेलाही इंद्र त्याचा इन्द्रियरूप पिंजऱ्यांत अडकविलेली आहे आणि अधिकार संपेपर्यंत वासनेनें शरीराला धारण वायूनें कापविलेली व त्यामुळें एकसारखी पड- करते. भूतांची सृष्टि हीच जिच्यांतील णारी जी भूतीची परंपरा तीच जिचीं पानें धुळीची परंपरा आहे. अशी नियतिरूपी वावटळ आहेत अशी संसारेवेल दीर्घकालापासून स्फुरण कालरूपी सर्पाच्या घशांत सतत प्रवेश पावत आहे. शरीराशीं आत्म्याचें तादात्म्य करीत आहे. अभावरूप बडवांमिच्या मानून जीवांनीं शरीरांतील रक्त मांसादि उग्र मुखांत पदार्थरूप जल व फलरूप फेंस एक- नरकरूपी चिखलाचें ज्यांना काहींच वाटत न्सारखा पडत आहे. जलापासून अशा स्पंदशक्ति नाहीसें झालें आहे, व त्यांची काहीं भीति त्याप्रमाणें केवल स्वभावसिद्ध व अकस्मात् न बाळगितां आम्ही. मोठें कुलीन आहों असें उत्पन्न हांणाऱ्या विचित्र द्रव्यशक्ति स्फुरण पाव- मानून ते सृष्टीतील काहीं काल आनंदित होत तात; कृतान्त हा बलाढ्य केसरी, सृष्टपदार्थरूपी मौक्तिकांनीं परिपूर्ण, फार मोठ, असंख्य जगद्रूपी मत्त हत्ती, खातो, कुलपर्वत हींच ज्यांचीं फळें आहेत व मेघ हे पंखसमूह आहेत, असे फळांना हुडकणारे जगद्रूपी, पक्षी उत्पन्न होतात, जिवंत राहतात व मरतात; विधि हा चित्रकार स्पंदानें शुभ्र झालेल्या चिद्रूपी भिंती- वर पांच इंद्रिये त्याच पाच रंगांनीं संसारचित्रें

काढतो, सतत गमन करणाऱ्या, सर्व परिवर्तने करणाऱ्या, निमेषाचाही शंभरावा भाग हें जिचं प्रमाण आहे व जिचा अंकुर असत व दुःसम्य आहे अशा, आणि आत्म्याचें जगद्रव्यानें उत्थान करविण्याऱ्या सूक्ष्म कालकल्पनेला अन्तःकरणानेंच स्थावर जातीची सृष्टि पहात राहते, म्हणजे त्या स्थावर जीवांना स्पष्ट इंद्रियादिकांच्या अभावीं बाहेरचा व्यक्त व्यवहार करितां येत नाहीं. पण जंगम जाति राग-द्वेषामुळे उत्पन्न होणाऱ्या भावाभावमय जरामरणरोगानें जीर्ण होतात. त्यांत कुमिकीटादिकांना आपल्या अत्यंत पापाच्या फलाचें ध्यान करण्याचेंच काम असल्यामुळे त्या पापयोनी नियतीकडून ठरलेल्या कालापर्यंत भूतलावर पीडल्या जातात. ज्याचें बिळ अगदीं गुप्त आहे, त्यामुळेच जो अदृश्य व सुखी आहे, असा कालरूपी मोठ्या देहाचा सर्प त्या सर्व स्थावर-जंगम जीवांना गिळतो. ज्यांचीं मुळे भूमीत शिरलीं आहेत असे वृक्षलतादि स्थावर जीव, आपलें किंवा दुसऱ्याचें कांहीं फल देणारे अदृष्ट पाहून म्ह० त्या अदृष्टाच्या निमित्तानें, मनुष्य, पक्षी, सर्प इत्यादिकांकडून होणारी शरीरपीडा सोसून वसंतादि कालांत पुष्प विकास पावतात व इतर जीवांना फळें देणारे असं होत्साते, जणुकः य तप-शम-दम-तितिक्षा-औदार्य इत्यादि शीलानें युक्त होऊनच, काल घालवितात. बलसमूहावर तरंगत असलेल्या त्रैलोक्यरूपी तीन कमलांच्या कोशांत प्राणिरूप अमरसमूह 'धुंधुंधु' असा ध्वनि करित असतात; ब्रह्मांड हेंच जिचें भिक्षापात्र आहे, अशी कालाची स्त्री काली भगवती हीच प्राण्याची क्रिया आहे. ती पूर्वी मिळालेली प्राणरूपी भिक्षा कालाला म्ह० आपल्या पतीला पुनः पुनः देऊन पुनः पुनः नवी भिक्षा मिळविण्याची इच्छा करते. अज्ञानरूप अधकार हीच जिची नकली वेणी

आहे, चंद्र व सूर्य हेच जिचे चपल नेत्र आहेत, अक्षा, विष्णु, महेंद्रादिक देव हेच जिच्या अन्तःकरणाच्या स्थानीं आहेत, पृथ्वी, अष्ट पर्वत इत्यादि अष्ट पदार्थ हेच जिच्या स्थूल शरीराच्या स्थानीं आहेत, हृदयवरील फोडाप्रमाणें एक ब्रह्मसत्त्वच जिनें आच्छादनानीं झांकून ठेवले आहे. भूमीवर ओंखबलेले मेघ हेच जिचे पयोधर आहेत, चिच्छक्ति म्हणजे चिदाभास हाच जिची पोषण करणारी माता आहे, म्हणूनच जी स्थूल, अस्थिर, मेघांप्रमाणें चपल आहे, नक्षत्रांवा समूह हेच जिचें दंत आहेत, संध्यासमर्थाचा अतिशय अस्मरणार्थ हेच जिचे ओष्ठ आहेत, सर्व कामलिनी हेच जिचें हात आहेत, इंद्राची अमरावती हेंच जिचें मुख आहे, सप्तसागर हीच जिच्या गळ्यातील मोत्यांची माळ आहे, निळ्या अकाशरूपी वस्त्रानें जिनें आपलें शरीर झांकून घेतलें आहे, जंबूद्वीप हीच जिची मोठी नाभि आहे, बनश्री हीच जिची रोमपांक्ति आहे, अशी ही त्रिलोक्यरूपी वृद्ध कामिनी पुनः पुनः उत्पन्न होऊन विनाश पावते. ती वारंवार उत्पन्न होऊन नष्ट होते; व अनेक विधिम उत्पन्न करते, काल हा भयंकर महासागर आहे. त्यांत प्रत्येक कल्प हेच क्षणोक्षणी क्षीण होणारे ब्रह्मांडरूपी मोठे मोठे बुडबुडे लीन होऊन पुनः दुसरे उत्पन्न होतात. प्रसंगीं हजारों आति व तृष्णा याच जलाचा स्नाव करणाऱ्या त्या कालनदात पुनः पुनः स्थित होऊन कल्पापर्यंत ज्यांचा निमेष, तो होतांच उडून जाणारे कारणरूपी हिरण्यगर्भादिक हे सारस पक्षी आहेत. पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणाऱ्या व त्यामुळे संतप्त झालेल्या, चित्रकाशाच्या संवधानें ज्यांच्यामध्ये प्रकाशशक्ति जाली आहे अशा सृष्टिरूपी विजा कालरूपी मेघामध्ये चमकत असतात. कालसंज्ञक अतिशय उंच ताडवृक्षाकडून प्राणिरूप काकपक्षा

एकस्मरखें भ्रमण करीता करता पडत आहेत. तशाच त्यावरून ब्रह्मांडरूप फलांच्या राशांही खाली पडत. त्या विद्रूप परम कारणामध्ये नेत्राच्या उन्मेषानेच ब्रह्मदेवाच्या सृष्टि करणारे देव श्रेष्ठ आहेत; कोठें तर नेत्राच्या निमेषाने संहार करणारेही कांहीं देवश्रेष्ठ आहेत. ज्यांच्या नेत्राच्या उघड-झांपीने हजारों कल्पांचे समूह अत्यंत क्षीण ज्ञाने भ्रांष्ट्र असे कांहीं रुद्रही त्यात आहेत. पण ते तसले रुद्रही ज्यांच्या नेत्रागटक्षाने उत्पन्न होतात व नाश पावतात असाही देवांचा देव आहे. कर्म व उपासना यांची ही फलरूप स्थिति अनंत—अपार आहे. ब्रह्मच्या आचारवर अनंतसंकल्पमय शून्य मयमध्ये हे सर्व संभवते. त्यामुळे हे असं कलं संभवते ? अशी शंका घेऊ नये. त्या शून्य ब्रह्मज्ञान मायेच्या यागाने हजरें आश्चर्यांना देखविणाऱ्या कोणत्या शक्ति संभवत नाहीत ? सर्व संभवतात. तात्पर्य वर सविस्तर वर्णन केल्याप्रमाणे अक्षय सकलामुळे उत्पन्न झालेल्या असंख्य पदार्थांनी भासुर झालेली जी ही जगाची कल्पना तो सर्व अज्ञानलक्षण तीव्र अंधकाराचा विकास आहे. ते सर्व अज्ञानाचे विलसित आहे. ज्या संपत्ति व ज्या संतत आपत्ति, जे बाल्य, तारुण्य, जरा, मरण, व दुसरे ताप, जे सुख दुःखपरंपरांनी मज्जनोन्मज्जन त्या सर्व अज्ञानरूप तीव्र अंधकाराच्या विभूति आहेत.

सर्ग ८

—:—:—

१. कार्यविद्या संसाररूप अरण्यांतली एक वेल आहे.

श्रीवासिष्ठः—या संसाररूप कनांत चिद्रूप पर्वताच्या तटावर ही सृष्टिरूप अबिद्यालता कशाप्रकारे स्थित आहे व ती केव्हा विकास

पावलेला आहे, ते सांगतो. ही लता मेरुप्रभृति मोठमोठ्या पर्वतरूपी. पेरानी संपन्न आहे. ब्रह्मांडाच्या आवरणरूपी त्वचेने ती परिवेष्टित आहे. लोक याच पत्रपत्तादिकांनी विकास पावणारी ही त्रिलोकी हाच त्या वेलीची अंगरचना आहे. सुख, दुःख, जन्म, स्थिति, ज्ञान व अज्ञान हीच तिची प्रतिदिवशी वृद्धि पावणारी मुळे व फळे आहेत. कारण सुखापासून अविद्या उंच वाढते व शेवटी तेच फळ देते. तशीच दुःखापासूनही अविद्या अतिशय वाढते व शेवटी तेच फळ देते. जन्मापासून अविद्या वाढते व अखेर दुसरा जन्मच देते. भावापासून सत्तेला प्राप्त होते व पुनः तीच क्षणिक सत्तारूप फळ देते. अज्ञानाने ती वृद्धि पावते व तच तीच स्पष्ट फळ आहे. ज्ञानाने म्ह० प्रत्यक्तत्त्वाच्या विचाराने उत्तरांतर भूमिकेवर आरूढ होणे, एतद्रूप ज्ञानवृद्धि होते व शेवटी सप्तम भूमिकेत ते ज्ञानच फळते. असो; नानाप्रकारच्या उल्लासांनी युक्त, वासनारूप सुगंधाने शोभणारी व दाट पालवीने हालणारी अशी त्या सृष्टिलतेची तनू शोभते. दिवसांचा समूह हीच जिची पुष्पे, रात्री हेच चंचल भ्रमर, व क्षणोक्षणी विषयासक्तान धावणारी प्राणी हीच जिची पाने आहेत, अशी ती वेल सतत स्कंद पावत. कर्मरूपी वायूमुळे पुनः पुनः भ्रमण करून एकादेवेळी एकाद्या अधिकारी जीवरूप पल्लवाच्या अंशाने ती विवेकरूप हत्तिणीच्या गळथेत पडते. ती विवेकरिणी तिला आपल्या सोडने तिच्या आश्रयभूत विषयवृक्षापासून दूर करून हालविते. त्यामुळे तिच्यावरील सर्व वासनामळ उद्धन जातो, तथापि पुनरपि देववशात् ती तिच्या

१. आपले हे संपत्तादिकापासून होणारे सुख वाहूनही अधिक वाढो अशी 'राग'संज्ञक अविद्या उत्पन्न होते व ती यशदानादि धर्माच्या द्वारा सुख देते. दुःखादिकाविषयीही असेच जाणावे.

सोडेतून निसटून पुनः विषयवृक्षाशीं आसक्त होते. ती उत्पन्न होणाऱ्या मित्र-पश्वादि प्रवा-
लांनीं संपन्न असते, उत्पन्न झालेल्या पुत्र-
पौत्रादि अंकुरांनीं स्मितमुखी होते, सर्व ऋतूंनांल
पुष्पांनीं संपन्न असते, व समग्र रसांनीं शोभते.
ती जन्मलक्षण सर्व पेरांमध्ये दुःखरोगादि सर्पांनीं
भरलेली असते. मरणरूप शाखाछिद्रांत जारानें
विदारण केल्याप्रमाणें व्याकुळ हाते. ती भोगा-
नुभवरूप रसानें पूर्ण असते. विचार हेंच एक
तिला लागलेल्या किड्याचें घर आहे. प्रति-
दिवशीं तिच्या सभोंवार विकास पावणाऱ्या चंद्र-
सूर्यादि नवग्रहसप ज्योतिष्पंक्ति हींच तिचीं
बाऱ्यानें हालणारीं पुष्पे आहेत, इतर चकचकिन
नक्षत्रे ह्याच तिच्या कळ्या आहेत. ह राधा !
त्या नक्षत्ररूपी कळ्यांनीं सर्व आकाशोदर
भरून टाकलें आहे. चंद्र, सूर्य व अग्नि यांचा
प्रकाश हेच तिच्या पुष्पांतील पराग आहेत.
त्या परागांनीं ती लता एकाद्या गौरांगी स्त्रीप्र-
माणें चित्ताचें हरण करते. तिला मनोरूपी हत्ती
हालवून सोडतो, संकल्प हेच तिच्यावरील
मधुर ध्वनि करणारे कोकिल आहेत. इंद्रियरूप
सर्पांनीं तिला पीडलें आहे. ती तृष्णारूपी
त्वचेनें सुशोभित झाली आहे. ती नीलाकाशरूप
तमालवृक्षाच्या अंगसंश्रयानें विस्तार पावली
आहे. द्यावापृथिवी हेच संकुचित जानूप्रमाणें
तिचे आधारभूत सुस्तंभ आहेत, ती अनुभवरूप
उद्यानांनीं भूषित झाली आहे. सप्तसागर याच सुंदर
अव्यानें जिनें सर्वत्र जलक्षीराचें धारण केलें आहे.
जशी ती सृष्टिरूप वेल खालच्या ब्रह्मांडखंडांत
मुळांच्या योगानें दृढ झाली आहे. काम्यकर्म-
कांडरूप वेदत्रयांनीं विलोल झालेले रागी जन
हेच तिच्यावरील भ्रमर असून त्यांना उपभोग्य
...लेल्या स्त्रिया हेच तिचे पुष्पगुच्छ आहेत.
प्रवृत्तिपर जन ह्याच त्या वेलीच्या पत्र-पुष्प-
कांडादिकांचे ठिकाणीं भ्रमण करणाऱ्या भुंग्या

आहेत. चित्स्पंद या वायूनें ती हालत
आहे व अशास्त्र कर्म याच अजगराने ती व्याप्त
आहे. स्वर्गाची शोभा हाच तिच्या पुष्पमंडप
आहे. ती जीवांच्या जीवनोपायांनीं भरलेली
आहे. ती मूढांना नानाप्रकारच्या विषय-
वासनागंधांनीं मद देणारी आहे. पण विवे-
क्यांच्या अनेक प्रकारची उपशमांचें वैचित्र्य हींच
नाना पुष्पे प्रकट करणारी आहे. ती नानाप्र-
कारच्या फलांनीं व्याप्त आहे. ती पुष्प-फल-
पराग यांच्या वृष्टीनें विकास पावणारी
आहे. नानाप्रकारचीं आळीं रांगांनीं लागून
ती व्याप्त झालेली आहे. अनेक पर्वत
हींच तिच्यावरील जाळीं आहेत. तिच्यावर
अनेक जातीचे पक्षी आहेत. नाना कला
हींच तिला आलेलीं फळे आहेत. ती नाना-
वनांतून उत्थान पावलेली आहे. नाना पर्व-
ताच्या तटांवर आरूढ झालेली आहे. नाना-
प्रकारच्या पानांनीं अगदीं झांकून गेली आहे.
ती उत्पन्न झाली आहे, उत्पन्न होत आहे,
मरत आहे, मेली आहे, अर्धी तुटलेली आहे,
कोठेंही तुटलेली नाही व प्रबाहरूपानें छेद न
पावणारीही आहे. ती भूतकाली असलेली, वर्त-
मानसमयी असणारी, सत्य असल्यासारखी
पण सर्वदा असत्यशीच आहे, ती वारंवार
अतिशय तरुणी म्हणू पल्लवयुक्त होणारी व
वारंवार सुकून जाणारी आहे. ही महाविष-
लता वेगानें कवटाळिल्यास संसाररूप विषारी
मूर्च्छा देणारी आहे, पण विचार करतांच
ती नाश पावते. ती विचार करणाऱ्या पुरु-
षाच्या पूर्णात्म्यामध्ये बाधित होते. पण अज्ञ
पुरुषाच्या अंतःकरणांत सर्वतः अनुवर्तन करी-
तच राहते. ती एकीकडे जल झाली आहे,
कोठें पर्वत झाली आहे, इकडे नाग झाली
आहे, तिकडे देव झाली आहे. येथें पृथिवीत्वास
प्राप्त झाली आहे तर तेथें लोक बनली आहे.

इकडे चंद्रसूर्य झाली आहे तर तिकडे नक्षत्रे होऊन राहिली आहे. इकडे अधकार, इकडे मज्जासक्त; इकडे आकाश, इकडे सस्यपूर्ण भूमि, इकडे शास्त्र, इकडे वेद व इकडे वेदशास्त्ररहित कोठे पक्षीरूपाने उड्डाण करणारी तर कोठे देवरूपाने उत्पन्न झालेली, कोठे स्थाणुरूपाने स्थिर झालेली तर क्वचित् वायुत्वास प्राप्त झालेली, कोठे नरकांत अत्यंत लीन झालेली तर कोठे स्वर्गांत विलास करणारी, कोठे सुरपदास प्राप्त झालेली तर कोठे कमिरूपाने स्थित असलेली. ती कोठे विष्णु, कोठे ब्रह्मा, कोठे रुद्र, कोठे रवि, कोठे अग्नि, कोठे वायु, कोठे चंद्र, व कोठे वन झाली आहे. हे रामा ! या सुवर्नांमध्ये जे काही प्रमाणांतर्कषणने व्याप्त असलेले हरि-हरादि किंवा जीर्ण तृणरूपास प्राप्त झालेले दुसरे सर्व वृक्ष स्फुरत आहे ती सर्व अग्निवा आहे, तत्त्वबोधाने तिचा क्षय करावा, असें तू जाण व तिच्या नावानेच आत्म-काम होतो.

सर्ग ९

—:॥:—

१. त्रिगुणांचा विभाग. २. हरादिकांची शुद्ध कल्पना. ३. विद्या व अविद्या यांचे स्वरूप. ४. त्या बघावून गिराळे असलेले सत्त्व.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! हरिहरादि शुद्ध आकारजातही अविद्याच आहे, असें तुम्हीं सांगितलेले ऐकून मी जणुं काय संशयांत पडलों आहे.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! सृष्टीच्या पूर्वी जग-याकाराने हीन, शांत सर्व अगतसंस्काराने बन-लेली जी भाषा तिनें मलिन झाल्यामुळे सर्वात्मक त्यामुळे सच्चिदान्दाप्रचुर असें एक सत्-अस्तित्व. त्या सत्त्वाभाषासून सृष्टिसमर्थी जगासं-स्थापनाची आगुति, अग्नी कला उत्पन्न होते. नाही. त्यामुळे तो मुक्तच न्हटला जातो. हे

मेवाची तरंगपंक्ति हातूंत लागली म्हणजे तीच जशी जलाच्या आकाराने उदय पावते त्याप्रमाणे स्वरूपाने स्थित असलेलीच चिति किंचित् पृथक्शी होऊन गुण-गुणभेदाच्या व्यवहाराच्या योग्य होत्साती प्रकट होते. कडकडांत ऊन, कावळे ऊन व छाया यांमध्ये सूर्याच्या तेजाचा उत्तरांतर कमो जोर जसा कल्पिनात त्याप्रमाणे ती कला सूक्ष्म, मध्यम व स्थूल अशी तीन प्रकारची कल्पिली जात. सूक्ष्म कलाच्या कल्पनेनंतर त्या कल्पकाकडून मध्यम कला मनोरूपाने म्ह० हिरण्यगर्मरूपाने जाणली जाते, त्यानंतर त्याच्याकडून तीच स्थूल विराटाच्या आकाराने जाणली जाऊन तशीच स्थित होते. या सूक्ष्मादि तीन अवस्थांमध्ये ती सत्त्व, रज व तम अशी जी तीन प्रकारे कल्पिली जाते, हीच प्रकृति होय. अविद्याच प्रकृति आहे, असें जाण. तीन गुण हे तिचे धर्म आहेत; ही अविद्यास्थ प्रकृतिच जीवाचा संसार आहे; तिचे परतीर हेच परम-पद आहे. येथे जे तीन गुण सांगितले आहेत तेही तीन प्रकारचे न्हटलेले आहेत. सत्त्व, रज व तम असा त्यांतील प्रत्येकाचा गुणभेद होतो; याप्रमाणे ही अविद्या गुणभेदाने नऊ प्रकारे विभक्त झाली आहे. हे जेवढे म्हणून वृक्ष आहे त्याचा हिनेच आश्रय केलेला आहे. ऋषि, मुनि, सिद्ध, नाग, विद्याधर व देव हा अवि-द्येचा सात्त्विक भाग आहे, असें तू जाण. या सात्त्विक भागांतील नाग व विद्याधर हे तम आहे. मुनि व सिद्ध हे रज आहे व हरादिक देव हे सत्त्व आहे. देवांची योनि ही सत्त्वजाति आहे. त्यांत अविद्या प्रकृत गुणांनी निर्मल-अविद्या-आवरणशून्य सत्त्वपदास प्राप्त झालेली आहे, हरि-हरादिक हा तिचा सात्त्विक भाग आहे, हे रामा ! त्या भागाची जो उपासना करतो तो पुनरपि या संसारांत उत्पन्न होत नाही. त्यामुळे तो मुक्तच न्हटला जातो. हे

महाभागा ! त्यामुळेच रुद्रादिक हे सत्त्वभाग आहेत. मुक्त झालेले देह आहे तोपर्यंत जगात रहातात, देह अहे तोपर्यंत जीवमुक्त म्हणतात आणि देहपात झाल्यानंतर ते विदेहमुक्त होत्याते परमेश्वस्वरूपांत मिळून जातात. याप्रमाणे हा अविद्येचा भाग विद्यात्वास प्राप्त फळ झाला आहे. या मायिक सृष्टीत बीजच फळ बीज बनते. पाण्यापासून जसे बुडबुडे त्याप्रमाणे विद्येपासून अविद्या उत्पन्न होते व पाण्यात जसे बुडबुडे लीन होतात त्याचप्रमाणे विद्येत अविद्या लीन होते. जल हे दोन मानले तरच त्यांना भिन्नता आहे, त्याप्रमाणे विद्या व अविद्या या दृष्टीच्या भेदाची भावना केल्यामुळेच त्यांना भिन्नता आहे. वास्तविक भिन्नता नाही. जल व तरंग हे वस्तुतः जसे ऐकच त्याप्रमाणे येथे अविद्यात्व नाही व विद्यात्वही नाही. हे राघवा ! अविद्येच्या अपेक्षेने विद्या व विद्येच्या अपेक्षेने अविद्या प्रसिद्ध आहे. यास्तव अविद्यादृष्टि व विद्यादृष्टि सोडल्यावर जे येथे आहे ते नित्य तत्त्व आहे. विद्याविद्यादृष्टी नाहीत, यास्तव त्यांचा त्याग केल्यावर राहिलेले जे परमान्ततत्त्व त्यांत तू स्थिर हो. अविद्या नाही व विद्या नाही, ही कल्पना पुरे झाली. जे काही आहे व जे काही व्यातिरिक्त नाही, ते चित्-संविदच आहे. त्याचाच अवभास होत नाही. असे झाले म्हणजे त्या सतलाच अविद्या म्हणतात, आणि तेच विदित झाले म्हणजे अविद्याक्षय या नांवाची विद्या होते. विद्येच्या अभावी अविद्या या नांवाची कल्पना खांटीच उद्भवत. प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणे मनांत परस्पर-विरुद्ध असलेल्या त्या विद्याविद्यातील एक-अविद्या बिलीन झाली असता त्या दोन्ही कल्पना क्षीण होतात. हे राघवा ! या दोन

कल्पनांचा क्षय झाला असता पूर्णानंदरूप प्राप्य वस्तु अवाशिष्ट राहते. अविद्येचा क्षय झाल्यास असता विद्यापक्षही क्षीण होतो. त्यानंर जे अवाशिष्ट राहिलेले ते सर्वबाधारूप असल्यामुळे, काहीं नाही, किंवा ते परमार्थ सद्रूप असल्यामुळे सर्व काहीं या रूपाने तेच पसरलेले आहे. त्याचे दर्शन हेच तत्त्वतः सर्वदर्शन आहे व सर्वांचे दर्शनचा आहे. बाध वटबीजामध्ये जसा पुष्प-फलादिकांनी युक्त असा वटवृक्ष असतो त्याप्रमाणे ते सर्वशक्ति सर्व शक्तीचे संपुष्ट आहे. ते किंचित्त्व आकाशाहूनही अधिक शून्य आहे, पण चिदात्मक असल्यामुळे ते शून्यही नव्हे. सूर्यकांतामध्ये जसा अग्नि किंवा दुधामध्ये जसे तूप त्याप्रमाणे हे सर्व त्या चिदात्मा-मध्ये आहे. जसा अग्नीपासून स्फुलिंग सूर्यापासून, प्रकाश, त्याप्रमाणे देश, काल, क्रिया यांचा उदय झाला असता त्या स्फुरण पावणाऱ्या संविदेपासून हे जीव उत्पन्न होतात. म्हणूनच तरंगांचा समुद्र जसा सांठा आहे, व तेजांचा निर्मल मणि हा सांठा आहे त्याप्रमाणे ते या अनंत जीवसंविदांचा नित्य आश्रय आहे. प्रत्येक वस्तु-मध्ये सबाह्य अभ्यंतर ते सत् आहे, कारण प्रत्येक वस्तूची सत्ता त्याच्या अधीन आहे व ते सर्वदाच त्रिविधपरिच्छेदरहित आहे त्यामुळे जीवाचे नाहीसे होणे हे घटांकाशाच्या निघून जाण्याप्रमाणे औपचारिक आहे, घट निघाला असता घटाकाश निघाले असे वाटते, तसेच चित्त निघाले असता जीव निघाला आहे असे भासते. लोखंड हालण्यास लोहचुंबक जसे कारण त्याप्रमाणे कर्ता नसलेल्याही सत्ला कर्ता म्हटले जाते. लोहचुंबक जवळ असला म्हणजे जड लोखंडही जसे हलू लागते त्याप्रमाणे त्याचित्तच्या सत्तेने हा जडाकार देह कार्य करू लागतो. त्या अज्ञात ब्रह्मामध्ये-‘चित्’ या नांवाचे जगाचे एकच बीज त्यामध्ये पूर्व पूर्व जग-

१. कार्याविद्या हे फळ आहे. पण ते प्रलयात वीजत्वास-कारण विद्यारूपास प्राप्त होते.

दनुमबजन्य संस्कारामुळे उत्तर उत्तर करुना होऊन जलांत जशा लाटा त्याप्रमाणे. चित्ता-मध्ये स्थित आहे. जाणलें असतां आकाशाहूनही रूपरहित अशा विचित्र चित्तांत दुसरें कांहीं एक असत नाही.

सर्ग १०

—:॥:—

१, अविद्येमुळे बंधाचा भ्रम. २. स्थावरामध्ये मनाची स्थिति. ३. बुद्धिपूर्वक विचारानें बंधाची निवृत्ति.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा ! सर्व एक चित्च असल्यामुळे आणि हें सर्व जगत् अज्ञात ब्रह्मच असल्यामुळे ब्रह्माला जाणलें असतां हें स्थावर-जंगमात्मक जगत् कांहीं नाही व कांहीं भूतत्वास प्राप्त झालेलें नाही, असें जाण. हें सर्व जीवादिक, जेथे भावाभावात्मक कल्पनाच नाही असें ब्रह्म आहे. मग वृथा इच्छा कशाला करतोस ? रज्जूच्या ठिकाणी भासलेल्या सर्पापासून सर्प जसा प्राप्त होत नाही त्याप्रमाणे देह व बाह्य विषय यांच्याशी ' हा मी व हा माझा ' असा जो संबंध मनांत स्फुरतो तो विचार केला असतां सांपडत नाही, अज्ञात आत्माच भ्रमत्वास प्राप्त झाला आहे, त्याला जाणलें कीं तोच आत्मत्वास प्राप्त होतो. तो सर्व ज्ञानाची सीमा आहे. विषयरूपी मलाचा आश्रय केलेल्या चित्-लाच लोकांत अविद्या असें म्हटलें जातें. पण तीच विषयरहित झाली, कीं सर्व उपाधिशून्य होत्साती आत्मत्वास प्राप्त होते. पुरुष चित्ताशीं तादात्म्य पवून चित्तमय होतो. त्यामुळे चित्त नष्ट झालें कीं तोही नष्ट होतो; आणि घट असला कीं घटाकाशही जसें असतें त्याप्रमाणे चित्त स्थित असलें कीं तोही स्थित असतो. लहान मुलाप्रमाणे चित्त जाऊ लागलें असतां तोही जात आहे, असें मानतो, आहे.

चित्ता स्थित झालें कीं ताही स्थित हातो. या-प्रमाणे आन्त झालेलें चित्ताच आकुल झालेला मी आहे असें हा आत्मा पाहतो. स्वतःच निर्माण केलेल्या जाळ्यांत कोळी आपल्याला जसा बांधून घेतो त्याप्रमाणे चित्ता वासनांतंतुनी आंतल्या आंत आपल्यालाच बांधून घेतें व मूर्खपणामुळे-विवेकशून्य आपणच आपल्याला बांधीत आहों, हें त्याला कळतही नाही.

श्रीरामः—हें प्रभो ! स्थावरादि शरीरांचा आश्रय केलेला व अत्यंत घनरूप झालेला अवि-वेक कसा राहतो ? अविवेकाच्या परमावधीस प्राप्त झालेल्या स्थावरांत चित्ताची स्थिति कशी होते ?

श्रीवासिष्ठः—' मन ' या स्वरूपापासून न्युत झालेले लीनही न झालेलें असें तें चित्त तटस्थ रूपाचा आश्रय करून स्थावरांत राहतें. ज्ञानिश्रेष्ठा ! त्या चित्ताची मुक्ति फार दूर आहे. असें मी समजतो. स्थावरांतील जीवचित् दुःख देणारी होऊन रहाते. कारण तिचीं बाह्य व आंतर इंद्रियें लीन झालेलीं अस-तात. मूक अंध व जड याप्रमाणे ती तेथे केवळ सत्तरूपानें रहाते.

श्रीरामः—हे ज्ञानिश्रेष्ठ गुरो ! ज्या स्थाव-रांमध्ये जीवचित् कर्म-ज्ञानेन्द्रियव्यापारशून्य होऊन केवळ सत्तरूपानें स्थित आहे तेथे मुक्ति दूर आहे, असें म्हणण्यांत आपला आशय क.य आहे ! कारण त्या स्थितींत मनोनाश-वासनाक्षयादि शीघ्र संपादन करता येणें शक्य असल्यामुळे मुक्ति अगदीं जवळ आहे, असें मला वाटतें.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! शास्त्रविहित कर्मा-नुष्ठानानें चित्ताशुद्धि झाल्यावर साधनचतुष्टय-

१. या तीन विशेषणांनीं कर्मेन्द्रियशून्यता, ज्ञानेन्द्रियप्रचारशून्यता व मानसप्रचारशून्यता विभक्त

संपत्तिसहवर्तमान श्रवण--मनन---निदिध्यासन
केल्याने तत्त्वसाक्षात्कार होऊन समूल वासनाक्षय
व मनोनाश झाल्यामुळे सत्तासामान्यस्थिति
—सामान्यसत्तारूपाने अवस्थान होणे, हा मोक्ष
आहे. तो अनन्त पाप व दुर्वासना या बीजा-
पासून उद्भवलेल्या स्थावर जीवांच्या ठिकाणी
अत्यंत दुर्लभ आहे. कारण त्यांना शास्त्राधिकारी
जन्म दुर्लभ असतो. यास्तव बुद्धिपूर्वक विचार
करून या नित्यसिद्ध वस्तूला साक्षात्
जाणणे व त्या ज्ञानमाहात्म्याने सत्तासामान्य-
रूपाने अवस्थित होणे हा अनंत मोक्ष
आहे. आत्मतत्त्वाला जाणून वासनांचा
परित्याग करणे उत्तम होय. तसा त्याग
केल्यावर जे सत्तासामान्यरूपाने अवस्थान तेच
कैवल्यपद होय, असे ज्ञाते म्हणतात. गुरु व
सहाध्यायी यांसहवर्तमान शास्त्राचा विचार
करून व मननपूर्वक निदिध्यासनाने तत्त्वाचं
अवलोकन करून सत्तासामान्यनिष्ठ होणे
हें परब्रह्म आहे, असे ज्ञानी समजतात.
बीजांत जसा अंकुर त्याप्रमाणे स्थावरांत वासना
लीन होऊन रहाते. त्यामुळे ती वासनेची मंदा-
वस्था जणुंकाय सुषुप्तिच आहे, रामा ! ती
स्थिति जन्म देणारी आहे. आंतील मनन ज्यांत
झाले आहे व वासना सर्व बाजूनी निजली
आहे, असे तें सुषुप्त पाषाणादिकांप्रमाणे जड
वृत्तिशून्य जंरी असले तरी शेंकडों दुःखे देणारास
जन्म देणारे आहे. हे सर्व स्थावरादिक जडधर्मां,
सुषुप्तपदावर आरूढ झालेले व त्यामुळेच
पुनः पुनः जन्म घेण्यास योग्य आहेत. हे साधो !
याप्रमाणे बीजामध्ये पुष्पादिक व मातीच्या
ढिगांत घट त्याप्रमाणे स्थावरांमध्ये स्ववासना
स्थित आहे. ज्यांत वासनाबीज आहे तें सुषुप्त

पण मोक्षरूपसिद्धीला कारण होत नाही. तर
ज्यांत निर्बीज वासना असते ते तुर्यसिद्धि
देणारे, म्हणून म्हटले आहे. वासना, अग्नि,
ऋण, व्याधि, शत्रु, स्नेह, वैर, व विष यांचा
स्वरूप अवशेषही फार पीडा देतो. यास्तव
वासनाबीजाला निःशेष जाळून सत्तासामान्य-
रूपाने अवस्थित होणारा पुरुष संदेह असो कीं
देहरहित असो, तो पुनरपि दुःखभाक् होत
नाहीं. स्थावरादिवस्तूंमध्ये चिच्छक्ति वासना-
बीजरूपी व स्वापधर्मिणी होऊन बीजांतील
रसाप्रमाणे नित्य स्थित आहे. बीजांत अंकुरोत्पाद-
नरूपाने, जड पदार्थांत जडरूपाने, द्रव्यात
द्रव्यरूपाने, शिलादिकांत काठिण्यरूपाने भस्मात
अनित्यरूपाने, धुळीत अणुरूपाने, मलिन
पदार्थांत मालिन्यरूपाने, तरवारीत तरवारीच्या
धारेच्या रूपाने आत्म्याची शक्ति असते. तो घट-
पटादि इतर पदार्थांतही त्याच्या त्याच्या शक्तिरू-
पाने स्थित आहे. आत्मशक्ति सर्व ठिकाणी सत्ता-
सामान्यरूपाचा आश्रय करून राहते. मेघाचा
समुदाय हेंच ज्याचे आच्छादन—वस्त्र आहे
अशा आकाशाचा आश्रय करून राहणाऱ्या
वर्षर्तूप्रमाणे रामा ! ही आत्मशक्ति सर्व दृश्य-
दशेला व्यापून याप्रमाणे राहिली आहे. अज्ञा-
नाने आच्छादित झालेल्या या चिच्छक्तीचे हें
रूप मी सांगितले. त्याचा विचार केला असतां
तें असर्व ठरते, पण विचार करीपर्यंत तें
सर्वतः व्यापी आहे, असे वाटते. असत्यमाया-
विकाराशी तादात्म्य पावल्यामुळे तें असन्मय
असूनही सन्मयसे वाटते. ही आत्मदृष्टि
जोंवर अदृष्ट—अज्ञात असते तोंवर ती
संसार वा भ्रम देते. पण तीच (दृष्ट)
ज्ञात झाली म्हणजे सर्व दुखांचा क्षय
करते. हिचे जें अदर्शन त्यालाच विद्वान्
अविद्या असे म्हणतात. अविद्याच जगाचे कारण
आहे. तिच्यापासून सर्व प्रवृत्त होतें. ही अविद्या

१ येथें 'पुष्पादि' या शब्दाने अंकुरापासून बीज-
पर्यंत सर्व कार्यसमूह ध्यावा.

स्वरूपशून्य आहे, परंतु जो पहावे तोंच ती, उन्हांतल्या बर्फाच्या कणाप्रमाणे तत्काळ वितळून जाते. जसा झांपेतून जागा होणारा मनुष्य मनांत जो थोडासाही कांहीं विचार करीत आहे तोंच त्याची निद्रा नाहीशी होते, प्रकाशाचा उदय होतांच अंधकार जसा नष्ट होतो त्याप्रमाणे (असत् वस्तूचा आपण जो विचार करूं लागतो,) ही वस्तू कशाप्रकारची आहे, असें जो आपण पाहूं लागतो तो ती नष्ट होते. अविद्या क्षीण होते. हातांत दिवा घेऊन जर कोणी अंधकाराला पाहावयास गेला तर उज्ज्वलतेनें तूष जसें विळखें तसें सर्व तम नाहींसें होतें. ज्ञानानें अविद्येसह सर्व जगतही तसेंच क्षीण होतें. दीप लवण्यावर अंधकाराच्या स्वरूपाचा जसा लवलेख रहात नाहीं तर केवळ शुद्धस्वरूप अंधकाराचा ध्वंस(अभाव) उत्पन्न होतो त्याप्रमाणे विचार करूं लागले असता ही अविद्या कोठेंतरी पळून जाते. ही अवस्तु असल्यामुळे विचार न केल्यास असद्रूपच दिसते. प्रकाश आला असता तें तम जसें असद्रूपच दिसतें त्याप्रमाणे अविद्याही असद्रूपच दिसते. अविद्येच्या अवस्तुत्वाचा त्रैकालिक बाध आहे, असें या अनुभवावरूनच ठरतें. जोंवर आपण विचारपूर्वक पहात नाहीं तोंवर कांहीं समजत नाहीं. पण विचार करून पाहिले कीं जी अविद्या ती अविद्या व जें वस्तुतत्त्व तें वस्तुतत्त्वच ठरतें. रक्त, मास, अस्थि यांच्या या सागाढ्यांत 'मी' हा कोण आहे ? असा जों विचार करूं लागावे तो तें सर्व तत्काळ विलीन होतें. उत्पत्तीच्या पूर्वी व नाशानंतर जगद्रूप असलेल्या सर्व दृश्याचा विचारयुक्त मनानें परिहार केला असता जो बाकी राहतो त्याला अविद्याक्षय म्हणतात. सर्व दृश्याचा बाध झाल्यावर राहणारें जें चिदात्मरूप तें 'कांहीं' आहे किंवा कांहीं नाहीं' असें म्हणता येत होत नाहीं. चक्षुरादि अति प्रबल बाध व

नाहीं. तें शाश्वत सद्रूपच आहे. ज्याचें ज्ञानानें अज्ञान निवृत्त होते तेंच तत्त्व व हेंच उपादेय आहे. ज्ञानानें ज्याचा बाध होतो तें बाध्य दृश्य तत्त्वशून्य आहे व त्याचा बाध आत्म-मात्र आहे ही गोष्ट माया, अविद्या इत्यादि नांवांवरूनच सिद्ध होते. त्यामुळे त्यासाठीं निराळे प्रमाण हुडकावे लागत नाहीं. जिद्धेच्या योगानें येणारा जो स्वाद्य पदार्थाचा स्वाद त्याला अन्यप्रमाणाची गरज रागत नाहीं. अविद्या कोठेही नाहीं. हें अखंडित ब्रह्मच आहे. त्यानेच असत्, सत् इत्यादि कल्पनांनीं विस्तार पावलेलें हें सर्व दृश्य भूषित झालेलें आहे. हें ब्रह्म नव्हे, असा निश्चय, हें एवढेंच अविद्येचें स्वरूप आहे आणि हें ब्रह्म आहे, असा निश्चय हाच तिचा क्षय आहे. षट, पट, गाडी इत्यादि जगज्जाल हा अपरिच्छिन्न सच्चिदानंद आत्मा नव्हे तर तें त्याहून निराळें आहे, अशी आरोपित दृष्टि हीच अविद्या आहे व षट-पट-शकटादि सर्व दृश्यजात हा विभु आत्माच आहे, असें जाणणें हाच अविद्येचा नाश आहे. सर्व आत्मा आहे, असें जाणतांच अविद्या गळून गेली असें जाणावे.

सर्ग ११

—:—:—

१. हरिहरादि जीवन्मुक्त ज्या दृष्टीनें स्थित आहेत ती 'सर्व ब्रह्म' ही दृष्टि येथे रामाला सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! मी तुला पुनः पुनः दृढबोधासाठीं सांगत आहे. कारण हे साधो ! अभ्यासावांचून आत्मभावना उत्पन्न होत नाहीं. अविद्या या नांवाचें हें अज्ञान अतिशय बलाढ्य आहे. हजारों जन्मांतील अभ्यासानें द्वैतवासना स्थिर झालेली असल्या-मुळे ती एकदा उपदेश केल्यानेच उच्छिन्न

अभ्यंतर प्रमाणांनीं देहाच्या जीवन-जागरादि-भावस्थेत व मरण-प्रलयादि अभावस्थेत द्वैताचा अनुभव येतो. त्यामुळे तें द्वैतानुभवरूप-अज्ञान अतिशय प्रबळ झाले आहे. पण आत्मज्ञान सर्व इंद्रियांचा अविषय आहे, त्यामुळे मन-व पांच ज्ञानेंद्रिये यांचा क्षय झाला असतांच तें होतें. इंद्रिय जन्यवृत्तीचें उलंघन करून राहणारें जें आत्मज्ञान तें जीवाला प्रत्यक्ष कसें होणार ? कारण त्याची स्थिति प्रत्यक्षाच्या पलीकडे आहे. हे रामा ! हृदयवृक्षावर वाढलेल्या या अविद्यालेतेला ज्ञानाभ्यासविलासरूप तरवारीच्या आघातांनीं तूं स्वसिद्धीकरितां तोड. ज्यानें सर्व ज्ञेय जाणल आहे असा जनक राजा आत्मज्ञानाभ्यासांत तत्पर होऊन जसा विहार करतो त्याप्रमाणेंच तूं विहार कर. माझा असा अनुभव आहे, तसाच त्याचा बाह्य व्यवहार करीत असतांना व समाधि-दर्शेत असतांना, जातांना किंवा स्थिर-स्थित असतांना त्याचा निश्चय होता. तेंच ज्ञान अभ्यासाचें फळ आहे. आणि त्या ज्ञानानेच अभिव्यक्त झालेल्या स्वरूपाला सत्यता आहे. आचार करविणाऱ्या हरी ज्या निश्चयानें विविध गर्भवासादि संकटे सोडून भूमीवर अवतार घेतो, परंतु त्यामुळे होणाऱ्या दुःखांनीं लिप्त होत नाही, तेंच त्याचें ज्ञानित्व होय. पत्नीसह असणाऱ्या त्रिनेत्राचा जो निश्चय अथवा विरक्त ब्रह्मदेवाचा जो निश्चय तोच तुझा होऊं दे. देवगुरु बृहस्पतीचा दैत्यगुरु शुक्राचा, सूर्याचा, चंद्राचा, वायूचा, अग्नीचा, नारदाचा, पुलस्त्याचा, माझा, अंगिरसाचा, प्रचेत्याचा, भृगूचा, क्रतूचा, अत्रिचा, शुक्राचा आणि दुसऱ्याही सर्व जीवन्मुक्त ब्रह्मर्षीचा व राजर्षीचा जो निश्चय आहे तोच तुझा होवो.

श्रीरामः—भगवन् ! ते महाबुद्धिमान् धीरपुरुष ज्या निश्चयानें शाकरहित होऊन राहिले

तो निश्चय मला तत्त्वनः सांग.

श्रीवासिष्ठः—हे राजपुत्रा, हे पराक्रमी व सर्वज्ञ राजा ! तूं जे विचारलें आहेस त्याचें स्पष्ट उत्तर ऐक. त्यांचा निश्चय हा असा होता. हें जें कांहीं विस्तीर्ण जगज्जल दिसत आहे तें सर्व निर्मल ब्रह्मच मायिकरूप टाकून परमार्थ-स्वरूपानें अवस्थित आहे. ब्रह्मच चिदाभास आहे. ब्रह्म भुवन आहे. ब्रह्म प्राण्यांची परपरा आहे. मी ब्रह्म आहे, माझा शत्रु ब्रह्म आहे. सन्मित्र व बांधव ब्रह्म आहेत. कालत्रयही ब्रह्म आहे. तें सर्व ब्रह्मांतच व्यवस्थित आहे. मोठ-मोठ्या लाटांच्या यांगानें समुद्र जसा स्वरूपांतच वाढतो त्याप्रमाणें पदार्थाच्या ओभेनें हें ब्रह्मच असं वृद्धि पावतें. ब्रह्माकडून ब्रह्मच जाणलें जातें. ब्रह्माकडून ब्रह्माचाच भोग घेतला जातो. ब्रह्म ब्रह्मामध्ये मायनें विवृत पावून विपरीत भावास प्राप्त होऊन जणुं काय वृद्धि पावतें. जर ब्रह्म मज ब्रह्माचें अप्रिय करणारें असेल तर तें ब्रह्म माझा शत्रु होईल. पण ते तसें नाहीच, त्यामुळे या ब्रह्मदृष्टानें माझ्या रागद्वेषाची प्राप्तीच नाही, आकाशवृक्ष जसा संभवत माहीं त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये कल्पित राग-द्वेषाचें अवस्थान संभवत नाही, कारण सर्वच जर ब्रह्म आहे तर रागद्वेष कोणामुळे होणार ! संकल्प सोडल्यामुळेच नष्ट झालेल्या त्यांचा ब्रह्मामध्य प्रसंगच नाही. गमनादि क्रिया पूर्ण ब्रह्मामध्येच होते. सर्व सुखैकरस ब्रह्मच स्फुरण पावत आहे. त्यांत सुखित्व व दुःखित्व कोठच ? ब्रह्मच ब्रह्मामध्ये उत्तम प्रकारे तृप्त आहे व ब्रह्मच ब्रह्मामध्य उत्तम प्रकारें स्थित आहे. ब्रह्मच ब्रह्मामध्ये स्फुरत आहे. मी अब्रह्मरूप नाही. घट ब्रह्म आहे, पट ब्रह्म आहे. हें विस्तीर्ण जगत मीच ब्रह्म आहे. तऱ्हां त्यांत रागद्वेषाची मिथ्याच कल्पना कोठची ? मरण ब्रह्मामध्ये देह ब्रह्म यदुच्छेनें सुसगत झालें असतां रज्जुसर्पाच्या अमाप्रमाणें

दुःखित्व कशाचें ? देह ब्रह्म मुख्य ब्रह्मामध्ये उत्तम प्रकारे स्थित झालें असता संभोगादि निमित्ताने होणारें जें सुख तें मलाच मिळालें अशी व्यर्थ कल्पना कशी होणार ? हालणारा तरंग व जल यांत जलावांचून दुसरें जसें कांहीं नसतें त्याप्रमाणें राग-द्वेषामुळें जलन पावणाऱ्या ब्रह्मामध्ये तूणणा व मीषणा नाहीं. तरंगाचा नाश जरी झाला तरी पाण्यांतील जसा एकही बिंदु नाश पावत नाहीं त्याप्रमाणे देहब्रह्म मरण-ब्रह्माला प्राप्त झाले असतां वस्तुतः ब्रह्माची कांहीं हानि नाहीं. ज्याप्रमाणें चल किंवा अचल पाण्यांत तूणणा व मीषणा रहात नाहीं त्याप्रमाणें परमात्म्यामध्ये जड व अजडरूप रहात नाहीं. जसें सांन्याचें कटकत्व व जलाचें तरंगत्व त्याप्रमाणें आत्म्याची ही प्रकृति अधिष्ठा-नदृष्टीनें आत्मरूप आहे व आरोपितदृष्टीनें आत्मरूप नाहीं. या मायिक स्वभावामुळेच हे जीवस्वरूप व हे जडस्वरूप अशी अनात्मज्ञान-भेदकल्पना होते. असा मोह अज्ञाना होतो, पण ज्ञानात्म्याला असा माह केव्हाही होते नाहीं. अज्ञाना जगत् दुःखौघमय व ज्ञान्याला आनंद-मय भासतें. आंधळ्याला सर्व जगत् अंध वाटतं व चक्षुष्मानाला प्रकाशकमय वाटतें. ज्ञान्याला जगत् एकरूप भासते व अज्ञाना अतिशय दुःखद वाटतें. बालकाला रात्री यक्ष भासतो व मोठ्या मनुष्याला भासत नाहीं. ह्या सर्वतः एकरूपाने स्थित असलेल्या ब्रह्मामृतपूर्णघटांत, जसे तरंगपरपरेत वस्तुतः कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं त्याप्रमाणें कांहीं मरत नाहीं व कांहीं जिवंत होत नाहीं. महदासागरांत जसे तरंगादिक त्याप्रमाणें आत्म्यांत भूतसमुदाय. स्पुटिकाची स्वच्छताच जशी अनेक प्रतिबिंबे, त्यांचे गुण, क्रिया इत्यादि विचित्ररूपाने आंतर्यामांत भासते त्याप्रमाणें माबाशक्ति हे आहे, हें नाहीं इत्यादि जगद्भांतिरूपाने स्वतःच

कांहीं कारणावांचून आत्म्यामध्ये स्फुरण पावतें. पण तें जगत्स्फुरण आत्माच आहे व ज्याप्रमाणें तरंगांच्या समुहानें जल जलांत रहातें त्याप्रमाणें तें आत्माध्य ब्रह्म आपल्या अद्वयस्वरूपांतच स्थित आहे. शरीराच्या नाशाने ब्रह्माच्या नाशाची कल्पना कशी होणार ? समुद्रांत तरंग जळाहून पृथक् जसे नसतात त्याप्रमाणें शरी-रादिक ब्रह्माहून भिन्न नसतें. जो जलाचा थेंब, जो तुषार, जी लाट, जो मोठा तरंग, जो फेंस व जी लहानशी लहर तें सर्व जसे पाण्यातील पाणीच आहे त्याप्रमाणें जो देह, जो इंद्रियांचा व्यापार, जे भोग्य विषय, जी संपत्ति व विपत्ति, हर्षविषादादि भावांची रचना व जो पुरुषार्थ-भोग त सर्व ब्रह्मामध्ये ब्रह्मच आहे. सोन्याहून अलंकाराची विचित्र रचना जशी पृथक् नाहीं त्याप्रमाणें भूखीची मिथ्याच द्वैत कल्पना ब्रह्माहून पृथक् नाहीं. मन, बुद्धि, अहंकार, तन्मात्रे, इंद्रिये इत्यादि सर्व द्वैत ब्रह्मच आहे. त्याच्यादिवाय नानाप्रकार किंवा सुख व दुःख कांहीं नाहीं. पर्वताजवळ उच्चारिलेल्या शब्दाचा प्रतिध्वनीप्रमाणें 'तां हा मी व हें चित्त' इत्यादि अर्थ केवल शब्दमात्र आहेत. आत्माच देह. चित्त, ब्रह्म विषय इत्यादि शब्दभेदाने विकास पावतो. अज्ञात ब्रह्मच जीवभावास व जगद्भावास प्राप्त झाल्यासारखें भासत आहे. स्वप्नांत चित्तच स्वतःच्या कल्पनेनें आत्मामध्ये सर्व पाहतें, हें प्रसिद्ध आहे. सोने या रूपाने ज्याची भावना केलेली नाहीं तें सोनेही जशी माती होते त्याप्रमाणें ब्रह्मरूपाने ज्याची भावना केली नाहीं तें ब्रह्मही अज्ञान होतें. ब्रह्मवेत्ते ब्रह्म स्वयंप्रभु व माहात्मा आहे, असे जाणतात. पण अज्ञाना ज्ञात न झालेलें ते अज्ञानच होतें. जसें सुवर्ण या रूपाने जाणलेलें सोने क्षणांत शोनें होतें त्याप्रमाणें ब्रह्मत्वाने जाणलेलें ब्रह्म क्षणांत स्वतः ब्रह्म होतें. ब्रह्मात्मा सर्वशक्तिमान

आहे, त्यामुळे तो स्वशक्तीने कोणत्याही हेतूवाचून ज्याची भावना करतो तें तत्काल तसे पाहतो. ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म कर्म-कर्तृ-करणरहित, कारणशून्य, सर्व पीडारहित, स्वयंप्रभु व माहात्मा आहे, असे जाणतात. अज्ञ लोकानी साक्षात् न जाणलेले ब्रह्मच अज्ञान होते व त्याला चांगले जाणले की तेच अज्ञानाचा सर्वथा नाश करणारे ज्ञान होते. न जाणलेला बंधुच अबंधु होतो, पण पुढे त्याला ओळखले असता 'हा आपला बंधु नव्हे' असा पूर्वीचा भ्रम घालवून तोच बंधु होतो. 'असे जर आहे तर जीव व जगत् ब्रह्ममात्र आहेत, अशी भावना सर्वांनाच का होत नाही?' म्हणून विचारशील तर वैराग्याचा अभाव हें त्याचें कारण आहे. 'तर मग वैराग्य कोणत्या कारणांनी उत्पन्न होते' तें सांगा, म्हणून म्हणशील तर ऐक—हें जीवरूप व जगद्रूप अयुक्त आहे. त्याला विचार सहन होत नाही, असे कळले म्हणजे ती भावना उत्पन्न होते. कारण रज्जुसर्पादि अयुक्त पदार्थापासून पुरुष विरस होऊन परत फिरतो, असे आपण पाहतो. त्याचप्रमाणे जगत् अयुक्त आहे अशा विचाराने पुरुष त्याविषयी विरस होतो. द्वैत मिथ्या आहे, असे आंत ज्ञात झाले असता ती भावना उदय पावते. त्यामुळे पुरुष द्वैताविषयी विरस होतो; जे त्या भावनेने तो विरक्त होतो. हा शरीरेंद्रियसमुदाय मी नव्हे, असे स्पष्ट ज्ञात झाले असता ती भावना उदय पावते. त्यामुळे अहंकारता मिथ्या ठरते आणि त्या कारणाने तो खचित विरक्त होतो. मी ब्रह्म आहे, असे बथार्थ ज्ञान झाले असता ती भावना उदय पावते; आणि त्या निज सत्य रूपांत पुरुष सर्वथा लीन होतो. अखंडवाक्यार्थ अपरिच्छिन्नस्वभावाने आविर्भूत झाला असता, तूं, मी, हें, तें, सत् इत्यादि जगांतील सर्व ब्रह्मच होते. हें सर्व-प्रकारांनी संपन्न असलेले जगत् मी ब्रह्मच

जाणतो, मला दुःखे नाहीत, मोह नाही, कं नाहीत, व वांछित नाही. मी सम, स्वस्थ शोकरहित आहे. मी ब्रह्म आहे. म्हणून मला सत्यता आहे. प्राणादिकलारूप कलंकापासून मी मुक्त झालों आहे, मी सर्व आहे, मी निरुद्रव आहे, मी त्याग करीत नाही मला कशाची इच्छा नाही, मी ब्रह्म आहे, म्हणून मला सत्यता आहे, मी रक्ष आहे, मी मांस आहे, मी अस्थि आहे, मी शरीर आहे, मी चित्त आहे, मी चेतन आहे मी ब्रह्म आहे, ही सत्यता आहे. मी सूर्यास आकाश आहे, स्वर्ग आहे, मी दिशा आहे, मी भूमि आहे, मी घटपटाकार आहे, मी ब्रह्म आहे, म्हणून मला सत्यता आहे, मी तृष्णा आहे, मी पृथ्वी आहे, मी वेर्लीचा शुभव आहे, मी अरण्यादिक आहे, मी पर्वत, समुद्र यादिकांचा समूह आहे, माझे ब्रह्मैक याप्रमाणे स्थिर-स्थित झाले आहे, धेणे, देणे संकोच पावणे, इत्यादि सर्व प्राणिधर्मे मी आं ब्रह्मामध्ये विस्तीर्णरूप धारण करणारा मी चिदात्माच सर्व आहे, अधिक विस्तार पावण्याची इच्छा करणाऱ्या लता, गुल्म, अंकुर इत्यादिकांचा मी चिदात्मा आहे. त्यातील रसात्मक परब्रह्म आहे. ज्यात सर्व आहे, उपापासून सर्व आहे जें सर्व आहे व जें सर्व बाजूला आहे व जें सर्व एकात्मा मानलेला आहे तें परब्रह्म आं असा माझा निश्चय आहे. चिदात्मा, ब्रह्म सत्, सत्य, ऋत, ज्ञ इत्यादि नांवांनी तें सर्व व्यापी, विषयरहित चिन्मात्र तत्त्व सांगितले जाते ते प्रकाशमात्र, निर्मल, सर्व भूतांच्या स्वरूपाचे बोध करविणारे, सर्वत्र अवस्थित असलेले, शांतिचिह्न आहे, असा अनुभव घेतला जातो. मग बुद्धि, इंदियसमूह इत्यादि सर्व वृत्तींमध्ये अनुगत आहे. भेदाचा त्याग करून स्वप्रकाश निरुपद्रव चिह्न मी आहे. मी सर्व ब्रह्मच

कांचें, त्यांच्या कारणरूप आकाशादिभूतांचें, पुरुषाचें मन दूरप्रदेशीं असलेल्या विषयाशीं सर्व जगस्थितीचें, तत्त्वप्रकाशक-सत्तास्वरूप स्वच्छ चिद्रूप आहे. माझा क्षय होत नाही. अग्नीच्या किटाळांप्रमाणें वृत्तींच्या धारांनीं सतत बाहेर निघणाऱ्या ज्या चिद्धारा त्यांच्या खाणी-सारखें तें प्रत्यगात्मस्वरूप आहे. तें योग्यांच्या अनुभवाचा विषय जरी होत असलें तरी शब्दांनीं ज्यांचें वर्णन करितां येत नाही, असें जें निरतिशयानंदरूप परब्रह्म तें मी आहे. अहंकार-रूप सर्व भोक्तृसमूहांस निरनिराळ्या भोगवृत्ति-धारांनीं मधाच्या धारांप्रमाणें सतत अनुभवामृत देणारें तें निर्लेप ब्रह्म मी आहे. सुषुप्तासारखें शांत, प्रकाशासारखें स्वच्छ स्वरूप, मनुष्या-नंदापासून हिरण्यगर्भाच्या आनंदापर्यंत जितके उत्तरोत्तर अधिक आनंद आहेत त्या सर्वांहून उत्तम, वासनारहित, सर्वतः प्रकाशरूप मी ब्रह्म आहे, साखर, गूळ इत्यादि मधुर पदार्थांचा जो अनुभव येतो तो फार थोडा वेळ टिकतो. गोड पदार्थ घशात उतरपर्यंतच गोड लागता. पण चित्त, चित्ताचे विषय व जीव हें सर्व आनंदैकरूप आहे, असें जाणल्यावर ज्या अखंड आनंदाचा अनुभव येतो तेंच ब्रह्म मी आहे. ज्याचें चित्त कतिच्या ठिकाणीं अत्यंत आसक्त आहे तोच चंद्राचा उदय झाला असतां कांता व चंद्र या दोघांना पाहतो. पण बातेला पाहून चंद्राला पाहीपर्यंत जो मध्ये थोडासा काल व अवकाश असतो त्यांत निर्विषय ब्रह्म आहे. तेंच निरुपद्रव ब्रह्म मी आहे म्हणजे भूमीवरील मनुष्यांची दृष्टि आकाशातील चंद्रा-मध्ये आसक्त झाली असतां भूमीपासून चंद्रा-पर्यंत जें आकाश असतें त्यातील चिच्छक्तिच मी निर्मल ब्रह्म आहे. सुख-दुःखादि दुसऱ्या वृत्तींनीं रहित अशी जी उदासीनांची निर्विशय दशा त्या दशेंत अनुभवास येणारा निर्मल चिदात्माच मी आहे त्याचप्रमाणें येथें असलेल्या

संलग्न होऊन मार्गातील इतर पदार्थांचें भान त्याला नाही, असें झाले असतां त्या अन्नराल प्रदेशीं विषयसंपर्करहित अशी जी प्रतीति तोच मी शाश्वत चिदात्मा आहे. भूमी, जल, वायु व बीज हीं एकत्र मिळालीं असतां अंकुररूप कार्य बाहेर पडण्यास अनुकूल अशी जी चिच्छक्ति तेंच मी ब्रह्म आहे, खजूर, लिंबू, तांदुळ इत्यादि फळांच्या आंत आपल्या जड-भावानें राहणाऱ्या. रसांची लीन असलेली, व रसनेंद्रियादि वृत्तींच्या द्वारा व्यक्त होणारी जी प्रकाशरूप स्वादसत्ता तेंच मी सम चिद्रूप आहे. जी इष्टानिष्टलाभदिकांमुळे हर्षविषादयुक्त होणारी संवित्तिच शास्त्रानुसारी मननाचा उदय झाला असतां शुद्ध म्ह० हर्ष-विषादरहित होत्साती इष्टप्राप्तीनें हर्षयुक्त व अनिष्टप्राप्तीनें खेदयुक्त होत नाही, तर दोन्ही दशेंत एक-गारखीच असत, तें मी निरामय चिद्रूप आहे. भूमावरून सूर्याला पाहणाऱ्यानें पुरुषाचें भूमी-पासून सूर्यापर्यंत जें चक्षुरिंद्रियरूप मूत्र पसर-लेलें असतें त्याचा जो मधला भाग त्यासारखें -विषयाला प्रकाशित करण्यास समर्थ असूनही प्रकाशित न करणारें जें शांत निर्मल चैतन्य तेंच मी व्यापक आत्मतत्त्व आहे. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांचें जें साक्षिरूप तेंच त्या अवस्थांचा त्याग केला असतां आदि-अंतरहित तुर्य ब्रह्म आहे; व तेंच मी आहे निरनिराळ्या शेंकडों शेतांत उत्पन्न झालेल्या, उसांच्या एकरूप माधुर्याप्रमाणें सर्व जीवांचें जें एक चिद्रूप तें मी सम ब्रह्म आहे. सूर्याच्या प्रभेप्रमाणें जी सर्वव्यापिनी, स्वच्छा, सर्वाना प्रकाशित करणारी रम्य चित्! तेच मी सर्वत्र पसरलेलें ब्रह्म आहे. संभोगाचा जो अल्प आनंद तो ज्याच्यापासून आहे, अमृतांचा स्वाद घेण्याची जी शक्ति ती ज्याची आहे व

जें केवल स्वानुभवरूप आहे, तें मी अव्यय चिद्रूप ब्रह्म आहे, कमलनालांतील तंतूप्रमाणें जें सर्वशरीरभर व्यापून असलें तरी शरीराला तोडल्यानें व फोडल्यानें तुटत वगैरे नाहीं तर प्रकाशरूपानें स्फुरण पावत राहतें तें मी चिद्रूप ब्रह्म आहे, जिनें सर्व भुवनांना व्यापलें आहे तथापि मेघांच्या रांगेप्रमाणे जी स्पंद पावते व जिचा जीवरूप आकार अत्यंत सूक्ष्म व त्यामुळेच दुर्लक्ष आहे, ती व्यापक चिच्छक्तिच-मी आहे. दुधांतील घृताची सत्ता जशी. तशीच जी अक्षय चित् केवल अनुभवमय अन्तःसारांत आहे म्ह० जिच्यातील सार केवळ अनुभवगम्य आहे व जी परमप्रेमावरून उपलक्षित होते तीच मी आहे. कडे, बाहु-भूषण, मुकुट इत्यादिकांची रचना जशी कारण-दृष्ट्या सुवर्णरूप व कार्यदृष्ट्या तद्रूप नाहीं, अशी भासते पण सोन्यांत सोन्याची सत्ता जशी नित्यसिद्ध असते त्याप्रमाणें देहांत मी सर्वव्यापक राहिलों आहे. पर्वतादि सर्व पदार्थ-समुहाच्या आंत व बाहेर जी चित् सर्वदा सत्तासामान्यरूपानें स्थित आहे तोच मी निर्लेप आत्मा आहे. सर्व अनुभववृत्तींचा जो अकृ-त्रिम आरसा, व्याच्याशीं मळांचा संसर्गच होत नाहीं तें मोठे चित्तत्व मी आहे. सर्व संक-ल्पांचें फळ देणारें, सर्व तेजांना प्रकाशमान करणारें, सर्व ग्राह्य पदार्थ आत्म्यासाठींच ग्राह्य होत असल्यामुळे सर्व ग्राह्यांची सीमा, अशा चिदात्म्याची मी अंभदानें उपासना करतो. सर्व अवयवांमध्ये शक्तिरूपानें विश्रांति पाव-लेल्या, व समस्त अवयवांहून अगदीं विलक्षण असणाऱ्या नित्य प्रकाशरूप चिदात्म्याची मी उपासना करतो, घट, पट, तट, कूप यामध्यें सद्रूपानें राहिल्ले, चार प्रकारच्या शरीरांत अनुभवरूपानें स्फुरण पावणारें, जाग्रदवस्थेतही सुषुप्तीप्रमाणें निर्विशेष रूपानें असणारें, जें

चिद्रूप त्याची आम्ही उपासना करतो. अग्नींत उष्ण, बर्फांत शीत, अन्नांत मिष्ट, वस्त्यांत तीक्ष्ण, अंधारांत काळा व चंद्रांत शुभ्र अस-लेला जो चिदात्मा त्याची आम्ही उपासना करतो. आंत व बाहेर प्रकाशरूप असून आत्म-वस्तुंत स्थित असलेला व प्रत्यगात्मरूप असल्या-मुळे वस्तुतः अदूर असूनही अज्ञाला फार दूर भासणारा जो चिदात्मा त्याची आम्ही उपा-सना करतो. माधुर्यादिकामध्यें माधुर्य, तीक्ष्णा-दिकामध्यें तीक्ष्णता, इत्यादि आकारांनीं सर्व पदार्थांमध्ये असलेल्या चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त-तुर्य व तुर्या-तीत पदांत सर्वत्र सदा सम अललेल्या चिदा-त्म्याची आम्ही उपसना करतो. ज्यांत सर्व संकल्प शांत झालेले आहेत, सर्व कौतुक पार निघून गेलें आहे, सर्व वग क्षीण झाले आहेत. अशा चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. भोगाविषयींच्या उत्कंठेनें रहित क्रोधरहित, यत्नरहित, चेष्टारहित, निःशेष, निरंश, निरहं-कार अशा चिदात्म्याची मी उपासना करतो. सर्वांच्या आंत असलेले, सर्वही अनन्त एकरूप व असंख्य प्रतिबिंबेचेतनांचा आरंभ ज्याच्या-पासून होतो अशा चिदात्म्याची आम्ही उपा-सना करतो. त्रैलोक्यांत राहणाऱ्या देहलक्षण मोत्यांतील उन्नत व विस्तीर्ण तंतु, जाग्रत्स्वप्न-रूप प्रचार व सुषुप्तिरूप संकोच करणारा अशा चिदात्म्यास मी प्राप्त झालों आहे. स्वतः स्वरूपानें आंतून व बाहेरून व्यापलेल्या जगद्रूप पक्षांस आपल्यामध्ये अन्तर्भूत करून लपून राहिलेल्या विचित्र जाळ्यासारख्या चिदा-त्म्याची आम्ही उपासना करतो. जेथें हें सर्व आहे व जेथें यांतील कांहीं थोडेंसेही नाहीं त्या सदसद्रूप एक चिदात्म्यास आम्ही प्राप्त झालों आहों. अत्यंत विश्वासाह, पूर्ण, सर्व सुखलेशरूपी संपत्तीचें स्थान, सर्वाकार विहारांत

स्थित, अशा चिदात्म्यास मी प्राप्त झालों आहे. सर्व निरुपाधि प्रेमाचा आधार, देहाहि व प्राणादि यांच्या अध्यासोने विनष्ट न झालेलें, आंत पुरुषाच्या दृष्टीने देहप्राणादिकांनी युक्त व तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीने मुक्त अशा त्या बाहेरील व आंतील चैतन्य दीपाची आम्ही उपासना करतो. हृदयरूपी ससेवरांत पद्मिनीच्या कंदाप्रमाणें प्रमाणें अत्यंत गुप्त असलेला, हास्तपादादि सर्व दृढ आधार देणारा तंतु व जलसमुहाच्या जीवनाचा उपाय अशा चिदात्म्यास मी प्राप्त झाला आहे. प्रसिद्ध अमृताप्रमाणें परंतु क्षीरार्णवापासून उत्पन्न न झालेलें, चंद्राशिवाय व उपस्थित झालेलें, व गरुडादिकांना हरण न करतां येण्यासारखें असें जें सत्य अमृत तः चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंध यांच्या योगानें अभिव्यक्त झालेलें, पण त्यांनीच रहित, अशा शांत चिदात्म्यास मी प्राप्त झालों आहे. आकाशाच्या कोशाप्रमाणें स्वच्छ, सर्व लोकांना आपल्या व्याप्तीने अभिव्यक्त करणारें, पण वस्तुतः आकाशही नाही व अभिव्यक्तही नाही अशा चिदात्म्यास मी प्राप्त झालों आहे. महा महिम्याने युक्त असलेलें पण सर्व ऐश्वर्यांनी रहित, खरें कर्तृत्व त्यालाच असताना स्वरूपानें जें अकर्तृ त्या चिद्रूप आत्म्यास मी प्राप्त झालों आहे. तादात्म्यारोपाच्या दृष्टीने सर्व मीच, पण संसर्गाध्यासदृष्टीने सर्व माझेच; अपवाद-दृष्टीने अहंत्वारोपाचें निमित्त अहंकार ही मी नव्हे व त्याहून दुसरें तर मी नव्हेच. याप्रमाणें अभ्यारोप व अपवाद यांच्या योगानें तत्त्व जाणणाऱ्या मला जगत् कृत्रिम मायामय असो कीं आत्माच असो; तें कसेही जरी असलें तरी मी सर्व क्लेशरहित आहे.

सर्ग १२

—:—

बाहेर निःसंग व नीराग आणि आंत स्वच्छ आत्म्याने भास्वर अशी जनकादिकांची गुरूने सांगितलेली स्थिति रामानें जाणली.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! असा ज्यांचा निश्चय आहे असे ते निष्पाप, सत्य महात्मे सत्य, शांत व समपदामध्ये सुखानें अवस्थित आहेत. अशा रीतीने बाहेर ज्यांची बुद्धि पूर्ण आहे व त्यामुळे मनांत जे सम, रामरहित आहेत ते मरणाची निंदा करीत नाहीत व जीवितार्थ अभिनंदन करीत नाहीत. नारायणाच्या भुजांप्रमाणें ज्यांच्यामध्ये अलक्ष्याचे ठिकाणीं—अतिशय सूक्ष्म पदार्थांलाही—वेध करण्याचा चमत्कार आहे, असे ते सरळ व नम्रस्वभावाचें होऊन जणुंकाय दुसऱ्या मेरूंप्रमाणें स्थित होऊन राहिले आहेत. ते वनामध्ये, दीपांमध्ये. नगरांमध्ये देवांच्या अनेक उपवनामध्ये व स्वर्गामध्ये देवांप्रमाणें रममाण झाले. मेरूच्या शिखरावरील पुष्पांनी भरलेल्या व झोंपाळ्याच्या झोक्यांनी चंचल अशा विचित्र वनपंक्तीमध्ये नम्रपण करत झाले. ज्यांतील सर्व शत्रूंना जिंकले आहे, जीं छत्र व चामरें यांनी युक्त आहेत ज्यांत धर्म, अर्थ व काम हे विचित्र पुरुषार्थ आहेत व जीं विचित्र आचारमय आहेत अशी राज्यें त्यांनीं केलीं. त्यांनीं अनेकप्रकारच्या शिष्टाचारांनीं अनुष्ठिलेल्या धर्मांचें अनुकरण केलें. जिचे प्रयत्न श्रुति व स्मृति यांनीं सांगितले आहेत अशा इतिकर्तव्यतेचें म्ह० सांग योगांचे अनुष्ठान त्यांनीं केलें. अशा प्रकारच्या दृष्टादृष्टासाधनसंपत्तींनीं रमणिय, स्त्रियांच्या हांस्याचें हरण करणाऱ्या, विहार व आहार यांनीं रम्य अशा भोगांच्या समुहात भूषित झालेले ते जेथें सुंदर आम्रवृक्ष आहेत, मंदार-

वृक्ष ज्यांत सभोंवार आहेत, व ज्या अ'सरांच्या गीतांनीं भरून गेल्या आहेत, अशा नंदवनां-तील भूमीत विषयसवन करते झाले. चराचर प्राण्यांनीं युक्त अशा सर्व भुवनांत व ज्यांच्या योगानें सर्व प्राणी सुखी झाले आहेत असे यज्ञक्रियांचे कलाप ज्यांत आहेत अशा गृहस्था-श्रमांत ते क्रमाक्रमानें आनंदानें राहिले. ते जीवन्मुक्त. ज्यांत, मोठमोठे हत्ती मारले गेले आहेत, पुष्कळ मालू अतिशय भ्रान्त झाल्या आहेत. व जे दुंदुभींच्या 'भा मां' अशा ध्वनींनीं भयंकर झाले आहेत अशा संग्रामरूप सागरांतल मार्गांतून निर्भयपणा-नें पार तरून गेले. ज्यामुळे क्लेश सहन करण्याचें सामर्थ्य चित्ताला येतें अशा, ज्यांनीं विचाचें हरण केलें आहे अशा, ज्यांत शत्रूंच्या हातून पराभव प्राप्त झालेला असतो अशा, आणि क्रांथ व क्षोभ यांनीं उग्र बनलेल्या, सर्व विप-र्त्तीत त्यांचें मन रागरहित, उपाधिरहित, भ्रमर-हित, असक्त, मुक्त, होऊन सर्वप्रकारें शांत, अशा परम सत्त्वपदास प्राप्त झालेलें असतें. सरोवरांत जसे हिमालयादि कुलपर्वत बुडून जात नाहीत त्याप्रमाणें ते मोठमोठीं संकटें कोसळलीं तरी दुःखांत बुडून गेले नाहीत व मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें तरी हर्षांत निमग्न झाले नाहीत. हे रघुकुलश्रेष्ठा ! परिपूर्ण चंदाच्या प्रकाशानें महासागर उल्लसित होतो त्याप्रमाणें ते ज्ञानी परमसुंदर व विलासिनी अशा श्रीनेंही उल्लसित झाले नाहीत. उन्हाळ्यानें वनस्थळ जसें करपून जातें त्याप्रमाणें दुःखशोकांनें ते म्लान झाले नाहीत, दवांनीं उप्याप्रमाणें आंघाडि इष्ट होत नाहीत त्याप्रमाणें ते विषयसमूहांनीं इष्ट झाले नाहीत. तर ते भोगद्वेष मजरीचा अनुभव घेत असूनही केवळ अव्यग्र-कर्तृत्वा भिनिवेशरहित राहिले. रामा ! त्यांनीं इष्टानिष्ट फलाची इच्छा केली नाही व त्यागही केला

नाहीं. शत्रूला जिंकणें इत्यादि कार्याची सिद्धि झाली असतां ते उत्कर्ष पावले नाहीत व शत्रूंनीं त्यांच्यावर आक्रमण केलें असतां ते अपकर्षास प्राप्त झाले नाहीत. सुख मिळालें असतां हर्ष पावले नाहीत व संकट आलें असतां खिन्न झाले नाहीत. भयंकर मोह पाडणारी संकटें कोसळलीं तरी ते मोहित झाले नाहीत व विपत्तींनीं आक्रमण केलें तरी त्यांत बडून गेले नाहीत. दुःस्याप्रमाणें ते शुभप्राप्तीनें आनंदित होत नसत व शोकांनीं रडत नसत. आपापल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें प्राप्त झालेल्या विषयामध्ये ते केवळ कर्म करीत जणुंकाय दुसऱ्या मेरूप्रमाणेंच सर्व क्षोभ सोडून राहिले, हे राघवा, तूं त्या पापाचा नाश करणाऱ्या दृष्टीचा आश्रय करून अहंकाररहित शुद्ध चैतन्याचे ठिकाणींच आत्मबुद्धि ठेवून यथाप्राप्त व्यवहार कर. याच सृष्टिपरंपरेला यथार्थस्वरूपानें ती जशी आहे तशीच—पाहत तूं सर्व भ्रम टाक व मेरूप्रमाणें स्थिर व सागरासारखा गंभीर होऊन सर्वत्र सम रहा. चिन्मात्रच हें असें सर्व सृष्टीच्या आकारानें भासत आहे, त्यांत सत्य किंवा असत्य कोठें कांहींच नाही. हे उदारा ! ब्रह्मतेचा पूर्णपणें अवलंब करून व या दृश्याचा अवहेलनेनें त्याग करून सर्वत्र असक्तबुद्धि हो; आणि उत्तर जन्माचा क्षय कर. तूं मोठ्या उद्वेगानें रडतोस कां ? मूढा-सारखा शोक कां करतोस ? पाण्याच्या सौम्य भोंवऱ्यामध्येही जसें तूण भ्रमण करतें तसा तूं उद्धांत चित्तांत स्थित होऊन भ्रमण कां करतोस ? श्रीरामः—भगवन् ! काय चमत्कार आहे, सूर्याच्या संगानें कमल जसें उमलतें त्याप्रमाणें आपल्या प्रसादानें मी प्रबुद्ध-ज्ञानी झालों आहे. माझ्या चित्तावरील मळाचा क्षय पूर्णपणें झाला आहे. शरदृतंत जसें धुकें क्षीण होतें त्याप्रमाणें माझी सर्व भ्रांति अस्त पावली आहे. ज्याचे सर्व संदेह नाहीसे झाले आहेत असा मी

तुमचें वचन ऐकेन—त्याप्रमाणें आचरण करीन. माझा मद व मोह पार निघून गेला आहे. मी मान व मात्सर्य यांपासून मुक्त झालों आहे. माझें चित्त दीर्घ कालानें आनंदित झालें आहे. माझा शोक फार दिवसांनीं शांत झाला आहे. स्वच्छ निश्चितबुद्धीनें 'मी बद्ध आहे' या भ्रमाला पुनः प्राप्त न होतां हे साधो ! परमार्थाच्या दृढतेचें जें साधन सांगत आहेस किंवा राज्यपरिपालनादि करावयास जें सांगत आहेस तें सर्व निःशंकपणें मी करीन.

सर्ग १३

—:॥:—

१. पूर्वी तत्त्वबोधाने वासनाक्षय होतो असे सांगितले होतें. आता प्राणनिरोधानेही तो होतो, असे सांगण्याबार्डी भूमिका तयार करतात.

श्रीरामः—ब्रह्मन् ! सम्यग्ज्ञानाच्या विलासानें वासनाक्षयाचा उदय झाला असतां मी आतां खरोखर जीवन्मुक्तपदीं आरूढ झालों आहे. पण आतां हे गुरो ! प्राणस्पंद्याच्या निरोधानें वासनाक्षयाचा उदय झाला असतां योगी जीवन्मुक्तपदीं कसा आरूढ होतो, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—संसारांतून तरून पार जाण्याविषयी जी युक्ति तीच योगशब्दानें सांगितली जाते. चित्ताचा उपशम हाच जिचा धर्म आहे अशी ती युक्ति दोन प्रकारची आहे. आत्मज्ञान हा हिचा एक प्रकार मी उपशमप्रकरणांत भूलोकीं प्रकट केला. आतां मी जो हा प्राणसरोध या नांवाचा तिचा दुसरा प्रकार सांगत आहे तो ऐक.

श्रीरामः—भगवन् ! या दोन प्रकारांतील सुलभत्वामुळे व दुःख अधिक सुलभ व दुःखदायक नसले आणि म्हणून चांगला प्रकार कोणता ? कीं जो नुस्ता अवगत झाल्यानें च पुनः क्षोभ (चित्त विकल्प) पीडा देत नाही ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ' योग ' या एकाच (ज्ञान व संरोध) शब्दानें दोन्ही प्रकार जरी सांगितले आहेत तरी तो शब्द ' प्रागाचा निरोध ' या अर्थीच अतिशय रूढ झालेला आहे. एक योग व दुमरें ज्ञान असे दोन्ही तेंच एक फळ देणारे उपाय संसारांतून तरून पार जाण्यास अधिकारानें एकसारखेच सांगितलेले आहेत. पण ज्याचें चित्त सुकुमार असल्यामुळे प्राणनिरोधाचें दुःख सहन करवत नाही त्याला योग असाध्य आहे; आणि ज्याचें चित्त कठोर असून विचार करण्यास समर्थ नाही त्याला ज्ञाननिश्चय असाध्य आहे. पण (शुद्धचित्त व विचारकुशल अशा) मला ज्ञाननिश्चय सुग्राध्य वाटतो. ज्ञान व अज्ञान यांच्या स्वरूपांचा विवेक करण्याचें सामर्थ्य नसलें म्हणजे विचाराची अकुशलता असते. अज्ञान तर अज्ञातच आहे, कारण तें स्वभावातही नसतें. पण ज्ञान सर्व अवस्थांमध्ये स्वतःच स्फुरतें. अर्थात् अज्ञान सर्वदाच साक्षीकडून प्रसिद्ध होत असल्यामुळे व ज्ञान स्वप्रकाश असल्यामुळे स्वतःच प्रसिद्ध असल्या कारणानें आणि अज्ञान व ज्ञान यांचें हें परस्पर वैलक्षण्य अनुभवानेंच सिद्ध असल्यामुळे विवेक संभवतो. त्यामुळे ज्ञान सुकर आहे. पण याग तसा सुकर नाही. तर तो दुष्करच आहे, असा भावार्थ. त्याचप्रमाणें पर्वतशिखर, चंद्र, नक्षत्र, हृदय, कंठ, तालुमूल, भूमध्य इत्यादि धारणेचे देश, सम, शुचि, वाळू, दगड, काटे इत्यादिकांनीं रहित असे आसनाचे प्रदेश, इत्यादि बाह्य साधनांनीं याग करावा लागत असल्यामुळे तो सहज साध्य होत नाही. किंवा मंदमति, निरुत्साह मूर्ख लोक कल्पना करतात त्याप्रमाणें धीर, समर्थ व यत्नशील अधिकारी पुरुषाला शास्त्रीय साधनाविषयी सुसाध्य, कष्टसाध्य इत्यादि विकल्प करणें उचित नाही. हे रघुश्रेष्ठ !

ज्ञान व योग हे दोनच उपाय शास्त्रात आहेत. त्यातील ज्याचे ज्ञेय निर्मल ब्रह्म आहे असे अन्तःस्थ ज्ञान मी तुला सांगितलें. आतां हे साधो ! प्राण व अपान यांचें समत्व संपादन करणें, या रूपानें रूढ झालेला, त्यासाठीं दृढ देहाच्या गुहंत रहाणें जरूर लागते असा योग ज्यांना अकाशगमनादि सिद्धि हव्या अन्तोल त्यांना त्या देणारा व ज्यांना ज्ञानाची इच्छा असेल त्यांना ज्ञान देणारा हा योग तू एक. हे राजपुत्रा ! तू उक्त चित्तानें, प्राणसच राचा निगंध कल्य मुळें प्राप्त होणाऱ्या प्रतिष्ठेस पांचून या प्रत्यगात्मरूप अक्षय पर पदीं अभ्यास या चित्तवृद्धिनिरोधरूप यागयुक्तीनें समाहितस्थिति व वाणीचा विषय होणें गन जो निरतिशयानन्द तद्रूप होःसाता रहशाल.

सर्ग १४

—:~:—

१. देवसभेंत यश ऐकलेल्या मुशुंडाला पाहण्याच्या इच्छेने वसिष्ठाचे गमन, २. मेरु व मेरुशिखर याचे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—योग्यांच्या विश्रांतीचें स्थान म्हणून वर वर्णिलेल्या त्या अनंत परम पदाच्या एका अविद्याच्छादित प्रदेशामध्ये मेरुभूर्म वर जसें मृगजळ त्याप्रमाणें, जगदूष परिस्पंद आहे. त्यांत मनु कश्यप-प्रभृति प्रजापतींच्या कारणत्वास प्राप्त झालेला कमलोद्भव ब्रह्मा असंख्य वृतांनीं भरलेला हा जगद्भ्रम उत्पन्न करून पितामह होऊन राहिला आहे. त्याचा मी वसिष्ठ मानसपुत्र आहे. मी श्रेष्ठ आचरण करतो; मी ध्रुवानें धारण केलेल्या सप्तर्षिचक्रांत वैवस्वत मन्वंतरांत राहतो. त्या मी एकदां स्वर्गांत इंद्राच्या सभेंत असतांना नारदादिकांच्या तोंडून अतिशय दीर्घकाल जिवंत राहणाऱ्या पुरुषाची कथा

केली. एक कथा चालली असता त्या प्रसंगानें शातातपनांवाचा अल्प भाषण करणारा, मानार्ह महामति मुनि असें सांगू लागला. — “ मेरूच्या ईशान्य कोनातील पद्मरागमय शृंगावरील नभोभागांत ‘चूत’ या नांवाचा प्रसिद्ध कल्पनरु आहे. त्या कल्पवृक्षाच्या शिखरावर दक्षिणेकडील शाखेच्या सुवर्णरौप्यमय वेलीनीं झालेल्या या ढोलींत एक पक्ष्याचें घरटें आहे. जसा आपल्या कमलांच्या मोठ्या कोशांत ब्रह्मदेव राहतो त्याप्रमाणें त्या घरट्यांत विरक्त मुशुंड या नांवाचा एक श्रीमान् वायस राहतो. जसे या स्वर्गलोकीं देव चिरकाल जिवंत राहतात त्याप्रमाण तो चिरंजीवी तेथें राहतो. तो कधीं भूतकालाचा विषय झाला नाही व भविष्यकालाचा विषय होणार नाही. तो दीर्घायु आहे. तो विरक्त आहे, तो श्रीमान् आहे, तो महाबुद्धिमान् आहे. त्याची मति विश्रांति पावलेली असल्यामुळें तो शांत, रम्य व कालज्ञ आहे. तो पक्षी जसा राहतो तसें जर या संसारांत आयुष्य घालविलें तर तेंच पुण्य, दीर्घ व उत्कर्षयुक्त जीवित होय.” असें पुनः विचारलेल्या त्या मुनीनें मुशुंडाचें वर्णन केलें. त्यानें देवांच्या सभेंत तें स्वरेंच सांगितलें. जसें होतें तसेंच वर्णन केलें. पुढें कथेचा काल संपून देवसमुदाय सभेंतून उठून गेला असतां मी कौतुकांनें त्या मुशुंड पक्ष्याला पाहण्यासाठीं मेरूच्या ज्या उत्तम पद्मरागमय मोठ्या शृंगावर तो रहात होता तेथें एका क्षणांत आलों. तें शृंगरत्न व गेरू यांनीं रमणीय झालेल्या अग्निसारख्या दीप्त तेजानें जणुंकाय मधुर मंदिराच्या रसानेंच दिशांच्या समूहास लाल करीत होतें. कल्पान्तीं उटलेल्या भयंकर ज्वालांचा गोळाच जणुंकाय तो पर्वत झाला आहे, असा शोभत होता. इंद्रनील मण्याच्या शिखेप्रमाणे वर पसरलेल्या प्रभा हेच जणुंकाय त्याचे धूम होतें. त्या शृंगावर जणुंकाय सर्व लालपणा व सब

प्राण्यांच्या दर्शनेच्छा यांची किंवा सर्वांच्या (आरक्त) प्रेमाची रासच केली होती. संध्याकाळच्या सर्व मेघसमूहांची ती एक निबिड खाणच होती. मेरूच्या जठरांतून सुषुम्ना नाडीने ब्रह्मरंध्राचा भेद करून बाहेर निघलेला व शिरःप्रदेशीं आलेला जो वडवाग्नीसारखा जठराग्नि त्याप्रमाणे ते शृंग दिसत होते. सुमेरु पर्वतावरील वनदेवतेने कौतुकाने चंद्राला धरण्यासाठीं आकाशांत पसरलेल्या व ताऱ्या मंदीच्या रसाने रंगविलेल्या हाताच्या जुळलेल्या बोटांप्रमाणेच जणुंकाय ते शिखर दिसत होते. माळेप्रमाणे गुंफलेल्या ज्वालांनीं आकाशांत जाण्यासाठींच जणुंकाय निघालेल्या आणि त्यासाठींच पर्वतावर आरूढ झालेल्या, हव्याला वाहून नेणारा असल्यामुळे ज्याच्या मुखांत अग्निहोत्रादुतिरूप पय आहे अशा ब्राह्मणाच्या अध्वराग्नीसारखेच ते शिखर त्याच्यावरील स्वच्छ पाण्याच्या झऱ्यामुळे दिसत होते. ज्याचीं नखात्रे रत्नकिरणांनीं चमकत आहेत अशा तीन शृंगाग्ररूप अंगुलींनीं अभिनीतप्रभृति नक्षत्रांना स्पर्श करून मोजण्यासाठींच जणुंकाय आकाशास व्यापणारे ते शिखर उंच झाले होते. गर्जना करणारे मेघ हेच ज्यांतील मृदंग आहेत, असा तो भूमीने धारण केलेल्या वनलक्ष्मीचा जणुंकाय नृत्यमंडपच होता. जे हंसणाऱ्या पुष्पगुच्छांनीं संपन्न आहे, ज्याच्यावर गुंजारव करणाऱ्या भ्रमरांचा समूह आहे, जे शृंग दंतपंक्तीप्रमाणे विकास पावणाऱ्या ताडपत्रांच्या समूहाने हंसत असल्याप्रमाणेच दिसत होते, ज्या शृंगावरील श्लोपाळ्यांवर श्लोके घेणारा अप्सरांचा समूह आहे, ज्यावरील सर्व प्राण्यांचा मद व मन्मथ उत्कट आहे, ज्याच्या गुहेंतील शिळांवर विभ्रांति घेणारीं देवांची जोडपी बसलेली आहेत, असे ते शृंग आकाश हेच ज्याचे उत्तम अजिन आहे, शुभ-

गंगा हेच यज्ञोपवीत आहे, अशा वेळु ह्याच दंडाना धारण करणाऱ्या पिंगटवर्ण तापसाप्रमाणेच शोभत होत. गंगेच्या प्रवाहाने सुंदर झालेले, ज्याच्या लतागुहांत देव आहेत अने, गंधर्वांच्या गीताने सुभग झालेले, सुगंधामुळे ज्यावरील वारा अतिशय मधुर वहात आहे, फुललेलीं सुवर्णकमले हींच ज्याचीं कर्णमूषणे आहेत, नक्षत्रे याच रत्नांनीं जे अतिशय भाषेन झालेले आहे असे ते मेरूचे पिंगटवर्णाचे शिखर आकाशाच्या जणुंकाय पार गेले होते. पांढरा, हिरवा, पिवळा, लाल, धवल इत्यादि बऱ्यांतल पुष्पांच्या राशींच्या नव्या नव्या रंगांनीं ज्याने अंतरिक्षांत रोजच्या रोज सुंदर चित्रे काढलीं आहेत अशा त्या देवर्क्षासमूहाच्या क्रीडापर्वतासारख्या मेरूच्या शिखरास मी प्राप्त झालों.

सर्ग १५

—:—:—

१. त्या शृंगावरील 'चूत' कल्पवृक्ष, पुष्प--पक्ष्यादिकांची संपत्ति, त्याच्या दाळीवरील कावळ्यांचे कुळ व त्यांतील मुशुड याचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—पुष्पांनीं भरलेले कल्पमेघ हेच ज्याचे केस आहेत अशा त्या पर्वतशिखरावर, ज्याचे अवयव प्राण्यांच्या इच्छा पूर्ण करण्यास समर्थ आहेत अशा शाखा समोवार पसरल्यामुळे शाखाचक्राप्रमाणेच स्थित असलेल्या त्या वृक्षास मी पाहिले. पुष्पांचा पराग याच अभ्राने तो वृक्ष व्याप्त होता, रत्नगुच्छ ह्याच पुढे आलेल्या दांतांनी तो शोभत होता. त्या वृक्षाने आपल्या उंचीने आकाशाला जिंकले होते; तो वृक्ष पूर्वी वर्णिलेल्या पर्वताच्या शिखरावर जणुंकाय दुसरे शिखरच होते; नक्षत्रांमुळे ज्याच्या पुष्पांची शोभा दुप्पट वाढली आहे, मेघांमुळे ज्याचे

पल्लव दुप्पट झाले आहेत, किरणांमुळे ज्याचे परागपटल दुप्पट झाले आहे, विजेमुळे ज्याच्या मंजऱ्यांची शोभा दुप्पट झाली आहे, किन्नरींच्या गायनामुळे ज्या वृक्षावरील भ्रमरांचा गुंजारव दुप्पट वाढला आहे, झांपळ्यावर बसून झोंके घेणाऱ्या अप्सराजनांच्या ओंठ, हात, पाय इत्यादिकांमुळे ज्याचा पल्लवसमुदाय दुप्पट झाला आहे, वाटेल ते रूप घेतां येत असल्याकारणाने स्वैर विहार करण्यासाठी पक्ष्यांचा वंश घेतलेल्या सिद्ध व गंधर्व यांच्या समूहामुळे ज्यावरील उडणारे पक्षी जणुकाय दुप्पट भासत आहेत, रत्नकांतिरूप स्वच्छ देवाच्या योगाने दुप्पट झालेल्या त्वचेने जणुकाय वस्त्राच्छादित झाल्याप्रमाणेच जो दिसत आहे, चंद्रबिंबाच्या स्पर्शामुळे ज्याचे पाळे फार मोठमोठी व दुप्पट झाली आहेत, शाखांच्या मूळाशी चिकटल्या कल्पमेघांनी ज्याची पेरें दाट झाली आहेत, ज्याच्या खांद्यांनी युक्त आहेत, ज्याच्या पानांवर किन्नरी श्रांति घेत आहेत, निकुंज व कुंज हे ज्याच्या मधे आहेत, ज्याच्या पृष्ठभागावर देव किन्नर जे आहेत, अप्सरा यांचे भ्रमरींना अश्या बांगड्याच्या ध्वनीने भ्रमरांना उडवून ज्याच्या उत्तम आकाराने विपुल अशा निरानगळ्या पुष्पांतील मध घेतला आहे, जो देवश्रेष्ठ, किन्नरश्रेष्ठ, गंधर्वश्रेष्ठ व विद्याधरश्रेष्ठ यांनी युक्त आहे, जो वृक्ष ब्रह्मांडाप्रमाणे स्थित आहे, ज्यांना मर्यादाच नाही अशा दाही दिशांना भरून टाकणारा, ज्यावर दाट कळ्यांचा समूह आहे, दाट मृदु पल्लव आहे, ज्याच्यावर विकास पावणारी पुष्पें दाट आहेत, ज्याच्या आसपास दाट वनमाला पसरली आहे, ज्याच्यावर अगदी गर्द मंजऱ्यांचा समूह हेच दाट रत्नगुच्छ आहेत, जो कल्पवृक्ष कामना करणाऱ्यांची इच्छा परिपूर्ण करण्यासाठी उत्तम वस्त्र व रत्ने यांनी युक्त आहे, जो लतांच्या विला-

साने-नृत्याने आकुल झाला आहे, सर्व ठिकाणी पुष्पांच्या पुरांनी भरलेला, सर्वत्र फल व पल्लव यांनी युक्त असलेला आणि सर्व प्रकारच्या सुगंधयुक्त रजःपुंजांनी अत्यंत वैचित्र्यास प्राप्त झालेला असा तो वृक्ष होता.

त्याच्या प्रत्येक खांदीच्या शाखामुळांत, लतांनी झांकलेल्या शाखाग्रांत, लतापत्रांवर, प्रत्येक पत्रावर व पुष्पांत असलेल्या धरत्र्यातून लपून बसलेल्या पक्ष्यांस मी पाहिले. चंद्राच्या कलांचे तुकडे हींच मृणालशकलें त्यावर पुष्ट झालेल्या, त्याचप्रमाणे शुभ कमलिनीचे कद हेच ज्याचे प्रास आहेत अशा ब्रह्मदेवाच्या वाहनरूप हंसांस, त्याचप्रमाणे ब्रह्मदेवाच्या हंसाच्या सामगायन करणाऱ्या पिछांस मी त्या वृक्षावर पाहिले. ते हंस व त्यांची पोरें हे अकार व वेद यांच्या रहस्यार्थाचे आलोचन करण्यास सहाय्य होणारे, म्हणूनच मित्र होते. त्याचप्रमाणे त्याचे अध्ययन यथाशास्त्र गुरुमुखानें झाले होते. जे मंत्रसमूह उच्चारित आहेत, ज्यांचे आवाज स्वाहाकारासारखे वारंवार कानावर येत आहेत, शंख, विजेचे पुंज, व नीलवर्ण मेघ ह्यांच्या रंगांची ज्यांना उपमा आहे असे, देवांनी यज्ञांत ज्यांना नित्य पाहिले आहे, यज्ञवेदीवर पसरलेल्या हिरव्या दर्भाच्या पानांप्रमाणे ज्यांचा हेरवा रंग आहे अशा अग्नीच्या वाहनरूप शुकांस मी पाहिले. तसेंच अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणे ज्यांची शिखा चमकत आहे, गौरीने ज्यांच्या पिसाऱ्याचा समूह रक्षण केला आहे, स्कंदाने उपदेश केल्यामुळे ज्यांना शैब्यगमाचे संपूर्ण ज्ञान झाले आहे अशा कुमारस्वामीच्या श्रेष्ठ मोरांना मी पाहिले. आकाशातच जन्मून, तेथेच राहून म्ह० भूर्मावर न उतरतांच तथल्या तेथेच कांही काल राहून आकाशातच नाश पावणाऱ्या फार मोठ्या बलाढ्य आकाशपक्ष्यांना मी पाहिले. ते नेहमी तथल्या

इतर पक्ष्यांशीं खेळत असल्यामुळे त्यांचे बंधुच होऊन त्या शिखरावर धरटी बांधून राहिले होते व त्यांची आकृति शरद्वृत्तांत अक्षरसारखी शुभ्र होती. ब्रह्मदेवाच्या हांसांपासून झालेल्या, अग्नीच्या पोपटांपासून उद्भवलेल्या, कुमारस्वामीच्या मोगांपासून उत्पन्न झालेल्या, आकाशपक्ष्यांपासून झालेल्या दुसऱ्या पक्ष्यांना, ज्यांना दान तोंडें आहेत अशा भारद्वाज पक्ष्यांस, ज्यांना सोन्याची चूडा आहे अशा पक्ष्यांस, कलवि-कांच्या समूहास, गृध्र पक्ष्यास, कोकिलपक्ष्यास, कुक्कुटांस, भास, चाष, बलाका इत्यादिकास व हे राघवा ! जगांत जसे नानाप्रकारचे असंख्य प्राणी दिसतात त्याप्रमाणें अशाच दुसऱ्याही पुष्कळ पक्ष्यांना, त्या वृक्षावर मी पाहिलें.

त्यानंतर हे रामा ! मी आकाशांत स्थित होऊन दूर त्या वृक्षाच्या दक्षिणेकडील खांदीच्या दाट पानांनी भरलेल्या ढाळीला पाहिलें, त्या शाखेला पाहिल्यावर लोकलोक पर्वताच्या अरण्यांतील कल्पान्तीच्या मेघांच्या समूहाप्रमाणें असलेल्या द्रोणकाक या जातीच्या कावळ्यांच्या मंडळास पाहिलें. त्याच्या समोवार त्या वृक्षाच्या मंजऱ्यांची जणुंकाय माळच होती. त्यांत जों मी पाहत आहे तों एकान्तांतील शाखाच्छिद्रांत कावळे बसलेले होते. त्या कोटारांत विचित्र पुष्पें हांतरलेलीं होती. विविध सुवासांनीं तें कोटर शोभत होतें. पुण्यवान् लोकांच्या अप्सरांच्या उपभोगास योग्य असें तें स्थान होतें. त्या समेंत प्रिय स्तंबकावर बसलेले, शांत्यादिकांनीं युक्त असल्यामुळे अक्षुब्ध आकाराचे कावळे बसले होते. तेथे वायु मेघांना सम-भागांनीं विभागूनच जणुंकाय त्या कोटारांत पाठवीत होता. त्या सर्व कावळ्यांच्या मध्यभागीं श्रीमान् भृगुण्ड बसला होता. त्याची आकृति उंच होती. काचांच्या समूहांत मध्येच उंच इक्ष्मीळ मणी जसा असावा तसा तो त्या

समेंत शोभत होता. तो प्रसन्नचित्त, मान्य, सम, सर्वांगांनीं सुंदर, प्राणस्पंदाच्या निरोधामुळे नित्य अन्तर्मुख, सुखी, दीर्घकाल जिवंत राहिल्यामुळे चिरंजीवी म्हणून विख्यात असलेला, ज्याचें दीर्घ आयुष्य सर्व जगाला विदित आहे. असा तो पक्षी भृगुण्ड या नांवानेंच प्रसिद्ध होना. युगांचो उत्पत्ति व नाश या दशा राहिल्यामुळे ज्याचें मन प्रौढ झालें आहे असा, प्रत्यक्ष कर्मांन लोकांलांच्या, व ईशान, इंद्र, अग्नि यांच्या जन्मांचो चक्रपरंपरा मोजतां माजतां खिन्न झालेला, मार्गे हाऊन गेलेल्या देवांना, अमुरांना व राजांना आठवणारा, ज्याचें मन प्रसन्न व गंभीर आहे असा चतुर, स्निग्ध, मुग्ध शब्द बोलणारा, अत्यंत सूक्ष्म पदार्थांचे स्पष्ट प्रतिपादन करणारा, विज्ञाता, ममतारहित, अहंकारशून्य, लगळ्यांचा सुहृद्, बंधु, मित्र, मृत्यूला पुत्रासारखा प्रिय, बुद्धीनें बृहस्पतीहूनही समर्थ होता. ज्याअर्थी तो सर्व प्राणिसमूहाच्या सर्व आरोपांचे अविष्टान होता त्याअर्थी सर्व प्रकारांनींही सर्वदा सत्य, आणि सर्वांचें वर्णन करताना सर्वसंमत होणारा असा तो होता. सारांश तो सरोवराप्रमाणें सौम्य, प्रसन्न, मधुर, रसवान्, महात्मा, हृदयंगम व आंत अखंड शैत्ययुक्त, हृदयकमलाचें छिद्र म्हणजे दहरा-काशरूप, व्यवहारज्ञ, आपलें स्वच्छ गांभीर्य न साडणारा व ज्याची आशयश्री प्रकट आहे, असा होता.

सर्ग १६

—:—

१. वसिष्ठ त्याच्या समोर आला. २. त्याची त्याने आसनादि उपचारांनीं पूजा केली. ३. वसिष्ठानें त्याला जन्मकर्मादिकांविषयी प्रश्न केला.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर मी त्या भृगुण्डाच्या पुढें आकाशांतून पर्वतावर नक्षत्र जसें पडतें

तसा देदीप्यमान शरीराने पडलों. त्यामुळे भूक झाला असता सागर जसा क्षुब्ध होतो त्याप्रमाणे त्याची सभा क्षुब्ध झाली. माझ्या पडण्यामुळे उत्पन्न झालेला जो मंद वायु त्याने ते वायसांचे सभागृह नीलकमलांनी भरलेल्या सरोवराप्रमाणे क्षुब्ध झाले. एकाएकी तेथे गेलेल्याही मला पाहिल्याबरोबर भुशुंडाने हा बाष्प अला आहे, असें जाणले; आणि पर्वतावरून लहानसा ढग जसा उठावा त्याप्रमाणे तो पानांच्या शुबक्यातून उठला; आणि मधुर अक्षरांनी 'हे मुने, तुझे स्वागत असो' असें त्याने म्हटले. जसा मेघ थंड पाणी देतो त्याप्रमाणे लागलीच त्याने केवळ संकल्पानेच उत्पन्न झालेल्या हातांनी मला पुष्पांजलि अर्पण केली, आणि हे आसन असे म्हणून भृत्याकडून आसन न आणवितां स्वतःच त्या काकराजाने कल्पतरूचे नवे पान आणून दिले. त्यावर मुनि बसला आहे, असें य.हून आपणही बसवे, अशा आशयाने भुशुंड उठतांच, आपल्या काति हेच ज्याचे पसरणारे पंख आहेत असे उठून उभे राहिलेले पक्षी आपल्या असनांकड पाहू लागले असता त्यानंतर ज्याच्या सभोवार पक्षिसमूह आहे, अशा भुशुंडासहवर्तमान मी त्या कल्पलतसमूहावरील आसनावर बसलों. मला अव्य-पाद्यादि देऊन भुशुंड संतुष्टचित्त झाला; आणि तो महतेजस्वी पक्षी प्रेमाने मला असें मधुर वचन बोलला.

भुशुंडः—खरोखर ! फार दिवसांनी आपण आम्हावर ही कृपा केलीत. आपण आम्हां जणुकय भाग्यवान् वृक्षांवर दर्शनामृताचा वषाव केला. मुने फार दिवसांनी, माझ्या संचित पुण्यानेच प्रेरणा केल्यावरून सर्व मान्यांतील मान्य अशा तूं आज कोठून आगमन केलेंस ? य. महामोहामध्ये चिरकाल विहार करणाऱ्या तुझ्या पवित्र चित्तांत समता अखंडितच राहिली.

आहेना ! आज येथे येण्यासाठीं जो क्लेश झाला त्यानें शरीराला क्लिष्ट कां केलेस ? आपलें आश्वासन श्रवण करण्याविषयी उत्कंठित झालेल्या आम्हांला आज्ञा करण्यास तूं समर्थ आहेस. तुझ्या या आगमनपुण्यानेच तूं आम्हांला नियुक्त केले आहेस. हे मुने ! तुझ्या चरणदर्शनानेच मीं सर्व जाणले आहे. इंद्रसभेंत झालेल्या चिरंजीविभोकाच्या चर्चेच्यामुळे आमची तुम्हांला आठवण झाली, आणि त्यामुळे तूं आपल्या पायांनीं हें स्थान व हा जन यांस पावन केले आहेस. याप्रमाणे मीं तुझ्या आगमनाचें कारण जरी जाणले आहे तरी मी ते तुला विचारतो. कारण आपल्या वाक्यामृताचा स्वाद घेण्याची इच्छा मनांत विकास पावत आहे. याप्रमाणे तो चिरंजीवी शुद्ध त्रिकालज्ञानी पक्षी भुशुंड मला म्हणाला. तेव्हां मी त्याला असें बोललों.

श्रीवसिष्ठः—हे महाराज पक्षिश्रेष्ठा ! तूं हें अगदीं खरें सांगितलेंस. मी आज तुज चिरंजीवीलाच पाहण्यासाठीं आलों आहे. माठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं तूं अन्तः—करणांत अतिशय शीतल आहेस. तुझे कुशल आहे. तूं ज्ञानस्वरूप आहेस. त्यामुळे या भयंकर संसारजालांत पडला नाहींस. तेव्हां मला शंका आली ती आपण निवारावी. आपण कोणत्या कुलांत उत्पन्न झालां ? आपणाला ज्ञेय ब्रह्म कसें ज्ञात झालें ? हे साधो ! तुझे आयुष्य—वय किती आहे ! मागील कांहीं वृत्तान्त तुला आठवतो का ? तुज दीर्घदर्शी महात्म्याला राहण्यासाठीं हें स्थान कोणी दिलें ?

भुशुंडः—हे मुने ! तूं जें विचारीत आहेस, या सर्वांचे मी वर्णन करतो. आपणासारख्या महात्म्यानें मोठ्या यत्नाने चित्ताला उद्विग्न न हांक देतां कथा ऐकावी. त्रिभुवनाच्या ईश्वरांनाही पूज्य असलेले तुमच्या सारखे उत्तम स्त्रीचे पुरुष ज्या वृत्तान्ताला ऐकतात त्या

बुद्धान्त सांगितल्याने, वृष्टि, छाया, वन इत्यादीं
मेघजन्य वैभवानें सूर्याचा ताप जसा दूर
होतो, त्याप्रमाणें वक्ते व श्रोते यांचें पाप
विनाश पावतें.

सर्ग १७

—:—:—

१. जीवन्मुक्ताला उचित असलेल्या गुणांचें
वर्णन. विचारलेला वृत्तान्त कथा भुशुंडे.
सांगता झाला.

श्रीवसिष्ठः—नंतर रामा ! तो भुशुंड
इष्ट लाभानें फार इष्ट झाला नाहीं; त्याची बुद्धि
वक्र नव्हती. तो सर्वांगांनीं सुंदर होता. पाव-
साळ्यांतल्या मेघाप्रमाणें श्यमवर्ण होता.
त्याचें वचन स्निग्ध व गंभीर हांते. तो गाल-
तल्या गालांत हंसून बालत अस. तळ
हातावरील बिल्वफळाप्रमाणें त्यानं त्रिभुवनाच.
इयत्ता निश्चित केळी होती. त्यानें सर्व विषय-
समूहाला तृष्णासारखें तुच्छ लेखिलें हांतें. लोक
मोठ्या वेगानें कामाच्या मागोमाग धांवत अस-
लेले पाहून त्यांना जन्ममरणरूप ससार हेंच
फळ मिळणार आहे, असा त्यानें निश्चय केला
होता. त्यानें ज्ञानानें पर व अवर ब्रह्माला
साक्षात् जाणलें होतें. अमृतोत्पादनानंतर
ज्यांतून मंदर पर्वत काढून घेतला आहे अशा
क्षीरसागराप्रमाणें तो धीर, स्थिर व महाकार
पक्षी विश्रांतीस प्राप्त झाला होता. तो संतुष्ट
चित्त व शुद्ध होता. त्याची बुद्धि बाहेर सर्व
प्रकारें विश्रांति पावलेली असून तो आंतून
परमानंदानें पूर्ण व त्यामुळेंच शांत होता. या
ससारानें ज्यांचा जन्म झाला आहे अशा सर्व
वस्तूंचा आविर्भाव, तिरोभाव, त्याचें निमित्त माया
आणि आत्मतत्त्व यांना तो जाणत होता.
ज्याचें वचन प्रिय, मधुर, व श्रवण करण्यास
उचित अशा बीणागानाप्रमाणें इष्ट आहे,

साक्षात्कारामुळें सर्व भयाचा अपहार करणारे
स्वयं ब्रह्मच जो झाला आहे, पण जगाच्या
उद्धरासाठीं ज्याने नव्या शरीराचा आश्रय
केला आहे व त्यामुळेंच जो सहजानन्दपूर्ण
आहे, असा तो भुशुंड माथ्या प्रश्नाचें उत्तर
देण्यासाठीं तयार झाल्यामुळें सुंदरस्वरूप दिसूं
लागला. विनयादि उपचारक्रम न सोडतां तो
भुशुंड मला शुद्ध स्वरूप—समग्र आत्मस्वरूप
सागण्यासाठीं निर्मल वाणीनें असं बोलला.
सुंदर मेघ आपल्या गर्जेनें मधुपान करणाऱ्या
मधुकराला जसें तेंच तेंच सांगतो त्याप्रमाणें
भुशुंडानें ब्रह्मांदाविषयीं पूर्वीच रक्त अस-
लेल्या मला उद्देशून त्याचाच (मला ज्ञात
असला या ज्ञानाचाच) अनुवाद केला.

सर्ग १८

—:—:—

१. हर, त्याचे दृण, मातुका, त्याचा पानोत्सव
व उन्माद याचे भुशुंड वर्णन करतो.

भुशुंडः—या जगांत हर या नांवाचा
देवाधिदेव आहे. तो सर्व स्वर्गवासी देवांमध्ये
श्रेष्ठ आहे. सर्व देवांचे देव त्याचें अभिवादन
करात असतात. भ्रमरांच्या पंक्तीप्रमाणें जिचे
नेत्र आहेत व गुच्छाप्रमाणें उन्नत जिचे स्तन
आहेत अशी त्याची विलासिनी पत्नी आम्रवृक्षा-
वरील लतेप्रमाणें त्याच्या शरीराच्या अर्धभागीं
राहते. बर्फ व मोत्यांचा हार यांप्रमाणें शुभ्र,
लहरी—लाटा यांची स्तवकांनीं गुंफलेली
व जटासमूहाला वेष्टिणारी अशी गंगा
हीच ज्याची पुष्पमाळा आहे, क्षीरसमूहापासून
उत्पन्न झालेला, ज्याच्यापासून अमृताचे पाझर
सुटलें आहेत असा, दर्पणासारखा स्वच्छ व
कांतिमान् चंद्र ज्याचा चूडामणि आहे, ललाटा-
वरील चंद्राच्या अमृताचा पाझर एकसारखा
सुटल्यामुळें अमृतासारखा अनुकूल झालेला व

इंद्रनील रत्नाप्रमाणें दिसणारा कंठांतील काल-
कूट ज्याचें विभूषण आहे, त्याचप्रमाणें स्वच्छ
नेत्राग्नीपासून उत्पन्न झालेले, प्रलयकालाच्या
बावटळींचे कल्लोळ ज्याच्यापासून होतात असें,
स्थूल भूतें क्रमानें सूक्ष्म-सूक्ष्म होत जाऊन
शेवटीं परम सूक्ष्म अव्यक्तरूप होऊन रहात
असल्यामुळें परमाणुमय, शुभ्र, साक्षिरूप
चिन्मात्रजालानें भिजविलेलें मायारूप ज्ञानजल
हेंच भस्म ज्याचें भूषण आहे, निर्मलपणानें
ज्यांनीं चंद्रालाही जिकलें आहे, अशी
सहाणेवर घासलेल्या रत्नाप्रमाणें शुद्ध केलेलीं,
माळेच्या वगैरे आकारांनीं रचलेलीं, सर्व
शरीरांत मनोरम जीं ब्रह्मादिशरीरे तन्मय--
तद्विकारभूत अस्थि ज्यांचीं रत्नें आहेत, चंद्र व
अमृत ह्यामध्ये धुतलेले, निळे मेघ ह्याच
ज्याच्या दशा आहेत, नक्षत्ररूपी बुंदक्यांनीं
ज्याला चित्रविचित्र केलें आहे असें आकाश
म्ह० दिशा हेंच ज्याचें वस्त्र आहे, भटकणाऱ्या
माळ्याच सुंदर दासींनीं भाजलेले नरमास,
व बळी, पिंड इत्यादिकांचा भात यांनीं भर-
लेले, बर्फासारखें पांढरें, गावाच्या बाहेर अस-
णारें श्मशान हेंच ज्याचें गृह आहे, नररुंढा-
च्या माळा ज्यांचीं भूषणें आहेत, रक्त व वसा
हेंच आसव ज्यांनीं प्यालें आहे, आंतडीं याच
पुष्पांच्या माळांनीं ज्या युक्त आहेत अशा
मातृगण ज्याचे क्रीडेतील गढी-सोबती आहेत,
ज्यांच्या मस्तकांतील मणि चमकत आहेत, जे
निरनिराळीं भूषणें होण्यासाठीं अंगांवरून फिरत
आहेत, ज्यांचीं सर्व अंगें मऊ व तुळतुळीत
आहेत, व ज्यांची अंगकांति सान्यासारखी
चमकत आहे असे सर्प हींच ज्यांचीं वलयें-
कडीं आहेत, ज्यानें केवळ दृष्टिपाताने मोठमोठ्या
पर्वतांना जाळीले, जगाचा एक घास कर-
ण्याची ज्याला शक्ति आहे, व लीलेनेंच सर्व
असुरांना भयभीत करतो, असें ज्याचें भयंकर

चरित्र आहे, सत्यसंकल्पत्वामुळें त्यानें कल्याण-
चितताच सर्व जग स्वस्थ केलें व त्यामुळेंच
ज्याचें चित्त समार्धीत स्थित असतें अशा त्या-
च्या कराचा यदृच्छेनें झालेला स्पंद असुरांच्या
नगरांचा सर्व असुरांचा क्षय करतो, तो ध्यानस्थ
असल्याचें चिन्हच म्हणून स्नेह, राग,
द्वेष यांनीं अगदीं रहित, भूमि व जल
यांनीं युक्त असल्यामुळें सरस असले तरी
चांगल्या भोजनानें तृप्त झाल्याप्रमाणें 'नीरस'
म्ह० खाणें, पिणें इत्यादि इच्छांनीं रहित असे
हिमालय, मेरू इत्यादि पर्वत ज्याच्या ध्यानाच्या
जणुंकाय साक्षात् मूर्तिच आहेत, ज्यांचीं
मस्तकेंही धांवणें, फोडणें इत्यादि खुरांचीं कामें
करण्यास समर्थ आहेत, तसेच ज्याचें खुर
—पायही हाताचीं विचित्र शिल्पादि कामें कर-
ण्यास समर्थ आहेत, तसेच ज्याचे हात, दांत,
तांड व उदर यांचीं चाणें, खाणें पचविणें
इत्यादि काम करण्यास समर्थ आहेत, माळ, उंट,
बकर, व सर्प यांच्या तांडांप्रमाणें ज्यांचीं तांडें
आहेत असे पारिषदगण हेच ज्याचे खेळगडी
आहेत, आणि जसे गण त्याचप्रमाणें ज्याच्या सर्व
अंगांमध्ये सर्व शक्ति आहेत अशा निर्मल
कांतियुक्त माता—हाच तीन नेत्रांनीं शोभणारे
ज्याचे मुख आहे अशा ज्या हराचा-परिवार आहे,
ज्यांनीं सर्व भूतसमूहाला नम्र केलें आहे.—वांक-
विलें आहे, अशा । मातृदेवता त्या हराच्या
पुढे नाचतात. चवदा भुवनांतील असंख्य भूतांचे
बर्ग हेंच ज्याचें मुख्य भोजन आहे, गाढव व
उंट यांच्या आकारांचीं ज्यांचीं तांडे आहेत,
रक्त, मेद व वसा हेंच ज्याचें पिण्याचे आसव
आहे, त्या मातृदेवता दिगंतरीं विहार करीत
असतात, प्राण्यांच्या शरीराच्या हात पाय

१. रसा हे पृथ्वीचे नांव आहे, व रस म्हणजे
जल, त्याची युक्त म्हणून सरस आणि सरस म्हणजे
विषय रागयुक्त—विषयेच्छनें युक्त.

इत्यादि अवयवांच्या माळा त्या गळ्यांत घाल-
तात, त्या पर्वतशिखरांवर, आकाशांत, लोकांतरीं
भूखिंडांत, स्वशानांत व प्राण्यांच्या शरीरांमध्ये
राहतात. जबा, विजया, जयन्ती, अपराजिता,
सिद्धा, रक्ता, अलंबुसा, व उत्पला ह्या त्या
देवता आहेत. सर्व मातृदेवतांमध्ये या आठ जणी
नायिका आहेत, दुसऱ्या माता यांच्या अनुचरी
आहेत व आणखी कांहीं त्या अनुचरींच्याही
अनुचारिणी आहेत. हे मानव मुनिनायका! त्या
महार्ह मातांच्यामध्ये सातवी अलंबुसा म्हणून
जी माता प्रसिद्ध आहे तिचे, विष्णूचे जसें गरुड
हें वाहन आहे तसें, चंड या नांवाचा काक
ही आहे. त्याची चौच वज्रसारख्या कठिण
होती आहे. व त्याला इंद्रनीलमण्याच्या
ह. व. च उपमा आहे. असा; अशा त्या वर
सांगितलेल्या प्रकारच्या माता अणिमादि अष्ट
५. ४ युक्त असून त्यांचें आचरण फार भयंकर
होतें. विहाराच्या हेतूनें एकदा त्या सर्वजणी
आकाशांत जमल्या. चित्तैकान्याच्या द्वारा समा-
धीत परमार्थभूत स्वात्मतत्त्वाचा प्रकाशक असा
मोठा पानोत्सव त्यांनीं केला. वाममार्गानें
परशक्तीची आराधना करण्याचा जो प्रकार त्यांत
अमलेच्या त्यांनीं तुंबुर नांवाच्या स्त्रमूर्तीचा
आराध्यरूपानें आश्रय केला होता. असो; सर्व
जगाला पूज्य असलेले जे तुंबुरु व मैरव या
नांवाचे देव त्यांची पूजा करून मदिरेच्या
मदानें अतिशय संतुष्ट झालेल्या त्या विचित्र
अर्थाच्या कथा सांगू लागल्या. इतक्यांत
त्यांच्या त्या कथाप्रसंगानें ही कथा आली.
उमापति देव आम्हांकडे अवहलनेनें कां पाहतो?
आपण त्याला आपला प्रभाव दाखवू या,
म्हणजे आमची महाशक्ति पाहतांच तो पुनः
आमची अशी अवबीरणा-तिरस्कार करणार

नाहीं. असा निश्चय करून त्या सर्व देवींनीं
उमेली आपल्या वेश करून घेऊन तिच्या
तोडाचा व अवयवांचा वर्ण निराळाच केल,
आणि यज्ञांत व्याप्रमाणें पशूचें प्रोक्षण करितात
त्याप्रमाणें समंत्र जळानें त्यांनीं तिचें प्रोक्षण
केलें. त्यांनीं उमेचें भर्त्यापासून कपटानें हरण
केलें; आणि मातृमंडलांत आलेल्या चंचल
केंसाच्या तिळा देवींनीं भक्ष-भोज्यादि अन्न
होण्यासाठीं जणुंकाय शाप दिला. पार्वतीचें
प्रोक्षण करण्याच्या दिवशीं त्या सर्व मातृदे-
वतांचा नृत्य व गान यांनीं मनोहर असा
महोत्सव झाला. त्यावेळीं सर्व आकाश अत्या-
नंदानें व अत्यंत गंभीर ध्वनीनें भरून गेलें.
त्या आपल्या लांब लांब अवयवांचा इतस्ततः
विक्षेप करित होत्या, त्यामुळे त्यांचे जघन व
उदरप्रदेश विकास पावू लागले. दुसऱ्या
कित्येक जणी मोठमोठ्या टाळ्या वाजवून व
सिंहनाद करून मेघाच्या ध्वनीसारख्या
हंसल्या. त्या सुंदर अंगविक्षेप करून पर्वत व
अरण्यां यांना आपल्या ध्वनीनें ध्वनियुक्त
करत्या झाल्या. मद्याच्या यबेष्ट पानानें
संतुष्ट झालेल्या दुसऱ्या कांहीं देवी पर्वत व
गृहे यांना ध्वनियुक्त करित गाऊ लागल्या.
कांहींजणी चंद्रोदयाच्या रागानें रंगयुक्त होऊन
आवाज करणाऱ्या समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें
गर्जना करू लागल्या. कित्येकींनीं डोक्यापा-
सून पायांच्या खुरांपर्यंत सर्व अंग भरून
जाईपर्यंत रक्त-वसादिकांचें पान केलें. त्यावेळीं
त्यांनीं लीलेनें केलेला जो घुरघुर शब्द त्यानें
आकाश दुमदुमून गेलें. सारांश ज्याचें आच-
रण उन्मत्त आहे अशा त्या देवींनीं पेथें
प्यालीं, मोठ्यानें गान केलें, सत्वर गमन

१. अशा त्या सर्वजणी मिळून शतकोटी
बाबंदा आहेत.

१. त्यांच्या मूर्तीतच उमा अन्तर्भूत होवारी
असल्यामुळे तिळा स्वाधीन करून घेतलें. त्यामुळे
नी पत्नीका आहत्या ओळखतां होण्याकारणी जळवली.

केलें, भाषण केलें, त्या हंसच्या, त्यानीं एक-
मेकींचें रक्षण केलें, त्यानीं एकमेकींच्या
तोडांत होम केला, त्या एकमेकींच्या मागे
पळाऱ्या, त्यानीं मोठयानें वल्मना केल्या, त्या
नाचऱ्या, त्यानीं सतत गोड मांस खाळें आणि
याप्रमाणें सर्व त्रिभुवनाला उलटून टाकलें.

सर्ग १९

—:०:—

१. ब्राह्मी देवीच्या हंसीशीं चंडकाकाचा समा-
गम झाल्यामुळे आत्मांसह माझा जन्म झाला.
२. ब्राह्मीदेवीच्या प्रसादानें मला ज्ञान झालें. ३.
पित्याला उत्तम स्थानाची प्राप्ति झाली.

भुशुंडः—त्या देवीचा असा मोठा महो-
त्सव चालला असतां त्यांचीं तीं उत्तम बाहनें
म्हणजे पक्षी तसेच उन्मत्त झाले. ते हंसले,
नाचले व त्यानीं रक्त प्राशन केलें. त्या महो-
त्सवामध्ये आसवानें उन्मत्त झालेल्या ब्राह्मी-
देवीच्या रथाच्या हंसी व अलांबुदेवीच्या रथाचा
चंडकाक आकाशांत एकत्र नाचूं लागलीं.
नाचणाऱ्या व आसव पिणाऱ्या त्या हंसींचें
समुद्राच्या वेलातटीं उत्तम प्रेम जडलें. त्यांच्या
कामाचें उद्दीपन होऊन त्या अनुरागसंपन्न
झाल्या. ज्यांच्या चित्तांत अनुराग उत्पन्न
झाला आहे अशा त्या सर्व मत्त हंसी क्रमानें
चंडकाकाशीं रत झाल्या, कारण त्यावेळीं
त्या सर्वजणी मत्त झाल्या होत्या. त्यां सात कुल-
हंसींना प्रिय झालेला हा काक क्रमानें एकका
हंसीशीं एकेकीची इच्छा तृप्त होईपर्यंत रत
झाला, तेव्हां त्या सर्व हंसी अतिशय संतुष्ट
होत्यात्या गर्भवती झाल्या. नंतर नृत्य करून
मागलेल्या त्या देवी अतिशय शांतचित्त होऊन
परत आल्या. अजरूपत्वास प्राप्त झालेल्या
प्रिय उमेला त्या महा मायावी देवीनीं
शूलपाणि ईश्वराला भोजनार्थ अर्पण केलें.

परंतु 'यांनीं माझी प्रियाच मला भक्षण
करण्यासाठीं दिली आहे' असें जाणून चंद्र-
शेखर जेव्हां त्यांच्यावर रागावला तेव्हां त्यांनीं
तिला आपल्या अंगापासून उत्पन्न करून पुनः
विवाहविधीनें पार्वती शंकराला दिली.
त्या सर्व देवी, हर व पार्वती आणि त्या
परिवार इत्यादि सर्व अतिशय संतुष्टचित्त होऊन
आपापल्या दिशेस गेले. हे मुनीश्वरा ! त्या
ब्राह्मीच्या हंसी जेव्हां गर्भवती झाल्या तेव्हां त्यांनीं
बडलेला सर्व वृत्तान्त जशाचा तसाच ब्राह्मी
देवीला निवेदन केला.

ब्राह्मीः—बालांनो, तुम्ही आतां गर्भवती
झालां आहां, त्यामुळे तुम्ही आतां माझा रथ
ओढण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव तुम्ही
पासून यथेच्छ संचार करा. गर्भाच्या
मंद झालेल्या त्या सर्व हंसींना
दयाळु देवी ब्राम्ही मांढ्या आनंदाने
समार्थित स्थित झाली. नंतर गर्भाच्या
मंद झालेल्या त्या राजहंसी विष्णूच्या नाभि-
कमलांत ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तिस्थानीं संचार
करीत राहिल्या. नंतर त्यांचे गर्भ परिपक्व झाले
जसतां नाभिकमलाच्या पाकळीवर, वेळी जशा
अंकुरांना प्रसवतात त्याप्रमाणें, त्या कमल
अंघ्यांना प्रभवल्या. त्यानंतर तीं सारथुक्त एक-
वीस अंडी योग्य काल प्राप्त झाला असतां—
आंतील गर्भ पूर्ण होऊन ते पायांनीं हालचाल
करूं लागले असतां ब्रह्मांडाप्रमाणें द्विधा भिन्न
झालीं—तीं फुटलीं. हे मुने ! त्या अंघ्यांपासून
हे आम्ही सर्व उत्पन्न झालों. आम्ही असे हे
एकवीस चंडपुत्र भ्राते आहों. त्या कमलपल्ल-
वावरच आम्ही सर्व उत्पन्न होऊन वाढलों,
योग्यमयीं आम्हांला पंख फुटले व आम्ही
आकाशांत उड्डाण करण्यास समर्थ झालों. त्या
नंतर आम्ही आमच्या हंसी आयांसह पूज्य
ब्राह्मीची फार दिवस उत्तम आराधना केली.

पुढें योग्य समर्थी समाधि सोडून व्युत्थान पावलेल्या व अनुग्रह करण्यास तत्पर झालेल्या त्या पुण्य देवीने हे मुने, आम्हांवर असा अनुग्रह केला कीं, ज्यामुळे आम्ही मुक्त होऊन राहिलों आहों. नंतर अत्यंत शांतचित्त होऊन एकांतांत ध्यानस्थितीमध्ये शांतपणें जाऊन राहूं या, असा निश्चय करून आम्ही आपल्या पित्यापाशां गेलों. तेव्हा पित्यानें आम्हांला आलिंगन दिलें. आम्हीं अलंबुसा देवीची पूजा केली. तिनें कृपाट्टीनें आम्हांकडे पाहिलें व आम्हीं विनयादि गुणांनीं संपन्न होऊन तेथें राहिलों.

चंडः—पुत्रानो ! तुम्ही या अनन्त वासनांतून गुंफलेल्या संसारजाळ्यांतून खरोखर बाहेर पडलां आहां काय ? जर पार पडला नसाल तर आपण या मृत्यवत्सल भगवतीची प्रार्थना करूं या, म्हणजे तुम्ही ज्ञानामध्ये पारंगत व्हाल.

कावळेः—बाबा ! आम्हीं ब्राह्मी देवीच्या प्रसादानें ज्ञेय ब्रह्म उत्तम प्रकारें जाणलें आहे. पण आम्हांला एकान्तवास करता येईल अशा एका उत्तम स्थानाची आकांक्षा आहे.

चंडः—सर्व रत्नसमूहांचा आधार, सर्व देवाचा आश्रय, व अतिशय उंच असा मेरु या नांवाचा एक प्रसिद्ध पर्वत आहे. चंद्र व सूर्य हे दोन ज्यांत मोठे दिवे लाविले आहेत, व जो प्राण्यांच्या समूहांनीं कुटुंबी झाला आहे अशा ब्रह्मांडमंडपाच्या आंत तो मेरु सोन्याचा खांबच होऊन राहिला आहे. सुवर्णाच्या चंद्राकार मूळपीठानें संपन्न, रक्तयुक्त शिखरें हींच ज्यांचीं वोटे आहेत व द्वीपामध्ये ध्वनि करणारे समुद्र हींच ज्यांतील कंकणें आहेत असा तो आपला हातच पृथ्वीनें वर उंच केला आहे कीं काय, असा भास होतो. तो मेरु हा एक राजाच आहे. तो जम्बूद्वीप या आसनावर स्थित आहे. कुलपर्वत याच मांडलिक राजाकडून परिवेष्टित

आहे, व तो आपले चंद्र व सूर्य हेच नेत्र पर्वताच्या समेवरून वारंवार फिरवीत असतो, नक्षत्रांचा समूह हीच त्याच्या गळ्यांत मालतीपुष्पांची माळ आहे. दिशा ह्याच ज्याच्या दशा आहेत असें आकाश हेंच एक त्याचें वस्त्र आहे. तो हत्ती व सर्प या दोन नाग शब्दाच्या अर्थ वाचक प्राण्यांचा आधार आहे. इंद्रादिक हींच त्याचीं भूषणें आहेत. नगरें हींच ज्यांचीं भूषणें आहेत, अशा दिशारूपी रम्य स्त्रिया त्याच्या समोवार आहेत, पाण्याचा स्नाव करणारीं शीतळ मेघरूपी चामरें ज्याच्यावर वारलीं जात आहेत, भूमीच्या पोटांत असलेले त्याचे सोळा सहस्र पाद नाग, असुर व महार्सप यांच्याकडून पूजले जातात. नागादिना त्याच्या पादांचे सेवन करितात सूर्य व चंद्र हेच ज्याचे डोळे आहेत, असा त्या मेरूचा देह ऐशी सहस्र योजनें विस्तीर्ण आहे, स्वर्गगृहांत त्या देहाची देव, गंधर्व व किन्नर यांजकडून पूजा केली जाते. ब्रह्मर्षि, राजर्षि, देवर्षि, देव, पितर, गंधर्व, किन्नर, अप्सरा, विद्याधर, यक्ष, राक्षस, प्रमथ, गुह्यक, व नाग हीं चवदा प्रकारचीं भूतें एकाद्या संपन्न गृहस्थाच्या जीवावर त्याचे बांधव जसे उपजीविका करितात त्याप्रमाणें त्या पर्वताच्या आधारावर उपजीविका करितात. पण तो पर्वत फारच विस्तीर्ण असल्यामुळे त्या भूतांना परस्परांचीं स्थानें दिसत नाहींत. त्या पर्वताच्या ईशान्य कोनांत एक मोठें पद्मरागमाणिमय शृंग आहे. तो दुसरा सूर्यच उगवला आहे कीं काय, असा भास होतो, त्याच्या पृष्ठभागीं भूतसमूहानें आच्छादित झालेला मोठा कल्पवृक्ष आहे. तो जणुंकाय त्या शिखररूप आरशांत जगाचें प्रतिबिंबचसा होऊन राहिला आहे. त्याच्या दक्षिणेकडील खांदीवर एक शाखा आहे. तिचीं पानें सोन्यासारखीं पिवळीं आहेत, रत्नासारख्या गुच्छांनीं ती अगदीं दाट भरून

गेली आहे. तिच्या वरील फळें चंद्रविंवासारखा चमकत आहेत. मी पूर्वी तेथें एक घर केलें होतें. त्यांत रत्ने चमकत असत. पुत्रांनो ! देवी अलंबुसा ध्यान करीत बसली म्हणजे मी त्या घरट्यांत जाऊन रममाण होत असें. तें रत्नरूपी पुष्पांनीं व पानांनीं आच्छादित झालेलें होतें. अमृतासारख्या मधुर फळांनीं युक्त होतें. चिन्ता-मण्याच्या काळ्यांनीं त्याच्या पुढील ओटा केलेला आहे. विचारपूर्वक व्यवहार करण्याचें ज्यांचें शील आहे अशा काकपुत्रांनीं तें घरटें भरलेलें असतें, त्याच्या आंतील प्रदेश अतिशय शीतळ असतो. तें अत्यंत मनोहर व पुष्पांच्या थरांनीं भरलेलें असतें. यास्तव पुत्रांनो ! देवांना दुर्गम असलेल्या त्या घरट्यांत तुम्ही जा, आणि तेथें राहून निर्विघ्नपणें भोग व मोक्ष-यांस प्राप्त व्हा. असें सांगून पित्यानें आमचें चुंबन घेतलें व आम्हांला कवटाळलें. देवीनें आणून दिलेलें मांस जेव्हां त्यानें आम्हांला दिलें तेव्हां तें खाऊन पित्याच्या व देवीच्या चरणांस आम्हीं अमिवादन केलें; आणि त्या विंध्यादि पर्वतावरील अलंबुसेच्या स्थानापासू उडालों. क्रमानें आकाशाचें उलंघन करून मेघांच्या छिद्रांतून आम्हीं वातस्कंधांत उतरलों, देवांना वंदन केलें. सूर्याचा परिहार करून, स्वर्गलोकांतील अमरावतीस जाऊन पोचलों. हे मुनीश्वरा ! स्वर्गाचें उलंघन करून ब्रह्मलोकास गेलों. तेथें आईला व भगवती ब्राह्मीला नमस्कार करून त्या दोघींना लागलेंच पित्याचें वचन सांगितलें. त्या दोघींनींही आम्हांला मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन 'जा' अशा आज्ञेनें आमचा उत्साह वाढविला. तेव्हां त्यांना बंदन करून आम्ही ब्रह्मलोकाहून निघालों. सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान होणाऱ्या लोकपालांच्या नगराचें उलंघन करून आम्ही आकाशांतून गमन करूं लागलों. पवतूनस्त्यधान संचार करीत

असतांना आम्ही त्या घरट्यासाठीं फारच आसक्त झालों होतो. शेवटीं या कल्पवृक्षास प्राप्त होऊन व आपल्या घरट्यांत प्रवेश करून हे मुने ! आम्ही मौन स्वीकारून राहिलों. आम्हांपासून सर्व बाधा दूर राहिल्या. हे महानुभावा ! आम्हीं उत्पन्न कसें झालों, आम्हांला परमात्मबोध कसा झाला, व शांतचित्त होऊन या स्थानीं कसे येऊन राहिलों. तें सर्व मी तुला शुद्धमनानें व मध्यें खंड पडूं न देतां सांगितलें आहे. हे महानुभावा ! आतां आणखी मी काय सांगूं त्याची मला आज्ञा कर.

सर्ग २०

—:•:—

१. प्रत्येक कल्पांत जगाचें साम्य. २. आत्मांचा नाश, व ३. प्रलयातही आपल्या चित्ताचें स्थैर्य शुशुब्द सांगतो.

शुशुब्दः—आम्ही ज्या कल्पांत उत्पन्न झालों त्या कल्पांत हें जगत् जशा आकारानें व अवयवरचनेनें दीर्घकाल स्थित होतें तसेंच आतांही स्थित आहे. त्यामुळे तें या जगाहून अत्यंत भिन्न नाहीं. म्हणूनच त्यावेळचा कल्प-वृक्ष या वृक्षाहून जरी निराळा होता तरी हाही तसाच असल्यामुळे या वृक्षावरील घरट्यांत आम्हीं येऊन प्रवेश केला, असें मीं वर म्हटलें आहे. हे मुनींद्रा ! हें प्रस्तुत जगत् पूर्व जगा-स्वरूपेच आहे, असें प्रत्यक्ष पाहणाऱ्या मीं केवळ दृढ परिचयामुळे भूतकाळच्या वृत्तान्ता-चाही वर्तमानकाळच्या वृत्तान्तासारखा निर्देश केला आहे. दीर्घकालापासून सांचलेलें माझे पुण्य आज फळास आलें त्यामुळे हे मुने ! मी आज आपल्याला निर्विघ्नपणेंच पहात आहे. तुझ्या दर्शनानें आज हें घरटें, ही शाखा, हा मी व हा वृक्ष हीं सर्व पवित्रतेस प्राप्त झाली आहेत. म्या पक्ष्यानें अर्पण केलेलें हें अर्घ्य, हें

पाद्य घेऊन व मला पावन करून आणस्वी मी कोणती सेवा करूं त्याची आज्ञा कर.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! हें अर्थ्य व हें पाद्य असें म्हणून पुनः दुसऱ्यादां स्वतः ते देणाऱ्या भुशुंड पक्ष्याला मीं असें म्हटलें—“हे पक्षिश्रेष्ठा ! तुझे ते तशा सामर्थ्यानें युक्त असलेले व महा-बुद्धिमान् आते येथें कां दिसत नाहीत ? तूं एकटाच आम्हांला दिसत आहेस ! ”

भुशुंडः—हे मुने ! आम्ही येथें राहूं लागल्यापासून फार दीर्घकाल निघून गेला. हे निष्पापा ! दिवसाच्या मागून दिवस जसे भरा-भर निघून जातात त्याप्रमाणें युगांच्या पर-पराच क्षीण झाल्या आहेत. तेवढ्या कालांत माझे सर्वच धाकटे बंधु तृणाप्रमाणें आपआपलीं शरीरें टाकून कल्याणरूप पदांत मिळून गेले आहेत. ज्याचें स्वरूप कोणालाही दिसत नाही अशा कालाकडून मोठमोठेही, संतही व बला-ढ्यही असलेले सर्वच दीर्घायुषी प्राणी भक्षण केले जातात.

श्रीवसिष्ठः—हे साधो ! ज्यांनीं आपल्या खांद्यांवर बारा आदित्य व चंद्र यांना माळे-प्रमाणें धारण केलें आहे, व जे प्रवहादि वातस्कंधाहून अधिक वेगवान आहेत असे प्रलयवासु वाहूं लागले असतां तुला खेद होत नाही का ? बाबारे ! उदयाचल, अस्ताचल इत्यादि पर्वत व मोठमोठीं अरण्ये यांच्या समूहांस ज्यांनीं जाळून टाकलें आहे अशा दीर्घकाल अगदीं समीप असलेल्या सूर्याच्या किरणांनीं तुला ताप होत नाही का ? पाण्याला ज्यांनीं दगडाप्रमाणें घट्ट केलें आहे अशा चंद्राच्या शीत किरणांनीं, व प्रलयकाल संपी आला असतां त्यावेळच्या मेघांनीं केलेल्या गारांच्या वृष्टींनीं तुला दुःख होत नाही का ? सतत येथें विभ्रांति घेत राहिलेल्या व कुन्हाडीनाही बोथट कण्यासारख्या दवाच्या शिल्प करणाऱ्या कल्पां-

तीच्या मेघमंडलाकडून तुला त्रास होत नाही का ? अतिशय उंच स्थानीं असलेला हा अति-शय उंच कल्पवृक्ष जगाच्या भयंकर क्षोभांनीं क्षुब्ध कसा होत नाही ?

भुशुंडः—हे ब्रह्मन् ! सर्व भूतांमध्ये काक-पक्ष्याची ही जीविका अतिशय तुच्छ आहे. आकाश हेंच तिचें आधारस्थान आहे; काकाच्या जीविकेची सर्वांकडून अवहेलना केली जाते, विधात्यानें असल्या अतिक्षुद्र योनींमध्येही मोठ्या प्रीतीनें निर्जन वनांत किंवा शून्य आकाशमार्गांत जीविका कस्पिली आहे, हें मोठें आश्चर्य होय. हे प्रभो ! या असल्या जातींत उत्पन्न झालेल्या व आशापा-शांनीं बद्ध असलेल्या चिरंजीव पक्ष्यालाही शोक-राहित्य कोठचें ? तथापि हे भगवन् ! आम्ही नित्य आत्मसंतोषांत स्थित झालों आहों. आम्ही निसत्त्व पदार्थीमध्ये मोहित नाही. आम्हांला कर्षीं विशिष्ट भ्रम होत नाही. आम्ही केवल स्वरूपांतच संतुष्ट आहों. दुस-ऱ्याला पीडा देणें, इत्यादि क्लेशावह क्रियांपा-सून आम्ही मुक्त आहों. ब्रह्मन् ! आम्ही या आपल्या घरांत आपला काल लोटीत आहों. आम्ही जिवंत राहून कर्म करण्याची इच्छा करीत नाही. मरून देहाचा नाश व्हावा असेंही इच्छीत नाही. तर आतां जसे स्थित आहों तसेच पुढेंही सर्व कामनाशून्य व त्यामु-ळेच नित्य सिद्ध निरतिशयानंदस्वभावानें राहूं. लोकांच्या जन्म-मरणादि दशा पाहिल्या. सर्व दृश्य मिथ्या आहे, असा निर्णय करविणाऱ्या स्वप्नादि दृष्टांतदृष्टि पाहिल्या, खरोखर आमच्या मनानें आपलें चंचल स्वरूप टाकलें आहे. ज्याच्यावर आत्मप्रकाश सतत आहे व जो नित्य त्रिविध तापशून्य आहे अशा या कल्पवृक्षावरील या स्थानीं बसून मी सदा कालाच्या कलांची गति जाणतो. म्ह० कल्पान्त होईपर्यंत या

कल्पवृक्षाच्या प्रभावांनंच मला खेद होत नाही. हे ब्रह्मन् ! रत्नगुच्छांच्या प्रकाशाने संपन्न असलेल्या या कल्पलतागृहांत मी प्राण व अपान यांच्या प्रभावांन-स्वरोदयशास्त्रांत सांगितलेल्या उपायाने नेहमी कालकलागति-कल्प जाणतो. जेथे दिवस व रात्र यांचेही मान होत नाही, अशा या उंच पर्वतशिखरावर आपल्या बुद्धीने मी लोक, काल, क्रम व त्यांची स्थिति यांस जाणतो. हे मुने ! सारासाराचा निर्णय करणारे माझे मीन आत्मबोधांमुळे विश्रांतीस प्राप्त झाले आहे, त्याने आपले चापल्य सोडले आहेत. ते शांत व अगदी स्थिर झाले आहे; त्यामुळेही मला खेद होत नाही. अल्पशा ध्वनीनेही भयभीत होणाऱ्या भूलोकच्या कावळयाप्रमाणे संसारांतील व्यवहारापासून उत्पन्न झालेल्या मिथ्या आशापाशांनी मी व्याकुल होत नाही. अत्यंत उपशम धर्माने युक्त व प्रकाशाने शीतळ अशा बुद्धीने ही जगद्रूपी माळा पाहणारे आम्ही पूर्ण धैर्यसंपन्न झालो आहो. हे महाबुद्धिमान् मुने ! दशांच्या क्रमाला अनुसरून भयंकर दशा जरी प्राप्त झाल्या तरी आम्ही स्फटिकादि निर्मल दगडाप्रमाणे होऊन स्थिरचित्त राहतो. ही चंचल जगत्स्थिति आरंभी फार सुंदर दिसते, पण तिचा पुनः विचार केला असता त्यांतील कांहीही आम्हाला पीडा करीत नाही. या जगांतील सर्वच भते मरून जातात व जन्मून पुनः येतात किंवा परमार्थदृष्ट्या यांतील कांही जात नाही व येत नाही. तेव्हां भगवन् ! आम्हाला यांत भय कशाचे ? सर्व भूतसमुदाय हेच जिचे तरंग आहेत अशा कालसागरांत प्रवेश करणाऱ्या संसारनदीच्या तटावर जरी आम्ही आहो तरी त्या संसारनदीचा अंदर करीत नाही. आम्ही त्यांतील कांही टाकीत नाही, कांही घेत नाही, येथे स्थित असलेले आम्ही येथून उठतही

नाहीं. काटे असलेल्या भूमीवरून मनुष्य जसा हळू हळू चालतो त्याप्रमाणे केवळ प्रारब्धप्राप्त व्यवहार सिद्ध होण्यासाठी आम्ही त्यातून मोठ्या सावधानपणे चालतो. पण तत्त्वदृष्ट्या संसाराचा उच्छेदच करीत असल्यामुळे आम्ही क्रूर आहो. सारांश अशा रीतीने आम्ही या वृक्षावर स्थित आहो. शोक, भय, आयास, यांनी रहित असलेल्या तुझ्यासारख्या संतुष्ट उत्तम पुरुषांकडून अनुगृहीत होत्साते आम्ही निरुपद्रव होऊन राहिलो आहो. भगवन् ! आमचे मन केवळ व्यवहारसिद्ध होण्यासाठी जरी इतस्ततः पसरत असले तरी वृत्तीमध्येच अडकून रहात नाही, व ते तत्त्वार्थाला सोडूनही कधी असत नाही. मन निर्विकार व क्षोभरहित होऊन आत्म्यामध्ये शांत झाले असता आम्ही चित्तरंगाच्या द्वारा प्रतिपदेच्या दिवशी महासागराप्रमाणे अत्यंत वृद्धि पावलो आहो. चंद्रदर्शनाने समुद्राला जसे भरते येते त्याप्रमाणे आत्मानुभवाने आमच्या वृत्तिरूप आनंदाला भरते आले आहे. हे ब्रह्मन् ! मंदरपर्वताच्या योगाने क्षीरसागराचे अंग अमृताच्या उद्देशाने जसे क्षुब्ध केले जाते, तसेच आज आम्ही आपल्या आगमनाने हृष्टचित्त झालो आहो. ज्यांनी सर्व एषणांचा त्याग केला आहे असे संत आपल्याकडे येतात, बाहून आपले अधिक कुशल कांही आहे, असे मला वाटत नाही. विचार केला नाही तोपर्यंतच रम्य वाटणाऱ्या मोगांपासून काय मिळणार ? कांही नाही. पण सत्संगरूप चिंतामणीपासून सर्वसार (ज्ञान) प्राप्त होते. ज्याची बाणी खिग्ध, गंभीर, रम्य, मधुर, उदार व धीर आहे असा तूच एक या त्रैलोक्यकमलाच्या मध्यभागी भ्रमराकार आहेस. ज्याला परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे अशाही माझे दुष्कर्म आपल्या दर्शनाने शांत झाले आहे, त्यामुळे हे साधो !

आज हें माझे जन्म सफल झालें आहे, असें मी समजतो. कारण साधूंचा संग सर्व भयाचा अपहार करणारा असतो.

सर्ग २१

—:—:—

१. कल्पवृक्षाचें माहात्म्य, २. प्रलयांतील चारणास्थिति, ३. त्रियति व ४. अनेक विचित्र अर्थोचें स्मरण.

शुशुङ्गः—युगांतीं घोर क्षोभ झाले असतां व भयंकर वावटळी सुटल्या असतांही हा अत्यंत स्थिर असलेला कल्पवृक्ष केव्हांही कंप पावत नाही. हा वृक्ष लोकांतरीं विहार करणाऱ्या सर्व भूताना अगम्य आहे. त्यामुळे हे साधो ! आम्ही येथें सुखानें राहतों. हिरण्याक्षानें सप्तद्वीपांनीं परिवेष्टित असलेल्या या पृथ्वीला जेव्हां मोठ्या वेगानें हरण केलें तेव्हांही हा वृक्ष कंपायमान झाला नाही. वराहानें पुनः जेव्हां त्या पृथ्वीची स्थापना केली त्यावेळीं जेव्हा सर्व बाजूंनीं इतर पर्वतरूपी दगडांचा खाल्लत सारखा आधार दिला आहे असा अमर पर्वतही चंचल झाला, पण तेव्हांही हा कल्पवृक्ष कंप पावला नाही. जेव्हां नारायणानें आपल्या दोन मुजांनीं मेरूला खालीं दाबून दुसऱ्या दोन हातांनीं मंदराला उपटलें तेव्हांही हा वृक्ष हालला नाही. जेव्हां देव व दानव यांचा संग्राम होऊन चंद्र-सूर्यांचीं मंडलेंही खालीं पडलीं व सर्व जगत् क्षुब्ध झालें तेव्हांही हा वृक्ष ढळला नाही. जेव्हां उत्पातवायु वाहूं लागले, त्यांनीं मोठ-मोठ्या पर्वतावरील शिलाही कोसळून टाकल्या व मेरूसह त्यावरील वृक्षांना कांपविलें तेव्हांही हा वृक्ष हालला नाही. जेव्हां क्षीरसागरांतील

१. पृथ्वीबरोबर त्याचेहि हरण झालेंच, तथापि दिव्य प्रभावामुळे तो कंपित झाला नाई, असा भावार्थ.

चंचल मंदरपर्वताच्या दऱ्यांतून निघालेल्या वायूमुळे अस्थिर झालेल्या कल्पांत मेघांच्या पंक्ति इतस्ततः संचार करूं लागल्या, तेव्हांही हा वृक्ष ढळला नाही. ज्या वेळीं कालनेमि राक्षसाच्या दोन मुजांच्या मध्ये मेरूपर्वत थोडासा सर्व बाजूंनीं उपटल्यासारखा होऊन राहिला होता तेव्हांही हा वृक्ष कंपित झाला नाही, अमृताचें हरण करून आणण्याच्या वेळीं जो मोठा संग्राम झाला त्यांत, ज्यांच्यामुळे सिद्धही भरा-भर खालीं पडत आहेत असे गरुडाच्या पंखांपासून उत्पन्न झालेले वायू वाहूं लागले, पण त्यावेळींही हा वृक्ष हालला नाही जिचे पृथ्वीला धारण करणें हेंच कार्य अद्यापि संपलेलें नाही अशा शेषाकृतीला संकर्षण रुद्र, जेव्हां प्राप्त झाला व गरुड ब्रह्मांडास उड्डाण करून गेला तेव्हांही हा वृक्ष कंपित झाला नाही. जेव्हां पर्वत, समुद्र व सर्व प्राणी यांना दुःसह होणाऱ्या कल्पान्ताग्नीच्या ज्वाला शेष आपल्या सहस्र फणांनीं सोडूं लागला तेव्हा हा वृक्ष डगमगला नाही. मुनिश्रेष्ठा ! अशा प्रकारच्या श्रेष्ठ वृक्षावर राहणाऱ्या आम्हांला आपत्ति कोठच्या ? दुष्टस्थानीं राहिल्यास आपत्ति ओढवतात.

श्रीवसिष्ठः—हे महाबुद्धे ! कल्पाचा अन्त करणारे उत्पातवायु वाहूं लागले असतां व त्यामुळे चंद्र, नक्षत्रे आणि सूर्य हेही गळून पडूं लागते असतां तूं पीडा न होता कसा राहतोस ?

श्रीशुशुङ्गः—जेव्हां सहस्रयुगांचा एक पर्याय संपून जगत्स्थितींतील व्यवहार शांत होतो तेव्हां एकदा कृतघ्न आपल्या सन्मित्राला जसा सोडतो त्याप्रमाणें मी या धरव्याला सोडतो, नंतर

१. गरुड उत्पन्न होतांच सर्व लोक कांपूं लागले पृथ्वी व सात द्वीपे थरथर कांपूं लागली. त्या उत्पाता-मुळे बुडणाऱ्या पृथ्वीला संकर्षण रुद्र आपल्या सहस्र मस्तकांनीं नावेप्रमाणें धारण करूं लागला या कथेला अनुसरून हें वर्णन आहे.

ज्याचीं सर्व अंगे निश्चलस्वभाव झालीं आहेत व सर्व कल्पना शांत झाल्या असा मी वासना-शून्य मनाप्रमाणें आकाशांतच राहतों. ज्यांनीं पर्वतांचीं शकलें केलीं आहेत असे बारा आ-दित्य जेव्हां तप्त होतात तेव्हां 'मी वरुणच आहे' अशी वारुणी धारण करून धीरबुद्धि होऊन राहतों. जेव्हां मोठमोठ्या श्रेष्ठ पर्वतांचे तुकडे उडवून मलयवायु वाहूं लागतात, तेव्हां मी पार्वती धारणा धरून म्हणजे 'मी पर्वत आहे,' अशी धारणा धरून आकाशांत अचल राहतों. ज्यांतील मेरू वगैरे सर्व पर्वत विर-घळून गेले आहेत असें हें सर्व जगत् जेव्हां एक सागररूप होतें तेव्हां मी वायवी धारणा धरून स्थिरबुद्धि होतो व आकाशांतच तरंगत राहतों. स्थूल व सूक्ष्म समष्टीची परमावधिच अशा अव्याकृतास प्राप्त होऊन नामापासून प्राणापर्यंत छान्दोग्यात जीं तत्त्वे सांगितलीं आहेत त्यांच्या शेवटीं भूमाख्य पर्दी सुषुप्ताप्रमाणें एकरसनि-र्विकल्पसमाधि-अवस्थेनें मी राहतों. त्या अव-स्थेंत मी, ब्रह्मदेव पुनरपि सृष्टिकर्मांमध्ये जोंवर स्थित होई तोंवर, राहतों. नंतर सृष्टिकर्माचा आरंभ झाला म्हणजे मी ब्रह्मांडांत प्रवेश करून या आम्हां पक्ष्यांच्या घरांत राहतों;

श्रीवसिष्ठः—हे पक्षिश्रेष्ठा ! कल्पांतीं तूं जसा धारणांच्या योगानें अखंडित राहतोस त्याप्रमाणें दुसरे योगी कां रहात नाहींत ?

भृशुंडः—हे ब्रह्मन् ! प्रारब्धानुसार मी असें व्हावें व दुसऱ्यांनीं तसें व्हावें ही परमे-श्वराची निबति-सत्यसंकल्प अत्यंत दुर्लब्ध आहे. अवश्यंभाविनी जी भवितव्यता ती ह्याची

अशीच कां असावी, व दुसऱ्याची अशी कां अशी तुलना कोणाला करतां येत नाहीं. जें ज्या प्रारब्धानुसार जसे प्राप्त असतें तें तसेंच योग्य होय. कारण नियतीचा हाच निश्चय आहे, माझ्या संकल्पामुळेच प्रत्येक कल्पांत पुनः पुनः या पर्वतावरील या शृंगावर हा असा वृक्ष होतां.

श्रीवसिष्ठः—आपल्या दीर्घायुप्याला उपमा दीर्घ व अपरिच्छिन्न मोक्षाचीच आहे, तेव्हां फार पुरातन वस्तूचा निर्देश करण्याचे वेळीं आपल्याकडेच श्रेष्ठत्व (नायकत्व) येणार. तूं धीर, ज्ञान-विज्ञानवान् व ज्याची मनोगति योगाला योग्य आहे असा तूं आहेस ! तूं अनेक प्रकारच्या मोठमोठ्या सृष्टींची उत्पत्ति, स्थिति व लय पाहिले आहेस. यास्तव हे कल्याणरूपा ! तूं या जगत्कर्मांतील काय काय चमत्कार तुला आठवतात !

भृशुंडः—हे श्रेष्ठा ! शिला व वृक्ष यांनीं रहित, तृण व वेली न उगवलेल्या अशी, आणि पर्वत, वन व विविध वृक्षांचे समुदाय नागवेली मेरूच्या खालची पृथ्वी मी स्मरतां. अकरा हजार वर्षे ही भूमि मेरूच्या खालीं भस्माच्या ढिगांत बुडलेली होती, असें मी पाहिलें आहे. ज्यांत अद्यापि सूर्य उत्पन्न झालेला नाहीं व चंद्रमंडलही गुप्त होतें व मेरूच्या प्रभा दिवसाच्या प्रकाशा सारख्याच ज्यावेळीं होत्या, अशा पृथ्वीला पाहिलेलें मला आठवतें, तळाशीं पसरलेल्या मेरूवरील रत्नांच्या प्रकाशांनीं ज्याचें अर्धें कोटर प्रकाशयुक्त झालें आहे व त्यामुळे जें लोकालोक पर्वताप्रमाणें दिसत आहे व ज्यांत कोठें कोठें प्रकाशयुक्त पर्वत आहेत अशा भुवनाचें मला स्मरण आहे. असुरांचा संग्राम अतिशय वाढला असतां जिच्यावरील प्राणी क्षीण (नष्ट) होत आहेत व जिच्यावरील लोक

१. नाम, वाक्, मन, सकल्प, चित्त, ध्यान, विज्ञान, बल, अन्न, आप, तेज, वायू, अह आकाश, स्मृति, आशा व प्राण अशी उत्तरोत्तर कारणभूत तत्त्वे सनत्कुमारांनीं न.र.दाला उपासनेसाठीं छान्दो-ग्याच्या सातव्या अध्यायांत सांगितलीं आहेत.

सगळीकडे पळत आहत, अशा या पृथ्वीला मी आठवतो. चार युगंपर्यंत जणुं काय मदोन्मत्त असुरांनी या पृथ्वीला व्यापून सोडले होत व ती दैत्यांच्या अन्तःपुर रहाणारी झाली होती, हे मी पाहिलेले आहे. जिची मेरूवाचून दुसरी सर्व मंडळे क्रमाने समुद्राने व्यापून सोडली आहेत व ब्रह्मा-विष्णु-रुद्रसंज्ञक तीन अज देव मात्र जिच्यामध्ये अवशिष्ट राहिले आहेत, अशा जग-त्कुटीला मी स्मरतो. दान युगांच्या काला इतका काल निघून जाईपर्यंत ही पृथ्वी केवळ रानटी झाडांनी दाट भरून गेली होती, तिच्यामध्ये वृक्षावाचून दुसरे काहीच होत नव्हते, अशा त्या पृथ्वीलाही मी स्मरतो. तशीच ती संपूर्ण चार युगांपर्यंत पर्वतांनीच दाट व्यापलेली होती, त्यामुळे जिच्यामध्ये लोकांचा संचार मुळीच होत नव्हता, अशा पृथ्वीला पाहिल्याचे मला आठवते. दहा हजार वर्षे ही पृथ्वी मेलेल्या दैत्यांच्या हाडांच्या पर्वता सारख्या राशींनी व्यापलेली व सर्वतः परिपूर्ण अशी मी पाहिली आहे. ज्यामध्ये विमानांतून संचार करणारे आकाश-चर देवादिक भयाने लपले आहेत अशा अन्तः-रिक्षादि लोकांस आणि वृक्षरहित व तमोमय सर्व पृथ्वीस मी पाहिलेले मला आठवते. दक्षिण-दिशेला अगस्त्या नव्हता असे मी पाहिले आहे. पृथ्वीमध्ये मलय-द्वंदुरादि पर्वत जेव्हा नव्हते आणि पृथ्वीवर एकच पर्वत होता असे मी पाहिलेले आहे. मेरूशी स्पर्धा करित असतांना मत्त होऊन अतिशय वाढले. विंध्यपर्वत मी जगत्कुटीवर पाहिल्याचे मला आठवते. हे व असेच दुसरेही असंख्य वृत्तान्त मला आठ-वतात. ते सर्व सागत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? थोडक्यांत सार ऐक. हे ब्रह्मन् ! मी असंख्यात मनुंना स्मरतो. ते शतशः गेलेल्याची मला चांगली आठवण आहे. ते सर्व

अतिशय प्रभावसंपन्न होते, शेंकडों चतुर्युगे गेलेलीही मला स्मरतात. जव्हां ब्रह्मांड देव ज्याचे शरीर आहे असा विराट्-पुरुष उत्पन्न होतांच स्वात्मतत्वाचे आलोकन कर-ण्यासाठी काही काल शांतचित्त झाला तेव्हा त्याचे ते एकच, स्वयं, शुद्ध, पुरुषासुररहित व प्रकाशसमूहस्वरूप स्वरूप मी पाहिले आहे. म्ह० त्याही अशा एका सृष्टीला मी स्मरतो. ज्यांत मद्यपान करणारे ब्राह्मण आहेत, ज्यात देवतांचा निषेध करणारे शूद्र आहेत, व ज्यांत स्त्रियांनी अनेक पति केले आहेत, अशाही एका कलि-युगाला मी स्मरतो. ज्यांत वृक्षांनी भूपृष्ठ भरून गेले आहे, ज्यांत महासागराची रचना अद्यापि झालेली नाही, ज्यांत स्त्रीपुरुषसंगाशिवाय मनुष्य उत्पन्न होत होते, म्हणजे मानस सृष्टीनेच भृग्वादि ऋषि झाले, अशाही एका सृष्टीला मी स्मरतो. पृथ्वी जलांत निमग्न झाली असतां जनलोकादि प्रकाशमय लोकांचाच मात्र जेव्हा व्यवहार होत असे त्यावेळीं पर्वत व भूमि यांनी रहित, चंद्र, सूर्य व प्रकाश नसलेल्या व ज्यांत देव आणि योगसिद्ध मानव आकाशांत स्थित आहेत, अशा एका सृष्टीला मी स्मरतो. ज्यांत इंद्र नाही, राजा नाही, उत्तम, मध्यम व अधम हा विभाग नाही, तर एक सारखे अधःकारपूर्ण दिक्-चक्र आहे अशा कोणा एका सृष्टीला मी स्मरतो. या चालू कल्पाचा वृत्तान्त तर पुष्कळ दीर्घायु जीवन्मुक्तांना अव-गत आहे. प्रथम सृष्टीच्या आरंभासाठी स्रष्ट्याचा संकल्प, त्यानंतर त्रिभुवनांत द्वीपादि अवांतर विभागाची कल्पना, त्यानंतर हिमालयादि सात कुलपर्वतांच्या यथायोग्य प्रदेशाची कल्पना, त्यानंतर पृथक् स्थित असलेले जंबूद्वीप, ब्राह्म-

१. प्रियव्रत राजाने समुद्र निर्माण केला हे इतिहास-पुराणांदेकातून प्रसिद्ध आहे. त्या पूर्व-च्या अवस्थेचे हे वर्णन आहे,

सर्ग २२

—:—:—

णादि वर्ण, त्यांचे धर्म, ब्राह्मणादिकांना योग्य अशा विद्यांचे प्रकार, मंडलाकार पृथ्वीचा विभाग, नक्षत्रमंडलाची रचना, ध्रुवाची उत्पत्ति, चंद्र-सूर्यादिकांची उत्पत्ति, इंद्र व उपेन्द्र यांची व्यवस्था, हिरण्याक्षानें पृथ्वीचें केलेंलें अपहरण व वराहानें केलेलें तिचें पुनरुद्धरण. देव-दानव-मनुष्यादिकांमध्ये राज्याची जांची कल्पना, मत्स्यावतारी वेदांना आणणें, मंदर पर्वताचें उन्मूलन, अमृतासाठी समुद्राचें मंथन, ज्याला अजून पंख फुटले नाहींत असा गरुड, व समुद्रांची उत्पत्ति इत्यादि जे स्मरण करण्यास योग्य असलेले याच कल्पांतील मागील जगत्क्रम ते माझ्या वयाहून कमी वयान्या तुझ्यासारख्या बालकांनाही आठवतात; तेव्हां त्यांविषयीं काय सांग वयाच आहे ? ज्याला दीर्घ आयुष्य प्राप्त झालें आहे, अशा मीं या कल्पांत जो गरुडवाहन विष्णु म्हणून प्रसिद्ध आहे, यालाच पूर्वी हंसवाहन होऊन देवदेत्यादिकांच्या सृष्टीचा अधिकार चालवितांना पाहिलें आहे. त्याचप्रमाणें हंसवाहन ब्रह्मदेवाला वृषभवाहन शंकर होऊन सहा-राधिकावर चालवितांना अवलोकन केलें आहे. त्याचप्रमाणें वृषभवाहन रुद्राला गरुडवाहन विष्णुशरीर होऊन पालनाचा अधिकार चालवितांना प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. खरोखर हें सर्व आश्चर्यांतील महत् आश्चर्य आहे.

१. वसिष्ठाचे आठ जन्म, बारबार पाहिलेले विचित्र सर्ग व समुद्रमंथनादि प्रकार.

भुशुंडः—त्यानंतर हे भगवन् ! या जगांत कांहीं थोड्याशा कर्माजास्त भूतकाळीं व याच सर्गांत तुम्ही श्रेष्ठ उत्पन्न झाला. वसिष्ठ, भरद्वाज, पुलस्थ, आत्र, नारद, इंद्र, मरीचि. पुलह, उद्दालक, क्रतु, भृगु, अंगिरस, सनत्कुमार इत्यादि ब्रह्मर्षि, व सिद्धर्षि भृंगी, ईश-स्कन्द, गजानन इत्यादि शिवगण, गौरी, रुक्म स्वती, लक्ष्मी, गायत्री इत्यादि त्यांच्या असंख्य शक्ति, मेरु--मंदर--कैलास--हिमालय द्रुमु इत्यादि पर्वत, हयग्रीव--हिरण्याक्ष--काल-नेमि-बल इत्यादि दानव, हिरण्यकशिपु क्राथ-बलि-प्रल्हाद इत्यादि दैत्य, शिवि-न्यकु-पृथुल-वैन्य-नाभाग--केलि-नल-मान्धातु--सगर-दिलीप-नहुष इत्यादि राजे, आत्रेय--वात्सीकि-शुक--वात्स्यायन इत्यादि शास्त्रप्रणेत मुनि, उपमन्यु, मणि, मंकी, भर्गारथ, शुक इत्यादि पुरुषार्थी लोक झाले. त्यांचें विमर्शण होणें शक्यच नसल्यामुळें त्यांची गणना करावयाला स्मरण काय करावयाचें आहे ? हे मुने ! ब्रह्मदेवाचा पुत्र असा जो तूं त्या तुझा हा आठवा जन्म आहे. आठव्या सर्गांत तुझी माझी संगत होती हे मला स्मरतें. तूं केव्हां आकाशापासून होतोस, केव्हां वायूपासून, व केव्हां अग्नीपासून हातोस. हा सर्ग ज्या प्रकारचा आहे, ज्या आचाराचा आहे, त्याची जी रचना, व जी दिग्गण आहे तशाच प्रकारच्या तीन सर्गांत मी स्मरतों. ज्यांतील सर्व आचार, आकृति, पृथ्वी, व अमरः एकरूप आहेत, ज्यांचें आयुष्य समान आहे, व ज्याचें स्थैर्य स्थिर आहे, अशा दहा सृष्टींना मी स्मरतों. मुने अंतर्धानां वलेली पृथ्वी कूर्मानेंच पोष

वेळां समुद्रांतून वर काढली. मंदर पर्वताच्या आकर्षणाचा जो वेग त्याने ज्यात देव दानव अतिशय आकुल झाले आहेत असें अमृता-साठीं आरंभिलेलें जें हें समुद्रमंथन तें बारावें आहे, असें मला स्मरतें. स्वर्गापासूनही कर धेणाऱ्या हिरण्याक्षानें सर्व औषधि व रस यांनीं युक्त असलेल्या पृथ्वीला तीनदां खालीं नेले. मधल्या पुष्कळ सृष्टीत हरि हा परशुराम झालाच नाही; तथापि तो सहाव्यांदां रेणुकेचा पुत्र होऊन त्यानें हा क्षत्रियांचा क्षय केला आहे. शंभर कलियुगांत हरीचे शंभर बौद्धावतार कीकटांतील शौकदेशाचा राजा (शुद्धोदन राजपुत्रत्व घेऊन) झालेले मला स्मरतात. तीस कल्पांत तीस त्रिपुरासुरांचें दहन, प्रत्येक कल्पांतील स्वायंभव व चाक्षुष मन्वंतरांत होणारे दोन दक्षयज्ञाचे ध्वंस, शंकराचा अपराध केल्यामुळे इंद्राला झालेले दहा दंड-दहा वेळ पदच्युत करून पर्वतगुहेंत कोंडून ठेवणें किंवा वज्रयुक्त हाताचें दहा वेळ स्तंभन करणें-हे मी पाहिलेले स्मरतां. बाणासुराच्या कृत्यामुळे माहेश्वर, वैष्णव, इत्यादि ज्वरांना व प्रमथांना बोलावणाऱ्या, त्याचें शौर्य व उत्साह यांस वाढवून त्यांना प्रवृत्त करणाऱ्या व देवसैन्याला क्षुब्ध करणाऱ्या, हरि व रुद्र यांच्या झालेल्या आठ संग्रामास मी स्मरतां. हे मुने ! प्रत्येक युगांत पुरुषांच्या बुद्धि न्यूनाधिक होत असल्यामुळे ब्रह्मचर्य, गुरुशुश्रूषा, भूमिशयन इत्यादि क्रिया, शिक्षादि अंगें, स्वर-वर्णादि-उच्चार यांमध्ये वैचित्र्य उत्पन्न होऊन त्यामुळे ज्यांचा प्रभावही विचित्र झाला आहे अशा वंदांना मी स्मरतां. हे निष्पाप

१. मध्ये पुष्कळ सर्गांत तो अवतीर्ण झाला नाही, तरी आजवर सहा अवतार झाले. अर्थात् दर सृष्टीत जर तो झाला असता तर याहून त्याचे अधिक अवतार झाले असते.

मुने ! प्रत्येक द्वापारयुगाच्या शेवटीं पुराणांचा कर्ता निरनिराळा असल्यामुळे सर्व पुराणांचा अर्थ जरी एकच असला तरी पाठ भिन्न भिन्न होतात. अर्थात् द्वापाराच्या शेवटीं उत्पन्न होऊन विस्तार पावलेलीं पुराणें कलियुगांत प्रवृत्त होतात. प्रत्येक युगामध्ये वेद-वेत्त्याकडून पुनः पुनः तेच ते किंवा त्याहून भिन्न असे रचले गेलेले इतिहास मला स्मरतात. 'महारामायण' या नांवाचा दुसरा एक मोठा आश्चर्यकारक इतिहास मला आठवतो त्याचें ग्रंथप्रमाण एक लक्ष आहे. तें ब्रह्मदेवानें वसिष्ठ-विश्वामित्रादिकांना उपदेशिलेलें ज्ञानशास्त्र आहे. त्यांत रामाप्रमाणें व्यवहार करावा, रावणाप्रमाणें दुराचरण करूं नये, असें ज्ञान बुद्धिमानांच्या हातांत फलाप्रमाणें अर्पिलेलें आहे. हे रामायण वाल्मीकीनें केले आहे. आतां यापुढें तो जें दुसरे करणार आहे त्याचाही मला दिव्य ज्ञानदृष्टीनें अनुभव आलेला असून तें मला आठवत आहे, तुलाही तें लवकरच समजेल. हे वसिष्ठरामसंवाद-रूप रामायण त्याच किंवा दुसऱ्या वाल्मीकिनांवाच्या जीवानें केले आहे; आतां विसरलेले तेंच रामायण बारा वेळ पुनः पुनः केले जाईल. याच्यासारखेंच भारत या नांवाचें दुसरें वृत्त प्राचीन व्यासानें केलेले मला आठवतें. तें या वेळीं जगात विस्मृत झालें आहे. व्यास या नांवाच्या त्याच त्या किंवा दुसऱ्या जीवाकडून तें केले जातें. आतां विसरलेले तें पुनः सातव्यांदां केले जाईल. प्रत्येक युगांत ज्यांची रचना विचित्र आहे अशीं विसरून गेलेलीं आख्यानें व शास्त्रे हे मुनीश्वरा ! मला आठवतात. हे साधो ! पुनः पुनः तेच ते किंवा दर-युगांत निरनिराळे झालेले पदार्थांचे समूह मी पाहतो व त्यांस आठवतो. राक्षसांचा नाश करण्यासाठीं पृथ्वीवर अवतार घेणाऱ्या

विष्णूचा आतां त्रेतायुगांत 'राम' या नांवाचा अकरावा जन्म होईल. सिंह जसा हत्ताला मारतो त्याप्रमाणें हरिनें नारसिंहाच्या आकारानें आजवर तीनदां हिरण्यकश्यपूला मारलें आहे. हे मुनीश्वरा ! भूमीचा भार कमी करण्यासाठीं विष्णूचा वसुदेवाच्या घरांत आतां द्वापराच्या शेवटीं हा सोळाव्या वेळीं जन्म होईल ! हें सर्व उत्पन्न होतें, अशी जगाविषयीं भ्रांति आहे ती वस्तुतः कोणच्याही काळीं विद्यमान नाही. तथापि पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें ती केव्हां केव्हां विद्यमान आहे, असा भास होतो. ही मनांतील दृश्य भ्रांति अनित्य आहे, जलांत जशी चंचल लाट तशी ती चिदात्म्यामध्ये उत्पन्न होते व पुनः लीन होतात. हे तीन लोक कचित् एकसारख्याच समान आकाराचे असतात, पुष्कळ विषय भिन्न भिन्न आकाराचही असतात व कांहीं अर्धवट समान आकाराचे असतात, असें मी पाहिलें आहे. मनु-प्रभृति अधिकारी पुरुषांचा आकार, चारित्र्य वगैरेही सर्वथा समानच नसतें. म्हणूनच तींच तीं भूतें तशींच कर्म करणारीं, तसेंच आचरण करणारींही मी पाहिलीं आहेत व दुसरी कांहीं निरनिराळीं कर्म व आचरण करणारींही माझ्या दृष्टीस पडलीं आहेत. हे मुने ! प्रत्येक मन्वंतरांत जगाचा क्रम विपरीत झाला असतां, त्याची रचना पहिल्यापेक्षां अगदीं निराळी झाली असतां व प्रत्यांत जन नष्ट झाला असतां माझे दुसरेच मित्र होतात, दुसरेच बंधु बनतात, पहिल्यापेक्षां निराळेच नवे भृत्य होतात व निवासस्थानेही पहिल्यापेक्षां दुसरीच होतात. केव्हां मी एकांतांत विंध्याद्रीच्या खोऱ्यांत आपलें घर करून राहिलों होतो. केव्हां सद्माद्रीवर आपलें घरटें राहिलें होतें. केव्हां ददुर पर्वतच माझे निवासस्थान होतें. कचित् मी हिमालयावर निवास

करीत असें, केव्हां केव्हां मलयगिरीवर राहिलें आहे. केव्हां केव्हां मी प्राचीन आकारानेंच ह्या पर्वतावर येऊन आश्रयवृक्षावर शाखेवर आपलें घर करतो. हें मुनिश्रेष्ठा ! असंख्यात युगे गेलीं असतां हा वृक्ष पूर्वच्याच आकाराचा झाला आहे. हे साधो ! एक वेळ देहाचा त्याग करून हा वृक्ष पुनः तसाच झाला आहे. म्हणजे हा मजप्रमाणें चिरंजीवी नाही; याची रचना पूर्वीच्या रचनेहून निराळी झाली नाही. माझा पिता जिवंत असतांना या सुंदर वृक्षाची जी शांभा होती तीच रचना हल्लीं आहे, म्हणजे त्याचा जीवही पूर्वीचा नाही. फक्त रचना मात्र सारखी तशी आहे. अर्थात् हा वृक्ष पूर्वीच्या आकारानेंच उत्पन्न झाला व मी त्याच्यावर येऊन राहिलों आहे. पूर्वीं हीच उत्तर दिशा नव्हती. तर हिच्याहून निराळीच उत्तर दिशा होती. तसाच पूर्वीं हाच हा पर्वत नव्हता तर दुसराच पर्वत हा पर्वत झाला होता. अर्थात् तोच हा वृक्ष, तोच हा पर्वत ही प्रत्याभिज्ञाही सारख्या आकारामुळेच होते. 'तर मग तूही तसाच निराळा असशील' म्हणून म्हणशील तर तसें मात्र नाही. मी एकच असून माझ्या एकाच देहानें ब्रह्मदेवाचे अनेक दिवस-रात्र अनुभविले आहेत. कारण वर वर्णन केल्याप्रमाणें वारुणी प्रभृति धारणा धरून मी निर्विकल्प समाधीत स्थिर होतो; व ती समाधि सोडून व्युत्थान पावतांच या सृष्टीला पाहून तोच हा मेरु, तोच हा वृक्ष अशा रीतीनें ओळखल्या जाणाऱ्या तत्त्वांतच मी या सृष्टीला जाणतो. मी जर निराळा असतो तर 'तोच हा' अशी ओळख पटलीच नसती. सूर्य, चंद्र व नक्षत्रे याच्या उदय-अस्तादि नियत संचारामुळे नियमानें उत्तर दिशेंतच असणाऱ्या मेरुप्रभृति पर्वतांच्या स्थानांमुळे दिशा प्रसिद्ध

होतात. त्यामुळे मरु प्रभृति पर्वतांचें स्थान बदललें कीं दिशार्हा बदलतात. ही सर्व जगद्रचना अशी वारंवार बदलणारी असल्यामुळे तिला सत् असेंही मी समजत नाहीं व असत् असेंही म्हणत नाहीं. हा केवळ बुद्धीचा भ्रम आहे. आत्म्याची जी मिथ्या विक्षेपशक्ति तिचें हें सर्व वैभव विकास पावत आहे. एका कल्पांत जो एकाचा पुत्र असतो तोच दुसऱ्या कल्पांत त्याचा पिता होतो. एका वेळीं जो एकाचा मित्र असतो तोच दुसऱ्या वेळीं त्याचा शत्रु बनतो. शेंकडों पुरुष स्त्रीत्वास प्राप्त झालेले मला आठवतात. हे मुनीश्वरा ! कलियुगांत कृतयुगाचे आचार, कृतयुगांत कलियुगाची स्थिति, त्रता व द्वापर यांत कृतयुगाचार व कलियुगाची स्थिति मी पाहिलेली मला आठवते. वेद व वेदार्थ यांना ज्यांनी पाहिलेले नाहीं, आपल्या संकेताप्रमाणें जे यथेच्छ विहार करितात, व जे निर्गल आचार करीत असतात अशा कांही सर्गींना मी क्वचित् पाहिलें आहे, व त्यांना मी चांगले स्मरतो. हे ब्रह्मन् ! एक सहस्र चतुर्युगे संपल्यावर स्वरूपांत जगाचा उपसंहार करून वेधा एकाच एक समुद्रात्मकसारख्या जलांत शयन करतो व योगनिद्रेच्या मिषानें तां परमात्म्याचें ध्यान करूं लागला असतां, देव, दानव, मनुष्य इत्यादिकांसह सर्व जगत् जणु काय अभावरूपसें होऊन राहिलेले मला आठवते. तें याप्रमाणें लीन झालें. असतां ऐदवाच्या मनोव्यापारानें निर्माण झालेले, पार्थिव आकारानें रहित व वायुरूप भूतानीं व्याप्त अशा पूर्वी सांगितलेल्या दहा सर्गांस मी स्मरतो. मी ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवसांतील ४० कल्पांतील विचित्र स्थानांनीं युक्त असे विशिष्ट देश-विचित्र कार्ये करण्यांत व्याकुळ झालेल्या भूतांचे-प्राण्यांचे कोश व विचित्र रचना, विलास आणि वेष यांनीं भरलेले सर्व सर्ग यांस आठवतो.

सर्ग २३

— : * : —

१. ज्या दोषांचा त्याग केला असतां मृत्यु मनुष्यास पीडा देत नाहीं ते दोष, व मन कशामध्ये तत्पर करावें तें सर्व येथे सांगितलें जाते.

श्रीवसिष्ठः—हे पराक्रमी रामा ! त्यानंतर त्या कल्पवृक्षाच्या शखेच्या अग्रावर मी आपली जिज्ञासा तप्त करण्यासाठीं त्या काक पक्ष्याला पुनः असें विचारलें. हे श्रेष्ठ पक्षिराज ! या जगाच्या कोशांत संचार करणारी व्यवहार करणाऱ्यांच्याही शरीराला मृत्यु पीडा कशी करीत नाहीं ?

भुशुंडः—सर्वज्ञ ब्राह्मणा ! स्वतः जाणत असूनही केवळ माझी परीक्षा पाहण्यासाठीं तूं मला असें विचारीत आहेस. समर्थ लोक नेहमीं असेंच सेवकाचें वाक्चातुर्य प्रकट करण्यासाठीं त्यांना बोलावयास लावीत असतात. तथापि मला तूं जें विचारीत आहेत तें मी तुला सांगतां. संतांच्या आज्ञेप्रमाणें अनुवर्तन करणें हेंच त्यांचें मुख्य आराधन आहे, असें म्हणतात. ज्याच्या हृदयांत दोषरूपी मोठ्या आवलेली वासनांतूची माळ गुंफलेली नसते त्याला मृत्यु मारीत नाहीं. ज्यांच्यापासून निःश्वासरूप देहवृक्षास तोडणारे करवत संभवताना व ज्या सर्व देहावयवांना किड्याप्रमाणें आतून पोखरून सोडतात अशा (आधि) मनोव्यथा ज्याला त्रास देत नाहींत, त्याला मारण्याची मृत्यु इच्छा करीत नाहीं. शरीररूप वृक्षाच्या ढोलींतील सर्पांच्या समुहाप्रमाणें असलेल्या व ज्यांनीं असल्या चितारूपी फणा डोक्यावर ठेवल्या आहेत अशा, आशा ज्याच्या चिताला आंतल्या आंत जाळीत नाहींत, त्याला मारण्याची मृत्यु इच्छा करीत नाहीं. ज्याच्यामध्ये रागद्वेषरूपी विषाचे पूर, आणि मनोरूपी बिळ मंदिरांत रहाणारा असा लाभ-

सर्प ज्याला दंश करीत नाही, त्याला मृत्यु मारीत नाही. विवेकरूपी सर्व जल पिऊन टाकणारा शरीरसागरांतील वडवाभिकोप ज्याला जाळीत नाही, त्याला मृत्यु मारीत नाही. उग्र व कठिण घाणा, तिळांच्या मोठ्या राखीलाहा जसा पिळून टाकतो त्याप्रमाणे मदन ज्याला घासून पीडा देत नाही, त्याला मारण्याची इच्छा मृत्यु करीत नाही. ज्याने एका निर्मल व परम पावन पदाचा चित्तविश्रांतीसाठी आश्रय केला आहे—ब्रह्मपदावर चित्ताला शांत केले आहे, त्याला मारण्याची इच्छा मृत्यु करीत नाही. शरीररूपी फुललेल्या उपवनांतील ताटव्यावर वेगाने येऊन पडलेल्या वानराप्रमाणे ज्याचे मन चंचल होत नाही त्याला मृत्यु मारू शकत नाही, हे ब्रह्मन् ! संसाररूपी व्याधीची कारणे असे हे महादोष केवळ एका समाहितचित्तालाच यत्किंचितही नागवू शकत नाहीत. शरीराचे रोग व मनाच्या चिंता ह्यांच्यापासून मोठ्या भ्रमाने उत्पन्न झालेली दुःखे समाहित चित्त असणाऱ्याला त्रास देऊ शकत नाहीत. ज्याचे चित्त समाहित झालेले असते त्याचे ते चित्त अस्त पावत नाही, उदय पावत नाही, त्याला कशाची चांगली स्मृति होत नाही व कशाची विरमृतिही होत नाही. ते निजलेलेही नसते व जागेही नसते. ज्यांनी हृदयाकाशाला अंधःकारमय केले आहे अशा काम-क्रोधविकारांपासून झालेल्या चिंता, चित्त समाहित-शांत असल्याची सर्व प्रकारे हिंसा करण्यास समर्थ होत नाहीत. ज्याचे चित्त समाहित असतं तो यथाशास्त्र कार्ये करीत असला तरी काही देत नाही, घेत नाही, काही टाकीत नाही व कशाची याचना करीत नाही. ज्याचे चित्त समाहित असते त्याला दुष्ट अर्थ, दुष्ट कर्मे, राग-द्वेषादि दुष्ट गुण, दुष्ट मर्मभेदक वाक्ये व दुष्ट नीति

झांतील काहीही संताप देत नाही. ज्याचे चित्त समाहित असते त्याच्या मागोमाग प्रकाशमान, पुष्कळ लाभयुक्त, मोठमोठी व गुणयुक्त अशीं सर्व सुरें धांवत सुटतात. जे परिणामी हितावह सत्य, निर्बाध, भ्रमरहित, व विषयाशारहित सुख असते, त्यामध्ये मन तत्पर करावे. चित्ताला पुरुषार्थ रीहण करणाऱ्या अशुद्ध द्वेषापिशाचाने न पाहिलेले सुखामध्ये मनाला तत्पर करावे. आरंभी सुंदर, मध्येही मधुर, शेवटी पथ्यकर-सर्व दुःखाचे निवारण करणारे आणि चिरकाल अत्यंत उचित, असे जे ज्ञान, तत्पर मन करावे. अनंत, मनालाः हितावह, तथ्य, आदि---अन्त---मध्य अवस्थामध्ये अनुगत आणि समस्त साधूंनी सेवन केलेल्या आत्मसुखामध्ये मन तत्पर करावे. जे बुद्धीचा परम प्रकाश, जे आद्य परम अमृत व जे सर्वहून श्रेष्ठ सौभाग्य त्या निरतिशय आनंदा-मध्ये मनाला तत्पर करावे. देव, असुर, गंधर्व, विद्याधर, किन्नर, व देवस्त्रीसमुदाय यांनी युक्त असलेल्या स्वर्गात काहीही सुस्थिर व शुभ नाही. बा वसिष्ठा ! वृक्ष, राजे, पर्वत, नगरांचे समूह व समुद्र यांनी युक्त असलेल्या भूतळी काहींच सुंदर नाही. नाग, असुरांचा समूह, व त्याचप्रमाणे असुरस्त्रियांचा समुदाय यांनी युक्त असलेल्या समस्त पाताळात काहीही सुंदर व स्थिर नाही. स्वर्ग, भूलोक, पाताळ व सर्व दिशांचे तट यांसहवर्तमान या जगांत काही-एक सुंदर व स्थिर नाही. ऋषि-व्याधींनी अत्यंत चंचल झालेल्या व दुःखाच्या ओघाने व्यापलेल्या अशा सर्वदा तुच्छ असलेल्या या सर्व क्रियाफलामध्ये काहीही अत्यंत स्थिर व शुभ नाही. ज्यांनी चित्ताला चंचल केले आहे व हृदयाला उद्विग्न केले आहे अशा चित्तविकाररूप मानसक्रियाफलामध्येही काहीएक अत्यंत स्थिर व शुभ नाही. हृदयरूप क्षीरसागराला

सर्ग २४

—:—:—

क्षुब्ध करुण्यासाठी मंदरपर्वताप्रमाणे जगणाऱ्या अत्यंत अस्थिर अशाही आपल्या संकल्प-विकल्पांमध्ये सुस्थिर व कल्याणकर असे काहीं नाही. सतत उत्पत्ति विनाशयुक्त, अति अद्भुत, म्हणूनच तरवारीच्या धारांप्रमाणे असलेल्या तीक्ष्ण इंद्रियांच्या व्यापारांत सुस्थिर व शुभ काहीं नाही. सर्व भूलोकांचे राजपद सुद्धा चांगले नाही, अत्यंत ज्ञानसंपन्न असलेले जे इंद्र-बृहस्पति वगैरे देव त्यांचा आकार प्राप्त होणेही श्रेयस्कर नाही. पाताळांतील शेष-नागस्वरूपही चांगले नाही. कारण विवेकाचे मन सुस्थिर होईल असे त्यांतील काहीं नाही. अत्यंत अचिंत्य व विस्तीर्ण असलेल्या नाना शास्त्रांचा विचार करणेही चांगले नाही, म्ह० पुराण-न्यायादि चवदा विद्यामध्ये पूर्ण पांडित्यही चांगले नाही, लोकांची इच्छित कामे आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने सिद्धीस नेऊन लोकानुराजन करण्याचे सामर्थ्यही चांगले नाही, भरतादि श्रेष्ठ कथांचे वर्णन करण्याचे सामर्थ्यही श्रेष्ठ नाही, कारण विवेकी संतांचे मन त्यांतील कशातही स्थिर होत नाही. मानसिक व्यथांनी भरलेले दीर्घ जीवित चांगले नाही, सर्व दुःखांचे निराकारण होईल असे मानण्याची दृढमूढता ज्यांत आहे असे मरणही चांगले नाही. पुनः पापयोनीत जन्म घ्यावा लागत असल्यामुळे नरकही चांगला नाही. सर्व भुवनांचे अधिपत्यही चांगले नाही, त्यांतील कशातही विचारवानाचे मन आसक्त होत नाही. मुने अशाप्रकारचे जे हे सर्व विविध जगत्कर्म ते खरोखर पुरुषाच्या मतिमूढतेमुळे रम्य आसणारे आहेत, पण ते विवेक्याला तसे भासत नाहीत, कारण अत्यंत अशाश्वत म्हणून मानलेल्या पदार्थांमध्ये महात्मे नित्य विश्रांतीस कसे प्राप्त होतील ?

१ येथे प्राणचित्तेचे वर्णन केले आहे,

भुज्झंडः—अपायरहित, भ्रमरहित, सर्व-ज्ञानांमध्ये श्रेष्ठ, व सहज आरूढ होतां न येईल इतकी उन्नत केवळ एकच दृष्टि आहे. साक्षात्कार होईपर्यंत केला जाणारा आत्म-विचार (आत्मचिंता) सर्व दुःखांचा अंत करणारी आहे. तो अनादिकालापासून काम-कर्म-वासनांनी प्रवृत्त झालेल्या दुःस्वरूप संसार-भ्रमाचे हरण करणारा आहे, ज्यांतील अविद्याकामादि मल घालविले आहेत अशा निष्कलंक मनोमार्गाने निरतिशय भूमानंदरूप प्रत्यगात्म-अंगण्यांत तो संचार करणारा आहे. तसाच तो प्राप्त झालेल्या सर्व दुःखांचा व भावि दुःखांचे अनुसंधान केल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या चिंतादि सर्व अनर्थांचा नाश करणारा आहे. चंद्राचः प्रकाश काळोखाला जसा घालवितो त्याप्रमाणे अज्ञान व त्याची भ्रमरूप कार्ये यांचा त्या आत्मचित्तेने पूर्णपणे अंत होतो. भगवन् ! ती सर्व संकल्प-रहित आत्मचिंता-साक्षात्कारापर्यंत आत्मविचार तुमच्यासारख्यांच्या ठिकाणी सहज प्राप्त होणारा आहे; पण आमच्यासारख्यांच्या ठिकाणी ती आत्मचिंता दुष्प्राप्य आहे. कारण, समस्त संकल्पांनी विरहित, व पराकाष्ठेस प्राप्त झालेले जे हे पद त्याला अशुद्ध प्राकृतबुद्धि कशा प्राप्त होणार ! (मग तुला ते पद कसे प्राप्त झाले ? असे विचारशील, तर मी तिची एक

वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥

याज्ञ. स्मृति अध्याय १. श्लो. ३.

यात ब्राह्मादि पुराणे, तर्कविद्या, मीमांसा-वेद-वाक्यविचार, मानवादि धर्मशास्त्र, शिक्षा-व्याकरणादि सहा अंगे व वेदही चवदा पुरुषार्थांनी

१. पुराण न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रागमिश्रिताः ज्ञानेन व धर्मानां स्थाने आहेत.

सखी वश करून घेतली.) हे महामुने ! त्या आत्मचित्तात्मी विलासिनीच्या कांहीं सख्या आहेत. त्या तिच्या कांहींशा साम्यावस्थेस पोहोचलेल्या आहेत. त्या आत्मसाक्षात्काररूप चंद्राच्या योगाने शीतळ झाल्या आहेत. हे मुनीश्वरा ! आत्मचितेसारख्याच असलेल्या त्या नानाप्रकारच्या आत्मचितेच्या मैत्रिणींतील एकीला मी वश करून घेतलं आहे. सर्व दुःखांचा क्षय करणारी, सर्व सौभाग्य वाढविणारी व या लोकीं जीविताचें कारण अशा प्राणचितेचा मी आश्रय केला आहे.

श्रीवासिष्ठः—असें बोलणाऱ्या त्या मुनिरूप भुशुंडपक्ष्यास, मीं सर्व जाणत असूनही केवळ कौतुकाने अव्यग्र होऊन, पुनरपि असें विचारलें. सर्व संशयांचा विच्छेद करणाऱ्या व अत्यंत दीर्घकाल जिवंत राहणाऱ्या साधो ! प्राणचिंता कशाप्रकारची आहे तें मला यथार्थ सांग.

भुशुंडः—मुने ! तूं सर्व वेदान्तवेत्ता आहेस. सर्व संशयांचा नाडक-त्यांना घालविणारा आहेस, बघ्टा करण्यासाठींच तूं मला कावळ्याला हें विचारीत आहेस ! किंवा तुमच्यासारख्या पूज्यांच्या समोर मी तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर देतो. म्हणजे त्यामुळे मला ह्या प्राणदर्शनाचें सर्व प्रकारें ज्ञान होईल; त्यांत माझी काय हानि होणार आहे ? भुशुंडाचें दीर्घजीवित करणारें, त्याला स्वात्मलाभ करून देणारें असें हें मी आतां क्रमानें सांगत असलेलें प्राणसमाधान ऐक. भगवन् ! हें सर्व मनोरम देहरूपी घर पहा. त्याला वात-पित्त-कफरूप तीन प्रकारचे मोठे आधारस्तंभ आहेत. तें नऊ दारांनीं युक्त आहे. पुर्यष्टक ज्याचें कलत्र आहे व पुर्यष्टकच ज्याचे बांधव आहेत, असा अहंकाररूप गृहस्थ या गृहाचें सर्वतः परिपालन करतो. मी वर्णन करीत असलेल्या या देहगृहास तूं अंतःसाक्षित्वांनं साक्षात् अनुभवीत आहेस. दोन कान

या कानवल्याच्या आकाराच्या दोन सत्य चंद्रशालांनीं-शिरोगृहांनीं (श्रोत्र्यांनीं) तें देहगृह युक्त आहे. मस्तकावरील केंस हेंच त्यावरील छप्पर आहे. मोठारें नेत्र याच त्याला सिडक्या आहेत. तोंड हेंच त्याचें मुख्य द्वार आहे. दोन्ही भुजा व कुशी ह्याच त्याच्या बाजूच्या पडव्या आहेत. दंतपंक्ति याच केसरपंक्तींनीं-तोरणांनीं त्याचें मुख्य द्वार भूषित केले आहे. रूप-रसादि बाह्य विषयांची आंत सतत वर्दी पोंचविणारी पांच ज्ञानेन्द्रिये हेच त्याचे द्वारपाळ आहेत, लिंग-देहाच्या व्याप्तीच्या द्वारा सर्वत्र व्याप्त असलेल्या आत्मप्रकाशानें तें व्याप्त आहे. विशेषतः जागृतींत नेत्रांतील दोन कनीनिकारूप मुख्य द्वाराच्या उंच प्रकोष्ठांत गृहस्थ राहिलेला असतो. जल, माती व शेण यांनीं लौकिक घर जसें सारवतात त्याप्रमाणें हें देहगृह, रक्त, मांस व वसा यांनीं लिपलेलें आहे. शिरांच्या परंपरेनें तें बांधून ठेवलेलें आहे. जाड अस्थिरूप काष्ठांनीं तें युक्त आहे. त्यामुळेच त्याच्या भीति बळकट व स्थिर आहेत. अशा रीतीनें तें सुंदर गृह उत्तम प्रकारें रचलेलें आहे. हे मुनिश्रेष्ठा ! या देहाच्या मध्यमार्गी इडा व पिंगला अशा दोन सूक्ष्म नाड्या उजव्या व डाव्या बाजूच्या कोठ्यांत फारशा व्यक्त नसलेल्या आहेत, त्या नासिकेमध्यें प्राणसंराध्या चिन्हावरून अभिव्यक्त होतात. त्यांत कमलाच्या तीन जोड्यांचें (षट्चक्राचें) एक यंत्र आहे ते सर्व प्राणशक्तीचा आश्रय आहे. बाह्यतः हजार नाड्यांचें तें जाळे आहे. त्याला ' पुरितत् ' असें म्हणतात. तें अस्थिमांसमय असतं तरी मृदु आहे. त्याला एक उर्ध्वनाळ आहे : व एक अधोनाळ आहे. त्यांच्या पाकळ्या एक मेकांशीं मिळून संपुटाकार होतात. नासिकेच्या अग्रापासून पायांपर्यंत सर्व देहाकाशांत संचाः करणाऱ्या चंद्र नांवाच्या अपानवायूच्या अमृत

सेकानें त्य चीं दळें-पाकळ्या विकास पावतात, त्याचप्रमाणें प्राणसंचारानें तीं थोडीं मिटतात. म्हणजे त्या कमलाच्या पाकळ्या प्राणवायु व अपानवायु यांनीं व्याप्त होऊन थोडींशीं हलतात; म्हणजे उच्छासाबरोबर विकास पवतान व निःश्वास बरोबर संकोच पावतात. रानात वारा लागला लताचीं पानें हलल्यामुळें वारा अधिक उत्पन्न होतो त्याप्रमाणें प्राणापानांच्या योगानें आंतील कमलांचीं पानें हालूं लागलीं असतां तो शरीरसंचारी वायु वाढतो, याप्रमाणें वृद्धि पवलेला तो वायु हृदय, वायु, (गुरुद्वार) नाभि, कंठ, सर्वांग इत्यादि अनेक स्थानीं जाऊन (पंच) प्राणादिसंज्ञक होऊन, खालीं वर असण्याच्या, ज्यांतील प्रत्येक नाडीला बाह्य-तर हजार शाखानाड्या आहेत, अशा एका-तरशत नाड्यांमध्ये प्रवेश करून देहात पसरतो. त्यामुळें तो हृदयवायु विचित्र-निरनिराळी क्रिया व चेष्टा करतो, म्हणून त्याला प्राण. अपान, समान इत्यादि नावें तज्ज्ञ देतात, चद्रबिंबापासून किरण पसरतात त्याप्रमाणें हृदयकमलत्रयामध्ये असलेल्या सर्व प्राणशक्ति शरीरांत खालीं व वर पसरतात. सर्व देहभर अन्नरस पोहोचविण्यासाठीं त्या प्राणशक्ति नाड्यांत शिरतात, त्यांतून बाहेर येतात, अन्नरस नाड्यांत भरतात, तेथून घेऊन जातात, इतस्ततः विहार करितात, वर एकदम नेतात व सत्वर खालीं आणतात. हे मुने ! हृदयांत असलेल्या त्या वायूला ज्ञानी लोक प्राण असें म्हणतात. त्याचीच एक शक्ति नेत्रांची उघड-झाप करविते. दुसरी शक्ति स्पर्शाचें ग्रहण करते. तिसरी शक्ति नासिकेच्या द्वारा वाहते. चवथी अन्नाला जिरविते. पांचवी वचनें बोलते.

पुष्कळ सांगून काय करावयाचें आहे ? जसा एकादा यंत्रचालक यंत्राकडून सर्व चेष्टा करवितो त्याप्रमाणें हा भगवान् वायु शरीरांत सर्व कांहीं करितो. त्यांत प्राण व अपान या नांवाचे दोन वायु वर गमन करणें व खालीं गमन करणें, या दोन क्रिया करण्याचें पतकरून वर व खालीं पसरले आहेत. ते दोन्ही श्रेष्ठ वायु सर्वांना माहीत आहेत. हे मुने ! त्यांच्या गतीचें नित्य अनुसरण करीत मी स्थित आहे. ज्यांचें स्वरूप क्रमानें उष्ण व शीत आहे, जे नेहमीं आकाशातील वाटसरू आहेत, शरीररूपी महा-यंत्राचे जे घोडे आहेत, ज्यांना इतर इंद्रिया-प्रमाणें श्रम होत नाहींत, जे हृदयाकाशातील सूर्य-चंद्र आहेत, जे अग्नि-बोमस्वरूप आहेत, शरीररूपी नगराचें पालन करणारे जे मन त्याच्या रथाचीं जे दोघे चार्के आहेत, या अहंकारसंज्ञक राजाचे जे प्रशंसनीय व इष्ट घोडे

१. वायु शरीरातच परिच्छिन्न होऊन राहिला आहे, अशी जी साधारण समजूत आहे, तिचा परित्याग करून 'मी अधिदैव सूत्रात्मा आहे,' अशा धारणेने इंद्रियांच्या व्रताचा त्याग करणे व केवळ प्राणव्रतच धारण करणे, हेंच प्राणापानांचें अनुसरण आहे. वाक् मी भाषणच करीन असे व्रत धरून बसली, चक्षु मी पाहूनिच, असे म्हणाले. श्रोत्रादि इतर इंद्रियांनाही असेंच श्रवणादिकाचें व्रत धरलें. पण सर्व इंद्रियांचीं तीं सर्व व्रतें आस-किरूप पापानें दूषित झालीं होती. म्हणून भ्रम-रूपी मृत्यूनें त्यांच्या त्या व्रताचा भंग केला, प्राणाचें मुख-नासिकादि स्थानातून संचार करणें हेंच व्रत होतें. तें विषयासक्तीनें दूषित झालेलें नव्हते. त्यामुळे भ्रमरूप मृत्यु त्याचा भंग करण्यास समर्थ झाला नाहीं. त्यामुळें व्रतभंग न झालेला एकटा प्राणच मृत्युकडून ग्रासला जात नाहीं. यास्तव तोच मी आहे, अशी वारणा व केवळ त्याच्या व्रताचें आचरण एतद्रूप प्राणचित्तेनें मी मृत्यूला जिंकले आहे, असा भुशुंडाचा आशय आहे. बृहदारण्यकात ही व्रतमीभासा आहे.

१. पुरितत्वाची संवद्ध अणुलेल्या नाड्याच्या छिद्रात प्रवेश करून तो वायु पसरतो.

आहेत अशा प्राण व अपान या नांवाच्या त्या दोघां शरीरवायूंच्या गतीचें अनुसरण करणाऱ्या मी यावज्जीव त्यांची उपासना सोडली नाही. ते दोघेही माझ्या जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्ये सदा समरूप असतात. म्ह० मी तसा अतिशय अभ्यास केला असल्यामुळे बाहेर व आंत ते बारा अंगुळें, सोळा अंगुळें, इत्यादि नियत प्रदेशांतच संचार करितात, कधी न्यूनाधिक होत नाहीत. त्यामुळे सुषुप्ति-मध्ये असल्याप्रमाणें पूर्ण सुखानें माझे सर्व दिवस जातात. कमलनालांतील तंतू फाडून हजार विभाग केले असता त्याचा जो अत्यंत सूक्ष्म भाग होतो त्याहूनही अत्यंत सूक्ष्म असलेल्या नाड्यांतून होणारी या प्राणापानांची गति विद्यमान असूनही दिसत नाही. हे महात्मन् ! हृदयादि स्थानांमध्ये ज्यांचा सतत संचार होत असतो त्या प्राणापानांची अनेक श्रुतींमध्ये प्राणोपासनप्रकरणांत वर्णिलेली जी-निर्दोषत्व, श्रमरहितत्व, अभयव्रतत्व इत्यादि विविधगति तिची पुढें सांगितलेल्या प्रकारानें उपासना केल्यामुळे ज्याचा मृत्युपाश सर्वथा नष्ट झाला आहे असा पुरुष तत्त्वज्ञानानें जीवन्मुक्त होऊन या संसारांत पुनः उत्पन्न होत नाही.

सर्ग २५

—:—

१. प्राणापानांच्या गतीमध्ये रचकादिकांची योजना. २. प्राणापानांच्या उदयाचें व लयाचें स्थान ब्रह्म.

श्रीवासिष्ठः—राघवा ! याप्रमाणें सांगणाऱ्या त्या पक्ष्याला 'प्राणवायूची गति असत कशी ?' असें मी पुनः विचारलें.

भुशुंडः—हे मुने ! स्वतः सर्व जाणत असूनही मौजेनें मला कशाला विचारतोस ? पण तूं

विचारलें आहेस म्हणून मी सांगतो, ऐक. हे ब्रह्मन् ! हा स्पृशक्षियुक्त सदागतिमान् प्राण सतत सबाह्य-अभ्यंतर देहांत राहतो. ह्या प्राणाची गति ऊर्ध्व आहे. वसिष्ठमुने ! हा अपानही स्पृशक्षियुक्त, सदा गमन करणाराच असून सबाह्य-अभ्यंतर देहांत आहे, पण हा अपान अधोगतिमान् आहे. ज्याअर्थी जागेपणीं व निजस्थानावरही हा उत्तम प्राणायाम चालूच असतो त्याअर्थी प्रथम तोच प्राणायाम कल्याणासाठी, हे तज्ज्ञ ! तूं ऐक. हृदयकमलछिद्रांतून प्राणार्धें जें स्वभावतःच यत्नावाचून बाह्योन्मुखत्व म्हणजे स्वभावतःच बाहेर येऊ लागणें, त्यालाच रचक असें बुद्धिमान् योगी समजतात. (हृदयापासून मूर्धास्थानापर्यंत प्रधासगतीचा जो अर्धा मार्ग तो आंतील रचक आहे, असें चिंतन करावें.) मूर्धादिस्थानापासून बाहेर बारा अंगुळेंपर्यंत संचाराच्या अर्ध्या वाटेपर्यंत प्राणाचा जो अंगस्पर्श त्याला पूरक म्हणतात. यत्नावाचून स्वभावतःच अपानवायु बाहेरून आंत जोरानें प्रवेश करूं लागला असता जो नासाग्रापासून मूर्धेपर्यंत व मूर्धेपासून हृदयापर्यंत वायूचा स्पर्श होता (अत्र दान प्रकारचा अन्तः-पूरक म्हणतात. अत्र न अस्त पवला असता प्राण पुनः हृदयांत जोवर उदय पावत नाही, तोवर जी अवस्था असते ती (अंतः) कुंभकावस्था होय; योगीलोक तिचा अनुभव घेतात. नासाग्राच्या बाहेर बारा अंगुळ्यापर्यंत जें अपानार्धें उदयस्थान आहे त्यांतही रचक, कुंभक व पूरक असा तीन प्रकारें प्राणायाम हातें. सर्वकालीं असणार व काणत्याही प्रकारच्या यत्नावाचून अपोआप होणार जे रचकादिक बुद्धिमानांनीं सांगितले आहेत ते हे महामते ! तूं ऐक. बारा अंगुळ प्रमाणाच्या बाह्य प्रदेशापासून अभिमुख होऊन राहिलेला जो वायु त्याच्या त्या स्वाभाविक बाह्य पूरकादिकांचें बाह्य प्रदेश-

शांतच चित्तन करावें. तयार होऊन माती बाहेर न आलेल्या घटाची स्थिति होते त्या-प्रमाणें अपानाची नासाग्राच्या अगदीं समोरील द्वादशांगुल प्रदेशांतील वायूमध्ये जी नित्य स्थिति तिलाच ज्ञानी बाह्य कुंभक म्हणतात. बाहेर जाण्यास तयार असलेल्या वायूची जी हृदयापासून नासाग्रापर्यंत गति तिला योगवेत्ते जन पहिळा बाह्य पूरक असें म्हणतात, नंतर नासिकाग्रापासूनही निघून बारा अंगुलांपर्यंत जी बाहेरील गति त्या वायूच्या गतीला बुद्धिमान् दुसरा बाह्य पूरक समजतात. प्राण बाहेर अस्त पावल्यापासून पुनः अपानाचा उगम होईतोवर जो पूर्ण सम अवस्थेत असलेला वायू त्याला बाहेरील कुंभक समजतात. अपानाच्या स्पर्शावांचून (अपानाचा प्रस्यंद उत्पन्न होण्या-पूर्वी) त्याचें जें अन्तर्मुखत्व-प्रस्यंदास तयार होणें, त्यास बाह्य रेचक समजावें; त्याचें चित्तन केलें असतां तो मुक्ति देतो. बाहेर अंगुल प्रदेशापासून उत्पन्न होऊन नासाग्रापर्यंत चलनानें अपानाची जी स्वरूपाभिव्याक्ति व त्यामुळें त्याची होणारी जी पुष्टि तिला बाहेरील दुसरा पूरक म्हणावें. जो योगी प्राणापानांच्या स्वभावभूत बाह्य व आभ्यंतर कुंभकादिकांची सतत उपासना करतो तो पुनरपि उत्पन्न होत नाही. हे महाबुद्धे ! देहवायूच्या स्वभावभूत असलेल्या या औष्ठ अंगभूत प्राणाचें रात्रंदिवस चित्तन

१. श्वात्त हृदयांतून बाहेर येऊं लागला म्ह० हृदयापासून मूर्धेपर्यंत जी त्याची अर्धी गति तो रेचक, त्याचेंच बाहेर बारा अंगुलप्रमाणें प्रदेशांत गमन हा बाह्य पूरक, अपान आंत प्रवेश करूं लागला असतां नासाग्रापासून मूर्धेपर्यंत एक व मूर्धेपासून हृदयापर्यंत दुसरा जो वायूचा स्पर्श तो दोन प्रकारचा अन्तःपूरक होय. हे बाहेर जाऊन आंत शिरणाऱ्या प्राणाचे चार प्रकार झाले. अपानाचेही अखेच चार प्रकार होतात. बाहेर यावयास तयार झालेल्या वायूची जी हृदयापासून नासाग्रा-

केलें असतां ते मुक्ति देणारे होतात, हें मीं तुला सांगितलें. स्वभावतः अतिशय चंचल असलेले हे वायु जातां-येतां, स्थिर असतांना, जागेपर्णी व झोंपेंतही वर सांगितल्याप्रमाणें अभ्यास केला असतां कांहीं कालानें निरोधवस्थेस प्राप्त होतात. मनानेंच या कुंभकादिकांचें सतत अनुस्मरण करणारा मनुष्य जें करतो व जें स्वातो त्याचा आंत कर्ताही नसतो. म्हणजे यांच्या अनुसंधानानें त्याचा कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि अभिमानही जातो. ह्याप्रमाणें अभ्यास करणाऱ्याला कांहीं दिवसांनीं कैवल्यपद प्राप्त होतें. ब्राह्मण कुश्याच्या चामण्याच्या पिशवीवर (त्यांतील दुग्धादिकांवर) जशी प्रीति ठेवीत नाही, याप्रमाणें या प्राणायामाचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचें चित्त बाह्य विषयवृत्तींमध्ये आसक्ति धरीत नाही, या दृष्टीचा आश्रय करून जें कृतकृत्य होऊन राहिलेले असतात त्यांना सर्व प्राप्तव्य प्राप्त झालेले असतें. तेच खरोखर अखिन्न असतात. उमेराहातांना,जातांना, निजतांना, जागतांना बगैरे सतत जर या दृष्टीनें चित्तन केलें तर बंधन प्राप्त होत नाही. प्राणापानांच्या चित्तनानें ज्यांना यथार्थ बोध झाला आहे ते कामादि मल व मोह अगदीं शांत झालेला स्वस्थ चित्तानें हृदयस्थ प्रत्यगात्म्यामध्ये राहातात. सदा सर्व कर्में करणाराही निर्मल ज्ञानी पुरुष प्राणापानांच्या गतीचें चित्तनांत लागला तर सर्वथा स्वरूपांत स्थित होतो व

पर्यंत गति तो बाह्य पूरक, नासाग्रापासून बाहेर जी बारा अंगुल प्रदेशांतील गति तो दुसरा बाह्य पूरक, अपानानें नासाग्रांतून हृदयांस जावयास तयार होणें हा बाह्य रेचक व प्रत्यक्ष आंत जाऊं लागणें हा दुसरा रेचक आहे. असे हे एकंदर आठ अंगभूत प्राणायामाचे प्रकार आहेत. त्यांत आंतर कुंभक व बाह्य कुंभक मिळविले असतां एकंदर दहा प्रकार होतात. पण कुंभक प्रधान असल्यामुळे त्यांची अंगांबरोबर गणना केलेली नाही.

सुखानुभव येतो. हे ब्रह्मन् ! प्राणाचा अभ्युदय हृदयस्थ कमलपत्रापासून होतो व बाहेर बारा अंगुलप्रमाण प्रदेशांत हा प्राण अस्त पावतो. हे मुने ! अपानाचा उदय बाहेरील बारा अंगुल प्रमाण प्रदेशापासून होतो व हृदयातील कमलांत त्याचा अस्त होतो. प्राण ज्या बाहेरील द्वादश अंगुल प्रमाण आकाशप्रदेशांत समाप्त होतो त्याच आकाशस्थानांतून हा अपान त्यानंतर आंत येतो. बाह्य आकाशांत जावयास तयार झालेला प्राण अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणे (उर्ध्व गतीने) वर वाहतो व हृदयाकाशाकडे जावयास तयार झालेला अपानपाण्याप्रमाणे निम्नाभार्गी (खाली झाली) वाहतो. अपान चंद्रमा आहे, तो बाहेरून देहाला पुष्ट करतो. व प्राण सूर्य किंवा अग्नि आहे, तो आंतून या शरीराला पक्क करतो. प्राण सूर्य आहे, असें चिंतन करावे. तो प्रतिक्षणीं हृदयाकाशाला संतप्त करून अगदीं उंच जाऊन मुखाच्या अग्रभागाच्या आकाशाला संतप्त करतो. अपानाचें चंद्रदृष्ट्या चिंतन करावे. तो अगोदर मुखाच्या अग्रभागाला आर्द्र करून मागून एका निमेषानंतर हृदयाकाशास पुष्ट करतो. अपानचंद्राची शेवटची कला--अन्त्य भाग जेथें--ज्या हृदयस्थ ब्रह्मामध्ये प्राणसूर्यानें घ्रासलेली असते त्या पदास प्राप्त झालेला पुरुष पुनरपि शोकांत पडत नाही. त्याचप्रमाणें प्राणसूर्याची अन्तस्थ(शेवटची) कला ज्या द्वादशांगुलपर्यंत बाह्य आकाशानें उपलक्षित होणाऱ्या ब्रह्मांत अपानचंद्रानें घ्रासली आहे, त्या पदाला प्राप्त झाल्यावर मनुष्य पुनः जन्माला येत नाही. सबाह्य-अभ्यंतर आकाशांत प्राणच सूर्य होतो आणि मागून तोच आल्हाद देणारा चंद्र होतो. पुढें तो प्राणच शरीराला अल्हाद देणाऱ्या चंद्रत्वाचा त्यागकरून एका क्षणांत सूर्यत्वास न्हुणजे संशोषण करणाऱ्या पदास प्राप्त होतो. अर्थात् पर्यायानें एकाच

वायूच्या वर सांगितलेल्या दोन शक्ती उद्भवतात, असें चिंतन करावे. बाहेर बारा अंगुल प्रमाण प्रदेशांत पसरलेला प्राण जोंवर सूर्यत्व न्हुणजे उष्णत्व सोडून शीततेस प्राप्त झाला नाही तो-वर प्राणापानांची संधिअवस्था असते. ह्या अवस्थेंत देहाच्या बाहेर प्राणाचा लय झालेला असल्यामुळें आत्म्याचें देहरहितत्व, निष्क्रियत्व, निर्मनस्त्व इत्यादि वास्तविक स्वभाव कसे संभवतात त्याचा विचार केला जातो. त्या बाह्य कुंभकाच्या वेळीं देहादि देशपरिच्छेद व सूर्यचंद्ररूप प्राणापानांच्या क्रियांमुळें होणारा आयुःकालपरिच्छेद यांचा अभाव असल्यामुळें योगी देशकालरहित स्वात्म्यामध्येच प्रतिष्ठित होतो; आणि त्यामुळें शोक करित नाही. त्याचप्रमाणें अन्तःकुंभकाचे वेळीं हृदयातील प्राणापानांच्या संधीत प्रतिष्ठित झालेल्या मनाला त्याचें अधिष्ठान जें परमात्मतत्त्व त्याचा साक्षात्कार अवश्य होत असल्यामुळें तें मन पुनरपि उत्पन्न होत नाही. किंवा हृदयस्थ स्वात्मा हाच प्राण-सूर्य आहे, तोच अपान होऊन चंद्ररूपानें उदय व अस्त पावतो व तोच व्यानादि किरणांच्या रूपानें शरीरांत जाणें-येणें इत्यादि व्यवहार करतो; त्यावांचून दुसरा कोणी नाही, अशी जो उपासना करतो त्याला आत्मज्ञान होतें. उदय व अस्त यासहित चंद्र, त्याचे किरण, त्याचें जाणें येणें, आणि सूर्य देव, ह्यांना जो हृदयांत पाहूं शकतो, तोच खरा ज्ञानी. बाहेरील अंधकार क्षीण झाला किंवा न झाला तरी आत्मसाक्षात्काररूप सिद्धि मिळत नाही. यास्तव हृदयातील अज्ञानरूप अंधकाराचा क्षय करावा. त्याचा क्षय झाला असतां उत्तम सिद्धि प्राप्त होते. शिवाय बद्धतमाची कल्पनाही हृदयस्थ तमामुळें होत असते. यास्तव हृदयस्थ अज्ञानाख्य तमाचा क्षय झाला कीं बाह्य अज्ञानावरणरूप तमाचाही क्षय अवश्य होतोच,

बाह्य तमाचा क्षय झाला असता जगद्रूपाचा प्रकाश होतो. पण हृदयस्थ तमाचा क्षय झाला कीं हे मुने ! आत्मप्रकाश होतो. यास्तव मोठ्या यत्नाने हृदयातील अज्ञानाचा क्षय करणाऱ्या, व ज्ञात झाल्याने विशेष मुक्ति देणाऱ्या प्राणसूर्याला उदय व अस्त यांसह अवलोकन करावे. हृदयकमलाच्या ज्या गुहेत अपानचंद्र अस्त पावतो त्याच स्थानापासून बाहेर जाण्यासाठी उन्मुख झालेला प्राणसूर्य आंत उदय पावतो, म्ह० छाया क्षीण झाली असता तेथेच जसा प्रकाश तत्काळ दिसतो त्याप्रमाणे अपान अस्त पावला असता हृदयकमलापासून प्राण उदय पावतो. ऊन सर्व बाजूनीं नाहीसि झाले असता त्याच्या मागोमाग छाया जशी येते, त्याप्रमाणे प्राण अस्त पावला असता तो जेथे अस्त पावतो त्याच बाह्य आकाशापासून अपान तत्क्षणीं उदय पावते. हे सद्बुद्धे ! प्राणाच्या जन्मभूमीत अपान नष्ट झाला आहे व अपानाच्या जन्मभूमीत प्राण नष्ट झाला आहे, असे तूं जाण. प्राण अस्त पावला असता व अपान उदयोन्मुख झाला असता बहिःकुंभकाचा चिरकाल आश्रय केल्याने योगी पुनः शोक करीत नाही. त्याचप्रमाणे अपान अस्त पावून प्राण किंचित् उदयोन्मुख झाला असता अन्तःकुंभकाचा चिरकाल आश्रय केल्याने योगी पुनः शोक करीत नाही. अर्थात् प्राण व अपान यांच्या उदयोन्मुखतेचाच निरोध करावा. बारा अंगुलप्रमाणाचे जे अपानाच्या उदयाचे बाह्यकाशातील स्थान त्याच्या पलीकडे म्ह० सोळा अंगुले दूर पसरणाऱ्या प्राण्याच्या रेचकाचा आश्रय करून निःशेष वायूचे रेचन केल्यामुळे स्वच्छ झालेल्या कुंभकाचा अभ्यास करणारा पुनः दुःखी होत नाही. अपान नासाच्छिद्रातून आंत प्रवेश करून जागला असता तो बाह्य रेचकाचा आधार व प्राण्याचे पूरण करण्यासाठी आंत प्रविष्ट

झालेला देहान्तर्गत पूरक आहे, अशी उपासना केल्यास योगी पुनः जन्म घेत नाही ज्या हृदयाकाशात—ब्रह्मांत प्राण व अपान हे दोन्ही विलय पावलेले असतात त्या शांत आत्मपदाचा आश्रय केल्याने पुरुष संतप्त होत नाही. अपान प्राणाचे भक्षण करण्यास तयार झाला असता बाहेर म्ह० प्राणाच्या लयाचे अधिष्ठान अशा चित्—मध्ये किंवा आंत—प्राण जेथून बाहेर पडतो त्या चित्—मध्ये सर्वांचा बाध करून देश, काल व वस्तु चिन्मात्रस्वभाव आहे असा विचार केल्याने मनुष्य पुनः शोक करीत नाही. त्याचप्रमाणे हृदयांत प्राण आपानाचे भक्षण करण्यास तयार झाला असता, आंत व बाहेर सर्वाधाररूपाने असलेल्या चित्—मध्ये देशादिकांचा बोध करून देश-कालाला तद्रूप पाहणारे मन पुनः उत्पन्न होत नाही. बाहेर व आंत अशा ज्या स्थानी प्राण आपानाकडून व अपान प्राणाकडून भक्षण केले जातात त्या स्थानाने प्राणापानांसह देश व कालही खाळे आहेत असे जाण, प्राणाचा अस्त झाला आहे व अपानाचा उदय झालेला नाही असा जो संधिक्षण त्यांतील ती अवस्था सर्व प्राण्यांच्या परिचयाची आहे. पण सामान्य प्राणी तिला जाणत नाहीत. योगी जाणतात. अनायासाने सिद्ध बाह्य कुंभकाला योगी ब्रह्मपदच समजतात. तसाच यत्नावाचून सहज सिद्ध असलेला जो अंतःस्थ कुंभक तो परमपद आहे, हेच ते आत्म्याचे रूप, हीच ती शुद्ध परमा चित् आहे. हेच ते सदा प्रकाशमान पद आहे. याला प्राप्त होऊन योगी शोक करीत नाही. पुण्याच्या आंत जसा वास त्याप्रमाणे प्राणाच्या आंत ते तत्त्व अवस्थित आहे. पण तो आत्मा प्राण नव्हे व अपानही नव्हे. तथापि त्याचा परिचय होण्यासाठी तो प्राणाच्या आंत आहे असे म्हटले आहे. सारांश आम्ही

त्या निरुपाधिक चिदात्म्याची उपासना करतो. जलाच्या आंत जसा आस्वाद (माधुर्य) त्याप्रमाणे अपानाच्या आंत अवस्थित असलेल्या चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. तो सजीव नव्हे व निर्जीवही नव्हे. प्राणक्षयाची अखेर आणि अपानाच्या शेवटचा अंत, अशा प्राणापानाच्यामध्ये असणाऱ्या चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. प्राणाच्या प्राणनादि व्यापाराचे निमित्त, जीवाचे श्रेष्ठ जीवननिमित्त व देहाचे श्रेष्ठ धारण अशा चिदात्म्याची उपासना करतो. मनाच्या मननाचे अबाधित, निमित्त, बुद्धीचे मुख्य ज्ञानसामर्थ्य, अहंकाराच्या अहंकृतीचे निमित्त अशा चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतो. ज्याच्यामध्ये हे सर्व आहे, ज्याच्यापासून हे सर्व झाले आहे, जे हे सर्व व जे सर्वतः आहे, जे सर्वमय व नित्य आहे, त्या चित्तत्वाची मी उपासना करतो. जी सर्व ज्योतींची पृण्यकारक ज्योति, जे सर्व पावनांचे पावन, जे खरोखर मन-द्धि इत्यादि विकारानी स्वभावापासून च्युत न होणारे, त्या चित्तसत्त्वाची आम्ही उपासना करतो. जेथे अपान अस्त पावला व प्राण उदय पावला नाही अशा संधिक्षणांत जे कल्पनारूप कलंकांनी रहित असलेले चित्तत्व त्याची आम्ही उपासना करतो. जेथे अपान उदय पावला नाही व प्राण अस्त पावला आहे अशा नासाग्राने उपलक्षित होणारा बारा अंगुल प्रमाण आकाश हाच आवर्त आहे त्या चित्तत्वाची आम्ही उपासना करतो. जेथे प्राण अस्त पावतो व जेथे अपान अस्त पावतो आणि जेथे दोन्ही उत्पन्न झालेले नाहीत त्या चित्त-

त्वाची आम्ही उपासना करतो. योगी ज्यांना प्राप्त होतात अशी जी दोन प्राण व अपान यांच्या उत्पत्तीची क्रमाने आंत व बाहेर असलेली स्थाने त्यांचे अधिष्ठान चित्तत्व आहे; त्याची आम्ही उपासना करतो. जे प्राण व अपान या रथावर आरूढ झाले आहे, जे परिच्छिन्न होऊन प्राणापानांच्या समुदायरूप म्हणून प्राण व अपान या शक्तिरूप होते आणि जे सर्व इंद्रियांच्या शक्तींचेही शक्तिरूप आहे, त्या चित्तत्वाची आम्ही उपासना करतो. जे हृदयांतील प्राणकुंभकरूपाने, बाहेर अपानकुंभकरूपाने व त्यांचा त्याग करणे एतद्रूप रेचकपूररूपाने विवर्त पावते त्या चित्तत्वाची उपासना आम्ही करतो. प्राण व अपान यांच्या गतीचे निमित्त, सत्तात्म व ज्ञानस्वरूप, रूपरहित असे जे प्राणोपासनेच्या फलरूपानेही प्राप्त होणारे चित्तत्व त्याची मी उपासना करतो. इंद्रियांनी विषयांजवळ जाण्याचे व विषयोपभोगाचे जे निमित्त आणि जे सर्व कारणांचेही कारण त्या चित्तत्वाची आम्ही उपासना करतो. सारांश, वस्तुतः जे सर्व कल्पना कलंकांनी रहित, पण अविद्यादृष्ट्या जे जीवोपाधिभूत प्राणादि सोळा कलांनी परिवेष्टित झाल्यासारखे दिसते, यथार्थ अनुभव हेच ज्याचे निरतिशय वैभव आहे व ज्याला सर्व देवांनी प्रणाम केला आहे, अशा त्या श्रेष्ठ पदाला मी शरण आहे. मी त्याची उपासना करतो.

१. प्राण व अपान यांच्या प्रवाहाचा संधि एकमेकांच्या विरुद्ध असलेल्या दोन प्रवाहांच्या संघर्षातच आवर्त-भोंवरे होतात, असे आपण जळ, वायु इत्यादिकांच्या प्रवाहांत पाहतो.

१. प्राण, श्रद्धा, आकाश, वायु, तेज, जळ, पृथिवी, इंद्रिये, मन, अन्न, वीर्य, तप, मंत्र, कर्म, लोक व नाम अशा प्राणादि सोळा कला प्रभोपनिषदांत सांगितल्या आहेत. याचे सविस्तर वर्णन बापटकृत प्रभोपनिषद्भाष्यार्थ पृ. १२१ वर पहा.

सर्ग २६

—:०:—

१. दीर्घ जीवनाचीं कारणें.

शुश्रूढः—मीं स्वतःच या वर सांगितलेल्या क्रमानें प्राणामध्ये चित्त स्थिर करून निर्मल आत्म्यामध्ये चित्ताची विश्रांति चांगल्या रीतीने संपादन केली. हे महामुने ! या दृष्टीचा आश्रय करून मी अगदीं स्थिर झालों आहे. मेकळूनही मी अचल आहे, एक निमेषभरही मी स्वस्थानापासून चळत नाही. आत्म्याच्या ठिकाणी प्राप्त झालेली ही उत्तम समाधि मी जात असतांना, उभा असतांना, जागतांना, निवृत्तांना, व स्वप्नातही, दळत नाही. जगाच्या चंचल नित्यानित्य इष्टानिष्ट लक्षण स्थितींमध्ये मी विशेषरहित आहे, मी अन्तर्मुख आहे. स्वच्छंदानें मी स्वरूपानें आत्म्यामध्ये राहतों. प्रवह या नांवाच्या ज्योतिश्चक्राधार वायूचाही निरोध होईल, महानद्यांच्या जलाचा प्रवाहही अडवून धरतां येईल, पण बा समाधानापासून दळविणारा एकही विरुद्ध विषय मला दिसत नाही. हे महातपस्विन् ! प्राणापानांच्या चित्तानां व परमात्म्याच्या दर्शनानें मी आतां, तें शोकरहित आद्य पद झालों आहे. हे ब्रह्मन् ! महाप्रलयापर्यंत मृतांचें उन्मज्जन व निमज्जन पहात बुद्धीला धैर्ययुक्त करून मी अद्यापि जिवंत राहिलों आहे. मीं केव्हांही भूतकालांतील गोष्टांचें स्मरण करीत नाही व भविष्यकालच्या गोष्टींचें चिंतन करीत बसत नाही. तर नित्य वर्तमानस्वभाव साक्षिदृष्टीचा मनानें आश्रय करून राहत आहे. बद्धेनें जशीं कायें प्राप्त होतील त्याप्रमाणें त्यांत त्यांच्या ऋणांच्या एषणेचा-इच्छेचा त्याग करून निरभिमानत्वामुळें सुषुप्तीसारख्या बुद्धीनें केवळ परिनिष्ठित होतो. इष्ट व अनिष्ट या भावनांनीं युक्त असलेली जी भावाभावमय चिंता

ती त्याज्य आहे, असा निश्चय करून मी चिरकाल सर्वशोकरहित होऊन राहतों. प्राण व अपान यांच्या संघर्षातील जें प्रकाशमय ब्रह्म त्याचें उत्तम प्रकारें अनुस्मरण करीत मी स्वतः आत्म्यामध्ये संतुष्ट होतो; व सर्व पीडारहित होऊन दीर्घकाल जिवंत आहे. हें मला आज प्राप्त झालें व ती सुंदर वस्तु मला लवकरच प्राप्त होईल, ही चिंता मला नाही; त्यामुळें मी दीर्घकाल सर्व दुःखशून्य होऊन स्थित आहे. हे साधो ! मीं केव्हांही व कोठेही थोडीसुद्धा आपली स्तुति करीत नाही व दुसऱ्यांची निंदा करीत नाही. त्यामुळें मी या शुभ दक्षेस प्राप्त झालों आहे. माझे मन शुभप्राप्ति झाली असतां संतुष्ट होत नाही व अशुभप्राप्ति झाल्यानें खिन्न होत नाही, तर तें नेहमीं सम असतें; त्यामुळें मी या शुभ जीवनास प्राप्त झालों आहे. सर्व द्वैताला मिथ्या समजणें, एतद्रूप परम-त्यागाचा आश्रय करून मी जीवितादि सर्वांचाच सर्वदा त्याग केला आहे, त्यामुळें मी या शुभ जीविताचा अनुभव घेत आहे. हे मुने ! माझे मन सर्व चापल्यरहित सर्व शोकरहित, स्वस्थ आत्मस्थ, समाहित व शांत झालें आहे, त्यामुळें मी निरुपद्रव होऊन जिवंत आहे. लांकुड, सुंदर स्त्री, पर्वत, गवत, अग्नि, बर्फ व आकाश या सर्वांना मी सर्वत्र सम पाहतों, त्यामुळें मी सुखानें राहिलों आहे. आज मला काय मिळालें व उद्यां काय मिळेल हा चिंताश्वर मला नाही, त्यामुळें मी अनामय राहिलों आहे. जरा-मरणादि दुःख प्राप्त झालीं असता मी भीत नाही व राज्यलाभादि सुखें प्राप्त झालीं तरी तुष्ट होत नाही, त्यामुळें सर्व-उपद्रवरहित होऊन मी स्थित आहे. हे ब्रह्मन् ! हा बंधु आहे, हा शत्रु आहे, हा माझा आहे व हा दुसऱ्याचा आहे, असें मी म्हणत नाही. त्यामुळें मी निरुपद्रव राहतों. अनेक वस्तुरूपां

रासगारे हें सर्व आदि-अंतरहित निरुपद्रव ब्रह्मच आहे, हा माझा आत्माही चित्त्व आहे, असे मी जाणतो, त्यामुळे मी निरुपद्रव राहत आहे. मी वस्तूंचा स्वीकार करतो, विहार करतो, उभा राहतो, खाली बसतो, उच्छ्वास सोडतो, निजतो. पण मी देह आहे, असे केव्हाही म्हणत नाही, त्यामुळे मी चिरंजीव आहे. हें सर्व संसारांतील कार्यजात आहे तें मिथ्या आहे असे मी जाणतो व सुषुप्तावस्थेत असल्याप्रमाणें निर्बिकार राहिलो आहे. त्यामुळे मी अनामय आहे. यथाकाल प्राप्त झालेल्या अर्थाला व अनार्थाला शरीरातील दोन हातांप्रमाणें मी समान समजतो, त्यामुळे नाश पावत नाही. मी स्थिर शक्तीने व खिग्न आणि मुग्ध सुदृष्टीने सर्वत्र सरळ आत्मतत्त्व पाहतो, त्यामुळे माझा नाश होत नाही. अहंकाररूपी मळ धुवून टाकलेल्याची माझी या नखशिखान्त शरीरावर ममता नाही, त्यामुळे मी दीर्घ जीविताचा अनुभव घेत आहे. मी जें करतो व जें भोगतो, त्याच्याविषयीचा अभिमान सोडून शरीरानें तें तें जरी करित असलों तरी माझे मन नैष्कर्म्याचा म्ह० अकर्तृ-अभोक्तृस्वभावाचा स्वीकार करते, त्यामुळे मी चिरकाल आनंदानें जिवंत आहे. हे मुने ! जेव्हां जेव्हा मी काहीं जाणतो तेव्हां तेव्हां माझी बुद्धि नम्रपणा सोडीत नाही; त्यामुळे मी सुखानें चिरकाल जगतो. मी दुसऱ्याचा पराभव करण्यास समर्थ असूनही तो करित नाही. मला पीडा दिली तरी मी दुःखी होत नाही. मी दरिद्री असलों तरी कशाचीही इच्छा करित नाही, त्यामुळे मी सुखानें राहतो. हें शरीर चेतन-प्राय आहे, असे जरी भासत असलें तरी मी त्यांतील केवळ चिदात्म्यासच पाहणारा आहे, त्याप्रमाणें चिदात्मा सर्व भूतांमध्ये समभावनेने

स्थित असल्यामुळ सर्वभूतस्थ आत्मा होऊन भूतसमूहाला मी आपल्या शरीराप्रमाणें पहाणारा आहे, त्यामुळे दीर्घकाल आनंदानें जिवंत राहतो. मी सर्वदा एकाग्रचित्त होत्याता आशापाशांनीं प्रेरित झालेल्या चित्तवृत्तीला हृदयात प्रवेशच करूं देत नाही, त्यामुळे मी चिरंजीव आहे. मी बाह्य दृष्टावषयामध्ये निजलेला असा होऊन जगाचें मिथ्यात्व पहातो, पण अंरांत जागा राहून आत्म्याचें सत्यत्व हातातील वेलफळाप्रमाणें प्रत्यक्ष पाहतो, त्यामुळे मी चिरंजीवित आहे. जीर्ण झालेल्या, फुटलेल्या, शिथिलावयव झालेल्या, कृश झालेल्या, क्षुब्ध होऊन हालचाल करणाऱ्या, चूर्ण झालेल्या व क्षय पावलेल्या सर्व वस्तूंनीं मी नव्या वस्तूंप्रमाणें पाहतो, त्यामुळे निरुपद्रव होऊन जिवंत राहतो मी आपत्तीत पर्वताप्रमाणें धीर असतो व संपत्तीच्या वेळीं जगन्मित्र होतो. वितादिकांची वृद्धि झाली किंवा त्यांचा क्षय झाला तरी माझीच वृद्धि झाली व मी क्षीण झालो असा मी अभिनिवेश धरित नाही. सुखी जीवाला पाहून मी सुखी होतो व दुःखी जीवाला पाहून दुःखी होतो, सर्वांचा मी प्रिय आहे, त्यामुळे निरुपद्रव दीर्घजीविताचा अनुभव घेतो. मी हें शरीर नाही, दुसरा कोणी माझा नाही, मी दुसऱ्या कोणाचा नाही, अशा भावानें माझे चित्त भावित झालें आहे. त्यामुळे मी निरुपद्रव आहे. मी जगत् आहे, मी आकाश आहे, मी देश व काल यांचे क्रम आहे, मीच क्रिया आहे, अशी माझी बुद्धि आहे; त्यामुळे मी दीर्घकाल जिवंत राहतो. घट चित् आहे, पट चित् आहे, आकाश चित् आहे, वन चित् आहे व गाडी चित् आहे, याप्रमाणें सर्व चित् आहे, असा माझा भाव आहे, त्यामुळे मी अनामय जिवंत राहतो. हे मुनिश्रेष्ठा ! याप्रमाणें हा मी त्रैलोक्यकमलांतील एकामुद्र अळी-

१. प्रारब्धामुळे भोगकालानुसार प्राप्त झालेल्या.

सारखा असणारा ' भुशुंड ' या नांवाचा चिरंजीव काक आहे, हे मी तुला सांगितलें. उत्पत्त्यादि भावविकारांनीं विचित्रस्वरूपाचें झालेलें, पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणारें व त्यामुळेच आकुल होऊन परिभ्रमण करणारें आणि सक्षिदृश्य बुद्ध्यादिकांवा विषय होणारें जे चंचल त्रिभुवन त्याला व्युत्थानदर्शेंत या ब्रह्माण्वांतील तरंगप्रमाणें पाहणारा व समाधिदर्शेंत विलीन करणारा असा मी चिरकाल स्थित आहे.

सर्ग २७

—:—:—

१. भुशुंडाची प्रशंसा, २. वसिष्ठाची पूजा.
३. आकाशमार्गाने स्वलोकप्राप्ति.

भुशुंडः—हे ज्ञानपारंगत ब्रह्मन् ! मी ज्या प्रकारें चिरंजीव झालों आहे व या शरीरेन्द्रियसमूहात परमार्थतः जें मी आहे त सर्व केवळ तुझी आज्ञा पाळावी म्हणून मी धाष्ट्याने सांगितले आहे.

श्रीवासिष्ठः—भगवन ! अहाहा, खरोखर तूं मोठा विचित्र व श्रवणेन्द्रियाचें भूषण असा हा आपला वृत्तान्त सांगितला, तो अत्यंत आश्चर्याचें कारण आहे. साक्षात् दुसऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणें असलेल्या तुझ्यासारख्या अत्यंत चिरंजीव महात्म्याचे ज्यांना दर्शन घडतें, ते धन्य हात. माझ्या दृष्टि आजपर्यंत ज्या रहिह्या त्याचें आज सार्थक्य झालें. बुद्धीला पावन करणारा आपला सर्व वृत्तान्त तूं मला जशाचा तसाच सांगितलास. मी सर्व दिशांमध्ये भ्रमण केलें, देव व विद्वान् यांच्या ज्ञान व ऐश्वर्य रूपां संपत्ति पाहिल्या, पण जगांत तुझ्यासारखा महात्मा मी कोठे पाहिला नाहीं. मोठ्या यत्नानें दीर्घकाल शोध केल्यास एकादा मोठा तत्त्वज्ञ जन कंसाम्बस सांपडलो, पण तुझ्यासारखा

मह्यात्मा या जगांत कोठेंच सुलभ नसतो. वेळूच्या बेटांतील कनिष्ठ एकाद्याचें केवळ जें मोर्ती होतें, त्याप्रमाणें या जगांत कोठें एकाचाल ठिकाणीं तुझ्यासारखा पुष्कळ दिसेल. पुष्कळ देही व विमुक्तात्म्य अशा तुला आज मी जवळ लोकांत केले, हे फार मोठें शुभकारण संपन्न केलें. यास्तव तुझें कल्याण असो; तूं आपल्या शुभ गुहेंत प्रवेश कर, कारण माझा माध्यान्ह कर्म करण्याचा समय झाला आहे, यास्तव मी आपल्या-सप्तर्षि लोकांतील घरीं जातो. हें ऐकून भुशुंडानें वर उठून आपल्या संकल्पित हातांनीं त्या झाडावरून सुवर्णपात्र घेतलें. ज्याची बुद्धि पूर्ण आहे अशा त्यानें तें पात्र कल्पवृक्षावरील सुवर्णवर्ण लतापुष्पकेसरांनीं व मौक्तिकयुक्त अर्घ्यानें भरलें आणि त्या आर्य-पाद्य-पुष्पांनीं त्या चिरंजीव भुशुंडानें माझी पायापासून मस्तकापर्यंत मक्तीनें शंकराप्रमाणें पूजा केली. ' हे पक्षिश्रेष्ठा ! माझ्या मागोमाग पांचवावयास येण्याचे श्रम तूं उन्मिष करूं न. के. स, ' असें बोलून मी आसनारून उठलों आणि त्या वृक्षावरून पद्याप्रमाणें उड्याळ केलें. मोही माझ्या मागोमाग आकाशांत एक योजनपर्यंत आला. तेव्हां आपल्या हातानें त्याचा हात धरून त्या भुशुंडपक्ष्याला मी बलात्कारानें परत फिरविलें. मी एका क्षणांतच आकाशात अदृश्य झालों असता तो पक्षिश्रेष्ठ आपल्या घराकड परतला. खरोखर संयोजनकर्ता मी सोडवत नाहीं. आम्ही दोघेही एकत्रकल्प दिसेनासे झालों. सागरांत जसा तरंग त्याप्रमाणें मी आकाशांत अदृश्य झालों असतां त्यानंतर भुशुंडाचें अखंड स्मरण करत मी सप्तर्षि-मंडलस प्राप्त झालों. व इतर मुनींचें दर्शन घेतलें. माझ्या भार्येनें म्ह० अरुंधतीनें माझी पूजा-सत्कार केला. पूर्वी कृतयुगाच्या आरंभीं दोनशें वर्षे होऊन गेलीं असतां मेरूच्या शिख-

रावरील वृक्षावर माझी भुशुंडांशी भेट झाली. हे राम ! आज तें कृतयुग संपून जाऊन आतां त्रेता चावू आहे. या त्रेतायुगाच्या मध्ये शत्रु-मर्दना ! तूं झाला आहेस. पुनः पि आतां आठ वर्षांपूर्वी त्याच मेरुपर्वतावर भुशुंड तसाच (जरारहित) तरूण मला भेटला होता. असा हा जो मी भुशुंडाचा विचित्र व अयंत श्रेष्ठ कृतान्त तुला सांगितला आहे तो ऐकून व त्याचा मनांत विचार करून जें तुला युक्त दिसल तें वर.

श्रीवाल्मीकीः—याप्रमाणें जो कोणी शुद्धमति पुरुष या उत्तममतिमान् भुशुंडाची संकथा ऐकून तिचा चांगला विचार करील, तो जन्मादिकांनी व्यापलेले व त्यामुळेच व्यकुळ झालेले जीव या प्रसिद्ध मिथ्या माया नदीला स्वतःच्या प्रयत्नानें याच शरीरांत तरून जाईल.

सर्ग २८

—:—:—

१. आख्यायिकेशी प्रकरणाचा संबंध. २. हे-हांच्या अनितीच वर्णन. ३. देहादिकांचे भ्रान्ति-मात्रत्व.

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पापा रामा ! अशा-प्रकारें मी हा भुशुंडाचा वृत्तान्त तुला सांगितला. या उपासनेनें भुशुंड अविवेकजन्य संकटापासून तरला. महापराक्रमी रामा ! प्राणायामाच्या या दृष्टीचा अभ्यासपूर्वक आश्रय करून भुशुंडाप्रमाणें तूही या महासागराज्वे उल्लंघन कर. व्याप्रमाणें सतत अभ्यास केल्यामुळे मांस झालेल्या ज्ञानानें व योगानें भुशुंड प्राप्य अविवेक प्राप्त झाला त्याप्रमाणें तूं त्या अभ्यासप्राप्त हो. प्राण व अपान यांची वर सांख्यिक प्रमाणें उपासना करणारे व आपल्या बुद्धीसमोरील अज्ञानाक तू होऊ. वेगळे सर्व

भुशुंडाप्रमाणें परतत्त्वामध्ये अवस्थितीस प्राप्त होतात. या विचित्र विज्ञानदृष्टि तू ऐकल्या आहेस. आतां बुद्धीचा आश्रय करून तुला योगाभ्यासपूर्वक किंवा उपासनापूर्वक, जशी स्वात्मप्रतिष्ठा संपादन करावयाची इच्छा असल तशी कर.

श्रीरामः—भगवन् ! भूमीवर अवतीर्ण झालेल्या सूर्याप्रमाणें असलेल्या तुम्ही आपल्या ज्ञानरूप किरणांनी आनात्मा देहच मी आहे, अशी भ्रामक समजूत व त्यामुळे होणारी दुष्कर्म ही दोन्ही ज्याच्यामुळे होतात त्या हृदयस्थ तमाला—अज्ञानाला अगदीं नाहीसं केले आहे. दुसरे तुम्हीच असे हे आम्ही चांगले ज्ञानी झालां आहां, त्यामुळे अत्यंत हृष्ट झालां आहां. आम्ही आत्मस्वरूप अधिष्ठानात प्रविष्ट झालां आहां, ज्ञेय ब्रह्माला आणून आम्ही विज्ञानवान् होऊने राहिलां आहो. अहाहा ! भुशुंडाचें चरित्र किती आश्चर्यकारक आहे ? भगवन् ! आपण उत्तम अर्थाचा म्ह० आत्म-तत्त्वाचा बोध करविणारे तें चरित्र मला सांगितलेंत. ब्रह्मन् ! आपण सांगितलेल्या त्या भुशुंडचरित्रांत जें मांस, चर्म व अस्थि यांनी निर्मिलेले शरीररूपी गृह सांगितलेंत ते कोणी बरे रचले आहे ? तें कोणापासून उत्पन्न झालें आहे ? तें कोणामुळे अवस्थित झालें आहे ? व म्यांत राहतो कोण—त्याचा स्वामी कोण आहे ?

श्रीवसिष्ठः—राघवा ! परमार्थाचा बोध होण्यासाठी व दोषाचें निराकरण होण्यासाठी मी जें तत्त्वतः सांगणार आहे तें हें आतां ऐक. हाडे हेंच ज्याचे आधारस्तंभ आहेत, ज्याला नळ द्वारे आहेत, रक्त व मांस यांनी जें लिपलेले आहे, असें हें शरीररूपी गृह हे राघवा ! कोणीही रचलेले नाही. आकाशात दोन चंद्र आहेत असा समिष्टबाला जसा

भ्रम होतो त्याप्रमाणे हें केवळ आभासमात्र आहे. त्याला निर्माण करणारा कोणी नसतानाच तें हे असें भासत आहे. तें सत् व असत् अशा रूपानें व्यवस्थित आहे. जोंवर आपल्याला दोन चंद्र दिसत असतात तोंवरच तें दोन वाटतात. वस्तुतः चंद्र एकच आहे, तसाच देहही जोंवर प्रतीत होत असतो. तोंवर त्याच्या स्थिति वाटते. वास्तविक तो असत्च झालो, तथापि अभावित सत् हें त्याचें अधिष्ठान असल्यामुळे त्याला सत् म्हणतात त्यामुळे तो सदृष व असदृष आहे. स्वप्नात दिसणार पदार्थ स्वप्नदशेत सत् असतात व इतर अवस्थामध्ये असत् होतात. जेव्हा पाण्यावर बुडनुडा दिसतो तेव्हा तो खरा असतो, पण पुढे तो पाण्यात लीन झाला म्हणजे असत् होतो. त्याच न्यायानें जेव्हा देह प्रतीत होतो तेव्हा तो 'सत्' पण त्याची प्रतीति येईमाशी झाली व शुद्ध आत्म्याचें दर्शन झालें कीं असत् होता. जोंवर आपल्याला मृगजळाचा प्रतिभास होत असतो तोंवर तें मृगजळ सत् असते, पण मग भूमीचें ज्ञान झालें म्हणजे तें असत् होतें. त्याच न्यायानें प्रतिभासाच्या

१ जलातील चंद्राच्या प्रतिबिंबाचा कोणी कर्ता नसतो. आकाशात तिमिररोगामुळे दिसणाऱ्या दोन चंद्राचाही कर्ता कोणी असत नाही. कर्त्यावाचूनच पाण्यात चंद्रप्रतिबिंब व आकाशात दोन चंद्र दिसतात. श्रुतीत ईश्वर निर्माण करणारा आहे, असे सांगितलें आहे, पण तें ईश्वरकर्तृत्वही मुख्य नव्हे, गौण आहे. कारण पुरुषाच्या श्रमोच्छ्वासाप्रमाणें त्याच्यापासून हे सर्व होते, असा श्रुतीतच दृष्टान्त दिला आहे. जिविही शरीराचा निर्माता नाही. कारण ते त्याच्या बुद्धिपूर्वक होत नाही व जीवच जर शरीराचा स्वतंत्र कर्ता असता तर त्याने आपल्यासाठी देवादि इष्ट शरीरच उत्पन्न केलें असतें. अनिष्ट शरीर कधीच उत्पन्न केलें नसतें.

वेळीं देह सत्य व जेव्हा अधिष्ठान चिदात्म्याचा साक्षात्कार होतो तेव्हा असत् आहे सांप्रतकाळीं हें सर्व आभासमात्रच भासत आहे. मी हा अमुक नांवाचा आहे. असा पूर्वी धरलेला जो देहाहंकार त्याचे संस्कार दृढ झालेले असल्यामुळे मी देह आहे असा भ्रम पुनः पुनः होतो व त्यामुळे तो नित्य आहे, असें भाग्यतें. याम्मव रागा ! मांस, अस्थि इत्यादिमय देहच मी आहे हा भ्रम सांड. कारण संकल्पामुळे निर्माण झालेले हजारों देह आहेत. तूं एका देहानें मांज्या सुखानें शय्येवर जेव्हां निजलेला असतोस तेव्हांच ज्या स्वप्नातल्या देहानें तूं दशदिशा फिरत असतोस तो तुझा देह कांठें असतो ? जागृतावस्थेतील मनोराज्यांत तूं ज्या देहानें स्वमार्गातील अमरावत्यादि नगरांत किंवा मेळूवर संचार करतोस तो तुझा देह कांठें असतो ? स्वप्नांतही दुसरें स्पष्ट पडून त्यांत तूं ज्या देहानें पृथ्वीवरील निरनिराळ्या प्रदेशांत फिरतोस तो तुझा देह कांठें असतो ? एका मनोराज्यातील दुसऱ्या मनोराज्यांत तूं ज्या देहानें मांज्या वैभवभूमीत संचार करतोस तो तुझा देह कांठें असतो ? कल्पना सुटतांच कल्पित देहही सुटतो. अशा मनोराज्यातील ज्या गत देहांनीं तूं विचित्र जगक्रिया करतोस, ते तुझ देह कांठें आहेत ? तूं संकल्पजन्य प्रिय व सुंदर स्त्रीशीं ज्या शरीरानें समागम करून सुखां होतोस तो तुझा देह कांठें आहे ? हे रामा ! वर सांगितलेले हे देह जसे संकल्पापासूनच सदसंमय उत्पन्न होतात तसाच व त्याचप्रमाणें आचार करणारा हा जागृतीतील देहही संकल्पापासून झालेला व मिथ्या आहे. हें धन, हा देह, हा देश, असा जा हा विभ्रम तो सर्व चित्ताच्या बळामुळे होणाऱ्या संकल्पाचा विलास आहे. रघुनेदना ! या संसाराला तूं दीर्घ स्वप्न जाण, किंवा दीर्घ

चित्तभ्रम समज अथवा हे दीर्घ मनोराज्य आहे अशी भावना कर. सूर्योदय झाला असतां सर्व जसे स्पष्ट दिसते त्याप्रमाणे परमात्म्याच्या स्वाभाविक इच्छेने जेव्हां तू आत्मज्ञानास चांगल्या प्रकारे प्राप्त होशील तेव्हां तू हे उत्तम प्रकारे पाहशील. स्वप्नांतील संकल्पसमूहाने जशी विचित्रच जगस्थिति होते त्याप्रमाणे ही संकल्परचनाही कांहीं अनिर्वाच्य आहे. जशी मी पूर्वी उत्पत्तिप्रकरणांत ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति सांगितली, तशीच मनाची उत्पत्ति आपोआप केवळ कल्पनेने होते. मन विचित्र रचनेने युक्त आहे, ते विभ्रमांनी युक्त आहे, ते केवळ संकल्पकलामात्र आहे, तसेच हे जगाचे अवभासन आहे. ज्याप्रमाणे मनाचा कल्पित आभासच ब्रह्मदेवत्वास प्राप्त झालेला आहे त्याचप्रमाणे पूर्वदेह सोडण्याचे वेळीं कल्पिलेला उत्तर देह उपस्थित होतो. पूर्वसंस्कारांच्या प्रवाहाने ज्याचा दीर्घकाल अभ्यास केलेला असतो त्याविषयीचीच वासना दृढ होते; आणि त्या दृढ वासनेने तसाच देह दिसतो. जशा आकृतीची भावना केलेली असते तशाच आकृतीचा उदय होतो. रामा ! दीर्घ प्रयत्नाने मनाला अन्तर्मुख करून हा देहादिकाविषयीचा संकल्प चित्तच आहे, अशी भावना दृढ करावी. रामा ! आपण जर विपरीत भावना केली तर तिचा परिणामही विपरीत होतो. हा देहच मी व हा संसार माझा आहे. अशी भावना केली असता तसाच अनुभव येतो. रामा ! दृढ भावनेने जो सत्य आहे, अशी वासना केली जाते तो सत्यच भासतो. ज्याची भावना तीव्र वेगाने केली जाते तेच अनुभवला येते. रामा ! सर्व दिवसभर अत्यंत सुंदर कातेचा ध्यास केला असतां तीच जशी स्वप्नांत दिसते त्याप्रमाणे भावनेने ज्याचा पुष्कळ अभ्यास केला आहे असा हा संसारही अवलोकन केला जातो. एक क्षणही

स्वप्नांत जसा संपूर्ण दिवस भासतो त्याप्रमाणे हे क्षणिक जगतही स्थिर दिसते. सूर्यकिरणांनी तापलेल्या बाळबटांत (आकाशांत) ही व्याप्रमाणे मृगजळाची नदी दिसते त्याप्रमाणे ही पृथिवी वस्तुतः विद्यमान नसनाही संकल्पामुळे विद्यमान असल्यासारखी दिसते. दृष्टीच्या वैरूप्यामुळे आकाशांत मोरांच्या पिसांचा शुबका दिसतो, त्याप्रमाणेच ही जगद्रूपी लक्ष्मी भ्रामुळे भासते. पण दृष्टि निर्दोष झाली असता आकाशांत दिसलेला मोरांचा पिसारा जसा दिसत नाही, त्याप्रमाणे यथार्थ ज्ञान झाल्यावर ही जगपसारा भासत नाही. आपणच आपल्या संकल्पाने कल्पिलेल्या व्याघ्र-सिंह-दिकांस जसा एकादा भितरा मनुष्यही भीत नाही, त्याप्रमाणे संकल्पामुळे उत्पन्न झालेल्या संसारास ज्ञानी भीत नाही. स्वतः आत्माच या बहिर्मुख दर्शेत हा असा भासत आहे, त्यामुळे या संसारमार्गातील स्थितींत, कोण कोणाला भिडेल ? व ते भय तरी कोठचे ? जो भितो त्याचेच विवेचन करावे. विवेचनाने तो निरुपाधिक झाला असता त्या अद्वय शुद्ध आत्म्यामध्ये हा जगाचा भयादिरूप मोह दिसत नाही. आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप जाणल्याने आत्मा शुद्ध म्ह० निरुपाधिक होतो; आणि त्यानंतर चांगली परीक्षा करून हे सोने आहे, असे ठरल्यावर पुनः ते तांबे आहे अशा भ्रमाला जसे पात्र होत नाही त्याप्रमाणे शुद्ध आत्मा पुनः अहंकारादि मळाचा स्वीकार करित नाही हे त्रिभुवन आभासमात्र आहे, त्याला सतही म्हणतां यात नाही व असतही म्हणतां येत नाही; यास्तव जगाच्या कल्पनेचा त्याग करणे हेच यथार्थ ज्ञान होय, असे ज्ञानी म्हणतात. मरण, जिवित, स्वर्ग, ज्ञान, अज्ञान इत्यादि कांहीही चित्तकाशाइन निराळे नाही, अशी जी एकरा-चिन्मात्रपरिच्छेद तेच यथार्थ दर्शन

होय. 'संप्रगा, मीपणा, इत्यादि सर्व संसार व
या सर्व दुःखदिशा माझ्याहून पृथक् नाहीत,
तर हे सर्व स्वप्नकाश असल्याप्रमाणे आहे,
ज्याने 'जगज्ज' हे कथ्य व दर्शन आहे, असं
ज्यांनी समजनाम. 'सत्' ब्रह्म व असत् 'म.य.
बा'दे.वांच्या मिश्रणांत झालेल्या या जगांत
जसं भ्रम आहे तसं व अवलेकन केल्याने
मा उक्थ पत्रत नाही व भ्रम पाषण नाही.
यथाथ जगमें मन सर्व पदार्थांच्या अस्तित्वाचा
म्हणजे बाधाचा व सत्त्वाचा म्हणजे अधि-
ष्ठान सन्मात्राचा निर्णय करून निष्क्रम बनते
व त्यामुळे शांत होते. यथार्थ ज्ञानाने मन
फोणाची निंदा करित नाही व स्तुति करित
नाहीं. तें द्रष्टा होत नाही व शोक करित
नाहीं. तर तायत्रवरहित सत्त्वत्वास प्राप्त होते.
आप्या सर्व संवर्षी जनांना अवश्य मरावयाचे
आहे. तेव्हां अनुविद्येने ज्ञाना असतां वृथा
संतप्त कशाला होतोस ? मला अवश्य मेलें
बाहिजे हा निश्चय आहे. तेव्हां स्वतःचें भरण
प्राप्त झालें असतां तूं वृथा कशाला संतप्त
होतोस ? उत्पन्न झालेल्या बुरवाला उत्तम
वैभव वगैरे प्राप्त होणें अवश्य आहे. त्यांत
हर्षाला अवकाश कोठे आहे ? या संसारांत स्वव-
हार करणाऱ्या दारिद्र्यादि प्रत्येक अनुभवावर
अप्रीति येणें अवश्य आहे. तर शोक का अव-
काश कोठेचा ? सागतंतील बुडवुन्याप्रमाणें हें
जगज्जाल वळतें, लुब्ध पक्षी व स्फुरण पक्षतें.
या विषयी तुझ काय कलक्याचें आहे ? जें
सत्-प्रवाहित आहे तें केव्हांही जालें तरी
सत्त्व असणार व जें असत् तें असत्-च !
तेव्हा केवळ मायेच्या विकारांचें वैचित्र्य हेंच
आचं स्वरूप आहे अशा या प्रपंचांत दुसरे
आहे कीं ज्याच्यासाठी हा शोक केला जातो ?
मी अहंकारात्मा वर्तमान लमयीं नाही. भूतकाळीं
नव्हतो व भविष्यकाळींही नसेन. हा देह

काम-कर्म-वाससा-अविद्या इत्यादि निविघ्न
दोषांपासून उत्पन्न झालेला आहे. तेव्हां आतां
दुसऱ्या कशाविषयी शोक करवयाचा ? अरे
बळ ! मी चित्प्रकाशात्मा व्हाहून अनिरुद्धा
आहें तर ते सवपद्वय-व-माझे कोण कीं, ज्या-
च्याकरितां शोक केला जातो ? यामागणें
यथार्थज्ञानरूप मुनीचें जें अंतःकरण निश्चययुक्त
असत, तें अस्त पडत नाही, हृदय प्राप्त नाही.
व शांत झालें असल्यामुळे संतुष्टी होत नाही
आपलें घरटें बमविषयसाठीं नवतल्या मुळाज-
पळवा कठेण मला टाकून भृश स्वेच तें
जमा तिसिरपक्षी जेतो त्याप्रमाणें सर्वेत्तमदीं
विघ्न झालेल जगज्जता सर्व जगज्जताचा वध
झाल्यवर अवशिष्ट राहिलेल्या भ्रमत्वाचाच
स्वीकार करतो. यस्तव त्या असत्य जगज्जतावर
थोडीशीही अस्वा ठेवूं नये. दोरीनें पंढा झेल
जसा बांधला जातो त्याप्रमाणें आत्मने प्रणी
बद्ध होतो. यास्तव हे निष्प्राणा ! तूं स्वप्नस्वा
बुद्धीनें या श्रेष्ठ जगज्जताचा पूर्वोक्त सुखीनें पूर्ण
निर्णय करून आस्थारहित बुद्धीनें विहार करावस
आस्था सोडून सुद्धा तूं बघेष्ट असत्करण करूं
नयेस. तर अकर्तव्याची उक्ता करून, आस्था
व आनास्था यांचा सहज-प्रभवांचून जगज्ज
करून, आपलें विहित कर्तव्यच करीस. अहंका
हें सर्व आभासमात्र व दृष्टते तो, सूर्यस्त झाला
असतां सर्व भुक्ता जसे शांत होतें आभासाणें,
मनांत शीतलतेस प्राप्त होतो. हे निष्प्राणा ! हा
सर्व पदार्थसमूहांती विशेष आकाशाचा त्यागा
करून तूं हा सर्व आभासमात्र त्याग्य सत्तेनें पहा,
म्हणजे तुला सर्वांगुगत सन्मात्राचा साक्षात्कार
होईल. पण हे रामा ! तो आभासमात्र विसरण्या
विशेष आकाराच्या कल्पनेनें कलंकित झालेला
असतो, म्हणून त्याचही त्याग करून तूं निरा-
मास हो. हे उत्तमा ! तूं निद्राकाशमय, निश्च
सर्वजगमी-पूर्ण व सर्ववर्षित आहे. असत्प्रपंच

आभासाचा परित्याग केल्यावर तूं नित्य निर्मल
होईशील. मी नाही व हे माझे भोग सत्य नाहीत,
असें चिंतन केलें असतां हें वृथा अवडंबर
अनर्थ करण्या इतकें प्रतीत होत नाही. चित्तच्या
ठिकाणीं या सर्वांचा बाध होतो किंवा सर्व
चिदात्मरूढच आहे, हें दोन प्रकारचें चिंतन
सत्य व अत्यंत सिद्धि देणारे आहे. रामा ! बरील
दोन प्रकारच्या चित्तनांतील जें एक चिंतन तुला
रम्य वाटत असेल त्याचा आश्रय कर; किंवा
बरील दोन्ही चित्तनांचा आश्रय करावा, असें
जर तुला वाटत असेल तर तसेही केलेंस तरी
चालेल. निष्पापा रामा ! त्या दोन्ही दर्शनांनी
व्यवहार करून तू रागद्वेषांचा परिहार कर. जें
काही फळ या लोकांत, भुवलोकांत किंवा सुव-
लोकांत सांगितलेलें आहे तें सर्व, रामा ! राग-
द्वेषांचा सर्वथा क्षय केला असतां प्राप्त होत.
रामा ! राग-द्वेषांमिं दूषित झालेल्या बुद्धीनें
मूढांचें जें जें आचरण हातें तें तें सर्व तत्काल
विपरीत फळ देतें. दाव्यानें जवळून गेलेल्या
वनभूमिमध्ये हरिणें जशी रहात नाहींत त्याप्र-
माणें रागद्वेषाच्या ऊर्मींनीं व्यापलेल्या चित्त-
वृत्तिंत चांगलें गुण रहात नाहींत. हे रामा !
राग व द्वेष हे दोन सर्ष ज्या कल्पवृक्षाच्या
मनोरूपी बिळांत लीन झालेले नाहींत त्याला
कांणतें दुःखफळ मिळत नाहीं ? ज बुद्धिमान्
शस्त्रांचें परिशीलन करणारे व विद्वान्ही असून
चांगल्या प्रकारें नियत न झालेले व त्यामुळेच
रागद्वेषमय असतात ते जन अरण्यांतील जंबू
कच होत; त्यांना धिक्कार असो. माझ्या धनाचा
उपभोग दुसऱ्यानें घेतला, मला दुसऱ्याकडून
घेण्यास अवश्य असलेलें धन मी चुकीनें सोडलें,
अशा प्रकारें मिळालेल्या किंवा नष्ट झालेल्या
वगैरे धनाविषयीं अभिनिवेश ठेवून तें पुनः
मिळविण्यासाठीं प्रतिपक्षाला मारणें, बांधून
ठेवणें इत्यादि व्यवहार करण्याची इच्छा करणें

एतद्रूप रागद्वेषांचं क्रम वस्तुतः तुच्छ आहंत.
कारण धन, बांधव, मित्र, पुत्र, पुनः येतात व
जातात, अशा वस्तूंमध्ये विवेकी पुरुष अनुरक्त
किंवा विरक्त कसा होणार ? संसाररचना ही
परमेश्वराची माया आहे. प्रिय विषयाच्या
कल्पनेनें व अप्रिय विषयाच्या त्यागानें संसा-
राचा विस्तार होत असतो; त्यांत अत्यंत
आसक्त होणाऱ्या पुरुषाला ती संसाररचना
सर्वथा अधोगतीला पाचविते. राघवा ! धन,
जन व शरीर वस्तुतः सत्य नाही, तें मिथ्या
आहे, असा निश्चय केला असतां मिथ्याच
दिसतें. कारण हें सर्व उत्पत्तीच्या पूर्वी व
नाशानंतर असतू असतें. व मध्येंही अस्थिर
म्हः उत्तरोत्तर भावविकारांनीं ग्रासलेलें व सोप-
द्रव असतें. तेव्हां विचारी पुरुष यातील
कशात लंपट होणार ? दुसऱ्यानें कलितल्या
आकाशवक्षामध्ये तिररा आसक्त कसा होईल ?
आकाशांत एकानें छांची करपना करावी
व दुसऱ्यानें तिचा उपभोग घ्यावा, तशीत-
लाच हा प्रकार आहे. रामा ! संसारची
रचना ही अशी आहे, तिच्यामुळे तूं भ्रान्त होऊं
नकोस. हा सर्व भूताचा मोठा समुद्र, व तेव्हां
करण्याच्या आवेशनें अतिशय चंचल व
त्यामुळे कार्यबुल झालेला आहे. पण विद्वान्
लेक याला आकाशांत भासणाऱ्या गर्दभा-
राच्या मिथ्या विलासाप्रमाणें मानतात. स्वर्गा-
तील संकल्पनगाराप्रमाणें हें सर्व स्वर्गेंच उद्भवलें
आहे आणि कल्पनेचा सर्वत्र संभव असल्या-
मुळे व अधिष्ठान चैतन्याच्याही सर्वत्र सद्भाव
असल्यामुळे तें मिथ्या जगत् स्वप्नादिभावस
प्राप्त झालेल्या सुषुप्ताप्रमाणें सर्वत्र उत्तम प्रकारें
स्थित आहे. तू या संसार-दीर्घ-स्वप्नांतील नगर-
वृक्षास सर्वत्र पहात आहेस. अज्ञानरूपी निर्द्वैत
स्फुरण पावण्याचा बाचा स्वभावच आहे व ती
स्वभावापासून केव्हाही च्युत न होणारा आहे

तू हा येथे संसारस्वप्नाने अतिशय भ्रान्त होऊन स्थित आहेत, यास्तव ज्याला मीं ठे निधान सापडले आहे असा उत्तम पुरुष अलक्ष्मि. म्ह० दारिद्र्याचा जसा त्याग करतो, त्याप्रमाणे या निबिड अज्ञानमय दर्पनिद्रेचा तू त्याग कर. रामा ! जागा हो, प्रातःकाळीं सूर्याला उदय पावलेलाच जसे कमल पाहतें त्याप्रमाणे तू निर्विकल्प चित्प्रकाशरूप आपल्या आत्म्याला सदा उदित असलेला पहा. जागा हो, जागा हो रामा ! मी हा तुला पुनः पुनः जागा करीत आहे. हे मह.ब.हा ! हा अनामय आत्मसूर्याला पहा. रामा ! मेघाच्या स्थानी असलेल्या मीं तुजवर या शीतल सुशब्दाने शोभणाऱ्या ज्ञानजलाने अभितः वृष्टि केली आहे. याच्या योगानेच मीं तुला बाध केला आहे. राघवा ! सर्वोत्तम बोवास प्राप्त हो. तू आज श्रेष्ठ ज्ञानी होऊन सत्य आत्मतत्त्वाला पहा. या मिथ्या जगद्गमाला सोड. तुला जन्म नाही, तुला दुःख नाही, तुला दोष नाहीत व तुला भ्रमही नाही, तू सर्व संकल्प सोडून स्वरूपांत उत्तम प्रकारें स्थित हो. हे मह.त्मन् ! तुझे सर्व विकल्पदोषसमूह सर्वथा गळून गेले आहेत. तुझी दृष्टि या जागरावस्थेतही सर्व वासना-बीजयुक्त सुषुप्तीप्रमाणे विक्षेपरहित झाली आहे. अशा प्रकारचा तू हें नित्य अपरोक्ष अतिविरत ब्रह्मच आहेस यास्तव अत्यंत शुद्धीसाठीं तू त्याच अत्यंत रामस्वरूप आत्म्यामध्यं शात चित्ताने रहा.

सर्ग २९

—:—:—

१. बांधामुळे रामाची विश्रांति. २. पुनः उक्त अर्थाचाच विस्तार. ३. पूर्वी कैलासावर शिवानेही बीजशाला असाच उपदेश केला.

श्रीबाल्मीकिः—राघवा ! स्वस्थ व समचित्त होऊन जसे ऐकत असतां, तो स्वात्मस्वरूपांत

सैर विश्रांति पावला असतां, परमानन्दास प्राप्त झाला असतां, त्या समेत बसलेले सर्व श्रोतही उपशमाने अत्यंत शोभू लागले असतां, राघवाला प्राप्त झालेली आत्ममिश्रांति काहींविळ तशीच स्थिर व्हावी म्हणून मेघापासून शेतावर कोसळणारा पाऊस जसा काहीं वेळ थांबतो त्याप्रमाणे मुनीने वचनमृत्न थांबविले. नंतर अर्धा मुहूर्त तशाच अवस्थेत लोटल्यावर वक्त्यानील श्रेष्ठ वसिष्ठ ने राघवाला पुनः देहमानावर आणले, व पुनः तोच अर्थ दृढकरण्यासाठीं तो वसिष्ठ सांगू लागला.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! तू चांगला प्रबुद्ध झाला आहेस निजअभ्यास जाऊस पांचला आहेस, तरी असाच या परमार्थ आत्मतत्त्वाचा अवलंब करून रहा, या संसारांत स्थित होऊन कोस. या संसारचक्राची संकल्प ही नाभि आहे, तिला आडवून धरले कीं, हे रघुनंदना. हे संचारचक्रही अ पली नित्यगति सोडून स्थित होतां; आणि संसाराच्या मनोरूप नाभीला राग-द्वेषांनीं क्षुब्ध केलें असता या संसारचक्राला मोठ्या यत्नाने जरी आडवून धरल तरी तें वेगाने फिरू लागतें. यास्तव अभ्यास व बैराग्य यांना दृढ करणे त्या श्रेष्ठ यत्न बल व प्रज्ञा इतक्याचा आश्रय करून युक्तीने संसारचक्राची नाभि असे जें चित्त त्याचाच निरोध करावा. प्रज्ञा व सौजन्य यांसहवर्तमान शास्त्रयुक्त जें पौरुष त्यानेही जें प्राप्त होत नाही, तें काहींच या सृष्टींत प्राप्त होणें शक्य नाही. मूढाच्या बोधासाठीं कल्पिलेली दैविकपरता सोडून स-तःच्या प्रयत्नाचा जागर प्रथम चित्ताचा निरोध करावा. ब्रह्मदेवापासून प्रवृत्त झालेल्या अज्ञानरूपी अमाने हें वस्तुतः असत असलेलें जगत्च 'सत्' आहे, असे भासतें. हे जगद्गुपी दृश्य आकार अज्ञानामुळे होणारे अमात्रेच नुस्ते विस्तार आहेत. सब विकल्प उत्पन्न

करणान्या संकल्पापासून झालेले हे देह येथे भ्रमण करीत आहेत; त्यामुळे केवळ या देहाच्या नुरात्या नाशानेच इष्टसिद्धी होत नाही, कारण पुनः देहपरंपरा उत्पन्न करणारा संकल्प राहतोच. यास्तव हे रामा ! देहाला होणाऱ्या सुखसुःखांचा शाहण्याने विचार करू नये. ज्यांचे मुख दुःखाने म्लान झाले आहे व अश्रु आणि घाम यांनी आर्द्र झाले आहे, अशा मनुष्याचा देह प्रसन्नमुख व क्लेशरहित चित्रांतील नरदेहाहूनही अधिक तुच्छ आहे. चित्रांतील पुरुषाला जितकी स्थिरता असते तितकी आधिव्याधींनी अत्यंत म्लान झालेल्या व स्वतःच क्षिरपून नाश पावणाऱ्या स्वऱ्या देहालाही नसते. चित्रस्थ देहाला कोणी जर मुद्दाम पुसून नाहीसे केले तरच तो नाश पावतो, परवीं तो नाश पावत नाही. पण हा अवश्य नाश पावणारा मांसाचा देह स्वतःच आपोआप नाश पावतो. मानवाच्या चित्रांला जर चांगल्या प्रकारे जपले तर ते फार दिवस अतिशय शोभा देते, पण ह्या देहाचे जरी चांगले पालन केले तरी तो नाश पावतोच, वृद्धि पावत नाही. त्यामुळे चित्रदेह श्रेष्ठ ठरतो, हा संकल्पापासून झालेला देह तसा नाही; कारण जे गुण चित्रदेहात आहेत ते या संकल्पदेहात नाहीत. जड चित्रदेहाहूनही हा जो प्रसिद्ध मांसदेह तो अधिक तुच्छ आहे; तेव्हां त्या मांसमय देहावर तुझी इतकी आस्था ती कशाला? हे निष्पापा ! हा दीर्घ संकल्पदेह आहे, त्यावर आस्था ठेवणे योग्य नव्हे. स्वप्नांतील संकल्पदेहाहून अतिशय तुच्छ हा आहे. कारण, अल्पसंकल्पापासून झालेला स्वप्नांतील देह फार वेळ, सुखी किंवा दुःखी होत नाही, पण दीर्घसंकल्पापासून झालेला हा जागृतीतील देह दीर्घ काल दुःखाने दुःखी होतो. देहसंकल्पमय आहे, तो स्वतः नाही किंवा आमचाही नाही, मग त्याच्यासाठी हा मूढ व्यर्थ क्लेश का

भागतो? चित्रांतील पुरुषाला क्षत झाले किंवा त्याचा नाश झाला असता त्या चित्राच्या मालकाला काही वाटत नाही, त्याप्रमाणे स्वप्नांतील संकल्पदेह क्षत किंवा क्षीण झाला असता आत्म्याला काही क्षति वाटत नाही. ज्याप्रमाणे मनोराज्यातील देहाला क्षत झालेले किंवा तो क्षीण झाला तरी मनोरथ करणाऱ्या पुरुषाला काही होत नाही. ज्याप्रमाणे तिमिरदृष्ट ला भासलेला दुसरा चंद्र क्षत किंवा क्षीण झाला असता स्वऱ्या चंद्राला काही होत नाही, जसा स्वप्नांतील समारंभ क्षत किंवा क्षीण झाला असता पुरुषाला काही क्षति नाही, जसे नदीचे जल पाणी झाले किंवा आटले तर नदीला काही क्षति नाही, त्याप्रमाणे केवळ संकल्पाने रचलेल्या, स्वभावतःच नाशिवंत असलेल्या या शरीरयंत्राला काही क्षत झाले किंवा तो क्षीण झाला तर आत्म्याची काही हानि होत नाही. दीर्घ स्वप्नमय या संसारात चित्तसंकल्पाने कल्पिलेल्या देहाला कोणी दूषित केले किंवा भूषित केले तरी चित्ची काही हानि किंवा लाभ नाही, त्याने राहवा ! चित् अन्त पावत नाही, आत्मा चलन पावत नाही, किंवा ब्रह्म विकार पावत नाही. तेव्हां देहाचा क्षय झाला असता आत्म्याचे काय न्यून होणार ? भ्रमण करीत असलेल्या चक्रावर बसलेला पुरुष स्वतःच्या चक्राच्या समीप उलट दिशेने भ्रमण करीत असलेल्या दुसऱ्या मोठ्या चक्राप्रमाणे हे सर्व दिड-मंडळ भ्रमण करीत आहे, असे अत्यंत मोहित होऊन जसा पाहतो, त्याप्रमाणे अवस्मात् उत्पन्न झालेल्या व वाढणाऱ्या मिथ्या अज्ञानामुळे मिथ्या अज्ञानचक्रावर आरूढ झालेल्या अज्ञजीवाला हे देहपरंपराचक्र तसेच उलट भ्रमण करीत असलेले दिसते. ते देहचक्र भ्रम देणारे, स्वतः भ्रमण करणारे, पतन पावणारे, सर्वथा पतन पावलेले, मारले गेलेले

व मारलें जणारें दिसतें. यस्तव पूर्ण धैर्याचा अवलंब करून या मोठ्या भ्रमाचा त्याग करावा. हा देह संकल्पानें केलेला आहे; व मिथ्या अज्ञानानें तो 'सत्' आहे, अशी जरी प्रतीति येत असली तरी तो असत् असतां सत् कसा होईल ? दोरीच्या ठिकाणीं जशी सर्प-बुद्धि होते त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये हा देह मिथ्याच उद्भवला आहे, तो जगाची असत क्रियाही सत्यशीच करतो. रामा ! जें जडा-कडून केलें जातें तें केलें गेलें, असें म्हणत नाहींत, त्यामुळें देह जरी काहीं करीत असला तरी तो केव्हांही कर्ता होऊं शकत नाहीं कारण देह जड आहे, जडाला इच्छा असत नाहीं. व निर्विकार आत्म्यामध्येही ती संभवत नाहीं, व त्यामुळें कोणीच कर्ता नाहीं; आत्मा केवळ देहाचा द्रष्टा आहे. जसा व रावहात नसलेल्या प्रदेशांतील दिवा मूळ असतो तसाच रहातो, त्याप्रमाणें साधकानें या जग-स्थितींत सर्व भावांमध्ये साक्षीप्रमाणें रहावें. जसा सूर्य आकाशांतच सर्व दिवसाचीं कर्मे करतो, त्याप्रमाणें हे रामा ! तूं हीं सर्व राज्यकृत्यें कर. या असन्मय, शून्य, मिथ्याच उत्पन्न झालेल्या, देहरूपी गृहांत अज्ञ मनुष्यानें किंवा बालकानें खोट्याच कल्पिलेल्या यक्षाप्रमाणें हा निःसार, सर्व सज्जनांनीं वर्ज केलेला चित्तनांवाचा अहंकाररूपी दुष्ट वेताळ कोठून तरी येऊन शिरला आहे. तूं या दुष्ट अहंकारचा चकर होऊं नकोस, कारण रामा ! तें अयत्न स्वीकारल्यास नरक-दुःख हे फळ निश्चयानें प्राप्त होतें. देहरूपी गृहांत स्वसंकल्पाच्या विलासाने दुष्ट आकाराचा उन्मत्त चित्तवेताळ लीलेनें सर्वतः संचार करतो. शून्य देहरूपी गृहांत प्रवेश करून चित्तरूपी यक्षानें असें मयंकर काम केलें आहे कीं, त्याला भिऊन मोठ मोठे साधकही समाधीत नेहमीं राहतात.

त्या चित्तवेताळाला आपल्या क्षुद्र शरीर-रूपी मंदिरांतून घालवून दिल्यावर या संसाररूपी शून्य नगरांत साधक कदापि भीत नाहीं. चित्तरूपी भूतानें ज्याला व्याकुळ केलें आहे अशा या शरीरगृहांत जे आसक्त असतात ते अनंत कोटी देह नष्ट झाले असताही, अद्यापि देहालाच आत्मा समजून कां रहातात तें कळत नाहीं. देहालाच आत्मा मानल्यामुळें सतत होणाऱ्या दुःखाचा अनुभव येत असतानाही ते त्याला देहाहून भिन्नपणें ओळखण्याचा यत्न करीत नाहींत, हें मोठें आश्चर्य आहे ! चित्तपिशाचानें देह-गृहाला ग्रासलें असतां जे मरतात त्यांची बुद्धि पिशाचासारखीच होते, पिशाचा-शिवाय इतरासारखी होत नाहीं. अहंकाररूपी मोठ्या यक्षाचें गृह असलेल्या दुष्ट शरीरावर आस्था ठेवून विहार करणारा पुरुष पिशाचच आहे. हे साधो ! तें गृह स्थिर नाहीं, म्हणून त्यावर आस्था ठेवणें अनुचित आहे. यास्तव अहंकाराची चाकरी सोडून व त्याला सर्वथा विसरून तूं आपल्या विशाल बुद्धीनें स्वात्म्याचाच सत्वर आश्रय कर. अहंकार-पिशाचानें ज्या नरकेच्छूना ग्रासलें आहे त्या मोहमदानें अंध झालेल्या जीवांना कोणी मित्र नसता. व कोणी बांधव नसतात; कारण, त्यांच्यामध्ये विनयाचा अभाव असतो व उद्धटपणाही पूर्ण असतो, त्यामुळें त्यांच्याशीं कोणी खेह करीत नाहींत. अहंकारानें दूषित झालेल्या बुद्धीनें जी क्रिया केली जाते तिचें विषवह्नीसारखें. कलह-वैर इत्यादि मरणात्मक फळ मिळतें. विवेक व धैर्य नसलेल्या मूर्खानें अहंकारमहोत्सवाचा आश्रय केला कीं तो तत्काल नष्टच झाला आहे, असें तूं समज. ज्या मूढांना अहंकार-पिशाचानें पछाडलें आहे, ते हे राखवा ! नरकाग्नीचें इंधनच झाले आहेत. ज्याच्या हृदयछिद्रांत अहंकारसर्प चळवळ करीत असतो ते मूर्ख आपला देहवृक्ष लव-

करच पाडवून वेतात. हे मोठ्या लोकांतील
मेढ्या ! अहंकारपिशाच देहांत राहो कीं निघून
जावो तू त्याच्याकडे मनानें पाहूंदी नकोस. तू
बाधमाणें त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलेंस, त्याची
अवस्था केलीस, त्याचा तिरस्कार केलास म्हणजे
तो अहंकारपिशाच तुला कांहीं करणार नाही.
चित्त-पिशाचाची उपेक्षा केल्यावर तें या देह
गृहांत जरी स्फुरण पःवत राहिलें व त्याचे यांत
अनंत विकास चालले तरी आत्म्याला त्याची
कांहीं पीडा होत नाही. चित्तयक्षानें पछाडलेल्या
पुरुषांना ज्या विपुल आपत्ति भोगाव्या लाग-
तात त्यांची क्षमर वर्षांतही गणना करतां येत
नाहीं. हे निष्पापा ! हाय हाय मी मेलों आहे,
मी जळलों आहे, अशा प्रकारच्या ज्या दुःख-
बुद्धि त्या अहंकार-पिशाचाच्याच शक्ति आद्देत;
दुसऱ्या कोणाच्याही नाहींत. आकाश सर्वत्र
आहे, पण त्याचा येथें कोणार्शीही कांहीं संबंध
नाहीं; त्याचप्रमाणें आत्मा जरी सर्वगामी-सर्व-
व्यापी असला तरी त्याचा अहंकारार्शी संग
नसतो. वातरज्जून-सुत्रात्म्यानें युक्त असलेलें हें
चंचळ देहरूपी यंत्र जें करतें व जें घेतें तें सर्व
अहंकाराचें चेष्टित आहे. वृक्षाचा कर्ता नसले-
लेंही आकाश वृक्षाच्या उत्पत्तीला जसें कारण होतें
त्याप्रमाणें स्वरूपांत स्थित असलेला आत्मा चित्ता-
च्या चेष्टाचें कारण होतो. दीपाच्या केवळ सांनि-
ध्यानें मितीचें निर्मल रूप जसें व्यक्त होतें
त्याप्रमाणें केवळ आत्म्याच्या सांनिध्यानें मन
स्वतः सत्तायुक्त व कल्पितशरीरयुक्त होऊन
स्फुरण पावतें. रामा ! त्रिकाळीही एकमेकापा-
सून भिन्न असलेल्या चित्-आत्मा व जड-चित्त
व.चा पृथिवी व शुद्धोक्त धाव्याप्रमाणें संबंध
असा होणार ? हे रघुनंदना ! चपल स्पंदनाना
प्रेरणा करणाऱ्या प्राणाच्या शक्तीनीं वश
केलेलें चित्तच आत्मा आहे, असें मूर्खपणामुळे
दिसतें. आत्मा प्रकाशरूप, निष्क, सर्वांगित व

विभु आहे. फसविणारें चित्तच अहंकार असून
तेंच हृदयांतील मोठें तम आहे, असें तूं जाण-
तूं वस्तुतः सर्वत्र आत्मा आहेस, मन नव्हेस.
मनोवेढाला अगदीं दूर कर. तू त्याच्याशीं
अगदीं मिळून कसा गेला आहेस ? शून्य देह-
रूपी गृहांत स्थित झालेले मनोरूपी भूत फार
बुद्ध आहे. हे उत्तमा ! तें आत्म्याला स्पर्श न
करतांच 'मी त्याला स्पर्श केला आहे, अ.त्मा
माझ्याशीं सुसंगत झाला आहे,' असें वृथ्वा
समजतें. यास्तव हे आणि या : मनःपिशाचाला
सोडून जसा जो तूं आहेस तोच स्थिर हो.
चित्तयक्षानें ज्याला पूर्णपणें पछाडले आहे अशा
मानवाचें रक्षण करण्यास शास्त्रें, बांधव व गुरु
समर्थ होत नाहींत. पण ज्याचा चित्त-वेताळ
शांत झाला अ हे अशा मानवाला ब्रह्मशा-
चिखलातून हरणास जसें वर काढतां येतें
त्याप्रमाणें गुरु, शास्त्रार्थ व बांधव वर काढूं
शकतात. या जगद्रूपी शून्य नगरांतील सर्व
देहगृहांस वस्त्राना करणाऱ्या प्रमुख चित्तयक्षानें
अतिशय दुषित करून टाकले आहे. देहरूप
मर्यादित भागांत उत्पन्न झालेली ही चित्त-
वेतालयुक्त सर्व शून्य जगरूपी अरण्यभूमि को-
णाला भयप्रद होत नाहीं ? कारण या जगद्रूपी
नगरांतील चित्त-पिशाच शांत झालेच्या
देहरूप गृहाचा कांहीं थोडे सज्जन अनुभव
धेत रहातात. रघुनंदना ! येथें जी जी दिशा
चांगल्या प्रकारें ऐकूं येते ती ती प्रमत्त
मोहवेताळानीं पूर्ण व्यापलेल्या देहस्मशानांनीं
भरलेली आहे. या जगद्रूपी मोठ्या
अरण्यांत अजब बालकाप्रमाणें। मोहित होणाऱ्या
स्वतःचा तूं, धैर्याशाचा अवलंब करून, स्वतःच
उद्धार कर. हे रामा ! ज्यांत संचार कर-
णारीं भूतें हाच पशूंचा समुदाय आहे अशा
या जगद्रूपी जीर्ण अरण्यांत हरणांच्या पोराप्र-
माणें तुणासारख्या तुच्छ विषयरसानीं तूं संतुष्ट

होऊं नकोस. या भूतलरूपी अरण्यांत हरिणाचीं पोरें खुशाल फिरतात, पण तूं अज्ञानगजाचा खाऊन सिंहाच्या वृत्तीचा आश्रय कर, रामा ! हरणांच्या पोरंप्रमाणें दुसरे मूढ नरपशु या जंघुद्रीपांतील स्वजंगलांत विषयतृणाचा स्वाद घेत अर संसार करीत असले तर त्यांना खुशाल तसें करूं दे. पण तूं मात्र त्यांच्यासारखा होऊं नको. रेडा जसा बाण्यानें भरलेल्या डब-क्यांत लोळत राहतो तसा फारच अल्पकाळ सुखा बद्द होणाऱ्या ब अंगाला चिखलाचा लेप मात्र करणाऱ्या बंधुरूप उष्क्यांत तूं डुबू नकोस. भोगाच्या विस्ताराना मनांतून बाहेर काढून टाक, अष्टांच्या भागाचें अनुसरण कर आणि आपल्या मोठ्या लाभचा चांगला विचार करून एका स्वात्म्याचाच आश्रय कर. अपवित्र, तुच्छ दुर्भंग व दुराकार, अशा देहासाठीं तूं आस-किरूप चिखलांत रूतूं नकोस, कारण त्यांत कतलेल्या पुरुषांना उग्र चिन्सारूपी राक्षसी खाऊन टाकते. कर्मानें देहाला निर्माण केले-ल्यांना अहंकाररूपी राक्षसानें आश्रय केला. दुःख हा मनाचा धर्म आहे, पण जीव त्याचा भोग घेतो ! अशी ही मूर्खपणाची परंपरा अतिशय आश्चर्यकारक आहे. पाषाणाची घनता जशी एकरूप असते त्याप्रमाणें आत्म्याची सदैकरूपता आहे; सदै-कधन आहे, केवल सत्ता हेंच त्याचें सामान्य आहे, व तें अनात्मपदार्थांमध्ये संभवत नाही, जशी पाषाणाची घनता (कठीण) पण त्या-हून पृथक् नसते त्याप्रमाणें समाष्टिव्यष्टिमनांचा समूह स्थूलप्रपंच वगैरे आत्म्याहून पृथक् विद्य-मान नाही, कारण केवल सत्तास्वभाव अस-लेल्या आत्म्याशीं त्यांचा अमेद असतो, त्यामुळे या मानसादिकांची पृथक् स्थिति संभवत नाही जशी पाषाणाची पाषाणता व घटाची घटता, त्याहून भिन्न नसते त्याप्रमाणें सत्तामात्र आत्म्या-

हून मानसादि सर्व अभिन्नच आहे. याविषयी ही दुसरी महामोहाची विनाश करणारी दृष्टि ऐक. ज्याच्या मस्तकावर अर्ध चंद्र आहे अशा देवानें संसारदुःखाच्या शांत्यर्थ पूर्वी मला ही कैलासपर्वताच्या गुहेंत सांगितली. चंद्राच्या किरणांच्या समूहाप्रमाणें प्रकाशमान व द्युलो-काच्या पार गेलेला कैलास म्हणून एक पर्वत श्रेष्ठ आहे. तें गौरीपतीचें मंदिर आहे. तेथें चंद्रकला धारण करणारा भगवान् देव हर असतो. मी पूर्वी एकदा त्याच पर्वतावर गंगेच्या तटाकां आश्रय करून त्या महादेवाची पूजा करीत राहिलों होतो. तपासणी मी बरेच दिवस तेथें तपस्याप्रमाणें कृच्छ्र-चांद्रायणादि आचार करीत राहिलों. माझ्या बरोबर तेथें मित्रांचा मोठा साधूच होता. मी शास्त्रार्थाचा संग्रह केला. विचार व पुष्पासाठीं मी पर्णपात्रें केळीं, पुस्तकांच्या समूहांचा मोठा संग्रह मज-पाशी होता. रामा ! कैलासपर्वतावरील वनकु-नांत एवंगुणविशिष्ट होऊन तप करणाऱ्या माझा पुष्कळ काळ लोटला. नंतर एकदां श्राव-णमहिण्याच्या कृष्णपक्षातील अष्टमिच्या दिवशीं रात्रीचें अग्र म्ह० प्रदोषकाळ पूजाजप-ध्यान इत्यादिकांच्या योगानें घालविल्यावर सर्व प्राण्यांचा संचार वगैरे शांत झाल्यामुळे सर्व दिशा काष्ठमौनव्रत धारण केल्याप्रमाणें अगदीं शातरूप झाल्या असतां, त्या गहन कुंजांत दाट अंधकार पसरला असतां, व इतक्यांत रात्रीचा पहिला अर्धा प्रहर संपला असतां मी आपली समाधि किंचित् शिथिल केली; आणि बाहेर दृष्टि लावून क्षणभर बसलों. इतक्यांत अरण्यांत एकाएकी उत्पन्न झालेले तेज मी पाहिले. तें शेंकडां शुभ्र अभांसाखे होतें. त्याला चंद्रबि-

१ ह त्याच्या रजुपांनींही आपला आशय ज्यांत दुसऱ्याला कळविला जात नाही त्या मौनाला काष्ठमौनव्रत म्हणतात.

बाच्या समूहाची उपमा होती. त्याने दिक्-
मूहाला प्रकट केले. त्या तेजाला पाहून मी
आश्चर्यचकित झालों व आंतील प्रकाशाने शोभ-
णाऱ्या बुद्धदृष्टीने मी जो त्या समोरील पर्वत-
शिखरास पहात आहे, तो चंद्रकला मस्तकावर
धारण करणारा हर तेथे आला. त्याने गौरीच्या
खांद्यावर हात ठेवला होता, नंदी त्याच्या पुढील
प्रदेशांतील प्राण्यांना हटवीत पुढे चालला होता.
तेव्हा तेथे असलेल्या शिष्यांना सावध करून
व स्वतः सावधान होऊन, अर्घ्य घेऊन, संतुष्ट
मनाने त्याच्या दृष्टीने पवित्र झालेल्या अप्रभागीं
मी गेलों तेथे पुष्पांजलि समर्पण करून व अर्घ्य
देऊन मी त्रिलोचन देवाला दुरूनच प्रणाम
केला व अभिवादन केले, तेव्हा त्याने चंद्रप्रभेची
सखी अशी जी त्याची शीतळ, सरळ व सर्व
दुःखाचे हरण करणारी दृष्टि, माझ्याकडे बराच
वेळ लाविली. नंतर पुष्पयुक्त पाषाणावर बस-
लेल्या त्या त्रैलोक्यसाक्षी शंकराच्या जवळ
जाऊन अर्घ्य, पुष्प व पाद्य मी समर्पण केले,
त्याच्यापुढे मी पुष्कळ मंदारपुष्पांच्या अंजली
अर्पण केल्या, नानाप्रकारच्या नमस्कारांनी व
व स्तोत्रांनी शंकराची पूजा केली, त्यानंतर
भगवती गौरीची मी तशाच पूजासंभा-
रांनी सख्यांसह पूजा केली. गणमंडळीचीही
पूजा केली. पूजा केल्यावर मी तेथे
बसलों. त्यानंतर शिवाच्या आज्ञेने
त्या पर्वतशिखरावर बसलेल्या मला चंद्रकला
धारण करणारा तो पूर्णचंद्र शीतळ वाणीने
म्हणाला, “ हे ब्रह्मन् ! प्रशांतीने शोभणाऱ्या
परमपदी विश्रांतीस प्राप्त झालेल्या व त्यामुळेच
कल्याण करणाऱ्या तुझ्या चित्तवृत्ति परमात्म-
वस्तूमध्ये स्थित आहेतना ? तुझे तप निर्विघ्न-
पणे कल्याणाचे अनुवर्तन करीत आहेना ?
तुला प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेले पद
प्राप्त झाले आहेना ? तुझ्या सर्व भीति शांत

झाल्या आहेतना ? ” हे रघुनन्दना ! याप्र-
माणे सर्व लोकांचा कर्ता असा तो देवेश
बोलल्यावर मी विनयशाली वाणीने म्हटले,
“ हे महेश्वरा ! त्रिनयनाचे सतत स्मरण
केल्यामुळे ज्यांचे कल्याण झाले आहे अशा
पुरुषांना येथे दुष्प्राप असे काही नाही, व
कोणत्याही प्रकारची भीति नाही. तुझ्या
अनुस्मरणाच्या आनंदाने ज्यांचे चित्त मत्त
झाले आहे, त्यांना जे प्रणाम करीत नाहीत,
असे या जगत्कोशात कोणी प्राणीच नाहीत.
तुझ्या अनुस्मरणांतच ज्याच्या चित्तवृत्ति नित्य
गढून गेल्या आहेत असे जन जेथे अस-
तात ते देश, ते प्रदेश, त्या दिशा व ते
पर्वत अत्यंत प्रशस्त होत. हे प्रभो ! अनस्मरण
पूर्वी संचय केलेल्या वृक्षस्थानीय पुण्याच्या
फळास अनन्त कर्तृपट वितृत करतें, या
वर्तमान देहाने आरंभिलेल्या पुण्यवृक्षाला अमृ-
ताच्या सकाने वाढवितें, व पुढे केल्या जा-
णाऱ्या पुण्याच्या वृद्धीसाठीं बीज पसरतें. प्रभो !
तुझे अनुचितन ज्ञानामृताचा मुख्य कलश आहे,
संतोषरूपी चादणें देणारा चंद्रमा आहे, व मोक्ष-
पुराचे द्वार आहे. हे मृतपते ! तुझे अनुसंधान
हाच चित्तमणि आपल्यापाशी बाळगणाऱ्या
मी सर्व आपत्तींच्या डोक्यावर पाय दिला आहे.”
असे बोलून सुप्रसन्न केलेल्या त्या भगवान्
महेश्वरास रामा ! मी नम्र होऊन पुनः काय
म्हटले तें ऐक. “ भगवन् ! आपल्या प्रसादाने
माझ्या सर्व दिशा इष्टार्थींनी भरलेल्या आहेत,
पण मी एक संदेह विचारतो त्याचा निर्णय
प्रसन्न मनाने मला सांग. आचारामध्ये
चित्ताला उद्वेग होण्याचे काही कारण नाही,
त्यामुळे जें निःस्पद्रव आहे, जें सर्व पापांचा
क्षय करणारे आहे, सर्व कल्याणाला वाढवि-
णारे आहे, असे देवपूजेचे विधान कोणत्या
प्रकारचे आहे तें हे प्रभो ! मला सांग. ”

ईश्वरः—हे ब्रह्मवेद्यांतील श्रेष्ठा ! मी तुला अति उत्तम देवार्चन सांगतो, तें ऐक. जें पुजन एकदाव केल्यानें पुरुष मुक्त होतो. निरंतर देवार्चन करून ज्यानें आपला बाहु सफळ केला आहे अशा हे द्विजा ! देव कोण हें तूं जाणतोस का ? पुंडरीकाक्ष विष्णु हा देव नव्हे त्रिलोचन शंकर हा देव नव्हे, ब्रह्मदेव हा मुख्य देव नव्हे, इंद्र मुख्य देव नव्हे, वायु देव नव्हे, सूर्य देव नव्हे, अग्नि देव नव्हे, चंद्र देव नव्हे, ब्राह्मण देव नव्हे, राजा देव नव्हे, मी देव नाही व हे उत्तम द्विजा ! तूही देव नव्हेस. देहरूप देव नाही, देव चित्तरूप धारण करणारा नाही. (कमला) देहादिकांची शोभा हा देव नव्हे, व शरीरांतील बुद्ध्यादि कोणता भावही देव नव्हे, तर जो अकृत्रिम, नित्य, निरतिशय, आनंद चित्प्रकाश तो मुख्य देव होय, आकारादिकांनीं मर्यादित झालेल्या परिमित वस्तूंमध्ये तसला आनंद चित्प्रकाश कोठून असणार ! अर्थात् स्वाभाविक. आदि-अंतरहित आनंद-प्रकाशरूप जी चित् तिलाच विद्वान् शिव समजतात. ती चित्च देवशब्दानें सांगितली जाते. तिचीच पूजा करावी. कारण सत्ता व असत्ता यांचा आकार धारण करणारे तें चित्त्वच सर्व आहे. ज्यांना हें गिबतत्त्व ज्ञात झालेलें नसतें त्यांच्यासाठीं पुंडरीकाक्षादि आकारांचें पूजन विहित आहे. एक योजन मार्ग चालून जाण्यास जो समर्थ नसतो त्याला एक कोसाचाच टप्पा सांगितला जातो. रुद्रादि-

१. 'माझ्या दिशा इष्टार्थींनीं परिपूर्ण आहेत' या वाक्यावरून वसिष्ठाला विषयभोगाची वासना नाही, हें उघड होतें. त्याचप्रमाणें 'सर्वपापक्षयकर' व 'सर्वकल्याणवर्धन' या विशेषणांवरून सर्व अनर्थनिवृत्तिपूर्वक निरतिशय आनंदरूप मोक्षाचें साधन वसिष्ठ विचारित आहे, असा निश्चय करून परम दयाळु ईश्वर हें तत्त्वज्ञानच त्याला सांगत आहे.

कांपासून मर्यादित फळ मिळतें आणि आत्म्यापासून नित्य आनंद हें स्वाभाविक व आदि-अंतरहित फळ आहे. असलें अकृत्रिम फळ सोडून जे कृत्रिम फळाच्या मार्गे लागतात ते मंदारवनाला सोडून कडू व कटिच्या करंजाच्या वनांत घुसतात. ज्ञान, सर्वत्र आत्मोपपत्तें सुखदुःख पाहणें, व चित्ताचा शम ही या मुख्य देवाच्या पूजेतील उत्तम पुष्पें आहेत. पूज्य आत्म्याला जाणणारे ज्ञानी निर्मल चिन्मात्र शिवाला पूज्य समजतात. शम, बोध इत्यादि पुष्पांनीं मुख्य देव जो आत्मा त्याची पूजा करणें, हेंच देवार्चन आहे, असें तूं समज. आकाराचें पूजन करणें, हें खरें पूजन नव्हे. जे जन आत्मज्ञानरूप देवार्चन सोडून कृत्रिम अर्चेमध्ये आसक्त होतात ते दीर्घकाल क्लेश भोगतात. ज्यांना ज्ञेय ब्रह्म कळलें आहे असेंही विद्वान् केव्हां केव्हां, आत्मध्यान सोडून उठले असतां, साकार देवाची पूजा करीत असलेजे जे दिसतात ते ती पूजा लहान मुलाच्या क्रीडेसारखी लीलेनें करितात, भोगांच्या लालसेनें काहीं करीत नाहीत. आत्माच देव, भगवान्, शिव, परमकारण आहे. त्याचीच ज्ञानरूपी पूजासामग्रीनें सर्वदा सतत पूजा करावी. तूं जीवाला अकृत्रिम, अव्यय, चिदाकाश ब्रह्म जाण. त्याहून निराळ्या अनात्म्याचा तूं पूजा करूं नकोस. कारण आत्मपूजन हीच मुख्य पूजा आहे.

वसिष्ठः—हे प्रभो ! हें जगत् चेतनाकाश-मात्र कसे आहे व चेतनालाच जीवादिभाव कसा प्राप्त झाला आहे, तें सांग.

ईश्वरः—या सृष्टींत पारावाररहित चिदाकाशच आहे, चेत्य कोठेही संभवत नाही. कारण चेत्याची-विषयाची सत्ता चित्-च्या अधीन आहे. चित्-स्वरूपच कल्पान्तीं अवशिष्ट राहतें. सूर्य, चंद्र, प्रदीप, इंद्रिये मन इत्यादि जें जें

स्वतः प्रकाशाकाराने पसरते ते ते प्रकाशाच्या द्वारा विस्तार पावू लागले असतां स्वरूपांत राहीनासे होतें, बाहेर पडतें, त्यांत बाहेरचे पदार्थ व्यक्त होतात. त्याच न्यायाने चैतन्य प्रकाशाच्या द्वारा विकास पावू लागले असतां त्यांचे जे स्पंदनसे होतें त्यानेच हें सर्व जग स्पष्टपणे भासतें. येणेंप्रमाणें हें विचित्ररूप जगत् चिन्मात्रच आहे. तथापि ते स्वप्नांतील नगराप्रमाणें चित्-हून पृथक् असल्याप्रमाणें भांतीने भासतें. याप्रमाणें हें जगत् काय आहे, म्हणून परमार्थदृष्टीने पाहिले असतां ते अमूर्त, स्वच्छ व चिदाकाशरूप आहे असा निश्चय होतो. दृश्य विषयाचा युक्तिदृष्ट्या अत्यंत असंभव असल्यामुळे ते चिदाकाशमात्र आहे. तथापि सृष्टीच्या आरंभी अज्ञानावृत्तिस्वभावामुळे त्याची जी अन्यथाप्रतीति येते तेच दृश्य जगत् होय. त्यामुळे स्वप्नांतील नगराच्या आकाराचे जे हें जगत् भासतें ते आत्मरूप आहे. चिदाकाशमात्र आत्म्यामध्ये अनात्मत्व कोणतें व कां राहिल ? पर्वत चिन्मात्रच आहेत, जगत् चिन्मात्र, आकाश चिन्मात्र, जीव चिन्मात्रस्वरूप, व ही भूत-परंपरा चिन्मात्र आहे. सृष्टीच्या आरंभी, सर्व ज्ञानांत, स्वर्गांत, आपल्या नगरांत, पाताळांत, चित्-हून भिन्न काय संभवतें ते सांग पाहू. कारण जडाला स्वतः सत्ता व स्फूर्ति आहे, असें म्हटले तर ते अजड ठरणार व नाहीं म्हटले तर ते सर्व मिथ्या ठरणार. आकाश, परमाकाश, ब्रह्माकाश, जगत्, चित् हीं सर्व त्या एका तत्त्वार्चा झाडे व वृक्ष य.प्रमाणें पर्याय नावे आहेत, अशा प्रकारें हें द्वैत स्वप्न, संकल्प व माया यांसारखे आहे, असा जेव्हा तत्त्वदृष्ट्या अनुभव येतो तेव्हां जगच चिदाकाश भासतें. जसें हें संबिदाकाश स्वप्नांत जगदाकार भासतें त्याप्रमाणें ' जागृति ' या

नावाच्या स्वप्नांतही आकाशांत तेच जगद्रूपाने भासतें. जसें स्वप्ननगरांत चिदाकाशाला सोडून दुसरे कांहीं कोठेच संभवत नाही त्याप्रमाणें जागृतींत महाचित्-ला सोडून दुसरे कांहीं व्या-अर्थी संभवत नाही, त्या अर्थी हें सर्व-चित् व चित्ताचे विषय एतद्रूप जगत्ही निर्विषय सद्रूपच आहे. ब्रह्माचा ' मी बहु व्हावे, उत्पन्न व्हावे, ' हा अर्थ संकल्पच त्रिभुवन होऊन ते आपोआप उत्पन्न झाले आहे, चिदाकाशांत ते स्वप्नाप्रमाणें स्थित आहे. द्वैतवाद्यांना संमत असलेल्या सत्यवस्तूप्रमाणें ते स्थित नाही. स्वप्नांतील सर्व घट-पटादि पदार्थांजित जसें चिदाकाशमात्र असतें त्याप्रमाणें हा जगृतींतील सर्व घटपटादिप्रपंच चिदाकाशमात्र आहे. स्वप्नांत दिसलेले नगर शुद्ध ज्ञानमात्र असल्यामुळे त्याहून दुसरे कांहीं त्यांत जसें नमतें त्याप्रमाणें या भुवनत्रयांतही चित्-हून निराले कांहीं नाही. ज्या कांहीं चित्तवृत्ति, देश, काल व चित्ता यांसह जे जे त्रिकालांतील भाव व अभाव, ते सर्व चिदाकाशमय आहे. ज्या परमार्थतः पर असलेल्या देवाच्या विषयीं तू पहिला प्रश्न केला होतास तोच हा आहे. जो तू तोच मी; किंवा हें सर्व जगत्-ही तोच पूर्ण परमात्मा आहे. सर्व पदार्थांजितार्थ, जगाचे, दसऱ्या कशाचेही, तुझें व माझें यथार्थ स्वरूप चेतनाकाश परमात्माच आहे, दुसरे कांहीं नाही. हे मुने ! संकल्पमय स्वप्ननगरांत चिदाकाशहून भिन्न जसा कोणताही आकार नसतो त्याप्रमाणें हिरण्यगर्भाच्या मुख्य सृष्टीपासून प्रवृत्त झालेल्या या सृष्टींत दुसरे रूप कांहीं नाही.

सर्ग ३०

—:०:—

१. चित्-ची सर्वात्मता. २. तिचे सर्व मोक्ष-माधानें अवस्थान. ३. चित्त्व जीवदशेला प्राप्त होते.

श्री-ईश्वरः—याप्रमाणें हें सर्व विश्व केवळ परमात्माच आहे. ब्रह्मच परमाकाश आहे व तोच ब्रह्म देव म्हटलेला आहे. या मुख्य देवाचें पूजनच बाकीच्या परिच्छिन्न देवांच्या पूजना-हून अधिक भेयस्कर आहे, त्याच्यापसून सर्व प्राप्त होतें. तेंच सर्व जगाच्या उत्पत्तीचा आधार आहे. हें सर्व त्यातच व्यवस्थित आहे. त्याच्या-पासून अकृत्रिम, आदि-अन्तरहित, अद्वितीय, अखंडित व बाह्य साधनांनीं साध्य न होणारें सुख प्राप्त होतें. हे मुनिश्रेष्ठा ! तूं विवेकी-मुख्य अधिकारी आहेस, म्हणून तुला हें सांगतां. या मोठ्या देवाच्या अर्चन,मध्ये पुण्यांचा व धूप-दीपांचा समूह नको. ज्यांची बुद्धि फारशी सुसंस्कृत झालेली नसते व त्यामुळें ज्यांचें चित्त बालकाप्रमाणें चंचल असतें त्याच्यासाठीं कृत्रिम मूर्तिभय देवार्चन सांगितलें आहे, म्ह० मूर्त्यादिरूप देवार्चनाने ते अधिकारी आहेत. क्षम, बोध इत्यादिकांच्या अभावींच कल्पित आकारांची मिथ्याच कल्पित पुण्यादिकांनीं पूजा करतात. अज्ञ लोक मोठ्या आदरानें युक्त होऊन स्वसंस्कारानें निश्चिन केलेल्या क्रमांनीं पूजा करितात व पुष्प, धूप इत्यादि उपचार समर्पण करून संतुष्ट होतात. संस्कारा-नैव निर्माण केलेल्या अर्थींनीं वृथा देवार्चन करून ते स्वप्नतुल्य विमानें, अप्सरा इत्यादि साधनांमुळें मिथ्यारूपच स्वर्गादि-फल संपादन करितात. हे ब्रह्मन् ! पुष्प-धूपादिकांचें पूजन अज्ञानाच्या बुद्धीसाठीं कल्पिलें आहे, पण त्यासारख्याना जें पूजन योग्य आहे, तें मी तुला सांगतां. हे बुद्धिमानांतील श्रेष्ठा ! आम्हीं

कल्पिलेल्या प्रपंचांतील नेत्रादि इंद्रियांचा विषय होणारा जो मूर्तिरूप देव तो मायामयच आहे, पण खरा देव त्रिभुवनाचा आधार परमात्माच आहे, दुसरा कोणी नाही. तो शिवस्वरूप, ब्रह्म विष्णु-रुद्रादि सर्व देवांहूनही श्रेष्ठ व सर्व मनोवृत्तींच्या पलीकडे असणारा असा आहे. सर्वे विषयभोगसंस्कारांनीं वेष्टित असलेला ब्रह्म-विष्णु-रुद्रादि पदरूप देव साधनतः सर्व नाही, व फलतःही ज्यात सर्व भोगसुख नाही, असा आहे. कारण प्राण्याला आपापणें न्यूनाधिक कर्म व उपासना, यांच्या अनुसारच न्यूनाधिक साधनसमुप्रा व त्यांचें फळ-सुखलेश यांची त्यांत प्राप्ति होते. पण आत्मदेव तसा नाही. तो पूजनदशा व फलदशा यांत नित्य, निरति-शय, परमार्थसत्य, पूर्ण आनंद एकस्वरूप आहे. म्ह० तो दिशा, काल इत्यादिकांनीं अवच्छिन्न झालेला नाही. सर्व कर्मांचा प्रकाश करणारा आहे. शुद्ध, चिन्मात्रस्वभाव आहे, यास्तव त्यालाच मुख्य देव म्हटलें जाते. रंजित्-देवी सर्व कलारहित, सर्व पदार्थांच्या आत अवस्थित असलेली, सर्वांना सत्ता देणारी, व बाकीच्या सर्व पदार्थांच्या मिथ्या सत्तेचा अपहार करणारी आहे. हे ब्रह्मणा ! सत् व असत् यांचा जो मध्ये तेंच ब्रह्म असून त्यालाच देव म्हणतात. सूर्य, चंद्र, अग्नि, इंद्रियें यांच्या ज्योतीहून उत्कृष्ट असलेला आत्माच ज्याचा सर्वप्रकाश आहे असें तें पद 'सत्' 'ओं' इत्यादि शब्दांनीं श्रुतींत सांगितलेलें आहे. व्यवहारांत त्याची सर्वत्र अनुवृत्ति असल्यामुळें सत्तासामा-

१. भाव व अभाव वर्तमानकाल व तादृश काल, मूर्त व अमूर्त, कारण व कार्य, व्यावहारिक व प्रातिभाषिक यांच्या अन्तराळीं जें साक्षि-चिन्मा-त्ररूप किंवा अधिष्ठान तेंच मध्य हीव.

२. ३७ ब्रह्मविद्येत निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
मनक्क्षणीता १७, १९.

न्यरूपानें तें सर्वत्र समत्वास प्राप्त झालें आहे. त्यालाच 'महाचित्' असें म्हण्टात आहे व तेंच 'परमार्थ' असें श्रुत आहे. वेळामध्ये जसा रस असतो त्याप्रमाणें तें सर्व तत्त्व व्यवहारान सतासामान्यरूपानें व लयावस्थेत महासत्त्वा-रूपानें सर्वत्र स्थित आहे. हे निष्पापा ! जें अरु-धर्तीचें चित्तत्त्व, जें तुझें चित्तत्त्व, जें पार्वतीचें चित्तत्त्व, जें गणातील चित्तत्त्व, जें माझें चित्तत्त्व, व जें ह त्रिभुवनातील चित्तत्त्व तो देव आहे, असें उत्तमवृद्धीचे तत्त्वज्ञ समजतात. हात-पाय इत्यादिकांनीं युक्त असा जो दुसरा देव समज-तात, त्याच्यांत तरी केवळ चिन्मात्राहून दुसरे काय सार आहे, तें सांग पाहूं. चिन्मात्रच संसाराचें सार आहे. याप्रमाणें सर्वांच्या सार-त्वस प्राप्त झालेला तो पूर्ण देव मी आहे. त्याच्यापासून सर्व फळ मिळतें. हे ब्रह्मन् ! तो काही कांठ दूर राहिलेला नाही. तो केणाला दुष्प्रापही नाही. तो नेहमीं देहांत उत्तम प्रकारें स्थित आहे. त्याचप्रमाणें आका-शांत सर्वत्र स्थित आहे. तो सर्व करतो, तो भोगतो, तो धारण करतो, व जातो. तो निःश्वास सोडतो. तो ज्ञाता आहे. तो प्रत्येक अगाला जाणतो. हे मुनीश्वरा ! तो या विचित्र चेष्टांनीं युक्त असलेल्या, त्याच्यामुळेच प्रकाश पावणाऱ्या, व त्याच्या स्वरूपानेंच निबद्ध अस-लेल्या या पुरीत असतो. तो आनंदमय-काशरूप गृहेश्वर शरीर हेंच जिवं महागृह आहे, व अन्नमय दिक् हे जिवं यथार्थपणें न कळणारे कोश आहेत असा या चंचल ह य-रूपां गुहेंत त्याच्या प्रसादानें राहता. मनासह सहा इंद्रियांच्या व्यापागाचें व सत्तचे ज्यान उल्लंघन केलें आहे अशा त्या शुद्ध अत्माचाच उपोःशरूप व्यवहारासाठीं 'चित्' अशी संज्ञा कल्पली आहे. तो हा चिन्मय, सूक्ष्म, सर्व-व्यापी व निरंजन आहे. तो या प्रकाशाचा

अभास व्यवहारदर्शित करता व व्यवहार रंभून इंद्रियें लीन झालीं असतां करित नाही. म्ह० आरोपदर्शित तो प्रकाश करता व अपवाद-दर्शित करित नाही. हे प्रज्ञा ! वस्तुतः सत्तत्वा रसानें जसा सुशोभित करतो त्याप्रमाणें नी अत्यंत शुद्ध चित् या जगत्क्रियेला अत्यंत शोभविते. चित्-चे जे सुंदर चमत्कार-आरोप्य जगाला सत्ता-स्फूर्ति देणें, या रूपचे चम-त्कार-ते मायाशबल ब्रह्ममध्ये पूर्व काम कम-वासनादि जसें स्थित असत त्याच्या अनुराधानें पदार्थांना प्रकट करितात. त्यामुळे त्यांतील कांहीं आकाशनामक आहेत, कांहीं जीवनामक आहेत, कांहीं चित्तसंज्ञक आहेत, कांहीं चित्तवृत्तिसंज्ञक आहेत, कांहीं देशसंज्ञक, कांहीं क्रियासंज्ञक, कांहीं द्रव्यसंज्ञक, कांहीं उत्पत्त्यादि भाव-विकार, गुण, जाति, औचित्य या नावांचे, कांही प्रकाश या नावाचें, कांहीं पर्वत व अंधकार या नावांचे, कांहीं इंद्र, सूर्य या नावांचे व कांहीं यज्ञसंज्ञक आहेत. वसंताकडून निरिच्छ स्वस्व-भावानें जसा अकुर उत्पन्न केला जातो त्याप्र-माणेंच चिद्. त्याकडून निरिच्छ स्वस्वभावानें ही जगलक्ष्मी पसरली जाते. या सर्व त्रैलोक्य लक्षण सागरांच्या तात्त्विक स्थितीचें वर्णन करूं लागलें असतां त्यांत मर्यादा एकही चित्च वास्तविक तत्त्व आहे, चित्च त्या साग-रातील जलसमूह आहे. ही चिद्रूपी ईश्वरी शरीररूपी कमलात भ्रमण करित असलेल्या मनोभ्रमरांनीं सग्रह केलेल्या रंक्पेरूपी मधा-च्या सत्तेचा अरवाद घेते. जलाच्या आव-त.त जसें जल त्याप्रमाणें सुर, अमुर, गंधर्व, पर्वत, समुद्र यासह सर्व जगत चित्-मध्ये स्थित असून प्रवाहरूपानें फिरत आहे. बाध-

१. उत्पत्ति, अस्तित्व, वृद्ध, विपरिणाम, अप-क्षय व नाश हे सहा भावविकार आहेत. ते पक्ष्येक पदार्थांला शंतात.

णारा जो कर्तृत्व भाक्त्वरूप चित्तमय आचार त्यानें सुंदर व चंचल झालेल्या व्यष्टि जीवसं-सरणचक्रिका ज्यांत आहेत असें हे मोठे सम-ष्टि त्रिवचक्र मायाशबल चिच्चक्रांत भ्रमण करते. वर्षर्तु इंद्रधनुष्यसह मघाच्या आकारानें जसा उन्हाळा नाहीला करतो त्याप्रमाणें चित्ने चतुर्भुजरूपानें असुरमंडलास मारलें आहे. हे ब्रह्मण ! चित् चंद्रचिन्हानें युक्त असा त्रिनेत्र ज्ञानी आहे, व त्या रूपानें ती गौरीकमलिनी-च्या मुखकमलाचें ठिकाणीं भ्रमरत्वास प्राप्त झाली आहे. जिचें मानस चिद्धयानाच्या अधीन आहे अशी चित् विष्णूच्या नाभिकमलांतील भ्रमरत्वासच जणुं काय प्राप्त होऊन वेदरूपी नलिनीच्या महासरावरंवास म्ह० पितामहाच्या मूर्तस धारण करते. वृक्षाच्या पानांप्रमाणें किंवा सुवर्णांतील केयूरादि विकारांमणें हे वसिष्ठा ! यथे चित्-पासून अनेक विचित्र शरीरें झालीं आहेत. चित् सर्व देवसं-नेनें जिच्या पायांना वंदन केलें आहे अशा इंद्रलीलेनें त्रैलोक्यच्या चूडामणित्वास-बंधत्वास धारण करतें. त्रैलोक्यच्या उदरकोशांत चित्ही सूर्यादि तेजोरूपत्वास प्राप्त होऊन समुद्रांतील जलाप्रमाणें स्वरूपांतच उद्भवते, उदय पावत व अस्त पावते. चिद्रूपी चंद्रिका चारी दिशांमध्ये आपला प्रकाश पाडीत सर्वभूतसत्तारूपी कुमुद्वर्तीस विकसित करते. गर्भिणी स्त्री आपल्या गभांला जशी धारण करते त्याप्रमाणें चिद्रूपी दर्पणाची महा शोभा-स्वच्छता किंवा वैष्णवां माया आपल्या मध्ये अनुग्रहाच्या योगानें जगद्रूपी प्रतिबिंब धारण करते. जशी जलाची रसशक्ति जलसमू-हरूप होऊन समुद्राच्या स्वरूपसत्तेला संपादन करते त्याप्रमाणें चित् चवदा भुवनांत राहणा-ऱ्या भूतांची सत्ता संपादन करते. चित् ही

एक लता आहे. विचित्र प्रकाश हीच तिची पुष्पें आहेत, वृद्ध सकल्प हीच तिचां पल्लवें आहेत, मायाकाश हेंच शेत-जमीन असून त्यात हिंष्यगर्भ या रूपानें तिचा अकुर आहे. ती वेळ सर्व पदार्थांची सत्ता-सत्यता हेंच फळ देते. जीवांचा समुदाय हाच परांगपुज असून ती वेळ वासनारसानें पूर्ण झाली आहे. सविकल्प ज्ञान हीच त्या वेळीची त्वचा आहे. चित्तवृत्ति याच कळ्यांनीं ती वेळ भरलेली आहे. मार्गे होऊन गेलेलीं जीं असंख्य त्रिभुवनें त्याच केसरांनीं तिचें रूप उज्जल झालें आहे. एक-सारखा तिचा चाललेला जो स्पंदाचा महावि-लास तेंच तिचें डोलणें आहे. सर्व ऋतुरूपी पर्वांनीं ती पुरुष म्ह० कठिण झाली आहे. जड पर्वतादिक हेंच तिचे गुल्म-कांदांचीं मुळें आहेत. चार प्रकारचीं शरीरे याच गांठींनीं ती वेष्टित आहे. मुळापासून शेंड्यापर्यंत ती प्रवृत्ति-रूप प्रतानांनीं परिवेष्टित आहे. अशी ही चिद्रूपी लता विकास पावली आहे. हिनें या सृष्टींत विचित्र, सदसद्रूप, सर्वत्र नाजूक, म्ह० विचार सहन न करणारे, व चंद्रादिकांच्या कातीप्रमाणें स्वच्छ दृश्य पुष्प उत्पन्न केलें आहे. या महा चित्च्या योगानेंच शरीरा-दिकांच्या ठिकाणीं अभिमान धारण केला जातो. पदार्थांचा विस्तार केला जातो गायन केलें जातें. क्रिया केली जाते. हिच्या योगानेंच सूर्यादिक नित्य प्रकाशमान होतात. चित्-मुळें सत्-सत्य, चेतन व जड हा विभाज्य हातो. पण अविवेकजन्य भोक्तृ भोग्य इत्यादि विभ्रमांमुळें पति-पर्नचि देह वस्तुतः भ्रमगल असूनही त्यांना त सुमंगल भासतात व तीं दोषें मात्त्या प्रमानें परस्परांचा उपयोग घेतात. वायूच्या आवर्तीत असलेल्या चित्-मुळेंच सिद्ध झालेली, तिच्या सत्तेनेंच दर्शनाला योग्य असा आकार धारण केलेली जगत्समूहरूप

१. प्रत्येक जीवाचें सत्सारचक्र. २ इंद्ररूपाने त्रैलोक्याला बंध होते.

रजाची पंक्ति चित्द्रून निराळीशी होऊन अतिशय नाच करते. रूपयुक्त द्रव्याला दीप जसा प्रकट करतो त्याप्रमाणे त्रैलोक्याला प्रकाशित करणान्या हीपांची अणुकाय व्यातिच अशी ही चित् या सर्व जगत्या आरमास उत्तम प्रकारे प्रकट करते. प्रसिद्ध चंद्रांतील सख्यप्रमाणे या चिद्रूपी अत्यंत शुद्ध चंद्रवि-
बाशी संगम पावून जगांतील पदार्थश्री सर्व ठिकाणी लक्षस्वासा प्राप्त होते, पावसाने शिंप-
लेल्या उत्तम वेलीप्रमाणे चिद्रूपी रसायनाने जिच्यावर वृष्टि केली आहे, अशी पदार्थन्य
समुहाची पंक्ति स्वरूपास व फळास प्राप्त होते. घर पंचीकृत भूतांपासून बनलेले असत. त्यामुळे त्यांत सर्वत्र तेजाची व्याप्ति असते. तथापि इतर भूतांच्या अंशांनी तेजाच्या अभिव्यक्तीला प्रतिबंध केलेला असतो. त्यामुळे बाहेर व्यक्त झालेल्या सूर्याच्या प्रकाशाने व्यापले असता आंत जशी त्याचाच छाया पडते, त्याचप्रमाणे शरीर चिन्मय जरी असले तरी ते पंचीकृत भूतांपासून झालेले असल्यामुळे चित्च्या अभिव्यक्तीला प्रतिबंध होऊन तिच्या छायेने शरीरांत जडत्वाचा स्पष्ट अनुभव येतो. हे चित्चे चमत्कार जर शरीरांत नसतील तर त्रैलोक्यांतील हे सर्व साकार पदार्थ छाया व जड्य यांचा एकदा त्याग करून पुनः दुसरा आकार धारण करणार नाहीत, चिदाकाशाच्या प्रकाशाने प्रकाशमान होणाऱ्या या शरीरगृहात संकल्प या बालकाला धारण करणारी विहित व निषिद्ध कर्मांतील प्रवृत्ति हीच चंचल कुलखी स्फुरण पावते. या चित्प्रकाशाच्या अभावी एकादा रस एकाद्या जीवाच्या जिह्वाप्रावर जरी ठेवलेला असला तरी तो कोठे तरी, कोणत्याही प्रकारे व केव्हां तरी प्रकट झालेला दिसतो का ? नाही. वसिष्ठा ! ऐक. हात-पाय इत्यादि अंगांचा व्याख्या शास्त्रा आहेत,

किसांचा समूह हीच ज्याच्या वरील वेल आहे, असा हा देहवृक्ष चित्-च्या व्याप्तीवांचून कसा बरे शोभणार ? चित्च वाढते, तीच गडबडा लाळत, तीच खाते, तीच चराचरसृष्टि करणारी आहे. चित्च आहे, दुसरे कांहीं नाही. हे सर्व चिन्मात्रच उदय पावले आहे.

श्रीवसिष्ठः— रामा ! याप्रमाणे तो त्रिनयन चंद्रासारख्या स्वच्छ वाणीने मला बोलला. तेव्हां पुनरपि मी चंद्रासारख्याच स्वच्छ वाणीने त्याला विचारले. “ हे देवा ! जर एकच चित् सर्वगत आहे, तर हा चिदात्माच देह, निद्रा, मरण व मूर्च्छा या अवस्थांमध्यं व दुसऱ्या दृश्यातही पृथ्वीवरील मृत्तिकेच्या थर प्रमाणे निश्चय का होता ! माती जशी नेत्रदिकांनी रहित असलेल्या भितीप्रमाणे कांहीं पहात नाही तसाच हा अंध होऊन कसा राहतो ? हा देहादिक पदार्थ दृश्यभावाच्या पूर्वी व जीवनदर्शेत चेतनावान् असून आता त्याला दृश्यभाव आला असता व मरणादि दर्शेत चित्-हीन झाला आहे, ही वल्पना प्रत्यक्ष अनुभवास कशी येते ? वस्तविक चित्-चा स्वभाव अविनाशी-नित्य असल्यामुळे व चित् अपरिणामी असल्यामुळे तिला जडत्व प्राप्त होणे कोणत्याच रीतीने शक्य न होई.

श्री ईश्वरः— वसिष्ठा ! हे सर्व ऐक. तू जे विचारलस तेच सांगतो. हे ब्रह्मदेत्यातील श्रष्टा ! तू हा फार मोठा प्रश्न केला आहेस. शरीरांत खरोखर सर्वभूतमयरूप चित् आहे. पण तिचे बिंबभूत चित् व प्रतिबिंबभूत चित् असे दोन भाग झाले आहेत. एक चंचल समाष्टिव्यष्टिबुद्धीत आसक्त होणारी व दुसरी

१. चित्-लाच जीवादिभाव कसा प्राप्त झाला ते माग, असा जो वसिष्ठा पूर्वी प्रश्न केला होता त्याचे उत्तर अजून यावयाचेच आहे. म्हणून त्या व या अशा दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर ऐक, असा या सर्व शब्दाचा भावार्थ आहे.

निर्विकल्प कूटस्थ चित्. मी आता या तीन जड्य तिन्या ठिकणीं येत. त्यामुळे सर्वज्ञ
 देवतामध्यें--चिह्नित भूतं पमून शालल्या या अमलेलीही ती अमर्त्य होऊन पुनः पुनः
 शरीरांत जीवरूपानें प्रवेश करून नाम व रूप भागाचा संकल्प करून एकस रस्वी संसार करान
 यास व्यक्त करता, अशा श्रुत्युक्त संकल्पानें राहते. पाणां गांटून त्याचा जसा बर्फाचा दगड
 स्वरूपाळाच जी जीव भमजला आहे, अशी बनता, त्या प्रमाणें अनेक संकल्पमयी, जाळ्याच्या
 तीच चित् दुसरीशीच हाऊन राहिली आहे. संकल्पानें पुण शालली चित् जाळ्यामुळे 'मी जी
 अशी एक सुशील स्त्रीच स्वप्नांत दुसरा पति आहे' अशा भ्रमास प्राप्त होते. त्यामुळेच
 कल्पित्यामुळे दुःखितेनम प्राप्त हातातो जणु- चिरा, मनांमोह, माया, असें तिचें नांव
 काय दुसरीच स्त्री हांतें त्या प्रमाणें ती दुसरा ठारलें आहे. हे मने ! याप्रमाणें जाळ्याचा-
 हाऊन राहिली आहे. त.च पुरुष कं प आला अज्ञानाचा पूर्णपणें आश्रय करून संसारगं
 अतता जसा येथें एका क्षणांत पहें-यांपक्षा ती चित् उत्पन्न होते, ती मांहरूपी मंदत्वाम
 राक्षसाच स्वभ वाचा हांतो, राक्षसासारखा क्रूर प्राप्त झाली आहे. तृणारूपां बंडीनें जखडलो
 ब.तो, त्याप्रमाणें विकल्पानें चिह्नित झालेली गला आहे. ती काम, क्रोध भयानीं युक्त
 चित् निराळ्या स्वरूप स प्राप्त झाली आहे. हे आहे. वैभव व दारिद्र्य अनुभवणारी
 प्र प्रणा ! विकल्पानें कल्पिलेली चित् स्वरूपा झाली आहे. तिनें आपला अपगिच्छित
 गांटून सर्वथा च्युत होऊन क्रमानें जडाशी आकार टाकला आहे. भार्या-पुत्रादिकाचा
 आपलें तादात्म्य आहे, अशी भावना करीत वियोग झाला. असतां ती शोकादि विकाशंम
 हे त.ती सविकल्पबुद्धीचा विषय होते. संकल्प प्राप्त होते. दुःखरूपी दाव.भानें ती संतप्त
 ननेच तिला जडभाव प्राप्त होतो. चित् स्वतःच हाने. शोक व अकल्याण यांच्या बंगानें
 विषयनेम प्रप्न होते, म्ह० आकाशादि ती कृपण बनली आहे. ही मी प्रत्यक्ष
 सूक्ष्मभावाच्या स्वरूपास-शब्द-स्पर्श-रूप-रस- सुख, दुखादि स्वभावाचीच आहे अशा भ्रमांनें
 ग.व.भक्त भागांच्या बीजत्वास प्राप्त होते. ती नाशकडून प्राप्तली जाते. केवल देहावच
 त्यानेतर ती समष्टि प्रागभावास प्राप्त होते. आस्था ठेवल्यामुळे ती अतिशय दैन्यस प्राप्त
 सूक्ष्म भूनांना पंचीकारणानें स्थूलभाव प्राप्त झाली आहे. अरण्यांतील म्हाताऱ्या हत्तीणी-
 झाला असतां त.च स.सदी, चतुर्दश लेक प्रमाणें ती मांहरूपी महाचिखलांन रुतली
 इत्यादि देशविभाग व निमषादि द्विपार्थपर्यंत आहे. भाव व अभ.व याच लतांच्या झांपा-
 क ल.वेभ ग येथवर क्रमानें विकास प वने. व्यावर जिवें शरीर अतिशय चंचल झालें
 नेतर त्यान प्राणधारण करणें या कार्यामुळे आहे अशी ती अमार व अपार संसागावक-
 तीच जीवरूप ह.त. बुद्धि, मन, अहंकार व रांनीं व्यवहार करीत असते. संतापानें तिचें
 चित्त बनत. मी चांडाळ आहे असें मनन हरय आतिशय संतप्त झालें आहे. प्रेम व
 कल्याणमुष्ट ब्रह्मगही चांडालत्वास जमा प्राप्त क्रोध यांना ती व्याप्त झाली आहे. आपल्या
 होतो त्याप्रमाणें मनस्त्व.स प्राप्त झालेली चित् कटपांतून चुकलल्या हरिणीप्रमाणें ती सर्वथा
 संसाराचा आश्रय करत. ब्रह्मचित्-च अज्ञानानें परन्त्र झाली आहे. वैभवाचा आविर्भाव झाला
 शबलरूपास प्राप्त होऊन तिचाच दह, जं.व असतां ती हृष्ट होते व त्याचा नाश झाला
 इत्यादि रूपानें संकल्प केला असतां त्याचें असतां तिचें ह.ते. वेताड्याची कल्पना करून

एकादी बालिका जशी पळते त्याप्रमाणे चित् वान वानरी होत. पर्वताच्या शिखरावर सिंहा आपल्या संकल्पानेच प्राप्त झालेल्या अन्य होत. हिमालयादि कुलपर्वतांवर किनरी हांत. रंभमदृष्टीना पडून भयभीत होऊन पळते. मरुवर विषधरी हात. वनांतलं गुहंत व्याघ्री उंटोण काट्यांपासून मधुर रसार्चा इच्छा जशी हेत. वृक्षवर लता हात. घग्यांत पक्षाण हात. करते त्याप्रमाणे ती विषयांपासून इष्ट सुखाचा पर्वताशिखरावर गुळिनी हात. वनात हरणी इच्छा करते. पण मध्येन परिभ्रष्ट होऊन हात. ती क्षरमागात नारायण हाऊन निजंत, दंपाच्या परंपरेंत पडत व अधोगतीस जात. ब्रह्मपुरात ध्यान करणाग ब्रह्मदेव हात. बैलास.- रंकांच्या परंपरेंत पडून ती अति य अस्वस्थ वर कानिच्या अर्धगर्शी संगत झालेला हर हात. ती एका दुखांतून दुसऱ्या दुःखान हात. स्वर्गात देवदंष्ट्रेंत इड व हात. ती सूर्य हाऊन पडते. एका विरर्त्तून दुसऱ्या विपत्तत पडत. दिवस काल. मघ हाऊन वृष्ट करे. बायूना गानप्रकारच्या अर्थी ती युक्त हात. तिचा श्रमन हा व्यापार ता मांडवच हात. ताच पर्वत सह महासगर हात. ती ऋणुघटित संव- सग हाऊन प्रवहरूपेन व हात. यगमःवानर- दिग प कालमंडल वानत, ती क्रमने दिन व रत्र हाऊन तज व अधःकर यास प्राप्त हात, वृक्षदि वाही प्रदार्थ रंघ ती वजादि होत व रसात्मक उल्लाम पावत, काहे ठिकाणी प.प- णांच्या रूपाने मौन धरणागी हात, कचित् ती रसयुक्त नदी हात, कचित् चंद्रदिक सी कमलें हात, विस्तार ती कचित् फलपंतीच्या पकानी व कटे काष्ठ, अग्नि, इत्यादि रूपने ती उलक्षित हात, कचित् दैत्याने बर्फ- प्रमाणे थंड झालेल जल ज्यांत अहे असा जलाशय त हात, कचित् फक्त अकश व वयुन दुभर काही नाहीं अशी त वानत, कचित् ती उज्ज्वल अकर धागण हात व कचित् दुर्भ, कांट याच्या यंगान दुग्म झालेली शिला हात, ती कंठे नांवरण हात, कंठे हरित हात. कंठे अग्नि हात, कंठे पृथिवी

१ नारायणादिपदप्राम दी सद्धा एक जीवानी नतिच आहे. अशा आशयाने हे वर्णन आहे. किंवा नारायणादिकांच्या सारूप्यमुक्तिस प्राप्त झालेल्या जीवाचे हे वर्णन आहे. किंवा येथून पुढे जीवाच्या गतीचे वर्णन नसून जितक्या सर्व व्यापारकर्तृत्वे वर्णन जाहे, असे समजावे.

होते. ती सर्वात्मक असल्यामुळे, सर्वगामिनी असल्यामुळे, सर्व शक्तींनी युक्त असल्यामुळे, आणि तिच्या सर्वात्म्य असल्यामुळे जगद्रूपच होऊन राहिली आहे, पण परमार्थतः परा-निरुप-प-धिक असलेली चित् आकाशाहूनही स्वच्छच आहे. जलाच्या चंचलतेमुळे त्यालाच तरंगादिरूपत्व असे प्राप्त होते त्याप्रमाणे चित् आपल्याला जेथे ज्या आवाजाने कल्पित त्याच भावाचा अनुभव घेते. हंसी, क्रींची, बकी, काकी, सरशी, घोडी, झाडगी, बलाका, विशेष आकाराची बकी, हरिणी, वानरी, बिन्नरी, कुत्री, बटिका, पिंगली, शाली, माशी, भमरी, पोपटीण, श्री, श्री, श्री, प्रीति, रति, माया, रात्री, चंद्र, या व अशाच दुसऱ्याही योनींमध्ये जन्म घेऊन तृण जसे चंचल वावटळीत भ्रमण करत त्याप्रमाणे या परिवर्तन पावणाऱ्या संसारमध्ये परिभ्रमण करते. गर्दभी जशी आपल्याच कर्कश आरडण्यास म्यावी तशी ती स्वसंस्थात्मक भिते. हिच्यास रखी खुळी, चंचल, निर्बल बाला दुसरी काणी नाही. महामुन ! ही मी तुला जीवनशक्ति सांगतली. ती प्राकृत आचारांनी अत्यंत पराधीन झाली आहे. ती वराकी पशु-धर्मिणी आहे. हिचा स्वभाव कर्मानुसार आहे. त्यामुळे अनंत व दुःखप्राय विभ्रमांचा स्वतः आश्रय केली ती या परमात्म्याला कर्मात्मा असे नांव देऊन शोच्यावस्थेस प्राप्त झाली आहे, हिने मिष्ट्या, विनाशी स्वाभाविक मलाचे आक्रमण केले आहे व तांदळ जसा कवचाने अच्छादित झालला असता त्याप्रमाणे हिने वस्तुतः स्वनहून भिन्न नसलेल्या अविद्येने अनियत कवच धारण केले आहे. अनन्त वैमवापसून भ्रष्ट झालेली, दुर्भाग्याने संतप्त हाणारी, व जीवनत्व प्राप्त होऊन शाक करणारी ही चित् पतिहीन नायिकेप्रमाणे अनाथशी होऊन राहिली आहे. हे रामा ! तू अविद्येचे सामर्थ्य

वहा. कारण जी पूर्ण ब्रह्मस्वभाव असलेली चित् ती रहाटगाढ्याच्या माळेला बांधलेल्या मेष्यांतील आकाशाप्रमाणे स्वतःच्या निरतिशय आनंदपूर्ण स्वभावाला न स्मरल्यामुळे अधःपतनासाठी उत्तरोत्तर कष्टदशेस प्राप्त होते. मेघ, समुद्र इत्यादि सकल जलावन्न उपलक्षित होणाऱ्या सर्व जगाचा आपल्या विभु स्वरूपात अन्तर्भाव करण्याचे जे आकाशाचे सामर्थ्य त्याला विसरून मेष्यांतील आकाश विहिरीतून आणलले पाणी आतून टाकताच मी रिते झाले आहे, असे ज्याप्रमाणे समजते व पुनः स्वतः जलपूर्ण होण्यासाठी खाली खाली जाते, त्याप्रमाणे चित् आपल्या स्वभावास विसरते, मी देहपच्छिन्न आहे, असे समजते, भोगाला कारण होणारे पुण्य क्षीण झाले की मी रिती झालं, असे मानते व पुनः पुनः स्वपतनासाठीच खाली खाली जाते; खरोखर हे फार बाईट आहे.

सर्ग ३ ?

—:ॐ:—

१. जीवनादिकांचा निषेध करून शुद्ध चित् सांगतात. २. ती मन, इन्द्रिये. प्राण यांच्या द्वारा आत व बाहेर प्रकट पावते.

श्री ईश्वरः—वर सांगितल्याप्रमाणे चित् अज्ञानाने जीव-जगद्भाव खोटाच आपल्यावर लादते, ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील मदिरामदामुळे प्राप्त झालेल्या मोहामध्ये ती पडते तशीच मी दुःखी आहे, अशा भावनेने ती दुःखी होते. जशी एकादी वेडी मुलगी तिच्या मतीला भ्रम झाला असता वस्तुतः मेलेली नसतानाही मी मेलें आहे, असे समजून रडते, त्याप्रमाणे नष्ट न झालेलीच चित् मी नष्ट झाले आहे, असे समजते. काही कारणावाचूनच विपर्यास पावलेली मति भ्रमण करीत असलेल्याही कुंभा-

राच्या चक्रादिकोळा जशी स्थिर पाहते, त्याप्रमाणे चित्ति अहंताभ्रमामुळे या जगा-
लाही स्थिर पाहते. या चित्तीला संसाराचा
अनुभव येण्याचें कारण चित्त आहे, पण तें
चित्त ही काहीं वस्तुच नाही. कारण त्याला
चित्तही संभवत नाही व अचित्तही म्हणतां
येत नाही. कारण चित्त चिद्रूप आहे असें
म्हटव्यास त्याला विकार होणार नाही व तें
अचिद्रूप-जड आहे, असें म्हटव्यास त्याचा
अन्तर्भाव जगांतच होतो; आणि चित् या
कारणाचाच अभाव असल्यामुळे चित्ताचा
विषय जें जगत् त्याचाही अभाव होतो.
त्यामुळे ज्या चित्त-कडून चित्त प्रयत्न तें विषय
केलें जातें, जाणलें जातें. ती चित् चित्त किंवा
चित्ताच्या अधीन असलेलें चेत्य नाही, तर
शुद्धच आहे, चित्तादि विषयाहून भिन्न-पृथक्
आहे. पाषाणांत असें तेल संभवत नाही किंवा
चंद्रांत काळेपणा संभवत नाही, त्याप्रमाणें
चित्तीमध्ये दृश्य-दर्शन द्रष्टृरूप किंवा कर्म कर्तृ-
करण संभवत नाही. आकाशांत जसा नवा
अंकुर संभवत नाही त्याप्रमाणें चैतन्यांत
प्रमातृ-प्रमेय-प्रमाण संभवत नाही. नंदनवनांत
स्वदिराचें झाड असें संभवत नाही त्याप्रमाणें
चित्तीत चित्तवृत्ति, त्यांचा आश्रय जीव व
विषय संभवत नाहीत. आकाशांत पर्वतत्व
जसें शक्य नाही त्याप्रमाणें चित्तीत मीपणा,
तृपणा व तत्पणा संभवत नाही. काजळांत
शैत्व जसें अशक्य त्याप्रमाणें चित्तात संद-
हत्व व अन्यदेहत्व अशक्य आहे. अणूमध्ये
सुमेरु जसा संभवत नाही त्याप्रमाणें जीवभूत
व प्रत्येक शरीरांत आत्मभेद भास संभवत नाहीत.
माळ जमिनीवर बेल जशी उगवत नाही त्याप्र-
माणें चित्तीत नाम व रूप याचें नांवहा
संभवत नाही. सूर्यमंडलामध्ये रजनी म्ह०
रात्र जशी संभवत नाही त्याप्रमाणें चित्तीत स्वर, असुर, सागर, भूत, नर व नाग यास्त

शास्त्रांतील सर्व दृश्य पदार्थांचे निषेधही संभवत
नाहींत. तुषारांत जशी उष्णता नाही त्याप्रमाणें
चित्तीत वस्तुता व अवस्तुता नाही. शिळेच्या
उदरांत वृक्ष जसा नाही त्याप्रमाणे चित्तीत
शून्यता व अशून्यता नाही. कारण शून्यता
म्ह० आकाशांतील प्रसिद्ध शून्यता व अशू-
न्यता म्ह० केवलता-स्वरूप स्वच्छताच, विचार
केला असतां, अवशिष्ट राहते, अणुमात्रही
भिन्नता नसते. हिरण्यगर्भाच्या दोषभूत चिरा-
पासून उत्पन्न झालेल्या चित्तच्याकडूनच दुःखाचा
अनुभव घेतला जातो असें नाही, तर त्यानें
उत्पन्न केलेले जे शरीर-इंद्रिय-विषय त्याच्या
ठिकाणीं अहं-ममाभिमान ठेवल्यामुळे व त्यांना
सत्य मानल्यामुळे हा प्रकृत संसाररूप अनर्थ
उद्भवला आहे. त्यामुळे नुस्ती त्याची भावना
न करणें याच उपायानें तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणीं
तो शांत होतो. म्हणूनच त्याला तृणाप्रमाणें
तुच्छ मानतां येणें शक्य असतांही भावनेच्या
बल मुळे अतत्त्वज्ञाना त्याला तुच्छ करतां
येत नाही. वस्तुतः ही गोष्ट आपल्या हातची
आहे; पण भावनेमुळे ती दुःसाध्य झाली
आहे. गवताची काडी जरी उचलावयाची
झाली तरी हात पुढें करणें, खालीं बांकणें,
इत्यादि यत्नांवांचून ती उचलता येत नाहा.
यावरून पुरुषाला प्रत्येक गोष्ट यत्नानेंच साध्य
करावी लागते, हें उघड आहे. त्यामुळे पुरुषा-
कडून यत्नानें जें जें मिळविलें जात नाही तें
त्याला कोठें, केव्हां व कसें मिळणार ? ही
जी निर्विकल्प अद्वितीय चित् ती सर्वगमिनी
सर्वश्रेष्ठ, भेदशून्य, अत्यंत निर्मळ व सृष्टादि
तेजानाही प्रकाशित करणारी आहे. ती
प्रकाश करणारी, सर्वगा, निश्च निर्मळ, निश्च-
उदित, मनोविरहित, निर्विकार, व निर्लेप
आहे. ती घट, पट, बट, भित्त, गाडी, बानस,
रात्र

संस्थान आह. जमा दोष इतर पदार्थना प्रकाशित काण्यास स्वरूपस्थितिनेच समर्थ होता, तो स्वरूपने स्थित होणे. याने दुसरे कांही क्रिया करित नाही, त्याप्रमाणे ही चित साक्षीप्रमाणे राहून कोठेही व कदाही स्पष्ट पावन नाही, हालचाल करित नही ती अशा प्रभावाची जरी अमल. तरी या शरीरदि भावनेमुळे अमालन अगूनही मल-शो दिसते, निर्दिक्कप अगूनही विकल कणारीशो दिसते, अजड व आभसरूप अगूनही जडशी दिसते. असंग अज्ञानही सर्वामध्ये व्यापून राहिलेलीशी दिमन; विशेष आभमान दिकां गी रहित असलेली सर्वगत व सूक्ष्म चित् व प्राणप्रधान लिङ्गं दहाम-ये प्रतिविबभवाने अनुगत हंऊन हस्तपादादि अंग, हृदयादि मर्मे व बहतर-सदस्य नाड्या या सर्वांना व्यापन, आणि सर्व-व्यापेनी सर्विदेना तेवज्ज्यच भागांत म्ह आन-स्वप्रशरीरान जणुक्य अकारण करून एकत्र गळ करणे. यामुळे तो प्रत्येक शरीरान अतिक्रान्त झालेली दिमन. जमा कष्टी फरलाव आलल्या रंशमान्य. सूक्ष्म सूत्रालाही गुडाळू त्याच बंद एवढी गुड करत, त्याप्रमाणे ती प्रत्येक शरीरात स्वतःला गळ करत. त्यामुळेच जगन असलेल्या जीवांची चित् बहेर रूप-दिक्काना पाहून व आन मनन योगे करून बांन पञ्चामय असते. तो शरीर धेऊं लगल अगता ती स्वप्नान वसामय रूप पाहणे व मनन करणे, याच्या योगने आत वधक्षी व बहर अवबोधार्थ राहते. पण त्याला गढ झोंप लागलो अनना चित केळ अज्ञानलाच पहात अमते. त्यामुळे ती असूनही नसत्य सरली हेते. ती अतिशय स्वच्छ असलेली ब्रह्मचिन् नहच आत्मा अह अशी भावन कस्यमुळे अनुकूलाची प्राप्ति कशी होईल व प्रतिकूलाचा परिहार कसा होईल, अशी चित

करू लागते. दुर्जनाच्या संगतीने दुष्टविचारचाच दीर्घकाल परिचय झाल्यामुळे एकाचा साधूवे चित्ती त्या संस्कारांनी व्याप्त होऊन दुष्ट वासना युक्त होते, व तो साधुही असाधु बनतो. त्याप्रमाणे स्वच्छ चित्ही चिन्ता करू लागते. जसे सुवर्ण भट्याच्या संसर्गाने तांबे होणे, पण त्याचे शोधन करून त्याचा मळ घालविला असता ते जसे पुनः शुद्ध सोने होते त्याप्रमाणे मी चित्तादि अहं, ही भावना टाकून 'मी ब्रह्म आहे' अशी भावना दृढ केली असता पुरुष चिद्रूपच होतो. आरशावर बघलेले आंगुठ मळाचे पुट पसून टाकले असता तो पुनः पहील पदार्थाचे प्रतिबिंब घेव्यस जसा याव्य हातो त्याप्रमाणे चित्ही अज्ञानामुळे जीव-जड-भवादि सर्गसच जणुक्य प्राप्त होऊन राहिलेली असते, परंतु तत्त्वबोधाने ती कैवल्यपदस प्राप्त होते. हिच्या अज्ञानामुळे संसर प्रवृत्त होता व हिच्या स्वरूपाचे ज्ञान झाल्याने तो मिथ्या ठरून शान होतो. जेव्हा ही चित् चित्स्वभावामुळे आत खोटच न भेदाची कल्पना करत तेव्हा ती जणुक्य अहंनस प्राप्त होऊन वस्तुतः अविनिर्गिनी असूनही विनाश पावणारी होते. एकाचा डोंगराच्या कड्यावर असलेल्या झडाचे फळ देठापसून अडग हांणे, या एवढ्याशाच रंशाने जमे खलो फार खोल जाऊन पडते त्याप्रमाणे करल 'मी' हा एवढ्याशाच पंदांमुळे चित्तीचा फार मोठा अधःपात होतो व विला जीवभाव प्राप्त होतो. रूपादि विषयाची सत्ता चित्-मुळेच सिद्ध होते, चित् स्वतः अमलच आहे, द्वित्व व एकत्व हे दोन्ही भाव अज्ञानामुळे भासतात, पण ते बोधाने विन्ययतात. ज्याप्रमाणे केवल प्रकाशाच्या सत्तेने सर्व क्रियांचा व्यवहार होतो त्याप्रमाणे

चित्तासाक्षीच्या केवळ सत्तेने चित्त-इंद्रियें इत्यादिकांमध्ये ज्ञानशक्ति येते. चित्तच्या केवळ सान्निध्याने ज्याला प्रेरणा झाली आहे अशा व्यानवायूळें चक्षुरिंद्रिय व त्याचें स्थान कर्नानिका याचा स्पंद हातो व त्यान् असलेली जी दीप्ति तिला तेजस इंद्रिय, दृष्टि, चक्षु असे म्हणतात. त्याच्या द्वारा अन्तःकरणवृत्ति बाहेर पडते. ती घटादिकांचा आकार, रूप इत्यादिकांना व्यापते; त्यामुळें त्या सर्वांचा जो बोध होतो ती परा चित्तच आहे. त्याचप्रमाणें स्पर्शामध्ये त्वचा व वायु हे दोन्ही विकार जड व तुच्छ आहेत, त्यांना स्वतःची सत्ता व स्फूर्ति नाही. त्यामुळें चित्तमा सत्तेने स्फूर्तीनेच त्याचा संग हातो, तोच स्पर्शेंद्रियाच्या कल्पतेचें निमित्त आहे, म्हणून त्याला स्पर्श म्हणतात. त्याच्या द्वारा स्पर्शेंद्रियाशी संयुक्त झालेल्या शीतोष्णादि द्रव्याविषयीचें जें मनन म्ह० तदाकार मनोवृत्ति तिलाच स्पर्शज्ञान असे म्हणतात. तें ज्ञान, स्पर्शेंद्रिय, विषय इत्यादि सर्व त्रिपुटीचा जो साक्षात्कार ती साक्षिचित्तच होय. त्याचप्रमाणें प्राणेंद्रिय व गंध यांच्या रूपानें विभक्त झालेल्या गंधतन्माचा व नाकांत प्रवेश करणाऱ्या वायूचा जो संबंध तोच गंधाकार अन्तःकरणवृत्तीचें निमित्त असल्यामुळें त्याला गंधसंवित्ति म्हणतात. या त्रिपुटीचें मननाला सोडून भिन्न असलेलें जें प्रकाशरूप वेदन ती श्रेष्ठ साक्षिचित्तच होय, त्याच न्यायानें शब्दतन्मात्र, श्रवणेंद्रिय, व व्यानवायु यांच्या संगमापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या मनोवृत्ति त्याच शब्दसंवित्ति होत. त्यांतील मनाचा अंश सोडून सुषुप्तिसारखी असलेली जी साक्षिसंवित् ती परमा चित् होय. संकल्पा-मुळें अंतःकरण क्रिया करण्यास तयार होतें. संकल्प ही मनोवृत्ति आहे, मनन हेंच चित्ताचें कालुष्य आहे, पण सर्वांचा साक्षी आत्मा

निर्मल चित् आहे. जशी स्पटिकशिला आपल्या उदरांत न-पर्वत-नदी इत्यादिकांचें प्रतिबिंब धारण करते त्याप्रमाणें ही प्रकाशामिका, नित्य, स्वरूपांतच स्थित असलेली चित् आपल्यामध्ये या जगाला धारण करते. अद्वितीय चित् आपल्यामध्ये विकारादिक न होता या जगाला धारण करते, ती अस्त पावत नाही, उदय पावत नाही, ती स्पंद पावत नाही व वृद्धि पावत नाही ती संकल्पांमुळेंच जीवभावास प्राप्त झाली आहे, परंतु निःसंकल्परूपानें असलेली चित् 'जड जगत् जड नाही तर तें अजड आहे,' अशी त्याच्या वास्तविक भावाची भावना करीत स्वरूपांत सस्थित होते. या चित्तीचा रथ-बाहेर पडण्याचें साधन-जीव आहे, जीवाचा रथ अहंकार आहे, अहंकाराचा रथ बुद्धि आहे, बुद्धीचा रथ मन आहे. मनाचा रथ प्राण आहे, प्राणाचा रथ इंद्रियगण आहे, इंद्रियसमूहाचा रथ देह आहे व देहाचा रथ कर्मेन्द्रियसमूह आहे. संसारांत भ्रमण करणें हेंच कर्म या रथाचें साध्य आहे. जरा व मरण यांनीं उपलक्षित हाणारे देह, हेच यांतील पिंजरे आहेत, असें हें जीवरूपी पक्ष्याचें झोंके घेण्याचें चक्र मुळकारण जो ईश्वर त्याच्या मायारूपी ऐश्वर्यानें उत्पन्न झालें आहे. कारण तें आत्म्याच्या ठिकाणीं स्वप्नाप्रमाणें प्रतिभासानेंच प्रसार पावले आहे, तें लेशतःही खरें नाही, मृगजळाप्रमाणें आहे. हे मुनीश्वरा! मानसकल्पनेचें निमित्त प्राण असल्यामुळें त्याला कल्पनेचा रथ म्हटलेलें आहे. जेथें प्राणवायु तेथें कल्पना उभी राहते. जेथें प्रकाशाचा प्रभाव तेथेंच रूप जसें दिसतें त्याप्रमाणें सुत्ररूप असल्यामुळें धारण व चालन करण्यास समर्थ असलेला प्राण जेथें असतो तेथेंच चलन होतें. वनांत जेथें वावटळ उठते तेथेंच वन हाल्ड लागतें. तेजाचा अभाव झाला असतां रूप

जसें व्यक्त होत नाहीं त्याप्रमाणें मन हृदयाका-
शांत स्थिर झालें असतां प्रागाचें स्पंदन होत
नाहीं. वावटळ शांत झाली असतां धूळ जशी
उडत नाहीं त्याप्रमाणें प्राणवायूला शांत केलें
असतां मन आंत थोडेंसेही चंचल होत नाहीं.
प्राणवायु जेथें जातो तेथेंच मन राहते. जेथें जेथें
रथ जातो तेथें तेथें सारथि असतो. प्राणाकडून
प्रणा केलें गेलें चित्त, गोफणीतून सोडलेल्या
दगडाप्रमाणें, एका क्षणांत देशांतरीं जातें, पण
प्राणाचा निराध केला असतां मन क्षय पावतें.
जेथें पुष्प तेथें वास, जेथें अग्नि तेथें उष्णता, जेथें
समष्टिव्यष्टिरूप प्राण तेथें वायु, जेथें चंद्र तेथें
चांदणें व जेथें मन तेथें त्याच्या वृत्ति. म्हणूनच
प्राणवायूच्या स्पंदामुळें चाक्षुषादि ज्ञान होतें,
असें मीं वर वर्णन केलें आहे. तो वायु सर्व
अंगांत अन्नरस पौंचविण्यासाठीं सर्व नाळ्यांना
स्पर्श करतो. त्यामुळें चित्त-मन इत्यादिकांनीं
बनलेल्या लिंगशरीरात्मक प्राणकोटारांत चित्-चा
बिंब-प्रतिबिंब-भावानें द्विगुण आकार होतो.
आकाशाप्रमाणें स्वच्छ असलेली संविद् जड
व अजड अशा सर्व पदार्थांत असते. पण
प्राणांच्या स्पंदनामुळें ती जणुं काय क्षुब्ध होते,
स्पष्ट-अभिव्यक्त होऊन जणुं काय चलन
पावते, असा अनुभव येतो. जड पदार्थांमध्ये
ती सत्ता-मात्रस्वरूपानें आहे, पण जड देहांतही
प्राणानें जिला क्षुब्ध केलें तर ती चित्ताशीं
तादात्म्य पावून सर्व जाणते. जो देह पूर्वीं-
जीवनदर्शेत नानाप्रकारच्या विस्तृत विलासांनीं
व्यवहार करीत असतो तोच त्यातील प्राण निघून
गेल्या असतां मनोरहित होत्साता हालचाल करीत
नाहीं. आरशांत जशी प्रतिमा दिसते त्याप्रमाणें
पुर्यष्टकांत परमा चित् प्रतिबिंबित होते.

१. पांच भूते, पाच प्राण, अंतःकरणचतुष्टय,
कर्मेन्द्रियपंचक, ज्ञानेन्द्रियपंचक हे पांच समूह व
अविद्या, काम व कर्म हे पुर्यष्टक आहे.

पाषाणीदकांत ती प्रतिबिंबित होत नाहीं. (अहो
पण एकदा प्राणामुळें मनांत चित्-च प्रतिबिंब
पडतें, असें सांगितलें व पुनः पुर्यष्टकांत तें
पडतें असें म्हणता, तेव्हां हा पूर्वोत्तर विरोध
नव्हे का ? उत्तर-) मनच पुर्यष्टक आहे, तेंच
सर्व कार्याचें मुख्य कारण आहे, असें समज.
कांहीं आचार्यांनीं शिष्यांना सत्वर बोध
व्हावा म्हणून त्या मनोरूप पुर्यष्टकाचेंच
कल्पनांनीं आकुल झालेलें निराळ्या तऱ्हेनें
कथन केलें आहे. ज्याच्यापासून हें सर्व
दृश्य उदय पावतें, ज्याच्यामुळें तें चित्-
मध्येच स्थित झालें आहे, असें स्पष्ट अनुभविलें
जातें व तिच्यांतच लीन होतें, आणि ज्याच्यामुळें
मनच देहदृष्टीनें विपरिवर्तन-परिणाम पावतें तें
परमतत्त्व हें सर्व विश्व आहे, दुसरें नाही, असें
तूं समज.

सर्ग ३२

—:—

१. चित् पुर्यष्टकांत प्रविष्ट होऊन देहादिकाल
चंचल करते. २. दुसऱ्या देहास तीच जाते.

श्रीईश्वरः—मुने ! परमा चित् पूर्वोक्त
प्रकारानें जीवांच्या पुर्यष्टकांत प्रविष्ट होऊन
ऐहिक व पारलौकिक कर्मे कशी करते, त्या
कर्मांना अनुकूल अशा दहादि स्पंदानें कशी
युक्त होते, व ती 'चालतो, खान करतो,
भोजन करतो, याग करतो, ब्राह्मण, क्षत्रिय,
देवदत्त' इत्यादि नांवांना कशी प्राप्त होते, तें
सर्व मी तुला सांगतां, ऐक. अनादि मायारूप
ब्रह्मशक्ति आपल्या आवरणशक्तीनें स्वाश्रयभूत
ब्रह्माला जणुं काय आच्छादित करते. तें नाही,
भासत नाही, अशा प्रतीतीला त्याला योग्य
करते. नंतर अनादि कालापासून संचय होत
असल्यामुळें अतिशय पुष्ट झालेल्या विचित्र मानस,
वाचिक व कायिक प्राक्तन विहित निषिद्ध

कर्मीनी पुर्यष्टकात्मक मनोरूपाने परिणत होते, त्यानंतर ती शक्ति स्वतःचे अधिष्ठान अशी जी स्थिति तिच्या सत्तेने चिद्रूपशी व स्वतःच्या स्वभावबलाने जडरूपशी होते. याप्रमाणे मिश्र-भावास प्राप्त झालेली ती ज्ञानव्यवहार व कर्मव्यवहार करण्यास योग्य होते. नंतर तीच शक्ति आपल्या शक्तिभूत ज्ञान-कर्मेंद्रियांच्या द्वारा द्रष्टृ-दर्शन-वृत्त्य, कर्तृ-करण-कार्य, भोक्तृ-भोग-भोग्य या नऊ प्रकारच्या ससाररूपाने नृत्य करते. हे मुने ! या मायाशक्तीच्या अविचाररूप प्रसादाने कलंकित झालेली ती चित् हें मिथ्या जगत् करते व विचाररूप प्रसादाने क्वरीत नाही. (तर मग चित्च्या सांनिध्याने देहालाच सर्व करूं दे. चित्तादिकांची कल्पना कशाला करावयास हवी ? उत्तर--) चित्त, मन, बुद्धि व अहंकार यांच्या अभावीं देह भिंती-प्रमाणे मुका राहतो; व तीं चित्तादि विद्यमान असलीं म्हणजे आकाशांत फेंकलेल्या दगडाप्रमाणे जोराने चेष्टा करतो. जसें लोहचुंबकाच्या सांनिध्याने अगदीं जड असलेले लोखंड क्रिया करूं लागते त्याप्रमाणे हा जीव सर्वव्यापी परब्रह्माच्या सांनिध्याने प्राण, कर्मेंद्रिये इत्यादिकांच्या व्यापराचे साधारण निमित्त होतो; व हा जीव आत्मरूप चिच्छक्तीने स्वतःला व इतरांना जाणण्यास समर्थ होतो. (अहो पण जीवाची उपाधि असें जें लिंगशरीर तें भौतिक असल्यामुळे द्रव्यस्वभावांत गणलें जात आहे. तेव्हां तें अद्रव्यस्यभाव असलेल्या

ब्रह्माचें प्रतिबिंब कसें ग्रहण करूं शकते ? कारण द्रव्यांत द्रव्याचेंच प्रतिबिंब पडणें उचित आहे ! उत्तर- , आरसा द्रव्यरूप नसलेल्या गुणादिकांचेही प्रतिबिंब ग्रहण करता, त्यामुळे अद्रव्य ब्रह्माचेंही लिंगशरीरांत प्रतिबिंब पडणें, अशक्य नाही. (अहो पण जीव जर ब्रह्माचें प्रतिबिंब आहे तर त्यांत अज्ञान निद्रा-आलस्य इत्यादिकांचा संभव कसा ? सूर्याच्या प्रतिबिंबांत अप्रकाश संभवत नाही, ' म्हणून म्हणाल तर सांगतो—) जीवाचा अत्यंत विस्मरणस्वभाव असल्यामुळे, जसा एकादा सदब्राह्मण मोहाने आपल्या ब्राह्मण्यास विसरून आपल्यास शूद्र समजतो, त्याप्रमाणे तो जीव विस्मरणाने जड झाला आहे. जसा एकादा हरिश्चंद्रासारखा फार मोठा पुरुषही मोहामुळे विवेकशून्य हाऊन दीनतेस प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे अत्यंत विस्मरण या स्वभावामुळे चित् चिरापणास प्राप्त झाली आहे. तरगपंक्तीच्या योगाने जसें जल संचलन पावते त्याप्रमाणे चित् प्राणाशी तादात्म्य पावून त्याच्यासारखी होते व त्या जड व परतंत्र प्राणशक्तीकडून देह हालविला जातो. वायूकडून नौकेच्या शिडाच्या योगाने नौकेतील दगडही जसे हालविले जातात, पाहिजे तेथे नेले जातात, त्याप्रमाणे कर्मस्वभावत्वास प्राप्त झालेल्या, मननशक्तिमान् व उपाधिपरवश झाल्यामुळे अत्यंत दीन बनलेल्या या जीवाकडून देहयंत्रे हालविली जातात. हे ब्राह्मण ! परमात्म्याने या शरीररूपी गाढ्यांना ओढण्यासाठीं मनःशक्ति व प्राणशक्ति या दोन शक्तिरूपी मजबूत बैल किंवा भृत्य जोडले आहेत. ' चित् जडरूपाचा स्वीकार करून जीवत्वास प्राप्त होते. स्वप्न व्यवहार कर्तव्य असतां मन हाच त्याचा रथ आहे व मुख्य प्राण व इंद्रिये हे त्याला जोडलेले घोडे आहेत अशी कल्पना करावी. जाग्रत

१. चिदाभासाचें चलन शरीराच्या स्पंदाने निमित्त आहे. मनोरूपाने परिणत झालेल्या व वास्तव चित्स्वभावाला आच्छादित करणाऱ्या मायाशक्तीचें चलन चिदाभासाच्या चलनाचें निमित्त आहे, व तिच्या मनोरूप परिणामाचे अनेक पूर्वजन्मांनंतराचे संक्षिप्त पुण्यपापकर्मच निमित्त आहे, असा भावार्थ.

व स्वप्न या अवस्थामध्ये पदार्थ व्यक्त असतात व ते असंख्य असतात आणि कचित् म्ह० झोपेत ते नष्ट झालेले दिसतात; किंवा सुबुसित ते सर्व अज्ञान रूपास प्राप्त होतात. सारांश, जलत्वच जसे तरंगत्वास प्राप्त होते त्याप्रमाणे चित् जणू काय अशा विविधतेस प्राप्त झाली आहे. पण ती जरी अशी परिणत होत असली तरी आपले पारमार्थिक रूप न सोडताच तत्त्वदृष्ट्या असत् असलेल्या जाग्रदवस्थेप्रमाणे व व्यवहारदृष्ट्याही असत् असलेल्या स्वप्नाप्रमाणे किंचित् उदय पावल्यासारखी होते. या प्रसिद्ध प्रकाशाच्या जीवावर रूपश्री जशी अभनुवास येते त्याप्रमाणे आपल्या श्रेष्ठ सत्तेच्या जीवावर चित् वृत्तीमध्ये स्फुरते. घरांत दिवा असला तरच ते घर जसे प्रकाशयुक्त असते त्याप्रमाणे चित् हेच ज्याचे तत्त्व-पारमार्थिक रूप आहे असा निरामय-सुखस्वभाव परमात्मा स्थित असल्यामुळेच जीव जिवंत राहतो. जल ला जसे तरंगत्व प्राप्त होते, व तरंगापासून फेंस होतो त्याप्रमाणे या जीवाच्या आधि म्ह० मानसिक व्यथा व व्याधि म्ह० शरीर व्यथा परिपुष्ट होतात. तरंगत्व प्राप्त झाले असता जल जसे विषमत्वास प्राप्त होते त्याप्रमाणे आधि व व्याधि यांनी ज्याला व्यापले आहे अशा या शरीररूपी कमलातील जणू काय भ्रमरच असा हा जीव दैन्य दुःखास प्राप्त होतो. जसा सूर्याकडूनच प्रकाशित झालेल्या मेघांच्या योगाने सूर्य आच्छादित होणे, म्लान होणे, इत्यादि परतंत्रतेस प्राप्त होतो असे वाटते, त्याप्रमाणे चिच्छक्ति सर्वशक्तिरूप असल्यामुळे मी चित् नाही, जड आहे, अशा मावनेने ती जणू काय जड झाली आहे. ज्याप्रमाणे मद्यादिकांच्या मदने विवेकशून्य झालेल्या पुरुषाला तरवार, चाकू इत्यादिकांच्या योगाने आपले अंग कापत आहे

यांचेही भान नसते त्याप्रमाणे अज्ञानामुळे कर्मपराधीन होऊन मूढयोनीत उत्पन्न होणाऱ्या चित्-ला स्वरूपाचे भान रहात नाही. मदोन्मत झालेल्या पुरुषाचा मद उतरला असता त्याला स्वकर्माचे जसे स्मरण होते त्याप्रमाणे दीर्घ दुःखानुभवाने तर स्वरूपाचे स्मरण होऊन हिचाही मोह नाश पावतो. (आता देह-त्यागाचा प्रकार सांगतात-) जसा कुष्ठरोगी सडून गेलेल्या आपल्या बोटें वगैरे अवयवांना हालविण्याची इच्छा करित नाही त्याप्रमाणे प्राणाची नखशिखान्त पसरलेली स्पंदशक्ति हृदयांत लिंगशरीराचा उपसंहारामुळे जेव्हा बंद पडते, तेव्हा तो हस्त-पादादि अवयवाचे अनुसंधान करित नाही. जसे यज्ञांत ऋत्विजांनी लांकडाचे भाडे उचलल्यावाचून जाग्यावरून हालत नाही त्याप्रमाणे संवित स्पंदरहित झाली असता हृदयातील पद्मपत्र स्फुरण पावत नाही, त्यामुळे शरीरांत प्राणाचा व्यापार होत नाही. भुशुंडाच्या आसनात सांगितलेले हृदयातील कमलपत्र निश्चल झाले असता, पंखा हालविण्याचे बंद केले असता बाहेरील वायूचे वाहणे जसे स्थिर राहते, त्याप्रमाणे हे प्राण अगदी शांत होतात. आकाशातील वायु शांत झाला असता धूळ जशी वर उडतांना दिसत नाही त्याप्रमाणे प्राणवायूचा आंतील स्पर्श शांत झाला असता, रूपापाधीचा विलय झाल्यामुळे पूर्ण व नामोपाधीच्या विलयामुळे मूक असलेला जो कारणात्मा त्याच्या भावास प्राप्त होतो. तद्रूप बनतो. त्यानंतर स्वतःचा आधार असा जो रजोगुणप्रधान प्राण त्याचा उपरम झाला असता रजोगुणरहित व आधारशून्य झालेले मनही प्राणाबरोबरच कारणात्मपदास प्राप्त होऊन तद्रूपानेच अवाशिष्ट राहते. पण ते सर्वथा नष्ट होत नाही. तर वृक्षादिकांचे बीज जलादि

भूतमात्रांचा आश्रय करून जसें राहतें त्याप्रमाणें तें आत्मपदास प्राप्त होऊन पुनरपि देहाचा आविर्भाव करण्यास तयार होऊन राहतें. याप्रमाणें चित् कारणसमूहांसह सर्वतः केवलभावास प्राप्त झाली असतां, पुर्यष्टक शांत झालें असतां, देह निश्चल होऊन पडतो. (हृत्कमलाच्या स्पंदामुळें पुर्यष्टकाचा उद्भव होतो. हृदयस्पंद पूर्व पूर्व भोक्ता, भोग्य इत्यादि भावाच्या स्मरणामुळें होतो, तें स्मरण वासनास्पंदामुळें होतें. वासनास्पंद चित्-नें स्वरूपान्या अज्ञानामुळे विषयाकाराने—चित्तरूपाने परिणत होणें या कारणानें होतो. यास्तव चित्-च्या बहिर्मुखतेचा मोठ्या यत्नानें निरोध केला पाहिजे, अशा आशयानें ईश्वर म्हणतात-) चित्-नें स्वाभाविक मोहामुळें चेत्योन्मुख-हहिर्मुख होणें, या कारणानें वासनास्पंद पावतात. त्यांनीं प्रेरणा केल्यामुळें अनात्म वस्तूचें स्मरण होतें व स्वरूपाचें विसरण होतें. हृदयस्थ कमलपत्राच्या स्फुरणामुळें पुर्यष्टक व्यक्त होतें, यास्तव हृत्कमलयंत्राच्या स्फुरणाला निरोध केला असतां पुर्यष्टक क्षय पावतें. देहांत जोंवर पुर्यष्टक असतें तोंवर देह जिवंत राहतो. हे द्विजा ! पुर्यष्टक शांत झालें असतां देह मृत झाला असें म्हणतात. परस्पर विरुद्ध असलेल्या वात-पित्त-कफसंज्ञक मलांचा आणि राग-द्वेष-वासनामलांचा, प्रकाप झाल्यामुळें व शस्त्रादिकांच्या योगानें शरीराला छेद-भेद इत्यादि दशा प्राप्त झाल्यामुळें जेव्हां देहांत हृदयकमलरूपी यंत्र हालेनासें होते तेव्हां, पंखा वगैरे वायुचें निमित्त बंद केलें असतां वारा जसा शांत होतो त्याप्रमाणें पुर्यष्टक हळूहळू आकाशांत शांत होतें. जीव आपल्याच सकलामुळें मरणादि सहस्रावधि दुखांस प्राप्त होतो. हृदयांतील पद्मयंत्र सर्वदा बाह्यत असतें, पण

यांच्या हृदयांतून रागादि मलरहित वासना जात नाहीं म्हणजे ज्याचें हृदय भोगवासना शून्य असतें, ते जीव स्थिर एकरूप असतात. ते जीवनमुक्त व चिरंजीव होत. पद्मयंत्राचा चांगला निरोध होऊन प्राण शांत झाला असतां हा धैर्यरहित देह काष्ठ किंवा देंकूळ यांसारखा होऊन भूमीवर पडतो. हे मुने ! ज्याप्रमाणें हृदयाकाशांतील वायून म्ह० प्राणांत पुर्यष्टक लीन हातें. त्याप्रमाणेंच त्या प्राणांत तेव्हांच मन लय पावतें. नंतर अनादि कालापासून निरनिराळ्या भोगांस योग्य अशा शरीरादि भावांचा ज्ञानें अभ्यस केला आहे असें वासभासचित्त मन त्या ठिकाणीं भ्रमण करील तेथें स्वर्ग-नरकादिकांचा अनुभव घेतें. घरांतील लोक निधून दूर गेले असतां जसें घर शून्य होतें त्याप्रमाणें मन व प्राणवायु यांनीं रहित झालेला देह शवत्वास प्राप्त होतो. (आतां येथून दुसरा देह-सा येतो तो क्रम सांगतात.) सर्वगामिनी चित्-तुच 'मी या जीवरूपानें या शरीरांत प्रवेश करून नाम व रूप यास अभिव्यक्त करतें' अशा प्रवेशसंकल्पानें जीव बनून मनांत राहतो. तीच पुर्यष्टकरूपी होऊन पांच सूक्ष्म भूतांच्या संघातात्मक चित्ताचा आश्रय करून आतिवाहिक देह या नांवाची होऊन राहतो व संकल्पानें स्वप्न-भ्रमाप्रमाणें स्थूल आकार घेतो, नंतर दृढभावनें त्या स्थूल आकारावर 'ही मी' असा अभिमान ठेवून लागलीच आपल्या सर्व आतिवाहिक देहत्वास विसरतो. या असत्य शरीरांत जिनें कृत्रिय भावना केली आहे अशी ती चित् असत्य जगाला सत्य बनवितो व आपल्या सत्य ब्रम्हभावाला अज्ञत्य करते. सर्वगामिनी चित् अंशानें—चिदाभासानें जीव

१ मुळांत 'यत्र तत्र भ्रमत' अर्थ शब्द आहेत. त्यावरून स्वर्ग, नरक इत्यादि नियत देश आहेत, या समष्टुतर्चिं निराकरण होते.

होऊन मन होते, व मन पुर्बष्टकरणावर आरुढ होऊन त्यानंतर जगाचें आक्रमण करतें. जेव्हां सुखभूत प्राणप्रचुर पुर्बष्टक देहाला उत्थापित करतें तेव्हां शवाच्या हृदयांत प्रवेश करून नाच करणाऱ्या पिशाचाप्रमाणें तो देह जिवत आहे, असें म्हटलें जातें; व जेव्हां पुर्बष्टक क्षीण होऊन चित्ता हृदयाकाशांतील ब्रह्मांत लीन होतें तेव्हां काष्ठादिकांप्रमाणें पडलेल्या या देहाला 'तो मेळा आहे,' असें म्हणतात. झाडाचें पान जसें कांहीं काळानंतर जीर्ण होतें त्याप्रमाणें हा जीव आपल्या अजर-अमर ब्रह्मरूपास विसरून कालवशात् परतंत्र होऊन जरठदेहांत अक्षक होतो. मुने! पण वर सांगितल्याप्रमाणें चित्ता जीवशक्तीचें विस्मरण होऊन पद्मयंत्र निरुद्ध झालें असता व प्राणाचाही पूर्णपणें निरोध झाला असता मानव मरतो, जशीं वृक्षाचीं पानें कालवशात् पुनः पुनः निरनिराळीं उत्पन्न होऊन पनः पनः पिकून गळून पडतात त्याप्रमाणें मनुष्यांचीं शरीरें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन मरतात. जशीं झाडांची पानें तशीं जीवांचीं शरीरें वारंवार उत्पन्न होतात व मरतात त्यांत दुःख कशाचें? चित्सागरामध्ये या देहरूपी बुडबुड्यांच्या रांगा प्रत्येक वेळीं पहिल्यापेक्षा दुसऱ्या निराळ्या, दुसऱ्यापेक्षा तिसऱ्या निराळ्या अशा उत्पन्न होतात, त्यांत बुद्धिमानांची आस्था नसते. सर्वव्यापक असलेली चित् या चित्तांत प्रतिबिंबित होते. आरशाबांचून दुसरा कोणीही आपल्यामध्ये पदार्थाचें प्रतिबिंब ग्रहण करीत नाही. पूर्ण चिद्रूप निर्मल आक शांत आपल्या शुभाशुभ प्रयत्नांची फळेच, अशा स्वरूपाच्या कल्पना भासतात. त्या सुखमोगाच्या वेळचें हास्य व दुःखमोगाच्या वेळचें रडणें, यांच्या कोळहवांनीं शब्दयुक्त असतात. त्या चित्प्रचुर व अविनाशक, वर वर रमणीय भासणाऱ्या

जीवजगद्रूप कल्पना वस्तुतः विविध शरीरांनीं जन्ममरणादि भ्रांतींचा अनुभव घेऊन स्वतःला मोह व दुःख देण्यासाठींच भासतात.

सर्ग ३३.

—:०:—

१. जीव-जगद्वेद मोह व कल्पना यांनीं कसे झाले आहेत, तें तर्कांनीं दाखवितात.

श्रीबसिष्ठः—हे शशिशेखर! सर्वव्यापी व अमंत परंतु एकरूप चित्तत्वाला द्वित्व कसे प्राप्त झालें आहे? त्याला द्वित्व स्वतःच आपो-आप प्राप्त झालें आहे कीं तें सनिमित्त आहे? जर तें स्वतःच-कांहीं निमित्ताबांचून उत्पन्न झालें असेल तर त्याचा संकोच होण्यास कांहीं कारण नसल्यामुळे तें असंख्य पर्यायांनीं व्याप्त होणार व अनादिकालापासून प्रवृत्त असणार ते तत्त्वबोधानें बाधित कसे होईल? एक, आंग-तुक व त्यामुळेच दुर्बल आत्मज्ञान त्याचें निवारण करून दुःखाचा आत्यंतिक नाश करण्यास समर्थ कसे होईल?

श्री ईश्वरः—तें ब्रम्ह सर्वशक्ति, सत् व एकच आहे तेव्हां द्वित्व व एकत्व या कल्पनांचा उदय निर्मूलक आहे. जर द्वित्व असलें तर एकत्वाची कल्पना होत व एकत्व असेल तर द्विरूपता. पण चिद्रूपमध्यें त्या दोन्ही कला आहेत असें म्हणावें तर चिद्रूपत्वामुळेच त्या दोन्ही कल्पना असत् आहेत. कारण त्यांना सत्य मानल्यास चिदेकसत्त्वाचा व्याघात होतो. मुळीं एकाचाच अभाव असल्यामुळे एकत्व व द्वित्व या दोघांचाही अभाव होतो. कारण एका वाचून द्वितीय नाही व द्वित्वाबांचून एकता नाही. कारण व कार्य या दोघांचेही सार एकच असल्यामुळे त्यांना एक रूपताच आहे. बीजापासून फलापर्यंत वृक्ष ही एकच वस्तु असूनही विकारामुळे जशी त्याविषयीं भिन्न भिन्न कल्पना

होते त्याप्रमाणें चित्तू-तत्त्व चेत्यविकारांच्या रूपानें स्वतः चिन्मयच स्फुरण पावतें. सर्व विकारामध्ये चित् हाच परमार्थ व चित् सर्वांचें सार असल्यामुळें विकारांचा वास्तविक भेद नाही. कारण हा सर्व घटादि विकार त्या सद्बस्तूपासूनच उत्पन्न होऊन, जल आणणें इत्यादि अनेक कार्यांच्या योगानें सार्धकतेस प्राप्त होऊन सुखादि भोगांमध्ये पर्यवसान पावतो. भोग झ० चिद्-मध्ये पर्यवसान पावणेंच होय. यास्तव चित्तू हेंच त्यातील सार आहे. यास्तव सर्व जगत कल्पनामात्र आहे, असें सिद्ध झालें असतां स्वःच्या पाण्यातील तरंग व पर्वतशिखरावरील माळ जमिनीवर भासणाऱ्या मृगजळांतील तरंग यांत कांहींच भेद रहात नाही. फार काय, पण तो पर्वतही सशाच्या शिंगासारखाच आहे. ज्या तत्त्व-चेत्याला सशापासून उत्पन्न झालेला व्रीहि-य-वादिकांचा अंकुर ब्रह्मरूपानें सत्य भासतो त्याला सशाच्या शिंगासारखा अत्यंत असत् पदार्थ व व्यवहारिक सत्य पदार्थ यांत कांहीं फरक विसत नाही. जगांतील सर्व भिन्न भिन्न पदार्थांना आत्मबोध एकत्र सांधतो. यास्तव त्याविषयीं गुसत्या वाचिक युक्त्या व्यर्थ आहेत. कारण जोंवर अज्ञान नाहीसें झालें नाही तोंवर गुसत्या शाब्दिक युक्त्यांनीं साक्षात् अनुभवानें सिद्ध होणाऱ्या द्वैताचा उच्छेद होणे शक्य नाही. तरंग, त्याचें कण, लाटा, मोठे जलैव इत्यादि जलाचे विकार जसे जलाहून भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणें माणें ब्रह्माचें सर्वशक्तित्व तत्त्वदृष्ट्या ब्रह्माहून भिन्न असू शकत नाही. पुष्पे, पल्लव, पाने इत्यादि जसें लोतेहून निराळें नाही तसें द्वित्व, एकत्व, जगत्व, त्वत्त्व, अहंस्व इत्यादि चिती-हून पृथक् नाही. देश-काल-विकारादि जो चित्चा-भेद केला आहे, तो जर चित्च आहे,

तर द्वित्व नाहीच. तेव्हां हें द्वित्व कसे उत्पन्न झालें, असें जें तूं विचारित आहेस तें असत् आहे, त्या असत्-विषयाविषयीं तूं जो प्रश्न केला आहेस तो उचित नाही. देश-काल-क्रिया-सत्ता-नियति इत्यादि सर्व शक्ति चिदात्मकच आहेत. कारण चित्च्या सत्त्वामुळेच त्या सर्व शक्ति सत्तायुक्त आहेत. चित्, चेत्य व त्याचा व्यवहार यांचा समाहार हाच रूपप्रपंच असून तें सर्व चित्तत्त्वच आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत जो नामप्रपंच तोही चिद्रूपच आहे. जसें जलतरंगादिकांत अनुगत असलेलें रस-सामान्य तरंगादि नांवास योग्य होऊन राहिलेलें असतें त्याप्रमाणें सर्व नामप्रपंच चिद्रूप आहे. ज्याच्यामध्ये तरंगांचा संभवच नाही अशा चिद्विलासरूप महासागरावर तरंग उठल्यासारखा जो भास होतो तोच चेत्यसंबंध आहे. तेंच हें परमतत्त्व सत्य, ईश्वर, शिव, शून्य, एक, पर-मात्मा इत्यादि नांवांनीं सर्वतः गायलें जातें. याप्रमाणें रूप व नाम यांनीं अतीत असलेलें जें परमात्म्याचें रूप व तसेंच हें जें शुद्ध अमल अहंरूप तें वाक् व मन यांचा विषय होत नाही. हें जें जगत् दिसत आहे तें त्या चिद्रूप महालतेचें फल, पुष्प, पल्लव इत्यादि आहे. तें सर्व तन्मय असल्यामुळें त्याहून भिन्न नाही. तीच महाचित् अविद्या याच विषिन्नरंगांनीं रंगविलेल्या चण्यानें युक्त जेव्हा होते तेव्हा जीवसंज्ञक होते आणि दोन चंद्राप्रमाणें स्वरूपाच्या बाहेर जीवभाव व जगद्भाव पाहते. मी परिछिन्न व जड आहे, अशा अस्वामाविक स्थिती नाहीसें करावयाचें झाल्यास त्याला कारागिरीची कांहीं गरज लागत नाही, केवळ दृढ संकल्पानें हें जें दुःख प्राप्त झालें आहे तें त्याविषयीं संकल्प न केल्यानेंच नाश पावतें. त्यांत क्लेश कशाचा ? कांहीं तरी संकल्प करून मनूष्य दुःखांत निमग्न होतो; आणि कशाच्या तरी

भावनेनें ती चित् स्वतः स्वविकल्परूपच अन्यतेचा अनुभव घेते, स्वतः कळंकरहित स्थित अस-
तानाच ती संकल्पानें कलंकयुक्त पुर्यष्टकरूपशी होते आणि त्या रूपाने संसारनदीस प्राप्त होऊन औपाधिक चेतनानेच स्फुरण पावते, आपल्या निष्कलंक चेताने स्फुरण पावत नाहीं, स्वतः चिद्रूप असलेली ती या पुर्यष्टकाशी तादात्म्याध्यासरूप जीवनेस प्राप्त होते; आणि तो जीव चिन्मय-चित्प्रचुरच होऊन प्राणनादिक्रिया करतो, (आतां स्थल देहाच्या प्राप्तीच क्रम-) त्यानंतर वर सांगितल्याप्रमाणें जीवत्वास प्राप्त झालेला आतिवाहिक देह-पुर्यष्टकमय सूक्ष्मशरीर-पांचभौतिक स्थूल देहसंसार-त्मक होऊन देहाचा लाभ होण्यासाठीं ब्रीहि-यव-तिल-माष इत्यादि द्रव्य मी झालों आहे असें मानतो प्राण्यानें खालेलें तें द्रव्य तत्काल वीर्य बनतं; (वृक्षादिकांत बीजरूप बनतं) त्यानंतर त्याचा स्त्रीच्या ठिकाणीं गर्भाधान करणें, भूमीत पेरणें इत्यादिकांच्या द्वारा मी प्राणवान्-स्थूलदेह झालों आहे, असें तो सूक्ष्म देह मानतो. अनु-भवात्मक ब्रह्मच पूर्वाक्त अहंतादि क्रमानें स्थूल-देहाचा अनुभव येता या अमानें चक्षुरादि बाह्य इंद्रियांच्या द्वारा बाह्य स्थावर व जगम जगत् पाहतें; आणि पुनः त्याच्या वासनेनें स्वतःही तसें तसेच होतें. (अहो पण बीजा मशकाचा देह सोडतांना त्या देहाच्या वासनारूपानें सूक्ष्मत्वानें राहिलेल्या पुर्यष्टकाच्या दृढ परिचित मशकाकाराची व सूक्ष्म देहाची निवृत्ति कशी होते व ज्याचा पूर्व शरीरांत अम्यासच केला नाही

१. 'ते इह ब्रीहि-पवास्तिलमत्वा जायन्ते' अशी श्रुति याविषयी प्रमाण आहे. याविषयी छान्दोग्य भाष्यार्थ पृ. २७३ पहा. येथें ब्रीह्यादिशब्दांवरून भाविदेहाला उचित असें द्रव्य तो होतो, असें ज्याबाबें. म्हणजे स्थावर-स्वेदजादि देहाच्या बीजा-चाही त्यांतच संग्रह होईल.

त्या हत्तीच्या आकाराची व स्थूलतेची प्राप्ति कशी होते ? उत्तर-) कावळा टाळीवर येऊन बसायला, ती मोडायला व त्यामुळें तत्काल कावळा मरायला अदृष्ट कर्मच जसें कारण होतें, तसे दृढ अभ्यस्त वासनेचा क्षय होण्यास व फार प्राचीन वासनेचा अकसात् उदय होण्यास फक्त पूर्वकर्मच कारण आहे. त्यामुळें मशकादिजन्मांतील दृढ परिचित सूक्ष्मत्वाचाही क्षय होऊन अस्थूल शरीरादिकाचें मरण-समयीं स्मरण होतं, त्यामुळें तो सूक्ष्म देहाचा त्याग करतो. द्वित्वाचो भावना केल्यामुळें जो एक आहे त्यालाही द्वित्व प्राप्त होते पुरुषानें वेताळाची भावना केली म्हणजे त्याला भयंकर वेताळ दिसूं लागतो. मला द्वित्व नाही, अशा भावनेनें कल्पिलेलें द्वित्वही निवृत्त हातें. मी हें करीत नाही, अशा संकल्पानें पुरुषाचें कर्तृत्वही जसें निवृत्त होतं, त्याप्रमाणें मी द्विरूप नाही, एकरूप आहे, अशा भावनेनें आत्म्याचें द्वित्वही निवृत्त होतं. तात्पर्य, द्वित्वसंकल्पानें एक जो आत्म्या त्यालाही द्वित्व प्राप्त होत व अद्वैतभावनेनें अनेकाकार जगालाही एकरूपत्व प्राप्त होतें आत्मा परमात्मरूप आहे, त्यामुळें त्यात द्वित्व विद्यमानच नाहें कारण तो अविकार्यादि धर्मीनीं युक्त आहे; व सर्वदा सर्वव्यापक आहे, जें आपल्या संकल्पानेंच रचलेलें असतें त्याच्याविषयींचा संकल्प सोडला कीं तें क्षीण नाहीसं होतें, हे मुने ! जसें मनोराज्य किंवा गंधर्व-नगर संकल्पानेंच रचलेलें असतें. त्यामुळें संकल्प टाकतांच तें नाहीसं होतें, हें प्रसिद्ध आहे, जसा संकल्प करण्यांत क्लेश आहे तसा संकल्प सोडण्यांत क्लेश नाही, कारण, केवळ औदासीन्य स्वीकारल्यानें त्याचा नाश होतो. गंधर्वनगराला उत्पन्न करण्याला संकल्पयक्ष हाच कारागीर आहे, तें नगर जोडण्याला कोणी लागत नाही. संकष्ट पुष्ट होतांच दुःख जर आलें आहे,

तर तो थांबतांच दुःख जाईल, यात काय संशय ? थोडा संकल्प करतांच मनुष्य दुःखांत बुडतो, व संकल्प न केल्यानें तुझी चेतना, संकल्पसर्पापासून जर सर्वथा मुक्त झालेली नसेल तर तू सर्व गुणांनीं श्रेष्ठ अशा नंदनवनांत जरी असलास तरी आनंदानें प्रसन्न होणार नाहीस. शरत्काली आकाशाचें उदर जसें निर्मळ असतें त्याप्रमाणें तूं आत्म-विवेकरूपी वायूनीं संकल्पमेघांना उडवून देऊन अत्यंत निर्मलें प्राप्त हो. वसिष्ठा ! तूं आपल्या अतिशय वेगयुक्त संकल्पनदीस मणि-मंत्रानें सुकवून टाक आणि त्यांत वाहत जाणाऱ्या स्वतःला धीर देऊन मनोरहित हो. संकल्परूपी वायूमुळे अत्यंत चंचल होऊन वाव-टळींतील पाने व गवत यांच्या तुकड्यांप्रमाणें भ्रमण करणाऱ्या चिदात्म्याचा सर्व भूतांच्या हृदयाकाशांत आश्रय देऊन त्याला पहा. स्वतःच स्वसंकल्प करणें हेंच तें कालुष्य घालवून व परमप्रसादास प्राप्त होऊन तूं परमा-नंदवान् हो. आत्मा सर्वशक्तिमय आहे. तो ज्याची जशी दृढ भावना करतो तें तसें स्वसंकल्पाचें विकसनच पाहतो हे ब्राह्मणा ! हे मिथ्या जग केवळ संकल्पानेंच उठलेले आहे, त्यामुळे तें नुस्त्या असंकल्पानेंच—त्याचा संकल्प न केल्यानें कोठें तरी जाऊन लपतें. संकल्परूपी पूर्वे वायूकडून हालविलें जाणारें हें जन्मरूप मेघाचें जाळें असंकल्परूप पाश्चात्य वायूच्या स्पर्शामुळे परमपदीं विश्रान्ति पावतें. अतिशय वाढलेल्या या तृष्णारूपी विषवल्लीचें संकल्परूपी मूळ उडून टाक म्हणजे ती अमर्दी सुकेल. अविद्या—काम—संकल्प यांच्या नाशानंतरही जर जगत् मासलेंच तर तें केवळ गैर्वर्ममग्नप्रमाणें प्रतिभासमात्र भासत असतें. म्ह० जोंवर तो जीवन्मुक्त त्या जगाला मानतो तोंवरच तें प्रतीत होतें, त्यानें त्याला पाहण्याचें

टाकलें कीं तें क्षय पावतें. एकादा राजा मी प्रभु आहे, ही गोष्ट विसरून जोंवर त्याला पुनः 'मी राजा आहे' असें स्मरण होत नाही तोंवरच शोक करतो. तत्त्ववेत्ताही जोंवर मी ब्रह्म आहे, असें जाणत नाही, तोंवर जगत्प्रति-भासामुळे दुःखी होतो. पण आप्ताच्या उपदे-शानें राजाला 'मी राजा आहे' व तत्त्ववेत्त्याला 'मी ब्रह्म आहे' अशी स्मृति झाली म्हणजे जसा शरत्कालानें घालविलेला प्रावृट्-काल पुर्जन्य करण्यास समर्थ होत नाही त्याप्रमाणें. मग त्या स्मृतीला पूर्वीची जाड्यदुःखस्मृति पुनः आच्छादित करूं शकत नाही. कारण जसा तार व मंद्रस्वरांतील जो अतिशय उंच स्वर असतो तोच इतर स्वरांना पराभूत करून श्रोत्यांच्या कानांपर्यंत जाऊन पोचतो त्याप्रमाणें दोन प्रकारच्या चिरावृत्तींतील जी वृत्ति चिरकाल मनन, निदिध्यासन इत्यादि अभ्यास-रूप प्रयत्नानें दृढ प्रवाहरूप बनलेली असते तीच वाढते व अशी जी धनप्रवाहरूप नसते ती पराभूत होते. यास्तव मी एक-अद्वितीय शिव देव आहे, मीच हा निश्चय अपरोक्ष आनंद-एकरस आत्मा आहे, अशी भावना कर; या भावनेने युक्त झाल्यावर तूं खरोखरच तोच होशील, याप्रमाणें तुझ्यासर-ख्यांना हें ब्रह्म पूजन असंभवनीयच आहे, कारण जे अधिरक्त—तुच्छ फळाविषयीं इच्छा ठेवणारे असतात त्यांच्या ठिकाणींच ते ठीक असतें; पण तुला परमार्थ सत्त्व, उत्तम पद, परब्रह्म हाच एक योग्य देव आहे, त्याच्या पूजनामध्ये पूजक पूजादिद्रव्यांचा स्वामी, षोडशोपचाशनीं चांगलें पूजन व प्रति-मा—लिंग इत्यादि पूज्य काहीं नाही; ते सर्व त्या पूजनात तुच्छ आहे. कारण ती सर्व पूजक-पूजन-पूज्यादि सामग्री केवळ मनःकल्प-नामात्र आहे.

सर्ग ३४

—:—

१. लोपुप्त, दुर्य व दुर्यातीत पदाचा उपदेश करून शेवटी ईश्वर विभ्रांति पावला.

श्री-ईश्वरः—येणेंप्रमाणें या देवपूजेनें पूजलें जाणारें विश्व बाधदृष्ट्या असत्, अधिष्ठानदृष्ट्या सत् व देवरूपी असणें युक्त आहे, हेंच तत्त्वतः ऐक्यपदरहित व व्यवहारांत द्वैत ऐक्यरूप असणें युक्त आहे, मोहामुळें चितीला जडभाव आहे, अशी कल्पना केली असतां तेंच संसार-त्वास प्राप्त होतें व तें अससारी, मोहशून्य आहे, असें पाहिल्यानें अभिन्न व अद्वितीय-रूप होतें, ही मी दृश्य देहादिरूप आहे, असा कळंक जिला प्राप्त झाला आहे ती चित् अत्यंत बद्ध होते; व देहादि दृश्याला जाण-प्यास समर्थ असलेल्या बाच चित्कलेला जाणून मुक्त होते. पदार्थाच्या आकाराची भावना केल्यामुळें द्वित्वास प्राप्त होऊन आपल्या अखंड सत्त्वाला विसरते आणि देहाच्या सुख-दुःखांनीं तादात्म्य पावलेली जी असत्यच स्थिति तिच्याच 'सत्' म्हणून क्षणांत धारण करते. हीच ती सकळंक स्थिति होय आणि शुद्ध, निरंश, सत्य किंवा असत्य इत्यादि विकल्पांनीं व शब्दांनीं निमुक्त व व्यवहारांत सर्व नामरूपात्मक असूनही शून्यस्वभाव अशी जी स्थिति ती अक-लंक होय. पूर्ण, निरुपम, शांत, ब्रह्मच आकाशा-प्रमाणें प्रथम विकास पावणाऱ्या आपल्या मावास्तकीनें जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूप, सृष्टि-स्थिति-संहाररूप, किंवा अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैवरूप तीन मार्गांनीं प्रवृत्त झालेलें जगत् असून तें मनानेंच विकसित झालें आहे. त्यामुळें मनानें मनाचाच छेद केला असतां सत्य आत्म्या-चा साक्षात्कार होतो इन्द्रियादि अवयव देहाचें ठरून त्याची आत्मभावना जाहीशी होते. नंतर

हें जगज्जाल आत्म्यामध्ये गुप्त हाऊन विलय पावतें; त्यामुळें अगोदरच शिथिल झालेली करुनात्मिका संसारकल्पना छिन्न-भिन्न होते. त्यानंतर जीवाची 'इति' नामक सत्ता तेवढीच भाजलेल्या बीजाप्रमाणें अवशिष्ट राहते. शरत्का-लच्या आकाशकोशाप्रमाणें मनोमोहरूपी मेघांनीं रहित झालेली ती स्थिति चिराच्या विषयाचें पुनः पुनः प्रीतीनें स्मरण करण्याचें शील सोडून 'पश्यन्ती' या नवाची होते. सर्व दृश्याच्या बाध झाल्यानें अपरोक्षज्ञानमात्र अवशिष्ट राहि-ल्यामुळें तिच्या 'पश्यन्ती' हें दुसरें नांव प्राप्त होतें. ज्ञानाच्या पूर्वी ती विषयानुभवरूप चपल-तेस बरी प्राप्त झाली होती तरी आतां ज्ञाना-नंतर ती शुद्ध चिन्मात्रस्वरूपांत राहणारी, सर्व पदार्थाच्या सत्त्वरूपानें अवशिष्ट राहिलेली व जीव या अवस्थेंतच जिनें भवार्णव तरला आहे, अशीं होतें. पुनः जन्म न होणें, अशा सौषुप्त पदाला प्राप्त होऊन निरतिशय आनंदानें परि-पुष्ट झालेली आणि परमान्त्यास प्राप्त होऊन अत्यंत व्यापक पदामध्ये विभ्रांति पावलेली ती, 'महःसुप्त, पदनामिका होते. वसिष्ठा ! मन क्षीण झाल्यावर प्रथम प्राप्त होणारी जी स्थिति ती ही मीं तुला सांगितली, आतां या चिच्छ-क्तीचें दुसरें अत्यंत पावन पद ऐक. मनापासून सर्वथा मुक्त झालेली हीच चिच्छन्ति शांतीनें शोभू लागते. सर्व प्रकारच्या तमानें व सूर्य-चंद्रादि सर्व ज्योतींनीं ती राहित असते. ती विस्तारण अकाशासारखी सुंदर आहे. पूर्वीच्या स्थितीपेक्षां या परिपक्व स्थितींत गाढ सौषुप्तले-स्वप्रमाणें, शिलेच्या उदरांतील निविड रचनेप्रमाणें आत राहणाऱ्यां स्पंदशक्तीप्रमाणें, तो जेव्हा दीर्घ कालानें अत्यंत परिणत वक्षेस प्राप्त होते तेव्हां आकाशांत विद्यमान असणारी शून्यशक्ति निवे-कपन ब्रह्माकाशत्वास प्राप्त झाल्याप्रमाणें विष-

योन्मुखतेला सोडते. जल जसें आपलें चांचल्य सोडतें, वातलेखा चलन सोडते, पुष्पलेखा सुगंध सोडते, त्याप्रमाणें क्रिया ही कालाची कला व वस्तु ही आकाशाची कला सोडून दृश्यमंत्राची ती कल्पना करीत नाही. त्यामुळें तिच्या जड म्हणतां येत नाही, चित् म्हणता येत नाही. सर्वव्यापिनी चित् त्यावेळीं अवर्णनीय सत्तेला धारण करते, ती दिशा, काल इत्यादिकांनीं अनवच्छिन्न अशा महासत्तापदास पंचलेली असते. जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तींहून चतुर्थ व विरट्-हिरण्यगर्भ-ईशांहून ही चतुर्थ असा जो तुरीय अंश त्यानें ती प्रगट होते. ती कलंकरहित व सुखरूप आहे. त्यामुळेच ती सर्व निमित्तें, सर्व काल, व सर्व वस्तु यांविषयांच्या प्रकाशाहून व आनंदाहून श्रेष्ठ व त्यामुळेच अत्यंत स्पृहणीय आहे. हे सुव्रता ! मी तुला ही दुसरी स्थिति सांगितली, आतां तिसरी ऐक. ब्रह्माकार अखंड वृत्ति व तिनें व्याप्त असलेलें ब्रह्म यांचें दूध व पाणी याच्या मिश्रणाप्रमाणें मिश्रण, झाल्यामुळें शब्द व अर्थ यांनीं रहित अशा पदास प्राप्त झालेली व ब्रह्म, आत्मा इत्यादि शब्दार्थाहून अतीत असलेली, काने विकृत होत नाही. अशी केवळ स्थिति उदय पावते, षड्भाव-विकारांनीं रहित असल्यामुळें ती स्थिर स्वरूपतःच कलंकरहित आहे. ती तुर्यातीतादि नावांमुळें अतिशय श्रेष्ठ पदास प्राप्त झालेली आहे. ती सर्वोत्तम पुरुषार्थ आहे, श्रेष्ठांची पराकाष्ठा आहे, व ती परम मंगलरूप असल्यामुळें सर्व मंगलांहून श्रेष्ठ आहे, अशी ती मुख्य वि छेदरहित चित्-मधील स्थिति अत्यंत पवित्र आहे. तीच जीव नुक्ताची तिसरी अवस्था हें. व.सिष्ठ ! ही स्थिति चिरकाल प्रनतिष्ठित झाली असतां शैवशास्त्रात प्रसिद्ध असलेले सहा मार्ग, श्रुतींतील दक्षिणोत्तर मार्ग इत्यादि सर्व मार्गांनीं प्राप्त होणारें जें फळ जी प्रतिष्ठा, त्याहून फार दूर अस-

लेल्या ठिकाणीं जीवन्मुक्त राहतो. त्या अवस्थेचें वर्णन करण्याचें सामर्थ्य माझ्याही बाणीत नाही. जाग्रदादि तीन मार्ग कल्पनेच्या पलीकडील तुर्यावस्था, या सर्वांहून अगदीं पलीकडे असलेला जो सनातन तो तुला सांगितला. तूं नेहमीं त्याच पदांत स्थिर हो. मुने ! सर्व विश्वाचें उपादान हेंच पद आहे, असें पाहिल्यास हें सर्व तन्मय दिसतें. उपादानातीत आद्वितीय सत्य वस्तुला जाणल्यानें हें आहे व नाहींही, कारण ज्ञानानंतर हें प्रवृत्त होत नाही व निवृत्ताही होत नाही, तर आकाशाच्या कोशाप्रमाणें तें शांत, सर्व सम पदार्थाहूनही अत्यंत सम असल्याचा अनुभव येतो, कारण तो अद्वैत आहे, त्यांत क्षोभ केव्हाही होत नाही; कारण त्याला पूर्ण चैतन्य आहे. त्याच्यामध्ये विकारादिमत्त्व नाही. चिरकाल नित्य व अनित्यरूपानें तेंच भासतें. मुलांनीं कल्पिलेल्या आकाशांतल्या दगडाच्या राक्षी इतकच सत् व असत् जगालाही चिद्धनत्व आहे, त्यांत थोडासाही भेद नाही. पूर्ण, अत्यंत शांत कल्याणरूप, वाग्विलासाहून अतीत अशा ओं ही या आक्षराची चतुर्थमात्रा आहं तीच परमा गति आहे.

श्रीबाल्मीकिः—याप्रमाणें सांगून वसिष्ठमुनि व स्कन्द-नन्दि इत्यादि इतर गण यासहवर्तमान ओंकाराख्य नांवाचा शेवटचा रवही ज्यांत शांत झाला आहे अशा सर्व संसाराच्या पार असलेल्या या तुरीयतुरीय पदांत निर्मूलक भूमानंद चिद्रूपानें ईश्वर परिणाम पावल्यामुळें वृत्ति रूपांत होणाऱ्या वसिष्ठांच्या आश्रमांत एक मुहूर्त निश्चेष्ट स्थित झाला.

सर्ग ३५

—:॥:—

१. ब्रह्म-विष्णु-हरादिकांचा जो परम पिता परात्मा तोच सर्वांत अधिक पूज्य आहे.

श्रीवासिष्ठः—त्पानंतर दोन घटिकांनीं गैरीरूपी नमस्त्रिनीचा आधार अशा हर याच्या भाग्योदयामुळे मला प्रबोध करण्यासाठीं स्वेच्छेनें नेत्रोर्मिलन करता झाला. व्याप्रमाणें मेघांच्या संपुटांतून किंवा द्यावा-पृथिवीच्या संपुटांतून वर चिंतालेला किरणांचा राशि-सूर्य दिवसाला प्रकशित करतो त्याप्रमाणें हराच्या मुखरूपी आकाशांत उदय पावलेला चंद्र-सूर्य अभिरूप नेत्रांचा समुदाय त्यांचें समाधिपासून व्युत्थान व्यक्त करता झाला.

श्रीईश्वरः—हे मुने ! तू अगोदर मनन म्हणू विचार करून प्रत्यगात्म्याच्या सत्तेचाच प्रथम निश्चय कर, आणि वारा अचल आकाशालाच स्पंदत्वास प्राप्त करून ताप-रज-जाड्य इत्यादि दोषांस जसा पात्र करतो त्याप्रमाणें तू त्या प्रत्यगात्म्याच्या ठिकाणीं सर्व अनर्थांचें मूळ असा जो अनात्मांश तो बहिर्मुख होऊन आणू नकोस. (अहो पण अनात्माशामध्येही द्रष्टव्य, हेय, उपादेय पुष्कळ आहे, तेव्हां त्याचा अनादर करून कसें चालेल ? उत्तर—) आत्मदर्शन झालें म्हणजे मग द्रष्टव्य, श्रोतव्य इत्यादि काहीं उरत नाहीं, कारण तत्त्वतः तें सर्व दृष्ट व श्रुतच झालेलें असतें. यास्तव आत्मज्ञानानंतर दृष्ट व अदृष्ट अशा भ्रमांशी काय करावयाचें आहे ? या भ्रांतिविषयांत तत्त्ववेत्त्याला हेय व उपादेय असें मी काहीं पहात नाहीं. शांति देणारे व अशांति देणारे जे इष्टानिष्ट विकल्प त्यांना तोडणारा दृढ असि—तलवार तूं जर झालास तरच धीर आहेस, नाही तर तूं धीर नाहीस, यास्तव तूं आस्था धरून धीर व आत्मदृष्टि हो. (अर्थात्

वृत्तीला दृश्याकार होऊ न देतां चिदात्म्यभा-
वानें अवस्थित होणें हा मुख्य कल्प आहे.)
किंवा तसें करण्यास जर तूं असमर्थ असशील
तर त्याच्या प्रार्थनासाठीं कांहीं काल श्रवणश्रद्धि-
काला अनुकूल अशा वा बाह्य वृत्त्यवृष्टीचा
आश्रय करून बाह्य असलेला जो आत्मा त्याच्या
बोधासाठीं मी जें सांगत आहे तें ऐक. आत्म्यभ्या
लाभासाठीं प्रयत्न न करतां मुक्ताच्यानें बसण्यांत
काय अर्थ आहे ?

असें बोलून बाह्याकारवशेनामध्ये देहात्मता-
दर्शन हाच महान् अनर्थ आहे, व तेंच सर्व
अनर्थांचें बीज आहे, यास्तव त्याचाच मजक-
रून त्याग करविण्यासाठीं तो त्रिशूलधारण
करणारा मला पुनः म्हणाला, “ वसिष्ठा ! तूं
देहादि बाह्य पदार्थांना आत्मा जाणणारा होऊं
नको. हें देहरूपी गृह यंत्राप्रमाणें प्राणाच्या
योगानें सर्वतः स्फुरण पावत आहे. तेंच प्राणहीन
झालें कीं हालचाल सोडून मुक्याप्रमाणें सर्वदा
राहतें. देहांत असलेली जी चलनशक्ति ती
वायुतत्त्वामुळें आहे व ज्ञानशक्ति ही आत्म-
चित्तिच आहे. चिति अमूर्त आहे, आकाशा-
हूनही स्वच्छ आहे, सद्रूप आत्म्याची सत्ताच
तिचें कारण आहे. प्राण व देह यांचा वियोग
झाला असतां क्रियाशक्ति व तिचा आश्रय देह
यांचा विनाश होतो, परंतु प्राण वायुरूपच
अवशिष्ट राहतो. चिदात्मा आकाशाहूनही स्वच्छ
आहे. तो विनाश पावत नाही. वृथा भ्रांत कां
होतोस ? लिंगदहयुक्त शरीरांत चित्तत्व अभि-
व्यक्त होतें. हे मुनिश्रेष्ठा ! निर्मळ आरशांतच
प्रतिबिंब पडतें. मळानें आच्छादित झालेल्या

१. सूर्यो यथा सर्व-लोकस्य चक्षुः ' इत्यादि
श्रुतींत आत्मा निर्लेप आहे, या सिद्धान्ताने सम-
र्थन करण्यासाठीं त्याचे सर्वप्रपंचबाह्यत्वाचें प्रदर्शन
केलें आहे. तो सर्वप्रपंचबाह्य आहे, असें दाख-
विले आहे.

अशरीरं पुढें असलेल्या वस्तूचेंही प्रतिबिंब पडत नाहीं, आणि प्रतिबिंब न पडल्यामुळें वस्तु जरी पुढें असली तरी ती जणूं काय वाहीं-
 शीं होतें, त्याचप्रमाणें जड व मलिन देह जरी विषममन असला तरी तो गतप्राण झालेला असल्यास त्यांत चिदात्मा अभिव्यक्त होत नाहीं. आप्तांही चित् सर्वगता जरी असली तरी मायाकलंकानें आच्छादित झालेली आहे त्यामुळें ती बाह्यकार चित्तवृत्तींच्या योगानें बाह्य पदार्थ पहाण्यास व स्पंदादि करण्यास समर्थ होते. पण ब्रह्माकार बोधामुळें ती स्वतःच प्रत्याकलंकरहित परम कल्याणरूप आहे. यास्तव अभिव्यक्त झालेली चित्च सर्व सत्ता व स्फूर्ति याचें निमित्त असल्यामुळें तिचें जें अभिव्यक्तरूप तोच मुख्य देव आहे, असें विद्वान् समजतात. तिच्या अभिव्यक्तीचा हरिहरादिकांच्या ठिकाणीं उत्कर्ष झालेला असतो त्यामुळेंच त्यांना उत्कृष्ट देवत्व आहे. तोच हरि, तो शिव, तो हिरण्यगर्भ, तो प्रजापति, तो इंद्र, तोच परमेश्वर वायु, अग्नि, चंद्र व सूर्य आहे. तो हा सर्वव्यापी आत्मा सर्व चैतन्याकार व चेतन म्हटलेला आहे. तो देवांचा ईश, देवांचें धारण करणारा, त्यांचें पोषण करणारा, देवांचा देव व शुलोकाचा स्वामी आहे. जे कांहीं जीव महाचितीच्या निरतिशय अभिव्यक्तीस प्राप्त होऊन मोडित होत नाहींत, मिथ्या मोहपरवश होत नाहींत, तेच या जगांत ब्रह्मा-विष्णु महेशादिक महादेव म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पण जो परब्रह्माख्य देव त्याच्या मानाने त्याच्या गुणांच्या एक-
 देशावर अभिमान ठेवणारे व सृष्टिकायांसाठीं उत्पन्न झालेले हे ब्रह्मा-विष्णु-शिवादिक तापले-
 ल्या लोखंडापासून उडणाऱ्या कणांप्रमाणें किंवा समुद्रापासून उडणाऱ्या तुषारांप्रमाणें भासतात. (जण हें म्हणणें सुद्धा अशक्तीय, व्यवहार-
 कृत्या आहे. परमार्थदृष्ट्या ही सर्व आत्मि-
 काहे.) त्या बिम्बरूप परम ब्रह्मात्मन
 भ्रमरूप असे ते ब्रह्मादिक उत्पन्न झाले अस्मितां
 व कल्पनासमूहांचें कर्ते व भ्रमांचीं बीजें अस्मितां
 आकारानें ते स्थित झाले अस्मितां ही अभिव्यक्त
 शेंकडों व सहजावधि शास्त्रांनीं वृद्धि पावते.
 ती अविद्या म्ह० वेद, वेदार्थ, सृष्ट्यादि कर्म,
 सांगोपांग क्रियाकलाप, उपासनांचे प्रकार, ब्रह्म-
 तत्त्वज्ञानाच्या प्रतिपादनाचे निरनिराळे उपाय,
 त्याचे अधिकारी जीव, काम-कर्म-वासना-जनन-
 मरण इत्यादि अनर्थांचे समूह यांची संक्षिप्त
 —परंपराच आहे. तेव्हां अमन्त प्रकारांनीं विकृत
 पावलेल्या, पुनः पुनः पसरणाऱ्या व देश-
 कालादिकांनीं संपन्न असलेल्या त्या अभिव्यक्त
 वर्णन करण्यास कोणता पुरुष समर्थ होणार
 आहे ? म्हणून हा चिदात्मा महादेव ब्रह्मा-विष्णु
 हरादिकांचा परम पिता आहे. बीज जसें वृक्ष-
 पल्लावांचें मूळ त्याप्रमाणें हा महादेव सर्वांचें मूळ
 बीज आहे. सर्व प्राण्यांची बळें व नावें त्यांचीच
 आहेत, तो सर्व आहे, सर्व प्रकारच्या ज्ञानांचा
 एक कर्ता तो आहे. तो सर्वांना सत्ता देणारा,
 स्वयंप्रकाश आणि ब्रह्मवेत्यांना बंध व पूज्य
 आहे. ज्याला त्याचा चांगला परिचय झाला
 आहे अशा पुरुषांच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाचा विषय
 तोच आहे, त्याला तो सर्वदाच सर्व ठिकाणीं
 उदय पावलेला दिसतो. संवेदनात्मकत्वानें तो
 चिदात्मा सर्व विषयत्वास प्राप्त झाला आहे,
 तो सर्वच स्थित आहे व सर्वत्र प्रकाशमान
 होणारा आहे, त्यामुळें इतर देवांचे संनिधां-
 नासाठीं जसें आत्महन व अकाल-
 नासाठीं मंत्रांचा उपयोग करतात,
 त्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं आवाहन मंत्र
 इत्यादिकांचा कांहीं उपयोग नाहीं. सर्वत्र
 स्थित असलेला तो स्थित आहूत-आवाहन
 केलेलाच आहे, म्हणूनच तो सर्वत्र प्राप्त होतो.
 आत्मचित् ज्या ज्या वस्तुवृत्तीला प्राप्त होते

आहे.) त्या बिम्बरूप परम ब्रह्मात्मन
 भ्रमरूप असे ते ब्रह्मादिक उत्पन्न झाले अस्मितां
 व कल्पनासमूहांचें कर्ते व भ्रमांचीं बीजें अस्मितां
 आकारानें ते स्थित झाले अस्मितां ही अभिव्यक्त
 शेंकडों व सहजावधि शास्त्रांनीं वृद्धि पावते.
 ती अविद्या म्ह० वेद, वेदार्थ, सृष्ट्यादि कर्म,
 सांगोपांग क्रियाकलाप, उपासनांचे प्रकार, ब्रह्म-
 तत्त्वज्ञानाच्या प्रतिपादनाचे निरनिराळे उपाय,
 त्याचे अधिकारी जीव, काम-कर्म-वासना-जनन-
 मरण इत्यादि अनर्थांचे समूह यांची संक्षिप्त
 —परंपराच आहे. तेव्हां अमन्त प्रकारांनीं विकृत
 पावलेल्या, पुनः पुनः पसरणाऱ्या व देश-
 कालादिकांनीं संपन्न असलेल्या त्या अभिव्यक्त
 वर्णन करण्यास कोणता पुरुष समर्थ होणार
 आहे ? म्हणून हा चिदात्मा महादेव ब्रह्मा-विष्णु
 हरादिकांचा परम पिता आहे. बीज जसें वृक्ष-
 पल्लावांचें मूळ त्याप्रमाणें हा महादेव सर्वांचें मूळ
 बीज आहे. सर्व प्राण्यांची बळें व नावें त्यांचीच
 आहेत, तो सर्व आहे, सर्व प्रकारच्या ज्ञानांचा
 एक कर्ता तो आहे. तो सर्वांना सत्ता देणारा,
 स्वयंप्रकाश आणि ब्रह्मवेत्यांना बंध व पूज्य
 आहे. ज्याला त्याचा चांगला परिचय झाला
 आहे अशा पुरुषांच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाचा विषय
 तोच आहे, त्याला तो सर्वदाच सर्व ठिकाणीं
 उदय पावलेला दिसतो. संवेदनात्मकत्वानें तो
 चिदात्मा सर्व विषयत्वास प्राप्त झाला आहे,
 तो सर्वच स्थित आहे व सर्वत्र प्रकाशमान
 होणारा आहे, त्यामुळें इतर देवांचे संनिधां-
 नासाठीं जसें आत्महन व अकाल-
 नासाठीं मंत्रांचा उपयोग करतात,
 त्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं आवाहन मंत्र
 इत्यादिकांचा कांहीं उपयोग नाहीं. सर्वत्र
 स्थित असलेला तो स्थित आहूत-आवाहन
 केलेलाच आहे, म्हणूनच तो सर्वत्र प्राप्त होतो.
 आत्मचित् ज्या ज्या वस्तुवृत्तीला प्राप्त होते

तेथें तेथेंच हे मुने ! ती कल्याणपदच होते, ती चित् रूपांचें, त्यांच्या अवलोकनांचें, त्यांच्या मननांचें व त्यांच्या साक्षिदृष्टींचें स्वरूप स्वतःच धारण करते. म्हणून तूं त्यालाच सर्व पूजादि व्यवहारांतील आद्य-प्रथम स्फुरण पावणारा, पूज्य, नमस्कार करण्यास योग्य, स्तुत्य, अर्थ, सुरेश्वर, व मोठमोठ्या ज्ञेय पदार्थांचीही परा काष्ठा जाण. जरा, मरण, शोक व भय यांना घालविणाऱ्या या आत्म्याला साक्षात् जाणणारा प्राणी भाजलेल्या बीजाप्रमाणें पुनः उत्पन्न होत नाही. जें सर्व प्राण्यांतील तत्त्व जाणलें असतां अभय देणारें, जें सर्वांहून पूर्वी असलेलें व जें श्रमान पडत उपास्य असलेलें, आत्मगत अज परमपद तें तूच आहेस. तेव्हां आतां बाह्य दृष्टींमध्ये व्यर्थ मोहित कां होतोस ?

सर्ग ३६

—:—:—

१. आत्म्याच्या सर्वैश्वर्याचे वर्णन.

श्रीईश्वरः - ज्याअर्थी वर सांगितल्याप्रमाणें आत्म्याला अवलोकन करून जीव पुनः जन्म घेत नाही त्या अर्थी त्या चिद्रूपच, एक, सर्वसत्तेच्या आंत स्थित असलेल्या, स्वानुभवमय शुद्ध देवास तत्त्ववेत्ते रुद्र-पाहतांच संसारदुःखाला घालविणारा-ईश्वर, सर्व जगाचा स्वामी समजतात. सर्व बीजांचें बीज, संसाररूपी वेलीचें सार, कर्मांचें परम कर्म तें निर्मल चित्सार आहे असें जाण. स्वतः ज्याला कोणी कारण नाही असें तें शुद्ध चित्तत्व सर्व कारणसमूहांचें कारण आहे, सर्व क्रियाशक्तीचें मूळ आहं, स्वसत्तेनें सर्व पदार्थांना सत्ता देणारें आहे, पण तें परमार्थतः अकारण, अभाव्य व अभवात्मक आहे. सर्व बुद्धिवृत्तींना प्रकाशित करणारा, चेतनात्मा जो जीव-याचें

अन्तःसाग-चेतन-चिद्रूप, प्रत्यग्भूत, बाह्य विषयांनाही बुद्धि-वृत्तींच्या व्याप्तीनें अभिव्यक्त करणारें, विषयांचे अधिष्ठान, तत्त्वभूत व आत्म्यालाच मायेनें बहुरूपी बनविणारें, चक्षुरादि व सूर्यादिक प्रकाशांचेही प्रकाशक, चक्षुःश्रोत्रादिकांनीं प्रकाशित न होणारें, अलौकिक प्रकाशरूप, बीजावैधाच्या रूपानें स्थित असलेलें एकच बीज, असें तें शुद्ध चिद्धन आहे, असें ज्ञानी समजतात. ज्यांत पृथिवी-आप-तेज-वायु-आकाशरूप सत्-विद्यमान नाही, पण तें शांत, सन्मय, सत्यास-त्यविरहित म्ह. व्यावहारिक सत्यानें व प्रातिभासिक सत्यानें-तीन अवस्थानीं रहित, आहे. जगत्सत्ता व कारण-अव्याकृतसत्ता यांचा बाध झाल्यावर जें चिन्मात्र अवशिष्ट राहतें तेंच तूं तत्त्व जाण, दुसरें नव्हे. तो आत्माच स्वतः रंजनबीजावस्थेंत रागात्मा होतो, विषयस्मरण झालें असता स्वतः चित्ताला क्षुब्ध करणारा रंजक होतो, विषयसंबंध झाला असतां स्वतः रंजन होतो. त्याचा वियोग झाला असतां चित्ताच्या मालिन्याचें निमित्त होत असल्यामुळें रंज होतो, व तो स्वतः अमूर्तस्वरूप असला तरी क्षणांत चित्रादिकांनीं रंजित झालेली मूर्ते भित्त होतो. या विस्तीर्ण चिद्रूप चित्तांत कोट्यवधि जगद्रूपी मृगतृष्णिका आजवर स्फुरण पावल्या आहेत, हल्लीं स्फुरत आहेत व यापुढेही स्फुरतील. या स्वप्रकाशाभ्यां केवल स्वसत्तेनें हे जगद्रूपी पद जरी संपन्न झालेलें असलें तरी अमीमध्ये ज्वाळा, निखारे, ठिणग्या, प्रभा इत्यादि वैचित्र्य जरी प्रत्यक्ष प्रतीत होत असलें, तरी उष्णता हाच एक ज्याचा स्वभाव आहे अशा वन्हीहून त्यांत दुसरें कांहीं जसें नसतें, त्याप्रमाणें वस्तुतः दुसऱ्या वस्तूचा अभाव असल्यामुळें कांहीं झालेच नाही. (म्हणूनच 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' हां श्रुति सर्व विरुद्ध धर्माचा त्या ब्रह्मांत समावेश झाला आहे, असें दाखविते.) ज्या

चित्तस्वाने महामेरूलाही आपल्या उदरांत साठ-
विलें आहे असें तें परमाणूसारखें आहे असें ज्ञानी
जाणतात. म्हणजे ज्यानें महामेरूलाही आच्छा-
दित केलें आहे, असें तें परमाणूसारखें अत्यंत
सूक्ष्म आहे, असें समजतात. ज्यानें महाकल्प-
प्रमाण कालाला गिळून सोडलें आहे त्याला एक
निमेष म्हटले आहे. ज्यानें कल्पालाही सर्वतः
व्यापलें आहे त्यानें आपली स्वाभाविक निमेषता
सोडलेली नाहीं. केंसाच्या शतशः विभागलेल्या
अग्राप्रमाणें अत्यंत सूक्ष्म असलेल्या यानें सर्व
पृथ्वी व्यापली आहे. पण सप्तमहासागर हेंच
जिचें वस्त्र आहे अशी ती फार मोठी पृथ्वीही
त्याचा अन्त-सीमा जाणत नाहीं, हा आत्मा
वस्तुतः संसाररचना करीत नसतानाच कर्तृवास
प्राप्त झाला आहे. म्ह० उपाधिद्वारा महाकर्म
करीत असूनही स्वतः काहीं करीत नाहीं. हा
सर्वाधार असल्यामुळें जरी द्रव्य आहे तरी तो
गुण-कर्मांचा वास्तविक आधार नसल्यामुळें
निर्द्रव्य आहे आणि स्वतः असंग असल्यामुळें
जरी सर्व द्रव्यरहित असला तरी हा मायो-
पाधीमुळें द्रव्यवान् झाला आहे. व तो
वस्तुतः देहरहित आहे, तरी ब्रह्मांड हें त्याचें
शरीर आहे. पण तो जरी कल्पित ब्रह्मांडशरी-
रांनें महाकाय असला तरी वस्तुतः अशरीर
आहे. हा साठ षटिकात्मक दिवस असला तरी
तो पहिल्या सहा षटिकात्मक प्रातःकाळचे; आहे;
पण वस्तुतः हा आद्य मुहूर्तही नाहीं, आजही
नाहीं व प्रातःकाळही नाहीं; पण त्या प्रातरादि
शब्दांचें अधिष्ठान चैतन्य हाच जर त्या
शब्दांचा अर्थ असेल तर तो त्या सर्व
शब्दांना योग्य आहे. त्याचप्रमाणें उन्मत्ता
पुरुष, बालक इत्यादिकांनीं उच्चारलेले भिंडी,
भिंडी, विवित्, चलित्, गुलुगुलु इत्यादि जे
निरर्थक शब्द तेही तोच आहे. त्याचप्रमाणें
नें सत्य-सार्थक वेदशास्त्रादि शब्दजाल

तेहि हाच आहे. तात्पर्य जें सत्य ब्रह्म नाहीं तें
या सृष्टींत विद्यमानच नाहीं व जें हा पुरुष
नाहीं तेही येथें नाहीं. ज्याच्यामध्ये सर्व आहे,
ज्याच्यापासून हें सर्व झालें आहे, हें जो सर्व
आहे, व जो सर्वतः आहे, जो सर्वमय नित्य
आहे त्या सर्वांस्याला नमस्कार असो. म्लान
न झालेल्या कोंवळ्या पालवींनीं व हिरव्या-
जून पानांनीं मालाप्रमाणें लोंबणाऱ्या लतांच्-
कांत (म्ह० सर्व बाजूंनीं लतांकडून आलिं-
गन दिला गेलेला) त्यामुळेच ज्याच्या खां-
द्यांच्या वगैरे मध्यभागी प्रवेश करतां येणें शक्य
नाहीं, व जो स्वतः निर्मल आहे—म्लान झालेला
नाहीं अशा या वृक्षानें पुष्पें, फळें, पल्लव, अमर,
पक्षी, इत्यादिकांच्या समृद्धीनें विलास करणा-
ऱ्या व सहज श्रमावांचून चंचल मेघांचे विभ्रम
उत्पन्न करणाऱ्या स्वतःच्या लक्ष्मीनें इतर वना-
दिकांतील लक्ष्मीरूपी लता आपल्यामध्येच
सांठविल्यामुळें जणुं काय सर्व सौंदर्याची घट्ट
मूठ मिटली आहे. किंवा पल्लव व पानें यांनीं
निर्मळ—सुशोभित अशा वनमालांनीं मालायुक्त
झालेल्या, पुरुषांमध्ये मल्ल म्ह० श्रेष्ठ, अमल
म्ह० परमार्थतः व वस्त्रभूषणादिकांच्या योगानें
निर्मळ—सुंदर व जठरांत चवदा भुवनें सांठवि-
ल्यामुळें गहन अशा विष्णूनें जगाला मोहित
करणारें सौंदर्य व विलास यांनीं युक्त असलेल्या
व सहज चंचल मेघांचे विभ्रम उत्पन्न करणाऱ्या
स्वदेहलक्ष्मीच्या योगानें स्वतःला आलिंगन
देणाऱ्या लक्ष्मीरूपी ललनेलाही मिटलेल्या मुठी-
प्रमाणें अविरल—आपल्यापासून अपृथक् केलें
आहें. किंवा परमार्थतः—मध्ये विचित्रकाम-
कर्मवासनांच्या योगानें गहन झालेल्या, अवि-

१. जिजेंचें चमकणें, रिग्धता, थंडपणा, श्याम-
वर्ण व त्याचें सौन्दर्य इत्यादि विभ्रम. २. हे एका
वृक्षाचे वर्णन झाले. आतां भगवान् विष्णूचें वर्णन
त्याच श्लोकानें केलें जातें.

स्वरूप मत्त्वने, पद्धतवासारख्या त्यांच्या सूक्ष्म-भूतानीं व पर्णासारख्या त्यांच्या कार्यभूत स्थूल-भूतानीं आणि भूवनरूपीं मलांनीं मालेप्रमाणें परंपरारूप झालेल्या जगांची जी लक्ष्मीलता तिच्या आकाशांतील मेघांच्या गर्जनेप्रमाणें जिची सहज होणारी गर्जना आहे अशा महावाक्य-श्रुतीनें एक मल्ल दुसऱ्या मल्लाला मारण्यासाठीं जशी घट्ट मुठ मिटतो त्याप्रमाणें केवळ चिदे-कायस बनविणें आहे.

सर्ग ३७

—:०:—

१. सद्रूप ब्रह्माच्या योगानें सर्व अस्त पदार्थांना सत्त्व आहे, २. शिवाच्या अनन्तशक्ति आहेत. ३. मुख्य शक्ति नियतित्वे नृत्य.

श्रीईश्वरः—ज्या ईश्वराच्या ठिकाणीं ३६ व्या सर्गाच्या शेवटच्या श्लोकांत वर्णन केलेल्या शब्दार्थांच्या मौजा सत्यशा भासतात त्या जगसत्त्वारूप मणीच्या संपुटासारख्या माया-शबल सर्वेश्वरांत-२ । परम चिन्मणीमध्ये कोणत्या शुद्ध शक्ति विकास पावत नाहीत ? ज्या बीजशक्ति जगांचा आरोप करितात त्या कोणत्या बरें शक्ति स्फुट होऊन प्रकट होत नाहीत ? सर्व शक्ति कार्यरूपानें व्यक्त होतात. ग्रीष्मादि बीजकणाच्या आंत असलेली ही ईश्वरची चित्सत्ता क्षेत्रांतील भाजून वगैरे तयार केलेली माती-काल-पाणी इत्यादि सह-कासी करणांना प्राप्त होऊन प्रथम अंकुर करते, नंतर क्रमानें तांदुळ होऊन शेवटीं साक्षात् पुरुषाला भोग्य असा भात करते. फेंस, भोवरे, लाटा इत्यादि विकारांमध्ये अनुगत असलेली रसरूपिणी ईश्वराची शक्ति जलाचा पर्बलादि कठिण प्रदेशाशीं संबंध झाला असतां

त्याला सखल प्रदेशाकडे वाहाव्यास लावते व रसनेंद्रियाशीं त्याचा संबंध झाला असतां उदरांत जाणें, या स्वरूपाचा स्पंद करते. ही पुण्णुच्छामध्ये परागसहित गंधरूपानें राहिलेली असत व ती घ्राणेंद्रियामध्ये विकास पावून व्यक्त होते. पृथिवीमध्ये असलेली ती प्रतिमे-सारखी भासते, वस्तुतः ती आपले द्रव्य जी शिळा तिच्याहून पृथक् विद्यमान नसते तथापि पृथक् असल्यासारखी भासते. म्ह० व्यावहारिक सत्यतेस प्राप्त होतात. जसा मोठा पर्वत आपल्या स्थितिलीलेनें तृण-वृक्ष-लतादि कार्यांना धारण करतो त्याप्रमाणें ती स्वतः विकार न पावताच कार्य व त्याचा अघार अशा भेदविकल्पदशेस धारण करते. वायुरूप जो सर्व क्रियांचा कोश तद्रूप होऊन ती शक्ति त्वर्गिन्द्रियाला स्पर्शग्रहणासाठीं अनुकूल करते. जसा पिता आपल्या पुत्राला आपल्या कार्यांत प्रवृत्त करतो त्याप्रमाणें वायू-तील शक्ति त्वर्गिन्द्रियाला स्पर्शग्रहणाची प्रेरणा करते. याप्रमाणें इतर इंद्रियांतीलही प्रवृत्तिशक्ति जाणाव्या. ज्याप्रमाणें ही ऐश्वरीशक्ति प्रवृत्ति-शक्तीनें संसार करते त्याचप्रमाणें ती निवृत्ति-शक्तीनें सर्व जगत्सत्तांचा एक गोळाच अशा आत्म्याची श्रवण-मनन निदिध्यासन इत्यादि उपायांनीं मोक्षासाठीं भावन करून 'नेति नेति' अशा सर्वप्रतिषेधानें सर्वार्थें जणुं काय शून्यत्वसें करते. आकाशरूपी आरशाच्या उदरांत आपल्या सत्तेच्या प्रतिबिंबासारखें कल्प निमेषरूप कालसंज्ञक निर्मल शरीर धारण करते. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर व सदाशिव या उत्कर्षपरंपरेतील पांचवा ईश जो सदाशिव तेव-पर्यंत हे सर्व पदार्थ या शक्तीचेच परिणाम आहेत. 'हें असें व हें असें नाही' इत्याद सर्व व्यवस्था करणारी नियति स्वतः ही मूलशक्ति आहे. घरांत दिवा असल्या म्ह० त्याच्या प्रका-शांत जसा सर्व क्रिया चालतात त्याप्रमाणें अप-

१. या श्लोकाचे असेच आपल्याही अर्थ संभवतात.

रिच्छन्न ज्योतिःस्वरूप सत्याच्या साक्षीमध्ये। श्रीईश्वरः---या अतन्तरूप शिव आत्म्याची
-त्याच्या सत्तेने जगांतील सर्व विचित्र परंपरा ही चिन्मात्रता सर्व शक्तींचे निमित्त आहे.
प्रकाशमान होतात. साक्षीप्रमाणे स्थित असलेली तिलाच शक्ति असे म्हटले आहे, म्ह० ती
ती आपल्या शक्तीचा व्यापार म्ह० मंसार मायाशक्ति स्वरूपतः अनन्त असलेल्या शिवाला
गंधर्वागारांतील नाटकशाळेत चाललेल्या नाट- गुणाने, शक्तीने व कार्याने अनन्त करते व
काप्रमाणे पाहते. त्यामुळे त्याचे अनन्तत्व अधिकच वाढविते,

श्रीवसिष्ठः—हे जगन्नाथ ! या शिवाच्या त्याला न्यून करित नाही, असा भावार्थ. तरं-
शक्ती कोणत्या आहेत ? त्या कशा स्थित आहेत ? गादि भेदांनी उदक जसे बहु होते त्याप्रमाणे
साक्षिता कोणती ? त्यांचा व्यापार कोणता व ज्ञत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, साक्षित्व इत्यादि विक-
तो केवढा आहे ? त्यामुळे शक्ति विविधरूप धारण करितात. काल

श्रीईश्वरः—हे प्रियदर्शन वसिष्ठा ! अप- या नर्तकांने ऋतु-मासादि कालनियतिक्रमने
मेय, शांत, शिव, परमात्मा चिन्मात्ररूप, सर्व उत्तम प्रकारे शिक्षण दिलेल्या नटांप्रमाणे या
व आकाररहित अशाही त्याची ईच्छासत्ता जगांतील ब्रह्मांडरूपी नृत्यमंडपांत त्या शक्ति
प्रथम व्यक्त झाली. त्यानंतर आकाश अभि- नाचतात. ही जी 'परा' या नांवाची अवान्तर
व्यक्त झाले. त्यामुळे आकाशसत्ता झाली. परार्धद्वयप्रमाण व अपरा या नांवाची कल्प
त्यांत कालात्मा सूत्रसंज्ञक हिरण्यगर्भ अभिव्यक्त व तदवयवरूप कालकला तीच ही 'नियति'
झाला. त्यामुळे कालसत्ता झाली. त्यानंतर म्हटली जाते. तिलाच वादी ईश्वराची क्रिया
ज्याचा आकार नियत आहे अशी भूते व असे म्हणतात, यत्न म्हणतात, इच्छा म्हणतात,
भौतिक पदार्थ यांचा आविर्भाव झाला असता व काल असेही किलेकांनी तिला नांव दिले
नियतिसत्ता व्यक्त झाली. त्या सर्वांत अनुगत आहे. पण आम्ही कलनामात्रत्वामुळे काल-
असलेली महासत्ता झाली. (याप्रमाणे ईश्वराच्या कल्पनेमुळे कल्प अशा विकल्पांच्या पर्या-
शक्ति सांगून जीवाच्या शक्ति सांगतात.) यनांवांनीच तिचे नांव ठेवले आहे. (काल
ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, प्रवृत्तिशक्ति, निवृत्ति- या अर्थी नियति या पदाची व्युत्पत्ति)
शक्ति इत्यादि शिवस्वरूप आत्म्याच्या शक्तींचा तृणापासून महारुद्रापर्यंत हे असेच, याच्या
अन्त लागत नाही. आकारांत कोठेही फरक व्हावयाचा नाही

श्रीवसिष्ठः—अहोपण, या शक्ति अशी जी स्थिति तो आकारनियम व तृणापा-
कोणत्या निमित्ताने उद्भवल्या आहेत ? एक व सून ब्रह्मदेवापर्यंत जो मंद तोही असाच, त्या
अद्वितीय आत्म्यामध्ये यांना बहुत्व कसे ? हे विकारांत कोठेही बदल व्हावयाचा नाही, हा
देवा ! त्यांचा उदय कसा होतो ? आणि विकारनियम; या दोन्ही प्रकारच्या नियमास
शक्ति व शक्तिमान् यांचा भेद व अभेद उप- नियति असे म्हणतातात. जोंवर या नियतीचे
पक्ष कसा होतो ? तत्त्वज्ञानाने परिमार्जन केले जात नाही तोंवर
ही नित्य उद्वेगरहित होऊन नृत्य करते. जग-
ज्जालरूपी नाटक हेच तिचे नृत्य आहे. ते नानाप्रकारच्या रसविलासांनी संपन्न आहे.
विकृतरूप अभिनयांनी युक्त आहे. प्रत्यक्षरूप

१. 'सोऽकायमत् बहु स्या' अशी त्याला
इच्छा झाली. मी पुष्कळ व्हावे, अशी त्याला
कामना झाली.

नाटक संपण्याचा जो क्षण त्यांतील विजाचे कडकडाट करणाऱ्या पुष्करावर्तसंज्ञक मेघाचे धर्धर आवाज हीच त्यांतील-नियतिनाटकांतील वाद्ये आहेत. सर्व ऋतूंतील पुष्पांनीं तें व्यापलेलें आहे, मेघधारांनीं युक्त असें ब्रह्मांडगोलकच त्याचें मंडानाद्यमंदिर आहे, वारवार होणारा जो जलाचा वर्षाव तोच त्यांत अंगांतून गळणारा धाम आहे, मेघ याच ज्याच्या दशा आहेत अशा आकाशरूपी चंचल नीलवस्त्रानें त्यांत दिन-रात्र्यादि नानावेषांनीं भ्रम केले आहेत, अतिशय शुद्ध सप्ताब्धिरूप रत्नौघस्वचित वलयानीं तें नियतिनाटक आकुल झालेलें आहे. याम-पक्ष-दिन याच प्रेक्षाकटाक्षानीं त्यानें आकाशाला प्रकाशित केले आहेत, वलयांच्या योगानें गुप्त होणें व उन्मज्जनांच्या योगानें प्रकट होणें याच्या योगानें व्यग्र झालेलीं जीं पर्वतांचीं कुलें तींच त्यांत मस्तकाग्रें आहेत, त्यांत भ्रमण करणाऱ्या शशिरूप मण्यांत गंगा हेच तीन हार ओवले आहेत, उत्तमप्रकारें दिसणारे संध्याकाळचे मेघ तेच त्यांतील चंचल करपलव आहेत, एकसारखे आवाज करणारे जे लोक किंवा भुवनें तद्रूप अलंकारांनीं मंजुळ, भूतळ-पाताळ-नभस्तल हींच ज्यांतील नटीच्या पादविन्यासाचीं स्थाने आहेत, वारवार उदय पावून अस्त पावणारे जे मोठमोठे अनेक तारे तेच ज्यांतील धर्माविंदूंचे समूह आहेत, चंद्र व सूर्य या कुंडलांच्या स्पंदानीं व स्मितानीं ज्यांतील नटीचें नभोरूप मुख व्यक्त केलें आहे, अनेक ब्रह्मांडांच्या भीति हेंच ज्यांतील दाराच्या झड-पासारखे पडदे आहेत, ज्यांतील असुरांनीं व्याकुल ऊर्ध्व व अधो-लोक हेच ज्यांत आवाज करणारे मोत्यांनीं गुंफलेले उत्तरीय व अंतरीय वस्त्राचे पदर आहेत, सुख व दुःख यांच्या आविर्भावादि दशा व त्या निमित्तानें उत्पन्न होणारे दोष हेच ज्यांतील स्थायिभाव व स्वतः पूजा आहे, त्याहून दुसरें त्याचें यथार्थ

संचारीभाव व शृंगारादि इतर रस आहेत, असें हें नियतिनाटक आहे. अनेक विकारांनीं युक्त अशा या नियतिरूप नटीच्या संसारनामक पुष्कळ वेळ चालणारे नाटकरूप नाट्य-सारभूत विलासांत हा साक्षी परमेश्वर सदा प्रकाशस्वरूप व एक स्थित आहे, तथापि तो त्या नटीहून किंवा त्या नाट्याहून भिन्न दाखविता येत नाही.

सर्ग ३८

—:—:—

१. अनन्तचिन्मूर्ति शिवाचे बाहेर ध्यानानें पूजन.

२. ज्ञानाचें फळ महापुण्यकारक विमुक्ति.

श्रीईश्वरः— हा नियतिनाटकाचा साक्षी

चिदात्माच परम देव आहे. तो सत्पुरुषांना सदा पूज्य आहे. तो चिन्मात्र, अनुभूतिरूप सर्वग व सर्वांचा आश्रय आहे. तो घट, पट, वट, भित, शकट—गाडी, वानर यांत स्थित आहे. शिव, हर, हरि, ब्रह्मा, शुक, कुबेर, यम, तोच आहे. यास्तव पुढें सांगितलेल्या प्रकारें पूजन केलें असतां त्यांत सर्व देवांच्या पूजनाचा अन्तर्भाव होतो. तो सर्वांच्या आंत व बाहेर सर्वात्मा आहे. तो सदा स्वात्मा आहे. हा भगवान् उत्तम बुद्धिमानांकडून पुढें सांगितल्याप्रमाणें बाह्य-आभ्यंतर इत्यादि अनेक प्रकारच्या क्रमांनीं पूजला जाता. हे महाबुद्धे तत्त्वज्ञा, अगोदर तो भगवान् बाहेर ज्या क्रमानें पूजला जातो तो क्रम एक; नंतर पूजनाचा अतःक्रमही एक. सर्व पूजाक्रमांमध्ये स्नान-आचमन इत्यादि शास्त्रोक्त संस्कारांनीं पवित्र केलेलेही जे देहगृह तें प्रयत्न करून टाकावें आणि देहाचा जो अवबोध-अनुभव-साक्षिचित्प्रकाश तद्रूप परम पवित्रक मोठ्या यत्नानें अतिशय शुद्ध करून घ्यावें. मनांत ध्यान करणें हेंच पूजेचें साधन

पूजनच नाही. यास्तव त्रिभुवनाचा आधार जो परमात्मा-साक्षी-अन्तर्यामी त्याचें नित्य ध्यानानें पूजन करावे. तो देव चिद्रूप आहे. एक लक्ष सूर्याच्या तेजाइतकें त्याचें तेज आहे. सूर्यादि सर्व तेजें व बुद्धीच्या सर्व वृत्ति यांना तें प्रकाशित करतें, अहंतेला उपाधिरहित केलें असतां तेंच तिन्ने अत्यंत शुद्ध सार अन्तस्थ चिम्प्रकाश होतें, त्याचा आश्रय करावा. त्याची कंधरा-गळ्यापासून वरचा भाग-अपार व महाकाशाहूनही अतिशय विस्तीर्ण आहे. तसाच अनन्त असलेला जो खालच्या आकाशाचा कोश तींच त्याची पादकमलें आहेत. अपार असलेले जे सर्व दिशांचे तट, तेच त्याचे विस्तीर्ण भुजांचें मंडळ आहे; त्यानें तो फार शोभतो. नानाप्रकारच्या ब्रह्मांडांत जे सत्यादि महालोक आहेत, तींच दिग्भूमी भुजांनीं ग्रहण केलेलीं त्याचीं आयुधें आहेत, त्याच्या हृदयकोशांतील कोनात ब्रह्मांडौघाच्या परंपरा विश्रांति घेत आहेत, त्याचें शरीर स्वरूपप्रकाशरूप आहे. तें परमाकाशरूप तमाच्या पार गेलेलें आहे, व स्वतः अपार आहे. तें खालीं, वर, चारी दिशांमध्ये व उपदिशांमध्ये अवच्छिन्न आहे, तें ब्रह्मा, इंद्र, विष्णु, रुद्र, ईश इत्यादि देवांनीं मंडित झालेलें आहे. ही जी चतुर्विध भूतांची शोभणारी मंडळी ती त्याची रोमपंक्ति आहे, असें चिंतन करावें. प्राण्याकडून नानाप्रकारच्या क्रिया करविणाऱ्या व त्रिभुवनांतील पदार्थांच्या हालचालीकरितां यंत्राला जोडलेल्या दोऱ्यांप्रमाणें असलेल्या, ज्या त्याच्या इच्छादि शक्ति त्याच त्याच्या शरीरांतील नाड्या आहेत, असें चिंतन करावें. हा तो परम देव आहे, हा सज्जनाना सदा पूज्य आहे, तो चिन्मात्र, अनुभवात्मक, सर्वगामी व सर्वांचा आश्रय आहे. घट-पट-वट-मित, गाडी व वानर यांत स्थित आहे. तोच शिव, हर, हरि, ब्रह्मा, इंद्र,

कुबेर व यम आहे. तो निरनिराळ्या आकाशामुळें झालेले जे अनंत पदार्थ-शब्द त्यांचा आधार-अर्थ, व त्यांचा परित्याग केला असतां एकपदाचा आधार आहे. सर्व पदार्थांवरून लक्षित होणारी जी सत्ता तेंच त्याचें स्वरूप आहे. सर्व जगत्समूहाला ज्यानें चक्राप्रमाणें फिरविलें आहे असा काल त्याचा द्वारपाल आहे. तो अशुद्धिसमर्थी मनाला आंत प्रवेश करूं देत नाही, पण तीच मनाची उत्तम शुद्धि शाली असतां त्याच्या आत्मप्रवेशाला तो अनुकूल होतो. पर्वत, लोक इत्यादिकांनीं विस्तार पावलेलें हें सर्व ब्रह्मांडमंडळ या परमेश्वराच्या कोणत्या तरी एका देहाच्या कोप-च्यांत मायाशबलरूपांतील एक अवयव होऊन राहिलें आहे. सर्व प्राण्यांचे जे श्रवण-नेत्रादि अवयव ते सर्व त्याचेच असल्यामुळें ज्याला असंख्य श्रवण व नेत्र आहेत, ज्याला अनन्त मस्तकें आहेत, सहस्रभुजांचें ज्याला भूषण आहे, अशा शांत महादेवाचें चिंतन करावें. तो देव सर्वत्र दर्शनशक्तीनें संपन्न आहे. त्याला सर्वतः घ्राणशक्ति आहे, तो सर्वतः स्पर्शनमय व सर्वतः रसनाशक्तियुक्त आहे, सर्वत्र श्रवणेंद्रिययुक्त व सर्वत्र मननयुक्त आहे, पण असें जरी त्याचें चिंतन करीत असलें तरी वस्तुतः तो देव असंग व अद्वय आहे, याचें विस्मरण होऊं देणें योग्य नसल्यामुळें तो सर्वतः मननातीत आहे, सर्वतः परमशिव आहे, असेंही चिंतन करावें. तो सर्वदा सर्वकर्ता, सर्व संकल्पित अर्थ देणारा, सर्व भूतांच्या अन्तःकरणांत अवस्थित होणारा, सर्व व सर्वांना सत्ता स्फूर्ति देणारा आहे, असें मनांत चांगलें चिंतन करून नंतर त्या देवेशाची यथाविधि पूजा करावी. हे ब्रह्मदेवत्यांतील श्रेष्ठा ! त्याच्या पूजनाचे हें विधान ऐक. ह्या स्वसंविदात्मा-स्वानुभवात्मक देवाच्या पूजेला

गंध-पुष्पादि उपहार लागत नाहीत, दांप नाही, धूप नाही, पुष्पवैभवाचें समर्पण नाही, अन्नपानादि दान नाही, चंदनविलेपन नाही, केशर, कर्पूर इत्यादि भोग नाही व छत्र-चामर-दर्पण इत्यादि इतर उपचार त्याच पूजनाला जरूर नाहीत. तर नित्य क्लेशावांचून प्राप्त होणाऱ्या, शीतल, अविनाशी एक-अखंडसाक्षात्कारवृत्तीवर आरूढ झालेल्या-अमृत आत्मरूपबोधाने त्या देवाची पूजा होते. मार्गे वर्णन केलेले चिंतनही याचें अंग आहे. यास्तव हेंच परमपूजन आहे. जें सतत अन्तःस्थ शुद्ध चिन्मात्रसंवेदन तेंच परमध्यान म्हणून म्हटलेलें आहे. यास्तव पाहतांना, ऐकतांना, स्पर्श करतांना, वास घेतांना, स्वातांना, जातांना, निजतांना, श्वास घेताना, बोलतांना, त्याग करतांना, ग्रहण करताना तूं शुद्धसंविन्मय हो. ईश्वर-आत्म्याचें स्वतः ध्यानामृतानें पूजन करावें. कारण पुष्पादि विषयांचें समर्पण करणें हें देवाला साक्षात् अविच्छिन्न सुख देऊ शकत नाही, तर परंपरें तें त्याच्या स्वरूप-भूत सुखाचा अल्प अंश मात्र उत्पन्न करतें. एकाद्या अत्यंत क्षुधित झालेल्या मन-प्याला एक मूठभर तांदूळ दिल्यानें जसा संतोष वाटत नाही त्याप्रमाणें देवही असल्या उप-चारांनीं फारसा प्रसन्न होत नाही. अखंड ध्यान हें परमास्वादयुक्त पूजन आहे. कारण त्याच्या योगानें परमात्म्याच्या उपाधीचा बाध होतो, आत्म्याचें शोधन होतें, व त्यामुळ त्याचा निरतिशय आनंद स्पष्ट कळतो. यास्तव अशा अखंड एकरस आत्मानुभवानें प्रत्यगात्म्याला आनंदसागरांत बुडवून सोडणें, हें त्याचें अत्यंत श्रेष्ठ पूजन मानलें आहे. शुद्ध संवेदनरूप ध्यान हेंच अर्थ आहे व तेंच पाद्य आहे. ध्यानानें अभिव्यक्त होणारें जें चैतन्य तेंच पुष्पाचें कार्य करीत असल्या-

मुळें पुष्प आहे. याप्रमाणें संवेदनच सव उपचार आहे, असें तत्त्वज्ञ समजतात, ध्यानावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें हा आत्मा प्राप्त होत नाही. ध्यानानें हा आत्मा स्वरूपाभिव्यक्तीस प्राप्त होतो. मनुष्यापासून हिरण्यगर्भापर्यंत जे लोक आहेत त्यांतल विषयोपभोग हा प्रसन्न झालेला आत्मा भोगतो. हे मुने ! याप्रमाणें देहाभिमानी पुरुष आपल्या घरांत बसून भोग भोगतो तसा हा आत्मा देहगृहांत भोग भोगतो. हे सुमते ! एकाद्या मूढानेही तेरा निमेष जरी या ध्यानानें ईश्वराची पूजा केली तरी त्याला गोप्रदानांचें फळ मिळतें. जो शंभर निमेष त्याचें ध्यान करतो त्या मानवाला अश्वमेध यज्ञाचें फळ मिळतें. याप्रमाणें प्रभु स्वात्म्याचें अर्धा घटिका पूजन केलें असतां मानवाला सहस्र अश्वमेधाचें फळ मिळतें. ध्यानरूपी बलाचा उपहार समर्पण करून जो स्वयं आत्म्याची एक घटिकाभर पूजा करतो त्याला राजसूय यज्ञाचें फळ मिळतें. मध्याह्नापर्यंत असें पूजन केल्यानें त्याला एकलक्ष राजसूयाचें फळ मिळतें. तसेंच सर्व दिव-सभर जो त्याची पूजा अशा ध्यानानें करतो तो पुरुष दीर्घकाल चित्ताचें ऐकाग्र्य झाल्यामुळें अवश्य ज्ञानवान् होऊन परमधामामध्ये राहतो. हाच तो परमयोग आहे, हीच ती सर्वश्रेष्ठ क्रिया आहे. हें मीं तुला आत्म्याचें उत्तम बाण पूजन सांगितलें आहे. हे आत्मन् ! जो पुरुष खिन्न न होतां हे पवित्र व सर्व पापांचा विघात करण्यास कारण होणारें पूजन एक क्षणभरही करतो तो क्रमानें सर्व बंधांपासून मुक्त होईल, उत्तम पदास प्राप्त होईल व सर्व सुरासुरलोक अभिवादन, स्तुति इत्यादि-कांच्या योगानें माक्षी जशी पूजा कर-

१. हें अतिशय प्रेम व्यक्त करणारें वशिष्ठाचेंच संबोधन आहे.

सात, त्याप्रमाणेंच त्याची ते या जगांत पूजा करतील.

सर्ग ३९

—:॥:—

१. अंगोपांगांना प्रकाशित करणाऱ्या प्रत्यगात्मरूप शिवाची प्राप्त होणाऱ्या शब्दादि विषयांनी अन्तःपूजा सांगतात.

श्रीईश्वरः—सर्व पावनांना पावन करणारे व सर्व अज्ञानाचा क्षय करणारे जें आत्म्याचें अन्तःपूजन तें आतां मी तुला सांगतो. जाणाऱ्या, उभ्या राहणाऱ्या, जागणाऱ्या व निजणाऱ्याही पुरुषाच्या सर्व व्यवहारांमध्ये ध्यानरूप पूजा नित्य अनुगत आहे. या शरीरांत स्थित असलेल्या, सर्व प्रत्ययांना केवळ सानिध्याने उत्पन्न करणाऱ्या व जाणणाऱ्या या परमकल्याणरूप आत्म्याचें स्वतः आपणच नित्य ध्यान करावें. निजलेल्या, उठलेल्या, जात असणाऱ्या किंवा स्थित असलेल्या, सर्व बाजूंनी स्पृश्याला स्पर्श करणाऱ्या—विषयोपभोग घेणाऱ्या किंवा उद्देगाने त्याचा त्याग करणाऱ्या म्ह० चांगल्या उपभोगामुळे विपुल झालेल्या भोगांचा उपभोग घेणाऱ्या किंवा त्याचा त्याग करणाऱ्या, जगदादि बाह्य विषयांना स्वाध्यारोपाने निर्माण करणाऱ्या सर्व कार्यांना आपली सत्ता देणाऱ्या, स्वदेह याच लिंगामध्ये विक्षेप्त्वभाव आत्म्यांत स्थित असलेल्या, आणि मृत्तिका-काष्ठ-शिला इत्यादि इतर लिंगास व प्रतिमास सर्वथा सोडून राहणाऱ्या बोधलिंगाची यथाप्राप्त अर्थसंवेदनाने चांगली पूजा करावी. प्रारब्धाच्या प्रवाहांत पडलेल्या भोगांमध्ये स्थित असता असंग विशुद्ध आत्मबोधरूप स्नानाने वारवार शुद्ध होऊन, नित्य अनुभवरूप पूजासामग्रीने बोधरूप लिंगाची चांगली पूजा करावी. तसें पूजन करीत अस-

तांना जर मन तमामध्ये निमग्न होईल तर आंत व बाहेर सर्वत्रःपूर्ण, अखंडित, अद्वय आदित्यमंडलच मी आत्मा आहे, असें चिंतन करायें. जर परिताप झाला तर तशाच आकाशात परिपूर्ण चंद्रमंडलाच्या स्वरूपाने आपला उदय झाला आहे, अशी भावना करावी. बाह्य व आन्तर बुद्धिवृत्तिप्रतिभासामध्ये व त्या प्रतिभासाने भासमान होणाऱ्या सर्व पदार्थसमूहामध्ये अनुगत असलेली जी नित्य अनुभवरूप संवेद तद्रूप शरीराच्या द्वारांनी आपल्या आभासांना बाहेर विषयप्रदेशी पोंचविणाऱ्या, मुखांत प्राणस्वरूपाने संचार करणाऱ्या, शब्दादि विषयांना आपल्या स्वानंदरसाने मधुर करून जणुंकाय आस्वाद घेत असलेल्या, प्राण व अंतःकरण हेच ज्याचे उत्कृष्ट घोडे आहेत, अशा प्राण व अपान यांनी युक्त अशा रथावर आरूढ झालेल्या, गूढ हृदयांतील गुह्येंत राहणाऱ्या, सर्व विषयदृष्टीचा ज्ञाता, सर्व कर्मांचा कर्ता, सर्व भोग्यांचा भोक्ता व सर्व अनुभवांचे स्मरण करणारा, अशा ज्याने उत्तमप्रकारे सर्व अगसमूहांना जाणलें आहे अशा सर्व विषय भावनांनी व अभावनांनी लक्षित झालेल्या, सर्व प्रकाशाहून अतिशय प्रकाशमान असलेल्या व सर्वगामी अशा शिवाचें चिंतन करावें. वस्तुतः निष्कल पण संपादिक अवस्थेत सकल, देहांत स्थित असलेला हृदयाकाशांत संचार करण्याचें ज्याचें शील आहे परंतु असा वस्तुतः अरजित पण रंजित होणारा, नित्य, अंग-प्रत्यंगव्यापी, ज्ञानस्वरूप म्ह० मनाच्या मननशक्तीत स्थित असलेला, प्राण व अपान यांच्या मध्यांतून उदय पावलेला, हृदय, कंठ, तालु यांच्यामध्ये राहणारा, भूमध्य व नासिकेचीं पुटे यांत असणारा, शैवशास्त्रांत प्रसिद्ध असलेली जीं छत्तीस तत्त्वे त्याच्या अन्त्यस्थानांत स्थित असलेला, काली, रौद्री, कलविकरणी, इत्यादि शक्तींतील मनोन्मनीच्या अन्य दशोच्चैही

उलंघन करून राहणारा, अथवा शिवयोगामध्ये प्रसिद्ध असलेली जी उन्मनी या नांवाची सर्वाज-समाधिरूप अन्तदशा तिच्या पलीकडे असलेला, आंत शब्दादिक करणारा, मनोरूपी पक्ष्याला प्रेरणा करणारा, व्यवहारांत सविकल्प वाक्पथा-मध्ये व निर्विकल्प समाधि आणि मोक्ष यांत विकल्पशून्य म्ह० लक्ष्यरूप वाक्पथांत ह्या दोन्ही ठिकाणी स्थित असलेला, तिळांत जसे तेल असते त्याप्रमाणे सर्व सृष्टीमध्ये अगदी आंत सुस्थित असणारा, स्वरूपतः प्राणादि कलारूपी कलंकाने रहित व सोपाधिक अवस्थेत त्या सर्व कलांनी शरीरावर परिणाम पावलेल्या भूतमा-त्रांनी मूर्त, उत्तम हृदयकमल याच एक देशांत व्यक्त होऊन राहिलेला व जाग्रदृशेत सर्व देहा-वर अभिमान ठेवणारा, अशा देवाचे पूजन करावे. चिन्मात्र, निर्मल, प्रकाशस्वभाव, अध्यास व विकल्प यांचे अधिष्ठान, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारा, सर्वत्र स्वानुभवात्मक, प्रत्यक् चेतन पण स्वतःलाच विसरून भोगांची याचना करणारासा होऊन राहिलेला, स्वतःहून भिन्न असलेल्या पदार्थांचा वेष स्वतःच घेऊन आपल्या संकेता-नेच एका क्षणांत द्वित्वाला प्राप्त झाल्यासारखा होणारा, असा हा देव हात, पाय, केंस, दात, नखे इत्यादि अवयवांसह वर्तमान आहे व स्वदे-हाची विविध ज्ञाने हेच त्याचा परिचय करवि-णारे आहे, असे चिंतन करावे. साध्वी स्त्रिया आपल्या कांताची जशी सेवा करितात त्याप्र-माणे मनोदृष्टीच्या-नानाप्रकारचे आचरण कर-णाऱ्या व विचित्र, अनेक शक्ति सतत माझी उपासना करितात मन हा माझा द्वारपाल आहे. तो मला त्रिभुवनाचे बृत्त निवेदन करतो. ही चिंता माझी प्रतिहारी आहे, ती द्वारामध्ये स्थित असते व सन्मात्र हाच तिचा विषय असल्यामुळे ती शुद्धरूपिणी आहे. आत्म्याप्रमाणे अत्यंत प्रेमाचा विषय झालेली जी माझी ज्ञानशक्ति व

क्रियाशक्ति तीच माझी श्रेष्ठ पत्नी आहे. शास्त्रीय व लौकिक विचित्र ज्ञाने हीच माझ्या अंगांतील भूषणे आहेत. ज्ञानेन्द्रियांच्या समूहा-सह जी कर्मेन्द्रिये आहेत ती माझी द्वारे आहेत, अशा प्रकारचा हा मी अनन्तात्मा आहे. मी सर्व मर्यादित आकार टाकून दिला आहे, मी सर्व पदार्थांना भरून एकरूपाने अवस्थित आहे, मी स्वतः पूर्ण व सर्वांना परिपूर्ण करणारा आहे, अशा अलौकिक स्वच्छ आत्म-चमत्काराचा म्ह. प्रत्यक्तत्वाच्या परिचयाचा आश्रय करून आतून देवत्वाने परिपूर्ण होत्याता तो पूजक दीन टाकून देतो. अशा भावनेने पूजा करणारा पूजक प्रतिकूल स्थिति प्राप्त झाली असतां अस्त पावत नाही व अनुकूल स्थिति प्राप्त झाली असतां उदय पावत नाही. म्ह० हर्षविषादयुक्त होत नाही, तो संतुष्ट होत नाही व क्रोध करित नाही, त्याला विषयोपभोगाची तृप्ती नको होते, त्याला क्षुधा नसते, तो कशाची इच्छा करित नाही, कशाचा त्याग करित नाही, तो आंत सम असतो, बाहेर जीवन्मुक्तांसारखा आचार करतो. त्याचा आभास सम असतो. आकृतिही एक-सारखी असते. तो अत्यंत सौम्यतेस प्राप्त झालेला असतो. सर्व बाजूंनी त्याचा आशय सुंदर असतो. तो एकटाच आपल्या मतीला न ढळवितां देह असेपर्यंत दीर्घकाल प्रत्यही असेच देवपूजन करतो. चित्तत्त्वाने चलित झालेला देह हाच याचा देव म्हणून म्हटलेले आहे. जशी त्रिप-टीरूप वस्तु प्राप्त होईल त्याचप्रमाणे ती सर्व त्याला अर्पण करून त्याची पूजा करतो. सर्व समबुद्धीने सर्व इंद्रियप्रकाशाच्या पलीकडे अस-लेल्या चिन्मात्राची तो पूजा करतो. आपल्याला बाह्य व आंतर पदार्थ या क्रमाने प्राप्त होतील तसेच ते सर्व अर्पण करून पूजा करावी. गंधपुष्पीद अपूर्व वस्तूच्या मातीसाठी थोडा-साही यत्न करू नये. ब्राह्मणादि जो वेद ब्राम

झाला असेल त्याला उचित अशा शास्त्रीय व्यवहारानें व केवळ शरीरधारणास अवश्य अशा भक्ष्य, भोज्य अन्न-पानानें व अन्न-पानादिकांच्या सेवनानें सुंदर प्रभूचें पूजन करावें. नानाप्रकारच्या वैभवानें शोभणाऱ्या यथाप्राप्त शयन, आसन, वाहन, इत्यादिकांच्या योगानें शिवाचें पूजन करावें. कान्ता, अन्न, पान, इतर संभोगांचा संभार, इत्यादिकांपासून होणाऱ्या सर्वरूप सुखानें आत्म्याला तत्त्वतः जाणून पूजावें. आधि व व्याधि यांनीं व्याप्त, मोह व क्षोभ यांनीं युक्त अशा प्राप्त झालेल्या सर्व उपद्रवदुःखानें आत्म्याला पुजावें. जगस्थितीशीं संबंध ठेवणाऱ्या सर्व चेष्टांच्या प्राप्तफलांनीं म्ह० मरण, जीवित, स्वप्न इत्यादि सर्व परिणामांनीं आत्म्याचें पूजन करावें. प्रारब्धप्रवाहानें प्राप्त झालेल्या दारिद्र्यानें किंवा राज्यानें आणि विचित्रचेष्टारूप पुष्पानें शुद्धात्म्याची पूजा करावी. नानाप्रकारचे कलहकल्लोळ व स्त्रियांचे उल्लास यांनीं शोभणाऱ्या राग-द्वेषविलासानें सौम्य आत्म्याची पूजा करावी. पण एवढ्यावरून कलहपरायण ठावें, असा याचा अर्थ नाही; तर सज्जनांच्या हृदयांतील चंद्रासारख्या शीतळ व अत्यंत रूढ झालेल्या माधुर्यधर्मिणी मैत्रीनें हृदयस्थ आत्म्याचें पूजन करावें. (कलहादिकांचा प्रसंग आला असतां--) हृदयांतील उपेक्षा, करुणा, मुदिता व क्रोधादिकांचा निग्रह करण्याचें सामर्थ्य या शुद्ध पद्धतीनें ज्ञानानें आत्म्याचें पूजन करावें. भोगांच्या समूहांतील अकस्मात् प्राप्त झालेल्या व कांहीं काळ टिकणाऱ्या एकाद्याच भोगानें आत्म्याचें पूजन करावें. निषिद्ध व अनिषिद्ध अशा दोन्ही प्रकारच्या विषयांच्या त्यागानें सर्वदा आत्मपूजन करावें, हा मुख्य पक्ष व क्वचित् अनिषिद्ध पदार्थांचा भोग घेऊन त्याचें पूजन करणें, हा गौण पक्ष आहे. इष्टानिष्ट विषय

समूहाचा अयुक्तमय मनानें त्याग करून व युक्तमय मनानें त्याचा स्वीकार करून सर्व पदार्थांचा भोक्ता जो ईश त्याचें पूजन करावें. जें जें आपल्यापासून नष्ट झालें असेल त्याची उपेक्षा व जें जें यदृच्छेनें प्राप्त होईल त्याचें ग्रहण निर्विकार चित्ताने करावें हेंही आत्म्याचें श्रेष्ठ पूजन आहे. सर्वदाच समग्र इष्टानिष्ट दृष्टीमध्यें परम साम्य ठेवून नित्य आत्मपूजाव्रत करावें. सर्व ब्रह्मच आहे, अशा दृष्टीनें सर्व अत्यंत शुभ आहे, असेंच पाहवें. सर्व ब्रह्माश्रित मायामय आहे अशा दृष्टीनें शुभाशुभ म्हः अत्यंत मिश्रस्वरूप आहे, असें पाहवें म्हणजे यांतील कोणतीही दृष्टि जरी ठेविली तरी तिच्यामध्ये वैषम्याचे कांहींच कारण नसल्यामुळे सर्व आत्ममय आहे, असें जाणावें; व अशा रीतीनें नित्य आत्मपूजाव्रत करावें. जें विचार करीपर्यंत रमणीय वाटतें, व जें विचार करीपर्यंत अत्यंत दुःसह वाटतें. तें सर्व वर सांगितल्याप्रमाणें अगदीं सम आहे, असें जाणून नित्य आत्मपूजाव्रत करावें. हा मी व हा मी नव्हे, हा विभाग-हा भेद सोडावा व सर्व ब्रह्म आहे, असा निश्चय करून नित्य पूजाव्रत करावें. सर्वदा प्राप्त सर्व आकारानें विकार पावणाऱ्या सर्व प्रकारच्या नांवांनीं व रूपांनीं सर्वात्मक आत्म्याचें पूजन करावें. इष्ट व अनिष्ट या दोघांचाही अनात्मबुद्धी त्याग करून व स्वात्ममत्तताबुद्धीनें त्या दोघांचाही स्वीकार करून नित्य आत्मपूजन करावें. सागर जसा प्राप्त नद्यांना आपण निर्विकार राहून आपल्या स्वरूपांत साठवितो त्याप्रमाणें दैव-वशात् स्वभावतः प्राप्त झालेल्या सुखदुःखहेतुभूत विषयांची वांछा न करता व त्यांचा त्यागही न करता, भोग घ्यावा. अपमानादि तुच्छ दृष्टीमध्ये व वध-बंध-सर्वस्वनाश इत्यादि अतुच्छ दृष्टीमध्ये प्राप्त होणारा जो उद्वेग त्याच्या

वश होऊं नये, तर निरनिराळ्या वाकड्या तिकड्या विचित्र वस्तूंमध्ये आकाश जसें सारखेंच असतें तसें उद्वेगं न मानतां रहावें. देश-काल-क्रिया इत्यादिकांच्या योगानें जें शुभाशुभ प्राप्त होते त्याचें निर्विकारमनानें ग्रहण करून त्यानेंच आत्म्याचें पूजन करावें. (अहोपण ! भोग्यद्रव्यापासून दुःखमुखादि अनेक प्रकारचे विकार होतात. तेव्हां त्याचें निर्विकार चित्तानें सम रसानें ग्रहण कसें करतां येईल ? उत्तर--) या आत्मपूजनविधीमध्ये जे अनेक प्रकारचे द्रव्य समूह सांगितले आहेत, ते व सर्व एकाच समरसानें चितले आहेत. त्यांना आत्मरूप मानल्यामुळे ते सर्व मधुर एकस्वभाव झाले आहेत. त्यामुळे ते म्लान नाहीत, कडू नाहीत, तिखट नाहीत, तुगट नाहीत. स्वभावतः ते जरी विचित्र रसयुक्त असले तरी आत्मभावनेनें ते खरोखर मधुरच आहेत. समता मधुर आहे, रम्य आहे, ती अतींद्रिय आनंदशक्ति आहे, म्ह० समता हा साक्षात् आत्माच आहे. यास्तव त्या समतेनें ज्याची भावना केली जाते तें विषयजात एका क्षणांत अमृत होतें. समतारूप अमृतरूपानें ज्याची ज्याची भावना केली जाते तें तें सर्व चंद्रापासून गळणाऱ्या अमृताप्रमाणें माधुर्यास प्राप्त होतें. ब्रह्मैक्यदर्शनरूप समतेनें स्वतः आकाशाप्रमाणें होऊन, मन लीन झाल्याप्रमाणें अनायासानें, व निर्विकार सत्तेनें जें राहणें तेंच ईशपूजन होय. पूर्णचंद्राप्रमाणें संतुष्ट स्फटिक मण्याप्रमाणें स्वच्छ, अत्यंत समप्रकाशरूप व चिद्धन, आंत आकाशाप्रमाणें स्वच्छ, बाहेर प्रकृत कार्य करणारा, व आसक्तिरूप धुक्यापासून मुक्त झालेला, असा तत्त्वज्ञच माझा पूजक आहे. स्वभावातही ज्यानें काम पाहिलेला नाही, ज्याच्यातील अज्ञानरूपी अभावाचा क्षय झाला आहे, व त्यामुळे ज्याच्यातील अहंता इत्यादि धुके नाहीत तेव्हां त्याहून पुढे संभव नाहीत. संपत्ति, दारिद्र्य

आहे अमा तत्त्ववेत्ता शरत्कालाच्या आकाशाप्रमाणें शोभतो. यास्तव हे वसिष्ठा ! तू आनंदामृतपरिपूर्णत्वामुळे सोमच होऊन, निष्कलंक स्वप्रकाशाच्या आधिक्यामुळे सूर्य होऊन ज्यांत मातृ-मान-मेय या मनोवृत्ति शांत झाल्या आहेत, असा हाऊन, नुकत्याच प्रसूत झालेल्या बालकाच्या विज्ञानाप्रमाणें विकल्पाविस्तारशून्य होऊन, चिदाभास व चित्त यांच्या मूळभूत स्वात्मशिवाला अत्यंत शांत मनानें पहात जीवन्मुक्तपदांतच स्थित हो, त्याच भावनेनें तू रहा, तीच परा पूजा होय. देश, काल, साधनें यांच्या क्रमानें उत्पन्न झालेल्या सर्व वस्तूंसंबंधीं सुखदुःखविभ्रमांनीं तू शरीरनायकाची नित्य पूजा कर व जिचे सर्व मनोरथ शांत झाले आहेत अशा बुद्धीनें रहा.

सर्ग ४०

—:०:—

१० पूज्य पूज्यक-पूजादिरहित परिशुद्ध चिदात्मा शिवच देवतातत्त्व आहे.

श्रीईश्वरः--तुझ्या सारखा आत्मवेत्ता यथा-कालीं व यथाशाक्त जें करतो व जें करीत नाहीत, तसर्व चिन्मात्र शिवस्वरूप अन्तरात्म्याचें पूजन आहे. त्या तसल्या पूजनानेच तसल्या परमार्थिक स्वरूपानें स्थित असलेला ईश्वर आल्हादास म्ह० निराशिय आनंदाभिव्यक्तीस व प्रकटतेस-आवरणभंगास प्राप्त होतो. (त्याच्या बरील स्वाभाविक आवरणाचा भंग होऊन त्याचा पूर्ण आनंद प्रकट होतो. अहोपण, कोणत्याही प्रकाशाची स्वाभाविक चेष्टा रागद्वेषमूलक असते. त्यामुळे ती अनर्थलाच कारण होते. तेव्हां ती पूजा कशी होऊ शकेल ? उत्तर--) राग-द्वेष इत्यादि शब्दांचे अर्थ अमल आत्म्याच्या ठिकाणीं, अग्नीच्या ठिकाणीं अग्नीचे कणाप्रमाणें त्याहून पुढे संभव नाहीत. संपत्ति, दारिद्र्य

सुख, दुःख, भूक, तहान इत्यादिक आपल्या ज्ञाना उपदेश्य-उपदेश करण्यास योग्य आहेत. ठिकाणी किंवा दुसऱ्याच्या ठिकाणी समर्पण यास्तव त्या अज्ञांची दृष्टि सोडून व मी सांगित-
करणे हें आत्म्याचें पूजन आहे. कारण तलेंल्या या दृष्टीचा आश्रय करून सम, स्वच्छ-
व्यावहारिक पूजेतही देवावर पुष्पं, पानें चित्त, शान, निष्काम व निरुपद्रव हो. यदु-
इत्यादिकांचा उपचार केला जातो. अर्थात नित्य च्छेनें प्राप्त झालेल्या विषयभोगरूप उपहारांनीं व
शिवस्वरूप प्रत्यगात्म्याच्या ठिकाणी आकाशादि सर्व प्रकारें सुख-दुःख शुभाशुभांनीं खिन्न चित्त न
रूप व जाग्रदादिरूप विश्वाचा आरोप करणें हीच होता आत्म्याची पूजा करीत रहा. ज्यानें
पूजा आहे. जसें ब्रह्म आकाशादिकापासून क्रमानें जीवाला उपाधिरहित केलें आहे, अशा अमानि-
घटादिकांपर्यंत स्वतः त्या त्या रूपाचें बनते, त्यादि गुणयुक्त, त्यामुळेच एक स्वतत्त्व जाण-
त्याप्रमाणें स्वतः प्रत्यगात्माहि जाग्रदादि क्रमानें णाऱ्या, व मायाकलंकरहित असलेल्या आणि
घटादि रूपाचा केला जातो. ह्याप्रमाणें एक, मायाकार्यरूप प्रपंचशून्य झालेल्या तुझ्या
शिवरूप, शान ब्रह्म किंवा आत्मा स्वतः जग- ठिकाणी जन्म-दुःख इत्यादि कांहीं लागत
प्रत्ययरूपत्वाम प्राप्त झाला आहे, जग स्वतः नाही. ज्याप्रमाणें स्फटिकमण्याच्या नव्या
म्हणून अशाशित असतांना त्याच्या मासानें भाम्ब- गृहात नाना रंगांच्या वस्तु असून त्या त्यांत
रसें दिसत आहे. व त्याच्या सत्तेमुळे जरी प्रतिबिंबित होत असल्या तरी त्यांचा
हें सत्तायुक्त झालें आहे. याप्रमाणें विचार कलंक जसा स्फटिकमण्याला लागस नाही
केला असतां स्वात्माच आतल्या आंत विम्ब- त्याप्रमाणें तुला सुखदुःखादिकांचा लेप लागत
तिमान्-सा होऊन जीवादिस्वरूप व घटादि नाही.

इतर जगद्रूप होऊन राहिला आहे, हे खरोखर
केवढें आश्चर्य आहे. सर्वात्मक, अनन्त, कल्याण-
स्वरूप आत्म्याला हा पूज्य-पूजक-पूजा ह्या त्रिपुत्री
परिच्छिन्नरूप विभ्रम कोणत्या कारणानें झाला
त्याला काही कारण नाही, म्हणूनच तो मिथ्या
आहे. हे ब्राह्मणा ! ज्या नियत आकारांत पूज्य-
पूजादिमय क्रमाचा संकल्प केला जातो, ती नियत
आकारता शान ईश्वराचें ठिकाणीं संभवत नाही. शब्दाची प्रवृत्तिच होत नाही तर त्याला शिव
नित्य पूज्य-पूजादिकांनीं मर्यादित झालेला देव का म्हणतात ? परब्रह्म कमें म्हणतात ! हे नाथ !
निर्मलस्वरूप, अनंत, सर्वशक्तिमान् ईश्वरत्वाचें त्याला आत्मा का म्हणतात ! परमात्मा कशा-
भोजन-पात्र होत नाही. हे वसिष्ठा ! त्रिभुवनात साठी म्हणतात ! हे भगवान् ! त्रिलोकेशः तत्,
पसरलेल्या, अत्यंत स्वच्छ, संविद्रूप. ईश्वर सत्, किंचित्, न किंचित्, शून्य, विज्ञान,
आत्म्याच्या आकृतीचा नुस्त्या शब्दांनीं निर्देश इत्यादि नामभेद कोणत्या कारणानें केला
करता येत नाही. हे विद्वान् ! ज्यांचा परमेश्वर जाता ?

देश-काल-परिच्छिन्न असतो ते, आह्मा आत्म-
१. मर्यादित आकाराच्या परिच्छिन्न-रूपत्व, असा
याचा भावार्थ.

सर्ग ४१

---*---

१. शाम्भ आचार्य इत्यादिकांचे साफल्य. २. नामभेदाची कल्पना. ३. अध्यारोपाचा क्रम.
४. अपवाद

श्रीवसिष्ठः---हे देवा ! ब्रह्मामध्ये जर
शब्दाची प्रवृत्तिच होत नाही तर त्याला शिव
नित्य पूज्य-पूजादिकांनीं मर्यादित झालेला देव का म्हणतात ? परब्रह्म कमें म्हणतात ! हे नाथ !
निर्मलस्वरूप, अनंत, सर्वशक्तिमान् ईश्वरत्वाचें त्याला आत्मा का म्हणतात ! परमात्मा कशा-
भोजन-पात्र होत नाही. हे वसिष्ठा ! त्रिभुवनात साठी म्हणतात ! हे भगवान् ! त्रिलोकेशः तत्,
पसरलेल्या, अत्यंत स्वच्छ, संविद्रूप. ईश्वर सत्, किंचित्, न किंचित्, शून्य, विज्ञान,
आत्म्याच्या आकृतीचा नुस्त्या शब्दांनीं निर्देश इत्यादि नामभेद कोणत्या कारणानें केला
करता येत नाही. हे विद्वान् ! ज्यांचा परमेश्वर जाता ?

श्रीईश्वरः---येथे आदि-अंतरहित, स्वयं-
प्रकाश व सत्, असें कांहीं विद्यमान आहे,
पण ते इन्द्रियांचा विषय होत नसल्यामुळे

‘न किंचित्-’काहीं नाहीं, असें होऊन राहिले आहे.

श्रीवासिष्ठः---हे ईश्वर ! जें बुद्ध्यादिकांसह कोणत्याही इंद्रियाचा विषय होत नाहीं ‘तें आहे,’ ह्याबद्दल अधिकारी शंकारहित होऊन त्याच्याकडून तें कसें जाणलें जातें ? ब्रह्माचें ज्ञान होण्याला योग्य उपायच नसल्यामुळे त्याचा साक्षात्कार कसा होणार ?

श्रीईश्वरः---वेदान्तवाक्यरूप प्रमाणापासून त्याचा उत्पन्न झालेला शुद्धसात्त्विकभाग परिणाम ब्रह्माकारवृत्ती बनते, व तिनें अविद्येचें आवरण घालविलें जातें. आवरण गेलें असता ब्रह्म स्वप्रकाशच असल्यामुळे आपोआपच तत्त्वतः भासतें. हाच त्याचा साक्षात्कार होय. बुद्धि-वृत्तीत अभिव्यक्त झालेल्या चिदाभासानें ब्रह्माला व्यापणें हा साक्षात्कार नव्हे. कारण तो चिदाभास जड पदार्थांनाच व्यापू शकतो, चेतन ब्रह्माला तो व्यापू शकत नाहीं. मोक्षाची इच्छा करणारा मनोलक्षण मुमुक्षु शम-दमादि साधनांनीं संपन्न झाल्यावर तो केवळ सात्त्विक अविद्यांशानें राहतो. तो सच्छास्त्र, सद्गुरु सत्संग इत्यादि नांवाच्या सात्त्विकच अविद्याभागांनीं संपादन केलेल्या श्रेष्ठ श्रावण-मनन-निदिध्यासन साक्षात्कारापर्यंत स्ववृत्तिपरंपरेनें श्रेष्ठ अविद्येचे तिच्या कार्यासच क्षालन करीत येथें राहतो. युक्ति जाणणारा परीट वस्त्रांचा मळ साबण वगैरे मळानेंच जसा घालवितो त्याप्रमाणेंच तो स्वच्छास्त्रादि सात्त्विक अविद्यांशानें अविद्यशाला घालवितो. त्यानंतर यदृच्छेनेंच अविद्येचा क्षय झाला असतां स्वतःच आत्म्यालाच पाहतो, हाच आत्मस्वरूपाचा निश्चय होय. ज्याप्रमाणें

१. दीर्घ अभ्यासानें काकतालीय न्यायानें भाग्याचा उदय, परिपाक होऊन उत्पन्न झालेल्या पूर्ण ब्रह्माकारवृत्तीनें अविद्येचा निःशेष उच्छेद होतो, त्यामुळे तो आपोआपच व्यक्त होतो.

एकदा बालक दोन हातांत दोन कोळसे घेऊन ते एकमेकांवर घासूं लागला असतां त्याचे हात काळे होतात; व तो तें घासण्याचे काम एकादां हात धुतल्यावर पुनः पुनः करीत राहिल्यास हात धुतले तरी ते स्वच्छ होत नाहींत; पण ते दोन्ही कोळसे अगदी सपेपर्यंत घासून त्याची खाली पडलेली काजळीही हातांनीं पुसून नंतर हात धुतले तर आपल्या स्वाभाविक सौन्दर्यानें जसें चमकूं लागतात त्याप्रमाणे शास्त्रादि दुसऱ्या अविद्याभागाच्या साह्यानें आत्मविचार केला असता सात्त्विक व तामस अविद्याभाग नाश पावतो व त्यानंतर लागताच स्वप्रकाश आत्मा आपोआप स्वरूपांनें अभिव्यक्त होता. बुद्धीनें आपण विचार करतो असें अरी भासले तरां वस्तुतः बुद्धि जड असल्यामुळे ती स्वतः विचार करू शकत नाहीं, तर आत्माच बुद्ध्यादि उपायांनीं विचार वगैरे करून अविद्येला बाधित करतो, व तोच आपण आपल्याला पाहतो. येथें आत्माच आहे, अविद्या नाहीं, असा निश्चय होणें हाच अविद्येचा क्षय आहे, असें विद्वान् समजतात. म्हणून आपल्याला ह्या ज्या अनेक वस्तु दिसतात, ते आत्मा नव्हे व गुरु-शास्त्रादि अनेक उपायाचें क्रम प्रतीत होतात, तो त्या आत्म्याच्या ज्ञानाचीं खरी साधनेंही नव्हत, कारण आत्मस्वरूप व त्याचें ज्ञान यांना साधनाची अपेक्षा नसते. गुरुपदेशादि क्रमही आत्मज्ञानाचें कारण नाहीं, कारण इंद्रियांनीं बनलेलें जें पुर्यष्टक तद्रूप गुरु आहे; व ब्रह्म सर्व इंद्रियांचा क्षय झाल्यावर ज्ञात होणारें आहे. जी जी वस्तु ज्याचा क्षय झाल्यावरच प्राप्त होणारी असते ती, तो वस्तु विद्यमान असेपर्यंत प्राप्त होत नाहीं. तर मग गुरुशास्त्रादि सर्व व्यर्थच आहे कीं काय, म्हणून विचारशील तर तसें नाहीं. कारण हे वसिष्ठा ! वस्तुतः ती जरी साक्षा-

त्काराचीं कारणें नसलीं तरी तीं अत्यंत कारण-
रूप झालीं आहेत. गळ्यातील विस्मृत झालेल्या
दागिन्याची आठवण करून देणाऱ्या मनुष्याचें
वचन जसे त्या दागिन्याच्या प्राप्तीचें कारण
होतें त्याप्रमाणें गुरूपदेशादि क्रम आत्म्याचें
कारण करून देण्यास कारण होतात. गुरूपदेशा-
चे क्रम प्रवृत्त झाले असतां शिष्याला पराक्ष
बोध हातो व साधनानुष्ठानानें अनिर्देश्य व
अदृश्य असलेलाही आत्मा स्वतः अभिव्यक्त
होता. वस्तुतः आत्मा शास्त्रार्थांनीं जाणला जात
नाहीं व गुरूच्या वचनानें समजला जात नाहीं,
तर तो स्वतःच आपल्या बोधाच्या बळानें
प्रचीतीला येतो. पण गुरूपदेश व शास्त्रार्थ
यांच्यावांचून आत्म्याचा पराक्ष बोध होत नाहीं,
कारण त्याचा सयागाची सत्ताच आत्मज्ञानाला
प्रकाशित करणारी आहे. दिवस असला म्हणजे
जसा सर्व जावाचा व्यवहार होतो, तसें गुरु,
शास्त्र व शिष्य यांचा चिरसंयोग झाला असतां
आत्मज्ञान प्रवृत्त होतें. कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेन्द्रियें.
इत्यादिकापर्यंत सर्प सुख-दुःखांचा क्षय झाला
असतां सर्व मलरहित परमानन्दपूर्ण जो आत्मा
अवशिष्ट राहतो तो शिवच 'तत्' 'सत्'
इत्यादि नावांनीं सांगितलला आहे. जेथें हें सर्व
जगत् नाहीं किंवा ते आत्मरूपानें आहे तें
अ.क.शाहूनही अधिक स्वच्छ व अनन्त ब्रह्म
व्यावहारिक सत्तेहून भिन्नस्वरूपानें म्ह० अवा-
धित सत्तेनें आहे. अधिकारी ज्ञानाचा बोध
करण्यासाठीं जीवन्मुक्तांना शास्त्रार्थरचना करावी
लागते. पुराण, वेद, सिद्धान्त, बादरायणाचीं
सूत्रें इत्यादिकांचें सार्थक्य दाखवावें लागे.
त्यासाठीं विचित्र जगाचें व शुद्ध तत्त्वाचें मनन
करण्या व देहासह व्यवहारांत राहणाऱ्या
श्रेष्ठांनीं चित्, ब्रह्म, शिव, आत्मा, ईश, परमात्मा,
ईश्वर इत्यादि संज्ञा या संज्ञारहित सर्वेश्वराचे
ठिकाणीं कल्पिल्या आहेत. हे वसिष्ठा ! या

प्रमाणे हें ब्रह्म आकाशादि सर्व जगाच्या आरो-
पाचें अधिष्ठान असल्यामुळे आत्मतत्त्व आहे.
जे सर्वज्ञ सर्व प्रकारें सर्व वस्तूंचा सर्व भावांचा
निर्वाह करणारें तें केवल ब्रह्मसुखच आहे,
दुसरें कांहीं नाहीं, असा निश्चय करून तूं
रहा. प्राचीन विद्वानांनीं शिव, आत्मा, परब्रह्म
इत्यादि शब्दांनीं भिन्नता केवल कल्पिली आहे.
पण वस्तुतः त्यांच्यामध्ये भेद नाहीं. हे मुनि-
नायका ! याप्रमाणें नित्य देवार्चन करणारा
ज्ञानी, ज्या परम शिवपदीं आमच्यासारखे एकेका
गुणावर अभिमान ठेवणारे देव चाकरांप्रमाणें
सृष्ट्यादि कर्म करीत राहतात, त्या परमपदीं
जातो.

श्रीवासिष्ठः— भगवन् ! शुद्ध चितीमध्ये
वस्तुतः अविद्यमान असलेलाच हा जीवभाव
व त्याचें संसरण विद्यमान असल्याप्रमाणें कसें
राहिलें आहे तें मला थोडक्यांत सांगण्यास
तूं योग्य आहेस.

श्रीईश्वरः— हा जो ब्रह्मादिशब्दार्थ ती
शुद्ध संविद् आहे, असें तूं जाण. अणूच्या
मानानें मेरु जितका स्थूल आहे तितकेंच
शुद्ध व सूक्ष्म—निरवयव आकाश या संविदेच्या
मानानें स्थूल आहे; कारण आकाश सूक्ष्म
असलें तरी जड आहे व ब्रह्म निरतिशय सूक्ष्म
असून चित् आहे, त्यामुळे त्या दोघांत अत्यंत
अंतर आहे. ती चित् जेव्हा विषयाची कल्पना
करण्यास सज्ज होते तेव्हां ती चित्-चेतना
क्रिया करणारी, या नावास योग्य होते, पण
तीच जेव्हां निर्विषय होते तेव्हां निर्विकल्प-
मार्धीत प्रसिद्ध असलेल्या चिदानन्दैकरसस्व-
भावांत स्थित होते. विषयाचा भावना कर-
ताच ती एका क्षणांत अहंतेला प्रभू होते;
स्वभांत पुरुष मी वनगज आहे, जो कल्याण
कल्यामुळे एका क्षणांत आपल्या पुरुषत्वाला
विसरून जसा हत्ती बनतो, त्याप्रमाणें चित्

भावनेने अहंकार बनते. या अहतादि रूप हास स्वरूपाप्रमाणें तादात्म्यानें आपल्यामध्ये चित्च्या दशत्वास व कालत्वाम प्राप्त झालेल्या अन्तर्भूत करून स्फुरण पावतें. अशरीरीतीने ज्या दुसऱ्या वृत्ति त्या हिच्या शून्यस्थभावासार- ज्यानें आपल्यामध्ये सर्व सत्ताचा समूह केला ख्याच होतात. त्यांनीं परिवेष्टित झालेली चित् आहे त्या स्वरूपास पुर्यष्टक समज. हा वासना- सत्ताच वायूच्या स्पंदसत्तेप्रमाणें आंत प्राणस्पंदरूप रूपानें आतिवाहिक देह आहे. अपरिच्छिन्न हांत्साती जीवसंज्ञक होते. तशा प्रकारची जीव- चैतन्य हंच ज्याचें स्वरूप आहे असें ब्रह्मच शक्ति, निश्चय याच एका रूपानीं झाली कीं, वर सांगितलेल्या विकारांनी स्फुरण पावतें. हे या नांवाची बुद्धि होते व ती अज्ञ बनते. बसिष्ठा! याप्रमाणें हें सर्व अज्ञदृष्ट्या बनलें त्यानंतर वाचिक, कायिक व मानसिक व्यव- आहे, पण तत्त्वदृष्ट्या काहीं बनलेंच नाही; हाराचे संस्कार उद्बुद्ध झाल्यामुळें तोच अहंता- ज्ञान नाही, पुर्यष्टकरूप नाही व ठिकठिकाणी क्रमाचे शब्दशक्ति क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति यांनीं चिदाभासानें व्यापलेलें चेतनही नाही, तर युक्ते होते आणि याप्रमाणें प्रत्येक वस्तूमध्ये ती सागरांत जलाच्या द्रवाचा जसा विलास आपलें तात्त्विकरूप अत्यंत झांकून ठेवून स्फुरण चालतो त्याप्रमाणें केवळ परतत्त्वामध्ये केवळ पावते. हा सर्व सत्तांचा समूह एकत्र जमून श्रेष्ठ आत्मतत्त्व स्फुरण पावलेलें आहे. कारण लागलाच स्मृतीला अनुकूल करून घेता, व हे सर्व दृश्य संविदच आहे, असं जाणलें मन होतो. तेंच सकल्पवृक्षाचें जीवत्वरूप असतां तें एकात्मक हातें, पण तेंच सविदेहून बीज आहे, तेंच 'आतिवाहिक देह' पृथक केलें असतां अचेतन हातें, त्यामुळें या नांवांस पात्र आहे, असं ज्ञानी जाणतात. काणत्याच प्रकारें तें जिवत रहात नाही, तें अन्तःस्थ ब्राह्मशक्तीनें जरूप असून स्वतःच त्याला आत्मरूपानें जाणलें नाही तोपर्यंत तें स्वतःला पाहणें आहे. प्रथम या चित्तामध्ये संकल्पनगारासारखें बनून राहतें, पण त्याला पुढील शक्ति उत्पन्न होऊन मागाहून त्या स्वरूपानें जाणलें असतां ते शिवत्वासच प्राप्त वस्तुतः बाहेर जरी उदय पावत नसल्या तरी हातें, तर मग जें अज्ञात असतें तेंच उदय पावत असल्यासारख्या दिसतात. वातसत्ता, वस्तुत्वाला प्राप्त कसें होतें ' असे विचारल्यास स्पंदसत्ता स्पर्शसत्ता, त्वक्सत्ता, तेजःसत्ता यावर कोणी म्हणेल कीं, स्वतः चिन्मात्रस्वभाव प्रकाशित करणारी चक्षुःसत्ता, रूपसत्ता, जल- असलेलेंही ब्रह्म 'मी बहु वडाव' या संकल्पानें सत्ता, माधुर्यगता, रसनेंद्रियसत्ता, गंधसत्ता, स्वतःमध्ये दृश्यांशत्वाला प्राप्त हातें, पण जें जें भूमत्ता, ब्रह्मांडाच्या मुवर्ण रजतमय कपालांची संकल्पानें कल्पिलें तें तें सर्व मिथ्या असतें. सत्ता, फार मोठी ब्रह्मांडपिंडसत्ता, सर्व पदा- त्यामुळें त्या अतिसूक्ष्म आत्म्याची सत्ता तन्मा- थांनीं संपन्न व निराकार देशसत्ता आणि काल- त्रस्वभावानें प्रथम कल्पिलेल्या सूक्ष्म देहांतच सत्ता या सर्व सत्ता प्रथम चित्तांत उदय पावून दीर्घ अभ्यासामुळें स्थूलत्वास पाहाते. नंतर मागाहून बाहेर असल्यासारख्या भासतात. स्थूल देहाच्या संबंधानें आंतील चार कोश व बाह्य विषयजात हें सर्व तत्काल स्थूलत्वास प्राप्त झालेलें ती पाहते. बाह्य रूपादि विष-

१. आनंदमय, विज्ञानमय, मनोमय व प्राण- मय हे चार कोश.

याच्या दर्शनासाठी त्या अन्नमय कोशरूप स्थूल देहांत आत्मा आपापल्या विषयग्रहणांत व्यवस्थित असलेली चक्षुःश्रोत्रादिरूप तन्मात्र-द्वारे पाहतो, त्यानंतर हात-पांय इत्यादि अवयवांच्या संघातरूप देहांत व आतील प्राणमयादि कोशांत पुरुषाकाराने एकत्वाची भावना केल्यामुळे तो पुरुषाकृति पाहतो. त्या आकाराने आपण व्यवहार करण्यास समर्थ आहो, असे पाहून तो अतिशय हृष्ट व पुष्ट होतो. व्याप्रमाणे गंधर्वनगर किंवा स्वप्नातील पुरुष दृष्टीने पाहिलासे वाटते. त्याप्रमाणे वस्तुतः असत असलेल्याच देहाला तो जिव या व्यवस्थेत आहे असे पाहतो.

श्रीनामिष्ठः—भगवन् ! हें जगत गंधर्वनगरासारखें व स्वप्नातील मनुष्यासारखें जरी असलें तरी तें दुःख देतें. यास्तव त्या दुःखाचा क्षय होण्यास कोणता उपाय आहे ?

श्रीईश्वरः—वासनमुळे दुःख होत, जगत विद्यमान आहे, असे समजल्याने ती वासना होते. पण जगत्, अविद्यमान असून मृगजळाप्रमाणे ज्ञानाने बाधित होणारे आहे. जगत अत्यंत असत आहे, असा दृढनिश्चय झाला असता वासनेचा आश्रय जो विषय त्याचाच अभाव होतो. मग पुरुष वासना कशाची धरणार ? कोणत्या साधनाने, व कोणत्या हेतुने वासना संभवणार ? वसिष्ठा ! स्वप्नांतील पुरुष मृगजळ कसा पिणार ? अहंता; मन, मनन, दृष्टा, इत्यादिकांसह सर्व जगत् अविद्यमान आहे. असे ठरलें असतां जें केवल ज्ञानस्वरूप सत् तें व अवशिष्ट राहतें. त्यांत वासना नाही, वासना धरणारा जीव नाही. व वासनेचे विषय नाहीत; तर केवल शुद्ध केवलीभाव आहे,

२. अर्थात् वासनाक्षय होईपर्यंत जगत् मिथ्या आहे असा दृढ निश्चय करणें हाच दुःखनिवृत्तीचा उपाय आहे.

त्याच्या ठिकाणीं सर्व कल्पनाभ्रम अत्यंत शांत झाला आहे. व्यावहारिक सत्य किंवा प्रातिभासिक असत्य यक्ष ज्या प्रौढ मनुष्याच्या दृष्टीने शून्य असल्यामुळे नित्य क्षय पावलेलाच असतो त्याला कैवल्यावांचून दुसर काय अविशिष्ट राहणार ? काहीं नसतानाच वेताल आहे असे जसे भासतें तशीच ' जगत् ' या नांवाची ही चित्तवासनाही उदय पावली आहे, तिची शांति झाली असतां अक्षय शांति प्राप्त होते. तें अहंतमध्ये जगांत मृगजळांत आस्था ठेवतो त्या वृथा नराला धिक्कार असो, त्याला केव्हांही उपदेश करूं नये. विवेकी जीवालाच तत्त्वज्ञ येथें उपदेश करितात. आर्यांनीं ज्याची उपेक्षा केली आहे व जो अत्यंत भ्रांतिशाली आहे अशा मूर्खाला ते उपदेश करीत नाहीत, जो अज्ञाला उपदेश करतो तो आपली सुंदर कन्या स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषालाच देतो.

सर्ग ४२

—*—

१. ईशादि कांसह सर्वा समष्टि व्यष्टिसारकल्पना मायाच आहे, असा उपदेश करून शमु स्वस्थानीं गेला

श्रीवासिष्ठः—भगवन् ! कल्पाच्या आरंभीचा जो अध्यासाचा क्रम आपण वर सांगितला त्यांत ' नंतर आकाशस्थ जीवानें देहरूप संभ्रम पाहिला ' असे म्हटलें. त्यानंतर जीव कोणत्या अवस्थेस प्राप्त होतो ?

श्रीईश्वरः—जसा स्वप्न पहाणारा पुरुष अत्यंत सूक्ष्म नांढ्यांमध्ये अत्यंत विस्तृत जगाला पाहतो त्याप्रमाणे तो जीव अत्यंत सूक्ष्म चिदाकाशांतही पूर्वोक्त क्रमानें शरीर बनलें आहे, असे पाहतो. चिद्धन सर्वत्र व्यापून राहिलेला आहे, त्यामुळे तो शरीरांतील अत्यंत सूक्ष्म नांढ्यांत

जरी प्रविष्ट झालेला असला तरी त्याच्या सर्व-
शाक्तमत्वाला वाच येत नाही. स्वप्न प.हणारा
पुरुष सर्व ब्रह्मांड कसे रचतो तं प्रसिद्ध आहे,
शरीरधारी जीवही तसेच हे सर्व ब्रह्मांड निर्माण
करतो. तोच समष्ट्युपाधिक हिरण्यगर्भसज्ञक जीव
स्वात्म्यामध्ये व बाह्य वस्तूंमध्ये मी सनातन
आहे, अव्यक्त आहे, पुरुष आहे, अशा नावाचीहि
कल्पना करतो, त्यामुळे प्रथम पुरुष म्हणून
प्रसिद्ध झाला आहे. याच न्यायाने तो एकाद्या
कल्पांत सदाशिव म्हणून प्रथम होतो. केव्हां
तां 'विष्णु' असे म्हटला जातो. केव्हां तो नाभी-
पासून उत्पन्न झालेला पितामह प्रथम हातो,
कधी कधी तो पूर्वरायाणातल्याप्रमाणे आका-
शापासून झालेला ब्रह्मा होतो. कव्हां कव्हां
दुर्गा-भैरव-विनायकादि प्रथम होतात. तो संक-
ल्पपुरुष सकल्पांमुळे मुर्तिमान् झाला आहे. पुष्ट
झालेला तो प्रथम सकल्पच मम.मूर्ति हांकून
राहला आहे. तो ज्याची जशी कल्पना करतो
त्याचा तसा तत्काल अनुभव घेतो. पण ते सर्व
शून्य वेनाळाप्रमाणे असद्रूप आहे भ्रमदृष्टीने सद्वृत्त
आहे, असे भासते. वसिष्ठा ! हा जगद्रुति अशा-
प्रकारची आहे. याप्रमाणे जो आदिपुरुष स्वतः
उत्पन्न केलेल्या जगाचा द्रष्टा होतो तोच एक
निमेषभर स्वरूपाचे पर्यालोचन केल्यानंच चिदा-
काशमात्र होतो, पण स्वरूपाला विसरल्यास एका
क्षणांतच अनन्त अपार ससारांत पडता. कल्प
करण्यास ममर्थ असलेला पुरुष प्रतिभासाचा
विपर्यास हातांच केवळ बहिर्मुख हांकून एका
निमेषांत महाकल्पांच्या परंपरेचा अनुभव घेतो.

मां बहु व्हावें,' हा प्रथम सकल्पच सूक्ष्मभू-
तांच्या उत्पत्तीच्या द्वारा पुष्ट होऊन तत्काल सम
द्विषष्टिमनोरूपांचे धारण करतो व हिरण्यगर्भादि
रूप ज्या लोकांच्या प्रजेच्या वगैरे उत्पत्तीची जशी
कल्पना करतो तशीच ती व्यवहाराला योग्य झालेली
राहतो, अशा याचा भावार्थ.

प्रत्येक परमाणूंत, प्रत्येक छिन्नांत, प्रत्येकक्षणीं,
सर्ग, कल्प, महाकल्प, यांचे भाव व अभाव
होतात. ते सर्गभेद जितक्या जीवांच्या एकसार-
ख्याच वासनांचा उद्भव झाला असल तित-
क्यांन तितका काल दिसतात व त्यांचा
परस्पर भेदव्यवहार होतो. पण कित्येकाना ते
परस्पर दिसत नाहीत. अधिष्ठान अंशाने ते
सर्वांना निरप अपरोक्षच असत त, कारण सर्ग-
रूपाने स्थित असलेल्या जीवाकडून ज्याची
संभवना होत आहे असेच ते सर्ग संभवतात.
पण ते परमार्थस्वभाव शिवाच्या ठिकाणी संभवत
नहीं कारण तेथे ते सर्व आकाशवभावातच
पर्यवसान पावतात. ते स्वतः सदमद्रूप आहेत.
स्वप्नातील पर्वताप्रमाणे ते आपल्या अधिष्ठानांत
लीन होतात. सर्गांनी देशांचे आक्रमण केले
नाहीं. कालाच्या व्यापलेले नाही. त्यांना कर्तृता
नाहीं । सत्स्वरूप नाहीत. सर्गांतील सर्व
आरोपित आहे, असेही म्हणता येत नाही. कारण
स्वतःच अध्यस्त असलेले ते सर्ग दुःखाच्या अध्या-
साचे अधिष्ठान होऊ शकत नाहीत. देशांका-
च्या सिद्धान्ताप्रमाणे त्यांना क्षणरूप सत्त्वही
नाहीं. कारण त्यांचे क्षणरूप सत्त्वच जर मानले
तर त्याची प्रतीति येईपर्यंत त्या अवस्थान
हाऊ शकत नाही, प्रतीति न झाला तरी त्यांचे
अस्तित्व मानावे म्हणून म्हटल्यास सशाच्या
शिगाचेही अस्तित्व मानावे लागेल. विनाय
क्षणरूप भत्त्व मानल्यास ह सर्व उत्पन्न होतें
असेही म्हणता येणार नाही. त्याचा नाश होतो,
असेही म्हणता येणार नाही, यास्तव चित्च
संकल्पस्वरूपाने चित्-मध्ये चमत्कर करते, जगत
स्वप्नांतील नगराच्या उत्पत्तीप्रमाणे उत्पन्न होतें,
वृद्धि पावतें व नाश पावतें. ते देशकालादि-
काशीं यत्किंचित्ही संबंध ठेवीत नाही. जसा
पंकसपर्वत अनन्त देश-कालादिकांचे आक्रमण
करतो असे जरी भासले तरी वस्तुतः तो आक्र-

मण करीत नाही, त्याप्रमाणे असत् जगत् देश-
कालादिकांचे आक्रमण करीत नाही. ज्याप्रमाणे
उंच स्थित असलेल्या सकल्प मेळून देशकाला-
दिकांचे आक्रमण केले आहे असे जरी भासले
तरी वस्तुतः त्याने त्याच आक्रमण केलेले नसते,
त्याप्रमाणे अन्तर्जगानेही देशकालादिकांचे
आक्रमण केले आहे असे भासले तरी तसे केलेले
नाहीं. ऐहिक व पारलौकिक सर्व क्रिया करण्यास
समर्थ असलेल्या या पुरुषाने आपल्या संकल्पाने
हे विचित्र जगत् ज्या क्रमाने निर्माण केले आहे,
याचवर सांगितलेल्या क्रमाने तो क्षणांत कीट
होतो. यथार यांनी होता आणि जीवांच्या स्वदज
वगेर चार प्रकारच्या जाति बनतो, रुद्रापासून
तृणापर्यंत सर्व वस्तुजात क्षणांत बनता. यांत वास-
नाविकास प्रमाणे काही पदार्थ परमाणूसारखे
आहेत, काही अणूसारखे आहेत. पण त्या सर्वांचा
क्रम या सत् किंवा असत् जन्मांत हा असाच
आहे. अशा प्रकारच्या तात्त्विक स्वरूपाची भावना
केली. असतां या संसार मायेच्या भेदाची सर्वथा
शांति होते आणि या परमार्थतत्त्वाच्या भावनेचा
अभ्यास केला असतां शिवाचा साक्षात्कार होता.
परांति आपल्या स्वरूपापासून निमेषाच्या एक
शतांश कालही जरी च्युत झाली तरी तेवढ्यामुळे
ही संसाराची अनवस्था उदय पावते म्ह० चिदात्मा
एक क्षणभर जरी बहिर्मुख झाला तरी दीर्घ-
कालपर्यंत टिकणारा अनर्थ उद्भवतो. तरवेच्या-
कडून अनुभव घेतली जाणारी चित् जेव्हा शिले-
तील आकाशाप्रमाणे स्वरूपांत स्थित होते तेव्हा
तीच अनादि नित्य प्रकाशरूप ब्रह्म म्हटली जाते.
अभिमानाच्या वृद्धीने हा सर्ग जसा जस-
प्रौढीस प्राप्त हातो तसा तसा चिदात्म्या-
च्या प्रकाशाचा व्हास होतो, आणि त्याची
परिच्छिन्नता जशी जशी अधिक होऊ लागते
तशी तशी आत्म्याला क्षुद्रता येते. त्याच्याशी
संबद्ध होणारे जे असत्य, दिशा देश व

काल यांचे अंश त्याच्या योगाने आत्म्याला
मशक, मुंगी, कीड, येथपर्यंत परम अणुता
प्राप्त होते. हे वसिष्ठा ! देह, इंद्रिये
इत्यादिकांनी युक्त होणे, या क्रमाने जीवत्व स
प्राप्त झालेली चित्ति हरिणी, वेल, कीड, देव,
असुर इत्यादि बनते आणि वृद्ध दोऱ्यांत ओव-
लेल्या माळेप्रमाणे तिच्यामध्ये गुंफलेले हे सर्व
विश्व राहते. सत् व असत् पदार्थांनी गुंफलेले हे
सर्व त्या अनन्त विश्वव्यापी विश्वकम्यामध्ये
राहते. पण त्या तत्त्वाचा विवेक झाला असता ते
दूर आहे, अस म्हणतां येत नाही, निकट आहे
असेही म्हणवू नहि, वर नाही व खाली नाही,
ते पूर्वी होते असे नाही, आज आहे, असेही
नाहीं; मातःकाली असते असे नाही. सत् नाही,
असत् नाही, व मध्यस्थही नाही. याप्रमाणे सर्व
विकल्पांचा त्यांच्या ठिकाणी अभाव असल्यामुळे
स्वप्रकाशचेतन्यावाचून त्याचा अनुभव घेणारा
दुसरा कोणी नाही. जिच्या योगाने लौकीक व्यवहार
होतात अशी प्रत्यक्षादि प्रमाणांची माळा त्या
तत्त्वामध्ये पाण्यात जसा अग्नि संभवत नाही
त्याप्रमाणे कधीच रहात नाही. हे मुने ! तू
जसे विचारले होते तसे ते सर्व मी तुला
सांगितले आहे. तुझे कल्याण असो; आक्षी आता
इष्ट दिशेस जातो. पार्वति ! जल, उठ.

श्रीवसिष्ठः—असे बोलून तो नीलकंठ मी
पुष्पांजली अर्पण करितांच आपल्या सर्व परिवा-
रासह आकाशकोटरांत निघून गेला. तो त्रिभुव-
नाचा अधिपति उमेश याप्रमाणे गेला असतां
मी त्याच्या मागून एक क्षणभर चाललो व अगो-
दरच समाने संपन्न असलेल्या मी, सुसंस्कृत व
श्रद्धादिकांच्या योगाने पवित्र झालेल्या बुद्धीने
त्या श्रीगुरूचे स्मरण करीत त्याने सांगितलेल्या
नित्य अपरोक्ष देवाच्या पूजनाचे ग्रहण केले;
त्या पूजेचे अनुष्ठान करू लागलो व पूर्वीचे
जडदेवार्चन सोडले,

सर्ग ४३

—:०:—

१. बैगव्यासह स्वात्मरूप शिवाचे पूजन ऐकून राम ज्ञानी होऊन 'मी कृतकृत्य झालो आहे व त्याच पूजनात प्रतिष्ठित झालो आहे' असे वर्णन करतो.

श्रीवासिष्ठः—ईश्वराने हे तत्त्वदर्शनामध्ये पर्यवसान पावणारे स्वात्मशिवाचे पूजन मला सांगितले, व मी स्वतःही ते जाणतो. रामा ! हे जगत् कसे स्थित झाले आहे, त्याचे तत्त्व तुम्ही जाणतोस. ज्या संसारमायेतील मिथ्याभ्रमात मिथ्या उपाधीमुळे बनलेल्या जीवाकडून हे मिथ्या जगत्च पाहिले जाते, त्या संसारमायेत सत्य काय असणार व अस-
न्यय काय असणार ! एकदा कवि राजाचे मरुरूपाने वर्णन करतो किंवा कल्पवृक्षाच्या रूपाने वर्णन करतो, ते ऐकून राजा संतुष्ट होतो व आपण मरु किंवा कल्पवृक्ष आहां, असेच क्षणभर समजतो, म्हणजे क्षणभर मेरुत्वादिकांचा अनुभव घेतो. तसे जर नसते तर हा कवि मिथ्यावादी आहे, असे म्हणून त्याने त्याला शिक्षा केली असती, पण तसे न करिता तो राजा उलट त्याचा सत्कार करता, व त्याला पुष्कळ वित्त देतो. तसाच जीवही मिथ्या कल्पनेला सत्य मानून संसारात आनंद मानतो, पण पाण्यात जसे द्रवत्व, वायूत स्पंद व आकाशात शून्यत्व तसे आत्म्यामध्येच सृष्टि-कर्तृत्व आहे. असो. रामा ! तेव्हापासून मी सर्व व्यग्रता सोडून आजपर्यंत त्याच क्रमाने आत्म्याचे पूजन करीत राहिलो आहे. रामा ! व्यवहाराने युक्त असेही हे दिवस मी या पूजाविधीने अस्त्रिज मनाने घालवीत आहे. जशा क्रिया व आचार प्राप्त होतील त्याप्रमाणे त्याच पुण्यांनी मी आत्म्याचे पूजन करतो. झोपेत माझे पूजन करून घेऊन म्हणून तू म्हण-

शील तर तसेही नाही, कारण त्यावेळीही मी अविद्या वृत्तिरूप पुष्पान आत्म्याचे पूजन करतां. (मग इतर प्राणीहि तसेच करतात, तेव्हा ज्ञान विशेष फरक काय ?) ब्राह्म-विषय व ब्राह्मक इद्रियादिक यांच्याशी प्राण्याचा एकसारखाच संबंध होता; पण यांणी सावध राहून प्रत्येक संबंधस्य पुष्पाने आत्मपूजन करता व इतर पामर ते करीत नाहीत. हे रघुपते ! या दृष्टीने या ससाररूपी विरल अरण्यांत मंग-रहित चित्ताने तू विहार कर, म्हणजे खिन्न होणार नाहीस. धन, बंधु, इत्यादिकांच्या वियोगामुळे प्राप्त झालेल्या मोठ्या दुःखांचे वेळी या दृष्टीचा आश्रय करून विचार कर. धन, बंधु, इत्यादिकांची प्राप्ति झाली असता हर्ष माने, ये व त्यांचा क्षय झाला असता विपाद माने नये, कारण या संसारातल्या सर्व गोष्टी अशाच नश्वर आहेत. पुरुषाला व्याकुळ करणा या विषयाच्या विचित्र गति तू जाणतोसच ते प्रथम कसे येतात, मागून कसे जातात व पुरुषाला आपले व्यसन लावून कसे दुःखी करितात, ते तुला माहीत आहे. प्रेम व धन ही दोन्ही आकस्मिक कारणांनी अशीच येतात व अशीच जातात. हे निर्मल रामा ! त्या जगत्क्रिया तुझ्या अंत नाहीत व तू त्याच्या अंत नाहीस, असे हे सर्व जगत् अत्यंत तुच्छ आहे, मग उगीच का संतप्त होतास ! तू जर जगाची तुच्छता इच्छित नसशील तर हें चिद्रूप अनन्तात्मन् ! तूच जगद्रूप आहेस, तुझा आत्माच जग आहे, असे पहा. तसे पाहि-
त्यानेही तुझ्या बंधादिकांचा वियोग होऊन तुला हर्षशंकाची प्राप्ति होणार नाही. कारण आत्माच जग आहे. असे पाहिल्यावर त्यातील काही जरी गेले व काही आले तरी ते आपले अवयव फिरविल्याप्रमाणेच तुला वाटे. बाबा ! तू चिन्मात्ररूप आहेस, व हें

जगत् तुल्यापासून भिन्न नाही, तेव्हा यांतलि 'हं ब्राह्म आहे व हं त्याज्य आहे' अशी तुशी कल्पना कशी व कशाबद्दल होणार? याप्रमाणे चिन्मय जगत्सागरांत चिच्छक्राचें चांचल्य जरी अनुभवास आलें तरी त्यांत हर्ष व शोक यांना अवकाश कोठें आहे? समुद्रांत लाटा उठूं लागल्या म्हणजे तो दुःखी व त्या शात झाल्या म्ह० सुखी होत नाही! यास्तव हे रामा! तू चिदेकरूपत्वास प्राप्त हो. संपुष्ट स्थितीला प्राप्त हो, म्ह० झोपेंत तुला जसें दित दिसत नाही तसें जागृतीतही आत्मतत्त्वाहून निराळें काहीं पाहूं नकोस. हे रामा! आजपासून तू तुर्यावस्थावरूप हो. सागराप्रमाणें तू स्वतः परिपूर्ण व सम हो. जगदाभास केवळ एक जिनसी ब्रह्मरूप आहेत, असें पहा. तू स्वयंप्रकाशस्वरूप, व उदारबुद्धि हो, आणि सतत आत्मपूजनामध्ये रत हाऊन रहा. रामा! तू हें सर्व ऐकलें आहेस. तू आतां परिपूर्णबुद्धि हाऊन राहिला आहेस. आता आणखी तुला कांहीं विचारावयाचें असेल तर विचार. तू वैराग्यप्रकरणांत जे प्रश्न केले होतेस त्यांतील कांहीं अजून राहिले असतील, तर हे गधुनन्दना! त आतां विचार.

श्रीरामः—महाराज! आतां माझा संशय निःशेष निवृत्त झाला आहे. मला जें जाणावयाचें होतें तें सर्व मीं जाणलें आहे. माझी अकृत्रिम तृप्ति झाली आहे. हे मुने! अज्ञान नाही, जीव-ब्रह्मभेद नाही, विषय नाही. व त्याची कल्पना करणारे मन नाही. त्यावळीं माझ्या ठिकाणीं अज्ञान होतें, पण तें आतां शात झालें आहे. आत्म्यामध्ये सुखदुःखादि कलंक आहे. अशी अज्ञानामुळे मला जी भ्रांति होती ती आतां तुमच्या प्रसादानें निवृत्त झाली आहे. आत्मा उत्पन्न होत नाही, मरत नाही, त्याला संसाररूप कलंकही नाही, हें

सर्व ब्रह्ममय आहे, असें मीं जाणलें आहे. प्रश्न, संशय व वांच्छित यांपासून मुक्त झालेलें माझें मन विश्वकर्मानें चक्रावर ठेवून पाजळून चकचकीत केलेल्या सूर्याप्रमाणें अतिशय शुद्ध व निर्मल झालें आहे. साधूनीं प्राप्त झालेल्या शिष्यांना उपदेश केलेल्या सर्व साधनांविषयीं मी आतां निराकांक्ष झालों आहे. मेरुपर्वत सान्याविषयी जसा निरिच्छ असतो त्याप्रमाणें साधनाविषयीं मी निरिच्छ आहे. ज्याविषयीं मला आशा आहे, असें काहीं नाही, मला इष्ट असें काहीं उरलें नाही, या चराचर जगांत मला आदेय—ग्रहण करण्यास योग्य असें काहीं नाही, हेय-त्याज्य काहीं नाही व उद्देश्यही काही नाही. हें त्याज्य आहे, हें ब्राह्म आहे, हें सत आहे व हें अतत् आहे अशा प्रकारचा माझा चिंताभ्रम पूर्ण शात झाला आहे. हे मुने! मी स्वर्गाची इच्छा करीत नाही व रौरव नरकाचा द्वेष करीत नाही. तर भ्रमण ज्याभें मंदर पर्वतप्रमाणें आत्म्यामध्येच स्थिर राहतों. ज्यानें आपल्या यशानें सर्व त्रिभुवनाला व्यापलें आहे असा हा दीर्घकाल भ्रमण करीत असलेला रामरूपी मंदर पर्वत आज बोधा-मृताचा लाभ झाल्यामुळे भ्रमण सोडून स्थिर विश्रांति पावला आहे. हें जगत् जसें आपल्याला दिसत आहे तशाच प्रकारचें आहे, याहून याचें निराळें तत्त्व काहीं नाही, असें ज्या मूढानें ठरविलें, त्याच्या हृदयांत कुसंदेहाच्या समूहानें पेटल्याप्रमाणें अधिक संताप देणारी 'ही वस्तु व ही अवस्तु' अशी कल्पना पूर्ण जागृत आहे. हे मुनीश्वरा मीं सांगितलेलें हें खरें आहे कीं खोटें तें तूच आपल्या अनुभवावरून पहा. तो तशा प्रकारचा मूढ पुरुष ज्या धनादि विषयांविषयीं कृपण बनतो, तो जगत्संबंधी विषय आम्हांला तत्वदृष्ट्या उपलब्धच होत नाही. कारण आम्ही मूक-तहान इत्यादि विचित्र सहा ऊर्भि ज्यामध्ये आहेत अशा शुद्ध

चिंदकारवृत्तिशून्य जड भवरागापासून तुझ्या प्रसादाने तरून पार झालों आहों. सर्व संपत्तींची सीमा पाहिली व आपत्तींचाही शेवट अवलोकन केला. हे परमेश्वरा ! सर्वांचे सार असा जो भूमानन्द तोहि नित्य प्राप्त असल्यामुळे त्याविषयीही इच्छा नाही. व आम्ही पूर्ण आहो. ससाररूप समरांत आशारूपी गजाचे तुकडे तुकडे करून दुसऱ्या कोणालाही पराजय करतां येणार नाही अशा उत्तम वीरत्वस माझे मन प्राप्त झालें आहे. माझे मन सर्व विकल्पशून्य झालें आहे, त्याच्या सर्व इच्छा शांत झाल्या आहेत. अकृपणतेमुळे त्याचे स्थैर्य दृढ झालें आहे. त्रिभुवनांत पूर्णचंद्र, क्षीरसागर, शरत्कालचे आकाश इत्यादि जे जे प्रसन्नरूप म्हणून प्रसिद्ध आहे त्याच्या वरच्या पायरीला माझे मन आपल्या प्रसन्नतेमध्ये नेलें आहे. तात्पर्य, आंतल्या आंत अत्यंत प्रमुदित झाल्या कारणानें माझे मन अतिशय उत्तम होऊन राहिल आहे.

सर्ग ४४

१ गुरु वशिष्ठ पुनः वाच्छात्याऽपासून मनो-नाशपर्यंत आसक्तीच्या क्षयाचे उपाय ज्ञान दृढ होण्यासाठी सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! राग-द्वेषरहित इंद्रियं-करून प्राप्त विषयांमध्येच राहणाऱ्या व त्या-मुळेच कर्तृत्वाभिमानशून्य झालेल्या, मनानें तूं जें करतोस तें जणुंकाय केलें नाहीसच. वस्तूची जेव्हां प्राप्ति होते तेव्हां प्रथम-पहिल्याक्षणां ती जशी संतोष देते तशी त्याच्याच पुढच्या क्षणां देत नाही, याचा अनुभव कोणी घेतलेला नसतो ! सर्वांनी घेतलेला असतो. वस्तूचा जेव्हां लाभ होतो तेव्हां ती जसा आनंद देते तसा ती दुसऱ्यावेळी देत नाही, म्हणून असल्या क्षणिक मुखामध्ये आसक्त होतो तो मूर्खच.

दुसरा कोणी आसक्त होत नाही. इष्टवस्तु प्राप्त झाली म्हणजे तिच्याविषयीची इच्छा शांत होते. पण अता तां क्षणिक इच्छेचा निरोधहि जर सुखाला कारण होता तर सर्व इच्छांचा सर्वथा त्याग करणं अत्यंत सुखाला कारण होईल, हें निराळें सांगावयासच नको. पण वाच्छाच सर्व अनर्थ करणारी आहे. एक इच्छा पूर्ण झाली असतां जो संतोष होतो तो दुसरी इच्छा उत्पन्न होईपर्यंत टिकतो. म्हणजे इष्ट पदार्थाच्या प्राप्तीमुळे होणारा आनंद दुसऱ्या इच्छेकडून नाहीसा केला जातो; दुसऱ्या इच्छेचा उदय हाच पहिल्या आनंदाचा अंत आहे, यास्तव तूं सर्व वाच्छाच सोड. अहो पण, मी पूर्णानंदपदाला प्राप्त झालों आहे, मला हा उपदेश कशाला ! म्हणून विचारशील तर पुनः दुसऱ्या वेळी तूं अहंभावरूप चिखलांत बुडून जाऊ नयेस म्हणून तत्पदस्थितीच्या दृढतेसाठी मी हा तुला पुनः उपदेश करीत आहे. हे रामा ! तूं आत्मज्ञानरूप महापर्वताच्या शिखरा वर आरूढ होऊन विश्रांति घेत आहेस, पण तथून अहंभावरूप महा खड्यांत पुनः पडणं तुला उचित नाही. कारण, अनन्त मद-दृष्टीचे ज्याला स्मरण झालें आहे व जो ज्ञत्वरूपी मेरु-शिखरावर स्थित आहे अशा तुझें-गर्भवासादि अनर्थपरंपरा उत्पन्न करणाऱ्या जो अहंभाव त्या-पातालात पतन काढून होणार ! कारण ज्ञान दृढ झालें म्ह० अविद्येचा उच्छेद अवश्य होतो. किंवा मी हें पुनः दुसऱ्यावर उपकार करण्य-साठी सांगत आहे. कारण तुझा हा समत-सत्यतामय स्वभाव स्पष्ट दिसत आहे, त्यावरून तुझा सर्व विकल्प क्षीण झाला आहे व तुझी अविद्या नाश पावली आहे. हे प्रियदर्शन रामा ! तुझी पूर्ण सागरासारखी निर्मल समताच मला जणुंकाय 'राम स्वभावांत उत्तम प्रकारें स्थित झाला आहे' असे सांगत आहे. असंग होऊन

जिवंत राहणाऱ्या तुझी आशा निराशत्वास प्राप्त होवो, अभवभावेनेस प्राप्त होवो, व मन अमनस्त्वास प्राप्त होवो. मनोरथाचा भंग होणें इत्यादि कारणांनींही निराशत्वादिक वगैरे होतें, पण मी तसलें निराशत्व तुझ्या ठिकाणीं उपजां असें म्हणत नाहीं, तर तूं ज्या ज्या वस्तुदृष्टीस प्राप्त होशील त्या त्या दृष्टींत सत्तासामान्यरूपानें पूर्ण चिद्धन ब्रद्ध अवस्थित आहे, असें जाणून 'ह० सर्वत्र निर-
तिशय आनन्दानें पूर्ण ब्रह्माचा लाभ झाल्या-
मुळें तूं निरिच्छ व्हावेंस, असें मी इच्छितों. जर तूं आत्मा जाणून घेत नाहीस तर बद्ध होशील व विज्ञातात्मा झालास तर बद्ध होणार नाहीस. यास्तव हे रामा ! स्वतःच स्वतःला मनन वगैरे दृढ करून जाण. (आता निर्वासनत्वाचें स्वानुभवगम्य लक्षण सांगतात—) जेथें भोगसुख मनांत आवड वाढवीत नाही व प्रारब्धामुळें यथाप्राप्त दुःखही मनांत अप्रीति उत्पन्न करीत नाही, असें जें आकाशासारखें शुद्ध साम्य-
समत्व तेंच आवासनत्व आहे, असें तूं जाण. वासनारहित अन्तरिन्द्रियांनीं तूं क्रिया कर. त्या योगानें शेंकडों क्षोभांनींही आकाशाप्रमाणें आंत विकाररहित रहाशील. तूं ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ह्या त्रिपटीच्या एकाकारानें अभव्य-दुग्वादिक यांचा आत्मत्वानें अनुभ. घे म्हणजे त्यांची प्रतिकूलताही शांत होईल; याप्रमाणें तूं शांतात्मा झालास म्हणजे पुनः जन्म घणार नाहीस. चित्ताचा उन्मेष-विकास हाच संसाराचा उदय व निमेष-लय हाच संसाराचा प्रलय आहे; यास्तव वासना व प्राण यांचा संरोध करून आपल्या मनाला अनिमेषनिमेषरहित कर. प्राणाचा उन्मेष किंवा निमेष यांच्या योगानें अनुक्रमें संसाराचा प्रलय किंवा उदय होत असतात; यास्तव अभ्यास व बैराग्यादि युक्ति यांच्या योगानें त्याला उन्मेषनिमेषरहित कर;

किंवा अज्ञानाचा उन्मेष किंवा निमेष यांच्या योगानें कर्माचा प्रलय किंवा उदय होतो. यास्तव गुरू, शास्त्रार्थ व संयम यांच्या योगानें वलात्कारानें त्या अज्ञानाला नाहीसें करून टाक. वायु व धळ यांच्या संगानें व स्पंदानें जसें आकाश मलिन व चंचल झालें आहे असें वाटतें, त्याप्रमाणें चित्त-च्या चित्तालक्षण स्पंदा-मुळें विषय या आकारानें हे सर्व अनर्थजात उपस्थित झालें आहे. अनेक छिद्रातून प्रविष्ट झालेल्या सूर्याच्या प्रकाशाचा भिंतीवर जसा विचित्र आकार दिसतो त्याप्रमाणें दृश्य व दर्शन यांच्या संबंधस्पंदामुळें ही जगदृशति होत आहे. पण ज्याप्रमाणें चित्रांत काढलेल्या पुरूषांच्या मनांत आभास स्फुरत नाहीत, त्या-प्रमाणें दृश्यदर्शन संबंधाच्या अभावीं मनांत जगाची भावनाच उत्पन्न होत नाही. जला-च्या हालण्यामुळें उत्पन्न झालेली लाट जल नस-ल्यावर जशी विलीन होते त्याप्रमाणें चित्तस्पं-
दामुळें उद्भवणारी माया चित्ताच्या नाशानंतर नाहीशी होते. वासनांचा पूर्ण त्याग केल्यामुळें आत्मबोधामुळें किंवा प्राणनिरोधामुळें चित्त स्पंदरहित झालें असतं त्यानंतर आत्मा आपल्या निर्विकार कूटस्थ स्वभावापासून च्युत कां होईल ? केवल संविदेच्या अस्पंदामुळेंच (वासनांचा पूर्ण त्याग केल्यानें) चित्त अचित्तत्वास प्राप्त होतें, किंवा प्राणनिरोधानें तें अचित्तत्वास प्राप्त होतें व तेंच परम पद आहे. (बोधामुळें चित्त स्पंदरहित कसें होते तें सांगनात.) विषय व इंद्रिय यांना संबंध झाल्यामुळें जें सुख होतें तें परमार्थिक ब्रह्मसुखच आहे. असें जाणून तैत्तिरीयापनिषदांत सांगितलेल्या मानुषानंदा-दासून उत्तरोत्तर शतपट अधिक आनंदाची जी परम अवाधि त्याच्याच पूर्ण अनुभवावरून ब्रह्मदृष्टीनें मनाचा क्षय होतो. जेथें चित्ताचा अभ्युदय झालेला नाही तें तें अकृतिम सुख

आहे. माळ जमिनीवर सरोवर जसें संभवत नाही त्याप्रमाणें तें अकृतिम सुख स्वर्गादि भोगभूमीत संभवत नाही, कारण तेथें चित्त काम, असूया इत्यादि दोषांनीं कलुषित झालेलें असतें. चित्ताच्या उपशमापासून झालेलें निर-
तिशय सुख शब्दांनीं वर्णन करतां येण्यासारखें नाही, तें केवळ स्वानुभवगम्य आहे, क्षय व आधिक्य यांनीं रहित असलेलें तें कधीं उदय पावत नाही व शांत होत नाही. आत्मबोधामुळें चित्ताचा नाश होतो, कारण दुर्बोधामुळें म्ह० भ्रांतीमुळें, बालकानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें चित्ताच्या अस्तित्वाची प्रतीति येते आणि त्या दुर्बोधामुळेंच मोहश्री विस्तार पावली आहे. ज्याप्रमाणें किमयेनें ज्याचें सोनें बनविलें तें तांबें जरी विद्यमान असलें तरी नसल्यासारखें होतें त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाचाही व्यवहार दिसत असल्यामुळें त्याचें चित् विद्यमान असतेंच, तथापि बोधानें बाधित झाल्याकारणानें विद्यमान असूनही नसल्यासारखें होतें. ज्ञानी पुरुषाचें जें चित्त त्याला चित्त असें म्हणत नाहीत. तर ज्ञान्याच्या चित्ताला सत्त्व असे म्हणतात. सोनें बनविलेल्या तांब्याप्रमाणें बोधामुळें चित्त नावानें व अर्थानेंही अन्य होतें. बोधानें ब्रह्म शांत होतो त्यामुळें चित्ताला चित्तत्वच संभवत नाही, कारण भ्रांतिबीजत्व हीच चित्ताची चित्ताता आहे, पण ती बोधानें अगदीं लीन होऊन जात. सत् वस्तूचा अभाव होत नाही. शिवाय वस्तुबाध फक्त कल्पित अवस्तु अशाचाच बाध करतो, अशी प्रसिद्धी आहे. त्यामुळेंही चित्ताच्या वास्तविक सत्त्वांशाचा अभाव संभवत नाही. विकल्परूप चित्तादि सर्व सशाच्या शिगाप्रमाणें अवस्तु आहे, तें सर्वे नित्य आत्म्याचा विवर्त, विपरीत भास आहे. म्हणून ज्ञानानें त्याचा बाध होतो. (तर मग जीवमुक्ताचें चित्त व्यवहार करीत असतें, म्हणजे व्यवहार कर-

ण्यास योग्य असणें ही त्याची वास्तविक अव-
स्था आहे म्हणून म्हणशील, तर तसें नाही.)
सत्त्व बनलेलें चित्त कांहीं काल जगत्स्थितीत विहार करून तुर्यावस्थेंत तुर्यातीत होतें. अर्थात् विहार-समाधि-साक्षात्कारपर्यंत जी त्याची अवस्था ती वास्तविक नव्हे, तर प्रारब्धा-
मुळें प्रतिबद्ध झालेला जो अविद्यालेश त्यामुळें होणारी बाधितानुवृत्ति होय. विदेहकैवल्यामुळें अविर्भूत झालेली जी तुर्यातीत अवस्था तीच त्याची वास्तविक अवस्था आहे. रामा ! सम व एक ब्रह्मच याप्रमाणें अनेक भुवनाच्या भ्रम-विभ्रमांच्या ओघांनीं नाना होऊन राहिलें आहे. ज्ञान होईपर्यंतच तें सर्वात्मक होऊं शकतें, वस्तुतः चित्तादिक दुसरें कांहीं संभवत नाही; कारण मनांत संकल्पानें कल्पिलेला पदार्थसमूह त्यांत त्याचा संनिवेश होणें शक्य नसल्यामुळेंच जसा वस्तुतः नाही त्याप्रमाणें परम सूक्ष्म अखंड चिदेकरसधन ब्रह्मामध्येही जगाचा समावेश होणें शक्य नाही, म्हणून जगत् नाही.

सर्ग ४५

—:॥:—

१. येथें स्वानंदपूर्ण त्रिभुवनाच्या वल्पनेचें अधि-
ष्ठान जे परब्रह्म त्याचें बिल्वफळाच्या रूपाने वर्णन.
श्रीवासिष्ठः--रामा ! याविषयीं मी एक तुला
रम्य, विस्मयकारक, अपूर्व कथा सक्षेपानें सांगतो
ती ऐक. एक मोठे बिल्वफळ आहे. तें सहस्रा-
वधि योजनें विस्तीर्ण, विमल, व्यक्त व अनेक
युगांनींही जीर्ण न होणारें आहे तें अविनाशीं
रसाचा आधार आहे. अमृताहून अधिक मधुर
त्याचें सार आहे. तें जरी फार जुनें असले तरी
बालचंद्राच्या किंवा कोमल पल्लवाच्याप्रमाणें तें
मृदु असल्यामुळें तें फार सुंदर आहे. तें या सर्व
लोकांच्या मध्यें असलेल्या महामेरूप्रमाणें आधार-

भूत आहे. मंदर पर्वताप्रमाणें दृढ आहे. महा-
कल्पाच्या अंती सुटलेल्या वावटळींच्या वेगानेंहि
तें ढळविलें जात नाहीं. असख्यकोटी योजनें
विस्तीर्ण असलेले तें अमर्याद असून जगाच्या
स्थितीचें विधारण व नियमन करणारें ते आद्य
मूळ आहे. पर्वताच्या खाळीं राईच्या कणां-
सारखी भूळ जशी उडत असते त्याप्रमाणें या
बिस्वफळाच्या जवळून ब्रह्मांडाचे ओघ सतत
वहात असतात. राघवा ! मधुरादि सहा रसां-
तील कोणताही रस अथवा सहा इद्रियांनीं
भोग्य असलेला जो ब्रह्मलोकांत सुखाचा लेश
त्या बिस्वफळाच्या थबथबलेल्या रसाच्या गोड
चमत्कृतीचें अतिक्रमण करूं शकत नाहीं. तें
फळ इतर फळांप्रमाणें परिपक्व जरी असलें तरी
खालीं पडत नाहीं. तें नेहमीं परिपक्व जरी
असले तरी जरेची बाधा पावत नाहीं, म्ह०
जीर्ण होत नाहीं, ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र
इत्यादि दीर्घायु देवही त्याची उत्पत्ति, मूळ
किंवा देंठ जाणत नाहींत. ज्याचा अंकुर व वृक्ष
कोणीं पाहिलेला नाहीं व ज्याच्या पुष्पाची
आकृति कोणाच्या दृष्टीं पडलेली नाहीं, अशा
या मोठ्या आकृतीच्या फळाला मूळ नाहीं व
आधार नाहीं. एक पिंड धनाकार व अतिविस्तृत
जें स्थूल्य त्यानें शोभणाऱ्या त्या फळाची
उत्पत्ति, विकार इत्यादि परिणाम दिसत नाहींत.
सर्व पुरुषार्थामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या या फार मोठ्या
फळाची मज्जा दिसत नाहीं व आठली दिसत
नाहीं. शिळेच्या अन्तःप्रदेशाप्रमाणें घन,
विस्तीर्ण निर्विकार व निरंजन असा त्याचा
मध्यभाग आहे. अमृताचा स्नायु करणाऱ्या
चंद्रबिंबाप्रमाणें आत्मज्ञानानें अमृताप्रमाणें गोड
निरतिय आनंदरसाचा तें स्नायु करतें तें सर्व
सौख्यांचा कोश आहे. ते शीतल प्रकाश कर-
णारें आहे. तें शैलासारखे, अमृताच्या पिंडासारखें,
मानुषांमंदापासून हिरण्यगर्भाच्या आनंदापर्यंत

जी कर्मफलाची स्थिति तिचें सार जाहे. ही
जी स्वात्मचमत्कृति तें त्या हिरण्यगर्भाच्या
आनंदाच्या फलाहूनही परम जें अव्यक्त त्यांचेही
सार आहे. त्रिविधपरिच्छेदशून्य स्वभावानें रक्षि-
लेला व नित्य अनन्य असा आत्माच त्या श्री-
फलत्वास प्राप्त झाला आहे. त्या स्वात्मचमत्कृतीनें
आपल्यामध्ये भेदजाताच्या परमप्रयोजनतेला
प्राप्त झालेलें चिदेकरसमज्जारूप पारमार्थिक
स्वाकारवैचित्र्य न सोडतांच हें भेदादिक स्वतः
उत्पन्न करून त्याची भावना केली आहे. ती
स्वात्मचमत्कृति सूक्ष्म असली तरी अतिबाला आहे.
ही मी आहे. अशा कल्पनेनें असंभवनीय अस-
लेलाही भेदमळ तिने उत्पन्न केला आहे 'मी'
या कल्पवेच्या उदयानंतर लागलीच ती आका-
श त्याचा गुण शब्द इत्यादि अंगांनीं परिपूर्ण
अशा व्यष्टि-समष्टि शरीररूपी परमाणूंनीं ती
परिवेष्टित होते. अशा अनुक्रमानेंच संविभूषण
आत्मचमत्कृति व्यवहारसामर्थ्यास प्राप्त होते.
पण ती आपल्या स्वाभाविक स्वरूपाचा त्याग
न करतांच अशी शक्तिरूप झाली आहे. त्या-
नंतर अशा त्या चंचलरूप संविच्छत्कीनेंच आ-
पल्या स्वाभाविक समरूपांत अशी ही जगदा-
कार दृष्टि पसरली आहे. हेंच अनन्त आकाश
आहे, हाच अशान्तर भ्रम आहे. हीच राग-
हीच कालमयी कला आहे, हाच संकल्प आहे,
रागद्वेषस्थिति आहे, हीच ब्रह्म व त्याज्य बुद्धि
आहे. ही आत्मचमत्कृतीच तत्ता-तृपणा, मत्ता-
मीपणा व तत्ता-तृपणा होऊन राहिली आहे,
हा ऊर्ध्व असलेला ब्रह्मांडौघही आत्मा आहे.
तो स्वतः ऊर्ध्व आहे, असें जरी वाटलें तरी
आत्मदृष्ट्या अधःच आहे, आत्माच पुढें आहे
तोच मागे आहे. तोच बाजूला आहे व तोच
फार दूर आहे. हेंच भूत, वर्तमान व भविष्य-
तही आहे, हेंच असंख्य कल्पनारूपी कमलांनीं
भरलेलें सरोवर आहे. म्ह० यांतच सर्व जीव

अन्तर्भूत होतात, नांतच अनंत ब्रह्मांडमंडपां-
तील निरनिराळे लोक हे जीवाचे क्रीडामंडप
राहतात. ही हरीच्या हृदयकमलाची कर्णिका
आहे. ती अनन्त रचनारहस्यांनीं सर्व बाजूंनीं
पल्लवीत झालेली आहे. ती अनेक लोकरूपी
कमलाक्षांची माळ आहे. हिचा मध्यभाग सर्वतः
व्यापलेल्या महारुद्रगणांनीं भरलेला आहे.

ही आकाशाची पदवी आहे. ही हरीची
हृत्कलकर्णिका विषयलंपट स्वर्गवासी जीवाना
पुण्य क्षीण होताच अधोलोकीं शालविणारी
आहे. त्यांना खाली पाडणें या निमित्तानें ती
आपला प्रभाव दाखवित असते. ही या उत्तर
दिशेंत मेरुत आहे. जगद्रूपी कमलाची कर्णिका
आहे, जिच्यांतील चंद्राख्य अमृतरूप मकरंदा-
मध्ये अमृतरूप अमर लंपट झालेले आहेत.
रजागुणांचे कार्ये असे राग-द्वेषादिक व दुःख
हीं ज्यांचीं मुळे आहेत असा हा जगद्रूपी अना-
दिवृक्ष त्याची ही स्वर्गश्रीरूप पुष्पमंजरी आहे,
तिचा सुगंध अतिशय उत्कट आहे, नक्षत्रे
हेच तिचे किंजल्क आहेत. ती ब्रह्मसागराच्या
तटावर स्थित आहे. तिचा वर पार लागत
नाहीं. तिचा शेवट कोठें झाला तेंही कळत
नाहीं. आकाशाकार कमलिनी हीच आहे.
कर्म हेच तिच्यांतील सर्व बाजूला असलेले नक्र
आहेत. मास व ऋतु यांची पंक्ति हीच त्यांतील
तरंग आहे. प्रजोत्पत्ति करणें याच कार्यात
निमग्न असलेलीं भूतपरंपरा त्यांत आहे. ती
कालनलिनी प्राण्याच्या आयुःप्रमाणानें सर्वज
पसरलेली आहे. क्षणाषासून कल्पापर्यंत काळ-
परिमाण हाच तिचा पल्लव आहे अग्नि, सूर्य,
चंद्र या तेजांनी ती केसरयुक्त झाली आहे.
काल व आकाश हेंच तिचीं कमलें आहेत.
जन्मादि भाव विकारांनीं संपन्न अशी या
जरा व मरण या विपुर्चिका आहेत. विद्या व

अविद्या यांच्या विलासांनीं संपन्न अशा या
शास्त्रार्थदृष्टि आहेत. त्या बिम्बफलाची ही
अशा प्रकारची आत्मचिच्छमत्कृति आहे. अशा
प्रकारांनीं तिनें व्यष्टि-समष्टि संकल्पाच्या आं-
तच आपली संस्थिति केली आहे. पण वस्तुतः
ती शांत, स्वस्थ, सर्वपादरहित, सौम्य, सर्व
भावनांनीं रहित अहं. अमक कर्तृत्वाही
वारंवार अकर्तृत्व बनवीत ही राहिली आहे.
ही वस्तुतः एकच आहे, तथापि ही नाना
असल्यासारखी भासत. पण ही एकरूपही
नाहीं. कारण तिला एक म्हटल्यास द्वैताची
कल्पना होते व नानाही नाहीं. स्वरोस्वर्ग तीच
एकत्व आहे व तीच एक आहे. ती अबाधित
रूपानें स्थित आहे. सर्व द्वैतविकल्पांच्या शांती-
नें ती सम एकरूप आहे. ती सर्वगामिका व
अतिशय मोठी आहे, सारांश, चित्तिरूप
शक्तीचेंच हें असें बिम्बफलरूपानें मी वर्णन
केलें आहे.

सर्ग ४६

—:—:—

१. कागगिरीच्या मानानें पहिलेल्या--
कमलिनीनें मंडित झालेल्या--शिलोदराप्रमाणें
ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रपंचाचा आभास.

श्रीरामः—हे भगवन् सर्वसारङ्ग ! तू ही
बिम्बरूपी महाचिद्वसत्ताच मला सांगितली
आहेस, जसें मी समजतो, अहंतादि हें सर्व
चित्साररूपच आहे, द्वैत व ऐक्य या कल्पने-
मध्ये अल्पही भेद नाहीं !

श्रीवसिष्ठः—ज्याप्रमाणें ब्रह्मांडरूपी को-
व्हाळ्यांतील मेरुप्रभृति रचना ही मज्जा आहे,
याप्रमाणेंही केवळ अहंतादिच नव्हे तर ब्रह्मा-
ंडादि सर्व जगांची स्थिति चिद्रूप बिम्बाची
मज्जा आहे, ज्याप्रमाणें बेलफळाची कवची
स्यांतील गराचा आधार असते त्याप्रमाणें सृष्टि

रूप मज्जेहून तिचा आधार निराळा आहे असे होईल. पण सर्वव्यापी ब्रह्माचा असा सर्वरूपा-नें अथवा एकदेशानें परिणाम होतं. असें मानल्यास त्याचा विनाश दुर्बार आहे. पण आकाशाप्रमाणें निरवयव असलेल्या ब्रह्माचा मुख्य अतःप्रवेश किंवा परिणाम संभवत नाही, यास्तव येथील मज्जा हा शब्द परिणामवाची नाही, तर चिद्रूप सूक्ष्म बाजाची ही जगद्रूप मिथ्या चमत्कृति आहे. शिल्पी दगड कोरणा-राच्या मनानें कल्पिलेल्या, शिळेंतडी वनासा-रखी ही सर्व रचना आहे, हे सुंदर रामा! याविषयी मी तुला आणखी एक विचित्र, रम्य व विस्मयकारक कथा सांगतां तां एक. केणा एके जागीं एक स्निग्ध, स्पष्ट, मृदु, अतिशय विस्तृत, निबिड, व कधींही क्षुब्ध न होणारी अशी एक महाशिला आहे, तिच्या आंत एकाद्या तोंडांत जशी कलमें असतात अशीं असंख्य रम्य प्रफुल्लित अनन्त कमलें आहेत काहीं त्यांच्या पकळ्या एकमेकांत गुरफटल्या आहेत. काहींनीं एकमेकांना दूर कलें आहे, काहीं एकमेकांना अगदी चिकटून राहिल्या आहेत, साराश तीं कमलें गूढही आहेत व प्रकटही आहेत, त्यांतील काहीं अधोमुख आहेत, काहीं ऊर्ध्वमुख आहेत, कित्येकांची तोंडे निःकस आहेत, कित्येकांचीं मुळें एक-मेकांस लागलीं आहेत व कित्येकांचीं तोंडे एकमेकाशीं भिडलीं आहेत, कित्येक कमलांचीं मुळें कर्णिकांच्या मध्यभागीं आहेत, कित्येकांच्या मुळांतच कर्णिका आहेत काहीं कमलें ऊर्ध्वमूल आहेत, काहीं अधोमूल आहेत, व काहीं मुळावांचून आहेत. त्यांच्याजवळ शतशः व सहस्रशः कमलाच्या कळ्यांसारखे शंख आहे-त, फुललेल्या कमलांप्रमाणें ज्यांचा आकार आहे असें मोठ्या प्रमाणाचें चक्रसमूहही त्यांच्या जवळ आहेत.

श्रीरामः---हे खरें आहे, मीं तशी एक महाशिला हरीच्या धामामध्ये म्ह० शालग्राम क्षेत्रीं पाहिलेली आहे, ती कमलवनाच्या चि-न्हानां परिवेष्टित झालेली आहे, श्रीवासिष्ठः---बरोबर आहे, तूं त्या दृष्टा-न्तभूत शिलेला पाहिलें आहेस, तूं तिला जाणतोस, जो दृष्टांतभूत आत्मा. जशा खभा-वाचा, निवरकाश, चिदूधन, सम, प्राणांचाही प्राण निरतिशय आनंदरूप आहे त्यांत तूं तिला पाहिलें आहेस, पण मीं ही तुला येथे निरा-ळीच शिला सांगितली आहे. जिच्या आंतील महा अवकाशांत सर्व आहे व नाहीही, मीं तुला चाच्छिल, सांगितली आहे. तिच्या आत हीं सर्व जगें आहेत. घनत्व, एकात्मत्व, अमेद्यत्व, एकरसत्व, कुटस्थत्व इत्यादि गुणामुळें ही चित् शिलाच आहे. हिचें अग अगदी घन-दाट बटू आहे, व हिच्या आकारांत अगदी सूक्ष्म असें-ही छिद्र नाही, तथापि आकाशात जसा हा मोठा वायु असतो त्याप्रमाणें हिच्या आत हें सर्व जगज्जाल आहे. स्वर्ग, भूलोक, वायु, आ-काश, पर्वत, नद्या, दिशा, त्या शिलेत आहेत, पण तिच्यामध्ये छिद्र मुळींच नाही. या शि-लेतच जगद्रूपी कमलवन विकास पावतें तें वस्तुतः याच्याहून निराळें नाही, किंवा तें शुद्ध चिदात्मकही नाही, तर केवळ मायाच आहे. पाषाणावर शंख, कमल इत्यादि चित्रें जशीं खोदतात त्याप्रमाणे भूत, वर्तमान व भविष्य-त्कालीन सर्व जगत् त्या महाशिलेंत आहे दग-डावर खोदलेली बाहुली वस्तुतः जशी त्यावर असते त्याप्रमाणें त्या महाशिलेंत जगाची रचना खरी असल्यासारखी नानारूपांनीं विकास पा-

१. यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो-हान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय' गी. १-६ ह्या श्लोकाच्या अर्थाचाच हा अनुवाद आहे.

वते; दगडाच्या आंतील रचना नाना आकाराची जरी असली तरी ती जशी दगड या एका सामान्य आकारातून धारण करते त्याप्रमाणे ही चित् ही घन एकाकारत्वास धारण करते. जसे कमल शिलाकाशाहून भिन्न नसते तथापि कमलाच्या आकाराने भासते, त्याप्रमाणे ही सर्व सृष्टि अभिन्न चिद्रूपच असली तरी स्वरूपाने भासते. शिलेच्या पोटांत चक्र, कमल इत्यादि आकार खोदण्याच्या पूर्वीही जसे मुखरूपाने असतात त्याप्रमाणे व्यक्ति होण्यापूर्वी चित्च्या उदरांत ही जगत्पंक्ति अव्यक्तरूपाने राहते. शिलेतील पद्मपंक्ति व किरणांतील चमत्कार नित्य असल्यामुळे वस्तुतः जस उत्पन्न होत नाहीत व अस्त पावत नाहीत त्याप्रमाणे चित्-मध्ये सृष्टि उत्पन्न होत नाही व अस्त पावत नाही. ज्याप्रमाणे साध्वी स्त्रीच्या मनात नेहमी तिचा पति असतो, बेलफळांत गीर असतो, त्याप्रमाणे चितीत अनेक विचारांनी संपन्न अशी ब्रह्मांडपंक्ति असते. विकारादि सर्व ती चित्च आहे, त्यामुळे ब्रह्मांडादि विकारांचा नाममात्राने उल्लेख करणे व्यर्थ आहे, ती उक्ति अथरहित आहे. जलांत जलबिंदू जसा मिळून जातो त्याप्रमाणे ब्रह्मांडादि सर्व ब्रह्मरूपाने पाहतांच चिद्रूपत्वास प्राप्त होते. चिति अनन्त आहे, त्यामुळे हे सर्व विकारादि चितिच आहे, असे म्हटले जाते. पण जे केवळ शब्दानेच निष्पन्न होणारे असते ते शब्द लीन होतांच लीन होते. ब्रह्मच हे सर्व विकारादि आहे, पण ते स्वतः विकारादि अर्थ-

रहित आहे, अर्थराहित्य व अर्थसाहित्य हे सर्व ब्रह्मच आहे कारण ब्रह्म अनन्त आहे, त्यामुळे पदार्थाचा भाव व अभाव ही दोन्ही त्यांतच अंतर्भूत होतात; ब्रह्मच विकारादिरूपाने स्थित आहे, तेच क्रमाने विकाररूपाने उत्पन्न केले गेले आहे. येथे अल्प कांहीं भर भासेल तर ते सर्व मृगजलाप्रमाणे होय बीजचपुष्पफलापर्यंत विकास पावते, त्यामुळे ते सर्व बीजांतच अंतर्भूत होते त्यामुळे ते बीजाहून निराळं नाही अंकुरादि पूर्व पूर्व विकारांमध्ये विद्यमान असलेली बीजसत्ताच उत्तरोत्तर कार्यांत—कांड, शाखा, पल्लव इत्यादिकांत अनुवृत्त होते. त्याचप्रमाणे चिद्धनामध्ये असलेले जे चिद्धनत्व तेच त्रिभुवनाचा उदय करीत आहे. बीज व त्याचे कार्य यांना एकत्व (एक रूपत्व) त्यालाच द्वित्व आले आहे, ते खरे नव्हे. कारण बीजाच्या अभावी दाधाचाही क्षय होतो. चिद्धिन्न जाड्याची कल्पना केल्यामुळे जगाचा उद्भव होतो पण चित् केव्हाही जडस्वभाव असणे शक्य नाही. चित केव्हाही अचित् होत नाही, तर ते दोन्ही एका चित्-मध्येच आहेत. वस्तुतः चित् एकच आहे. महाशिले-मध्ये जसा चित्राकार विविध भेद दिसतो, तसा चित्-मध्ये चिद्रूपचिद्रूप-भेद दिसतो. बिस्वफळांतील मज्जा जशी बिस्वरूपही आहे व मज्जेच्याच दृष्टीने पाहिल्यास त्याहून भिन्नही आहे याप्रमाणे चिद्धनामध्ये हे त्रिभुवन आहे. जशी एक मोठी शिला रेखा उपरेखा यांनी व्यापलेली असते त्याप्रमाणे एकच ब्रह्म त्रैलोक्यादि युक्त असलेले दिसते. ज्याप्रमाणे शिल्पी मनुष्याच्या वासनरूपाने शिलेमध्ये कमदादि सुप्तस्थितीत नित्य राहतो, व त्यामुळे ते कधी दृश्य पावत नाही. व अस्त पावत नाही व अस्त पावत नाही, व ज्याप्रमाणे शिलेच्या आंतील रेखा वगैरे शिलेच्या उदराहून भिन्न वसतात,

१ 'स भूरिति व्याहरत् । भुवमसृजत्' म्ह. प्रजापतीने 'भूः' असा नागोच्चार करून भूमिला उत्पन्न केले. 'एते वै' असे म्हणून देवांस उत्पन्न केले. इत्यादि श्रुतीत सर्व सृष्टि नामोच्चार पूर्वक सांगितली आहे. त्यामुळे नामाचा लय होतांच तिचा लय होतो.

त्याप्रमाणें अहंताच ही जगाची गीत आहे. जगाला करणारा जीवेश्वर व त्याचें कार्य जगत् हें सर्व चित्च आहे. शिलेंतील कमलांचा अविर्भाव व तिरोभाव शिलारूप असतो, त्याप्रमाणें जगाचा स्पंद व अस्पंद चिन्मय आहे. त्याप्रमाणें तत्त्व कळलें असतां शिला आपल्या ज्ञानाचा विषय होत नाही, त्याप्रमाणें जगाचें कर्तें तत्त्वदर्शनानंतर दिसत नाहीत. हें ब्रह्म केव्हांही केलें जात नाही व केव्हांही नाश पावत नाही, कारण तें गिरीशिखराप्रमाणें निर्विकार स्थित असतांनाच विकाररूपानें व्यक्त होत. आपण जें जेथें जशा आकाराचें पाहतो तें तेथें तसेंच दिसतें. सुषुप्तांत स्थित असल्याप्रमाणें सर्व ब्रह्मसत्तात्मक आहे, असें जाण. शिलेंतील कमलादिकांप्रमाणें हा जो अनेक विकारानीं संपन्न असलेला मांठा जगदविलास ते सर्व झोंपेंतील स्वप्न आहे असेंच जाण. ते सर्व वासनामात्र आहे, असें तूं समज, सर्व जगद्विलास हें सतत सुषुप्तपद आहे—असेंच जाण. कारण तें सर्व निराकार ब्रह्मरूप आहे. शिलेंतील कमलाप्रमाणें सृष्टि, स्थिति, लय इत्यादि दशा आत्म्यामध्ये जरी दिसल्या तरी त्या केव्हांही वास्तविक स्वरूपस्थितीस प्राप्त होत नाहीत, त्या तुच्छ, साररहित आहेत.

सर्ग ४७.

—:०:—

१. बरील अख्यायिकांचें तात्पर्य.

श्रीवसिष्ठः—चिद्रूप तत्त्व जोंवर स्वरूपा-नुसंधानानें रहित असतें, स्वरूपासंधान करीत नाही, तोंवरच त्यांत जगाच्या वासना असतात हें सुचविण्यासाठीं वर जड बिल्वफळाचा दृष्टान्त दिला आहे. प्रसिद्ध सुषुप्तीहून अन्य सुषुप्ति हाच चित्चा सर्ग आहे, म्हणजे तो स्वप्नरूपच आहे. तो युग, संवत्सर इत्यादि

क्रमानें अपत्याच प्रातिभासिक सत्तेनें सत्तावा-न् झाला आहे. चित्-ची सत्ता जशी नित्य आहे तशी त्या सर्गाची नाही, म्हणजे सर्ग—सृष्टि हा चित्-चा स्वगत भेद नाही. देश, काल, क्रिया इत्यादिकांतही चिन्मयरूपत्व असल्यामुळें हें निरळें व हें निराळें, हा भेद येथें उत्पन्न होत नाही. समस्त शब्द, शब्दार्थ, वासना, कल्पना इत्यादिकाना जणणाच्या आत्म्याला त्रिकांतीं एकरूपत्व असल्यामुळें हें अमुक असत् आहे, असें कसें सांगतां येईल? कारण तिन्ही अव-स्थांत एकरूप असणारा आत्मा सत्य आहे, त्यामुळें अत्यंत असत् पदार्थाचें त्याला ज्ञान होणें शक्य नाही. ज्याप्रमाणें फळाच्या आती-ल रचना केवळ नाममात्र भिन्न असते त्याप्रमाणेंच चित्-ची स्वसत्ताघनता नाना नाना व अनाना होऊन राहिली आहे, ती वस्तुतः अनाना असतांनाच नानाशी झाली आहे. व अक्षुभित असतांनाच क्षुब्धशी झाली आहे. फळाच्या आत जसा त्याचा मगज त्या-प्रमाणें चित्-च्या आत जगाच्या शक्ति अस-तात. चित् या आरशांत जगद्रूप नगर प्रति-बिंबित झालें आहे, अर्थात् शिलेंतील रचने-प्रमाणें जगत हें चित्चें स्वरूपच आहे, तें वस्तुतः विकास पावणारें नसलें विकास पावत अस-ल्यासारखें भासतें. चित्-मध्ये मायिक अनन्तशक्ति असल्यामुळें चिंतामणीमध्ये चिन्तकाच्या मनो-रथाचीं फलें जशीं असतात त्याप्रमाणें त्या परम चिन्मर्णांत असंख्य जगें आहेत. या चित्-संपुटामध्ये हें जगद्रूप मौक्तिक भासत आहे, तें त्यात जणुंकाय कोंदणांतच बसविलें आहे. व तें चिन्मयच असलें तरी भिन्न असल्यासारखें भासतें. सूर्य उदय व अस्त यांच्या यांगानं

१ बृक्षाच्या शाखा, पाने, फुले, फळे इत्यादि हा स्वगतभेद आहे. तो साधयव पदार्थांतच संभ-वतो. निरवय चित्-मध्ये संभवत नाही,

दिवस व रात्र जसा करतो त्याप्रमाणे हा चिदा-
दित्य सतत प्रकाशमान होतो व आपल्यामध्येच
जगद्रुपी द्रव्य दाखवितो. तो स्वतःमध्ये पदा-
र्थांचे ज्ञान व अज्ञान यांचा विकार करतो.
समुद्रांतील जलाच्या स्फंदादि विलासाप्रमाणे
किंवा शिलेंतील भावी आकाराप्रमाणे चित्
अनाना असतांनाच नाना भासते. वर्तमान
समयीं जे आहे ते सर्व शिलेवर खोदलेल्या
बाहुलीप्रमाणे चित्-मध्ये आहे व जे नाही
तेही शिलेवर खोदावयाच्या बाहुलीप्रमाणे चिती-
मध्ये बीजरूपाने आहे. पूर्वी मी बिस्वाख्यान जे
सांगितले त्याचेही तात्पर्य सर्व जगाचे सा-
सत्य चित्-च आहे, या अर्थामध्य आहे. बेल-
फळांत जशी मज्जा तसे जगांत चित्-तत्त्व.
शिलेच्या उदराचा त्याग केला असता त्यातील
कमलादि आकार जसे मिथ्या ठरतात त्या-
प्रमाणे चित्ला सोडले असता जगत् असत
होतें. तें चित्-हून निराळें आहे, असें म्हटले
कीं मिथ्या झालेच. जगत् चिद्रूप आहे, चिन्मय
आहे, असें जाणले असतां ते नानारूप जरी
दिसत असले तरी अनाना एकरूप आहे.
शिलेवर खोदलेले कमळ जसे शिलारूप असतें
तसें हें जगत् चिद्वनरूप आहे. ज्याप्रमाणे हर-
णाच्या दृष्टीनें मृगजल हा शुद्ध जलाशय आहे,
पण तेथे जमीन वाळू आहे, असें जाणणाऱ्या
विद्वानांच्या दृष्टीनें तो सूर्याचा प्रकाशच आहे.
येथे सतत असलेला सूर्यप्रकाश ज्याप्रमाणे
असत मृगजळासारखा भासतो त्याप्रमाणे चित्स्व-
भाव असलेला तूही असत-जडस्वरूपाने भास-
तोस. पण वस्तुतः तूं तसा सदसद्रूप नाहीस.
जसा महासागर द्रवस्वभावामुळे मध्ये स्पंद
पावतो त्याप्रमाणे हें चिद्वन तत्त्व वस्तुतः स्पंद-
रहित अलें तरी त्याचा मध्यभाग स्पंद पावतां.
या चिच्छिलेंत भासणारे नाना आकार वस्तुतः
तत्त्वमय आहेत, पण ते नसे नाहीत, जड आहेत

असें अज्ञानामुळे वाटते. हें जगत्ही तसेंच
अज्ञानामुळे अचिन्मय भासत आहे, असें तूं
समज. आम्हीं वर महाशिलेचा जो दृष्टांत
दिला आहे त्यांतील ती महाशिलाही चिद्वनाचे
मध्य आहे. ते नारंघ, निर्द्वय, स्वच्छ, अज
अत्यंत शांत आहे. तथापि मायाशक्तिमुळे नाना
आकारांनीं भासतें. जसा शरत्काल जगाला ताप
देता व चंद्र त्याला शीतळ करतो त्याप्रमाणे
ब्रह्म जगाला प्रकाशित करत व तेंच जगद्रूपाने
स्फुरण पावतें. ब्रह्मामध्ये जसे ब्रह्मत्व तसेंच त्यांत
हें जगत् स्थित आहे, म्हणून ते त्यांत नित्य नष्ट
किंवा नित्य स्थित आहे, असें म्हणतां येतें.
झाड व वृक्ष यांचा जसा भेद नाही तसा ब्रह्म
व जगत् यांचा भेद नाही. येथे जीं हीं विचित्र
ब्रह्मांडे आहेत तीं चिदाकृतीहून निराळीं नाहीत.
चिद् सदा एकरूप असल्यामुळे तिचा भाव
किंवा अभाव जसा नाही तसाच त्या ब्रह्मांड-
चाही भाव किंवा अभाव केव्हाच नाही
मरुभूमीवरील सूर्यकिरण जसे जल अहे
जगद्रूपाने भासतें, पण प्रमाणपूर्वक विचार केला
असतां भासणारे जल जसे सूर्याचीं किरणे बनतें
त्याप्रमाणे यथार्थ दर्शनाने मेरूसारखे, स्थूल
पदार्थ, तृणगुच्छादि मध्यम पदार्थ, चित्तादि
सूक्ष्म पदार्थ इत्यादि आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व
जगत् शुद्ध ब्रह्म होतें. या सर्व-स्थूल, मध्यम
सूक्ष्म, आंतर, बाह्य इत्यादि सर्व विभागांनीं
युक्त असलेल्या जगाचे जें उत्तरोत्तर कारण
त्याचे आलोचन करीत गेले असतां भूततन्मात्रे
अव्याकृत अक्षर येथपर्यंत त्याचा विभाग
हाऊन शेवटीं जें रूप अवशिष्ट राहतें तेंच पर-
ब्रह्म आहे असें ब्रह्मज्ञ समजतात. जीं स्थूलभूतें
तो सूक्ष्मभूतांचा समुदाय आहे. सूक्ष्मभूतें हे
चित्च आहे. अशा क्रमानें ते परमतत्त्व जाणाऱ्यां
जे सूक्ष्मसृष्टींत असलेले सद्वस्वरूप सार तेंच
स्थूल सृष्टींत अत्यंत व्यक्त झालेले सार आहे.

जलपरमाणून असलेली जी रसशक्ति तीच स्थूल जलांत इंद्रियांचा विषय होते. जलांत इंद्रियगोचर होणाऱ्या त्या ब्रह्मतेप्रमाणेच जगातील सर्व पदार्थांतील ब्रह्मातच इंद्रियांचा विषय होते. एक रसशक्तिच व्याप्रमाणे नानाप्रकारच्या तृण गुल्म-लतादिकांत नानाप्रकारची होऊन राहते त्याप्रमाणे ब्रह्मातच जगांतील अनंत पदार्थांत अनंतरूपानीं व्यक्त होते. ती प्रतिपदार्थांत भिन्न भिन्न नसली तरी भिन्नशी भासते. जसे रूपाच्या नील-पीत-शुक्लादि वैचित्र्याचे तेजःपरमाणु हे सामान्य कारण आहे, त्याप्रमाणे ही ब्रह्मसत्ताही या घटादि व्यक्तींच्या द्रव्य-गुण इत्यादि अवांतर सत्तावैचित्र्याचे सामान्यकारण आहे. ती परमात्मताच अवांतर सत्तारूपाने नटली आहे. मोराच्या अंड्यांतील रसामध्ये व्याप्रमाणे त्याला पुढे फुटणारा विचित्र पिसारा पंख, कठिणपणा इत्यादि सर्व असते, त्याप्रमाणे जगाचा महाप्रलय झाला असता मायाशबल चिंतीत व अर्ध प्रलय, अवांतर प्रलय झाला असता चिंतांत मेरुभूति सर्व कार्यजात असते. मोराच्या अंड्यांतील रसांत जसा विचित्र पिसारा असतो त्याप्रमाणे नानात्वाला अभिव्यक्त करणे हेच ज्याचे स्वरूप आहे अशा चित्-तत्त्वांत ही सर्व नानाता-द्वैत आहे. भेददृष्टीने पाहिले असता मोर निराळा, त्याचा पिसारा निराळा त्याप्रमाणे भेददृष्टीने पाहिले असता हे जगत् ब्रह्महून भिन्न स्थित आहे, असे भासते. पण याप्रमाणे मयूगदिक नानारूप भासले तरी विवेकदृष्ट्या ते जसे नाना नाहीत त्याप्रमाणे ब्रह्म व जगत हा भ्रम अद्वैत व द्वैत यांच्या सत्तारूप आहे. म्ह. त्या दोघांचे कारण एकच सत्तासामान आहे. ज्याप्रमाणे सत व असत या दोघांचीही सत्तेच्या समतेतच

अवस्थिति होते त्याप्रमाणे जगत् व ब्रह्म यांचे निरीक्षण केले असता तीही सत्तासामान्यांत अवस्थित होतात, कारण सत् व असत् यांचे तत्त्व सद्रूपांत पर्यवसान पावते, शून्यामध्ये त्याचे पर्यवसान होत नाही, कारण अभावही सद्रूपाने पतीत होतो. भूतलावर घट नाही, त्याचा अभाव आहे, असे आपण पाहतो, ते सत्त्व परब्रह्मच आहे. पण ते सद्रूप ब्रह्म अद्वय असल्यामुळे भिन्नाभिन्न स्वभावाचे जे हे जगत आपल्याला प्रतीत होत ते अनुपपन्न आहे, जसे जगांत चिदात्मक तत्त्व अनुगत-व्याप्त आहे, याप्रमाणेच मयुरांत अंड्यांतील रस व्याप्त आहे. चित्तत्वांत जगत लीन झालेले असते तसा रसांत मोर लीन असतो, नानाप्रकार-च्या पदार्थांचे भ्रम एतद्रूप पिमानीं भरलेली आद्य-ब्रह्मचित्त्व जगलक्षण मोराच्या अंड्यांतील रस आहे. पण त्यांत भासणारे जे जगन्मयूररूप ते मयूररूप नसलेले सत्तालक्षण पद-परमाथ वस्तु आहे, असे तू जाण. मग त्यांत भेद कोठून असणार ?

सर्ग ४८

—:०:—

१. सत्ता स्फूर्ति व सुख यांचे प्रतिबिंब कल्पित जगांत पडत, तेच साक्षिदानंदघन आहे.

श्रीवसिष्ठः—अंड्यांतील मोराप्रमाणे वर वर्णन केलेले अहंतादि आकाशादि सर्व अंतर्बाह्य जगत् ज्या शुद्ध तत्त्वामध्ये त्रिकालींही अनुत्पन्नच आहे ते शुद्ध ब्रह्मच वरील दृष्टान्ताचा तात्पर्यविषय आहे. शबल ब्रह्मामध्ये त्या दृष्टान्ताचे तात्पर्य नाही. जेथे परमार्थतः काही उदय पावलेले नाही तेथेच सर्व जगत् अविद्येने आहे तेच या देहांतही अंगांचा रसभूत प्राण होऊन स्वर्गादि वैषयिक सुखाच्या साररूपाने विचित्र भोगाकाराने आरशांतील चंद्रबिंबाप्रमाणे प्रति-

१. अविर्भावदशेत कार्यरूपाने कारणच असते असे तिरोभावदशेत कार्यही कारणरूपाने असते.

बिंबित होतें. म्हणूनच मुनि, देवगण, सिद्ध, महर्षि, स्वात्मभूत भूमानंदाचा आस्वाद घेत सदा. तुर्यपदीं स्थित आहेत. मग सर्वच त्या तुर्यपदाचा अनुभव का घेत नाहीत, म्हणून म्हणशील तर सांगतो.--दृश्य जगत् व त्याचें दर्शन याविषयीची आसक्ति व प्राणस्पंद मुळं हाणारा विक्षेप, त्यामुळें सर्वांना त्या पदाचा अनुभव येत नाही. म्हणूनच त्या दोन्ही कारणांचा परिहार करण्यासाठी योगी आपल्या नेत्रांना निमेषान्मेषरहित करितात; आपली दृष्टि नासामावर स्थिर करितात व दृश्यदर्शनाविषयीची आसक्ति व प्राणस्पंद यांचा त्याग करण्यामध्ये तत्पर होऊन राहतात. पण व्यवहार करित असलेल्याही ज्या सहाव्या व सातव्या भूमिकावर आरूढ झालेल्या यांच्याची बाह्य विषय सत्य आहेत, अशी थोडी सुद्धा भावना नसते व जे त्या पूर्वीच्या भूमिकामध्ये स्थित असलेले योगी विषयेंद्रियसंबंधत्यागरूप समार्थात स्थिर झालेले असतात, चित्रातील पुरुषांप्रमाणे ज्यांचा प्राण व मन यांचिंचित्ही स्पंद पावत नाही, ते चित्तवेत्यसंबंधशून्य आत्मदामध्ये स्थित असतात. सहाव्या व सातव्या भूमिकावर आरूढ झालेले योगी ईश्वराप्रमाणें अंन ब्रह्माकार अखंडवृत्तिधारा अविच्छिन्न चालल्यामुळें त्या अंशानें निरतिशय आनंदाचा आस्वाद घेणें, एतद्रूप परम पुरुषार्थ जसा साधतात, तसाच बाहेर चित्तवेत्यादिकांचा प्रतिस्पंद होत असल्यामुळें व्यवहारसंस्थितिही करितात. जसा चंद्राचा स्वच्छ किरण पल्लवीत प्रवेश करून त्याला आल्हादयुक्त करतो त्याप्रमाणें आनन्दात्मा बाह्य विषयांमध्ये बुद्धिवृत्तींचा समागम झाला असतां त्रिपुटीत अभिव्यक्त होतो व अतःकरणास आल्हादित करितो. अर्थात् सर्व

व्यवहार सुखरूप आहे. चंद्राच्या बिंबापासून दूरवर पसरलेल्या पण अजून भिंतीपर्यंत येऊन न पोंचलेल्या चादण्याचें जें रूप असतें तेंच शुद्ध संविद्चें रूप आहे. तें इंद्रियांचा विषय होत नाही, त्याचा उपदेश करिता येत नाही तें फार जवळही नाही व दूरही नाही. आत्म्याचें शुद्ध चिद्रूप केवळ अनुभवगम्य आहे. इंद्रियें, प्राण, चित्ता, वासना, जीव, स्पंद, संवेदन, जगत्, सत्, असत्, सदसत्, शून्याशून्य, देश, काल, वस्तु इत्यादि सर्व उपाधींनीं रहित, असें तें आत्मतत्त्व आहे. हृदयामध्ये वासनारूपानें असलेल्या या अनन्तदेहादिकांनींही तें सदैव विरहित आहे. चित्तात शतशः वासनाकोश विद्यमान असतांनाच हें सर्व दृश्य आविर्भाव व निरोभाव यांच्या योगानें ज्याच्यामध्ये स्पंद पावतें तें सन्मात्र आत्मपदच आहे. येणें-प्रमाणें तें ब्रह्म कार्य-कारणविलक्षण आहे असा निश्चय करावा. जें ब्रह्म अद्य म्ह० अव्याकृतसंज्ञक कारण नाही, प्राकृतादि प्रलयरूप नाही तें वस्तु, देश, काल इत्यादि नाही. वायु-अग्नि इत्यादि पदार्थांनीं होणारे शोषणदहनादि ज विकार त्यांनीं तें आपल्या स्वाभाविक सद्रूपाला सांडून या लोकीं किंवा परलोकींही विकृत होणारें नाही. देहरूपी घट हजारों उत्पन्न होतात व नाश पावतात, पण सर्वांच्या सबाह्य-अभ्यंतरो असणाऱ्या या आत्माकाशाची कांहीं हानी होत नाही. हे आत्मवेत्यांतील श्रेष्ठा ! तें देहादि सर्व आत्माच आहे, पण केवळ बोधाच्या वैरूप्यामुळें तें किंचित् पृथक्से होऊन राहिलें आहे. सर्व विश्व सर्वतः आत्ममय आहे, ह तूं श्रवणादि उपायांनीं परिष्कृत केलेल्या बुद्धीनें जाणलें आहेस; यास्तव आपल्या राज्याला योग्य अशा व्यवहारांत दक्ष असतांनाही तूं शांत व निर्मम हो. हें जें कांहीं चराचर जगत् दिसत आहे तें सर्व निर्धर्म,

१ ईश्वर आत स्वरूपानन्दामध्ये प्रतिष्ठित असला तरी बाहेर मायेने जगाची व्यवस्था करतो, हे वैदिकांस माहित आहेच.

निर्गुण, निर्मलात्मक, निर्विकार, आदि-अन्तरहित, नित्य, शांत व समात्मक ब्रह्म आहे. हे रामा ! काल, क्रिया, करण, कर्तृ, आदि-कारण, कार्य, जन्म, स्थिति, प्रलय, स्मरण इत्यादि सर्व ब्रह्मच आहे, असें आत्मदृष्ट्या पाहणाऱ्या तुझे पुनरपि भ्रमण संभवतें तरी का ! मुळीच नाही. कारण तूं समस्वरूपासच प्राप्त झाला आहेस.

सर्ग ४९

—:०:—

१ विकाराहून विवर्त विलक्षण असतो. २ आत्म्याच्या अज्ञानामुळे अविद्या आहे. ३ ज्ञान होताच नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! सर्वव्यापक अखंड ब्रह्मामध्ये विकारादि कांहीं नाही तर हें भावाभावमय जगत कसे उत्पन्न होतें ?

श्रीवासिष्ठः—दूध व्रीहि-भात इत्यादिकांमध्ये दही होणे, वरील साल काढतांच तांदूळ होणे, इत्यादि कार्य होतें. एकदां असें कार्य बनलें म्हणजे पुनः त्याला कारणावस्था प्राप्त होत नाही. ज्या कार्यांत क्षीरादि कारणाच्या स्वरूपाचाच पूर्ण बदल होऊन जातो, त्यालाच विकार, संस्कार, परिणाम इत्यादि म्हणतात. दही आपले दधित्व सोडून पुनः दूध या भावास प्राप्त होत नाही. पण ब्रह्म तसें नाही. तें जाणलें असतां आदि-अंत

१ या आदिशब्दाने आरंभाचे ग्रहण करावें. ब्रह्मामध्ये अन्यथाभाव संभवत नाही. त्याच्या पासून कार्याचा आरंभही होऊं शकत नाही. मग हे जगत कसे झालें ?

२ कारणांत कार्याचा उद्भव पांच प्रकारें होतो. १ अतिरोहित प्रागवस्था, जसा मुगादिकांचा घटादिभाव. घट झाला तरी त्याची पूर्वावस्था लुप्त होत नाही, तर घटांतही माती दिसते. २ प्रतिबद्ध प्रागवस्था, पाण्याची गार बनली कीं त्याची

मध्य या तिन्ही अवस्थांमध्ये तें निर्मल ब्रह्मच राहतें, त्यामुळे द्रुग्धादिकांप्रमाणें त्याला विकारत्व नाही. तर मग परमाणूंपासून द्व्यणुकादिकार्यांचा आरंभ जसा होतो तसा ब्रह्मापासून जगाचा आरंभ होतो, असें म्हणावें तर, आदि अंतरूप देशतः परिच्छेदानें व क्रिया, संयोग इत्यादि विभागांनीं, युक्त असलेल्या अवयवांमध्येच अवयवीचा आरंभ होऊं शकतो; पण ब्रह्म आदि-अंतरहित आहे, त्यामुळे त्याच्या मध्येही आरंभ संभवत नाही. कार्योत्पत्तीच्या पूर्वी व कार्याच्या नाशानंतर सम-एकरूप असलेल्या पदार्थाची ही जी क्षणांत विकृति-अन्यथाभाव प्रतीत होते तो सविदेचा विवर्त आहे, असें जाण, कारण जें विकाररहित असतें त्याच्या ठिकाणीं विकार संभवत नाही व ज्याचें ग्रहण करणारें इंद्रियादि नाही, तें ब्रह्मशब्दाच्या तत्त्व सर्व संबंधशून्य चिदात्माच आहे. उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर जी वस्तु असते तशीच ती आहे असें म्हणतात, आणि त्या वस्तूचें केवळ मध्येच जें अन्यत्व-विपरीतत्व भासतें तें अज्ञानामुळेच होय. आत्मा आदि, अंत व मध्य या अवस्थांमध्ये सर्वत्र व सर्वदा सम आहे, त्यामुळे तो-आत्मतत्त्व स्व-

पूर्व अवस्था म्ह० पतळपणा प्रतीत होत नाही. तो गार या कार्याकडून प्रतिबद्ध होतो, ३ प्रच्छन्न प्रागवस्था, जसा रज्जूचा सर्पभाव सर्पाचा भास झाला कीं, त्याची पूर्वावस्था-रज्जुपणा त्यात गुप्त राहतो. ४ अप्रच्छन्न प्रागवस्था, जसा जलाचा तरंगभाव. जलामध्ये तरंग या कार्याचा उद्भव जरी झाला तरी त्याची पूर्वावस्था म्हणजे जलत्व गुप्त हांत नाही. तरगातही तें दिसते व ५ विनष्ट प्रागभाव, जसा दुधाचा दहीपणा, दही झालें कीं त्याची प्रागवस्था दूधपणा नष्ट होतो. या पांच प्रकारच्या कार्योद्भववापैकी शेवटच्यामध्येच जन्मादि भावविकार व परिणाम होतात. बाकीचे चार प्रकार हे विवर्तानेच भेद आहेत.

भावतःही अन्यत्वास प्राप्त होत नाही. हा ईश्वर अरूपत्वामुळे, एकत्वामुळे, व नित्यत्वामुळे केव्हाही भावविकारांच्या आधीन होत नाही.

श्रीरामः सदा एकरूप अत्यंत शुद्ध ब्रह्म विद्यमान असतां त्यांच्या विपरीत स्वभावाची जी अविद्या तिचा कसा संभव आहे ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! हें सर्व पूर्वी निर्विकार, आदि-अंतरहित ब्रह्मतत्त्व होते, आतांही ब्रह्मतत्त्व आहे आणि पुढेही ब्रह्मतत्त्वच असेल. 'ब्रह्म' या शब्दानें जो वाच्यवाचक क्रम-शब्द व अर्थ यांचा भाव उत्पन्न केला जातो तोही भेदभाव आहे हे सांगण्यासाठीं नाही तर शिष्याला उपदेश करण्यासाठीं तो क्रम कल्पिलेला आहे. तूं, मी, जगत्, दिशा, ब्रुलोक, भूमि, अग्नि वगैरे हें सर्व आदि-अंतरहित ब्रह्म-मात्र आहे. तेथे अविद्या थोडीशीही नाही, अविद्या हें नुस्तें नामच आहे; तें नाम भ्रम-मात्र व असत् आहे, असें तत्त्वज्ञ समजतात. रामा ! जी विद्यमानच नाही ती सत्य कशी असेल ?

श्रीरामः—प्रभो ! आपण काल सांगितलेल्या उपशमप्रकरणांत 'ही अविद्याभ्रांति कशी आहे त्याचा हा असा विचार केला जातो.' असें म्हटलें होतेंत. पण अविद्या जर मुळीं नाहीच तर तुम्हीं तिचा अंगीकार करून असें कोणें म्हटलें ?

श्रीवसिष्ठः—हे रघुश्रेष्ठा ! तूं एवढा वेळ अतत्त्वज्ञ होतास, म्हणून त्या कल्पित स्वयुक्तींनीं तुला बोध करीत होतों, पण आतां तूं ज्ञानी झालों आहेस; म्हणून आतां तसल्या युक्तीची कांहीं गरज नाही. ही अविद्या आहे, हा जीव आहे, इत्यादि कल्पनांचा क्रम अजाला चांगला. बोध व्हावा यासाठीं बाक्वेत्यांत श्रेष्ठांनीं कल्पिला आहे. जोंवर मन अप्रबुद्ध असतें तोंवर अविद्यादि शास्त्रीय-

व्यवहाराच्या कल्पनेवांचून तें शतशः आक्रोशानींही प्रबोधास प्राप्त होत नाही. युक्तीनेंच बोध करून हा जीवाला आत्म्यामध्ये योजावा लागतो; कारण जें कार्य युक्तीनें साध्य होतें तें शेंकडों यत्नांनींही साध्य होत नाही. दुर्बुद्धि-वान् अजाला जो सर्व ब्रह्मच आहे, असें सांगतो तो जड खांबाला आपला सुहृद् समजून आपलें दुःखच निवेदन करतो. मूढाला युक्तीनें बोध करावा व प्रज्ञाला तत्त्वानें बोध करावा. युक्तीनें बोध केल्यावांचून मूढाची समज होत नाही. एवढा वेळ तूं अज्ञ होतोस म्हणून मीं तुला युक्तीनें बोध केला; आतां तूं चांगला प्रबुद्ध झाला आहेस, म्हणून मी तुला अशा प्रकारच्या उपदेशानें बोध करीत आहे, तें ऐक. मी ब्रह्म आहे, त्रिभुवन ब्रह्म आहे, ही सर्व दृश्य मू ब्रह्म आहे, येथें ब्रह्मावांचून दुसरी कल्पनाच नाही; यास्तव आतां तुझी जशी इच्छा असेल तसें कर. तुझ्या इच्छेला येईल तसा व्यवहार केलास तरी वास्तविक ब्रह्मत्वाचा बाध होणार नाही. हें त्रिभुवन निर्विषय महासंविक्तोक्तिमात्र आहे, त्वें जगद्भ्रमाच्या बाधाचा अवधि-सीमा अशी जी निर्विषय महाचित्ति, तन्मात्र आहे; या एका प्रत्ययानें आंत युक्त होऊन तूं जरी बाहेरून व्यवहार करीत असलास तरी लिप्त होणार नाहीस. रामा ! तूं उभा असतांना, जात असतांना, श्वासोच्छ्वास सोडीत असतांना व निजतांनाही मनांत 'मी स्वयंप्रकाशरूप, चेतन, व्यापी परमात्मा आहे,' हा अनुभव घे. तुला जर यथार्थ अनुभव आला असेल तर तूं निर्मम, निरहंकार, चिदेकरस, शांत, सर्व भूतांमध्ये स्थित असलेलें ब्रह्म हो. सर्वगत एकात्मक शुद्ध चिन्मयरूप असा तो तूंच तें श्रुतिप्रसिद्ध आदि-अंतरहित परम पद होऊन राहिला आहेस. जें ब्रह्म, आत्मा, तुर्य, या

नांवांनीं प्रसिद्ध आहे, आचप्रमाणें जी अविद्या, प्रकृति व जगत् या नांवांनीं प्रसिद्ध आहे, तें सर्व शेंकडों घटांतील एका मातीप्रमाणें एक सद्रूप आहे. घटाहून मृन्मयता जशी भिन्न नाहीं त्याप्रमाणें आत्म्याहून प्रकृति भिन्न नाहीं. जसें घटाचें मृन्मयता हें वास्तव रूप त्याप्रमाणें आत्माच प्रकृतिचें रूप आहे. पाण्याचा जसा तरंग त्याप्रमाणें आत्म्याचा जो स्पंद-विवर्त तीच प्रकृति आहे. वास्तव या स्वविवर्तरूप प्रकृतीत व तिच्या कार्यात आत्माच सन्मात्रस्वभावानें आहे, अणु-मात्रही दुसरें काहीं नाहीं. जसा वायु व त्याचा स्पंद हे नांवानें भिन्न पदार्थ आहेत, सत्तेनें नाहींत, त्याचप्रमाणें आत्मा व प्रकृति हीं नाम-मात्र भिन्न आहेत. वस्तुतः भिन्न नाहींत, तर एक आहेत, अज्ञानामुळे यांचा भेद भासतो, तो बोधानेंच विलीन होतो. रज्जूच्या अज्ञानामुळे सर्प जसा यथार्थ भासतो तसेंच हें जाणावें. चित्क्षेत्रांत हें जें कल्पनाबीज पडते तेंच चित्तांकुर होतें. त्यापासून स्फुरण पावणारा हा भावि संसाराचा समुदाय होतो. पण तेंच कल्पनाबीज आत्मविज्ञानानें भाजलें गेलें असतां त्याच्यावर सद्वासनाजळ मोठ्या यत्नानें जरी घातलें, तरी त्याच्यापासून अंकुरोत्पत्ति होऊं शकत नाहीं. चित्क्षेत्रांत कल्पनाबीजच जर न पडलें तर त्याच्यापासून सुख व दुःख हीं फळे देणारें शरीर-वृक्ष ज्यापासून होतात असे चित्तांकुरच उद्भवत नाहींत. हे रामा ! जगांत असत आतीनें उत्पन्न झालेंलें द्वित्व सोड, कारण तूं ज्ञानी झाला आहेस. आत्मैकत्वरूप निरतिशयान्द वैभवाने अभयाआत्मा हो. दुःख कालत्रयीही नाहीं, हा आमचा यथार्थ उपदेश आहे.

सर्ग ५०

—:—:—

१. कल्पनेनें जीवामध्ये लिंगरूप पुरंदृष्टकाचा उद्भव. २. इंद्रियांनीं बाह्य विषयग्रहणाचा क्रम.

श्रीरामः—मीं सर्व ज्ञातव्य जाणलें, सर्व द्रष्टव्य पाहिलें, मी तुमच्या ब्रह्मज्ञानाभृतानें अत्यंत संतुष्ट झालों. पूर्णब्रह्मापासून शरीरोपाधीत प्रवेश करून सर्व शरीराला नख-शिखान्त व्यापणारें हें जीवरूप वस्तुतः पूर्ण-ब्रह्म आहे; ज्या पूर्णापासून ज व्यष्टिसमष्टि-उपाधिरूप आकाशादि क्रमानें उत्पन्न होतें तेंही पूर्णच उत्पन्न होतें; आणि पूर्ण ब्रह्माच्या ज्ञानानें पूर्ण ब्रह्मानेंच तें जेव्हा परिपूर्ण होतें तेव्हां सर्व कल्पित उपाधींचा बाध होऊन पूर्वाची पूर्णताच अवस्थित होते. अनेक लोकांच्या बोधाची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून मी हें आपल्याला लीलेनें विचारीत आहे; लीलेनें कांहीं तरी प्रश्न करणाऱ्या बाळकावर पिता जसा कोप करित नाहीं त्याप्रमाणें आपणही मजवर कोप करूं नये. मगवन् ! मेलेल्या प्राण्याचें श्रोत्र, चक्षु, स्पर्शन, रसन, घ्राण हीं सर्व इंद्रियें विद्यमान असतांना व स्पष्ट दिसत असतांना आपापल्या विषयाचें ग्रहण कां करित नाहीं ? व जिवंत असलेल्या प्राण्याची ती सर्व आपापल्या विषयाचें ग्रहण कशीं करतात ? इंद्रियें जड असून शरीरांत घटादि बाह्य पदार्थांचा अनुभव कशीं घेतात ? व त्यांच्या अनुभवाचा काल संपतांच म्हणजे दुसऱ्या अनुभवाला आरंभ होतांच घटादि-अनुभव येईनासा कां होतो ? म्हणजे चक्षुरादि इंद्रियें स्वतः बाहेर निघून घटादि-कांच्या बाह्यत्वाचा अनुभव घेऊन आत प्रवेश करितात व आपला अनुभव सांगतात म्हणून म्हणावें तर तीं जड आहेत त्यामुळे त्यांना

१. अर्थात् येथें भोजादिक भू० कान, डोळे इत्यादि गोलक विवक्षित आहेत,

स्वतंत्रपणे अनुभव घेता येत नाही व सांगताहि येत नाही. बरे इंद्रिये बाह्य अर्थाला हृदयांत नेऊन स्थापितात, म्हणून म्हणावे तर तेही जुळत ताहीं. कारण हृदयांत विषयाची स्थापना करितात म्हणून म्हटलें तर याचा हृदयात पुनः पुनः अनुभव यावयास पाहिजे, चित्तादिकांनीं बनलेलें असतें, त्यामुळें त्याच्यापण तो येत नाही. बरें 'घटादि विषयजात प्रथम इंद्रियांना आपल्याकडे आकर्षण करून घेतें. नंतर विषयांनीं आकर्षण करून घेतलेलें इंद्रिय विषयाला वेष्टित करून हृदयस्थ भोक्त्याकडे काहीं अंशानें घेऊन जातें' म्हणून म्हणावे, तर इंद्रिये व विषय यांचा संबंधच संभवत नाही. दोरी व घट यांचा परस्पर संबंध होऊं शकतो, त्यामुळें आपण दोरीनें घटाला आपल्याकडे ओढून घेऊं शकतो. पण असंबद्ध विषय व इंद्रिय यांना परस्परांना आकर्षण करण्याचें सामर्थ्य कसें असणार ? त्याचप्रमाणें नेत्रादि अल्प छिद्रातून घटादि स्थूल पदार्थांचा आत प्रवेश कसा होणार ? तत्त्वज्ञानानें माझे सर्व संशय नाहीसे झाले आहेत. या मायामय व्यवहारांत अनुपपन्न असें काहींच नाही, हें मी जाणतो. तथापि अज्ञ जनावर अनुग्रह करण्यासाठीं मी पुनः पुनः विचारीत आहे. यास्तव दया करून तें सर्व मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! कान, डोळे, नाक, या गोलकाहून इंद्रिये निराळीं नाहीत, असें जें तुझे म्हणणें आहे तें अगदींच अल्प आहे. कारण इंद्रियादि, चित्तादिक, घटादिक इत्यादि काहींही निर्मल चेतनाहून पृथक्त्वानें संभवत नाही. पण कल्पनेनें ऋष्टा व दृश्य बांची उपपत्ति जर तूं मानीत असशील तर इंद्रियादिकांनीं बनलेल्या पुर्यष्टकरूपानें पूर्वं पूर्व वासनेच्या अनुसार कल्पना करणेंही उपपन्न आहे. अर्थात् आकाशाहूनही स्वच्छ असलेली जी चित् तिनें आपल्या मायाशबल स्वभावानें पुर्यष्टक कल्पना

केली. ते पुर्यष्टकच या जगाच्या अवस्थितीची प्रकृति झालें आहे. तिच्या अवयवापासून हे इंद्रियादिक व घटादिक झालें आहे. याप्रमाणें पुर्यष्टकत्वास प्राप्त झालेलें चिद्रूप तत्त्वच स्वतःच स्ववृत्तिसंज्ञक अवयव होतो; कारण पुर्यष्टक पासून चित्तवृत्तिरूप अवयव होऊं शकतो. त्यांत घटादि बाह्य पदार्थ बाह्य आकारानेंच प्रतिबिंबित होतो. मृत शरीरांतून पुर्यष्टक निघून गेलेलें असतें, त्यामुळें त्यात कान-डोळे इत्यादि गोलक जरी असले तरी दर्शनादि सामर्थ्य नसतें-

श्रीरामः—भगवन् ! सहस्रावधि जगांना निर्माण करण्याचें सामर्थ्य ज्याच्यामध्ये आहे अशा पुर्यष्टकसंज्ञक आरशाचें रूप कशा प्रकारचें आहे तें सांगा.

श्रीवासिष्ठः—जें आदि-अन्तरहित, निरामय, प्रकाशरूप, शुद्ध, चिन्मात्र, कल्पनाशून्य जगद्बीज ब्रह्म आहे तेंच जेव्हां आंतल्याआंत कल्पनोन्मुख होते तेव्हां त्याला जीव म्हटलें आहे. तो जीव खरोखर या देहांत वासनेच्या व अंगाच्या वृद्धीनें वृद्धि पावतो. आणि याप्रमाणें उपयच पावलेला तो बाहेर व आंत व्यापाररूपानें स्पंद पावतो. अहंभावामुळें तो अहंकार होतो. मननामुळें मन होतो. बोधनिश्चयामुळें बुद्धि होतो. इंद्रदृष्टीमुळे तो इंद्रिय होतो. देहाच्या भावनेनें देह होतो, घटाच्या भावनेनें घट होतो, याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप सर्व व्यापार साधारण आहे अशा त्याला पुर्यष्टक असे म्हटलेलें आहे. ज्ञानेन्द्रियांच्या व्यापारानें ज्ञत्व, कर्मेन्द्रियांच्या व्यापारानें कर्तृत्व, त्याचें फल जें सुखदुःखादिक यांच्या आश्रय-त्वानें भोक्तृत्व, त्याचें फल जें सुखदुःखादिक त्याच्या आश्रयत्वानें भोक्तृत्व, सर्वाविषयीं उदासीन राहून त्याला केवळ प्रकाशित करण्यानें

सांख्यत्व, त्याचप्रमाणे भोगसाधनत्व, भोगाश्रयत्व यांच्याशी तादात्म्य पावलेली—अध्यासाने तद्वृत्त झालेली जी संवित् तीच चित्प्राधान्याने जीव म्हणून म्हटलेली व जडांशाच्या प्राधान्याने तेच पुर्यष्टक आहे, असे विद्वान् समजतात. म्हणूनच स्वतादात्म्याने कल्पिलेले बुद्धीचे आकार निर- निराळ्या वेळी निरनिराळे होत असल्यामुळे जीवही काम-क्रोध-हर्ष-विषाद इत्यादिकांनी अनुराजित होत्साता नानासा होतो. तो पुर्य- ष्टक स्वभावाने अनन्त वासना लेशांच्या उद- यास म्हणजे अनुरूप आकारास योग्य वेळी प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणे जलाचा सेक केला असता बीज अंकुर, कांड, पल्लव इत्यादि आका- रांनी विकास पावते त्याप्रमाणे वासनेमुळे समष्टि व्यष्टि जीव सर्व जगदाकारास प्राप्त होतो. म्हणून मी शरीरादी-चरादि-स्थावरादि आकार आहेत असे जीव मिथ्या अज्ञानाने पाहतो जो आद्य चिदात्मा तो तर मी नव्हे, पण साग- रांतील काष्ठ लाटांच्या जोराने खाली व वर जसे जाते त्याप्रमाणे वासनांनी वेष्टित झालेला जीव या जगात चिरकाल ऊर्ध्व-अधोगमनांनी भ्रमण करीत राहतो. त्यांतील सनकादिकां- सारखा कोणी विशुद्ध जन्मामुळे पूर्वकल्पांतील भवबंधनानंतर पहिल्या जन्मातच आत्म्याला जाणून आदिअंतरहित पदास प्राप्त होतो. कोणी अनेक जन्मांचा अनुभव घेऊन आतुर झालेला मानवजीव दीर्घ कालाने आत्मज्ञानाने आत्म्या-

च्या परमपदास प्राप्त होतो. हे सुमते रामा ! अशा प्रकारचा जीव शरीरत्वास प्राप्त झालेला आहे. आता तो नेत्रादिकांच्या योगाने आंत घटादिकांना कसा जाणतो ते ऐक. चित्-तत्त्व पुर्यष्टकात प्रतिबिंबित होऊन नखशिखांत शरी- राला व्यापून जीव होऊन राहतो. त्यामुळे जीव- चैतन्य सदा मनासुद्धा सदा इंद्रियांच्या देहाने परिमित व देहाच्या आतच असते; ते आतच सुखदुःखादिकांचा अनुभव घेते, बाहेर नाही. जेव्हां दुसरा घटादि पदार्थ पाहावयाचा असतो तेव्हां तळ्यांतील पाणी बाहेर पडून मोरीतून जसे वाहतो त्याप्रमाणे सर्व शरीरांपासून निघा- लेले चक्षुरादि इंद्रिय नेत्रादि गोलकांच्या द्वारा बाहेरील घटादि पदार्थांपर्यंत असलेल्या आका- शांत जाते. त्यानंतर त्या घटादि बाह्य पदा- र्थांचा नेत्रादिकांच्या द्वारा इंद्रियरूपाने बाहेर पडलेल्या जीवाशी संबंध होतो. तेव्हां ते जीवचै- तन्य पदार्थांला व्यापते. त्यामुळे बाह्य पदार्थ जीवा- चा विषय होतो, जीवचैतन्याशी एकत्व पावणे, म्हणजे आध्यात्मिक चित्तादात्म्य होणे, हेच पदा- र्थाने जीवाचा विषय होणे आहे. अर्थात् बाह्य विष- याचे ज्ञान व्हावयास नेहमी चित्ताने युक्त असले- ल्या इंद्रियाचा संबंध व्हावा लागतो. जिवंत शरी- रांतच त्याचा संभव आहे, मृत किंवा मुक्त पुरुषा- च्या शरीरांत तो संभवत नाही. पण त्याचा आंत- अनुभव कसा येतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो. जे जे अंतःकरणवृत्तिरूप किंवा नेत्र- रश्मिरूप अत्यंत स्वच्छ असते त्यांत बाहेरील आकाशांत असलेले घटादि पदार्थ प्रतिबिंबित होतात आणि ते प्रतिबिंब वृत्तीच्या आंत असलेल्या जीवाशी संबद्ध होते. तर मग बाहेर असलेलाच हा मी घटाचा अनुभव घेतो, असे कां वाटत नाही ! म्हणून विचारशील

(ही टीप १०७४ पानावरील आहे.)

१ 'मी बहु वहां' या संकल्पाने आकाशादि भूतसूक्ष्म उत्पन्न करून त्या अपंचीकृत पंचभूतांनी लिंग व पंचीकृत पंचभूतांनी ब्रह्मांड उत्पन्न करून त्याच्या आंत प्रतिबिम्बरूप कलनामुखत्वास प्राप्त होतें. ते सूत्रभूत प्राणांच्या धारणामुळे. 'प्राणच मी' अशा अभिमानाने धारण केल्यामुळे त्यालाच जीव ही संज्ञा प्राप्त होते.

१ या विषयी उत्पत्ति-प्रकरणांत सविस्तर वर्णन केले आहे.

तर त्याचेंही उत्तर सांगतो, ऐक. जीव त्या-
वेळीं बाहेर असतो हें जरी खरें आहे तरी तो
बाहेर प्राणांना धारण करीत नाही, आणि
जेथें प्राणांची व्याप्ति असते तेथेंच अहंतेचा
परामर्श होतो. 'असें जरी असलें तरी घटा-
दिकांचा आकार आंत कसा शिरतो?' म्हणून
विचारशील तर ऐक—नुकत्याच साणवर घासून
स्वच्छ केलेल्या इंद्रनील मण्याप्रमाणें नेत्रांतील
कर्नीनिका. जेव्हां स्वच्छ—सर्व दोषरहित असतात
तेव्हां त्यांत बाहेरील पदार्थ प्रतिबिंबित होतो, म्ह०
त्या पदार्थाच्या प्रतिबिंबासह असलेली चित्त-
वृत्ति त्यांत प्रवेश करते; याप्रमाणें नेत्रतार-
कांत प्रविष्ट झालेला पदार्थ हृदयांत 'मी'
अशा अभिमानानें युक्त असलेल्या जीवाशीं
हृदयांतील प्रतिबिंबत्वांनं संश्लिष्ट होतो, येणें-
प्रमाणें घटादि बाह्य वस्तु बाहेर आहे, असें
दिसत असतानाच हृदयामध्ये अहंकारयुक्त
जीवाचा ती विषय होते. ज्या विषयाशीं चेतनाचा
संबंध होतो त्याला लहान मूलही जाणतें. मग
पशु व स्थावर जीव तरी कां जाणणार नाहीत?
दूर असलेल्या विषयांचा गोलकांशीं संबंध
कसा हातो? म्हणून कोणी पामर जीव विचा-
रतात, त्याचें उत्तर असें—नेत्र, कान,
इत्यादि गोलकाहून निराळ्या असलेल्या सूक्ष्म
व अत्यंत स्वच्छ इंद्रियांचे किरण वर सांगित-
ल्याप्रमाणें जीववेष्टित होतात पुढील विषयाला
आलिंगितात व त्यामुळे जीव त्याला जाणतो
स्पर्शज्ञानाचाही हाच क्रम आहे. रस व गंध
यांनाही हाच न्याय लागू आहे. म्हणजे हे सर्व
प्रत्यय इंद्रिय व विषय यांचा जीव चैतन्याशीं
संबंध ठरूनच येतात. पण शब्द आकाशनिष्ठ

अहं. यास्तव कर्णाकाशांत स्वतःच म्हणजे
वृत्तमध्य प्रतिबिंबित झाल्यावाचून तो प्रवेश
करतो व क्षणांत त्याच्याही आतील जीवाका-
शांत जातो. याप्रमाणें यथासंभव इंद्रियजन्य
ज्ञान उत्पन्न होतात.

श्रीरामः—भगवन् ! मन, आरसा, कांच,
कांसें, रत्नें, जल, इत्यादि सर्व स्वच्छ पदार्थांत
घटादि सर्व मूर्तामूर्त पदार्थांचें प्रतिबिंब पडतें.
पण त्यांचें स्वरूप काय आहे. ?

श्रीवासिष्ठः—हे ज्ञानिश्रेष्ठा ! बिंब जरी
सत्य असलें तरी चित्प्रतिबिंबभूत समष्टि-व्यष्टि
जीवांचें स्वरूप भ्रांतिमात्रच आहे. त्याचें
बिंबभूत चित्-हून पृथक्त्वानें किंवा अपृथक्त्वानें
वर्णन करवत नाही; आणि चित्-विषयीही जर
असा प्रकार आहे तर मग अत्यंत जड असलेलें
मुख, आरसा किंवा घट, चित्तवृत्ति यांचें पर-
स्पर सापेक्ष असलेलें प्रतिबिंबरूप अनिर्वाच्य
आहे, हें काय सांगावें ! अर्थात् प्रतिबिंब ही
दृष्टीची—चैतन्यात्म्याची भ्रांति आहे, असें समज
केवळ प्रतिबिंब भ्रांति आहे, असें नाही, तर
हें जगत-ही भ्रांति आहे. त्यावर तूं विश्वास
ठेवूं नकोस. 'अहं' इत्यादि प्रपंच हा तरंग
आह. तो चिद्रूप जलाहून पृथक् नाही.
सदा राहणारे चित्-जल मात्र सत्य
आहे. त्या परसागरामध्ये दश-काल
क्रियादिक काहीं नाहीच. तो केवळ तन्मय
आहे. आत्मा नित्य एकरूपानें सर्वत्र व सर्वग
आहे. हे रामा ! तूं नित्य असत्तुबुद्धि होऊन
ज्याची बुद्धि शान आहे, असा होऊन त्याच-
प्रमाणें सर्व संसारलक्षण रोग ज्याचे शांत
झाले आहेत असा होऊन समर्पित
म्ह० ब्रह्मवभावांत आपली मति स्थिर
करून रहा.

१ अजरीच्या झाडाला हात लावताच निचि
पाने मिळतात. उन्हाळ्यात पाने कोमजतात. पाणी
घालताच ती टवटवीत होतात. हें सर्व स्पर्शज्ञाना-
वाचून संभवत नाही.

सर्ग ५१

—:—:—

१ जीव, इंद्रिये, मन, देह, पुर्यष्टक इत्यादि भ्रम अज्ञानामुळेच होतो. बोध झाल्यावर एक ब्रह्मच राहाते.

श्रीवासिष्ठः---जीवसमाष्टि जो ब्रह्मा त्याच्या-प्रमाणे तुझेही सृष्टीच्या पूर्वी चक्षुरादिक काहींच निष्पन्न झालेले नव्हते हे मी सांगितलेले तुं जाणलेच आहेस. हिरण्यगर्भाची समष्टिपूर्वष्टकाची सृष्टीच्या आरंभी जशी विषय-संवित् उत्पन्न झाली तशीच सर्व व्यष्टिपुर्यष्टकाची संवित् उदय पावते. जो व्यष्टि जीव गर्भामध्ये असतानाच चक्षुरादि पुर्यष्टकविशिष्ट सहाव्या महिन्यांत होतो तोच तेव्हांपासून जशा व्यवहार्य वस्तूची भावना करतो तशीच ती आपल्या बासनेने पाहतो. हिरण्यगर्भाच्या मनो-व्यापारांत जसे आत्मसंवेदनच इंद्रिये व विषय हांते त्याप्रमाणे तुझेही तेच झाले आहे. सृष्टीच्या पूर्वी संभवणारी जी व्यष्टि व समाष्टि यांची एकच शुद्ध संवित् ती सृष्टीनंतर अहंवेदनरूप अनन्त जीवपुर्यष्टकयुक्त होतो, तथापि ती अनि-दित संवेदनस्वरूपच आहे. 'अहोपण, तिचा वेद्य-विषयाशी संबंध होतो ना ? मग ती निंद्य कशी नाही ?' म्हणून म्हणशील तर सांगतो-एक अनन्त व अवेद्य असलेले जे निरामय संवेदन त्यांत त्याहून भिन्न असलेल्या पदार्थाची सत्यता संभवत नाही, कारण त्याला अभावत्व आहे, अनेकत्व आहे व अशून्यत्व आहे. 'अहो-पण, संवेदनच जर मनस्त्वादि भावास प्राप्त होत असेल तर मनस्त्वादि जसे असत तसेच संवे-दनही असत कां नाही ?' म्हणून म्हणशील तर सांगतो. विषय, मन्तव्य इत्यादि विषयक बुद्धि-

वृत्तीचा नुस्ता आरोप होतो, पण ती स्वरी मनस्त्वप्राप्ति नव्हे, वस्तुतः ती जीवत्वाला प्राप्त होत नाही व ती पुर्यष्टकात्मकही नाही. वस्तुतः विद्याविलासही नाही. जो नाही, असे मूखं म्हणतात, तो आत्मा सदा आहे, त्यालाच परमात्मा असं म्हटलं आहे. तो पांच ज्ञाने-द्रिये व सहावे मन यांच्या पलीकडे आहे. तर मग परमात्म्यापासून अग्निविस्फुलिगा-प्रमाणे जीव उत्पन्न होतात, असे जे उपनिष-दांत म्हटले आहे त्याचा अर्थ काय ? 'म्हणून म्हणशील तर सांगतो-त्या परमात्म्यापासून चिन्मूर्ति मननात्मक जीव होतो, हा केवळ भ्रम आहे. अज्ञानाना उपदेश करण्यासाठी ती कल्पना केली आहे. हा कसा तरी व कोटून तरी उत्पन्न झालेला जो अविद्यामय रोग तो उपदेश्य व उपदेश या कल्पनेने विचारबलाने नष्ट झाला असतां निर्विषय ज्ञान अवशिष्ट राहते. यांत परमाणूच्या अपक्षेने जसा महापर्वत तसे आकाशही स्थूल आहे. ज्याच्यामध्ये व्यवहाराच्या उपयोगी असल्यामुळे सत्-विद्यमाने भासणारे जगत असत-शून्य होऊन राहिले आहे त्या निर्मल सत्य ब्रह्मामध्ये तू जगांतील सर्व विष-यांस सोडून राहा. अविद्येचें रूप असन्मय आहे. कारण अविद्येला पाहिले असतां तें खरोखर नाशच पावते. दिसत नाही. कारण जी वस्तुच नाही ती प्रमाणतः पाहू लागले असतां कशी सांपडणार ? मृगजळ कोणाला तरी दीर्घ प्रय-त्नानेही प्राप्त होते कां ? असत्च सत् भासते, कारण मिथ्या अज्ञानामुळे त्याला सत्यता आहे ज्ञान झाल्यावर वस्तु जशी असते तशी दिसते व भ्रम नाश पावतो. सत्य आत्म्याच्या संनिधानामुळे अत्यंत असत अशा अविद्येचीही कल्पना झाली आहे. जीवाला उपदेश करण्यासाठीच ही जीवादिकांची कल्पना आहे, शास्त्रांनी केलेल्या त्या कल्पनेमुळे जीवाला तत्त्वाचा बोध होतो,

१. त्याचा देशकालकृत परिच्छेद होतो.
२. त्याचा वस्तुकृत परिच्छेद होतो. व ३. त्याला स्थूलत्व आहे.

यास्तव तूं एकाग्रमनानें ती कल्पना ऐक-
जीवत्वाशी प्राप्त झालेली, पुर्यष्टकपदी स्थित
झालेली कल्पनारूप कलंकानें रहित असलेली
चित्ति बाह्य विषयाच्या दर्शनाविषयी उत्सुकशी
होऊन ज्याची जशी भावना करते त्याचा
तसाच तत्काल अनुभव घेते. बालानें रात्रीं
कसिळेडा यक्ष सत्य असो कीं असत्य असो,
पण तो त्याला दिसतो व त्याच्या मनावर परि-
णाम करतो. तो पंचतन्मात्रांचीं पंचीकरणा-
त्मक देहकलना सत्यतेनें पाहतो, व त्याचप्र-
माणें त्या देहात्म्यामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणें
श्रोत्रादि इंद्रियछिद्रें पाहतो. अंकुर जसा शत-
शाखांनीं विस्तार पावतो त्याप्रमाणें या पंचत-
न्मात्रापासूनच उरपन्न झालेलें स्थूल भूतपंचक
वस्तुतः त्याहून भिन्न नसतांना भिन्न असल्या-
सारखें पाहतो. नंतर हें इंद्रिय-मन-प्राणादि
आंत आहे, हे घटादि बाहेर आहे, अशा
निश्चयानें युक्त असलेला जीव त्यांविषयी जशी
भावना ग्रहण करतो तशीच ती दृढ करतो.
चंद्रापासून जसा किरणांचा समूह त्याप्रमाणें
आत्म्याचें विषयेंद्रियसंबंधापासून अभिव्यक्त
झालेलें जें प्रतिभासन तेंच म्ह० जें विषयसुख
तेंच आत्मसुख आहे, असें तो जीव समजतो.
प्रकाशाची जी तीक्ष्णता, आकाशाची जी
शून्यता व आत्म्याचें जें वेदन तें सर्व तत्तद्रूप
असतांना अन्य असल्यासारखें स्थित आहे.
म्हणजे स्ववेदन स्वाभाविक असलें तरी विष-
याच्या संबधामुळें झालेलें तें अहंकारात्म्याचा
धर्म आहे, अशी जीव संभावना करतो. संसा-
रांतील विषयभोगांमध्येच सर्व पुरुषार्थांची
परिमाप्ति होते, असा निश्चय करून ऐहलौ-
किक व पारलौकिक कर्माचरणाचा नियम
त्यानें अगदीं दृढ केला आहे; नश्वर सुखाला
उद्देशून याच्यासाठीं हें लौकिक कर्म आहे व
याच्यासाठीं हें पारलौकिक कार्य आहे, असा

त्यानें नियम केला आहे. त्यांतील एक-प्रवृत्ति
नियम स्वाभाविक रोगादिकृत आहे व दुसरी
शास्त्रीय आहे. पण तो दोन्ही प्रकारचा नि-
यम संकल्पमयरूप आहे. त्यांतील केव्हां तरी
कोणता तरी एकच स्वाभाविक पुरुषप्रयत्नानेंच
इतरास जिंकून स्वतः होतो, त्यावाचून होत
होत नाही. पण त्या दोन्हीमध्ये अज्ञात आ-
त्माच तो तो व्यापार, त्याचें साधन, फळ या
रूपानें विकार पावतो. ज्याप्रमाणें खडीसाखर
ऊसाच्या रसापासून होतें किंवा महाघट माती-
चाच होतो त्याप्रमाणें हें सर्व द्वैत आत्माच
बनलें आहे, पण तें मिथ्या असल्यामुळें एकरूप
आहे, असें दिसतें. खडीसाखर व घट हें पदार्थ
रस व मातीचा गोळा यांच्या बदलण्यानेंच
होतात म्हणून ते विकारच आहेत; तथापि
त्यांतील माधुर्य व माती यांचा विनाश होत
नाहीं म्हणून त्या अंशीं ते एक प्रकारें विवर्तही
आहेत. रस-माती यांमध्ये आकार, विकार,
देश, काल इत्यादिकांचा संभव आहे. पण
ईशांत (ब्रह्मांत) त्यांचा मुळींच संभव नाहीं.
यास्तव त्याच्या ठिकाणीं तें सर्व विवर्तच
मानले पाहिजे. अथवा ज्याप्रमाणें वृक्षामध्ये
प्रविष्ट झालेला जलरस एकीकडे पान, दुसरीकडे
पुष्प इत्यादि आकार वैचित्र्यानें उत्पन्न होऊन
अद्वित्वामययेंही द्वित्व धारण करीत आहे, असें
दिसतें, त्याप्रमाणें आमच्या स्वात्म्यामध्ये प्रसिद्ध
सत्तारूप असलेलें ब्रह्मही इकडे पट, इकडे
मित इत्यादि भेदाच्या द्वारा सर्व जगद्रूपानें
आपल्यामध्ये द्वित्व आणतें, असें समज; किंवा
जसा मेघ आज-प्रीष्मांत मी सूर्याचा तापच
आहे, असें मानून तद्रूपानेंच स्थित होतो, त्या-
नंतर आज वर्षा ऋतूच्या आरंभी मी बारिद
आहे, अशा रूपानें राहतो, त्यानंतर वृष्टीच्या
योगानें पृथ्वीच शिरून, पृथ्वीतून अंकुरांत जल-
रूपानें प्रवेश करतो व मी आज अंकुर होऊन

राहिलों आहे, असें समजतो, तसाच आत्माही निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या आकाराचा होऊन राहतो. पण हा जो जगाच्या विवर्तनाचा क्रम आहे म्हणजे यानें असेंच व्हावें व यानें याच स्वभावाचें बनावें; हें असेंच या सर्वेश्वरांत प्रसिद्ध आहे, इत्यादि क्रम आहे. त्याला बदलण्याचें सामर्थ्य कोणामध्यें आहे ? आरशाप्रमाणें स्वच्छ असलेल्या आकाशांत स्वतःचा भाग किंवा कार्य प्रतिबिंबित होत नाही, कारण आकाशांत किंवा आकाशाचें कार्य असें जें दुसरें भूत त्यांत आकाशाचा भेद नाही, तर केवळ आकाशच प्रतिबिंबित दर्पणाच्या उदराप्रमाणें स्वच्छ स्वरूपानें स्फुरण पावत असतें. पण अविद्यायुक्त ब्रह्म तसे नाही, तें चिन्मय-स्वभाव असल्यामुळे निराकार असलें तरी स्वभावतःच सर्व वस्तूंच्या शक्त्यादिकांच्या योगानें दीप्त होतें, जीवरूपानें प्रतिबिंबित होतें व भेद-कल्पनेनें द्वैतरूप होतें. असें असल्यामुळे सृष्टीच्या आरंभी ज्या वस्तूच्या स्वभावानें आत्म-स्फुरण झालें त्या असत्य स्वभावालाही तो सत्य आत्म्याच्या रूपानें सत्य जाणतो. हा नियम केव्हाही बदलत नाही. याप्रमाणें ईश्वराची नियति सिद्ध झाली आहे. सुवर्णत्व व कटकत्व हीं दोन्ही भांडारांतील सोन्यांत जशीं सत्यरूप व असत्य-रूप राहतात, तशीं आत्म्यांत चित्त्वाचित्त्व राहतात. चित्ति सर्व कार्यांना व्यापून राहणारी असल्याळें तिचें पहिले कार्य जें मन त्यांत चित् व जड हीं दोन्ही रूपें दिसतात. त्यांतील चित्त्व कळ्याच्या सुवर्णत्वाप्रमाणें नित्य आहे, म्हणून तें सत्य व जडत्व केव्हां केव्हां राहतें, म्हणून तें अनित्य. चित्त्व व जाड्य यांनीं युक्त असलेलें चित्त्व स्वतः जेव्हां ज्याची दृढभावना करते, आणि जेव्हां ज्याप्रकारें तें जें बनतें तेव्हां त्याचा तसाच अनुभव घेतें. जीव निरनिराळ्या वेळीं चित्तांत वासनारूपी कळ्याचा विकास

होऊन मित्राभिन्न आकाराची भावना करतो व त्यामुळे त्याच्या 'अहं' या आकारांतही भेद उत्पन्न होतो. जसा स्वप्नांत पाहिलेला 'ग्राम' एका क्षणांत वनादिभावास प्राप्त होतो त्याप्रमाणें हा देहभूत जीवही एका देहाहून दुसऱ्या देहास प्राप्त होतो. कारण देह स्वप्नाप्रमाणेंच प्रतिमा-सात्मक आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दिसणारा मनुष्य झटकन भित होऊन पट्टी बनतो त्याप्रमाणें मरणरूपी मूर्च्छादशा प्राप्त झाली असतां हें मिथ्या देहान्तर होतें. मरणारा जीव खोटेच मरतो व खोटेच जन्म घेतो. जीव आपल्या कल्पनेनें स्वप्नाप्रमाणें तें भिन्न भिन्न रूप धारण करतो. पण हा देह कालानें देहान्तरभावास प्राप्त होतो, असें मात्र समजू नकोस, कारण हें प्रकृत शरीर बाल्य-तारुण्य-वार्धक्य इत्यादि अवस्थांचा जरी भेद झाला तरी तेंच हें अशी प्रत्यभिज्ञा होते, त्यामुळे प्रत्येक अवस्थेबरोबर शरीर बदलतें, असें म्हणतां येत नाही. पण भूत देह व भविष्यत् देह यांविषयीं तशी प्रत्यभिज्ञा संभवत नाही, म्हणून ते अन्य आहेत व अन्य माहींत, अशी भ्रांति होऊं शकते; यास्तव त्यांचा उद्भव जीवाच्या वासनेनेंच होतो. हें जगद्रूप जीवाच्या स्वप्नांत अंतर्भूत आहे असें समज. स्वप्नांत पूर्वी पाहिलेली व न पाहिलेली, अशा दोन्ही प्रकारच्या वस्तूंचा अनुभव येतो, पण स्वप्नांत न पाहिलेल्या वस्तूंचाही अनुभव येतो, हें म्हणणें 'या जन्मांत अनुभव न घेतलेल्या वस्तूंचा' अशा अर्थी आहे. कारण वस्तुतः या अनादिसंसारांत प्रायः न अनुभविलेले असें काहीं नाहींच. प्रत्येक जीवाचे अनेक योनींत अनेक जन्म झालेले असल्यामुळे त्याला बहुतेक सर्व वस्तूंचा कोणत्याना कोणत्या तरी जन्मांत अनुभव आलेलाच असतो. यास्तव मरणसमयी पुढील देहाचा आरंभ कर-

णान्या कर्मानि जागृत केलेल्या वासनेच्या अनुसारच दुसऱ्या देहाचा उद्भव होतो, असे जाणवें. 'असे जर आहे तर महावाक्यापासून उत्पन्न झालेला जो ब्रह्मसाक्षात्कार व त्यामुळे होणारा जो ब्रह्मभाव तोही देहान्तराप्रमाणे वासनामय स्वप्नच आहे,' म्हणून म्हणाल तर तसे नाही. कारण 'शिवं, अद्वैतं, चतुर्थं मन्यन्ते' या मांडुक्यश्रुतीत आत्माभिधानादिकांच्या योगाने सांगितलेला व तुरीय दृष्टीने पाहिलेला जो परमात्मा त्याला वर सांगितलेल्या प्रकारचे त्रिविध स्वप्नच नाही. त्यामुळे जाग्रदवस्थेत केव्हाही त्याचा अनुभव येत नाही. त्यामुळेच त्याची वासनाही संभवत नाही. यास्तव ब्रह्मभावाला वासनामयत्व नाही. म्हणून तो स्वच्छस्वरूप चैतन्यमात्र आहे, तोच चिदात्मा चेतन जीव होऊन आतां नव्या वर्तमानकालीन अर्थाला जसा चित्तवभावामुळेच पाहतो, त्यावांचून पहात नाही, त्याचप्रमाणे पुढे पाहिलेल्या अर्थालाही पाहतो. म्हणून अदृष्ट विषयाविषयीही भावनेच्या जोराने दृढ केलेली वासना प्राक्तन वासनेला पुरुषाच्या यत्नाने जिंकते. उद्यां जर आपल्याला कांहीं कुकर्म करावयाचे असले तर ते आजच्या यत्नाने सुकर्म करता येते. अर्थात् जीवाला वासनेमुळेच देहादिबंध प्राप्त होतो. तो मोक्षावांचून शांत होत नाही. कारण जीवांचे चक्षुरादि प्राण केवळ देश-कालतः उन्मज्जन व निमज्जन पावत असतात. कारण चित्-ची देहाकार कल्पना-मी देह ही वासना मोक्षपर्यंत टिकते. जसा बालकाने कल्पिलेला यक्ष त्याच्यापुढे उभा राहतो त्याप्रमाणे या जीवाची वासनाच पांचभौतिक देह होऊन त्याच्यापुढे उभी राहते. अर्थात् वासना असेपर्यंत स्थूल देहाचे निवारण करता येणे शक्य नाही; आणि स्थूल शरीराचे निवारण जरी

कांहीं कारणाने करता आले तरी लिंगशरीराचे निवारण तर फारच दुर्धट आहे. कारण मन, बुद्धि, अहंकार व तन्मात्रपंचक, हे पुर्यष्टक आहे. तोच आतिवाहिक म्ह० सूक्ष्म देह होय. 'अहोपण, शास्त्रांत ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये, प्राण, भूते, अंतःकरण, अविद्या, काम व कर्म यांना पुर्यष्टक म्हटले आहे, पण ते तर पंचीकृत पंचमहाभूतघटित स्थूल शरीरापर्यंतही असू शकेल. म्ह० ते मूर्तही असेल. मग अमूर्त बुद्ध्यादि-अष्टकच पुर्यष्टक आहे असे कसे म्हणता ?' म्हणून विचारशील तर सांगतो-चित्तात्मा अमूर्तच आहे. पंचीकृत आकाशत्व हे याचे स्थूलपण आहे. पण पंचीकृत आकाशाचे स्थूलत्वही कोणत्या प्रकारचे ते सर्वांना माहीतच आहे. एक कोटि अमूर्त वासना जरी एकत्र केल्या तरी त्यांना स्थूल आकार प्राप्त होणे शक्य नाही. वातत्व हा याचा महागुल्म आहे. पण वायूला केव्हाही वृक्षासारखी स्थूलता येणे शक्य नाही. तेज, जल व पृथ्वी यांची स्थूलताही संभवत नाही. याप्रमाणे स्थूल भूतांचाच असंभव असल्यामुळे परमाणूहूनही अत्यंत सूक्ष्म असलेल्या या चित्तात्म्याची देहता परमाणूचा मेरू होणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे, शक्य नाही. म्हणून स्थूल देहात पुर्यष्टक सांगितले जात नाही. शिवाय स्थूल भावाची कल्पना मुक्तीच्या अगदीं उपयोगी नाही. म्हणून मोक्षशास्त्रात त्याच्या अस्तित्वाची कल्पना करणेच योग्य नाही. कारण देहादि प्रपञ्च मनोमात्रच जर असेल तरच वैराग्यादिकांच्या अभ्यासाने सर्व रजोगुणाचा अभाव होऊन कमादि साधनांची संपत्ति प्राप्त झाली असता महावाक्यापासून ज्ञानाचा उदय होऊन मनःकल्पित स्वप्नप्राय प्रपञ्चाचा व त्याचे कारण जे अज्ञान त्याचा बाध झाला असतां सर्व बंधशून्य मुक्ति उपपन्न होते. पण तेच,

त्याचा ज्ञानाने बोध होणे शक्य नाही, म्हणून मुक्तीचाही संभव नाही. यास्तव शेवटी स्वप्न व सुषुप्ति या दोनच अवस्था राहतात. जाग्रत या नावाची स्थूल प्रपंचाला विषय करणारी तिसरी अवस्था आहे, असे कोणालाही उपपादन करता येणे शक्य नाही. सुषुप्तता हीच एक याची अवस्था असून तिने सर्व जडांना आपल्यामध्ये अन्तर्भूत केले आहे. तशीच स्वप्न या नावाची दुसरी अवस्था आहे. ती देहाच्या प्रत्ययाने शोभत असते. याप्रमाणे हा आतिवाहिक देहच स्यावर जंगम आकारांनी मोक्ष होईपर्यंत येथे भ्रमण करीत राहतो. तो हा सर्वाचाच आतिवाहिक देह काही वेळ सुषुप्तस्थ असतो व काही वेळ स्वप्न पहात राहतो. जेव्हा तो सुषुप्तभावामध्ये स्थित असतो तेव्हा वासनारूपाने आत प्रविष्ट झालेल्या भावी दुःस्वप्नांनी विद्ध झाल्याप्रमाणेच तो स्मृतिशून्य होतो. म्हणून त्याची आकृति त्यावेळी उदय न पावलेली अशी असते. पण तो चित्प्रतिबिंबाने स्वचित असतो व त्याने त्यावेळी आपल्यामध्ये जगाचा उपसंहार केलेला असतो. म्हणून तो त्या अवस्थेतही कालाग्रीसारखा दीप्त होऊन राहतो. तो स्थावरादि अवस्थांमध्ये व कल्पवृक्षाच्या दर्शेत, अत्यंत मोहित होऊन सुषुप्तस्थच होतो. अर्थात् चित्ताने अतिशय जड होणे हीच सुषुप्ति व त्याचे स्वप्नभ्रमण सुरू होणे, हाच संसार. तत्त्वाचा साक्षात्कार हीच मुक्ति व तुर्यता हीच याची जागृति होय. जीवाच्या प्रबोधानेच मुक्ति होते. ज्याचा मल शोधून-काढून टाकला आहे, असे ताम्र जसे सुवर्णत्वास प्राप्त होते त्याप्रमाणे आत्मसाक्षात्का-

१. कल्पवृक्षाचे पुण्य इतर वृक्षांच्या पुण्याहून अधिक जरी असले तरी त्यांना दुःख कमी होईल; पण त्याला मनुष्यांसारखे विशेष ज्ञान होणे शक्य नाही. म्हणून तो जीवही झोपलेलाच असतो.

रामुळे जीव परमात्मत्वास प्राप्त होतो. जीवाच्या प्रबोधामुळे होणारी जी मुक्ति ती येथे दोन प्रकारची सांगितली आहे. एक जीवमुक्तता व दुसरी विदेहमुक्तता जीवमुक्ति हेच तुर्यत्व आहे. त्याच्यापुढे तुर्यातीत पद आहे. जीवाला होणारा बोध उत्कृष्ट चिन्मात्र ब्रह्मरूप होतो, तो पुरुषाच्या बुद्धिप्रयत्नाने होतो. ज्याला साक्षीच्या प्रमाणाने ज्ञान झाले आहे, साक्षी आत्मा केवढा आहे, तो कोण आहे इत्यादि ज्याला कळले आहे, असा जीव सर्वाच्या आत राहून जो जाणतो तो तन्मयच, त्या साक्षीच्या रूपाचाच आहे. पण जो साक्षीचे प्रमाण जाणत नाही, तोही जीव वस्तुतः स्वरूपांतच स्थित असतो, तथापि त्याचे हृदय अज्ञानामुळे शिळेप्रमाणे दृढ होते व त्या अत्यंत सुदृढ हृदयात मिथ्याच उत्पन्न झालेला अति दीर्घ स्वप्नभ्रम व हे संसाराचे तीव्र भय पाहतो. परंतु वस्तुतः जीवाच्या हृदयात चित्कलेवांचून दुसरे काही नसते. तो त्या चित्कलेला स्वतःहून अन्यशी पाहून वृथा शोक करू लागतो, पण जीवरूपी अणूच्या अंतर्मध्ये परमात्म्यावांचून काही नसते. जेथे जेथे जगत् दिसेल तेथे तेथे मायेचा विकास झाला आहे असे जाण चुलीवर ठेवलेल्या भांड्यातील पाणी शिजू लागले असता त्यात जसे नानाप्रकारचे भ्रम उत्पन्न होतात त्याप्रमाणे जीवाणूच्या आत मिथ्यासंसाराचा उदय झाला आहे, असे समज, वासनाबंध हाच जीवाचा बंध आहे व वासनेचा लय हा त्याचा मोक्ष आहे. सुषुप्तस्थिति ही वासनांची सीमा आहे. कारण तुर्य व तुर्यातीत या अवस्था वासनाशून्य आहेत. ती वासनांची सीमाच स्वप्नांत द्वैतरूप वैचित्र्याने स्फुट होते, ज्याच्या वासनांचा एक घट्ट गोळा झालेला असतो तो, म्हणजे ज्याच्या प्रायः सर्व वासना

पापामुळे मोहांत गढून गेलेल्या असतात तो जीव
स्थावरादि भावास पात्र होतो. जेव्हां वासनांचा
बोझासा उदय झालेला असतो तेव्हां जीव पशु-
पक्ष्यादि तिर्यक् योनींत उत्पन्न होतो. सुषुप्ति
सोडून जागृत होण्याच्या वेळीं देहाला नख-
शिखान्त व्यापणाऱ्या प्राणालाच 'हा मी आहे'
असें मानणें, या जीवितानें 'मी हा देहाएवढाच
आहे' असा जेव्हां अन्तःपरिच्छेद होतो
तेव्हां घटादि पदार्थ बाह्य बनतात आणि मी
देहाएवढाच आहे, त्याच्या बाहेर नाही, या
अन्तःपरिच्छेदानें बाह्य पदार्थ जेव्हां जीवाहून
निराळे होतात, तेव्हां चक्षुरादि इंद्रियांच्या
द्वारा बाहेर पडलेल्या अंतःकरणाबरोबर बाहेर
गेलेल्या वृत्त्यवच्छिन्न जीवानें घटादिकांना
व्यापलें असतां 'मी घटाला जाणतो' अशी
बाह्य व ग्राहक म्ह० विषय व वृत्ति यांची
वासनात्मिका सत्ता त्या त्या विषयेन्द्रियांच्या
वैचित्र्यानें प्रकट होते. म्हणजे आंत स्थित
असलेला आत्मा-जीव जेव्हां बाहेरील अना-
त्म्याशीं संयुक्त होतो तेव्हां चित्-च्या योगानें
मृगजळप्रमाणें ग्राह्य-ग्राहकवासना मिथ्या
विभागानें उदय पावते. पण वस्तुतः सर्वच
आत्मा असल्यामुळे येथें कांहीं टाकलें जात
नाहीं व कांहीं ग्रहण केलें जात नाहीं. अर्थात्
हें सुख उपादेय आहे, हें दुःख हेय आहे हा
विभागही वासनेमुळे अध्यक्ष आहे. एकचिदा-
त्माच बाह्य व आन्तर या कल्पनांच्या आका-
रानें प्रकाशमान होतो. त्रिभुवन हा चित्चा
चमत्कार आहे. भेदाचे विकल्प पुरे झाले.
आम्ही तत्त्वबोधानें विराजमान झालों आहों.
बाहेरील किंवा आंतील जगत् चित्-हून व्यति-
रिक्त त्रिकालींही नाहीं. ज्याप्रमाणें समुद्राचा
तत्त्वतः विचार केला असतां तें तरंग-बुदबुदा-
दिसमस्तभेदशून्य, आकाशाइतकी अत्यंत स्वच्छ
एक बलच आहे त्याप्रमाणें हें सर्व जगही त

तत्त्वतः जाणलें असतां सर्व भेदरहित आद्य, पर,
अनामय पदच आहे.

सर्ग ५२

—:—

१ जीवाचें स्वप्न असें जें जगत् त्याचा अना-
सक्तीनें चक्ष्य होतो, हें स्पष्ट करण्यासाठीं वसिष्ठ
अर्जुनाचें आख्यान सुरू करितात.

श्रीवासिष्ठः—'अहोपण स्वप्न, प्रत्येक
जीवाचें भिन्न भिन्न असतें, आणि हा जाग्रत्प्रपंच
सर्व जीवांना साधारण आहे, म्हणजे एकाला
जो वृक्ष, गांव, नदी बगैरे दिसतात तेच व
तसेच सर्वांना शेंकडों वर्षें दिसतात तेव्हां तो
प्रपंच स्वप्न कसें ? ' म्हणून विचारशील तर हे
रामा ! सांगतो—सर्वजीवसमष्टिरूप आद्य जीवाचें
जें स्वप्न तीच ही आमची जाग्रत अवस्था आहे.
हिरण्यगर्भाचें जें स्वप्न तोच हा आमचा
कल्पित प्रपंच आहे. त्यामुळे तो सत्यही नाहीं
व असन्मयही नाहीं. कारण आम्हां व्यष्टित्री
च्या स्वप्नाप्रमाणें समष्टि जीवाचें दुसरें स्वप्न के-
व्हांच संभवत नाहीं. आमचे दुसरे जाग्रतींत
प्रसिद्ध असलेले भूत-भुवनादि पदार्थ त्या समष्टि
जीवांच्या जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही स्थानांत
उदय पावलेल्या पदार्थासारखे आहेत, त्यामुळे
ते त्याच्या स्वप्नाहून भिन्न होऊं शकत नाहींत.
त्याला स्वप्न म्हणण्याचें कारण ते असत्य व
अदस्तु आहे, यास्तव हे ज्ञानी पुरुषांतील श्रेष्ठा !
हें जीवाचें दीर्घ स्वप्न आहे, असें तूं समज.
आमच्या स्वप्नाप्रमाणें तें क्षणांत बाधित होत
नसल्यामुळे त्याला दीर्घ स्वप्न म्हटलें पाहिजे,
म्हणजे प्रत्येक जीवाच्या स्वप्नाहून या समष्टि-
जीवांच्या स्वप्नांत आपल्याला जें वैधर्म्य दिसतें
त्याचें कारण हें दीर्घत्व आहे. हे रामा ! सा-
धारण जीव एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत,
दुसऱ्यांतून तिसऱ्या, याप्रमाणें प्रवास करित

व असत्यच प्रपच सत्यघन असल्यासारखा त्यांना प्रतीत होतो वा राहवा ! अजड ब्रह्मामध्ये भूत-भुवनादि जडता व जड अह-कारादिकाच्या ठिकाणी आत्मत्वाची भावना केल्यामुळे अजडता उदय पावलेली आहे, त्याचप्रमाणे समष्टि जीवांचे एकदेशभूत जे व्यष्टि जीव त्यांच्या अनुभवरूप मोहामुळे--भ्रमामुळे असत्याच्या ठिकाणी सत्यत्वभ्रांति झाली आहे. सूर्याच्या आतही सर्व त्रिभुवन पाहणारे व स्वप्नाने अत्यंत भ्रांत झालेले जीव भेदकल्पनापरंपरेने भ्रमण करितात. साधारण जीव झालेल्या जीवांचेही पारमार्थिक स्वरूप सर्वव्यापी व अपरिच्छिन्न सत्य असल्यामुळे व्यष्टि जीवही ज्याची ज्याची भावना करतात ते तेच सत्य सत्य असल्याप्रमाणे पाहतात. हे महाबाहे ! जिचा निर्देश श्रीकृष्णाने केला आहे अशा शुभ असंसर्त्ताने तु श्रवण क. तिचा आश्रय करून जीवन्मुक्त होऊन पांडूचा पुत्र अर्जुन आपले जीवन्मुक्तिमुख्य विशिष्ट जीवित पुढे कलियुगांत दुःखरहित बालविणार आहे. तसेच तूही आता आपले जीवित सुखाने घालीव.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! तो पांडुपुत्र अर्जुन केव्हा होणार आहे व त्याला हरि कशाप्रकारची असंसक्ति सांगणार आहे ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! एक सन्मात्र तत्त्व आहे. 'आत्मा' असे त्याचे नांव कल्पिलेले आहे. आकाशांतच जसे महा आकाश स्थित असते त्याप्रमाणे ते सन्मात्र आपल्याच आदि-अंतःशून्य तत्त्वांत स्थित आहे. सोन्यांत जसे कडे, गोफ बगैरे, किंवा पाण्यांत जसे तरंग वगैरे त्याप्रमाणे त्या शुद्ध तत्त्वामध्येच हा संसारविभ्रम भासत आहे. एकाद्या मोठ्या जाळ्यांत जसे अनेक पक्षी कोडलेले असतात त्याप्रमाणे या संसाररूप जाळ्यांत चवदा प्रकारच्या भूतजाति उत्तमप्रकारे

आनंद पावतात. त्या भूतजातींमध्ये ज्याचे चरित्र श्रुति-स्मृत्यादिकांनी वर्णिले आहे असे ह यम, चंद्र, सूर्य, इंद्र इत्यादि देव या पंची-कृत तन्मात्रलक्षण संसारांत लोकपाल झाले आहेत. हे श्रुति-स्मृतींनी सांगितलेले सदाचार-लक्षण-पुण्य उपादेय-ग्राह्य आहे, त्यांनी निषिद्ध केलेले हे पाप होय-- त्याज्य आहे, अशी आपापल्या अधिकारानुरूप केलेल्या संकल्पघटित संवेदनाने स्थित म्ह० मर्यादा त्यांनी स्थापिली आहे. हे निष्पाप रामा ! यमाचे मन आजवर आपल्या अधिकार कर्मांमध्ये अगदी निश्चल स्थित होते. पण प्रत्येक चतु-र्युगाच्या समाप्तीनंतर तो भगवान् यम कांही काल सर्व भूतांना मारल्यामुळे आपल्याला काही पाप लागले असेल अशा शंकेने कांही तप करता. केव्हा तो आठ वर्षे तप करतो, केव्हा दहा वर्षे, केव्हा बारा वर्षे, केव्हा पाच, सत, वर्षे व केव्हा केव्हा सोळा वर्षेही तप करतो. तो यम-नियम पाळून तपामध्ये उदा-सीनासारखा स्थिर झाला असता मृत्यु अफाट-जगांतील कोणत्याही प्रण्यांना मारीत नाही. त्या अहिसेच्या कारणाने सर्व भूतल असंख्य भूतांनी भरून जाते. त्यांची त्यात इतकी दाटी होते की, काणाला इकडे तिकडे संचार करि-तांही येत नाही. ज्याप्रमाणे पावसाळ्यात मद-साव करणाऱ्या हत्तीच्या अंगावर असंख्य मशकांची दाटी होते व त्याचे शरीर त्यांनी झाकून जाते त्याप्रमाणे भूतल भूतांनी आच्छा-दित होते. तेव्हा हे रामा ! विष्णुप्रभूति देव अंशावतार घेऊन भारतयुद्धादिसारख्या अनेक युक्तींनी भूमीचा भार त्या विचित्र भूतांना कमी करण्यासाठी मारतात. अशा प्रकारे आजवर असंख्य युगे होऊन गेली आहेत, असले शे-कडो व्यवहारही त्यांत झाले आहेत, व आज-वर अनन्तभूते व जगे होऊन गेली आहेत.

आज जो सूर्यपुत्र यम पितृनायक आहे तो हे साधो, आणखी एक दोन युगे क्षीण झालीं असतां आपल्या पापाचा क्षय करण्यासाठीं बारा वर्षे व्रतचर्या करणार आहे. त्यावेळीं तो लोकांना मारण्याची आस्था सर्वथा सोडील. त्यामुळे माणसें मरणार नाहीत. तीं मरेनाश. झालीं म्हणजे ही पृथ्वी भरून जईल, त्या भर-भूत प्राण्यांकडून पीडली गेलेली ती दीन व व्याकुळ होईल. भाराने क्षिप्त झालेली ती हरील. शरण जाईल. चोरांनीं जिला पिडले आहे अशी प्रिय भार्या जशी दोन होऊन पतीला शरण जाते तशी पृथ्वी हरील. शरण जाईल. तेव्हा हरि दोन देहानीं भूमीवर अवतीर्ण होईल. नर व नारायण या स्वरूपाने अवतीर्ण होणाऱ्या त्याला साद्य करण्यासाठीं सर्व देवही भूलोकां अंशानीं अवतीर्ण होतील. त्यांतील नारायण हा एक देह वसुदेवाचा पुत्र वामुदेव म्हणून प्रसिद्ध होईल व दुसरा पांडव अर्जुन हांईल. युधिष्ठिर म्हणून प्रख्यात धर्मपुत्र हाईल. तो धर्मज्ञ पांडु-पुत्र स्मुद्रबलयाकित पृथ्वीचा राजा होईल. दुर्योधन म्हणून त्याचा पितृव्यपुत्र बुलत-माऊ प्रसिद्ध होईल. सापाशीं मुंगुस जसें दूढ वैर करते त्याप्रमाणे दुर्योधनाशीं दूढ वैर करणारा युधिष्ठिराचा भीम म्हणून भ्राता होईल. दुर्योधन पांडवांच्या पृथ्वीचे हरण करील. त्यामुळे त्या दोघांचा मेठा संप्राम होईल. त्यांत भयंकर अठरा अशौहिणी सैन्याचा विनाश होईल. त्यांच्या क्षयाने विष्णु भूमीचा भार कमी करील. राघवा ! मोठ गाडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या अर्जुनदेहाने भगवान् हे भूभार-अवतरणाचे कार्य करील. विष्णुचाच दुसरा देह अर्जुन या नांवाचा हाईल. तो प्रथम प्राकृत भावाचा आश्रय केलला, हर्ष-क्रोधयुक्त व अज्ञप्राय असा असेल. तो आपलेच स्वजन मरणास तयार होऊन दोन्ही मैत्र्यांत उभे आहेत, असे पाहून

अतिशय खिन्न होईल व युद्धाचा उद्योग करणार नाही. युद्धापासून निवृत्त होईल. हे राघवा ! त्या आपल्या अर्जुननांवाच्या देहाला केवळ प्राप्त-कार्याची सिद्धि व्हावी म्हणून ज्याचा आत्मबोध स्वतःसिद्ध आहे अशा श्रीकृष्णदेहाने हरि बोध करील. तो कसा बोध करील तेंही मी तुला दिग्दर्शनार्थ सांगतो-आत्मा केव्हाही उत्पन्न होत नाही किंवा मरत नाही. तो एकदा उत्पन्न होऊन पुनः मरून नाहीसा होणारा आहे, असेही नाही. कारण आत्मा अज आहे, नित्य आहे, शाश्वत आहे, सनातन आहे, व शरीर जरी मारले गेलें तरी त्याच्याबरोबर तो मारला जात नाही. जो हा आत्मा मारणें या क्रियेचा कर्ता आहे असे समजतो व जो हा मारणें या क्रियेचा कर्म आहे, असे जाणतो, ते दोघेही आत्म्याला बरोबर ओळखीत नाहीत, अनन्त, एकरूप, सत्, आकाशाहूनही सूक्ष्म व परमेश अशा आत्म्याचे काय, कसे व कोणत्या उपायाने नाश पावणार ? हे ज्ञानरूप आत्मन् ! अनन्त, अव्यक्त, आदि-अंत-मध्य-रहित, आत्म्याचे अवलोकन कर. तूं अपरिच्छिन्न व त्यामुळेच सर्वदोषरहित असा चैतन्यस्वरूप आहेस, म्हणूनच तूं अज आहेस, नित्य आहेस व निरामय आहेस.

सर्ग ५३

—:—:—

१. अहंकाराचा त्याग, आसक्तीच्या त्यागादि-
कांचें स्वरूप. २ उपास्य व श्रेय ब्रह्माचें स्वरूप.

श्रीभगवान्:-अर्जुना, तूं मारणारा नाहीस,
तूं हा अभिमान सोड. तूं स्वतः जरा-मरणरहित
आश्रित आत्मा आहेस. ज्याला 'मी कर्ता आहे'
असा अहंकारभाव नाही, ज्याची बुद्धि वास-
नेनें लिप्त होत नाही, तो या सर्व लोकांना
मारूनही वस्तुतः मारीत नाही व हिंसादोषाने
लिप्तही होत नाही. मनांत जी कल्पना उत्पन्न
होत तिचाच बाहेर अनुभव घेतला जातो,
यास्तव 'हा मी व हे माझे' ही चित्तांतील
वासना टाक. हे अर्जुना ! या वासनेमुळेच
मी हंतृत्वादि धर्मांनी युक्त आहे, व त्यामुळे
लागणाऱ्या पापांनीं नष्ट झालों आहे, तसाच
मी बहुनाशादि ऐहिक अनर्थांशी व नरकपातादि
आमुष्मिक अनर्थांनीं युक्त आहे, अशा भ्रांती-
मुळे तुला सुख-दुःखांचा ताप होतो. आत्म्याचें
अणुकायः अंशच अशा सत्त्वादि गुणांक-
डून केल्या जाणाऱ्या कर्मांचा मी कर्ता आहे,
असें, अहंकारानें अत्यंत मोहित झालेला पुरुष
समजतो. चक्षुरिंद्रिय पाहूं दे, श्रोत्रिंद्रिय ऐकू
दे, हें त्वगिंद्रिय स्पर्श करूं दे, रसना रसाचा
स्वाद घेऊं दे, त्या कार्यकरणसंघातांत मी
कोण ? कोणी नाही; व 'मी' अशी स्थिति
कोणत्या प्रकारची आहे ? ती मुळींच युक्त
नाहीं. संकल्पादिक स्वकर्मांमध्ये प्रसक्त झाले-
ल्या या कार्यकरणसंघातांत मी कोणी नाही.
असें पाहणाऱ्या तुझ्या क्लेशमागामध्ये कोणता
पदार्थ प्रविष्ट झाला आहे, कीं ज्याच्यासाठीं
तूं शोक करीत आहेस ? हे अर्जुना ! अनंत
इंद्रिये, प्राण, शरीर इत्यादि बहुतांनिं मिळून
केलेल्या कर्मांवर एकटा तूं अभिमान ठेवतोस

व त्यामुळे होणाऱ्या दुःखानें दुःखी हांतेस,
हे केवळ अश्वर्य आहे. त्यामुळे तूं विद्वान
लोकांच्या उपहासाला मात्र कारण हातोस ?
योगारूढ होण्याची इच्छा करणार साधक
अहंकार व फलासक्ति सोडून केवळ शरीर,
इंद्रिये, मन व बुद्धि यांच्या योगानें चित्तशुद्धी-
साठीं शास्त्रीय कर्म करितात. ज्यांच्या शरीराला
अहंकार या विषाच्या चूर्णानें मारलेलें नाही,
पुनः पुनः मृत्यूला कारण होणाऱ्या भोगलंप-
टतेनें प्रवृत्त केलें नाही, ते रागादि सर्व उपद्र-
वांनीं रहित अमम्य मुळे लौकिक व शास्त्रीय
कर्म जरी करीत असले व त्याचें आनुषंगिक
फळ भोगीत असले तरी ते काहीं करीत
नाहींत व कशाचा भोग घेन नाहींत. एकादा
अतिशय बुद्धिमान् व बहुश्रुत असलेलाही
मानव दुःशील असल्यास जन्म शोभत नाही
त्याप्रमाणें ममत्वारूपी अद्विष्ट पदार्थांनं दूषित
झालेला देह लौकिक किंवा शास्त्रीय व्यवहारांत
शोभत नाही, निर्मम, निरहंकार, दुःखसुखाला
समान लेखणारा, क्षमावान् पुरुष कार्य किंवा
अकार्य जरी करणारा असला तरी तो
लिप्त होत नाही. हे पांडुपुत्र ! युद्ध हें तुझे
क्षत्रकर्म आहे. तें जरी क्रूर असलें तरी
अत्यंत श्रेयस्कर आहे. तें तुझ्या सुखाला व
उदयाला कारण होईल. पूज्य व आप्त यांची
हिंसा हाणार असल्यामुळे तें अत्यंत कुत्सित
जरी असलें, पूज्यांवर शस्त्र उगारणे इत्यादि
अधर्मप्रचुर जरी तें असले तरी तो स्वधर्म
आहे म्हणून तें तुला श्रेष्ठ आहे. यास्तव
शास्त्रप्रामाण्यानें श्रेष्ठ ठरलेलें व म्हणूनच सत्य
अशा स्वकर्मनें तूं अमृतवान् हो, या युद्धांत
विजयी हो. मूर्खलाही स्वधर्मच श्रेयस्कर आहे,
मग तत्त्वज्ञाला तें श्रेयस्कर आहे ह काय
सांगावें ! जिचा अहंकार पार निधून गेला आहे
अशी मति महापापादिकांनीं पातित जरी झाली

क्षय होतो. तो ज्ञात्यामुळे अर्थातच होणारा जो ज्ञानी ज्ञात्यावर तू तें परम—माझे आदि-अंतर-कर्मफलांचा त्याग—फलाविषयी स्पृहा न राहणे त्यालाच ज्ञानी संन्यास समजतात. त्यामुळे अनायासानेच होणारा जो सर्व संकल्पाचा त्याग तोच असंसर्ग होय. सर्व द्वैतजात केवळ ईश्वर-मात्ररूप आहे, अशा दृढ भावनेमुळे द्वैताचा अनुभवच न येणे हेच ईश्वरार्पण आहे. अज्ञानामुळेच चिदात्म्यामध्ये सर्व द्वैत पदार्थांचा नाममात्रभेद प्रतीत होतो. शब्द व अर्थ एतन्मय असलेले हें सर्व जगत् एक बोधात्मा आहे, यांत कांहीं संशय नाही. मीच कर्माचा आश्रय आहे, कर्मही मीच आहे. मी काल आहे, मी अद्वैत आहे, मीच द्वैत आहे व मीच जगत् आहे. यास्तव अर्जुना ! तू आपले मन माझ्या ठिकाणीच लाव, तू माझाच भक्त हो, माझे पूजन कर, मला नमस्कार कर, अशारीतीने तू माझ्यामध्येच जर आपले चित्त स्थिर केले तर प्रत्यरायण होत्साता तू मलाच प्राप्त होतास.

अर्जुनः—हे देवेश ! तुझी पर व अपर अशी दोन रूपे आहेत, त्यांतील कोणत्या रूपाचा आश्रय करून मी स्वतःच्या सिद्धीचा प्रयत्न करूं ?

श्रीभगवान्—निष्पाप अर्जुना ! माझी दोन रूपे आहेत, असें तू समज. एक सामान्यरूप व दुसरे परमरूप. हात-पाय इत्यादि अवयवांनी युक्त असलेले व शंख-चक्र-गदाधर रूप हें सामान्य होय. तें सर्व जनसाधारण, सर्वांना सुबोध आहे. पण पररूप ज्याचें चित्त अशुद्ध आहे, अशांना कळणे शक्य नाही. कारण तें माझे परमरूप एक, आदि-अंतरहित व अनामय आहे. त्याचा उल्लेख ब्रह्म, आत्मा, परमात्मा इत्यादि शब्दांनी केला जातो. जोंवर तू अज्ञ व अनात्मरूपानें स्थित आहेस, तोंवर चतुर्भुजाकार देवाच्या पूजेत तत्पर हो. त्यानंतर चित्तशुद्धि, श्रवणादि बांच्या क्रमानें चांगला

हित रूप जाणशील आणि त्याला जाणत्यावर पुनः जन्म घेणार नाहीस. पण हे शत्रुनाशका ! तुझे चित्त जर शुद्ध झालें असेल व तें जर ज्ञेय ब्रह्माला जाणण्यास समर्थ असेल तर तू माझे शुद्ध स्वरूप व आपले शुद्ध स्वरूप यांना एकरूप करून अखंड सच्चिदानन्दरूपाचा आश्रय कर. त्याला जाणून तू तन्निष्ठ हो. ' हें मी, हें मी ' असें जें तुला मी वारंवार सांगत आहे, तो मी तुला आत्मतत्त्वाचाच उपदेश करित आहे. कारण तू चांगला ज्ञानी आहेस, आत्मपदी विश्रान्ति पावला आहेस, व संकल्पांनी तुला सर्वथा सोडले आहे, असें मी समजतो, यास्तव तू आतां सत्य एकात्म्य हे. तू सर्वत्र यागयुक्तात्मा होऊन, सर्वत्र समदृष्टि हाऊन आत्म्याला सर्व भूतांमध्ये व सर्व भूतें आत्म्यामध्ये पहा. आत्म्याचें एकत्व जाणून जो सर्व भूतामध्ये स्थित असलेल्या आत्म्याला भजतो तो समाधिवृत्तीने किंवा व्यवहारवृत्तीने जरी वागन असला तरी पुनः जन्म घेत नाही. ' सर्व भूतें ' येथील सर्व शब्दाचा अर्थ एक आहे. तो एक शब्द प्रत्यगात्म्यामध्ये पर्यवसान पावतो; पण तो आत्माही सत् म्ह० तेज, जल व पृथ्वी या मूर्त भूतत्रयाच्या स्वभावाचा नाही. व असत् म्ह० वायु व आकाश या अमूर्त भूतद्वयाच्या स्वभावाचाही नाही. तर अखंड-आनंद-एकस्वभाव आहे. त्याचा ज्याला अनुभव येतो त्याला त्या अनुभवाच्या क्षणींच जन्मादि सर्व विक्रिया-रहित भूमानन्दात्मक कैवल्य प्राप्त होतें. सर्व त्रैलोक्याच्या अंतःकरणांत जो हा प्रकाशक अनुभवात्मक प्रकाश आहे तोच मी आत्मा आहे असा निश्चय करावा. त्रैलोक्यांतील दूष, दही इत्यादि गन्धें, समुद्रांतील लवण, ऊंसाचा रस, मध इत्यादि जिह्वाप्रार्थी संसर्ग पावलेल्या

जलाच्या आंत जो हा रसाभुव स्थित आहे तोच सर्वव्यापी आहे, त्यामुळे तो परोक्ष नाही तर अपरोक्षच आहे. सर्व शरीराच्या आंत विषय-जाताने रहित व त्यामुळेच अत्यंत सूक्ष्म असा जो हा अनुभव स्थित आहे तो सर्वव्यापी आत्मा आहे. सर्व प्रकारच्या दुधाच्या आंत जसे घृत स्थित असते त्याप्रमाणे सर्व पदार्थांच्या आंत अधिष्ठानत्वाने व सर्व देहांच्या आंत प्रकाशत्वाने तो परमात्मा उत्तमप्रकारे स्थित आहे. ज्याप्रमाणे समुद्रांतील सर्व रत्नांत स्थित असलेले तेज आंत व बाहेरही प्रकाशित करते त्याप्रमाणे मी सर्व देहांच्या आंत स्थित नसल्याप्रमाणेच जणुकाय स्थित आहे. ज्याप्रमाणे सहस्रावधि कुंभांच्या आंत व बाहेर आकाश असते त्याप्रमाणे मी जगत्रय शरीरांचा आत्मा निर्लेप अवस्थित आहे. शेंकडो मोत्यांच्या समुहाला धारण करणारा त्यांच्या आंतील तंतु त्यांत जसा व्याप्त असतो त्याप्रमाणे हा आत्मा लक्षावधि देहांच्या आंत अन्तर्यामिरूपाने राहून त्यांचे विधारण करतो. त्यामुळे तो सर्वांतच दिसत नाही. हिरण्यगर्भाच्या शरीरापासून तृणापर्यंत सर्व पदार्थसमुहांत जे सत्तासामान्य आहे त्यालाच विद्वान् अज आत्मा समजतात. ते किंचित् स्फुरिताकाराने व्यक्त होणारे ब्रह्म सर्वव्यापकच हाऊन राहिले आहे. अहंता, जगत्ता इत्यादि भ्रमकारी क्रमाने तेच नटले आहे. आत्माच हे जगद्रूप आहे. तेव्हा त्यातील मारणार कोण व मारले जाणार काण ? हे अर्जुना ! हा आत्मा शुभ, अशुभ जी जगद्दुःखे त्यांनी लिप्त कसा होणार ? प्रतिबंधामध्ये जसा आदर्श त्याप्रमाणे हे आत्मतत्त्व साक्षोप्रमाणे अवस्थित आहे. शरीर जरी नाश पवर्ती तरी नाश पावत नाही, अशा त्या आत्म्याला जो पाहतो तो पाहणारा खरा. हे अर्जुना ! ह मी आहे व हे मी नाही. असे

जे मी बोलतो ते सर्व आत्माच मी आहे, मी सर्वांचा निर्लेप आत्मा आहे, असे तू जाण. समुद्रामध्ये जलाचे स्पंद जसे प्रवृत्त होतात, त्याप्रमाणे या सर्व उत्पत्ति-प्रलयरूप विक्रिया आत्म्यामध्ये प्रवृत्त होतात. त्या अहंकारवृत्तीने युक्त असलेल्या आत्म्यांत स्थित होतात. जसे पर्वतांचे पाषाणत्व, वृक्षांचे काष्ठत्व, व तरंगांचे जलत्व तशी सर्व पदार्थांची आत्मता सत्य आहे. जो आत्म्याला सर्व भूतांमध्ये पाहतो व सर्व भूताना आत्म्यामध्ये पाहतो तो आत्म्याला अकर्ता समजतो. हे अर्जुना ! नाना आकार व विकार अशा तरंगामध्ये जसे पय-जल असते, किंवा कडे, गोप इत्यादिकामध्ये सोने असते, तसा भूतांमध्ये आत्मा असतो. ज्याप्रमाणे नानाप्रकारचे चंचल तरंग पाण्यात असतात किंवा कडे वगैरे आकार सोन्यामध्ये असतात तशीं भूते परमात्म्यामध्ये असतात. सर्व पदार्थ, भूते व अतिशय मोठे ब्रह्म हे सर्व एकच आहे, त्यांत पृथक्त्व मुळीच नाही असे तू जाण. सर्व निर्विकार एक ब्रह्मच जर आहे तर मग जन्मादि विकारांचे आश्रयभूत असे दुसरे काय असणार ? किंवा ते बंधुबधादि भावविकार कोठे राहणार किंवा दुसरे जगत्ही काय असणार ? काहीं नाही. मग तू उर्गाच अत्यंत मोहित कां होतोस ? गुरुमुखाने असे श्रवण करून मनांत अभय ब्रह्माचा चांगला अनुभव घेऊन ज्याचे चित्त समरस झाले आहे असे संत या लोकांत जीवन्मुक्त होऊन राहतात. ज्यांना मान व मोह नाही, ज्यांनी आसक्ति दोषाला जिंकले आहे, जे आत्म्यामध्ये निश्चल स्थित आहेत, त्यांच्या सर्व कामना तृप्त झाल्या आहेत, जे सुखदुःखादि द्वंद्वापासून सबंधा मुक्त झाले आहेत ते शहाणे पुरुष त्या अभयपटाला प्राप्त होतात.

सर्ग ५४

—:—:—

१ सुखदुःखाचें कारण, २ त्याच्या त्यागाचा क्रम, ३ कशाचा आश्रय करून त्याचा त्याग करावा.

श्रीभगवान्:—हे महापराक्रमी अर्जुना ! प्रेमानें तूं ऐकतोस म्हणून तुला जें मी हित-बुद्धीनें पुनः सांगणार आहे तें ऐक. हे कुंतिपुत्रा ! इंद्रियें व विषय यांचे संबंध शीत व उष्ण देऊन त्यांच्या योगानें सुख व दुःख देणारे, उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे व अनित्य आहेत, ते तूं सहन कर. कारण, ते आत्म्याहून पृथक् नाहींत, तेव्हां असा बोध क्षात्यावर दुःख कोठचें व सुख कोठचें ? आदि-अंतरहित व निरवयव अशा आत्म्यामध्ये मी पुत्रादिकांनीं पूर्ण आहे व त्यांनीं हीन आहे अशा प्रकारचें सुख व दुःख कें ठचें ? विषय व इंद्रियें सत्य आहेत, अशी प्रतीति आत्य ठिकाणीं नाहीं तो मात्रास्पर्शाना भ्रमरूप मानणारा व सुखदुःखांना समान लेखणारा विद्वान् मोक्षप्राप्तीला समर्थ होतो. निरतिशय-आनंद-एकरस आत्माच सर्व आहे, त्यामुळे हे सर्व सुखदुःखादि भेद केवळ काल्पनिक आहेत, ते असद्रूप आहेत, मग असद्रूप तें कसें सहन केलें जाणार नाहीं ? खरें जर पाहिलें तर सुख व दुःख यांकिंचित्हि नाहीं, कारण आत्म्याला सर्वात्मकत्व आहे. तेव्हां जगांत अनात्म्याची सत्ताच कशी संभवणार ? असत् पदार्थ विद्यमान स्थितीस प्राप्त होणें शक्य नाहीं, व सत्पदार्थाचा अभाव होणें शक्य नाहीं, त्यामुळे सुखदुःखादि नाहींच, तर सर्वव्यापी परमात्मा आहे. जगत् सत्य आहे व निरतिशय आनंदात्मा नाहीं, ही मति टाकून, त्या दोघांच्यामध्ये असलेल्या—त्यांची संघटना करणाऱ्या मनाचा व अज्ञानाचाही त्याग करून बाकी अवशिष्ट

रीहलंला जो आत्मा त्याच्यामध्ये स्थिर हो. हे अर्जुना ! आत्मा सुखानीं हृष्ट होत नाहीं व दुःखानीं खिन्न होत नाहीं. तो साक्षिरूपानें हर्ष-विषाद इत्यादि दृश्यांना पाहणारा जरी असला, चेतनात्मा जरी असला व शरीरांत जरी रहात असला तरी हर्षादिक हे त्याचे धर्म होऊ शकत नाहींत. देहत्वास प्राप्त झालेले जड चित्तादिक हें दुःखाचें पात्र आहे त्या चित्तादिकाला जरी काहीं क्षति झाली किंवा तें क्षीण झाले तरी आत्म्याला काहीं होत नाहीं. हें जें देहादिदुःखाचें भाक्त-भोग घणारें चित्तादि-घटित जीवरूप बनून राहिलें आहे तो मायाभ्रम आहे, अबोधामुळे उत्पन्न झालेला आहे, असें तूं समज. देहादि व दुःखादि यांतील कांहींच आत्म्याहून निराळे असें नाहीं. तेव्हां कशाचा व कशानें अनुभव घेतला जाणार ? म्हणून मी सांगत असलेल्या उपायानेंच त्याचा नाश होईल. दुःख ही अज्ञानामुळे झालेली भ्रांति आहे, यामुळेच ती यथार्थज्ञानानें विनष्ट होईल. रज्जूच्या अज्ञानामुळे रज्जूच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले सर्पाचें भय जसें रज्जुज्ञानानें नष्ट होते त्याप्रमाणें अज्ञानजन्य देहादि दुःखादि वगैरे आत्मज्ञानानें नाश पावतें. सर्व पूर्ण ब्रह्मच आहे, त्यामुळे कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं नाश पावत नाहीं, हेंच श्रेष्ठ सत्य आहे, असें तूं जाण. हाच श्रेष्ठ बोध आहे. ब्रह्मरूप सागरामध्ये कांहीं तरंग होऊन विलीन होते; तूं आतां या ज्ञानोदयसमयी ब्रह्मरूप आवर्तात स्फुरण पावत आहेस, त्यामुळे निरामय ब्रह्मच आहेस. सर्व काल, क्रिया, आदेश, तूं, मी, हे सैनिक इत्यादि सर्व ब्रह्मांतील जणुक्या परिस्पंदच आहे, त्यामुळे यांत भाव व अभाव हे विकल्प नाहींत. अर्जुना ! तूं मान, मद, शोक, भय, इच्छा, सुख, दुःख यांना सोड, कारण हें सर्व असद्रूप द्वैत आहे, तूं एक सद्रूप हो.

तू ज्यांचा क्षय करणार आहेस अशा या पुरुषांच्या अक्षौहिणींचा क्षयहि ब्रह्मच आहे, यास्तव तू अनुभवरूपाने शुद्ध ब्रह्मच ब्रह्ममय कर. सुखदुःख, लाभालाभ, जयाजय यांचा विचार न करिता ब्रह्मेकरूप हो. हे अर्जुना ! तू ब्रह्मसागर आहेस. लाभ व अलाभ यांना समान मानणारा होऊन व खरोखर दुसरे कांहीं जगत्संबंधी देहादिरूप न होऊन गुहादिकांनी परिच्छिन्न झालेल्या वायूप्रमाणे केवळ स्पंदन करणारा असा होऊन प्रकृत कार्य कर. हे अर्जुना ! तू जे करतोस, जे खातोस, ज्याचा होम करतोस, जे देतोस, व जे तप करतोस तो आत्मा आहे, असे समजून स्थिर हो. मनुष्य मनांत ज्याच्या भावनेने युक्त होता ते निःसंशय त्याला प्राप्त होतें. तू सत्य ब्रह्माला प्राप्त करून घेण्यासाठी ब्रह्म-सत्यमय हो. ब्रह्मज्ञ पुरुष अपेक्षा-शून्य फल, असे ब्रह्म होऊन 'हें ब्रह्म आहे' अशीच ज्याच्याविषयी भावना केली आहे, असे केवळ कर्म जसे प्राप्त असेल तसेच करतो. शरीराचे जे कर्म ते आत्म्याचे कर्म नसल्यामुळे त्या कर्मालाही जो अकर्म समजतो व शरीर जरी स्थिर असले तरी आंत मानसिक संकल्प सुरू असल्यामुळे त्या शरीराच्या अकर्मामध्येही जो कर्म पाहतो तो मनुष्यांमध्ये बुद्धिमान आहे, तो योगी आहे व त्यालाच सर्व कर्मे करणारा म्हणून म्हटले आहे. हे धनेजया ! तू फळाच्या इच्छेने कर्माचा हेतु होऊ नकोस, हेतु पुरःसर कर्म करू नको; पण तुझी आसक्ति अकर्मामध्ये न होवा. कर्मे करणार नाही असाही आग्रह धरू नको; तू योगस्थ होऊन व आसक्ति सोडून कर्मे कर. कर्माची आसक्ती न धरता, तत्त्वज्ञानाचा प्रमाद म्हणजे मूढतेचा आश्रय न करता, व नैष्कर्म्याचाही आश्रय न करिता

जस^१ आहेस तसाच रहा. कारण जो कर्म फलाची आसक्ति सोडून नित्य तृप्त झालेला असतो व कर्तृत्वाचा अभिमान धरीत नाही, तो कर्मामध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी कांहीं करित नाही. आसक्तीलाच कर्तृत्व म्हणतात. पण ते कर्तृत्व साक्षात् कर्म न करणाराच्या ठिकाणीही संभवते; कारण मनांत मूर्खता-अज्ञान असले म्हणजे आसक्ति सहज राहू शकते, यास्तव मूर्खत्वाचा परित्याग करावा. परतत्वाचा आश्रय करून आसक्तिरहित झालेला महात्मा सर्व कर्मामध्ये रत जरी असला तरी त्याची ती कर्तृता म्हणत नाहीत. कर्तृत्व नाही, की भोक्तृत्व नाही, व भोक्तृत्व नाही की सम एकता सिद्ध होते; सम एकत्व आले म्हणजे अनन्तत्व आले व अनन्तत्वामुळे त्याचे ब्रह्मत्व सर्वत्र पसरलेले दिसणार. हे अर्जुना ! नानात्व सर्वथा टाकून परमात्मरूप झालेला तू कार्य किंवा अकार्य जरी केलेस तरी त्यांचा कर्ता तू नव्हेस. ज्याची सर्वे कर्मे काम व संकल्प यांनी रहित असतात, व ज्याची कर्मे ज्ञानाग्नीने दग्ध झालेली असतात, त्याला विद्वान् लोक पंडित असे म्हणतात. जो सम, सौम्य, स्थिर, स्वस्थ, शांत व सर्वा-र्थविषयी निस्पृह राहतो तो सक्रिय जरी असला तरी अक्रियत्वास प्राप्त झालेला असतो. तू सुखदुःखादि द्वंद्वरहित, नित्यसत्त्वस्थ, योगक्षेमरहित, सर्वदा सावधान, जे प्राप्त होईल त्या प्रमाणे वर्तन करणारा, व ज्याने या सर्व गुणामुळे भूतलाला भूषित केले आहे. असा हो. कर्मेद्रियांचा मात्र संयम करून जो अत्यंत मूढचित्त पुरुष मनाने विषयांचे चिंतन करित राहतो त्याला ढोंगी म्हणतात. पण हे अर्जुना ! जो मनाने ज्ञानेन्द्रियांचा निग्रह करून कर्मेन्द्रियांनी कर्मयोगाचा आरंभ,

१. अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति हा योग व प्राप्त वस्तूचे रक्षण हे क्षेम, यांनी रहित.

आसक्त न होतां, करतो तो श्रेष्ठ होय. ज्याप्रमाणें समुद्राला सर्व नद्या प्रतिकर्षणी मिळतात, व त्यांच्या पाण्यानें तो भरतो, तरी तो आपली मर्यादा सोडून वाढत नाही, व नद्या त्यांत गडप होतात, त्याप्रमाणे ज्याच्या हृदयांत सर्व कामना येतात पण तेथें जिरून जातात, त्यालाच शांति (ब्रह्मस्थिति) प्राप्त होते; जो त्या कामनाच्या मार्गे लागतो, त्याला ती मिळत नाही.

सर्ग ५५

—:०:—

१. देहाचा जरी नाश झाला तरी मूढ व तत्त्वज्ञ यांचा आत्मा एकसारखाच अविनाशी आहे. मूढ भ्रांतीनें जन्मादिकांस पात्र होतो पण ज्ञानी होत नाही.

श्रीभगवान्:—देहधारणेला कारण होणाऱ्या अन्न-पानादि अवश्य भोगांचा त्याग करूं नये, म्ह० हित, मित, मेध्य अन्नादिकांचें ग्रहण करावें; पण इतर अनावश्यक भोगांचें चिंतन करूं नये; त्याचा लाभ व अलाभ झाला असतां अगदीं समवृत्तीनेच राहावें; जें प्राप्त होईल त्याप्रमाणें वर्तन करावें. जन्मादि विकार पावणारा अनात्मा जो देह तो आत्मा आहे अशी भावना करूं नको; तर सत्य, निर्विकार जो आत्मा तोच आत्मा समज. हे महापराक्रमी अर्जुना ! देहाचा जरी नाश झाला तरी काहीं नाश पावत नाही; पण आत्मनाश हाच खरा नाश आहे. तो तर नित्य आहे, म्हणून आत्मा नाश पावत नाही. देहादि परिग्रहच मी आहे, अशा अभिमानाचें निमित्त जें चित्त त्याच्यापासून पृथक् करून जाणलेला जो आत्मा तो कधीं क्षीण होत नाही. ज्यानें देहादि सर्व भोग्य वस्तूंचा त्याग केला आहे तो कर्मांमध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी काहीं करीत

नाहीं, आसक्तीलाच कर्तृत्व म्हणतात, म्हणून साक्षात् कर्म न करणारालाही आसक्तीमुळे कर्तृत्व संभवतें. मन अज्ञानी असलें म्हणजे आसक्ति संभवते, म्हणून अज्ञान सोडावें. परम तत्त्वज्ञ आत्म्याचा आश्रय करून आसक्तिरहित झालेला महात्मा सर्व कर्मांमध्ये जरी रत असला तरी त्याला कर्तृता केव्हाही जडत नाही. आत्मा अविनाश, आदि-अंतरहित, आहे, असें विद्वान् समजतात. यास्तव आत्मा नाश पावतो हा दुःखद दुर्बोध तुला येथें नसो. जे उत्तम आत्मज्ञ आहेत ते तसें म्हणत नाहीत, तर आत्म्यालाच आत्मा समजतात आणि देहादिकांना आत्मा समजत नाहीत.

अर्जुन:—हे त्रिभुवनांच्या नाथा ! असें जर असेल तर अन्न लोकांनीं देहच आत्मा म्हटला तरी काय विघडलें ? मूढांचाही देह नाश पावला तरी वस्तुतः त्यांत अनर्थ काहींच नाही; कारण आत्मा नित्य असल्यामुळे काहींच नाश पावत नाही.

श्रीभगवान्:—अर्जुना ! हें खरें आहे व कोठेंच काहीं नाश पावत नाही; कारण सर्वत्र अविनाशी आत्मा आहे, त्यामुळे त्याचें कोठें काय नाश पावणार ? हें देहपुत्रादि नष्ट झाले व हें प्राप्त झाले, ह्यात फक्त मोहभ्रम आहे दुसरें काहीं नाही; वांझेचा पुत्र जसा मला दिसत नाही त्याप्रमाणें तें काहीं मला दिसत नाही. जी त्रिकालीं अस्त असलेली वस्तु ती विद्यमान होणार नाही व जी त्रिकालीं सत्त्वस्तु आहे तिचा अभाव होत नाही; असा दोहोबद्दल निर्णय-तत्त्वदर्शी जनांनीं दिलेला आहे, ज्यानें हें सर्व जगत् व्यापलें आहे तें अविनाशी आहे असें तूं समज; त्या अव्यय आत्मतत्त्वाचा विनाश कोणी करण्यास समर्थ नाही. हे अर्जुना ! क्षय न पावणाऱ्या, नित्य व अप्रमेय देही आत्म्याचे

हे देह नाश पावणार आहेत. यास्तव तूं युद्ध कर. आत्मा एक आहे; तेथे द्वित्व नाही; तेव्हां असत् द्वित्वाचा सभय काढून होणार ? हा आत्मा विनाश न पावणारा व अनंत आहे; यास्तव त्या सृष्टी आत्म्याचा विनाश होत नाही, द्वित्व व एकत्व यांचा परित्याग केला असतां जें काही शान, सत् व असत् याचें मध्यरूप अवशिष्ट राहातें तेंच यथे परम पद आहे.

अर्जुनः—तर मग भगवन् ! मी मेलों आहे ही लोकांची स्थिति—नियति कोणत्या कारणानें आहे ? त्याचप्रमाणें त्या स्थितीत सुख व दुःख लोकांना कोणत्या कारणानें होतें ?

श्रीभगवान्ः—भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश या पंचतन्मात्रांपासून झालेल्या मन बुद्धि इत्यादिकांनीं बनलेलें जें व्यष्टि-समष्टि स्थूल-सूक्ष्म शरीर, त्याच्याशीं तादात्म्य पावणें हाच आत्म्याचा जीवभाव आहे. देहामध्यें राहणारा तो जीवच जन्म-मरण-सुख-दुःखादि भ्रम-नियतीचें निमित्त आहे; दावें पशूच्या पोराला जसें ओढतें त्याप्रमाणें वासना त्याला ओढते, नादविते; पिंजऱ्यांत जसा पक्षी राहतो तसा तो देहांत-शरीरांत राहतो. जर्जर झालेल्या पिंपरीच्या पानांतून रस जसा निघून जातो त्याप्रमाणें काल व देश याच्या यांगानें जर्जरतेस प्राप्त झालेल्या देहापासून तो जीव वासनावशात निघून जातो. वायुपुष्पादिकांतील सुवासाला घेऊन जसा जातो तसा तो पूर्वशरीरांतून श्रोत्र, घ्राण, त्वक्, रसन व घ्राण यांना घेऊन जातो. म्हणूनच याचा स्थूल देहही वासनात्मकच आहे. दुसऱ्या कोणत्याही युक्तीनें तो झालेला नाही. वासनात्याग केला असतां तो क्षीण होतो आणि वासनाक्षय होतांच लिंगशरीरासह स्थूल देहाचा क्षय होऊन स्वतःच परमपदाला प्राप्त होतो. वासनावान् लिंगदेह परमात्म्यानें

अवच्छेद व प्रतिबिंब अशा दोन प्रकारांनीं प्रवेश केल्यामुळे अभिव्यक्त होऊन भ्रमानें भ्रमण करणारा तो जीव आकाशात भ्रमण करणाऱ्या जादुगाराप्रमाणें निरनिराळ्या यांनींतून हिंडत राहता. वायू पुष्पाचा वास आपल्या बरोबर घेऊन जसा जातो त्याप्रमाणें वासनावश झालेला जीव इंद्रियाच्या विषयग्रहणशक्तींना घेऊन शरीरांतून निघून जातो. हे कुंतीपुत्रा ! जीव शरीरांतून निघून गेला असतां देह निःस्पंद होतो, आणि तसें झालें असतां वायु शांत झाला असतां वृक्ष जसा स्थिर होतो तसे देहाचे सर्व अवयव निश्चेष्ट होतात. याचेंच नांव मरण. निश्चेष्ट झालेल्या देहाचा छेद-भेद केला तर, तो नाहीसा होतो. त्यामुळे जीवित निघून गेलेला देह 'मृत झाला' असें म्हणतात. तो प्राण-मूर्त-प्राणाकार झालेला जीव चिदाकाशांत ज्या ज्या देह, देश, काल, योग्य इत्यादि आकारांत राहातो त्याला त्याला आपल्याच वासनाभ्युत्थानामुळे पाहतो. ऋ० त्याच्या अदृष्टानुसार वासनेचा उद्भव झाला असतां त्या त्या विस्तार पावलेल्या आकारालाच 'हा मी' असें समजतो. याप्रमाणें या जीवानें हा देह असत्त्व पाहिला आहे, यास्तव तूंही, या देहाचा नाश झाला असताही, याप्रमाणें त्याला असत् पहा. किंवा याप्रमाणें निजलेला पुरुष काहीं पहात नाही त्याप्रमाणें तूं देहाला, त्याच्या नाशाला व त्याच्या असत्त्वालाही पाहूं नकोस. याप्रमाणें तो कल्पित आकारांना पाहतो प्रमाणेंच त्यांच्या कल्पित नाशानाही पाहतो. आदि-सर्गांत चतुर्मुखानें या-गाय, घोडा, मनुष्य इत्यादि आकारांत पूर्वसर्गांतील अनुभवाच्या वासनानुसारच असें रूप कल्पिलें आहे. कुंभार माती, दंड, चक्र इत्यादि सामग्री जमवून त्यांच्या यांगानें जशी घटादि सृष्टि रचतो त्याप्रमाणें ही सृष्टि रचलेली नाही. उपस्थितार्थी

पाहिल्याच क्षणीं देह-घटादि जें रूप जसें-सत्य किंवा मिथ्याभूत दिसतें तसेंच तें मरेपर्यंत राहातें. त्याचा स्वभाव मरेपर्यंत बदलत नाही, कारण त्याची अधिष्ठानभूत संविद् तें जसें उत्पन्न झालेलें असतें तशाच स्थितीत त्याला ठेवण्यास कारण हांते. असो, याप्रमाणें देहादि आकार वासनामय आहेत, त्यामुळें ज्याप्रमाणें आजच्या प्रयत्नानें कालचा दोष घालवितां येतो त्याप्रमाणें पूर्वीच्या वासनामुळाला पुरुषार्थानें जिकता येतें. अहोपण, ज्ञानासाठीं यत्न करणाऱ्या पुष्कळ सज्जनांच्या यत्नाला पूर्वाभ्यस्त प्रवळ कामक्रोधादिकांकडून प्रतिबंध हांत असल्याचा अनुभव येतो. तेव्हा पुढील प्रयत्न पूर्व प्रयत्नाला नियमानें बाध करतो, असेंच काहीं म्हणतां येत नाही, म्हणून म्हणशील तर सांगतो. धर्म-अर्थ-काम व मोक्ष यांतील जो पुरुषार्थ मला अवश्य मिळाला पाहिजे, असा अभिनिवेश मनुष्य धरतो तोच पूर्वोत्तर प्रयत्नांतील विशेष अंश असून त्याचाच विजय होतो, म्हणून विध्यादि-पर्वत फुटायला लागतो कीं प्रलयवायु वाह वयास लागतो बुद्धिमानानें यथाशास्त्र यत्न सोडूं नये. प्रयत्न मंद असल्यामुळेंच पूर्ववासनांच्या वैचित्र्यानें अनादि अज्ञानामुळें ज्याची बुद्धि माहित झाली आहे असा जीव दीर्घपरिचित स्वर्ग-नरक-सर्गादिकांस पाहतो.

१. आज केलेल्या प्राशस्त्यादि प्रयत्नानें कालच्या अधर्मानुष्ठानाची निवृत्ति होते. आज आण लावणें इत्यादि प्रयत्नानें काल केलेलें गवताचें घर जसें जाळतां येतें त्याप्रमाणें.

२. अशुभ वासनानें कल्पिलेल्या देहादि आकारांच्या शुभ वासनेच्या अभ्यासानें उत्पन्न झालेल्या प्रज्ञाकार वृत्तीनें प्रमूळ नाश होतो.

३. अरण्यवननादि पुरुषप्रयत्नानें उत्पन्न झालेल्या अस्वच्छाकार ज्ञानानें त्याचा बाध होतो.

अर्जुनः---जगत्पते ! जगाच्या स्थितीचें निमित्त अशा या जीवाच्या नरक-स्वर्गसर्गादि संभ्रमाचें कारण काय आहे ?

श्रीभगवान् शास्त्रांय प्रयत्नावांचून केलेल्या दीर्घ अभ्यासानें प्रौढ झालेली जी स्वप्नोपम वासना तीच हा सर्व संसारभ्रम देणारी आहे. यास्तव तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानें समूळ वासनाक्षय करणें श्रेयस्कर आहे.

अर्जुनः-हे देवाधिदेवा ! वासना कशापासून उत्पन्न झाली आहे, व ती क्षीण कशी होते ?

श्रीभगवान्-वासना अज्ञानापासूनच उत्पन्न झालेली असून अनात्म्याच्या ठिकाणीं आत्मभावना करणें हें तिचें स्वरूप आहे; ती आत्मज्ञान या महाबोधामुळें विनश्य पावते. हे कुंतिपुत्रा ! विचारामुळें तुझा आत्मस्वरूपाशीं परिचय झाला आहे, स्वरोस्वर तूं आत्मज्ञानी झाला आहेस; पण तेंच ज्ञान दृढ होण्यासाठीं 'हा देह मी आहे' व 'हे त्याचे सर्वे हीं बंधु वर्गरे माझे आहेत,' ही वासना सोड. 'अहं' व 'मम' एवढ्या वासनेचा क्षय करणेंच आतां बाकी आहे.

अर्जुनः-पण भगवान् ! वासनांचा विलय झाला असतां जीव स्वतः विलीन हातो, कारण जो ज्याच्या सत्तेनें सत्तावान् झालेला असतो तो त्याच्या नाशाने विलीन हांता. तेव्हा याप्रमाणें वासनांच्या क्षयानें देशकाल इत्यादिकांमुळें विचित्र आकार धारण करणाऱ्या जीवाचा क्षय झाल्यावर परमानन्दाविर्भावस्वरूप परम पुरुषार्थाचें व अनर्थाच्या आत्यंतिक नाशाचें पात्र कोण होणार ? (म्ह० त्यानंतर मुक्त होईल असा जीव उरत नाही.)

श्रीभगवान्:-अर्जुना ! तूं म्हणतोस तसा दोष प्राप्त झाला असता, पण तो केव्हां ? संसारी जीव प्रांतविषममात्रच असून तो बिंबहून निराळा आहे, तो भूतमात्रांच्या आधीन अस-

लेस्या जन्मादि-देश-कालभेदांनीं भिन्न आहे, असें जर आम्हीं मानलें असतें तर तो दोष अवश्य आला असता; पण आम्हीं तसें मानीत नाहीं. तर परमार्थतः शुद्ध असलेलें ब्रह्मच आपल्या मिथ्या अविद्येनें आच्छादित होऊन स्वरूपाला जाणेनासें होतें आणि स्वरूपांतच जीव-जगत् इत्यादि भेदकल्पना करून जणुं-काय संसाराचा अनुभव घेतें. पुढें तेंच शास्त्रीय श्रवणादि प्रयत्नांनें स्वतत्त्वाला जाणून आपल्या वासनारूप अविद्येचा नाश करून स्वस्वभावांत अवस्थित होतें, हीच जणुं काय त्याची मुक्ति; त्यामुळें बरील दोष येत नाहीं. अर्थात् संकल्पानें मलिन झालेलें जें आत्मरूप तोच वासनाकार जीव आहे असें तूं समज. जें स्वतंत्र, संकल्प-शून्य, अव्यय, आत्मरूप तेंच ज्ञानानें वासना-रहित झालें असतां मोक्षरूप होतें. यास्तव हे पराक्रमी अर्जुना, जिवंत असतांनाच तत्त्व जसें अवस्थित आहे तसेंच पहा. जो वासनाजलांतून मुक्त झालेला नाहीं तो खरोखर सर्वधर्मपरायण व सर्वज्ञ जरी असला तरी पिंजऱ्यांतील पक्ष्या-प्रमाणें सर्व बाजूंनीं बद्धच आहे. आपल्या मायेनें आच्छादित झाल्यामुळें ज्याचें दर्शन दुर्लभ झालें आहे व जो वेद न्तप्रमाणांला प्राप्त झालेला नाहीं, अशा ज्या परमात्म्याच्या आंत आकाशांत गारुड्यानें उत्पन्न केलेल्या मोराच्या पिसऱ्याप्रमाणें नानाप्रकारचे भ्रम उत्पन्न करणारी सूक्ष्म वासना स्फुरण पावत आहे—जीवजगदा-कारानें भासत आहे, तोच, वेदान्तनयास प्राप्त होऊन म्हणजे त्याला तत्त्वज्ञान झालें असतां, समूल वासनाबंधापासून मुक्त होतो; कारण समूलवासना हाच बंध व त्याचा क्षय हाच मोक्ष आहे.

सर्ग ५६.

—:०:—

१ जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठा, चित्सत्त्व, जगद्रूप व मनश्चित्र यांचें वर्णन.

श्रीभगवान्:—अर्जुना ! याप्रमाणें तूं वासनारहित हो, व जीवन्मुक्तत्वामुळें अन्तः-शीलत्वास प्राप्त होऊन बंधुबधदुःखाचा त्याग कर. हे निष्पाप अर्जुना ! जरा व मरण यांची शंका सोड, आपला आशय (चित्त) आका-शासारखा स्वच्छ कर, इष्टानिष्ट संकल्प सोड व आसक्तिरहित हो. शिष्टांध्या व्यवहारपरंपरेनें प्राप्त झालेलें जें कर्म म्हणजे आतां प्राप्त झालेलें युद्ध व युद्धानंतर प्राप्त होणारी यागादि कर्मे तीं तूं अवश्य कर, त्यांच्या योगानें तुझ्या तत्त्व-ज्ञानाची कांहींएक हानि होणार नाहीं. शिष्ट-व्यवहारप्राप्त स्वधर्मरूपच कर्म स्वतः करणें हा जीवन्मुक्तांचा स्वभाव आहे. जीवन्मुक्तता ही अशाच स्वभावाची आहे; देहाच्या सर्व हालचाली सोडणें ही जीवन्मुक्तता नव्हे. हें कर्म मी सोडतो व हें स्वीकारतो असा निर्णय करणें हें मूढाच्या मनाचें रूप आहे, पण ज्ञानाची स्थिति सम असते. प्रवाहपतित कर्म करणारे शातचिन्ता जीवन्मुक्त निजलेल्या पुरुषाप्रमाणें स्वरूपांत निःसंकल्प राहतात, त्यामुळें ते केवळ स्वयंज्योतिस्वरूप असतात. जसें कासवाचे हातपाय झटकन त्याच्या शरीरांत त्याला आखडतां येतात, त्या-प्रमाणें ज्याचीं इंद्रियें स्वभावतःच विषयांपासून निवृत्त होऊन हृदयांत निश्चल स्थितीस प्राप्त होतात, तो जीवन्मुक्त होय. तर मग जीवन्मुक्त पुरुष :व्यवहारसमर्थी जगाला कसें पाहतात म्हणून विचारील तर सांगतो, चिरारूपी चित्रकार सर्व विश्वाचें अधिष्ठान जो आत्मा त्याच्यामध्ये सर्व लोक-प्रसिद्ध अनन्त वैचित्र्यानें हें सर्व मिरारिडित-निराधार त्रिजगद्रूपी चित्र तयार करतो. चित्त-

रूपी चितान्याने अज्ञानाकाशांत आकाशरूपच
असें हें अद्भुत चित्र चिदाभासयुक्त अन्तकरण-
वृत्तिरूप कलमांनीं चित्र काढण्याच्या साधनांनीं
अगोदर अगदीं स्पष्टपणें विस्तारिलें व त्यानंतर
ही त्याची आकाशरूप भित वेळी. केवढा हा
अम ! ही रचना एक अपूर्व अतिआयाच आहे,
ती गवताच्या कुडाप्रमाणें जरी अत्यंत असार
असली तरी आंत पुरुषाच्या दृष्टीनें अत्यंत शुभ
आहे, इतर लौकिक चित्रांमध्ये. त्या चित्राहून
त्याचा आधार-भित निराळी असते, पण या
चित्चित्रापासून झालेल्या ज्या आकाशादि भितीं
उपलब्ध होतात, त्यांचा आधार-आधेयभाव
अगदीं स्पष्टपणें प्रतीत होत असला तरी त्या
दोघांमध्ये एक चित्तत्त्वच असल्यामुळें भेद
यत्किंचित्ही नाही, हें मोठें आश्चर्य आहे. हे
कमलनयना अर्जुना! त्या मनश्चित्ररचना आका-
शाहूनही अत्यंत शून्य आहेत, असें समज.
तथापि स्वप्नामध्ये एक क्षणांत जसा विचित्र
अम होतो त्याप्रमाणें हा लोकांचा क्षय व उदय
अमानें भासतो. मन व तसेंच हें त्यांचें कार्य
जगत् सबाह्य-अभ्यंतर आकाश आहे, शून्य-
असत् आहे. तथापि तें चिरकाल अनुवृत्त
होणारें मनोराज्य असल्यामुळें त्याला सत्यता
आहे, असा भास होतो. पण भ्रांतिकल्पित
पदार्थजातांतील जें सत्यसंकल्पत्व तें कालत्रयी-
ही नाहीच, तेव्हां तें तत्त्वज्ञानाच्या पूर्वी तरी
कोठून असणार ? पण वसन्तादिकालक्रम,
बाह्यादि अवस्थ-क्रम किंवा षड्भाव विकारक्रम
यांच्याबोगां. भासणारें जें व्यावहारिक सत्यत्व
तें तत्त्वदर्शनरूप प्रकाशानें विलय पावतें. सूर्य
प्रकाशामुळेंच शरत्काली अन्नमंडल आकाशभर
पसरलेलें जरी दिसलें तरी सूर्य प्रकाशाकडूनच
तें सुकविलें जात असल्यामुळें जसें खरें नव्हे
तसेंच व्यावहारिक सत्यत्व खरें नव्हे. त्याच

बाहुल्या चांगल्या प्रकारें दिसतात. त्रिमुक्ता-
दिक बाह्य आकारांना वास्तविक आधार नाही,
त्यामुळें ते निराकारच आहेत, म्हणून वस्तुतः
ते आकार नाहीत, व तूही नाहीस तेव्हा को-
णाकडून कोण मारला जाणार ? यास्तव अर्जुना तूं
ते वध्य मी घातक याप्रकारचा संमोह सोडून ब्रह्मा-
काशांत निर्मल हो. कारण चिदाकाशाची वधादि
प्रवृत्तिच होत नाही, आणि जी प्रातिभासिकी
प्रवृत्ति दिसते ती ब्रह्माकाशरूपच आहे. यास्तव
काल, क्रिया, भित, चित्ररचनाकौशल, पदार्थांचें
वैचित्र्य, इत्यादि सर्व निर्मल ब्रह्मच आहे. जसें
चित्तांतील मनोराज्यचित्र सर्व प्रपंचरूप जरी
असलें तरी शून्यत्वामुळें आकाशस्वरूप असतें
त्याप्रमाणें हें प्रत्यक्ष प्रतीत होणारेंही सर्व जगत्
आकाशाहूनही अतिशय शून्य आहे, असें तूं
जाण. जे चिद्रूपी भितीवर काढलेलें चित्र तें
सर्व शून्यच आहे असें ठरतें, त्यामुळें आका-
शांत व त्यांत थोडासुद्धां फरक नाही. ज्याप्र-
माणें मनोराज्यांत एका क्षणामध्ये जगाची
उत्पत्ति व क्षय होतात तसेच हे लौकिक उत्पत्ति
नाश आहेत, असें तूं समज. तुझ्या नानानुभव-
रूप मनोराज्यांत एक क्षणभरच भावना केलेल्या
मोहानें कल्पिलेली जी वध्यघातकभावादिकल्पना
ती आज माझ्या उपदेशानें क्षीण झाली आहे.
(अहोपण, क्षणभरच भावना केलेल्या मोहानें
अनादि व अनन्त कल्पभर विस्तारलेलें संसार-
रूप मनोराज्य कसें केलें ? उत्तर-) जसें मन
असत् जन्मादि करण्यास समर्थ आहे तसेंच तें
क्षणाला कल्प बनविण्यासही समर्थ आहे. मन
क्षणाला कल्प करतें, अत्याला बहु करतें, व
असत्ला सत् जगत् तत्काल करतें, अशी ही
भ्रांति उत्पन्न झाली आहे. मनोराज्य स्वभावतः
क्षणांतच व्यक्त होतें, अशा प्रकारचें हें विचित्र-
रूप जगज्जाल स्थित आहे. तें आत्म्यामध्ये
आरोपित असल्यामुळें तुच्छ आहे, तें जरी

क्षणिकच भासणारें आहे, तरी अन्न त्याला बजाप्रमाणें दृढ समजतात. पण तें युक्त नव्हे, कारण व्याळा आत्मतत्त्वाचें ज्ञान नसतें त्याला तें केवळ विपरीतभावनेमुळें भासतें. तेव्हां वस्तुतः अशा स्वरूपाच्या जगाचा आत्म्यावर आरोप झाला किंवा त्याची निवृत्ति-बाध झाला तरी त्यांत बज्रसारता ती कोणती ? चित्तरूप चित्रकारानें काढलेलें हें चित्स्थ जग-चित्र केव्हां स्थित झालें आहे ? केव्हांच नाही. तेव्हां जें मुळीं स्थितच नाही त्याचें निरसन करण्यास प्रयत्नाची काय अपेक्षा आहे ? काहीच नाही. आधारावाचून, रगावाचून व इतर सामग्री-वाचूनच हें चित्र समोर दिसत आहे, हें मोठेंच आश्चर्य होय. आधारावाचूनच हें जगचित्र उज्ज्वल दिसत आहे, तें मोठें रमणीयही दिसतें, पण हें केवळ दृष्टीचें प्रलोभन आहे. तें मन, चित्त इत्यादिकांना प्रलोभित करणारें आहे. अनेक प्रकारचें अज्ञान याच शार्ङ्गानें तें चित्र काढलेलें आहे. सूर्यादि नानाप्रकारच्या तेजानें तें रंगविलें आहे. नाना कल्प व त्याच्या अंग-भूत युगें हेच त्याचे अवयव आहेत. नानाप्रकारचे अनुभव हेच त्याचे नेत्र आहेत. नानाप्रकारचे ग्रह हेंच अग्रभागीं होणारें विकसन होय. सूर्याचा उदय, अस्त इत्यादि कालीं ज्यांतील पूर्व व पश्चिम या दिशा नाना आकाशाच्या भासतात असें तें चित्र आहे. आकाश हेंच त्यांतील नीलवर्ण सरोवर असून त्यांत चंद्र सूर्य, नक्षत्रे हीं नानाप्रकारचीं कमलें प्रफुल्लित झालीं आहेत, शरदादिकालभेदानें विचित्र रचनांनीं ऊर्ध्वभागीं युक्त असलेली जीं मेघपंक्ति हीं त्यांतील पानें व मंजऱ्या आहेत. त्यांत लोकत्रयरूप तीन मजले आहेत व त्यांतून देव, असुर, मनुष्य इत्यादि बाहुल्या काढल्या आहेत. त्या चित्ताची आधारभूत भित आकाश आहे. त्याला सूर्य-चंद्रादिकांच्या प्रकाशाचा लेप

दिला आहे व त्यामुळें ती त्याची आधारभूत भितही अतिशय शोभत आहे. (जातां त्रिलोकांच देवनटीरूप चित्रपुत्रिका आहे अशी कल्पना करून वर्णन -) कामुक चित्तरूप चित्रकारानें आपल्या अधिष्ठानभूत ब्रह्माकाशातच ही जगत्रयरूप मनोहर नटी रचली आहे. प्रतिभा म्ह० नवी नवी कल्पना करणारी बुद्धि हेंच एक तिचें रगस्थान-नृत्यशाला आहे. नृत्यशालेंतील प्रदीपाप्रमाणें असलेल्या साक्षिचैतन्याच्या चक्राप्रमाणें स्फुरण पावणाऱ्या व प्रतिविंबाचें ग्रहण करणाऱ्या बुद्धिवृत्ति-आभारणांनीं सर्वतः तिनें लोकांना प्रकाशित केले आहे. आणि नृत्य-हाव-भावविलासलीलांनीं ती आकुल झाली आहे. हिरण्यमय ब्रह्मांड हीच तिची दृढ अंगयष्टि आहे. मेघ हेंच तिचे कशपाश आहेत. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हींच ज्यांचीं व्यावर्तनें आहेत अशी प्रवृत्ति निवृत्तिशास्त्रें हींच तिचीं दोन वस्त्रें आहेत. तल, अतल, वितल, सुतल, रसातल, महातल, व पाताल हीं सात पानाळें हेच तिच्या पायांचे-मांड्या, गुडघे, जांघा, घोटे, पाय, खोंट व बोटे हे सात अवयव आहेत. उंच मूढि हाच तिचा नितंबप्रदेश आहे. ती ब्रह्मा, इंद्र, रुद्र व हरि या चार बाहुंनीं उग्र झाली आहे. सत्त्वगुणरूप चोळीनें आच्छादित झालेल्या विवेक वैराग्यरूप उन्नत स्तनांनीं तिची अंगयष्टि शोभत आहे. शेषादि उत्तम सर्पांनीं वेष्टिलेलें भूतल हेंच तिचें पद्माकार आसन आहे. मध्यलोक हेंच तिचें उदर असून मेरु-हिमालय इत्यादि नाना रंगाचे पर्वत हींच त्यावरील पत्ररचना-कस्तुरीप्रभूर्तींनीं लावलेली नक्षीदार उटी आहे. रात्रीच्या चपल अंधकाराला घालविणारी चंद्र-सूर्याची चेष्टा हेच तिचे नेत्रकटाक्ष आहेत. नक्षत्रे हेच तिच्या अंगावरील कठोर रोम आहेत. विज हीच तिची दंपपंक्ति आहे. चवदा मुबनांतील

निरनिराळे व परस्पर अगदीं विलक्षण असे जे चवदा प्रकारचे प्राणी त्यांचा आविर्भाव होऊं लागणें हेच तिच्या शरीरावरील रोमांच आहेत. त्या भूतांत प्रसिद्ध असलेले जे भूत-भुवन-पर्वत-प्रलय इत्यादि वाद तींच कदवपुष्पें असून त्यांची बुद्धिरूप केसरे सर्वतः पसरली आहेत, जे वाद ऐकून जीवांच्या मनांत वैराग्य, विवेक, सद्वासना इत्यादि सुगंध उत्पन्न होतो, अशा उत्तम पुष्पांची पायापर्यंत लोंबणारी माळ तिनें गळ्यांत घातली आहे. ती व्यष्टि व समष्टिजीवानें युक्त आहे. सारांश विचित्र वासना, काम व कर्मे या चित्राच्या उपकरणास प्राप्त होणाऱ्या व त्यामुळेच त्यांमंतर थोड्याशाच कालानें चित्र निर्माण करण्यास समर्थ होणाऱ्या चित्तानें वर वर्णन केलेल्या स्वरूपाची त्रिलोकीरूप श्रेष्ठ बाहुली आपल्या अधिष्ठानभूत चिदाकाशांतच केली आहे.

सर्ग ५७

—:—:—

१. ज्या दृष्टीने मन वाचनाशून्य होते व सुखरूप अद्वितीय आत्मा अवशिष्ट राहतो, त्या दृष्टीचा उपदेश.

श्रीभगवानः---अर्जुना ! मन कांहीं आश्रयावांचूनच जगदाकाराची कल्पना करीत असल्यामुळे पूर्वी जगच्चित्र उत्पन्न होतें व मागून त्याला आधारभूत--भुवनात्मक विराटरूप मिंत उत्पन्न होते, हें खरोखरच फार मोठे आश्चर्य आहे, असें तूं समज. भितीवांचूनच चित्र उदय पावलें म्हणजे मग त्याचा आधार--भित्त--समष्टिविराट् सर्वत्र पसरतो. खरोखर ! ही विचित्र माया आहे; कारण तिचें स्वरूप अत्यंत असंभाव्य आहे, तें अत्यंत विरुद्ध आहे, यथे सोपळा पाण्यांत बुडला व पाषाण पाण्यावर तरंगत आहे. अशासारखें आहे. अर्थात् हें सर्व स्वप्न, इ-

द्रजाल इत्यादिकांप्रमाणेंच उपपन्न होतें. अर्जुना ! या जगच्चित्राची आश्चर्यता राहूं दे. पण चित्तस्थ चित्रासारख्या शून्यरूप जगत्त्रयांत शून्यरूपच असलेल्या तुझी ही शून्यरूप--अहंता कां उदय पावली आहे ? हें त्याहूनही अधिक आश्चर्य नव्हे का ? तूं जगांतही जर चिदाकाशताच पाहशील तर हें सर्व चिदाकाशकृत आहे, त्या आकाशानें आकाशांत आकाश अत्यंत लीन होतें, आकाशांत आकाशाचा भोग घेतला आतो आणि चिदाकाशांत चिदाकाशच पसरलें आहे, असें सिद्ध होईल. ज्यांत दीर्घसंसारभ्रमण होतें असें हें जगच्चित्र दाव्याप्रमाणें पसरलेल्या वासनारज्जूनें वेष्टिलेलें आहे. तें चिदाकाशही या जगांत वासनांच्या उद्बेष्टनामुळेच उद्बेष्टित होतें. आरशांत जसें प्रतिबिंब तसें हें जग स्वतः ब्रह्मांत आहे. आधार व अनन्यत्व यामुळे तें छेद-भेदादिकांचा अविषय आहे. छेद-भेदादि व्यवहारजात व त्याचा विषय जगत् ब्रह्माशीं अनन्य आहे. तें चिदाकाशच आहे. तेव्हां कोणत्या कर्त्याकडून, कोणत्या साधनानें कोणत्या प्रकारें, कोणत्या फलासाठीं, कोणत्या दर्शी व कोणत्या कार्ली त्याचा छेद, भेद इत्यादि व्यवहार होणार ? अर्जुना ! या उपायानें तुला ब्रह्म-साक्षात्कार झाला असतां तुझ्या वासनांचाही ब्रह्माहून भिन्नत्वानें अभाव झालाच. अशा रीतीनें जो वासनारहित झालेसा नसतो तो सर्व धर्मांमध्ये तत्पर जरी असला व मोठा बुद्धिमान्-ज्ञानी जरी असला तरी पिंजऱ्यातील सिंहाप्रमाणें किंवा पोपटाप्रमाणें अतिबद्धच आहे. ज्याच्या चित्तिभूमीमध्ये अत्यल्पही वासनाबीज आहे, त्याचे ठिकाणीं त्या बीजापासून फार मोठें संसाररूप अरण्य पुनः उत्पन्न होतें. पण अभ्यासामुळे हृदयांत चांगल्या रुढ झालेल्या आत्मज्ञानाग्नीनें ज्याच्या मनांतील वासनाबीज अगदींज जळून गेलें आहे तो पुनः उदय, जन्म

पावत नाही. वासनारहित मनाचा पुनः संभव होत नाही. ज्या चित्तांतील वासनाबीज जळून गेलेलें असतें तें चित्त वस्तूमध्ये निमग्न होत नाही; तें सुख-दुःखादिकांमध्ये पाण्यांतील कम-लाच्या पानाप्रमाणें स्वच्छ असतें. हे अर्जुना ! तूं सर्व विपुल आशांचा त्याग कर, मीं केलेला हा पवित्र उपदेश ऐकून व तत्वाला उत्तम प्रकारें जाणून मनोमोहरहित हो, बंधुवधादि-काच्या कल्पनेनें होणाऱ्या शोकाचा नाश कर, आणि आपल्या वासनारहित स्वरूपांत शांत-चित्त, एक शांत ब्रह्मरूप हो, आणि त्यामुळेच निर्भय होत्साता परम संतुष्ट होऊन राहा.

सर्ग ५८

—:॥:—

१ तत्त्वबोधानें अविद्येसह वासनाक्षयाचा संभव.

२. त्यामुळेच अर्जुनाची कृतार्थता.

अर्जुनः—हे अच्युता ! तुझ्या प्रसादानें माझा मोह नष्ट झाला. मला आत्मतत्त्वाची स्मृति झाली. मी आपल्या बंधूंच्या वधाचा कर्ता आहे, इत्यादि प्रकारचा मला जो संदेह होता तो आतां नाहीसा झाला आहे. यास्तव 'नित्य तत्त्वनिष्ठ हो. व प्रारब्धप्राप्त व्यवहार समबुद्धीनें कर,' जें असें, तूं सांगत आहेस त्याप्रमाणें मी वागेन.

श्रीभगवान्ः—हे अर्जुना ! तत्त्वबोधानें तुझ्या हृदयांतील रागादि सर्व वृत्ति जर शांत झाल्या असतील तर तुझे वासनायुक्त चित्त शांत होऊन निर्वासनत्वास प्राप्त झालें आहे, असें तूं समज. त्या निर्वासनावस्थेंत जें व्यवहारांत प्रत्य-क्षेत्तन या नावानें तत्त्व असतें तेंच सर्व-विशेषरहित सर्व, सर्वत्र असणारें निर्विषय ब्रह्म आहे. त्या पदाला चक्षुरादिक इंद्रियें व अज्ञ-जन यांतील कोणी जाणत नाहीत. भुमीवरून आकाशांत उंच उडून गेलेल्या पक्ष्याला जसे

कोणी पाहात नाहीत त्याप्रमाणें त्याला कोणी जाणत नाहीत. प्रत्यक्षेत्तन, क्षेत्राला प्रकाशित करणारा शुद्ध, संकल्पशून्य व निर्विषय अशा या आत्म्याला सर्व वृत्तींपासून अगदीं दूर अस-लेला पाहा. लोकांची स्थूल दृष्टि परमाणूंना जशी पाहूं शकत नाही त्याप्रमाणें स्ववासना सर्वातीत, स्वच्छ, व शुद्ध पदाला पाहूं शकत नाही. ज्याची प्राप्ति झाली असतां हे सर्व घटा-दि स्थूल पदार्थही बाधित होतात त्या परम पर्दी ही विचारी वासना काय करणार ? ज्या-प्रमाणें अग्नीच्या पर्वताला प्राप्त होऊन बर्फाचा लहानसा तुकडा विलीन होतो त्याप्रमाणें शुद्ध चित्तस्वास प्राप्त होऊन अविद्या लीन होते. भोगबंधनरूप व रजःकणाप्रमाणें अतितुच्छ असलेली ही विचारी वासना कोठें व सर्व जगाला भरून सोडणारा हा चित्तस्वरूप विपुल वायु कोठें ? जोवर शुद्ध चित्तानें हा शुद्ध आत्मा चांगल्याप्रकारें जाणला नाही तोवर ही नाना आकारांनीं विकार पावणारी अविद्या स्फुरण पावत आहे. त्या सर्वव्यापक आत्म्यामध्ये सर्व विषयवृत्ति क्षीण झाल्या आहेत. आकाशा-प्रमाणें त्यांत केवळ स्वच्छनाच उदय पावली आहे ! ती पर वस्तु पूर्णतारूप आहे. सर्व जग-दाकारांनीं रहित आहे. वाणीचा विषय न होणाऱ्या त्या वस्तूला उपमा कशाची देता येणार आहे. हे अर्जुना ! यास्तव तूं पूर्ण आत्मदर्शना-नेच इष्ट कामाचा परिहार कर. त्याच युक्तीनें अतःकरणांतील सर्व प्रवृत्तींचें कारण अशी जी अहंस्थिति-अंतःकरणस्थ वासना तिचा सर्वथा त्याग कर. संसारबंधनरहित हो. सर्व अनर्थांचें अस्थान असा जो अमयस्वभाव भगवान्-मी तोच तूं हो.

श्रीवासिष्ठः—त्रिलोकनाथ असें बोलून मौन धरून पुढें बसला असतां शुभ कमलाच्या ताटव्यांत जसा अमर ध्वनि करूं लागतां त्याप्र-

माणें पांडुपुत्र असें बोलेल. "हे भगवन् ! माझी ही मति सर्व शोकरहित होऊन, सूर्यामुळें कमलिनी जशी प्रफुल्लित होते त्याप्रमाणें तुज लोक भर्त्याच्या वचनानें उदय पावली आहे. " रामा ! असें बोलून हरी ज्याचा सारथी आहे, असा तो गांडीवधन्वा अर्जुन युद्धास सज्ज होऊन उठेल व रणलीला बारील. तो स्वतःच्या बाणांनीं छिन्न-भिन्न झालेल्या हृत्ति-घोडे-सारथि, रथी इत्यादिकांच्या अगातून वाहणाऱ्या रक्ताची नदी भूमीवर वहावयास लावी व बाणसमूहांच्या वेगानें उडालेली जी धूळ तिच्या योगानें धुलोकाच्या सूर्यरूप नेत्रास झांकून सोडील.

इति अर्जुनोपाख्यानं समाप्तं.

सर्ग ५९

—:०:—

१ ज्या दृष्टीनें चित्त्वी स्थिति जिवन्मुक्तपदी निश्चल, निर्विषय व सुस्थित होईल ती दृष्टि येथे वर्णित.

श्रीवाणिष्ठः--राघवा ! पाणचा विनाश करणाऱ्या या दृष्टीचा आश्रय करून निःसंगरूप जो संन्यास-सर्वत्याग व सर्व जगाचें ब्रह्मामध्ये वाधरूप जें ब्रह्मार्पण त्यांनीं युक्त होऊन तू रहा. ज्याच्यामध्ये हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व आहे, जो हें सर्व आहे, जो सर्वतः आहे, व जो नित्य सर्वमय आहे, तो परमात्मा आहे, असें तूं समज. तो अज्ञांच्या दृष्टीनें फार दूर असला तरी सर्वांचा आत्माच असल्यामुळें अगदीं जवळ आहे. त्याचप्रमाणें तें तत्त्व आकाशप्रमाणें सर्वव्यापी असलें तरी जातीप्रमाणें प्रत्येक वस्तूत पूर्ण आहे यास्तव तूही सर्व-

प्रकारें तें तत्त्वच आहेस. त्यामुळें तूं स्वतःला परिच्छिन्न जरी मानीत असलास तरी त्या तत्त्व स्थित आहेस. त्याच्या सत्तेनेंच तूं सत्तावान् होतोस. तेव्हा आतां मी आहे, असा परिच्छिन्न अभिमान धरण्यांत काय अर्थ आहे ? निःसंशय तूं तें आहेस. जें निर्विषय, अकृत्रिम श्वेत्यरहित चिदाभास--संवेदम--स्वयंप्रकाश ज्ञान तेंच परम पद आहे, असें जाण. तीच आनंदोत्कर्षाची पराकाष्ठा आहे. तीच सर्व दृष्टींची सर्वोत्तम दृष्टि आहे, तो सर्व महिम्यांचें--सर्व प्रकारच्या माहात्म्यांचें, माहात्म्य आहे. ती सर्वमान्य गुरूंचा गुरु आहे. तोच आत्मा, तेच विज्ञान. तोच शून्य व तेंच परब्रह्म आहे. तेंच परमकल्याण आहे. तो शिवस्वरूप आहे, शांत आहे. तीच विद्या व तीच परा गति आहे. हा जो आंत सर्वानुभवरूप चिदात्मा आहे, जो सर्व आमद्व्यांचा सत्तेनें अनुभव घेतो तो जगद्रूपी तिळातील तैलात्मा आहे. तो जगद्रूपी गृहातील जीप आहे. तो जगद्रूपी वृक्षातील रस आहे. तो जगत्पशूंचा पालक आहे. तो सर्वभूतरूपी मोत्यांचा तंतु आहे. तो प्रत्येक भूताच्या हृदयरूप आकाशांत ओंबलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो भूतरूपी किरणसमूहाची तीक्ष्णता आहे. तो पदार्थांतील पदार्थत्व आहे. तो अत्युत्तम तत्त्व आहे. तो सद्बस्तूचें सत्त्व आहे व असत् वस्तूचें असत्त्व आहे. जो आपल्या तात्त्विक बोधरूप अलौकिक उपायानें सर्व स्वतःलाच प्राप्त होतो, हे सर्व जगभाव अविचारानें सुंदर दिसतात. परमात्म्याचे दस्तुतः अविद्यमान असणारे भाव विचारानें विनाश पावणारे आहेत, मिथ्याभ्रमरूप जगांतील 'मी' व इतर पदार्थांचा विचार केला कीं ते विनाश पावतात. 'मी' हा कोण बरे आहे ? अत्यंत शुद्ध असलेल्या माझ्यामध्ये बुद्धीची आस्था कशी झाली म्ह० माझ्यामध्ये आस्था उत्पन्न होण्याचें

१ येथे संन्यास म्ह० तत्त्वपदशोध व २ ब्रह्मार्पण म्ह० तत्त्वपदाची शुद्धि असे समजवें.

कारण काय ? बुद्धि तरी मज असंग आत्म्या-
ला कशी प्राप्त होते ? आदि-मध्य-अन्त हे परि-
च्छेद व संकल्पकल्पना मीच आहे. मी अनदि
अनन्त ब्रह्माकाश आहे. तेव्हां मज आत्म्याला
इयत्ता कशी व कोठून असणार ? असा
ज्याचा आंत निश्चय असतो, तो बाहेर शास्त्रीय
व लौकिक अविरुद्ध व्यवहार करीत असला
तरी त्याची ती स्थिति बाधित होत नाही.
कारण तो व्यवहारसमर्थीहि सर्वदा आंत हर्ष-
विषादशून्य असतो. अत्यंत सम ब्रह्मामध्ये
निश्चल झालेलें त्याचें मन अस्त पावत नाही
व उदय पावत नाही. आकाशाप्रमाणें ज्याचें
शून्यत्व असतें तो शून्यरूप महात्मा येथें भाव-
नेनेंच अद्वैतपदावर आरुढ झालेला असतो,
व्यवहारतः नाही. झोंपेंत जशी चित्ताची स्थिति
निर्विकार असते तशीच त्याची व्यवहारसम-
र्थीही राहते. तो व्यवहार जरी करीत असला
तरी चित्रांतील नराप्रमाणें क्षोभ पावत
नाहीं. चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें व्यवहार करता-
नाहीं ज्याच्या मनांत मानापमानादिकांमुळें
थोडेंसेही दुःख होत नाही तो मुक्तीला प्राप्त
होतो. ज्याप्रमाणें आरशांत दिसणारा लोकांचा
व्यवहार स्वतः आरशांत कोणत्याही प्रकारचा
वैचित्र्यविकार उत्पन्न न करतांच दिसतो त्याप्र-
माणें त्याच्या चिन्मर्णांत सर्वव्यवहार त्याला विकृत
न करतां होतो. चिती अत्यंत निर्मल आहे,
त्यामुळें त्यांत दिसणारा सर्व व्यवहार ही चिच्च-
मत्कृतिच आहे; ती चिच्च मत्कृतिच जगद्रूपानें
भासते. येथें ऐक्य नाही, द्वित्व नाही व द्वैत-
मय माझा उपदेशही नाही, तर शब्द, त्याचा
अर्थ, शिष्य, त्याची इच्छा, गुरु, त्याचें
व्याख्यान इत्यादि कल्पनाचमत्कारांनीं तें सर्व
चिन्मयच आहे. फार काय, पण मी जो तुला
उपदेश केला आहे तोही चिन्मय आहे. शांत
चित्च आपल्या स्वरूपामध्येच चमत्कार करते

विवर्त पावते. हा ससार चित्-चाच प्रस्पंद
विवर्त आहे व तिचा प्रस्पंद न होणें हेंच परम
पद आहे. चित्स्पंदाच्या शमनानेंच हा ससार
शांत होतो. तुझे चित्त अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार
परिणत झालें असतां अंशभावाचा म्ह० जीव-
जगद्रूप एकदेशभावाचा जो नाश होणें तोच
परम पुरुषार्थ व तोच वासनाक्षय होय. ज्या-
अर्थी असत् संवित्स्पंदही वर सांगितलेल्या जड-
भावास प्राप्त होतो त्याअर्थी स्पंदशून्यत्व, हेंच
चितीचें अजड स्वरूप आहे, असे अनुभव-
निष्ठ मानतात. संसार भावनेच्या अधीन आहे;
तो खरा आहे अशी भावना केली असतां
तसाच अनुभवाला येतो, व त्याची भावना न
केली कीं तो लय पावतो, म्हणून तो निःसार-
रूप आहे. जीवन्मुक्ताचें स्वरूप केवळ निगपा-
धिक असतें. त्यामुळें त्याचा मसारही तसाच
अवशिष्ट राहतो, म्ह० तो चिन्मात्रच आहे.
यास्तव सोन्यांतील कटकत्वादिकांप्रमाणें प्रमाता
प्रमेय, प्रमाण इत्यादि सर्व चिद्रूपचक्रांचें
वाहणेंच आहे. पण तो चित्स्पंद चित्-हून
पृथक् नाही, असें अज्ञान-असा अविवेक हाच
ससार आहे. चित्-चा अबोध होताच सोन्यां-
तील कटकत्वाप्रमाणें चित्स्पंद उत्पन्न होतो. हे
रामा ! केवल बोधानें त्याचा विलय झाला
असतां शुद्ध चित् अवशिष्ट राहते. आत्मतत्त्वाचा
नुस्ता बोध होतांच भोगवासना क्षय पावते.
भोगांची भावना न करणें हेंच हे रामा ! ज्ञा-
नित्वाचें मोठें लक्षण आहे. त्यामुळें तत्त्वज्ञाला
स्वभावतःच सवे भोग अभिमत नसतात. कारण
जो भिष्टाज्ञानें अतिशय तृप्त झालेला असतो
तो कदन्नार्ची इच्छा कशी करील ? हेंच
ज्ञान्याचें श्रेष्ठ लक्षण तूं जाण. स्वभावतःच जें
भोगाचें अभावन-भोगाची वांछा न करणें, व
सर्व विषयांच्या स्वरूपानें चित्स्पंदच नव्हेन
राहिलेला आहे, असें समजणें, हाच आंत वृद्ध

निश्चय असणें यालाच ज्ञत्व म्हणतात. जा लोकांच्या अनुरोधानें विषयांचा भोग जरी घेत असला तरी वस्तुतः घेत नाही, तो तत्त्ववेत्ता होय. तो लोकांचें अनुकरण करण्यासाठी भ्रांति मानाबोबर आपणही काठीनें आकाशाला मारूं लागतो. अर्थात् इतर लोकांप्रमाणें त्याची होणारी जी देहधारणनिमित्त भोगामध्ये प्रवृत्ति ती वृथा चेष्टा आहे. पण कृत्रिम बुद्धीवाचून निरतिशय आनंदरूप आत्मतत्त्व प्राप्त होत नाही, म्हणून सर्वच जरी चिदात्मरूपच असलें तरी प्रथम परिच्छिन्न दृष्टीचा अंगीकार करून नंतर तिचा निरास करावा लागतो. तर मग देहात्मबुद्धीचा निरास करून, त्याच्या द्वारा तत्त्वदर्शनोपयोगी असल्यामुळें आपल्या हस्त-पादादि अंगांना तोडून टाकणें इत्यादि साहसाचाही, सर्वात्मदर्शनाप्रमाणें, तत्त्वज्ञानाला उपयोग होईल म्हणून म्हणाल तर तें स्वरं आहे. पण कोठेही-शास्त्रावरून अथवा विद्वदनुभवानें आपली अंगें रोंडणें हा ज्ञानाचा उपाय आहे, असें सिद्ध होत नाही. कारण ही चित् जोंवर अज्ञानानें आच्छादित असत तोंवर ती विषयकाटांत प्रविष्ट होत्साती स्वतःही स्पंदरूपिणीशी होऊन बाह्य-विषयांस पाहत व त्यामुळें भ्रमाचा अनुभव घेत. पण जेव्हा आंत सम्यक् बोधाचा उदय होतो तेव्हा विज्ञलेल्या दिव्याप्रमाणें, सर्व स्पंदा-स्पंददशांचा क्रम त्याच्या नांवासह कोठें तरी निघून जातो, म्ह० तो बाधित होतो, असा भावार्थ. शांत झालेल्या दीपज्योतीप्रमाणें स्वभावतःच अत्यंत शांतरूप असलेल्या चितीच्या स्पंदास्पंदमयीं परिणामाची यत्किंचितही वार्ता उरत नाही. स्पंदरहित वायूचें रूप सत् आहे, कीं असत् आहे, कीं अनिर्वचनीय आहे, हें कळत नाही. त्याचप्रमाणें ज्या चितीला अज्ञान व स्पंद नाही ती प्रज्ञा आहे, तिलाच मोक्ष म्हणतात. जेव्हा चित्तात्मा चित्स्पंद ब्रह्माकार

धारण करतो तेव्हा तो बंधाला व मोक्षालाही कारण होत नाही तो केवळ आत्मस्वरूपांत स्थित होतो त्यामुळें तो बंधालाही कारण होत नाही व मोक्षालाही उपयोगी नाही चित्ताकार व त्याची शांति या दोन व्यर्थ देशाना जर चित्त प्राप्त न होईल तर बंध व मोक्ष या पक्षांचें नांवही ऐकूं येणार नाही. मोक्ष होवो, मला मोक्ष मिळो, असें वाटणें हेंच आंतील पूर्णत्वाच्या क्षयाचें कारण आहे. मोक्ष मला नको, असें वाटणें हाही बंध आहे; यास्तव काहीं संवेदन न होणें, हें तुझे परमश्रेय आहे. जें विषयाभासरहित व अजड तें परमपद होय. विषयोन्मुखरूप न होणें हेंच चितीचे स्वरूप आहे. महाचितीचा जो—'संकल्पन' हा शब्द व त्याचा अर्थ, एतद्रूप स्पंद तोच बंध-मोक्ष इत्यादिकांला योग्य आहे. त्याचे प्रमाणतः निरूपण करूं लागलें असतां तो नाश पावतो. केवळ यथार्थदर्शना-नेच अहंभाव निराधार होऊन अगदीं शांत झाला असतां कशानें कोणाचें काय बद्ध होतें व काय मुक्त होतें तें आम्हांस कळत नाही. विवेकी स्वतः रचलेल्या संकल्पांतील हें माझे संकल्पित व हें असंकल्पित हा विभाग जर टाकील तर तो आपोआप नाश पावेल व त्यामुळें कोणत्याही प्रतिबंधावाचून सर्व संकल्प-शून्य, स्पंदरहित होईल. ज्ञानी चैतन्यानें आपला संकल्पमय स्पंद सोडला व प्राणवायुही स्पंदरहित झाला म्हणजे चित् आपल्या चिद्धन स्वरूपांत अवस्थित होते आणि स्पंदमय वात क्षीण झाला असतां तन्मूलक संसारही क्षीण होतो. चित्-चा प्रकाश हाच चित्स्पंद आहे. असें नित्य ज्ञान झालें असतां चित्-हून निराळा स्पंद राहत नाही. जो या दृश्यमय दीर्घ स्वप्नांत दुसऱ स्वप्न पाहूं लागतो तो मोह पावतो. पण जो आत्मसंविदेला सर्वात्मक पाहतो तो ज्ञानी भ्रमांत पडत नाही. ज्याच्यामध्ये

बलत्काराने सतत जगदाकार भ्रमांच्या सत्तेचा उदय होतो, ज्यांत हे सर्व संकल्परूप मळ लीन होतात, व विषयानुभवजन्य आनंद उद्भवतात त्या प्रत्यगात्म्याला मनांत ध्यानानें तुं साक्षात् जाण.

सर्ग ६०

—:॥:—

१. अद्वितीय, शुद्ध परमात्म्याची विस्मृति-स्वभावेनें सर्वाकारांनीं स्थिति.

श्रीवसिष्ठः—असे हें पर तत्त्व आहे, तेंच चिद्धन परम पद आहे; हे ब्रह्म-विष्णु-हर महादेव त्याच्यातले आहेत. त्यांच्याच विभूतींनीं संतुष्ट झालेले जन राजांसारखे सुखी होतात. स्वर्गांत राहणारे देवादिक स्वर्गलोकीं जसे आनंदित होतात त्याप्रमाणें तत्त्वनिष्ठ जन येथें आकाशगमनादि क्रीडांनीं चिरकाल रममाण होतात. हे रामा ! तें परम पद प्राप्त झालें असता जीव मरत नाही व त्याची प्राप्ती झाल्यावर तो शोक करीत नाही. त्याला प्राप्त होऊन कोणी प्राणधारणादिकांनीं निमित्त, अशा क्षुधा-तृषा इत्यादि कर्मांनीं पीडित होत नाही. हे रामा ! तत्त्वबोधानें ब्रह्माला प्राप्त होऊन भित, झाड इत्यादिकांकडून तो प्रतिबद्ध होत नाही. अपार परमाकाशरूपी परमात्म्याच्या सत्तासामान्यरूपाचें तूं जर थोडेंसेही चिंतन केलेंस तर तूं एका निमेषांत सामान्यजन्तु असलास तरी मुक्तचिच मुनि होशील; आणि मग सर्व संसारकर्म जरी करीत राहिलास तरी पुनः परितप्त होणार नाहीस.

श्रीरामः—मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, इत्यादि सर्व द्वैत जेथें क्षय पावतें तें निर्विशेष आभाणपूर्ण चिन्मात्रच सत्तासामान्य आहे कीं मनआदि सर्व विशेषवान् सर्वात्मा ईश्वर हें सत्तासामान्य आहे ?

श्रीवसिष्ठः—जें हें सर्व देहस्थ ब्रह्म जाग्रत् व स्वप्न या अवस्थांत अन्नादि खातें, जलपान करतें वल्गना करतें, वस्तु उचलून घेतें, झोंपेंत सर्वांना निश्चेष्ट करून सोडतें, तुरीयावस्थेंत वृत्ति व विषय यांनीं रहित होतें, तें सर्वगत, आद्यन्तरहित, असलेलें, विसरलेल्या कंठस्थ अलंकारांप्रमाणें स्मरणानें पुनः मिळविलेसें होणारें, तेंच ब्रह्म सर्वसत्तासामान्य येथें वस्तुतत्त्व म्हणून म्हटलें जातें. तें आकाशांत शून्यतेनें स्थित आहे, शब्दांत शब्दत्वानें स्थित आहे, स्पर्शांत स्पर्शत्वानें स्थित आहे, त्वचेत त्वप्रमाणें स्थित आहे, रसांत रसत्वानें लीन आहे, रसनेत रसनतेनें स्थित आहे, रूपांत रूपत्वानें, नेत्रांत द्रूप्रमाणें, प्राणांत प्राणत्वानें व गंधांत गंधत्वानें तें उदय पावलेल उपलब्ध होतें. तें शरीरांत कायत्वानें पुष्ट आहे, भूमीत भूत्वानें, दुधांत पयस्त्वानें व वायूत वायुत्वानें स्थित आहे. तेजांत तेजस्त्वानें व बुद्धीत तें बुद्धित्वानें अनुगत आहे. तें मनांत मनस्त्वानें, अहंकारांत अहंकृतीनें व संविदेत संविद्वीनें रूढ आहे व चित्तांत चित्तत्वानें उत्थित झालें आहे. तें वृक्षांत वृक्षत्वानें लग्न आहे, पटांत पटत्व या रूपां उदय पावले आहे घटांत घटत्वानें रूढ झालें आहे, वडाच्या झाडांत वटत्वानें उद्भवले आहे. स्थावरांत स्थावरत्वानें, जंगमांत जंगमत्वानें, पाषाणांत पाषाणत्वानें, चेतनांत चेतनत्वानें, देवांमध्ये अमरत्वानें, नरांमध्ये नरत्वानें, पशु-पक्ष्यादि तिर्यक् प्राण्यांमध्ये तिर्यक्त्वानें, किमीच्या अवस्थेंत क्रिमित्वानें, कालक्रमात कालत्वानें तसेंच ऋतूंमध्ये ऋतुत्वानें, व तो प्रभु घटिका, क्षण, निमेष इत्यादिकांत त्या त्या रूपां संचित आहे. तें आत्मतत्त्व शुक्लपक्षांत शुक्लत्वानें झालें आहे, कृष्णपक्षांत कृष्णत्वानें स्थित आहे, क्रियांमध्ये स्पन्दरूपां, नियतींत नियमानें, व संस्थितींत संस्थितीनें स्थित आहे. नाशांत नाशरूपां स्थित आहे.

उत्पत्तींत उत्पत्तिरूपानें परमेश्वर स्थित आहे. तो ब ल्यांत बाल्यानें विश्रांत झाला आहे, तारुण्यांत तारुण्यानें स्थित आहे. जरारूपांत जरनें स्थित आहे, व मरणांत मरणानें स्थित आहे. समुद्रांत लाटा, तुषार, तरंग, इत्यादि रूपानें जल-सामान्यच जसें राहते त्याप्रमाणें, तो परमेश्वर सर्व पदार्थांशीं अभिन्न—एकरूप आहे. लहान मुलानें वेताळ जसा कल्पिलेला असतो त्याप्रमाणें या सत्य चित्त्वभावानें मिथ्याच नानापणा कल्पिला आहे. हे महात्मन् ! सर्वत्र संस्थितिमान् चिद्रूप आत्म्यानें स्वतःच ही जग-द्रूपानें रचना कल्पिली आहे. ' हें सर्व मीच आत्म्यानें विविध विलासांनीं व्यापलें आहे. ही विभूति माझीच आहे. यास्तव माझ्याहून व्यतिरिक्त काहीं नाहीं, ' असें समजून शान्तचित्त होऊन तूं आपल्या महिम्यांत रहा.

श्रीवाल्मीकिः—मुनि जों असें बोलत आहे तों दिवस संपला सूर्याचा अस्त झाला. सर्व सभा पूज्यांना नमस्कार करून सायं स्नान करावयास गेली व ती रात्र संपल्यावर सर्व सभा सूर्यकिरणांसह पुनः सभास्थानीं आलीं.

दिवस सोळावा समाप्त.

सर्ग ६१

—:~:—

१ जगत् स्वप्न व माया यांसारखेच आहे व आंतीनें सर्व संभवते, असें सिद्ध करण्याची युक्ती.

श्रीरामः—हे मुने ! जसें आभर्चे स्वप्नांतील नगर, पुर, इत्यादि भासतें तसाच जर ब्रम्हदेवाचा वगैरे देहपरिग्रह असेल, व हें सर्व जर असन्मयच उत्पन्न झालें असेल, तर मग आम्हाला त्याचा खरा असा अत्यंत दृढ प्रत्यय कसा येतो ? प्रपंच सत्य कसा भासतो ?

१. अशा तऱ्हेचा श्लोक पुनः पुनः आल्यामुळें काव्याचा सुखीपणा कमी होतो.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! जेव्हां हा वर्तमान कल्पांतील पद्भज पूर्वकल्पामध्ये उपासकावस्थेत होता तेव्हां त्याला तत्त्वज्ञान नव्हतें. त्यामुळें त्याला त्या वेळचा सर्ग हल्लीं आपल्याला जसा हा सर्ग दिसत आहे त्याचप्रमाणें चार प्रकारच्या भूतसमुदायांच्या रूपानें सत्य वाटत होता. पण आतां त्याला तत्त्वज्ञान झालेलें असल्यामुळें तो बाधित झाला आहे, म्हणून खरा नव्हे. जोंवर अज्ञान असतें तोंवर चित्ति सर्वगा असल्यामुळें जीव सर्व होतो व सर्वत्र त्याचा संसार सत्यसा भासतो, पण तो तत्त्वाच्या अज्ञानामुळें उत्पन्न झालेला असल्याकारणानें तरवज्ञानानें नाश पावणारा आहे. म्हणूनच प्रजापतीच्या तत्त्वज्ञानानें बाधित झालेला स्वप्नसारखा जो हा नाजुक प्रपंचप्रतिभास उपस्थित झाला आहे तो अज्ञ जीवांच्या अहंताप्रत्ययाशीं एकरूपसा होऊन अतिदृढ—सत्यसा झाला आहे. तर मग प्रत्येक कल्पांतील प्रजापतीला आपण कल्पिलेला हा प्रपंच तत्त्वज्ञानानें क्षणांत विनाश पावणारा आहे, असा अनुभव का येत नाहीं, म्हणून विचारशील तर सांगतों. ज्याप्रमाणें निजलेल्या पुरुषाला स्वप्नभोगप्रद कर्मानें प्रतिबंध केल्यामुळें स्वप्नांत विद्यमान असलेलेही क्षणविनाशित्व दिसत नाहीं तर तो तें स्वप्न खरेंच मानतो, त्याचप्रमाणें प्रत्येक कल्पांतील प्रजापतीला जीवांच्या अदृष्टामुळें प्रतिबंध होतो व त्यामुळें त्याला हें जगत् विनाशी आहे असें वाटत नाहीं. हे रामा ! या सुप्त पुरुषाच्या प्रतिभासानें हें स्वप्न जसें अनादि—अनन्त भासतें त्याप्रमाणें प्रजापतीलाही हा सर्व विशाल प्रपंच सत्य भासतो. जें स्वप्नपुरुषापासून झालेलें तें स्वप्न पुरुषात्मकच असतें, या गोष्टीचा आपल्याला नेहमी अनुभव येतो, जसें बीज असतें तसेंच फळ होतें. जें असत्य मनः—पुरुषाकडून साधलें जातें तें असत्यच असतें.

यास्तव हा प्रपंच व त्यांतील जीवांचे कर्म जन्मान्तर-स्वर्ग-नरक इत्यादि व्यवहारास जरी समर्थ असले तरी त्याला अबाधित सत्य मानणें युक्त नव्हे. यास्तव असत् जगाची दृढ भावना करणें अयोग्य आहे. त्या भावनेचा त्याग करावा. स्वप्नपुरुषापासून जें दृढ प्रत्ययानें आत्म्यामध्ये उद्भवलेलें असतें तें सर्गादि सर्व सत्यच होतें. हा प्रजापतीचा स्वप्नसर्ग पावसाळ्यांतील पुराप्रमाणें निमेषमात्र आहे. तथापि त्या एका निमेषांतच ह्या सर्व दीर्घ स्वप्नाची कल्पना होते. प्रजापतीचा जसा हा स्वप्नसर्ग उदय पावला आहे तसाच सर्व भूतांचा संसाराख्य प्रत्यय उद्भवला आहे प्रत्येक जीवाचा सर्ग निरनिराळा झाला आहे. चित्तत्वाच्या सत्तेनेच ही सर्व सर्गांची परंपरा उद्भवली आहे. जसे जल लाटा, भोवरे इत्यादि रूपानें द्रवत्वामुळे विवर्त पावतें त्याप्रमाणें ही सर्गलक्ष्मी स्वप्नरूपच आहे, खरी नव्हे तें प्रजापतीचें पद सर्गादिकांसह अत्यंत असत् आहे. तथापि आपण जशा भावनेनें जें पाहतों तसाच त्याचा अनुभव येतो. आपण त्याला सत्य मानलें तर तें सत्य होतें, असत्य मानलें तर असत्य होतें. परमात्म्याची अज्ञानाख्य माया अधटित घटना करण्यांत मोठी पटाईत आहे. त्यामुळे स्पष्ट-भ्रम इत्यादिकांविषयी, असें कसें होऊं शकेल, असें म्हणताच येत नाही. भ्रमांत संभवत नाही, असें येथें कांहीं नाही या त्रैलोक्यांत विचित्र वस्तुदृष्टि उपलब्ध होतात; जलामध्ये अग्नि पेटतो. जसा समुद्रांत वडवाग्नि; आकाशांत नगरे असतात, जशीं देवांचीं गृह; दगडावर कमलें उगवतात; जसें मृत्तिकेचा लेशही नसलेल्या मेखवर वृक्ष; एकाच प्रदेशी पुण्यफळें-इष्ट वस्तु राहतात; जसे कल्पवृक्षावर सर्व पदार्थ असतात; शिळा वृक्षाप्रमाणें फळें देतात; जसे चिंतामणी; पाषाणांत प्राणी अस-

तात; जसे दगडांत बेडूक; दगडाला पाझर फुटतात; ज्याप्रमाणें चंद्रकांतमयापासून द्रव सुटतो. झोपेतील (स्वप्नांतील) भ्रामक ज्ञानांत एका क्षणामध्ये घटाचा पट होतो. स्वप्नांत आपलेंच मरण आपण पाहतों, त्यावरून असत्य पदार्थाचाही बोध होतो, असे ठरतें. आकाशांत आकस्मिक जल धारण केलें जातें; जसें ढग आकाशांत पाणी छताप्रमाणें पसरून राहतें; जशी मंदाकिनी. स्थूल शिळाही पश्याप्रमाणें उड्डाण करितात; जसे पक्षयुक्त पर्वत. शिळेपासून सर्व प्राप्त होत; जसा चिंतामणी देवांच्या उद्यानांत ज्याची ज्याची इच्छा करावी तें तें पुढें उपास्थित होतें, पण भलतेच चित्तिलेले सर्व पदार्थ मिळत नाहीत. उदाहरणार्थ राघवा ! मेक्ष उपन्न होवो, ब्रह्माचा नाश होवो; प्रपंच सत्य असो, भोग शाश्वत टिकोत, नियतीचा भंग होवो, वेद अप्रमाण होवो, इत्यादि संकल्प जरी (कल्पवृक्षाखाली) केले तरी ते फलद्रूप होत नाहीत. अचेतन देहही कर्म करितो; जशी कळसूत्री बाहुली सारांश ह व असच दुसरेही असंभवनीय ठरलेले विचित्र आरंभ व भ्रम, शंकर, गंधर्व इत्यादिकांच्या मायाविलासानीं दिसतात. दूरदर्शी असलेला विस्तृत चंद्र टीचभर दिसतो. उत्पातसमयी आकाशात कबंध-मुंडकी तोडलेली शरीरे दिसतात, मंत्रप्रयोगादि क्रियेने, औषधादि द्रव्यांनी, संचरणीय रत्नांनी, पिशाच-मद इत्यादिकांच्या आवेशांनी उत्पन्न झालेले विचित्र विभ्रम दिसतात. गंधर्वांनी निर्माण केलेले अनन्त पदार्थ मत्स्य आहेत असा प्रत्यय येतो. कारण सत्य असल्याप्रमाणें त्यांच्याशी व्यवहार होऊं शकतो, त्याचप्रमाणें एवढ्या मंथ्या या ब्रह्मांडाचा विनाश कसा होईल, तो संभवनीय दिसत नाही असें जरी वाटलें तरी कल्पांतीं त्याचाही विनाश संभवतो. तात्पर्य, याप्रमाणें

या सृष्टिकालीं संभवणाराही हा सर्गरूप स्वप्न-विभ्रम तत्त्वबोध झाला असतां असंभवनीय होऊन सिद्धीला म्ह० स्वरूपविश्रांतीला कारण होतो, अर्थात् ब्रह्मदृष्ट्या पाहिल्यास असत्य कांहीं नाहीं व जगद्रूपानें पाहिल्यास सत्य कांहीं नाहीं. तर सृष्टि-सर्ग या नांवाच्या या स्वप्नांत सर्वत्र सर्वप्रकारें सर्व संभवतें. स्वप्नांत ज्याची बुद्धि निमग्न झाली आहे अशा मनुष्याला जसें सर्व सत्य वाटतें, त्याप्रमाणें या सर्गाप स्वप्नांत ज्याची बुद्धि निमग्न झाली आहे. असाल सृष्टी स्थिर दिसते. एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जाण्याप्रमाणें एका भ्रमांतून दुसऱ्या भ्रमांत पडणारा प्राणी हें सर्व स्थिर आहे, असा अनुभव घेतो व त्यामुळें मोहित होतो. खड्ड्यांत पडल्यासारख्या स्वमोहदोषमुळें एकादा मूढ हरिण जसा एका खड्ड्यांतून दुसऱ्या खड्ड्यांत पडतो त्याप्रमाणें संसारांत पाडणारे जे रागद्वेषादि दोष त्यांनीं मूढ होत्साता ह्या प्राण्याला देह धारण करण्याचा भ्रम हातो

सर्ग ६२

—:—:—

१. विचित्र वासनांमुळे नानादेहणातिरूप भ्रम.

२. जीवनाख्यानातील भिक्षूच्या मनाच्या चेष्टा

श्रीवासिष्ठः—भ्रमांच्या परंपरेंत जीव पडतो, असें जें वर वर्णन केलें आहे त्याचें उदाहरण असा हा इतिहास ऐक. मनन करणाऱ्या एका भिक्षूची काय मौज झाली ती सांगतो. समाधीच्या अभ्यासांत तत्पर असा कोणी एक महा वैराग्य संपन्न भिक्षु होता. तो आपल्या वर्णाश्रम कर्मांत सर्व दिवस घालवीत असे. जलावर जसा एका क्षणांत तरंगनां त्याप्रमाणें समाधीच्या अभ्यासानें शुद्ध झालेलें ते त्याचें चित्त जें जें चिंतन करी तें तें क्षणांत

तसेंच धडें. एकदा समाधीतून व्युत्थान पावलेला तो एकाग्रचित्त होऊन आपल्या आसनावर बसला. व कांहीं चिंतन करूं लागला. चिंतन करीत असतां त्याच्या मनांत आपोआप अशी प्रतिभा उत्पन्न झाली कीं मी आतां सामान्यजनांच्या म्ह० शास्त्रसंस्कारहीन जनांच्या चित्ताचें अनुकरण एक क्षणभर गमतीनें करतो. असा विचार करून त्याचें चित्त, पाणी आपला समप्रवाहाकार सोडतांच भोंवत्याच्या आकारानें जसें फिरूं लागतें त्याप्रमाणें, क्षणांत पामर पुरुषाच्या आकाराचें बनलें; अर्थात् यतिधर्माचें नियंत्रण सुटलें. नंतर लागलेंच नांवाची इच्छा करतांच त्यानें आपलें 'जीवट' असें नांव कळिपलें. काकतालीय न्यायानें तें नांव त्याला अकस्मात् प्राप्त झालें. तो जीवट या नांवाचा चिरकाल कांणा एका स्वप्ननिर्माण नगरींतील राजमार्गांत विहार करीत राहिला मत्त भ्रमर पद्मातील रस जसा पितो त्याप्रमाणे त्यानें तेंथें पान केलें. तो लीलेनेंच मत्त झाला; व गाढ निद्रेंनें व्याकुळ केल्यामुळे स्वस्थ निजला त्याला स्वप्न पडलें. त्यांत त्यानें 'मी ब्राह्मण आहे,' असें पाहिलें. त्याचें तें ब्राह्मण्यनाममात्र नसून वेदशास्त्राध्ययन व सत्कर्मानुष्ठान यांनीं परिपूर्ण झालेलें होतें. चित्तांत देशांतरप्राप्तीप्रमाणें केवल प्रतिभामात्र संपन्न अशीच त्यानें ती दशा पाहिली. एकदा तो ब्राह्मण दिवसां केलेल्या अनेक कार्यांनीं श्रांत होऊन बीजांत वृक्षाचे सर्व संस्कार जसे गुप्त असतात त्याप्रमाणें सर्व व्यवहाराचे संस्कार मनांत ठेवून तो निजला. तेव्हां त्या ब्राह्मणालाही एक स्वप्न पडलें. त्यांत 'मी मांडलिक राजा झालों आहे,' असें त्यानें पाहिलें. एकदा तो राजाही भोजन करून गाढ झोपी गेला असतां 'मी सर्व दिङ्मंडलाचें पालन करणारा चक्रवर्ती राजा आहे,' असें स्वप्नांत पाडता झाला. पुण्यांच्या समूहानें लता

जशी फुलतें त्याप्रमाणें भोगसमूहानें त्याची सार्वभौमता पूर्ण होती. एकदा तो राजा सर्व कर्तव्यें करून झाल्यावर स्वस्थ चित्तानें झोंपी गेला. तेव्हां त्यालाही स्वप्न पडलें कारण तो जेव्हां निजला तेव्हा कारणांत जसें कार्य गुप्त असतें त्याप्रमाणें पुढें होणारा सर्व व्यवहार त्याच्या चित्तांत गुप्त राहिला होता. त्यानें स्वप्नांत आनंदित आपण अप्सरा झालेले असें पाहिलें. वृक्षाच्या कोशांतील रसाचा उल्लास झाला असतां त्याला मंजरी जशी येते त्याप्रमाणें त्याचें पूर्वकर्म फलद्रूप झालें. ती अप्सरा रतीने श्रात होऊन गाढ झोंपी गेली. तिनें स्वतःला स्वप्नात हरणी झालेलें पाहिलें. जिचें नेत्र अतिशय चंचल आहेत, अशा हरणीलाही एकदा झोंप आली. दृढ अभ्यासामुळें तिनें आपल्याला वेल झालेलें पाहिलें. पश्यादि तिर्यक् जीवही चित्तस्वभावामुळें स्वप्न पाहतात. कारण दृष्ट व श्रुत वस्तूंचें मनांत स्मरण होणें, हा अखंड स्वभावच आहे. ती वेल पुष्पें, फळें, पल्लव इत्यादिकांनीं शोभणारी झाली वनदेवींच्या वनांतील लतागूहाप्रमाणें ती दिसत होती तिनें आंतल्याआंत साक्षिवैतन्यानें सुषुप्तीचा अनुभव घेतला. आपल्याला कोणी तोडलें आहे, असें तिनें पाहिलें. बीजांतील भावि अंकुराकाराप्रमाणे जिचें रूप आहे अशा स्वप्नोन्मुख झालेल्या बुद्धीनें तिनें स्वतःला भ्रमर झालेलें पाहिलें. तो भ्रमर वनांतील वनलतांमध्ये विहार करूं लागला. तरुण स्त्रियांमध्ये बलुभ जसा सुखसंचार करतो, त्याप्रमाणें तो फुललेल्या पद्मिनींतून विहार करीत राहिला प्रिय स्त्रीच्या-पिकलेल्या तोंडल्यासारख्या लाल-अधरोष्ठांचे अमृतपान करणाऱ्या तरुणाप्रमाणें, मोत्याच्या सरांप्रमाणें शोभणाऱ्या चंचल पुष्पसंघांतील पुष्परस पीत होता. सरोजिनी-

मध्ये अत्यंत आसक्त झालेला तो कमलाच्या नालावरच बसून राहिल. कारण जडबुद्धि जीवाचेंही चित्त कोठें कोठें असें आसक्त होतें. त्या नलिनीला उपटून टाकण्यासाठीं एक गज आला, कारण मूर्खचें कार्य रम्य वस्तूचा क्षय करणारेंच असतें. त्या गजानें नलेनीला चुरून तोंडांत टाकलें, त्याबरोबर तो भ्रमरही त्याच्या दाढेंत सांपडून भाताच्या गोव्याप्रमाणे चुरडून गेला व त्याचें पीठ झालें. भ्रमरानें मरताना त्या हत्तीला पाहिलें होतें व त्याच्याच आकाराची भावना केली, त्यामुळें त्यानें स्वतःला मत्त हत्तीच्या रूपानें उत्पन्न झालेलें पाहिलें हत्तींना धरण्यासाठीं बनविलेल्या शुल्क व अतिशय खोल खड्ड्यात तो पडला. अज्ञाननें गाढ अंधकाराप्रमाणें शून्य बनलेल्या संसारात जसा जीव पडतो तसाच तो त्या गर्तेत पडला. त्याला शृंखलादिकांनीं बांधून राजाकडे नेले. ती राजाला अतिशय प्रिय झाला, कारण तो शत्रूच्या मोठ्या सेनेचा अन्तकच होता, तो सदा मदबलानें मत्त व डोळे गरगर फिरवणारा होता. एकदा रात्री युद्ध चाललें असतां त्यांत शत्रूच्या सैन्यामध्ये घुसलेल्या त्याला शत्रूंनीं तरवारी, भाले, इत्यादि शस्त्रांनीं तोडून टाकलें, त्यामुळें तबेक-वायूने ज्याचें स्वरूप समूल नष्ट केलें आहे असा जीव जसा आत्म्यामध्ये अस्त पावतो त्याप्रमाणें तो गज अस्त पावला त्याला गजसमूहाच्या गंडस्थलावर उडत असलेल्या भ्रमराना नेहमीं पाण्याची संवय झाली होती, त्यामुळें त्या दृढ परिचयानें भ्रमरविषयींचेच त्याचे संस्कार उबुद्ध होऊन तो स्वतः पुनः भ्रमर झाला, वनलतेंचें सेवन करणारा तो पुनः पद्मिनीकडे आला, कारण तत्त्वज्ञानशून्य लोकांना वासनांचा दुरभ्यास सोडणें फार कठिण पडतें. तेथें पुनः हत्तीच्या पायाखालीं चिरडून त्याचा चेंदामेंदा झाला. तेथें जवळच असलेल्या हंस-

पश्याऱ्या दृढ ध्यानामुळे तो कलहंस झाला. तो कलहंस अनेक योनींत आणखी पचायशीं जन्म घेऊन पुनः हंस झाला आणि अनेक हंसांशीं मिळून तो विहार करू लागला. त्या हंसांच्या सभेत त्यानें ब्रह्मदेवाच्या हंसाचे गुण, आकार इत्यादिकांचें वर्णन ऐकलें. त्यामुळे त्याच्या मनांत त्याचा आकार, नांव इत्यादिकांविषयीची वासना दृढ झाली. यावेळीं हंस झालेल्या त्या भिक्षूच्या मनांत पूर्वोक्त अड्या तील रसांत राहिलेल्या मोराच्या पिसाऱ्याप्रमाणें ती वासना पुष्ट झाली. पुढें तो हंस ब्रह्मदेवाच्या हंसाविषयीची वासना वारंवार दृढ करीत व्याधीनें पीडित होतसाता मरण पावला; आणि त्या पूर्वपिराचत वासनेचें दृढ अनुसंधान केल्यामुळे ब्रह्मदेवाचा हंस झाला. त्या जन्मांत ब्रह्मलोकां ब्रह्मदेवानें सतत केलेल्या विवेक, वैराग्य, तत्त्वज्ञान यांच्या उपदेशांनी तो यथार्थज्ञानी झाला. त्यामुळेच लौकिक वस्तूत कांहीं सार आहे, ही त्याची बुद्धि पार नाहीशी झाली. तो तेथें जीवन्मुक्त होऊन राहिला; आणि जिवत असतांनाच जर त्याला निरातिशय आनंद मिळाला होता, तर मग द्विपरार्धकालात्मक युगान्तीं ब्रह्मदेवाबरोबर विदेहमुक्त होऊन त्याला आणखी अधिक काय मिळवावयाचें होतें ! याचा ज्ञानी लोकांनीं विचार करावा.

सर्ग ६३

—:—:—

१. तो हंस रुद्र झाला. २. पूर्व देहाचे स्मरण
३. त्याचे शतरुद्रत्व व ऐकात्म.

श्रीवसिष्ठः—त्या ब्राह्महंसानें एकदा रुद्रपुरांत रुद्राला सहज पाहिलें; ब्रह्मदेवाचें आसनभूत जें कमल त्याच्यावर क्रीडा कण्याचें भा-

ग्य प्राप्त झाल्यामुळे त्याला ब्रह्मसामीप्य मुक्ति प्राप्त झाली होती; तिच्या बलांनें तो एकदा ब्रह्मदेवाबरोबर रुद्रपुरास गेला असतां त्याला तेथें अनायासानें रुद्रदर्शन झालें तेथें रुद्राच्या ज्ञान-ऐश्वर्यादि गुणांचा उत्कर्ष पाहून त्या हंसाला मीही 'मी रुद्रच आहे' या भावनेनें रुद्र होईन, अशा दृढमति झाली. आरशांत प्रतिबिंब जसें पडतें त्याप्रमाणें त्याच्या मनांत ती वासना दृढ झाली. (अहो, पण वासनाशून्य व त्यामुळेच जीवनमुक्त झालेल्या त्या हंसाला रुद्र होण्याची इच्छा कशी झाली ? व त्या भावनाभ्यासानें दहत्याग करून त्यानें पुनः रुद्रशरीर कसें धारण केलें ? म्हणून विचारशील तर हा रुद्रभाव खरा नव्हे. तर प्रनिबिंबाप्रमाणें तत्सारूप्यमुक्ति आहे. तर प्रारब्धशेषवशात् उद्भवलेल्या इच्छेनें योग्याप्रमाणें मानस देहान्तराच्या कल्पनेनें केवळ पूर्व देहाचा त्याग आहे.) तो धारण करता रुद्राच हंसतनु सोडून रुद्राचे शरीर झाला. ज्याप्रमाणें पुष्पांतील सुगंध वायूबरोबर जाऊ लागला असतां पुष्पगुच्छाला सोडतो त्याप्रमाणेंच त्यानें पूर्वशरीराला सोडलें. तो पद रुद्रभवनांत गणसमूहांतील श्रेष्ठ अशा गाणपत्य पदवीनें त्या शिवपुरांतील आचारांनीं यथेच्छ विहार करता. झाला. तो रुद्र अत्युत्तम ज्ञान व ऐश्वर्यविलास यांच्या योगानें मुख्य रुद्राशी साम्य पावलेला असल्यामुळे आपल्या अतिशुद्ध बुद्धीनें आपला मागील सर्व वृत्तान्त त्याला अठवला; कारण तो भगवान् त्यावेळीं निरावरण विज्ञानरूप होता. आपल्या शेंकडां स्वप्नांनीं विस्मित झालेला तो एकान्तांत आपल्यापाशींच म्हणाला—अहाहा ! खरोखर विश्वाला मोह पाडणारी ही विचित्र माया पत्तरलेली आहे. ती असत्यच आहे, तथापि मरुभूमीवरील जलाप्रमाणें सत्यशी भासते. हा ! मी प्रथम प्राचीन पारमार्थिक स्थि-

तीनें चित्तच आहे. पण त्यानंतर मायेनें चित्तत्वास प्राप्त झालों; मी बहु व्हावे, असा संकल्प केला, हें मला आठवेलें. तसल्या संकल्पामुळेच मी सर्वरूप झालों व चिंदशामध्ये सर्वज्ञ व जडांशांत आकाशादि विभागवान् झालों. त्यानंतर यदृच्छेनें व्यष्टि-समष्टि लिंग-स्थूल देहांत चिदाभासरूपानें अनुप्रवेश केला असतां स्थूल व सूक्ष्म देहांशीं तादात्म्य संसर्गाध्यासानें त्यातील वासनावैचित्र्यानीं चित्रपटाप्रमाणें रंजित होऊन जीवरूपानें मी स्थित आहे. तो जीव अनादिकालापासून जन्मपरंपरेचा अनुभव घेता घेता कोणा एका सर्गांत वैराग्य व समाधि यांच्या पट्ट्यामुळे सर्वतः विषयांनीं अक्षुभित होणारा संन्यासी झाला. त्या भिक्षूनें स्थिर पद्मासन घातलें व स्थूल देहाच्या हस्त-पादादि व सूक्ष्म देहाच्या प्राणेंद्रियादि अवयवाचा निरोध करून आणि बाहेर देवतादि विषयांत मन स्थिर करून तो भिक्षु जेव्हां जी मानसपूजादिलीलाही रम्य आहे अशा भावनेनें आरंभतो तेव्हां तो त्याच लीलेचा अभ्यासानें अनुभव घेतो. त्यावेळीं त्याच्या दुसऱ्या सर्व भावाचा विरोध होतो. तो ज्या लीलेचा अनुभव घेतो तिला सोडून दुसऱ्या कोणत्याही विषया-विषयी त्याच्या मननाचा उदय होत नाही. चित्तामध्ये जी चमत्कृति रूढ होते तीच बाहेर विकास पावते. मागून रूढ झालेली चमत्कृति पूर्वी रूढ झालेल्या चमत्कृतीचा नाश करते. वसंत ऋतूंत प्यालेलें जल ग्रीष्म ऋतूंत वेल बाहेर टाकून देऊन सुकते हें प्रसिद्धच आहे. तो भिक्षु जरी शास्त्रदृष्टि होता तरी लीलेनेंच त्याची अनादि वासना प्रबळ झाल्यामुळे जीवट या नांवाचा पामर जीव बनला आणि भूच्छिद्रांतून मुंगी जशी फिरते त्याप्रमाणें तो निरनिराळ्या बोर्नीत भ्रमण करीत राहिला. तो ब्राम्हणांचा भक्त असल्यामुळे प्रथम आपल्याला ब्राह्मणच

पाहता झाला; कारण अद्भूत झालेल्या व उद्भूत न झालेल्या संस्कारांचा विषयोस व्हावयाचा असला म्हणजे अभ्यासपाटवादि कारणांनीं जो वासनासमूह बलवान् झालेला असतो तोच प्रथम उद्भवतो व दुसरा गुप्त होतो. नंतर तो ब्राह्मण सतत चिंतनानेंच मांडलिक राजा झाला. वृक्ष जो रस एकसारखा पितो त्याचेंच पुढें फळ बनते. राज्यासाठीं त्यानें धर्मकार्यें केली व त्यामुळे तो सम्राट् झाला. तो राजा कामुकत्वामुळे अप्सरा बनला. त्या अप्सरेला हरिणीच्या नेत्रांचा लोभ सुटला, त्यामुळे ती चंचल व रसशालिनी हरिणी झाली. खरोखर प्राण्यांच्या ठिकाणीं वासनामोह त्यांच्या दुःखासाठींच होत असतो. त्या हरिणीच्या मनात अरण्यांतील वेलीचेच लंस्कार दृढ झाले. व त्यांच्या अनुसार ती वेल बनली. वेलीच्या अवश्य होणाऱ्या छेदाचा तिनें अनुभव घेतला. आंतल्या आंत तिला तिच्या अंगावर फिरणाऱ्या भ्रमराचा दृढ परिचय झाला होता, त्यामुळे छेदनाच्या योगानें तिचा नाश झाला असतां त्याच वासनेने वासनामुक्त झालेल्या ती भ्रमर झाली. त्या भ्रमराला हत्तीच्या पायाखालीं आपल्या शरीराचें चूर्ण होण्याचा अनुभव आला. त्यानंतर त्यानें वारंवार भावना करून हत्ती, भ्रमर, हंस, इत्यादि अनेक जन्म घेतले. अनेक मोठमोठ्या संसारसंभ्रमांचा त्यानें अनुभव घेतला आणि आतां हा मी तोच भिक्षु या शंभराव्या जन्मांत रुद्र होऊन राहिलों आहे. केवळ स्वतःच्या मनाचा संभ्रम अशा या संसारचक्रांत, अशा या अत्यंत विचित्र अनेक संसारारण्यभूमीत मीं अतिशय भ्रमण केलें, वस्तुतः त्या भूमी शून्य असतांना मला अशून्यशा - सत्यशा भासल्या एका सृष्टींत मी जीवट या नांवाचा झालों; दुसऱ्या जन्मांत ब्राह्मणश्रेष्ठ झालों, एका

जन्मांत पृथ्वीपाति झालों. कमलवनांत हंस झालों. विंध्यपर्वतांतील खोल्यांत गज व हरिण झालों. याप्रमाणें मी या देहयंत्रांत व मनोयंत्रांत या देशेस प्राप्त झालों आहे. प्रथमसर्ग-कालापासूनच चिदेकरसरूप परमपदापासून प्रच्युत झालेल्या माझी या संसारांत हजारों वर्षे, अनेक चतुर्युगे, व असंख्य दिन-श्रुतचर्या निघून गेल्या आहेत. भिक्षु झाल्यावर तत्त्वज्ञान होण्यासाठीं जो श्रवण-मननादि-अभ्यासरूप योग्यताक्रम कर्तव्य असतो तो जरी केला व चांगला रूढ झाला होता तरी प्रमादाने त्याचें उल्लंघन करून पुनः पुनः जन्ममरणपरंपरेनें ब्रह्मदेवाच्या हंसत्वास मी प्राप्त झालों व शेवटीं रुद्राचा संगम होतांच तोच माझा प्राक्तन अभ्यासक्रम तत्त्वज्ञानफलानें फलित झाला. यावरून शास्त्रीय साधनाभ्यास श्रेष्ठ आहे. कारण तो अभ्यास केल्यावर भावनादोषामुळे मध्यें अनेक विरुद्ध जन्म जरी झाले तरी तो पुनः अनुकूल जन्म मिळतांच उद्भूत होऊन पुरुषार्थ साधून देतो. जीवानें केलेला दृढ अभ्यास केव्हांही फुकट जात नाही. पुण्यवान् जीवाला अकस्मात् साधुसमागम घडतो व त्याचे पूर्वसंस्कार निर्विघ्नपणें आपलें शुभकार्य करूं शकतात. अशुभ वासनांना मात्र हा न्याय लागू नाही. तर जीवाचा अशुभवासनाभ्यास निवृत्त होतो, तथापि दुर्वासनांचा त्याग करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाचा हा प्राक्तन वासनाभ्यास कालान्तरीं उदय पावण्यास सत्पुरुषाचा समागम व प्रयत्न यांची अपेक्षा करतो; आणि तो यत्न अनेक जन्मांत सतत केला असतांच सद्वासनाच्या दृढतेनें दुर्वासनांचा क्षय करण्यास समर्थ होतो. मिथ्या देवतादिकांची उपासना करणें, इत्यादिरूप प्रयत्नही जर जाग्रत् व स्वप्न कालांतील सत्य अनुभावास योग्य असें देवताभावादि

फळ देण्यास समर्थ होतो, तर परमार्थवस्तु विषयक श्रवणादि प्रयत्न परमार्थ सत्य रूपाव-प्राप्ति हें फळ देऊं शकेल हें काय सांगावें ? म्हणूनच अनात्मविषयांचा शास्त्रीय भावनाभ्यासही त्या त्या उपास्यदेवतेचें शरीर, तिचा भोग इत्यादि प्राप्त होणें, या व्यवहारास जरी समर्थ असला तरी दुःखमिश्रित सुखालाच कारण होतो. यास्तव तसल्या अनात्मविषय चिंतनाचा त्याग करणें हाच जय आहे. जसा अंकूर मिथ्या विस्तारयुक्त गुल्मस्वरूपास पाहतो त्याप्रमाणे भावनाच आपल्या आत्म्याला हा देह असें पाहते. पण तत्त्वदृष्ट्या त्या भावनेचें निरीक्षण केलें असतां कांहीं अवशिष्ट राहत नाही. ती वस्तुतः जर नाहीच तर तिचा उच्छेद तरी काय करावयाचा आहे ? यास्तव आम्हांला या भ्रमाची कांहीं गरज नाही. आकाशाच्या वर्णाप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या या जगद्रुपी भ्रमाचें केवल असंवेदनच आम्हांला होवो. त्याचें चिंतन न केल्यानेंच त्याचें परिमार्जन होईल. किंवा तो भ्रम आपल्या प्रत्ययाला जरी आला तरी काय हानि आहे ? जगदाकार-भावना अधिष्ठान स्वरूप आहे, ? असें पाहिले क्षणजे ती कौतुकालाच कारण होते; ती प्रातिभासिक सत्तेनें युक्त आहे, असें कळल्यावर कांहींच अनर्थ करण्यास समर्थ होत नाही. क्षणून कौतुकानेंच मी उठून जाऊन ज्ञानाचें सम्यग्दान करून त्या उपार्थापासून अत्म्याला अगदीं पृथक् व एकरूप करतो.

असा विचार करून तो रुद्र जेथे गुहेंत भिक्षु गाढ झोंप लागून शवासारखा पडला होता त्या शर्गास गेला. त्या भिक्षूला जागें करून स्वतःच्या चित्तत्वाचा अंश अंशा चित्ता नें व स्वांशभूत-चिदाभासरूप चे. नानें व तत्वज्ञ जीवानें युक्त केलें त्याबरोबर भिक्षूला आपल्या स्वरूपाचें मान झालें व त्याला आ-

पला भ्रम कळला, मी रुद्ध आहे, व त्याचप्रमाणे जीवटाविषय आहे, पाहून तो भिक्षु तत्त्वज्ञानामुळे वस्तुतः जरी विस्मय करण्यास योग्य नव्हता तरी विस्मित झाला. त्यानंतर रुद्ध व तसाच तो भिक्षु असे ते दोघे उठून कोठे चिदाकाशाच्या एका कोपऱ्यांत असलेल्या जीवटाच्या संसारात गेले. त्या जीवटाच्या दुसऱ्या ब्रह्मांडातील त्या भुवनांत, त्या द्वीपांत, त्या देशांत व त्यातील त्याला त्या नगरांत व त्या नगरीतील त्याच्या गृहांत जाऊन ज्याने हातांत तरवार धरली आहे, अशा शवाप्रमाणे निःसंज्ञ-निश्चेष्ट पडलेल्या जीवटास त्यांनी पाहिले, भिक्षु व रुद्ध यांनी त्या जीवटाच्या संसारभूमीत आपला सर्व प्रभाव गुप्त ठेवला होता, त्यामुळे ते दांघे तेथे कोणाला दिसले नाहीत. असो; त्याला बांध करण्याच्या इच्छेने गेलेल्या रुद्राने पूर्वाप्रमाणेच आपल्या चित्ताने व चिदाभासाने त्याला संयुक्त केले. तेव्हा रुद्र, भिक्षु व जीवट हे शरीरांनी जरी त्रिरूप हांते तरी आतून एकरूप झाले. ते ज्ञानी असूनही अज्ञ असल्यासारखे, विस्मित झालेले असूनही विस्मित न झाल्यासारखे चित्राप्रमाणे एक क्षणभर अगदी गप्पच राहिले. त्यानंतर ते सर्व आकाशातील काण्याएका प्रदेशी असलेल्या जीवटाच्या चित्तापासून परिणत झालेल्या ब्राम्हणाच्या संसारस गेले. तो संसार चाहोंकडून निरानिराळे शब्द करणाऱ्या प्राण्यांनी व्यापला होता असो; ते त्या भूलोकास, त्या द्वीपास, त्यातील त्या देशास, त्यातील ग्रामास व त्या ग्रामातील त्या ब्राम्हणाच्या गृहास प्राप्त झाले त्यांत त्यांना स्त्रीसहवर्तमान शयन केलेल्या ब्राह्मणस पाहिले. ब्राम्हणीने त्याच्या गळ्यांत हात घातला होता व तो तिला बहिश्चर प्राणासारखा प्रिय होता, त्याला जागे करून रुद्राने आपल्या चित्ताने व चिदाभासाने संयुक्त केले.

तेव्हा त्यांना व इतरांनाही विस्मय वाटला व विस्मय वाटलाही नाही. त्यानंतर ते चौघेही चिदाकाशपूर्ण व चितीपासूनच विकास पावलेल्या मांडलिक राजाच्या संसारास गेले. तो संसार अनेक भ्रमांच्या विस्तारांनी सुंदर झाला होता. तो मांडलिक राजा मत्त होऊन पर्यंकरूप कमलावर निजला होता. तो स्वतः गौरवर्ण असून गौरगतीने त्याला हृदयार्शी षट् आलिंगन दिले होते, त्यामुळे कमलकोशांत भ्रमरीसह निजलेल्या भ्रमराप्रमाणे तो दिसत होता. सुंदर मंजरींनी आच्छादित झालेल्या वृक्षाप्रमाणे तो अनेक कांतांनी परिवेष्टित झाला होता. रत्नांच्या समूहातील सुवर्णाप्रमाणे तो अनेक दीपांच्या समूहामध्ये निजला होता. त्याला जागे करून तत्काळ रुद्राने आपल्या चित्ताने व चिदाभासाने त्याला संयुक्त केले. ते बाह्यतः जरी अनेक हांते तरी आतून एक होते. ते विस्मययुक्त व विस्मयराहित होते. त्यानंतर ते सर्व सम्राट राज्याच्या संसारास गेले. तेथे त्याला जागे करून रुद्राने आपल्या चित्तादिकांनी युक्त केले. तसंच ते सर्व आपल्या आतिबाहिक शरीराने दुसऱ्या जगांतल्या संसारभूमीतही गेले. त्यामुळे ते सर्व त्या ब्रम्हदेवाच्या हंसांनी इच्छिलेल्या त्या रुद्रतेस प्राप्त होऊन एक शत रुद्र झाले, व एकत्र जमलेले ते सर्व फारच शोभले. त्या सर्वांचे ज्ञान एकरूप होते, पण शरीरे वेगळी होती. त्या परमेश्वराचे रूप जरी वस्तुतः एकरूप होते तरी अनेककार दिसत होते. ते विचित्र कर्मांनी परिवेष्टित झालेलं हांते. ते शंभर रुद्र आवरणशून्य चिन्मय होते. ते रूप सर्व संसाराचे आधारभूत आहे आणि सर्व जगांत अन्तर्यामित्वाने स्थित आहे. हे रामा! येथे अत्यंत प्रभावशाली सहस्रावधि रुद्र आहेत हल्ली जो हा आपला संसार आहे तो वर वर्णन केलेल्या रुद्रांतील अकराव्या भ्रमररुद्राचा आहे. ' भिक्षुचे सर्वच स्वप्नसंसार सर्वांच्या

अनुभवास का येत नाहीत' म्हणून तेच 'जगत्' या परिच्छेदाचें निमित्त आहे. विचारशील तर सांगतां. वर सांगितल्या प्रकारचा जीवाचा जो जो संसार सर्वतः उदय पावतो त्या प्रत्येकांस तत्त्वज्ञानरहित असलेले जीवसंध परस्परसं पाहू शकत नाहीत. पण सागरांतील तरंगप्रमाणें तत्त्ववेत्ते मनानें त्या जीवांशीं मिळतात व त्यामुळे ते सर्व पाहतात आणि जे अप्रबुद्ध असतात ते तन्मात्रनिष्ठ होऊन मातीच्या ढेंकळाप्रमाणें स्थित होतात. जसे तरंगांतील जल द्रवत्वामुळे एकमेकांशी अगदीं मिळून जातें त्याप्रमाणें ज्ञानी जीवसमूह चित्त्वामुळे एकमेकांशी अगदीं मिळून जातात प्रत्येक जीवाचा निरनिराळा संसार उदय पावला असतां त्यांत असलेल्या या सर्व जीवराशी चिद्धातु-ब्रह्म सर्वव्यापी असल्यामुळे वस्तुतः असत्य असूनही सत्य असल्याप्रमाणें स्थित आहेत. भूमीचा जो जा भाग खणावा तें तें जसे आकाश आहे, त्याप्रमाणें सर्वगामिनी चितींहीन जें जें असत्य समजून दूर केलें जातें तें तें आकाशाप्रमाणें चित्त्व अवशिष्ट राहतें. हे सवे विशेष व त्यांनीं युक्त अशीं हीं पंच भूतें जशीं तूं सर्वत्र अनुभवीत आहेस तसेंच सर्व ठिकाणीं हें सर्व भूतात्मभूत चित्त्वच आहे, त्याचा अनुभव घे तें सर्वगत कसें आहे. व त्याच्याच ठिकाणीं या सर्वांची कल्पना कशी झाली आहे, म्हणून जर म्हणशील तर सांगतो—आप्रमाणें वृक्षावर-काष्ठावर किंवा शिलास्तंभावर तासून किंवा टाकीनें शिल्पीजनानीं त्यावर कोरावयाच्या प्रतिमेच्या अनुसार छिद्रे करून पुरुष-हत्ती-घोडा इत्यादि आकार निर्माण केलें असतां तेच विचित्र आकार दिसतात, त्याप्रमाणें एकरूप सद्रूप सर्वाकार ब्रह्म दिसतें व त्या चिद्रूपामध्ये हें जगतही तसेंच स्थित असलेलें दिसतें. निर्विषय, पर शुद्ध दृष्टि देऊन या भेदयुक्त त्रिभुवनाचा उपसंहार तत्त्वामध्ये जें विषयवप्राप्तिरूप विपरीत ज्ञान

तेंच 'जगत्' या परिच्छेदाचें निमित्त आहे. चिंदकरस ब्रह्ममध्ये जें जगदाकार, जाण्य आहे तें काहीं निमित्तावांचूनच आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें स्थित आहे. अर्थात् त्याला तसें जाणणें हाच याचा दृश्यबंध व ब्रह्माला जगदाकारानें न पाहणें हाच मोक्ष आहे. यास्तव रामा ! यापैकीं तुला जें योग्य दिसत असेल तेंच स 'वर' दृढ कर. सर्ग व असर्ग, बंध व मोक्ष हें वेदना वेदनरूप आहेत; ते दोन्ही त्या उभयतांच्या साक्षीहून निराळे नाहीत; यास्तव आतां तुशी जशा इच्छा असेल तसें कर. नुस्त्या अदर्शनाचेंच जो नाहीसा होणारा अनर्थ त्याच्या नाशाला आयास ते काय होणार ! आणि नुस्त्या प्राप्त होणारें सुख, तें प्राप्तच आहे. त्याच्यासाठीं आयास करावयास नकोत. ज्याचें स्वरूप केवळ मंकरूपमात्र असतें त्याचा संकल्प त्यागणेंच क्षय होतो, जगाच्या ज्ञानचर्चा जें ज्ञान-साक्षिचेतन्य तें प्राप्तच आहे; यास्तव जें इष्ट वाटेल तेच करावें. हें रघुनन्दना ! तरंग ! जसा जलाचा स्पंद आहे तसाच जगत् हा चितींतील स्पंद आहे, याच्यांत भेद हा एवढाच आहे, त्याचप्रमाणें दुष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांत एवढेंच वैलक्षण्य आहे. म्हणजे देश-काल-स्वरूपादिकांची सिद्धि झाली असता जलात तरंगता वगैरे उदय पावते व जगाच्या विवर्तोपादानभूत ब्रह्मामध्ये देशादि पूर्वी नसतानाच मागाहून आरोपिले जातात व कार्यभूत जगत्कांटतिच पाहिले जातात. जें स्वप्रकाश आत्मरूप चेतन्य तेंच अविद्यारणामुळे किंचित् प्रकाशमान असल्यासारखें झालेलें त्रिजगत् असें स्वरूपाला सोडून भासतें; पण त्या चिद्रूपाचें पारमार्थिक स्वरूप ज्ञानच आहे, जड नव्हे. यास्तव या सर्व दृश्याच्या कारणाकडे कर, म्हणजे तें केवळ वाक्मात्र स्थित होईल,

पण परमात्मा शिव अनिर्वाच्य आहे, त्याच्या ठिकाणी बाणीचाही व्यवहार होऊ शकत नाही. याप्रमाणे आत्मचैतन्य व जगत् हे दोन्ही शब्द व अर्थ अभिन्न झाले; त्यांच्यामध्ये भेद केव्हाच होणे शक्य नाही. कारण पाणी व लाटा हे दोन तत्त्वतः भिन्न पदार्थ आहेत, असे म्हणणे उचित नाही; पण त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान जेव्हा नसते तेव्हा हेच—जगद्भेदच युक्त आहे, ज्ञानावस्थेत तो युक्त नाही.

सर्ग ६४.

—:०:—

१. जीवटाच्या निग्निराळ्या देहांनी घेतलेला बाकीचा भोग, २. रुद्रगणत्वाची प्राप्ति, ३. संकल्पस्थिरतेचा क्रम.

श्रीरामः—हे मुनीश्वरा! त्या भिक्षूच्या जीवट-ब्राम्हणादि व हंसादि स्वप्नशरीरांचे त्यानंतर काय झाले?

श्रीवशिष्ठः—ते सर्वही रुद्रांशी मिळून जाऊन ज्ञानी झाले. त्या रुद्रांशी परस्परांचे पूर्वोत्तर संसार पाहिले आणि कृतकृत्य झाल्यामुळे ते सुखी होऊन गविले. ते सर्व कौतुक पाहण्यासाठी प्रथम प्रवृत्त झालेल्या रुद्राने त्या पूर्वोक्त सर्व मायेला—जीवटादिकांच्या संसारस्थितीला पाहून पुनः त्या आपल्या अंशाना त्याच संसारस्थितीस पाठविले.

श्रीरुद्रः—तुम्ही आतां सत्वर आपापल्या स्थानी जा. तेथे आपापल्या कुटुंबांसह कांही काल भोग भोगून माझ्यापाशीं येाल व मंदः, माझे गण व माझ्या नगराची भूषणे व्हाल. त्यानंतर महाप्रलय झाला असतां आपण सर्व त्या परमपदास प्राप्त होऊ.

श्रीवशिष्ठः—तो भगवान् रुद्र असे बोलून अन्तर्धान पावला. त्यावेळी त्या सर्व रुद्रांतील अंत्य रुद्रसंसाराचे जे साक्षिचैतन्य होते ते,

स्वप्नसाक्षी जसा जागरास प्राप्त होतो त्याप्रमाणे जीवटादि प्रत्येकाच्या संसारास प्राप्त झाले, ते जीवट-ब्राम्हणादिकांही आपापल्या स्थानी गेले. आतां ते आपापल्या कुटुंबांबरोबर कांहींकाल संसार करून देहत्याग करतील आणि रुद्रलोकास प्राप्त होऊन उत्तम गण होतील. एकादेवेळी ते आकाशांत तारकांच्या आकारानेहि दिसतील.

श्रीरामः—भिक्षूच्या संकल्परूप असे ते जीवट-ब्राम्हणादिक सत्यत्वास कसे प्राप्त झाले? संकल्पजन्य पदार्थांत सत्यता कोठची?

श्रीवशिष्ठः—संकल्पांतील अधिष्ठानचिदंशामध्येच सत्यता असते. यास्तव अध्यस्त अंशांतील संकल्पाची सत्यता तूं विवेकाने टाक. संकल्पित अर्थ सत् व असत् अशा दोन अंशांनी युक्त असतो. त्यांतील जें रूप पूर्व व उत्तर काली नसते तेंच असत् होय. तें नाही. पण त्याचे अधिष्ठान जें सत् ते ज्याअर्थी सर्वात्मरूप आहे त्याअर्थी त आहेच. त्याच्या सत्तेनेच जीवाच्या अदृष्टानुसार पदार्थ उत्पन्न होतात व त्याच्या सत्तेनेच ते जरी कल्पित असले तरी व्यवहार करण्यास समर्थ होतात. जें स्वस्वभावात दिसते व जें संकल्पाने पाहिले जाते तें त्रिकाली असणारे जे सत् अधिष्ठान तद्रूप होऊन तद्देशकालरूपाने त्यांत सदा असते. ज्या प्रमाणे मथुरादि देशांतून निराळा असलेला जो पाटलिपुत्रादि देश तो तेथे जरी विद्यमान असला तरी गमन करणे, मन व चक्षुरादि इंद्रिये यांचे पटुत्व, दिवस वगैरे काल इत्यादि कारणसमूहावांचून प्राप्त होत नाही त्याप्रमाणे स्वप्नही जाग्रत् व सुषुप्ति यांच्या मध्यावस्थेवांचून प्राप्त होत नाही. चित्त्या कोशासारख्या सर्व वासनांच्या आधारभूत अज्ञानात सर्व आहे. यांत हा जीव वासनांच्या उद्वेगानुसार जसे जसे पर्यालोचन करतो तशा तशा समग्र विष

यत्वास चित् प्राप्त होते. वासनानुसार तिला दृश्य भासू लागते, कारण ती सर्वात्मक आहे, स्वप्नांतील संकल्प ज्या दशेने प्राप्त हेतो ती दशा मी सांगतो ऐक. अत्यंत अभ्यास व योग यांच्या परिपाकावांचून संकल्पित वस्तु प्राप्त होत नाही. पण ज्या ईश्वरांच्या योगविज्ञानदृष्टि सिद्ध झालेल्या आहेत ते शंकरादि सर्व सर्वत्र पाहतात. माझ्या पुढे असलेली ही वस्तु नुसत्या संकल्पांनेच मला मिळू शकत नाही. कारण इष्ट वस्तुचा एकाग्र व अनन्य मताने संकल्प केल्यासच ती मिळते, कारण मनाचे ऐकाग्न्य नसल्यास ते अनेक विषयांमध्ये आसक्त होऊन उभयतोभ्रष्ट होतें; त्यामुळेच सत्यसंकल्प नाहीसे होतें, पण जो एकनिष्ठ असतो त्याचे सर्व अभिमत कार्य सिद्ध होतें; कारण जो दक्षिण दिशेकडे जावयास निघालेला त्याला उत्तर दिशा कशी प्राप्त होणार ? जे संकल्पित अर्थामध्ये अनन्यत्वाने तत्पर होतात त्यांना संकल्पार्थ प्राप्त होतो. पुढे दिसेल त्या पदार्थामध्ये जे आसक्त होतात त्यांना पुढे स्थित दिसलेला पदार्थ दिसतो मात्र, पण तो पुढे स्थित असलेला पदार्थ पूर्वीच बुद्धीमध्ये स्थित असलेला पदार्थ या दोघांनाही प्राप्त होण्याची जो इच्छा करतो त्याचे मन एकनिष्ठ नसल्यामुळे तो आपल्या उभय संकल्पांने त्या दोघाचाही नाश करता. भिक्षूचा जीव एकनिष्ठ होता. म्हणून तो रुद्रत्वास सर्व प्रकारे प्राप्त झाला व प्रसिद्ध रुद्राप्रमाणेच सर्वज्ञ होऊन राहिलेल्या त्याने सर्व त्याच्या प्रमाणेच संपादन केले. पण भिक्षु व शेवटचा रुद्र यांच्या मधील जे अठ्ठाण्व जीव टादिक भिक्षुसंकल्प जीव त्यांतील प्रत्येकजण ज्याअर्थी निरनिराळा होता व त्यांतील प्रत्येकाचे जगत्ही पृथक् पृथक् होते त्याअर्थी रुद्राला जे ज्ञान होतें, ते त्यांना नसल्यामुळे ते एकमेकांस पहात नव्हते; त्यामुळे ते अप्रबुद्ध

जीव होते. रुद्राच्या इच्छेनेच त्यांनी परस्परांचा निरनिराळा संसार पाहिला आणि त्याच्या इच्छेनेच ते या जगांत रुद्ररूप व बहुरूप होतात. पण त्यांतील प्रत्येकाला जो निरनिराळा संसार दिसतो त्याचे कारण त्यांतील प्रत्येकाची इच्छा मी येथे विद्याभर होईन, मी येथे पंडित होईन, असे एकच ध्यान केले असता त्याचे साफल्य होते. अन्य जीवांचीही क्रिया अशीच सिद्ध होते, याविषयी भिक्षूचा संकल्पसर्ग हाच दृष्टान्त आहे. हा जीव धारणा, ध्यान इत्यादि यत्नाच्या अनुसार स्वतःला इष्ट असलेले सर्व म्ह० एकत्व, बहुत्व, मूर्खत्व, पांडित्य, देवत्व, मानुषत्व इत्यादि देश, काल, क्रिया यांच्या क्रमाने किंवा एकाच वेळी करण्यास समर्थ आहे. कारण हा जीव वस्तुतः अनन्त आहे, त्यामुळे त्याला सर्वशक्ति आहेत; आणि ज्याअर्थी हा एकैक देहभिमानलक्षण अनन्त परिच्छेदाने युक्त झाला आहे त्यामुळे याला एका कार्यमात्राची शक्ति आहे, व त्या शक्तीच्या स्वभावानुसार याचा ते ते कार्य करण्याचा स्वभावही नियत आहे. म्हणूनच प्राण्यांच्या कर्मानुसार स्वर्ग-नरकादि अनेक अनर्थरूप सर्गांच्या आकाराने विकास पावणारा व सर्व प्राण्यांच्या संहाराने प्रलयरूपाने संकोच पावणारा जगदीश्वर हिंसाप्रयुक्त वैषम्यनैर्घृण्यदोषरहित आहे. कारण हा सर्व जीवसंघ स्वतः जे इच्छितो तेच त्याला त्याच्या इच्छेच्या अनुसार ईश्वराच्या संकल्पांमुळे प्राप्त होतें. त्यामुळे ईश्वर कोणाचेच कांहीं अनिष्ट करीत नाही तो देश, काल इत्यादिकांच्या अनुसार प्राण्यांवर अनुग्रह करणे व त्यांचा निग्रह करणे, एतद्रूप क्रीडादिकांच्या आधिकारिक क्रियाक्रमांनी प्राणी जे जे इच्छितात व जसा जसा यत्न करतात तसच तो करतो. योगिनी स्त्रिया व योगी येथे स्वगृहांत किंवा जेथे इच्छित

ते या लोकीं किंवा परलोकीं एकाच वेळां त्यावळीं ज्यानां बहुतरुनस्तवक आहेत अशा प्रारब्धभोगानें राहतात, अशा प्रकारचें योगि-चरित्र अनेक वेळां अनुभवास आलेलें आहे. प्रफुल्लित नवकल्पलतागृहांत त्याचप्रमाणें नाना-कार्त्तवीर्य सहस्राजुन आपल्या घरांत असतां-प्रकारच्या भुवनांत, कल्याणरूप कैलास-वैकुण्ठ-नाच चोरादि पापी जनांना पाप करताना पुढें-ब्रह्मलोक इत्यादि पुरांत व नगरांत रुद्रासहवर्त-मान विहार करणारे असे होत्साते गीत-वाद्य-दिसत असे व त्यांना भीति दाखवून त्याचें-नाट्य इत्यादिकांत कुशल असलेल्या विद्याधरीं-शासन करीत असे. विष्णु क्षीरसागरात अस-ध्यां अमरांना बंध होऊन राहिले.

तांनाच भूलोकीं अवतार घेऊन धर्मरक्षणादि स्वप्नशतरुद्रीय आग्न्यान समाप्त.

व्यवहार करतो. योगिनी स्वर्गलोकीं योगिनींच्या समुदायात असतांनाच भूलोकीं पशु पेय इत्या-दि आणावयास जातात. इंद्र स्वर्गातील आप-ल्या स्थानावर बसलेला असतांनाच यज्ञांतील हविर्भाग घेण्यासाठी भूलोकीं यज्ञमंडपांत जातो जनार्दन या रामावतारांत जनस्थानांत राक्षसाना मारण्यासाठी सहस्र पांकारांचा होऊन पुनः एक होतो. भक्तानी नमस्कारादिकांनीं प्रार्थना केल्यामुळे तो शेंकडों भक्तावर अनुग्रह कर-ण्यासाठी पुनः यदुकुलांत मनुष्य होतो २ सभेचें विसर्जन.

कौरवांच्या सभेत दुर्योधनादिकांना मोह पाड-श्रीवसिष्ठः—त्या भिक्षूनें वर सांगितल्या-ण्यासाठी सहस्त्ररूप होतो. तो अंशावतार घेत-प्रमाणें आपल्या चित्तात जो भ्रम थोडासा-लेल्या देवादिकांशीं क्रीडा करून जगाची लक्षण आणला, तोत्याचा प्राक्तन शुभाशुभ लक्षण-स्थिती करतो. तो एकटाच एकाच वेळीं सोळा प्रयत्न बनला, व त्यालाच फलावस्थेत आप-सहस्र कातांचा उपभोग घेतो. तो कसा! निम-ल्याहून पथकसें करून त्यानें पाहिलें. सर्व-षाप्रमाणें. जसा निमिराजर्षि विदेहतेस प्राप्त आभासमय जीवाची मरण-जन्ममय स्थिति जरी-होऊन सर्व प्राणांच्या नेत्रांत राहतो व एकाच आकृतीला प्राप्त झाली तरी चिदाकाश रूपि-वेळीं सर्वांच्या नेत्रांची उघडझांप करतो. या णीच होते. प्रत्येक जीव याच न्यायानें आप-प्रमाणें ते भिक्षूच्या संकल्पामुळे झालेले जीवट-ल्या संसाराला पृथक करून त्याच्याशीं ऐक्य-ब्राह्मणादिक रुद्राच्या अनुज्ञेनें आपापल्या संकल्प पडतो. मेलला प्रत्येक जीव मरणसमयी उद-पुरीस गेले. तेथें ते चिरकाल भोग भोगून व बुद्ध झालेले स्वकर्मच स्वप्नाप्रमाणें जगद्रूपानें-त्यानंतर रुद्रपुरास जाऊन रुद्रगण होत्सांत माक्षापर्यंत पाहतो. याप्रमाणें आत्मा वस्तुतः-सर्व उपकरणांसह राहतील. त गण जरी सर्व व्यापक असला तरी होईपर्यंत-आकुल होऊन राहतो. रामा ! या भिक्षूच्या-कथेने मी तुला जीवसमुदायच सांगितला-आहं. परिपूर्ण ब्रह्मस्वरूपापासून प्रस्पंदितरूप-झालला सर्व जीव हा असाच आहे, केवळ-भिक्षुच असा आहे, असें नाही. ज्याप्रमाणें-पर्वताच्या शिखरावरून घसरलेला दगड खालीं-खालींच जातो त्याप्रमाणें जीव प्रत्यहीं एका-माहपासून दुसऱ्या मोहांत, दुसऱ्यापासून

१ सहस्र जुनां २ ज्ञानेयच्या प्रसादामुळे हे सामर्थ्य प्राप्त झाले होते, असे मार्कंडेय पुराणात वर्णन आहे

तिसऱ्यांत असा जात रहातो, हें आम्हांला प्रत्यक्ष माहीत आहे. परमात्म्यापासून परिभ्रष्ट झालेला हा जीव या दृढ स्वप्नास पाहतो, व या स्वप्नांतून पुनः दुसऱ्या स्वप्नास प्राप्त होतो. याप्रमाणें एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत धांवणारा व मायेनें जर्जर केलेला हा जीव हें जन्मादि दुःख वस्तुतः खोटेच असतांना खरें असल्याप्रमाणें कोठें तरी कोणत्या तरी निमित्तानें केव्हां तरी पाहतो. देहाला अहं असें समजणें हाच बंध व त्याला साक्षि-चिदात्मा जाणणें, त्याचें स्वरूपावस्थान, हाच मोक्ष आहे.

श्रीरामः—अहाहा! खरोखर या जीवाला हा अत्यंत कठिण मोह पडतो. मद, श्रम इत्यादि अल्पशा निमित्तानेंही निजलेल्या पुरुषाला नाना प्रकारचे विकार करण्याऱ्या व मिथ्या अज्ञानानें उग्र झालेल्या रात्रीसारख्या मनःस्वाप्नमायेनें जसें अत्यंत भयंकर दुःख-संकट भासावें व तें जसें त्याला सत्यसें किंवा आपलेंचसें वाटावें तसेंच हें महदाश्चर्य आहे. भगवन्! या जगास्थितीत सर्व सर्वत्र सर्वदा संभवतें, असें जें आपण म्हटलें तेंही माझ्या प्रत्ययाला आलें आहे. पण भगवन्! आपण जशा गुणांनीं विशिष्ट असा तो जीव-टादि मोहुरूप भिक्षु मला सांगितलात तसा तो कोठें खरोखरच आहे, कीं माझ्या बोधासाठीं आपण कल्पून तो सांगितला, तें अंतर्योगानें पाहून मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—तुझ्या बोधासाठीं मी जरी त्याची कल्पनाच केली होती, तरी माझे वाक्य अन्यथा होणें शक्य नसल्यामुळे तसा भिक्षु कोठें तरी अवश्य असेलच. पण आतांच येथें योगदृष्टीनें पाहूं लागल्यास विलंब लागेल. झणून मी आज रात्री समार्धांत स्थित होऊन या त्रैलोक्यरूपी गृहांत तसा भिक्षु आहे कीं नाही तें पाहून तुला उद्यां सकाळीं सांगेन.

श्रीवाल्मीकिः—वसिष्ठमुनि असें जें बोलत आहेत तों बाहेर प्रलयकालीं क्षुब्ध झालेल्या मेघांच्या गर्जेनें प्रमाणें भयंकर मध्यान्ह-काळचा नगारा वाजूं लागला. तेव्हां वायूनें हालविलेले वृक्ष जसा पुष्पांचा वर्षाव करितात त्याप्रमाणें पौरजन व राजे वसिष्ठांच्या पायांवर पुष्पांची परंपरा सोडते झाले. मुनिश्रेष्ठांची पूजा करून, त्यानंतर सर्व सभा परस्परांस प्रणाम करून आपल्या आसनावरून उठली आणि आदल्यादिवशींच्या क्रमानेंच आकाशचर व भूचर आपापल्या निवासस्थानीं गेले. त्यांनीं आपापल्या धर्माप्रमाणें यथाशास्त्र आपला धर्म अनुष्ठिला व दिवसव्यापार केला. त्यानंतर त्या भूचर व नभश्चर लोकांनीं मुनीनें सांगितलेल्या शास्त्राचें चिन्तन करीत तीं रात्र शास्त्रार्थानुसंधानसुखानें क्षणासारखी घालविली. पण रामानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्याची उत्कंठा झाल्यामुळे त्यांना निद्रा आली नाही. झणून ती रात्र त्यांना कल्पासारखीही मासली. नंतर आकाशचर व भूचर भूतांचा संग्र व ते सर्व जन रात्र घालवून प्रातःकाळीं आपापली कार्यपरंपरा सारवून दशरथाच्या समेत आले व पूर्व दिवसाप्रमाणेंच व्याख्यान ऐकावयास येईल अशा उचित रचनेनें समेत स्वस्थानीं बसले.

सर्ग ६६ वा.

— ० —

१. रात्री समार्धांत भिक्षूचे व तशाच दुष्टाच्य मुनींचें दर्शन झाले, असे वसिष्ठ सांगतात.

श्रीवाल्मीकिः—वसिष्ठमुनि व विश्वामित्रादि मुनि यांसह आकाशचारी सिद्धांचे ओषांपापल्या स्थानीं बसले. त्यानंतर राजे व इतर श्रेष्ठ जन बसले. राम-लक्ष्मणादि राजपुत्र बसले वारा शांत झाला असतां कमलिनी जशी शो

भते तशी ती सौम्य व निश्चल बसलेली सभा शोभू लागली. नंतर रामाच्या प्रश्नाची अपेक्षा न करितांच मुनीश्वर बोलू लागला. दयाळु साधु लोकांची इच्छा नसली तरी बलात्काराने बोध करितात.

श्रीवासिष्ठः—हे राजन्! हे रघुकुलाकाशां-
तील चंद्रा रघुनंदना! मी काल रात्री ज्ञान-
दृष्टीने तो भिक्षु चिरकाल शोध करून शेवटी पाहिला. त्या तसल्या भिक्षूला पाहण्यासाठी ध्यानाने फार वेळ सात द्वीपांत, कुलपर्वतांत व बाकीच्या भूपृष्ठावरही हिंडलो. पण मला तो तसला भिक्षु कोठेच मिळेना. कारण मनो-
राज्य बाहेर तसेच दिसणार कसे? त्यानंतर पाहाटेस एक तृतीयांश रात्र राहिली असतां मी पुनरपि आपल्या बुद्धीने, समुद्रकांठचा वारा समुद्रास जसा जातो, त्याप्रमाणे उत्तरदिशे-
तील देशांचे पर्यालोचन केलें. त्या दिशेत 'वल्मीक' या नांवाचा मोठा देश आहे. त्यांत 'बिहार' ह्मणून एक अनेक जनांचा आश्रयभूत प्रदेश आहे. त्यांतील स्वतःच्या कुटीत ज्याचे केंस पिंगट आहेत असा 'दर्शदश' या नांवाचा भिक्षु समाधि लावून बसलेला मला आढळला. अशा स्थितीत तो एकवीस रात्री बसला होता. त्याच्या घराला आंतून षट् आडणा लावलेला असून त्याच्या ध्यानाचा भंग होईल या भीतीने त्या भिक्षूचे प्रिय भृत्यही घरांत शिरत नव्हते. त्या भिक्षूच्या विदेहकैवल्यासाठी शेवटचा साक्षात्कार प्राप्त होण्याचा आजचाच दिवस नियत होता. कारण त्याच्या आयुष्याचे निय-
मन करणाऱ्या विधात्याची तशीच स्थिति ठरलेली होती. ध्याननिष्ठ होऊन राहिलेल्या त्याच्या एकवीस रात्री गेल्या. कोणा एका प्राचीन कल्पामध्ये मागे असा एक भिक्षु झाला. तो चित्ताने सहस्रावधि वर्षे स्थिर झाला होता. आतां या कल्पांत हा आज मी पाहिला.

पण असला तिसरा भिक्षु दिसेल म्हणून जगत्-
कमलांत भ्रमराप्रमाणे भ्रमण करणाऱ्या मी आपल्या चतुर चित्ताने पुष्कळ शोध केला. पण या सर्गांत तसला तिसरा भिक्षु मला मिळाला नाही. म्हणून मी लीलेने दुसरे सर्ग पाहिले. तेव्हां त्या चिदाकाशकोशांत असलेला तसला तिसरा भिक्षुही मला दिसला. म्हणजे त्या ब्रह्मांडांतील त्र्यम्बकाने निर्माण केलेला भिक्षुही आहे. या भुवनक्रमासारखाच इतर भुवनांचा क्रम आहे. तात्पर्य, त्याच त्याच आकाराने अनेक पदार्थ या सृष्टिसंततीत असंख्य आहेत. ते पूर्वीहि होते व पुढेही होतील. या समेतही जे मुनि व ब्राह्मण आहेत, तसेच दुसऱ्या दुसऱ्या ब्रह्मांडांतही अनेक मुनि व ब्राह्मण संभवतात. यांच्या आचारासारखाच त्यांचा आचार व यांच्या आकारासारखाच त्यांचा आकारही असणे शक्य आहे. हा नारद असाच पुनः दुसरा होईल. याच्यासारखेच ज्यांचे ज्ञान व कर्म आहे, असे दुसरे अनेक जीव संभवतात व ते असेच होतील हेही शक्य आहे. व्यास, शुक, शौनक, क्रतु, पुलह, अगस्त्य, पुलह, भृगु, आंगिरस इत्यादि मुनि अशाच जन्मा-
दिकांच्या योगाने होतील. तेच ते किंवा दुसरे दुसरे अशा आकाराचे, अशाच क्रिया करणारे व असेच ज्ञानी दीर्घ दीर्घ कालाने होतील. कारण ही ईश्वराची माया सर्वत्र पसरलेली आहे. त्यामुळे तेच ते किंवा दुसरे दुसरे तशाच आचाराचे तसाच जन्म घेऊन उत्पन्न होतात. पाण्यांत त्याच त्या लाटा जशा पुनः पुनः उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे सृष्टीत तेच तेच आकार पुनः पुनः विवर्त पावतात. त्यांतील कित्येक अत्यंत सदृश असतात. कित्येक अर्ध-
सदृश असतात, कित्येक किंचित् सदृश असतात, कित्येक अगदी निराळ्या आकाराचे असतात, याप्रमाणे ही अति विस्तृत मोहिनी

मोठमोठ्यांनाही पडते. एका क्षणांत म्ह० अत्यंत सूक्ष्म कालांत मनाची चेष्टाही संभवत नाही. मग स्थूल शरीरादिकांची चेष्टा तर दूरच राहिली. अर्थात् ही सर्व भ्रांतिच विकास पावत आहे. हे निष्पापा ! एकवीस रात्री कोठे व अनंत आकृति कोठे ? आणि त्यांचा अनुभव कोठे ? खरोखर मनोगति अतिशय भयंकर आहे. प्रातःकाळीं जलांत कमल जसें विकास पावते, तसें हे सर्व प्रतिभासमात्र विकास पावले आहे. कमलावरील भ्रमरांच्या कलहाप्रमाणे व जलाच्या कल्लोलांप्रमाणे या जगांत प्राण्यांचे कलह व कल्लोल सुरू आहेत. शुद्ध चिन्मयापासूनच हे अशुद्धिमत सर्व संसारजाल, अग्नीच्या कणापासून इंधनाचें साह्य होतांच जशी ज्वाला निघते, त्याप्रमाणे उद्भवले आहे. तात्पर्य, भिक्षूच्या मनांत जसा तसाच प्रत्येक जीवाच्या मनांत हा जगद्रूप प्रतिभासखंड उदय पावला आहे, व त्या त्या जीवखंडांतही दुसरा विचित्र सर्गखंड उदय पावला आहे. यास्तव मायादृष्टीने त्याविषयी अनास्थाच करणे योग्य आहे. पण ते प्राथमिक खंड व त्यांच्या आंतील दुसरे जगत्खंड आपापल्या व्यवहाराच्या दृष्टीने मिथ्या नाहीत. तर ते सत्यच आहेत. कारण ते यां चिदेकरस सर्वात्म्यामध्ये तादात्म्याने स्फुरण पावतात. त्यामुळे स्वतत्त्वबोधाने जगद्भावाचा त्याग केला असतां कांहीं सत्य रहात नाही.

सर्ग ६७ वा.

१ समार्धीत मुक्त झालेल्या भिक्षूचा देहनाश,
२ भिक्षूच्या भ्रांतीप्रमाणेच इतराचा बंध व बोधाने मोक्ष, यांचे वर्णन.

दशरथः— हे मुनिश्रेष्ठा ! मी पाठविलेले हे नर तेथे जाऊन त्या भिक्षूला समार्धीतून

जामें करतील व कुटीत असलेल्या त्याला येथे शशि आणतील.

श्रीवसिष्ठः— राजा ! त्या महाभिक्षूचा तो देह प्राणराहित झाला आहे. प्राणांचा आधार जो अन्नरसभाग तो सुकून निस्तेज झाला आहे. त्यामुळे तो जीविताचें भाजन राहिला नाही. त्या भिक्षूचा हा जीव ब्रह्मदेवाचा सारस होऊन जीवन्मुक्तदर्शेत स्थित आहे. त्यामुळे तो आतां पुनः ससाराचें पात होणार नाही. एक महिनाभर माझ्या घराचें दार उघडूनका, असें सांगून ठेवलेले त्याचे भृत्य त्या गृहाचें रक्षण करीत आहेत. त्यामुळे तुझ्या लोकांना त्या घरांत जातांही येणार नाही. एक महिन्यानंतर तें भिक्षूचें शरीर घरांतून बाहेर काढून ते जलांत बुडवून टाकतील व त्याच्या त्या कुटीत त्याच्याच आकाराचा दगडी पुतळा करून बसवितील व तो भक्तांच्या मनःकल्पित देवतारूपास प्राप्त होईल. याप्रमाणे तो भिक्षु या देहाने मुक्त होऊन राहिला आहे. तेव्हां प्राणचेष्टादि व्यवहार करण्यास असमर्थ असलेले त्याचें शरीर पुनः सजीव कस केले जाईल ? ही गुणमयी माया भ्रांतिपरंपरेला कारण होणाऱ्या विक्षेपशक्तीनें दुरुल्लंघ्य आहे. सत्य आत्म्याच्या ज्ञानाने तिचें सतत अनायासाने उल्लंघन करता येतें. सोन्याची जशी कटकता, तशी ती खोटीच—अविद्यमान असतांनाच तिनें जगाचा आरंभ केला आहे. प्रतिभासाचा जो विपर्यास त्याच एका कारणामुळे तिचा उदय झाला आहे. मृत्तिकाच सत्य आहे, घटादि विकार वाङ्मात्र आहे, इत्यादि दृष्टान्त-श्रुति-वाणीवरून दार्ष्टान्तिकभूत मायाही तशी मिथ्या-स्वभावच आहे, असें अनुमान होतें. ती जलांतील तरंगपंक्तीप्रमाणे केवळ विचारानेच विनाश पावणारी आहे. परमात्माच एका दृश्यमय दीर्घ स्वप्नापासून दुसऱ्या दीर्घ

स्वप्नास प्राप्त होतो आणि अशा अविवेकानेच जीवत्वास प्राप्त होतो. पण विवेकामुळे तो सर्व आत्माच आहे, असे पाहतो. त्यामुळे केवळ चिन्मात्र अवशिष्ट राहतो. ज्याला जो प्रतिभास होतो तो आत्मबोधाने आत्माच आहे व अज्ञानाने तोच अत्यंत दुःखमय संसार होतो. प्रत्येक भूतशरीराचे भ्रांतीने निर- निराळे जगन्मंडल उदय पावले आहे. पाण्या- पासून जशी लाटांची परंपरा उदय पावते, किंवा भिक्षुच्या स्वप्नांत जसे अनेक संसार उदय पावले, तसेच हे समज. प्रस्तुत जगद्रूपी स्वप्न ब्रह्मदेवापासून जसे उदय पावले आहे, त्याप्रमाणेच अस्वच्छ चित्तापासून उदय पाव- लेला हा प्रपंच सर्व जीवांच्या चित्तांत रूढ झाला आहे. पण चित्त शुद्ध झाले ह्मणजे तो त्या जीवालाही पितामहाप्रमाणेच असत्य भास- तो. नंतर तसा भास झाल्यावर आत्माच कोट्यवधि ब्रह्मांडांप्रमाणे उदय पावतो, असा प्रत्येक जीव निश्चय करतो. हा जीव व्यष्टि- प्रपंचरूपाने किंवा समष्टिप्रपंचरूपाने, साधारण प्रपंचरूपाने किंवा प्रत्येक असाधारण प्रपंच- रूपाने किंवा कसाही स्फुरण पावत असो, तथापि हृदयांत तो प्रतिभानसमर्थ असा दीर्घ भ्रम पाहतो. म्हणून तो स्वप्नाप्रमाणे मिथ्याच आहे. कारण केवळ चित्सत्तेचा आश्रय करून तात्त्विक प्रतीतीपासून च्युत झाल्यामुळे तो देव-तिर्थक्-मानवादि देहांत जरा-मरणदुःखाचे क्वचित् पात्र झाला आहे. त्या स्वप्नांत विचित्र सुकृतशालिनी जीवाचित् आपल्या केवळ चित्तांशाच्या स्पंदानेच पाताळ किंवा ब्रह्मलोक पुनः पुनः कल्पून त्याचा भोग घेत राहते. परमात्मचित् प्राणकल्पनेने स्पंदरूपिणी होऊन स्वतःमध्ये देहाकाराचा संभ्रम करून व बाहेर ज.ऊन विषयाकार संभ्रम करून त्यांतल्यात्यांत कुटबुडत राहते. पण याप्रमाणे भ्रांतीने त्याला

चित्ता, जीवता, देहता, विषयता जरी प्राप्त झाली तरी तो परमात्माच आहे. 'तो ब्रम्ह नव्हे, ब्रम्हच प्रत्यगात्मा नव्हे,' असे म्हणता येत नाही. कारण मुख जसे आरशांत प्रतिबिंबित होते तसे ब्रम्हालाच उपाधिवशात् जीवादि नांव प्राप्त होते. शुद्ध आकाशांतच जसे औषाधिक, घटादि आकाश राहते, किंवा निर्मल जलांत दुसरे जल राहते, त्याप्रमाणे व्यवहारदृष्टीनेहि जर परब्रह्मच ब्रह्मांत स्थित आहे, तर परमार्थ- दृष्ट्या समूल उपाधिबाध झाल्यावर, सर्व ब्रम्हच आहे, असे म्हणण्यास कोणती हरकत आहे ! हा सर्व जगलोक स्वात्मभूत अभय ब्रम्हाच्याच मूर्तामूर्तात्मक जगद्रूपांत राहतो, त्यामुळे आरशांत स्वतःहून भिन्न पाहिल्या जाणाऱ्या प्रतिबिंबाची बालकाला भीति वाट- ण्याचा जसा क्वचित् संभव आहे, तसाहि या जगांत कोणाला भिण्याचा फारसा संभव नाही. तथापि केवळ अज्ञानाने हा जीव अन्यत्वाची कल्पना करून वृथा भितो. त्या अन्यत्वकल्प- नेचे कारण बुद्धीचा स्पंद आहे. यास्तव तो बुद्धीचा स्पंद समाधीच्या अभ्यासाने अस्पंद केला असतां भेदबुद्धिरूप संज्ञा आपोआप बुद्धींत लीन होते. नंतर ती बुद्धिही पूर्ण ब्रम्हा- काराने—चरम ब्रम्हसाक्षात्काररूप परिणामाने, अग्नीत होम केलेल्या घृताप्रमाणे त्या दीप्त ब्रम्हांत लीन होते. चित्स्पंदच चित्स्पंदरूप सर्वात्म्यामध्ये विकास पावला आहे; पण तो स्पंद, अस्पंद, जृम्भण इत्यादि सर्व कल्पित आहे, सत्य नव्हे. तत्त्वदृष्ट्या येथे स्पंद नाही, अस्पंद नाही, एकता नाही व द्वित्व नाही, तर शुद्ध चिन्मात्रसर्वस्व जसे आहे तसेच ते स्थित आहे. विचाराने सर्व हा शब्द व त्याचा अर्थ यांचा सम—एकरस स्वभाव ज्ञात झाला असतां चिन्मात्र हेच परमार्थसत्य आहे, असा निश्चय होतो. नंतर 'नाहीं' असा हा

अभावभूत प्रपंचही विद्यमान नाही. मग भावभूत प्रपंच नाही, हे काय सांगायें? भेद-कल्पनेनें भेद उदय पावतो. तो प्रकृतीचें चिन्ह आहे. पण अभेदबोधानें सर्व भेद गळून गेला असतां परतच अवशिष्ट राहतें हे रामा ! तू अबोधानेंच नानात्व आहेस. पण त्या अबोध-रूप नानात्वाचें चिंतन न केल्यानें तूं पूर्ण चिद्रूपच आहेस. याविषयी तूं वाटेल त्याला विचार. परमार्थ हा असाच आहे. म्हणून तुझी, माझी व दुसऱ्या सर्वांची परा निःशंकता प्रतिष्ठित आहे. त्या निःशंकतेच्या बळानेंच स्वप्न नाही, जागृति नाही, सुषुप्ति नाही, तुर्यता नाही, बंध नाही, मोक्ष नाही, व दुसरीही कोणती विपरीत कल्पना नाही, असा सर्व द्वैताचा निषेध प्रवृत्त होतो. अबोधामुळेच द्रष्टा, दृश्य इत्यादि त्रिपुटीरूप जगत् आहे. पण तो अबोधच जेव्हां असत्य ठरतो, तेव्हां शुद्ध आत्मरूप त्याची एक शांतिच जगत् या नांवाची होते. कारण ती शांतिच ' सर्वतः जाते व्यापते ' या व्युत्पत्तीनें ' जगत् ' या नांवास योग्य होते. त्या वेळीं द्रष्टा, दृश्य, दर्शन एतद्रूप त्रिपुटी तर अत्यंत अप्रसिद्ध आहे. त्यामुळे तिला जगत् हें नांव नाही तूं सर्व संकल्प सोडलास म्हणजे तुझा स्पंदही अस्पंद होईल. कारण संकल्परहित चित् स्पंद व अस्पंद यांनीं भेद पावत नाही. चित्च्या अदर्शनामुळे द्वैत, ऐक्य इत्यादिरूप संकल्प उदय पावतो. पण तो दर्शनमात्रानें गेल्यावर केवळ चित्-ब्रम्हच अवशिष्ट राहतें. चिच्छंद्रविंबामध्ये जो संकल्प-कलंक स्फुरणसा पावतो, तो कलंक नव्हे. तें चिद्धनाचें घनस्वरूप आहे. तूं चिद्धनाच्या व्यापक पदांत स्थिर हो. कारण पूर्णभावावस्थानापासून संकल्पादिक तुझ्या एकरूपत्वास प्राप्त झाला आहे. तो त्याहून पृथक् नाही, पण त्वद्रूपानें विद्यमान आहे. याच युक्तीनें तूं सर्व

वस्तुंच्या आत्मैकरस्यसंपादक निर्दोष बोध-साराचें अवलंबन कर. चिच्छंद्रविंबा ! हे असंकल्पकलंका ! भावामावक्षयात्मक अशा तूं ज्याला चांगला स्पर्श केला आहेस, असा सर्वही पदार्थ अमृताकार होतो. तुझे माहात्म्य काय वर्णायें? भावाभावादि कल्पनेला चिन्मयत्वास प्राप्त करून तूं चित्च्या सम-उल्लास-विलासांत चांगली विश्रांति घे. हे रामा ! तूं आनंदसमुद्राख्य स्वरूपानें स्थित होऊन स्पंद व अस्पंद, संकल्प व विकल्प इत्यादि जेवढा म्हणून चित्तभ्रांतिभेद आहे तो सर्वही सर्वाकार सुखैकरूप शांतिसत्ताच आहे, त्याचप्रमाणें पूर्ण व अपूर्ण अशा या दोन दशाही एकच-माझे स्वरूप आहेत असें जाण.

सर्ग ६८ वा.

१ चार प्रकारच्या मौनांचें लक्षण, २ त्यांतही सुषुप्तमौन तुर्यातीतपदीं प्रतिष्ठित आहे, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! तूं सुषुप्तमौनवान् होऊन, चित्तविलासत्वाचा—चित्ताच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचा त्याग करून संकल्पमलरहित होऊन तत्पदाचा आश्रय करून रहा.

श्रीरामः—हे सर्व मौनांच्या ईश्वरा ! वाङ्मौन, अक्षमौन, व काष्ठमौन मी जाणतो. पण सुषुप्तमौन कशाला म्हणतात, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! मुनिवरांनीं या सृष्टीत दोन प्रकारचा मुनि सांगितला आहे, एक काष्ठतपस्वी व दुसरा जीवन्मुक्त. आत्मतत्त्वपर्यालोचनशून्य, अशा अनुभवरसरहित कृच्छ्र-चांद्रायणादि क्रियेमध्ये ज्याचा दृढनिश्चय आहे, व त्यामुळे जो बलात्कारानें इंद्रियसमूहाचा निग्रह करतो, तो काष्ठतापस मुनि आहे. पण जो आत्मतत्त्वाचें पर्यालोचन करून हें सर्व

जसे आहे तसेच जाणून आत्म्यामध्ये स्थित आहे, तो व्यवहारांत इतर तपस्वी जनांप्रमाणे जरी दिसत असला तरी आंत निरतिशय आनंदाने तृप्त झालेला असतो. म्हणून त्याला मुक्तमुनि असे ह्मणतात. या दोन्ही प्रकारच्या शांत मुनिनाथांचा जो चित्तनिश्चयरूप भाव आहे, ज्याला मौन असे म्हटले आहे, ते मौन चार प्रकारचे आहे, असे मौनवेत्ते जन सांगतात; वाङ्मौन, अक्षमौन, काष्ठमौन व सौषुप्तमौन. वाणीचा रोध हें वाङ्मौन, बलात्काराने इंद्रियांचा निग्रह करणे हें अक्षमौन, व सर्व शरीरव्यापारांचाही निरोध करणे हें काष्ठमौन आहे. पण याप्रमाणे विभाग करूं लागल्यास पाचवे मनोमौनहि संभवते. तथापि ते काष्ठतापसांमध्ये मूर्छा व सुषुप्ति या अवस्थेतच संभवते, दुसऱ्या वेळीं नाही. ह्मणून ते त्याची गगना करीत नाहीत. आत्मतत्त्वाचा अनुभव आला असतां जीवन्मुक्त चवथ्या सौषुप्त मौनावर आपला निर्वाह करतो. पहिल्या तीन प्रकारच्या मौनांचा काष्ठतापस अधिकारी आहे. सुषुप्त मौनावस्थेन ती चवथी अवस्था जीवन्मुक्तांमध्ये धारण केली जाते. वाङ्मौनादिक तीन मौनांमध्ये मौनत्व सिद्ध आहे. तथापि ती तिन्ही मौनें मलिन मनाच्या दृढ निश्चयरूप आहेत. त्यामुळे तीं जीवाच्या बंधाळच कारण होतात. त्यांत स्थित असलेला काष्ठतापस बलात्काराने मनोनिग्रह करून आंत अहंभावाचे अनुसंधान करीत नाही, बाहेर दृश्यरूप प्रपंचाला व नामप्रपंचाला स्पर्श करीत नाही व अज्ञानावृत्त आत्म्यालाही पहात नाही; तर सुषुप्तीत जसा, त्याप्रमाणे नित्य आत्मदृष्टीचा विलाप न झाल्या कारणाने, भक्तांत आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणे साक्षिमात्र ज्योतीने पहात राहतो. पण व्युत्थानसमयी हें मौन त्रय स्फुरण पावणारे चित्तचलनच आहे. त्यांत

पहिले तीन मौनी असतात. पण तज्ज्ञांच्या चित्ताचा बाध झालेला असल्यामुळे त्यांच्या व्युत्थान-निरोधादि लीलेने ते त्या मौनांत नसतात. तज्ज्ञ पहिल्या तीन प्रकारच्या तुच्छ मौनावर 'हें बंधस्वरूपच आहे, त्यामुळे त्याचे निरसन केले पाहिजे,' असे म्हणून रागावोत, किंवा हा चिदानंदाचा विलास आहे असे समजून न रागावोत, पण कांहीं झाले तरी ते त्याला ग्राह्य समजत नाहीत. त्यामुळे ते पूर्णात्मस्थितिलीलेने राहतात. पण हें सौषुप्तमौन जीवन्मुक्तांच्या अनुभवांत स्थित आहे. ते ज्याला पुनर्जन्म ध्यावयाचा नसतो, त्या जंतूला प्राप्त होतें. यास्तव तूही तें ऐक. तत्त्वदर्शन सिद्ध झाले ह्मणजे ते यत्नावांचूनच सिद्ध होतें. त्यामुळे त्या मौनांत प्राणाचा संयम केला जात नाही. ऊर्ध्व-अधो-मध्यसंचारभेदाने तीन प्रकारचा प्राणायामहि करावा लागत नाही. सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति विषयलाभहर्षाने उल्लास पावत नाहीत व निरोधकेशाने म्लान होत नाहीत. ही नानात्वकल्पना विकास पावत नाही, व शांतहि होत नाही. ज्ञानाने बाधित झालेले चित्त चित्त या आकाराने रहात नाही, अचित्त होत नाही. ते सत् नाही, व असत् नाही, व सदसत्ही नाही. विकल्प व तारतम्यदृष्टि यांनीं रहित असलेले ते सर्व विभागशून्य होतें. त्यामुळेच त्याला अभ्यासाची अपेक्षा नसते. तर ते ध्यान करीत असतांना व ध्यान करीत नसतांनाही आदि-अंतरहित होऊन राहते. कारण ते अपरिच्छिन्न आत्मरूप असते. या अवस्थेला सौषुप्त मौन म्हणतात. ज्यांत द्वैत हा विभ्रम आहे, अशा त्या आत्मतत्त्वाला यथार्थस्वरूपाने पाहून आत्म्याप्रमाणेच निःसंदेह व अचल होऊन राहणे हेंच सौषुप्त मौन आहे. अनेक प्रकारच्या संविद्रूपांचा-वृत्तीचा आत्मा जो शिव त्यानेच हें परिपूर्ण आहे, असे

समजून जें अवस्थित होणें तें सौषुप्तमौन आहे. तें शून्यरूप नाही, व अशून्यही नाही. सर्व आहे असें नाही, व नाही असेंही नाही, अशी खात्री झाल्यामुळें चित्त जें सम व शांत होतें तें सुषुप्तीसारखें मौन आहे. सर्वशून्य, निराधार, शांति-विज्ञप्तिमात्र, सदसद्विलक्षण असें जें जीवन्मुक्तदर्शनांत अवस्थान तेंच उत्तम मौन होय. भावाभावदशा, देश इत्यादि विशेषांनीं जो संविदेचा विवर्त न होणें तें श्रेष्ठ मौन होय. ज्ञानानें बाधित झाल्यामुळें अत्यंत असत् व वृत्तिशून्य अशा चित्तानें संविद्वृत्तीचा अन्यथाभाव न होणें हेंच अक्षय मौन आहे. मी नाही, दुसरा कोणी नाही, मन नाही. विकल्प नाही, अशा ज्ञानानें बाधित झालेल्या संविदेनें प्रतिभास न होणें, हीच अविच्छिन्न अति मौनिता आहे. या जगांत मी आहे, मला अनामय असो, इत्यादि शब्द-अर्थमात्र सर्व सत्तासामान्यच आहे असें समजणें, हें सौषुप्त मौन आहे. ज्या अर्थी संविद्वचरम साक्षात्काररूप प्रमाणालाहि ग्रासणारी आहे, त्या अर्थी स्वतः, अन्य इत्यादि कल्पना कोठच्या? हें सौषुप्त अनन्तच आहे. यापामून बाकीचें सर्व मौन विस्तार पावलें आहे. हे रामा! हें सुषुप्त मौनच अनंत असल्यामुळें प्रबोधाप्रमाणें अविद्येचा बाध करतें. क्षणून त्याला निर्मल तुर्यपद जाण; व तें प्रबोधाला प्रतिबंध करणाऱ्या वृत्तीनाही बाध करणारें असल्यामुळें तुर्यातीत पद आहे, असें समज. पूर्वी ज्या सात भूमिका सांगितल्या आहेत, त्यांतील पांचवी, सहावी, व सातवी, अशा तीन भूमिका हे समाधीचेच प्रकार आहेत. त्यांना क्रमानें सौषुप्तक समाधान, तुर्यसमाधि व तुर्यातीत समाधि असें म्हणतात. या तिन्ही समाधि जाग्रदवस्थेतही तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणीं होतात. हे ब्रह्माभूत साधो! जाग्रदवस्थेत

समंततः उत्तम प्रकारें व्यवहार करणारा ज्ञानी सदेह असो कीं व्यवहार सोडून समाधीत स्थित असो, ज्याची सर्व निर्मल शांतवृत्ति आहे असा तो तुर्यस्थच व तसाच विदेहच आहे. ही स्थिति स्थूल व सूक्ष्म या दोन आकारांचा बाध करून जो चिदाकाश होणारा त्यालाच प्राप्त होते; दुसऱ्या कोणाला प्राप्त होत नाही. मांडूक्योपनिषदांत वर्णन केल्याप्रमाणें ओंकाराच्या मात्रा व आत्म्याचे पाद यांचा उत्तरोत्तर प्रविलाप करून सर्व वासनांचा ज्यांत पूर्णपणें नाश झाला आहे असें एक तुर्यरूप होऊन तूं रहा. तूं, मी व हें दुसरें सर्व यांतील कांहीं एक सत्य नाही. तें सर्व आहे, असें जें व्यवहारांत वाटतें, तें नाड्यांच्या आंत अनुभवास येणारें जें स्वप्न त्यासारखें आहे, असें जाणून तूं जीवन्मुक्त हो व केवळ चिदाकाशकोशमय होऊन रहा. केवळ चिन्निष्ठ हो.

सर्ग ६९ वा.

—:०:—

१ गणांचेही रुद्रत्व, २ मुक्तांची ऐच्छिक स्थिति, ३ योगानें प्राणाचा विलय, व ४ मरणापासून उद्धव यांचे वर्णन.

श्रीरामः—हे मुनिनायक ! जीवटादि सर्वांनाही उत्तम रुद्रता प्राप्त झाली, असें आपण अगोदर सांगितलेंत नंतर रुद्राच्या आज्ञेनें ते शंभरहि जांव आपापल्या देहांत प्रारब्धशेष भोगून पुनः ते शंभर गण रुद्ररूप झाले, असें म्हटलेंत. त्यामज्जें मला संशय आला आहे. हें रुद्राचें शतत्व कोठून आलें ? जे गण तेच रुद्र, कीं रुद्र निराळे व गण निराळे, हें मला सत्वर सांगा.

श्रीवसिष्ठ. रामा ! मी पूर्वी वर्णन केलेल्या त्या त्या जन्मांवरून तुला सर्व कळलेंच आहे. म्हणून मी रुद्रांच्या शतसंख्येचा नांवानें

गणना केली नाही. भिक्षूच्या स्वप्नांत जे जीव-टादि आकार झाले, तद्रूपच ते शंभर गण होत. जे शंभर गण तेच शंभर रुद्र होत. कारण गण हे जरी रुद्राचे सेवक असले तरी मुख्य रुद्र व ते त्याचे सेवक यांचे भोग-ऐश्वर्यादि धर्म समान असल्यामुळे तेही रुद्रच होत. पूर्व-सिद्ध मुख्य रुद्राची परिचर्या वगैरे करतांना मात्र ते गणच होतात. कारण त्यांना मुख्य रुद्राच्या प्रसादानेच रुद्राचे साम्य प्राप्त होते.

श्रीरामः—पण भगवन् ! भिक्षूच्या स्वप्नाने केलेल्या रुद्राने, एका दिव्यावर जसे शंभर दिवे लावून घ्यावे त्याप्रमाणे, एका चित्तापासून शंभर चित्ते कशी केली ?

श्रीवासिष्ठः—ज्ञानैश्वर्याने अज्ञानावरणशून्य व योगैश्वर्याने सत्यसंकल्प ईश्वर भूमानंदाचा स्वीकार करणारी जी माया—प्रतिबिंबसंविद, जिला सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तित्व इत्यादि नावे आहेत तिच्या बलाने जे जसे कल्पितात, त्याचा तसाच अनुभव घेतात. सर्वात्मा सर्वव्यापी असल्यामुळे ज्याची जेथे जशी भावना केली जाते तसाच तेथे सर्वज्ञबुद्धीने अनुभव घेतला जातो.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! तो ईश्वर नर-कपालांच्या माला हेच अलंकार कां धारण करतो ? भस्म कां लावतो ? दिगंबर कां आहे ? म्मशानांत कां राहतो ? व तो इतका कामुक कां आहे ?

श्रीवासिष्ठः—जे जीवन्मुक्तशरीर, सिद्ध, महेश्वर, त्यांच्या क्रियांचा या जगांत निर्यम

१ जीवन्मुक्त विधिकेकर नसतात. म्हणून त्यांनी शास्त्रीय, मंगलरूप व सुखभाग देणाऱ्याच क्रिया कराव्या असा नियम करता येत नाही. अज्ञ लोकांच्या दृष्टीने ज्या अत्यंत मंगलरूप क्रिया असतात, त्या सर्व त्यांच्या दृष्टीने अत्यंत अमंगल असतात. त्यांना अगुभ कर्मांच्या अभावी दुःखही होत नाही. ते सर्वदा सुखस्वरूप असतात.

नाहीं. क्रियानियम अज्ञांसाठीच आहे. कारण त्यांचे चित्त राग-द्वेष-लोभादि अनेक द्वेषांनी खंडित झालेले असते. त्यामुळे त्यांना क्रियांचे नियमन नसल्यास प्रबळाने दुर्बलास खाणे या माशांच्या न्यायाने जन्म-मरणपरंपरा-नरक-दुःख भोगावे लागते. जे ज्ञानी असतात ते इष्ट व अनिष्ट वस्तूंमध्ये निमग्न होत नाहीत. कारण ते जितेंद्रिय, ज्ञानी व वासनाशून्य असतात. ते नेहमी अकस्मात् प्रादुर्भूत झालेली क्रिया करितात, व कांहीं करीतही नाहीत. त्यांचा कशाविषयी आग्रहही नसतो. पूर्वी अकस्मात्च विष्णु अशा कर्मांनी विशिष्ट असा उदय पावला. शंकर अशा कर्मांचा झाला व ब्रह्मदेव अशा कर्मांचा झाला. ज्ञानी पुरुषाला कांहीं निंद्य नाही, कांहीं अनिंद्य नाही; कांहीं ग्राह्य नाही, कांहीं त्याज्य नाही. कोणतेही कर्म आत्मसंबंधी नाही व कांहीं परकीय नाही. सृष्टीच्या आरंभी अग्न्यादिकांचे उष्णत्वादिक जसे रूढ झाले आहे, तसेच हरादिकांचे कर्म व ब्राह्मणादिकांच्या जाति वगैरे रूढ झाल्या आहेत. (अग्नीचे उष्णत्व, जलाचे शीतत्व इत्यादि जसे मुख्य-ईश्वरेच्छानुरूप अनादि नियतीनेच सिद्ध आहे, तसेच हरादिकांचे चरित्र-वेष व ब्राह्मणादिकांची चर्या वगैरे अनादि नियतीने व्यवस्थित आहे.) पण अज्ञ जीवांची चर्या अग्न्यादिकांच्या धर्माप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी नियतीने अभिव्यक्त झालेली नाही; तर सृष्टि रूढ झाल्यावर त्या त्या वर्णा-दिविभागसंकेताने शास्त्रीय क्रिया निराळ्या व स्वाभाविक क्रिया निराळ्या, अशी कल्पना केली आहे. असो, हे रामा ! वर सांगितलेल्या सदेह मुक्तांच्या चार प्रकारच्या मौनांहुन निराळे विदेहमुक्तविषयक तुर्य मौन मी तुला अजून सांगितले नाही. आकाशाहुनही अत्यंत स्वच्छ असे जे चिदात्मक आत्माकाश तद्भा-

वाची प्राप्ति हें परम श्रेय आहे. तें कसें प्राप्त होतें तें मी सांगतों, ऐक. यथार्थ ज्ञानाच्या प्राप्तीनें नित्य एक-समाधीनें जे विचारविवेक-प्रयुक्त राजयोगानें आत्मज्ञानी झालेले असतात, ते सांख्ययोगी होत. प्राणादि वायुंची शांति झाली असतां जे धुक्तीनें अनामय आदि-अन्त-शून्य प्रदास प्राप्त झालेले असतात, ते योग-योगी—कर्मयोगी झणून म्हटलें आहे. सर्वांना अकृत्रिम शांत पदच तत्त्वसाक्षात्कारानें प्राप्तव्य आहे. त्याला कित्येक याच देहानें विवेकानें प्राप्त झाले आहेत व कित्येक योगानें प्राप्त झाले आहेत. यास्तव सांख्य व योग एकच आहे, असें जो पाहतो तोच तत्त्वज्ञ होय. जें परम स्थान सांख्यांकडून प्राप्त केलें जातें, तेंच योग्यांकडून मिळविलें जातें. प्राण व मन या दोघांच्याही वृत्तींचा आत्यंतिक विलय होऊन त्यामुळें वासनाजालांतून सुटलेली अशी स्थिति उत्पन्न होते. तीच स्थिति परमपद आहे. वासनेला चित्त क्षणतात. तेंच संसाराचें म्ह० बाह्य व आंतर करणें व प्राण यांच्या चेष्टेचें कारण आहे. तें सांख्य किंवा योग यांतील कोणत्या तरी एका उपायानें विलीन होऊन, तत्त्वज्ञानरूपानें परिणत झालेलें तें, इंद्रिय व प्राण यांच्या व्यापारांचें अकारण होतें. यास्तव सांख्य व योग हे दोन मनोनाशाचे पृथक् उपाय आहेत. लहान मूल जसें वेताळाला पाहतें, तसें मन देहाला पाहतें. पण वरील दोन उपायांतील कोणत्या तरी एका उपायानें त्याचा विलय केला असतां सर्व संसाराची शांति होते. (कारण ' देहच मी ' असें मानल्यामुळेंच सर्व संसाराची प्रवृत्ति होते.) पण मन वृथाच उदय पावले आहे. त्यामुळें तें असत् स्वप्नांतील स्वमरणासारखें मिथ्या आहे, असें पाहिल्यानंच तें नाहीसें होतें. आणि

ज्ञानानें मनाचा बाध झाला असतां त्याचें कार्य असा जो अहं-ममतादि बंधापासून मोक्षापर्यंत संसार तो बाधित होतो. मनोनाश झाल्यावर मी, माझे, हा उपदेश, हा उपदेश इत्यादि कल्पना कशा व कोठून होणार? एकाच आत्म-तत्त्वाचा घनाभ्यास, प्राणांचा निरोध व मनाचा नाश हीं अधिकारिभेदानें मोक्षाचीं तीन साधनें सांगितलीं आहेत. सर्व शास्त्रांचें तात्पर्य या तीन साधनांत आहे.

श्रीरामः—मुने ! प्राणाचा विलय हेंच जर मोक्षाचें कारण असेल तर सर्व प्राणी मरतांच विमुक्त होतील, असें मला वाटतें. कारण मरणसमयीं सर्वांचा प्राणविलय होतो.

श्रीवसिष्ठः—या तिन्ही उपायांमध्ये मनः-प्रशांति हेंच श्रेष्ठ साध्य आहे, असें तूं समज. तेंच तत्काल कल्याण करणारें आहे. ज्यांतील बुध्दुरादि शब्द शांत झाला आहे, असें हें शरीर प्राण जेव्हां सोडतात, तेव्हां वासना, काम, कर्म यांनीं उपस्थापित केलेल्या भावि देहाकाराचा अनुभव घेऊन बाह्य आकाशांत तशा देहाच्या

१ वरील तिन्ही उपाय मनोनाशाच्या द्वाराच मोक्षाचे हेतु होतात. मरणसमयीं मनोनाशही होत नाही व प्राणांचा नाशही होत नाही. तर मूर्च्छा-समयीं पाण्यांत विरघळून गेलेल्या मिठाप्रमाणें अभि-येत वासनारूपाने त्यांचें अवस्थान होतें व उत्क्रमण-समयीं पुनः त्यांचा आविर्भाव होतो. कारण बृहदार-ण्यकांत ' तो सविज्ञान होतो व सविज्ञानच शरीरां-तून निघून जातो. ' असें म्हटलें आहे. (बापटकृत बृह. भाष्यार्थ, अ. ४ पृ. २४९ पहा) उत्तरदेहाचा संकल्प करूनच तो पूर्व देह सोडतो, याविषयीं तृण-जळूचा दृष्टान्तही तेथेच दिला आहे. (बृह. भाष्यार्थ, अ. ४ पृ. २६१ पहा.) कारण विलीन झालेल्या प्राणांचें चक्षुरादि छिद्रांच्या द्वारा बाहेर पडणें शक्य नाही. बरें, स्थूल देह हा आधार नसल्या-मुळें बाहेर निघून गेलेल्या प्राणांचा विलय होतो म्हणावें, तर तसेही नाही. कारण प्राणांबरोबरच बाहेर गेलेल्या भूतमात्रांनीं तत्कालीक व्यवहाराच

आरंभास अनुकूल अशा भूतमात्राशी ते संगम पावतात. (पण त्या भूतमात्रा, बाहेरील जीवांच्या प्राणाशी कशा संगम पावत नाहीत? उत्तर—) तीं तन्मात्रे त्या त्या जीवाच्या वासना-मात्रात्मक असतात, असें तूं जाण. तीं तसल्या वासनायुक्त मनोविशिष्ट प्राणांशीच संयुक्त होतात, इतरांशी होत नाहीत, असा निश्चय आहे. प्राण दुसऱ्या देहांत त्या देहाच्या वासनेसह वर्तमानच उत्पन्न होतात. कारण ते पूर्व देह उत्तर देहाच्या वासनेसहच सोडतात, व दुसऱ्या देहांत त्याच्या हृदयांतिल आकाशाशी—त्यांतील वायूशी संश्लेष पावतात. ज्याप्रमाणें पुष्पाचे सुगंध तिळांत प्रवेश करून त्यांतील तेलाशी संश्लेष पावतात, व त्यामुळें घ्राण्यांत चिरडले जाण्याचे क्लेशही भोगतात, त्याप्रमाणें प्राण त्या शरीरांतील हृदयाकाश व वायु यांच्याशी दुःख भोगण्यासाठीं मिळतात. ज्याप्रमाणें पाण्यानें भरलेला घट समुद्रांत बुडाला असतां बाहेरच्या लोकांना जरी न दिसला तरी नाश पावत नाही, त्याप्रमाणें वासनायुक्त असलेलें मन मरणानेंच नाश पावत नाही. तेजावांचून सूर्य जसा संभवत नाही, त्याप्रमाणें मनावेचून प्राण संभवत नाहीत. तित्तिर पक्षी दुसरें तृण मिळाल्यावांचून पहिल्या तृणाची काडीही जशी सोडीत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानावांचून मन प्राणांना केव्हांही सोडीत नाही. म्हणून ज्ञानानें वास-

योग्य अशा देहाची कल्पना होईल, असें समजून श्रविशिष्ट हें उत्तर देत आहेत. १ याविषयी 'जसा घोनार सोन्याचे तुकडे घेऊन दुसरें चांगलें रूप चांगला दागिना बनवितो, त्याप्रमाणें हा आत्मा या शरीराला मारून निश्चेष्ट करून दुसरें पहिल्यापेक्षां चांगलें पितराचे, किंवा गंधर्वाचे, किंवा देवाचे, किंवा प्रजापतीचे किंवा आपत्ती एखाद्या भूताचें रूप करतो.' असे वर्णन बृहदारण्यकांतच केले आहे. (बृह. भाष्यार्थ, अ. ४ पृ. २६४ पहा.)

नांचा क्षय झाला असतां मन स्वतः नाश पावतें; व प्राणापासून स्पंदही घेत नाही. त्यामुळें केवळ शांतिच अवशिष्ट राहते. ज्ञानामुळें सर्व पदार्थ असत आहेत अशी भावना उदय पावते. त्यामुळें सर्व वासनांचा क्षय होतो. त्याच्यायोगानें प्राण व चित्त यांचा वियोग होतो. त्यानंतर अत्यंत शांत झालेलें मन पुनः देहत्वास पावत नाही. स्व-नाशानेंच ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते. वासनाच मन आहे, असें विद्वान् समजतात. वासनामात्रच चित्त आहे. वासनेच्या अभावीं तें परमपदच आहे. ज्ञान वासनेसह सर्वांचा बाध करून आत्मतत्त्वच बनतें. तें तत्त्व अचल ज्ञानच आहे, व मनोनाशानंतर तेंच अवशिष्ट राहतें, असें ब्रह्मनिष्ठ सांगतात. रामा ! असा या संसाराचा शेवट केवळ विचारानें आपोआप होतो. कारण संसार रज्जुसर्पभ्रमासारखा आहे. एकाच पदार्थाचें सतत अनुसंधान करणें, प्राणांचा निरोध करणें, व चित्ताचा परिक्षय करणें या तीन उपायांतील कोणता तरी एक चांगला सिद्ध झाला कीं ते तिन्ही परस्पर सिद्ध होतात. ज्याप्रमाणें पंखा हालविणें बंद केले म्हणजे वायु शांत होतो, त्याप्रमाणें प्राणवायूचा स्पंद शांत झाला कीं मन शांत होतें. (अहो पण शरीर मागें राहून प्राण जेव्हां त्यांतून निघून जातात तेव्हां हा क्रम असूं दे; पण जेव्हां शाप, छेद इत्यादि कारणानें शरीराचा नाश होतो तेव्हां कोणता क्रम असतो ? उत्तर—) शरीराचा नाश होतांच प्राण आकाशांतील वायूंत मिळून जातो; किंवा त्याची वासना जशी दृढ झालेली असते त्याप्रमाणेंच तेथें सर्व पाहतो. देहरहित झालेले मनोयुक्त प्राण आकाशांत जसा देहाला पाहतात, तशाच देहाला व त्याच्या व्यवहाराला ते अनुभवितात. वायूचा स्पंद थांबला असतां ज्याप्रमाणें गंध

शांत होतो त्याप्रमाणें मनस्पंद शांत झाला असतां प्राणवायु शांत होतात. प्राण्यांचे प्राण व चित्त हीं दोन्ही नित्य परस्परांना सोडून न राहणारीं आहेत. पुष्प व त्याचा सुगंध यां-प्रमाणें तीं परस्पर संमिश्र झालेलीं आहेत. किंवा तीं दोन्ही तीळ व त्यांतील तेल या-प्रमाणें स्थित आहेत. मनाचें स्पंदन हाच प्राण आहे व प्राणाचें स्पंदन हेंच मन आहे. रथ व सारथि हे जसे परस्परांच्या चलनाला कारण होतात, त्याप्रमाणें प्राण व चित्त एकमेकांच्या स्पंदाला संपादन करितात. आधार व आधेय याप्रमाणें हे दोन्ही पदार्थ एकाचा अभाव झाला असतां नाश पावतात, आणि आपल्या नाशानें मोक्षारूप उत्तम कार्य करितात. एकाच तत्त्वाचा दृढ अभ्यास केल्यानें ज्यांतील द्वैत-वासना बाधित झाली आहे, असें मन सर्वथा शांत होतें, आणि प्राणाचा स्वभाव मनांत लीन झाला असतां त्यामुळे प्राणही शांत होतो. यास्तव जें अनन्त आत्मतत्त्व त्याचा विचार करून मनाला तूं तन्मय करून सोड. म्हणजे त्या आत्मतत्त्वांत त्याचा लय झाल्यानें तद्रूपत्वच स्थिर होतें. किंवा अज्ञान व त्याचा बाध करणारी ब्रम्हाकार वृत्ति हीं दोन्ही निवृत्त झालीं असतां जो अवशिष्ट राहतो त्या चिन्मा-त्रामध्ये प्राणधारणेनें स्थिर हो. जोवर त्या एक तत्त्वामध्ये वृत्ति अत्यंत दृढ होई, तोवर तदाकारवृत्तीची धारा स्थिर होण्याचा यत्न करावा; व शेवटीं ती वृत्तिधाराहि चरम-साक्षात्कारानें दग्ध होऊन अभावत्वास प्राप्त होई तो चांगला अभ्यास करावा. चित्ताला विषयांपासून परतविणाऱ्या पुरुषाचें चित्त भोग्यक्षर्यांमुळे जसें, तसेंच प्राणांसह विलीन होतें व मग परम तत्त्वच अवशिष्ट

राहतें. यम, नियम, आसन प्राणायाम व प्रत्याहार या पांच अंगांनीं मनाच्या बाह्याका-राचा क्षय झाला असतां धारणा, ध्यान व समाधि या तीन अंगांनीं ब्रह्मैकतानता प्राप्त होते. तीं होतांच चित्त एका क्षणांत दार्ढ्य अभ्यासाच्या बलानें सर्वविशेषशून्य होतें. अविद्या नाहीच, असें बुद्धीनें युक्तीच्या बलानें जाणून, ज्ञाना-नेच परब्रम्हाची प्राप्ति होते, असा निश्चय करावा व त्यानंतर धारणादिकांचा अभ्यास करावा. शरदृतंत मेघ क्षीण झाले असतां त्या कारणानेंच आलेली मिहिका-धुकें-काळोखी जशी नाहीशी होते, त्याप्रमाणें चित्त शांत झालें असतां ही संसारमृगतृष्णाही शांत होते. हे रामा ! अविद्या चित्तमात्रच आहे. यास्तव ब्रम्हाकार परिणत झालेल्या त्या चित्ताचा क्षय कर. त्या चित्तक्षयाचें रूप तर चित्ताचें अधि-ष्ठान आत्माच आहे. शून्यता हें त्याचें रूप नव्हे. कारण अभाव हें परम पद नव्हे. चित्त एक क्षणभरही जर परमपदीं विश्रांत झालें तर तें ब्रम्हच झालें आहे असें समज. नंतर तें निरतिशय स्वप्रकाश आनंदाचा स्वाद घेत राहतें. नंतर तें तेथून व्युत्थान पावण्याची इच्छा करित नाही. हें विचारानें आत्म्यांत विश्रांत होवो कीं योगानें होवो, पण एकदा एक क्षण-भरही जर का तद्रूपत्वाप्त-सत्त्वतेस प्राप्त झालें तर पुनः संसारांत उदय पावत नाही. अवि-द्यारहित झालेल्या चित्ताला सत्त्व म्हणतात. ज्यांतील संसारबीज दग्ध झालें आहे असें तें पुनः ब्रम्हत्वाला अंतर देत नाही-आपलें ब्रम्ह-त्व सोडीत नाही. रामा ! कोणी सहस्रावधि लोकांत एकादाच अविद्याशून्य, सत्त्वस्थ, ज्याच्या वासना शांत झाल्या आहेत, असा होत्साता अज्ञदृष्ट्या शून्याप्रमाणें असलेली ती स्वयंप्रकाश ज्योति पाहतो व शांत होतो. हे सुभगा ! वर सांगितलेल्या तीन उपायांच्या

१ आहाराचा क्षय केला असतां देह जसा आपो-आप क्षय पावतो त्याप्रमाणें.

अभ्यासाने जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूप भ्रांति व तिचे ब्रज, एतद्रूप पदे ज्याची क्षीण झाली आहेत व जे स्वतःही अविद्याक्षयामुळे बाधित झाले असून दग्धपटाप्रमाणे प्रतिभासमात्र अवशिष्ट राहिले आहे, असे मन या जविन्मुक्तावस्थेत सत्व असे म्हटले जाते. ते वासनाबीजशक्तीचा दाह झाल्यामुळे पुनः रागद्वेषाभिमानादि कलांनीं मलिन होणाऱ्या संसारपदास प्राप्त होत नाही. परिसाच्या स्पर्शाने सोने बनलेले तांबे जसे पुनः तांबे होत नाही, त्याप्रमाणे ते निर्मल मन—सत्व संसारपदास प्राप्त होत नाही.

सर्ग ७० वा.

—:०:—

१ मायाभ्रांति जाऊन चिदात्मपरिशुद्धि होण्यासाठीं वेताळ व राजा यांच्या संवादाची शुभ कथा.

श्रीवासिष्ठः—विचाराने जीव तत्काल अजीव होतो व चित्त अचित्तत्वास प्राप्त होतें. अशा उपायाने झालेला जो कार्याविद्येचा व कारणाविद्येचा नाश त्यालाच मोक्ष म्हटले जाते. मृगजळाप्रमाणे मन, अहंता इत्यादि मिथ्याच दिसते. पण थोडासा विचार करतांच ते सर्व विलीन होते. हे रामा! प्रसंगतः मला आठवलेले हे वेताळाने केलेले शुभ प्रश्न तू या संसारस्वप्नभ्रांती-विषयीं ऐक. विंध्याद्रीजवळच्या महाअरण्यांत एक अतिधिप्पाळ वेताळ आहे. तो वधाला योग्य असलेल्या अज्ञ जनांविषयींच्या अनादराने एका देशांत अनात्मक लोकांची हिंसा करण्याच्या इच्छेने आला. तो वेताळ पूर्वी एका सज्जन राजाच्या देशांत राजाने दिलेल्या अनेक वध्यजनांचा बळी खाऊन नित्यतृप्त होऊन निर्विक्षेप मनाने रहात होता. निरपराधी मनुष्य त्याच्यापुढे आला व त्या बळी तो वेताळ अतिशय क्षुधित जरी असला,

तरी कारणावांचून त्याला तो मारीत नसे. कारण साधु न्यायदृष्टि असतात. अरण्य हेच ज्याचे घर आहे असा तो पुष्कळ दिवस वध्य जनांचा लाभ न झाल्यामुळे, क्षुधेने अतिशय प्रेरणा केली असतां न्याययुक्तीने लोकांना खाण्यासाठीं नगरांत गेला. तेव्हां तेथे त्याला नगरांतील दुष्टजनांना जाणण्यासाठीं व चोरादिकांना मारण्यासाठीं रात्री फिरावयास निघालेला राजा भेटला. तेव्हां तो उग्र निशाचर मेघासारख्या घोर शब्दाने त्याला म्हणाला—

वेताळः—राजन्! तू आतां मज भयंकर वेताळाच्या हातांत सांपडला आहेस. आतां जातोस कोठे? तू आतां मेलस, असे समज. आज तू माझे भोजन हो.

राजाः—हे निशाचरा! मला तू न्यायाला सोडून जर बलात्काराने खाशील तर तुझे मस्तक सहस्रधा फुटेल, यांत संशय नाही.

वेताळः—मी तुला अन्यायाने खाणार नाही. मी तुला असा न्याय सांगतो. तू राजा आहेस. यास्तव याचकांच्या सर्व आशा पूर्ण करणे तुला उचित आहे. राजन्! माझी ही इच्छा तू पूर्ण कर. ती तुला पूर्ण करतां येणार नाही, अशीहि नाही. मी विचारलेले हे प्रश्न चांगल्या प्रकारे सांगण्यास तू योग्य आहेस. (तू जर प्रश्नांची उत्तरे न देशील तर तुझ्या हातून असंख्य अपराध घडणे शक्य आहे. व उत्तरे देशील तर अपराधी नाहीस.) कोणत्या सूर्याच्या किरणांचे ब्रह्मांड हे परमाणु आहेत? कोणत्या वायूमध्ये महा आकाशरूपी रेणु उडत असतात? शेंकडों, हजारों स्वप्नांतून स्वप्नांत जाणारा व पुढच्या पुढच्या स्वप्नांत पूर्व पूर्व स्वप्नाची सत्यता सोडणारा असा कोण बरे आपले अत्यंत प्रकाशरूप व स्वच्छ स्वरूप सोडीत नाही? ज्याप्रमाणे केळीच्या खांबांत एकाच्या आंत दुसरे, त्याच्या आंत तिसरे,

अशीं केवळ सोपटेंच असतात, त्यांत सारभूत असें कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें सर्व पदार्थांच्या आंत आंत राहाणारा तोच तो एक अणु कोण बरें आहे ? ज्या अणुच्या अपेक्षेनें अति मोठे म्हणून प्रसिद्ध असलेले—ब्रह्मांडें, आकाश, भुवनें, सूर्यमंडल, मेरु इत्यादि पदार्थांही अत्यंत क्षुद्र आहेत व असें असलें तरी जो अणु आपलें अणुत्व सोडीत नाही, तो अणु कोण आहे ? निरवयव व परम अणु असलेल्याच कोणत्या महापर्वताची—शिळेच्या मध्यभागी असलेल्या निबिडतेप्रमाणें—केवळ सत्ता हेंच जिचें सार आहे अशी ही जगत्त्रयी आहे ? हे राजा ! या माझ्या सहा प्रश्नांचीं उत्तरें जर न दिलींस, तर दुष्ट देहादिकच ज्याचा आत्मा आहे असा तूं होशील. त्यामुळेच अपरिच्छिन्न आत्म्याचा देहपरिच्छेदानें तूं घात केला आहेस असें होईल. अर्थात् प्रश्नांचीं उत्तरें न सांगणें, या अपराधामुळेच, यम जसा जगाला खातो त्या प्रमाणें मी तुला एकाद्या फळाप्रमाणें बलात्कारानें गिळून तुझ्या देशांतील जनांनाही खाऊन टाकीन.

सर्ग ७१ वा.

—:०:—

१ अनन्तकोटि ब्रह्मांडें हेच फलवृक्षादि आहेत, अशा कल्पनेने पहिल्या प्रश्नाचें समाधान.

श्रीवासिष्ठः—वेताळ असें बोलला असतां ज्यानें आपल्या शुभ्र दांतांच्या किरणांनीं आकाशाला धवल केलें आहे, असा तो राजा हसून प्रश्नांचीं उत्तरें सांगूं लागला.

राजाः—वेताळा ! तूं व मीही ज्याचा आश्रय केला आहे, असें हें एक ब्रह्मांडफळ आहे. तें अज्ञांच्या दृष्टीनें अजर आहे. तें भू-जलादि उत्तरोत्तर दशगुण आवरणांनीं परिवेष्टित झालेलें आहे. या ब्रह्मांडफळासारखी सहस्रावधि

फळें जिच्यावर आहेत अशी एक फार मोठी विस्तृत शाखा आहे. तिच्यावर चंचल पल्लवां सारखीं भुवनें आहेत. तशा प्रकारच्या सहस्र शाखा ज्याला आहेत असा एक महावृक्ष आहे. त्याची आकृति अतिशय विपुल असून तो दुर्लक्ष्य आहे. तसे महावृक्ष जेथे सहस्र आहेत असें एक महावन आहे. त्यांत अनन्त वृक्षांचे गुल्म आहेत. तशा प्रकारचीं हजार वनें ज्यांत आहेत अशा शिखरानें युक्त असा एक सर्व बाजूंनीं विस्तार पावलेला पर्वत आहे. तसे सहस्रावधि पर्वत ज्यांत आहेत, असा एक अतिविस्तीर्ण देश आहे. त्याचा अन्तर्भाग फार मोठा आहे. तशा आकाराचे सहस्रावधि देश ज्यांत आहेत, असें एक मोठें द्वीप आहे. तें मोठमोठे डोह व नद्या यांनीं युक्त आहे. तशीं सहस्रावधि द्वीपें ज्यांत आहेत असें एक विचित्ररचनायुक्त महीपीठ आहे. तशा प्रकारच्या सहस्रावधि पृथ्वी ज्यांत आहेत असें एक अतिशय मोठें महाभुवनमंडळ आहे. तशीं सहस्र जगें ज्यांत आहेत असें एक फार मोठें व भयंकर आकाशपीठासारखें अंडें आहे. तशा प्रकारचीं सहस्र अंडीं हेच करंडे ज्यांत आहेत अशा तऱ्हेचा एक निश्चल विस्तीर्ण सागर आहे. तसले एक लक्ष सागर हा ज्यांतील एक बारिकसा तरंग आहे असा एक निर्मल व स्व-विलासरूप महासागर आहे. तसले सहस्रावधि महाअर्णव हें ज्याच्या उदरांतील जल आहे, असा एक पुरुष—विष्णु आहे. त्याचा आकार सर्व बाजूंनीं दाट भरलेला आहे. तशा लक्षावधि पुरुषांची माळा ज्याच्या वक्षःस्थळावर आहे व जें सर्व सत्तांचें प्रधान कारण आहे, असा पर पुरुष—ऋद्र आहे. तसल्या महात्म्या पुरुषांची एक सहस्र संख्या शरीरावरील केंस व लोम यांप्रमाणें ज्याच्या स्वरूपांत स्फुरत आहे, असा महा आदित्य आहे. बाह्य-

दृष्टीनें रुद्रापासून ब्रह्मांडापर्यंत ज्या या असंख्य कल्पना—अनेक प्रतिभास आहेत, ते सर्व या आदित्याच्या दीप्ति आहेत. या आदित्याच्या दीप्तीचे ब्रह्मांड हे त्रसरेणु आहेत. चिदात्माच हा अशा प्रभावाचा सूर्य आहे. असें मी तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देत आहे. हा या सर्व जगाला प्रकाशित करतो. विज्ञानात्माच हा शुभाशय परम सूर्य आहे. हे जे ब्रह्मांडांचे विस्तार आहेत ते याचेच त्रसरेणु होत. सूर्याच्या प्रकाशाने जशा दिनलक्ष्मी भासतात, त्याप्रमाणे विज्ञानरूपी परम सूर्याच्या प्रकाशाने या जगलक्ष्मी अनुभवास येतात व सत्तायुक्त होतात. अरे वेताळा ! वर वार्णिलेला शबल ब्रह्मलक्षण त्रैलोक्यमंडपाचा मणी जो सूर्य त्याच्या पारमार्थिक—तत्त्वभूत स्वरूपांत कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि अनंत संप्रमाचे हे सर्व उल्लेख आहेत. ते तत्त्वज्ञानी पुरुषांच्या दृष्टीनें केवळ विज्ञानमात्र आहे व अज्ञांच्या दृष्टीनें ते अस्फुट आहे. आत्मसाक्षात्कारवानांना ते प्रत्यगात्मरूपाने प्रतीत होतें, व अज्ञानी जनांस अज्ञात असतें. असो; पण याप्रमाणे त्यांत जरी हे सर्व भ्रम भासत असले तरी परमार्थदृष्टीनें ते मुळींच नाहीत. यास्तव तूं प्रश्नाच्या भानगडीत न पडतां शांत रहा.

सर्ग ७२ वा.

—:०:—

१ या सर्गांत बाकी राहिलेल्या पांच प्रश्नांची उत्तरे राजा सांगतो.

राजा:—(वर सांगितल्याप्रमाणे पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर सांगून राजा “ कोणत्या वायूंत महाकाशेणु उडतात ? ” या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर सांगतो—) कालसत्ता, आकाशसत्ता, चिन्मयी क्रियाशक्तिप्रधान सूत्रात्मसत्ता व शुद्धचेतनाहून निष्कृष्ट असलेल्या चिदाभा-

साची सत्ता इत्यादि सर्व अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळे पवित्र रज आहे. ते परमात्ममहावायूंत कल्पित अनेक विकारांनीं चंचल होऊन स्फुरते. ‘ अहो, पण परमात्मा सर्वानुगत सत्तास्वरूप असतांना त्यांत कालादि सत्ता स्फुरते, असा आधार-आधेयभावाने निर्देश कसा करितां ? ’ म्हणून म्हणशील तर सांगतो—जसें पुष्पच आपल्या अंगांत सुवासरूप भेदाला कल्पून आधार-आधेयरूपाने ते स्वतःच राहते, त्याप्रमाणे परमार्थसत्ता आपल्यामध्ये कालादि सत्ता कल्पून स्थित आहे. (‘ एका स्वप्नापासून दुसऱ्या स्वप्नांत जाणारा ’ इत्यादि तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर—) या जगद्रूप महास्वप्नांत एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जाणारे ब्रह्म आपले रूप सोडीत नाही; तर ते त्या त्या स्वप्नदोषांनीं रहित—त्या दोषांनीं लिप्त न होणारे असे असंग ज्योतिःस्वरूप आहे. त्याच्या केवळ बोधाने ब्रह्म—शांतीची निरतिशय वृद्धि होते. (चवथ्या प्रश्नाचे उत्तर—) केळीचा खांब जसा एकांत एक अशा केवळ सोपटांनीं बनलेला असतो, तसेंच हे जगत् ब्रह्माच्या आंत आंत विवर्त पावणारे आहे. त्याचप्रमाणे अवांतर कारणांत परिणाम पावणारे आहे. यास्तव तो अणु त्याच्याहि आंत आंत आहे. विवर्तरूप जगाला परिपुष्ट करणे इत्यादि निमित्तानेच ब्रह्म, सत्, आत्मा इत्यादि शब्दांनीं त्याचा निर्देश केला जातो. पण वस्तुतः तो अणु आत्मा सर्वधर्मशून्य आहे. त्याचा शब्दांनीं उल्लेख करतां येत नाही. म्हणूनच पटसत्ता तंतूच्या सत्तेत पर्यवसान पावते, तंतुसत्ता कार्पाससत्तेत, कापसाची सत्ता त्याच्या बोंडाच्या—फळाच्या सत्तेत, फळाची सत्ता कापसाच्या झाडाच्या सत्तेत, झाडाची सत्ता बीज-मार्ती-पाणी इत्यादि कारणसत्तेत, इत्यादि क्रमाने ज्या ज्या सत्तेची कल्पना करावी ती ती त्या त्या अनुभवाने

निर्मिलेल्या आकारास सोडून केळीच्या खांबा-
प्रमाणेच त्या त्या पदार्थाच्या अनुभवरूप चि-
न्मात्रांत पर्यवसान पावते. यास्तव तेंच निर्मल
चिन्मात्र जगदाकारानें विस्तार पावले आहे.

(तर मग त्याला अणु कां क्षणतात ? उत्तर—)

हा परमात्मा अतिशय सूक्ष्म आहे व त्या-
मुळेच तो कोणत्याही बाह्य किंवा आंतर इंद्रि-
यांनीं उपलब्ध होत नाही. म्हणून तो अत्यंत
अणु आहे. अनन्त—अपरिच्छिन्न असल्यामुळे
तोच मेरुप्रभृति पांच पदार्थांचाही मूळ आधार
झाला आहे. अणु म्ह० अत्यंत सूक्ष्म असले-
ल्याही या अनंत पुरुषाच्या अपेक्षेनें हे जगा-
पासून ब्रह्मांडापर्यंतचे पांच पदार्थ परमाणू-
प्रमाणे भासतात. कारण ते अत्यंत अणु अस-
लेल्या तत्तदाकारवृत्तींनीं परिच्छिन्न झालेले जे
चित्कण त्यांनीं परिच्छेद्य असल्यामुळे निःस्व-
रूप आहेत. स्वप्नांत दिसलेल्या ब्रह्मांडादिकां-
प्रमाणे जागृतींत अत्यंत सूक्ष्म नाड्यांत भास-
णारे जगदादिकही परमाणूप्रमाणेच आहे.
(या उत्तरानेच पांचव्या प्रश्नाचें उत्तरहि दिलें
आहे, असें समजून आतां शेवटच्या सहाव्या
प्रश्नाचें उत्तर राजा देतो—) हा परमात्मा
चक्षुरादि इंद्रियांनीं अग्राह्य असल्यामुळे परम
अणु आहे व सर्वतः व्याप्त असल्यामुळे महा-
पर्वत आहे. अध्यारोपदृष्टीनें हा पुरुष सर्वावय-
वरूप जरी असला, म्ह० मूर्त व अमूर्त असें
सर्व त्याच्या अवयवरूप जरी असले, तरी अप-
वाददृष्ट्या निरवयव आहे. हा जो केवळ ज्ञप्ति-
रूप पुरुष त्याच्या साररूप ही जगत्रयी आहे.
कारण हे साधो ! हृदयाकाशरूप विज्ञानमात्रा-
च्या आंत जगत्रय मज्जेप्रमाणे स्थित आहे.
असें तूं समज. हे वेतालबालका ! सर्व जगें हें
विज्ञानमात्राच्या कौशलाचें प्रकट होणेंच आहे.
तें आत्मविज्ञानरूप तुझ्यासारख्या वेतालमूर्खाना
उलंघन करतां येण्याजोगें नाही. यास्तव

माझ्या उपदेशानें तूं अशा स्वभावाच्या आ-
त्म्याचा अनुभव घे व सर्व दर्प सोडून शांत
रहा. ७१.

सर्ग ७३ वा.

१ वेताळाच्या प्रश्नांचा निर्णय करून भगीरथाचा
वृत्तांत सांगण्यास आरंभ कारितात.

श्रीवासिष्ठः—असें राजाच्या मुखांतून
ऐकून वेताळ शांत झाला. विचारोचित बुद्धीनें
त्यानें आत्म्याची भावना केली. त्याचें मन
उपशांत झालें. आणि एकान्तच अनिदित आहे
असें समजून व असह्य क्षुधेलाहि विसरून तो
समाधिस्थ झाला. हे रामा ! मीं हा तुला वेता-
ळाच्या प्रश्नांचा समूह सांगितला. राजानें वर्णन
केलेल्या क्रमानें हें जगत् चिद्रूप अणूमध्ये
संस्थित आहे. लहान मुलाच्या भ्रांतीनें
कल्पिलेल्या वेताळशरीराप्रमाणे चिदणूच्या
उदरांत असलेलें हें जगत् विचारानें विलीन होतें.
त्यानंतर जें अवाशिष्ट राहतें तेंच तें पद आहे.
स्थिर चित्तानें चित्ताचा सर्व बाजूंनीं उपसंहार
करून परमात्म्यामध्ये त्याला प्रतिष्ठित कर
आणि निरिच्छ व शांतचित्त होऊन रहा. हे
मननशीला ! मनानेंच मनाला आकाशासारखें
स्वच्छ करून एकाच वस्तूमध्ये सर्व वृत्तींचा
लय कर. त्यामुळे शांतात्मा—शांतचित्त व त्या-
मुळेच समब्रह्मदर्शी, स्थिरबुद्धि व असंमूढ
हो. म्हणजे जें प्रारब्धानें प्राप्त होईल त्याचेंच
अनुवर्तन करणाऱ्या भगीरथ राजाप्रमाणे, इत-
रांना कष्टसाध्य असलेलें कार्यही तुला अना-
यासानें सिद्ध करतां येईल. ज्याचें मन संपूर्ण व
शांत आहे, ज्याची वृत्ति सर्वतः तृप्त आहे,
व जो आंतून सम व सुखमय आत्म्यामध्ये
नित्य स्थित आहे, त्याचे वांछित अर्थ अत्यंत
दुर्लभ जरी असले तरी सगर, अंशुमान्, दिलीप

इत्यादिकांना अत्यंत दुर्लभ झालेल्या, व सगर-पुत्र व त्यांनीं खणलेला सागर यांना संजविन देणाऱ्या मण्याप्रमाणें असलेला गंगावतार शांति-तृप्ति-समदर्शितादि गुणसंपन्न असलेल्या भगीरथाला अनायासानें जसा साध्य झाला, तसे साध्य होतात. ७३.

सर्ग ७४ वा.

१ या सर्गात भगीरथाचे गुण, विचारजन्य चिन्ता, त्रितलाशीं संवाद व त्यागेच्छा यांचे वर्णन केले जातें.

श्रीरामः—हे प्रभो! राजा भगीरथाच्या पूर्णतादिलक्षण चित्तचमत्कारानें गंगावतरण कसें झालें, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—भगीरथ ह्मणून समुद्रयुक्त भूमीचा एक परम धार्मिक राजा होता. आपल्या कोसलमंडलीचा तो जणुं काय तिलकच होता. या चंद्रासारख्या प्रसन्नमुख भगीरथ राजापासून याचकांना याचनेचा संकल्प केल्या-नंतर लागलीच, चिंतामणीपासून जसा, त्या-प्रमाणें यथाभिमत—इष्ट अर्थ प्राप्त होत असे. तो साधूच्या व्यवस्थेसाठीं (सत्पार्ती) सतत दान देत असे. कामधेनु ही जसें तृणही भक्षण करते, टाकीत नाही, त्याचप्रमाणें तो राजा धर्मानें प्राप्त झालेलें तृणही सोडीत नसे. जसा वज्राला वेध करणारा मणि खालून वट्ट आवळून धरलेल्या दुसऱ्या अतिशय वज्रसाराला वेध करतो, त्याप्रमाणें तो सर्व दुर्जनांच्या चेष्टांना वेध करून त्यांना बंद करीत असे. अहोरात्र प्रजापालनासाठीं सर्वतः परिभ्रमण केल्यामुळें तो स्वतः जरी श्रान्त होत असे, तरी सूर्य घरा-

१ दान देताना त्याला मोठा सतोष वाटे. खिन्न होऊन तो दान देत नसे.

२ याचकाला सकल्प केल्यावर राजाकडे जाण्याचे वगैरे आयास करावे लागत नसत.

तील रात्रीच्या अंधकाराला व व्यवहारदैन्याला जसा घालवितो, त्याप्रमाणें धूमरहित अग्नीप्रमाणें ज्याची देहशोभा आहे असा तो, लोकांचें अधर्माला कारण होणारें अज्ञान व दारिद्र्य घालवीत असे. आपल्या पराक्रमापासून उद्भवलेल्या अग्निकांटांच्या धारांचा वर्षाव करणारा तो भगीरथ शत्रूंच्या ठिकाणीं मध्यान्हकाली उत्पन्न झालेल्या सूर्यकान्त शिळेच्या अग्नीप्रमाणें प्रदीप्त होत असे. स्निग्ध चंद्राच्या समीप चंद्रकांत-मणि जसा द्रवतो, तसा तो राजा ज्याचा स्पर्श मृदु व शीतळ आहे असा होत्साता, ब्रम्हवेत्त्यांच्या सांनिध्यांत त्यांच्या मनाला आल्हाद देऊन द्रवयुक्त करीत असे. त्यानें स्वर्ग व पाताळ यांतून वाहणाऱ्या जगाच्या यज्ञोपवीतरूप गंगाप्रवाहाचा तिसरा पदर या पृथ्वीत तिला उतरावयास लावून पुरा केला. चातकांच्या मोठ्या संग्राला मेघ जसा तृप्त करतो, त्याप्रमाणें त्यानें अगस्तीनें शोषून टाकलेल्या व त्यामुळें दुष्पूर झालेल्याही सागराला गंगेच्या पुरानें भरून सोडलें. त्या लोकबंधूनें, भूतांचा द्रोह केल्यामुळें व ब्रह्मदंडानें दग्ध झाल्यामुळें पाताळांत राहणाऱ्या—अधोगतीस प्राप्त झालेल्या बांधवांना—सगरपुत्रांना गंगारूप सोपानपद्धतीनें ब्रम्हलोकांत नेऊन प्रतिष्ठित केलें. ब्रम्हदेव, शंकर, जन्हु यांचें तपानें आराधन करणाऱ्या त्याला, ज्याचा निश्चय अविच्छिन्न आहे, अशा त्याच्याच मनापासून वारंवार खेद होत असे. असो. अशा त्या तुजप्रमाणेंच अगदीं भर तारुण्यांत असलेल्या व अत्यंत आकुल झालेल्या या लोक-यात्रेचा विचार करणाऱ्या राजाच्या मनांत, मरुस्थळीं जशी वेल उगवावी त्याप्रमाणें अत्यंत वैराग्यचमत्कार व त्यामुळेंच विचाराचा लेश अगदीं तरुण वयांतही उत्पन्न झाला. तो राजा एकान्तांत बसून या जगद्यात्रेचा असा विचार करूं लागला. सतत असमंजस व आकुल असा

हा दिवस पुनः पुनः येतो. रात्र पुनः पुनः येते. तेंच तें दान व तेंच तें आदान पुनः पुनः अनुभवास येतें. ज्याचें फल पुनः पुनः भोगल्यामुळें त्याविषयीची रुचि अगदीं नाहीशी झाली आहे, असेंच कर्म सर्व प्राणी पुनः पुनः करीत असलेले दिसतात. एकादें अपूर्व किंवा परमार्थ हें ज्याचें फळ आहे, असें कर्म करीत असलेले कोणी फारसे आढळत नाहीत. जें प्राप्त झालें असतां या लोकांत कांहीं अधि क प्राप्य अवशिष्ट रहात नाही, तेंच करणें याला मी सुकृत समजतों. बाकीच्या क्षुद्र फळांच्या प्राप्तीचें साधन असें जें कर्म तें अशुद्धि व दुःख हेंच फळ देणारें आहे. पुनःपुनः तेंच तें कर्म करणाऱ्या मुढबुद्धि मनुष्याला लाज वाटत नाही. पण मूर्खाप्रमाणें हें असें दुसरा कोणता विचारी मनुष्य करील ? याप्रमाणें आपल्या-पाणींच पुष्कळ विचार केल्यावर एकदा उद्धि-आचित्त झालेला व संसाराला फार भ्यालेला तो भगीरथ आपल्या त्रितल गुरूला असें विचारता झाला.

भगीरथः—प्रभो ! दीर्घकाल भ्रमण करणाऱ्या जीवांच्या या निःसार रागद्वेषादि संसार-वृत्तींत, व त्यांच्या फलभूत स्वर्ग-नरक-मानुष्यादि अरण्यांत आम्ही अत्यंत खिन्न झालों आहों. भगवन् ! या जरा-मरण-मोहादिरूप संसारकारी सर्व दुःखांचा अंत कसा होईल ?

त्रितलः—राजन् ! साधनचतुष्टय-श्रवण-मनन इत्यादि उपयांनीं दीर्घ काल ज्याचा अभ्यास केला आहे अशा साम्यानें—विक्षेपवैषम्यशून्य समार्थानें व अनादिसिद्ध ब्रम्हाकारानें आविर्भूत झालेल्या प्रत्यक्तत्त्वाच्या पूर्ण व एकरस बोधानें सर्व दुःखें क्षीण होतात. सर्व ग्रंथि—कामना सर्व बाजूंनीं तुटतात; संशय व सर्व कर्म समत्वास प्राप्त होतात. विवेकी संशुद्ध व ज्ञप्तिरूप आत्म्याला ज्ञेय समजतात. तो

यो. वा. २-६२

सर्वगत व नित्य आहे. तो उदय पावत नाही व अस्त पावत नाही.

भगीरथः—हे मुनीश्वर ! चिन्मात्र, निर्गुण, शांत, निर्मल व अच्युत—निर्विकार तत्त्व आहे, देहादि दुसरे कांहीं नाही, असें मी आपल्या सांगण्यावरून समजतों. पण त्याचें अमान करविणारा अज्ञानांश व द्वैत भासविणारा विक्षेपांश शांत होत नाही. ह्य० सदसद्विवेक व बोध यांतील सदात्मबोधरूप प्रतिपत्ति हातावर ठेवलेल्या आवळ्याप्रमाणें स्पष्टपणें होत नाही, याचें काय बरें कारण आहे ? भगवन् ! मी सर्व विक्षेपांच्या शांतीनें केवळ त्या तेवढ्याच संविक्तीनें युक्त कसा होईन ?

त्रितलः—चित्त हृदयाकाशांत अमानित्वादि ज्ञानोपायांनीं ज्ञेयनिष्ठ होतें. त्यामुळें जीव पूर्णस्वभाव होऊन त्यापासून पुनः च्युत होत नाही. कर्मांमध्ये व त्याच्या फळांमध्ये आसक्ति न ठेवणें, पुत्र, स्त्री व गृहादिक यांत हीं माझीं असा अभिनिवेश न ठेवणें, इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली असतां नित्य समचित्त असणें, आत्म्याशीं अनन्य योगानें मिळून जाणें व सतत त्याचीच भावना करणें, एकांत व पवित्र देशाचें सेवन करणें, जनसमूहांत रति नसणें, श्रवण-मनन-निदिध्यासनाचा अभ्यास करणें, तत्त्वज्ञानानें परमार्थतत्त्वाचें स्पष्ट दर्शन, हे ज्ञानाचे उपाय ह्य० ज्ञान आहे. याच्या जें उलट तें सर्व अज्ञान. हें ज्ञान राग व द्वेष यांचें क्षय करणारें आहे. संसाररूप व्याधीचें हें औषध आहे. सर्व साधनांचें अनहंकार हें मूल साधन आहे. यास्तव हे राजन् ! अहंभावाची शांति झाली असतां ज्ञान प्राप्त होतें.

भगीरथः—हे महाभाग ! पर्वतावरील वृक्षाप्रमाणें आपल्या या शरीरांत दीर्घकालापासून आरूढ झालेला हा जो अहंभाव त्याचा कसा त्याग करतां येईल तें मला सांगा.

त्रितलः—पुरुष-प्रयत्नाने विषयांविषयींची वासना सोडून व कामोपहत न झाल्यामुळे स्पष्ट झालेल्या शुद्ध आत्माकारतेस प्राप्त होऊन राहिलेल्या पुरुषाचा अहंकार विलीन होतो. 'मी राज्य टाकलें तर लोक मला मानणार नाहीत, शत्रु मला हंसतील. सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करण्यास समर्थ असलेल्या मी भिक्षाटन कसे करावे? कदन्नाने व हलक्या पानाने मी जिवंत कसा राहूं शकेन?' इत्यादि चिंतांमुळे प्राप्त झालेली लज्जा, अभिमान इत्यादिकांमुळे गृहांत पूर्वाप्रमाणेच अडकून राहणें, हाच पिंजरा जोंवर सर्वस्वत्यागाने भग्न झाला नाही, तोंवर अहंकार अत्यंत विकसित होऊन नाच करणारच. यास्तव आपल्या विवेकशालिनी बुद्धीनें तूं त्या सर्व लज्जादिकांचा त्याग करून जर निश्चल राहशील, तर तुझा अहंकार तत्काल विलय पावून तूच परमपद होशील. ज्याचीं अनेक छत्र-चामरादि विशेषणें शांत झालीं आहेत, असा, निर्भय, ज्यानें सर्व एषणांचा त्याग केला आहे असा, व खरोखर अकिंचन होऊन, तूं सर्व श्री शत्रूंच्या ठिकाणीं सोपवून सर्व देहाभिमान टाकून दे. शत्रूंच्या घरी भिक्षा माग. मज गुरूचाही संतुष्टचित्त होऊन त्याग कर. कारण तूं जर अशा मुमुक्षूंच्या सर्व उच्चलक्षणांनीं संपन्न झालास तर तूं सर्वोत्तम ब्रह्मच आहेस. मग तुझ्या ठिकाणीं संसाराची संभावनाही नाही.

सर्ग ७५ वा.

१ यज्ञाच्या मिषाने राजाचा सर्वस्वत्याग. २ भिक्षुचर्या, व ३ एका पर्वतावर त्रितलःसह स्थिति.

श्रीवासिष्ठः—नंतर त्या गुरूच्या तोंडून असें ऐकून भगीरथ आपल्या मनांत पुढील कर्तव्याचा निश्चय करता झाला, आणि आपल्या व्यापारांत तत्पर झाला. त्यानंतर

कांहीं दिवस लोटल्यावर सर्वस्वत्याग हेच एक इष्ट सिद्ध होण्यासाठीं अग्निष्टोमापासून विश्वजित्कृतूपर्यंत सोमसंस्था त्यानें करण्यास आरंभ केला. त्यानें गाथी, भूमि, घोडे, सोने, इत्यादि सर्व धन, हा श्रुताध्ययनसंपन्न आहे कीं नाही याचाही फारसा विचार न करितां द्विजांना व आपल्या बंधूंना दिलें. फक्त तीनच दिवसांत सर्वस्वाचा परित्याग करणारा तो राजा भगीरथ, प्राणच ज्याचे अवाशिष्ट राहिले आहेत असा झाला. नंतर ज्यांतील प्रकृति-प्रधानादिक व नागरिक अतिशय खिन्न झाले आहेत व जे सर्व प्रकारच्या वित्ताने हीन आहे असें राज्य त्यानें आपल्या समीपवर्ती शत्रूला तृणाप्रमाणें दिलें. त्याबरोबर शत्रूनें त्याचें राज्य, राजगृह व देश यांना व्यापलें असतां केवळ कौपीन व त्यावरील आच्छादन एवढेच ज्याचें अवाशिष्ट राहिलें आहे असा तो मुनि आपल्या देशांतून निघाला. जेथें त्याला नांवांने कोणी ओळखीत नाही व लोकांच्या तोंडून आपलें नांवही ऐकूं येत नाही, अशा दूरच्या गांवांत व अरण्यांत तो धैर्यवान जाऊन राहिला. अशा रीतीनें राहणारा तो थोड्याच काळांत सर्व एषणारहित झाला. त्याच्या पुत्रवित्तलोकैषणा शांत झाल्या. तो परम शमाने आत्म्यामध्ये विश्रांति पावला. तो एकदां कालयोगाने नदी-नद इत्यादिकांनीं अंतरित झालेल्या भूलोकच्या द्वीपांतून भ्रमण करीत असतांना, त्याचें चित्त आत्मदर्शनाधीन झाल्यामुळे, आपण कोठें जात आहों याचेंही भान न राहून शत्रूनें व्यापलेल्या आपल्याच त्या पुरांत आला. तेथें तो शमसंपन्न मुनि क्रमाने पुढें आलेल्या निरनिराळ्या घरांत नाऊन नागरिक जन व मंत्री यांच्यापाशीं भिक्षा मागूं लागला. तेव्हां त्या नगरवासी जनांनीं व मंत्र्यांनीं भगीरथ राजाला ओळखलें व मोठ्या खिन्न चित्ताने अर्घ्यादि

पूजासामग्रीने त्याची पूजा केली. 'हे प्रभो! तू हे आपले राज्य संभाळ' असे ह्मणून शत्रूने जरी प्रार्थना केली, तरी त्याने त्याचा स्वीकार केला नाही. त्याने सर्वांचा अनादर केला. फक्त अन्नावांचून दुसऱ्या कशाचाही —कस्पटाचाही तो संग्रह करित नसे. असो. या प्रमाणे त्या पुरांत कांहीं दिवस घालवून तो दुसऱ्या कोठे गेला. त्याला पाहून 'हाय हाय! या भगीरथाची काय ही दशा!' असे म्हणून त्याला जाणणारे सर्व लोक अतिशय हळहळत असत. नंतर चित्त अतिशय शांत झाले आहे आणि आत्म्यावांचून दुसऱ्या सर्व वस्तूविषयी ज्याचे मन विश्रांति पावले आहे असा तो अत्यंत सुखी राजा एकदा आत्म्यामध्येच आराम पावलेल्या आपल्या त्रितल गुरुपाशी आला. त्याला वंदनादि करून त्यासहवर्तमान भगीरथ कांहीं काल पर्वत, वन, ग्राम, पुर व जन यांत राहिला. ते दोघेही गुरुशिष्य समत्वास प्राप्त झाले, सम राहिले; व स्वरूपांत स्थित असलेले ते देहधारण करणे हा विनोद आहे, असे समजले. हा देह आम्ही कशाला धारण करित आहो? किंवा याला सोडले ह्मणून तरी आमची काय हानि आहे? किंवा त्याला सोडून तरी काय करावयाचे आहे? शास्त्रोक्त क्रमाने व वृद्धांच्या आचाराला अनुसरून हा जसाच्या तसाच राहो, असा निश्चय करून राहणारे ते दोघे एका वनांतून दुसऱ्या वनांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत असा संचार करित ज्यांत विषयानंदाचा लेशही नाही अशा परानंदास प्राप्त झाले. तो परानंद दुःखराहित व सुखदुःखांच्या अन्तरालावस्थेनेही रहित होता. (मनुष्यभोगांप्रमाणे दिव्यभोगांविषयीही ते दोघे अत्यंत विरक्त झाले होते, असे सांगतात—) त्यांच्या चरित्रांनी संतुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवादि सिद्धांनी धने, घोडे, आणि

मादिसंज्ञक आठ प्रकारचे ऐश्वर्य त्यांना दिले. पण त्यालाही त्यांनी वाळलेल्या तृणाप्रमाणे जाणले. हा देह आयुष्य संपेपर्यंत प्रारब्धकर्मानेच धारण करणे उचित आहे, असे समजून मोठ्या नाखुषीने ते स्वकर्माचे आचरण करीतच राहिले. ते दोघे अभीष्टराहित मुनि आपलथ पूर्वकर्माच्या क्रमाने प्राप्त झालेले सुख व दुःख या दोघांचेही एकसारखेच अभिनंदन करित असत. कारण ते समाहूनही अत्यंत सम असे जे ब्रह्म त्यांत अतिसम—एकरसीभूत झाले होते आणि स्वतः तत्त्वभावामुळेच परमशांतिमन्त होते.

सर्ग ७६ वा.

—:०:—

१. या सर्गांत भगीरथाची पुनः राज्यप्राप्ति व २ ब्रह्म-रुद्रादिकांच्या आराधनेने गंगेचे अवतरण सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—नंतर एकदा कोसलदेश व भगीरथाचा राहण्याचा देश या दोन्ही देशांहून एका अगदी निराळ्या देशांतील एका श्रेष्ठ नगरांत, मत्स्य जसा क्षुद्र माशाला मारतो त्याप्रमाणे, मृत्यु एका अपत्यहीन राजाला मारता झाला. त्यामुळे जिच्या देशपालनाची मर्यादा नष्ट झाली आहे अशी खिन्न झालेली तेथील प्रजा पालन करण्यास समर्थ अशा विशाल गुणलक्ष्मीने युक्त असलेल्या राजाचा शोध करू लागली. तेव्हां त्या प्रजेला हा भगीरथ राजा आढळला. हा स्थिर भिक्षाचर मुनि सर्व गुणलक्ष्मीने युक्त आहे, असे जाणून व त्याला सैन्यांत आणून तिने अभिषेक केला व राजा बनविले. जसे एकादे सरोवर पावसाळ्यांत पाण्याने भरून जाते, त्याप्रमाणे एका क्षणांत फार मोठ्या सैन्याने वेष्टित झालेला राजा भगीरथ ऋटकन हत्तीवर आरूढ झाला. 'जगाचा

नाथ जो भगीरथ राजा त्याचा जयजयकार असो ! ' अशा लोकांच्या आरोळ्यांनी मोठमोठ्या पर्वतांच्या मोठाल्या गुहा भरून गेल्या. तेथे त्या राज्याचे पालन करणाऱ्या त्या भगीरथ राजापाशी त्याच्या पूर्वाच्या—मंत्री, पुरोहित वगैरे प्रकृति मोठ्या आदराने आल्या, व त्या नृपाला असे बोलल्या.

प्रकृति:—हे राजन् ! तू पूर्वी राज्यत्याग करतांना आम्हांला जो सामन्त शत्रु राजा करून दिला होतास त्याला, मत्स्थाने मृदु आम्हाला जसे खावे त्याप्रमाणे, मृत्युने गिळून टाकले आहे. यास्तव त्या आमच्या राज्याचे पालन करण्याचीही कृपा आम्हांवर करण्यास तू योग्य आहेस. इच्छा न करितां यदृच्छेने प्राप्त झालेल्या अर्थाचा त्याग करणे उचित नाही.

श्रीवासिष्ठ:—याप्रमाणे प्रार्थना केला गेलेला राजा त्या प्रकृतीच्या त्या वचनाचा अंगिकार करता झाला. सात सागर हेंच जिचे चिन्ह आहे अशा पृथ्वीचा तो पति झाला. तो सर्वत्र समदृष्टि, शांतचित्त, मौनी, आसक्ति-शून्य, मत्सररहित, प्राप्त होईल तेवढेच कार्य करणारा, ज्याचा सर्व विस्मय गुप्त झाला आहे, म्हणजे तत्त्वज्ञानाने त्याचा विस्मय बाधित झाल्याकारणाने फार मोठे कौतुक पाहूनही आश्चर्यचकित न होणारा, असा होता. 'तुझे पितामह सगरपुत्र पित्याचा अश्व हुडकण्यासाठी भूमीला खोदते झाले. त्यांनी पृथ्वीला खणून सागराकार छिद्र केले, पण तेथे तपश्चर्या करणाऱ्या कपिलाचा त्यांच्या हातून अवमान झाला. त्यामुळे कपिलाला क्रोध आला. त्या क्रोधाग्नीने त्या साठ सहस्र सगरपुत्रांना भस्म करून अधोगतीला नेले. भस्मीभूत झालेल्या त्यांचे गंगाजलाने पावन झाले असतां, गंगा-जलाने ते त्यांचे भस्म मिजून वाहून गेले अ-

सतां व गंगेच्या पाण्याने त्यांना उद्देशून जलांजलि दिली असतां त्यांचा उद्धार होईल,' हें गरुडाचे वचन त्या राजाने लोकांच्या तोंडून ऐकले. त्या वेळी गंगा भूतळी वाहत नव्हती. ती स्वर्गातच होती. त्या भगीरथामुळेच गंगाजलांजलि अन्य पितरांचाही उद्धार करणारी आहे अशी प्रख्याति झाली. त्या दिवसापासून भगीरथ राजाने गंगेला स्वर्गातून भूलोकीं आणण्याचा नियम केला, आणि त्यानंतर मंत्र्यांवर राज्याचा भार टाकून तो शमसंपन्न राजा, गंगेला भूमीवर आणणे, या कार्यासाठीच जे तप वगैरे अनुष्ठान त्याकरितांच सर्व क्रिया करणारा असा होत्साता निर्जन वनास गेला. तेथे असंख्य वर्षांनी पुनः पुनः ब्रह्मदेव, शंकर व जन्हू यांची आराधना करून त्याने गंगेला भूमीवर आणले. तेव्हापासून निर्मल तरंगांनी अत्यंत कुटिल होणारी—सुंदर दिसणारी, जगत्पति शंकराच्या मस्तकाशी संगत झालेली त्रिमार्गगा—गंगा आकाशातून महात्म्यांच्या बहुपुण्यसंततीप्रमाणेच पृथ्वीवर पडूं लागली. स्फुरण पावणारे जे तरंग त्यांनी कुटिल गमन करणारी, आपल्या फेनपुंजांनी जणुं काय हंसणारी, प्रसन्न पुण्यमंजरीने युक्त अशी जणुं काय धर्माची वेलच, आणि भगीरथ राजाचे ठिकाणीच्या यशाचा समुद्रापर्यंत प्रचार होण्यासाठी जणुं काय मार्गच, अशी ती त्रिमार्गगा भूतळी त्या वेळी अवतीर्ण झाली.

१ स्वर्ग, भूतळ व पाताळ या तीन मार्गांनी जाणारी.

सर्ग ७७ वा.

—:०:—

१ रामाचा बोध दृढ होण्यासाठी चूडालेच्या आख्यानाचा आरंभ, शिखिध्वजाचें माहात्म्य, विवाह, क्रीडाक्रम.

श्रीवासिष्ठः—भगीरथानें मागाहून राज्याच्या वेळीं बुद्धीनें धारण केलेल्या या दृष्टीचा आश्रय करून तूं सम, स्वस्थ व शांतबुद्धि होऊन कार्ये जसें प्राप्त होईल, तसेंच तें कर. अगोदर या सर्व वैभवाचा त्याग करून व मनोरूप पक्ष्याला हृदयांत निरुद्ध करून तूं शिखिध्वज राजाप्रमाणें आत्म्यामध्ये शांत रहा.

श्रीरामः—हा शिखिध्वज म्हणून कोण आहे ? त्याला परम पदाची प्राप्ति कशी झाली ? हे मला पुनरपि ज्ञानाच्या विशेष वृद्धीसाठीं सांग.

श्रीवासिष्ठः—एक दांपत्य—पतिपत्नी पूर्वकल्पांतील द्वापरांत होतें व पुढें या अष्टाविसाव्या चतुर्युगांतील द्वापरांतही तें त्याच आकाराचें पुनः होईल. ती पत्नी व तो तिचा पति यांचें एकमेकांवर अतिशय प्रेम होतें.

श्रीरामः—हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा ! जें पूर्वीं होतें तेंच आतां पुनः तमेंच कां होईल ? तें मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! जगाला उत्पन्न करण्याविषयीं नियतिरूप अशी जी ब्रह्मदेवादिकांची सत्यसंकल्पात्मक संविद् तिची अशीच अवस्थिति आहे. तिचा स्वभाव अनिवार्य आहे. म्हणजे एकाच आम्रवृक्षावर निरनिराळ्या प्रकारचीं पुष्कळ फळे येऊन पुनः तसलीं तसलीं फळेही अनेक होतात. वडाच्या झाडाची शाखा पूर्वीं वृक्ष नसतांनाच, तिला तोडून जमिनीत लाविलें असतां ती वृक्ष बनते. पण त्याला तोडून टाकलें असतां पुनः त्यापासून वृक्ष होत नाही. तात्पर्य, सरोवरांतील लहरीप्रमाणें कांहीं

पदार्थ पूर्वींच्या आकाराचे होतात व कांहीं अगदीं निराळ्या आकाराचे होतात. ससारांत त्याच त्या किंवा त्याहून निराळ्या व्यवस्था दिसतात. म्हणून पूर्वींच्या राजासारखाच पुनरपि पुढील कथेचा महातेजस्वी ईश्वर होईल. त्याचा हा वृत्तान्त ऐक. पूर्वीं होऊन गेलेल्या सातव्या मनूच्या अन्तरांत, चवथ्या चतुर्युगांतील द्वापरांत, याच सर्गांत कुरूच्या कुलामध्ये जंबुद्वीपांत प्रसिद्ध असलेल्या विंध्यपर्वताच्या अगदीं समीप मालवांच्या उज्जयिनी नगरांत श्रीमान् शिखिध्वज म्हणून राजा झाला. धैर्य, औदार्य या दशांनीं युक्त, क्षमा, शम, दम, यांनीं संपन्न, शूर, शुभ आचारसंपन्न, मौनी, गुणसमुदायाचा आकर, सर्व यज्ञांचें आहरण करणारा, सर्व धनुष्मानांना जिंकणारा, वापीकूपतडागादि सर्व कार्यांचा कर्ता, भूमीचा पूर्वशरीरीच भर्ता, नाजुक, स्नेहयुक्त, प्रिय भाषण करणारा, लोक-शास्त्रानिष्णात, प्रेमाचा सागर, सुंदर, शांत व सौभाग्यलक्षण, प्रतापी, धर्मवत्सल, दुसऱ्यांनाही विनयाचा उपदेश मिळेल असें भाषण करणारा, सर्व संपत्तीचा दाता, भोक्ता, सत्संग करणारा, सर्व श्रुतींचें उत्तम प्रकारें श्रवण करणारा, सर्व जाणणारा तथापि अभिमानशून्य, स्त्रीव्यसनादिकांना तृणाप्रमाणें स्पर्श न करणारा, असा तो शिखिध्वज होता. त्याचा पिता मांडलिक राजाच होता. पण तो स्वर्गलोकीं गेला असतां लहानपणींच आपल्याबाहुबलानें सोळा वर्षे दिग्विजय करून स्वतः जितेंद्रिय असलेला तो भूमंडलाला सम्राज्यसंपत्तीनें युक्त करता झाला. धर्मतः प्रजेचें पालन करणारा तो बुद्धिमान् राजा आपल्या यशानें सर्व दिशांना धवलकरीत मंत्र्यांसहवर्तमान निःशंक होऊन राहिला. त्यानंतर कांहीं वर्षे निघून गेलीं असतां त्याला तारुण्यदशा प्राप्त झाली. वसंत ऋतु लागला. त्याबरोबर दुष्पे विकस

पावली. चंद्राचे किरण स्फुरण पावूं लागले. शाखारूप अंतःपुरांत मंजरीसमूहरूप गहन झोंपाळ्यावर भ्रमरांची जोडपी गायन करीत असतां, या राजाचें मन कांतेविषयी अत्यंत उत्सुक झालें. तें भ्रमरांचें अंतःपुर धुळीचे कण याच कापुरानें धवल झालें होतें. इकडे तिकडे हालणारी पाने हींच त्या अंतःपुराच्या द्वारांची झडपें होती. ज्यांच्यापासून चित्ताकर्षक वास सभोंवार पसरत आहे, असे पुष्पगुच्छ हेंच त्याचें छत होतें. असो, त्या वेळीं त्या राजाची स्त्रीविषयीची उत्सुकता वाढविण्यासाठीच चंद्र व तुषार यांच्या योगानें शीतळ झालेला मधुर वायु वाहूं लागला. त्यामुळें केळी व कदली यांचे कच्छप्राय तळ व पाने नाचूं लागलीं. चूडाला या नांवाची राजकन्या गुणादिकांच्या योगानें आपल्याला अनुरूप आहे, असें त्याला अगोदरच माहीत होतें. त्यामुळें तो तिच्याविषयीच उत्सुक झाला. पुष्पसंभारांच्या सौगंध्यलक्षण मधुर आसवांनी मत्त व वसंत ऋतूतील वनाप्रमाणें रागयुक्त झालेलें त्याचें मन कान्तेहून निराळा. विषयास स्पर्शही करीत नसे. त्याच्या मनाला अशी उत्सुकता झालीः—उद्यान व वन यांतील झोंपाळ्यावर व लीलेसाठीं केलेल्या कमलिनींमध्ये, सुवर्णकमलाच्या कळ्यांप्रमाणें जिचे स्तन आहेत अशा सुंदर, प्रिय, केशराची उटी लाविलेल्या कामिनीला मी पर्यंकावर बसून मांडीवर केव्हां घेईन ? कमलवल्लीरूप झोंपाळ्यावर भ्रमर, चंचल भ्रमरीला जसा—तसाच मी माझ्या भुजलतांत सांपडलेल्या व त्यांतून सुटण्यासाठीं यत्न करणाऱ्या चंचल बालेला पाणिग्रहणविधीनं केव्हां स्वीकारीन ? चंद्राप्रमाणें सुंदर असलेली ती माझ्यासाठीं मदनतापानें संतप्त केव्हां होईल ? व त्यामुळें कमलांचे देठ, मोत्यांचे हार, कुंद्यांचीं फुलें, पुष्पित लतागुडें, यांचा अभिलाष केव्हां करील !

असा चिन्तापरायण झालेला तो राजा पुष्पांचा ढीग करण्यास उन्मुख झाला व त्यानें वनांतून व पुष्पांच्या उपवनांतून विहार केला. वन व उपवन यांच्या पंक्तींत, लीलाकमलिनींत, वेळींच्या वलयांनीं बनविलेल्या लतागृहांत, नानाप्रकारच्या उद्यानभूमींमध्ये आणि वन व उपवन यांच्या वर्णनांनीं युक्त अशा शृंगाररस-प्रधान गोष्टींमध्ये उन्मत्त झालेला तो रममाण झाला. मला तर असें वाटतें कीं, तो राजा त्या वेळीं आपल्या मनांत गळ्यांतील हारांनीं ज्यांचीं शरीरें शोभत आहेत व सोन्याच्या कुंभाप्रमाणें ज्याचे स्तन आहेत, अशा चंचल व कुरळ्या केंसांच्या कुमारींची पूजाच करीत होता. शाहण्या मंत्र्यांनीं राजाचा तो निश्चय जाणला. इंगित व आकार यांवरून दुसऱ्याचा आशय ओळखणें, हेंच श्रेष्ठ मंत्रिपद आहे. नंतर त्याच्या विवाहासाठीं विचार करणाऱ्या मंत्रिवर्गानें तारुण्यानें युक्त अशा सुराष्ट्राधिपतीच्या कन्येची मागणी केली व त्या नव-यौवनसंपन्न उत्तम कन्येशीं शिखिध्वजाचा यथा-विधि विवाह केला. ती त्या राजाला अनुरूप भार्या होती. ती राजाची सुंदरी 'चूडाला' या नांवानें भुलोकीं प्रसिद्ध होती. त्या राजाला भर्ता संपादन करून प्रफुल्लित कमलिनीप्रमाणें ती शोभली. सूर्यदेव ज्याप्रमाणें अब्जिनीच्या शोभेला वाढवितो, त्याप्रमाणें शिखिध्वज नीलकमलाप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत अशा चूडालेला स्नेहानें विकासयुक्त करता झाला. ज्यांनीं एकमेकांरा आपापलें चित्त अर्पण केलें आहे अशा त्या दोघांची प्रीति अतिशय वाढली. हावभावादि शृंगारचेष्टांनीं युक्त असलेल्या तिच्या अंगांच्या योगानें ती एकाद्या नव्या लतेप्रमाणें शोभली. धार्मिक मंत्र्यांनींच सर्व याचकांना त्यांचे त्यांचे इष्ट अर्थ देऊन सुखी केल्यामुळें ज्याची प्रजा सुस्थित आहे

असा तो सुखी राजा, राजहंस अब्जिनीशीं जसा, तसा त्या प्रियेशीं रममाण झाला. अंतः-पुरांतील झोंपाळ्यावर, लीलाकमलिनींमध्ये, उद्यानांत, विहारांमध्ये, लतापुष्पगृहांत, कदम्ब-वनपंक्तींत, चंदन व अगुरु यांच्या वनांत, मंदारपुष्पांच्या माळांनीं सुंदर झालेल्या कदली व कंदिली यांच्या वनांत, नगरांत, दिगन्तरीं, सरो-वरांत, जंगलांत, लोकसमूहांत, जंबू जंबीर इत्यादि वृक्षांच्या समूहांत तो तिच्याशीं रममाण झाला. त्या दोघांना त्यांचा परस्पर सर्व व्यवहार आल्हादकारक झाला. श्रेष्ठ बैलांनीं शेतांना उत्तम प्रकारें नांगरलें असतां ज्यांत सुंदर वृष्टि झाली आहे व त्यामुळें मेघ व सस्यसंपत्ति यांच्या योगानें जीं सुंदर दिसत आहेत, अशा द्यौ व पृथ्वी यांप्रमाणें सुंदर दिसणाऱ्या त्या दोघांचें सर्व कृत्य त्यांना आनंददायी झालें. ती दोघें एकमेकांना सोडून एक क्षणभरही रहात नसत व त्यांचें चेष्टित-प्रत्येक कार्य त्यांना अत्यंत प्रिय असे. त्यामुळें तीं दोघें परस्परांचें इष्ट जाणणें या कलेंत फार निष्णात झालीं. मित्रत्वास प्राप्त झालेलीं तीं दोघें एकमेकांच्या हृदयांत स्थित असल्यामुळें दोन देहांचा आश्रय करून राहिलेले ते एका जीवाचेंच स्वरूप होतें. चित्रादि शिल्पशास्त्रांतील नैपुण्याचाही अभ्यास त्या त्या कलेंतील निष्णात मनुष्याच्या तोंडून-त्याच्या द्वारा करून, एकादा ब्रह्मचारी बटु बारा वर्षांत वेदशास्त्रविद्येचें जसे ग्रहण करतो, त्याप्रमाणें ती चूडाला सर्व विषयांमध्ये पंडिता झाली. शिखिध्वजानेही चूडालेच्या तोंडून नृत्य-वाद्यादि कलांचें ज्ञान संपादन केलें; व तोही कलांचा मोठा ज्ञाता झाला. अमावास्येस प्राप्त होऊन ज्या-प्रमाणें चंद्र व सूर्य परस्परांच्या कलांनीं विलास पावतात, त्याप्रमाणें एकमेकांच्या हृदयांत स्थित असलेली तीं दोघेंही एक्यास प्राप्त

झालीं. तीं दोघेंजणें पुष्प व त्याचा सुगंध यांप्रमाणें एकरूप होऊन त्यांची परस्पर रुचिही एकच झाली; म्हणजे जें चूडालेला प्रिय वाटे तेंच शिखिध्वजाला प्रिय वाटे व जें त्याला आवडे तेंच तिला. याप्रमाणें भूतली स्थित असलेल्या शंकर-पार्वतीप्रमाणें तीं दोघें एकमेकांना अतिशय प्रिय झालीं. चातुर्याने त्या दोघांचीही मति सुंदर झाली होती. सर्व शास्त्रार्थामध्ये तीं दोघें अत्यंत पंडित होती. त्यामुळें तीं कांहीं कार्यासाठीं भूलोकीं आलेल्या लक्ष्मी-नारायणांप्रमाणेंच दिसत होती. तीं स्नेहानें प्रसन्न व मधुर होती. त्यांना एक प्रकारचेंच विज्ञान असून त्याला अनुसरून तीं दोघें बोलत. तीं एकमेकांचें अनुवर्तन करणारी होती. लोकांचा वृत्तांत जाणणारी होती. शास्त्राचें रहस्य त्यांना कळत होतें. कलासमूहांनीं तीं संपन्न होती. त्यांच्या ठिकाणीं शृंगारादि नवरसलक्षण रसायनें चमकत होती. तात्पर्य उदय पावलेल्या दोन चंद्रांप्रमाणें त्यांची शरीरें शीतल, स्निग्ध व मुग्ध होती. ब्रह्मांडाचा एक अवयव अशा सत्यलोकाच्या अवकाशांतील गंभीर सरोवरांत राजहंसाच्या जोडप्याप्रमाणें अंतःपुरांत ज्याची शोभा अत्युत्तम आहे, असें ते जोडपें रतिभोगविलासांनीं अत्यंत सुंदर शोभत असे.

सर्ग ७८ वा.

१ राजा व राणी यांना क्रमाने वैराग्य. २ सच्छास्त्राभ्यासनिष्ठा, ३ चूडालेचा विवेक व ४ ज्ञानलाभ यांचें वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—याप्रमाणें ते जोडपें रोज-रोज वाढणाऱ्या यौवनलीलांनीं अनेक वर्षे मोठ्या विषयासक्तीनें रममाण झालें. नंतर पुनः पुनः आवृत्ति पावणारीं अनेक वर्षे जाऊन, फुटलेल्या कुंभांतून जसे पाणी, त्याप्रमाणें हळू

हळू त्यांचें आयुष्य क्षीण झालें असतां, त्या दोघांनीं असा विचार करून आत्मसंबंधी शास्त्राचें चिंतन करण्यास आरंभ केलाः—तरंगांच्या समूहाप्रमाणें क्षणभंगुर असलेल्या या व्यवहारांत, पिकलेले फळ पडणें जसे अनिवार्य आहे, त्याप्रमाणें मरण दुर्निवार आहे. कमलावर हिमरूपी वज्राचा पात जसा व्हावा तशी जरा येण्यास तयार होऊन राहिलेली आहे. ओझ-ळींतील पाणी जसे सतत गळतें, त्याप्रमाणें आयुष्य एकसारखें गळतें. पावसाळ्यांत कडु भोपळीचा वेल जसा अतिशय विस्तार पावतो त्याप्रमाणें भोग व त्यांचीं साधनें याविषयीची तृष्णा अतिशय वाढते. पर्वतांतलं नदीच्या पुराप्रमाणें तारुण्य क्षणांत निघून जातें. इंद्र-जालाप्रमाणें असत्य असलेलें जीवन—देहादिक ही फार जुनी संस्थिति आहे. धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणें सुखें वेगानें पळून जातात. गृध्रपक्षी जसे आमिषावर तुटून पडतात, त्याप्रमाणें दुःखें चित्तावर पडून त्याला पीडितात. पावसाळ्यांतलं पाण्यावरील बुडबुड्यांप्रमाणें शरीर क्षणभंगुर आहे. विचार केला असतां हा सर्व व्यवहार केळीच्या खांबांतलं सोपटा-प्रमाणें असार आहे. अप्रिय कामी पुरुषापासून जशी कांता, त्याप्रमाणें तरुणता सत्वर निघून जाते. वृक्षाचें वसंत ऋतूंतलं सरसत्त्व जाऊन त्यामध्ये लवकरच जसे नीरसत्व येतें, त्याप्रमाणें या संसारांत इष्ट वस्तूचा लाभ न झाल्यामुळे विरसता आली आहे. तेव्हां अशा या संसारांत शुभ, स्थिराकार व अतिशोभन काय बरें आहे ? कीं ज्याला प्राप्त होऊन जन्म-मरणादि दुर्दशांमध्ये दुःख होणार नाही ? तें जोडपें असा विचार करून व त्यांत अध्यात्म-शास्त्र हेंच संसारव्याधीचें औषध आहे, असा

निर्णय करून दीर्घकाल अध्यात्मशास्त्राचाच विचार करतें झालें. केवल एका आत्मज्ञानानेंच ही संसारसंज्ञक महाव्याधि सर्वथा शांत होते, असा निश्चय करून तीं दोघें तत्परायण झालीं. त्या वेळीं तीं दोघेजणें ज्ञाननिष्ठ झालीं. त्यांचें चित्त व प्राण त्यांतच रममाण झाले. त्यांची श्रद्धा ज्ञानांतच स्थिर बसली. त्या दोघांना अध्यात्मशास्त्रच आश्रय वाटला. अध्यात्मज्ञानाचा आदर करण्यांत तीं गढून गेलीं आणि त्यांची सर्व चेष्टा ज्ञानासाठीच झाली. याप्रमाणें तीं फार शोभलीं. त्यांनीं त्या शास्त्राचाच अतिशय अभ्यास केला. तीं एकमेकांस त्याचा बोध करीत असत. त्या अध्यात्मशास्त्राविषयीच त्यांचा सर्व उद्योग होत होता. त्यांतच त्यांचें चित्त अत्यंत संतुष्ट होत असे. एकमेकांशीं तीं दोघें त्याविषयीच भाषण करीत. हे रामा ! नंतर ती चूडाला अध्यात्मवेत्त्यांच्या तोंडून रमणीय व तारण्यास समर्थ असे शास्त्रार्थ ऐकून आपल्या आत्म्याचा अहर्निश असा विचार करूं लागली. तीं व्यवहारांतलं शरीर-चेष्टा करीत असतांना व तीं करीत नसतांनाही आत्मविचार करीत असे. ‘मी आपल्या शुद्ध व ज्ञानानें दीप्त झालेल्या बुद्धीनें या शरीरेंद्रिय-समूहांत हा चिद्रूप आत्मा कोण आहे तें विवेचन करून पाहतें. हा संसाररूप मोह कोणाला प्राप्त झाला आहे ? त्याचें अभ्युत्थान कसे झालें ? व तो कोठें आहे ? देह तर जड व मूढ आहे. त्यामुळे ‘तो मी चिदात्मा नाही,’ हा निश्चयच आहे कारण मी स्थूल आहे, गोरा आहे, इत्यादि बुद्धिवृत्ति जेव्हां असते तेव्हांच त्याचा अनुभव येतो. स्वतः त्याचा त्यालाच अनुभव येत नाही. यास्तव तो जड आहे. कर्मेन्द्रियांचा समुदाय या स्थूल देहाहून भिन्न नाही. तर ते त्याचेच अवयव आहेत. अवयव आणि अवयवी यांचा भेद नसतो. तसाच

१ हिम म्ह० बर्फ किंवा थडी. कमळे त्या दोन्हीमुळे करपून जातात.

तो कर्मेन्द्रियगण जडच दिसतो. याच न्यायाने ज्ञानेन्द्रियगणही जडच आहे. असा अनुभव येतो. कारण भूमीवर काठीने मातीचे ढेकूळ जसे उडविले जाते, त्याप्रमाणे ज्ञानेन्द्रियगण मनाकडून प्रेरित केला जातो. अर्थात् मन काठीप्रमाणे जड आहे. त्याच्यामध्ये संकल्प करण्याची वगैरे शक्ति आहे. गोफणीने दगड जसे फेंकले जातात, त्याप्रमाणे बुद्धिनिद्र्याकडून त्याला प्रेरणा होते. तशीच निश्चयरूप बुद्धिही जाड्यस्वभावाचीच आहे, हा निश्चय आहे. दोन उंच डगरींच्या मधील सखल प्रदेशांतून नदी जशी वाहते, त्याप्रमाणे ती बुद्धि अहंकाराकडून प्रेरित होते. अहंकारही निःसार, जड, व शवात्मक आहे. बालक भ्रमात्मक यक्षाला जसा उत्पन्न करतो, त्याप्रमाणे जीव त्या अहंकाराला उत्पन्न करतो. जीवाने म्ह० प्राणावच्छिन्न चिदाभासाने त्याचा आरोप केलेला असल्यामुळे तो यक्षाच्या अध्यस्त देहाप्रमाणे जड आहे. जीव चेतनाकाश आहे. प्राण ही त्याची उपाधि आहे, व तो हृदयांत स्थित आहे. तो फार सुकुमार आहे. तो आंतून स्वान्तर्यामिबिंबचेतन्याने परिपूर्ण होऊन जिवंत राहतो. त्याच्यामुळे हा सत्तावान् होतो. अहो, मी जाणले, मला सर्व समजले, या साक्षिभावाने विषयांना प्रकाशित करणे, या कलंकाने जणुं काय दूषितशा झालेल्या या नित्य चिद्रूप आत्म्याकडून हा जीव जिवंत राखला जातो. त्याच्या बलावर हा जगतो. सुगंध वायूच्या योगानेच जसा पसरतो, व नदीचा वेग सखल प्रदेशांतून वाहतो, त्याप्रमाणे विषयाचा भ्रम ज्याला झाला आहे, अशा या चिद्रूपानेच जीव जगतो. असत्य, जड विषयांशाच्या तादात्म्य व संसर्ग अध्यासामुळे तो चिद्रूप असूनही जडासारखा झाला आहे. तापलेल्या पाण्यांत संसर्गाने शिरलेला किंवा समुद्रजळांत नित्य

असलेला अग्नि जसा आपले प्रकाशस्वरूप सोडतो त्याप्रमाणे आत्मा अनात्म्याशी संसर्ग पावून आपले भास्वरूप सोडतो. त्यामुळेच सत्ता या अंशी जणुं काय चित् हून विलक्षणत्वास प्राप्त होऊन 'घटः सन् पटः सन्' इत्यादिरूप सत्ता घट-पटादि अचिदाकारशी भासते. गत्ता जड असल्यासारखी भासते; आणि घटादि आकारांचा मृत्तिकेत लय झाला असता घट नाही, पट नाही, असा प्रत्यय येतो. क्षणजे त्यांतील सत्ता आपला सत्ताकारही सोडून अभावरूप बनते. चित्च्या सांनिध्यांत वासनेमुळे जे सद्रूप किंवा असद्रूप प्राप्त होते—स्वतः भासते, तेच एका क्षणांत आपले पूर्ण स्वरूप सोडून ती स्वतः होते. याप्रमाणे हे परमार्थतः जरी चिद्रूप आहे तरी अविद्यावरणामुळे विषयो-योन्मुख होऊन अध्यासपरंपरेने जड, शून्य, असत्से झाले आहे. हे असे असत्कल्प झालेले जगद्रूप बुद्धीत अनावृत स्वभावाच्या चैतन्याकडूनच तत्तदाकार वृत्तिव्याप्तीने मूलावरणभंगद्वारा जाणले जाते. असा विचार करून चूडाला 'तर मग मूल अविद्येच्या आवरणाचा भंग करून ही ब्रह्मचित् कोणत्या उपायाने या दृश्य भ्रमाला सोडून साक्षात्कारयुक्त होईल बरे?' असा पुष्कळ वेळ विचार करती झाली; आणि दीर्घकाळ विचार केल्यावर पुढे सांगितल्याप्रमाणे तिला आत्मतत्त्वाचा बोध झाला. "अहो! खरोखर दीर्घ कालाने मला अनामय ज्ञेय आत्मतत्त्व कळले! विज्ञेयत्वास प्राप्त करून घेतल्यावर कोणीही पुरुष परमार्थापासून च्युत होत नाही. त्याला ब्रह्मप्राप्तीनेच सर्व कामनांची प्राप्ति होत असल्यामुळे त्याच्या कोणत्याही काम्य अर्थाची हानि होत नाही. तो कोणत्याही वस्तूला, ही दुःखाचे साधन आहे, अशा बुद्धीने टाकीत नाही. कारण त्याला सर्व आनंदमय झालेले असते. त्याच न्यायाने तो

कशाचाही संग्रह करण्याची इच्छा करीत नाही. मन, बुद्धि, इंद्रिये, हे सर्व चिद्विलासाच्या परिच्छेदाचे हेतु आहेत. ते सर्व असत्त्व आहेत. पण काय चमत्कार सांगावा? ते तिमिरोग्याने कास्पिलेच्या दुसऱ्या चंदाप्रमाणे स्थित आहेत. महासत्ता असे जिला म्हणतात ती एक महाचित्त्व येथे आहे. ती सर्व कलंकरहित, सम, शुद्ध व निरहंकाररूपिणी आहे. शुद्ध संवेदन हेच तिचे स्वरूप आहे. ते अखंड आनंदात्मक असल्यामुळे परम मंगल सन्मात्र आहे. ते त्या आपल्या तसल्या स्वभावापासून केव्हाही प्रच्युत होत नाही. ती चित् मूल-अविद्येच्या आवरणाचा मंग करून प्रकाश पावते व मग तिला कोणीही आच्छादित करू शकत नाही. ती अत्यंत शुद्ध आहे. म्हणूनच नित्य उदय पावलेली आहे. तिचा अस्त केव्हाच होत नाही. वेदान्तादि अध्यात्मशास्त्रांमध्ये ती ब्रह्म, परमात्मा, इत्यादि नावांनी लक्षणेने बोलली जाते. विषय, इंद्रिये, चित्तादिक हे त्रिपुटीजाल या चित्-हून भिन्न नाही. कारण ही त्रिपुटी त्या साक्षिभूत नित्य चित्-कडून प्रकाशित केली जाते. ती प्रमाणतः सिद्ध नाही. ती ही साक्षिचित् त्रिपुटीची प्रवृत्ति होण्यापूर्वी स्वतःसिद्ध असल्यामुळे तिला 'आद्या चित्' असे म्हटले आहे जे हे निर्द्वय चित्तत्त्व ते तिचे अक्षत-अखंड रूप आहे. मन, बुद्धि, इंद्रिये इत्यादि रूपांनी तीच विवर्त पावते. चिदात्म्याला प्रमातृभाव प्राप्त झाला असता त्यांत तरंगादिकांप्रमाणे ही जगद्रूप पदार्थाची सत्ता स्फुरण पावते. जे जगत्सत्तारूप प्रसिद्ध आहे, ते या अविद्याभूत महाचित्तीचे दुसरे

रूप आहे. कारण ती शुद्ध चित्त्व स्फटिक-मण्याप्रमाणे जगाचे प्रतिबिंब स्वतः असंग राहूनच धारण करते. ही जगत्सत्ता व्यावहारिक व प्रातिभासिक पदार्थांमध्ये समसमा म्ह० आपा-पल्या अविद्यानानुसार उदय पावली आहे. जगत्सत्ता जगाला विकसित करणाऱ्या एकरूप शक्तीने स्थित आहे. त्यामुळे ती अविद्याभूत सत्तेहून निराळी आहे असे निरूपण करता येणे शक्य नाही. म्हणूनच ती भिन्न भासणारी सत्ता मायामात्र आहे. सोन्याच्या दागिन्यांतील विचित्रता जशी सुवर्णत्वाने अवशिष्ट राहते, त्याप्रमाणे नाम-रूपविशेषांचा प्रलय झाला असता जगत्सत्ता मायाशबलब्रह्मसत्तेनेच अवशिष्ट राहते आणि त्यांतील मायेचा बाध झाला असता आनंद-एकरस-सन्मात्ररूप आत्म्याचा स्वतः अनुभव घेते. ज्याप्रमाणे स्वप्न, इंद्रजाल इत्यादी काम्ये द्रवत्वाने परिणत झालेल्या स्वचित्तानेच सिद्ध झालेल्या समुद्रादि जलांतील तरंगादिक वस्तुतः उदय पावलेले नसतानाही उदय पावल्यासारखे भासतात, त्याप्रमाणे महाचित्तरूप ब्रह्मांतही समचित्तापासून जगत् वस्तुतः उदय पावत नसले तरी उदय पावल्यासारखे वाटते. स्वप्नांत चिद्रूप आत्माच चित्तकल्पित जलरूपाने रूपवान होऊन तरंगादि आकाराचाही बनतो; पण त्यांत आत्मव्यतिरिक्त काहीच अनुमात्रही नाही. त्याचप्रमाणे मी चिन्मात्रच जगद्भानविशेषवेदांनी संपन्न झाले आहे. पूर्णचिदात्मरूप अशा मजहून निराळे अनुमात्रहि काही नाही. असा प्रकार असल्यामुळे अहंभावही अवशिष्ट रहात नाही. अर्थात् अहंभावशून्य चिन्मात्रच पसरले आहे. त्या चिन्मात्राला जन्म नाही, मरण म्ह० देहाचा वियोग नाही. त्याला स्वर्गगति नाही व नरकगतिहि नाही. या चिन्मात्र आकाशाचा नाशही-ध्वंसही संभवत नाही. हा चिन्मात्रात्मा अच्छेद्य-

१ 'ब्रह्माची मूर्त व अमूर्त अशी दोन रूपे आहेत' इत्यादि बृहदारण्यकसुतीत त्याचे बहिस्तर वर्णन आहे. (वापटकृत बृह. भाष्यार्थ अ. २ पृ. १३१-१३२ पहा.)

तोडतां न श्रेण्यासारखा आहे, अदाह्य आहे. हा चिदादित्य अतिशय निर्मल आहे. अहाहा! मी फार दिवसांनी शांत झाले आहे. सर्वतः सुखी आहे. मी आतां सर्व विक्षेपशून्य झाले आहे. मंदर पर्वत काढून घेतल्यावर सागर जसा भ्रमणरहित असतो, त्याप्रमाणे ज्यांत दृश्य-मान आभास असतू आहे असें हें अतिस्वच्छ, अनन्त, अज, अच्युत आत्माकाश आहे. तें बाधशून्य, अमल, श्रेष्ठ, कालपरिच्छेदशून्य, देशपरिच्छेदरहित, असें हें आकाशच ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत प्राणिकर्मांचे फलसमूह, त्यांच्या साधनांचें अनुष्ठान, व इतर वृथा चेष्टा आहे. त्या चिदाकाशाहून आणखी दुसरे कांहीं नाही. हें सर्व देवासुरयुक्त विश्व अकृत्रिम चिन्मय आहे. कुमारादि पुरुषांनी केलेली जी मातीची सेना ती सर्व मातीचीच नशी असते, त्याप्रमाणे ही सर्व द्रष्टृदृश्यमयी सत्ता चिन्मात्र ऐक्यमयी आहे. हें ऐक्य, हें द्वित्व, हा मी, हा मी नव्हे, हा भ्रमसंमोह आपल्या पारमार्थिक रूपास प्राप्त होऊन कसा, कोणाला, कोणत्या कारणाने व कोठे संभवणार? मी आपल्या अनन्त व निरामय स्वरूपांत अगदी शांत होऊन स्थित आहे. मोक्षसुखांत सर्वतः सुखमग्न होत्साती मी संसारज्वररहित, विस्मृत-कंठालंकाराप्रमाणे प्राप्त झालेलें स्वरूपच होऊन राहतें. जें अचेतन किंवा चेतन भासतें व जो हा त्याचा मोक्ता स्फुरत आहे, तें दोन्ही प्रकाशरूप आत्म्याहून भिन्न नसलेले ब्रह्मच—चिदाकाशच आहे. तें महाचितीमध्ये स्थित आहे. इदंभाव, अहंभाव व अन्यत्व इत्यादि कोणत्याही भावाभावाचा संभव नाही. तर सर्व शांत, निराधार, केवल परतत्त्व स्थित आहे.” याप्रमाणे विचारांत तत्पर झालेली ती मोहनिद्रेचा आत्यंतिक नाश झाल्यामुळे या अर्थपरमात्मतत्त्वाचा जाणून जिचे रोग-

भय-मोह व अवस्थान्तरूप स्वप्न-तमोविद्यास अगदी शांत झाले आहेत अशी होत्साती शरत्कालच्या मेघपंक्तीप्रमाणे शांत झाली.

सर्ग ७९ वा.

१ चूडाला अपूर्व शोभेने युक्त झाली. २ राजानें त्याचें कारण विचारलें व ३ तिनें स्वतःच्या शोभेचें कारण 'बोध' हें सांगितलें.

श्रीवासिष्ठः—याप्रमाणे चूडाला प्रत्यक्षी अधिकाधिक स्वात्माराम झाल्यामुळे व अन्तर्मुख झाल्यामुळे वारंवार स्वाभाविक रूपांत प्रतिष्ठित झाली. कारण तिच्यामध्ये ही लक्षणे दिसत होतीः—ती रागरहित होती. तिच्या ठिकाणी आसक्ति नव्हती. ती शांत-उष्ण, सुख-दुःख इत्यादि द्वंद्वानीं रहित होती. तिला कशाचीही इच्छा नव्हती. प्राप्त आचार मात्र करणारी ती कशाचें ग्रहण करीत नसे व कशाचा त्याग करीत नसे. तिनें भवसागराचें उलंघन केलें होतें. तिचे सर्व संदेह शांत झाले होते. तिला परमात्म्याचा महालाभ झाला होता. त्यामुळे ती देहाच्या व इंद्रियांच्याही आंत असलेल्या पूर्ण प्रत्यगात्म्यामध्ये विश्रांति पावलेली होती. संसारांतील यातायातीनें दीर्घ काल श्रान्त झालेली ती निरतिशयानंदधन परमपदीं विश्रांति पावली. तिला कोणतीच उपमा देतां येत नसे. तिनें सर्व उषमांचें उलंघन केलें होतें. त्यामुळे जिचे शब्दांनीं वर्णन करतां येत नाही अशा अवस्थेस ती पोचली. याप्रमाणे राजाची ती सुंदर राणी चूडाला थोडक्याच कालाने ज्ञातज्ञेया झाली. तिला ज्ञेय ब्रम्हतत्त्वाचें ज्ञान झालें. (थोड्याच अवकाशांत हें कसें घडलें? उत्तर—) जसा हा अनिर्वचनीयरूप स्पंदविभ्रम अविद्वानाच्या ठिकाणी अकस्मात् आढा आहे, तसाच तो

तत्त्वज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी अकस्मात् निःशेष विलीन होतो. ज्यांत द्वैताचा गंधही नाही अशा शांत पदी विश्रांति पावून संभ्रमरहित होत्साती ती शरत्कालच्या स्वच्छ अभ्रपंक्ती-प्रमाणे शोभू लागली. जशी एखादी वृद्ध गाय ज्याच्यावर चढून जाणे अशक्य आहे, पण जे तृण व उदक यांनी भरलेले आहे व ज्याच्यावर उन्हाचा व थंडीचाही त्रास होत नाही अशा पर्वताप्राप्त दैवयोगाने प्राप्त होऊन सुखाने तेथे राहते, त्याप्रमाणे चूडालाही जाग्रदादि सर्व अवस्थांमध्ये एकरूप प्रकाशास—प्रत्यगात्म्यास जाग्रदादिकांशी असंगस्वभावाने प्राप्त होऊन त्याच आत्म्यामध्ये आकुल न होता राहिली. आत्मविवेकाचा दृढ अभ्यास केल्यामुळे व आत्म्याच्या स्वरूपदर्शनाने पूर्ण आनंदस्वरूपाचा आविर्भाव झाल्यामुळे ती नवीन उत्पन्न झालेल्या पुष्पलतेप्रमाणे शोभली. तेव्हां जिला अपूर्व शोभा प्राप्त झाली आहे, अशा त्या सुंदरीला पाहून एकदा राजा शिखि-ध्वज हंसत हसत तिला म्हणाला—“ हे सुकुमार चूडाले ! पूर्णचंद्रयुक्त पृथिवी जशी शोभते तशी तू पुनः यौवनयुक्त झाल्याप्रमाणे व पुनः पुनः मंडित झाल्याप्रमाणे अधिक शोभत आहेस. अमृताचा रस प्राशन केल्याप्रमाणे, प्राप्यपद प्राप्त झाल्याप्रमाणे व आनंदाच्या पुराने पूर्ण झाल्याप्रमाणे हे प्रिये ! तू फारच शोभत आहेस. अत्यंत शांत व त्यामुळेच अत्यंत रम्य असे सुंदर शरीर धारण करणारी ही तू हे कामिनि ! चंद्राचा पराभव करून बिलक्षण शोभेस प्राप्त झाली आहेस. प्रिये ! तुझे चित्त भोगासाठीं दिन झालेले नाही. ते शांत आहे, विवेकाने उन्नत झाले आहे, सम-त्वास प्राप्त झाले आहे, गंभीर झाले आहे, त्याने आपले चापल्य सोडले आहे, असे मी पाहतो. प्रिये ! तुझे मन त्रिभुवनाला तुणा-

सारखे लेखून, सर्व जगद्रसाचे प्राशन करून स्थिर व सौम्य झालेले मला दिसते. मरु-भूमि जशी रूक्ष असते, तसे रूक्ष—विरक्त व क्षीरसागर जसा पूर्ण असतो तसे पूर्ण व त्यामुळेच सुंदर झालेले तुझे चित्त हे महाभाग्यवाते ! कोणत्याही ऐश्वर्यानंदाच्या तुलनेस प्राप्त होत नाही. बालकदली किंवा मृणालांकुर यांप्रमाणे कोमल असलेल्या तुझ्या त्या पूर्वीच्याच, पण आतां चांचल्य सोडून स्थिर झालेल्या अंगांनीं तू जणुं काय वृद्धे पावल्यासारखी दिसत आहेस. शिशिर ऋतु संपून वसंत लागतांच पूर्वीचीच लता जशी दुसरी असल्यासारखी वाटते, त्याचप्रमाणे तू त्याच आकाराने जरी युक्त असलीस, तरी पाहिल्यापेक्षा निराळीच झाल्यासारखी दिसत आहेस. तू काय अमृत प्याली आहेस ? कीं तुला साम्राज्यच प्राप्त झाले आहे ? कीं रसाय-नादि प्रयोग व मंत्रादि सिद्धि यांच्या योगाने अमृत्यूलाच प्राप्त झाली आहेस ? हे नीलकमल-नयने ! तुला पूर्वी प्राप्त नसलेले असे राज्या-हून, चिंतामणीहून, किंवा त्रैलोक्याहून अधिक कांही तू प्राप्त करून घेतले आहेस कीं काय ?

चूडालाः—मी हें सर्व मूढजनांना प्रसिद्ध असलेले शरीरात्मत्व—शरीरच मी हा भ्रम—सोडून ज्यांत नामरूपादि कांही नाही अशा या ब्रह्मात्मत्वास तत्त्वबोधाने प्राप्त झाले आहे. केवळ मंत्र-रसायनादि साधनांनीच नव्हे, तर निरनिराळ्या तुच्छ सिद्धींनीही या अवस्थेस मी प्राप्त झालेली नाही. त्यामुळे अशी कांति-युक्त होऊन राहिले आहे. किंवा मी जाग्रत्स्वप्न-रूप दोन अवस्थांस प्राप्त झालेली नाही, व सुषुप्तरूपासही प्राप्त झालेली नाही. तर या तिन्ही अवस्थांस सोडून तुरीयस्वभावास प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे अशी शोभती दिसते.

किंवा मी कर्म-उपासनादि साधनांनी इंद्र-चंद्रादि-हिरण्यगर्भान्त किंचित्किंचित् पदास भावनाकृत तादात्म्यसिद्धीने प्राप्त झालेली नाही. त्याचप्रमाणे अकिंचित्किंचिदाकार जे अव्यक्त त्यासही प्राप्त झालेली नाही, तर हे सर्व सोडून स्वस्वरूपांतच स्थित आहे. त्यामुळे अशी श्रीमती दिसते. अथवा मी या लिंगदेह-परिच्छिन्न जीवाकारास सोडून, ज्याला सर्वात्मक आकार नाही व जे परमार्थतः किंचित्किंचिदाकारही नाही, तशा ब्रह्मास प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे अशी सुशोभित दिसते. हे सर्व परिच्छिन्न जगत् सोडून मी अपरिच्छिन्न वस्तूचा आश्रय केला आहे. ती अपरिच्छिन्न वस्तु सत्-अबाधित आहे व त्यांत मूर्त व अमूर्त असत्य प्रपंच नाही. त्याच्या आश्रया-मुळे मी अशी श्रीमती होऊन राहिले आहे. उदयाच्या अनुसार जे हे कांहीं दिसत आहे व जे प्रलयानुसार दिसत नाही, ते सर्व ज्या कूटस्थ भूमानंदस्वभावाने स्थित आहे, त्याला मी जाणते व त्यामुळे मी अशी श्रीमती झाले आहे. फार दूर असलेल्या व न भोगलेल्याही भोगांनी मी त्यांचा भोग घेऊन तृप्त झाल्या-प्रमाणे दृष्ट होते. मी इष्टप्राप्तीने दृष्ट होत नाही व अनिष्टप्राप्तीने क्रुद्ध होत नाही. त्यामुळे अशी श्रीमती झाले आहे. मी एक-टीच आकाशासारख्या केवळ हृदयस्थ ब्रह्मांत रममाण होते व राजलीलांमध्ये रममाण होत नाही. त्यामुळे मी श्रीमती आहे. आसन, उद्यानभूमि इत्यादिकांत देह जरी स्थित असला तरी मी पूर्ण आत्म्यांतच स्थित असते. भूषण, सन्मान इत्यादि शारीर-मानस भोगांत किंवा ते न मिळाल्यामुळे प्राप्त हो-

णाच्या लज्जेत मी निमग्न होत नाही. त्यामुळे मी श्रीमती आहे. मी सर्व जगांची स्वामिनी आहे. हे जे कांहीं अनात्मरूप आहे तद्रूप नाही. अशा भावनेने मी श्रीमती होऊन स्थित आहे. हे सर्व देहादि अधिष्ठानदृष्टीने मी आहे, पण आरोपित-दृष्ट्या मी त्यांतील कांहीं नाही. मी स्वरूपाने सत्य आहे. जगद्रूपाने सत्य नाही. मी सर्व आहे व मी कांहीं नाही. त्यामुळे मी श्रीमती आहे. मी सुखाची इच्छा करीत नाही. मी अर्थाची इच्छा करीत नाही. अनर्थाला सोडण्याची इच्छा करीत नाही व आहे या स्थितीहून निराळ्या स्थितीची इच्छा करीत नाही. जे प्राप्त होईल त्याने दृष्ट होते. त्यामुळे मी श्रीमती होऊन स्थित आहे. ज्यांच्यामुळे विद्वेष व राग-आसक्ति हे दोष कृश झाले आहेत अशा, सात्त्विक प्रज्ञा व शास्त्रदृष्टि, याच माझ्या सख्या आहेत. त्यांच्याबरोबर मी रममाण होते. मला माझ्या करमणुकीसाठी बाहेरच्या दुसऱ्या सख्यांची गरज नाही. हे नाथ ! या जगांत मी नेत्रांतील किरणांनी किंवा दुसऱ्या इंद्रियांनी व चित्ताने जे पाहतें ते कांहीं नाही. ते सर्व खोटे आहे. ह्मणून मी जे इंद्रिये व मन यांच्या वृत्तींनी न दिसणारे निर्विषय-निर्विकल्प आत्मतत्त्व ते आंत पाहतें. मी आंत व बाहेरही ज्याअर्थी अबाधित तत्त्व पहात आहे त्याअर्थी अशी सतत परम अभ्युदययुक्त झाले आहे.

१ ' नाकिंचित्किंचिदाकारमिदं त्यक्त्वाहमागतः । न किंचित्किंचिदाकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता ' या श्लोकाचेच वेधे हे चार अर्थ केले आहेत.

सर्ग ८० वा.

—:०:—

१ अत्र राजा तिचें वाक्य असंबद्ध आहे, असें वर्णन करतो. २ आकाशगमनादि सिद्धीचें बीज.

श्रीवशिष्ठः—याप्रमाणें आत्म्यामध्ये विश्रांति पावून आपल्या अतिशय शोभेचें कारण सांगणाऱ्या त्या सुंदरीच्या भाषणाचा अर्थ न जाणून राजा हंसून असें झणालाः—

शिखिध्वजः—हे राजकन्ये ! तूं कांहीं तरी असंबद्ध प्रलाप करीत आहेस. तूं बाला आहेस—तुझी बुद्धि प्रौढ झालेली नाही. हे सुंदरि ! तूं राजलीलांनीं जशी रममाण होत आहेस तशीच रममाण हो. प्रत्यक्ष स्थित असलेल्या साकार वस्तूला सोडून जो मूढ निराकारत्वास प्राप्त होतो, तो शून्यासारखा होतो. तेव्हां ज्यानें प्रत्यक्ष सद्रूप टाकलें आहे तो शोभणार कसा ? न भोगलेल्या भोगांनींच मी संतुष्ट झालों आहे, असें झणून जो जणुं काय रुसूनच आसन, शय्या इत्यादिकांचा त्याग करतो, तो शोभणार कसा ? जो साक्षात् भोग व त्याची सामग्री यांस टाकून शून्य आकाशांत—एकांतांत पिशाचाप्रमाणें एकटाच सर्व सोडून रममाण होतो तो कसा शोभणार ! वस्त्रे, आसन, शय्या इत्यादिक सर्व पदार्थांस सोडून केवळ धैर्याच्या बळावर शीतोष्ण, सुखदुःख इत्यादिकांस सहन करणारा जो एकटाच राहतो तो कसा शोभेल ? मी देह नाही, तर देहाहून व्यतिरिक्त आहे, मी कांहीं नाही व मी सर्व आहे, असे परस्परविरुद्ध प्रलाप जो करतो तो कसा बरें शोभेल ! मी साक्षात् डोळ्यांनीं वगैरे जें पाहतो तें पहात नाही, व जें इंद्रियांना दिसत नाही तें पाहतों, असा असत् प्रलाप जो करतो तो खरोखर शोभेल कसा ? तस्मात्

१ माझ्यासारख्या शाहण्याला पटेल असें भाषण करण्यास तूं कुशल नाहीस.

हे बिलासिनि ! तूं बाला—मूर्ख आहेस. वेडी आहेस, चपल आहेस. हे सुंदरि ! मी जसा नानाप्रकारच्या आलापविलासांनीं क्रीडा करीत आहे, तशी तूही क्रीडा कर, रममाण हो.

रामा ! शिखिध्वज राजा आपल्या मिथेला असें बोलून व तिला उद्देशून मोठ्यानें हंसून त्या स्त्रीगृहांतून उठून माध्यान्हसमयीं स्नान करावयास गेला. इकडे चूडाला 'अरेरे !' हा राजा आत्म्यामध्ये विश्रांति पावलेला नाही; व त्यानें माझे म्हणणेंही ऐकलें नाही, 'असें झणून अतिशय खिन्न झाली, व आपल्या नियत कार्यांत तत्पर झाली. त्यानंतर हे रामा ! ज्यांचा असा परस्पर भिन्न आशय आहे अशा त्या दोघांचा तेथें राजलीलांनीं पुष्कळ काल लोटला. एकदा नित्य तृप्त व आशारहित झालेल्याही चूडालेला आपोआप लीलेनें आकाशांतून आपल्याला जातां-येतां त्यावे, अशी इच्छा झाली. तेव्हां ती राजकन्या आकाशांतून जाणें व येणें यांची सिद्धि होण्यासाठीं सर्व भोगांचा अनादर करून निर्जनस्थानीं एकटीच राहिली. ती एकांतामध्ये अत्यंत आसक्त झाली. तिनें आसनावर आपलें शरीर स्थिर धारण केलें. ऊर्ध्व गमन करणाऱ्या प्राणवायूच्या निरोधाचा तिनें दीर्घकाल अभ्यास केला. भ्रूमध्यादि देशीं प्राणवायूचा निरोध करणें हे आकाशगमन सिद्धीला अनुकूल आहे, झणून तिनें त्याचाच अभ्यास केला.

१. कारण या मनुष्यजन्मांतच जर आत्म्याला जाणलें तर ठीक आहे, नाही तर फार मोठा विनाश होतो, असें केनोपनिषदांत झटलें आहे. (वापटवृत केनो० भाष्यार्थ पृ. ५९-६० पहा.)

२. अर्थात् राजा विजयादि कांहीं कार्यासाठीं कांठें दूर गेला असतां ही एकांतांत एकटीच जाऊन बसली, असें समजवें. त्याचाचून तिला असें एक शीत जाऊन बसणें शक्य झालें नव्हतें.

श्रीशामः—भगवन् ! जें हें स्थावरजंगम जगत् आहे तें सर्व क्रियेनें उत्पन्न केलें आहे, असें दिसतें. पण कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या स्पंदावांचून. कशाचीही उत्पत्ति होत असल्याचें दिसत नाही. तेव्हां 'क्रिया' या नांवाच्या स्पंदाची उत्पत्ति कशी होते ? केवळ यत्नशाली पुरुषाला आकाशगमनादि सिद्धिरूप फळ जें मिळतें तें कोणत्या दृढ अभ्यासरूप स्पंदविलासाचें फळ आहे ? व अनात्मज्ञ सिद्धीसाठीं व आत्मज्ञ केवळ लीलेनें ह्या सर्व सिद्धि कोणत्या क्रमानें साधतो, तेंही मला सांगा.

श्रीबसिष्ठः—रामा ! सर्वतः साध्य वस्तु येथें तीन प्रकारची संभवतेः—उपादेय, हेय व उपेक्ष्य. स्वतःला जें अनुकूल असतें तें उपादेय होय. तें प्रयत्नानें साध्य केलें जातें. जें प्रतिकूल असतें तें हेय—त्याज्य होय; आणि जें अनुकूलही नसतें व प्रतिकूलही नसतें, तें उपेक्ष्य होय. हे सर्वबुद्धे ! जें जें आल्हादकर असतें तें तें आदेय—उपादेय—ग्राह्य असतें. जें त्याच्या उलट म्हं० आल्हादकर नसतें तें हेय—त्याज्य; व जें या दोन्ही कोटींच्या मध्यवर्ती असतें तें उपेक्ष्य होय. पण हे तिन्ही पक्ष अज्ञानी जीवांमध्ये संभवतात. जो सन्मति, विद्वान्, आत्मज्ञ असतो, त्याला जेव्हां सर्व आत्ममय होतें, तेव्हां त्याच्या ठिकाणी या तीन पक्षांतील कोणताच पक्ष संभवत नाही. तो एकादे वेळीं सहज लीलेनें उपेक्षापक्षांत पडलेलेही हें सर्व पाहतो; किंवा पहातही नाही. जें ज्ञानी पुरुषाला उपेक्षात्मक वाटतें तेंच मूळला आदेय—ग्राह्य वाटतें, आणि ज्याची विराक्ति पराकाष्ठेस पोचली आहे त्याला तें सर्व

त्याज्यच वाटतें. आतां सिद्धीचा क्रम कसप्र तो ऐक. वसन्त भूतलाला जसा आल्हादित करतो, त्याप्रमाणें देश, काल, क्रिया, द्रव्य, यांच्या योगानें साध्य होणाऱ्या सर्व सिद्धि येथें जीवाला आल्हादित करितात. या देशादि चार साधनांतील श्रीशैलादि उत्तम देशादिकांचा लाभ झाला असतां सिद्धीचा लाभ सत्वर होतो. त्यामुळे तेथील योग, मंत्र, जप इत्यादि क्रियेला इतर देशादिकांत केलेल्या क्रियेहून प्राधान्य आहे, अशी कल्पना होते, आणि त्याच्याच अनुरोधानें फलाचाही उत्कर्ष होतो. कारण ते सिध्दादि फलोत्कर्षाचे क्रमही तन्मयच असतात. आकाशगमनादिकांचीं साधनें सिद्धगुटिका, सिद्धांजन, सिद्धखड्ग, सिद्धपादुका इत्यादि अनेक आहेत. तीं उद्दामरतंत्र, योगिनी' कल्पादि मोठमोठ्या ग्रंथांत प्रसिद्ध आहेत. तुझ्या प्रश्नाप्रमाणें त्यांचें निरूपण करावयास पाहिजे. पण तें करूं लागल्यास विस्तार फार होईल. तोही मी केला असता, परंतु तो ऐकून अजिज्ञासु व अतत्तवेत्ते यांना त्या सिद्धीचीच इच्छा होईल व ते त्यांतच प्रवृत्त होतील. त्यामुळे ते तत्त्वार्थापासून दूर जातील. शिवाय आत्मतत्त्व श्रवण करण्यालाच प्रवृत्त झालेल्या तुला तो सिद्धीचा विस्तार विघ्नकारक होईल, झणून त्याचें येथें सविस्तर निरूपण करणें उचित नाही. रत्न, औषधि, तप, मंत्र इत्यादि क्रियाक्रमाचें निरूपणही त्यासाठीच राहूं दे. कारण हा विस्तारही प्रकृत अर्थाचा विघात करणारा आहे. श्रीशैल-पर्वतावर, सिद्धदेशीं, किंवा मेरुप्रभृति प्रदेशीं राहणाऱ्या साधकाला सिद्धि मिळते, इत्यादि विस्तारही प्रकृत अर्थाचा विघात करणारा आहे. यास्तव हे कृतार्थ रामा ! शिखि-ध्वज राजाच्या कथाप्रसंगानें प्राप्त झालेली व

१ साक्षात् किंवा परंपरेनें सुखकर, म्हणूनच दुःख-निवारणाचें साधनही उपादेय होतें. त्याच न्यायानें दुःख देणारे साधनही दुःखाप्रमाणें हेय होतें.

सिद्धिफल देणारी ही प्राणादि पवनाभ्यास-क्रिया ऐक. साध्याविषयीच्या मनांतलि सर्व वासना सोडून गुदादिद्वारांचा संकोच करावा. सिद्धासनादि आसनांचा अभ्यास करावा. शरीर, मान, मस्तक, यांस सम धारण करावें. नासाग्र-दृष्टि ठेवावी. भोजनशुद्धि करावी. योगशास्त्राचें चिंतन करावें. त्याच्या अनुष्ठेय अर्थाची चांगली भावना करावी. उत्तम आचार पाळावा. सुजनांचा समागम करावा. सर्वस्वाचा त्याग करावा. सर्व चिंतांचा त्याग करून सुखानें बसावें. प्राणायामाचा फार अभ्यास करावा. असें केलें असतां हे सुव्रता ! कोप, लोभ इत्यादि क्षीण होतात, भोगांचा त्याग होतो आणि कुंभक, रेचक व पूरक यांचा चांगला अभ्यास केल्या असतां योगज्ञ पुरुषाचे सर्व प्राण चाकरा-प्रमाणें त्याच्या अधीन होतात. कारण तो योगी प्राणांचा स्वामी होतो, आणि त्यामुळें लौकिक स्वामीचे नोकर त्याच्या अधीन जसे राहतात, तसे सर्व प्राण त्याच्या अधीन राहतात. हे राखवा ! राज्यापासून मोक्षापर्यंत सर्व सिद्धि शरीरांतलि प्राणवायूशीं संबद्ध असल्यामुळें अधिकारी योग्याला त्या साध्य होतात. शरीरांत सुषुम्ना ह्मणून एक नाडी आहे. ती सभोंवार पसरलेल्या शाखांनीं परिवेष्टित झालेली असल्यामुळें परिमंडलिता-कार आहे. त्या शाखानाड्यांनीं आंतड्यांना वेढलेलें असल्यामुळें आन्त्रवेष्टनिका असें तिचें नांव आहे. तिनें मर्मस्थानांचा आश्रय केला आहे. तिच्यापासून शंभर नाड्या निघाल्या आहेत, वीणादण्डाच्या मूलभागीं असलेला जो तारा जोडण्याचा आवर्त किंवा पाण्याचा भोवरा त्यासारखी ती नाडी आहे. उंकाराच्या शेवटच्या १० अशा अर्ध्या भागाच्या आकारा-सारखा तिचा आकार आहे. किंवा कुंडलाच्या अवतारसारखी तिची रचना आहे. देव, असुर,

मनुष्य, पशु, नक्र, पक्षी इत्यादिकांत कीटा-पासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व प्राण्यांमध्ये ही उदय पावली आहे. थंडीनें व्याकुळ होऊन पडलेल्या मोठ्या सर्पाच्या वेढेळ्याप्रमाणें तिनें मंडळ केलें आहे. ती शुभ्र आहे. कल्पाग्नीनें विरब-ळून जाणाऱ्या चंद्राप्रमाणें तिनें आपला बल-याकार केला आहे. गुदापासून भ्रूमध्यापर्यंत जीं रंध्रे आहेत त्यांत अनुवृत्त असलेली, मनो-वृत्तीच्या योगानें आंत अतिशय चंचल झालेली व बाहेर प्राणवायूच्या योगानें एकसारखी स्पंदन करणारी अशी ती सुषुम्ना नाडी आहे. तिच्या मुळाशीं आंत साडेतीन बलयांच्या आकाराची कुंडलिनी या नांवाची चिच्छक्ति आहे. त्या मूलाधारांत वीणेच्या मूलप्रदेशीं तार जशी वेगानें झणत्कार करीत असते त्याप्रमाणें अत्यंत सूक्ष्म पराशक्ति स्फुरण पावते. तीच शब्दब्रह्मात्मिका स्फूर्ति आहे. तीच प्राणाच्या संगानें नाभि, हृदय, कंठ, या स्थानीं उत्तरो-त्तर अधिक व्यक्त होत जाऊन पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, इत्यादि भेदांस प्राप्त होते. केळीच्या गाम्याप्रमाणें कोमल असलेल्या त्या मूलाधारांतलि ती पराशक्ति कुंडलिनी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. कारण ती कुंडलाकार धारण करते. ती प्राण्यांची परम शक्ति आहे. ती प्राण, इंद्रियें, बुद्धि इत्यादि सर्वांच्या शक्तींना सत्ता व स्फूर्ति देते व त्यांची प्रवृत्ति करते. अतिशय रागावलेल्या भुजंगीप्रमाणें ती एक-सारखी आपल्या तोंडानें प्राणाला वर फेंकते व अपानाला खाली ओढते, याप्रमाणें ती सदा निःश्वासरूप होऊन राहिली आहे. जेव्हां हृद-यांत स्थित असलेला प्राण कुंडलिनीनें आकर्षण केलें असतां अपानवृत्तीनें कुंडलिनीपदास प्राप्त होतो, तेव्हां अपंचीकृत पंचतन्मात्राच ज्याचें उपादान आहे अशा अंतःकरणांत असलेली जिवसंविद् स्मरण, संकल्प, निश्चय, अभिमान

राग इत्यादि वृत्तिभेदांनीं आंत उदय पावते. कमलांत जशी भ्रमरी, त्याप्रमाणें कुंडलिनी देहांत स्फुरण पावते. प्राणामध्ये क्रियाशक्ति व बुद्धीमध्ये ज्ञानशक्ति वर वर्णन केल्याप्रमाणें ती उत्पन्न करते. नंतर देहांत ज्याचा मृदुस्पर्श—विषयसंनिर्कर्ष आहे अशा चक्षुरादिकांचा उदय करून ती देहांत जवाच्या पूर्वकर्मानुसार जशी जशी सामग्रीवैचित्र्याने स्फुरण पावते, तशी तशी त्या त्या इंद्रियांनीं विशेष विषयाची स्फूर्ति, त्यांचा फलभोग इत्यादि आकाराची संवित् बनते. कुंडलिनी वेगानें अशी उदय पावते:—मृदु चक्षुरादिकांच्या योगानें विषयस्पर्शन प्रथम उदय पावते. नंतर वृत्तीच्या द्वारा बाहेर निघालेल्या प्रमात्याचा बाह्य विषयांशीं संसर्ग होतो. त्या वेळीं ती कुंडलिनी विषय व विषयी यांच्या परस्पर आलिंगनरूप होते. वृत्तिव्याप्तीमुळे तिची व्याप्ति उदय पावते. त्या व्याप्तीने विषयावरणाचा भंग झाला असतां जशी जशी अगदीं स्पष्ट घटादि प्रथा उदय पावते, त्या त्या प्रकारानें कुंडलिनी वेगानें स्फुरते. मूलाधारांत स्थित असलेल्या तिच्यापासून चक्षुरादि इंद्रियांची प्रवृत्ति होण्यास हृदयकोशांत असलेल्या नाड्या हें द्वार आहे. कारण त्या सर्व नाड्या तिच्याशीं संबद्ध आहेत. त्या तिच्यापासून विस्तार पावतात व महासागरांत जशा नद्या तशा तिच्यामध्ये विलय पावतात. प्राणरूपानें ऊर्ध्वगमन करण्यास उत्सुक झालेल्या व अपानरूपानें अधोगमन करण्यास उत्सुक झालेल्या तिच्या योगानें नाड्यांचा विस्तार व संकोच होतो. ती एक कुंडलिनीच सर्व वृत्तींचें बजि आहे. तिला 'सामानी-'सर्वीना साधारण असलेली असें म्हटलें आहे,

श्रीरामः—भगवन् ! कल्पाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत अपरिच्छिन्न असलेल्या चित्चा मूलाधारभूत नाडीमूलांत परिच्छिन्न झालेल्या

यो. बा. २-६४

कुंडलिनी या नांवाच्या स्वांशापासूनच उद्भव कसा व कशासाठी होतो ?

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पाप रामा ! सर्वत्र, सर्वदा व सर्वरूपानें चित्संविद्च विद्यमान आहे. परंतु भूततन्मात्रांच्या योगानें तिचा केव्हां केव्हां उदय होतो. ती संविद् सर्वत्र विद्यमान जरी असली तरी ती देहामध्ये बुद्धीनें अवच्छेद व प्रतिबिंब यांच्या योगानें द्विगुणित होऊन प्रवेश केल्यामुळे विस्तार पावून जलांतील चंद्राप्रमाणें, बुद्धिचांचल्यामुळे, चंचल होते. सूर्याचें ऊन सर्व आकाशाला व्यापीत असलें तरी भित, डोंगर, झाडे इत्यादिकांवर व्यक्त होतें, हें प्रसिद्धच आहे. अर्थात् उपाधीच्या योग्यते-प्रमाणें व्यापक वस्तूची न्यूनाधिक अभिव्यक्ति होते. चिद्वस्तु माती, दगड इत्यादिकांत व्यक्त होत नाही. तर त्यांतील जाड्यामुळे तिचा अभिभव होतो. म्हणून त्या जड पदार्थांत तापलेल्या पाण्यांतील शीतत्वाप्रमाणें चित् दिसत नाही. पण ती देव-मनुष्यादि लिंगशरीरांत स्पष्ट अभिव्यक्त होते. वृक्षादिकांच्या लिंगांत अगदीं गुप्तशी असते. ती बाहेर व्यक्त होत नाही, पण आंतल्याआंत अनुभव घेते. पण चिदंशामध्ये हा तारतम्यभाव जसा दिसतो, तसा सत्ता या अंशीं दिसत नाही. तर त्या सर्व उपाधीत सत्ता त्या त्या रूपानें व्यक्त झालेली दिसते. रामा ! हीच गोष्ट मी तुला पुनः क्रमानें सांगतो, ती तूं ऐक. आपल्या क्षणजे मनुष्यांच्या व पश्यादिकांच्या देहांत संविन्मय क्रम कशा तारतम्यभावानें उदय पावतो, तें मी तुला सांगतो. सर्व चेतन व अचेतन भूतजात चिन्मात्र व सन्मात्र आहे. आकाश जसें सर्व शून्यमात्र, तसें तें सर्व चिन्मात्र. तें अबिकार व अत्यंत निरूपद्रव आहे. आकाशाप्रमाणें असंग, विभु व सूक्ष्म आहे. तें स्वरूपानें तसेंच स्थित असतांना त्याच्या माया-

कल्पित एकदेशांत आकाशादि सूक्ष्मभूतांचा क्रमानें अध्यास झाल्यामुळें तेंच भूतमात्रारूप होऊन राहिलें आहे. तें तन्मात्रपंचक प्राण, मन, बुद्धि, ज्ञानेंद्रिये व कर्मेन्द्रिये असे पांच प्रकारचें लिंगशरीर झालें आहे. त्यांत प्रतिबिम्बरूपानें प्रविष्ट झालेला तूं एका दिव्यावर लावलेल्या शंभर दिव्यांप्रमाणें बनला आहेस; आणि जन्मादि विकार व जाग्रदादि अवस्था ज्यांत आहेत अशा द्वित्वास म्ह० जीवभावास तूं पहात आहेस. लिंगाचा आरंभ करून राहिलेलीं कांहीं भूतपंचकें जीवाच्या देव मनुष्यादि आकाराविषयींच्या वासनानुसारी संकल्पलवरूप स्वसत्तेनें पंचकिरणाच्या द्वारा स्थूलदेहत्वात् प्राप्त होतात त्यांतील कांहीं पशु पक्ष्यादि तिर्यग्रूपत्वास, कांहीं स्थावररूपत्वास, कांहीं सुवर्णरजतादिरूपत्वास म्हणजे तदुपलक्षित ब्रह्मांडभावास, त्या ब्रह्मांडांतील भुवनत्वादिकांस व द्रव्यत्वादि विषयाकारास प्राप्त होतात. याप्रमाणें हें जगत् पंचभूतात्मक आहे, हें सिद्ध झालें. हे रघुनंदना ! या जगांत सर्वत्र चित्संविद् आहे. ती वस्तुतः घटादि जड पदार्थांतही विद्यमान असते. पण मनुष्यादि देहांमध्ये चेतन्याला अभिव्यक्त करणाऱ्या प्राणादि पंचकघटित लिंगदेहाचें प्राधान्य असल्यामुळें त्याला चेतन अशी संज्ञा आहे. पश्वादि तिर्यक् प्राण्यांच्या शरीरांत स्थूल व लिंग यांचें एकसारखेंच प्राधान्य असल्यामुळें त्यांना जडाजड संज्ञा आहे. स्थावरांत लिंग आंतल्या आंत अनुभव घेत असल्यामुळें व लोकांना बाहेर त्यांचें चेतनकार्य प्रतीत होत नसल्यामुळें जड अशी संज्ञा आहे. चेतन, जडाजड व जड यांमध्ये चित् तारतम्यानें कशी राहते तें मी दृष्टांत देऊन सांगतो, ऐक. जसा एकादा घृताचा समुद्र दिवसा वितळून सर्वत्र द्रवरूप असतो, पण संध्याकाळीं शीतळ वायूच्या

संपर्कामुळें वेलातटावर क्रमानें गोठून जातो, व त्यामुळें निश्चल राहतो, पण मध्यभागीं तसा गोठून जात नाही; त्यामुळें तेथें चंचल असतो. जेथें किंचित् गोठलेला असतो तेथें किंचित् हालतो व जेथें अतिशय गोठून घट्ट झालेला असतो तेथें स्थळासारखा अचल राहतो. त्याचप्रमाणें ही चित् मनुष्य, पश्वादि व स्थावर जीव यांच्या शरीररूपी पंचकांत चंचल, किंचित् चंचल, व जड, अशीं तीन प्रकारची होऊन राहते. रामा ! सागर एके ठिकाणीं स्थिर आहे व दुसऱ्या ठिकाणीं तोच अतिशय चंचल झाला आहे, ह्याणून तो सागर नव्हे. असें ह्याणतां येईल का ? नाही. त्याचप्रमाणें देव, मनुष्य, पशु, स्थावर इत्यादिकांत ही चित् समान आहे, किंवा हा जड व अजड विकल्प या चित्वर आरोपिलेल्या पंचकाचा धर्म आहे; चित्चा नव्हे. कारण स्वतः चित् सर्वधर्मरहित आहे. पंचकामध्ये स्वभावतःच असे पुष्कळ विकल्प संभवतात. देहादिकांच्या आकारानें परिणत झालेलें भूतपंचक, प्राणधारणामुळें होणारा स्पंद व चैतन्य यांच्या योगानें जीव-चेतन, त्याचा प्रयोजक-प्रवर्तक स्पंद, पर्वतादिक जड, बाहेरच्या वायूनें हालणारे वृक्षादि स्थावर, इत्यादि अनेक व्यवस्थित विकल्प स्वभाववशात् अनुभवास येतात. “अहो, पण स्वभाव ह्याणजे प्रत्येक पदार्थाचें स्वरूप. मग असा स्वभाव विरुद्ध विकल्पात्मक कसा ? कारण विरोधाला दुसऱ्याची अपेक्षा असते व स्वरूपाला दुसऱ्याची अपेक्षा नसते. तेव्हां स्वभाव परसापेक्ष विकल्पाचें स्वरूप किंवा निमित्त कसा होईल ?” असा प्रश्न करशील तर मी तुला असें सांगतो कीं तूं स्वभावाला सोडून वाक्-विषयींच प्रश्न कर. त्या वाक् चित्-जड इत्यादि शब्दरूप आहेत. त्या स्वतःची पुनरुक्ति होऊं नये

ह्मणून स्वार्थाची व्यावृत्ति करून परस्पर-विरुद्ध असलेले चैतन्य व जाड्य यांचा बोध करून देतात. याच न्यायाने शीतोष्णादि धर्म-पर व हिम, अग्नि इत्यादि धर्मिपर सर्वही वाक् सर्वत्र अशीच अनुभवाम येते. किंवा वाक्-विषयीही प्रश्न करणे उचित नाही. कारण ती वाक् वासनांनी कल्पिलेल्या विकल्पयुक्त पंचकाचा नुस्ता अनुवाद करणारी आहे. यास्तव ती त्या पंचकाच्या अधीन आहे. ह्मणून वासनांचे अंश ज्यांनी ग्रहण केलेले आहेत अशा परस्परविरोधी लिंगात्मक पंचकाच्या विकारांच्या स्थितीविषयीच प्रश्न करणे उचित आहे. कारण विकल्पच न केल्यास सर्व विरोधांचा आपोआप उच्छेद होतो. किंवा त्या स्थितीचाही कांही दोष नाही. कारण त्या पूर्व-पूर्व सहस्रावधि विकल्पांच्या वामनानुसार असतात. यास्तव परस्परविरुद्ध विकल्पांच्या कल्पनेचे मूळ हुडकणाऱ्या विद्वान पुरुषांचे चित्ताला इकडे तिकडे सहस्रावधि विरुद्ध विकल्पांत नेण्यासाठी विक्षिप्त झालेल्या वामने-विषयीच सुवाते प्रश्न करावा; स्वभाव, वाक्, पंचकांच्या स्थिति, याविषयी आक्षेप करू नये. पुरुषाच्या तिर्यक्-स्थावरादि अशुभ भावांत किंवा देवादि शुभ भावांत भूतपंचक सुखवासन व प्रबुद्धवासन होऊन राहते; म्हणजे एकांत वासना निजलेल्या असतात व दुसऱ्यांत जागृत असतात. यास्तव त्यांचे कारण जी वासना तिच्याचविषयी प्रश्न केला जातो. वासनेविषयी प्रश्न करणे व्यर्थ नाही. त्याचा उपयोग आहे. कारण वासनेचा विचार करू लागले असता तिच्या क्षयाचा उपाय सुचतो व त्याच्या अनुष्ठानांत प्रवृत्ति होते. यास्तव वासनेविषयीच विचार करावा. स्वभावादिकांचा विचार जरी केला तरी त्यांचे फळ कांही नाही. यास्तव आकाशाला ताडण करीत बसू नये. विचार व

उपायानुष्ठान यांच्या योगाने वासनाक्षय झाला असता पूर्ण आत्म्याचा लाभ होतो. त्यामुळे मेरुप्रभृति सुवर्णाचे पर्वतही कस्पटासारखे तुच्छ ठरतात. विवेकानिष्ठ देवादि भोगशाली देहही कीटादिकांप्रमाणे अतिशय तुच्छ होतात. म्हणूनच कित्येक प्राण्यांतील वासना अगदी गाढ निजलेल्या असतात. जशा स्थावर जाती. कित्येकांतील वामना जाग्या असतात. जसे-मनुष्य, देव इत्यादि. कित्येकांचे चित्त वासनांनीच अस्वच्छ असते. जसे हे पश्वादि तिर्यक् प्राणी. कित्येकांनी वासनांचा त्याग केलेला असतो. जसे-हे मोक्षाला जाणारे अधिकारी. वासनावैचित्र्यामुळेच देव-मनुष्यादि पंचकराशि, आकाशगमन, भूमिगमन इत्यादि विचित्र व्यवहारास योग्य असे हस्तपादादि अवयव-कर्मेन्द्रिये यांनी युक्त झाल्या आहेत. कर्मेन्द्रियांनी युक्त असलेल्या त्या देवादि पंचक राशींनी आपापल्या व्यवहारास योग्य अशा मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, चक्षु, श्रोत्र, प्राण, रसन, स्पर्श इत्यादिक अंतर्बाह्य करणरूप संज्ञा केलेल्या आहेत. म्हणूनच त्या प्रत्येक प्राण्यामध्ये विचित्र स्वभावाच्या दिसतात. पश्वादि तिर्यक् प्राण्यांनी चार पाय, दोन शिंगे, पुच्छ अशा आपल्या निराळ्याच अवयवांची कल्पना केली आहे. तिर्यक् प्राण्यांतील पक्ष्यांनी चोंच, दोन पंख, पुच्छ, पाय यांची कल्पना केली आहे. सर्पांनी फणा, शरीर, पुच्छ यांची कल्पना केली आहे. व कृमि-कौट-दंश-मशकादिकांनी आपापल्या वासनारूप व्यवहारास योग्य अशा अवयवादिकांची कल्पना केली आहे. हे साधो! याप्रमाणे हे विचित्र पंचकराशि आदि, अंत व मध्य यांमध्ये विकारी, जड, पण अधिष्ठानसद्रूपाने अचल, अजड अशा रूपांनी स्फुरण पावतात. याप्रमाणे पंचक या नांवाचे लिंगभेद अनेक आहेत. त्यांतील एकाला, कर्म व उपासना यांचे

समुच्चयाने अनुष्ठान केले असतां त्याचे समष्टिअहंभाव हे फळ प्राप्त होतें. त्याचा एक संकल्पपरमाणु या संसाररूपी आकाश-वृक्षाचे बीज आहे आणि पुनः त्यांत हीं सर्व पंचके आहेत. खरोखर हे मोठे आश्चर्य आहे. त्या आकाशवृक्षाची इंद्रिये हीं फुले आहेत. त्यांत विषयरूप सुवास प्रधान आहे. इच्छा याच भ्रमरी आहेत. चंचल कर्मेन्द्रियांच्या क्रिया याच शोभणाऱ्या मंजऱ्या आहेत. स्वर्गादि दुसरे लोक ह्याच त्यांच्या शाखा आहेत. मेरूंसह दुसरे सर्व पर्वत हे मूळ आहे. नीलवर्ण मेघ हेच त्या वृक्षाचे पल्लव आहेत. दहा दिशा ह्याच चंचल लता आहेत. हे रघुनंदना ! वर्तमान, भूत व भविष्यत् अशीं जीं चार प्रकारचीं भूतशरीरे तीं त्या वृक्षाचीं असंख्य फळे आहेत. रामा ! हे पंचक वृक्ष पंचबीज आहेत. म्हणजे पंचभूते हे त्यांचे बीज आहे. ते स्वविवेकशून्य आत्म्यापासून उत्पन्न होतात, व स्वतः कालाने नाश पावतात. ते स्वतःच नानात्वास प्राप्त होतात व दीर्घकाल अज्ञानामुळे स्फुरण पावतात; आणि विवेकदृष्टीने त्यांना पाहिले असतां, समुद्रांत जसे तरंग तसे शांत होतात. बाह्यदृष्ट्या ते विकास पावतात व प्रत्यग्दृष्ट्या स्वतःच शांत होतात. समुद्रांतील तरंगांप्रमाणे ते अज्ञानाने वृद्धि पावतात व विवेकाने शांत होतात. हे रामा ! जे पंचकविलाससमूह चित्त वासनाशून्य होऊन नाश पावेपर्यंत विवेकवश झालेले असतात, ते पुनः या संसारांत जन्म-मरण-देहधारणादि संस्थितीस प्राप्त होत नाहीत. पण बाकीचे सर्व पूर्वीप्रमाणेच जगांत भ्रमण करितात.

सर्ग ८१ वा.

१ कुंडलिनीच्या प्रसंगाने रोगांचा उद्भव व शम यांचे क्रम, व सिद्धांच्या दर्शनाचे उपाय बगेरे येथे सांगितले जातात.

श्रीवासिष्ठः—त्या स्थूलदेहरूप पंचकांच्या आंत मूलाधारी वर वर्णिलेल्या कुंडलिनीत या लिंगात्मक पंचकांचे बीज म्हणजे उपादानरूप सूक्ष्म भूत प्रथम प्राणपंचकरूपाने सर्वदा स्फुरण पावते. ती प्राणरूपाने आंत स्फुरण पावलेली कुंडलिनी वायुधर्माने व स्वधर्माने स्पंद, स्पर्श, संविद, अशी त्रिरूप शुद्ध कल्पना बनते. तिला कल्पनेमुळे कला, चेतनामुळे चित्, जीवनामुळे जीव, व मननामुळे मन ह्मणतात. संकल्पामुळे ती संकल्परूप झाली आहे. बोधामुळे बुद्धि झाली आहे. 'अहं' अशा अभिमानामुळे अहंकार झाली आहे. ती पुर्यष्टक या नांवाची आहे. ही कुंडलिनिच देहांत अत्युत्तम जीवशक्ति होऊन राहिली आहे. ती अपानत्वास प्राप्त होऊन सतत अधोभागीं वहाते. समानरूप हाऊन नाभीमध्ये स्थित होते. उदा नसंज्ञक होऊन ऊर्ध्वभागीं स्थित आहे. ती खाली नेहमीं अपानरूपच असते. मध्ये सौम्य असते. तिला खालीं अपानवृत्ति, व उदानवृत्ति वर जरी ओढीत असली, तरी ती स्वतः निश्चलच राहते; आणि त्या मधल्या समानवृत्तीने षट् धरून ठेवल्यामुळेच ऊर्ध्ववृत्ति जरी अत्यंत बलाढ्य असली तरी ती उदानरूपच बनून स्वस्थ राहते. लिंगशरीराला बाहेर घालवीत नाही. त्या मधल्या सामान्य वृत्तीने जर अपान प्रवृत्तीलाहि यत्नाने धारण केले नसतें, तर ती जीवसंवित् सर्व बळाने आकर्षण केली जाऊन अधोमार्गाने बाहेर निघून गेली असती, आणि बलात्काराने ती निघून गेली ह्मणजे पुरुष मेलाच. त्याचप्रमाणे सामान्यवृत्तीने युक्तीने

ऊर्ध्ववृत्तीलाही जर धरून ठेवले नसतें तर तीही बलानें बाहेर निघून गेली असती व पुरुष मरण पावला असता. पण ऊर्ध्वगमन व अधोगमन सोडून प्राण्याच्या देहांत प्राणा-पानगतिनिरोधाम्यासानें ती सर्वशरीरांत समान-वृत्तीनें जर राहिल, तर इतर वृत्तींचा लय होऊन सर्व व्याधींचा क्षय होईल व मृत्यूलाही निकतां येईल. शरीरांत शंभर प्रधान नाड्या आहेत. त्यांच्या ज्या शाखा त्याच सामान्य नाड्या होत. त्यांत अन्नरस पौंचविणारी समान-वृत्ति जेथें कफ-पित्त वगैरे सांठल्यामुळे व्या-पार करीनाशी होते, तेथेंच इतर वायु वैष-म्यानें अन्नरसाला आकर्षण करून घेतात आणि त्यामुळे सामान्य नाड्यांच्या अव्या-पारानें सामान्य व्याधि व प्रधान नाड्यांच्या अव्यापारामुळे महाव्याधि उत्पन्न होतात.

श्रीरामः—हे मुनीश्वरा ! या शरीरांत आधि व व्याधि कशापासून उत्पन्न होतात व कशानें विनाश पावतात, तें मला यथार्थपणें सांगा.

श्रीवसिष्ठः—आधि व व्याधि हीं दोन्ही दुःखाचीं कारणें आहेत. त्यांची निवृत्ति हेंच सुख आहे, असें समजावें व त्यांच्या क्षयाला मोक्ष म्हणता जातो. कारण त्यांचा समूल नाश ज्ञानानेंच होतो. केव्हां केव्हां त्या दोन्ही एकाच वेळीं उद्भवतात. केव्हां केव्हां एक-मेकींचें निमित्त होतात. केव्हां केव्हां एकदां नुस्ती व्याधिच उत्पन्न होते व एकदां नुस्ती आधिच उद्भवते. देहदुःखाला व्याधि समज-तात. वासनामय दुःखाला आधि म्हणतात. त्या दोघींचेहि मूळ अज्ञान आहे. म्हणून तत्त्वज्ञान झालें असतां त्यांचा सर्वथा नाश होतो. तत्त्वज्ञान नसल्यामुळे, आपल्या इंद्रिय-निग्रहाच्या अभावीं हृदयांतील स्वास्थ्य नष्ट झाल्यामुळे व 'हें मला प्राप्त झालें; हें प्राप्त

झालें नाही' अशा चित्तेनें राग-द्वेषांमध्ये सतत प्रसक्ति झाल्यामुळे किंवा जाड्यामुळे, भय व शोक यांचें निमित्त प्राप्त झालें असतां त्याचा प्रतिकार कसा करावा हें न समजणें, एतद्रूप वन मोह देणाऱ्या आधि, वर्षाकालीं जशी काळोखी, तशा प्रवृत्त होतात. इच्छा अतिशय स्फुरण पावूं लागल्या असतां व अज्ञान चित्तांत विकास पावत असतां शरीरव्याधि उद्भवतात. दुष्ट अन्न खाल्ल्यानें, श्मशानादि दुष्ट देशांचें आक्रमण केल्यानें, मध्यरात्र, प्रदोष इत्यादि दुष्ट कालीं भोजन, स्त्रीसंग इत्यादि व्यवहार केल्यानें, दुष्ट क्रिया केल्यानें, दुर्ज-नांच्या संगदोषानें, विष, सर्प, व्याघ्र, चोर इत्या-दिकांविषयींची शंका मनांत आणल्यानें, ना-ड्यांच्या रंध्रांत अन्नरसाचा प्रवेश न झाल्या-मुळे त्या क्षीण झाल्यानें, किंवा दुप्पट रस-वात इत्यादिकांच्या प्रवेशानें त्या अधिक भर-ल्यानें, प्राण कफ-वात-पित्तप्रकोपानें व्याकुळ होतो व शरीर आघातादिकांनीं विकल होतें. त्यामुळे देहांत व्याधि उत्पन्न होतो. तो शरी-राच्या अस्वास्थ्याचें कारण आहे. पावसाळा व उन्हाळा यांच्या योगानें नदीच्या आकारांत जसा फरक होतो, त्याप्रमाणें देहाच्या आका-रांत फरक होणें हाच व्याधि आहे. त्या आधि-व्याधींची सामग्री पूर्वजन्मीची किंवा या जन्मीची शुभ किंवा अशुभ मति आहे. त्यांतील जी अधिक असेल तीच शरीरादिकांना त्या क्रमांत योजते. याप्रमाणें सर्व आधि व व्याधि भूतपंचकांत उत्पन्न होतात. आतां त्या विनाश कशा पावतात तें, हे रघुनायका ! तूं ऐक. या जगांत दोन प्रकारचा व्याधि आहे. एक साधारण व दुसरा अतिशय दृढ. मूक लागणें, तहान लागणें, स्त्री, पुत्र इत्यादिकांची लालसा, यांमुळे होणारा जो व्यावहारिक व्याधि तो साधारण व जन्मादि विकारांचें जें मूळ तें

सार—अति दृढ व्याधि आहे. अन्न-पान, स्त्री-पुत्र इत्यादि अभीष्ट वस्तूंचा लाभ झाला असतां व्यावहारिक व्याधि नाश पावतात. मानसिक व्याधांचा क्षय झाला असतां आधीपासून झालेले व्याधिही पूर्णपणे क्षय पावतात. पण सार या नांवाचा जो दृढ व्याधि आहे, तो आत्मज्ञाना-वांचून नाश पावत नाही. प्रकाशादिकांच्या साक्षांने रज्जुतत्त्वाचा अवबोध झाल्यावांचून रज्जुसर्प बाधित होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. पावसाळ्यांतील नदी ज्याप्रमाणे कांठावरील सर्व लहानथोर झाडांचा नाश करते, त्याप्रमाणे हे रामा ! साररूप आधीचा संक्षय सर्व आधि-व्याधिविलासांचें मूल नाहीसें करणारा आहे. सामान्य व्याधीमध्ये, आधीपासून न झालेल्या ज्या व्याधि आहेत त्या चिकित्साशास्त्रांत सांगितलेल्या द्रव्य, यंत्र, शुभ क्रम, यांनी किंवा वृद्धपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या उपायांनीं नाश पावतात. लोलाकार्दी-तीर्थीमध्ये स्नान, मंत्र, औषधे, इत्यादि उपाय, वृद्ध जनांनीं सांगितलेलीं औषधे व चिकित्साशास्त्रें तुला माहीत आहेतच. तेव्हां त्यांविषयीं आणखी अधिक काय सांगावयाचें आहे ?

श्रीरामः—आधीपासून व्याधि कसा होतो व त्याचा द्रव्याहून इतर मंत्र-पुण्यादिरूप बुक्तीनें विनाश कसा होतो ?

श्रीवासिष्ठः—चित्त आधीनीं क्षुब्ध झाले असतां त्याच्या मागोमाग देह पूर्णपणे क्षुब्ध होतो. कारण ज्याचे नेत्र धुळीनें भरले आहेत असा प्राणी आपल्या पुढील मार्गही पाहू शकत नाही; आणि पुढील मार्ग न दिसल्यामुळे अमार्गानेच घावत सुटतो. बाणाने आर्त झालेला हरिण प्रकृत मार्ग सोडून जसा जातो, त्याप्रमाणे शरीराच्या क्षोभामुळे प्राणवायु साम्य सोडून वाहू लागतात. नदीच्या तीरावरील जलप्रवाह नदीत हत्ती शिरला असतां

जसा क्षुब्ध होतो, त्याप्रमाणे प्राणवायु क्षुब्ध होतात. प्राण असम वाहू लागला असतां नाड्या कफ-पित्तादिकांनीं भरल्यामुळे विषम अवस्थेला प्राप्त होतात. कांहीं नाड्या त्या दोषांनीं अगदीं भरून जातात व कांहीं रिकाम्या होतात. प्राणांनीं देहाला सर्वतः विह्वल केले असतां नद्यांप्रमाणे नाड्यांची दशा होते. प्राण आपला व्यापार क्रम सोडून कळू लागला असतां तो अन्नदोष उत्पन्न करण्यासच कारण होतो. चांगले जीर्ण न होणे, मुळीच जीर्ण न होणे, किंवा अति जीर्ण होणे हे अन्नाचे दोष आहेत. जसा नदीचा वेग काष्ठाना पूर्व-देशाम नेतो तसा प्राणवायु—समान अन्नांना स्वाश्रयभूत सर्व शरीरांत रसरूपाने नेतो. जीं अन्न निरोधाने शरीरांत राहतात तींच परिणाम-स्वभावाने व्याधित्वास प्राप्त होतात. येणे-प्रमाणे आधीपासून व्याधि होतो; आणि आधीचा अभाव झाला असतां तो नाश पावतो. आतां मंत्रांच्या योगाने व्याधि कसे नाश पावतात त्याचा क्रम ऐक. जसे हिरडे स्वभावतःच विरेचन करितात, त्याप्रमाणे य-१-ल-व इत्यादि अक्षरे भावनेच्या बळाने कार्य करितात. हे माधो ! कसोटीवर घांसल्यानें सोने जसे निर्मळ होते, त्याप्रमाणे शुद्ध व पुण्य क्रियेनें आणि साधूच्या सेवेनें मन निर्मळ होते. हे राघवा ! पूर्णचंद्राचा उदय झाला असतां या भुवनांत जशी निर्मलता पसरते, त्याप्रमाणे चित्त शुद्ध झाले असतां देहांत आनंद वाढतो. चित्तशुद्धीनें हे प्राणवायु क्रमाने वाहतात. त्याचप्रमाणे अन्नाला जिरवितात व त्यामुळे व्याधीचा नाश होतो. रामा ! कुंडलिनीच्या कथाप्रसंगाने

१ अग्नि, वायु, भूमि, जल इत्यादिकांच्या बीज-रूप हे वर्ण आहेत. यास्तव मांत्रिकांच्या भावनेनें व्याधीच्या आकाराने परिणत झालेल्या अन्नरसाचे उत्सारण, पाचन इत्यादि कार्य ते करितात.

दुःखा ठिकाणच्या आधीचा व व्याधीचा नाश व उत्पत्ति यांचा क्रम सांगितला. आतां सिद्धीच्या हेतूचें निरूपण ऐक. पुष्पमंजरी सुवासाचा जसा आधार असते, त्याप्रमाणें पुर्यष्टक-संज्ञक लिंगात्म्या जीवाची प्राण या नांवाची कुंडलिनी आधारभूत आहे. पूरकाच्या अभ्यासानें तिला सर्वतः भरून झ० कंठाच्या खाली—उरांत कूर्माच्या आकाराची जी नाडी आहे तिच्यामध्ये प्राणाला स्थिर करून जेव्हां पुरुष स्थिर राहतो तेव्हां शरीराला पुष्टि येते, गरिमा या नांवाची सिद्धि प्राप्त होते. शरीराला मेरू-सारखें स्थैर्य प्राप्त होतें. पूरकानें देहाचा अंतर्भाग पूर्ण झाला असतां, मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत दीर्घ करून प्राणवायूचें वर आकर्षण केलें असतां कुंडलिनीला—प्राणनिरोधामुळें उद्भवलेला उष्मा, त्यामुळें होणारा शरीर क्लेश व मानस श्रम यांना अभ्यासपाटवानें व अमृत वृष्टीनें सहन करण्यास समर्थ करण्यासाठीं जेव्हां वर नेलें जातें, तेव्हां ती वर नेली जाणारी कुंडलिनी आकर्षणामुळें दंडासारखी दीर्घ व सरळ होते; आणि नागिणीसारखी झटकन अभ्यासपाटवामुळें ऊर्ध्वगमन करते. ती त्वरेनें मातांना देहांतलि सर्व नाड्या आपल्याबरोबर आकर्षण करून घेते. त्यामुळें त्या वेळीं ती लतेसारखी दिसते. तेव्हां हें शरीर नाड्यांच्या द्वारा वायूनें सर्वतः भरलेलें असतें. त्यांत थोडासाही अवकाश नसतो. त्यामुळें अगदीं हलकें झालेलें हें सर्व आपादमस्तक शरीर विहीरितून वर ओढली जाणारी मोट आपल्यांत असलेल्या पाण्याला जशी वर उडविते त्याप्रमाणें वर उडतें. हलकें झालेलें शरीर प्राण्याप्रमाणें उडूं लागतें. हेंच त्याचें आकाशगमन आहे. याप्रमाणें अभ्यासविलासरूप शरीराकाशसंबंध-

संयमरूप योगानें दीन पुरुषांना जशी इंद्रावस्था प्राप्त व्हावी, त्याप्रमाणें योग्याला ऊर्ध्वगमन-सिद्धि प्राप्त होतें. (आतां आकाशांतील सिद्धांचें दर्शन कसें होतें तें सांगतात—) जेव्हां रेचक वायूच्या प्रयोगानें वर आकर्षण केली गेलेली कुंडलिनी शक्ति सुषुम्नानाडीतील प्राण-प्रवाहानें मस्तकसंबंधी कपालद्वयाचा संधि, याच कपाटाच्या—द्वाराच्या बाहेर द्वादशांगुल परिमित मूर्धेतील षोडशान्त नांवाच्या स्थानांत एक क्षणभर स्थित होते, तेव्हां आकाशांतून गमन करणाऱ्या सिद्धांचें दर्शन होतें.

श्रीरामः—भगवन्! आमचीं इंद्रियें अदिव्य आहेत. म्हणजे तीं दिव्य नाहींत. त्यामुळें आमच्या चक्षुरिंद्रियाचा सिद्धांच्या शरीराशीं संनिकर्ष जरी झाला तरी त्यांचें तत्त्व कळणें शक्य नाहीं. कारण चक्षूंतील प्रभेचा त्यांच्याशीं संनिकर्ष झाल्यावांचून केवळ षोडशांतस्थानीं प्राणाचें धारण केल्यानेंच त्यांचें दर्शन कसें होईल? व तें कशा प्रकारचें होईल?

श्रीवसिष्ठः—हे महापराक्रमी रामा! वायु-भूत झालेले आकाशचर सिद्ध पुरुषांच्या मलिन इंद्रियांनीं किंवा दुसऱ्या एकाद्या अदिव्य उपायानें भूचर मनुष्याला दिसणें शक्य

मालघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ' असें योगसूत्र आहे. त्याचा अर्थः—काय म्ह० शरीर, त्याचा आकाशाशीं अवकाश देणे इत्यादिरूप जो संबंध त्यांत चित्ताचा संयम करून व कापळासारख्या अतिशय हलक्या पदार्थांत 'मी तन्मय आहे' अशी भावना करून योग्याला अत्यंत हलकेपणा येतो. त्यामुळें प्रथम तो भूमीवर आपल्या इच्छेप्रमाणें संचार करतो, मोठमोठ्या नद्या व समुद्र यांतून चालून जाऊं शकतो. पुढें कोळ्याच्या जाळ्यासारख्या तंतूच्या आधाराने तो संचार करू लागतो. पुढें सूर्याच्या किरणांच्या आघारानें तो चावू लागतो आणि ह्या क्रमानें शेवटीं तो आपल्या इच्छेप्रमाणे आकाशादिकांतून गमन करतो.

नाही, असें जें तूं म्हटलेंस तें सत्य आहे. पण हे राबवा! योगाभ्यासानें सुसंस्कृत झालेल्या मनानुळे दूर असलेल्या ज्ञानदृष्टीनें आकाश-गाभी सिद्ध दिसतात व स्वप्नाप्रमाणें ते स्वार्थ देणारेही आहेत. जसें स्वप्नाचें दर्शन होतें, तसेंच सिद्धांचें दर्शन होतें. सिद्धदर्शनांत सिद्धार्थी संभाषण, वरदान, फलप्राप्ति इत्यादि खरा व्यवहार होऊं शकतो व स्वप्नांतील व्यवहार तसा खरा नसतो, एवढाच त्या दोघांमध्ये विशेष आहे. (आतां परकायाप्रवेशाचा उपाय सांगतात—) मुखाच्या बाहेर बारा अंगुलप्रमाण प्रांतांत रेचकाचा अभ्यास करणें, या युक्तीनें प्राणाला चिरकाल स्थित केलें असतां योगी दुसऱ्याच्या शरीरांत प्रवेश करूं शकतो.

श्रीरामः—हे ब्रम्हन् ! स्वभावाची अचल स्थिति कशी होते, तें मला सांगा. वक्ते मोठे दयाळु असतात. प्रश्नकर्त्यानें वाईट प्रश्न जरी केला तरी ते खेद मानीत नाहींत.

श्रीवसिष्ठः—आत्म्याची म्हणजे सत्यसंकल्प ईश्वराची सृष्टीच्या आरंभी केलेल्या संकल्पानें ठरलेली जी वस्तुस्वभावनियति तीच स्वभाव नांवाची शक्ति आहे. ती सृष्टीच्या आरंभी जशी स्फुरते तशीच ती प्रलयापर्यंत स्थित होते, हा निश्चय आहे. पण अविद्या अवस्तु असल्यामुळे कालभेदानें जशी तशीच देशभेदानेंही केव्हां केव्हां वस्तुशक्ति बदललेली दिसते. जसें—बसंत ऋतूंत शरत्कालचें व्रीह्यादि फळ प्राप्त होतें. नाना व अनाना अशा अनियत स्वभावानें स्थित असलेलें हें सर्व ब्रम्हच आहे. पण तें स्वतः स्वभावतःच नियत एकरूप आहे. आतां अग्नीचें ऊर्ध्वज्वलन इत्यादि जी नियति आहे, तीही ब्रम्हरूपच आहे. कारण प्राण्यांचें कर्म, त्याचा फलभोग इत्यादि व्यवहारासाठीं अज्ञात ब्रम्हच कांहीं काल त्या त्या नियत स्वभा-

वानें विकास पावतें.

श्रीरामः—भगवन् ! सूक्ष्म छिद्रादिकांतून गमन करण्यासाठीं किंवा आकाशाला भरून सोडण्यासाठीं हा देह अणुत्वास किंवा स्थूल-त्वास कसा प्राप्त केला जातो ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! काष्ठ व करवत यांच्यासंबंधानें जसें लांकडाचें छेदन सुरू होतें, त्याप्रमाणेंच प्राण व अपान या दोघांच्या संघर्षापासून स्वभावतःच जाठर अग्नि उत्पन्न होतो. या निंद्य देहयंत्राच्या उदर-प्रदेशीं नाभाच्या वर व खालीं मिळणारें असें भस्माद्वयरूप स्थूल मांस आहे. त्या दोन पिशव्यांतलि एक आमाशय व दुसरा पक्काशय आहे. पाण्यांत जलाच्या वेगानें व वर वायूनें परस्पर विरुद्ध बाजूस हलविल्या जाणाऱ्या वेताच्या बेटाप्रमाणें तें स्थूलमांस परस्पराविरुद्ध दिशेस आकर्षण केलें जात राहिलें आहे. पद्म-राग मण्याच्या संपुटांत मोत्यांची पंक्ति जशी असते त्याप्रमाणें त्या मांसाच्या खालच्या पिशवीच्या मूलभागी आपल्या स्थानीं म्हणजे मूलाधारांत पूर्वोक्त कुंडलिनी राहते. ती सर्व शरीरेंद्रियसमुदायाला प्राण देणारी असल्या-मुळे लक्ष्मी आहे. जप करितांना फिरविल्या जाणाऱ्या रुद्राक्षादि फळांच्या माळेप्रमाणें ती प्राण व अपान यांच्या ऊर्ध्व व अधोगतीनें कंपित होऊन अव्यक्त शब्द उत्पन्न करते. ती दंडाचा प्रहार केलेल्या नागिणीप्रमाणें ऊर्ध्व-मुख होऊन उलटणारी आहे. स्वर्ग व पृथ्वी या दोन लोकांमध्ये प्राण्यांची ऊर्ध्वगति व अधोगति होण्यास विहित व निषिद्ध क्रिया जशी कारण होते, त्याप्रमाणें ती प्राण व अपान यांच्या ऊर्ध्व व अधोगमनास कारण होते. त्यामुळे ती स्पंदधर्मिणी आहे. ती चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा होणारा जो रूपादि विषयांचा अनुभव त्याचा विकास करविणारी आहे.

अर्थात् कमलांचा विकास करणाऱ्या सूर्यासारखी ती स्थित आहे. ज्याप्रमाणे बाह्य वायूकडून वृक्षाचा पल्लव हालविला जातो त्याप्रमाणे ज्ञान-कर्मेंद्रियादि शक्ति, पूर्वोक्त हृत्कमल, व नाडी-समूह यांस ती हृदयांत आंतील वायूंनी हालविते. ज्याप्रमाणे बाह्य आकाश विशाल असल्याचा अनुभव येतो व त्यांत स्वभावतःच वायु काष्ठ-पाषाणादि बळकट व पान, तृण इत्यादि मृदु पदार्थांस कालाने जीर्ण करितात, त्याप्रमाणे देहांतील आकाशांतही प्राणवायु खाल्लेल्या अन्नादिकांस जिरवितात. ज्याप्रमाणे वसंत ऋतूंत झाडांत शिरलेला भूमीतील रस पल्लव, मंजऱ्या, पुष्पे, फळे इत्यादि रूपांनी परिणत होतो, त्याप्रमाणे अन्नाचा शरीरांत विचित्र परिणाम होतो. ते पूर्वोक्त हृदयकमल, त्या नाड्या, त्या मांसाच्या पिशव्या इत्यादि, लोहाराच्या भात्याप्रमाणे, प्राणवायूकडून भरल्या गेल्या असतां चंचल होतात. ते सर्व यंत्र हालू लागले कीं हृदयांत प्रविष्ट झालेल्या अन्नाचा प्रथम रस होतो. रसापासून रक्त, रक्तापासून मांस, मांसापासून त्वक्, त्वचेपासून मेद, मेदापासून मज्जा, मज्जेपासून अस्थि, अस्थीपासून शुक्र, असा विचित्र परिणाम होतो. वनांतील वेळू एकमेकांवर घांसल्यामुळे जसा अग्नि उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणे सर्व देहांमध्ये वायु प्रतिक्षणीं अन्योन्य संघर्षाने अठराग्नीस अभिव्यक्त करतो. प्रत्येक धातूला उत्तरोत्तर जीर्ण करीत शेवटच्या धातूचा परिपाक होईपर्यंत वायूची अग्नीला अभिव्यक्त करण्याची ही क्रिया चालते. ज्याप्रमाणे उदय पावलेल्या भानूकडून सर्व भुवन उष्णतायुक्त केले जाते, त्याप्रमाणे स्वभावतः शीत-वातरूप असलेला देह सर्व अंगांत उत्पन्न झालेल्या व प्रदीप्त झालेल्या त्या जाठराग्नीने उष्णतेस प्राप्त होतो. या शरीरांत सर्वतः संचार करणाऱ्या

त्या तेजाची योगी हृदयांत तारकारूपाने उपासना करितात. त्याचेच चिद्रूपाने चिंतन केले असतां दिव्य ज्ञान प्राप्त होते. त्याच्या योगाने शेंकडों योजने दूर असलेली वस्तु नेहमी दिसते वाडवाग्नीचे इंधन समुद्राचे जल आहे. त्याचप्रमाणे मांसरूप कमलांच्या ताटव्यांनी संपन्न असलेल्या हृदयसरोवराच्या आंत राहणाऱ्या त्या जाठर अग्नीचेही शरीरांतील अन्नरसरूप जल हेच वाळलेले इंधन आहे. या शरीरांतील जे स्वच्छ व शीतल रूप त्याला इंदु म्हणतात. त्या इंदूपासून तो जाठर अग्नि उत्पन्न झाला आहे. यास्तव देह अग्निषोमात्मक आहे. बाहेरही जे उष्णात्मक आहे ते सर्व सूर्य व अग्नि या नांवाचे तेज आहे, असें विद्वान् समजतात आणि बाहेर जे शीतात्मक आहे ते सोमसंज्ञक आहे. अर्थात् बाह्य जगत्ही प्रकाश व उष्णता यांच्या योगाने अग्निरूप आणि शैत्य व जाड्य यांच्या योगाने सोमात्मक आहे, असें विद्वान् जाणतात. अथवा चित् व जड या उभयस्वरूपांनीं बनलेले हे सदसद्रूप विद्याशबल ब्रह्मच जगदाकाराने परिणत झाले आहे. म्हणून तेच हे अशा प्रकारे प्रकाश-जाड्यरूपाने अग्निषोमात्मक आहे, असा त्याचा विभाग केलेला आहे. वृत्तिज्ञान, आत्म-तत्त्वाची स्फूर्ति, बाह्यविषयांचा अनुभव हा सूर्य किंवा अग्नि आहे, असे ज्ञानी समजतात. त्याचप्रमाणे विद्वान् असत, जाड्य व तम याला सोम म्हणतात.

श्रीरामः—भगवन् ! आपल्या पूर्वीच्या कथनानुसार देहांत व देहाच्या बाहेर अग्नि, सूर्य इत्यादिकांचा उद्भव, उदय वगैरे वायूच्या अधीन आहे, असे प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे अग्नि वायुरूप सोमापासून उदय पावतो, हा अर्थ मी जाणला आहे. यास्तव आतां हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा ! मला सोमाची उत्पत्ति सांगा,

श्रीवासिष्ठः—अग्नि व सोम हे परस्पर कार्य व कारण या रूपाने स्थित आहेत. ते दोघे पर्यायाने परस्परांस अतिशय जिकण्याची इच्छा करितात. या दोघांचा जन्म बीज व अंकुर यांप्रमाणे परस्परकारणत्वाने होतो. म्ह० बीज अंकुराचे उपादान कारण होते व तोच अंकुर दुसऱ्या बीजाचे कारण होतो, त्याचप्रमाणे अग्नि व सोम परस्परांचे उपादान होतात. दिवस व रात्र यांप्रमाणे एकमेकांच्या निमित्ताने ते दोघे होतात; आणि त्यांची स्थिति छाया व प्रकाश यांप्रमाणे एकमेकांचा उपघात करणारी आहे. त्या दोघांचा एकाच वेळी उपलंभ न होण्याविषयी छाया व प्रकाश यांचा दृष्टांत आहे. म्हणजे छाया व प्रकाश यांचा जसा एकाच वेळी उपलंभ होत नाही, त्याप्रमाणे अग्नि व सोम यांचा एकाच वेळी उपलंभ होत नाही. पर्यायाने म्ह० एकाच वेळी एकाचाच अनुभव येण्यास दिवस व रात्र यांच्या स्थितीचे उदाहरण दिले आहे. या दोघांचा कार्य-कारण-भावही दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. एक सद्रूप परिणामाने होणारा व दुसरा विनाश-परिणामाने होणारा. अंकुरापासून होणाऱ्या बीजाप्रमाणे एकापासून दुसऱ्याचा जो संभव होतो तो विनाशपरिणामापासून होणारा कार्य-कारण-भाव आहे. दिवस व रात्र यांप्रमाणे एकाचा नाश झाला असता दुसऱ्याचा होणारा जो भाव—जे दुसऱ्याचे अस्तित्व—उत्पत्ति तो विनाशपरिणामजन्य कार्यकारणभाव आहे. सद्रूप परिणाम प्रत्यक्ष उपलब्ध होतो. कार्य-दशेत कारणाचे अस्तित्व प्रतीत होते. घट हे कार्य आहे; व हा मातीचा आहे, असा प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष येतो. त्यामुळे सद्रूप परिणामांत अनु-

मानादिकांचा कांहीं उपयोग नसतो. याच-प्रमाणे विनाशपरिणामाचे अभाव हे प्रमाण आहे. दिवस व रात्र हे त्याचे उदाहरण आहे. त्यांत कार्यदशेमध्ये कारणाचा अभाव होतो. त्यामुळे दिवसां रात्रीचा अनुभव येत नाही. असा एक वस्तुस्थिती—केवळ एका वस्तूचेच ग्रहण करविणारा अभाव हा० अनुपलब्धि हे त्याविषयी मुख्य प्रमाण आहे. “अहो, पण जे कार्य करणारे त्याला कारण म्हणतात. कारणाला कार्याचा अभिनिवेश असणे हीच त्याविषयीची आस्था असून त्या आस्थेतच कर्तृत्व असते. पण दिवसाला रात्र निर्माण करण्याविषयी व रात्रीला दिवस निर्माण करण्याविषयी आस्था असणे शक्य नाही. त्याचप्रमाणे अचेतन मृत्ति-कादिकांना घटादि कार्य उत्पन्न करण्याविषयी आस्था असणे शक्य नाही. त्यामुळे कोणापासूनही कोणाची उत्पत्ति किंवा विनाश संभवत नाही. तर सर्वच स्वभावतःच उत्पन्न होते व नाश पावते. पण कांहीं अविवेक्यांना माती पूर्वी असते व घट मागून होतो, बीज पूर्वी असते व अंकुर मागून होतो, इत्यादि पौर्वापर्य पाहून, पूर्वी असते ते कारण व मागून होते ते कार्य, असा भ्रम होतो; व ते त्याच दुर्युक्तीने बोलू लागतात. त्यांचे स्वानुभवविरोधाने निरसन करावे. तिरस्काराने त्यांना तत्त्वविचारांतून वगळावे. त्यांना तत्त्वविचारांत घेऊं नये. कारण ते स्वतःच्या अनुभवाविरुद्धही बोलत असतात. कारण त्या दुर्वाद्यांनाही आपले म्हणजे कांहीं कारण दाखवूनच सिद्ध करावे लागते. जसे—अनास्थादि युक्तिबुद्धि अकर्तृत्वादि बुद्धीला उत्पन्न करते, असे ते म्हणतात. अर्थात् पाहिली बुद्धि कारण असून दुसरी बुद्धि कार्य आहे.

१ प्रत्यक्ष सिद्ध वस्तूची अनुमानाने सिद्ध करायची म्हणून म्हटल्यास अनुमानादिक प्रमाणेंहि संभवतात. पण त्यांची अत्यंत आवश्यकता नसते,

असा भावार्थ. कारण, हत्ती प्रत्यक्ष दिसल्यावर त्याच्या चिंत्कारावरून त्याच्याविषयी अनुमान करण्याची कोणी फारशी खटपट करित नाहीत.

तसेच कांहीं दुर्वादी अनुपलब्धीला प्रमाणच मानित नाहीत. पण हे रघुनन्दना ! प्रत्यक्षाप्रमाणे अभावही प्रमाणच आहे. कारण अग्नीचा अभावही शीताच्या अनुमानाचे कारण होऊ शकतो. अग्नि धूम बाष्प इत्यादिकांच्या आकाराने मेघरूपत्वास प्राप्त होतो आणि याप्रमाणे सद्रूपपरिणामाने अग्नि सोमाचे कारण होतो. तोच अग्नि नाश पावून शैत्यरूपाने मेघरूपत्वास प्राप्त होतो. याप्रमाणे विनाशपरिणामाने अग्नि सोमाचे कारण आहे. वाडवाग्नि सप्त सागरांचे जल पिऊन धूमाच्या उद्गाराने मेघरूपत्वास प्राप्त होतो; व त्याच मेघजलास उत्पन्न करतो. सूर्य अमावास्येपर्यंत चंद्राचे पुनः पुनः प्राशन करून शुक्र पक्षांत, सारस जसा मृणालाला खाऊन पुनः ओकतो, त्याप्रमाणे पुनः ओकतो. वसंत ऋतूत हे दोन ऋतु लागले असता प्राण म्हणजे ऊष्मासह वायु भूमीवरील जल पिऊन वर्षाऋतूत मेघाकाराने पुष्ट होऊन वृष्टीने पुनः जगदूषी शरीरास पुष्ट करतो, अथवा शरीरांतीलच प्राण अपानाच्या मुखाने अन्न-पानादिक उदरांत आले असता त्याचा अमृतप्राय रस पिऊन पुष्टत्वास प्राप्त होतसाता अन्नाप्रमाणे सर्व नाड्यांना व्यापून शरीराला पुष्ट करतो. तोच याचा पुनः सोमपरिणाम आहे. (बरे, वायु पृथ्वीवरील रस पीत नसून सूर्याचे किरण त्याला प्राशन करितात म्हणून म्हणशील, तर त्यांचेच उदाहरण घे—) सूर्याच्या किरणांनी जलाचे प्राशन केले आहे, सूर्यकिरण पृथ्वीवरील जलाचे प्राशन करतात, अशी जरी कल्पना केली, तरी जल सद्रूपपरिणामाने सूर्याच्या किरणत्वास प्राप्त होतें. त्यामुळे ते जल अग्नीचे कारण आहे. जल नाशपरिणामाने उष्णरूप बनते आणि उष्णत्वामुळे त्याला अग्नित्व येतें. याप्रमाणे विनाशपरिणामाने ते

जल अग्नीचे कारण आहे. अग्नीचा विनाश झाला असता चंद्र हा सद्रूपपरिणाम होतो व चंद्राचा विनाश झाला असता त्याचा सद्रूपपरिणाम अग्नि होतो. जसा दिवस नाश पावून रात्र होते तसाच अग्नि नाश पावून सोम होतो. अंधकार व प्रकाश, सावली व ऊन, आणि दिवस व रात्र यांच्यामध्ये विलक्षण रूप मोठ्या ज्ञान्यांनाही उपलब्ध होत नाही. तम व प्रकाश यांचा संधिही शून्यरूप आहे. त्यांत दोन्हीहून विलक्षण असे कांहीं नाही, म्हणून म्हणशील तर ते बरोबर नाही. कारण त्यांचा संधिही शून्यरूप नाही. कारण त्यांचा संधि हेच त्याचे स्वरूप आहे. ते परस्परसंलग्न आहे. कारण त्यांचा संधिच वस्तुतः शून्यरूप आहे. अर्थात् परस्पराविरुद्ध असलेले ते दोन पदार्थ भाव व अभाव यांच्या योगाने एका आस्थेमध्ये निश्चयाने स्थित आहेत. संधीतही सर्वानुगत सद्रूप असते. ज्याप्रमाणे भूतळी तम व प्रकाश यांच्या योगाने दिवस व रात्र होतात, त्याप्रमाणे चैतन्य व जाड्य यांच्या योगाने सर्व भूतें स्फुरण पावतात. चंद्राची मृदु व शीत तनु मिश्र झालेले जल व अमृत यांच्या योगाने जशी, त्याप्रमाणेच ही जगस्थिति चिद्रूप व जडरूप यांच्या योगाने आरब्ध आहे. हे राघवा ! प्रकाश, अग्नि, सूर्य, हे जगांतील चिद्रूप आहे, आणि जडात्मक सोमशरीर तमोरूप आहे, असे समज. जगांत आकाशांतील सूर्य दिसला असता जसे कृष्णपक्षांतील रात्रीचे तम नाश पावते, त्याप्रमाणे निर्मल चित्सूर्य दिसला असता जन्माचा आरंभ नाश पावतो. ज्याप्रमाणे अर्धरात्री चंद्र विलसत असतांना त्यांत प्रवेश करून चमकणारा सूर्याचा प्रकाश चांदणे बनलेला असतो व स्वतःच्या सत्तेने असत्सा होतो, कारण त्यावेळी सूर्याचा प्रकाश नसतो, ही गोष्ट सर्वांच्या

अनुभवाची आहे; त्याप्रमाणे चिद्रूप प्रत्यगात्म्यांत जड सोमदेह पाहिला असतां तो असत्यसा होतो. चंद्रमंडलांत प्रविष्ट झालेला सूर्यप्रभारूप अग्नि सोमाला म्ह० जलमय चंद्र-बिंबाला प्रकट करतो, पण देहांत चिद्धावाने अनुप्रविष्ट झालेली चिद् आयुष्य संपेपर्यंत देहाला अहंभावादिकांनीं प्रकाशित करते. याप्रमाणे त्या दोघाचे परस्पर मेलन झाले असतां तादात्म्याध्यासाने सूर्याचे रूप—प्रभामंडळ चंद्र होतें, आणि चिद् मी मनुष्य आहे, चेतन आहे इत्यादि स्वानुभवानुसारी देहस्थ रूप होते. चित् क्रियारहित व नामरहित आहे. त्यामुळे ती केवळ—निरुपाधिक उपलब्ध होत नाही. तर अग्नीचा प्रकाश दीपाने जसा ज्ञात होतो, त्याप्रमाणे ती देहानेच उपलब्ध होते. अज्ञानाने आवृत झालेल्या चित्-ने विषयोन्मुख होणे हाच अनर्थ किंवा संसार आहे. ती निर्विषय झाली कीं शुभ मोक्षाची प्राप्ति होते. तेच निर्वाण होय. याप्रमाणे भित व सूर्यप्रकाश यांच्याच न्यायाने एकमेकांच्या तादात्म्याने सद्रूप बनून वागव्यवहाराच्या विषयत्वास प्राप्त झालेले हे दोघे देहदेहीही अग्निषोमात्मक आहेत, असे जाणावे. निर्वाण म्हणजे उपाधीच्या निवृत्तीने होणारा आनंदाचा आविर्भाव, तो अतिशय सिद्ध झाला असतां अग्नीची केवळ स्थिति होते, आणि जल, शिला इत्यादि पदार्थांत जाड्य अतिशय सिद्ध झाले असतां केवळ सोमाची स्थिति होते. उष्णप्रकृति प्राण अग्नि आहे, व शीतल अपान शशि आहे. याप्रमाणे मुखमार्गीत गमन करणारे हे दोघे छाया व प्रकाश याप्रमाणे स्थित आहेत. आरशांत जसे प्रतिबिंब त्याप्रमाणे शीतल अपानांत उष्ण प्राणवायु सत्तेस प्राप्त होतो, त्याचप्रमाणे प्राणांत अपान सत्तेस प्राप्त होतो. मूलप्राण-कुंडलिनिरूप

चिदग्नि आधारापासून कंठापर्यंत जीं चतुर्दल, षड्दल इत्यादि कमले आहेत त्यांच्या पाकळ्यांवर असलेल्या परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, इत्यादि वाग्रूप सोमास आपल्या कांतीने—अर्थप्रकाशनरूप शक्तीने व अनुभवात्मक स्फूर्तीने प्रगट करतो—जसा सूर्य बाहेरच्या भिंतीला प्रकट शीतोष्णरूपिणी करतो त्याप्रमाणे. जशी सृष्टीच्या आरंभी मायाशंबल ब्रह्मसंविद् ब्रह्मांडाकाराने अग्निषोम संज्ञेस प्राप्त झालेली आहे, त्याचप्रमाणे व्यष्टिदेहांच्या सृष्टीतही ती त्या संज्ञेस प्राप्त झाली आहे. ज्याप्रमाणे अंतरिक्षांत कृष्णपक्षामध्ये अग्निरूप सूर्य सोमाच्या शीतल पंधरा कलांना प्रतिपदादि तिथीस प्राप्ततो व एका ध्रुवसंज्ञक चिद्रूप कलेला शिल्लक ठेवतो, त्यानंतर शुक्लपक्षांत क्रमाने उष्ण कलांना ओकतो व त्यांच्या योगाने क्रमाने ती अवशिष्ट राहिलेली ध्रुवकला परिपूर्ण होऊन पूर्ण चंद्र होतो, त्याप्रमाणे हृदयांत स्थित असलेला प्राणसूर्य अपानरूप सोमाच्या मुख व नासिका यांच्या द्वारा प्रविष्ट झालेल्या पंधरा शीत कलांना प्राप्तून मुखाबाहेर ध्रुवारूप एका कलेला उरवून पुनः त्या उष्ण कलांना बाहेर टाकतो. त्यांच्या योगाने परिपूर्ण होणारी ती ध्रुवकला बाहेर अपानसंज्ञक पूर्णसोम होते. त्यांत बाहेरील प्राणापानसंधीचा जो काल ती पूर्णिमा व हृदयांतील संधीचा जो काल ती अमावास्या, इत्यादि योगशास्त्रांत अनेक कल्पना आहेत. यास्तव त्यांच्या अनुसार हे रामा! मुखाच्या बाहेर जेथे सूर्याने प्राप्तलेली अपानसंज्ञक चंद्राची ध्रुवा नांवाची सोळावी कला प्राणाने बाहेर सोडलेल्या कलांनीं परिपूर्ण होऊन एक क्षणभर पूर्व दिशेंत पौर्णिमेच्या वीतभर चंद्राप्रमाणे होते, तेथे भुशुंडाच्या ल्पारुख्यानांत सांगितल्याप्रमाणे बाह्य कुंभकाने—मनोधरणेने स्थिर हो. त्याचप्रमाणे

ज्या हृदयाकाशांत कलांच्या ग्रासानें क्रमानें ग्रासला जाणारा अपानाख्य सोम, अमावास्येला जसा बाह्य सोम त्याप्रमाणें, केवल एका शुद्ध चिन्मात्र ध्रुवकलेनें राहतो, त्यांत तूं कुंभकानें स्थिर हो. उष्ण अग्नि हा चिदादित्य आहे व शैत्य हा सोम आहे. अर्धरेचक व अर्धकुंभक यांच्या योगानें अंतराळीच प्राणांचा दोन्ही-कडून निरोध करून जेथें ते दोघे बिंबप्रतिबिंबा-प्रमाणें तुल्यरूप होतात, तेथें कुंभकानें स्थिर हो. हे निष्पाप रामा ! तूं शरीरांतील सोम व सूर्य-अग्नि यांच्या संक्रांतींना जाणणारा हो. त्या संक्रान्तिकालांपुढें हे बाह्य संक्रान्तिकाल तृणासारखे तुच्छ सांगितलेले आहेत. हे रामा ! तूं देहवातांच्या योगानें संक्रान्त, उत्तरायण, विषुवसंक्रमणें इत्यादि संवत्सरात्मक कालास शरीरांत बाहेर स्थित असल्याप्रमाणें जर स्वानुभवानें जाणशील, तरच या योग्यांच्या कथामध्ये शोभशील. मी सांगितलेल्या तत्त्वाहून इतर गोष्टींत जर आसक्त झालास तर शोभणार नाहीस. अर्थात् तूं तदेकपरायण हो.

सर्ग ८२ वा.

१ अणुता व स्थूलता यांचे उपाय, योग्यांचे ज्ञान-साध्य परकायाप्रवेश इत्यादिकांचें युक्तींनीं वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—योग्यांचा देह अणुत्वास किंवा स्थूलत्वास कसा प्राप्त होतो तें मी तुला यथावत् सांगतो, ऐक. हृदयांतील कमलकोशा-

१ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा व शरत् या ऋतूंत क्रमानें शीताचा औष्ण्यानें ग्रास केल्यामुळे सोमाची अग्नि-संक्रांति होते व शरत्, हेमन्त व शिशिर यांत क्रमानें औष्ण्याचा शीतानें ग्रास केल्यामुळे अग्नीची सोम-संक्रांति होते. त्याचे संधि हीं दोन विषुववृत्तें होत. सूर्याच्या मेषादिकांत संक्रांति होतात, त्याचप्रमाणे शरीरांतही अपानशैत्याचा जठराग्निनें ग्रास केला असतां सोमाची अग्निसंक्रांति होते.

च्या ऊर्ध्व कर्णिकेवर अग्नीचा कण सोन्याच्या भ्रमराप्रमाणें स्फुरत असतो. मेषामध्ये संध्या-समयीं विजेचा कण जसा शोभतो, तसा तो शोभतो. तो दीप्त जाठराग्नीचा कण आहे. वायटळीच्या योगानें जसा वनांतील अग्नि अतिशय वाढतो, त्याप्रमाणें तो अग्नीचा कण सर्व देहाला व्यापून कोणत्या उपायानें दीप्त होतो हें जाणल्यानें—प्रवर्धनोपायाच्या ज्ञानानें अतिशय वाढतो. पण तो अतिशय वाढलेला अग्नीचा कण देहाला जाळीत नाही, तर सूर्या-प्रमाणें ज्ञानरूपानें अतिशय प्रकाश पावतो. अग्नि ज्याप्रमाणें सोन्याला वितळवून सोडतो, त्याप्रमाणें प्रातःकाळीं आकाशांत नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याप्रमाणें भासणारा तो अग्निकण क्षणांत अतिशय वृद्धि पावून हस्तपादादि अंगांसह सर्व देहास वितळवितो, झणजे शरी-रांतील पार्थिव गंध व कठिणपणा यांचा जलांत उपसंहार करतो. याप्रमाणें पायांच्या अग्रां-पर्यंत सर्व शरीराला तो द्रवरूप करूं शकतो. त्यानंतर शोषण करणें या युक्तीनें अग्नीच्या विशेष स्वभावामुळे जलाच्या शैत्यास सहन न करणारा तो अग्नि स्वतःच्या उष्णतेच्या बळानें

१ तैत्तिरीयोपनिषदांत 'तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चीर्विश्वतोमुखः' इ० त्या हृदयकमलांत ज्याची ज्वाला सर्वतः पसरली आहे असा सर्वतोमुख मोठा अग्नि आहे, असा जाठराग्नीचा प्रस्ताव करून 'तस्य मध्ये बन्दिशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता । नीलतोय-दमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवाराशुकवत्तन्वी पीता भास्वत्यनूपमा । तस्याः शिलाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।'—त्याच्यामध्ये अग्निशिखा आहे, ती अत्यंत सूक्ष्म असून वर जळत असते, नीलवर्ण-मेषाच्यामध्ये असलेल्या विद्युल्लेखेप्रमाणें ती भास्वर आहे, साव्यांच्या पुढील कुसळाप्रमाणें ती अतिशय पातळ आहे, अणूसारखी असलेली ती पिवळी आहे, त्या शिखेच्या मध्ये परमात्मा व्यवस्थित आहे, असें या जाठराग्नीच्या कणाचें वर्णन केले आहे.

त्या जलालाही सुकवितो. अशा रीतीने देहापासून सुटून बाहेर आलेला तो जीव मनोरूप आतिवाहिक देहांत अवस्थित होतो. त्यानंतर अशा प्रकारे पार्थिव व जलीय अशा दोन्ही शरीरांस सोडून राहिलेला तो अग्नि अतिशय क्षुब्ध झालेल्या प्राणांकडून उपसंहृत होतसाता वावटळीकडून उडविलेल्या धुक्याप्रमाणे कोठे तरी जाऊन लीन होतो. तेव्हा कुंडलिनीशक्ति ही मूलाधारस्थ सुषुम्ना नाडीने हीन होऊन तत्संस्कारशाली आतिवाहिक देहाकाशांत, अग्नीपासून निघालेल्या धूमलेखेप्रमाणे अवस्थित होते. मनोबुद्धिमय जीवादिघटित लिंगशरीरावर जिने अहंकार—अहंभाव ठेवला आहे अशी ती तेथे स्थित असलेली कुंडलिनी नगरांतून निघणाऱ्या धूमपंक्तीप्रमाणे अनेक चमत्कारांनी युक्त असते. तिच्यामध्ये चित्प्रकाशाचे चमत्कार व स्वेच्छाविहारशक्तीचे चमत्कार असतात. अशा प्रकारे चमत्कारयुक्त असलेल्या तिला अतिशय सूक्ष्म असलेले कमलनालाचे छिद्र, पर्वत, तृण, भित, दगड अंतरिक्ष, भूतल इत्यादिकांतील ज्यांत शिरकवून बाहेर निघून जाण्यास लावावे त्यांतून ती पार निघून जाते. ती कुंडलिनी म्हणजे योग्यांची जीवनशक्ति अग्नीत पूर्वी उपसंहृत केलेल्या जलमागाला जेव्हा सोडते, तेव्हा विहिरीत सोडलेली चामड्याची पिशवी जशी पाण्याने भरते, त्याप्रमाणे रसाने सर्वतः भरून जाते. रसाने सर्वतः भरलेली ती पूर्वी उपसंहृत मागाच्या ज्या आकाराची भावना करते तो तत्काळ धारण करते. रामा ! चित्तकाराच्या बुद्धीतील रेखा जशी वाटेला तो आकार एका क्षणांत धारण करते त्याचप्रमाणे कुंडलिनी इष्ट आकार सत्वर धारण करते. त्यानंतर दृढभावनेच्या बळाने ती त्यांत हाडांची वगैरे कल्पना करते. मातेच्या गर्भाशयांत स्थित असलेल्या कलला-

दिकांत अत्यंत सूक्ष्म असलेली बीजशक्ति हाडे, हात, पाय इत्यादि अंकुरस्थितीला जशी धारण करते, त्याप्रमाणेच ती कुंडलिनी हाडादिकांची कल्पना करते. हे राघवा ! याप्रमाणे जीवशक्ति आपल्या इच्छेच्या अनुसार सुमेरुप्रभृति फार मोठ्या व तृणादि फार लहान आकारास किंवा प्रमाणास प्राप्त होते. असो. हे रामा ! तूं अणिमादि सिद्धींचे योगसाध्य साधन ऐकलेस. आतां श्रवणाचे भूषणच असे ज्ञानसाध्य ऐक. येथे केवळ एक चिन्मात्र आहे. ते शुद्ध, सौम्य, अलक्षित, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, व शांत आहे. जगत् नाही व जगत्क्रिया नाही. संकल्पोन्मुख झालेले ते अध्यासाने आपणच आपल्याला जेव्हा उपचित करते, तेव्हा कलुषित झालेल्या त्यालाच जीव असे म्हटले आहे. एकादा बालक उद्धत यक्षाला जसा स्वसंकरूपाने पाहतो त्याप्रमाणे मूढात्मा जीव संकरूपभ्रमाने या असत्यच शरीरास पाहतो. तोच याचा स्थूलभाव आहे. पण जेव्हा ज्ञानदीपाने सम्यक् प्रकाश आलेला असतो, तेव्हा शरद्वृत्तीला अभ्राप्रमाणे जीवाचा संकरूपमोह क्षीण होतो. त्या वेळी हे रामा ! तेल संपले असता दीप जसा क्षीण होतो त्याप्रमाणे सर्व संकरूपांचा पूर्णपणे क्षय झाला असता हा स्थूल देह निःशेष शांत होतो. निद्रा गेली असता जसा प्राणी स्वप्न पहात नाही त्याप्रमाणे सत्याची भावना केली असता जीव देहाला पहात नाही. अतत्त्वाला तत्त्व समजल्यामुळे जीव देहाने आवृत होऊन राहिला आहे. पण तो केवळ तत्त्वाची भावना केल्यामुळे देहरहित, श्रीमान् व सुखी होतो. राघवा ! शरीरादि अनात्म्यांच्या ठिकाणी जी आत्मभावना करणे तेच भयंकर हृदयस्थ तप्त आहे. सूर्यादिकांच्या प्रकाशाने त्या हार्द तमाचा उच्छेद होत नाही. आत्म्याच्या

ठिकाणीच आत्मभावना करून मी सर्वव्यापी, निरंजन, चिन्मात्र व अमल आहे, या ज्ञान-सूर्यानेच त्याचा नाश होतो. दुसरेही आत्म-साक्षात्कारवान् जीवन्मुक्त ज्याची जशी भावना करितात, विनोदासाठी ज्या स्थूल-सूक्ष्म प्राति-भासिक देहाची कल्पना करितात, त्यालाच त्या दृढ भावनेने सत्वर पाहतात. रामा ! अत्यंत मूढ असलेले विषकृम्यादि जीवही दृढ भावानु-संधानाने विषाला अमृतत्वास पांचवितात व दुग्धादि अमृतास यांत विष आहे, अशा भाव-नेने विषासारखे घातुक बनवितात. येणे-प्रमाणे या लोकीं ज्याची दृढ भावनेने अतिशय कल्पना केली जाते तेच तत्काल अनुभविले जाते असे आपण व्यवहारांत पुष्कळ वेळां पाहतो. हा देह सत्य आहे, अशा भावनेने देहाला पाहिले असतां तो सत्यच होतो; व तो असत्य आहे, मिथ्या आहे, अशा भावनेने पाहिले असतां तो असत्य-शून्य होतो, ब्रह्माकाशत्वास प्राप्त होतो. हे रामा ! तूं अणिमादि पद-प्राप्तीविषयीची ही ज्ञानयुक्ति ऐकलीस. आतां दुसरी युक्ति ऐक. (अगोदर पूर्वदेहा-च्या परित्यागाचा उपाय सांगतात—) बाह्य-वायूमध्ये असलेला पुष्पाचा सुगंध वायूतून ओढून घेऊन घ्राणांत जसा योजला जातो त्याप्रमाणे रेचकाच्या अभ्यासयोगाने जीव कुंडलिनीच्या गृहांतून बाहेर काढून जो पर-शरीरांत योजला जातो, तो हा देह काष्ठ किंवा लोष्ठ यांप्रमाणे निश्चेष्ट होऊन पडतो व तो त्याच्याकडून टाकला जातो. पाणी घाल-णारा माळी आपल्या हातांतील घटांत असले-ल्या पाण्याने ज्या वृक्षाला किंवा लतेला शिप-

प्याची इच्छा करतो त्यालाच जसा शिपतो त्याप्रमाणे योगी आपल्या इच्छेप्रमाणे आपल्या जीवाला दुसऱ्याच्या देहांत, जीवांत किंवा मतींतही त्याच्या संपत्तीचा उपभोग घेण्यासाठी योजतो. त्यांत त्याला प्रविष्ट करतो. याप्रमाणे परदेहांत सिद्धीचें ऐश्वर्य भोगून तृप्त झालेला योगी आपले पूर्वीचे शरीर स्थित असल्यास त्यांत पुनः परत येतो, नसल्यास त्याला जे दुसरे शरीर आवडते त्यांत शिरतो, व जेव्हा तेथे रहावेसे वाटते तोवर राहतो. किंवा पर-शरीरांतील भोग भोगून योगी आपल्या अंतःक-रणांला विपुल बनवितो आणि त्याच्या योगाने सर्व जगाला व्यापून स्थावर-जंगम सर्व देहादिप्रतिबिंबोपाधीस, तत्प्रतिबिंबभूत जीवांस, तद्विंबोपाधि सत्त्वादि गुणांस, व तदव-च्छिन्न चित्प्रकाश विंबांस व्यापणाऱ्या आत्मसं-विदेने संपूर्ण होऊन राहतो. सारांश, योगेश्वर्य-संपन्न जीवचित्प्रकाश सर्व दोषरहित नित्य-प्रकाश आत्मतत्वाला जाणून जे जे इच्छितो त्याला त्याला लवकरच प्राप्त होतो. असे असतां तत्त्ववेत्ते अल्पासिद्धीना फारसा मान देत नाहीत, तर अनावरणत्व हेंच निरतिशयानन्द सम्यक्पद आहे, असे जाणतात.

सर्ग ८३ वा.

१ चूडालेच्या सिद्धीचें ऐश्वर्य, २ राजाचें अन्नान्न, ३ गुरुपदेशाच्या स्थापत्याविषयी किराटाख्यान.

श्रीवसिष्ठः—ती राजाची राणी चूडाला वर सांगितलेल्या प्रकारे प्राणधारणादि घनाभ्यासाने युक्त होत्साती अणिमादि-गुणेश्वर्ययुक्त झाली. गंगेप्रमाणे अभल व शीतल असलेली ती गंगेप्रमाणेच आकाश-मार्गाने गमन करूं लगली. सागराच्या काटेरांत

१ देह असत्य आहे, या भावनेने ब्रह्माकाश होणे हीच अणिमादि ऐश्वर्यप्राप्ति आहे. आतां परशरीरांत प्रवेश करून भोगप्राप्तिरूप दुसरी सिद्धि ऐक, असा आचार्य.

शिरली व पृथ्वीच्या पाठीवरही संचार करू लागली. ती एक क्षणभरही पतीच्या वक्षःस्थळापासून व चित्तापासून दूर झाली नाही. ती सर्व राष्ट्रांत व भुवनांतही राहिली. अर्थात् एकाच वेळी अनेक शरीरें धारण करण्याचें सामर्थ्य तिच्यामध्ये आलें. आकाशांत गमन करणारी ती श्यामा मेघमालेप्रमाणें भ्रमण करीत असे. तिचीं भूषणें त्या वेळीं विजांच्या चमकण्याप्रमाणें चमकत असत. भूतळीं ती पर्वत-पंक्तीप्रमाणें संचार करीत असे. दोरा जसा मोत्यांत प्रवेश करतो त्याप्रमाणें ती काष्ठ, तृण, दगड, प्राण्यांचीं शरीरें, आकाश, वात, अग्नि, जल इत्यादि सर्वांत निर्विघ्नपणें शिरत असे. ती मेरूच्या उच्च शिखरांवरून, लोकपालांच्या नगरांतून, दिशा व आकाश यांच्या अवकाशांतून अनायासे विहार करू लागली. ती पश्यादि तिर्यक् प्राणी, भूतें, पिशाचें, नाग, अमर, असुर, विद्याधर, अप्सरा, सिद्ध यांसह वर्तमान संभाषणादि व्यवहार करू लागली. तिनें मोठ्या यत्नानें आत्मज्ञानामृताविषयी आपल्या भर्त्याला पुष्कळ बोध केला. पण त्याला आत्मज्ञान झालें नाहीं. ही माझी भार्या संभाषणादि कलांमध्ये अनिष्णात, मुग्ध व अविवेकी आहे, असेच केवळ राजा त्या चूडाले-विषयी समजत असे. तिच्या सहवासांत त्याचा एवढा काल जरी जात होता तरी एकादा विद्यार्थी वेदाध्ययनाच्या वेळीं वेदविद्या सर्व पुरुषार्थांची साधनें सांगणारी आहे, हें जसे जाणत नाहीं त्याप्रमाणें तो त्या आपल्या गुणशालिनी चूडालेला बरोबर ओळखीत नसे. शूद्राला जसे यज्ञकर्म दाखविलें जात नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याला आत्मविश्रांति प्राप्त झालेली नाहीं अशा त्या राजाला चूडालेनेंही आपली सिद्धिशी दाखविली नाहीं.

श्रीरामः—प्रभो ! चूडाला मोठी सिद्ध

योगिनी होती. पण तिच्या यत्नानेंही जर शिखिध्वजाला बोध झाला नाहीं, तर तो दुसऱ्या कोणाच्या बोधानें होणार ?

श्रीवसिष्ठः—हे राघवा, उपदेश करणें हें केवळ शास्त्रीय व्यवस्थेचें परिपालन करणें आहे. पण साक्षात्काराचें कारण केवळ शिष्याची शुद्ध प्रज्ञाच आहे. अनात्मविद्येतील प्रावीण्यानें किंवा स्वर्गादि फलासाठीं केलेल्या पुण्यानें आत्म्याचें ज्ञेय स्वरूप कळत नाहीं. तर सर्पाचीं पावले सर्पच जसा जाणतो, त्याप्रमाणें आत्मशास्त्र-श्रवणानें व चित्तशुद्धिकर कर्मानें विचाराची प्रवृत्ति झाली असतां चरमसाक्षात्कारानें रूढ झालेल्या एकाग्रबुद्धीनेंच आत्मा जाणला जातो.

श्रीरामः असें जर आहे तर हे प्रभो ! या जगत्स्थितींत गुरूपदेश या नांवाचा क्रम कोणत्या मार्गानें स्वात्मज्ञानाचें कारण होतो ?

श्रीवसिष्ठः—जसा एकादा कुटुंबी ब्राह्मण असावा, त्याप्रमाणें विध्यारण्याच्या भागांत कोणी एक किराट या नांवाचा धनधान्यवान् पण अत्यंत कृपण रहात होता. रामा ! तो एकदा विध्यपर्वताजवळील जंगलांतून जात असतांना त्याची एक कवडी गवताच्या समूहानें आच्छादित झालेल्या जाग्यांत पडली. कृपणपणामुळें त्या कपर्दिकेसाठीं त्यानें तीन दिवस मोठ्या यत्नानें शोध केला. येथील गवत, तुष वगैरे सर्व त्यानें चहूंकडे फेंकून दिलें, व तो त्या कवडीला शोधीत राहिला. त्या वेळीं त्याच्या मनांत असा विचार चालला होता—ही कवडी मिळाली असतां माझ्या हातांत असलेल्या तिची थोड्याच वेळांत चौपट होईल. कारण त्या कवडीचें कांहीं घेऊन मी तें विकीन व त्यामुळें एका कवडीच्या चार कवड्या होतील. कांहीं कालानें त्यांच्याच आठ कवड्या होतील. त्यांच्या शंभर, सहस्र, इत्यादि कवड्या होतील. इत्यादि मनोराज्य करीत

तो दीन झालेला किराट त्या जंगलांत अहोरात्र आळस सोडून कवडी हुडकीत राहिला. लोक त्याचा नानाप्रकारे उपहास करू लागले, पण त्याने तिकडे लक्ष दिले नाही. त्यानंतर तीन दिवस संपल्यावर त्याला त्या जंगलांत पूर्ण चंद्रबिंबाप्रमाणे मोठा चिंतामणि सांपडला. तो मिळाल्यामुळे त्याचे चित्त अतिशय संतुष्ट झाले. नंतर तो आपल्या गृहास येऊन, ज्याला सर्व सांसारिक भोग प्राप्त झाले आहेत व ज्याचे सर्व दारिद्र्यादि दोष शांत झाले आहेत असा होत्साता तेथे सुखाने राहिला. रामा ! अहोरात्र खिन्न न होता कवडीला निग्रहाने शोधीत राहणाऱ्या त्या किराटाला जसे वर वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व जगाच्या मोलाचे रत्न मिळाले, त्याप्रमाणे ज्याने गुरूचा उपदेश ऐकला आहे अशा अधिकाऱ्याने अहर्निश आत्मचिंतन केल्यास त्याला आत्मसाक्षात्कार होतो. गुरूपदेशक्रमाने शाब्द परोक्षप्राय तत्त्वाचा शोध केला जातो; पण त्यामुळे शेवटी नित्य अपरोक्ष आत्मतत्त्व प्राप्त होते. कारण ब्रह्म सर्व इंद्रियांच्या विषयांच्या पलीकडचे आहे. शब्दश्रवण, शाब्दबोध इत्यादि चित्त-वृत्ति इंद्रियांच्या द्वारा उद्भवतात. गुरूपदेशा-मुळे शाब्दवृत्तिच उत्पन्न होतात. त्यांतील अत्यंत स्वच्छ असलेली जी चरम वृत्ति तिच्या-मध्ये होणारे नित्य अपरोक्ष ब्रह्माचे स्फुरण शिष्याच्या बुद्धीची स्वच्छता व ब्रह्माचा स्व-भाव यामुळे होते. उपदेश हे त्या स्फुरणाचे कारण नव्हे. तथापि 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' ज्याला आचार्यापासून उपदेश मिळाला आहे, तोच आत्म्याला जाणतो, अशी श्रुति असल्या-मुळे गुरूपदेशावांचून आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार होत नाही. कवडीला अनन्य चित्ताने हुडकल्या-शिवाय किराटाला चिंतामणी मिळाला नाही. यास्तव अन्वेषण—शोध या श्रेष्ठ उपायाच्या

द्वारा कवडी चिंतामणीच्या प्राप्तीचा उपाय जशी होते, त्याप्रमाणे मननाच्या द्वारा गुरूपदेश, वस्तुतः आत्मज्ञानाचे कारण नसला तरी, कारण होतो. राघवा ! मोठमोठ्यांनाही मोठ पाडणारी ही माया पहा. यत्नाने एकाच शोध केला जातो व दुसरेच फळ प्राप्त होते ! पुरुष एक करतो व त्याला दुसरेच फळ मिळते, असे या त्रिभुवनांत ज्याअर्थी पाहिले व ऐकले जाते, त्या अर्थी आत्मलाभानंतर प्रार-ब्धशेषामुळे प्राप्त झालेल्या जगद्धमाचा असं-गत्त्वाने व उपेक्षेनेच निर्वाह करणे श्रेय-स्कर आहे. ८३.

सर्ग ८४ वा.

१ शिखिध्वजाचे वैराग्य, २ चूडालेने त्याचे केलेले समाधान, ३ राजाचे वनांत निर्माण व ४ मंदर-पर्वतावर स्थिति.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर शिखिध्वज राजा, ज्याची संतति नष्ट झाली आहे असा पुरुष शोकादि तमाने जसा अंधत्वास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञानरूप विश्रांतिस्थानावांचून अत्यंत मोहास प्राप्त झाला. त्याचे मन दुःखा-ग्नीने जळून गेले. सामंत राजांनी आणून दिलेल्या रत्नादि विभूतीमध्ये तो, अग्निशिखांमध्ये जसा, त्याप्रमाणेच रममाण झाला नाही. ज्या-च्यावर बाण फेकला आहे पण दैववशात् तो अंगांत शिरला नाही असा हारिण व्याघ्राला भिऊन जसा एकान्तस्थानी, दिगन्तामध्ये, निर्झरांवर किंवा गुहांमध्ये रतीस प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे तो राजा एकान्तादि स्थानांत रति पावला. राघवा ! तुझ्याप्रमाणेच तोही भृत्या-कडून सांत्वन, बोध, इत्यादिकांच्या योगाने पुष्कळ प्रार्थना केली गेल्यावरच रोजच्या स्नान-संन्यादि व भोजनादि क्रियाही करित

असे. त्याचें वैराग्य रोजच्या रोज अतिशय वाढत असे. एकाद्या संन्याशाप्रमाणें त्याची बुद्धि अतिशय शांत झाली; व संन्याशाप्रमाणेंच स्थित असलेला तो महाभोग व श्री यांचा योग वेतांनाही स्निग्ध होत असे. हे मानदा ! त्यानें देव, ब्राम्हण व स्वजन यांस गो-भूमि-सुवर्णादि यांची अतिशय दानें दिली. तप करण्यासाठीं त्यानें कृच्छ्र-चांद्रायणादिक व्रतांचें अनुष्ठान केलें. तीर्थें, वनें व पवित्र स्थानें यांतून तो परिभ्रमण करूं लागला. तथापि निधानाची इच्छा करणारा जेथें निधान नाही तेथेंच जर खणूं लागला तर त्याला जसें तें प्राप्त होत नाही, त्याप्रमाणें त्याच्या मनाला थोडेंसेही समाधान वाटलें नाही. तो राजा अहोरात्र चिन्तारूपी अग्नीनें अतिशय सुकून गेला. त्यानें संसाररूपी व्याधीच्या औषधाचें चिंतन केलें. तो चिन्तापरवश झाला. दिन झाला. त्याला त्याचें राज्य विषासारखें वाटूं लागलें. स्निग्ध झालेल्या बुद्धीनें त्यानें पुढें असलेलें मोठें वैभवही पाहिलें नाही. नंतर एकदा एकान्तांत जवळ आलेल्या चूडालेला तो शिखिध्वज राजा मधुर वाणीनें असें बोलला.

शिखिध्वजः—मी चिरकाल राज्याचा उपभोग घेतला. ऐश्वर्ययुक्त स्थानांचा अनुभव घेतला. आतां मी विरक्त झालों आहे. यास्तव अरण्यांत जातो. कारण हे कोमलांगि ! वनांत राहणाऱ्या मुनीला सुखें, दुःखें, आपत्ति व संपत्ति यांतील कांहीं लिप्त करित नाही. आपल्या देशाचा भंग होईल कीं काय ? ही त्याला भीति नसते. संग्रामांत लोकांचा क्षय होत नाही. त्यामुळें वनांत राहणाऱ्या मुनींना राज्याहूनही अधिक सुख होतें, असें मी समजतो. हे सुंदरि ! वनपंक्ति तुझ्यासारख्याच मला दिसतात. पुष्पस्तवक हेच स्तन त्या

धारण करितात. कोमल रक्तपल्लव हेच त्यांचे तळहात आहेत. त्यांनीं आपल्या परागांचाच अंगराग छापिलेला असतो. आपल्या पुष्पांचीच भूषणें त्यांनीं केलेली असतात. सेवन करण्यास योग्य अशा ज्या सोन्याच्या शिला, त्याच नितंबप्रदेशांनीं त्या सुशोभित झालेल्या असतात. तरंगरूप मोर्त्ये ओवलेल्या नदीरूपी मोर्त्यांच्या माळांनीं त्या आच्छादित झालेल्या असतात. छतारूपी सरुयांनीं त्यांना आर्छिगन दिलेलें असतें. अतिशय मुग्ध व सुंदर हरिणें हींच त्यांचीं अपत्यें आहेत. स्वाभाविक उत्तम सुगंधानें त्यांचीं अंगें सुगंधित झालेलीं असतात. त्या क्षुधित जीवांना फळांचें भोजन देत असतात. पुष्पांनीं भरलेल्या लता हींच त्यांचीं बाहुप्रभृति अंगें आहेत भ्रमरांच्या पंक्ति हेच त्यांचे नयन आहेत. तुझ्या अधरोष्ठाप्रमाणें स्वाद घेण्यास योग्य असा ज्यांचा तरंग-प्रस्नाव आहे, अशा भावास त्या प्राप्त झाल्या आहेत. त्यांचीं गात्रें शीतल व निर्मळ आहेत. सारांश त्या वनपंक्ति तुझ्याप्रमाणेंच मला रममाण करितात. पवित्र झालेलें मन एकान्तांत जसें शांत होतें, तसें तें चंद्रांत किंवा ब्रम्हा व इंद्र यांच्या लोकांतही होत नाही. या माझ्या वनगमनाविषयीच्या उत्तम विचारांत तूं मला विघ्न करूं नकोस. हे सुंदरि ! कुलक्षिया भर्त्याची इच्छा स्वप्नांही मोडीत नाहीत.

चूडालाः—हे नाथ ! योग्य समर्थी केलेलें कार्यच शोभतें, दुसरें शोभत नाही. वसन्तांत फूल शोभतें व शरदृतंत फल शोभतें. ज्यांचीं शरीरें जरेनें जर्जर झालेलीं असतात, त्यांनींच दनाचा आश्रय करणें योग्य आहे. तुमच्यासारख्या तरुणांनीं वनाचा आश्रय करणें अगदीं अनुचित आहे. क्षणून मला हा विचार अगदीं आवडत नाही. हे महाराज ! पुष्पांनीं वृक्षाला जांवर सोडलें नाही, तोंवरच

वृक्ष जसे शोभतात, त्याप्रमाणे तारुण्याने आम्हांला जोवर सोडले नाही तोवर आम्ही गृहांत शोभत आहो. ज्यांच्यावर पुष्पे आली आहेत अशा लतांशी मैत्री करण्यासाठी आमची मस्तके जरेने पुष्पांसारखी शुभ्र झाली म्हणजे तसल्या जरेसह जाऊं. हंस जसे सरोवरापासून निघून जातात, त्याप्रमाणे आम्हीही जरेसह बरोबरच गृहांतून निघून जाऊं. राजन् ! योग्यकाल प्राप्त झालेला नसतांना प्रजापालनरूप मुख्य धर्म सोडणाऱ्या क्षत्रियाला मोठे पाप लागते व ते राज्याछिद्राचे निमित्तच आहे. अप्राप्त कार्य करणाऱ्या राजाला प्रजा रोष करितात, त्याचे त्या कार्यापासून निवारण करितात. भृत्य प्रमूला अकार्यापासून परतवितात व प्रभुही भृत्याचे अकार्यापासून निवारण करितात, हे प्रसिद्ध आहे.

शिखिध्वजः—हे कमलनयने ! मला अत्यंत प्रिय असलेल्या गोष्टीला असे विघ्न तूं करूं नको. मी येथून दूर एकान्तवनांत गेलोच आहे, असे तूं समज. तूं खी आहेस, कोमलांगी आहेस, यास्तव तूं वनांत येऊं नकोस. कारण हे कोमलांगि ! पुरुषांनाही वनवास अतिशय कठिण व असह्य होतो. कठोर खियाही वनांत वास करण्यास समर्थ नाहीत. अरण्यांतील पुष्पमंजरी शरूपंक्ति सहन करण्यास अक्षम आहेत. यास्तव तूं राज्याचे परिपालन करीत येथेच रहा. कारण पति कोठे प्रवासांत गेला असता कुटुंबाचा भार वाहणे हे स्त्रियांचे व्रत आहे.

श्रीवसिष्ठः—त्या चंद्रमुखी दयितेला असे बोलून तो जितेंद्रिय राजा स्नान करावयास उठला. त्याने सर्व दिवस-कार्य—आन्धिक केले. त्यानंतर प्रजेच्या नियम-नाचे कार्य सोडून सूर्य अस्ताचलास गेला, तसाच शिखिध्वज राजाही सर्व जनांना दुर्गम

असलेल्या वनास जाण्याचा निश्चय करून राजकार्य सोडून गृहांत गेला. सूर्याची प्रभा आपल्या विस्तृत रूपाचा उपसंहार करून त्याच्या मागोमाग गेली. तशीच पतीवर अत्यंत प्रेम काणारी चूडालाही आपल्या राजकार्यातून निघालेल्या नाथाच्या मागोमाग गेली. तिच्या मागोमाग भस्माने ज्याचे अंग धूसर झाले आहे अशा आकाशगंगेला धारण करणाऱ्या शिखराला आलिंगन देण्याच्या इच्छेने यमुना ही जख्खी यावी त्याप्रमाणे श्यामा रात्री आली. तमालरूप बालक ज्यांच्या मांड्यांवरून आहेत व संध्या-समयीचे मेघ हेच ज्यांचे दांत आहेत, अशा दिशा बरील यमुनेचे चरित्र पाहूनच जणू काय चंद्रप्रकाशरूप हास्याने चिन्हित होऊन व सभोवार मंडल करून स्थित झाल्या. दिनश्री व दिननाथ यांचे जोडपे देवोद्यानांने युक्त अशा मेरूच्या अपर भागांत रममाण होण्यासाठी जावयास निघाले. निशा व निशा-नाथ यांचे जोडपे मेरूच्या अलीकडील भागांत येऊं लागले. कारण सूर्य त्याच्या अपर भागांत गेल्यामुळे हा भाग सूर्याच्या तापदायक चंडकिरणांनी रहित व त्यामुळेच शीतल झाला होता. असो; अशा विविध गोष्टी बघत असता तो राजा आकाशरूपी गंधीवर इतस्ततः पस-लेला तारागण पाहता झाला. तो दिशास्त्री वधूंनी अर्पण केलेल्या मंगल लाजांच्या ओळीप्रमाणेच शोभत होता. आपल्या नाथाच्या शोधाने व त्याच्या उदयाची प्रतीक्षा करून थकलेली, तमाने काळी झालेली, चंद्रान्न, कुमुदादि पुष्पांच्या द्वारा हंसणारी व कमळांचे कळे हेच जिथे स्तन आहेत अशी रात्र कमळांने तारुण्यास प्राप्त झाली. तेव्हां ज्याने संध्या-काळचा सर्व आचार केला आहे असा राजा इष्ट चूडालेसह, मैनाक जसा सागरांत शस्त्र करतो, त्याप्रमाणे शयन करता झाला. मंतर

अर्ध रात्रीच्या समयीं सर्व प्रदेश शब्दरहित झाला असतां, सर्व जन गाढ झोपेत छीन झाले असतां, चूडालाही मृदुवस्त्र हांतरलेल्या कोमल शय्येवर गाढ झोपी गेली असतां, कमळांत अशी भ्रमरी तशी ती अगदीं निद्रापरवश झाली असतां, शिखिध्वज राजानें आपल्यापाशीं निजलेल्या त्या दयितेला आपल्यापासून दूर केलें. ज्याप्रमाणें राहूचें मुख चंद्राला सोडण्याचे वेळीं चंद्रप्रमेला हळू हळू पूर्व दिशेकडे सोडतें, त्याप्रमाणें ज्यांत पत्नी झांकून गेली आहे अशा पांघरायच्या अर्ध्या वस्त्रांतून आपल्याला हळू हळू काढून घेऊन तसल्या वस्त्रानें युक्त असलेल्या पर्येकावरून तो राजा उठला. लक्ष्मीच्या कांतीनीं युक्त अशा चंचल ऊर्मि ज्यांत आहेत अशा प्रकारच्या क्षीतसागरापासून हरि जसा उठतो, त्याप्रमाणेंच राजा पर्येकावरून उठला. चोरांचा निग्रह करण्यासाठीं मी जातो असें सांगून व त्याच कार्यांत अनुचरवर्गास निष्पृक्त करून तो निस्पृह राजा नग रांतून विंधून गेला. 'हे राज्यलक्ष्मि ! तुला नमस्कार असो,' असें म्हणून आपल्या देशांतून बाहेर पडलेला तो राजा, एकादा नद बेगानें अरण्यांत जसा शिरतो त्याप्रमाणें एका ठाच भयंकर अरण्यांत प्रविष्ट झाला. घन अंधकारानें संपन्न असलेली रात्र व गर्द मुलमांनीं युक्त असलेलें तें अरण्य या दोघांतून तो राजा एकाच वेळीं उत्तीर्ण झाला. ती रात्र व तें अरण्यही क्षुद्र भूतसमूहांनीं कर्कश झालें होतें. प्रातःकाळ झाल्यावरही तो राजा त्या शून्य अरण्यांतून तसाच चालला. तो सर्व दिवस चालण्यांतच घालवून शेवटीं संध्याकाळीं वृक्षांतील कोणा एका जागीं विभ्रान्ति ध्यावयास बसला. सूर्यही अस्त पावला. सूर्यास्त होताच राजानें स्नानादि नित्य क्रिया करून व कांहीं फलादि स्नाऊन ती रात्र चाल-

विली. पुनः प्रातःकाळीं उठून तो पुढेंच चालला. त्यानें मोठ्या बेगानें मोठमोठीं नगरे, देश, पर्वत व नद्या यांचें उल्लंघन केलें. याप्रमाणें त्यानें बारा दिवस प्रवास केला व शेवटीं तो मंदरपर्वताच्या तटावरील अरण्यास पोहोंचला. तें अरण्य इतर जनांनां दुर्गम होतें व तेथून जनसमूह व नगरे अतिशय दूर होती. ज्यांतील पाणी वेळूच्या पन्हळांतून खळखळ असा आवाज करीत वहात आहे अशा वापींनीं त्या अरण्यांतील वृक्ष अत्यंत बलाढ्य केले गेले होते. फुटून पडलेले ओटे व गुहे, यांवरून त्यांत पूर्वी द्विजांचे आश्रम होते, असें ज्ञान होत असे. तेथील लतागुहांचा क्षुद्र प्राण्यांनीं त्याग केलेला असून सिद्धांनीं त्याचें सेवन केलें होतें. प्राणाचें जीवन करणाऱ्या उत्कृष्ट फलांनीं त्यांतील वृक्ष व लता ओथंबलेल्या होत्या. त्यांतील सम, शुद्ध, जलपूर्ण, शीतल, कोमल, हिरव्या गवतानें श्याम, स्निग्ध व फलवृक्षयुक्त अशा एका स्थानीं तो राजा मंजरींनीं युक्त अशा वेळींनीं पर्णशालारूप गृह करता झाला. वर्षाकाल विद्युल्लतेसह नील अभ्रांनीं जसा आकाशांत पिंजरा बनवितो, तसें त्यानें तेथें आपलें गृह केलें. गुळगुळीत वेळूचा दंड, फलभक्षणाचें पात्र, अर्धपात्र, पुष्पांचें पात्र, अक्षमाला, कमंडलु, शीताचें निवारण करण्यासाठीं कंथा—गोधडी, दर्भासन व मृगाजिन, इतकी सामग्री जमवून त्या राजानें ती आपल्या मठींत ठेवली. विधाता आपल्या निर्माण केलेल्या ब्रह्मांडांत व्यवहारसाधनजात जसें सिद्ध करून ठेवतो, त्याप्रमाणें तापसकर्मामध्ये आवश्यक अशी जी दुसरी सामग्री होती तीही त्यानें त्या मठींत आणून ठेवली. तो प्रातःकाळीं पहिल्या प्रहरांत संध्यापूर्वक जप करीत असे. दुसऱ्या प्रहरांत फुलें आणून स्नान व देवाचन करीत असे. तिसऱ्या प्रहरांत फुलें व

वनांतील कंद, विसरे वगैरे कांहीं खाऊन जप-परायण होऊन रहात असे. नंतर तो जितेंद्रिय एकाकीच रात्र घालवी. मालवदेशाचा ईश्वर शिखिध्वज याप्रमाणे मंदर पर्वताच्या समीप-प्रदेशीं निर्माण केलेल्या पर्णकुटीत बसून मनांत अगदीं खिन्न न होतां पुष्कळ दिवस घालविता झाला. पूर्वी अनुभविलेल्या किंवा नव्या राजविला-सांस त्यानें आठवलें नाहीं. कारण अंतः-करणांत विवेक स्फुरत असतांना राज्यलक्ष्मी कोणत्या दरिद्री पुरुषालाही आपल्याविषयीं इच्छा उत्पन्न करून स्ववश करूं शकणार ? कोणत्याही नाहीं. ८४.

सर्ग ८५ वा.

१ रात्री जाग्या झालेल्या राणीनें राजाचा शोध केला, २ मार्गांत त्याला पाहिलें, ३ भावी अर्थाचें दर्शन व ४ बोध.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणें शिखिध्वज राजा वनांत पर्णमठिकेंत राहिला. आतां इकडे चूडाला गृहांत काय करती झाली तें ऐक. इकडे अर्धरात्री शिखिध्वज दूर गेला असतां गांवांत निजलेल्या हरिणीप्रमाणें चूडाला भयानें जागी झाली. राजाच्या विग्रोगाला भिऊन ती जरी सदा जागत असे, तरी त्या रात्रीं दैव-वशात् निद्रापरवश झाली. पतीनें जिला टाकलें आहे, अशा त्या साध्वीनें ती शय्या, सूर्य व पूर्णचंद्र यांनीं ज्याचा त्याग केला आहे व त्यामुळें जें सर्व शोभारहित झालें आहे अशा आकाशाप्रमाणें पाहिली. त्याबरोबर ती शय्ये-वर उठून बसली. क्षारजळानें किंवा चिखळानें शिंपलेली महावल्ली जशी कोमेजते—तिच्या शाखा व पाने टवटवीत दिसत नाहींत, त्याप्र-माणें तिचें वदन अतिशय म्लान झालें व ती अतिशय खिन्न दिसूं लागली. चिन्तात व्याकुळ

झालेली ती फारशी प्रसन्नही दिसली नाहीं व अगदीं मलिनही दिसली नाहीं, तर धुक्यानें धूसर झालेल्या दिनश्रीप्रमाणें होऊन राहिली. शय्येवर बसूनच तिनें एक क्षणभर धितेनें असा विचार केला:—“अरेरे ! माझा प्रभु राज्याचा त्याग करून गृह सोडून वनास गेला. आतां मला येथें राहून काय करावयाचें आहे ? मी त्याच्या जवळच जातें. कारण शास्त्रानें स्त्रियांचा पहिला आश्रय भर्ताचें सांगितलेला आहे. त्याच्या अभावीं पुत्रादिक दुसरे आधार उक्त आहेत.” असा विचार करून ती भर्त्याच्या मागोमाग जावयासाठीं उठली. आपल्या योगसिद्धीच्या बळानें ती खिडकीतूनच निघून आकाशांत शिरली. ती योगिनी आकाशमार्गानें वातस्कंधांतून भ्रमण करूं लागली. त्या वेळीं ती सुंदरी आपल्या मुखानें सिद्धांच्या समूहाला दुसऱ्या चंद्राचा भ्रम पाडीत होती. कांहीं वेळानें तिनें आपल्या पतीला मार्गानें जातांना पाहिलें. तो रात्रीं घरांतून तरवार घेऊन जसा निघाला हेत्ता, तशाच त्याला तिनें अवलोकन केलें. तो एक-टाच एकांतांत भ्रमण करीत होता. रात्रींही तो प्रकाशमान होत होता. तशा स्थितींत त्या पतीला पाहून व आकाशकोटरांत स्थित होऊन तिनें आपल्या पतीच्या भावी सर्व परिस्थितीचें अखंड चिंतन केलें. हे राघवां, भविष्यत्काळीं ज्या-प्रकारें, ज्या निमित्तानें, जेव्हां, जेथें, जेवळ्या क्रियेनें, ज्या उदयापर्यंत अखंड भूमानंदविश्रांति त्या राजाला मिळावयाची होती, त्या सर्वांचा तिनें विचार केला. भर्त्याला पुढें कोणती अवस्था अवश्य प्राप्त होणार आहे, हें तिनें पुढें उपस्थित असल्याप्रमाणें पाहिलें, आणि योगसामर्थ्यानें तिला पुढील जेव्ही पूर्वीच कळ-ल्यामुळें त्याप्रमाणेंच स्वतः आचरण करण्या-साठीं ती म्हणाली—“या वेळीं मला पतीपाशीं

जाणें योग्य नाही, यास्तव आज आतां तें राहूं दे. ” असें बोलून ती पुढें जावयाची थांबली. ‘छवकरच मला त्याच्यापाशीं जावें लागेल. कारण नियतीचा असाच निश्चय आहे.’ असें चिंतन करून चूडाला पुनः आपल्या अन्तःपुरांत परत आली, आणि चंद्राची कला जशी शंभूच्या शिरावर, तशीच ती आपल्या शय्येवर निजली. राजा या वेळीं कांहीं कारणानें कोठें गेला आहे, असें सर्व पुरवासी जनांचें सांत्वन करून ती स्त्री नगरांत शांत मनानें राहिली. साळीच्या शेताचें रक्षण करणारी स्त्री पिकलेल्या क्षेत्राचें जसें दक्षतेनें रक्षण करते, त्याप्रमाणें तिनें भर्त्यांचें तें राज्य क्रमानें व समदृष्टीनें रक्षिलें. याप्रमाणें स्थित असलेल्या त्या दोघांचा—चूडाला व राजा यांचा—बराच काळ निघून गेला. त्यांना त्या वेळीं एकमेकांचें मुख दिसलें नाही. कारण त्यांतील एक राज्याचें पाछन करीत होती व दुसरा वनाचें रक्षण करीत होता. शिखिध्वजाचा दिवस, पक्ष, मास व ऋतुसहित संवत्सर हा काळ अरण्यांत गेला व चूडालेचा आपल्या मंदिरांत गेला. त्याचें फार वर्णन काय करावयाचें आहे? याप्रमाणें अठरा वर्षे चूडाला स्त्री राजगृहांत राहिली व शिखिध्वज वनगुच्छांत राहिला.

अशीं पुष्कळ वर्षे निघून गेल्यावर महा-पर्वताच्या तटावरील पर्णकुटीत राहणाऱ्या शिखिध्वजाला जरा आली. राजाच्या राग-द्वेषादि वासनांचा परिपाक व्हावा म्हणून चूडालेनें तितके दिवस प्रतीक्षा केली. पण त्या वेळीं त्याचीं तीं वर्षे लोटून वनांतच त्याला जरा आली असतां, आपल्या भर्त्याला बोध करण्याचें कार्य अश्वरुप्यालाच केलें पाहिजे अशी भावितव्यताच असल्यामुळे—आपल्या उपदेशा-नेच त्याला बोध व्हावयाचा असल्यामुळे, आतां

मला त्याच्या समीप जाण्यास हा योग्य काळ आहे, असा विचार करून चूडाला मंदरपर्व-ताच्या समीप जावयास सिद्ध झाली. तिनें तेथें जाण्याचा निश्चय केला. ती अंतःपुरांतून रात्री निघाली. आकाशमार्गास उलंघून गेली; आणि वातस्कंधानें पुढें जाऊं लागली. जातां-जातां तिनें आकाशांत कल्पवृक्षांशुकांनीं झांकलेल्या, रत्नस्तवकांनीं भूषित झालेल्या, नंदन-वनांत वास करणाऱ्या, कांतांच्या ठिकाणीं अनु-रक्त झालेल्या सिद्धांच्या अभिसारिका-कामुकां-कडे जाणाऱ्या कामिनी पाहिल्या. तिनें चंद्रशक-लांस ज्यांनीं स्पर्श केला आहे, दंवाच्या कणांचा जे वर्षाव करीत आहेत, उत्तमोत्तम सिद्धां-पासून मंदारमाला, हरिचंदन, कस्तुरी इत्यादि-कांचा सुगंध ज्यांनीं घेतला आहे अशा वायूंना स्पर्श केला. आकाशाच्या अन्तर्बर्तितत्वास प्राप्त झालेली—आकाशांत असलेली—ती साध्वी चंद्रबिंबरूपी अमृतसागराच्या महातरंगपरंपरे-सारख्या निर्मल चांदण्यास पाहती झाली. मेघांमधून जाणाऱ्या तिनें मेघांशीं संलग्न अस-लेल्या—भर्त्यापासून वियुक्त न झालेल्या विजां-ना पुनः पुनः पाहिलें, आणि आपल्यापाशींच म्हणाली—‘काय हो चमत्कार आहे! जीवांचा स्वभाव मरेपर्यंत शांत होत नाही. म्हणूनच माझेही विवेकपूर्ण मन यांना पाहून उत्कंठित झालें आहे. सिंहाप्रमाणें ज्याचे स्क्रंध आहेत, अशा त्या माझ्या प्रेमप्रवण कांताला मी केव्हां बरें पाहीन, असें म्हणून माझे मन, मी त्याला वारंवार बोध करीत आहे तरी उत्कंठित होते! मंजुष्यांच्या समूहानें आच्छादित झालेल्या वेली वृक्षरूपी आपल्या पतीला एक क्षणभरही सोडीत नाहीत, हें पाहून माझेही मन उत्कं-ठित होतें. जशी ही देवयोनीत उत्पन्न झालेली सिद्धाभिसारिका आपल्या कांताकडे जात आहे तशी मी केव्हां जाईन, असें म्हणून

माझेही मन अतिशय उत्कंठित होत आहे. काय सांगावे? हे मंद वायु, हे शीतल चंद्राचे किरण, व या पुष्पयुक्त वनपंक्ति माझ्याही मनाला उत्कंठित करितात. हे जड चित्ता! तूं आंतल्याआंत उगीचच असें विक्षिप्त होऊन कां राहिलें आहेस? हे साधो! तुझी ती आकाशासारखी निर्मल विवेकिता कोठें गेली? अथवा हा कांहीं दोष नाही. कारण हे चित्ता! हे मित्रा! तूं स्वतःच्या भर्त्यासाठी उत्कंठित होत आहेस, ठीक आहे. तूं असेंच उत्कंठा-युक्त होऊन रहा. तूं जरी उत्कंठित झालेंस तरी त्यांत माझी कांहीं हानि नाही. हे मूर्ख स्त्रीशरीरा! तूं व्यर्थ कशाला उत्कंठित होतेंस? तूं ज्याच्या आलिंगनादिकांसाठी असें उत्कंठित होत आहेस, तो भर्ता आतां जरेला प्राप्त झाला असेल. तो तपस्वी झाला आहे. त्यामुळे त्याचे गात्र कृश झालें असेल. त्यामुळे तो आतां तुझ्याविषयीं वासनाशून्य झाला असेल. त्या राजाचे मन राज्यादिकांच्या अभोगासाठी निर्मलत्वास प्राप्त झालें असेल, असें मला वाटतें. जशी पावसाळ्यांतील एकादी कुनदी मोठ्या नदीला जाऊन मिळते व त्यानंतर पृथक् रहात नाही, त्याप्रमाणें त्याची वासनालता पृथक् विद्यमान नसेल. एकान्तांत रत म्ह० आसक्त झालेला तो एकात्मा नीरस, निरिच्छ झाला असेल. त्याची वासना शांत झाली असेल. त्यामुळे माझा भर्ता शुष्क वृक्षासारखा होऊन राहिला असेल. तथापि हे क्षुद्र चित्ता! तूं इतकें उत्कंठायुक्त कशाला होतेंस? मी पुढील उपायानें आपल्या पतीला तत्त्वज्ञ करून, प्रारब्धशेषाचा भोग घेण्याविषयीच्या उत्कंठेनें युक्त झालेल्या त्याचा तुझ्याशीं संबंध करवितें. तूं अशी उत्कंठा करूं नकोस. मुनि बनलेल्या त्या भर्त्याच्या विकल्पयुक्त मनाला निर्विकल्प करून मी राज्यांतच नियुक्त करीन,

आणि मग आम्ही उभयतां दीर्घकाल सुखानें राहूं. अहाहा! खरोखर फार दिवसांनीं मी या आपल्या शुभ मनोरथास प्राप्त होईन. कारण माझा भर्ता तत्त्वबोधानें मजप्रमाणें ज्यानें अंतर्बाह्य विषयास तुल्यरूप मानलें आहे, असा होईल. समान मनोवृत्तीच्या मनुष्याच्या समागमाचें सुख अनुभविणें हें सर्व आनंदसमूहाच्या अग्रभागीं स्थित आहे. तें सुख इतर सर्व सुखांहून श्रेष्ठ आहे. याप्रमाणें चिंतन करणारी ती चूडाला पर्वत, देश, मेघ, दिशांचे अंतर्भाग या सर्वांस ओलांडून मंदरपर्वताच्या गुहेस प्राप्त झाली. ती अदृश्य व आकाशांत स्थित होऊनच तेथील वनामध्ये शिरली. वृक्ष व लता यांच्या हालण्यावरून तिचें तेथलि जाणें-येणें कळत होतें. त्या वनाच्या एकदेशांत निर्माण केलेल्या पर्णशाळेंत पतीला पाहून तिनें जणुं काय दुसऱ्या देहांतच स्थित असलेल्या त्याला समाहित चित्तानें ओळखलें. हार-केयूर-कटक-कुंडल इत्यादि भूषणांनीं भूषित झालेला जो पूर्वी मेरुपर्व-ताच्या गौरकांतीनें शोभत होता, त्यालाच तिनें येथें पाहिलें. या वेळीं त्याचे शरीर अतिशय कृश झालें होतें. वर्ण काळा पडला होता व तो पिकलेल्या पानाप्रमाणें निस्तेज दिसत होता. तो काजळाच्या पाण्यानें स्नान केलेल्या 'भृंगशि' या नांवाच्या रुद्रगणांप्रमाणें दिसत होता. तो निस्पृह होता. फाटकीं वस्त्रे धारण करीत होता. तो त्या पर्णकुटीत शांत व एकाकी अवस्थित होता. तो त्या वेळीं जमिनीवर बसून देव-अतिथि इत्यादिकांच्या पूजासाठीं फुलांच्या माळा गुंफित होता. त्यानें जटा वाढविल्या होत्या. अशा प्रकारच्या त्या राजाला पाहून जिचीं अंगें निर्दोष व स्तनें पृष्ठ आहेत अशी ती चूडाला किंचित् खिन्न होऊन आपल्याशींच असें बोलली:—

“हर हर ! आत्म्याला न जाणणें हें भयंकर मूर्खत्व आहे, कारण त्या मूर्खत्वाच्या प्रसादानें अशा दशा प्राप्त होतात. कारण हा तो लक्ष्मी-वान् राजा—माझा अतिशय प्रिय पति गाढ मोहानें हृदयांत अतिशय आघात केल्यामुळे अशा या कष्टकर दशेस प्राप्त झाला आहे. यास्तव मी येथें आजच या माझ्या नाथाला ज्ञातज्ञेयत्वास अवश्य प्राप्त करतें, त्याचप्रमाणें भोग-मोक्षसंपत्तीस प्राप्त करवितें, यांत कांहीं संशय नाही. आतां मी या स्वरूपाचा परि-त्याग करून दुसऱ्या कोणत्या तरी रूपानें याच्यापार्शी उत्तम बोध देण्यासाठीं जातें. कारण मीच याला तत्त्वज्ञान सांगू लागल्यास ही माझी कांता बाला आहे, अशा अवज्ञेनें मी सांगितल्याप्रमाणें पूर्णपणें हा वागणार नाही. म्हणून मी तापसरूपानें या माझ्या पतीला एका क्षणांत बोध करतें. हा माझा स्वामी राग-द्वेषादि कथायांच्या परिपाकामुळे ज्याची बुद्धि परिपक्व झाली आहे, असा होऊन राहिला आहे. आतां याच्या शुद्ध चित्तांत आत्मतत्त्व बरोबर प्रतिबिंबित होईल.”

असा विचार करून चूडाला ब्राह्मणपुत्र झाली. जलतरंगप्रमाणें किंचित् ध्यानानेंच ती एका क्षणांत अन्य स्वरूपास—पुरुषत्वास प्राप्त झाली. ती त्या अरण्यांत ब्राह्मणपुत्राच्या रूपानें आकाशांतून खाली पडली; आणि मंदस्मितानें जिचे मुख अतिशय चमकत आहे अशी ती मर्त्याच्या अग्रभागी आली. तेव्हां शिखिध्वज-राजानें त्या समोर येणाऱ्या ब्राह्मणपुत्राला पाहिलें. तो दुसऱ्या वनांतून आलेला आहे, असें त्याला वाटलें. तें मूर्तिमंत तपच आहे, असें त्याला भासलें. पातळ केलेल्या सोन्याच्या रसाप्रमाणें त्याचे शरीर गौरवर्ण

होतें. तो मोत्यांच्या हारांनीं अतिशय भूषित झालेला होता. त्याच्या देहावर शुक्लवर्ण यज्ञो-पवीत शोभत होतें. त्यानें दोन शुभ्र वस्त्रांनीं आपल्या देहाला आच्छादित केले होते. त्यानें कमंडलु धारण केला होता. तो रम्य ब्राम्हण पुत्र शिखिध्वज राजाच्या पुढेंच येत होता. त्यानें आपल्या मणगटांला रुद्राक्षाच्या माळेचे दोन फेरे घातले होते. मणगटांतील त्या दुहेरी माळेनें तो फारच शोभत होता. त्याचे शरीर भूमीला स्पर्श करीत नव्हतें. तर भूमीला सोडून एक हातावर अंतराळीच चालत होतें. त्याचे मस्तक कुरळ्या केशांनीं व्यापलेलें होतें. त्यामुळे तें भ्रमरपांक्तियुक्त कमलाप्रमाणें शोभत होतें. आपल्या शरीराच्या दीप्तिमंडलांनीं तो त्या प्रदेशास प्रकाशमान करीत होता. त्याचे मुख कुंडलांनीं भूषित झालें होतें. त्यामुळे तो नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याप्रमाणें दिसत होता. त्यानें आपल्या शेडीत मंदारपुष्प खोबले होते. त्यामुळे ज्याच्या शृंगावर चंद्र जणुं-काय संलग्नच झाला आहे अशा पर्वताप्रमाणें तो दिसत होता. त्याचे उत्कृष्ट शरीर सुंदर व शांत होतें. तो जितेंद्रिय होता. बर्फासारख्या शुभ्र भस्माचा तिलक त्यानें लाविला होता. त्यामुळे तो भूषितालोकाप्रमाणें सुंदर दिसत होता. मेरूच्या सुवर्णतटाजवळून वाहणाऱ्या गंगाप्रवाहांत प्रतिबिंबित झालेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणें तो चंचल होता.

असो. त्या द्विजपुत्राला पाहून हा देवपुत्रच आला आहे, अशा बुद्धीनें पायांतील पादुका काढून शिखिध्वज राजा उठून उभा राहिला. आणि ‘हे देवपुत्रा ! नमस्कार. हें आसन, यावर बैस. ’ असें ह्मणून त्यानें त्याला हातानें पानांचें आसन दाखविलें. चंद्र चंद्रविकासी कमलांच्या पाकळ्यांवर दंवाचे दाट बिंदु जसे ठेवतो, त्याप्रमाणें राजानें ब्राम्हणपुत्राच्या तळ-

१ ज्यानें ज्ञेय—आत्मतत्त्व जाणलें आहे, अशा अवस्थेस पोचवितें.

हातावर पुष्पांची अंजलि अर्पण केली. तेव्हां 'हे राजर्षे ! तुला नमस्कार असो;' असे तो द्विजपुत्रही म्हणाला, आणि त्याच्यापासून ती पुष्पांजलि घेऊन पानांच्या आसनावर बसला.

शिखिध्वजः—हे महाभाग देवपुत्रा ! आपण कोठून आगमन केलेत ? ज्याअर्थी मी आज तुला पाहिले आहे, त्याअर्थी हा दिवस सफल आहे, असे मी समजतो. हे मान देणाऱ्या ! हे अर्घ्य, हे पाद्य, ही पुष्पे, व ह्या गुंफलेल्या माळा घे. तुझे कल्याण असो.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! असे बोलून पाद्य, अर्घ्य, माळा व पुष्पे, शिखिध्वज राजा त्या इष्ट देवीला यथाशास्त्र देता झाला.

चूडालाः—मी भूतलावरील पुष्कळ आय-तनांतून परिभ्रमण केले, पण मला आज तुझ्या-पासून जशी पूजा प्राप्त झाली आहे, तशी दुसऱ्या कोणापासूनही प्राप्त झाली नाही. हे निष्पाप राजा ! तुझ्या या सुंदर व अनुरूप विनयाने मी असे समजतो की तू अत्यंत चिरं-जीव होशील. कारण या गुणांनी संपन्न असलेले लोक चिरंजीव होतात. हे साधो ! फलावि-षयीची कामना दूर टाकून शांत मनाने तू निर्वाणासाठी उत्तम तपाचा संचय केला आहेस काय ? हे सौम्य ! विस्तीर्ण राज्याचा त्याग करून अशा महावनाचा आश्रय करणे हे तुझे असिधाराव्रतासारखे अतिशय कठिण तप आहे. क्रोधरहित यति व वानप्रस्थ यांचे हे व्रत आहे. तेच अनायासाने त्याचे परिपालन करितात.

शिखिध्वजः—भगवन् ! तू सर्व जाण-तोस. कारण तू देवच आहेस. तेव्हां माझा सर्व वृत्तान्त जर तू जाणलास तर त्यांत आश्चर्य कसले ? बिम्बरूप लोकोत्तर शोभेनेच तुझे देवत्व ज्ञात होत आहे, असे मला वाटते. किंवा फार कशाला ? उत्तम प्रकारचे अवलो-

कन व देहकांति यांच्या योगाने तू जणू काय अमृतानेच सेक करतोस. माझी प्रिय कांता आहे, ती आतां माझ्या त्या राज्याचे परिपालन करीत आहे. हे सुंदरा ! तुझ्यासारखीच तिची ती अंगे मी पाहिली आहेत. तुझे हे शरीर पायांपासून मस्तकापर्यंत अत्यंत शांत व सुंदर आहे. मेरूचे शिखर जसे शुभ्र मेघाने, त्याप्रमाणे मी दिलेल्या या पुष्पमालेने तू आपल्या शरीरास आच्छादित कर. पुष्पाच्या पाकळीप्रमाणे कोमल असलेले हे तुझे शरीर व निष्कलंक चंद्राप्रमाणे असलेली ही तुझी अंगे सूर्याच्या तेजाने म्लान होतात, असे मी समजतो. देवांच्या पूजेसाठी मी जमविलेल्या या सर्व पुष्पांना या अशा वैचित्र्याने गुंफले आहे. हे श्रेष्ठा ! तुझ्या अंग-संगाने ते कृतार्थतेस प्राप्त होवो. अभ्यागताच्या पूजेने आपले जीवित सफलतेस प्राप्त होतें. अभ्यागत जन सज्जनांना देवाहूनही अधिक पूज्य आहे. असो; तर मग आतां हे चंद्रसुंदरा ! मी दिलेल्या या पूजेचे ग्रहण करून, तू कोण ? कोणाचा पुत्र ? कां आला आहेस ? या माझ्या संशयांचे निरसन कर.

ब्राह्मणः—राजन् ! तू जसे विचारले आहेस त्याच क्रमाने मी तुला त्याचे अखंडित उत्तर सांगतो, ते ऐक. प्रश्न करणाऱ्या नम्राला कोणता उत्तम पुरुष फसवील ? या जगत्कोशा-मध्ये शुद्धात्मा नारदमुनि आहे. त्याला पुण्य-लक्ष्मीच्या सुंदर मुखावरील कर्पूरतिलकाचीच उपमा आहे. एकदा तो देवमुनि मेरूच्या गुह्यत ध्यान करीत बसला होता. त्या पर्वताच्या सोन्याच्या तटाजवळून मोठमोठ्या तरंगांनी युक्त असलेली गंगा वहात होती. त्यामुळे मेरूच्या शोभेमध्ये जिचे रूप स्फुरत आहे, अशा हारलतेप्रमाणे ती भासत होती. एकदा तो नारदमुनि ध्यान करून उठला असतां नदीच्या

तटावर ज्यांत कंकणांचा ध्वनि होत आहे, असा जलक्रीडाकालाहल ऐकता झाला. तेव्हां हें काय आहे, असें झणून ज्याच्या मनांत थोडेंसे कौतुक उत्पन्न झालें आहे, असा तो मुनि सहज पाहूं लागला. तो त्याला नदीत स्नानसमूह दिसला. रंभा, तिलोत्तमा यांसारख्या श्रेष्ठ प्रतीच्या स्त्रियाच ज्यांत अधिक आहेत असा तो स्नानसमूह जलांतून बाहेर पडला. तो समूह एकमेकींवर जल शिंपडणें इत्यादि क्रीडा करीत होता. त्या पुरुषरहित देशांत त्या सर्वजणींनीं आपलीं वस्त्रें सोडून ठेवलीं होती. सुवर्णकमळांच्या कळ्यांसारख्या स्तनमंडलांनीं उपलक्षित होणाऱ्या त्या एकमेकींना घट्ट आलिंगनही देत असत. त्या स्तनांच्या योगानें त्या स्त्रिया फलांनीं शोभणाऱ्या वृक्षाप्रमाणेंच दिसत होत्या. सुवर्णरसाचा जसा मोठा प्रवाह तशा विस्तारानें भासुर दिसणाऱ्या मांड्यांनीं त्या काम मंदिराच्या स्तंभांचा संचय करीत होत्या. आपल्या जलाच्या निर्मलतेनें त्या चंद्राच्या प्रतिबिंबाला निर्मल करीत होत्या व तसल्या प्रतिबिंबचंद्रानें सर्वतः व्यापलेल्या आकाशांतील मंदाकिनीला त्या आपल्या देहलावण्यरसाच्या प्रवाहानें जणुं काय तुच्छ करीत होत्या. त्या स्त्रिया कामाच्या नंदनवनांतील क्रीडेंत रथचक्राप्रमाणें झालेल्या नितंबतटलक्षण सेतूंनीं गंगेच्या जलाला अडवून निराळ्या मार्गानें जावयास लावीत होत्या. त्यांची अंगकांति अतिशय स्वच्छ असल्यामुळे त्या आरशाप्रमाणें एकमेकींचें प्रतिबिंब ग्रहण करणाऱ्या होत्या. त्यामुळे तो स्नानसमूह 'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं' या श्रुतीत वर्णन केल्याप्रमाणें प्रसिद्ध कालरूप भगवानापासून उत्पन्न झालेल्या विश्वरूपाप्रमाणें स्थित होता. (कालरूप कल्पतरूचें वर्णन—) प्रभव-विभव इत्यादि साऽ संवत्सर हेच त्या कल्पतरूचे स्कंध आहेत.

नानाप्रकारचे ऋतु हेंच त्याचें लताजाल आहे. दिनश्री याच कळ्यांनीं तो कल्पवृक्ष व्यापलेला आहे. प्रकाश हेंच त्याच्या पुष्पांतील रज आहे. तो कालकल्पवृक्ष आकाशरूप अरण्यांत उत्पन्न झालेला आहे. स्फुरण पावणाऱ्या देवांनीं तो व्यापलेला आहे. आणि सात समुद्र हेंच त्याचें एक अळें आहे. अशा त्या कालात्मक विष्णुरूप कल्पतरूपासून तें स्नानसमूहरूप विश्वरूप उत्पन्न झाल्यासारखें दिसत असे. एकमेकींच्या स्तनस्तवक-समूहांत व कमलमुकुळांत सौंदर्याचें साम्य दिसत असल्यामुळे त्या स्त्रियांना त्या कमलमुकुळांचा मोठा राग आला व त्यामुळे त्यांनीं स्पर्धनें ते सर्व कळे नाळापासून वारंवार उपटून त्यांच्या पाकळ्या फाडून टाकण्याचें काम चालविलें होतें. त्यामुळे अर्थात् त्यांच्या मुखकमलांवर चंचल कुरळ केंस, लांब केंस, नेत्रांतील तारका, हेच भ्रमर भ्रमण करीत होते. अमृतकलांच्या कोशाचा संग्रह करणाऱ्या देवांनीं अमृताला लुबाडून नेणाऱ्या राहु, गरुड इत्यादिकांपासून प्राप्त होणाऱ्या आपत्तीचें निवारण करण्यासाठीं मेरूच्या एकान्तीं असलेल्या गुप्त गुहेत एकत्र आणून ठेवलेल्या चंद्रबिंबाच्या कलापुराप्रमाणेंच तो स्त्रीगण दिसत होता. ती गुप्त गुहा सर्व भूतसंघांना दुष्प्राप होती. तेथें सुवर्णकमलें फुललेलीं होती. पद्मिनीच्या पल्लवांनीं ती आच्छादित झालेली होती. ती गुहा गंगेच्या तीरावर असून, तिचा मळ गंगेच्या जलानें वारंवार धुतला जात असे, व त्यामुळेच तें गुप्त स्थान अतिशय शीतल होतें; अशा त्या एकान्तस्थानीं देवांनीं तो स्नानसमूहरूप चंद्रबिंबकलापूर आणून ठेवला. असो; अशा प्रकारचा तो अत्यंत रमणीय स्नानसमूह पाहून मुनींचें मन एकाएकीच विवेकाशाचा आश्रय न करतां प्रमत्त झालें. तें चंचल झालें. चित्त असें प्रमादयुक्त होऊन प्राणः

वायु क्षुब्ध होऊन राहिला असतां त्या दृष्ट मुनींचे वीर्यस्खलन झाले. ज्याप्रमाणे रसाने मरलेल्या फळांतून रस गळतो किंवा वर्षाकाळीं मेघ वृष्टि सोडतो, अथवा हे उत्तम राजा ! ज्याच्या शास्त्रामूलस्थानी क्षत झाले आहे अशा कोंबळ्या वटादि वृक्षापासून जसा चीक गळतो, किंवा चंद्रापासून जसे दंबाच्या कणांचे स्यंदन होते; किंवा विसाला मधोमध चिरले असतां जसा रसस्राव होतो, त्याप्रमाणे त्या मुनींच्या चित्तांत विकार होऊन सर्वांगापासून वीर्यच्युति झाली.

शिखिध्वजः—ब्रह्मन् ! तो तशा प्रकारचा बहुज्ञ, जीवन्मुक्त, निरिच्छ, अनासक्त, सर्वथा निरुपम व सबाह्य-अभ्यंतर नित्य आकाशासारखा निर्लेप असलेलाही नारदमुनि मदन-स्खलित कसा झाला ?

चूडालाः—हे राजर्षे ! * या जगत्त्रयांत असलेल्या सर्व भूतजातीचा, फार काय पण देवादिकांचाही हा देह स्वभावतः द्वयरूप आहे. अज्ञ असो कीं तज्ज्ञ असो, जोवर हे शरीर जगांत असते, त्याचा अंत होत नाही, तोवर ते सर्वच सुखदुःखमय म्हटलेले आहे. एखाद्या पदाथाने, तृप्ति वगैरे होऊन, दीपाच्या योगाने जसा प्रकाश किंवा चंद्राच्या योगाने समुद्र, त्याप्रमाणे सुख वाढते व क्षुधादि कांही प्रकारांनीं मेघपटलाने जसे रात्रीं तम, तसे दुःख वाढते. स्वभाव हेच त्याचे कारण आहे. निर्भल सत्य स्वरूपाला एक क्षणभर जरी विसरले, तरी पावसाळ्यांत जसा मेघ त्याप्रमाणे दृश्य वृद्धि पावते. (अर्थात् तत्त्वज्ञानीही एक क्षणभर तत्त्वाला विसरल्यास जर असा अनर्थ होतो, तर सर्वथा जे अतत्त्वज्ञ असतात

त्यांच्याविषयीं काय सांगावे ? झणून—सदाच दृश्याचा उल्लास न व्हावा झणून सर्वदा स्वरूपाचे विस्मरण न होईल असेच चित्त स्थिर ठेवावे, असे चूडाला सांगते—) सतत स्वरूपाचे अनुसंधान केल्याने, एक क्षणभरही त्याचे विस्मरण न झाल्यास, चित्तांत हा दृश्यरूप यक्ष वृद्धि पावत नाही. ज्याप्रमाणे अंधकार व प्रकाश यांच्या योगाने रात्र व दिवस हे स्थित झाले आहेत, त्याप्रमाणेच शरीर सुख व दुःख यांच्या योगाने स्थितीस प्राप्त झाले आहे. याप्रमाणे ज्ञानी व अज्ञानी यांचे प्रारब्धकर्माचे फळ भोगणे, एवढ्या एका गोष्टींत जरी साम्य असले, तरी अज्ञ देहादिकच आत्मा आहे असे समजतो, त्यामुळे वस्त्रावर केशराचा रंग जसा दृढ बसतो, त्याप्रमाणे त्याचे 'मी सुखी, मी दुःखी' हे दोन भाव दृढ होतात. तो त्यांत आसक्त होतो. पण तत्त्वज्ञाला आत्मा देहादिकांहून अगदीं बिलक्षण आहे, असा साक्षात्कार झालेला असल्यामुळे त्याच्याच बळाने त्याला त्यांचा स्पर्श होत नाही. ज्याप्रमाणे स्फटिकमण्याच्या आंत तादात्म्यानुरंजनाने व तत्प्रयुक्त इंद्रनील-पद्म-रागादि अध्यासाने अतिशय आक्रांत झालेलेही शुभाशुभ वर्ण जसे वस्तुतः वस्त्रादिकांप्रमाणे त्या मण्याला लागत नाहीत, किंवा वस्त्रादि त्या रंगांनीं जसे रंगित होते तसा मणी रंगित होत नाही; त्याप्रमाणे तज्ज्ञ—आत्मज्ञानामुळे ज्याची मति जीवन्मुक्त झाली आहे असा मुनि—त्या सुख-दुःखांनीं सुखी किंवा दुःखी होत नाही. स्फटिक जवळच्या वस्तूच्या संसर्गाने तेवढ्या वेळेपुरता तरी रंजित होतो, पण जीवन्मुक्त हा सुख दुःखदर्शेतही सुखी व दुःखी होत नाही. अज्ञाची बुद्धि केवळ वस्तूच्या संसर्गाने अत्यंत रंजित होते त्यामुळे ती वस्तु जरी गेली तरी तिला अत्यंत परिताप होतो.

॥ अत्यंत प्रबल प्रारब्धाने तत्त्वज्ञान्यांच्या विवेकांशाचाही केव्हां केव्हां बाध होतो व ते देहधर्मांचे अनुवर्तन करितात, असे उत्तर चूडाला सांगते.

आंत ठेवलेले कुंकुम-केशर जरी दूर केलें तरी त्याला जसा त्याचा रंग लागतो, त्याप्रमाणें मूढाचा विषय जरी दूर झाला तरी त्याचे चित्त विषयानुरंजन टाकीत नाही. याच क्रमानें हे बंध-मोक्ष व्यवस्थित आहेत. बुद्धीत विषयरंजनवासनांचा उपचय होणें, हाच बंध असून त्यांचा क्षय हाच मोक्ष आहे.

शिखिध्वजः—हे प्रभो ! राज्य-पुत्रादि दूर असतांना किंवा समीप असतांना त्यांचा लाभ होणें किंवा नाश होणें. हें कारण झालें असतां त्याविषयी 'हें माझे' असा अभिमान धरणाराला सुख व दुःख कोणत्या क्रमानें होतें, तें मला सांग. कारण तुझें वचन अतिशय उदार, अतिशय स्वच्छ व बह्वर्थ आहे. त्यामुळें मेघरवाविषयीं जसा मयूर, तसाच मी तें ऐकत असतांना तृप्त होत नाहीं.

चूडालाः—शरीर, इंद्रियें व हात यांनीं जवळचा विषय; व शब्द, अनुमान इत्याकांनीं दूरचा विषय हृद्य—सुंदर—रम्य आहे, असें समजून, (कारण तसें समजणें हेंच सुखोत्पत्तीचें कारण आहे,) अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्वाला न जाणल्यामुळें बाला ह्म० मूढ असलेली ही बुद्धिस्थ आत्मसुखसंविद् बुद्धीच्या क्षोभामुळें स्वतः क्षुब्ध होऊन कुंडलिनीतील जीवापुढें प्रत्यगात्मतत्त्वापासूनच अग्निविस्फूर्तिगाप्रमाणें आविर्भूत होते. कारण सर्व विषयानन्द हे आत्मानंदाचेच लेश आहेत, असें श्रुतीत वर्णन आहे. हृदयस्थ जीवाला—मोक्त्याला नयन—रसन—श्रोत्र इत्यादि प्रातेनियत भोगस्थानीं नेण्यासाठीं देहांत निरनिराळ्या नाड्या स्थित आहेत. स्फुरण पावणारा जीव त्या त्या विषयांच्या संस्पर्शानें तदेकाग्रप्रवाहात्मा होऊन प्राणानें भरलेल्या त्या नाड्यांचें आक्रमण करतो. झाडांच्या मुळांशीं घातलेले पाणी ना-

ड्यांच्या द्वारा सर्व झाडभर किंवा सर्व वेळीं जसें प्रवेश करतें, त्याप्रमाणें जीव नाड्यांच्याद्वारा सर्व देहभर प्रवेश करतो. जीवाच्या निरनिराळ्या नाड्या पृथक् देहस्थितीस प्राप्त झाल्या आहेत. सुखाचा अनुभव व्यावयास प्रवृत्त झालेल्या या जीवाची स्वस्थता प्रकट होते. पण दुःखाचा अनुभव घेणाऱ्या जीवाची स्वस्थता तशी प्रकट होत नाही. कारण तो त्या वेळीं आपल्याला अस्वस्थ, चंचल, संतप्त होत असलेला असा अनुभवितो. त्यामुळें त्या दुःखी जीवाचा नाडीमार्ग पित्त, ऊष्मा इत्यादि संतापकर रसानें भरलेला व चंचल असावा असें अनुमान होतें. चांगला वेष धारण करणाऱ्या मनुष्यांचे म्ह० सज्जनांचे जे मार्ग असतात, ते कुवेषवानांना—दुर्जनानां शुभ नसतात. यास्तव हा जीव जोंवर अत्यंत चंचल नाडीमार्गांत प्रवेश न करितां स्वतः तरलताशून्य असतो, तोंवर त्याला दुःखप्रसक्ति होत नाही. त्या वेळीं स्वक्-चंदन-वनितादि-आकारवृत्तीनें त्याच्यामध्ये स्वरूप आत्मसुख अभिव्यक्त होतें. पण ब्रह्माकारवृत्तीनें पूर्ण सुखाचा अनुभव येतो. त्यामुळें त्याच्या मनांत विक्षेप नसतो. तो त्या वेळीं अतिशय शांतच होतो. यास्तव तो जोंवर अशा स्वस्थावस्थेत असतो तोंवर मुक्तच आहे, असें तूं समज. कारण सुखाला आविर्भूत करणारी स्वस्थता हेंच मुक्तीचें लक्षण आहे. क्षुब्ध झालेला वायु जितका जितका अधिक प्रमाणानें स्फुरतो, तितका तितका हा जीव अधिक बद्ध आहे असें समज. दुःखाप्रमाणेंच सुखाचा अनुभव, त्यासाठीं रागादिबाह्यस्पंद, सुखाचा विच्छेद झाला असतां चंचलपणा, त्याच्या उपायांना संपादन करतांना प्राप्त होणारे हजारों अनर्थ, हाच सर्व बंध आहे. सुखविश्रांतीचा अंशाही बंध नव्हे. कारण

एक क्षणभर जरी सुखाविभ्रांति मिळाली तरी तो मोक्षच आहे. कारण त्या वेळीं वरील बंधाचा अभाव असतो. याप्रमाणें संसरण व असं-सरण यांच्या योगानें बंध व मोक्ष यांची दोन प्रकारची व्यवस्था मी तुला सांगितली. शठ इंद्रियांनीं जीवर सुखदुःखदशा आणल्या नाहींत, तोंवर जीव सुखमय, सौम्य व शांतसा राहतो. इंद्रियांचा विषय न होणारा—स्वप्रकाश जीव सुख किंवा दुःख पाहून, चंद्राला पाहून जसा सागर त्याप्रमाणें आंत चंचलस्वरूप होऊन उल्लास पावतो. हे राजन् ! उंदिराला वगैरे पाहून मांजर जसे क्षुब्ध होतें, त्याप्रमाणें दृष्ट सुख, त्याचें साधन विषय, विषयांचा उपाय धनादिक, त्याविषयींची आसक्ति इत्यादि-कांच्या संविदेनें जीव क्षुब्ध होतो. निरतिशय आनंदस्वतत्त्वाचें अज्ञान हेंच त्याचें कारण आहे. शुद्ध स्वात्मज्ञानरूप आत्मबोधानें सुख-दुःखादि हे आत्मधर्म नव्हेत असें जेव्हां कळतें, तेव्हां त्या यथार्थ बोधानें जीव विश्रांतीस प्राप्त होतो. तें सुखादिकच संभवत नाहीं, व मिथ्या मायेनें मृगजलाप्रमाणें तें जरी संभवलें तरी तें माझे नव्हे, हा मी वृथाच स्थित आहे, असा प्रबुद्ध झालेला जीव निर्वाणास प्राप्त होतो व शांत होतो. सुखादि अवस्तु आहे, व तें आत्मरूप नव्हे, या आंतील बोध-संविदेनें जीव सुख-दुःखादिकोन्मुख होत नाहीं. त्यामुळें केवळ शांत होतो. सर्वच चिदाकाश ब्रह्म आहे, असा दृढ निश्चय स्थिर झाला असतां तैलरहित दीपाप्रमाणें जीव शमास प्राप्त होतो. सुखादि स्नेहाचा—रागाचा क्षय झाला असतां तो दीपाप्रमाणें शांत होतो. ऐक्यभावनेनें सर्व जगत् चिन्मात्रच आहे, आणि सर्व चिदाकाशच आहे असें ज्ञान झाल्यानें; आणि सर्व जगत् शून्य आहे अशा ज्ञानानें जीव क्षोभास प्राप्त होत नाहीं. या

ब्रह्मैक्यविभावनेनें पृथक्त्वशून्य अथवा बंधशून्य झालेल्या जीवाला क्षोभविभ्रम कसा होणार ? तथापि असल्याच कल्पित आद्य जीवानें—हिरण्यगर्भांनें “ मी सर्व जीवरूपानें असा संसार करीन व स्वतत्त्वबोधानें असा क्रमानें मुक्त होईन.” अशा स्वसंकल्पनेनेंच बंध-मोक्षमार्ग कल्पून त्याचेंच अद्यापि अनुवर्तन चालविलें आहे—तो त्याच मार्गानें जात आहे.

शिखिध्वजः—हे देवपुत्रा ! सुखानें संचार करण्यास योग्य अशा नाड्यांतून जीव संचार करीत असतांनाच त्याच्या वीर्याचें स्वलन कसे होतें ?

चूडालाः—राजन् ! स्त्रीशरीराला पाहतांच रागादि वासनांचा उद्बोध होतो. त्यामुळें जीव स्वतः क्षुब्ध होऊन प्राणादि वायूंनीं कलुषित झालेल्या शरीरास क्षुब्ध करतो. (तो कसा ? उत्तर—) प्रवृत्तिस्वभाव जे प्राणादिक त्यांची अधिष्ठात्री जी प्राणसविद् तिनें उद्भवलेल्या रागादि वृत्तीच्या अनुरोधानें चालणें हीच तिची आज्ञा होय. त्या आज्ञांशानेंच राजा सेनेला जसा क्षुब्ध करतो त्याप्रमाणें जीव शरीरादिकांना क्षुब्ध करतो. हाडे वगैरे यांतून संचार करणाऱ्या ध्यानवाताच्या प्रेरणेनें सर्वांगांत संस्थित असलेल्या मेदाच्या आंतील सार व मज्जासार सत्वर आपल्या सूक्ष्म अंशास सोडतात. पुष्पांतील पराग, पानें, फळे वगैरे सुगंधास जसे सोडतात, त्याप्रमाणें मेदसार व मज्जासार आपल्या सूक्ष्म अंशास सोडतात. नंतर त्यांनीं सोडलेलें तें रज—सूक्ष्म अंश सर्व अंगापासून निघून नाडीद्वारा खालच्या मूलाधार-स्थानास जातें व ज्याप्रमाणें आकाशांत सर्वतः पसरलेलें जल पुरोवातामुळें एकत्र मेघरूप होऊन व वृष्टि करण्यास सज्ज होऊन भूमीवर पडतें, त्याप्रमाणें देहांतील नाड्यांच्या द्वारा

शुक्ल स्वभावतः च देहाच्या बाहेर जाते.

शिखिध्वजः—हे देवपुत्रा! तूं आत्मतत्त्वज्ञ आहेस. त्यामुळे तूं सांसारिक पदार्थसंस्थितीला तर्कादि कौशल्याने जाणतोस. कारण तुझ्या वचनावरूनच हे कळत आहे. आतां स्वभाव * कशाला म्हणतात ते सांग?

चूडालाः—सृष्टीच्या आरंभी सृष्टि करण्यास तयार झालेले ब्रह्म पूर्वकल्पांतील प्राणिकर्माच्या अनुसार ज्या ज्या धर्मांनी ज्या ज्या पदार्थाच्या रूपांनी स्वरूपांत स्फुरण पावले, त्या त्या पदार्थाच्या प्रलयापर्यंत तोच तो धर्म नियमाने राहणें हाच स्वभाव होय. स्वभाव क्षणजे पदार्थधर्मनियति. पण सृष्टि झाल्यानंतर त्या सृष्टीतील घट, वट, पट इत्या पदार्थांच्या स्वभावाचे वैचित्र्य दृष्ट सामग्रीच्या वैचित्र्यामुळेही संभवते. पण सृष्टीच्या आरंभी तशी दृष्ट सामग्री संभवत नाही. त्यामुळे कावळा थायला, डहाळी मोडून त्याच्या डोक्यावर पडायला व तो मरायला जशी एकच गांठ पडते, त्याप्रमाणे त्या वेळीं जे पदार्थवैचित्र्य उद्भवते ते केवळ अदृष्टामुळे होय. क्षणून स्वभावाचा अर्थ सांगतांना मी वर आद्य सर्गाचेच ग्रहण केले आहे. पण वर्तमानकाळाही प्रत्येक वस्तु, देश व काल यांचे जे नियत स्वभाववैचित्र्य दिसते, तेही दृष्ट सामग्रीमुळेच आहे, असेही क्षणतां येत नाही. क्षणून ज्ञानी लोक पाण्ढावरील बुडबुड्यांच्या उत्पत्ति-नाशांप्रमाणे किंवा किड्याने पोखरलेल्या लांकडांत जशीं अकस्मात् अक्षरे दिसतात त्याप्रमाणे तो स्वभाव आहे, असे समजतात. वर सांगितलेल्या प्रकारच्या स्वभावामुळे अत्यंत रूढ झालेल्या—उद्भवलेल्या

* या सर्गाच्या आरंभी 'देवादिकांचाही हा देह स्वभावतः द्वयरूप आहे' असे जे आपण म्हणजे त्यांतील स्वभाव शब्दाचा अर्थ काय?

या जगांत विविधविकारात्मक अंशजादिक चतुर्विध देह भ्रमण करितात. त्यांतील कित्येक ज्ञानदेहवान् असतात. त्यांची वासना क्षीण झालेली असते. त्यामुळे ते पुनः जन्म घेत नाहीत. जे दुसरे अज्ञानदेहवान् असतात, ते पुनः जन्म घेतात. कारण त्यांची आस्था भोगामध्येच असते. ८५.

सर्ग ८६ वा.

१ कुंभाचे जन्म, ३ त्याची वाढ, ३ ब्रम्हसमागम व ४ शिष्याचे सर्वशत्व.

चूडालाः—वर वर्णिलेल्या आत्मस्वभाव-वशात् हे मोठे जगत् उत्पन्न झालेले आहे. वासनेने ते स्थितीस प्राप्त होऊन धर्माधर्माधीन झाले आहे. वासनेचा ज्ञानाभ्यासाने अपक्षय करून पुरुष धर्म व अधर्म यांच्या अधीन होत नाही; आणि त्यामुळे प्राणी पुनः जन्म घेत नाही. हे मुने! आमचे दर्शन हे असे आहे.

शिखिध्वजः—हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा! तूं अतिशय उदार व मोठ्या अर्थाने युक्त असे भाषण करतोस. तुझे क्षणें अनुभवारूढ झालेले, गूढ व परमार्थाने युक्त असते. हे सुंदरा! तुझा हा वाग्विस्तार ऐकून आज मी अमृत प्राशन केल्याप्रमाणे मनांत शतितळ—तुप्त झालो आहे. यास्तव आतां थोडेक्यांत तूं आपली उत्पत्ति मला सांग. त्यानंतर मी मोठ्या यत्नाने तुझी ज्ञानपूर्ण वाक् ऐकेन. त्या ब्रम्हपुत्र नारदमुनीने—त्या आर्याने ते वीर्य काय केले? कोठे ठेविले? त्याचे काय झाले? ते आतां प्रथम मला सांग.

चूडालाः—त्यानंतर त्या मनोरूपी मत्त हत्तिला विवेकरूप बंधनस्थानी शुद्धबुद्धिरूप चर्मरज्जुने बांधणाऱ्या त्याने, कल्पांती काळा-ग्रीच्या योगाने वितळलेल्या चंद्राच्या रसाची

ज्याला उपमा आहे, व जे पारद, सुवर्ण, रूप्य इत्यादि शंभुवीर्यरूप धातूंचे अनुकरण करीत आहे, असे ते वीर्य जवळच असलेल्या स्फटिकाच्या अद्भुत व आपल्या कांतीने चमकणाऱ्या कुंभांत, चंद्रामध्ये चंद्राचेच जसे आधान करावे त्याप्रमाणे ठेविले. त्या अतिशय सुशोभित मेरुपर्वतावर, पश्चिमभागी, दोन्ही बाजूंस स्थूल व म्हणूनच ज्याचे उदर फार गंभीर आहे, व जो दगडावर आपटला तरी न फुटणारा, असा तो कुंभ नारदाने संकल्पित दुग्धाने भरला. स्वसंस्काराने उत्पन्न केलेल्या अमृताच्या पुराच्या आकाराने भिन्न झालेल्या सृष्टिकर्त्याने ब्रह्मलोकी 'अर' व 'ण्य' या नांवांनी प्रसिद्ध असलेले अमृतार्णव जसे भरले, तसाच नारदाने तो कुंभ संकल्पित क्षीराने भरला. त्या क्षीरांत मुनीला अग्निकार्याहुतींत मंद मंद प्रवृत्त करणारा तो शुभ गर्भ एका महिन्यांत वृद्धि पावला. अमृतसागरांत इंदूपासून झालेला प्रतिबिंबेदु जसा वाढतो त्याप्रमाणे तो वृद्धि पावला. मास जसा आपूर्ण चंद्राला व वसंत पुष्पाला, त्याप्रमाणे तो षट योग्य काल गेल्यावर कमलवज्राप्रमाणे ज्याचे नेत्र आहेत अशा गर्भाला प्रसवला. ज्याची समस्त अंगे परिपूर्ण झाली आहेत, असा गर्भ त्या कुंभातून सूक्ष्म-घटपरिच्छिन्न सागरापासून क्षयरहित दुसऱ्या चंद्राप्रमाणे बाहेर पडला. शुक्लपक्षांत जसा चंद्रमा, त्याप्रमाणे ज्याचे सौंदर्य अनुपम आहे असा तो गर्भ कांही थोड्या दिवसांतच वृद्धि पावला. एका मांड्यांतील धन दुसऱ्या मांड्यांत जसे ठेवावे, त्याप्रमाणे नारदमुनीने आपल्यापाशी असलेले सर्व विद्याधन जातकर्मादि उपनय-

नान्त सर्व संस्कारांनी संपन्न झालेल्या त्या पुत्रामध्ये ठेवले—त्याच्या ठिकाणी सर्व विद्याधनाची योजना केली. थोडक्याच दिवसांत त्या मुनिश्रेष्ठाने पुत्राला सर्व वाङ्मय उत्तम प्रकारे शिकविले व जणु काय आपले प्रतिबिंबच बनविले. स्फटिकपर्वतांत प्रतिबिंबित झालेल्या पूर्ण चंद्राच्या योगाने चंद्र जसा शोभतो, त्याप्रमाणे त्या मुनि बनलेल्या पुत्राच्या योगाने तो मुनिनायक शोभला.

नंतर तो नारद त्या पुत्राला घेऊन ब्रम्हलोकी आपल्या पित्याकडे गेला. तेथे गेल्यावर त्याने ब्रम्हदेवाला वंदन केले. तेव्हा ज्याने अभिवादन केले आहे अशा त्या पौत्राची परीक्षा घेण्यासाठी—त्याचे ग्रहणधारणसामर्थ्य कसे आहे ते पाहण्यासाठी ब्रम्हदेवाने त्याच्याकडून वेदादि सर्व विद्यास्थाने म्हणून घेतली, आणि त्याचे विद्वत्त्व पाहून संतुष्ट झालेल्या त्याने आपल्या पौत्राला मांडविर बसवून घेतले, आणि कमलोद्भवाने नुस्त्या आशीर्वादानेच त्या आपल्या कुंभ नांवाच्या पौत्राला सर्वज्ञ व ज्ञानपारंगत केले. हे साधो! तो हा मी कुंभ आहे. मी कमलासनाचा पौत्र व नारदमुनीचा कुंभापासून झालेला कुंभनामक पुत्र आहे. मी आपल्या पित्यासहवर्तमान ब्रम्हलोकी सुखाने राहतो. चार वेद हे माझे लीलाविलासी सुहृद् आहेत. गायत्री ही माझी मावशी असून माझी माता सरस्वती आहे. ब्रम्हलोकी माझे गृह असून तेथे मी ब्रम्हपौत्र सुस्थित आहे. मी आपल्या इच्छेप्रमाणे लीलेने

१ तत्त्वज्ञान हे सर्व ज्ञानाचे परतीर—परमावधि आहे. त्यांत त्याला स्थिर केले. २ पति हे स्त्रियांचे परदैवत आहे. तेव्हा त्याच्यासमक्ष धर्मज्ञ चूडालेने, असे मिथ्या कथन कसे केले, असे कोणी म्हणेल. तर तो दोष येत नाही. कारण पतीचे सर्वथा हित करणे हा पत्नीचा परम धर्म आहे. चूडाला स्वतःच जर त्याला ब्रम्हविद्येचा उपदेश करू लाग-

१ 'तत्त्वज्ञान ह वै प्यश्चार्णवौ ब्रम्हलोके' येथे ब्रम्हलोकांत प्रसिद्ध 'अर' व 'ण्य' असे दोन क्षमुद्र आहेत. (छान्दोग्योपनिषद्भाष्यार्थ पृ. ३०५-३०६ पक्षां.)

सर्व जगांत विहार करतो. पण कोणत्याही कार्याच्या उद्देशाने भटकत नाही. कारण मी मर्मांत परिपूर्ण आहे. मी पृथ्वीवरून संचार करीत असतांनाही, देवयोनीत उत्पन्न झाल्यामुळे माझे पाय भूतळास स्पर्श करीत नाहीत. माझ्या अंगांना पृथ्वीवरील धूळ स्पर्श करीत नाही. माझे शरीराला केव्हांही ग्लानि येत नाही. आज मी आकाशमार्गाने जात असतांना तुला खाली पाहिले, आणि त्यामुळे हा येथे तुझ्यासमोर आलो आहे. राजा ! तू जे विचारले होतेस, ते सर्व तुला सांगितले. हे वनवासाचे तत्त्व जाणण्याच्या राजा ! वर सांगितल्याप्रमाणे ज्याचा जन्म वगैरे आहे, अशा ह्या मी तू विचारलेले सर्व तुला निवेदन केले आहे. आर्यजनांतील श्रेष्ठ विचारू लागले असतां संत सर्व सांगतातच. कारण ते सज्जनांसह प्रश्नोत्तरादि व्यवहार करण्यांत दक्ष असतात.

श्रीबाल्मीकिः—मुनि वसिष्ठ जे इतके सांगत आहे तो दिवस गेला. सूर्य अस्त पावला. भारद्वाजादि मुनींची सभा वसिष्ठ-मुनीला नमस्कार करून संध्याकाळचे संध्या-बंदन, अग्निहोत्रादि विधीसाठी स्नान करावयास गेली आणि रात्रीचा क्षय झाला अततां प्रातःकाळी सूर्याच्या किरणांसह ती सभा पुनः वसिष्ठांपाशी आली. ८६.

गली असती तर शिखिध्वजाला तो पटला नसता. कारण ही आपली भार्या अज्ञ आहे, अशी तिच्या विषयी त्याची भावना होती. म्हणून तिने सर्व व्यापी आत्मदृष्टीने स्वतःला मुनिपुत्र कल्पून राजाच्या हितासाठी असे मिथ केले. तिने असे जर केले नसते तर राजाचा तिच्या वचनावर विश्वास बसून त्याला ज्ञान झाले नसते. म्हणून तिला अनृतभाषणाचा दोष लागत नाही.

१ वनवासाचे गुण व चित्तशुद्धि हे त्याचे फळ, यास जाणणाऱ्या, असा याचा आशय.

सर्ग ८७ वा.

१ राजा कुंभाची प्रशंसा करतो, २ आपल्या दुःखाचे निवेदन करतो, ३ शिष्यत्व पत्तकरतो, ४ व त्याने केलेल्या उपदेशावर आपला पूर्ण विश्वास आहे, असे वर्णन करतो.

शिखिध्वजः—या जन्मपरंपरारूप संसारांत संचय केलेल्या व दैवयोगाने एकाच वेळी स्फुरण पावलेल्या—परिपक्व होऊन फलोन्मुख झालेल्या माझ्या अदृष्ट पुण्यांनी, पुरोवात जसे मेघाला प्रेरणा करितात त्याप्रमाणे तुला या मंदरपर्वताकडे येण्याची प्रेरणा केली, असे मी समजतो. ज्याचे अमृताचा स्वाद करणारे वचन आहे अशा तुझ्याशी माझा ज्या अर्थी समागम झाला आहे, त्या अर्थी हे साधो ! आज मी धर्मतः सर्व धन्य लोकांच्या अग्रभागी स्थित झालो आहे. जसा साधुसमागम माझ्या चित्ताला अतिशय शीतळ करतो, त्याप्रमाणे हे दुसरे राज्यलाभादि कोणतेच भाव मला संतुष्ट करीत नाहीत. कारण, साधुसमागमांत राग-द्वेषादि मननरहित असा अमरिच्छिन्न ब्रह्मानंद दरिद्राद्रि-सर्व-जनसाधारणत्वाचे विकास पावतो. पण राज्यलाभादिक केवळ काल्पनिक तुच्छ सुखावह असून शिवाय ते सर्वजनसाधारण नसते.

श्रीवसिष्ठः—राजा असे बोलत आहे तो मुनिपुत्ररूपिणी चूडाला मध्येच त्याला निरोध करून पुनः असे बोलली.

चूडालाः—माझ्या प्रशंसेची ही वार्ता आतां पुरे झाली. तू जे विचारले होतेस ते मी तुला सर्व सांगितले. आतां हे साधो ! तू कोण व या पर्वतावर काय करतोस ते मला सांग. ही तुझी वनवासिता किती काळ टिकणारी आहे ? या वनवासाने तुला कोणते प्रयोजन साधवायाचे आहे, ते खरे सांग. छपवून ठेवू नकोस.

करण तुल्यासारखे तापस खोटे बोलवे कसे हॅही जाणत नाहीत.

शिखिध्वजः—तूं देवपुत्र आहेस. सर्वच यथास्थित जाणतोस. तूं लोकवृत्तांत जाणणारा आहेस. तेव्हां आतां मी तुला आणखी काय सांगूं? संसारभयाला म्याल्यामुळे मी वनांत रहात आहे. हे अर्थ! तूं मला जाणतच आहेस. तरी पण मी थोडक्यांत सांगतो. मी शिखिध्वज राजा आहे. मी राज्य सोडून येथे राहिलों आहे. हे तत्त्वज्ञा! या संसारांतील पुनर्जन्माला मी अतिशय भ्यालों आहे. हे तत्त्वज्ञा! पुनः सुख होतें व पुनः दुःख होतें. पुनः जन्म व मरण येतें. त्यामुळे या संसार-वनमार्गांत मी अतिशय तापलों आहे. एकाद्या निर्धेनाला निधि जसा सांपडत नाही, त्याप्रमाणे मी दिगन्तामध्ये जरी भ्रमण करीत आहे व परम तप आचरीत आहे, तरी मला क्षणैक विश्रांति मिळत नाही. माझा सर्व यत्न जरी कुंठित झाला आहे, मला फळ जरी प्राप्त झालेलें नाही, मी जरी एकाकी आहे, अपूर्ण आहे, ज्याची राज्यवालीन संगति अस्त पावली आहे असा मी काष्ठकीटांनीं खालेल्या वृक्षा-प्रमाणे वनांत क्षुष्क होत आहे, मी उपवास-देवातिथिपूजा इत्यादिरूप ही क्रिया अगदीं अखंडितपणे जरी करीत आहे, तरी एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत असा जात आहे. ह्मणजे मला अमृतही विष होऊन राहिले आहे.

चूडालाः—मी पूर्वी एकदा पितामहाला हे विचारले होतें. 'हे प्रभो! क्रिया व ज्ञान यांतील जे एक श्रेयस्कर—मुक्तिकारण असेल तें मला सांग' असें मी त्यास म्हटले.

ब्रह्माः—ज्ञान हेंच परम श्रेष्ठ आहे. त्या

ज्ञानानें पुरुष कैवल्यचा--केवलभावाचा साक्षात् अनुभव घेतो; आणि क्रिया स्वर्गादि-भोगांच्या योगानें चित्तविनोदासाठीं प्रवृत्त झालेली असून ती क्षुद्र फळ देते. यास्तव तिला पुरुषार्थत्व नाही. अर्थात् श्रुतीनें आयुष्याचा काळ बालविण्यासाठींच क्रिया सांगितलेली आहे. पुत्रा! ज्यांना ज्ञानवृष्टि प्राप्त झालेली नाही, त्यांना क्रिया हेंच परम साधन आहे. कारण तें स्वाभाविक दुराचरणाची व्यावृत्ति करते. ज्याला उंची वस्त्र नाही तो कंबलही टाकतो कीं काय? नाही. अज्ञानें वासना हेंच सार--बल असल्यामुळे त्याच्या क्रिया सफल होतात. पण ज्ञानी पुरुषाच्या सर्वच वासनांचा क्षय होत असल्यामुळे त्याच्या सर्व क्रिया निष्फल होतात. वेर्लीना पाणी न घातल्यास त्या जशा व्यर्थ होतात--फळे देत नाहीत, त्याप्रमाणे वासनांच्या अभावीं सर्व अशुभ व शुभ फळ देणाऱ्या प्रारब्धक्रियाही अफल होतात. दुसरा ऋतु लागला असतां पहिल्या ऋतूतील सर्व शोभा जशी पार नाहीशी होते, त्याप्रमाणे वासनानाश झाला असतां क्रियाफल नाश पावते. जसें कुडूचे झाड स्वभावतःच फळ देत नाही, त्याप्रमाणे हे पुत्रा! वासनारहित क्रिया फळ देत नाही. ज्याच्या मनांत यक्षाची वासना असते तो बालकच यक्षाला पाहतो. वासनारहित बालक यक्षाला पहात नाही. त्याचप्रमाणे जो दुःख-वासनायुक्त असतो तोच मूढ दुःख पाहतो. दुःखवासनेवांचून कोणी दुःखी होत नाही. फुललेली कुडूची वेळ जशी नाहीशीच होते त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञाची शम किंवा अशुभ साहंकारादिरूपिणी वासना येथे नाहीच. अहंकारादिरूपिणी वासना अज्ञानामुळे मरुभूमीवर जसा सागर तशी असतच उदय पावली आहे. सर्व ब्रह्मच आहे, अशा भावनेनें ज्यानें अज्ञान

क्षय पावले आहे, त्या प्राज्ञाची वासना, ही मरुभूमि आहे असे जाणणाराला मरुभूमीवर जसा सागर दिसत नाही, त्याप्रमाणे ती उदय पावत नाही. केवळ वासनेचा त्याग केल्यानेच जीव पुनर्जन्मरहित, जरा-मरणशून्य पदास प्राप्त होतो. वासनेसह असलेले जे मन तेच मन असून वासनारहित मन हे ज्ञानच आहे. यास्तव ज्ञानाने ज्ञेयास प्राप्त होऊन जीव पुनः उत्पन्न होत नाही.

चूडाला:—हे राजर्षे ! याप्रमाणे ज्ञानच परम श्रेय आहे असे ते ब्रह्मादिक मोठे देवही सांगतात. मग तू असा अज्ञानाचा आश्रय करून कां राहिला आहेस ? हे भूपाल ! इकडे कमंडलु, इकडे दंडकाष्ठ, इकडे आसन, अशा या अनर्थविलासांत कां रममाण होतोस ? मी कोण ? हे कसे झाले ? व याची शांति कशी होईल ? या गोष्टींचा विचार कां करीत नाहीस ? असा अज्ञासारखा कां बसतोस ? बंध कसा होतो ? मोक्षाचा उपाय काय ? इत्यादि प्रश्न विचारीत संसारसमुद्राच्या परतीरास व अजर तीरास म्हणजे चिन्मात्ररूप परमानन्द समुद्रास जाणाऱ्या आत्मवेत्त्यांच्या पादांची सेवा कां करीत नाहीस ? जिच्यामध्ये आत्मसंविद् व्रत-उपवास, शीत-उष्ण इत्यादि दुःखद प्रवृत्तीला उन्मुख झालेली असते, अशा या तपःक्रियेने या पर्वतकोटरांत बसून तू आपले आयुष्य, शिळेंतील वेडकाप्रमाणे, व्यर्थ कां घालवितोस ? समदृष्टि साधूंच्या सेवेने, त्यांना प्रश्न करून व त्यांचे समागमाने जिच्या योगाने जीव मुक्त होतो ती युक्ति मिळते. तुला इष्ट असलेल्या विश्रांतिसुखाचा लाभ करून देणारी ज्ञानयुक्ति वरील उपायांनी प्राप्त

होते. यास्तव तू ही सर्व तपश्चर्यादि बहिर्मुख दुःश्रेष्ठा सोडून गुरुसहवर्तमान आहार करून, त्याच्या सेवेमध्ये तत्पर राहून त्याने उपदेशिलेल्या अर्थामध्ये भुळिद्रांतील कीटाप्रमाणे निश्चल रहा.

श्रीवसिष्ठ:—त्या देवरूपिणी कांतेने ज्याला असा बोध केला आहे त्या शिखिध्वज राजाच्या नेत्रांत अश्रु आले व तो असे वाक्य बोलला.

शिखिध्वज:—हे देवपुत्रा ! फार दिवसांनी तू मला आज हा बोध केला आहेस. मी अज्ञानामुळे आर्यांचा उत्तम संग सोडून वनांत येऊन राहिलो आहे. अहाहा ! आज माझे सर्व पाप क्षय पावले आहे, असे मी समजतो. त्यामुळेच तू स्वतः मजकडे येऊन मला येथे बोध करीत आहेस. हे सुंदरा ! तू माझा गुरु आहेस, तू माझा पिता आहेस, व तू माझा मित्र आहेस. मी तुझा शिष्य आहे. मी तुझ्या पायांस आज वंदन करतो, मनवर कृपा कर. जे अत्यंत उदार तत्त्व तू जाणतोस, जे जाणले असतां पुरुष शोक करीत नाही, ज्याच्या योगाने मी सुखाने विश्रांति पावेन, त्या ब्रम्हाचा मला सत्वर उपदेश कर. ज्ञानामध्ये घटज्ञानादि अनेक विभाग आहेत, त्या सर्वांतील कोणते परम ज्ञान तारणारे होईल ! 'ज्ञानमेव परं श्रेयः' असे जे तू वर म्हटलेस ते परम ज्ञान कोणते ?

चूडाला:—हे राजर्षे ! माझ्यावर जर तुझा विश्वास असेल, माझे वचन ग्राह्य आहे असे जर तुला वाटत असेल, तर मी माझ्या ज्ञानाप्रमाणे तुला कांही सांगेन. स्थाणुपुढे कावळ्याचे कर्कश ओरडणे जसे व्यर्थ होते तसे वृथा भाषण मी करणार नाही. अंधकारांत नेत्रांतील सूक्ष्म दर्शनशक्तिही जशी निष्फळ होते, त्याप्रमाणे अनास्थेने कोणी प्रश्न केला असतां त्याचेही उत्तर सांगणाऱ्या पुरुषावर

१ ज्ञानाला सोडून तपच मोक्षाचे कारण आहे, असा निश्चय करून कां स्थित आहेस ?

ऐक्यगाराचा विश्वास जर नसेल, त्याचें वचन ग्राह्य जर वाटत नसेल, तर त्याचें सर्व बोलणें व्यर्थ जातें.

श्रुतिध्वजः—जें तूं सांगशील तें मला श्रुतीच्या विधीप्रमाणें काही विचार न करितांच ग्राह्य आहे. हें माझे अगदीं सत्य वचन आहे.

चूडालाः—ज्याप्रमाणें बालक पित्याचें वचन, हेतूनीं उपपादन करित न बसतां, प्रमाण-बुद्धीनेंच ग्रहण करतो, त्याच्या युक्तायुक्ततेचा वगैरे विचार करित नाही, त्याप्रमाणें तूं या माझ्या वचनाचें विश्वासानें ग्रहण कर. तें श्रवण केल्यावर बुद्धीनें हें माझे हितच आहे अशी भावना ठेवून, हेतूनीं त्याचें परीक्षण न करितां, कर्णसुखावह गायन जसें प्रीतीनें ऐकतोस त्याप्रमाणें माझे वचन ऐक. राजन् ! तुझ्या चरित्रासारखेंच असलेलें, त्याचप्रमाणें दीर्घकालानें उदय पावणाऱ्या मंदमतीच्या बुद्धीलाही बोधयुक्त करणारें, महा बुद्धिमानाच्या संसारभयाला तत्काल घालविणारें, असें हें सुंदर कथानक मी तुला सांगतो तें ऐक.

सर्ग ८८ वा.

१ कोणी एक मूर्ख प्राप्त झालेल्या चिंतामणीचा त्याग करून दीर्घकाल तपानें काढेला हा मणी आहे, अशा बुद्धीनें ग्रहण करता झाला, अशी कथा.

चूडालाः—जसा सागर वाडवाग्नि व जल या दोघांचें स्थान आहे, त्याप्रमाणें नित्य विरुद्ध असलेल्या—गुण व लक्ष्मी—यांचें पूर्णपणें स्थान असा कोणी एक श्रीमान् पुरुष होता. तो सर्व कलांना जाणणारा, अस्त्रविद्येत कुशल, व्यवहारांत निपुण, सर्व संकरूपाचा अवधि

असा जरी होता तरी त्याला परमात्मपदार्थें ज्ञान नव्हतें. वाडवाग्नि समुद्राला सुकविण्यासाठीं जसा प्रवृत्त झाला आहे, तसा तो जप, तप, देवताप्रार्थना इत्यादि अनेक यत्नांनीं साध्य होणाऱ्या चिंतामणीला संपादन करण्यासाठीं तपादिकांत प्रवृत्त झाला. त्या दृढनिश्चयी पुरुषाच्या मोठ्या यत्नानें थोड्याच कालानें त्याला एक चिंतामणी प्राप्त झाला—त्याच्या पुढें येऊन उपस्थित झाला. दृढनिश्चयानें उद्योग करणारांना काय साध्य होत नाही ! कधीही खिन्न न होणाऱ्या एकाद्या पुरुषानें प्रज्ञेचा आश्रय करून प्रवृत्ति व उद्यम यांचा जर प्रयोग केला तर तो अकिंचन जरी असला तरी निर्विघ्नपणें शक्तत्वास प्राप्त होतो, समर्थ होतो. पण ज्याप्रमाणें उदयाचलाच्या शृंगावर बसलेला एकादा मुनि तेथेंच उदय पावलेल्या चंद्राला, तो हातांत धरतां येण्यासारखा जरी असला तरी भ्रांतीनें मेळूवर उदय पावलेला, अतिशय दूर असलेला व त्यामुळें दुष्प्राप पाहतो, त्याप्रमाणें त्यानें पुढें स्थित असलेल्या व त्यामुळें हस्तप्राप्य अशाही मणीला दूर असल्यासारखें पाहिलें. ज्याप्रमाणें एकाद्या अतिशय पामर व दीनदरिद्री पुरुषाला साक्षात् राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी त्याची त्याविषयीं खात्री नसते, त्याप्रमाणें त्याचा त्या श्रेष्ठ मण्याविषयीं निश्चय होईना. हा चिंतामणिच आहे, असें त्याला वाटेना. विस्मयशाली व दीर्घदुःखानें भ्रान्त झालेल्या मनानें प्राप्त झालेल्या त्या चिंतामणीची उपेक्षा करून त्यानें असें चिंतन केलेंः—त्याला प्रथम हा मणि आहे, असें वाटलें. पण इतक्यांत छे, हा मणि नव्हे, असा भ्रम झाला. कारण हा जर मणि असता, तर मला असा प्रत्यक्ष दिसला नसता. असें जरी आहे, तरी हा मणीच आहे कीं नाही, याचें त्याला हातांत घेऊन परी-

१ वैराग्य, सर्वस्वत्याग, औदार्य, इत्यादि गुण व संघाति यांचा एकत्र बांध होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे.

क्षण करावें, असें वाटलें. पण इतक्यांत
 'याला स्पर्श करणेंही बरें नव्हे; कारण मी जर
 याला स्पर्श केला तर कदाचित् मज अभा-
 ग्याच्या स्पर्शानेंच तो गुप्त होईल. कारण
 एवढ्याशा थोड्या कालांत चिंतामणि सिद्ध
 होणें शक्य दिसत नाही. मरेपर्यंत यत्न जेव्हां
 करावा तेव्हां चिंतामणि लाभतो, असें यावि-
 षयी ऐतिहासिक प्रमाण मिळतें. तस्मात् मज
 कृपणाला, माझ्या कार्पण्यदोषामुळे, माझी नजर
 आंतीनें संकुचित होऊन गरगर फिरणाऱ्या
 अलंताच्या भ्रांतिकल्पित लतेप्रमाणें हा रत्नाचा
 प्रकाश मिथ्या दिसत आहे. भ्रमानें दोन चंद्र
 जसे दिसावेत त्याप्रमाणें मला हा चिंतामणि
 भ्रमानें दिसत आहे. माझे एवढें मोठें भाग्य
 कोठेच ! की ज्या भाग्यसंपत्तीमुळे इतक्यांतच
 मला सर्वसिद्धि देणारा श्रेष्ठ मणि प्राप्त होईल !
 ज्यांना थोड्याच कालांत संपत्ति अभिमुख
 होतात असे महाभाग्यशाली महात्मे कांहीं
 थोडेच असतात. माझे तप अगदीं अल्प
 आहे. मी अगदीं दुर्बल मनुष्य आहे. तेव्हां
 अभाग्याचें एक आश्रयस्थान अशा मला सिद्धि
 कशा मिळणार !" असे विकल्प व संकल्प
 करून फार वेळ विचार करीतच बसलेल्या
 त्या अज्ञानें, अज्ञानानें मोहित होऊन तो
 मणि उचलून घेण्याचा यत्न केला नाही.
 ज्याला जेव्हां एकादें कांहीं मिळावयाचें नसतें,
 तेव्हां तें कांहीं झालें तरी मिळतच नाही.
 याप्रमाणें प्राप्त झालेलाही चिंतामणि त्यानें
 दुर्बुद्धीनें अनादरानें टाकला. तेव्हां हा मूढ आप-
 ला अन्हेर करून स्थित आहे, असें पाहून
 तो मणिही उज्ज्वल करून कोठें निघून गेला.

१ अलात म्ह० कोलीत जळणारी उदकाडी रालीं
 जोरानें हालविण्यास भ्रमानें लाल रेष, बर्तुळ इत्यादि
 आकार दिसतात; हे प्रसिद्ध आहे. मांडूक्योप-
 निषद्भाष्यार्थ अलातघांतिप्रकरण पृ. २७५.पहा.)

फेंकलेला बाण जसा गुणाला सोडून जातो,
 त्याप्रमाणें सिद्धि अवमान करणाराला टाकून
 जातात. 'अहो पण तो व्यवहारांत मोठा कुशळ
 होता, असें तुम्हींच त्याचें प्रथम वर्णन केले
 होतेंत' म्हणून म्हणशील तर तें खरें आहे;
 परंतु सिद्धि आल्या असतां पुरुषाला त्या
 प्राज्ञपद देतात. पण त्यांना जो सहन करूं
 शकत नाही किंवा त्यांची उपेक्षा करतो
 त्याच्यापासून त्या निघून जातात; आणि त्या
 जात असतांना त्या पुरुषाचें पूर्वी असलेलें
 शहाणपणही घेऊन जातात. असो. त्या पुरुषानें
 पुनः चिंतामणीला साध्य करून घेण्यासाठीं
 क्रियारूप यत्न चालविला. निश्चयी लोक आप-
 ल्या कार्याविषयी कधीं उद्विग्न होत नाहीत.
 खरा चिंतामणी सोडून पुनः चिंतामणीसाठीं
 तप करणाऱ्या त्याला हंसणाऱ्या थट्टेखोर
 सिद्धांनीं, त्याच्या दृष्टी न पडतां, एक चक-
 चकीत कांचेचा तुकडा त्याच्या पुढें ठेवला.
 त्याला त्यानें पाहिलें. त्या मूढानें हा चिंतामणि
 आहे, असें मानून तो ग्राह्य आहे, असा
 निश्चय केला. अज्ञ पुरुष मोहानें मातीला सोनें
 समजतो, हें प्रसिद्ध आहे. मनुष्याच्या चित्तां-
 तील मोह संख्येविषयीच्या भ्रमामुळे आठालाही
 सहा बनवितो, शत्रूला मित्र करतो, रज्जूला
 सर्प समजतो, स्थलाच्या जागीं जलाचा भास
 करवितो, एका चंद्राचे दोन चंद्र करतो, व
 अमृताला विष मानतो. त्या खोट्या तुच्छ
 मण्याला घेऊन 'या चिंतामणीपासून मला
 सर्व कांहीं प्राप्त होईल, आतां या तुच्छ घनांना
 घेऊन काय करावयाचें आहे ?' असें म्हणून
 त्यानें पूर्वीची आपली सर्व संपत्ति टाकली.
 'हा देश अगदीं सुखरहित आहे, स्निग्धजन-
 शून्य आहे, पापी लोकांनीं भरलेला आहे, हें
 जीर्ण अरण्य मला काय करावयाचें आहे ? माझे
 बंधु कोण आहेत ? कोणी नाहीत. आतां मी

दूर जाऊन या संपत्तीने आपल्या इच्छेप्रमाणे सुखाने राहतो,' असे म्हणून व माणि घेऊन तो मूढ शून्य अरण्यांत गेला. तेथे त्या काचेच्या तुकड्यामुळे त्याला ऐश्वर्याबद्दल मरण प्राप्त झाले. अर्थात् मूर्खत्व हाच पराकाष्ठेचा दुःखहेतु आहे. कारण मूर्खपणाच्या प्रभावाने जी दुःखे प्राप्त होतात ती, सर्वस्वनाशरूप आपत्तिपासून, जरेपासून किंवा मरणामुळेही उद्भवत नाहीत. तत्त्वदर्शनाने अज्ञानाचा नाश झाला असता हजारों आपत्ति जरी कोसळल्या तरी ज्ञानी पुरुषाला दुःख होत नाही व अज्ञ पुरुष सोन्याच्या पर्येकावर जरी निजला असला तरी त्याला हजारों दुःखे होतात, असे दिसते. यास्तव सर्व जनांच्या डोक्यावर काळ्या केंसांचे जाळे जसे असते त्याप्रमाणे सर्व आपत्तींच्या डोक्यावर एक अज्ञान राहते. अज्ञान हीच श्रेष्ठ आपत्ति आहे. ८८.

सर्ग ८९ वा.

—:०:—

१ बद्ध विंध्य--गजेंद्राने यत्नाने बंधन तोडले, शत्रूला मारले नाही, त्यामुळे तो खडुणांत पडला असे वर्णन.

चूडाला:—हे राजा! आतां हा दुसरा रम्य विचार ऐक. तो तुझ्या वृत्तान्तासारखाच आहे; त्यापासून बुद्धीला श्रेष्ठ बोध होतो. विंध्यवनांत एक फार मोठा यूथपांचा यूथप—हत्ती होता. दीर्घकाल आज्ञेचे परिपालन केल्यामुळे प्रसन्न झालेल्या अगस्त्याच्या अनुग्रह-बुद्धीने जणुं काय तो विंध्यच आपल्या पूर्वीच्या उन्नत-रूपाने प्रकट झाला होता. त्याचे फार लांब व शुभ्र असे दोन दांत होते. ते वज्राच्या ज्वालेप्रमाणे असल्या होते, कल्पाग्नीच्या ज्वालेसारखे व सुमेरूचे उन्मूलन करण्यासही समर्थ असे होते. त्याला एका हस्तिपाने लोखंडी

जाळ्याने सर्व बाजूनी बांधले. अगस्त्याने जसे विंध्योद्रीला किंवा उपेंद्राने बलीला बांधावे तसे त्याने त्यास बांधले. शंकराच्या शरापासून उत्पन्न झालेल्या अपूर्व अग्नीत जळणाऱ्या त्रिपुराला जी व्यथा झाली तीच व्यथा शस्त्राने गंडस्थळी प्रहार केला गेलेल्या त्या हत्तीला झाली व तो सर्वथा प्रतिबद्ध झाला. त्याचा शत्रु जो हस्तिपक तो दूर लपून राहिल्यामुळे त्याला दिसला नाही. त्या लोखंडी सांपळ्यांत त्याने तीन दिवस घालविले. त्याला त्यामुळे फार खेद झाला. त्याने त्या पिंजऱ्यांतून सुटण्याचा मोठा यत्न केला. तो आपल्या मुखाच्या आघातांनी क्षुद्र घंटांच्या ध्वनीसारखा ध्वनि करूं लागला. त्याने दोन मुहूर्तीनी मोठ्या यत्नाने आपल्या त्या दोन दातांनी, बलि स्वर्गाची अर्गला जशी तोडतो त्याप्रमाणे ते शृंगलाजाल तोडले. त्याच्या शत्रूने ह्य० हस्तिपकाने, त्याने केलेला तो निगडच्छेद दुरून पाहिला. बलीने केलेला स्वर्गाचा विध्वंस मेरुतळावरून हरीने जसा पाहिला तसाच त्याने त्या गजाचा निगडच्छेद अवलोकन केला, आणि ज्याने पाश तोडून टाकला आहे अशा त्या हत्तीच्या डोक्यावर तो हस्तिपक ताडवृक्षावर चढून तेथून उडी मारता झाला. ज्याप्रमाणे बलीच्या यज्ञांत तीन पावले भूमीचे दान घेऊन पहिल्या पावलाने भूमीचे व दुसऱ्या पावलाने स्वर्गाचे आक्रमण करणारा हरि तिसऱ्या पावलाच्या पूर्तिकिरितां मेरूपासून बलीच्या मस्तकावर पडला, त्याप्रमाणे तो महात हत्तीच्या डोक्यावर पडला. पण दुर्दैवाने तो आपल्या पादकमलांनी हत्तीच्या मस्तकास पोचला नाही. तर पाय चुकून, वाऱ्याने हाललेले पक्क फळ जसे भूमीवर पडावे, तसा तो आकुळ होऊन पृथ्वीवर पडला. तो आपल्या-पुढे पडला आहे, असे पाहून त्या महामजाला त्याची करुणा आली. तिथेच जातींसाठी श्रेष्ठ

गुणानीं विकास पावणारे संत असतात. 'माझ्या संभोर पडलेल्या या माझ्या शत्रूला जरी मी मारलें तरी त्यांत माझे पौरुष तें काय ?' असा विचार करणाऱ्या त्या हत्तीने त्या शत्रूला मारलें नाही. विस्तीर्ण सेतूला फोडून पाण्याचा मोठा ओघ जसा निघून जातो त्याप्रमाणें केवळ त्या निगडन्यूहाचें विदारण करून तो गेला. आकाशांत सूर्य मेघसंचाताचें विदारण करून जसा जातो त्याप्रमाणें तो हत्ती दयेचा आश्रय करून व तें छोखंडी जाल तोडून गेला. याप्रमाणें तो गज गेला असता ज्याचा देह व बुद्धि स्वस्थ आहे असा हस्तिप उठून उभा राहिला. त्या हत्तीबरोबरच त्याची व्यथा अगदीं दूर गेली. अतिशय उंच व चंचळ तालवृत्तावरून जरी तो पडला होता, तरी त्याचे हातपाय बगैरे अवयव तुटले नाहीत. कारण दुरात्म्यांचे देह दुर्भेद असतात, असें मला वाटतें. पावसाळ्यांत अभ्र जसें वाढतें तसें कुकुर्यांमध्ये असतांचें बळ वाढतें. तेव्हां तो पायांनीं चालण्याविषयी अधिकच उत्साही झाला. हत्ती ज्याचा शत्रु झाला आहे, आणि ज्याचे दोन्ही उपाय असिद्ध झाल्यामुळे तो निघून गेला आहे, अशा त्या हस्तिपाळा अतिशय वाईट वाटलें. निधान एकाद्या निर्धनाजवळ येऊन जसें गुप्त व्हावें, तसें त्याला वाटलें. मेघांनीं आच्छादित केलेल्या चंद्राला साण्यासाठीं राहु जसा आकाशांत हुडकून काढतो, त्याप्रमाणें झाडीच्या आड गेल्यामुळे दिसेनाशा झालेल्या त्या गजाला त्यानें मोठ्या यत्नानें शोधून काढलें. पुष्कळ वेळ शोध केल्यावर त्याला तो गज, समरांतून निघून झाडाखाळी विभ्रांति घेत बसलेल्या वीराप्रमाणें दुसऱ्या एका अरण्यांत स्थित असलेला दिसला. नंतर जेथें तो हत्ती बसला होता तेथें, त्याच्याजवळच, त्याला बांधण्यास समर्थ असें एक सातवलय—

खंदक, त्याच्या सभोवार ज्यांत गमाविपवी आसक असलेल्या कोकांचें आश्रय आहे अशा रामप्रयुक्त श्रेष्ठ सामग्रीनें केला. मूमीला जसें लह्यानें निर्विकले समुद्राचें वेष्टन आहे, त्याप्रमाणें अरण्यांत त्याच्या सभोवार त्या हस्तिपानें मोठा खंदक केला. शरत्काळ तंतु-जालासारख्या शुभ्र मेघपट्टानें आकाशाला जसा झांकून टाकतो, त्याप्रमाणें त्या शठानें त्या खंदकास बाळगतासमूहानें आच्छादित केलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्या वनांत विहार करणारा तो हत्ती, शुष्क सागरांत जसा पर्वत तसा, त्या खड्यांत पडला. सोळ खंदकासारख्या शुष्क सागरांतून नेहमी संचार करणाराही तो हत्ती पाताळतलाप्रमाणें भयंकर असलेल्या त्या बर्तुलाकार कृपांत पडल्यामुळे तो खंदक जणुं काय गजरूपी रत्नाचा करंडा बनला. असो; याप्रमाणें त्या हस्तिपकानें त्या गजाला पुनः दड बद्ध केलें. त्यामुळे तो बळीप्रमाणें त्या भूगृहांत अद्यापि मोठ्या दुःखानें राहिला आहे. त्या हत्तीनें अनायासानें आपल्यापुढें पडलेल्या त्या शत्रूला जर पूर्वीच मारलें असतें तर त्याला त्या खड्यांत अडकून पडल्यामुळे पुढें झालेलें दुःख भोगवें लागलें नसतें. तात्पर्य, जो पुरुष अज्ञानानें पुढील काळाचें वर्तमान-क्रियाक्रमांनीं शोधन करीत नाही, त्याला या विध्यगजाप्रमाणें दुःख होतें. मी शकनिगडा-पासून मुक्त झालों आहे असें समजून हत्ती संतुष्ट झाला आणि तो जरी दूर जाऊन बसला होता तरी पुनः बंधांत पडला. अर्थात् अज्ञान कोठें गेलें तरी पीडा देतेंच. झणून त्याची निवृत्ति करणें हाच पुरुषार्थ असून अद्वितीय आत्मज्ञानानेंच त्याची निवृत्ति होत असल्यामुळे तें ज्ञानच मोठ्या यत्नानें संपादन करावें. हे महा-त्मन् ! सदा बंधनशून्य असलेला आत्मा

स्वतः बद्ध आहे, असें जें चित्तांतील मौर्ये—अज्ञान तेंच श्रेष्ठ बंधन आहे. यास्तव त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं समस्त त्रिजगत् आत्म्यापासूनच उदय पावले आहे, तें आत्ममय आहे, असें तूं जाण. तसल्या ज्ञानाच्या अभावीं अज्ञानांत स्थित असलेल्या पुरुषाच्या सर्व दुःखबीजांचें स्थान आत्माच आहे.

सर्ग ९० वा.

१ कुंभरूपिणी चूडाला मणि व काच यांच्या शुभ आख्यानांचें तात्पर्य राजाला सबिस्तर सांगते. शिखिध्वजः—हे देवपुत्रा ! मण्याचा साधक व विध्यगजाचें बंधन इत्यादि कथाजालांवरून जें तात्पर्य सूचित होतें तें मला पुनः प्रकट करून सांग.

चूडालाः—मी वाक्यार्थदृष्टीच्या निष्पत्तीनें हृदयगृहांत चित्तरूप भूमीवर विचित्र कथारूपी चित्र व्यक्त करून दाखवितों, तें तूं पहा. एकाद्या चित्राच्या बाह्य रेखा जशा अगोदर काढाव्या त्याप्रमाणें मी सामान्यतः सांगितलेल्या कथांचें स्वरूप विचित्र व्याख्यारूपानें अधिक व्यक्त करतों, तें ऐक. हा जो शास्त्रार्थामध्ये कुशल पण तत्त्वज्ञानामध्ये अपंडित असलेला रत्नसाधक मी सांगितला तो हे राजा ! तूच आहेस. तूं शास्त्रामध्ये तज्ज्ञ आहेस, पण पाण्यांत जसा दगड मिळून जात नाही त्याप्रमाणें तूं तत्त्वज्ञानांत विश्रांति पावलेला नाहीस. हे साधो ! अकृत्रिम सर्वत्याग हाच चिंतामणि आहे, असें तूं समज. ज्याची बुद्धि शुद्ध आहे असा तूं तो सर्व दुःखांचा अन्त साधीत आहेस. हे निष्पापा ! शुद्ध सर्वत्यागानें सर्व प्राप्त होतें. आत्यंतिक पूर्णकामिता हाच सर्वत्याग आहे. चिंतामणीपासून आणखी अधिक तें काय होणार ? हे साधो ! सर्व-

त्यागाला सिद्ध करण्याविषयी यत्न करणाऱ्या तुझा—हिरण्यगर्भपदापर्यंत जगत्प्रसिद्ध ऐश्वर्यपरंपरेला ज्यानें तुच्छ केले आहे असा विद्यालक्षण स्वात्मोदय ज्याच्यापासून झाला आहे असा—सर्वपरित्याग सिद्ध झाला आहे. आपल्या रात्रीचा प्रारंभ होतांच ब्रह्मदेव सर्व जगत्सर्गाचा व्यापार जसा सोडतो, त्याप्रमाणें तूं स्त्री-धन-बांधव यांसह सर्व राज्याचा त्याग केला आहेस. आपल्या देशापासून अति दूर असलेल्या या स्थानीं तूं आला आहेस. गरुड कच्छप, गज व न्यग्रोधवृक्षाच्या दोन शाखा यांसह विश्रांतीसाठीं भूमीच्या अन्तास जसा प्राप्त झाला त्याप्रमाणेंच तूं या पवित्र आश्रमास प्राप्त झाला आहेस. अभ्र, धुकें इत्यादि सर्व कलंक ज्यानें उडवून दिले आहेत असा शरत्कालचा वायु आकाशांत आपली सत्ता जशी उरवितो त्याप्रमाणें तूं सर्वसंगत्याग करून केवळ अभिमानरूप अविद्या बाकी ठेविली आहेस. केवळ मनाचा हृदयापासून त्याग केला असतां जगत् पूर्णत्वास प्राप्त होतें. कारण अहंकाराचा त्याग केल्यावर अवशिष्ट राहिलेला पूर्णानन्दात्मा परम पुरुषार्थ स्वतःच हृदयामध्ये साक्षात् स्फुरतो. म्हणून सर्वत्याग हाच मोक्ष व तोच चिंतामणि होय. तो तुला अनायासानें प्राप्त झालेला आहे. पण 'मी सर्वत्याग करणारा आहे' हा तुझा अभिमान अद्यापि सुटलेला नाही. त्यामुळे आकाश जसें अभ्रांनीं आच्छादित होतें त्याप्रमाणें तूं त्याग, अत्याग इत्यादि विकल्पांनीं आच्छादित झाला आहेस. सर्वत्याग तुला प्राप्त झाला असून केवळ विकल्पानें तुझा त्याच्यावर विश्वास बसला नाही, व हा महोत्कर्षरूप परमानन्दात्मक सर्वत्याग नव्हे, तर तो फार मोठा असून पुष्कळ दिवसांनीं साध्य होणारा दुसराच कोणी आहे, असें तुला वाटलें; आणि अज्ञा चितेनें तुझा संकल्प अति-

हाथ बाडला असतां तुझा तो त्याग वाव-
ळीनें वनांतील तृणादिक जसें उडून जाते
त्याप्रमाणे तुझ्यापासून उडून दूर गेला. जो
चित्तेचा थोडासाही स्वीकार करतो त्याला
त्यागित्व कोठे ! वाच्याच्या स्पंदाने युक्त
असलेल्या वृक्षाला निश्चलत्व कोठे ! चित्ते
लाच चित्त असें झणतात. संकल्प हे त्याचेच
दुसरे नांव आहे. ती चिंता जोंवर स्फुरण
पावत आहे तोंवर चित्त विषयाचा त्याग कसा
होणार ! चित्ताचा त्याग हाच मुख्य सर्वत्याग
आहे. पण त्रिभुवनाविषयीची चिंता चित्ताला
धरून जोंवर बसली आहे तोंवर निरूप सर्व-
त्याग कसा प्राप्त होणार ! मोठा आवाज ऐक-
तांच कपोतादि ग्रामपक्षी जसा उडून जातो
त्याप्रमाणे संकल्पग्रहणाने तुझ्या मनांतील
त्याग उडून गेला. चिंताराहित्य हे सर्वत्यागाचे
फळ आहे. पण तुझ्या अहंकारामुळे
तुला सोडून जाणाऱ्या त्यागाने आपल्या
बरोबर त्या सर्वश्रेष्ठ चिंताराहित्याला नेले आहे.
आमंत्रण न करितां आलेल्या पूज्याची पूजा न
केल्यास कसा अनर्थ ओढवतो, ते दक्षयज्ञादि
प्रसंगी प्रसिद्ध आहे. मग एकाद्या पूज्याला
आमंत्रण करून जर त्याचा अनादर केला
तर तो दुःख नाही का देणार ? हे कमलनय-
ना ! याप्रमाणे सर्वत्यागरूप चिंतामणि निघून
गेला असतां तुला संकल्पचक्षूने तपोरूप काच-
मणि दिसला. जशी चंद्राच्या प्रतिबिंबा-
मध्ये, हा चंद्रच आहे अशी दृष्टि ठेवावी,
त्याप्रमाणे तूं दृष्टिभ्रमामुळे उदय पावलेल्या
त्या दुःखरूप तपामध्ये 'हें ग्राह्य आहे'
अशीच एक भावना दृढ केलीस. पूर्वी वासना-
शून्य अशा अनासक्तीने सर्वत्यागाचा आरंभ
करून तूं म.गाडून अनंत वासनायुक्त तपः-
क्रिया स्वीकारलीस ! पण ती आदि, अंत व
मध्य या तिन्ही काळी विषम आहे. त्यामुळे

ती दुःखालाच कारण होते. जो सुसाध्य अभि-
तानन्दाला सोडून दुःसाध्य परिच्छिन्न वस्तुमध्यें
प्रवृत्त होतो, तो शठ आत्मघातकी झणून
म्हटलेला आहे. सर्वत्यागाचा आरंभ करून
वर सांगितल्याप्रमाणे वनगृहांत दुःखदायक तप
व अज्ञान यांनी बद्ध होऊन तूं तो साधला
नाहीस. हे साधो ! विस्तार पावलेल्या दुःखांनीं
भरलेल्या राज्यबंधापासून निघून वनवाससंज्ञक
दृष्ट बंधनांनीं तूं बद्ध झाला आहेस. पूर्वी वन-
वासाचा ज्यांनी अनुभव घेतलेला नाही अशा
सुकुमारांचा वनवास अधिक दुःखदायी आहे,
असे मी समजतो. कारण तुला येथें शीत, वात
व आतप यांमुळे दुष्पट चिंता लागली आहे.
तपःक्रिया हा चिंतामणिच मला प्राप्त झाला
आहे, असें तूं वृथा समजला आहेस. पण हे
साधो ! तुला स्फटिकाचा तुकडाही लाबलेला
नाहीं. हे कमलनेत्र ! मी याप्रमाणे तुझेच
चरित्र चिंतामणीविषयीच्या प्रयत्नकथेसारखें
आहे, हे चांगल्या प्रकारें प्रकट केले आहे.
यास्तव आतां तूं त्यांतील निर्मल बोध्य अर्थ
स्वतःच जाणून व तोच आपल्या चित्तकोशांत
दृढ करून त्याला फलप्राप्त्यर्थ परितोष कर.

सर्ग ९१ वा.

१ आतां विध्यमजाच्या वृत्तान्ताचे रहस्य कुंभ
राजाला सांगतो.

चूडाला:—हे राजश्रेष्ठा ! आतां तत्त्वाचा
यथार्थ बोध होण्यासाठीं विध्यमजाच्या वृत्ता-
न्ताचे आश्चर्यकारक विवरण ऐक. तो जो विध्य-
वनांतील हत्ती तोच या भूतलावरील तूं आहेस.
तुझे वैराग्य व विवेक हेच ते त्याचे दोन शुभ्र
दात आहेत. तो जो हत्तीना पकडण्याच्या
कामांत तत्पर असलेला हास्तिप तेथें होता, तेच
तुझे आक्रमण करण्यास तत्पर असलेले व

तुला दुःख देणारें अज्ञान आहे. हे राजा !
तूं अतिशय शक्तिमान् आहेस, तथापि हस्ति-
पक्षकडून जसा हत्ती, तसा तूं या अशक्त
अज्ञानाकडून दुःखापासून दुःखास व भया-
पासून भयास पोंचविला जात आहेस. छोखंडी
ब्रह्मासारख्या दृढ निगडानें तो हत्ती सर्व बा-
जूनीं बांधला गेला, असें जें म्हटलें आहे,
त्याचा अर्थ तूं आशापाशजालानें राज्यकाळीं
नसशिसान्त बांधला गेला होतास, हा आहे.
कारण छोखंडी सांखळदंडाडून आशा अति-
शय कठिण, मोठीच मजबूत आहे. छोखंड
कांहीं काळानें बांसून बांसून झिजून जातें, पण
आशा उत्तरोत्तर वाढते. गजाचा शत्रु हस्ति-
पक्ष दूर लपून राहून त्याला पहात होता.
तसेंच एकच अज्ञान क्रीडेसाठीं बांधलेल्या
तुला पहात आहे. गजानें शत्रूचें शूललाजाल-
बंधन तोडलें, म्हणून जें म्हटलें आहे, त्याचा
अर्थ तूं भोगाची भूमि असें जें निष्कण्टक
राज्य, त्याला सोडलेंस, हा आहे. हे साचो !
शस्त्रशूललाजालाचें बंधन तोडलें एकादे वेळीं
सुकर असतें, पण मनापासून भोगाशेचें निवा-
रण करणें सुकर नाहीं. हत्तीनें बंधन तोडलेलें
पाहून हस्तिपक्ष तालवृक्षावरून उडी मारीत
असतांना पाय चुकून हत्तीच्या पुढें पडला,
असें जें म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ तूं त्या
राज्याचा त्याग जेव्हां केलास तेव्हां अज्ञानाला
सपश्ल पाडिलेंस, असा आहे. जेव्हां विरक्त
पुरुष भोगाशेचा त्याग करण्याची इच्छा
करतो, तेव्हां वृक्षाला तोडूं लागलें असतां
त्यावरील पिशाच जसें कांपतें, तसें अज्ञान
अतिशय कांपूं लागतें. जेव्हां विवेकी पुरुष
भोगांचा त्याग करून बसतो, तेव्हां वृक्षाला
तोडलें असतां पिशाच जसें पळून जातें, त्याप्र-
माणें अज्ञान पळायन करतें. वृक्षाला करवतानें
तोडलें असतां त्यावरील पक्ष्याचें चरदें जसें

पडतें, त्याप्रमाणें भोगांचा समुदाय निश्चयानें
नष्ट झाला असतां अज्ञानसंस्थिति पडते. जेव्हां
तूं वनांत जावयास निघालास, तेव्हां तूं अज्ञा-
नाला तोडलेस. तें तुझ्यापुढें पडलें होतें, पण
निर्मनस्कतारूप महासद्गानें तूं त्याचा नाश
केला नाहींस. त्यामुळे तो तुझा शत्रु पुनः
उठला व आतां त्या पहिल्या सर्वत्यागरूप परा-
भवाला आठवून त्यानें तुला या तपःप्रपंचरूप
गहन खातांत पाडलें आहे. जेव्हां तूं राज्या-
चा त्याग केलास, तेव्हांच तूं निर्जीव झालेस
त्या अज्ञानशत्रूला जर मारलें असतेंस, तर
सत्य पावलेल्या त्यानें तुला असें या सद्गुणांत
पाडलें नसतें. हत्तीच्या त्या वैच्यानें जें खंद-
काचें वर्तुळ केले, तेंच अज्ञानानें तुला अर्पण
केलेलें सर्व तपोदुःख आहे. हे भ्रष्ट राजा !
त्या गजारीची राजानें दिलेली जी खातसामग्री
वरील गोष्टीत सांगितली आहे, ती विचाराचा
अनादर हीच हस्तिपकराजाची अंतरंग ऐश्वर्य-
भूत चिंता होय. हे साचो ! तूं वस्तुतः अगम
असूनही हा या दीर्घवनांत गर्जेद्रसा शब्द
आहेस व या अज्ञानरूप वैच्यानें तुला या
समोवार असलेल्या खातांत वेगानें फेकलें
आहे. बाळछतांनी तें खातवळय करून आच्छा-
दित केलें होतें, असें जें म्हटलें आहे, त्याचा
अर्थ तें तपोदुःख शांति, शांति इत्यादि गुणांनीं
व साधुजनसमागमांनीं किंचित् आच्छादित
झालेलें आहे. हे राजा ! याप्रमाणें, पाताळांत
जसा बलि त्याप्रमाणें तूं अद्यापि या दुःखकर
अतिदारुण तपःखातांत स्थित आहेस. तात्पर्य,
तूच गज, आशा हा छोखंडी सांपळ,
मोह हा तुझा वैरी, उग्र तपःविषयीचा जो
आग्रह तोच मोठा वर्तुळ खंदक, भूतक हाच
विषय, अशा रीतीनें हा तुझा वृत्तांतच सांगि-
तला आहे. असें हें तत्त्व जाणून या तपोरूप

क्षातांतून वर नीघ; आणि त्या शत्रूच्या नाशासाठी तुला जे करावेंसे वाटेल तें कर. ९१.

सर्ग ९२ वा.

१ कुंभध्वजः—एकून सर्वत्याग करावयास सज्ज झालेला राजा वनादिकांचा त्याग करून आपलें पात्रादि सर्व जाळतो.

चूडालाः—राजा ! तुझ्या ज्ञातज्ञेय नय-शालिनी चूडालेनें जें पूर्वीं तुला सांगितलें तें ज्ञान तूं कां स्वीकारलें नाहीस ? ती तत्त्ववेत्यांमध्ये मुख्य असून जें जें बोलते व करते, तें सर्व हे राजा ! सत्यच आहे. त्याचें आदरानें अनुष्ठान करणेंच तुला योग्य होतें. बरें, तिचें वचन तूं ऐकलें नाहीस तर नाही; पण आपल्या बुद्धीनें तरी तूं सर्वपरित्याग चांगला करावयाचा होतास कीं नाही ? तो असा अर्धवट कां केलास ?

शिखिध्वजः—मीं राज्य सोडलें, घर सोडलें, तो तसला श्रीमान् देश टाकला, सुंदर स्त्रीचा त्याग केला, व पुनः त्यांतील कशाचाही स्वीकार केला नाही; तेव्हां मीं सर्वत्याग केला नाही, असें तूं कसें झणतोस ?

चूडालाः—धन, पत्नी, गृह, राज्य, भूमि, छत्र, बांधव, इत्यादि सर्व, हे राजन् ! तुझे नव्हेच. तेव्हां तुझा सर्वत्याग तो कोणता ? या सर्वांहून अत्यंत श्रेष्ठ असा भाग तूं अद्यापि सोडलेला नाहीस. त्याचा जेव्हां निःशेष त्याग करशील तेव्हां शोकराहित्यास प्राप्त होशील.

शिखिध्वजः—राज्य हें जर माझे सर्वस्व नसेल तर वन हेंच माझे सर्व आहे. यास्तव शैल-वृक्ष-गुल्म इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हें वनही मी सोडतों.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! असें झणतच कुंभाच्या वाक्यानें प्रेरित झालेला तो नितेन्द्रिय

वीर शिखिध्वज एका निमेषांत अतिदृढ निश्चय करून, वर्षाप्रवाह तटावरील धुळीच्या प्रवाहास स्वतःच जसा धुवून टाकतो, त्याप्रमाणें वनांतील त्या सर्व संपत्तीस सोडता झाला.

शिखिध्वजः—वृक्ष, पर्वत, वन, श्वभ्र-छिद्र, अरण्य या सर्वांपासून मी खरोखर सर्व वासना सर्वथा सोडली आहे. अर्थात माझा सर्वत्याग स्थित झाला आहे.

कुंभः—पर्वताचा तट, वन, श्वभ्र, जळ, वृक्ष, स्थल, इत्यादिकांतील कांहींच तुझे नाही. मग त्यांना सोडल्यानें तुझा सर्वत्याग कसा सिद्ध होणार ? तूं न सोडलेला असा सर्वांहून उत्तम भाग आहेच. त्याला निःशेष सोडून तूं अत्यंत अशोकत्वास प्राप्त होशील.

शिखिध्वजः—हें जर माझे सर्व नसेल तर माझा स्वाश्रम हें सर्व माझे आहे. यास्तव वापी, स्थल, पर्णशाला यांसह त्या स्वाश्रमालाही मी सत्वर सोडतों.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! असें बोलत कुंभाच्या वाक्यानें प्रेरित झालेला तो वशी वीर शिखिध्वज, एक निमेषभर ध्यान करूनच शुद्ध संविदेनें, वायु धूलिप्रंक्तीला केवळ स्फुरणानेंच जसा उडवितो त्याप्रमाणें, हृदयांत स्फुरण पावणाऱ्या त्या आश्रमाविषयीच्या आस्थेला सर्वथा सोडता झाला.

शिखिध्वजः—वृक्ष, पर्णशाला, लता इत्यादिकांसह वर्तमान या स्वाश्रमापासूनही मी आपली वासना टाकलेली आहे. त्यामुळे खरोखर माझा सर्वत्याग सिद्ध झाला आहे.

कुंभः—राजन् ! वृक्ष, वापी, स्थल, पर्णशाला, तृणादिकांचे झुबके, वेळींचे कुंपण इत्यादिकांतील तुझे कांहीं नाही, तेव्हां त्याला सोडल्यानें तुझा सर्वत्याग कसा सिद्ध होणार ? यांहून निराळा आणखीही उत्तम भाग अद्यापि तूं न सोडलेला असा आहे. त्याला निःशेष

सोडल्यावर तूं अशोकत्वास प्राप्त होशील.

शिखिध्वजः—हें जर माझे सर्व नसेल तर हीं पात्रे वगैरे, हें अजिन, ह्या भिंती, ही अल्पकुटी इत्यादि हें सर्व माझे आहे. त्याचा मी त्याग करतो.

श्रीवसिष्ठः—असें बोलून, एखाद्या पर्वत-शिखरावरून शरत्कालचा मेघ जसा उठतो त्याप्रमाणें तो अक्षुब्धचित्त शमसंपन्न शुद्धात्मा आपल्या आसनावरून उठला. पण त्याची ती सर्व चेष्टा किंचित् हंसत पाहणारा कुंभ स्वतः, सूर्य सर्व लोकांचा विविध व्यवहार चालला असतांना जसा आपल्या रथावरच स्थिर बसलेला असतो, त्याप्रमाणें आपल्या आसनावरच आश्चर्याने त्याच्या क्रिया पहातच बसला. “हा जें जें करीत आहे. तें तें याला खुशाल करूं दे. कारण याला हें सर्व परम पावन करणारें आहे.” असें मनांत आणून मुकाट्याने बसलेला कुंभ शिखिचजाला पाहत राहिला. समुद्राच्या उदरांतील सखल भूमि उंच भूमीवरील नद्यादिकांचें पाणी जशी एकत्र आणते, त्याप्रमाणें शिखिध्वजानें तें सर्व पात्रादि उपकरणजात आश्रमांतून एकत्र जमविलें आणि किरणांच्या योगानें सूर्यकांत-मण्यांत आलेला सूर्य सूर्यकांतमण्यांतील अग्नी-ला जसा प्रज्वलित करतो, त्याप्रमाणें त्यानें शुष्क काष्ठांनीं अग्नि पेटविला; आणि तें पात्रादि उपकरणजात त्या अग्नीत टाकून राजा आसनावर बसला. एक मन्वंतर संपून दुसरें मन्वंतर लागेपर्यंतचा जो प्रलय काल त्याला ध्वंसिका म्हणतात. त्या मन्वंतरसंधिकालीं सूर्य आपल्या किरणांनीं प्रदीप्त केलेल्या अग्नीत सर्व जगाचें हवन करून स्वतः मेरुशृंगावर जसा बसतो, त्याप्रमाणें राजा आसनावर बसला. नंतर अक्षमाला अग्नीत टाकण्याची इच्छा कर-णारा तो तिला म्हणतो—“हे स्वामिभक्ते!

परिक्षेशामुळें ज्याच्या स्वार्थसाधनबुद्धीचा भेद—उच्छेद झालेला नाही, अशा मीं तुला इतके दिवस वारंवार फिरवून जे भ्रम दिले, त्यांच्या योगानें तूं माझी जितकी सेवा केली आहेस तितकीच ती पुरे झाली. आतां तप, जप, इत्यादि अवश्य केलें पाहिजे, ही भ्रांति निवडून गेली असतां तूं आतां माझ्या उपयोगाची राहिली नाहीस. यास्तव मीही तुला आतां भ्रम देत नाही. तुझ्याबरोबरच मीही जपभ्रमानें नानाप्रकारच्या मंत्ररूप अरण्यांत कर्मानें साध्य होणाऱ्या ज्या क्षुद्रासिद्धि त्यांच्या मार्गांतून परिभ्रमण केलें. तपोवन, सिद्धिसेत्र इत्यादि धर्मस्थानें पाहिलीं. हे सखि! आतां तुझ्या-बरोबरच मीही विश्रांति घेतों.” असें बोलून शिखिध्वजानें अक्षमालेला अग्नीत टाकलें. जसा वायु कल्पान्ताग्नीत आकाशांतून निर्मल नक्षत्र-मालेला फेंकतो, त्याप्रमाणें राजानें आपल्या हातांतील स्फटिकांची माळ त्या अग्नीत टाकली. “हे अजिमा! मीं नरमृगानें, वनमृगापासून वियुक्त झालेल्या तुला अज्ञानामुळें दीर्घकाल दर्भासनावर धारण केलें. हाच तुझा मोठा उपकार आहे. आतां तूं मूलकारण माया-स्वभावाला प्राप्त हो. तुझे अवांतर कारणांत प्रविलय होण्याचे जे मार्ग ते शुभ असोत. तुझ्यावर पांढरे ठिपके आहेत, त्यामुळें तूं नक्षत्रयुक्त आकाशासारखें दिसतेस. यास्तव आतां अग्नीच्या योगानें तूं आकाशत्वास प्राप्त हो.” असें बोलून राजानें दर्भासनावरील अजिन हातांनीं ओढून काढून अग्नीत टाकलें. जसा प्रलयवायु पर्वतांना सागरापासून ओढून घेऊन दावाग्नीत फेंकतो, तसेंच त्यानें केलें. “हे साधो कमंडलो! अतिशय वर्तुलाकार ३० फार सद्गुत अशा तूं माझे पाणी आपल्यामध्ये धारण केलेंस. पण मी तुझ्यावर कांहींच प्रत्यु-पकार केला नाही. सौहृद, सौंदर्य, सौजन्य,

अत्यंत स्वैर्य व सर्व प्रकारचे साधुत्व या गुणांचे तूच परम स्थान आहेस. ज्या अग्नीने तू आपल्या देहाचे चांगले शोधन करून माझ्यापाशी आला आहेस, त्याच अग्नीने पुनः आपले संशोधन करून तू दुसऱ्या कोणाच्या उपयोगी पड. हे मित्रा ! तुझे मार्ग तुला सुखकर होवोत.” असे बोलून राजाने आपला कमंडलु श्रोत्रियाला दिला. कारण आपले जे उत्तम उपकरण असेल ते अग्नीला किंवा एकाद्या श्रेष्ठाला द्यावे, असा नियम आहे. “ हे दर्भासना ! मूर्खाची मति नेहमी प्रच्छन्न पापांतच जशी पडते, तसे तू नेहमी माझ्या गुणप्रदेशीच पडतेस. यास्तव तुला मूर्खाच्या मतीप्रमाणे दाह-संताप हे फळ प्राप्त होणेच उचित आहे. यास्तव तू आतां जळून राख हो.” असे बोलून व त्या अति मृदु आसनाला उचलून त्याने भासुर अग्नीतच टाकले. कारण त्याला यापुढे ब्रह्मचैतन्यांत विश्रांति व्यावयाची होती, बाह्य दर्भासनावर नाही. नंतर तो कुंभाला म्हणाला—“ हे साधो ! जे त्याज्य असते ते खरोखर अतिशय शिघ्रच टाकणे उचित आहे. त्याला उशीर लावणे योग्य नव्हे. कारण ती उपकरणे असली म्हणजे संग्रहास योग्य अशा दुसऱ्या उपकरणांचाही विस्तार मनुष्य करतो, हे प्रसिद्ध आहे. यास्तव मी हे सर्व भांडजातही—सर्व पात्रादि उपकरणेही सत्वर अग्नीत टाकतो. कारण सर्व दाह्यपात्रांना अग्नीने एकाच वेळी जर जाळले तर मला सर्वत्याग केल्याचा संतोष होईल. हे साधो ! मी हा जो सर्वत्याग करीत आहे, त्याविषयी तू खेद करू नको. कारण व्यवहारांतही अयोग्य वस्तूचे धारण कोणी करीत नाही. सर्व क्रियारहित असलेल्या मला क्रियांची उपकरणे जवळ ठेवणे

योग्य नव्हे ” असे बोलणारा तो राजा बन-वासाच्या विलासाला योग्य असे भोजनपात्रादि सर्व, प्रलयकाल सर्व जगाला प्रदीप्त कल्पान्ताग्नीत जसा एकाच वेळी टाकतो, त्याप्रमाणे एकाच वेळी झटकन् टाकता झाला. ९१.

सर्ग ९३ वा.

१ सर्व उपकरणांचा त्याग करून देहाचा त्याग करण्याची इच्छा करणाऱ्या शिखिध्वजाचे निवारण करून कुंभ चित्तत्यागाचा बोध करतो.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर तो राजा उठला, व त्याने अज्ञ-मनाने वृथा संकल्पाने कल्पिलेले ते शुष्क तृणमंदिर जाळले. तेथे आणखी जे कांहीं दर्भकाष्ठे इत्यादि अवशिष्ट राहिले होते तेही त्या अक्षुब्धचित्त मौनी शिखिध्वजाने क्रमाने समबुद्धीने जाळून टाकले. परळ, छोटके इत्यादि जे न जळण्यासारखे होते, ते त्याने फेकून दिले व फोडून टाकले. तात्पर्य, सर्व प्रकारची भांडी, आपले वस्त्र, अन्न खाण्याचे साधन, पानाचा द्रोण वगैरे, यांचा मोठ्या संतुष्ट चित्ताने त्याग केला. त्यामुळे तो त्याचा आश्रम वीरभद्राच्या बलाने उध्वस्त केलेल्या दक्ष-यज्ञाच्या आश्रमाप्रमाणे दृष्ट-नष्ट जनस्थिति झाला. म्हणजे ज्यांतील लोकस्थिति पूर्वी दृष्ट आहे व मागाहून नष्ट झाली आहे, असा झाला. अग्नीने जळू लागलेल्या श्रेष्ठ नगरांतून अतिशय भ्यालेले जन जसे निघून जातात, त्याप्रमाणे त्या आश्रमांतून हरिणांचे कळप रवंध करावयाचे टाकून निघून गेले. याप्रमाणे त्या शुष्क इंधनावरोबर ते सर्व नानाप्रकारचे पात्रजात अग्नीत जळू लागले असता ज्याचा केवळ देह अवशिष्ट राहिला आहे असा स्नेहरहित संतुष्ट-चित्त भूपति असे म्हणालाः—

१ बाबरून राजाने तो कमंडलु कोणा श्रोत्रियापासून अग्नीत शुद्ध करून घेतला असे दिसते.

शिखिध्वजः—या सर्व उपकरणांविषयीची

वासना—ममता टाकून मी आतां सर्वत्यागी होऊन राहिलो आहे. हे देवपुत्रा ! खरोखर तूं मला फार दिवसांनी हा उत्तम बोध केलास. मी आतां निरुपाधिक व शुद्ध बनलो आहे. मी सुखाने उत्तम बोधवान् झालो आहे. 'हें माझे' असा संकल्प केल्यानेच आपलेंसे होणारें जें हें उपकरण-जात त्यांत सार काय आहे ! जितके जितके विविध हेतु सोडले जातात तितकें तितकें मन परम निर्वृत्तिस-शांतीस प्राप्त होतें. मी आतां शांत होत आहे, सर्व प्रकारें सुखी होत आहे. मला सुख झाले आहे, माझा सर्वप्रकारें उत्कर्ष झाला आहे. नानाप्रकारचे बंधहेतु—विषय सर्वथा क्षय पावले आहेत. कारण मी सर्वत्याग केला आहे. दिशा हेंच ज्याचें वस्त्र आहे, दिशा हेंच ज्याचें गृह आहे, जो दिशासारखा बनला आहे, असा हा मी येथें या वेळीं स्थित आहे. हे देवपुत्रा ! आतां महात्यागांतील आणखी काय टाकावयाचें राहिलें आहे ?

कुंभः—हे राजन् शिखिध्वजा ! तूं सर्वा-चा त्याग केलाच नाहीस. मी सर्वत्याग केला आहे, असें मानून तूं उगीच परमानंदाचा अभिनय करूं नको. अद्यापि तूं न सोडलेला असा सर्वाहुन उत्तम भाग आहे. त्याचा निःशेष त्याग केलास क्षणजे तुला श्रेष्ठ अशो कता प्राप्त होईल.

श्रीवासिष्ठः—हे महाबाहो राजीवलोचना रामा ! असें ऐकणाऱ्या त्या राजानें थोडासा विचार केला व असें झटलें.

शिखिध्वजः—हे देवपुत्रा ! इंद्रियरूपी सर्वांचा संघात व ज्याची आकृति रक्तमांसमय आहे असा हा देह सर्वांचा त्याग केल्यावर आतां अवशिष्ट राहिला आहे. यास्तव आतां पुनः उठून या कळ्यावरून निर्दिष्टपणें मी आपल्या शरीराला टाकून देतो व त्याला

विनाश रूपत्वास प्राप्त करतो, आणि सर्व-त्यागी होतो.

श्रीवासिष्ठः—असें बोलून तो आपल्या देहाला पुढेंच असलेल्या कळ्यावरून खालील खोल दरीत टाकून देण्यासाठीं जो वेगाने वर उठत आहे तो कुंभ त्याला म्हणाला.

कुंभः—हे राजन् ! तूं या निरपराधी देहाला महाभूगवरून कां टाकून देतोस ? अज्ञ बैल रागावला असतां आपल्याच वत्साला मारतो, तसा हा विचारा देह जड, अचेतन व क्षुद्र आहे, हा तुझा कोणी नव्हे, यास्तव तूं व्यर्थ शरीरत्याग करूं नकोस. हा विचारा जड देह मूक होऊन ध्यान करीतसा बसतो. तरंग ज्याप्रमाणें काष्ठाला, त्याप्रमाणें याला दुसराच कोणी हालवितो. जसा एकांतांत बसलेल्या तपस्त्याला मत्त चोर क्षुब्ध करतो, तसा निग्रह-योग्य असा दुसराच कोणी या देहाला अत्यंत क्षुब्ध करतो. सुखदुःखादिकांचें उत्पत्तिस्थान असें हें क्षुद्र शरीर अपराधी होत नाही. कारण फलांनीं युक्त असलेला वृक्ष जो हालतो तो वायुमुळें हालतो झणून तो अपराधी नसतो. जोरानें वाहणारा वारा झाडाचीं फळें, लहान शाखा, पुष्पे इत्यादिकांना खाली पाडतो. त्यांत त्या विचाऱ्या वृक्षाचा काय अपराध ? हे कमलनयना ! तूं जरी या शरीराचा त्याग केलास, तरी तुझा सर्वत्याग सिद्ध होणार नाही. कारण तो फार कठिण आहे. या कळ्यावरून तूं केवळ निरपराधी शरीराला वृथा टाकीत आहेस. देहत्याग केल्यानें सर्वत्यागिता सिद्ध होत नाही. मत्त हत्ती जसा वृक्षाला क्षुब्ध करतो त्याप्रमाणें हा देह ज्याचा योगानें क्षुब्ध केला जातो त्या पाण्याला जर तूं टाक-शील, तर मात्र तूं महा त्यक्तवान् स्वरा. हे राजा ! त्याचा त्याग केला असतां देहादि सर्व सोडल्यासारखें होतें आणि त्याचा जर त्याग

न केला तर या देहादिकांना पाण्यात बुडवून, अग्नीत जाळून वगैरे जरी तू नाहीसे केलेस तरी त्या जन्म व कर्म यांच्या बीजभूत देहालाकापासून ते देहादिक पुनः पुनः उत्पन्न होईल.

शिखिध्वजः—हा देह कोणाकडून चंचल केला जातो? जन्म व कर्म यांचे बीज काय आहे? हे सुंदरा! कशाचा त्याग केला असता सर्वाचा त्याग केला, असे होते?

कुंभः—हे साधो! देहाच्या त्यागाने, राज्य सोडल्याने, पर्णशालादिकांच्या जाळण्याने सर्वत्याग सिद्ध होत नाही. जे सर्व वासनांचे आश्रयस्थान असल्यामुळे सर्व आहे, सर्व विषयांमध्ये पसरलेले असल्यामुळे सर्वतः आहे, संकल्पाने सर्वाला उत्पन्न करणारे असल्यामुळे जे सर्वांचे एक कारण आहे, त्या एकाचा त्याग केला असता सर्वत्याग केला असे होते.

शिखिध्वजः—हे सर्व तत्त्ववेत्त्यांतील श्रेष्ठा! सर्व, सर्वगत, सर्व प्रकारे हेय, व सर्वदा त्याज्य असे जे तू सांगत आहेस ते काय आहे? ते मला सांग.

कुंभः—हे साधो! ज्याचा आकार सर्वगत आहे, चित्प्राधान्याने ज्याला जीव म्हटले जाते व क्रियाप्राधान्याने प्राणादि म्हटले जाते, ते भ्रांत चित्त—लिंग हेंच सर्व आहे. ते जडही नाही व अजडही नाही. चित्तच भ्रम आहे, असे तू जाण. हे राजा! चित्तच व्यवहार करणारा पुरुष आहे, असे समज. चित्त हेंच जगज्जाल आहे, असे जाण. चित्तच सर्व ह्मणून म्हटलेले आहे. हे पृथिवीपते! वृक्षाचे जसे वृक्षबीज असते तसे राज्यादिक, देहादिक, व आश्रमादिक या सर्वांचेच बीज मन आहे. हे सर्वांचे बीज टाकले असता सर्व टाकल्यासारखे होते. कारण बीजाचा त्याग केला असता सर्व-

त्याग संभवतो व बीजत्याग न केल्यास सर्वांचा त्याग संभवत नाही. सर्व धर्मादिक, अर्धवर्ष किंवा राज्यादि अथवा अरण्यादि त्यांच्या फलभोगाची स्थाने हे सर्व सचित्त पुरुषाला परम दुःख असून निश्चित पुरुषाला परम सुख आहे. हे सर्व चित्तच जगद्रूपाने विवर्त पावते. बीज जसे वृक्षरूपाने परिणत होते, तसे चित्तच देहादि आकाररूपाने परिणत होते. वाऱ्याने नसा वृक्ष किंवा भूकंपाने पर्वत, अथवा विसाड्याकडून चामड्याचा भाता हालविला जातो, त्याप्रमाणे हा देह चित्ताकडून चंचल केला जातो. सर्व भूतांना प्रसिद्ध असलेल्या उपभोगांचा, जरा-मरणादि देहधर्माचा व महामुनींच्या शम-दमादि श्रेष्ठ गुणांचा आश्रय वासनांनी दृढ झालेले चित्तच आहे, असे तू जाण. अशांत चित्तच मननामुळे मनोमय व आंत प्राणवेष्टेमुळे जीव होऊन बाहेर स्थूल देह, त्याचा व्यवहार इत्यादि जगद्रूपाने परिणाम पावते. हे मुने! शांत चित्तच बुद्धि, महत्, व प्राण इत्यादि क्रियानुरूप नांवांनी बोलले जाते. चित्तालाच सर्व असे म्हणतात. यास्तव हे राजन्! त्याचा त्याग केला असता सर्व आधि व व्याधि यांच्या पराकाष्ठेपर्यंत सर्वत्याग केला असे होईल. हे त्यागवेत्त्यांतील श्रेष्ठा! श्रेष्ठ चित्तत्यागालाच सर्वत्याग समजतात. तो सर्वत्याग सिद्ध झाल्यावर हे महाबाहो! सत्य वस्तूचा—भूमानन्दाचा अनुभव कां येणार नाही? अवश्य येईल. चित्ताचा त्याग केला असता कार्यविभागांच्या आविर्भावाची परंपरा व कारणांतील कार्यांच्या लयाचा क्रम ही दोन्ही सर्वतः लय पावतात, आणि त्यानंतर परम शांत, स्वच्छ, निरुपद्रव आत्मस्वरूप अवशिष्ट राहते. या संसाररूपी धान्यसंपत्तीचे क्षेत्र चित्त आहे, असे ज्ञानी समजतात. क्षेत्रच अक्षेत्र झाल्यावर त्यांत

साळीचा संभव कसा होणार! पाणी जसे तरंगरूपाने विवर्त पावते, त्याप्रमाणे हे चित्तच विचित्र अहंभाव व त्याचा अभाव या रूपाने विकास पावणाऱ्या पदार्थाकाराने विवर्त पावते. हे भूपते! चित्तोत्सादनरूप सर्वत्यागाने साम्राज्याच्या योगाने जसे त्याप्रमाणे सर्वदा सर्व उत्तम प्रकारे प्राप्त होतें. हे त्याग्नि राजन्! परिच्छिन्न असलेला जो तू, त्या तुझ्या सर्व-त्यागाचा जसा दुसरा विषय आहे, तसा तूही तुझा त्याग करणाऱ्या दुसऱ्याच्या त्यागाचा विषय आहेस. अर्थात् त्याज्य विकारालाच तू आत्मत्वाने जाणत आहेस, म्हणून तुझा सर्वत्याग सिद्ध झालेला नाही. ज्याने सर्वांचा त्याग केला आहे त्याने मोत्यांच्या माळेतल्ले सूत्र जसे मोत्यांना त्याप्रमाणे सर्व त्रिकालांतील जगत् आपल्या अग्नीन करून घेतले आहे. ज्याने सर्वांचा परित्याग केला तो शून्यरूप झाला. तथापि त्याने टाकलेले हे सर्व त्रिकालस्थ जगत् दुसरा आश्रय न मिळाल्यामुळे जोंवर हा व्यवहार आहे तोंवर तंतुमध्ये जशी मोत्यांची पंक्ति त्याप्रमाणे त्यांतच स्थित असते. तैल-रहित दीपाप्रमाणे ज्याने सर्वत्याग केला आहे, त्याने तैलयुक्त दीपाप्रमाणे सर्वांचा प्रकाशित केले आहे. स्थित असलेल्या सर्वांचा परित्याग करून तो ओहरहित दीपाप्रमाणे शांत होतो. तो प्रकाशात्मा सस्नेह दीपाप्रमाणे सर्वत्र सम शोभतो. येथील समस्त वस्तूना काढून टाकल्या-वर जसा तू एकटा अवशिष्ट राहिला आहेस, त्याप्रमाणे सर्वत्याग केला असतां केवळ विज्ञान अवशिष्ट राहतें. समस्त वस्तूंचा दाह केल्यावरही जसा तू राहिला आहेस, व दुसरा कोणी नाही, त्याचप्रमाणे हे राजन्! सर्व-त्याग केल्यावर परमपुरुषार्थही तुझ्याहून निराळा रहात नाही. सर्वत्याग हा शून्यात्मा आहे, तथापि सर्व ज्ञानांचा त्यांत अन्तर्भाव

होतोच. सूर्य-चंद्र-नक्षत्रादिकांचा आकाश हा जसा आधार आहे, त्याप्रमाणे अनंत उत्तम वस्तूंचा तो आधार आहे. सर्वत्यागाचा आनंद थोडासा जरी अनुभविला तरी असंग व उदासीन आकाशाला टांकी जशी छिद्र करू शकत नाही, त्याप्रमाणे जरामरणभीति त्या त्यागी पुरुषाला कांहीं पीडा करू शकत नाही. सर्वत्याग ज्याच्यापासून निर्मल स्वरूपस्फूर्ति होते त्या महत्त्वाचे कारण आहे. कारण तू जर सर्वांचा त्याग केलास तर फारच मोठे बुद्धि-स्थैर्य होईल. सर्वत्याग हाच श्रेष्ठ आनंद असून बाकीचे सर्व अति दारुण दुःख आहे. असा विचार करून आणि 'ॐ' असे ह्मणून त्याचा अंगीकार करून तुला जशी इच्छा होईल तसे आचरण कर. जो सर्व सोडतो त्याला प्रारब्ध-वशात् सर्व अनायासाने प्राप्त होतें. समुद्रांतील पाणी जसे जसे बडवाग्नीति शिरते, तसे तसे ते नद्यांच्या द्वारा समुद्रांत येते. अज्ञान व त्याचे कार्य या सर्वांच्या त्यागांतच आत्मप्रसाद करणारे ज्ञान अवश्य आहे. करब्यांत जे रत्ना-दिकांनी रहित असे स्थान असते त्यांतच रत्न रहाते, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. सर्वत्यागाच्या योगानेच अत्यंत पापिष्ठ कलिकालांतही अति-नीच मुनि शाक्याने सुद्धां निःशंकपणे मेरु-प्रमाणे स्थिर अवस्थान केले. मग या पुण्य द्वापरकाळी वेदमार्गावलंबी व त्यामुळेच अति पुण्यवान् अशा तू सर्वत्याग करून आकाशा-प्रमाणे निःशंक रहावेस, हे काय निराळे सांगा. क्यास पाहिजे? हे महाराज! सर्वत्याग हाच सर्व संपत्तीचा श्रेष्ठ आश्रय आहे. जो कांहीं वेत नाही त्यालाच दिले जाते. हे राजन्! सर्व-परित्याग करून शांत, स्वस्थ, आकाशासारखा व सौम्य असा तू ज्या रूपाचा होशील तद्रूप हो. हे महास्वभाव भूमिपाल! तू प्रथम सर्व त्याज्यचा मनाने त्याग करून, नंतर ज्या

मनानें तो त्याग करतोस त्या मनाचाही त्याग करून शेवटी त्यागाभिमानछक्षण अहंकारमलाचाही त्याग करून जीवन्मुक्त हो. ९३.

सर्ग ९४ वा.

— ० ० —

१ या सर्गीत चित्ताचा परित्याग करण्यासाठी त्याच्या मूळाचे परिशोधन व देहादिवेश्यांच्या बाधानें पूर्णचित्तीचा अवशेष सांगितला जातो.

श्रीवासिष्ठः—कुंभ असें क्षणत असतां चित्तत्यागाच्या उपायाचा वारंवार मनांत विचार करणारा सौम्य राजा असें वचन बोलला.

शिखिध्वजः—हृदयाकाशांतील पक्षी किंवा हृदयवृक्षावरील मर्कट अशा मनाचे पुनः पुनः जरी निरसन केले—त्याला त्या आकाशांतून किंवा वृक्षावरून हाकलून लाविले—हे माझे नव्हे, असें म्हणून त्याचा त्याग केला, तरी ते माझ्या हृदयांत पुनः येतेच. हे उत्तमा ! जाले व्याकूळ झालेल्या मत्स्याला जसे धरावयास जाणते, त्याप्रमाणे मी या चित्ताचे ममत्वाने ग्रहण कसे करावे, हे जाणतो. पण याच्यामध्ये मूर्तत्व नसल्यामुळे द्रव्याप्रमाणे त्याचा त्याग कसा करावा हे जाणत नाही. यास्तव हे पूज्या ! अगोदर मला या चित्ताचे स्वरूप यथावत् सांग. त्यानंतर हे प्रभो ! चित्ताचा परित्याग कसा करावा तेही यथावत्-जसेच्या तसेच-सांग.

कुंभः—हे महाराज ! वासना हेच चित्ताचे स्वरूप आहे असें तूं जाण. वासनाशब्दाचा चित्त हा पर्यायशब्द आहे, असें म्हटले आहे. त्याचा त्याग फार सुकर आहे. तो स्पंदनाहूनही अतिशय सुसाध्य आहे. राज्याहूनही तो अधिक आनंददायी आहे व पुष्पाहूनही सुंदर आहे. पण पामराला—दरिद्राला साम्राज्य जसे दुःसाध्य किंवा तृणाची सुमेरुता—तृणाला सुमेरु पर्वत बनविणे जसे दुःसाध्य आहे, त्याप्रमाणे मूर्खाचा

मनस्त्याग खरोखर अतिशय दुःसाध्य आहे.

शिखिध्वजः—भगवन् ! तुझ्या या उपदेशावरून चित्ताचे स्वरूप आकूल व वासनामय आहे, हे मला कळले. पण वज्राला गिळण्यापेक्षाही चित्ताचा त्याग दुःसाध्य आहे, असे मला वाटते. संसार हेच ज्याचे सुगंधी पुष्प आहे, जो दुःखरूपी दाह करणारा अग्नि आहे जगद्रूपी कमलाचे जे नाल, मोहरूपी वायूचे जे आकाश, शरीररूपी यंत्राला जे प्रवृत्त करणारे, व हृदयरूपी कमलांतील जो भ्रम आहे, अशा या चित्ताचा अनायासाने त्याग कसा करतां येतो ते मला सांग.

कुंभः—या चित्ताचा जो समूळ नाश तोच संसाराचाही क्षय आहे आणि तोच चित्ताचा सर्वथा त्याग आहे, असे अपरिच्छिन्न आत्मदर्शी जनांनी सांगितले आहे.

शिखिध्वजः—भगवन् ! चित्ताच्या त्यागापेक्षां चित्ताचा नाश करणेच उत्तम सिद्धीचे साधन आहे असे मला वाटते. चित्त हा मोठा व्याधि—रोग आहे. 'ते माझे नव्हे' असे म्हणून नुस्ती त्याविषयीची ममता सोडल्याने, नुस्ता त्याग केल्याने त्याचा अभाव कसा होईल ? चिकित्सा करून, उपायानेच त्याचा नाश केला पाहिजे. यास्तव त्याच्या उच्छेदासाठी चित्ताचे मूळ वगैरे काय आहे, ते सांग.

कुंभः—ह्या चित्तरूपी वृक्षाचे अहंकार हे बीज आहे. तो शाखा, फळे व पल्लव यांनी युक्त आहे. त्याचे तूं समूळ उन्मूलन कर. वृक्षाला तोडावयाचे झाल्यास तेथे जसा अवकाश असावा लागतो त्याप्रमाणे येथेही अवकाश असावा म्हणून तूं आपल्या हृदयाला आवरण—विक्षेपशून्य कर.

शिखिध्वजः—हे मुने ! चित्ताचे मूळ काय आहे ? अंकुर कोणता ? त्याचे क्षेत्र कोणते ? त्याच्या शाखा कोणत्या ? स्कंध कोणते ? व

त्याचें उन्मूलन कसें केलें जातें ?

कुंभः—अज्ञात आत्म्यापासून ज्याचा उदय होतो असा जो हा अभिमानी अहं—अर्थ तें या चित्तवृक्षाचें बीज आहे, असें तूं समज. परमात्म्याचें पद-नीड अशी जी माया तेंच याचें क्षेत्र आहे. यास्तव चित्ताचेंही तेंच क्षेत्र आहे. प्रथम उत्पन्न झालेल्या या बीजापासून परिच्छिन्न अहं असा निश्चयात्मक व चिदाभासानें व्याप्त असल्यामुळें अनुभवात्मक अंकुर उत्पन्न होतो. तो निराकार असून त्याला बुद्धि असेंच म्हटलें जातें. या बुद्धिसंज्ञक अंकुराची जी आधिक्यानें वृद्धि—पुष्टि ती देहादि आकाराच्या स्मरणामुळें चित्त या नांवाची व संकल्परूपिणी असल्यामुळें मन या नांवाची होते. त्या वृक्षाचा जीव परमार्थतः निर्विकार असल्यामुळें सर्वविकारशून्य आहे. झणून तो दगडासारखा आहे. तो मिथ्या-भूत असलेलें जें चित्त व त्याचे धर्म यांचे संबंध जाणणारा साक्षी आहे. मूळापासून शाखेपर्यंत जो वृक्षाचा भाग त्याला स्तंभ—मध्यप्रदेश झणतात. या चित्तवृक्षाचा स्तंभ हें शरीर आहे. तो स्नायु, अस्थि व रस यांनीं रंजित झालेला असतो. स्तंभदेशाहून दुसऱ्या—अग्रप्रदेशी स्कंध-शाखादि उगवण्यासाठीं जो अंकुराचा आरंभ त्याचें कारण वसंतादि काल आहे. त्याचप्रमाणें त्या त्या जीवाच्या भोगप्रद कर्माच्या परिपाक-कालीं रागद्वेषप्रवृत्त्यादि अंकुरपल्लवादि आकारानें जो विकास पावणारा रस ती वासनाच होय. या चित्तवृक्षाच्या लांब लांब—दूरवर पसरलेल्या विस्तृत शाखा हींच इंद्रिये आहेत. जन्म-मरणरूप सहस्रावधि अनर्थांचीं तीं कारणे आहेत. अल्प भोग हेच या वृक्षाचे मोठाले अवान्तर शाखासमूह आहेत. ते शुभा-शुभ फलांनीं आकुल झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या या चित्तरूपी दुर्वृक्षाच्या शाखांचें प्रतिक्षणीं छेदन करीत रहा व त्याचें मूळ

तोडण्याचा अतिशय यत्न कर.

शिखिध्वजः—हे मुने ! मी या चित्तवृक्षाच्या शाखादिकांचें छेदन करतो, पण त्याच्या मूळाचा निःशेष छेद कसा करूं ?

कुंभः—नानाप्रकारच्या वासना ह्याच फळ, स्पंद इत्यादिकांनीं युक्त अशा शाखा आहेत. आसक्तीचा त्याग करून त्यांना मनांत उत्पन्नच होऊं दिलें नाहीं, झणजे त्या विचारसंविद्धलानें आंतल्याआंत विच्छिन्न होतात. ज्याचें मन असंसक्त असतें, जो मौनी असतो, ज्याचा वाद व विचार शांत झाला आहे. आणि जो प्राप्त होईल तेवढेंच करणारा असतो, त्याची चित्तलता आंतून विच्छिन्न झालेली असते. चित्तरूपी वृक्षाच्या शाखासमूहास जो पौरुष-यत्नानें तोडतो तो त्याचें मूळ उपटून टाकण्यास योग्य होतो. चित्तावृक्षाच्या शाखा तोडणें हें गौण कार्य असून त्याचें मूळच उपटून टाकणें हें मुख्य कार्य आहे. हे महाबुद्धे ! मूळोन्मूलनाला मुख्यत्व असल्यामुळें या चित्तरूपी कंटकसमूहाच्या—करंजवनाच्या मूळाचा दाह पूर्णपणें कर. असें केल्यानेंच अचित्तता प्राप्त होईल.

शिखिध्वजः—हे मुने ! चित्तवृक्षाच्या अहंभावरूप बीजाचा दाह करावयाचा झाल्यास त्याच्या उपयोगी असा अग्नि कोणता ?

कुंभः—राजन् ! ‘मी कोण बरें?’ अशा स्वरूपाचा जो हा साक्षात्कारान्त विचार तोच या चित्तरूपी दुष्ट वृक्षाच्या बीजाचा दाह करण्यास समर्थ असा अग्नि सांगितलेला आहे.

शिखिध्वजः—मुने ! मी आपल्या बुद्धीनेंच देहादि अहंकारापर्यंत बाह्य व आंतर पदार्थ अनात्मे—अनृत आहेत, असें जाणलें आहे. पण अन्तरात्मतत्त्वाचा परिचय न झाल्यामुळें जड अहंकाराच्या ठिकाणीं पुनः पुनः होणारी आत्मत्वभ्रांति निवृत्त होत नाहीं. झणजे मी पूर्णपणें जगत् नाहीं, पृथ्वी नाहीं,

वनमंडलाने मंडित झालेल्या पर्वताचा • तट नाही, अरण्य नाही. पाने हालणे वगैरे हें कांहीं मी नाही. जडत्वामुळे देहादि मी नाही. मांस, अस्थि, रक्त मी नाही. कर्मेन्द्रियेही मी नव्हे. ज्ञानेन्द्रियेही मी नव्हे. मन, बुद्धि व अहंकारही मी नाही. कारण हीं सर्व जड आहेत. सोन्यामध्ये जसे कटकत्व तसे चिदात्म्यामध्ये अहंत्व विवर्तरूप आहे. शुक्तिरजत, मृगतृणिका, इत्यादि जड असत असल्याचे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे म्हणजे जडत्वामुळे ते अहंत्वादि असत—मिथ्याच आहे. ब्रह्मांडादिक सर्व जडवर्ग अधिष्ठान सद्रूपाहून अन्य असल्यामुळे परमपदी म्हणजे चितीमध्ये, आकाशांत जसा महावृक्ष नाही, त्याप्रमाणे विद्यमान नाही. कारण तो जडवर्ग सर्व आकारांचा व विषयांचा आधार आहे. पण भगवन् ! मी हें या रीतीने अहंत्वरूप मलाचें मार्जन केले पाहिजे असे जाणत असूनही आंत असलेले—प्रत्यगेकरस जें साक्षिचैतन्य त्याला जाणत नाही.

कुंभः—हे राजन् ! अहंकारापर्यंत जितके दृश्य पदार्थ आहेत ते सर्व जड असल्यामुळे त्यांतील जर तूं कोणी नव्हेस, तर हे निष्पाप महाबुद्धे ! तूं जो कोणी आहेस तेच मला सांग.

शिखिध्वजः—हे विद्वानांतील श्रेष्ठा ! मी केवळ चिद्रूप आहे. मी स्वच्छ आत्मज्ञान आहे. ज्या आनंद-एकरस चिन्मात्र आत्म्याच्या सत्तेने हे सर्व आनंदशून्य विषय अनुभविले जातात किंवा वृत्तींवर उपारूढ झालेल्या ज्याच्या योगाने त्यांचा इष्ट-अनिष्ट विभागाने निर्णय केला जातो, अशा स्वरूपाच्या माझ्या ठिकाणी ' हा मी ' अशा तऱ्हेचा तादात्म्या-भिन्नलक्षण मल लागला आहे. पण तो सका-
ण आहे की निष्कारण, हें मला समजत नाही.

तसेच जें वेद्य ब्रह्मपद त्यालाही मी जाणत नाही. हे मुने ! ह्या असत् व अनात्मसंबंधी आत्ममलाचें सर्वथा प्रमार्जन करण्यास मी समर्थ नाही. त्यामुळे मी अतिशय संतप्त होत आहे.

कुंभः—हे महापराक्रमी राजा ! तूं सत्य मलाने संसारी होऊन स्थित आहेस की अस-
त्य मलाने संसारी झाला आहेस ते सांग.

शिखिध्वजः—चित्तरूप वृक्षाचें जें बीज तें सत्य आहे की मिथ्या आहे हें मी जाणत नाही. पण सर्व अनर्थ हें ज्याचें फळ आहे, अशा या चित्तवृक्षाचें सामान्यतः अहंभाव व ममभाव हें मूल आहे इतकें मी जाणतो. पण त्याचा त्याग कसा करावा हें मी जाणत नाही. कारण त्याचा पुनः पुनः त्याग जरी केला तरी त्याचा मूलोच्छेद न झाल्यामुळे तो पुनः पुनः प्राप्त होतो. यास्तव त्याच्या मूलोच्छेदाचा उपाय मला सांग.

कुंभः—राजन् ! कारणापासून जें कार्य होतें तें सर्वत्र संभवतें आणि असे कारणापासून झालेले जें नसतें तें दुसऱ्या चंद्रासारखें असत् असतें. कारण त्याचें प्रमाणतः परीक्षण करूं लागले असतां, तें आहे असे वाटत नाही. ज्याप्रमाणे अहंभावापासून मनो-बुद्ध्यादिरूप संसारांकुर हें कार्य होतें, असेच आतां अहं-
भावाचेंही कारण शोधून मला सांग.

शिखिध्वजः—मुने ! देहादि आकाराचें वेदनच न झाल्यास ' देहच मी ' असा अभि-
मानहि होत नाही. यास्तव देहादिकांचें ज्ञान हेंच अहंकाराचें कारण आहे, असे मी सम-
जतो. यास्तव त्याचा उपशम कसा होईल तें मला सांग. चित्-ने विषयोन्मुख होणें, हाच मोठा दोष आहे. अर्थात् चित्-च्या चेत्योन्मुख-
त्वाने देहादिक दुःख भोगण्यासाठीच ' हा मी ' असा स्थित आहे. यास्तव हे मुने, त्याच्या

उपशमनासाठीं चेत्याचें उपशमन कसें होईल तें मला सांग.

कुंभः—वेदनानें वेद्योन्मुख होण्यास वेद्यच—देहादि विषयच कारण आहे, असा तूं जर कारणज्ञ असशील तर तुला अभिप्रेत असलेलें कारण सत्वर सांग; क्षणजे मग तुला इष्ट असलेलें कारणच अकारण कोणत्या क्रमानें होतें तें मी तुला सांगेन. सामान्यतः वेद्य-वेदनरूप व विशेषतः विषयज्ञान हीं दोन्ही मिथ्या असल्यामुळें कारण होण्यास असमर्थ असलेलेंच वेद्य कारणत्वास प्राप्त झालें आहे, असें जें तुला अभिप्रेत असेल तेंच सांग.

शिखिध्वजः—हे मुने ! विषयांच्या सामान्य व विशेष ज्ञानाचें कारण बाह्य व आध्यात्मिक पदार्थांची सत्ता हेंच आहे. कारण, वेदन—ज्ञान शरीरादि वस्तुसत्तेच्या निमित्तानें मुर्शीत ओतलेल्या—सोनें, तांबें इत्यादिकांच्या रसाप्रमाणें शरीरादि आकारांनीं उदय पावतें. पण अमूर्त वेदनामध्ये उदय पावणारा जो मूर्त देहादि आकार त्याला वस्तुत्व संभवत नाही; म्हणून स्पंद जसा वायूच्या पंक्तीनें उदय पावतो त्याप्रमाणें असत्य आभासानें वेदन साकार होतें. पण चित्ताचें बीजच—अहंत्ववेदन—शांत होईल, असें देहादिवस्तुसत्तेचें असत्त्व मला अवगत होत नाही. यास्तव त्याचें मिथ्यात्व मला कळेल असा उपदेश कर.

कुंभः—देहादि वस्तूची सत्ता जर विद्यमान असेल तर त्याच्या निमित्तानें वेदनाला तदाकारत्व प्राप्त होतें असें जें तुझें क्षणें आहे तें बरोबर आहे, असें क्षणतां येईल. पण देहसत्ता इत्यादिकांचाच जर अभाव आहे, तर तुझ्या वेदनाचा विषय काय ? तें निर्विषयच आहे, असें होणार !

शिखिध्वजः—अहो पण महाराज ! ज्याचें हें काहीं स्वरूप उपलब्ध होत आहे तें कल्प-

नात्मक व असद्रूप कसें असेल ? प्रकाश अंधकार कसा होईल ? हे मुने हस्तपादादि अवयवांनीं युक्त असलेला, व क्रिया-फल इत्यादि स्वरूपानें विलास पावणारा असा जो हा सदा अनुभवास येणारा देह, तो नाही कसा !

कुंभः—हे राजा ! ज्या कार्याचें कारण नसतें तें कार्य येथें विद्यमान नसतें. अर्थीत त्याचा येणारा जो अनुभव तो शुद्ध भ्रम होय. कारणावांचून शरीरभूत कार्य केव्हाही संभवत नाही. ज्याचें बीजच विद्यमान नाही तें द्रव्य कोठें बरें उत्पन्न होणार ? जें कार्य कारणावांचूनच पुढें विद्यमान असल्यासारखें प्रतीत होतें तें मृगजळाप्रमाणें द्रष्ट्याच्या विभ्रमामुळेच भासतें, असें जाण. हें विद्यमान नसतानाच मिथ्या भ्रमानें उदय पावलें आहे, असें तूं जाण. अति यत्न न करणाऱ्या जीवालाही हें मृगजळ उपलब्ध होतें.

शिखिध्वजः—तर मग काय हा सर्व देहादि पदार्थवर्ग बंध्यापुत्राच्या देहादिकांप्रमाणें असत्त्व आहे ? तो जर असत् असेल तर मग दोन चंद्रबिंबांप्रमाणें त्याचेंही कारण शोधण्याचें काहीं प्रयोजन नाही. कारण बंध्यापुत्राच्या सर्वांगाला अलंकारांनीं भूषित करण्यास कोण प्रवृत्त होणार ? व तें त्याचें सर्वांगमंडन कोणाला सुशोभित दिसणार ?

कुंभः—शरीरादिक अस्थिपंजर हें कारणावांचूनच कार्य आहे. हे राजन् ! असंभवामुळे तें अविद्यमानच आहे, असें समज.

शिखिध्वजः—हे मुनीश्वरा ! नित्य दिसणाऱ्या या हस्त-पादादियुक्त शरीराचें कारण त्याचा पिता कां नव्हे ?

कुंभः—हे राजन् ! कारणाच्या अभावामुळे पिता क्षणन कोणीच नाही. जें असत्-पासून उत्पन्न झालेलें तें असत्-च म्हटलें जातें. कार्यरूप पदार्थाचें जें कारण त्यालाच त्याचें

बीज क्षणतात. हे राजन् ! या जगांत बीजा-
बांचून अंकुर संभवत नाही. यास्तव ज्या
कार्याचें कारण येथें संभवत नाही, तें बीजा-
च्या अभवानीं नाहीच. त्याचा अनुभव हा शुद्ध
भ्रम आहे. जें अवश्य विद्यमान नाही, जें नि-
र्बाज असतें, तो मतीचा भ्रम होय. तें दोन चंद्र,
मृगजळ, बंध्यापुत्र यांच्यासारखें मिथ्या आहे.

शिखिध्वजः—अहो पण पहिला पितामह
जो हिरण्यगर्भ—सूक्ष्म भूतलिंगसमष्ट्यात्मा तो
पुत्र-पिता-पितामह इत्यादि व्यष्टिसमष्टि स्थूल
शरीरांच्या उत्पत्तीचें कारण कां नव्हे ?

कुंभः—हे राजा ! तूं जो आद्य पितामह
क्षणून म्हणतोस तोही वस्तुतः नाहीच. कारण
कारणाच्या अभावीं कोणत्याच कार्याचा भाव
नाही, हा जर नित्य नियम असेल, तर तो
आद्य कर्ताही नाहीच. पण 'यो देवानां
प्रभवश्चोद्भवश्च' इत्यादि मंत्रांत हिरण्य-
गर्भाचा उत्पादक व उत्पन्न होणाऱ्या त्याला
कृपादृष्टीनें पाहणारा ईश्वर त्याचें कारण अस-
ल्याचें प्रसिद्ध आहे; क्षणून जर म्हणशील तर
परमात्मा ईश्वर आहे, ही गोष्ट खरी. तथापि
तो मायेनें स्वरूपांत भेदाची कल्पना करून
जरी अन्यसा दिसतो तरी तो भ्रमानें दिसणारा
पितामह त्या परमात्म्याहून अन्य नाही. कारण
तो मृगजळप्रमाणें भ्रांतिरूपच भासतो. पिता-
महाचें अर्थक्रियाकारित्वही—प्रपंचोत्पादनादि
व्यवहारही भ्रमात्मकच आहे. असो; याप्रमाणें
मीं सांगितलेल्या युक्तीनें पितामहापासून आपल्या
शरीरापर्यंत जो हा कार्यकारणपरंपराप्रबंध
आहे तो मिथ्या आहे, हें तुझ्या ध्यानांत
आलें आहे, व त्यामुळे तो सत्य आहे अशी
जी तुझी समजूत तीही निवृत्त झाली आहे.
आतां प्रातिभासमात्र अवशिष्ट असलेला दुसरा
अंशही तत्त्वसाक्षात्कारान्त उपदेशानें मीं
बोळवितों.

हे भूमिपाल ! वर सांगितलेल्या युक्तीनें चिद-
व्यातिरिक्त पदार्थांचा असत्त्व आहे, त्यामुळे
चिद् हाच देवदेव-ईश्वर आहे. तो हिरण्यगर्भादि-
स्तंबपर्यंत सर्गपरंपरेनें नित्य जो विकास
पावतो तो चिद्रूपानेंच विकास पावतो. स्वरूपा-
तच तो सर्व विवर्त होतो. तो स्वरूपाहून
भिन्न अणुमात्रही होत नाही किंवा करीत
नाहीं. त्यामुळे आत्माच स्वतः स्वरूप, पद्मज
इत्यादि नांवांनीं सांगितलेला आहे, आणि
असें पर्यालोचन केलें असतां हें समस्त द्वैत
शांत ब्रम्हच आहे. ९४.

सर्ग ९५ वा.

—:०:—

१ अविद्येच्या उपशमाचा क्रम, २ व बोधानें
शिखिध्वजाची विभांति.

शिखिध्वजः—आब्रह्मस्तंबपर्यंत जो हा
व्यवहारास समर्थ असा भ्रम आहे तो दुःखाचें
कारण कसें ?

कुंभः—शीतानें गोठलेल्या जलाच्या रूक्षते-
प्रमाणें या जगज्ज्माचें हें भावन असें पसरलें
आहे. म्हणूनच मूल अज्ञान ज्ञानाभ्यासाच्या
परिपाकक्रमानें शिथिल झालें असतां जगाला
क्रमानें सूक्ष्मता येऊन त्याचा अज्ञानासह नाश
होतो, असें विद्वान् समजतात आणि अज्ञानाच्या
नाशावांचून जगद्रवनेचा बाध होत नाही.
अज्ञान शिथिल होण्यास निरोधाभ्यासानें बाह्य
बुद्धिवृत्तींना क्षीण करणें अवश्य आहे. यास्तव
परम पदाचा साक्षात्कार झाला असतां सहज
होणारें जें सर्व बोधांचें तनुत्व तें सर्गाच्या
शांतीचें कारण आहे. व्यवहारांतही ज्या देहादि
स्थूल पदार्थांचें तनुत्व होतें. त्यांची क्रमानें

१ 'सर्वाणि रूपाणि विक्षित्य धीरो नामानि
कृत्वाऽभिवदम्य आस्ते' या वचनाप्रमाणें.

२ तनुत्व म्ह० अपक्षय.

पूर्वरचना नाहीशी होऊन शेवटीं नाश संभवतो. हे राजा ! तूं याच क्रमानें तो आदिपुरुष मृग-जळाप्रमाणें भ्रमाकारानें उदय पावला आहे, असें जाण. पितामहाच्याच अभावीं ही भूत-संततिही मिथ्या आहे. कारण जें स्वतः असिद्ध असलेल्या पदार्थाकडून केलें जातें, तें केव्हांही सिद्ध होत नाही. हा भूतांचा अनुभव मृग-जळाच्या अनुभवाप्रमाणें उदय पावला आहे. शुक्तीच्या ठिकाणची रजत-प्रतीति जशी, तसाच तो विचारानें विलय पावतो. कारणाच्याच अभावामुळें कार्य वस्तुतः न होतांच जें होतेंसं वाटतें त्याचें रूप मिथ्या ज्ञानावांचून संभवतच नाही. जें मिथ्या दृष्टीनें पाहिलेलें तें केव्हांही विद्यमान नसतें. कोणीं केव्हां तरी मृगजळानें घट भरले आहेत का ?

शिखिध्वजः—आद्य स्रष्ट्याचें कारण अनन्त अज, अन्यक्त आकाशस्वरूप शांत व अच्युत परब्रह्म कां नव्हे ?

कुंभः—‘ तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरं ’ इत्यादि श्रुतीवरून त्याला कोणत्याही कार्याचें कारणत्व नाही, तसेंच त्याला कार्यत्वही नाही, असें सिद्ध होतें. ‘ नेह नानास्ति किंचन ’ इत्यादि श्रुतीनें सर्व प्रकारच्या द्वैताचा निषेध केला आहे. ‘ असंगो ह्ययं पुरुषः ’ या श्रुतीवरून त्या असंग ब्रह्माची अनुवृत्ति संभवत नाही. कारण कार्यांत अनुवृत्त असतें असें तार्किकांचें म्हणणें आहे. कूटस्थाचा परिणाम होऊं शकत नाही. अर्थात् सर्व प्रपंचाचें अतिक्रमण करणारा आत्मा—शुद्ध ब्रह्म कार्य नाही व कारण नाही. जें स्वतः कर्ता, कर्म किंवा कारण नाही, जें स्वतः कोणाचें कारण नाही व ज्याचें दुसरें कांहीं कारण—निमित्त व उपादान नाही, ज्याच्याविषयीं कांहीं तर्क करतां येत नाही व त्यामुळेंच जें विशेषतः ज्ञानसाधनांचा विषय होत नाही तें ब्रह्म जगाचें कर्तुं कसें होईक !

याप्रमाणें जगाचें कांहीं कारणच नसल्यामुळें तें कार्यत्वरहित आहे. तें द्वैत-ऐक्यरूप वस्तु-कृत परिच्छेदानें व आद्यन्तरूप देशकालकृत परिच्छेदांनीं रहित आहे. त्यामुळें तें चिदे-करस ब्रह्मच बनलें आहे. जें अप्रतर्क्य, अविज्ञेय, शिव, शांत, अन्यथ ब्रह्म, तें कसें, कोणाचें, कोणत्या साधनानें व केव्हां कर्तुं व भोक्तृ होणार ? यास्तव हें कांहीं केलेलें नाही. जगदादिक विद्यमान नाही. तूं कर्ता नाहीस व भोक्ता नाहीस. सर्व शांत, शिव, अज आहे. कारणाच्या अभावामुळें हें जगत् कोणाचेंही कार्य नव्हे; आणि कारणावांचूनही जें कार्यत्व दिसतें तें भ्रमामुळें दिसतें, असें तूं समज. अकार्यत्वामुळें हें जगत् नाहीच. याप्रमाणें हा सर्ग विद्यमान नाही. आणि हें जगत् जेव्हां कोणत्याही कारणाचें कार्य नाही तेव्हां पदार्थाच्या अभावाचीच उत्तम प्रकारें सिद्धि होते; आणि ती झाल्यावर वेदन कोणाचें होणार ? याप्रमाणें वेदनाचा अभाव झाला असतां अहं-त्वाचें कारणच उरत नाही. यास्तव तूं शुद्ध व विमुक्त आहेस. मग बंध व मोक्ष यांची वार्ता कोठची ?

शिखिध्वजः—भगवन् ! मी जाणलें. तूं फार उत्तम व युक्तियुक्त वचन सांगितलेंस. कारणाच्या अभावामुळें हें ब्रह्म कर्तुं नाही, हें मी जाणतों. कर्त्याच्या अभावीं जगत् नाही, त्यामुळें पदार्थदृष्टि—नामरूपदृष्टि नाही. त्यामु-ळेंच त्याचें चित्तादि बीज नाही. म्हणूनच अहं-तादि कांहीं नाही. आणि अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें मी विशुद्ध आहे, विबुद्ध आहे, व मी शिव आहे. मला नमस्कार असो. चित्स्वरूपाहून निराळें चेत्य—विषय कांहीं नाही, असा तूं मला बोध केला आहेस. तूं उपदेश केलेल्या या युक्तीनें सर्व पदार्थांचा विचार करून अभ्यासोपापवादन्यायानें ‘ अहं ’ पर्यंत

सर्व दृश्यजात असत्त्व भासत आहे, असे मी जाणले व त्यामुळे आतां आकाशाच्या मध्याप्रमाणे मी शांत राहिलो आहे. अहाहा! देश, काल, क्रिया, दिशा, कला इत्यादिकांच्या समूहासह माझी जगत्पदार्थविभागदृष्टि दीर्घकालने आज शांत झाली आणि आतां शांत निर्विकार ब्रह्मच अवशिष्ट राहिले आहे. मी शांत व सुखी झालो आहे. मी सर्वतः पूर्ण भावाने स्थित आहे. मी जात नाही, हृष्ट होत नाही, व खिन्न होत नाही. मी हा असा अवस्थित आहे तूही प्रत्येकरस यथार्थ स्वरूपाने अवस्थित हो. अशा स्थितीत तुझा आत्माच मी शुभ परमपुरुषार्थरूप, बागगोचर, व निरतिशय सुखच सदा आहे. ९९.

सर्ग ९६ वा.

—:०:—

१ शानी राजाला कुंभ दृश्यसत्तेचे निःशेष निराकारण कसे होतें, तें सांगतां.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये विश्रांति पावून तो शिखिध्वज एक क्षणभर वातरहित प्रदेशांतील दीपाप्रमाणे अगदीं शांतचित्त होऊन बसला. तो राजा अखंडाकारवृत्तिरूप विकल्पाचेही निरसन करून क्षीरसागरांत पडलेल्या उदकाच्या बिंदूप्रमाणे मनाला ब्रह्मरूप करून एकरस ब्रह्मामध्ये प्रवेश करण्यास जेव्हां तयार झाला, तेव्हां त्याची ती अवस्था लागलीच ओळखून कुंभाने पुढील उपदेशासाठी त्याला लागलेच जागे केले.

कुंभः—हे राजन् ! तूं अज्ञाननिद्रेपासून जागा झाला आहेस. तूं आतां शिवस्वरूप होऊन राहिला आहेस. त्यामुळे तुला आतां

१ जनकाने याज्ञवल्क्याला 'अभयं त्वागच्छता याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे' (बृह. भा. अर्थ) हे जेव्हा म्हणले आहे तेव्हा राजा कुंभास झगतो.

सर्व दृश्याचा अस्त झाला तरी व न झाला तरी त्याचे कांहीं प्रयोजन नाही. तूं नित्य प्रकाशस्वरूप आहेस. तुझे अविद्यास्वरूप नष्ट झाले आहे. तूं सर्व कल्पनाशून्य झाला आहेस. आतां खरोखर तूं जीवन्मुक्त आहेस.

श्रीवसिष्ठः—कुंभाने ज्याला असा बोध केला आहे, असा तो राजा ज्ञानी झाला. महामोहरूप संपुटांतून बाहेर आलेला तो अतिशय शोभला. ज्याची बुद्धि विश्रांति पावली आहे असा तो एका क्षणांतच दृश्य वस्तूची असत्ता पाहणारा व मुक्तात्मा होत्साता कुंभाच्या परिष्कृत बोधाशी आपला बोध ताडून पाहण्याच्या इच्छेने सहज लीलेने असे बोलला.

शिखिध्वजः—मला प्रायः सर्व तत्त्वार्थ कळला आहे. तथापि मला आनंद देणाऱ्या व मान देणाऱ्या देवघुत्रा ! पुनः चांगला बोध होण्यासाठी मी हें जें कांहीं विचारीत आहे तें सांग. अविद्येने आवृत झालेल्या व त्यामुळेच ज्याचे स्वरूप प्रकट नाही अशा या शांत, शिव, निरामास पदांत हा जगद्रूप द्रष्टृ-दर्शन-दृश्य-संज्ञक अनुभव कोणत्या कारणाने येतो ?

कुंभः—हे महाराज ! फार चांगला प्रश्न केलास. आत्मज्ञानाने तुझे अज्ञानावरण नष्ट झाल्यामुळे तूं अतिशय तेजस्वी होऊन फार शोभत आहेस. तुला आतां हें एवढेच कळावयाचे राहिले आहे. यास्तव याचे आतां उत्तर ऐक. हें जें कांहीं स्थावरजंगमात्मक जगत् दिसत आहे तें सर्व प्रकारांनी संपन्न असलेले सर्व कल्पातीं विनाश पावते. त्यानंतर महाकल्पाविलासाच्या शेवटीं स्तिमित, गंभीर, तेजही नव्हे व तमही नव्हे, असे सर्वत्र पसरलेले सत्सार अवाशिष्ट राहते. चिन्मात्र, अमल, शांत, प्रकाशमान, परम आकाश, सर्व संकल्पांनी रहित, आत्मसाक्षात्कार-बुद्धीने युक्त, नित्य प्रकाशस्वरूप, अति निर्मल, शांत, सर्वव्यापक, उज्ज्वल, परमात्मस्वरूप,

ज्ञाप्तिमात्र, स्तिमित तेज, अप्रतर्क्य, अविज्ञेय, सम, शिव, अनिदित, ब्रह्मसुखरूप, परिपूर्ण, आत्मबोधानें पूर्ण, सर्व अणु पदार्थांहून अतिशय अणु, सर्व स्थूल पदार्थांहून स्थूल, सर्व गुरु पदार्थांहून अतिशय गुरु, व सर्व श्रेष्ठांहून ही भेष्ट असें तें पद आहे. त्याच्यापुढें हें जें आकाश आहे तें, अणूजवळ जसा महामेरु स्थूल दिसावा, तसें स्थूल दिसतें. अशा प्रकारचें तें सूक्ष्म आहे. तसेंच ज्याच्यासमोर हें जगत् परमाणूप्रमाणें दिसतें व कोठें तर तें मुळींच दिसत नाही, अशा प्रकारचें तें परम स्थूल आहे. अशा प्रकारच्या मायाशबल अधिष्ठानावर जें अध्यासानें विश्वात्मक स्फुरण तेंच वासुदेवापासून उत्पन्न झालेल्या हिरण्यगर्भाचें अहंबेदन आहे; तोच ज्ञानाध्यास आहे, असें जाण; आणि त्याच्या ठिकाणीं जगत् विषयत्वांनं स्थित आहे. तोच विषयाध्यास होय. वायु व वायूचा स्पंद यांचा जसा भेद नाही, त्याचप्रमाणें शून्यत्व व आकाशत्व यांची ज्यांना उपमा आहे असे चिन्मात्र व अहंत्व यांचा भेद नाही. देश व काल यांनीं ज्यामध्ये परिच्छेद होतात अशा जलांत तरंगादिक जसे सकारण असतात त्याप्रमाणेंच देश-कालपरिच्छेदशून्य परतत्त्वामध्ये जगत् अकारण भासतें. ब्रम्ह मूलकारण आहे. झणून त्याचें कार्य अकारण; व जल मध्यवर्ती कारण आहे, झणून तरंगादिक त्याच्या कारणानेंच सकारण आहेत. देश व काल यांनीं परिच्छिन्न झालेल्या सोन्यांत कटकादि जसे सकारण आहे, तसेच देश-काल-परिच्छेदशून्य ब्रम्हांत जगत् अकारण आहे. तें वरिष्ठांतील वरिष्ठ कसें तें सांगतों ऐकः—सर्व जगत् हेंच त्याचें अक्षत राज्य आहे. ज्या अर्थी जगत् त्याच्या ठिकाणीं अध्यस्त असल्यामुळें तृणाच्या लवाप्रमाणें तुच्छ आहे, त्या अर्थी तें अद्वैत, अमल व शांत आहे. तें

आतां सर्वांत अधिक श्रेष्ठ कसें तें पहा—तो सर्वेश्वर विद्यमान असल्यामुळेंच त्याच्या सत्तेनें जगत्पदार्थसमूहाची शोभा ज्ञानानें सत्तायुक्त होते. हे भूपते! या सृष्टीत तेंच एक सर्वव्यापक सार आहे. तें ऐक, केवल चिन्मात्रस्वरूप व निरुपाधिक प्रेमास्पद आहे. द्वित्वाच्या अपेक्षेनें असलेलें एकत्वही त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाही. यास्तव या तत्त्वांत द्वितीय ही कांहीं कल्पनाच नाही. आत्मतत्त्व मात्र पूर्णपणें भासत आहे. तेंच सर्व प्रकारें पूर्ण व अक्षय्य आहे. तें सर्वदा सर्वाकारानें संस्थित आहे. तें सर्वाकारानेंसें उदय पावलेलें आहे. अदृश्यत्वा-मुळें व अलभ्यत्वामुळें तें कार्य नाही व कारणही नाही. ते प्रत्यक्षादि लौकिक प्रमाणांचाही विषय होत नाही. त्यामुळें तें सर्व प्रमाणांनीं सिद्ध होणाऱ्या वस्तूंहून अगदीं विलक्षण आहे. तें केवल स्वानुभवगम्य आहे. उत्तम—निरतिशय आनंदस्वरूप आहे. ते स्वतःच सर्व, सर्वांचा आत्मा व सर्व याचे आत्मे, अशा रीतीनें सर्वात्मक आहे. व्यवहारदृष्टीत शब्द व त्याचे अर्थ असे सर्व पदार्थ हें ज्याचें स्वरूप आहे, किंवा व्यक्त व अव्यक्त हें ज्याचें स्वरूप आहे, अशा स्व-ला स्वतःचीच कारणता कशी असेल? आत्माच आपलें कारण कसा होईल? परमार्थदृष्टीत आभासशून्य ज्ञानरूप एक आत्म्याला कारणता कोठची? शिवाय व्यवहारांत अद्वय असत् आहे व द्वैत सत् आहे. परमार्थांत अद्वय सत् व द्वैत असत्. त्यामुळें अशा सत्-असत् प्रपंच-परमार्थांला कार्य-कारणता आहे असें सांगतां येणें शक्य नाही. जें कोणाचेंही बीज नाही व अव्यक्त असल्यामुळे कोणाचें कारण नाही, त्या व्यापक आत्मस्वरूपापासून प्रमाणप्रमेयादि जगत् उत्पन्न होत नाही. आत्मरूप कर्तृ-कर्म-करणरहित, सत्त्व, चिद्धन, अक्षत, आभासरहित व स्वयंबेदन

आहे. यास्तव हे मुने ! परब्रह्मापासून कांही उत्पन्न होत नाही. मी तरंग वगैरे जलविकार सकारण आहेत असे सांगितले. पण विचार केला असतां तरंगादिक जलाहून भिन्न असतात का ? नाही. मग देश-कालपरिच्छेदशून्य परतत्त्वाहून अकारण जगत् निराळे कसे असणार ?

शिखिध्वजः—जलादिकांत जें तरंगादिक असतें तें सकारण आहे व परमात्म्यांत जें अहंतादि जगत् आहे तेंही सकारण आहे, असे मी समजत नाही.

कुंभः—हे राजा, आतां तूं हें सत्य तत्त्वतः जाणलें आहेस. हें अहंतादि जगत् याच्या ठिकाणीं नाही. त्याला स्वतःची सत्ता नाही. जगत् या शब्दानें व त्याच्या अर्थानें रहित असें जगत् शिवात्मक आहे. ज्याप्रमाणें आकाशांत त्याहून सूक्ष्म अशा मायाकाशानें निर्माण केलेलें गंधर्वनगर मिथ्या असल्यामुळें नित्य शांत असतें, किंवा अशून्य आकाशांत त्याच्या विरुद्ध असलेलें शून्यत्व आकाशसत्तेनें राहतें, त्याप्रमाणें मायाशबल ब्रह्मामध्ये हें जगत् आहे. हें जगत् आत्मरूपासारखें म्ह० चिन्मात्रस्वरूप आहे असें सम्यक् जाणलें असतां किंवा तें कोणत्याच रूपासारखें नाही, क्षणजे सर्वथा शून्यच आहे, असें जाणलें असतां स्वतः साक्षात् शिव ब्रह्मच होतें. सम्यक्ज्ञानाच्या प्रभावानें विषही अमृतासारखें हितावह होतें, पण तत्त्वाला अयथार्थतः जाणल्यास तें शिवच अत्यंत दुःखप्रद जगत् होतें. विषबुद्धीनें अमृताचें जरी प्राशन केलें तरी तें विषरसासारखा परिणाम करते. त्याच न्यायानें चिदीश्वराला विद्यासहाय किंवा अविद्यासहाय जसें जाणावें तसाच तो शिव तत्काल तद्रूप होतो. तिमिररोगादिकांच्या योगानें जसे विचित्र भ्रम होतात त्याचप्रमाणें ब्रह्मसत्ता विचित्राकार

विभ्रमांनीं जरी विकास पावलेली असली तरी एकरूपच स्थित आहे. जें चित्स्वरूपानें स्थित असलेलें परब्रह्म तेंच स्वरूपांत मंद प्रबोधयुक्त होऊन देह, देही इत्यादि व जगदादिरूपानें प्रत्ययस येतें. म्ह० तें मंद प्रबोधामुळेच तसें भासतें. केवळ शिवस्वरूप परमात्मतत्त्वच हें असें भासत आहे. यास्तव जगत्, अहंता इत्यादिकांविषयीं प्रश्नच उचित नाही. जी वस्तु विद्यमान व सद्रूप असते तिच्याविषयीं प्रश्न केला तर तो शोभतो. ज्याचें प्रमाणतः निरूपण करूं लागलें असतां तें नाहींसेच होतें, त्याचा अनुभव कसा येतो, असा प्रश्न करणेंही उचित नाही. कांही तरी आकार प्राप्त झाल्यावांचून सोन्याची सत्ता जशी सिद्ध होत नाही त्याप्रमाणें जगत्, अहंभाव यांवांचून ईश्वराची संस्थिति होत नाही. जगाचें योग्य कारणच नसल्यामुळें हें जगत् नाही, तर हें ब्रह्मच असें विकास पावलें आहे. (जर पृथिव्यादिक नाहींतच, तर मग यः पृथिव्यां तिष्ठन्० इत्यादि श्रुतींत अन्तर्यामी ईश्वराकडून प्रेरणा केले गेलेले हे सर्व भाव आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त होतात ' असें कसें म्हटलें आहे, म्हणून विचारशील तर सांगतों—) सर्व भाव मायाशबल ईश्वरमय आहेत. त्यांना मायाशबल ईश्वरानें मायेनें परस्पर भ्रामग्रूपानें मिळून ज्ञाप्यासाठीं प्रेरणा केली असतां पंचभूतात्मक पिंडांत मायिकच व्यवहार करितात. याविषयीं दृष्टान्त—जशी स्त्री-पुरुषांची जोडपी तारुण्यांत कामाकडून प्रेरित होत्सातीं परस्परांचा संभोग घेऊन पुत्रादिकांना उत्पन्न करणें हा चमत्कार करूं शकतात, किंवा जशी भूमीत असलेली बीजे वृष्टिजलानें प्रेरित होत्सातीं अंकुरोदयानें चमत्कार करितात, त्याप्रमाणें ईश्वरप्रेरणेनें सर्व पदार्थ आपापलें कार्य करूं शकतात. तसेंच आवृत चिन्मात्रच

भौतिक नानारूपानें नाना होऊन त्या त्या कार्य-
रूपानें परिच्छिन्न होतें. जसे तेंच चिन्मात्र
स्वात्मज्ञानरूपानें स्वतःच व्याप्त होऊन पार-
भौतिकरूपानें चमत्कार करतें, त्याप्रमाणें प्रलय-
समयीं वासनामात्र अवशिष्ट राहून सर्व
उपाधींचा प्रलय झाला असतां मायाशबल
ब्रह्मांत लय पावलेले जीव कल्पाच्या आरंभीं
भोक्त्या जीवांच्या अदृष्टाचा परिपाक झाला
असतां पुनः आपापल्या व्यष्टि-समष्टि उपाधींस
उत्पन्न करून जो उद्धार करितात, तो अपरि-
च्छिन्न कारण ब्रम्हापासून अपरिच्छिन्न ब्रह्म-
रूप कार्याचाच मायेनें उद्धार करितात. तसेंच
ते जीव स्थितिकालीं जे अवांतर कार्यजात-
ऐहिक भोग व पारलौकिक मोक्ष यांचीं साधनें
करितात, तींही पूर्णापासून मायेनें पूर्णरूपच
करितात. त्यांनीं तीं पूर्णब्रम्हापासून पूर्णब्रह्मरूपच
केलीं आहेत. त्यानंतर तत्त्वज्ञानानें ते जीव जे मुक्त
होतात, तेहि मायेचा क्षय झाल्यामुळे पूर्णरूप
होतात. मायेचा बाध होऊन भ्रामक भ्रमाची
निवृत्ति झाली असतां पूर्ण ब्रम्हच अवशिष्ट राहतें.
चिन्मात्रमय आत्म्यामध्ये जे सृष्टिज्ञान स्फुरतें,
तें चिन्मात्रामध्ये चिन्मात्रच वस्तुतः स्फुरण
पावलेलें नसतानांच स्फुरलेलेसें भासतें. प्रत्य-
गात्मरूप चित्-च सृष्टीच्या आरंभीं आपलें
निरामय स्वरूप न सोडतांच स्वतःच तेजोरूप,
अनन्त मनोरूप होतें. त्यानंतर स्थूलत्वाची
कल्पना करून भासणारें असें होऊन तें विराड्-
भावानें जणुंकाय संसरणरूपसें होतें. नंतर
व्यष्टिजीवभावानें हें जगत् प्रांतीनें तो सत्त्व
पाहतो. किंवा परमार्थदृष्ट्या जगांत अधिष्ठान
सत्त्व पाहतो. अर्थात् सत् या अंशीं केव्हांही
प्रांति नाही. तें चिन्मात्र भावनेमुळे चार
प्रकारच्या भूतत्वास प्राप्त होतें व क्षणांत दृश्य
बनतें. येणेंप्रमाणें शांत, स्वभावतः नाम-रूप-
रहित, म्हणूनच निर्देश करतां न येणारा, एक

स्वप्रकाशरूप असलेला जो अनुभव तेंच आत्म-
रूप स्वचमत्करण, माया, तिचा अनुभव,
अशा आकाराचें होऊन जगदाकारानेंसें अव-
स्थित आहे. ९६.

सर्ग ९७ वा.

१ चित् ची दृश्यवेदनता येथें मोठया यत्नानें
घालविली जाते.

कुंभः—देश व काल यांनीं परिच्छिन्न
झालेल्या सोन्यांत विकाराच्या उत्पत्तीचा क्रम
हा असा आहे. शांत ब्रह्मापासून कांहीं उत्पन्न
होत नाही व त्यांत कांहीं विलीन होत नाही.
ब्रह्म स्वसत्तेंत स्थित आहे. तें बीज नाही व
कारणही नाही. तें शुद्ध अनुभवमात्र आहे.
त्याहून दुसरें जगत्, अहंता इत्यादि कांहीं
विद्यमान नाही. तेंच एक अनन्त-अपरि-
च्छिन्न आहे.

शिखिध्वजः—मुने ! शिवस्वरूप ब्रम्हा-
मध्ये जगत्, अहंता इत्यादि नाही, हें मी
जाणतो. पण शुद्ध चित्-ला या सृष्टीचें ज्ञान
कसें होतें, तें मला सत्वर सांग.

कुंभः—तें आदि-अन्तरहित अधिष्ठान-
सन्मात्रच आपल्यावरील आरोपित पदार्थांचा
अनुभवसें होऊन राहतें. म्हणूनच त्याच्यावर
आरोपिलेले भुवन तन्मात्र आहे. त्यालाच
जगदाकार असें म्हटलें जातें. (विज्ञानवादी
बौद्ध 'भुवनादिरूप अर्थ आंतील विज्ञानाचा
परिणामच आहे, पण तो अज्ञानानें बाहेर
असल्यासारखा वाटतो, ' असें म्हणतात.
गौतम, कणाद, कपिल, पतंजलि इत्यादिक
' पृथिव्यादि भूतपंचकमय बाह्य अर्थ परमार्थ-
भूत-स्वरा आहे, ' असें झणतात. माध्यमिक
' शून्यच बाह्य-ग्राह्य व आन्तर ग्राहक या भावानें
अज्ञानामुळे अनुभवास येतें, त्यांत वास्तविक

असें कांहीं नाही, 'असें म्हणतात. या तिन्ही मतांचे निरसन—) बाह्य पदार्थ विज्ञानमय नाहीत. परमार्थताही नाही व शून्यताही नाही. कारण वरील वाद्यांच्या कल्पना वेदना—संज्ञान असले तरच उपपन्न होतात, त्याच्या अभावी त्यांचा संभवच नाही. यास्तव त्या वेदनेला—ज्ञानाला शून्यत्व, क्षणिकत्व, जन्यत्व व परिणामत्व आहे, असे कोणालाही केव्हाही म्हणतां येणें शक्य नाही. यास्तव तें संवेदन हेंच या जगांतील सार आहे. आतां चित् हेंच सार कसें तें सांगितलें जातें. जसें—द्रवत्व हा बाण्याचा रस तसें सर्व वस्तूंचें चैतन्य हें सार आहे. कारण चैतन्य ही वस्तु जर नसेल तर त्याची सिद्धि करणारें प्रमाणच नसल्यामुळे सर्व जगत् 'आहे, नाही,' इत्यादि निर्देशास योग्य होणार नाही. अर्थात् असें तें जगत् काय असेल, याचा विचार कर पाहूं. अशा रीतीनें रसभूत असलेल्या चित्चें अचित्त्व कारणानीं निरूपण करतां येत नाही. (तर शुद्धी तरी चित्च्या जगत्प्रत्ययतेचें उपपादन कसें करणार ? उत्तर—) तें चिद्रूप स्वात्म्या-मध्ये जगदाकारानें किंवा परमार्थचिन्मात्ररूपानें अनुभवास येण्यास आपल्या मार्येनें समर्थ आहे. यास्तव तें अविद्येसह किंवा अविद्ये-बांचून जसें स्थित आहे तसेंच प्रतीतीनेंही अवस्थित आहे. (अहो, पण तें स्वच्छ व अस्वच्छ या दोन्ही भावांनीं अवस्थित होण्यास जर समर्थ आहे तर स्वच्छत्व हाच एक त्याचा स्वभाव आहे, असा निश्चय कसा करतां ? उत्तर—) स्वच्छता हा सत्त्वाचा स्वभाव आहे, व अस्वच्छता हा त्याच्याविरुद्ध भाव आहे. त्यानें स्वविरोधी सत्त्वाचा व्यवच्छेद जरी केला किंवा केला नाही, तरी तो स्वतः सिद्ध होणार नाही. अर्थात् सत्त्व व तद्विरोधी भाव यांना प्रतियोगिव्यवच्छेदाचा अभाव आहे. त्यामुळे

अस्वच्छत्वाला असत्त्व आहे. म्हणून परम सद्वस्तूमध्ये केवल स्वच्छभावच आहे, अशी व्यवस्था करतां येते. (अहो, पण अस्वच्छ-त्वाचा अत्यंत अपलाप कां करतां ? स्वच्छ चिद्रूपच अस्वच्छ जगाचें कारण होण्यास योग्य आहे, असें कां म्हणत नाही ? उत्तर—) जर शांत पदही कारण होण्यास योग्य होईल तर तें कूटस्थ, आभासरहित व अप्रतर्क्य कसें असेल ? (श्रुति व विद्वानांचा अनुभव यांच्याशीं विरोध येत असल्यामुळे तशी कल्पना करतां येत नाही.) यास्तव ब्रम्ह केव्हाही कोणत्याही कार्याचें कारण नाही व ब्रजि नाही. त्यामुळे सर्ग विद्यमान नाही. चित्-वर जगाचा अध्यास झाला आहे, हाच एक पक्ष स्वकार-ल्यावांचून—दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें या सर्गाची उपपत्ति लागत नाही. यास्तव जड सृष्टि विद्यमान नाही. हें जें कांहीं अहंभाव, जगत्, शब्द, शब्दार्थ इत्यादि रसांनीं रंजित झालेलें जगत् दिसत आहे, तें चैतन्यघनच जणुं काय उत्पन्न झालें आहे. (हें सर्व कार-णाबांचूनच उत्पन्न झालें आहे, हा यदृच्छा-वाधाचा पक्ष घेऊन त्याचें निरसन—) कार-णाच्या अभावीं कार्य उपपन्न होत नाही. द्वित्व-ऐक्यादिरूप जगत् आकाशपुष्पाप्रमाणें आहे. म्ह० त्यांतील जडांश शब्दमात्र आहे. बरें, तें केवल चिद्रूपच असेल म्हणून म्हणावें, तर तसेंही ह्मणतां येत नाही. कारण घट-पटादि वस्तूंचा नियमानें नाश होतो. नाश कोणाला तरी कळला पाहिजे, त्याबांचून त्याची सिद्धिच होत नाही. घटादि जमात चिद्रूप जर असेल तर त्याचा नाश कळणार कोणाला ? चित्-चा नाश चिद्रूपच आहे, त्यामुळे त्याला दुसऱ्या चित्ची अपेक्षा नाही, म्हणून म्हणावें तर तेंही बरोबर नाही. कारण चिद्रूप संविनाश आपल्या जन्माचा व त्याच्या

स्वप्रतियोगिचा प्रकाशक आहे. कारण आपली उत्पत्ति किंवा तत्पूर्वकालीन प्रतियोगी चित् नाशाने उपलब्ध होणे शक्य नाही; आणि त्या दोघांचाही उपलंभ न झाल्यास त्याचा नाश आपोआपच झाला आहे, असा अनुभव घेता येत नाही. बरे, साक्षीच त्या दोघांचा अनुभव घेईल म्हणून म्हणावे, तर चित् चित्चा विषय होऊ शकत नाही. यास्तव विषयोत्पत्ति व नाश व जगत् यांना जाड्यच आहे. या प्रमाणे जगाचे जाड्य सिद्ध झाले असता त्याच्या कारणाचे निरूपण करता येत नाही, आणि कारणावांचूनच त्याची उत्पत्ति होते म्हणून म्हटल्यास जगाची नेहमीच उत्पत्ति व नित्य नाश होईल! कारण त्या दोघांचेही निवारण करणारे कोणी नाही. तस्मात् हे स्वभाववादिन्! तूं प्रमाणशून्य व अनुभवाच्या विरुद्ध अशी ही जगाची उत्पत्ति व नाश जर मानीत आहेस, तर श्रुति व अनुभव यांनी सिद्ध अशा अखंड-एकरस चित्तत्वाला मान-ण्याचे तुला इतके संकट कां पडते? कारण युक्तिशून्य मानणाराला युक्तियुक्त वस्तु मान-ण्यांत कांहीच व्यथा नाही. (सर्वच जर विदेकरस आहे, तर चित् व अचित् असा दोन प्रकारचा अनुभव कां येतो? उत्तर—) हा जो अनुभव येतो तो सर्व चित्ताचा चमत्कार आहे. केवल चित्-तत्त्वाची सत्ता आहे. द्वित्व व एवत्त्व ही दोन्ही वस्तुतः नाहीतच. याप्रमाणे पदार्थाच्या सत्तेचाच अभाव झाला असतां भावनांचा असंभव होतो, आणि त्यामुळे हे राजा! तुझी अहंता-भावना संभवत नाही. अहंभावाचाच जर असंभव आहे, तर चित्तहून चित्त निराळे आहे, हे कसे म्हणतां येईल? याप्रमाणे अहंरूप चित्त नाही. त्यामुळे भिन्नता नाही. जीव ब्रह्मभेद, चिदचिद्भेद, द्रव्य-दृश्यभेद इत्यादि भेद नाही. तूं वासना-

शून्य, सर्वथा शांतचित्त, मौनी, परमाकाशक आहेस. तूं सदेह किंवा विदेह जरी असल्यास तरी पर्वतासारखा आत्मभावस्थ रहा. शुद्ध चित्-दृष्टीचा लाभ झाल्यामुळे व जड पदार्थाची असिद्धि झाल्यामुळे त्याच्या भावनेमुळे प्राप्त होणारे अहं असे जीवरूपही नाहीच, त्यामुळे स्वयं आत्माच अवशिष्ट राहतो. तसला आत्माच ब्रह्म आहे, अशी वेदार्थाची भावना केल्यामुळे व त्याचा अनुभव आल्यामुळे व ब्रह्मचित्तनाने दृढ झालेला ब्रह्मरूप एक अर्थ सत्य असल्यामुळे ब्रह्मचित्तेचाही शेवटी बाध होतो. त्यामुळे ब्रह्माच्या साक्षात्कारानंतर ब्रह्मातिरिक्त वस्तु अवशिष्ट रहात नाही. याप्रमाणे सर्व द्वैताचा बाध होऊन तूं निर्मल, अकारण, आदिमुक्त, शाश्वत ब्रह्मच आहेस. तें ब्रह्म सर्व आहे. अनेक व एक बनलेले हें सर्व जगत् शून्य आहे. जगत्प्रतिभानरूप चित्ही अविकृत ब्रह्मच आहे. यास्तव तेंच एक निरामय ब्रह्म अवशिष्ट राहिलेले आहे. ९७

सर्ग ९८ वा.

१. चित्त नाही, हा बोध दृढ होण्यासाठी विषयाच्या अभावी अचित्त झालेले ते सदब्रह्मच आहे, असे वर्णन.

शिखिध्वजः—‘चित्त नाही’ असा मला स्पष्ट बोध ज्या युक्तीने होईल ती युक्ति मला सांग. कारण मला अद्यापि बरोबर बोध झाला नाही.

कुंभः—हे राजन्! चित्त केव्हाही व कोठेही नाही. हें जें कांही चित्तासारखे भासत आहे तें अव्यय ब्रह्माख्य तत्त्व आहे. यास्तव जें अज्ञानात्मक जगत् तेंच विद्यमान नाही. मग त्या जगातील मी, तूं, तो इत्यादि कल्पित

संज्ञा कोठ्या! हें जगत्च नाही. हें जें कांहीं उदय पावले आहे तें सर्व ब्रह्मच आहे. तेव्हां तें कोणाकडून कसे जाणलें जाणार? महाप्रलयानंतर होणारा जो सर्ग त्याच्या आरंभीच हें जगत् उदय पावलेलें नाही. तथापि तुझ्या बोधासाठी मी त्याचा 'हें' असा निर्देश केला आहे. या जगाच्या उपादानात्मक सर्व कारणांचा अभाव आहे; आणि सर्व पदार्थांचा कारणावांचून असंभव आहे. याप्रमाणें हें जगत् अज्ञानाचा परिणाम अशी जी बुद्धि तदात्मक आहे. त्यामुळे तें वस्तुतः विद्यमान नाही. म्हणून हें जें कांहीं भासत आहे, तें भासत ब्रह्म आहे, दुसरे कांहीं नाही. नामरहित व रूपरहित अशा देवाच्या ठिकाणी अज्ञान सर्व युक्तिशून्य असें हें सर्व करतें, म्हणून तें असत् आहे. श्रुति व विद्वदनुभव यांनी तें बाधित झाल्यामुळे सत्य नाही. लौकिकांकडून त्याचा अनुभव घेतला जात नाही. ईश्वर नामरहित आहे. मनुष्य शीत-वातादिकांच्या प्रतिघाताचें निवारण करण्यासाठी गृहादिकांना निर्माण करतो, हें प्रसिद्ध आहे. पण ईश्वराला कशाचा प्रतिघातच होत नाही. शिवाय तो स्वात्मा निराकार आहे. अर्थात् अशा प्रकारचा ईश्वर जगत् निर्माण करतो, हें अबुद्धिमानांचें बोलणें तज्ज्ञांच्या उपहासालाच कारण होतें. याच युक्तीनें चित्त विद्यमान नाही. हे साधो! जगत्च जर सत् नाही, तर त्यांतील चित्तादिक कोठचें? कारण चित्त वासनामात्र आहे. पण वासनेचा विषय असला तर वासना होणार. वास्य-वासनाविषय जगत् आहे. तें तर असत्, तेव्हां चित्ताचें अस्तित्व कोठचें? हें ब्रह्म स्वतः आपणच आपल्यामध्ये स्वरूपानें विकार पावतें त्यानें स्वतःचेंच चित्त असें नांव ठेवले आहे. हें दृश्य जगत् वास्य म्हणजे वासनेचा विषय आहे. तें पूर्वीच कारणाच्या अभावामुळे उत्प-

न्नच झालेलें नाही. तेव्हां चित्तता कोठची? यास्तव चिदाकाशमात्रस्वरूप, परमाकाशनामक असें हें विस्तृत वेदनच स्फुरण पावत आहे. त्यांत जगत् कोठचें? परमाकाशरूप चिदाद-शीत हें जें कांहीं अनिर्वाच्य मायारूप अल्पसें चकाकत आहे तें वस्तुतः उत्पन्न झालेलें नाही. चित्त नाही व जगत्कियाही नाही. मी, तूं व जगत् ही कल्पना खरी नव्हे. सर्व अनर्थ करणारी 'अहं,' 'जगत्' इत्यादि ही कल्पना मज साक्षीला खरोखरच मिथ्या भासत आहे. वास्य जगाच्या अभावामुळे ज्याअर्थी वासना नाहीच, त्याअर्थी वासनात्मक चित्त कशा प्रकारचें, कोठें, कोणत्या कारणानें व कसें असणार? अज्ञानी जनांनीं चित्त, व त्याचें दृश्य असें हें जगत् जाणलें आहे. पण चित् असत् व निराकार आहे. तें अगोदरच उत्पन्न झालेलें नाही. कारणाच्या अभावामुळे तें सर्गाच्या आरंभीच सर्वदा उत्पन्न झालेलें नाही. बरें, तें उत्पन्न झालेलें नसल्यामुळे अनादि नित्य असेल म्हणून म्हणावें, तर दृश्य वस्तूचें अनादित्व किंवा जन्मादिविक्रियाराहित्य किंवा कूटस्थत्व लोकतः, शास्त्रतः किंवा अनुभवतः उपपन्न होत नाही. साकार, स्थूल, ज्याची आकृति प्रतिघाताला योग्य आहे, अशा या जगाचे लोक, शास्त्र व अनुभव यांच्या योगानें सिद्ध होणारे जे उलट क्रमानें महाप्रलयापर्यंत सर्व विकार त्यांचें निराकरण करतां येणें शक्य नाही. कारण निराकरणाची उपपादक अशीं सर्व कारणें विद्यमान नाहीत. शास्त्र, अनुभव व वेदार्थसिद्धान्त यांनीं सिद्ध झालेले ते तिन्ही भाव अथवा प्रलय नाहीत असें जो म्हणतो, तो उन्मत्तच होय. ज्याच्या मतीला लोक, शास्त्र व वेद प्रमाण नाहीत, तो अस-

१ ज्या क्रमानें उत्पत्ति होते त्याच्या उलट क्रमानें प्रलय होतो, हें प्रसिद्ध आहे.

ज्जनांहुन अतिमूढ आहे. सज्जनानें त्याचा आश्रय करूं नये. प्रतिघातयुक्त अशा या दृश्याचें अप्रतिघ्न ब्रम्ह केव्हांही कारण होण्यास समर्थ नाही. त्याचप्रमाणें त्या साकार दृश्याचें निराकार ब्रम्ह कारण संभवत नाही. हे मुने ! याप्रमाणें सतत ब्रम्हमात्रत्वानें प्रतीत होणारें हें जगत् व्यवहार करण्यास समर्थ आहेच. त्यामुळे लोकविरोध येत नाही. त्याचप्रमाणें तें परमार्थतः ब्रम्हीभूत आहे. त्यामुळे तें अज्ञानांच्या दृष्टीला जसे दिसतें तसें वस्तुतः नाही. त्यामुळे वेदविरोधही नाही. सारांश, निरंश, चिदाकाशरूप, अप्रतिघाकार, आकार-शून्य, अनन्त, पूर्वाहुन पूर्व असें, निरवयव, पूर्णस्वभाव, शांत, सर्वव्यापी ब्रम्हाचें जें सर्वत्र सम स्वतःच आत्मस्फुरण तें स्वरूपच सर्ग-प्रलयरूप धारण करणारें जगत्-संज्ञान असेपर्यंत भासतें. पण तेंच स्वरूप ज्ञानकाळी तत्त्वमस्यादि वाक्यानीं ज्ञात झालें असतां आपल्या अद्वैत स्वभावांत ब्रम्हरूपच राहतें. यास्तव हें सर्व ब्रम्हच आहे. जगदादि बुद्धि कोठेही नाही. मग केव्हां केव्हां होणारी द्वैत-व्यादि कल्पना कोठची ? याप्रमाणें जाणलें असतां सर्व जगत् अत्यंत शांत होऊन निराधार अज यथास्थित सद्ब्रम्हच आहे. पण हें अज्ञानां दिलेलें रूप अत्यंत असत् असल्या-मुळे नाना किंवा अनानाही नाही. यास्तव जसा प्रसंग येईल त्याप्रमाणें व्यवहार करीत वागादि व्यापारशून्य होऊन रहा ९८.

सर्ग ९९ वा.

१ राजाचा बोध स्थूणानिखननन्यायानें दृढ व्हावा म्हणून कुंभ पुनः उपदेश करतो.

शिखिध्वजः—हे महापुने ! माझा मोह नष्ट झाला. विस्मृत आत्म्याचा साक्षात्कार

होणें हीच स्मृति असल्यामुळे तुझ्या प्रसाद मला ती स्मृतिही झाली. मी आतां निःसं होऊन स्थित आहे. माझी मति विश्र पावली आहे व मी अगदीं सावधान अ मला ज्ञेय तत्त्व ज्ञात झालें आहे. मी महामै आहे. मी मायारूप महासागराचें उल्लं केलें आहे. मी शांत आहे, अहंकाररूप ना मी ज्ञानी व निरामय—स्वस्थ स्थित आं खरोखर मी अत्यंत दीर्घकाल भवसाग अतिशय भ्रमण केलें, पण आतां अक्षय अक्षुब्ध स्थानास प्राप्त झालों आहे. हे मुं असें असतां मूर्खाला दिसणारें हें अहंतादि सह जगत्रय नाही व जें भासत आहे तें आहे; असें मी जाणतो.

कुंभ—जेथें जगत्च नाही, तेथें मी असा हा भासणारा गंधर्व-नगर-व्यवहार कं कोणत्या निमित्तानें व कसा असणार ? यात हे राजन् ! तूं यथाप्राप्त व्यवहार करीत, मी शांतचित्त, मुनि, सौम्य, सागराच्या उद अत्यंत शांत झालेल्या आवर्ताच्या परिस्पं प्रमाणें स्थिर रहा. हें शांत ब्रह्मस्वरूप अ यथास्थित आहे. मी व हें जगत् अशा प्रका शब्दार्थस्वरूप आकाशमय आहे. संसार नांवाचें हें सर्व आदिअंतरहित आहे. चि त्कृति या नांवाचें जें आत्मरूप आकाश स्वतःच्या चकाकीनें असें चमकत आहे. दा न्याचा आकार शांत झाला असतां सोनें अवशिष्ट राहतें, त्याप्रमाणें जगदादि विषय चांगली शांति झाली असतां हें ब्रह्मच शिष्ट राहतें. जसा समष्टि-अहंकारात्मा स्व संकल्पमात्र, तसा स्वतः व्यष्टि-अहंका संकल्पमात्रच आहे. यास्तव समष्टि-व्यष्टि व त्यांचा मोक्ष हे दोन्ही त्यांविषयींचा अ मान व त्याचा परित्याग यांच्या वेदना आहेत. 'अहं' हाच संकल्प बंधाला व अ

नशाला कारण होतो, व मी नाही, हा संकल्प शुद्धस्वरूप मोक्षाला कारण होतो. सदा पर्यायाने असणाऱ्या बंध-मोक्षसंकल्पांचे जे साक्षिभूत स्वरूपवेदन त्यालाच सत्, ब्रह्म, कैवल्य असे म्हणतात. 'अहं' असे न जाणणे हीच सिद्धि व 'अहं' असे जाणणे ह्याच सर्व आपत्ति; तो तूं 'अहं' च 'अनहं' आहे, असा शुद्ध कैवल्यात्मबोधवान् हो. केवळ संकल्प सोडल्यानेच सम्यक् ज्ञानाचा उदय होतो, आणि असदात्मक संकल्प सिद्धीसाठी आपोआप क्षीण होतो. ज्याचा तर्कच करतां येत नाही अशा शिवस्वरूपामध्ये कारणता नाही. कारणाच्या अभावामुळे कार्यरूप पदार्थही विद्यमान नाही. पदार्थाचा अभाव सिद्ध झाला असतां विषयज्ञान संभवत नाही. त्याच्या अभावी अहंभावाचा केव्हांच उदय होत नाही आणि अहंभावाचाच जर अनुदय झाला तर संसार कोणाचा व कशा प्रकारचा? संसाराचा अभाव झाला म्हणजे सर्व पर ब्रह्मच अवाशिष्ट राहते. हे जे मासत आहे ते सत् पर ब्रह्मच स्वरूपांत स्थित आहे. ते तसे असलेले तत्त्वज्ञानाने व्यक्त होते. ते अपूर्वच ज्ञात होते, असे नाही. तर पूर्वसमच स्वरूपांत असलेले अभिव्यक्त होते. त्यामुळे सर्व निस्त्रि-मित, शिलांनी व्यापलेल्या पर्वतासारखे, रश्मि-मय आकाराचेसे ब्रह्म जगत् होऊन राहिले आहे, असे तूं जाण. नगराविषयीचा संकल्प नष्ट झाला असतां संकल्पनगराचे जे स्वरूप तेच जगाचे आकाशाहूनही स्वच्छ सदसन्मय स्वरूप तूं जाण. रत्नांत पुरुषाचे प्रतिबिंब जसे, तसेच अखंड ब्रह्मांत हे जगत् आहे. ते वस्तुतः शांत व मननरहित आहे. ते जगत् हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी रहित आहे, असे जो पाहतो तोच खरोखर पाहतो. सम्यग्ज्ञानाचा उदय झाला असतां बाह्य रूपांलोक व आंतर

मनस्कार निःसार आहेत, अशी आगमप्रमाण-जन्य भावना होते. तीच निर्वाणाला कारण होणारी असल्यामुळे तिला निर्वाण असे म्हणतात. जसा स्पंदरहित वात असतो, किंवा आकाशांतील प्रकाश दीपादि आधारावांचून असतो किंवा आकारावांचून सोने असते, तसे आकाररहित जगत् ब्रह्म आहे. ब्रह्मरूपी व जगाचा जगत् या आकाराने प्रत्यय देणारे हे सर्व रूपांलोक व मनस्कार नीरस म्हणजे मिथ्या भासणारे आहेत. ज्याप्रमाणे समुद्रांत तरंगादिरूपाने असंख्य असलेले जल, तरंग हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी रहित एक जलच असते, त्याप्रमाणे सृष्टि हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी रहित असलेले हे सर्गरहित एक ब्रह्मच आहे. कारण सर्ग हेच पर ब्रह्म आहे व पर ब्रह्मच सर्वसाक्षी आहे. सर्ग हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी रहित असा हा शाश्वत वाक्यार्थ आहे. ब्रह्म शब्दाचा 'फार मोठा' हा अर्थ कळावा म्हणून लोकांत सर्ग हा शब्द व त्याचा अर्थ यांची कल्पना केली आहे. त्याचप्रमाणे सर्ग म्ह० नामरूपांचा त्याग, असा 'सर्ग' हा शब्द व त्याचा अर्थ सिद्ध व्हावा म्हणून 'ब्रह्म' हा शब्द व त्याचा अर्थ यांची कल्पना केली आहे. समस्त शब्द व शब्दार्थ यांच्या भावनेचा व अभावनेचा उदय ज्याच्यापासून होतो ते सर्व भावनांचा त्याग केल्यावर राहणारे शुद्ध चिदाकाश ब्रह्मशब्दाने सांगितले जाते. सम्मग्दर्शनाची सिद्धि झाली असतां शब्द व अर्थ या दोघांचेही भान होत नाही. त्यानंतर जी अजर व शांत वस्तु अवाशिष्ट राहते तिच्यापासून वाक्ही निवृत्त होते. हे राजन्! हे सर्व जगत्स्वरूप असेच्या तसेच जे आहे तेही अति दृढ असल्यामुळे वज्रपाषाण-रूप परब्रह्मस्वरूप आहेच. जेव्हा हे जगत् अज्ञानाने सर्वात्मक वेदनाला आच्छादित

करून राहते तेव्हाही एकात्मकस्वस्वरूप सत् आहेच. त्यामुळे ब्रह्म व जगत् यांची एकच सत्ता आहे. कशाचही असत्त्व नाही. ९९.

सर्ग १०० वा.

१ ब्रह्माप्रमाणे जगाला सत्त्व असेल या भ्रांतीचे निवारण, व २ जन्मादि विकारशून्य ब्रम्हच सत् आहे, असे प्रतिपादन.

शिखिध्वजः—अहो, पण जगत् व ब्रम्ह यांची जर एकच सत्ता असेल तर त्या सत्तेने ब्रह्माप्रमाणे जगत्ही परमार्थसत्य कां नाही? कारण मिथ्या वस्तूचे कारण निरूपण करता येत नाही. यास्तव सत्य जगाचे सत्य ब्रह्मच कारण आहे, असे मी समजतो.

कुंभ—हे राजा! जेथे कारणता असेल तेथे त्याचे कार्य त्याच्यासारखेच असते, असे म्हणता येते. पण जे मुळी कारणच नाही त्याच्यापासून कार्य कोठून होणार? या सर्गाचे कांही कारण नाही. त्यामुळे कार्यही केव्हाच नाही. हे सर्व विद्यमान असलेले जगत् सर्व शांत अज ब्रह्म आहे. जे कार्य कारणापासून होते ते कारणवत् असते. पण जे मुळी उत्पन्नच होत नाही त्यांत सदृशता कोठची? ज्याचे बीजच नाही ते उत्पन्न कसे होते, ते सांग पाहू? जे अप्रतर्क्य व अनिर्वाच्य त्याची बीजता कोठची? सर्व पदार्थ योग्य देश, काल यांच्या योगाने प्रमाणतः कारणरूप होतात. पण ज्या प्रमाणाचा अकर्तृ ब्रम्ह हा विषय आहे, त्या प्रमाणाने हेतु व उपादान कारण यांचे यथार्थज्ञान कसे होणार? कर्तृ-कर्म-करणरहित शिवामध्ये कारणता नाही. म्हणून ते शिव ब्रह्म त्याचे कारण नाही. जगत् हा शब्द व त्याचा अर्थ यांचे वेदन ब्रह्मच आहे. यास्तव तूं शुद्धाकाशासारखे जे निर्विशेष स्व-

रूप तेच मी आहे असे तत्त्वदृष्टीने हृदयांत धारण कर. अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीने तेच जगद्रूप होऊन राहिले आहे. जे एक चिन्मात्र, अजर, शांत तत्त्व त्याच्या ज्ञानानेच जगत् ब्रह्मभावाने संपन्न होते; व अतत्त्वाकार मनोभ्रांतीने ब्रम्ह जगाच्या आकाराने मासते. हे राजा! चित्त नाशस्वभाव आहे. ते नाशात्मक आहे असे समज. ब्रह्मस्वरूपाची हानि हाच नाश आहे. चित्ताचा अन्यथाभाव होणे हाच स्वरूपनाश आहे, असा विद्वानांनी अनुभव घेतला आहे. तो क्षणभर होणारा स्वरूपविस्मरणरूप नाश कल्पकाल विस्मृत चित्तशब्दाने सांगितला जातो. संकल्पाच्या नाशाने विश्वाचा नाश कसा होतो म्हणून म्हणशील तर सांगतो—विश्वाने आपल्या विश्व या नांवानेच अभावाचा अंगीकार केला आहे. अर्थात् अज्ञा अर्थाने 'विश्व' म्हटले जाणारे जगत् विद्यमान कसे असेल? जो हात वर उचलून मोठ्याने ओरडून 'मी शूद्र आहे' असे म्हणतो तो ब्राह्मण कसा होऊ शकेल? त्याचे ब्राम्हणत्व कसले? सन्निपाताने ज्याचे पित्त-वातादि घातु प्रकुपित झाले आहेत तो 'मी मेलो आहे' असे जर म्हणू लागला तर त्याला मृतच समज. त्याचे जीवन हा संभ्रम आहे. जे भ्रमाकार आहे ते अलातचक्र, मृगजळ, द्विचंद्र, बालवेताल इत्यादिकांप्रमाणे आहे; ते सत्य कसे होणार? ते केवळ श्रमरूप, भ्रमात्मक आहे. आंतील अज्ञानभ्रांति हेच चित्त आहे. अज्ञानालाच चित्त म्हणतात. ते ज्ञानाने बाधित होते. म्हणूनच ते असत् आहे. तथापि सत्-सारखे अवस्थित आहे. स्वतःला न जाणजे, स्वरूपाला न ओळखणे, हेच अज्ञान असून

१. 'विद्यति, परमात्मनि एकीभवति इति विश्वं; परमात्म्यामध्ये एकरूप होते, म्हणून विश्व.

स्वरूपाळा जाणणें हेंच ज्ञान आहे. अज्ञान-दृष्ट्या जें आहे-असा अनुभव येतो त्याचा ज्ञानदृष्ट्या क्षय होतो. हे साधो ! मृगजळामध्ये जलाचें ज्ञान ही वृथा भ्रांति आहे. कारण हें जल नव्हे, असें ज्ञान झाल्याने त्याचा बाध होतो. 'हें चित्त' असें ह्मणून जें अज्ञान हृदयांत अतिशय वाढलें आहे, तें 'चित्त नाही' अशा ज्ञानानें समूल नाश पावतें. जसें रज्जूमध्ये भुजंगत्व अज्ञानभ्रमानें संभवतें, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये मनोभूत अज्ञानभ्रमानें संभवतें. 'चित्त नाही' हें विज्ञान हृदयांत रूढ झालें असतां आंत चित्त, मन, अहंकार इत्यादि जेवढें अज्ञानापासून झालेलें विकारजात आहे तें सर्व विनाश पावतें. चित्त नाही, तसेंच हें अहंकारादियुक्त देहादि दुसरे कांहीं नाही. तर या जगांत नित्य निर्मल संविद् आहे. त्या मायेनें विमूढ झालेल्या संविदेनें 'संकल्प, चित्त इत्यादि सर्व केलें आहे. पण आतां प्रबुद्ध झालेल्या त्याच संविदेनें 'संकल्प न करणें' याच युक्तीनें त्या सर्वांचा परित्याग केला आहे. हे महाबाहो ! अग्नीवर वारा घातला म्हणजे ज्वालासमूह जसा उत्पन्न होतो व वारा घालण्याचें बंद केलें म्हणजे ज्वाला थांबतात, त्या प्रमाणें संकल्पानें जें येतें तें संकल्प सोडल्यानें जातें. समुद्र जसा पाण्यानें व्यापलेला असतो त्याप्रमाणें आत्मतत्त्वैकघन सर्वव्यापक ब्रम्हसत्तेनें सर्व जगत व्यापलें आहे. मीं नाही, दुसरा कोणी नाही, तूं नाहीस, हे सर्व पदार्थ नाहीत. चित्त नाही, इंद्रिये नाहीत व आकाश नाही. तर एक निर्मल आत्मा आहे. घटादि आकारानें जीवन्मुक्तांकडून तोच हा पाहिला जातो. हें चित्त व हा मी ही कुकल्पना काय आहे? या जगत्त्रयांत कांहीं उत्पन्न होत नाही, कांहीं मरत नाही. तर सदसद्भावनारूपानें केवळ हा चिद्विलास आहे. सर्व आत्मा, पर ब्रह्म आहे.

तें नित्य प्रकट व पसरलेलें आहे. द्वित्व व एकत्व नाही. भ्रांति नाही व क्षोभही नाही. मित्रा ! सर्व इंद्रियसमूहांत व इंद्रियग्राह्य अम्यादि आकारांत सन्मात्रस्वरूप तूं आहेस. त्यामुळें दाहाला कारण होणाऱ्या आध्यात्मिकादि भावांनीं तूं जाळला जात नाहीस. हे मित्रा ! निर्मल आकाशरूप व कैवल्य-अनन्तरूप अशा तुझें कांहीं नाश पावत नाही व कांहीं वृद्धि पावत नाही. इच्छारूप, अनिच्छारूप व क्रियारूप शक्ति तूच आहेस. कारण किरणाहून भिन्नत्वानें चंद्र उपलब्ध होत नाही. जन्म-रहित, परिणामरहित, वृद्धिरहित, जरारहित, कारणरहित, नित्य शुद्ध, प्रकाशरूप, निर्विकार, संकल्परहित, स्वस्वरूपपरिचय हीच ज्याची लीला आहे, सन्मात्ररूपानें उदय पावलेलें, सर्व व्यवहारांच्या पूर्वांच सिद्ध असलेलें जें वस्तु तेंच आत्मतत्त्व आहे. १००.

सर्ग १०१ वा.

—:०:—

१ या सर्गांत ज्ञानाच्या दृढत्वानें राजाची कृतकृत्यता. २ जीवन्मुक्तींत अचिंतत्व, व ३ तत्त्वाची स्थिति सांगितली जाते.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणें कुंभाच्या त्या अकृत्रिम वचनाची भावना करणारा राजा स्वतः त्या आत्मपदांत क्षणभर परिणत झाला, म्ह० पूर्वभाव सोडून तद्भावास प्राप्त झाला. त्याचे नेत्र स्वभावतःच मिटले, मन निश्चल झालें. त्याची वाक् शांत झाली. तो मुनि। शिला-तळावर खोदलेल्या प्रतिमेप्रमाणें निश्चल अवयव व आकार यांनीं युक्त झाला. रामा ! यानंतर मुहूर्तमात्र वेळ जातांच देहभानावर आलेल्या व नेत्र उघडलेल्या त्या राजाला कुंभरूपिणी चूडाला असें म्हणाली.

कुंभः—राजन् ! तूं या शुद्ध, अत्यंत

निर्मल, विस्तीर्ण, निर्विकल्प योग्यांचें सुतल्प—सुशय्या अशा निरतिशय आनंदपदीं सुखानें विश्रांति पावला आहेस का ? तूं आंत प्रबुद्ध झाला आहेस का ? तूं आपली भ्रांति सोडली आहेस ना ? तूं ज्ञेयाला जाणलें आहेस का ? सर्व द्रष्टव्य पाहिलें आहेस का ?

शिखिध्वजः—भगवन् ! तुमच्या प्रसादानें महावैभवाची—निरतिशय आनंदाची भूमिका-हिरण्यगर्भाच्या आनंदापर्यंत सर्व विषयानन्दाच्या उत्कर्षाच्या पराकाष्ठेत स्थित असलेली फार मोठी पदवी मी पाहिली. अहाहा ! खरो-खर, ज्यांना वेद्य ब्रह्म ज्ञात झालें आहे अशा महात्म्या संतांचा संग, संसारांत कदापि न अनुभविलेला असा जो निरतिशय आनंद तत्प्रचुर आहे व त्यामुळेंच तो साररूप फळ देणारा आहे. जें महाअमृत मला सर्व जन्मांत लाघळें नव्हतें, तें आज मी, महा अमृतस्वरूप होऊन, तुझ्या समागमानें अनायासानें मिळविलें. हे कमलनयना ! हे अनंत आद्य अमृत आत्मपद मला यापूर्वीच कां प्राप्त झालें नाहीं ?

कुंभः—सर्व इंद्रियसमूह व मन यांच्या भोगरूप मलाची निवृत्ति झाली असतां मन शांत होऊन त्यानें सर्व भोगैच्छांचा त्याग केला असतां चित्तांत सद्गुरूंच्या निर्मळ उक्ति, शुभ्र वस्त्रावर केशरी पाण्याचें थेंब जसे, त्याप्रमाणें विश्रांति पावतात. आतां तुझ्या शरीरांनीं संपादन केलेल्या स्ववासनास्वरूप अनंत कषायांचा पाक झाला आहे. हे कमलनयना ! बा साधो ! कालानें परिपक्व झालेलीं फळें वृक्षावरून जशीं खालीं गळतात, त्याप्रमाणें लिंगदेहापासून कालानें परिपक्व झालेले मळ गळतात. हे सखे ! वासनात्मक मळ निघून गेले असतां गुरु जें बोलतो तें, कमलनालांत जसा बाण, त्याचप्रमाणें

शुद्ध चित्तांत प्रवेश करतें. तुझ्या रागादि मळांचा परिपाक झाला असतां आज मी तुला विशेष बोध केला. त्यामुळें हे महामते ! तुझ्या अज्ञानाचा क्षय आजच झाला. आजच तुझ्या चित्तमळांचा परिपाक झाला. आजच तूं ज्ञानासाठीं उपदेश ऐकलास व तो तात्पर्यतः जाणलास. उपदिष्ट अर्थाचें हृदयांत धारण केल्यामुळें तूं आज 'सोपदेश' झाला आहेस आणि आजच त्याचें फळ [साक्षात्कार] तुला मिळालें आहे. आज सत्संगाच्या निमित्तानें तुझ्या शुभाशुभ सर्व कर्मांचा क्षय निष्पन्न झाला आहे. हे राजा ! या दिवसाच्या मध्यान्ह कालापर्यंत तुझ्या चित्तांत 'अहं-मम' इत्यादि स्वरूपाचें अज्ञान होतें. पण आतां क्षणजे या दिवसाच्या उत्तरभागांत माझ्या बोधवचनानें तुझें हृदयापासून सोडलेलें चित्त क्षय पावलें असतां, हे राजा ! तूं आतां चांगला ज्ञानी झाला आहेस. हृदयांत जोवर मनःसत्ता असते, तोवर अज्ञानाची संस्थिति असते. चित्ताचा निःस्वरूपताबुद्धीनें त्याग केला असतां ज्ञानाचा अभ्युदय होतो. द्वित्व व एकत्व या दृष्टि हेंच चित्त आहे. त्यालाच अज्ञान म्हणतात. परमात्म्याची अभिव्यक्ति झाल्यामुळें या दोन दृष्टींचा जो लय होतो, तेंच ज्ञान व तीच परा गति आहे. हे राजा ! तूं आतां ज्ञानी झाला आहेस, विमुक्त झाला आहेस; कारण तूं चित्ताचा त्याग केला आहेस. कारण आत्म्यामध्ये अन्योन्याध्यासामुळें सदसत्तामयत्व हेंच चित्त आहे. तेंच असत् जगाचें कल्पनास्थान आहे, पण तूं तें सोडलें आहेस. त्यामुळें तूं आतां निःसंग, निरायास, शोकरहित, अनन्य, आत्मवान्, महोदय, मुनि व मौनी झाला आहेस. यास्तव आतां निर्मल स्वरूपांत स्थित हो.

शिखिध्वजः—भगवन् ! मूर्ख जंतूचीच

चित्तभूमि आहे, व प्रभो ! तज्ज्ञ प्रबुद्धाचें चित्त झणून काहीं नाही, हें जर खरें आहे, तर हे जीवन्मुक्त व्यवहार कसे करितात ? त्याचप्रमाणें ज्याचें मन विद्यमान नाही, असे तुमच्यासारखे दुसरे पुरुष कोणत्या अंतःकरणानें व्यवहार करितात ? हें सर्व मला सांग. दुसऱ्या कोणाचा न सांगतां येण्यासारख्या प्रायः अशाच प्रकारच्या आपल्या वचनरूपी किरणांनी माझ्या हृदयांतलि तूं अज्ञान चांगल्या प्रकारें घालीव.

कुंभः—हे तत्त्वज्ञा ! तूं जें म्हणतोस तें तसेंच आहे. त्याहून निराळ्या प्रकारचें नाही. दगडांचा अंकुर जसा नाही तसें जीवन्मुक्ताचें चित्त नाही. पुनर्जन्माचा योग्य अशी जी दृढ वासना तिलाच चित्त म्हणतात. तसली वासना तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणीं नसते. तज्ज्ञ ज्या वासनेनें युक्त होऊन व्यवहारांत कर्मांमध्ये विहार करितात, ती पुनर्जन्मरहित सत्त्वसंज्ञक वासना आहे, असें तूं समज. महात्मे सत्त्वस्थ, संयतचित्त, जितेंद्रिय, जीवन्मुक्त आसक्ति सोडून विहार करितात. ते केव्हांही चित्तांत स्थित नसतात. मूढ चित्ताला चित्त म्हणतात व ज्ञानसंपन्न चित्ताला सत्त्व म्हणतात. अप्रबुद्ध चित्तस्थ असतात व महाज्ञानी सत्त्वस्थ असतात. चित्त पुनः उत्पन्न होतें, सत्त्व पुन उत्पन्न होत नाही. हे राजन् ! अप्रबुद्धाला बंध आहे, प्रबुद्धाला नाही. तूं सत्त्व बान् झाला आहेस. तूं महात्यागी होऊन राहिला आहेस. आज तूं अशेषतः चित्ताचा त्याग केला आहेस, हें मी जाणतो. हे राजन् ! तूं समस्त वासनांपासून उन्मुक्त होऊन आजच शोभत आहेस. हे मुने ! तुझे मन आतां आकाशाच्या साम्यास प्राप्त झालें आहे, असें मी समजतो. तूं परम शमास प्राप्त झाला आहेस. तूं सिद्ध झाला आहेस. दुःखी स्थिति

अत्यंत सम आहे. तूं सर्वरूप चित्ताला टाकलेस, हाच तो तुझा सर्वत्याग आहे. महात्याग हाच होय. जिची उपदिष्ट अर्थ धारण करण्याची शक्ति जागृत झाली आहे व त्यामुळेच जी परम बोधयुक्त आहे अशा बुद्धीनें केलेला जो चित्ताचा त्याग तोच स्वर्ग, अपवर्ग, वित्तादिक, तप, दान व त्याचें सर्व फल आहे. तप कितीशा दुःखाचा क्षय करणार ? कारण मनस्त्यागरूप समतेपासून प्राप्त झालेलें जें ज्ञानफलरूप मोक्षसुख तें क्षयातिशयापासून निर्मुक्त झालेलें—अक्षय आहे. तें ज्ञानफल सत्य आहे व तें शाश्वत आहे. स्वर्गादि दुसरें सर्व सत्य नाही, उलट भंगुर आहे. तें आविर्भाव व तिरोभाव यांनीं व्यापलेलें आहे. पूर्वोत्तरकालीं अदृष्ट असतांना तें वर्तमानकालींच स्वप्नाप्रमाणें ज्ञानाचा विषय होतें. स्वर्ग हें तुच्छ सुख आहे. कारण तें अनेक आयासांनीं प्राप्त होतें. शिवाय अल्प अपराधानेही त्याचा नाश होतो. ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नसतें, त्यालाच कर्मकांड शुभ वाटतें. ज्यानें सोन्याचा अनुभव घेतलेला नाही तो पितळ कसा सोडील ? चूडालादिकांच्या सहवासानें तुला अनायासानें ज्ञान प्राप्त झालें असतें. मग तूं या तपोमय अनर्थांत कां निमग्न झालास ? वानप्रस्थ आश्रम, त्याला योग्य असें वय, कर्म, त्याचा अभिमान, त्याच्या साधनाची चिंता इत्यादि असंख्य विक्षेपांनीं साध्य होणाऱ्या या कुकर्मांत—क्लेशप्रचुर अनर्थांत आजवर कां निमग्न झालास ? (स्वर्गादि महासुखाला कारण होणारें तप अनर्थरूप कसें ? म्हणून विचारशील तर सांगतो—) वा सुमते ! तपाचा आदिभाग म्ह० आचरणावस्था व अन्तभाग म्हणजे फलक्षयावस्था दुःखरूपच आहे. स्वर्गादि फलभोगावस्थेतच सुख मिळतें. (तर मग मीं आजवर केलेलें तप व्यर्थच झालें कीं काय ? उत्तर—)

तथापि तपामुल्लेखं तुभ्यं चित्ताचे मळ परिपक्व झाले व त्यामुळे तुला आतां तत्त्वबोधाचा समय प्राप्त झाला. यास्तव सर्व तपोरूप विकल्पांश त्या अविकल्प तत्त्वाज्ञानामध्ये परिणत होतात व त्या फळाने फळवान् होतात. त्या ज्ञानामध्ये तूं स्थिर हो. आकाशाहूनही अतिशय स्वच्छ अशा चिदाकाशापासून सर्व भाव उत्तम प्रकारे उद्भवलेले आहेत; त्याच्या योगानेच अनुभवाला येतात व त्यांतच विलयास प्राप्त झाले आहेत. यद्यपि 'हें कार्य—इष्ट आहे व हें अकार्य—अनिष्ट आहे,' इत्यादि सर्व ब्रह्मसमुद्राचे बिंदु आहेत, तथापि तुच्छत्वामुळे तें सर्व निष्फळच आहे. यास्तव हे शिखिध्वजा ! त्याचा त्याग करून पूर्ण-समुद्रस्थानीय निर्विशेष ब्रह्माचाच आश्रय कर. हे मित्रा ! ज्याप्रमाणे प्रियपतीस प्राप्त न झालेल्या स्त्रीने 'भजपासून इष्ट वस्तु माग' असे कोणी म्हटले असतां पतीविषयी वर न मागतां दुसरेच कांहीं इष्ट मागावे, त्याप्रमाणे स्वतः परमप्रेमास्पद—निरतिशयानंदस्वरूप आत्म्याचीच प्रार्थना करावयाची सोडून तूं आनात्म्याची इच्छा कां करतोस ? कारण आत्मा प्राप्त झाला म्हणजे इतर सर्व प्राप्त होतें, महात्मे प्राज्ञ या संकल्परहित, आपत्तींनीं भासुर अशा भावाचे, जलांतील प्रतिबिम्बरूप सूर्याप्रमाणे, ग्रहण करित नाहीत. स्वर्ग, मोक्ष इत्यादि फळ देणारे जें कांहीं आहे तें सर्वच सोडून, एकाकार असा जो कोणी तूं आहेस तोच होऊन रहा. सर्व पदार्थांमध्ये जो सदंश आहे त्याचे सत्त्वानेच ग्रहण करावे; जो असदंश आहे त्याचे निःस्थानवृत्तानेच ग्रहण करावे. तूं सर्व इच्छा सोडून या पदार्थसमूहाचे ग्रहण कर, व चित्ताला चांचस्थिररहित कर. ज्याप्रमाणे पुरुषाच्या स्वाभाविक प्रवृत्तिरूप अपराधाभुळे प्राप्त होणारी विषमि विवेकज्ञानाचा उदय झाला असतां

प्राप्त होत नाही, त्याप्रमाणे ज्याचे चित्त परिस्पंदराहित असतें, त्याला संसार प्राप्त होत नाही. या त्रिभुवनांत जीं जीं दुःखें उद्भवतात, तीं तीं सर्व चित्ताच्या चापल्यामुळेच होत. ज्याचे चित्त स्थिर, शांत, स्पंदराहित, व सर्वदाच चापल्यशून्य असतें, तो मोठा आनंदी होच. तो साम्राज्याचे पात्र आहे. यास्तव हे तत्त्वज्ञा ! तूं चित्तांतलें स्पंद व अस्पंद यास एकत्वास प्राप्त करून व चित्ताला शाश्वत ऐक्यास पांचवून आपल्या इच्छेप्रमाणे रहा.

शिखिध्वजः—हे सर्व संशयाचा उच्छेद करणाऱ्या प्रभो ! स्पंद व अस्पंद हे दोन्ही ऐक्यास कसे प्राप्त झाले, तें मला सत्वर सांग.

कुंभः—एक पाणीच जसा सर्व सागर, त्याचप्रमाणे एक चिन्मात्र वस्तुच सर्व जगत् आहे. शुद्ध जल तरंगांनीं जसे विवर्त पावतें, त्याप्रमाणे तें चिन्मात्रच बुद्धिवृत्तींनीं स्पंद पावतें. बाबारे ! मूढ लोक ज्याला जगद्रूपाने पाहतात, तेच हें ब्रह्म, चिन्मात्र, शुद्ध सत्त्व इत्यादि नांवांनीं उक्त आहे. सर्गांत निस्पंद हेंच सर्वस्व आहे. त्यामुळेच संसार उद्भवतो. त्यांत विंध्यादिरूप परिस्पंद दुसऱ्या शब्द-स्पंदासारखाच म्हणजे मिथ्या आहे. पण तो स्पंद व अस्पंद त्यांचा साक्षी आत्माच आहे. अशा रीतीने एकरूपाने जर त्याची भावना केली तर हें शिव आत्मरूपच त्यांत अवाशिष्ट राहतें आणि अशी सम्यक्दृष्टि उदय पावली असतां चित्स्पंदमात्ररूप सर्ग विलीन होतो. कारण तो अज्ञ जनांच्या दृष्टीनें रज्जूमध्ये जसा सर्प तसा उदय पावलेला असतो. कारण स्पंदयुक्त चित् 'सर्ग' या नांवाची आहे, पण ही पसरलेली निःस्पंद चित् तुर्यातीत पर्दी आरूढ झालेली आहे. तिचे वाणीने वर्णन करतां येत नाही. शास्त्र व सज्जन यांच्या संपर्कांमुळे व सतत अभ्यासाने योग्य समर्थी

।त्त निर्मलत्वास प्राप्त झालें असतां, चंद्रा-
माणें ती स्पंदता उदय पावते. हें केवल स्वानु-
वानें विस्तार पावलेलें आत्मतत्त्व प्रकाशमान
त आहे. ज्यांना आत्मानुभव आलेला
सतो त्यांनाच तें स्वयंस्वरूप स्वतः सांगितलें
तें. हे राजा! आदि-मध्यरहित स्व-सागरास
प्राप्त झाला आहेस. त्याच स्वपदीं तूं प्रवेश
रून रहा. भेद करणाऱ्या देहादि रूपांचाच
भाव झाल्यामुळे तूं सर्व देहांमध्ये भेदरहित
आहेस. त्यामुळेच तूं महान् चिदात्मा
आहेस. तत्त्वबोधानें प्रादुर्भूत झाला
आहेस व शोकरहित झाला आहेस. १०१

सर्ग १०२ वा.

१ याप्रमाणें बांगून कुंभ गुप्त झाला. २ विस्मित
राजा चिरकालविचार करून धर्माधीन विभ्रंति पावला.

कुंभः—हे शिखिध्वज राजा! हें सर्व
उत्पन्न कसें झालें व त्याचा लय कसा होतो
तें सर्व मीं तुला येणेंप्रमाणें सांगितलें. हे मुनि-
नायका! तें सर्व गुरु व शास्त्र यांच्या द्वारा ऐकून
स्वतःच्या विचारानें मनन करून व यथार्थ
जाणून परम पद स्पष्ट दिसल्यावर तुम्ही जशी
इच्छा असेल त्याप्रमाणें कांहीं वेळ समार्धीत
व कांहीं वेळ व्यवहारांत रहा. मी आतां
स्वर्गास जातो. या पर्वसमयीं नारदमुनि ब्रह्म
लोकाहून परतून अमरसभेंत आला असेल,
त्यानें जर मला तेथें न पाहिलें तर त्याला राग
येईल. कल्याणेच्छु पुरुषानें श्रेष्ठांना कधींही
उद्विग्न करूं नये. तूं सर्व संकल्पाचा त्याग
करून कशाचीही इच्छा न करितां सदा
रहा. हीच परम पवित्र करणारी दृष्टि आहे.

श्रीवसिष्ठः—हें ऐकून हातांत पुष्पें घेत-
लेला शिखिध्वज जो प्रणामपूर्वक प्रतिवचन
देत आहे, तो कुंभ अंतर्धान पावला. स्वप्नादि

प्रतिभासानें दिसलेली धनादिवस्तु जागें होता-
क्षणीं जशी दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें राजा
शिखिध्वजानें कुंभाला आपल्या समोर पाहिलें
नाहीं. याप्रमाणें कुंभ निघून गेला असतां राजा
अतिशय विस्मित झाला आणि त्याच
चित्राचें चिंतन करणारा तो चित्रांत काढल्या-
प्रमाणें स्थिर झाला आणि “कुंभाच्या मिषानें
मला जो शाश्वत स्वप्रकाश ब्रह्माचा बोध प्राप्त
झाला आहे, तो दैवाचा विचित्र विलास आहे
असें मी समजतो. नाहीं तर नारदाचा पुत्र कुंभ
कोठें व मी शिखिध्वज राजा कोठें! केवल
भाग्योदयाचा प्रसंग आल्यामुळेच हा मी असा
उत्तम बोध केला गेलों आहे. अहाहा! देव-
पुत्रानें मला अगदीं यथार्थ व युक्तियुक्त बोध
केला. खरोखर मोहनिद्रेनें आकुल झालेला हा
मी दीर्घकालानें उत्तमप्रकारें बोधयुक्त झालों
आहे. मी क्रियासमूह रूप दुस्तर चिखळांत रुत-
लेला होतो. हें कार्य आहे व हें अकार्य आहे,
अशा मिथ्या भ्रमचक्रांत पडलों होतो. खरो-
खर ही शीतल, शांत, शुद्ध, रसायनोद्भवाकार
निज—स्वाभाविक साक्षात्काररूप साम्राज्यपदवी
माझ्या वासनाशून्य मनाला अत्यंत शांत
करीत आहे. मी आतां शांत झालों आहे.
परम आनंद भोगीत आहे. केवल सुखानें
रहात आहे. मी तृणाचें अग्रही इच्छीत नाहीं.
मला काडीचीही इच्छा नाहीं. मी आपल्या
स्वाभाविक स्वरूपांत स्थित आहे.” असें चिंतन
करणारा राजा खरोखर वासनाशून्य झाला.
त्याचें चित्त वासनाशून्य झालें. पर्वतशिखेवर
खोदल्याप्रमाणें तो मौन धारण करूनच
राहिला. त्यानंतर त्याच निःसंकल्प निराश्रय
मौनांत—मुनीचें कर्म अशा समार्धीत निश्चल
प्रतिष्ठेस प्राप्त होऊन तो पर्वतशिखराप्रमाणें
राहिला. त्या राजाला त्या समार्धीत आपल्या
अमल आत्म्याची प्राप्ति झाली. तो समरस

झाला. फार दिवसांनी विश्रांतिचित्त होऊन तत्काल भयशून्य—ज्याचे भय शांत झाले आहे असा होत्साता चिरकाल केलेल्या योगाभ्यासाने अखंडितस्वभाव झाला व निजलेल्या पुरुषाप्रमाणे विश्रांति घेता झाला. १०२

सर्ग १०३ वा.

१ चूडाला तीन दिवसांनी पुनः आली. राजाला तिने यत्नाने उठविले व ३ त्याच्याशी तत्वाचा आलाप केला.

श्रीवसिष्ठः—येणेप्रमाणे शिखिध्वज राजा निर्विकल्प समाधानामुळे काष्ठ किंवा भित यांप्रमाणे ज्याची स्थिति आहे, असा झाला. आतां हे रामा ! तू चूडालेचा वृत्तान्त ऐक. ती त्या आपल्या शिखिध्वज मर्त्याला कुंभ-वेषाने प्रबोध करून अन्तर्धान पावली व बंगाने आकाशांत उड्डान करून गेली. तिने आपल्या योगशक्तीने निर्माण केलेल्या देवपुत्राच्या आकाराचा आकाशांत त्याग केला आणि आपला—स्त्रीचा अतिनिपुण, मोह पाडणारा सुंदर वेष धारण केला. आकाशमार्गानेच ती आपल्या नगरास प्राप्त झाली व क्षणांत अन्तःपुरांत शिरली. सर्व लोकांना तिने दर्शन दिले. राजकार्य केले. तीन दिवसांनी ती पुनः आकाशांत आली. पुनः योगसामर्थ्याने कुंभ बनली, आणि शिखिध्वजाच्या वनास गेली. त्या वनभूमीत गेलेल्या तिने तेथेच त्या राजाला त्याच निर्विकल्प समाहित दर्शित पाहिले. तो तिला त्या वेळी खोदलेल्या वृक्षाप्रमाणे दिसला. “काय आश्चर्य आहे ! मोठ्या दैवयोगाने हा राजा आत्म्यामध्ये विश्रांति पावला आहे. स्वस्थ, सम, शांत स्थित आहे.” असे ती आपल्याशीच पुनः पुनः म्हणाली. “तर आतां याला मी या परम पदापासून जागृत करते, याला देहमा-

नावर आणते. अद्यापि प्रारब्ध कर्म अवशिष्ट असतांनाच हा देहाचा त्याग कां करीत आहे ? प्रारब्धक्षय होईपर्यंत हा अरण्यांतील भोगांनी व राज्यांतील भोगांनी या लोकीं राहो. आम्ही एकाच वेळीं तुल्य स्वभावाने युक्त होऊन कैवल्यावस्थेस प्राप्त होऊं. मी त्याला पूर्वी केलेला विषम उपदेश याने आतांच देह-त्याग केल्यास सप्तमभूमिकावस्थितीपर्यंत परिणत होणार नाही. यास्तव मी आतां अगोदर याला अभ्यासयोगाने चांगला बोध करते, म्हणजे याला जीवन्मुक्तिसुखाचा लाभ होईल.” असा विचार करून चूडालेने त्याच्या पुढे वनेचरांनाही भयप्रद वाटणारा सिंहनाद केला. पण पर्वतावरील मोठी शिळा जशी, त्याप्रमाणे तो त्या पुनः पुनः केलेल्याही नादाने जेव्हां स्वस्थितीपासून ढळला नाही, तेव्हां तिने त्याला हाताने हालविले. पण हालविलेला व जमिनीवर पडलेलाही तो राजा जेव्हां देहमानावर येईना, तेव्हां कुंभरूपिणी चूडालेने असा विचार केला—‘अहाहा ! मोठे ऐश्वर्य आहे. हा पूज्य साधु सप्तमभूमिकेपर्यंत स्वपदी परिणत झाला आहे. म्हणजे मी पूर्वी जी कल्पना केली होती खोटी ठरली. आतां याला मी कोणत्या युक्तीने देहमानावर आणूं बरे ? किंवा या महात्म्याला मी कशाला जठवूं ? विदेह-ज्ञानास प्राप्त होऊन हा सुखाने राहूं दे. मीहि या स्त्रीदेहाचा त्याग करून परम पदास पुनः जन्म न घेण्यासाठीच त्याच्याबरोबर जाते. येथे जिवंत राहण्यांत काय अधिक सुख आहे ?’ असा विचार करून ती आपला देह सोडण्यास तयार झाली. पण, अवश्य भोक्तव्य असें याचे प्रारब्धकर्म अवशिष्ट आहे, असें त्या महाबुद्धिमतीने आपल्या बुद्धीने पाहून पुनः असा विचार केला—‘राजाच्या या देहांत प्रारब्धशेषाने राखून ठेवलेल्या मायाशेषाने

युक्त अशा हृदयस्थ ब्रम्हामध्ये सत्त्व क्षणजे निर्वासन मन संस्कारलेशरूपानें अवशिष्ट आहे कीं नाही तें मी अगोदर पाहतें. तें जर असेल तर हा भगवान् योग्यसमयी देहभानावर अवश्य येईल. ज्याप्रमाणें वसंतऋतूच्या आरंभी वृक्षाच्या मूलकोशांत असलेला जो भूमीचा रस त्यांत लीन झालेला भाविपुष्पांचा समूह असतो, तसें याच्यांत जर सत्त्व असेल तर तो अवश्य जागा होईल. आणि मी प्रबोध केल्यावर हा जीवन्मुक्त होऊन 'मजप्रमाणेंच' विहार करीत राहील. बरें, याच्यामध्ये सत्त्वशेषही जर नसेल तर हा मुक्त होईल. तसें झाल्यास मी याच्याबरोबरच मुक्तीला जाईन. '

असें चिंतन करून तिनें त्याच्या शरीराला तें उष्ण आहे कीं नाही तें पाहण्यासाठीं स्पर्श केला आणि तो जिवंत असावा अशा साशंक वृत्तीनें नयानें त्याच्याकडे पाहून ती श्रेष्ठ स्त्री म्हणाली—“ याच्या हृदयांत संबोधाचें—देहभानावर येण्याचें कारण असा सत्त्वशेष आहेच. ” जागृतीच्या हेतूवरून तिनें त्याच्या शरीरांतील सत्त्वशेष जाणला.

श्रीरामः—“ब्रम्हन् ! ज्याचें चित्त अत्यंत शांत झालें आहे व त्यामुळेच ज्याची अवस्थिति काष्ठ व लोष्ट यांसारखी आहे, अशा ध्यानशाली पुरुषाचा सत्त्वशेष कसा जाणला जातो ?

श्रीवसिष्ठः—(वर 'नयानें' असें जें झटलें आहे त्या नयाचेंच स्पष्टीकरण—) ज्याच्या हृदयामध्ये दुर्लक्ष अणूच्या आकाराचें प्रबोधकारण सत्त्वशेष, बीजांतील अदृश्य पुष्प-फळाप्रमाणें विद्यमान असतो, त्या चित्त-स्पंदरहित, अस्पंदित सच्चिद्रूप, निर्विकरूप, सम, अचलास्थित पुरुषाचा अत्यंत साम्यावस्थेत असलेला देह स्वप्न होत नाही व दृष्ट होत नाही. तो स्थान होत नाही व टवटवीत होत नाही. तर सम—एकरूप अवस्थित होतो.

द्वित्व, एकत्व इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या ज्याचें मन प्रस्पंद पावत नाही, त्याचा देह अन्यत्वास—विकारावस्थेस प्राप्त होतो. जो स्पंदरहित असतो त्याचें शरीर केव्हांही विकृत होत नाही. हे रामा ! पुष्पांचा मधु त्याच्या सर्व भावी विकारांचें जसा कारण असतो त्याप्रमाणें चित्ताचा स्पंद जगद्व्यवहाराला कारण होणाऱ्या सर्व भावविकारांचें कारण आहे. क्षणनच पुनर्जन्माचें बीज विद्यमान असतांना या देहांतून दुसऱ्या देहांत जाणाऱ्या चित्ताचा वारंवार मोठ्या यत्नानें जरी निग्रह करूं लागलें तरी हर्ष, कोप, मोह हे दोष बश होत नाहीत. त्यांचा निग्रह करतां येत नाही. चित्त अत्यंत शांत झालें असतां निर्वासनचित्तानें रहित—अप्रतिसंधानानें टाकलेला जो देह त्याला, आकाशाप्रमाणें चित्तविकारभूमी बाधा करीत नाही. सम जल-संततीवर तरंगपंक्ति जशी उदय पावत नाही, त्याप्रमाणें सम सत्त्वसंततीवर दोष दिसत नाहीत. प्रारब्धाचा क्षय झाल्यावांचून शरीराचा क्षय होत नाही व शरीरक्षयावांचून त्या निर्वासन मनाचा—सत्त्वाचा क्षय होत नाही. तोंवर प्रातिभासिक वैषम्यानें शून्य तत्त्व प्रतीत होतें. तें केवळ प्रारब्धाचा क्षय होणें, याच एका कालामुळे क्षण होतें. ज्या देहांत चित्तही नाही व सत्त्वही नाही, तो देह उन्हांत बर्फाचा तुकडा जसा, त्याप्रमाणें पंचत्वास प्राप्त होऊन विशेषतः लीन होतो. शिखिध्वजाचा हा देह निश्चित व तेजानें-उष्ण्यानें युक्त असा आहे व सत्त्वांशानेंही युक्त आहे. त्यामुळे तो अप्रसन्न—स्थान झालेला नाही. तो कोमेजण्यास योग्य नाही. मर्त्याचा देह तसा आहे क्षणजे त्यांत उष्णता आहे व तो स्थानही झालेला नाही, असें पाहून तिनें

१ देहावर बरादि दोष व चित्तावर राग-द्वेषादि दोष दिसत नाहीत.

आपला देहत्यागाचा निश्चय सोडला व सत्वर असा विचार केला.

“मी आतां याच्या देहांतील सर्वगामी शुद्ध चित्तत्वांत प्रवेश करून याला देहभानावर आणते. कारण हा आज जरी नाही तरी पुढे कांही काळाने देहभानावर अवश्य येणारच आहे. मग त्याच्या आतांच कां जागे करूं नये? मी याला आतांच जरी जागे न केले, तरी तो दीर्घ कालाने आपोआप जागा होईल, ही जर गोष्ट निश्चित आहे, तर मी आतां एकटीच राज्यपालन करीत कां राहूं? यास्तव मी आतां याला जागे करितेच.” असा विचार करून चुडालेले इंद्रियांचा पिंजरा असा जो आपला देह त्यास सोडून व त्याच्या शरीरांत प्रवेश करून त्याच्या हृदयस्थ ब्रम्हरूप चित्तत्वांत स्थिति प्राप्त करून घेतली. ती त्याच्या आद्यन्तरहित चित्तत्वांत स्थित झाली तेथे त्या सत्त्ववान् प्रभूच्या स्थिर चेतनेमध्यें पृथक्त्वानुभवास योग्य असा स्पंद उत्पन्न करून, एकादी पक्षीण आपल्या घरट्यांत जशी शिरते, त्याप्रमाणे ती पुनः आपल्या शरीरांत प्रविष्ट झाली आणि कुंभाकृति होऊन पुष्पयुक्त स्थळावर बसली. भ्रमरीच्या ध्वनीसारखा जिचा मनोहर ध्वनि आहे अशी ती कुंभरूपिणी चुडाला सामगान करण्यास प्रवृत्त झाली. तो सामाचा ध्वनि ऐकून राजाच्या शरीरांतील सत्त्वगुणशालिनी चित् वसंतांत जशी कमलिनी त्याप्रमाणे जागृत झाली. सूर्य जसा कमलिनीला विकसित करतो, त्याप्रमाणे, ज्याने सत्त्वसंपत्तीचे ग्रहण केले आहे, असा शिखिध्वज राजा आपल्या दृष्टीला विकसित करता झाला. त्याबरोबर त्याने सामगायनांत तत्पर झालेल्या पुढील कुंभास पाहिले. तो श्रेष्ठ शरीराने युक्त असून जणुं साक्षात सामवेदच आहे काय, असा राजाला भास

झाला. ‘अहो! खरोखर आम्ही मोठे धन्य आहो. कारण हा मुनि पुनः स्वतः प्राप्त झाला आहे’ असे त्या वेळीं राजा म्हणाला; व त्याने कुंभाला पुष्प अर्पण केले आणि म्हटले—

“भगवन्! माझ्या सुदैवानेच आपल्या पवित्र चित्तांत माझी आठवण झाली. किंवा कोणते महासत्त्वपुरुष दुसऱ्यांवर अग्रह करण्यास तत्पर नसतात? तेव्हां आम्हांला पवित्र करणे, हेच आगमनाचे प्रयोजन आहे कीं आणखी कांही कारण आहे? दुसरे कांही कारण असेल तर सांग.”

कुंभः—हे अनिदित राजा! मी तुझ्यापासून जेव्हां निघून गेलों, तेव्हांपासून माझे चित्त तुझ्यापाशींच राहिले आहे, तुझेच स्मरण करीत आहे. आतां मी रम्य स्वर्गांत रहात नाही, तुझ्या समीप रहात आहे. हे श्रेष्ठ! अनेक रम्य पदार्थांतिल जो पदार्थ चित्ताला अत्यंत अभीष्ट असतो, तो उद्योगानेच प्राप्त होतो, त्यावांचून नाही. अर्थात् तुझ्या दर्शनाच्या उत्कंठेनेच माझे हे आगमन आहे. मी तर असे समजतो कीं, तुझ्यासारखा बंधु, आस, सुहृद्, मित्र, तसाच सखा, किंवा विश्वासपात्र शिष्य या जगांत मला नाही.

शिखिध्वजः—अहाहा! खरोखर कुलरूपी पर्वतावर आमचे पुण्यवृक्ष फलित झाले आहेत. त्यामुळे तूं असंग असूनही आमचा समागम इच्छितोस. तुला जर स्वर्ग आवडत नसेल तर येथे हें वन आहे, हे वृक्ष आहेत, व हा मी आदरयुक्त भृत्य आहे; यास्तव पाहिजे तर हे प्रभो! येथे रहा. हे साधो! तूं सांगितलेल्या योगयुक्तीने मी जसा विश्रांति पावलों आहे तशी विश्रांति स्वर्गांतही नाही, असे मी समजतो. त्याच स्वच्छ, स्वयंप्रकाश संस्थितीचा आश्रय करून स्वर्गप्रमाणेच या भूतळी येथे येथे विहार कर.

कुंभः—महानंदयुक्त परमपदीं तूं विश्रांति पावला आहेस ना ! हें भेदमय दुःख तूं टाकलें आहेस ना ! हे राजन् ! आपातरमणीय भासणारे जे संकल्प त्यांपासून आपली रति निर्मूल घालविली आहेस ना ! तुझें चित्त भोगांविषयीं नीरस झालें आहे ना ! तें हेय व ग्राह्य या दशांचें उल्लंघन करून राहिलें आहे ना ! तें शांत, शमानें समस्थित व प्राप्त झालेल्या व्यवहारांत उद्वेग सोडून स्थित आहे ना ?

शिखिध्वजः—भगवन् ! आपल्या प्रसादानें मी दृश्याचे पलीकडे असलेली गति पाहिली. संसाराच्या परमावधीस प्राप्त झालों. लब्धव्य तत्त्वाचा निश्चय केला. दीर्घ कालानेंच मी तीन दिवस विश्रांति पावलों आहे. मी आतां निरामय झालों आहे. जें मला मिळवावयाचें होतें तें सर्व मी मिळविलें आहे. मी आतां तृप्त होऊन अगदीं दृढसंस्थित झालों आहे. मला जें अज्ञात होतें तें ज्ञात झालें, जें अप्राप्त होतें तें प्राप्त झालें, जें मला त्याग करण्यास योग्य होतें त्याचा मी त्याग केला आहे. माझ्या वासनाशून्य मनानें आत्म्याच्याच परत्वाचा—स्वरूपाचा आश्रय केला आहे. त्यामुळे माझें स्वतःचें असें मजहून निराळें कांहीं नाहीं. तर मी संसारशून्य, मोह-भयशून्य, आसक्ति-शून्य, नित्य प्रकाशस्वरूप, अत्यंत साम्यानें युक्त असा ज्याचा आशय आहे असा, व त्यामुळे सर्वांत अधिक सौम्य, सर्वात्मक, सर्व-कल्पनारहित, आकाशकोशाप्रमाणें स्वच्छ, व सम स्थित आहे. १०३.

सर्ग १०४ वा.

—००—

१ रममाण होणाऱ्या कुंमाला राजाच्या संभोगाची इच्छा. २ स्वर्गाच्या भिषानें नगरास गमन व ३ खिन्न होऊन पुनरागमन.

श्रीवासिष्ठः—अशा प्रकारच्या विचित्र अध्यात्मकथांनीं एकमेकांशीं संभाषण करीत ते दोघेही ज्ञानी त्या वनांत कांहीं काळ मुखानें बसले. नंतर तेथून उठून खिग्ध सारस पक्षी व कमलें ज्यांत आहेत अशा एका शिखरावर ते दोघे गेले आणि त्या आनंद देणाऱ्या सरोवरांत व फल-मूलादिकांनीं रक्षण करणाऱ्या वनांत विहार करूं लागले. त्या अरण्यपंक्तींत निरनिराळ्या स्थानीं त्या दोघांनीं त्याच जीवन्मुक्तांच्या आचारानें व तस-त्याच कथांनीं आठ दिवस घालविले. नंतर कुंभ म्हणालाः—“राजा, आपण आतां या पर्वतावरील दुसऱ्या वनांत जाऊं या.” त्यावर राजा ‘बरे आहे’ असें म्हणाला, व ते दोघे तेथून निघाले. नानाजातीचीं वनें, जंगले, तट, सरोवरे, झाडांचे वगैरे गुल्म, लहान पर्वत, शिखरे, नद्या, देश, लहान गांवें, नगरे, उपवने, सुंदर घोष—गवळीवाडे, पर्वत, कुंज, तीर्थे, आयतने, इत्यादि स्थानीं ते दोघे मिळून एकसारखेच उदय पावून, चित्तवृत्तीनेही एकसारखेच होऊन, एकमेकांवर एकसारखाच स्नेह करीत व परस्परांस आपआपला अनुभव सांगत राहिले. राघवा ! त्यांनीं पितरांचें व देवांचें पूजन केलें. स्वतः अन्नादिकांचें सेवन केलें. उन्हांनें तप्त व जळानें आर्द्र झालेल्या प्रदेशीं ते आपली एकसारखीच बुद्धि ठेवीत असत. तमालवृक्षांच्या ताटव्यांत व मंदारवृक्षांच्या दाट झाडींत ते दोघे सुद्धा व खिग्धचित्त पुरुष म्हणजेच तें दांपत्य फार विराजमान झालें. वायटळ मेरूला जशी उडवीत नाहीं, त्याप्रमाणें

हे घर आहे व हे नाही, ही कल्पना त्या दोघांच्या मनाला हरण करू शकली नाही. ते दोघे सुहृद् कोठे धुलिधूसर अंगांनी, केव्हां चंदनाची उटी लावून व केव्हां भस्म फासून विहार करीत. केव्हां दिव्य वस्त्रे धारण करीत, केव्हां विचित्र वस्त्रे नेसत. एकादे वेळीं पल्लवांनी आपलीं अंगें आच्छादित करीत, केव्हां पुष्पांनीं भूषित होत. कांहीं दिवसांनीं त्या वासनारहित चित्तानें उत्कृष्ट झालेल्या समचित्तत्वानें राजा कुंभाप्रमाणेंच शोभू लागला.

त्यानंतर म्ह० मित्रभावानें राहण्याचा काल जाऊन प्रारब्धानुसार दंपतीभावानें एकत्र राहण्याचा काल आला असतां तीं मानिनी चूडाला 'राजा शिखिध्वज अत्यंत शोभेला प्राप्त झाला आहे, तो देवपुत्रासारखा शोभत आहे' असें पाहून मनांत विचार करू लागली.—“हा माझा पति आतां दीनचित्त झालेला नाही. या वनभूमि अतिशय रम्य आहेत. ही स्थिति आयासरहित आहे. अज्ञानांचा धर्म जो राग (आसक्ति) त्यानें या स्थितीला दूषित केलेलें नाही. यथाप्राप्त भोगांचा अनुभव घेणाऱ्या जीवन्मुक्तांच्या बुद्धीनें एका भोगामध्येच आग्रह ठेवणें म्हणजे त्या बुद्धीची तुच्छ मूढताच उदय पावणें होय. आपला पति उदारात्मा आहे. त्याला कोणत्याही प्रकारचा आधि किंवा व्याधि नाही. हें नूतन वय आहे, व ही पुष्पांची लतागृहें आहेत. इतकी सर्व सामग्री असूनही जी आपल्या भर्त्याची इच्छा करीत नाही, ती जर जीवन्मुक्त नसेल तर भर्त्याच्या उपभोगाचा विघात करणें या पापानें मेलीच आहे, व जीवन्मुक्त असेल तर लोकसंग्रहाचा भंग करणें, यामुळें होणारी जी निंदा वगैरे त्यांच्या योगानें नष्ट झाली आहे, असें मी समजतें. भर्ता स्वाधीन असतांना जी प्रिय व दुःखरहित कामिनी वनांतील पुष्पलतागृहांत त्याच्याशीं रममाण होत नाही, ती

दुर्दैवी स्त्री मेल्यासारखीच आहे. जी साध्वी स्त्री रम्य, विवाहित, कान्त पतीस निर्जन वनांत प्राप्त होऊन त्याच्याशीं रममाण होत नाही, त्या दुरंगनेला धिक्कार असो. वेद्य तत्त्वाला जाणणाऱ्या तज्ज्ञानें आपल्या प्रारब्धप्राप्त अनिद्य व उदार विषयालाही जर टाकलें तर त्यानें अधिक तें काय केलें? यास्तव मी आतां आपल्या प्रज्ञेनें या वनांत सत्वर असा कांहीं प्रपंच रचतें कीं, ज्यामुळें हा माझा मानद पति राजा माझ्या ठिकाणीं रतिसुखाचा अनुभव घेईल.”

असा विचार करून कुंभवेश धारण करणारी चूडाला अरण्यांतील दाट झाडींत बसून कोकिला आपल्या कोकिलपतीला जशी मंजुळ ध्वनीनें बोलते, त्याप्रमाणें शिखिध्वजास म्हणाली.

कुंभः—आजचा हा चैतमासाच्या शुक्लपक्षाचा मोठा पहिला दिवस आहे. आज चैत्र शुद्ध प्रतिपदा आहे. आज स्वर्गांत इंद्राच्या सभेंत देव व ऋषि यांचें मोठें संमेलन होतें. त्या वेळीं मला पित्याच्या जवळ अवश्य राहिलें पाहिजे. नियति जशी निश्चित झालेली असते तशीच ती पाळली पाहिजे. तिला केव्हांही टाकतां येत नाही. मी संध्याकाळपर्यंत येथें परत येईन. तोंवर तूं उद्विग्न न होतां नूतन पुष्पांनीं युक्त अशा या वनभूमीत क्रीडा करीत माझी वाट पहात येथेंच रहा. मी आज संध्याकाळीं स्वर्गांतून खचित येतो. कारण, मला स्वर्गपेक्षां तुझा समागम अतिशय संतोष देतो.

असें बोलून कुंभानें आपल्या मित्राला प्रीतीसाठीं, आपल्या प्रीतीप्रमाणेंच, कल्पवृक्षाच्या पुष्पाची मनोहर मंजरी दिली. आणि 'तूं शीघ्र ये' असें जो राजा म्हणत आहे तो निर्मल मेघाप्रमाणें तो वनांतून आकाशांत उडण करून गेला, आणि आकाशांतून जाणाऱ्या

त्याने पुष्पमालेंतील पुष्पांची वनवायूने इतस्ततः पसरणारी अंजलि, हिमकालांतील मेघ जसा हिम सोडतो त्याप्रमाणे, सोडली. आकाशांतून जात असलेल्या त्याला शिखिध्वज पहात राहिला. जागा झालेला मोर मेघाला जसा पाहतो तसा जोंवर राजाची दृष्टि पोंचत होती तोंवर त्याच्याकडे टक लावून राहिला. कारण ज्ञानी पुरुषाची प्रीति कांहीं केल्या टाकूचत नाही. शिखिध्वजाच्या दृष्टीच्या आड गेल्यावर चूडालेने आकाशांत कुंभाचे शरीर सोडले, आणि ज्यांतील आवर्त शांत झाला आहे असे जल आपली स्वाभाविक शोभा जसे धारण करते, त्याप्रमाणे त्या सुंदरीने आपले मूलरूप धारण केले, आणि ती आकाशमार्गाने आपल्या नगरास प्राप्त झाली. त्यावर पताका फडकत होत्या. त्यामुळे ते मंजरींनी आच्छादित झालेल्या कल्पवृक्षासारखे दिसत होते व स्वर्गाप्रमाणे रम्य होते. ती कोणाला न दिसतांच स्त्रियांनी भरलेल्या अंतःपुरांत शिरली. वसंतऋतूची महालक्ष्मी—अत्यंत शोभा शाखांनी शोभणाऱ्या वृक्षांत जशी शिरते, तशी ती अंतःपुरांत शिरली. तेथील सर्व राजकार्ये सत्वर संपवून पुनः शिखिध्वजाच्या पुढे, वृक्षावरून फूल किंवा फल जसे पडते, त्याप्रमाणे ती अंतरिक्षांतून उतरली. मर्त्याच्या संनिधीत तिने आपले मुख किंचित उतरलेले व निस्तेजसे केले. पण आंतून तिचे मन खिन्न झाले नव्हते. रात्र नीहारयुक्त चंद्राला जशी मलिन करते किंवा कमल जसे म्लान होते, तसे तिचे मुख खिन्न झाले. तशा प्रकारच्या त्या देवपुत्राला पाहून शिखिध्वज राजा वर उठला. तो स्वतः खिन्नचित्त झाला व मोठ्या आदराने असे झणाला—“ हे देवपुत्रा ! तुला नमस्कार असो; तू उद्विग्नसा दिसत आहेस. पण तू कुंभ आहेस. झणून हा सर्वशोभ सोड. या आसनावर

बैस. कमले जलाच्या आर्द्रतेस जशी स्वीकारीत नाहीत, त्याप्रमाणे जे तत्त्वाला जाणणारे स्वल्पस्थ ज्ञानी असतात, ते हर्ष-विषादजन्य स्थितीचा आश्रय करीत नाहीत. ”

ब्रीवासिष्ठः—त्या राजाने असे म्हटले असता आसनावर बसणारा कुंभ फुटलेल्या वेणूच्या ध्वनीसारख्या खिन्नवाणीने म्हणाला— “ जे शठ शरीर जिवंत असेपर्यंत प्राप्त होणाऱ्या सर्व अवस्थांमध्ये ज्ञानप्रयुक्त समाचित्ततेमुळे अवश्य होणारी जी कर्मेन्द्रियांची निवृत्ति तिने शून्यसे राहतात ते तत्त्ववेत्ते नव्हेत. समाचित्तत्व हे ज्ञानाचे फळ आहे. पण त्यामुळे प्रारब्धप्राप्त कर्मेन्द्रियांच्या चेष्टेचा क्षय होत नाही. अर्थात् समाचित्तत्वाने होणारी जी कर्मे ती वासनांची बीजे होत नसल्यामुळे कर्मेच नव्हेत. हे राजन् ! जे अतत्त्वज्ञ मूढ असतात ते अज्ञानामुळेच स्वभावतः प्राप्त झालेल्या अवस्थांपासून पलायन करितात. जोंवर तिळ असतात तोंवर त्यांत तेल असते. त्याचप्रमाणे जोंवर देह असतो तोंवर हर्ष-विषादादि दशा असतात. देह असेपर्यंत जो देहदशांस प्राप्त होत नाही, तो तरवारीने आकाशालाच कापतो. योगामुळे चित्ताचे जे साम्य हाच देहाच्या परस्परविरुद्ध दशांमुळे होणाऱ्या दुःखाचा सर्वोत्तम परित्याग आहे. हठाने कर्मेन्द्रियांचा निग्रह करून दुःखांना सहन करणे हा त्याग नव्हे. दुःखांना हठाने सहन करण्यापेक्षा चित्तसमाधानाच्या बळावर त्यांच्याकडे लक्षच न देणे चांगले. वा राजा ! तत्त्वज्ञाने देह असेपर्यंत सर्व दशांमध्ये कर्मेन्द्रियांनी सदाचारच करावा, त्याचे उल्लंघन करू नये, एवढाच नियम आहे. मन, बुद्धि इत्यादि ज्ञानेन्द्रियांनी सदा साम्यानेच रहावे, केव्हाही वैषम्य होऊं देऊं नये, असे नाही. ब्रम्हदेवादि सर्व जीवन्मुक्त कर्मेन्द्रियांनी अनिषिद्ध देहावस्थांचे अनुवर्तन करीत राहतात.

नियतीचा हा असाच निश्चय आहे. सर्व पाणी साक्षात् किंवा परंपरेनें जसें समुद्राकडेच धांवते, त्याप्रमाणे अज्ञ व तज्ज्ञ भूतें आणि हें सर्व दृश्यजात नियतीकडेच धांवत असतें. प्रारब्ध-प्राप्त नियतीचें उल्लंघन कोणालाही करतां येत नाही. तत्त्वज्ञ देह असेपर्यंत बुद्ध्यादिकांच्या साम्यानें व हात-पाय इत्यादिकांच्या चालनानें ही नियति अखंडित चालवितात. पण अज्ञ सर्व क्षोभानें सुख-दुःखदशांनीं व्याकुळ होऊन लक्षावधि देहांनीं अत्यंत खंडित झालेल्या नियतीला घालवितात. हे राजा ! या प्राण्यानें या जन्मांत सुखामध्यें असें रहावें व दुःखामध्यें असें रहावें असें अगोदरच ठरलेलें असतें. यास्तव जीवांनीं आपापल्या कर्मानुसार जें जसें प्राप्त झालें असेल त्यांत तसेच राहिलें पाहिजे. ज्ञानी व अज्ञानी अशा सर्व भूतांमध्ये व्यक्त होणारा हा नियतविलास आहे, त्याचें उल्लंघन कोणालाही करतां येत नाही. १०४.

सर्ग १०५ वा.

१ दुर्वासाच्या शापानें आपल्याला क्लीत्वप्राप्ति झाली आहे, असें कुंभानें कथन, व २ एकमेकांचें समभाषण करून संतुष्ट झालेल्या त्यांची स्थिति.

शिखिध्वजः—हे श्रेष्ठ ज्ञानी महाभागा ! जीवसमूह जर असा आपापल्या नियतीच्या अनुसारच स्थित आहे, तर मग तूं देव असूनही असल्या उद्वेगास कसा प्राप्त झाला आहेस तें मला सांग.

कुंभः—राजा ! आज स्वर्गांत माझे काय वर्तमान घडलें तें मी तुला सर्व सांगतो, लक्ष देऊन ऐक. कारण मित्राला आपलें दुःख सांगितलें असतां तें अत्यंत तनुत्वास प्राप्त होतें. दाट, जड व काळाकुट्ट मेघही वृष्टि केल्यावर जसा हलका होतो, त्याप्रमाणें आपलें दुःख

मित्राला सांगितल्यानें हलकें होत असतें. कतक-बीजाच्या योगानें जल जसें प्रसन्न होतें, त्याप्रमाणें विचारणाऱ्या मित्राच्या निमित्तानें स्वच्छ-त्वास प्राप्त झालेलें उत्तम चित्त प्रसन्नतेस प्राप्त होतें. मी आज सकाळीं तुला पुष्पमंजरी देऊन व येथून आकाशाचें उल्लंघन करून स्वर्गलोकास गेलों. तेथें पित्यासहवर्तमान महेंद्राच्या सभा-स्थानीं क्रमानें बसून व उठून, उत्थानसमयींच पित्यानें मला यथेष्ट गमन करण्याविषयीं अनुज्ञा दिली असतां येथें येण्यासाठीं मी स्वर्गाला सोडून आकाशमार्गांत आलों. सूर्याच्या घोड्यासहवर्तमान प्रवह नांवाच्या वायूच्या स्वानुकूल मार्गांत त्याच्या प्रवाहाबरोबरच मी आपल्या अभिमत देशापर्यंत वहात चाललों होतो. मला अभिमत असलेला प्रदेश येतांच त्या वायूकडून पुढें वाहून नेला जाणारा सूर्य एका मार्गानें गेला व मी दुसऱ्या मार्गानें खालीं येऊं लागलों. समुद्रांत पडलेला पुरुष जसा तरंगत असावा, तसा मी तरंगतच आकाशांत आलों. इतक्यांत पुढें पाण्यानें परिपूर्ण असलेल्या मेघांच्या मध्य मार्गानें वेगानें येणाऱ्या दुर्वास मुनीला मी पाहिलें. तो त्या वेळीं मेघपटानें आच्छादितसाच झाला होता. विद्युद्वलयांनीं अत्यंत भूषित झाला होता. अंगाला पाण्याच्या धारोप्रमाणें शुभ्र चंदनाची उटी लावली होती. त्यामुळे तो अभिसारिकेसारखा दिसत होता. तो त्या वेळीं भूतलीं असलेल्या उत्तम वृक्षांच्या सुच्छायायुक्त गंगेकडे आपल्या प्रिय तपोलक्ष्मीप्रमाणेंच, वेगानें जात होता. आकाशांतून जातांना मी त्याला नमस्कार करून म्हटलें “हे मुने, नील अन्न हेंच ज्याचें वस्त्र आहे असा तूं अभिसारिकेसारखाच दिसत आहेस.”

हे मानदा ! हें ऐकतांच त्या क्रोधी ऋषीनें मला शाप दिला—“जा, या दुरुक्तामुळे तूं

रात्री स्तन व केश यांनी युक्त, हावभावविला-
सिनी सुंदर स्त्री होशील." त्या जर्जर झालेल्या
ब्राह्मणाच्या तोंडून निघालेले हे अशुद्ध वाक्य
ऐकून मी जों थोडासा विचार करीत आहे
तोच तो मुनि गुप्त झाला. हे साधो ! यामुळे
मी उद्विग्न मनाने आकाशतलांतून येथे आलों.
हे मी सर्व तुला सांगितले आहे. मी आतां
निशाङ्गना झालों आहे. रात्री प्राप्त झालेले
स्त्रीत्व मी आतां कसे घालवावे ? मी रात्री
स्तनवती स्त्री होऊन आपल्या पित्याला काय
सांगूं ? या संसारांत भवितव्याची गति खरो-
खर अतिशय विषम आहे. आज मीही दैव-
वशात् तरुण पुरुषांच्या आमिषतेस प्राप्त झालों
आहे. आतां स्वर्गलोकांत ज्यांची मति कामा-
कुल झाली आहे अशा देवकुमारांचा माझा
अपहार करण्यासाठी कळह होईल, ही खरो-
खर कष्टकर दशा आहे. रात्री स्त्री झाल्यावर
मी लज्जापरवश होऊन देव, गुरु, द्विज, यांच्या-
पुढे कसे उभे रहावे ?

श्रीवसिष्ठः—असे बोलून व एक क्षणभर
त्या मुनिस्थितीतच मुकाट्याने बसून व धैर्य
धरून, हे रामा ! कुंभ पुनः झणाला—“पण मी
अज्ञाप्रमाणे शोक कां करीत आहे ? मज
आत्म्याची त्यांत काय हानि आहे ? माझ्याहुन
अगदी अन्य असलेला हा देहच प्रारब्धप्राप्त
स्त्रीत्वाचा अनुभव घेईल. त्यांत असंग चिन्मात्र
मज आत्म्याची कांहीं हानि नाही.

शिखिध्वजः—हे देवपुत्रा ! या परिदेव-
नेचा—शोकाचा काय उपयोग ? देहाला जी दशा
प्राप्त होईल ती होऊ दे. तिने आत्मा लीप्त
होत नाही. जी कांहीं सुखे किंवा दुःखे प्रारब्ध-
विहित आहेत ती सर्व देहाची आहेत. आत्म्या-
ची कांहीं नाहीत. प्रारब्धप्राप्त अवश्य भोक्तव्य
फलाविषयी खेद करण्यास तूं योग्य नाहीस.
मग तूच जर असा खेद करूं लागलास, तर

मग इतरांना मार्गदर्शक कोण होणार ? अज्ञ
जनांना होणारा जो अविवेकप्रयुक्त खेद त्याची
चिकित्सा करणारा तुझ्यासारखा शास्त्र व तत्त्व
यांचा अनुभवसिद्ध उपदेशक कोठे मिळणार ?
हा तुझा वास्तविक खेद आहे, असे मला वाटत
नाहीं. कारण खेदाच्या वेळी खेदाला उचित असे
बोलले पाहिजे, म्हणूनच तूं हे बोलत आहेस.
पण आतां समत्वास प्राप्त होऊन प्राप्त स्थितीत
अखिन्न रहा.

श्रीवसिष्ठः—अशा प्रकारच्या वाक्यांनी
एकमेकांचे आश्वासन करून ते दोघे वनांतील
स्निग्ध सुहृद् विन्न होऊन तेथे राहिले. याप्रमाणे
त्यांनी परस्परांचे समाधान केल्यानंतर, तेल
संपल्यावर दीप विझतो त्याप्रमाणे जगदीप
सूर्यही कुंभाला जणुं काय स्त्रीत्व देतसाच अस्त
पावला. त्याबरोबर प्राण्यांच्या असंख्य व्यवहा-
रांसह सूर्यकमले संकोच पावली. सर्व मार्ग अंध-
काराच्या योगाने संकोच पावले, स्पष्ट दिसे-
नातसे झाले. पांथस्थांसह पांथस्थांच्या स्त्रियांचीं
हृदयेही वियोगदुःखाने संकोच पावली. समुद्रतीरी
कोळी जाळ्यांत पक्षी धरणे व मासे मारणे, या
उपायाने सर्व दिवसभर जमविलेल्या पक्ष्यादिकांस
संध्याकाळी एकत्र जमविते झाले. तारकारूपी
रत्नसमूहाप्रमाणे संपन्न झालेले भुवन त्यांच्या
साम्यास प्राप्त झाले. ध्वनि करणारे चक्रवाक पक्षी
व भ्रमण करणारे भ्रमर यांचा समूह विकास
पावलेल्या चंद्रविकासी कमलांस जणुंकाय हंसत
राहिला व नक्षत्रयुक्त आकाशांत गेला. इतकी
सर्व संध्याकाळची चिन्हे झाली असतां
त्या दोघां सुहृदांनी जिच्यामध्ये चंद्र उदय
पावत आहे अशा संध्येस वंदन केले व
जप करून ते वृक्षांच्या गुल्मांत बसले. त्या-
नंतर कुंभ तेथे हळुहळू स्त्रीशरीर धारण करूं
लागला; आणि जवळच समोर बसलेल्या
शिखिध्वजास सगद्गद रवाने म्हणाला—“हे

राजन् ! मी आपल्या अंगयष्टींनीं जणुं काय पडत आहे, स्फुरण पावत आहे आणि लज्जे-नेच तुझ्यापुढें जणुं काय द्रवयुक्त होत आहे. त्यामुळे मला वाटतें की, मी स्त्रीत्वास प्राप्त होत आहे. राजा ! स्फुरण पावणाऱ्या तारका हीच ज्यांतील पुष्पमाला आहे अशा संध्या-काळच्या अंधकाराप्रमाणें हे पहा माझे केंस वाढत आहेत; हे पहा माझ्या उरावर वर तोंड केलेले स्तन उत्पन्न होत आहेत. ते दोन स्तन आकाशाकडे तोंड करून वसंतऋतुंत उत्पन्न झालेल्या पद्मिनीच्या दोन कळ्यांप्रमाणें दिसत आहेत. स्त्रीच्या वस्त्राप्रमाणें हळू हळू माझ्या देहापासून हीं माझीं वस्त्रे पायांच्या घोंठ्यांपर्यंत लांब होत आहेत, पहा. वृक्षावरील पुष्पाप्रमाणें नानाप्रकारचीं भूषणें, रत्ने व पुष्पमाळा माझ्या देहापासूनच होत आहेत पहा. राजा ! पर्वतावर जसें धुकें त्याप्रमाणें माझ्या मस्तकावर हें चंद्राच्या किरणांसारखें शुभ्र उत्तरीय रेशमी वस्त्र आपोआप होत आहे पहा. हे मानद राजा ! माझ्या ठिकाणीं सर्व स्त्रीचिन्हें उत्पन्न झालीं आहेत. हरहर ! धिक्, फार वाईट झालें. मला मोठा विषाद होत आहे. काय करूं ? मी स्त्री झालों आहे. हाय हाय, धिक्, काय करावें ? अहां साधो ! मी स्त्रीचि होऊन राहिलें आहे. मी आंत नितंब व जघन या प्रदेशांचा स्वसंवेदनानें अनुभव घेत आहे. ”

त्या अरण्यांत कुंभ असें बोलून मुकाट्यानें खिन्न होऊन बसला. राजाही त्याला पाहून तसाच खिन्न झाला. कांहीं वेळानें शिखिध्वज असें वचन बोलला—“ अरेरे, फार वाईट ! हा महाज्ञानी तरुण स्त्री झाला आहे. हे साधो ! तूं सर्व वेद्याला जाणतोस. तूं ज्ञानी आहेस. तुला नियतीची गति ठाऊक आहे. अवश्य होणाऱ्या या गोष्टीविषयीं तूं खिन्नचित्त होऊं नकोस. ज्ञान्यांच्या केवळ देहावर त्या त्या

दशा येऊन पडतात. चित्तावर पडत नाहीत; पण अज्ञानांच्या चित्तावरच त्या पडतात, देहावर पडत नाहीत.”

कुंभः—बरें, असेंच होऊं दे. मी आपल्या यामिनी—स्त्रीत्वाचें अनुवर्तन करतो. मी खिन्न होत नाही. नियतीचें उल्लंघन कोण करणार ?

असा निर्णय करून त्या दोघांनीं आपला खेद कमी केला आणि एकाच शय्येवर त्यांनीं मुकाट्यानें ती रात्र फार वेळानें घालविली. नंतर प्रभातसमयीं तें स्त्रीशरीर व तारुण्य सोडून कुंभ कुंभासारखा झाला. अर्थात् त्याची कुचादि चिन्हे लुप्त झाली. याप्रमाणें ती तरुणी राजपत्नी चूडाला अगोदर कुंभत्वास प्राप्त झाली व भर्त्याच्या समक्ष स्त्रीत्वास प्राप्त झाली. कुमारीप्रमाणेंच जिचे धर्म आहेत अशी ती रात्री वनांत विहार करूं लागली व दिवसा कुंभरूप धारण करून ती भर्ता व मित्र यांच्याशीं संयुक्त झाली. कैलास, मंदर, महेंद्र, सुमेरु, सद्य, इत्यादि पर्वतांच्या शिखरांवरून जिचें जाणेंयेणें अस्खलित होत आहे अशी ती चूडाला आपल्या इच्छेप्रमाणें वर्तन करणाऱ्या प्रिय मित्रासह पुष्पमाळांनीं मंडित होऊन यथेष्ट विहार करती झाली. १०९.

सर्ग १०६ वा.

—:०:—

१ महेंद्र पर्वतावर त्या राजा राणीचा अग्निच्या समोर विवाह, व सौवर्ण गुहेत पुष्पशय्येवर संगम.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर कांहीं दिवस गेले असतां ती कुंभरूप धारण करणारी चूडाला आपल्या भर्त्याला असें म्हणाली—“ हे कमल-पत्रनयन राजा ! माझे वचन ऐक. मी प्रत्यही

१ राजाला कुंभाच्या विपत्तीविषयींच्या चित्तेने व राणीला नृपसंगमाच्या उत्कंठेने निद्रा आली नाही. त्यामुळे ती रात्र त्यांना दीर्घ वाटली.

रात्री स्त्री होतो, हे आतां स्पष्ट आहे. यास्तव मी आतां आपला स्त्रीधर्म सफल करण्याची इच्छा करतो. मी कोणा तरी भर्त्याला विवाह-विधीने आपले दान करतो. या त्रिभुवनांत मला तूंच भर्ता आवडतोस. रात्री सर्वदा तू मला विवाहाने भार्यारूपाने पहा. हे साधो ! यत्न व इच्छा यांचाचून प्राप्त झालेल्या स्त्रीसुखाचा मी प्रिय मित्रासह उपभोग घेण्याची इच्छा करतो. तरी ' नाही ' असें झणून तू मला विघ्न करूं नकोस. सृष्टिकालापासून आरंभ होऊन देव-ऋषि इत्यादिकांमध्ये आजवर क्रमाने प्रवृत्त झालेले, अनायासाने साध्य होणारे मनोरम प्रकृत विवाहकार्य, इच्छा व अनिच्छा आणि त्यांचे कार्य यांस सोडून करणाऱ्या तुला दोष कोणता लागणार आहे ! कांहीं नाही. यास्तव आपण उभयतां सभोवारच्या सर्व वस्तूविषयीं सेच्छ नाही, अनिच्छही नाही, असे होतसाते हे आपले अभीष्ट करूं या.

शिखिध्वजः—हे मित्रा ! या कार्याने मी कांहीं शुभ पहात नाही व अशुभही पहात नाही. यास्तव तुझी जशी इच्छा असेल तसे कर. समत्वास प्राप्त झालेल्या या चित्ताने हे जगत्त्रय स्वरूपच आहे, असें मी पाहतो. यास्तव जशी इच्छा असेल तसें तू कर.

कुंभः—असें जर असेल तर हे राजा ! आजच शुभ लग्न आहे. आज या श्रावणमासाची ही पूर्णिमा आहे. मी कालच विवाह-लग्नादि सर्व गणित केले. यास्तव आज रात्री परिपूर्ण कलांनीं अमल चंद्र उदय पावला झणजे हे महाबाहो ! आह्मां दोघांचाच विवाह गांधर्व विधीने होईल. आज या महेंद्र पर्वतावरील मनोहर शिखरावर रत्नदीपप्रकाशाने संपन्न असलेल्या, पुष्पभाराने वांकलेल्या, उंच वृक्षपंक्तींनीं विराजमान झालेल्या व वनपुष्प-

लतांचे नृत्य याच स्त्रियांच्या नृत्यांनीं मनोहर झालेल्या रत्नमय गुहारूपी मंदिरांत होणारा आह्मां दोघांचा विवाह, हे दीर्घ व सुंदर नेत्रांनीं शोभणाऱ्या राजा ! रात्री आकाशांतलि तारा आपल्या पूर्णचंद्र भर्त्यासह पाहोत. मित्रा ! ऊठ, आपण आपल्या विवाहासाठीं रत्नयुक्त चंदन-पुष्पादि संभार या अरण्यकोटरांतून जमवूं या.

असें बोलून कुंभ उठला; व त्या राजासह-वर्तमान पुष्पे गोळा करता झाला. त्यानें रत्नादिकांचाही संचय केला. त्यानंतर दोन घटिकांतच सम व शुभ अशा रत्नमय शिखरावरील त्या अंगण्यांत दोघांनीं देवता-अग्नि-मदन इत्यादिकांच्या पूजेसाठीं पुष्पांच्या राशि केल्या. दुसऱ्या अंगण्यांत हार, वस्त्रे, श्रेष्ठ माणि इत्यादिकांच्या राशि केल्या. त्या राशि म्ह० कामाने त्यांच्या सुकृत परिपाककालाच्या साह्यानें जणुं काय सौभाग्याचे कोशच संपादन केले होते. याप्रमाणे सुवर्णगुहेंत विवाहसंभार तयार करून ते दोघे महामित्र मंदाकिनी नदीस स्नान करावयासाठीं गेले. तेथे हत्तीच्या कुंभाप्रमाणे ज्याचे स्कंध आहेत, अशा या महाराजास कुंभाने मंगलपूर्वक मोठ्या आदराने स्नान घातले. त्यानंतर त्या भावी पतीने भावी पत्नीरूप अंगनेला म्ह० त्या कुंभरूपधर चूडालेला स्नान घातले. स्नान केलेल्या त्या दोघांनीं तेथे देव, पितर व मुनि यांचे पूजन केले. ज्याप्रमाणे तीं दोघे क्रियाफलाविषयीं अनिच्छ होती, तशाच क्रियात्यागाविषयींही निरिच्छ होती. जगत्स्थितीच्या व्यवस्थेत तीं नित्य ज्ञानरसाने तृप्त होती. त्यांनीं एकमेकांना इष्ट असलेले अन्न सिद्धीच्या बलाने तयार केले व कल्याणावह भोजन केले. त्यांनीं शुभ्र कल्पवृक्षांनीं दिलेली महावस्त्रे परिधान केलीं. कल्पवृक्षांचीं फळे खाऊन तीं क्रमाने विवाह-

स्थानीं आलीं. इतक्या अवधीत विवाहाविषयीं उत्सुक झालेल्या त्या दोघांचें प्रिय करण्यासाठीं सूर्य अस्ताचलास गेला. नंतर संध्यावंदन होऊन जप व अघमर्षण केल्यावर, विवाहदर्शनासाठींच तारासमूह आकाशांत आला असतां स्त्रीपुरुषांची एक सखी अशी रात्र कुमुदसमूहानें इसत व दंवाच्या थेंबांचा वर्षाव करीत आली. ब्रह्मदेव आकाशांत चंद्र-सूर्ययुक्त ज्योतींची जशी योजना करतो त्याप्रमाणें त्या शिखरावर कुंभानें अनेक रत्नदीपांची उत्तम योजना केली. स्त्रीत्वास प्राप्त होणाऱ्या कुंभानें रात्रीच्या आरंभी राजाला चंदन, अगुरु, कर्पूर, कस्तूरी, केशर, हार, केयूर, कटक, कल्पलतांशुक यांनीं कानांवर लटकवण्याच्या उत्तम पुष्पमाळांनीं, नानाप्रकारच्या उचित हारांनीं, तसेंच कल्पलतागुच्छांनीं, मंदार पुष्पांनीं, परिजात—संतानवृक्षांच्या फुलांनीं, व पुष्कळ रत्नांनीं भूषित केलें. चंद्रासारख्या चूडामणीनें अलंकृत केलें. इतक्यांत कुंभ स्त्रीत्वास प्राप्त झाला. तो तत्काल घनस्तनभारानें आक्रांत व विलासवान झाला. त्यानें असें चिंतन केलें.—“हा मी बधू झालों आहे. मला आतां आपला आत्मा कामाला दिला पाहिजे. मला या कालाला उचित असेंच आचरण केलें पाहिजे. ही मी कांता बधू आहे. हा माझा भर्ता माझ्यापुढें स्थित आहे. हे हृदयस्थ कामा ! हा तुझा काल आहे. मला प्राप्त हो.” असें मनांत चिंतन करून पुढील वनवेदीवर बसलेल्या, उदय पावणाऱ्या आदि-त्याप्रमाणें शोभणाऱ्या भर्त्यापाशीं, राति जशी कामापाशीं जाते त्याप्रमाणें ती गेली. “हे मानदा, मी मदनिका या नांवाची तुझी भार्या आहे. मी प्रेमानें तुझ्या पायांवर हा प्रणाम करतें.” असें झणून ती सुंदरी लज्जेनें नम्र झाली; आणि ज्याच्यावरील केंस चंचल झाले आहेत अशा मस्तकानें शोभणाऱ्या तिनें

पतीला प्रणाम केला आणि ती म्हणाली—“हे नाथ ! तूं मला भूषणांनीं भूषित कर. त्यानंतर अग्नीला प्रज्वलित करून, त्यांत हवन करून, त्याची पूजा करून माझे पाणिग्रहण कर. हे राजन् ! तूं अतिशय शोभत आहेस. मला कामातुर करीत आहेस. तूं या वेळीं रतीच्या विवाहांतील प्रसिद्ध मदनालाही स्वशाभेन तुच्छ करून स्थित आहेस. हे राजन् ! चंद्राचा जसा किरणसमूह त्याप्रमाणें तुझीं पुष्पे आहेत. तुझ्या वक्षःस्थलावरील हा हार मेरूवरील गंगा-प्रवाहाच्या शोभेस धारण करतो. ज्यांत मंदार-पुष्पे गुंफलेलीं आहेत अशा या केशांनीं तूं, केसरांना ज्यांनीं विघटित केलें आहे अशा चंचल भ्रमरांनीं सुवर्णकमल जसें शोभतें, तसा शोभत आहेस. रत्नांचे किरणसमूह, पुष्पे, शोभा, स्थैर्य, तेज, यांच्या योगानें रत्नांचें स्थान असा जो मेरु त्यालाही तूं तुच्छ करून राहिला आहेस.”

याप्रमाणें बोलणारें तें पूर्वीचें प्रच्छन्न दांपत्य व आतां होणारें नवें दांपत्य परस्पर अत्यंत संतुष्ट झालें. सुवर्णाशिलारूपी पर्यंकावर बसलेल्या त्या महाराज शिखिध्वनानें महाराज्ञीं मदनिकेला स्वतः भूषित केलें. कर्णभूषणें, पुष्प-माळा, मणि व रत्नें यांचीं भूषणें, वस्त्रे, उट्या, व सुटीं पुष्पे उचित स्थानीं अर्पण करून त्यांच्या योगानें भूषित केलें. ती पुरुषाला मद देणारी सुंदरी मदनिका भूषित झाली असतां अतिशय शोभूं लागली. ती कामिनी विवाहास उत्सुक झालेल्या गिरिजेप्रमाणें किंवा कामपत्नी रतीप्रमाणें त्या वेळीं शोभली. त्या महाराणीला भूषित करून महाराज असें म्हणाला—“हे सुंदरी ! तूं नवीन उत्पन्न झालेल्या लक्ष्मीप्रमाणें शोभत आहेस. इंद्रासह शचीचें, हरीसह लक्ष्मीचें, व शंभूसह गौरीचें जें मंगल झालें, तें तुझें माझ्यासह मंगल होवो. तूं जणुंकाय पद्मिनीच

आहेस. तुझ्या हृदयावर कमलकोशांकुरासारखे स्तन दिसत आहेत. नेत्र चंचल नलिकमलासारखे आहेत व सुगंधांनी शुभ असे तुझ्या भूषणांचे ध्वनि भ्रमरांच्या गुंजारवाच्या स्थानी आहेत. सुंदरी ! तू जणुं काय कामकल्पतरूची शाखा आहेस, असे मला वाटते. त्याच्या अत्यंत लाल पल्लवासारखे तुझे तळहात आहेत, त्याच्या पुष्पगुच्छासारखे तू स्तन धारण करीत आहेस. तू अनेक फलांनी संपन्न आहेस. तुझे अंग हिमाप्रमाणे शीत व निर्मल आहे. तुझे हास्य जोत्सनाप्रसराप्रमाणे आहे. पूर्ण चंद्राच्या शोभेप्रमाणे उदित व हृष्ट असलेली तू मला अत्यंत आह्लाद देत आहेस. यास्तव हे सुंदरि ! ऊठ व विवाहाच्या वेदीला स्वतः अलंकृत कर."

श्रीवासिष्ठः—ती वेदी पुष्प व लता यांच्या समूहांनी व प्रत्येक कांडांमध्ये पुष्पगुच्छासारख्या नवरत्नशिलांनी चिन्हित झाली होती. स्तंबकासारख्या मुक्तापुष्पांच्या थरांनी ती आच्छादित झाली होती. त्या वेदीच्या चार दिशांमध्ये गंगाजलाने भरलेले चार कुंभ ठेवले होते व त्यावर एकेक नारिकेल फळ ठेवलेले होते. त्या वेदीच्या मध्ये विवाहसंबंधी अग्नीची प्रतिष्ठापना करून त्याला चंदनकाष्ठांनी प्रज्वलित केले. ज्याच्या ज्वाला निघून लागल्या आहेत अशा दक्षिणावर्त शिखांमुळे दक्षिणस्थ अग्नीची योजना करून व त्याला प्रदक्षिणा करून ते सुंदर दांपत्य अग्नीच्या अग्रभागी पूर्वेकडे तोंड करून पल्लवांच्या आसनावर बसले. शिखिध्वज राजाने तिल व लाजा यांचा अग्नीत होम केला. पुनः पुनः उठून दोन्ही हातांनी त्याने कातेचे ग्रहण केले. वनामध्ये मंगलस्वरूप असलेली ती दोघे शंकर व पार्वती यांप्रमाणे एकमेकांस सुशोभित करती झाली. त्या दोघांनी मिळून अग्नीला प्रदक्षिणा

घातली. त्यांनी एकमेकांना त्या प्रसंगी ज्ञान-सर्वस्व हृदय व अचल प्रेम हे स्वधन दिले. ती दोघे एकमेकांकडे पाहून सित करीत असल्यामुळे त्यांच्या मुखावर उत्तम शोभा आली. तनि प्रदक्षिणा करून संतुष्ट झालेल्या त्या दोघांनी एकाच वेळी अग्नीत लाजांचा त्याग केला. त्यांची सितयुक्त सुंदर मुखे नुकत्याच उदय पावलेल्या दोन चंद्रांप्रमाणे दिसत होती. त्यानंतर पूर्वीच तयार करून ठेवलेल्या ताज्या पुष्पशय्येवर ती बसली. इतक्यांत चंद्र जणुं काय यांची शोभाच पाहण्यासाठी आकाशाच्या चवथ्या भागाचे हळूहळू आक्रमण करून वर आला. ज्याप्रमाणे कामुक पुरुषाची दृष्टि स्त्रीचे छिद्र पाहण्यासाठी चहुंकडे आपले किरण पसरते, त्याप्रमाणे चंचल चंद्राने त्या लतागृहांत आपल्या किरणांस पाठविले. त्यानंतर चंद्र असा वर आला असता संगममुहूर्ताची वाट पाहणारी ती दोघे निरनिराळ्या नव्या नव्या गोष्टी बोलत राहिली. पुढे शुभमुहूर्त प्राप्त होतांच ती तेथून उठली व जेथे रत्ने हेच दीप तेवत आहेत अशा पूर्वी स्वतः रचलेल्या गुप्तसुवर्णगुहेत त्यांनी प्रवेश केला. तेथे त्यांना पुष्पांचे रचलेले नवे तरु दिसले. ती शय्या सभोवार पसरलेल्या सुवर्णकमलांच्या ढिगांनी व मंदरादि म्लान न झालेल्या दिव्य पुष्पांनी व्यापलेली होती. सारखी फुले हांवरून उत्तम प्रमाणांत ती शय्या उंच रचलेली होती. ती फुले दीर्घ चंद्रबिंबासारखी दिसत होती. तुषारस्थलाप्रमाणे शीतल होती. क्षीरसागराच्या जलाधारांसारखे व चांदण्याच्या समूहाप्रमाणे सुंदर दिसणारे ते तरु जणुं काय भितीवर पडलेले कामदेवाचे प्रतिबिंबच आहे असा भास होत होता. राज्य सोडल्यापासून अदंपतीत्वाने उदय पावलेले ते जोडपे त्या सुगंधयुक्त, उंच, रम्य, शुभ शय्येवर मधोमध,

क्षीरसागरांत जसा मंदार, त्याप्रमाणें बसलें. त्या दोघां अत्यंत सुंदर पतिपत्नीची ती दीर्घ रात्रही प्रेमानें रमणीय झालेल्या निरनिराळ्या गोष्टींनीं त्या कालाला उचित अशा आलिङ्गनादि कार्यांनीं, सुंदर झालेल्या—गंध-पुष्प-तांबुलादिकांचें समर्पण करणें इत्यादि प्रेमळ उपचारांनीं व नव्या नव्या संभोगसुखानें एका मुहुर्तीसारखी गेली. १०६.

सर्ग १०७ वा.

—:०:—

१ नाना पर्वतांवरून विहार, २ मायिक इंद्राचें दर्शन, व ३ त्यानें राजाच्या अनासक्तीचें परीक्षण करण्यासाठीं स्वर्गांत येण्याविषयीं केलेलें आव्हान.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर 'सूर्य' या नांवाच्या रंगानें भुवनोदर रंगित झालें असतां मदनाला उत्पन्न करणारी शिखिध्वजाची पत्नी प्रातःकाळी कुंभत्वास प्राप्त झाली. ती कुंभ—नारद-पुत्र बनली. याप्रमाणें महेंद्र पर्वताच्या दरींत ते दोघे कुंभ व शिखिध्वज स्वतः विवाह करून इष्ट देवदंपती बनले. देवांच्या भोगांसारख्या भोगानें संपन्न असल्यामुळें तें देवांचेंच दांपत्य होतें. त्यांनीं विचित्र वनपंक्तींत प्रत्यही विलास केला. त्या वनपंक्ति अतिशय परिपक्व झालेल्या फळांच्या भारानें ओथंबलेल्या आणि पुष्पें व पल्लव यांनीं युक्त होत्या. दिवसां अत्यंत प्रिय मित्र व रात्रीं इष्ट पति-पत्नी, याप्रमाणें राहणारे ते दोघे, प्रभा व दीप यांप्रमाणें एक-मेकांशीं संश्लिष्ट होऊन राहिले. ते केव्हांही वियुक्त झाले नाहीत. तें जोडपें वनकुंजां-मध्ये व पर्वतांच्या गुहांमध्ये रममाण झालें. तमालवृक्षाच्या समूहखंडांत मंदारांच्या अर

ण्यांत, गंधमादन, विंध्याद्रि, लोकालोक इत्यादि पर्वतांच्या तटांवर त्यांनीं सुखोपभोग घेतला. चूडाला दर तीन दिवसांनीं आपला मित्रकर निजला असतां आपल्या नगरास जात असे व तेथील राजकार्यें करून पुनः परत येत असे. कुंभ व राजा असे ते दोघे दिवसां परम भित्त होऊन व रात्रीं पति-पत्नी होऊन परस्पर नाना प्रकारच्या पुष्पांनीं वेष्टित व आनंदित होत्याते वनांत राहिले. ते दोघे एक महिनाभर देवदार वृक्षांनीं व्यापलेल्या रम्य महेंद्रपर्वतावर राहिले. तेथील रत्नांच्या भितींनीं युक्त असलेल्या गुहारूपी गृहांत देवकिन्नरींनीं त्यांची प्रशंसा केली. तेथें हातांनीं काढतां येतील अशीं, क्षुधा-तृषा-रोग-जरादिकांना घालविणारीं फुलें, फळें, पल्लव वगैरे ज्यांवर आहेत, अशा मंदारवृक्षांची पंक्ति होती. त्याचप्रमाणें शुक्तिमान् पर्वताच्या पृष्ठावर कल्पलतागृहांत तीं दोघे एक पंध्रवडा-भर राहिलीं. दोन महिने दक्षिणदिक्कटावरील पक्षयुक्त—पंख असलेल्या—मैनाकपर्वताच्या देव-भोग्य पुष्पस्तंबकांनीं भूषित झालेल्या पारिजात-वनांत तीं राहिलीं. मेरूच्या सुवर्णमय दक्षिण-पादीं जंबूद्वीपाचा केतुच असा जंबुवृक्ष प्रसिद्ध आहे. तो जंबुनदीच्या कांठी आहे. त्या वृक्षाचीं फळें खाली पडून त्याच्या बियांपासून तेथें एक मोठें जांभळाचें वनच झालें आहे. त्यांत मोठ-मोठ्या जांभळांच्या रसरूपी आसवाचा आस्वाद घेत ते दोघेजण एक महिनाभर राहिले. उत्तर-कुरुदेशांत ते दहा दिवस राहिले. उत्तर कोसल देशांत त्यांनीं सत्तावीस दिवस निवास केला. याप्रमाणें पर्वताच्या दुसऱ्याही विचित्र प्रदेशांत ते दोघे महाभाग सुहृद् राहिले. रात्रीं तें स्त्री-पुरुषांचें जोडपें होत असे. त्यानंतर कांहीं महिने लोटले असतां देवपुत्ररूपिणी चूडाला मनांत धणाली—“मी आतां या शिखिध्वजराजाची सुरूप भोगांच्या भारानें परीक्षा पाहतें.

१ उपभोगानें ती शय्या चुरडून जावयाची असल्यामुळें हा—क्षीरसागराला क्षुब्ध करणाऱ्या मंदाराचा दृष्टान्त दिला आहे.

परीक्षेने ज्याची अनासक्ति दृढ केली आहे असा हा राजा भोगांमध्ये आसक्त न होवो. ” असा विचार करून तिने आपल्या योगमायेने त्या अरण्यभूमीत देव व अप्सरा यांसह इंद्र आला आहे, असे दाखविले. इंद्र आपल्या परिवारासह आला आहे असे पाहून, वनांत असलेल्या शिखिध्वजाने त्याचे यथाविधि पूजन केले.

शिखिध्वजः—हे देवराज ! तू स्वतः इतक्या दुरून येथे येण्याचे श्रम कशाला व कोणत्या उद्देशाने घेतलेस, ते कृपा करून मला सांग.

इंद्रः—ज्याप्रमाणे वनांतील पक्षी हृदयांत छगलेल्या सूत्राने—पायाला बांधलेल्या दोऱ्यामुळे पराधीन होऊन मनुष्याच्या हातांत येतात, त्याप्रमाणे तुझ्या गुणाधिक्यामुळे आम्हांला स्वर्गातून येथे यावे लागले. तर आतां ऊठ व स्वर्गलोकीं चल. तेथे देवस्त्रियांचे समूह तुझे गुण ऐकून आश्चर्यचकित झाले आहेत व तुझ्या विषयी अतिशय उत्कंठित होऊन राहिले आहेत. मला आकाशातून गमन करण्याचे सामर्थ्य नाही म्हणून म्हणशील, तर पादुका, गुटिका, खड्ग, रस, विमान, दिव्य अश्व इत्यादीकांतील तुला कोणते साधन पाहिजे ते सांग. वाटेल ते साधन घेऊन सिद्धमार्गाने स्वर्गमंडलाचा स्वीकार कर. स्वर्गास येऊन देवांच्या घरांत जीवन्मुक्त झालेला तू विविध भोगांचा उपभोग घे. हे सांगून तुला स्वर्गलोकीं नेण्यासाठीं मी आलों आहे. तुझ्यासारखे साधु अनायासाने आलेल्या श्रीचा तिरस्कार करून अपमान करीत नाहीत, व न प्राप्त झालेल्या तिचा अभिलाष करीत नाहीत. भगवान् विष्णूच्या योगाने त्रिभुवन जसे, त्याप्रमाणे निर्विघ्नपणे आलेल्या व सुखाने विहार करणाऱ्या तुझ्याकडून स्वर्ग पवित्रतेस प्राप्त होवो.

शिखिध्वजः—हे देवांच्या राजा ! मी सर्व प्रदेशांला स्वर्गप्रमाणेच समजतो. स्वर्गांत अनायासाने विहार होतो, हे खरे; पण मला सर्वत्र स्वर्गच आहे. कोठेही नियत देशालाच मी स्वर्ग समजत नाही. हे प्रभो ! मी सर्व ठिकाणीच संतुष्ट होतो. सर्वत्र रममाण होतो. माझे मन बांछारहित असल्यामुळे मी सर्वत्र आनंदवान् आहे. नियमाने एकाच ठिकाणी असलेल्या अशा प्रकारच्या तुच्छ स्वर्गाला येण्याची माझी इच्छा नाही. हे इंद्रा ! मी ही तुझी आज्ञा पूर्ण करीत नाही.

इंद्रः—ज्यांची बुद्धि पूर्ण आहे, अशा ज्ञानी पुरुषांना विषयांचा भोग घेणे व न घेणे, हे दोन्ही एकसारखेच आहे. तथापि सज्जनांनी प्रारब्धाच्या क्षयासाठीं विषयोपसेवन केले आहे. यास्तव तेंच युक्त आहे, असे मी समजतो.

श्रीवासिष्ठः—तो देवांचा राजा इंद्र पुनः असे बोलला असताही स्वर्गाला जाण्याची इच्छा नसल्यामुळे राजा मुकाट्याने बसला. तेव्हां ‘तूं जर असा निरपेक्ष असशील तर मी येथे कशाला राहूं ? जातो.’ असे इंद्र झणाला. तेव्हां ‘मी आजच स्वर्गाला येत नाही, तर पुनः राज्यावर प्रतिष्ठित झालों व तुझ्या शत्रूचा नाश करण्याचा प्रसंग आला, झणजे मी स्वर्गलोकीं येईन’ असे शिखिध्वज झणाला. नंतर ‘हे कुंभा ! तुझे कल्याण असो ! असे कुंभाला झणत इंद्र अंतर्धान पावला. ज्याप्रमाणे समुद्रांत वायु शांत झाला असतां ज्यांत मकर-फेंस-सर्प इत्यादि व्याकुळ होऊन स्फुरण पावत आहेत असा कळोलसमूह अदृश्य होतो, त्याप्रमाणे इंद्र अंतर्धान पावला असतां त्या स्वर्ग-शासकवर्तमान बाकीचा सर्व देवसमूहही क्षणांत सर्वथा अदृश्य झाला. १०७.

सर्ग १०८ वा.

—:०:—

१ राजाच्या क्रोधाची परीक्षा करण्यासाठी राणी मायेने विटबंग दाखविते व २ आपले खरे रूप प्रकट करते.

श्रीवसिष्ठः—त्या मायेला शांत करून चूडालेने असा विचार केला—“हा राजा भोगेच्छेने व्याकुल होत नाही, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. हा शांत, सदा निर्विकार राजा इंद्राच्या समागमप्रसंगी आकाशादि सम पदार्थासारखी ज्याच्या मुखादि अवयवांची समस्थिति आहे, असा राहिला. त्याने पूजन-भाषणादि सर्व व्यवहार मनांत क्षुब्ध न होता पण मनापासून केला. मी पुनः याची दुसऱ्या एकाद्या—चित्ताला क्षुब्ध करणाऱ्या—रागद्वेष-प्रधान प्रपंचाने परीक्षा पाहते.” असे चिंतन करून रात्री वनांत चंद्राचा उदय झाला असता तिने श्रीरूप घेतले. ती साध्वी कांता मदनिका झाली. त्या वनांत वायु वहात होता. ते फुललेल्या वृक्षांनी संपन्न होते. त्यांत पुष्कळ मधुर सुवास सुटला होता. त्या वेळी शिखिध्वज राजा नदीच्या तऱिावर संध्या व जप करीत बसला होता. इतक्यांत पुष्पगुच्छांनी दाट झालेल्या संतानक लतागृहांत ती मदनिका मदाने युक्त होऊन प्रवेश करती झाली. ते लतागृह जणुं काय वनदेवीचे शुद्ध अन्तःपुरच होते. त्या गृहांत संकल्पित पुष्प-शय्येवर संकल्पाने उत्पन्न केलेल्या खिंग या नांवाच्या कांताला आर्लगन देऊन ती बसली. त्या वेळी ती पुष्पमाळांनी अतिशय सुशोभित झाली होती. शिखिध्वज राजा नदीवरून संध्या आटोपून परत आला, व आपल्या प्रियेला हुडकू लागला. तो त्याला लतागृहांत मनोहर खिंगाला आर्लगन देऊन बसलेली मदनिका दिसली. त्या खिंगाचा म्हणजे परखी-

गमन करणाऱ्या विटाचा स्क्बंध त्याच्या केसांनी व तिच्या केसांनी व्याप्त झालेला होता. मदनिकेच्या वक्षःस्थळावरील चंदन त्या विटाच्या अंगाला लागले होते. शय्येवरील अस्ताव्यस्त परिवर्तनामुळे त्या दोघांचेही केस व चूडामणी वगैरे विखुरले होते. मदनिकेच्या दुमडून उशाला घेतलेल्या व त्यामुळेच द्विगुणित अशा बाहुलतेवर खिंगाचा कान, अपांग प्रदेश, गाल, व केस संसक्त झाले होते. एकमेकांकडे तोंड करून हंसत असलेल्या त्या जोडप्याला त्याने पाहिले. ते जोडपे एकमेकांच्या मुखावर आसक्त झाले होते. कल्पलतांशुकांनी ते आच्छादित झाले होते. त्यांच्या शयनाची पुष्पे हालत होती. ते जोडपे मदनातुर व आकुल झाले होते. एकमेकांची अंगे एकमेकांस लागणें, या निमित्ताने त्यांनी आपापला अंगराग दुसऱ्यास अर्पण केला. एकमेकांच्या तोंडास तोंड त्यांनी लावले होते. त्यांना त्या वेळी फार आनंद झाला होता. उत्कट मदनाने ते जोडपे मंद झाले होते. ती दोघे एकमेकांच्या अंगावर पुष्पे फेकीत होती. ती आपल्या वक्षःस्थळांनी परस्परांच्या स्तनांस पांढा देत होती. तो त्यांचा कामविलास पाहून राजा निर्विकार चित्ताने अतिशय संतुष्ट झाला व म्हणाला—“अहो! हीं दोघे सुखाने स्थित आहेत, यांना आपापल्या इच्छेप्रमाणे असाच सुखानुभव घेऊ दे, यांना असेच आनंदांत राहू दे. मला पाहून म्यालेल्या या दोघांना मी विघ्न करीत नाही.” असे बोलून तो तेथून निघून गेला.

त्यानंतर दोन घटिकांनी त्या मायिक प्रपंचाची उपेक्षा करून ती मदनिका विटाच्या संभोगाने विकसित व आकुल झालेले आपले शरीर राजाला दाखविण्याच्या उद्देशाने लतागृहांतून बाहेर आली. तिने हेमशिलेच्या तळावर बसलेल्या राजाला पाहिले. तो एका-

तांत चित्ताला समाहित करून बसला होता. त्याचे नेत्र किंचित विकसित झालेले होते. तेथे त्याच्यापाशी ती लज्जेने मुख किंचित खाली घालून आली आणि खिन्न व म्लान-बदन होऊन ती क्षणभर मुकाट्याने बसली. इतक्यांत शिखिध्वज राजा ध्यान सोडून अगदी अक्षुब्ध चित्ताने तिला असे अत्यंत मधुर वाक्य बोलला—“हे सुंदरि! तू आपल्या आनंदाला विघ्न करून इतक्या लवकर कशाला आलीस? कोणताही प्राणी आनंदासाठीच यत्न करीत असतो. तू पुनः जाऊन प्रेम-वृत्तींनी त्या आपल्या कांताला संतुष्ट कर. कारण या त्रिभुवनांत परस्परांना इष्ट असा स्नेह दुर्लभ आहे. हे मानिनि! मी या असल्या गोष्टीने उद्विग्न होत नाही. ज्ञानी पुरुषांना आपल्याला जे जे अत्यंत इष्ट असेल ते ते सर्व असेच—तुजप्रमाणेच परोपभोग्य आहे, असे समजावे. हे सुंदरि! विरक्त कुंभ व मी यांचा स्नेह आहे तसाच रहाणार. तू कुंभाहून निराळी आहेस. दुर्वासाच्या शापामुळे तू स्त्री झाली आहेस. यास्तव तू जे इच्छीत असशील ते खुशाल कर.

मदनिकाः—हे महाभागा! स्त्रियांचा स्वभाव हा असाच चंचल आहे. स्त्रियांचा काम आठपट आहे. मजवर तू रागवू नकोस. मी अबला आहे. रात्री दाट अरण्यांत तू संध्या व जप करण्यास बसला आहेस, असे पाहून त्याने माझी प्रार्थना केली. तेव्हां मी काय करावे? पतीच्या पराधीन असलेली स्त्री किंवा तरुणा कुमारी एकान्तात जार भेटला असता त्याच्या रतीला प्रतिबंध करू शकत नाही. हा स्त्रीस्वभाव आहे. जाराने मनाला हरण केल्यावर दैववशात् रतिसुखांत जर कांही विघ्न आले तर मनःप्राणादिक आपल्या शरीरांत स्थिर रहात नाहीत. ते अत्यंत चंचल होऊन

संतप्त होतात. पुरुषांना वश करण्यास समर्थ अशा सौंदर्याचा लाभ न होणे, हेच एक त्यांचा पुरुषाशी समागम न होण्याचे कारण आहे. पुरुषांना वश करण्यास समर्थ अशा सौंदर्यास प्राप्त झालेल्या स्त्रिया एकांतात सन्मुख जर झाल्या तर विवाहित पतीचा क्रोध, शास्त्रीय निषेध, जनापवाद व पातिव्रत्याचा भंग यांतल कोणीही त्यांचे निवारण करू शकत नाही. कारण अतिप्रबल आसक्ति झाल्यावर, जाराच्या संगाला निरोध करण्यास त्या समर्थ नसतात. महाराज! मी अबला आहे. स्त्री आहे, मूढ बाला आहे. अपराधिनी आहे. मला क्षमा कर. साधु क्षमावान् असतात.

शिखिध्वजः—बाले! आकाशांत जसा वृक्ष त्याप्रमाणे माझ्या मनांत क्रोध मुळीच नाही. केवळ साधुंनी निंद्य मानल्यामुळे या-पुढे मी तुला आपली वधू मानीत नाही. हे अंगने! आपण पूर्वाप्रमाणे वनामध्ये मित्रत्वाने व विरक्तपणाने बरोबरच नित्य रममाण होऊ.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे त्या वेळी राजा शिखिध्वज समत्वाने स्थित झाला असता त्याच्या रागद्वेषवासनाशून्यत्वामुळे हृष्ट झालेली चूडाला मनांत असे चिंतन करती झाली—“खरोखर मोठे आश्चर्य आहे! हा भगवान् परम साम्यास प्राप्त झाला आहे. वैराग्यामुळे क्रोधशून्य झाला आहे व त्यामुळे जीवन्मुक्त होऊन राहिला आहे. याला इंद्राने इच्छिलेलेही भोग व मोठमोठ्या सिद्धि हरण करू शकत नाहीत. सुखे, दुःखे, आपत्ति व संपत्ति त्याला प्रिय वाटत नाहीत. मला इष्ट असलेल्या व जीवन्मुक्तलक्षणभूत अशा शांति-क्षमा-धैर्य-तृप्ति इत्यादि अनिदित महाक्रुद्धि जणुं काय दुसऱ्या नारायणाप्रमा-

णेंच एकट्या याचाच आश्रय करून राहिल्या आहेत. यास्तव मी आतां आपल्या सर्व वृत्ता-
न्ताचें याला स्मरण देतं. मी आतां हें कुंभ-
रूप सोडून चूडालाच होतें.” असें चिंतन
करून चूडालेनें मदनिकेचें स्वरूप टाकलें व
आपलें अक्षत स्वरूप तेथल्या तेथें तत्काल
राजाला दाखविलें. करंड्यांतून जशी एकादी
योगधारणावती स्त्री निघावी, त्याप्रमाणें जणुं
काय त्या मदनिकेच्या देहांतून त्याच्यापुढें
चूडाला निघालेली दिसली. राजानें भर्त्याच्या
चित्ताचें अनुरंजन करण्यांत कुशल असलेल्या
त्या सुंदरीला पाहिलें. जी पूर्वीं मदनिका
कांता होती, तीच प्रिया चूडाला होऊन पुढें
उभी आहे, असें त्यानें पाहिलें. वसंतऋतूंत
उत्पन्न झालेल्या कमलिनीप्रमाणें, अथवा व्यक्त
झालेल्या श्रीविष्णूच्या कमलहस्ता लक्ष्मीप्रमाणें
किंवा रामावताराच्या शेवटीं भूमींत प्रवेश
करून पुनः भूमीतून वर आलेल्या श्रीसीतेप्रमाणें,
किंवा रत्नसंपुटांतून प्रकट झालेल्या रत्नश्री-
प्रमाणें राजानें आपल्या चूडालाप्रियेला
आपल्यासमोर पाहिलें. १०८.

सर्ग १०९ वा.

१ राजा ध्यानानें पुनः पुनः पाहून व सवें
जाणून अत्यंत विस्मित व तृष्ट झाला. आणि
चूडालेची प्रशंसा करून तिला आलिंगन देऊन
तेथेंच त्यानें ती रात्र घालविली.

श्रीवासिष्ठः—त्या प्रियेला पाहून विस्म-
यानें ज्याचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत असा
शिरिवध्वज आश्चर्याकुल वाणीनें असें बोलला—

“हे कमलनयने! तूं कोण आहेस? हे
सुंदरि! तूं कोठून प्राप्त झाली आहेस? तूं
येथें कां, किती वेळ व कशासाठीं रहात
आहेस? तूं शरीराकृतीनें, व्यवहारानें, गाळां-

तल्या गालांत हंसण्यानें, प्रेमळ—नम्र भाषणानें
व माझ्या पत्नीसारख्या विलासानें तूं तिचीच
मूर्ति आहेस, असें वाटतें.

चूडालाः—हे प्रभो! तूं तसेंच समज. मी
चूडाला आहे, यांत संशय नाही. मी आज
तुला सहज देहानें प्राप्त करून घेतलें आहे.
मी आतां तुला आपलें मूळ स्वरूप दाखविलें
आहे. राजन्! या वनांत तुला बोध करण्या-
साठींच माझा प्रपच कुंभादि देहांच्या उत्पत्तीनें
शतशाखात्वास प्राप्त झाला. जेव्हां तूं मोहानें
राज्य सोडून तप करण्यासाठीं वनांत आलास,
त्यावेळेपासूनच मी तुला बोध करण्यास उद्युक्त
झालें आहे. त्या कुंभदेहानें मीच तुला विशेष
बोध केला. तुला बोध करण्यासाठींच मी कुंभा-
दि देहांस मायेनें निर्माण केलें. हे राजा!
त्यांतील कांहींच सत्य नाही. पूर्वोक्त योग-
धारणारूप ध्यानानें तूं अखंडित ज्ञातज्ञेय झाला
आहेस. हे तत्त्वज्ञा! तूं ध्यानानें सर्व जाणूं
शकशील. यास्तव सत्वर पहा.

चूडालेकडून याप्रमाणें सांगितला गेलेला
तो राजा, कंबर बांधून—निश्चयानें ध्यान करा-
वयास बसला आणि स्थिर मनानें त्यानें
विशेषतः आपला शुद्ध वृत्तान्त पाहिला. एक
मुहूर्तभर ध्यान करूनच त्यानें राज्याचा परि-
त्याग केलेल्या क्षणापासून चूडालेचें आतां
दर्शन होईपर्यंत घडलेला सर्व वृत्तान्त पाहिला.
राज्यपरित्यागापासून वर्तमानक्षणापर्यंत सर्व
वृत्तांताचें आलोचन करून शांतचित्त झालेला
राजा विश्रान्ति पावला. कांहीं वेळानें समाधी-
पासून विरत झालेला तो राजा
दृष्ट झाला. त्याचे नेत्र दर्शन विंकास
पावले. रोमांचित झालेल्या आपल्या बाहूंना
एकदम पसरून त्यानें तिला आलिंगन दिलें.
त्या वेळीं त्याचे अवयव थरथर कांपत होते.
त्याच्या नेत्रांतून अश्रु गळत होते, त्याची

तिच्याविषयीची स्पृहा वाढत होती व स्नेह पराकाष्ठेस पोचला होता. नकुल-मुंगुस आपल्या मादीला जसे आलिंगन देतो, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या प्रियेला बराच वेळ आलिंगन दिले. एकमेकांना आलिंगन दिले असता त्या दोघांचा परस्परप्रेमरूप जो अवर्णनीय परमानंदरूप स्थायीभाव झाला. त्या वेळीं जो शृंगाररस उत्पन्न झाला त्याचे हर्षाने वर्णन करण्यास वासुकीही आपल्या जिह्वांनीं समर्थ नाही. तीं दोघे त्या वेळीं इतकीं संश्लिष्ट झालीं होती कीं अमावास्येस एकत्र जमलेल्या चंद्र-सूर्यांना चिखलाने जणुं काय लिपून टाकल्याप्रमाणेच तीं एकरूप दिसत होती. किंवा मोठ्या पर्वतावर एकमेकांस आलिंगन दिलेल्या दोन मूर्ति जशा खोदाच्या तशी तीं दिसत होती. तात्पर्य, तीं दोघे तशाच आलिंगन दिलेल्या अवस्थेत फार वेळ राहिली. दोन घटिकांनीं त्यांच्या अंगांतून घाम गळू लागला. तेव्हां रोमांचांनीं पुष्ट झालेले आपापले बाहु त्या दोघांनींही हळू हळू सैल करण्यास आरंभ केला. तीं दोघेही एकमेकांस प्रिय वाटली. त्यांचीं हृदये आनंदाने भरून गेलीं, त्या आनंदातिशयाने त्यांचे मन जड झाले. त्यामुळेच मनांतील भाव बाहेर व्यक्त होईल, असे चिन्ह त्यांच्या मुखावर दिसले नाही. त्यामुळे तीं शून्यहृदय झाल्यासारखी दिसत होती. त्यांनीं एकमेकांस सोडले व तीं कोठे तरी पहात उभी राहिली. याप्रमाणे एक क्षणभर घन आनंदांत मुकाट्याने स्थित होऊन मग कांतेच्या हनुवटीला हात लावून राजा तिला अतिशय प्रेमाने क्षणाला—“ स्वकुलस्त्रियांना अत्यंत मधुर व स्निग्ध वाटणारा, रम्य, पुण्य, अमृताहूनही मधुर असा रतिसुखाचा अनुभव बालचंद्राप्रमाणे जिचे मुख आहे अशा तूं—सुंदर भायेंने मला किती दिलास हा ! हे सुंदर ! पतीच्या

पुरुषार्थाची सिद्धि व्हावी, म्हणून तूं दीर्घकाल दारुण क्लेश सहन केलेस ! जिनें आपल्या बुद्धीनें अशा अत्यंत दुस्तर संसारछिद्रांतून वर काढले, तिची तुला कोणाशीं करता येणार ? तुज सुंदरीच्या गुणश्रीनें अरुंधती, शची, गौरी, गायत्री, श्रीसरस्वती इत्यादि प्रसिद्ध स्त्रिया कोमेजून जातील. हे सुंदर ! तूं धी, श्री, कान्ति, क्षमा, मैत्री, करुणा, इत्यादि आकारांनीं रम्य दिसणाऱ्या स्त्रियांमध्ये पहिलीच दिसत आहेस. अत्यंत दृढनिश्चयाने तूं मला परिबोध केला आहेस. कोणत्या प्रत्युपकाराने तुझे मन संतुष्ट होईल ? निश्चयी कुलस्त्रिया अनादिगहन व अनन्त-गहम अशा मोहापासून पतीला तारीत असतात. स्नेहाने शोभणाऱ्या या कुलस्त्रिया जसा आपल्या भर्त्याचा उद्धार करू शकतात, तसे शास्त्रार्थ, गुरु, मंत्र इत्यादिकही त्यांचा उद्धार करण्यास समर्थ नाहीत. खरोखर ! सखा, भ्राता, सुहृद्, भृत्य, गुरु, धन, सुख, शास्त्र, आधार, दास इत्यादि सर्व भर्त्यांला कुलांगनाच आहे. ज्यांच्यामध्ये दोन्ही लोकांचे सर्व सुख उत्तम प्रकारे प्रतिष्ठित आहे, अशा कुलस्त्रिया सर्वदा सर्व यत्नाने पूज्य आहेत. निरिच्छ असलेल्या व संसारसागराच्या पार गेलेल्या तुझ्या या उपकाराची निष्कृति मी कशी करूं ? या लोकांत मी तुलाच कुलांगना समजतो. लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या सर्व कुलांगनांना तूं आज जिंकले आहेस. स्त्रियांच्या सौजन्यादि गुणांची चर्चा चालली असता त्यांत तुझे नांव प्रथम गणले जाईल. गुण-समुद्राने सर्वांहून अधिक, अशा तुला उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवावर खरोखर अरुंधत्यादिक स्त्रिया अतिशय रागावल्या असतील, असें मला वाटते. रूप, सौजन्य, इत्यादि गुणरूप रत्नांचा तूं करंडा—आश्रय—आहेस. तूं साध्वी

आहेस. ये, तुझ्या गुणांनी अत्यंत उत्सुक झालेल्या मला तू पुनः आर्लिगन दे.

श्रीबसिष्ठः—शिखिध्वज त्या मृगनयनेला म्हणजे आपल्या चूडाला पत्नीला असें बोलून पुनः नकुल जसा नकुलीला कवटाळतो, त्याप्रमाणे दृढ आर्लिगन देता झाला.

चूडालाः—हे देवा ! तू शुष्क क्रिया-जालामध्ये तत्पर व व्याकुलचित्त झाला आहेस असें पाहून मी वारंवार तुझ्यासाठी अत्यंत दुःखित झालें. त्यामुळे तुला ज्ञान करून देणें हा स्वार्थच मी संपादन केला आहे. तेव्हां आतां त्याविषयी हे प्रभो ! तू माझे गौरव कशाला करतोस ?

शिखिध्वजः—हे सुंदर ! तू जसा यावेळीं शुभ स्वार्थ संपादन केला आहेस, तसाच स्वार्थ सर्व कुलत्रिया संपादन करोत.

चूडालाः—हे कान्त ! हे विभो ! या जगलक्षण जालाच्या परमावधीत विश्रांति पावून तत्त्वतः तू त्याला जाणणारा आहेस ना ? पयोव्रत, उपवास इत्यादि मोहाला तू तुच्छ पहात आहेस ना ? मीं हें करतो व हें करीत नाहीं, मी या स्थितीस प्राप्त होतो, इत्यादि प्रकारच्या मनःस्थितीस म्ह० अपरिपक्वतेमुळे बुद्धीच्या कोमलतेस तू आंतल्या आंत हंसतोस ना ? त्या तुच्छ तृष्णावृत्ति, त्या संकल्प-रूप कुकल्पना हे देवा ! तुझ्या ठिकाणीं, आकाशांतील पर्वताप्रमाणे, आतां दिसत नाहीत. हे प्रभो ! आतां तू काय झाला आहेस ? तुझी निष्ठा कशामध्ये आहे ? तू काय करीत आहेस किंवा कशाची इच्छा करतोस ? हे विभो ! तू आपला प्राचीन देहचेष्टाक्रम आतां कसा पहातोस ? त्याला सत्य समजतोस की मिथ्या ?

शिखिध्वजः—पुष्पयुक्त नीलकमलाप्रमाणे जिचे नेत्र आहेत अशा हे चूडाले ! मला प्रत्यगात्मभूत तूच आहेस. त्यामुळे ती तू

ज्या ज्या सत्य अथवा मिथ्या, मोह किंवा विवेक—तत्त्वदर्शन यांत प्रकाशक या रूपानें स्थित आहेस, त्या त्या पदार्थाच्या आंत मीही परम समीपभूत प्रत्यगात्मत्वानें स्थित आहे. त्यामुळे आतां तं जसे पाहतेस, तसेच मी तें सर्व पाहतों. अर्थात् तू स्वानुभवानेंच माझ्या स्थितीचें अनुमान कर. मी निश्चेष्ट आहे, निरिच्छ आहे, निरंश आहे. मी आकाशासारखा स्वच्छ व निःस्पृह आहे. मी शांत आहे, परमार्थ सत्स्वरूप आहे. फार दिवसांनी मी देहादि अनात्म्यांच्या ठिकाणचा अहंभाव सोडून स्वरूपाला जाणून आज स्थित आहे. प्रत्यगात्म्यामध्ये आसक्त झालेल्या चित्तरूपी मार्गांत अधिष्ठित होऊन मी अशा अवस्थेस प्राप्त झालों आहे की ज्या अवस्थेचा प्रतिषेध करावयासाठीं हरिहरादि महाप्रभाववान् देवांनीं हजारों प्रयत्न जरी केले तरी त्यांना तिचा प्रतिषेध करतां येत नाही. मी सर्वविशेषज्ञान्य चिन्मात्रनिष्ठ होऊन राहिलों आहे. हे सुंदर ! मी संसारभ्रमानें रहित आहे. मी दृष्ट नाही, हा दृश्यसमूह मी नाही व त्याचें कारणही मी नाही. मी स्थूल नाही, तर हे सुंदर ! अबाधित आत्मवस्तु आहे. सूर्यादि तेजोमंडलापासून निघालेल्या पण भिंतीसारख्या एकाद्या आधारावर विश्रांति न पावलेल्या आणि क्षय या अतिशयानें सर्वथा मुक्त असलेल्या प्रकाशाशीं माझे पूर्णपणें साम्य आहे. जगांतील सर्व वैषम्याचें निरसन करून त्याला साम्याला पोचविणारा मी आहे. मी शांत आहे, स्वरूपांत स्थित आहे. मी निर्मनस्क आहे. मी पूर्ण परमानंदरूप आहे. हे पतिव्रते ! मी अगदीं तुझ्यासारखा आहे. सारांश, मी जो कोणी आहे तो आहे. मी यापलीकडे कांहीं बोलूं शकत नाही. हे चंचल-नयने ! तू माझा गुरु आहेस. तुला नमस्कार

असो. तुज विशालनयनेच्या प्रसादानें मी भव-
सागरांतून तरलों आहे. शंभर वेळ अग्रीत
घालून शुद्ध केलेल्या सोन्याप्रमाणें मी पुनः
मळाचें ग्रहण करीत नाही. मी शांत, स्वस्थ,
मृदु, स्वरूपनिष्ठेत अत्यंत उद्युक्त, निष्काम,
ज्याची मति वासनाशून्य आहे असा, सर्व
दृश्याहून अगदीं विलक्षण, सर्वव्यापी व आ-
काशाप्रमाणें स्थित आहे.

चूडाला:—हे प्राणेश ! हे हृदयप्रिया !
हे महसत्त्वा ! असें सिद्ध झालें असतां हे
महामते प्रभो ! आतां तुला काय आवडतें
तें सांग.

शिखिध्वजः—मला हें अमुक रुचत
नाहीं, असें म्हणून मी प्रतिषेध करावयास
जाणत नाही व अमुक एक मला इष्ट आहे,
असेंही म्हणण्याचें मला माहीत नाही. हे
सुंदर ! तूं जें करतेस तें तसेंच मी व्युत्थान-
समयीं जाणतो. हे प्रिये ! तुला जें जें अभि-
मत आहे तें सर्व पूर्णपणें तसेंच असो. आका-
शाप्रमाणें स्वच्छ, निर्लेप, औदासीन्यपूर्णतेनें
भुंदर असलेला हा मी कशाचेंही अनुसंधान
करावयास जाणत नाही. यास्तव हे सुंदर !
तूं जें कर्तव्य म्हणून जाणत असशील तेंच
कर. माणि जसा प्रतिबिंबाचें ग्रहण करतो
त्याप्रमाणें मी आपल्या हृदयांत त्याचें कर्त-
व्यत्वानें धारण करीन. माझ्या चित्तापासून
सर्व इष्ट दूर झालें आहे. यदृच्छेनें जें अर्नि-
दित कार्य प्राप्त होईल त्याची मी स्तुति करीत
नाहीं व निंदा करीत नाही. यास्तव जशी
तुझी इच्छा असेल तसें आचरण कर.

चूडाला:—असें जर असेल तर हे महा-
बाहो ! माझें मत ऐक व तें ऐकून हे जीव-
न्मुक्तात्मन् ! तसेंच आचरण करण्यास तूं योग्य
आहेस. आम्ही सर्वत्र ऐक्यावबोधानें सर्व भूतां
मध्ये एक आत्मभावना करून, एकच आत्मा

आहे असा अनुभव घेतल्यानें, अज्ञानाचा क्षय,
या भूमीनें युक्त आहों, निरिच्छ आहों व
आकाशासारखे निर्लेप होऊन राहिलों आहों.
जशी आम्हांला राज्यादि भोगांची अपेक्षा
आहे, तशीच ती नाही. कारण चक्षुरादिक
गौण प्राण व मुख्य प्राण यांनीं आपापल्या
उचित विषयांची इच्छाच करावयाची नरी
सोडली तरी या परमात्म्यामध्ये कोणतें आधि-
क्य येणार ? अज्ञान अन्तःकरण, देह, इंद्रिये,
इत्यादिकांशीं आपला तादात्म्याध्यास करितात,
पण तत्त्ववेत्ते तसा करीत नाहीत. त्यामुळे
इंद्रियांना विषयभोगाभ्यासानें मालिन्य जरी
आलें तरी आत्म्याला येत नाही. कारण
कोणता निष्क्रिय-असंगचिन्मात्रभूत तत्त्ववेत्ता
भोगांचा अभ्यास करणार ? कोणीही त्याचा
वारंवार अनुभव घेणार नाही. केवळ प्रारब्ध-
भोगानेंच घडणारा जो विषयभोगाभ्यास त्यामुळे
ज्ञान्याला मालिन्य प्राप्त होत नाही.
यास्तव आम्ही त्यांच्या भोगाच्या आरंभी,
अंती व मध्ये मूळ ज्या स्वभावाचे आहों
त्याच स्वभावाचे राहून भोगानें केवळ प्रारब्ध-
शेषाचा क्षय करून राहिलों आहों. त्या स्वरू-
पापासून यत्किंचित्ही ढळत नाही किंवा
विपरीत भावाचा आश्रय करीत नाही. आपण
आतां सांप्रत राज्यानें हा आयुःशेषरूप काल
घालवून क्रमानें कांहीं कालानें हे प्रभो ! विदे-
हत्वास प्राप्त होऊं.

शिखिध्वजः—हे सुंदर ! आम्ही आदि-
अन्त-मध्य यांमध्ये कशा प्रकारचे आहों ?
किंवा एका शेष आयुष्याचा भोगानें क्षय
करून कसे राहूं, तें सांग.

चूडाला:—हे राजश्रेष्ठा ! आम्ही आदि-
अन्त-मध्यावस्थेत राजे आहोंत. केवळ एका
मोहाचा त्याग करून आम्ही पुनः तेच होऊं.
तूं आपल्याच नगरांत स्वासनावर स्थित

होऊन राजा हो. तूं अंतःपुरातील स्त्रियांना भूषणभूत हो. मी तुझी राणी होईन. आपली ती नगरी फार दिवसांनी राजाने युक्त होऊं दे. जिच्यातील नगरवासी जन इष्ट झाले आहेत अशी होऊं दे. जिच्याकडून नृत्य करणाऱ्या तरुण स्त्रिया आहेत, पताका लावल्या आहेत, भंगल बाधे वाजत आहेत व पुण्यांचा थर पडत आहे, अशी ती नगरी जिच्या मंजरीयुक्त वेली हालत आहेत व जिच्या पुण्यावरील भ्रमरपंक्ति ध्वनि करीत आहे अशा वसंतभासांतील छतालक्ष्मीसारखी होवो.

श्रीवसिष्ठः—असे चूडालेकडून बोलला गेलेला तो संताप-शून्य शिखिध्वज हंसून असे मधुर व अक्षुब्ध वाक्य बोलला. हे विशालनयने ! तुला जर मजबरोबर भोग भोगण्याचीच इच्छा असेल तर स्वर्गातील सिद्धभोगश्री आपल्या अधीन आहेत. कारण स्वतः इंद्र त्याचा भोग घेण्याविषयी प्रार्थना करून गेला, हे तुला माहित आहेच. मग त्याचाच आम्ही भोग कां घेऊं नये ! त्या मानुष भोगांना घेऊन काय करावयाचे आहे !”

चूडालाः—राजन् ! माझी भोगांविषयी वांछा नाही व मला विभूतीचीही फारशी इच्छा नाही. तर स्वभावशत जशी अवस्था प्राप्त होईल तशीच माझी स्थिति होते. स्वर्ग मला सुख देण्यास समर्थ नाही, राज्य व क्रियाही मला सुखावह होणार नाही. तर मी जशी स्थित आहे तशीच अक्षुब्ध मनाने स्वस्थ चेष्टा करीत राहतो. हे सुख आहे व हे नाही, हे इंद्र क्षय पावले असतां मी आतां शांत पदीं सुखाने सम स्थित आहे.

शिखिध्वजः—हे विशालाक्षि ! तूं सम-बुद्धीने हे योग्य सांगितलेस. राज्याचे ग्रहण अथवा त्याग करण्यांत काय अर्थ आहे ! सुख-दुःखदशांविषयीची चिंता सोडून निर्म-

मो. वा. २-७५

त्सर मनाने स्वस्थतेस प्राप्त झालेली आम्ही दोघे जशीच्या तशीच स्थित आहो.

याप्रमाणे गोष्टी बोलत असतां त्या दोघां सुंदर पूर्व पतिपत्नीचा तो दिवस क्षीण झाला. तो केव्हां गेला हेही त्यांना कळले नाही. त्यानंतर उठून त्या दोघां अनिदित कार्यज्ञांनी यथाप्राप्त सायंसंध्यादि दिवसाचार केला. पर-स्परांना इष्ट असलेल्या संभोगाविषयी ती दोघे जरी उत्कंठित होती तरी वासनाशून्य असल्या-मुळे उत्कंठाशून्य होऊन त्यांनी आपापला आचार संपविला, आणि स्वर्गसिद्धीचा अनादर करून ती पूर्णचित्त होऊन राहिली. नंतर जीव-दवस्थतेच विमुक्त झालेल्या त्या दोघांची ती रात्र एकाच शयनावर निरनिराळ्या प्रणय-चेष्टांनी व्यतीत झाली. तात्पर्य परस्परांच्या अनुभवाने सिद्ध असे जे भोगसुख व मोक्षसुख ते प्रणयवाक्यविलासाने युक्त असे स्वयं सांगत असतांना त्या दोघांच्याही बुद्धीला उत्कंठतेस पोचविणारी ती रात्र जरी दीर्घ होती तरी ती एका मुहूर्तासारखी गेली. १०९.

सर्ग ११० वा.

१ संकटित लेन्यासह गजावर बसून ती दोघे आपल्या नगरास गेली व २ दीर्घकाळ राज्य करून मुक्त झाली.

श्रीवसिष्ठः—त्मानंतर संपुटांतूनच काढ-ल्याप्रमाणे जगन्मणि सूर्य उदय पावला असतां आकाश अंधकारशून्य झाले. लोकांच्या लोका उपान्तप्रदेशीं जसे नेत्र विकास पावतात त्याप्रमाणे कमलसमूह विकसित झाला असतां सर्व लोकांकडून जसा आचार तसे सर्वत्र सूर्यकिरण पसरले असतां ती दोघेजणे उठून व संध्याक्रम करून सुवर्ण-गुहेतील मृदु व स्निग्ध पत्रासनावर बसली. नंतर कांता चूडाला आपल्या पुढे सात सखा

च्या पाण्यानें परिपूर्ण असा एक रत्नकुंभ संकल्पाने निर्माण करती झाली. त्या भायेंने त्या मंगलकुंभाने पूर्वेकडे तोंड करून बसलेल्या त्या भर्त्याला एकान्तात स्वराज्यावर अभिषेक केला. केवळ संकल्प करतांच प्राप्त झालेल्या, आपल्याला योग्य अशा सोन्याच्या सिंहासनावर उत्तम प्रकारे अभिषिक्त होऊन बसलेल्या त्याला ती देव रूपिणी सुंदर चूडाळा म्हणाली—“हे प्रभो! केवळ मुर्तीना योग्य असें हें शांत तेज सोडून प्रजेचे अनुशासन करण्यास योग्य असें इंद्रादि अष्टलोकपालांचें तेज धारण करण्यास तूं योग्य आहेस.” चूडाळेकडून वनांत असें संगितलें गेलेला तो राजा शिखिध्वज ‘मी असेंच करतो’ असें म्हणून राजत्वास प्राप्त झाला. नंतर द्वारपालाच्या स्थानीं स्थित असलेल्या मानिनीला तो म्हणाला:—“मी आतां तुला देवीपदावर अभिषिक्त करून राणी बनवितों.” असें बोलून व सरोवरांत स्नान करून राजाने तिला महादेवीपदावर अभिषेक केला; व राजा त्या आपल्या प्रिय भायेंला म्हणाला—“हे कमलनयने प्रिये! तूं एका क्षणांत योगसंकल्पाने निर्माण केलेलें, भूषण-अलंकार, शस्त्र-अस्त्र इत्यादि महावैभवसंपन्न असंख्य सैन्य तयार कर.” हें कांताचें आज्ञा-वचन ऐकून श्रेष्ठ चूडाळा, वर्षा जशी मयंकर मेघाला उत्पन्न करते, त्याप्रमाणे सैन्याला संकल्पाने उत्पन्न करती झाली. हत्ती व घोडे यांनीं युक्त असलेलें तें सैन्य त्या दोघांनीं पाहिले. त्या सैन्याच्या पताकांनीं अंतरिक्ष भरून गेलें. त्यानें त्या अरण्यांत फार मोठी दाटी केली. त्याच्या रणवाद्यांच्या ध्वनीनें पर्वताच्या गुहा व तें सर्व गहन अरण्य दुमदुमून गेलें. सैनिकांच्या चूडामणींच्या किरणांनीं अंतरिक्षांतील सर्व अंधकार छिन्नभिन्न होऊन गेला. त्या सैन्यांतील एका अतिशय मत्त गजावर तो

राजा व राणी अशीं दोघेही बसलीं. त्या हत्तीच्या समोवार इतर मांडळिक राजे उभे होते. ह्मष्ट झालेल्या सामंत राजांनीं त्याचें रक्षण केले होते. त्यानंतर तो अतिशय बळाव शिखिध्वज राजा आपल्या ह्मष्ट राणीसह पायदळ व रथ यांची ज्यांत गर्दी आहे अशा समूहाला आपल्याबरोबर आकर्षण करीत त्या वनांतून पर्वतालाही हलविणाऱ्या सैन्यासह निघाला. भूमीवरील वायटळ पृथ्वी व पर्वत यांना जशी व्याकुळ करते, त्याप्रमाणे तो सैन्यानें त्यांना जणुं काव छिन्नभिन्न करीत चाळला. त्या महेंद्र-पर्वतावरून निघालेला तो राजा मार्गांत पर्वत, देश, नद्या, जंगलासह गांवे आपल्या प्रियेला दाखवीत व राज्य सोडून येतांना मार्गांत घडलेला वृत्तान्त सांगत थोड्याच अवकाशांत आपल्या स्वर्गाप्रमाणे शोभणाऱ्या नगरास आला. तेथे त्याचे निरनिराळ्या प्रांतांवर नेमलेले मंत्री त्याचें आगमन ऐकून अतिशय ह्मष्ट झाले, ते मोठ्या उत्कंठेनें जयशब्द करीत नगरांतून बाहेर निघाले. शहरांतून सामोरें येणारें सैन्य व राजाच्या बरोबरचें सैन्य हीं दोन्ही एक झालीं. वाद्यांचा फार मोठा आवाज होऊ लागला आणि अद्या मोठ्या समारंभाने तो राजा नगरांत शिरला. नगरांतील स्त्रियांनीं छाद्या व फुलें यांचा त्याच्यावर ओझळींनीं वर्षाव केला. तो राजा परंपरेनें फार उत्तम रीतीनें वसविलेल्या बाजाराचा मार्ग पहात चालला. त्यांत पताका व ध्वज यांची गर्दी झाली होती. तो मार्ग मोठ्यांच्या माळ्यांनीं मनोहर दिसत होता. तेथील स्त्री-समूह नृत्य व गान यांत परायण झाला होता. तात्पर्य, उत्तरोत्तर उत्तम प्रकारे वसविलेला तो वाणिग्-मार्ग कैलासपर्वतासारखाच उंच व सुंदर दिसत होता. राजाला योग्य अशा लौकिक व शास्त्रीय मंगलांनीं युक्त असलेल्या आपल्या

गृहांत प्रवेश करून त्या राजानें आपल्या अतिशय नम्र प्रकृतिजनांचा उत्तम सन्मान केला. सात दिवसपर्यंत उत्तम नगरोत्सव करून त्यानें आपलीं राजकार्ये केलीं. आपल्या अन्तःपुरांतील व्यवहारही त्यानें यथाप्राप्त केला. हे रामा ! याप्रमाणें चूडालेसहवर्तमान दहा सहस्र वर्षे भूलोकीं राज्य करून तो देह-धारणेपासून विरत झाला. तैलशून्य दीपाप्रमाणें देहाचा त्याग करून हे रामा ! तो महामति-मानू राजा पुनर्जन्म न घेण्यासाठीं निर्वाणास प्राप्त झाला. दहा सहस्र वर्षे समदृष्टित्वानें राज्य करून व चूडालेसह सर्व प्रकारच्या विषयसंबंधी क्रीडा करून तो निरतिशय आनंदरूप पदास प्राप्त झाला. ज्याचें भय व खेद नाहीसा झाला आहे, मान व मात्सर्य यांपासून जो मुक्त झाला आहे, जो सहज प्रकृत कर्म मात्र करीत आहे, भोगलेल्या भोगां-विषयी ज्याची बुद्धि वासनाशून्य झाली आहे व याप्रमाणें ज्याची दृष्टि सर्व सम पदार्थांहूनही अतिशय सम झाली आहे, असा तो श्रेष्ठ शिखिध्वज राजा वर वर्णन केलेल्या प्रकारानें कामरूप मृत्यूचें उलंघन करून जंबूद्वीपांत दहासहस्र वर्षे ऐकराज्य करता झाला. भूलोकीं अनेक विषयांचा उपभोग घेऊन दीर्घकाल सर्व राजांच्या चूडामाणित्वामध्ये स्थित होऊन सन्मारूप होत्सता तो अमृत अजर पदास प्राप्त झाला. हे रामा ! तूही प्रारब्धप्राप्त प्रकृत कार्याचें अनुसरण करीत शोकरहित होऊन समाधीत स्थित हो. किंवा स्वतः हठानें भोग-मोक्षज्ञानरूपीचें अनुसरण करीत व्युत्थित होऊन रहा. तूं समाधि किंवा व्युत्थान यांतील कोणत्याही दर्शित जरी स्थित असलास तरी त्यांत कांहीं फलभेद नाही. ११०.

चूडालोपाख्यान समाप्त.

सर्ग १११ वा.

१ राणीनें जसा राजाकडून त्याप्रमाणें देवगुप्त वित्यानें कचाकडून सर्वस्वाचा त्याग करविळा व २ शेवटीं अहंकारत्यागानें तो पूर्ण झाला.

श्रीबसिष्ठः—तुला मी हें सर्व शिखिध्व-जाचें आख्यान सांगितलें. या मार्गानें जाणारा तूं सिद्ध होणार नाहीस. राग व द्वेष यांचा विनाश करणाऱ्या या दृष्टीचा आश्रय करून व त्या पदाचा अवलंब करून तूं नित्य निष्काम बुद्धीनें रहा. जसें शिखिध्वजानें राज्य केलें, त्याप्रमाणेंच तूं राज्यव्यवहार करीत रहा व भोगमोक्षमय हो. बृहस्पतीचा पुत्र कच शिखिध्वज राजाच्या क्रमानेंच बोधाळा कसा प्राप्त झाला तें हे राघवा ! तूं ऐक.

श्रीरामः—भगवान् बृहस्पतीचा तो पुत्र कच कसा ज्ञानवान् झाला, तें हे भगवन् ! मला संक्षेपानें पण साकल्यानें सांगा.

श्रीबसिष्ठः—हे राजन् रामचंद्रा ! ती कथा ऐक. शिखिध्वजाप्रमाणेंच तो श्रीमान् देवगुरुचा पुत्र कच श्रेष्ठ ज्ञानास प्राप्त झाला. बाल्यावस्था सोडून तारुण्यास प्राप्त झालेला व संसाराचें उलंघन करण्यास उन्मुख झालेला तो कच पद व त्याचा अर्थ यांस जाणणारा म्ह० वेदशास्त्रज्ञ होत्साता बृहस्पतीला असें म्हणाळा.

कचः—भगवन्, सर्वधर्मज्ञा ! जीव हाच ज्याला सहस्र बंध उत्पन्न करणारा तंडु-दोरा आहे अशा मजसारख्या जंतूकडून या संसार-पंजरंतून कसे सुटलें जातें ? तो त्यांतून मुक्त कसा होतो ?

बृहस्पतिः—बाळा ! अनर्थरूपी मकरांचें घर, अशा या संसारसागरापासून सर्व-त्यागानें शीघ्र बाहेर निघतां येतें. पण तो सर्वत्याग उद्वेगरहित असावा लागतो. म्हणजे अतिशय दृढ विरक्तीमुळे विषयांचा त्याग

केल्यावर त्याबद्दल वश्चात्ताप होतां कामा नये. अशा सर्वत्यागानेच पूर्वोक्त संसारसागरांतून तरून जातां येते.

श्रीवसिष्ठः—असें पित्याचें परम पवित्र वचन ऐकून व सर्वांचा त्याग करून कच एका अरण्यांत गेला. त्याचें तें गमन बृहस्पतीच्या उद्वेगाला कारण झालें नाहीं. कारण महात्मे संयोग व वियोग या प्रसंगीं मेरुसारखे स्थिर असतात. त्यानंतर आठ वर्षे लोटलीं असतां हे निष्पाप रामा ! तो कच पुनः एका महा अरण्यांत असलेल्या आपल्या पित्यापाशीं आला. त्याचें परिपूजन करून व अभिवादन करून ज्यानें पुत्राला आर्त्तिगन दिलें आहे, अशा वाक्पतीला तो कच रम्य वाणीनें पुनः असें विचारूं लागला.

कचः—बाबा ! मीं सर्वत्याग करून आतां आठ वर्षे झालीं. तथापि अद्यापि मला अनि. दित विश्रांति मिळत नाहीं, काय करावें !

श्रीवसिष्ठः—कच त्या अरण्यांत असें आर्तवचन बोलूं लागला असतां बृहस्पति 'सर्वांचा त्याग कर' असें बोलून स्वर्गास गेला. तो निघून गेल्यावर कचानें आपल्या अंगावरील वस्त्रादिकांचाही त्याग केला; आणि ज्यांतील चंद्र, सूर्य, अन्न व नक्षत्रेही गेलीं आहेत अशा शरदृतूंतील आकाशासारखा तो झाला. शरत्कालीं नभस्तल जसें अन्न, वृष्टि इत्यादिकांचा परिहार करते, त्याप्रमाणें कचित् गिरिगुहादिकांच्या आश्रयानें तो वृष्टि, ऊन इत्यादिकांचा परिहार करता झाला. तीन वर्षे पुनः तो एका अरण्यांतील दिशेमध्ये बसून उषासना करता झाला. शांत व शून्य आकारानें बुक्त झालेला तो एकटाच श्वासोच्छ्वास करीत राहिला. शरदादि इतर ऋतूंत तो उषाच्या आकाशांतच रहात असे. तथापि त्याचें मन खेदरहित झालें नाहीं. म्हणून सिद्ध

मनानें तो पुनः आपल्या पित्यापाशीं आला. बृहस्पतीनें त्याला आर्त्तिगन दिलें. कचानें मक्तीनें त्याची पूजा केली—अभिवादन केलें, आणि पुनः खेदानें सद्गदित वाणीनें म्हटलें—

कचः—बाबा ! कन्या, इंड, आसन इत्यादि सर्वांचा त्याग केला तथापि स्वस्वरूपीं विश्रांति प्राप्त होत नाहीं. काय करूं ?

बृहस्पतिः—हे पुत्रा ! चित्ताला सर्व म्हणून म्हटलें आहे, यास्तव त्याचा त्याग केलास म्हणजे तूं शोभशील. सर्वज्ञ लोक चित्तत्यागाळाच. सर्वत्याग म्हणतात.

श्रीवसिष्ठः—पुत्राला असें सांगून वाक्पति वेगानें आकाशांत निघून गेला. इकडे कच खिन्नचित्त न होतां चित्ताचा त्याग करण्यासाठीं त्याचेंच अन्वेषण करूं लागला. त्या अरण्यांत पुष्कळ विचार केल्यावरही जेव्हां त्याला चित्त काय आहे हें कळलें नाहीं, तेव्हां त्यानें आपल्या बुद्धीनें पित्याचें स्मरण केलें. “देहादि पदार्थसमूह हें चित्त नव्हे, असें सांगितलें जातें. तेव्हां हें देहादिक चित्ताचें काय आहे ! किंवा चित्त कोठें आहे ! या गोष्टींचा निर्णय झाल्यावांचून मी विनाकारण. देह-इन्द्रियादिकांचा त्याग कसा करूं ! देहाचा कांहींच अपराध नसतांना मी त्याला कसे सोडावें ! यास्तव मी आतां चित्त या महाशत्रूला जाणण्यासाठीं पित्यानवळच जातों. त्याला जाणून तत्काल टाकतों आणि निःशोक होऊन राहतों.” असा विचार करून तो कच स्वर्गास गेला. वाक्पतीनवळ येऊन मोठ्या स्नेहाचें त्यानें त्यास बंदन केलें. साष्टांग प्रणाम केला आणि एकातांत त्याला असें बोलला—“भगवन् ! मला चित्ताचें स्वरूप सांगा. झणजे मी त्याचा त्याग करीन.”

बृहस्पतिः—चित्तवेत्ते मन आपला अहंकार हेंच चित्त आहे, असें जाणतात. प्रत्येक

जंतूच्या आंत हा जो अहंभाव आहे तेंच चित्त झळकें जातें.

कचः—हे तेहतीस कोटीप्रमाण देवांच्या महाभते गुरो! हें कसे घडेल तें मला सांगा. मला तर अहंकाराचा त्याग अतिशय दुष्कर वाटतो. तो सिद्ध होत नाही. हे योग्यांतील श्रेष्ठा! अहंकाराचा त्याग कसा करतां येणें शक्य आहे?

बृहस्पतिः—पुण्याला खुडण्यापेक्षां व डोळे मिटण्यापेक्षां अहंकाराचा त्याग करणें सुकर आहे. त्यांत क्लेश मुळीच नाही. हे पुत्रा! तें कसे तेंच आतां मी तुला सांगतो, ऐक. केवळ अज्ञानानेंच चांगली सिद्ध झालेली वस्तु ज्ञानानें नाश पावते. पुत्रा! मिथ्या भ्रम जसा नसतो तसा वस्तुतः अहंकार नाही. जसें रज्जूच्या ठिकाणीं भुजंगत्व किंवा मरुभूमीवर जलभ्रम तसा वस्तुतः असत् असलेला हा अहंकार सन्—विद्यमानत्वा होऊन बालानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें स्थित आहे. जसा एकादा मिथ्या अवभास स्फुरतो तशी मिथ्या अहंकृति भासते. चंद्राच्या ठिकाणीं मोहामुळें जसें द्वित्व भासतें, तसा हा अहंकार भासतो. तो सत्य नाही व मिथ्याही नाही. तर आद्यन्तरहित, चिन्मात्र, केवळ शुद्ध व आकाशाहूनही अत्यंत निर्लेप असें एक सर्ववेदन आहे. चंचल जलतरंगांमध्ये जसें सर्वत्र जल, तसें सर्वत्र, सर्वदा, सर्व प्राण्यांमध्ये तेंच एक सर्वप्रकाशतत्त्व भासतें. अशा या तत्त्वामध्ये हा अहंभाव कोण, कोठून, कसा उद्भवेल! जलामध्ये धुळीचा लोट केव्हां तरी उद्भवतो का? अग्नीपासून पाण्याचा प्रवाह सुरू होणें शक्य आहे का? यास्तव हे पुत्रा! 'हा मी, हें शरीरादिकच मी' हा वृथा भ्रम सोड. कारण तो दुष्कृत आहे, परिमिताकार आहे; दिशा, काल, स्थानी मर्यादित झालेला आहे. पण तूं स्वतः साक्षी, दिशा, काल, इत्यादिकांनीं अनवच्छिन्न

आहेस. तूं स्वच्छ, नित्य उदय पावलेला, सर्वव्यापक, सर्वपदार्थमय, केवळ चिन्मात्रस्वरूप व निर्मल आहेस. हे कचा! ज्याप्रमाणें सर्व दिशांमध्ये पसरलेल्या फळांचा, दुष्पांचा व वानांचा कारणभूत असा वृक्षांतील रस असतो, त्याप्रमाणें तूं नित्य, अत्यंत शुद्ध, अमन्त, चिदात्माच आहेस. तेव्हां हे कचा! अखंड अद्वय सन्मात्रस्वरूप अशा तुझा हा परिच्छिन्न 'अहं'—निश्चय कोण आहे? कोणी नाही. १११.

सर्ग ११२ वा.

—:०:—

१ कचाच्या आख्यानां ज्ञानी झालेल्या रामानें प्रथम केश्यामुळें बसिष्ठ मिथ्यापुरुषाचें आख्यान सांगतात.

श्रीबसिष्ठः—याप्रमाणें प्रत्यगात्मा व परमात्मा यांचा योग—ऐक्य ज्याच्या योगानें होतें त्या श्रेष्ठ अत्युत्तम उपदेशास प्राप्त होऊन त्यामुळें देवगुरूचा पुत्र कच जीविन्मुक्त झाला. तो ममताशून्य, निरहंकार, कामरूप इत्यर्थं परिहित, अत्यंत शांतचित्त कच जसा स्थित होता तसाच हे रामा! तूं निर्विकार रहा. अहंकार असत् आहे, असें तूं समज. त्याचा आश्रय करूं नकोस व त्याग करूं नकोस. कारण असत् सशाच्या झुगाचा त्याग किंवा ग्रहण कोठचें? अहंकाराचाच असंभव झाल्यावर तुजें मरण व जन्म कोठचा? आकाशक्षेत्रांत पेरलेल्या बीजाचें फळ कोणाला प्राप्त होणार? निर्ऋत, शांतसंकरूप, सर्वभावात्मक, व्यापक, परम अणूहूनही अतिशय सूक्ष्म, चिन्मात्र व अमनोमय असें तुजें तत्त्व अहंकाराचा बाध झाल्यावर अवशिष्ट राहतें. ज्याप्रमाणें जलापासून तरंगादिक, जसें सोन्यापासून बाहुभूषण वगैरे आपापल्या उपादान कारणरूप असूनही तसें नसल्यासारखें भासतें, त्याप्रमाणें अहंभावानें

भावना केलेला मी निराळासा भासतो. अबोधामुळे सर्व जगत् मायामयसे स्थित आहे. पण हे निष्पापा ! बोधाने सर्व ब्रम्हरूप होते. तूं द्वित्व व एकत्वमति टाकून म्हणजे कार्य-कारणदृष्टि सोडून बाकी राहिलेलं जे सन्मत्प्रस्वरूप त्यांत स्थित हो. तूं मिथ्यापुरुषाप्रमाणे वृथा दुःखित होऊं नकोस. ही संसारसंबंधी माया अतिशय दुष्पार आहे. ती अतिशय दृढ झाली आहे. शरद्व्रतंत जशी मिहिका-धुके, त्याप्रमाणे बोधाने ती माया क्षीण होते.

श्रीरामः—तुमच्या या ज्ञानामृताने मी आंत परम तृप्तीस प्राप्त झालों आहे. वृष्टीचा अभाव झाल्यामुळे व्याकुळ झालेला चातक चांगला पाऊस पडल्याने जसा तृप्त होतो, त्याप्रमाणे मी तृप्त झालों आहे. मी जणू काय अमृतानेच शिंपला गेलों आहे. मनांत अतिशय शीतळ झालों आहे. समस्त अतुल संपत्तीच्यावर अधिष्ठाता होऊन स्थित आहे. तृपित चातक चंद्राच्या किरणांनीं जसा तृप्त होत नाही, तसा मी बोलत असलेल्या तुझ्या वचनांनीं तृप्त होत नाही. मी जेव्हा ब्रह्माच्या ज्ञानामुळे जरी तृप्त झालों आहे, तरी हे देव ! मी तुला पुनः हा प्रश्न विचारतो. कारण तृप्त झालेलाही कोणता पुरुष पुढे असलेल्या अमृतासवाला प्राशन करीत नाही ? हे मुनिश्रेष्ठ ! मिथ्या पुरुष कोणाला म्हणतात ? ज्या मिथ्या पुरुषाने सत्य वस्तूला मिथ्या केले आहे व मिथ्या जगाला सत्य केले आहे तो कोण तें मला सांग.

श्रुतिसिद्धः—रावबा ! मिथ्या पुरुषाच्या बोधासाठीं मी सांगत असलेली ही हास्योत्पाद शुभ कथा ऐक. हे महाबाहो ! कोणी एक मायामंत्रमय पुरुष आहे. लहान मुलाच्या कोवळ्या बुद्धीप्रमाणे त्याची बुद्धि मूढ आहे. तो अज्ञानाने आच्छादित झालेला आहे. तो कोठे एकान्त स्थानीं झाला व त्या शुन्य स्थानींच राहिला

आहे. तो आकाशांतीक केसासारख्या काळ्या रेषेप्रमाणे किंवा मरुभूमीवरील मृगाजळाप्रमाणे मिथ्या आहे. त्याच्या त्या आश्रयस्थानीं त्या मिथ्यापुरुषाहून दुसरे कांहीं नाही; आणि जे कांहीं आहे असे वाटते ते त्याहून निराळे नाही. तो जे दुसरे पाहतो ते त्याच्या भ्रांतीनेच भासते. पण तो दुर्बुद्धि असल्यामुळेच मीच हें सर्व दृश्य आहे, हे तो जाणत नाही. तेथे बुद्धि पावणाऱ्या त्याच्यापासून संकल्प उत्पन्न झाला. “ आकाशाचा मी उपजीविक आहे, आकाश माझे उपजीव्य आहे, यास्तव आकाशच असलेला मी असा या आकाशाला आच्छादित करून त्याचे रक्षण करतो. ” असे चिंतन करून त्याने आकाशाच्या रक्षणासाठीं गृह निर्माण केले. त्याच्या कोशावर ‘ मी याचे रक्षण केले आहे, ’ अशी त्याने आस्था ठेवली. हे रघुनन्दन ! तो त्या गृहाकाशाने संतुष्ट झाला. नंतर शरद्व्रत लागतांच मेघ किंवा वाऱ्याने क्षुद्र तरंग जसा नाश पावतो, त्याप्रमाणे कांहीं कालाने त्याचे ते गृह नाश पावले. तेव्हां ‘ हाय हाय ! हे माझ्या गृहाकाशा ! तूं नष्ट झालेस, एका क्षणांत कोठे गेलेस ? हाय हाय ! तूं स्पष्ट भग्न झाले आहेस, ’ असे म्हणून तो त्याच्यासाठीं फार शोक करू लागला. असो. असे शतशः शोक करून त्या मूढमतीने आपल्या रक्षणासाठीं तेथेच एक कूप केला आणि पूर्वाच्या गृहाकाशावर तो जसा आसक्त होता तसाच या नव्या कूपाकाशावरही आसक्त झाला. त्यानंतर कालाने त्याच्या त्या कूपाचाही नाश केला. तेव्हां कूपाकाश गेला असतां तो पुनः शोकनिमग्न झाला. कूपाकाशाचा प्रलय झाल्यावर त्याने सत्वर कुंभाकाश निर्माण केले; आणि कुंभाकाशपरायण होऊन तो स्वतः निर्वाणसिद्ध—तदभिमान-सुखास प्राप्त

झाला. हे रघुनाथका ! काळानें त्याच्या त्या कुंभाला आपल्या दुष्पूर उदरांत पचविलें. त्या कुंभाचाही—घटाचाही नाश झाला. तो दुर्भग—दरिद्री ज्या दिशेचा आश्रय करीत असे तीच नाश पावत असे. कुंभाकाशाचा प्रलय झाल्यानंतर त्यानें आपल्या रक्षणासाठीं कुंड बनविलें आणि पूर्वाप्रमाणेच तो कुंभाकाशावर 'हा माझा' असा अभिमान धारण करता झाला. काही काळानें त्याचें तें कुंड नाश पावले. तेजाच्या योगानें जसें तम नाश पावतें, त्याप्रमाणें काळवशात् तें कुंडाकाश नाश पावले. तेव्हां तो त्याच्यासाठीं शोक करूं लागला. कुंडाकाशाचा शोक करून झाल्यावर त्यानें स्वरक्षणार्थ चौसोपी मोठ्या सभागृहासारखें गृह केलें. 'तेंच मी' अशा आसक्तीनें तो तदाकाशमय झाला. पण ज्यानें सर्व प्रजेला गिळून टाकलें आहे अशा काळानें त्याचेंही सत्वर हरण केलें. वारा जीर्ण पानाला जसा पाडतो, त्याप्रमाणें काळानें त्या मोठ्या गृहालाही जमीनदोस्त केलें, झणून तो शोक करूं लागला. त्या चौसोपी चौकडीच्या घरासाठीं शोक करून झाल्यावर मेघाकार कुसुलाकाश त्यानें स्वसंरक्षणासाठीं केलें आणि तत्परायण होऊन राहिला. वारा जसा मेघाला त्याप्रमाणें काळानें त्यालाही खबर हरण केलें. त्यामुळे त्या कुसुल- (धान्याचें कोठार—कणंग बगैरे) आकाशासाठीं तो रडूं लागला. त्याच्या शोकानें तो अतिशय संतप्त झाला. याप्रमाणें गृह, कूप, कुंभ, कुंड, चौसोपी वाडा, व कुसुल इत्यादि निरनिराळीं आकाशें निर्माण करण्यांत, त्यांच्यावर आसक्ति ठेवण्यांत व त्यांविषयीं शोक करण्यांत त्याचा केव्हांही अंत न पावणारा सर्व काळ जाऊं लागला. हे रामा ! तो मिथ्यापुरुष याप्रमाणें गृहानें व ज्यांत प्रवेश होणें अतिशय कठिण आहे अशा कूप-कुंभादि

उपाधीनें परिच्छिन्न होऊन त्या प्रत्येकांतील आकाशाचें 'हेंच मी' असें ग्रहण करीत त्याची गति, आगति इत्यादिकांविषयींच्या आसक्तीनें मूढ होऊन त्या त्या उपाधीवर अभिमान ठेवल्यामुळे त्याला निर्माण करणें, त्याचें रक्षण करणें, त्याचा विनाश होणें इत्यादि अवस्थेंत एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, दुसऱ्यांतून त्याहून मोठ्या तिसऱ्या दुःखांत अशा रीतीनें पडतो व त्यांतून पुनः बाहेर निघतो. तात्पर्य, त्याचा सतत हा असा व्यवहार चालला आहे.

सर्ग ११३ वा.

१ मिथ्यापुरुषादि शब्दांचा अर्थ, व २ आख्यायिकेचें तात्पर्य.

श्रीरामः—भगवन् ! मिथ्या पुरुषाच्या प्रसंगानें आपण जो हा मायापुरुष सांगितला व त्याच्या आकाशरक्षणाचें जें वर्णन केलें तें कोणत्या अभिप्रायानें ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याचा तत्त्वार्थ ऐक. मीं आतां झुला जी कथा सांगितली तिच्यांतील मिथ्या पुरुषाचा वृत्तान्त मी प्रकट करतो. हे रघुनंदना ! मीं जो मायामंत्रमय पुरुष सांगितला, तो तूं हा अहंकारच आहे, असें समज. तो शून्य—माया-आकाशांत उत्पन्न झाला आहे. हे साधो ! ज्या आकाशकोशांत हें जगत् स्थित आहे, तें अनन्त, असत्, शून्य असून सृष्टीच्या पूर्वी स्वयं उत्पन्न होतें. पण तें अधिष्ठानशून्य नाही, तर त्याच्या आंत अत्यंत दुर्लक्ष्य असलेलें ब्रम्ह त्याच्या अधिष्ठानरूपानें स्थित आहे. आकाशापासून जसा शब्द उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें अतींद्रिय ब्रह्मापासून जगत् उत्पन्न झालें आहे. वायूपासून जसा स्पंद, त्याप्रमाणें त्या मायाकाशापासून मायारूप लिंगात्मा अहंकार उत्पन्न होतो. तो अनात्म

असतांनाच भ्रांतीने आत्मत्वास प्राप्त झाला आहे. तो आपले कारण जे आकाश त्यांत वृद्धि पावून हजारों कल्पना करतो व हें मला इष्ट आहे, हें अनिष्ट आहे इत्यादि समजतो. अर्थात् त्याचे 'अहं' हें नांव कल्पित आहे. त्यानेच तो इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति यांसाठीं यत्न करतो. त्या अनात्मभूत आत्म्याच्या रक्षणासाठींच प्रवृत्त झालेला तो पूर्व देहाचा बारंवार नाश झाला असतां उत्तरोत्तर असंख्य देहांना काम-कर्म-वासनानुसार उत्पन्न करतो. प्रत्येक देहाच्या नाशाच्या वेळीं तो अतिशय आकुल होतो. तो अहंकारच मायापुरुष आहे. मिथ्यापुरुषही तोच होय. तो अहंकार मायेनें वृथा—असत्च उत्पन्न झाला आहे. कूप, कुंड, चतुःशाळ, कुंभ इत्यादि स्थूल देहांस निर्माण करून त्यांच्या योगाने मी आत्म्याचे—आपले रक्षण केले आहे, असे समजतो व त्या त्या देहाकाशाची भावनेनें तादात्म्य पावतो. तोच मी असे समजतो. राघवा ! ज्या क्रियोपाधिभूत जगदाकार विभ्रमांनीं तो आपल्यालाच मोहित करतो, त्यांमुळे त्या अहंकासला प्राप्त होणाऱ्या त्याचीं हीं नांवें तूं ऐक. प्राणांचे—चक्षुरादि इंद्रियांचे धारण करणे, या क्रियोपाधिमुळे त्याला जीव हें नांव प्राप्त होते. बाह्य विषयांविषयीच्या निश्चयामुळे बुद्धि, त्या बाह्यविषयांविषयीं मनन केल्यामुळे मन, चिन्तनामुळे चित्त, असत् कल्पनेमुळे माया, परिणामी स्वभावामुळे संकल्प, संकल्पित विषयाच्या अनुभवामुळे कला, त्याचा परिपाक वगैरे करणे या कारणांमुळे काल, विषयादिकांच्या एकदेशादिभेदकल्पनेमुळे कला, इत्यादि प्रसिद्ध नांवांनीं तो बोलला जातो. या व अशाच असंख्यत्वास प्राप्त झालेल्या काम, संकल्प, संशय इत्यादि श्रुति-स्मृत्युक्त दुसऱ्याही नांवांनीं अहंकार सहस्वरूप झाला

आहे. त्या नांवांनीं कल्पिलेल्या असंख्य अर्थांच्या रूपाने तोच विकास पावतो. पूर्ण ब्रह्मामध्ये प्रथम आपोआप शून्यरूप भूताकाश विस्तार पावले असतां त्यांत वायु, तेज इत्यादि क्रमाने कल्पिलेले जगत् गंधर्वनगरासारखे वास्तविक आधाररहितच आहे, असा युक्तियुक्त विचाराने निश्चय झालेला आहे. त्यांत तो पुरुष मिथ्याच सुख-दुःखाचा अनुभव घेत राहिला आहे. रामा ! जसा तो मिथ्यापुरुष घटादिकांमध्ये आत्मभावना करून त्यांचे रक्षण करीत राहतो व त्यांचा कालाने नाश झाला असतां क्लेश भोगतो, तसा तूं क्लेशवान् होऊं नकोस. जो आकाशाहूनही अतिशय विस्तीर्ण, शुद्ध, सूक्ष्म, शिव, शुभ आत्मा तो कोणाकडून कसा ग्रहण केला जाणार ? किंवा कोणाकडून कसा रक्षण केला जाणार ? हृदयाकाशमात्र असलेल्या त्याचा, शरीराचा क्षय झाल्यामुळे 'क्षय झाला' 'आत्मा नष्ट झाला' अशा शंकेनें भूते न्यर्थ शोक करितात. पण घटादिकांचा प्रणाश झाला असतां ज्याप्रमाणे आकाशादिक अखंडित असते, त्याप्रमाणे देह जरी नष्ट झाले तरी देही नित्य निर्लेप असतो. हा आत्मा शुद्ध, चिन्मात्र, सूक्ष्म, आकाशाहूनही अत्यंत सूक्ष्म आहे. हे रामा ! तो आकाशाप्रमाणे केवळ स्वानुभूति—अंशभूत—अहंकाररहित स्वप्रकाश साक्षिचिन्मात्र आहे. तो नाश पावत नाही. केव्हाही व कोठेही कांहीं सुद्धा उत्पन्न होत नाही व त्यामुळेच नाश पावत नाही. जगद्रूप अन्यथा परिणामाने हें केवळ ब्रम्ह विकास पावत आहे. सत्य, एक, शांत, आदि-मध्य-अन्तरहित, भावाभावशून्य पद आहे, असे समजून तूं सुखी हो. रामा ! सर्व आपत्तीचे माहेरघर, अनित्य, अस्वातंत्र्य देणारे, नरकादि अधःपात ज्याच्या अगदीं समीप

आहे. सर्व प्रकारच्या विवेकाचा विरोधी, अमर्त्य व अज्ञ अज्ञा अहंकारपदांचे मूळ आत्मज्ञानाने उपटून टाकून अवशिष्ट राहिलेल्या चिन्मात्रस्वरूपांत अत्यंत सुदृढ स्थित हो, हाणजे तू सर्वोत्तमत्वास प्राप्त होशील. ११३

सर्ग ११४ वा.

—०—

१ सदसद्रूपाचे दृष्टान्तांनी पुष्कळ विवेचन करून असद्रूपाचा निरास करितात व सदूपामध्ये स्थैर्य करावयास सांगतात.

श्रीवसिष्ठः—सृष्टीच्या आरंभी परब्रह्मापासून प्रथम मन उत्पन्न झाले. ते त्या ब्रह्मामध्ये अपृथक्-सत्तेने स्थित असतांना दुसऱ्या कल्पनाचे निमित्त होऊन या क्षणापर्यंत स्थित आहे. राववा ! पुष्पांच्या कोशांत जसा आमोद, सागरांत जशी मोठी लाट, सूर्यांत जसा किरणसमूह तसे ब्रह्मामध्ये मन आहे. अदृश्य आत्मतत्त्वाच्या अप्रतिसंधानरूप अज्ञानाचे सर्व जगस्कल्पनेचे मूळ या रूपाने ते स्थितीस प्राप्त झाले आहे. जगत् रज्जुसर्पाप्रमाणे दुसऱ्या कोणापासूनही आलेले नाही. राववा ! जो या किरणसमूहाला आदित्याहून भिन्नत्वाने कल्पितो, त्याला ते सूर्याहून भिन्नसे वाटते. ज्याने सुवर्णाहून भिन्नत्वाने बाहुभूषणाची कल्पना केलेली असते त्याला ते बाहुभूषणच दिसते, ते त्याला सोने दिसत नाही. ज्याने आदित्याहून अभिन्नत्वाने किरणांची भावना केली आहे, त्याला ते सर्व आदित्यच दिसतात. त्याला तो सूर्य किरणभेद या विकल्पाने शून्य दिसतो. जलाहून तरंग भिन्न आहे, अग्नी ज्याची भावना असते त्याची केवळ एक तरंगबुद्धिच स्थित असते, जलबुद्धि नसते. ज्याने जलाच्या अभिन्नत्वाने तरंगाची कल्पना केलेली असते, त्याची केवळ जलसामान्यबुद्धि

यो. बा. ३-७६

असते. त्यामुळे तो पुरुष निर्विकल्प होतो. सुवर्णाच्या अव्यतिरेकाने ज्याने केवसाची भावना केलेली असते त्याची सोने ही एक व्यापकबुद्धि असते. म्हणून त्याला निर्विकल्प म्हणतात. अग्नीहून भिन्न ज्वालापंक्ति ज्याने कानली त्याची अभिबुद्धि गलित होते व ज्वालाबुद्धि अवशिष्ट राहते. अन्नपंक्ति ज्वालासमूहाप्रमाणे जशी, तशीच बुद्धिवृत्ति भावित विषयावर होऊन, त्याच्या ठिकाणांचे आस्था ठेवून तन्मूलक अन्य कल्पनाही करते. ज्वालापंक्ति अग्नीहून भिन्न नाही, तद्रूपच आहे, अग्नी ज्याची भावना केलेली असते त्याची केवळ एक अभिबुद्धिच असते. त्यामुळे तो निर्विकल्प झटला जातो. कारण पुरुष कल्पना केल्यामुळे संविकल्प व ती सोडल्यामुळे निर्विकल्प होतो, जो निर्विकल्प असतो, हाणजे ब्रह्मब्रह्मकल्पनाशून्य असतो तो महान् पुरुष होय. कारण त्याची फार मोठी मति संक्षीण झालेली नसते. त्याला जे प्राप्तव्य प्राप्त करून घेण्यास योग्य असते ते त्याला प्राप्त झालेले असते. त्यामुळे तो वैकल्पिक पदार्थांमध्ये संत्यब्धि करून निमग्न होत नाही. यस्तव हे राजा ! तू सर्व ज्ञानात्वाचा त्याग करून सुदृढ चिन्मात्रकोटरांत—विषयांपासून सर्वथा मुक्त झालेल्या संवित्तत्वांत स्थित हो. वायु जसा स्पंदच्छतीक त्याप्रमाणे आत्मा स्वतः स्वयंप्रकाश आत्मज्ञानेच जेव्हां संकल्प या नांवाची शक्ति करतो तेव्हां पृथक्-से भासणारे संकल्पानुमीय नन होते. आपली आकृति सर्वावर आहे, अग्नी भावना केल्यामुळे आत्मा संप्रति मन होतो. ते संकल्पात्मक समष्टिचित्त जसा जसा या सर्व जगाचा संकल्प करते, तसेच ते एका क्षणांत होते. कीटत्व, ब्रह्मदेवत्व, मेरुत्व, मरुभूमित्व, मन, जीव, अहंकार, बुद्धि, चित्त, इत्यादि संकल्पांनी ते तत्तदाकार होते. संक-

स्वामुल्लेख द्वित्वास व एकत्वास प्राप्त होऊन विचि हिरण्यगर्भ जगत्स्थितीचा विस्तार करते. त्यानंतर त्या जगत्स्थितीतच तो स्वतः नाना-त्वास प्राप्त होतो. हे सर्व विस्तीर्ण जगत् संकल्पमयच दिसते. ते सत्य नाही व मिथ्याही नाही. तर स्वप्नजालाप्रमाणे अनिर्वचनीय उत्पन्न झालेले आहे. प्राण्यांचे मनोराज्य जसे नाना-प्रकारच्या आरंभांनी मासुर झालेले असते, तसेच हे हिरण्यगर्भाचे विस्तीर्ण मनोराज्य शोभत आहे. पण त्याचे यथार्थ ब्रह्मस्वरूपाने चिंतन केले असता ते मिथ्या जगत् सर्वथा लीन होते. त्याला परमार्थरूपाने पाहिले असता ते कांहीच नाही. पण अपरमार्थदृष्टीने त्याच्याकडे पाहिल्यास ते शतशाखांनी विस्तार पावते,—जसा सागर वस्तुतः जलच असतांना ऊर्मि, तरंग, इत्यादि कल्पनांना योग्य असे रूप धारण करून सागराकार बनतो त्याप्रमाणे. हजारों कर्मे करणाराही जन चिदाभासयुक्त मनाच्या स्पंदावाचून कूटस्थ चैतन्याच्या ठिकाणी विकारादि कांही एक करीत नाही. यास्तव तूही अत्यंत तुच्छ भेदाचा त्याग करून गमनादि सर्व व्यवहार जरी करीत अस-लास, तरी अपूर्व असे कोणतेही जगद्रूप सत्य नसून पूर्वसिद्ध ब्रह्मच परमार्थसत्य आहे, अशी भावना कर. तू गमन, श्रवण, स्पर्शन, वास घेणे, बोलणे, व्यवहार करणे, श्रोण घेणे इत्यादि जे जे कांही करीत आहेस ते ते सर्व शुद्ध चिन्मात्र आहे, ते व्यापक, अतिशय मोठा आकार ज्याचा आहे असे ब्रह्म आहे, त्याहून अन्य कांही नाही, असे समज. सर्व पदार्थजात संवित्सारमय स्थित असल्यामुळे हे सर्व जगत् संविदेच आहे, दुसरी कांही कल्पना नाही. संविदेचे केवळ स्फुरण अशा या जगज्जाल नांवाच्या भ्रमांत 'हे निराळे व ते निराळे' हा मिथ्याग्रह कोठचा? या सर्व

आकारांमध्ये एका संविदेचाच संभव असल्या-मुळे विषयही नाहीच, मग बंध व मोक्ष कोठचे? हा मोक्ष आहे व हा बंध आहे. ही व्यर्थ अभि-मान करविणारी सर्व चिन्ता बलात्काराने—सर्व प्रयत्नाने टाकून तू वागादि सर्व इंद्रियांच्या जयामुळे मौनी, वशी, मान व मद यांनी रहित होऊन आपल्या वर्णाला उचित असे राज्यादि कार्य करणारा, निरहंकार व महात्माच होऊन रहा. ११४.

सर्ग ११५ वा.

— ०० —

१ शंभु जिज्ञाशु भृंगीला महाकर्ता इत्यादि शब्दांचे व्याख्यान करून जीवन्मुक्तांची लक्षणें सांगतो.

श्रीवासिष्ठः—हे निष्पाप रामा! तू सर्व पुण्य-पापादि शंकांचा त्याग करून व शाश्वत स्वैर्याचा ह्मणजे कुटस्थ आत्मभावाचा आश्रय करून महाकर्ता, महाभोक्ता, महात्यागी हो.

श्रीरामः—प्रभो! महाकर्ता कोणाला ह्मण-तात, महात्यागी कोणाला म्हणतात, व महा-भोक्ता कोणाला म्हणतात, ते मला चांगल्या प्रकारे सांगा.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा! हे त्रतत्रय पूर्वी शंकराने भृंगीशाला सांगितले व त्यामुळे तो शोकरहित होऊन राहिला. पूर्वी मुमेरुपर्वता-च्या अग्नीसारख्या दीप्त उत्तरशिखरावर शशि-कला धारण करणारा शंकर समग्र परिवारासह राहिला होता. त्याला अल्पविज्ञानवान् महा-तेजस्वी भृंगीशाने नमस्कार करून व हात जोडून असे विचारिले.

भृंगीशः—भगवन् देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वरा, मी जे विचारीत आहे ते कृपा करून मला सत्वर सांग. हे नाथ! तरंगा-प्रमाणे तरल—चंचल असलेल्या या संसाररचनेस पाहून मी मोहित होतो. मी तत्त्वविभ्रांतिरहित

आहे. मी या जगद्रुपी जीर्ण गृहांत कोणत्या रम्य निश्चयाचा स्वीकार करून सुस्थित व संतापरहित राहीन!

ईश्वरः—हे निष्पाप भृंगीशा! तूं पुण्य-पापादि सर्व शंकांचा त्याग करून व शाश्वत स्थैर्याचा म्हणजे कूटस्थ आत्मभावाचा आश्रय करून महाकर्ता, महाभोक्ता, व महा-त्यागी हो.

भृंगीशः—प्रभो! महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी कोणाला म्हणतात तें मला उत्तम-प्रकारें सांग.

ईश्वरः—हे महाभागा! जो मी अकर्ता व अभोक्ता आहे, अशा निश्चयामुळे कर्तृत्वादि-शंकारहित झाला आहे व तशा निश्चयानेच प्रारब्धप्राप्त धर्माधर्म करतो, त्याला महाकर्ता असें म्हणतात. राग, द्वेष, सुखदुःख, धर्माधर्म इष्टानिष्ट फल इत्यादिकांच्या उद्देशानें होणारी सर्व चेष्टा जो निष्काम मनानें केवळ लोकसंग्रहार्थ करतो तो महाकर्ता म्हटला जातो. ज्याची मति दैववशात् घडलेल्या अश्वमेध-कलंजभक्षणादि शुभाशुभ कार्यांत मी धार्मिक आहे, किंवा मी पापी आहे, अशा कुशकेनें कल्पिलेल्या धर्मा-धर्मांनीं लिप्त होत नाही तो महाकर्ता होय. जो सर्वत्र निःस्नेह असून साक्षीप्रमाणें अवस्थित असतो व कार्यामध्ये निरिच्छ वर्तन करतो तो महाकर्ता म्हटला जातो. जो सम व स्वच्छ बुद्धीनें उद्वेग व आनंद यांनीं रहित असतो, जो शोकाचें निमित्त झालें असतां शोक करीत नाही व उदयाचें—हर्षाचें निमित्त झालें असतां उदय पावत नाही, तो महाकर्ता म्हटला जातो. प्रारब्धप्राप्त यथोचित प्रयोजनसमयीं जो आसक्तिरहित मतिमान् मुनि कार्यानुरूप व्यव-हार करतो, त्याला महाकर्ता म्हणतात. जो विहित व निषिद्ध कर्म स्वतः दैववशात् कर-णारा ज्ञानी शरीरेंद्रियांचा प्रेरक असल्यामुळे

हेतुकर्तृत्वास प्राप्त होतो, पण 'मी अकर्ता आहे' असा मनांत दृढ निश्चय अस-ल्यामुळे आंत त्याच वेळीं उदासीनही असतो आणि त्यामुळे आंत अत्यंत सम असतो त्याला महाकर्ता म्हणतात. जो स्वभावतःच शांत असून शुभाशुभाचें आचरण करीत अस-तांनाही समतेचा त्याग करीत नाही, तो महा-कर्ता म्हटला जातो. ज्याचें मन जन्म, स्थिति, विनाश, उदय व अस्त या अवस्थेत एकसा-खेंच असतें, त्याला महाकर्ता म्हणतात.

कोणत्याही भोगाची आकांक्षा करीत नाही व अनिष्टाचा द्वेष करीत नाही, तर प्रारब्ध-प्राप्त सर्व निर्विकारचित्तानें भोगतो त्याला महा-भोक्ता म्हटलें जातें. इंद्रियांनीं विषयाचें ग्रहण करीत असला तरी असंग, अद्वयपूर्ण, आत्म-निष्ठ असल्यामुळे जो वस्तुतः त्यांचें ग्रहण करीत नाही, त्याचप्रमाणें हस्तपादादि अव-यवांनीं घेणें, चालणें इत्यादि व्यवहार करीत असला तरी निष्क्रिय आत्मबुद्धीनें करीत नाही, त्याचप्रमाणें अन्नादिकांचा भोग घेत असला तरी अशनादि-अतीत नित्य तृप्त आत्मदर्शनामुळे वस्तुतः उपभोग घेत नाही, तो महाभोक्ता म्हटला जातो. जो उदासीन साक्षीप्रमाणें सर्व लोकव्यवहाराचें अखिन्न मनानें व निरिच्छतेनें अवलोकन करतो, तो महाभोक्ता होय. विक्षेप देणारें सुख, दुःख, जयाजयादि क्रियायोग, लाभ-व्यय यांनीं ज्याची मति विक्षिप्त होत नाही, त्याला महा-भोक्ता म्हटलें जातें. जरा, मरण, आपत्ति, राज्य, दारिद्र्य, इत्यादि सर्वांला जो रम्यच पाहतो तो महाभोक्ता होय. सागर जसा जलाला आपल्या उदरांत सांठवितो, त्याप्रमाणें जो मोठमोठ्या सुख-दुखांचा समाचित्तानें उपसंग्रह करतो, तो महाभोक्ता होय. चंद्र-बिंबापासून जसे शीतल किरण, त्याप्रमाणें

प्राप्तापासून अहिंसा, समता, बुद्धि निवृत्त झाली नाहीं किंवा येत नाहीं त्याला महाभोक्ता म्हणतात. कडू, आंबट, खारट, तिखट, मिष्ट, अमिष्ट, उत्तम, अधम इत्यादि अन्न एकसारख्याच चित्तवृत्तीने जो खातो, तो महाभोक्ता आहे. सरस, नीरस, उत्तम संतोष देणारे व चांगली रति न देणारे, यांना जो सौम्य सम पाहतो त्याला महाभोक्ता म्हटले जाते. खारट पदार्थ किंवा मिठाई, शुभ किंवा अशुभ यांमध्ये ज्याची समता अत्यंत स्थिर असते, तो महाभोक्ता म्हटला जातो. हे भोज्य आहे व हे अमोज्य आहे, अशा प्रकारचा विकल्प टाकून जो अभिलाष सोडून प्राप्त अन्नाचा भोग घेतो, तो महाभोक्ता होय. आपत्ति, संपत्ति, मोह, आनंद, हलके अन्न वखादि व दिव्य अन्नादिक यांचा जो समबुद्धीने उपभोग घेतो, तो महाभोक्ता म्हटला जातो.

निरतिशय आनंदपूर्ण अद्वय आत्मबुद्धीने ज्याचे सर्व इच्छा, सर्व शंका, वाङ्मनः-कायादिकांच्या चेष्टा व सर्व निश्चय मिथ्या समजून सोडले, तो महात्यागी म्हटला जातो. धर्म, अधर्म, सुख, दुःख, मरण, जन्म इत्यादिकांचा मिथ्या बुद्धीने ज्याने त्याग केला आहे, तो महात्यागी होय. देह, मन, इन्द्रिये, मनाची स्थिति यांच्या सत्तेचा त्यांच्या स्थाव्या दुःखांसह मिथ्यात्वबुद्धीने ज्याने त्याग केला, तो महात्यागी म्हटला जातो. देह माझा नव्हे, जन्मही माझा नव्हे, युक्तायुक्त कोठेही माझी नव्हेत, असा जो आंत निश्चयवान् असतो तो महात्यागी म्हटला जातो. ज्याने शारीर-धर्म, अधर्म, मानस धर्माधर्म व बाह्यिक धर्माधर्म सर्व आतून सोडले, तो महात्यागी होय. ही सर्व दृश्यकलना जितकी दिसत आहे, ती ज्याचे यथार्थदर्शवाने उत्तम प्रकारे टाकली आहे तो महात्यागी होय.

हे निष्पाप रामा! पूर्वी देवाधिदेवाने भृंगीशाला असे सांगितले. या दृष्टीचा आश्रय करून तू शोकरहित होऊन रहा. हे रामा! तू देहादि पंचकोश व तीन अवस्था यांचा निरास करून निरंजनतेस प्राप्त हो, व त्यानंतर अवाशिष्ट राहिलेले नित्यप्रकाश, विमल, आत्मरूप, अनंत, आद्य ब्रह्मच आहे, तदितर कांहींही कल्पनाकलना नाहीं, अशीच भावना कर; आणि सदा अशी भावना करतां करतां त्याच भावाची अभिव्यक्ति झाली असतां ज्याच्या वृत्ति कल्पना-मलापासून शांत झाल्या आहेत असा होत्साता तू निर्वाणास प्राप्त हो. हे रामा! या संसारांत जे कांहीं भासते ते सर्व कल्पांतील सर्व कार्यांचे मूलकारण अनामय-जन्मादि विकारशून्य परमात्मरूप ब्रह्मच आहे. ते मोठमोठ्या सर्गभावानीं विकास पावलेले जरी दिसले तरी आकाशच-सर्व विकल्पशून्यच आहे. कारण येथे कोठेही स्थूल, सूक्ष्म, कारण इत्यादि कांहीं सुद्धां सदेकरस ब्रह्माहून निराळे संभवत नाहीं, असा मनांत दृढ निश्चय करून हे साधो! तू निःशंकविलास होऊन रहा. हे साधो! तू जर अन्तर्मुख होऊन अहंकार-रहित-तेस प्राप्त होशील तर बाहेरील सर्व कार्यजात करीत असलास तरी केव्हाही खेदाच्या प्राप्त होणार नाहींस. ११९.

सर्ग ११६ वा.

१ चवथ्या भूमीपासून पुढे गळणाऱ्या चित्ताची व गळित झालेल्या चित्ताची लक्षणे.

श्रीरामः—हे भगवन् सर्वधर्मज्ञ! अहंकार-नांवाचे चित्त गळित झाले असतां अथवा वि-गळित होत असतांना वासनाशून्य मनाचे लक्षण काय आहे?

श्रीवासिष्ठः—कमलपद्माला जळाचा ज्ञेय

जसा होत नाही त्याप्रमाणे बलात्कारानेही उत्पन्न केलेले लोभ-मोहादिक दोष शुद्ध चित्ताला स्पर्श करीत नाहीत. प्रसन्नमुखता इत्यादि शोभा त्याच्या मुखाला केव्हाही सोडीत नाहीत. अहंकारमय चित्त व विषादाला कारण होणारे पाप ज्ञानाग्निने दग्ध होऊन लागले असतां जीवन्मुक्ताच्या तोंडावर प्रसन्नतादि शोभा नित्य उदय पावलेल्या दिसतात. त्याच्या चित्तातील वासनान्मथि हळू हळू शिथिल होत जाऊन शेवटी पार तुटतात; कोप कमी होतो, मोह मंद होतो, काम म्छान होतो, लोभ कोठे तरी पळून जातो. इंद्रिये अतिशय उल्लसित होत नाहीत. खेद फारसा स्फुरण पावत नाही. दुःखे वृद्धि पावत नाहीत. सुखे फारशी बलगना करीत नाहीत. हृदयांत शैत्य देणारी समता उदय पावते. कांही जीवन्मुक्तांच्या मुखावर सुख-दुःखादिकांची छटाही दिसते, परंतु ज्ञान-माहात्म्याने ते त्यांना तुच्छ लेखीत असल्या-मुळे सुखादिक त्यांच्या मनाला कलुषित-लिप्त करू शकत नाहीत. चित्त गलित झाले असतां तो साधु देवगणाच्या स्पृहणीयतेस प्राप्त होतो. त्याच्या मनांत समतारूप शीतचंद्रिका उदय पावते. तो उपशांत, रम्य, सर्वास सेव्य, दुसऱ्या कोणाच्याही इष्ट अर्थाचा विघात न करणारे, नम्र, ऊर्जित व स्वच्छ असे महच्छरीर धारण करितो. संसारविभ्रम भाव व अभाव यांच्या योगाने जरी विरुद्ध असला, तो जरी अति विचित्र व मोठा असला तरी जीवन्मुक्तांच्या आनंदाला किंवा खेदालाही कारण होत नाही. ज्यांत आपत्तीचा गंधही नाही अशा या प्रत्यगात्म-प्रवण बुद्धीच्या प्रकाशाने साध्य होणाऱ्या वस्तूंमध्ये जो मोहाने प्रवृत्त होत नाही त्या नराचमाला झिझार असो. हे रामा ! दुःखरूपी रत्नांच्या आकारभूत, जन्म-मरणोप-लब्ध संसारसागराचे उलंघन करून जाणाऱ्या

पुरुषाची संसारसागराच्या परतीरास असलेल्या निरतिशयानंदात्म्यामध्ये चिरकाल उषित विश्रांति प्राप्त करण्यासाठी मी कोण, हे जगत् काय आहे, परमात्मतत्त्व कसे आहे, या तुच्छ भोगांनी काय होणार, असा विरंतर अभ्यास केलेली मति हाच पहिला इष्ट उपाय आहे. यास्तव तूं त्याचाच आश्रय कर. ११६.

सर्ग ११७ वा.

—:०:—

१ मी कोण व जगत् कसे, हे कळण्यासाठी मनुने इक्ष्वाकूला सांगितलेल्या विवेकाचा अनुवाद. श्रीवसिष्ठः—इक्ष्वाकुवंशोत्पन्ना रामा ! तुमचा आदिपुरुष इक्ष्वाकु नांवाचा राजा कसा मुक्त झाला ते तूं ऐक. आपल्या राज्याचे परिपालन करणारा इक्ष्वाकु नांवाचा राजा एकदा एकान्तांत बसून मनाने असे चिंतन करता झाला—‘या दृश्य प्रपंचाचा हेतु कोण बरे असेल ?’ असे म्हणून त्याने आपल्याशीच पुष्कळ विचार केला. पण त्याला जगाचे कारण कळले नाही. तेव्हां त्याने एकदा ब्रम्हलोकी आपल्या समेत बसलेल्या, भगवान् प्रजापति मनुची पूजा करून त्याला असे विचारिले.

इक्ष्वाकुः—हे करुणानिधे ! हे भगवन् ! आपला हा प्रसादच मला आपल्याला धैर्याने साक्षात् प्रश्न करण्याची प्रेरणा करीत आहे. हा सर्ग (सृष्टि जगत्) कोठून आला ? याचे स्वरूप कशा प्रकारचे आहे ? हे जगत् संख्येने व परिमाणाने केवढेसे आहे ? हे कोणाचे आहे ? श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणग्रंथ हे कोणी व केव्हां रचले ह्मणून सांगतात, ते मला सांग. दृढ बांधून व पसरून ठेवलेल्या जाळ्यांतून जसा पक्षी, त्याप्रमाणे मी या विषम संसारसंभ्रमापासून कसा मुक्त होईन ?

मनुः—अरे ! तूं फार दिवसांनी विवे-

काचा चांगला विकास झाला असतां मिथ्या अनर्थाचा छेद करणारा हा साररूप प्रश्न केला आहेस. हे राजा ! हे जे कांहीं दिसत आहे ते कांहीं नाही, तर जसे आकाशातील गंधर्वनगर किंवा मरुस्थळावरील मृगजळ तसे ते आहे. (अहो पण सांख्य 'उपादान कारणांत जे परम सूक्ष्मत्वाने असते तेच निमित्ताकडून अभिव्यक्त केले जाते' असे म्हणतात; वेदान्ती 'सद्रुग्ध्व जगद्रूपाने मिथ्या विकास पावते' असे म्हणतात. तेव्हां ते सर्वथा नाहीच असे कसे म्हणतां ? उत्तर—) साक्षी किंवा इंद्रिये यांनी जे दिसत नाही ते कांहींही आपल्या उपादानकारणांत स्थित नाही. कारण ते आहे, असे म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाही. जे मनासह सहा ज्ञानेंद्रियांचे उलंघन करून असलेले ते असेल असेही म्हणवत नाही. कारण त्याची संभावनाही नाही. जे अविनाश ते येथे आहे. त्याला सत् आत्मा असे म्हटले जाते. हे राजन् ! ही सर्व दृश्यांनी संपन्न असलेली सर्गपरंपरा त्या अविनाश आत्मतत्त्वांतच, मोठ्या आरशातील प्रतिबिम्बप्रमाणे स्थित आहे. स्वभावतःच उत्पन्न झालेले जे ब्रम्हस्फुरणशक्तिरूप चिदाभास त्यांतील कांहीं स्थूल समाष्टि-अभिमानाने ब्रम्हांडत्वास प्राप्त झाले आहेत व कांहीं पृथिन्यादि अभिमानाने भूतत्वास प्राप्त झाले आहेत. आणखी कांहीं चतुर्विध भूतसमूहत्वास प्राप्त झाले आहेत. अशा प्रकारे ही जगत्स्थिति झाली आहे. अर्थात् बंधादि सर्व कल्पना भ्रामक असल्यामुळे वस्तुतः बंध नाही, मोक्ष नाही, तर निर्विकार एक ब्रम्हच आहे. त्यामुळेच वास्तविक ऐक्य नाही व द्वित्व नाही. तर केवळ संवित्सार हे असे मिथ्या विकास पावत आहे. एकच जळ जसे तरंगभेदांनी नानाप्रकारे स्फुरण पावते, त्याप्रमाणे चित्ही जग-

भेदांनी परिस्फुरण पावते. पण ते स्फुरण मायामात्र असल्यामुळे वस्तुतः कांहींच नाही. यास्तव तू बंध-मोक्षभ्रम दूर टाकून देऊन भव-भवशून्य अभयब्रह्मरूप व स्वस्थ असाच हो.

सर्ग ११८ वा.

—:०:—

१ ही सृष्टि कोडून, केव्हा, कोणाची, कोणी केली इत्यादि प्रश्नांचे उत्तर व २ आत्मदर्शनोपाय.
मनुः—प्रत्येक जीवाच्या विविध संस्कारांनी विचित्र झालेल्या अविद्येतील शुद्धचैतन्याच्या प्रतिबिम्बरूप संवित् संकल्पोन्मुख झाल्या असतां, जळ जसे तरंगत्वास प्राप्त होते त्याप्रमाणे, जीवत्वास प्राप्त होतात. ते जीव पूर्वीच उपाधिरूपाने आविर्भूत झालेल्या संसारांत म्हणजे समष्टिव्याष्टि मनाच्या कार्यांत संसरण करितात—पुनःपुनः जन्म-मरण-स्थिति या दशांचा अनुभव घेतात. पण सुखदुःखदशा माझ्याच, हा मोह मनामध्ये आहे, आत्म्यामध्ये नाही. चंद्राला ग्रासल्यावर अदृश्य असलेलाही राहु जसा दृश्य होतो, त्याप्रमाणे अनुभव हेच एक ज्याचे स्वरूप आहे असा आत्मा दृश्य अन्तःकरणाने व परम साक्षात्काररूप त्याच्या परिणामाने अनुभवास येतो. परमेश्वर शास्त्रे किंवा गुरु यांच्या योगाने दिसत नाही, तर आत्मा आपल्या सत्त्वस्थ बुद्धीनेच मात्र स्वतःकडूनच पाहिला जातो. प्रवासी ज्या मार्गाने जातात त्या मार्गावर आसक्ति ठेवीत नाहीत, अहं-ममाभिमान धरीत नाहीत; त्याचप्रमाणे या आपल्या देहेंद्रियादिकांस राग-द्वेष-रहित बुद्धीने पहावे. ज्ञानी सात्त्विकाने त्यांच्या ठिकाणी आदर करू नये. किंवा त्यांचा तिरस्कारही करू नये. उपवासादिकांच्या योगाने त्यांना पीडाही करू नये. तर त्या देहेंद्रियांना प्रत्येक पदार्थांमध्ये त्यांच्या स्वभावानुसार

खुशाल राहूं घावें. उदासीन पदार्थाप्रमाणें देहादि प्रत्येक पदार्थाचा मनानें सर्वथा त्याग करावा, व अन्तःकरणांत अत्यंत शांतिल होऊन राहवें. तूं शुद्धात्मदृष्टीनें आत्ममय होऊन रहा. मी देह आहे, अशी जी बुद्धि ती संसारांत निबद्ध करणारी आहे. यास्तव भुमुक्षुंनीं त्या बुद्धीचा स्वीकार केव्हांही करूं नये. 'ज्याच्यामध्ये दुसरें कांहीं नाही असा चिन्मात्ररूप मी आहे. आकाशाहूनही सूक्ष्म आहे.' अशी जी शाश्वत बुद्धि ती संसारांत बद्ध करणारी नाही. ज्याप्रमाणें स्वच्छ जलाच्या आंत व बाहेर व सर्वत्र तेज असतें, त्याप्रमाणें अंसग चिद्रूप आत्मा सर्व वस्तूंमध्ये आहे. ज्याप्रमाणें बाहुभूषणादि आकारता हें सोन्याचेंच रचनावैचित्र्य आहे, त्याप्रमाणें जगत् व त्याचें मूळ माया हें आत्म्याचेंच रचनावैचित्र्य आहे. विनाशरूप वडवाग्नीनें ज्याला व्यापलें आहे, अशा भयंकर कालरूपी महासागराला प्राणिशरीरें हेच ज्यांच्यातील तरंग आहेत अशा जगज्जालरूपी नद्या प्रतिक्षणीं येऊन मिळत आहेत, तथापि म्हणजे सर्व जगज्जालाचें भक्षण करूनही अद्यापि अतृप्त असलेल्या कालरूपी सागराचें जो प्राशन करणारा आत्मा तो प्रसिद्ध सागराचें प्राशन करणारा अगस्त्य आहे, अशी भावना हे राजन् इक्ष्वाको ! तूं सर्वदा कर. या देहादि दृश्यरूप अनात्म्याच्या ठिकाणीं असलेली मिथ्या आत्मत्वभावना टाकून निर्वासनीभावास प्राप्त हो आणि आनंदानें गूढ रहा. निजलेली माता आपल्या कुशींत निजलेल्या बालकालाही विसरून जशी पुत्रासाठीं स्वप्रांत आक्रोश करते, त्याप्रमाणें हा सर्व अज्ञ जन स्वतःसाठींच, आत्म्यासाठींच रडतो. अजर व अमर आत्म्याला न जाणून देहाचा नाश झाला असतां 'हाय हाय ! मी मेलों ! मी अनाथ आहे ! माझा नाश झाला !'

असें म्हणून तो रडतो. जसें जल परिस्पंदा-मुळें नाना आकारांचें दिसतें, त्याप्रमाणें संकल्पामुळें चिद्रूप जगद्रूपानें अन्यथाभावास प्राप्त होतें, कार्यपरंपरेनें वृद्धि पावतें. हे पुत्रा ! तूं संकल्पकलंकापासून मुक्त झालेल्या चिताला आत्म्यामध्ये संस्थापित करून समूल सर्व संसाराचा उपशम झाला असतां प्रारब्ध-भोगाच्या उपयोगी असा जो त्याच्या प्रतिभासाचा अवशेष, त्यामुळें ज्याचा कल्प शांत झाला आहे असा होत्साता, व्यवहारासाठीं देहेंद्रियादिकांचा परिस्पंद जरी होत असला तरी तो प्रतिभासमात्रच असल्यामुळें, स्पंद-रहित ब्रह्माप्रमाणें या संसारभूमीत स्वस्थ-सुखी रहा व आपल्या राज्याचें परिपालन कर. ११८.

सर्ग ११९ वा.

—:०:—

१ पुरुष बंध व मोक्ष यांविषयी स्वतंत्र आहे. आत्म्याच्या विद्याशक्तीमुळें सत्य आत्म्याचा निश्चय होऊन मोक्ष मिळतो व त्याच्या अविद्याशक्तीमुळें असत्य आत्म्याचा निश्चय होऊन बंध होतो.

मनुः—एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें प्रभु—आत्मा आपल्या प्रसवधर्मिणी अविद्याशक्तीनें अविद्वानाप्रत सृष्टिरूप स्पंदाच्या योगानें स्वतःच क्रीडा करतो; आणि आपल्या संहाररूप शक्तीनें विद्वानांप्रत सर्व कार्यांचा उपसंहार करून स्वरूपांत राहतो. जिच्या योगानें तो स्वतःच बद्ध होतो अशी, रागतः प्रवृत्त झालेल्या त्याची अविद्याशक्ति स्वभावतःच उत्पन्न होते. त्याचप्रमाणें जिच्या योगानें तो मुक्त होतो अशी वैराग्यामुळें निवृत्त झालेल्या त्याची संहारशक्तिही आपोआपच उदय पावते. चंद्र, सूर्य, अग्नि, तापविलेले लोखंड, रत्ने इत्यादिकांच्या ज्वाला—प्रभा जशा कल्पिलेल्या

१ हा दृष्टान्त मायाशबलब्रह्मासाठीं दिला आहे.

आहेत, वृक्षांची जशी पाने वगैरे, व निर्दाराचे जसे कण कल्पित आहेत, तसें हें जगत्, बुद्धि इत्यादि कार्यजात अपरिच्छिन्न ब्रह्मामध्ये कल्पित आहे. तें ब्रह्मच अतत्त्वज्ञाना असत, अज्यासे व दुःखप्रदसें होऊन राहिलें आहे. बाळा! ही विश्वाला मोह पडणारी माया अत्यंत विचित्र आहे. त्यामुळे नखशिखान्त सर्व शरीरांत व बाह्यमावांत असलेल्या आत्म्या-काही तो पहात नाही. सर्व जगत् अरशां-तील नगराप्रमाणे ब्रह्मांत प्रतिबिम्बरूप आहे, खरें नव्हे, अशी भावना करणारा जो सर्व इच्छा शान्त करून राहतो, तो ब्रह्मकवच धारण करून सुखी होतो. तें कवच मोहशरांना अपेक्ष आहे. 'अहं' हा भाव सोडून सर्व शून्य आहे, अशा अभावरूप भावानें सर्व जगत् शून्य आहे, निराकार चिद्रूप आहे, अशी भावना करावी. हें रम्य आहे व हें रम्य नाही, हेंच दुःखसंततीचें बीज आहे. तें ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालें असतां दुःखाला अवसर कोठचा? हे राजन्! समाधीच्या अभ्यासानें सर्व दृष्ट्याची विस्मृति होणें, एतद्रूप अज्ञानें रम्य व अरम्य पदार्थांची प्रिय व अप्रिय अशी वैषम्यकल्पना स्वतःच्या मोठ्या यत्नानें स्वरूप आंतल्या आंत तोडून टाक. कारण ती रम्यारम्य पदार्थांची प्रियाप्रिय कल्पनाच राज-द्वेषाचें निमित्त आहे. समाधिरूप अभाव-मानें बाह्य विषयांची भावना व त्याचें प्रयो-जक धर्माधर्मलक्षण कर्मकानन यांचा छेद करून व परमाकाशाहूनही अधिक सूक्ष्मत्वास प्राप्त होऊन तूं निःशोकच होऊन रहा. हे पुत्रा! तूं प्रथम विवेकविलासवान् होऊन समाधीनें बाह्य विषयमासाचें निरसन कर व

१ कारण ती सर्वगत स्वप्रकाश आत्म्याचेंही अदर्शन व असत् अप्रकाश जगाचेंही स्पष्ट दर्शन कर-विते. हेंच तिचें अघटितघटनासामर्थ्य आहे.

आपल्या पूर्ण स्वरूपानें सर्व भुवनाच्या विस्त-रास भरून सोड. अपरिच्छिन्न ब्रह्मसुखाचा स्पंद ज्याच्या अनुभवास आला आहे, असा हो. त्याच्या अखंड एकत्वास प्राप्त हो. ह्मणजे तुझ्या संसाररूप रोगाचें निरसन होईल. त्यानंतर तूं पांचव्या व सहाव्या भूमिकेत चिरकाल राहून शेवटीं सीतव्या भूमिकेत विक्षेपाचा सर्वथा क्षम झाल्यामुळे सम, चंद्रिका-पूर्णत्वामुळे शुभ्र व वासना-अज्ञानादि काळु-ष्याचा आत्यंतिक क्षय झाल्यामुळे स्वच्छ आहे आकार ज्याचा, असा तूं अभय व चिद्रूप हो. ११९.

सर्ग १२० वा.

१ मुमुक्षूच्या तीन भूमिका, २ चवथी मुक्त होणाराची भूमिका व ३ पुढील तीन मुक्ताच्या भूमिका येथें दाखविल्या जातत.

मनुः—शास्त्र व सज्जन यांच्या संपर्कानें प्रथम आपल्या प्रज्ञेची वृद्धि करावी. ही भोगाची पहिली भूमिका. हिला श्रवण म्हण-तात. विचारणा ह्मणजे मनन ही दुसरी भूमिका आहे. अस्मि अद्वितीय आत्म्याचें भावमानवि-ध्यासन ही तिसरी भूमिका आहे. तत्त्वसंज्ञा-त्कारानें अज्ञानादि प्रपंचाच्या बाधाची सिद्धि करणारी विलापिनी या नांवाची चवथी भूमिका आहे. शुद्ध संविन्मय जो आनंद तद्रूप पांचवी भूमिका आहे. झोंप पुरी झाल्यावर असा एकादा अर्धा निजलेला व अर्धा जगा असतो, बाह्य शब्दादिकांचें श्रवण करतो पण आंत स्थापसुखांत आसक्त झाल्यामुळे प्रतिवचनादि व्यवहार करूं इच्छीत नाही, तसा जीवन्मुक्त या अवस्थेत राहतो. सहावी भूमिका स्वसंवेदनरूप असते. ह्मणजे त्या भूमिकेस पोचलेल्या योग्याची ब्रह्मा-कारानुभववृत्ति स्वभावतःच क्षीण न होणारी

असते. ती स्थिति सुषुप्त पुरुषासारखी असते. तिचा आनंदरूप एक आकार असतो. पण ती सुर्यावस्थाही जेव्हा शांत होते, तेव्हा ती केवळ मुक्तिच होय. कारण ती वृत्तिही जेव्हा क्षीण होते, तेव्हा व्यक्त झालेले पूर्ण, स्वप्रकाश ब्रह्मच अवशिष्ट राहते. तशा अवस्थेत जिवंत राहणाऱ्या पुरुषाची जी सातवी भूमिका तिचेच मी वर समता, स्वच्छता, सौम्यता असे वर्णन केले आहे. अत्यंत निर्वाणरूपिणी जी सुर्यातीता नांवाची सातवी भूमिका तीच प्रौढ झाली असतां विदेहमुक्ति होते. ती अवस्था जिवंत योग्यांचा विषय होत नाही. पहिल्या तीन अवस्था हेच येथे जाग्रत् होऊन राहिले आहे. चवथ्या अवस्थेला स्वप्न असे म्हटले आहे. त्या अवस्थेत जगत् स्वप्नासारखे दिसते. पांचव्या भूमिकेत शोपेप्रमाणे आनन्दाचा एक घनीभाव होत असल्यामुळे तिला 'सुषुप्ता' हे नांव आहे. अ-संवेदनरूप सहावी भूमिका 'तुर्या' या नांवाची आहे. सातवी उत्तम भूमिका 'तुर्यातीतपदा' या नांवाची आहे. तिचे मनाने चिंतन करतां येत नाही व वाणीने वर्णन करवत नाही. ती स्वप्रकाशपदरूप आहे. त्याच अवस्थेत सर्व दृश्याचा प्रत्यगात्म्यामध्ये उत्तम प्रकारे विलय केल्यामुळे बाह्य विषयाची कल्पना होत नाही. म्हणून तीच जीवन्मुक्ता होय. त्या अवस्थेतील महासमतेमुळे त्याचा संदेह सर्वथा नष्ट झालेला असतो. कारण त्याची बुद्धि भोग, सुख, दुःख यांनी लिप्त झालेली नसते. असा ज्ञानी-पुरुष सशरीर असो की अशरीर असो, त्याचा प्रत्यय त्या वेळी असा असतो:—'मी मरत नाही, जिवंत नाही; हा प्रपंच सत् नाही व असत्ही नाही.' तो पुरुष आत्माराम होऊन राहतो. यालाच मुक्तत्व सांगितले आहे. तो व्यवहारी असो की उपशांत असो, गृहस्थ असो की यति असो, मी दुसरे काही नाही, केवळ चित्

आहे, असे मानून तो शोक करित नाही. मी निर्लेप, अजर, नीराग, वासनाशून्य व निर्मल चिदाकाश आहे, असे जाणून तो शोक करित नाही. मी अज्ञादिकांनी रहित आहे; शुद्ध, बुद्ध, अजर, अमर आहे; शांत, आकाशादि सम पदार्थाहूनही अतिशय सम भासमान होणारा आहे, असे मानून तो पुरुष शोक करित नाही. अतिशुद्ध तृणाग्रामध्ये, अति महत् आकाशांत, अति तेजस्वी सूर्यामध्ये, मनुष्य-नाग-देव यांमध्ये जे सन्मात्र तत्त्व आहे, तेच प्रत्यक्-चिन्मात्र मी आहे, असे जाणून पुरुष पुनः शोक करित नाही. चिद्रूप असलेला माझा महिमा समोर, खाली, वर, असा व्यापक आहे; असा त्या परमात्म्याचा महिमा जाणून मरणादि दुःखभाक् कोण होणार? जो विषय वासनायुक्त मनाने सेवन केला जातो तो पुरुषाला सुखी करतो. पण जी वस्तु सुखाला कारण होते तीच लागलीच नाशाच्या योगाने दुःखाला कारण होते. कारण सुख व दुःख एकमेकांशी नित्य संबद्ध असते, हे प्रसिद्ध आहे. जो विषय अति अल्पवासनेने किंवा वासनाविरहित मनाने सेवन केला जातो, तो भोक्त्याला सुखी करित नाही व नाशकाली दुःखीही करित नाही. हे निष्पाप! जे कर्म वासनाविरहित बुद्धीने केले जाते, ते दग्धबीजाप्रमाणे पुनः अंकुर उत्पन्न करू शकत नाही. देह, इंद्रिये इत्यादि साधनांच्या समूहाकडून कर्म केले जाते. पण त्यांच्याशी तादात्म्याध्यासाने ऐक्य मानून मीच कर्माचा कर्ता व त्यांच्या फलांचा भोक्ता आहे असा अभिमान धरल्याने कर्माचा लेप होतो. पण प्रत्येक कर्माचे अनेक कर्ते असतांना मीच एक कर्ता व भोक्ता आहे, असे समजणे युक्त कसे आहे? देहेंद्रियादि सर्व पदार्थापासून 'अहंतादि' अध्यासाचा त्याग

कक्ष अगदी पृथक् झालेला ज्ञानी चंद्रा-
सारखा शीतळ, पूर्ण व कांतीने भास्करासा-
रखा भासतो. देहरूपी शास्मली वृक्षापासून
संचित व क्रियमाण कर्मरूपी कापसाची शोभा
ज्ञानरूपी कायूने उडविल्यामुळे कोठे तरी दूर
गेली आहे. प्राण्याची सर्वेच कला अनभ्या-
साने नाश पावते; पण ही ज्ञानकला मनांत
एकदा उत्पन्न झाली, कीं ती इच्छा नसली
तरी चांगल्या शेतांत पेरलेल्या झालीप्रमाणे
प्रतिदिनी वृद्धि पावते. जसे सर्व सरोवरांमध्ये
व समुद्रांमध्ये केवळ एक जलच असते, त्या-
प्रमाणे सर्व शारीरिक वस्तूंमध्ये तद्रूप होऊन
राहिल्यामुळे विश्वरूप झालेला पण वस्तुतः
सत्त्वप्रत्यय एकाच आत्मा स्फुरतो. यास्तव
हे पुत्र ! सर्व जगत् आंतिकरूपनिरहित, तत्प्र-
कृत वैचित्र्यरहित, सत्तांशमात्र मीच आहे,
असे तूं आज. १२०.

सर्ग १२१ वा.

—:०:—

१ जीवाचा उत्कर्ष व अपकर्ष ज्या भावनांनी
होतात त्या भावना मनु सांगतो.

मनुः—जोवर विषयभोगांची आशा असते,
तोवर आत्म्याला जीव ही संज्ञा असते. ती
आज्ञाही त्याला अभिवेकामुळे होते; वस्तुतः
नाही. जेव्हां विवेकबलाने ती आशा क्षय
पावते, तेव्हां अनामय आत्मा जीवत्वाला सोडून
ब्रह्मत्वास प्राप्त होतो. संसाररूपी रहाटगाड-
्याच्या चिन्तारूपी रज्जूला बांधलेला व दीर्घ-
काल खालून वर व वरून खाली जाणारा
घट—मोघा तूं होऊं नकोस. ' हें माझे व मी
याचा ' अशा व्यवहाररूपी दृढ भ्रमाचे जे
मोहाने परिसेवन करितात, ते शठ अधिक-
अधिक खाली जातात. ' याचा मी व हा माझा,
हा मी व हा तो ' अशा प्रकारचा मोह विवेक-

बुद्धीने ज्यांनी टाकलेला असतो, ते उत्तरोत्तर
ऊर्ध्व गमन करितात. हे नृप ! स्वप्रकाश
स्व-आत्म्याचा सत्वर आश्रय करून जगामध्ये
सर्वतः पूर्णपणे चिदाकाशच भरले आहे, असे
पहा, व स्वस्थ रहा. जेव्हां अशा रीतीने चित्चे
रूप अखंड पसरलेले आहे असे समजते, तेव्हाच
तरून गेलेला हा संसार परमेश्वरत्वास प्राप्त
होतो. ब्रह्मा, इंद्र, विष्णु, वरुण जे जे करण्यास
चांगले उद्युक्त होतात, ते ते सर्व मीच चिद्रूप
करतो, अशी भावना करावी. ज्या ज्या शास्त्रांमध्ये
जे जे सांगितले जाते ते सर्व हे राजा !
सत्य-निरंकुश चिद्रिलास आहे. चिन्मात्र स्वरू-
पास प्राप्त झालेल्या, मृत्यूचे उलंघन केलेल्या व
चित्तरहित झालेल्या पुरुषाला जो आनंद होतो
त्याची तुलना कोणाशी करता येणार ? त्याला
उपमाच नाही. हे अशून्य नाही व शून्यही
नाही, अचिद्रूप नाही व चिद्रूपही नाही, अ-
त्मरूप नाही व अनात्मरूपही नाही, अशी
भुवनाची भावना करीत रहा. कारण ब्रह्मसत्तेने
जगाला अशून्य म्हणावे, तर द्वैतापत्ति होते.
' नेति नेति ' असा श्रुतीने निषेध केलेला
असल्यामुळे त्याला शून्य म्हणावे तर सर्वकर्तृ-
तारूप ईशत्वाचा व्याघात होतो. जगाला अचिद्रूप
म्हणावे तर चित्-लाही त्याचे मान होऊं शक-
णार नाही. कारण प्रिवृत्करणप्रक्रियेने तैजसरू-
पाने अनुबिद्ध असेच ते जगत् प्रकाशक तेजाने
प्रकाशमान होते. निरूप जगत् कांही तेजाकडून
प्रकाशित केले जात नाही. त्याच्यामध्ये चित्-
ची अनुवृत्ति होण्यासाठी जगत् हा चित्चा
विकार आहे, म्हणून म्हणावे तर चित् सवि-
कार आहे, असे होते. तसेच जगाला अनात्म-
रूप म्हणावे, तर असंग आत्म्याशी त्याचा
संबंध होऊं शकत नाही. त्यामुळे त्याला
आत्म्याची सत्ता व स्फूर्ति यांचा लाभ होत
नाही. बरे, जगत् आत्मरूप आहे म्हणून म्हणावे

तर त्याचा ज्ञानाने बाध होऊं शकत नाही. अस्तव त्याला अशून्य, शून्य इत्यादि कांहींच न म्हणतां तें अनिर्वाच्य आहे, असें जाणावें. या आत्म्यांत पारमार्थिक स्वरूपाचा आश्रय करून—त्याला साक्षात् जाणून प्रकृति शांत होते. मोक्ष म्हणून कांहीं कोणी निराळा देश नाही, निराळा काल नाही, किंवा निराळी स्थिति नाही. अहंकार या विमोहाच्या क्षयाने ही प्रकृति विलीन होते. साक्षात्कार या नांवाची जी भावना तोच हा मोक्ष होय. ज्याचे शास्त्रार्थ-विचाररूप चापल्य अगदीं शांत झालें आहे, नानारसप्रचुर काव्य-नाटकादिकांविषयीची जिज्ञासा ज्याची निवृत्त झाली आहे, ज्याचे लौकिक प्रियाप्रियादि सर्व विकल्प व त्यामुळे होणारे विक्षेप नाहीसे झाले आहेत तो सम व शाश्वतरूप होऊन सुखाने राहतो. १२१.

सर्ग १२२ वा.

१ त्रयांतीत पदीं स्थित झालेल्या दृढ आत्मज्ञानी मुक्ताची चर्चा मनु लक्षणांनीं सांगतो.

मनुः—जो जे कांहीं यदृच्छेनें प्राप्त होईल त्यानें शरीराला आच्छादित करणारा, जे वेळेला मिळेल ते खाणारा, व जेथे झोप येईल तेथे शयन करणारा असतो, तो सम्राटासारखा शोभतो. वर्णधर्म-आश्रमाचार यांचे प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रांच्या प्रतिबंधांतून जो मुक्त झालेला असतो तो—पिंजऱ्यांतून जसा सिंह, तसा जगद्रुपी जाळ्यांतून निघून जातो. वाणीच्या पलीकडे असलेल्या निरतिशय आनन्दानुभवाचाच तो विषय असतो. विषयांची आशा या दर्शोतून तो बाहेर पडलेला असतो. शरत्काळीं नसें नभस्तळ, त्याप्रमाणे तो कांहीं अवर्णनीय शोभेस प्राप्त झालेला असतो. तो पर्वतावरील मोठ्या सरोवराप्रमाणे गंभीर व

प्रसन्न असतो. परमानंदरूप रसाच्या विरंतर आस्वादनापासून तो केव्हांही द्युत झालेला नसतो. तो स्वतःच स्वतःशीं स्वरूपांत रममाण होतो. तो सर्व कर्मफलांचा त्याग करणारा, नित्यतृप्त व निराश्रय आहे. तो पुण्यानें लिप्त होत नाही, पापाने लिप्त होत नाही, व हर्षविषादादिकांनींही लिप्त होत नाही. जस्त स्फटिक प्रतिबिंबाने रंजित होत नाही, तस्तच तो तज्ज्ञ कर्मफलाने आंत रंजित होत नाही. लोकसमूहांत विहार करणारा तो देहाच्या कोणी कापले तरी दुःखी होत नाही व त्याची कोणी पूजा केली तरी आनंदित होत नाही. प्रतिबिंबांतील पुष्पाप्रमाणे—चित्राप्रमाणे निर्विकार रहातो. तो पृष्ठ आहे म्हणून, त्याची जरी कोणी पूजा केली तरी त्या पूजकाची भ्रंशंसा करीत नाही. कोणी पूजा न केली तरी त्याच्यावर रागावत नाही. सर्व आचार, नख व क्रम यांनी तो जरी संयुक्त झाला किंवा वियुक्त झाला, तरी त्याला हर्ष व विषाद होत नाही. त्याच्यापासून कोणाला उद्वेग होत नाही व तो कोणापासून उद्विग्न होत नाही. त्याला राग-द्वेष-भय-आमंद देणारे विषय प्रारब्धवशात् सोडतात व त्याच्या ठिकाणी संयुक्तही होतात. तो महाशय कोणाच्याही यथार्थज्ञानाचा विषय होत नाही. मोठे मोठे ज्ञानीही त्याला तत्त्वतः ओळखू शकत नाहीत. पण व्यवहारांत एकादा अल्प-ज्ञही त्याला स्ववश करू शकतो. कारण तो सरळ स्वभावाचा असतो. तो एकाद्या तीर्था-मध्ये शरीराचा त्याग करो कीं चांडालाच्या घरांत त्याचा देहपात होवो, किंवा हे राजन् ! त्याचा देहपात या कल्पांत केव्हांच न होवो, अथवा या क्षणीच त्याला मरण येवो, तो वासनाशून्य असल्यामुळे ज्ञानप्राप्तीच्या वेळीच मुक्त झालेला असतो. अहं हीच भ्रांति बंधाला

कारण होते व ज्ञानाने तिचा क्षय होणे हाच मोक्ष आहे. असा मुक्त पुरुष पूजा करण्यास योग्य आहे. तो स्तुति करण्यास योग्य आहे, मोठ्या यत्नाने नमस्कार करण्यास तो योग्य आहे. त्याचे दर्शन घ्यावे. वैभव आणि सिद्धि यांची इच्छा करणारांना तो अभिवाद्य आहे. हे पुत्रा ! ज्याचा भवरोग क्षीण झाला आहे अशा जीवन्मुक्तांना भजनाने ज्ञानद्वारा जें पद प्राप्त होतें, तें परम पवित्र पद यज्ञ, तीर्थ, तप किंवा उत्तम दान यांनी प्राप्त होत नाही.

श्रीवासिष्ठः—असें बोलून तो भगवान् मनु ब्रह्मलोकास गेला आणि इक्ष्वाकुही त्या दृष्टीचा आश्रय करून स्थिर झाला. १२२

सर्ग १२३ वा.

—:०:—

१ ज्ञानी पुरुषाला योगसिद्धीची इच्छाच नसते. श्रीरामः—भगवन् ! हे आत्मवेत्त्यांतील श्रेष्ठा ! तू सांगितल्याप्रमाणे जीवन्मुक्तांची सर्व लक्षणे सिद्ध झाली असतां त्या सन्मतीचा असा कोणता अपूर्व अतिशय होतो ? त्याच्यामध्ये कोणतें आधिक्य येतें ?

श्रीवासिष्ठः—इतर सिद्धांना अगम्य अशाच परमात्मतत्त्वांशामध्ये ज्ञानी जीवन्मुक्ताची बुद्धि आधिक्याने राहते. तो नित्यतृप्त व प्रशान्तचित्त होऊन आत्म्यामध्येच अवस्थित होतो. मंत्र, तंत्र व तप यांनी सिद्धि मिळविलेल्या लोकांनी आकाशगमनादि केलेले पुष्कळदा आढळते. त्यांत अपूर्वता कोणती ? तशा मंत्र-तंत्र-तपःसिद्धांनी अणिमादिकांचीही प्राप्ति करून घेतलेली वारंवार दिसते. कारण यत्नाने अनात्मज्ञानाही त्यांची प्राप्ति होऊं शकते. तत्त्ववेत्त्यानेच त्यांना साध्य केले पाहिजे, असें कांहीं नाही. शिवाय आत्मज्ञाना त्या सिद्धीचे

फारसें कांहीं प्रयोजनही भासत नाही. इतर मूढबुद्धि अज्ञांसारखा तो नसतो. हाच याचा विशेष आहे. सर्वत्र आस्थेचा परित्याग केल्यामुळे त्या महाबुद्धिमानाचे मन निरासक्त—निष्काम व निर्मल असते. तो सर्व भोग्य वस्तूंमध्ये निमग्न होत नाही. तत्त्वबोध झाल्यामुळे ज्याचा अनादिभ्रम अगदीं शांत झाला आहे व त्यामुळे ज्याला विश्रान्ति मिळाली आहे, अशा जीवन्मुक्ताची सर्वधर्मशून्य ब्रह्मचित् हीच मूर्ति आहे. तेच त्याचे मिठाच्या खड्याप्रमाणे एकरस स्वरूप आहे. जीवन्मुक्ताचे, काम-कोप-विषाद-मोह-लोभ-आपत्ति इत्यादिकांचा प्रतिदिवशी अधिकधिक अपक्षय होऊं लागणें हेंच लक्षण आहे. १२३

सर्ग १२४ वा.

—:०:—

१ जीवांचें निष्कारणत्व, २ ग्राह्य विषयाच्या आसक्तीनें बद्धता, ३ अवस्था व ४ मृगव्याधीय आख्यान.

श्रीवासिष्ठः—जसा एकादा ब्राह्मण शूद्रा स्त्रीची इच्छा करून तिचा संभोग, सहवास इत्यादि दुष्टवासनेने आपल्याला उचित अशा ब्राह्मणाच्या सात्त्विक धर्माची हळूहळू उपेक्षा करून कांहीं कालाने शूद्रत्वाचाच अंगीकार करतो, त्याप्रमाणे ईश्वर बुद्धि, इंद्रिये, शरीर इत्यादिकांच्या संगतीने जीवत्वाचा स्वीकार करतो. प्रत्येक सर्गामध्ये दोन प्रकारचीच भूतें स्फुरतात. उपाधिप्राधान्याने भोग्यरूप व उपाहितप्राधान्याने भोक्तृरूप अशीं तीं दोन प्रकारची आहेत. तीं मायागत अनादि दोन प्रकारच्या संस्कारपरंपरेचे अनुसरण करणाऱ्या हिरण्यगर्भात्मक आद्याविस्पंदापासून माया—गंधर्वनगराप्रमाणे आविर्भूत झालेली आहेत. अर्थात् तीं मिथ्या असल्यामुळे निष्कारण म्हणजे

वास्तवसामग्रीची अपेक्षा न करणारी आहेत. (अहो पण ' जो चांगलें कर्म करतो तो चांगला —उत्तमशरीरी होतो व जो पापकर्म करतो तो पापी—पापशरीरी होतो. पुण्यकर्मानें पुण्य-शरीरी होतो व पापानें पापी होतो, ' त्या लोकाहून पुनः अन्य लोकाला कर्म करण्यासाठी व त्याचें फल भोगण्यासाठी तो जातो, ' इत्यादि अनेक श्रुतींमध्ये जन्म व कर्म यांचा बीज व अंकुर यांप्रमाणें अनादि परस्पर कार्य कारणभाव ज्ञात होतो. तेव्हां कर्मशून्य ईश्वराचा आद्य सर्गांत जीवभावानें जन्म कसा सांगितला जातो ? उत्तर—) भूतें ईश्वरापासून जीवभावास प्राप्त होऊन स्वकृत म्हणजे उप-हित-जीवकृत कर्मांनीच जन्मान्तराचा अनुभव घेतात. (ईश्वराला जीवभाव प्राप्त होण्यास कर्माची अपेक्षा नाही, तर जीवभावाची प्राप्ति झाल्यानंतर देहादिकांच्या जन्माला पूर्व पूर्व देहादिकृत कर्मांची अपेक्षा असते. जसे—सूर्याचें जलांत प्रतिबिंब पडण्यास चलनादि क्रियांची अपेक्षा नसते, पण प्रतिबिंबाचें निरनिराळ्या तरंगांत संक्रमण होण्यास व त्यांतील विक्रियांचा अनुभव घेण्यास उपाधीच्या क्रियेची अपेक्षा असते. तसेंच हेंही सभजावें.) जन्म व कर्म यांचा कार्यकारणभाव हा असा आहे. सर्व जीव परम पदापासून कारणावांचूनच निष्पन्न होतात. त्यानंतर त्यांची स्वकर्मेच सुख व दुःख यांचें कारण होतात. जो जशा आत्म्याला जाणतो, तो तदनुरूप संकल्प करतो आणि संकल्पानुरूप कर्म करतो. मनुष्यादि-देहच आत्मा आहे, अशा बुद्धीवांचून तो पुण्य-पापांचा संकल्प करीत नाही व तीं साक्षात् आचरितही नाही. अर्थात् संकल्प हेंच कर्माचें कारण आहे. संकल्पयुक्त असणें, हेंच पुण्या-पुण्यप्रवृत्ति, भोगवासना इत्यादिकांच्या द्वारा बंधाचें कारण आहे. यास्तव तूं त्याचा

त्याग कर. निःसंकाल्पित्व हाच मोक्ष आहे. यास्तव त्याच्या अभ्यासांत तत्पर हो. ग्राह्य विषय व ग्राहक इंद्रिये वगैरे यांच्या भेदाचा भ्रम झाला असतांच, हा विषय अनुकूल आहे, हा प्रतिकूल आहे, इत्यादि ग्राहक मनाचा संकल्प होतो. यास्तव तूं ग्राह्यग्राहकसंभ्रमा-विषयी सावधान हो. तूं एकसारखा हळूहळू संकल्पदशांचा परिहार करीत रहा. तूं संकल्पानें ग्राह्य—विषयभावरूप होऊं नकोस व ग्राहक-भावरूपही होऊं नकोस. तर सर्व भावना टाकून जें अवशिष्ट राहिलेलें साक्षिस्वरूप तन्मय हो. हे निष्पाप रामा ! तुझा इंद्रियसमूह सतत ज्या ज्या विषयावर आसक्त होऊन पडतो, त्याला जर तूं अनुकूल मानलेस, तर त्या-विषयी तुझ्या मनांत आसक्ति अवश्य होईल व त्यामुळे तूं बद्ध होशील; पण त्याविषयी जर तूं आसक्ति ठेविली नाहीस तर मुक्त होशील. तुला या संसारदर्शोतील जर कांहीं आवडलें तर तूं बद्ध आहेस, व त्यांतिल कांहीं एक तुला चित्तांत जर न आवडलें, तर तूं मुक्त आहेस. यास्तव या सृष्टींत तृणापासून देवशरी-रापर्यंत स्थावर-जंगमरूप जितके पदार्थसमूह आहेत त्यांतील कांहींएक तुला न आवडो. तूं जें करतोस, खातोस, हवन करतोस व देतोस त्यांतील कोणत्याही क्रियेचा तूं कर्ता नाहीस, भोक्ता नाहीस. यास्तव तूं त्या क्रिया करता-नाही मतीला कूटस्थ आत्मनिष्ठ करून शम-संपन्न होऊन रहा. संत अतीत कर्माविषयी शोक करीत नाहीत, पुढील कार्याचें चिंतन करीत नाहीत, वर्तमान प्राप्त कर्म मात्र सतत करितात. मनमध्ये तृष्णा-मोह-मदादिक भाव प्रथित आहेत. यास्तव हे रामा ! ज्ञानी पुरुषा-नें मनानेंच मनाचा छेद करावा. बलात्कारानें लोखंडाला लोखंडानेंच जसे तोडतात, त्या-प्रमाणें अतितीक्ष्ण विवेकानें सर्व भ्रमाची

शांति होण्यासाठी मनानेच मनाचा छेद करावा. क्षालनकर्मांमध्ये निपुण असलेले लोक सारादि मलानेच मळ घालवितात. अस्मानेच अस्माचे निवारण करितात आणि प्रतिविधाने विषाचे शमन करितात. जीवाची स्थूल, सूक्ष्म व पर अशी तीन रूपे आहेत. त्यांतील जे पर-रूप आहे त्याचे सेवन कर; व इतर दोन सोड. जो हा हस्त-पादादिमय देह विषयोपभोगासाठी चेष्टा करतो तेच जीवाचे स्थूल रूप आहे. ते त्याच्या भोगासाठी येथे स्थित आहे. त्याचा आकार स्वसंकल्पमय आहे. जे संसाराचा उच्छेद होईपर्यंत असते ते चित्तच जीवाचे आतिबाह्यिक—सूक्ष्मरूप आहे, असे तू समज. जे आदि-अंतश्शून्य, सत्य, चिन्मात्र, निर्विकल्प व सर्व विश्राला सत्ता-स्फूर्ति देणारे ते त्याचे तिसरे पर रूप आहे, असे तू समज. हेच शुद्ध तुर्यपद आहे. त्यांत तू बद्धपद—स्थिर हो. पूर्वाच्या दोन पदांचा सर्वथा परित्याग कर. त्यांच्यामध्ये आत्मबुद्धि ठेवू नकोस.

श्रीरामः—हे मुनिनायका! जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त या तीनही अवस्थांमध्ये जे गुप्त असलेले तुर्य तेच मला विशेषतः विवेचन करून सांगा.

श्रीवसिष्ठः—अहंभाव म्हणजे जाग्रत् व स्वप्न या अवस्थेतील विक्षेप, आणि अनहंभाव म्हणजे सुषुप्तीतील त्या विक्षेपाचे मूळ—आवरण, या व्यष्टिजीवांच्या उपाधि सोडून आणि सत् व असत्—व्यक्त व अव्यक्त या समष्टि जीवांच्या उपाधि सोडून, जे कोठेही सक्त न होतां सम स्वच्छ स्थित आहे ते तुर्य म्हटले जाते. जी स्वच्छ व शांत समता, जीवन्मुक्तांची निरुपाधिक स्थिति, व्यवहारांत जी साक्षि-अवस्था प्रसिद्ध आहे, तिला तुर्यकलना म्हटले आहे. त्या दर्शित संकल्पाचा असंभव असल्यामुळे ते जाग्रत्

नव्हे व स्वप्न नव्हे. अज्ञानाच्या आवरणांमुळे स्वरूपाचाही जणु काय अभाव होत नसल्यामुळे ते सुषुप्तही नव्हे. (अद्वितीय तुरीय जाग्रदादि त्रैतकाची जीवन्मुक्तांमध्ये कसे असते? उत्तर—) जीवन्मुक्त ज्ञानी जीवांना हे जसेच्या तसे असलेले जगत् शांत वाटत असल्यामुळे ते ज्ञानबाधित तुर्यच आहे, असे म्हणतात; पण अज्ञानी जीवांना ते स्थिर स्थित आहे, असेच वाटते. अहंकारकलेचा परित्याग केला असतां, समतेचा उदय झाला असतां, चित्ताला पाण्यांत टाकलेल्या मिठाच्या खड्याप्रमाणे क्षीण केले असतां तुर्यावस्था आपोआप उपास्थित होते. हे देवतुल्य रामा! आतां मी सांगत असलेला हा दृष्टान्त ऐक. म्हणजे तू जरी अगोदरच प्रबुद्ध आहेस तरी आणखी अधिक दृढ बोधवान् होशील.

एका शिक्याने एका मोठ्या अरण्यांत ज्याची बागादि इंद्रियांची चेष्टा ज्ञानाने बाधित झाली आहे, व त्यामुळे जो महामौन धारण करून बसला आहे, अशा एका अद्भुत मुनीला पाहून असे विचारले. बाणाचा ज्याला वेध झाला आहे व त्यामुळे जो पळाला आहे अशा एका हरणाच्या मार्गे लागून तो लुब्धक त्या मुनीपाशी आला होता. तो म्हणाला—“हे मुने! माझ्या बाणाने विद्ध झालेला हरिण येथे आला होता, तो कोठे गेला?” तेव्हां तो मुनि त्यास उलट बोलला—“हे साधो! आम्ही वनवासी मुनि समदृष्टि आहो. व्यवहार करण्यास जो समर्थ असतो तो अहंकार आम्हांला नाही. हे मित्रा! सर्व इंद्रिय-कर्म मन करते. पण ते माझे अहंकारमय मन फार दिवसांपासून क्षीण झाले आहे. जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त या नांवांच्या कोणत्याच दशा मी जाणत नाही. मी केवळ तुर्यावर्येतच स्थित आहे. त्या अवर्येत दृढ्य नाही.”

हे राघवा ! त्या मुनिनायकाचें तें भाषण ऐकून त्याचा कांहींच अर्थ न कळल्यामुळे तो लुब्धक त्याला इष्ट असलेल्या दिशेस निघून गेला. यास्तव हे पराक्रमी रामा ! मी म्हणतो की, तुर्यावस्थेहून दुसरी अवस्थाच नाही. निर्विकल्प चित् हेच तुर्य आहे. तेंच एक आहे, दुसरें कांहीं नाही. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्त हे त्रय चित्ताचें रूप आहे. त्या तीन अवस्थेत आत्मचित्त घोर, शृंगल व मूढ असे त्रिगुणामुळे तीन प्रकारचें होऊन राहते. जाग्रन्मय चित्त घोर, स्वप्नमय चित्त शांत व सुषुप्तभावांत स्थित असलेलें चित्त मूढ होय. या तिन्ही अवस्थांनीं झीन असलेलें चित्त मृत होय. जें मृत चित्त त्यांत केवळ एक सम सत्त्व स्थित असतें. सर्व योगी यत्नानें स्वात्मचें संपादन करितात. कारण तसल्या 'सत्त्व' या नांवाच्या चित्तांत निर्मलतेचें आविर्भाव असतें. त्यामुळे त्यांत स्वात्मसुखाचा सर्वदाच आविर्भाव होतो. म्हणून योगी इतर सर्व व्यवहार सोडून यत्नानें समाधीचा अभ्यास करितात. रामा ! तूं समस्त संकल्पविलासांनीं रहित होऊन निरामयस्वरूपानें तुर्यपदीं स्थिर हो. कारण भेदरहित मुक्त महामुनि सदा त्यांतच स्थित असतात.

सर्ग १२५ वा.

—:—

१ उपायांसह दुर्बपदांतील स्वैर्याचा उपदेश.

श्रीवसिष्ठः—सर्व द्वैतजाताचा निषेध हाच अध्यात्मशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. येथें अविद्या नाही व माया नाही. सर्व अनर्थरहित असें हें नित्य अपरोक्ष ब्रह्म शास्त्राचा विषय होत नाही. ज्ञांत, स्वच्छ, चित्प्रकाशरूप, अत्यंत सम व समग्र ज्ञात्तीर्नी परिपूर्ण, अशा ब्रह्म या कल्पित नांवाच्या तत्त्वविषयी आपापल्या बुद्धीच्या

अनुसार निरनिराळे सिद्धान्त कल्पून कोणी त्याला शून्य म्हणतो, कोणी विज्ञानमात्र म्हणतो, कोणी ईश्वर म्हणतो आणि असे अनेक वादी परस्पर विवाद करतात. पण हे निष्पाप रामा ! तूं मायेपर्यंत सर्व दृश्यजाताचा परित्याग करून मनासह सर्व इंद्रियांच्या व्यापाराचा त्याग कर, व महामौनी हो. पूर्णानंद चिदात्म्यामध्ये निर्वाण पावून, सर्व मनन सोडून, चित्ताचा क्षय करून, बुद्धीला अगदीं ज्ञात ठेवून आत्म्यामध्येच रहा. मुक्ता, आंधळा, बहिरा यांसारखा ज्ञातात्मा हो. जाग्रदवस्थेतच सुषुप्तस्थ होऊन, हे राघवा ! तूं कर्म कर. आंतून सर्वांचा परित्याग करणारा पण बाहेर प्राप्त होईल तसा व्यवहार करणारा हो. चित्तसत्ता हें परम दुःख असून चित्ताची असत्ता हें परम सुख आहे. यास्तव तूं चिदेकरूप होऊन प्रिय-द्वेष्य इत्यादिकांच्या अननुसंधानानें चित्ताला क्षीण कर. रम्य किंवा अरम्य वस्तु पाहून पाषाणाग्रमाणें सम रहावें. एवढ्याच आत्म-यत्नानें संसाराचा जय होतो. सुखाचें चिंतन करूं नये, दुःखाचें चिंतन करूं नये, त्या दोघांच्या साधनाचेंही चिंतन करूं नये. एवढ्याच पुरुषयत्नानें दुःखाचा आत्यंतिक अन्त होतो. त्रिभुवनांतील सर्व वस्तूंचें सार ज्याने साक्षात् जाणलें आहे, त्यामुळेच स्वतः सर्वतः प्रकाशानें शोभणारें जें निरतिशय सुख व अमृत तन्मय जो झाला आहे, त्यामुळे जो परिपूर्ण मंडलानें शोभणाऱ्या चंद्रासारखा आल्हादकारक दिसत आहे, असा परमात्म्यास प्राप्त झालेला तज्ज्ञ जीवन्मुक्तिसुखास प्राप्त होतो. तो प्राइ-व्यप्राप्त व्यवहार जरी करित असला तरी वस्तुतः करित नाही. कारण तो प्रतिबिंबाच्या चेष्टेप्रमाणें आपलें कर्तृत्व पाहतो. १२५.

सर्ग १२६ वा.

१ योगभूमीचा अभ्यासक्रम व लक्षण, २ योगी मध्येच मृत झाल्यास भोग व ३ त्यानंतर जन्मां तरी शिष्टे.

श्रीरामः—सात योगभूमीचा अभ्यास कसा केला जातो ? आणि योग्याच्या भूमिकेची चिन्हे कशा प्रकारची आहेत ?

श्रीवसिष्ठः—पुरुष प्रवृत्त व निवृत्त असा दोन प्रकारचा असतो. स्वर्ग व मोक्ष यांस क्रमाने प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्या योगाने जाव-यास तयार झालेल्या त्या दोघांचे लक्षण ऐक. 'निर्वाण निर्वाण म्हणून जे म्हणतात, त्यांचे काय मोठे महत्त्व आहे ? मला संसारच चांगला आहे,' असें झणून जो आपले शास्त्रविहित कर्म करणारा तो प्रवृत्त झणून म्हटलेला आहे. हजारों जलजंतु, प्रचंड वायु, वडवाग्नि इत्यादि-कांमुळे अतिशय चंचल होणाऱ्या व पूर्वापर सागरांच्या उदरांत विहार करणाऱ्या कूर्मांच्या माना थोडेसे जरी भयकारण झाले तरी आंत शिरून पुनः जशा वारंवार बाहेर येतात, त्या-प्रमाणे वारंवार अनेक जन्म-मरणपरंपरेचा अनुभव घेऊन पुरुष विवेकी होतो. खरोखर संसारव्यवस्था सर्वथा असार आहे. मला हिच्याशी काय करावयाचे आहे ? त्याच त्या शिळ्या कर्मींनी मी दिवस वृथा कां घालवीत आहे ? क्रियांमुळे होणाऱ्या उत्पत्ति, आसि, विकृति व संस्कार या अतिशयांनी निर्मुक्त असलेले ह्य० कूटस्थ नित्य अत्यंतविश्रमण काय बरे आहे ? असा विचार करून त्याला मी अवश्य संपादन करीन, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो तो निवृत्त म्हटलेला आहे. मी विरागवान् होऊन संसारसागराला तरून जाईन, अशा विचारामध्ये जेव्हां तो सन्म-तिमान् तत्पर होतो, तेव्हां भोग व त्यांची

साधने यांविषयी आंत तो प्रत्यही बैराग्यास प्राप्त होतो. चित्तशुद्धीला अनुकूल अशा शौच-सत्संग-ईश्वरोपासन-जपादिरूप क्रियांमध्ये तो आसक्त होतो आणि त्यामुळे प्रत्यही उत्तरोत्तर चित्तशुद्धि होत जाऊन तृष्णाक्षयामुळे आनंदित होतो. ग्राम्य जडचेष्टांची त्याला सतत किळस येते. तो दुसऱ्यांच्या गुप्त दोषांचा तोंडावाटे उच्चारही करीत नाही. पुण्यकर्मांचेच सेवन करतो. पापाला नेहमी भितो. आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या मनाला उद्विग्न न करणाऱ्या, अल्पा-यास व महाफल अशा यम नियमादि कर्मांचेच सेवन करतो. भोगांची अपेक्षा करीत नाही. कारण त्यांत पाप अवश्य होते. स्नेह व प्रेम यांनी युक्त, कोमल, उचित व देश-कालानुरूप अशीच वचने तो बोलतो. पुरुष जेव्हां या गुणांनी विशिष्ट असा होतो तेव्हां तो पहिल्या भूमिकेस प्राप्त होतो. तो शरीर, मन व वाणी यांनी शम-दम-ज्ञान-विज्ञानसंपन्न असलेल्या सज्जनांचे सेवन करतो. इकडून-तिकडून सेवा-नुकूल धनादि आणून त्याच्या योगाने त्यांची सेवा करतो व त्यांच्या तोंडाने पुराण, मोक्ष-धर्म, अध्यात्मसंहिता इत्यादि ज्ञानशास्त्रे श्रवण करतो. असा जो विचारवान् असतो, तोच संसाराचे उलंघन करून जाण्यासाठी प्रथम भूमिकेत प्रविष्ट झालेला आहे, असे म्हटले जाते. पण जो असा साधनचतुष्टयसंपत्ति-युक्त नसतो, तो अध्यात्मशास्त्रांत जरी आसक्त असला तरी रागादिदोषांनी अन-धिकारिजनांना फसवून धनादिकांचे अर्जन करतो. उदरभरण हेच त्याचे ध्येय अस-ल्यामुळे तो केवळ स्वार्थी बंचक आहे. असो; ही 'शुभेच्छा' या नांवाची प्रथम भूमिका आहे. तोच क्रमाने विचारनामक दुसऱ्या योगभूमि-केस प्राप्त होतो. तो श्रुति-स्मृति-सदाचार-धारणा-ध्यान-कर्म यांनी साध्य होणाऱ्या समा-

धीने व यम-नियमादि साधनांनी योगशास्त्राचें प्रतिपादन करण्यास, त्याचें अध्ययन—अध्यापन करण्यास, स्वतः अनुष्ठान करून दुसऱ्याकडून अनुष्ठान करविण्यास समर्थ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आणि आत्मतत्त्वानुभव व उपदेश यांत निपुण असल्यामुळे श्रेष्ठ असलेल्या गुरूंचा आश्रय करतो. श्रवणमननादि विचार करण्यासाठी त्यांस शरण जातो. गृहपति जसा आपल्या गृहांतील कोने-कोपरे जाणतो त्याप्रमाणे चांगले श्रवण करून तत्त्वाला जाणणारा व पदार्थांच्या विशेष विभागांस बरोबर ओळखणारा तो कार्य व अकार्य यांचा निर्णय जाणतो. सर्प जशी कात टाकतो त्याप्रमाणे तो बाहेरून लोकमर्यादेस्तव किंचित् आश्रय केलेली मद, अभिमान, मात्सर्य, लोभ यांची आतिशयिता सोडतो. अशी ज्याची मति झाली आहे, तो शास्त्र, गुरु व सज्जन यांच्या सेवनाने रहस्यासह समग्र तत्त्व यथावत् जाणतो. त्यानंतर एखादा कान्त निर्मल पुष्पशय्येस जसा प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे योगी तिसऱ्या असंसंगनांवाच्या पुढील भूमिकेस प्राप्त होतो. यथार्थ शास्त्रवाक्यार्थांत निश्चल मति धारण करून तापसांच्या आश्रमांतील विश्रमांनी संसारनिंदक अध्यात्मकथाप्रसंगांनी संसारविषयींच्या बैराग्यात्पानदक्रमांनी शिलाशय्येवर बसलेला तो योगी आपले दीर्घ आयुष्य क्षीण करतो. तो नीतिमान् वनवासांतील चित्तोपशमार्थे शोभणाऱ्या व असंगसुखाने सौम्य झालेल्या विहाराने आपला काल घालवितो. अध्यात्मशास्त्राच्या अभ्यासाने व पुण्यकर्मांच्या आचरणाने योग्याची वस्तुहाष्टि उत्तम प्रकारे प्रसन्न होते. तृतीय भूमिकेस प्राप्त

होऊन योगी स्वतः दोन प्रकारच्या असंसंगास जाणतो. त्याचा हा भेद तूं ऐक. सामान्य व श्रेष्ठ असा हा दोन प्रकारचा असंसंग आहे. मी कर्ता नाही, मोक्ता नाही, बाध्य नाही, बाधक नाही, असे जे विषयांविषयींचे असंगत्व तोच सामान्य असंसंग होय. सुख किंवा दुःख हे सर्व पूर्वकर्मनिर्मित व ईश्वराचीम आहे, तेव्हां त्यांत माझे कर्तृत्व कोठे ? व भोग व अभोग हे महारोग आहेत; संपत्ति ह्याच परम आपत्ति आहेत; संयोग हे वियोग होण्यासाठीच आहेत, आणि आवि ह्या चित्ताच्या व्याधि आहेत. काल सर्व पदार्थांना सतत खाण्यास उद्युक्त झाला आहे, असे समजून त्यांवरील आस्था सोडून मनांत त्यांची भावना न करणे, ह्याच सामान्य असंसंग आहे. श्रवणादिकांच्या साह्याने वाक्यार्थज्ञानामध्ये जो संसक्त झालेला असतो, त्या ठिकाणी वरील अनास्था संभवते. अनेक क्रमयोगाने, महात्म्यांच्या संयोगाने, जससांच्या वियोगाने, आणि मनांत श्रवणमननात्मक अस्त्वसंविदेच्या आवृत्तीने, पौरुष प्रयत्नाने, संसृत अभ्यासयोगाने, हातांत ठेवलेल्या आवळ्याप्रमाणे संसारसागराचे परतीर—सारभूत परम कारण आत्मवस्तु स्पष्ट अनुभवास आली असता 'मी कर्ता नव्हे, ईश्वरच कर्ता आहे, माझे पूर्वी केलेले किंवा आतां केले जाणारे कर्म नाही,' इत्यादि शब्दार्थभावनाही खरोखर अगदी दूर सारून जे शांत व मौन धरून राहणे, तो श्रेष्ठ असंसंग होय. जे आंत नाही बाहेर नाही, खाली नाही, वर नाही, दिशांमध्ये नाही, आकाशांत नाही, पदार्थांत नाही, अपश्यार्थांत नाही, जडांत नाही, चेतनांत नाही, असे शांत स्वप्रकाशचिद्रूप, अन्यप्रकाशकरहित तत्त्व ते आकाशासारखे सम स्थित आहे. ते अनन्त, अनन्त, अज, शान्त आहे, असे जाणजे

१ 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सामित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं'—मुंडकोपनिषदाध्ययने पृ. ४३. यो. बा. २-७८

तद्रूप होणें हा श्रेष्ठ असंसंग आहे. विवेक हें कमल आहे. संतोष या सुगंधानें तें कमल मधुर झालें आहे. सत्कार्य हाच त्याचा निर्मल पल्लव आहे. चित्तरूप नालाच्या अग्रभागी गुप्त असलेल्या रागादि वासनांपासून उद्भवलेल्या असंख्य विघ्नरूपी कंटकांनी तें कमल व्यापलेलें आहे. अशा प्रकारचा तो विवेक-कमलवृक्ष चित्तांत रूढ झालेला असून विचार-रूपी सूर्याच्या योगानें विकास पावला आहे. तो असंसंगरूप फल देतो. हीच तिसरी भूमिका आहे व तेंच असंसंगरूप फळ आहे. अनेक जन्मांतील संचित पुण्यकर्मांच्या परिपाकामुळे व ऐहिक पुण्यसंचयानें सत्समागम घडतो. त्यामुळे देववशात् प्रथम—भूमिका उदय पावते. पण ज्या अर्थी ती भूमिका अत्यंत शुद्ध कर्मांनी उदय पावलेली असते त्याअर्थी मेघांकडून प्रत्यही सेक केल्या जाणाऱ्या अंकुरित भूमीप्रमाणें प्रतिदिवशी विवेकोप-देशलक्षण जलसेकानें ती म्लान न होईल अशा रीतीने तिचे रक्षण करावें व तिला वाढवावी. दुष्ट कर्मांमध्ये प्रवृत्ति न होईल अशी खबरदारी घ्यावी. ही शुभेच्छा साधन-चतुष्टयांतील ज्या वैराग्यरूप किंवा शांत्यादिरूप अंशानें प्रथम अंकुरित होऊन वाढू लागेल, त्याच अंशाला विचारानें वाढवावें; आणि शेतकरी जसा अंकुरांची जोपासना करतो, त्याप्रमाणें प्रतिदिवशी यत्नानें त्याची जोपासना करावी. त्या एका अंशाची वाढ झाली असतां दुसऱ्या भूमिही आपोआप वाढू लागतात. कारण ती विचारानें उदय पावलेली एक भूमि इतर भूमीचें उत्पत्तिस्थान आहे. त्यानंतर यत्नानें दुसऱ्या भूमिकेस, द्व० तिसऱ्या भूमिकेस प्राप्त व्हावें. ही श्रेष्ठ असंसंगता आहे. तीच तिसरी भूमिका होय. या भूमिकेत पुरुष, ज्यानें सर्व संकल्प सोडले

आहेत असा होतो.

श्रीरामः—भगवन् ! असत्कुलांत उत्पन्न झालेल्या मूढाचें, रागतः प्रवृत्त झालेल्या अधर्माचें, व ज्याला योगी पुरुषाचा संग प्राप्त झालेला नाही अशा पुरुषाचें संसारांतून उत्तरण कसें होतें? त्याचप्रमाणें पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या, किंवा चवथ्या भूमिकेवर आरूढ झालेला योगी जर मध्येच मरण पावला तर त्याची काय गति होते?

श्रीवासिष्ठः—जो अनेक दोषांनीं भरलेला मूढ पुरुष असतो, त्याचा संसार काकतालीय न्यायानें त्यालाच आपोआप विचार सुचेपर्यंत किंवा साधुसंगतीनें वैराग्य उत्पन्न होईपर्यंत शेंकडों जन्मांनीं पसरलेला असतो. मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा उदय झाला कीं भूमिकेचा उदय अवश्य होतो व त्यामुळे संसाराचा नाश होतो, हा शास्त्रार्थाचा संग्रह आहे. योगभूमिकेनें ज्याचे प्राण शरीर सोडून गेले आहेत, त्या जणांचें पूर्वपातक भूमिकेच्या अंशानुसार क्षीण होतें. त्यामुळे तो देवांच्या विमानांतून, इंद्रादि लोकपालांच्या नगरांत, मेरुपर्वत इत्यादि कुंजांत रमणीबरोबर रममाण होतो. त्यानंतर फलभोगानें पूर्वीं केलेला पुण्यसंभार व पाप-संचय क्षीण झाला असतां ते योगी पुनरपि भू-लोकीं उत्पन्न होतात. अत्यंत पवित्र व श्रीमान् गुणी सज्जनांच्या सुरक्षित गृहांत उत्पन्न होऊन पूर्वजन्मीच्या योगवासनेनें वासित होत्साते योगा-चाच अभ्यास करितात. त्या नव्या जन्मांत ते सुज्ञ पूर्वजन्माभ्यस्त योगभूमीच्या क्रमास आठवून पुढील भूमिकाक्रमावर आरूढ होतात. रामा ! या भूमिकाप्रितयाला जाग्रत् असें म्हटलें आहे. कारण पहिल्या तीन भूमिकांमध्ये भेदबुद्धि यथास्थित असते. म्हणून त्या क्षित-याला जाग्रत् म्हणतात. योगयुक्त पुरुषांची या तीन अवस्थांमध्ये वेगळी आर्यता उदय पावते.

त्या आर्यतेला झणजे पूज्यतेला पाहून मूढबुद्धि पुरुषांच्या मनांत मुमुक्षुता उदय पावते. कर्तव्याचें यथेच्छ आचरण करणारा व अकर्तव्याचें थोडेंसेही अनुकरण न करणारा जो नित्य-नैमित्तिक कर्म करीत राहतो, तो आर्य म्हटलेला आहे. वृद्धांच्या आचारानुसार, यथा-शास्त्र, जें केळें असतां चित्त प्रसन्न होतें-मागून पश्चात्ताप पावत नाही, असें यथास्थित कर्म किंवा लौकिक व्यवहारही जो स्वीकारतो तो आर्य होय. योग्याचें आर्यत्व प्रथमभूमिकेंत अंकुरित होऊन द्वितीय भूमिकेंत विकास पावतें व तृतीयभूमिकेंत तेंच फलीभूत होतें. अशा आर्यतेमध्ये मेलेला योगी शुभसंस्कारानें संपादन केलेले भोग चिरकाल भोगून पुनः योगवान् उत्पन्न होतो. या भूमिकात्रितयाच्या अभ्यासानें अज्ञानाचा क्षय झाला असतां पूर्ण-चंद्राच्या उदयाचीच ज्याला उपमा आहे अशा चित्तांत ज्ञानाचा उदय होतो. त्यानंतर चतुर्थ-भूमिकेस प्राप्त झालेले नियतचित्त योगी सर्व विभागरहित आदि-अंतःशून्य सम ब्रह्म पाहतात. चवथ्या भूमिकेस प्राप्त झालेले अद्वैतांत स्थिर झाले असतां व द्वैतप्रशान्त झालें असतां लोकांना स्वप्नाप्रमाणें पाहतात. झणून पहिल्या तीन भूमिकांना जसें जाग्रत् म्हणतात तसें चवथ्या भूमिकेला स्वप्न म्हणतात. कारण पहिल्या तीन अवस्थांत व्यावहारिक सत्तेनें जगाचें भान होतें व चवथ्या भूमिकेंत प्रातिभासिक सत्तेनें जगाचें भान होतें. पांचव्या भूमिकेस प्राप्त झालेला योगी केवळ सत्तारूपानें अवशिष्ट राहतो. शरत्कालीं विच्छिन्न झालेला अग्रांश जसा विलीन होतो तसें त्या वेळीं त्याच्या चित्तांतील जगत्

विलीन होतें. सुषुप्तपद या नांवाच्या पांचव्या भूमिकेस प्राप्त होऊन योगी सर्व विशेषरहित होतो व केवळ अद्वैतांत अवस्थित होतो. ज्ञानी द्वैतनिर्भास गळून गेल्यामुळे मनांतल्या मनांत अत्यंत आनंदित होतो आणि पांचव्या भूमिकेस प्राप्त झालेला तो सुषुप्तचनच राहतो. तो बहिर्वृत्तिपर जरी असला तरी अन्तर्मुख होऊनच राहतो. नित्य अत्यंत शांत असल्यामुळे निद्रालु असल्यासारखा भासतो. या भूमिकेमध्ये वासना सोडून अभ्यास करणारा योगी क्रमानें 'तुर्या' या नांवाच्या पुढच्या सहाव्या भूमिकेस प्राप्त होतो. त्या अवस्थेत तो सद्रूप किंवा असद्रूपही नसतो. अहंरूप किंवा अनहंरूपही नसतो. तर द्वैत व ऐक्य यांतून बाहेर पडलेला तो केवळ मननरहित होऊन राहतो. त्याच्या हृदयग्रंथि तुटतात, सर्व संदेह शांत होतात, व तो जीवन्मुक्तदशेचा अनुभव घेतो. चित्रांतील दीपाप्रमाणें स्थित असलेला तो वस्तुतः निर्वाण पावलेला नसूनही निर्वाण पावलेलासा स्थित असतो. आकाशांत शून्य कुंभ जसा असतो, त्याप्रमाणें तो अन्तःशून्य व बहिःशून्य असतो. समुद्रांत जसा पूर्ण-कुंभ असतो त्याप्रमाणें तो अन्तःपूर्ण व बहिःपूर्ण असतो. तो जणुंकाय परम आश्चर्यरूप झाला आहे, असें वाटतें; पण वस्तुतः तो नित्यासिद्ध असल्यामुळे कोणत्याच अपूर्व दृष्टीस प्राप्त होत नाही. याप्रमाणें या सहाव्या भूमिकेंत अवस्थित होऊन सातव्या भूमिकेस प्राप्त होतो. सातवी योगभूमिका हीच विदेह-मुक्तता सांगितलेली आहे, ती शब्दांचा विषय होत नाही. ती शांत असून संसारभूमीची पराकाष्ठा आहे. कित्येक तिला शिव म्हणतात. कोणी ब्रह्म म्हणतात. कित्येकांनी तिची 'प्रकृतिपुरुषविवेक' अशी भावना केली आहे. दुसऱ्या कित्येकांनी स्वकल्पनेनें नाना प्रकारे

१ योगाभ्यासाचा आरंभ केल्यावर ज्ञान होण्यापूर्वी मेलेल्या योग्याचें पाप्म निष्काम कर्मानुष्ठानानें खीण होतें. त्यामुळे त्यांचा देवलोकादिभोगही शुभ-संकल्पजन्य, लक्षाक्षनायुक्त असल्यामुळे काम्य कर्म करणारांप्रमाणें गंगादि दुर्वाक्षनायुक्त नसतो. त्यामुळे तो भोग स्वर्गाचा अचानकनाका कारण होत नाही.

तिळा निरनिराळीं नांवे दिलीं आहेत. तीं नित्य अनिर्देश्य आहे. तथापि कसा तरी तिचा उपदेश करितात. हे रघुकुलतिळका! मी तुला या सात भूमिका सांगितल्या. यांचा चांगला क्रमाने अभ्यास केला असतां दुःखाचा अनुभव येत नाही. रामा! एक अत्यंत मदोन्मत्त हत्तीण आहे ती मृदु व मंदमंद संचार करते. ती सदा समरांत—युद्धकर्मांत व्यग्र असते. ती नेहमी लढण्यास तयार असते. दोन मोठ्या दांतांनी ती फार प्रख्यात झाली आहे. अनन्त अनर्थ करणाऱ्या तिळा जर कोणी मारिले तर तो पुरुष या सर्व भूमिकांमध्ये विजयी होतो. जोंवर आपल्या बलाने त्या मदमत्त हत्तीणीला कोणी जिंकले नाही, तोंवर तिने व्यापलेल्या क्षुद्र सांसारिक भूसंपत्तिरूप समरभूमीतही प्रवेश करण्यास कोण समर्थ होणार !

श्रीरामः—मगवन्! आपण सांगतां ती अत्यंत मत्त हत्तीण कोण आहे! त्या समरभूमी कोणत्या! तिळा कसे मारले जाते! व ती दीर्घकाल कोठे रममाण होते!

श्रीवासिष्ठः—‘हे मला असावे’ अशा स्वरूपाची जी इच्छा तीच प्रमत्त हत्तीण आहे. हे रामा! शरीररूपी अरण्यांत ती मत्त हत्तीण शोक—मोह—दैन्य—धावपळ इत्यादि नानाप्रकारचे विद्यास करते. मत्त इंद्रिये हीच तिची भयंकर पोरें आहेत. रसना हेंच तिचें सुंदर वृंहितसाधन आहे. मनोरूपी अरण्यांत ती लपून राहिलेली आहे. शुभ कर्म व अनुभ कर्म हेच तिचे दोन सुंदर दांत आहेत. वासना-समूह हाच तिचा सर्वतः पसरणारा मद आहे. हे रामा! संसारदृष्टि ह्याच तिच्या समरभूमी आहेत. त्यांत पुरुष वारंवार जय व पराजय यांचा अनुभव घेतो. ही इच्छारूपी हत्तीण कृपण क्षणजे अनात्मज्ञ जीवसमूहास मारते.

वासना, इच्छा, मन, चित्त, संकल्प, भावना, स्पृहा इत्यादि नांवांचा समूह हिच्या चित्तकोशांत राहतो. धैर्य या नांवाच्या श्रेष्ठ अस्त्राने सर्वत्र पसरलेल्या या सर्वात्मिका इच्छाकारिणीला तिरस्काराने सर्वप्रकारे जिंकवे. जोंवर ‘मला हें असावे’ असे मनांत वाटते तोंवर ही उग्र कुसंसारविषवाहिरूप तृष्णा विकास पावते. ‘मला हें असो’ असे जे मन तोच संसार होय. तशा आकाराच्या मनाचा उपशम हाच मोक्ष होय. यांत सर्व ज्ञानाचा संग्रह होतो. निरिच्छ व शुद्धाकार पुरुषाचे ठिकाणी आरक्षांत जसा तेलाचा बिंदु त्याप्रमाणे प्रसाद उत्पन्न करणारी स्वच्छ उपदेशवाक् विश्रांति पावते. म्ह० वैराग्यादि साधनांनी संपन्न असलेल्या पुरुषाचे ठिकाणी उपदेशाचा उपयोग होतो. त्याला केलेला उपदेश अविद्यामळाला घालवून चित्ताला स्वच्छ करतो. विषयांचे स्मरण न करणे याच उपायाने इच्छारूप संसारांकुर उदय पावेनासा होतो. विषवल्लीच्या अंकुराप्रमाणे मनांत किंचित् उदय पावलेल्या पण अनर्थ करणाऱ्या इच्छेला विषयांचे अस्मरण याच शस्त्राने तोडावे. कारण इच्छेने व्याप्त झालेला जीव दीनतेला सोडीत नाही. तो भोगाविषयी कृपण होतो. सर्वथा विषयांचे अनुसंधान न व्हावे, क्षणून चित्ताचा निरोध करण्याचा यत्न करणे, विषयांपासून इंद्रियांना परतविण्याचा यत्न करणे, क्षणजे काय ! तर चित्ताने कांहीएक व्यापार न करितां स्थिर राहणे. अभ्याससमयी सावधान राहिल्याने ते सिद्ध होते व परिपाकसमयी अवधान न ठेवले तरी निजलेल्या किंवा मेलेल्या शरीरामध्ये जसे, तसेच ते स्वभावतः सिद्ध असते. यास्तव अहो श्रोते हो ! त्या अनर्थकारिणी इच्छाम-स्थीला प्रत्याहाररूप गळाने बाहेर ओढून काढा व बांधून टाका. उत्तम ज्ञानी ‘हे मला असो’

असें झणून चित्ताचें बाह्य विषयांकडे जें धांवत जाणें तीच कल्पना होय, आणि विषयांचें स्मरण न करणें हाच कल्पनात्याग आहे, असें म्हणतात. विषयस्मरण हाच संकल्प व विषयांचें अस्मरण हेंच शिवस्वरूप आहे, असें विद्वान् समजतात. पूर्वी न अनुभविलेलें व अनुभविलेलें या दोघांचीही भावना केली जाते. यास्तव अनुभूत व अननुभूत या दोन्ही प्रकारच्या स्मृतीला काष्ठाप्रमाणें विसरून व सर्वालाच सत्वर विसरून तूं गूढ व महामाति होऊन रहा. मी दोन्ही हात वर उचलून हा मोठ्याने ओरडत आहे. पण माझ्या त्या आक्रोशाकडे कोणी लक्ष देत नाही. असंकल्प हेंच परम श्रेय आहे. त्याची आंतल्या आंत लोक भावना करीत नाहीत. अहो, मुकाट्याने बसल्यानेच त्या परमपदाची प्राप्ति होते. हे रामा ! त्या परम पदापुढें श्रेष्ठ साम्राज्यही तृणासारखें तुच्छ होतें मला अमुक एका प्रदेशी जावयाचें आहे असा ज्याचा निश्चय झाला आहे, त्या वाटसरूच्या दोन्ही पायांची क्रिया जशी संकल्पावांचूनच होते, त्याप्रमाणें विद्वानाचा स्वकर्तव्याविषयीचा स्पंद-विद्वानाची अवश्य कर्तव्यक्रिया त्याच्या संकल्पावांचून होऊ शकते. याविषयी उगीच अधिक बोलून काय करावयाचें आहे ? मी हें थोडक्यांत तुला सांगतो. संकल्प हा श्रेष्ठ बंध आहे व त्याचा अभाव हीच विमुक्तता आहे. याप्रमाणें हें सर्व अज, शांत, अनन्त, ध्रुव, अव्यय, सत्य, चिद्रूप पहात तूं शांत होऊन यथेच्छ रहा. अहं-मम इत्यादि सर्व भेदांचें विस्मरण हाच जीवब्रह्मैक्यरूप योग आहे, असें ज्ञानी जाणतात. तीच शांत अक्षय स्थिति आहे. साम्यामध्ये स्थित होऊन बासनाशून्य मनानें कर्म कर किंवा तूं समाधितत्पर असशील तर करूं नको. कारण पूर्वोक्त अस्मरण हा योग आहे. तोच स्वाभाविक चित्तस्थाय आहे,

असें विद्वान् समजतात. यास्तव तूं अत्यंत तन्मय होऊन जसा आहेस तसाच रहा. हे रामा ! शिव, सर्वगत, शांत, ज्ञानरूप, अज, शुभ जें ब्रह्म त्याचीच केवळ भावना करणें, हा सर्वत्याग होय. तूं नित्य आपल्या मनांत आत्म्याची भावना करीत स्वतःचें कर्तव्य कर्म कर. 'हा मी' व 'हें माझे' अशी भावना करणारा पुरुष दुःखापासून विशेषतः मुक्त होत नाही. पण जो अशी भावना करीत नाही, तो मुक्त होतो. यास्तव यांतील जें तुला इष्ट वाटेछ तें कर.

सर्ग १२७ वा.

—:०:—

१ रामाची विभ्रांति, २ भरद्वाजाच्या उत्सुकोक्ति, ३ जाग्रदादिकांचें लक्षण व ४ दुरीय इ.चें वर्णन.
श्रीभरद्वाजः—हे गुरो ! शुद्धबुद्धि श्रीरघूच्या कुलांतील श्रेष्ठ राम श्रीवसिष्ठमुनीने याप्रमाणें अनेक प्रकारांनीं सांगितलेलें व ब्रह्मादिमहर्षींच्या संप्रदायानें प्राप्त झालेलें ज्ञानसार ऐकून पुनःही कांहीं जिज्ञासेनें विचारूं लागला, कीं एवढ्याच उपदेशानें त्याचे सर्व संदेह व मोह शांत होऊन तो विषयवैचित्र्यरहित साक्षात्कृत आत्मसुखानें परिपूर्ण होऊन पूर्णबोधात्माच झाला व तसाच अवस्थित झाला तें सांग. कारण तो राम आमच्यासारखा साधारण पुरुष नव्हता. तर तो परमयोगी, विश्वबंध, देवेश, जन्ममरणरहित, शुद्धचिन्मात्रबोधस्वरूप, सकल गुणांचें निधान, रमेचें संनिधान, व लिभुवनाचा उदय, रक्षण व अनुग्रह यांचा अधीश होता.

श्रीबाल्मीकिः—वसिष्ठांचें असें वेदान्तसंग्रहरूप वाक्य ऐकून सर्व विज्ञान ज्याला ज्ञात झालें आहे, असा कमलनयन राम शक्तिप्राप्त-

१ अखंडाकारवाक्यजन्यचित्तवृत्तीत नित्यानिराक्षय आनंदब्रह्मत्वाचा आविर्भाव होणें हाच वेधीक

वशात् अविद्यासंपुटाचें उद्धाटन करणें एतद्रूप उन्मेषानें ज्याचें शुद्धस्वरूप प्रकट झालें आहे, असा होत्साता कांहीं काळ उद्बुद्ध झाला—स्व-स्वरूपांत जागृत व विकसित झाला. तो चैतन्या-नन्दसागर झाला. तो प्रश्नोत्तरविभागादि परि-पाठींनीं—मन-बुद्धि-इंद्रियादिव्यापारांनीं विरहित झाला. त्याचें प्राण आनंदामृतानें पूर्ण झाले. शरीर रोमांचांनीं कंटकित झालें. त्याचें प्रत्यक्-चैतन्य सर्वाधिष्ठान सन्मात्ररूप बनल्यामुळें तो सर्वतः चिद्व्यापकतेनें पूर्ण होऊन राहिला. तो अणिमादि अष्ट सिद्धींना तृणाप्रमाणें तुच्छ समजू लागला. तो निरातिशय आनंदवस्तूमध्ये एकरसभूत झाला व त्यामुळें तो कांहीं बोलला नाही.

श्रीभरद्वाजः—खरोखर, राम केवळ उप-देशानेंच महत्पदास प्राप्त झाला, या गोष्टीचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हे मुनिश्रेष्ठा ! अशा प्रकारची प्राप्ति आह्मांला कशी होणार ? अवि-वेकी, गर्विष्ठ व किंचिज्ज्ञ असे माझ्यासारखे मूर्ख कोठें व ब्रह्मादि देवांनींही प्रार्थना करण्यास योग्य असलेली दुर्लभ रामाची स्थिति कोठें ? अहो मुनीश्वर गुरो ! मला विश्रांति कशी मिलेल ? या अपार भवसागराच्या मोहजालां-तून मी कसा तरून जाईन ? तें मला सत्वर सांग.

श्रीवाल्मीकिः—बा शिष्या ! वसिष्ठ-वाक्यानें व्यक्त झालेला व येथवर मी तुला कथन केलेला जो रामाचा सर्व वृत्तान्त त्याचा शक्तिपात आहे. तंत्रशास्त्रांत प्रसिद्ध असलेला शक्ति-पात येथें विवक्षित नाही. गुरुनें शिष्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं त्याच्या शरीरांत प्रवेश करणें, त्याच्या नाड्यांचें परिशोधन करणें, त्याच्या कुंडलिनीला घात चक्रांत संचार करायचास लावणें व त्यामुळें सर्व भुव-नांतील समाचार प्रत्यक्ष दाखविणें, हा तंत्रशास्त्रां-तील शक्तिपात आहे पण तो स्वतः ईश्वर अस-लेल्या रामाच्या ठिकाणीं संभवतच नाही.

अगदीं पहिल्यापासून आपल्या बुद्धीनें विचार करून त्याचेंच सतत अनुचितन कर. मीही तुझ्या अनुभवाला अनुकूल असें अवस्थात्रय-विवेचनादिक तुला सांगतो. हा अविद्येचा प्रपंच आहे. यांत रतिभरही सत्य नाही. ज्ञानी लोक त्यांतील सत्यासत्याचें विवेचन करितात व अविवेकी वृथा विवाद करीत बसतात. चित्त-हून भिन्न कांहींच नाही. मग प्रपंचाकडून तूं वृथा बद्ध कां होतोस ? हे मित्रा ! प्रणव, महावाक्यें, उपासना यांच्या अभ्यासानें तूं विशुद्धचित्त हो. प्रपंचविषयक वृत्ति हीच जाग्रत्, तिलाच निद्रा ह्मणून म्हटलें आहे. तिच्या आंत निरंजन चित्तदीप उत्तम प्रकारें प्रबुद्ध आहे. हे मित्रा ! या प्रपंचाचें मूळ शून्य आहे व त्याचें शिखरही शून्य आहे. मिथ्याभूत अज्ञान हें त्याचें कारण असून तेंच त्याचें अग्र आहे. मिथ्याभूत अज्ञानांतच त्याचा अंत होतो. त्यांत कांहीं सार नसल्या-मुळें स्थितिकाळींही विद्वानांची त्याच्या ठिकाणीं आस्था नसते. अनादि वासनादोषामुळें हा असत् असलेला प्रपंच पाहिला जातो. गंधर्वनगराकार संसार अनेक विभ्रम उत्पन्न करणारा आहे. तूं कल्याणकारक चैतन्यामृत-कदलीचा परिचय करावयाचा सोडून वासना-विषयवेळींचा आश्रय करून उगीच कां मोहित होतोस ? ज्ञानरूपी आधाराचा परिग्रह करण्यापूर्वींच म्हणजे अज्ञानदर्शतच ही जाग्र-दवस्था प्राप्त होते. दुर्यदर्शत तिन्ही अवस्था नसतात. जे निरालंब ज्ञानी व योगी आहेत, त्या सर्वांच्या अनुभवानें सिद्ध झालेली ही गोष्ट आहे. जीवर चतुर लोक आत्मरूपानें—अमृता-कार रसानें भरलेल्या चिद्रूप महानदीत स्नान करीत नाहीत, तोंवरच ती दुस्तरंगांनीं प्रादु-र्भूत होते. हे मित्रा ! हें जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वीं नसतें, नाशानंतरही नसतें. त्यामुळें तें

मध्यावस्थेतही नाही. जगत् स्वप्नांतील वृत्तासारखे मिथ्या आहे. हे सर्व भेद बुद्धबुद्ध्याप्रमाणे अविद्येपासून उद्भवलेले आहेत. ते एक क्षणभर उत्पन्न होऊन ज्ञानैकसागरांत लय पावतात. ही नदी सुशीतल उदकाची आहे, असे जाणून व त्यांत अवगाहन करून भ्रांतिरूप ग्रीष्मसमयाने संतप्त झालेले व दुःखाचा अनुभव घेतलेले असे जीव त्यांतून बाहेर पडोत. एक अज्ञानसागर सर्व जगाला व्यापून राहिला आहे. त्यांतील 'अहं' ही ऊर्मि फार मोठी आहे. ती अविद्या-अनादि-भ्रांतिवासना याच वायूमुळे उत्पन्न झाली आहे. चित्ताचे त्या त्या विषयांमध्ये होणारे जे विविध स्तब्धन त्याच्या परंपरेचे हेतु रागादिक असून तेच क्षुद्र तरंग होत. ममता हाच त्या सागरांतील मोठा भोंवरा असून तो स्वतः स्वैर प्रवृत्त होतो. राग व द्वेष हे त्या समुद्रांतील दोन मोठे मकर आहेत. त्या दोन सुसरींनी तुला धरलेले असल्यामुळे तुझ्या अगदीं समीप असलेल्या अनर्थरूप मृत्युमुखांतील प्रवेशाचे निवारण कोण करणार ? तुला जर समुद्रांत बुडावयाचेच असेल, तर अमृताचेच शांत कलोल ज्यांत आहेत अशा आनंदसागरांत बुड ! द्वैतग्रहयुक्त सारसागरांत कशाला बुडतोस ? आहे कोण ? गेला कोण ? व कोणाचे कोणत्या उपायाने काय आले आहे ? कांही नाही. मायेत कां बुडतोस ? विवेकी असलेला तू त्यांत पडू नकोस 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादि वेदान्त हे सर्व जगत् एक आत्मतत्त्वच आहे, असे स्पष्टपणे प्रतिपादन करितात. तेव्हां आतां हे बाळा ! तुझ्या शोकाचा विषय झालेला जो भूत विषय तो त्याहून निराळा कोठचा ? सकल जगत् हा अज्ञ पुरुषांना झालेला ब्रह्माचा अन्यथा प्रतिभास आहे. कृतकृत्य पुरुष सदा आनंदाचा अन्यथा विप-

रिणाम न करितां स्वरूपांत स्थित आहेत. अविवेकी जन अकस्मात् शोक करतो व अकस्मात् अत्यंत हृष्ट होतो. पण तत्त्ववेत्ता नेहमी हंसतच राहतो. तत्त्ववेत्त्यांनाही केव्हां केव्हां मोह होत असल्याचा अनुभव येतो, म्हणून म्हणशील, तर त्यांचा मोह हे केवळ अज्ञानांच्या चेष्टेचे अनुकरण आहे. ते हे अत्यंत सूक्ष्म तत्त्व अविद्येने आच्छादित झाले आहे. ज्याप्रमाणे अज्ञ लोकांना जलाच्या ठिकाणी स्थलाचा संशय येतो व मरुस्थलावर जलाचा भ्रम होतो, त्याप्रमाणे अनात्म्याच्या ठिकाणी आत्म्याचा भ्रम होतो. पृथिव्यादि महाभूतांच्या परमाणुमय असलेले हे जगत् जेव्हां जसेच्या तसेच स्थित आहे, तेव्हां त्यांतील गेले ते काय, कीं ज्यासाठीं तूं शोक करीत आहेस ! हे मित्रा ! असत् वस्तूचा भाव व सत्-चा अभाव नाही. आविर्भावतिरोभाव हे धर्म मायिक रचनाविशेषांचे आहेत. (हा सर्व प्रपंच जर मायिक आहे, तर शोक-मोहादि हजारों अनर्थ कां देतो ? उत्तर—) पूर्व अनेक जन्मी संचय करून ठेवलेला जो पुण्य-पापरूप पुरुषप्रयत्न तोच विषाप्रमाणे मरण-मूर्च्छादि सहस्रावधि अनर्थ उत्पन्न करतो. यास्तव ज्याने भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठीं अर्धनारीनटेश्वरादि वेष धारण केला आहे, त्या जगद्गुरु परमेश्वरालाच भज. तुमी सर्व पापे अद्यापि परिपक्व झालेली नाहीत, असे मी समजतो. प्राण्यांनी केलेले पुण्यपामात्मक-कर्मच पशुपति देवाच्या 'पाशत्व' या प्रसिद्धीस प्राप्त झाले आहे. श्रुत्यादि प्रमाणग्रंथांत प्राणिकर्म हेच प्राणिरूपी पशूंना बांधण्याचे पाश आहेत, असे वर्णन केले आहे. यास्तव चित्त प्रसन्न होईपर्यंत तूं साकार देवाचेच भजन कर. चित्तशुद्धीनंतर निराकार परतत्त्वामध्ये तुमी सहज स्थिति होईल. ईश्वरोपासनेने झालेल्या शुद्ध

चित्ताच्या बलाने सहस्रावधि व्यामोहानीं उद्धाम झालेल्या अज्ञानाच्या व्यामोहशक्तीस जिकून तूं गुरुशास्त्रोपदेशावर विश्वास ठेवलेल्या मनाने मनोनिग्रहरूप योगाचा मार्ग धर. एक क्षणभर चित्ताला स्थिर करून आत्म्याच्या योगानेच प्रत्यगात्म्याला पहा. त्या आत्मदर्शनाने तुझी ही पूर्वी तमाने आच्छादित झालेली बुद्धिरूपी रात्र प्रभातभावास प्राप्त होवो. पुरुषकार व्यर्थ आहे. केवल सत्कर्मांनीं चित्तशुद्धि होत नाही. ईश्वराच्या अनुग्रहानेच पुरुषांना प्राप्तव्य फळ प्राप्त होते. (अहो पण पूर्वी तुझी उत्तम कुलांतील जन्म, सदाचार, तप, कर्म इत्यादि वर्तमान जन्मांतील पुरुषयत्न प्राप्त कर्माच्या अपेक्षेने प्रबल आहे, असें झटलेत व आतां ईश्वराच्या अनुग्रहाची अपेक्षा आहे, असें सांगतां, हे कसे ? उत्तर—) प्राप्त कर्मे असंख्य आहेत व या जन्मांतील पुरुषांचा यत्न अल्प आहे. त्यामुळे ईश्वराच्या अनुग्रहावांचून प्राप्त कर्मांना जिकतां येत नाही. पूर्वीही कुलीनत्व, सदाचार, न्याय, प्रयत्न या सर्वांना ईश्वराच्या अनुग्रहाची अपेक्षा आहे, असें मनांत धरूनच पुरुषप्रयत्नाची प्रशंसा केली होती. (तर मग नुस्ती ईश्वराची उपासनाच पुरे झाली. यम-नियमादिक कशाळा ? उत्तर तूं याप्रमाणे ईश्वराला जरी शरण गेलास, तरी पुरुषाच्या तर्काचा विषय न होणाऱ्या व केवळ श्रुतीवरूनच ज्ञात होणाऱ्या धर्मादिसहित ज्ञानलक्षण समूलसर्वकर्मनिरासोपायापामून उद्भिन्न कां होतोस ? श्रुतिप्रोक्त ज्ञानरूप उपाय कां सोडतोस ? कारण उपासनेने प्रसन्न करून घेतलेला ईश्वरही जीवाची ललाटस्थ अक्षर-पंक्ति साक्षात् आपल्या हाताने पुशीत नाही, तर ज्ञानाच्या योगाने मूल अज्ञानाच्या उच्छेदानेच तिचे परिमार्जन करतो. अखंड ब्रह्मचैतन्याचा वक्ता कोठे ? शिष्याचे कौशल कोठे ?

व ही मोहवल्ली कोठे ? पण जिच्याबुळे ही सर्व सामग्री परस्परसंलग्न झाली ती नियति— ईश्वरेच्छा अचित्य आहे. हे भरद्वाजा ! तूं आपल्या मोहाला विवेकाने सर्वथा नाहीसे करून टाक. झणजे तुला आतां असामान्य ज्ञान निःसंशय प्राप्त होईल. महाबलवान् राजा युद्धादि महाआपत्तीत जरी निमग्न झाला तरी साधनसंपन्न असल्यामुळे फार मोठा उत्साह धारण करतो. पण ज्याच्यामध्ये अगदीं अल्प बळ असते तो थोडीशी जरी हानि झाली तरी फार शोक करतो. आत्मज्ञान पुण्यकर्मांच्या अनुष्ठानार्थीन असते. ते अनेक जन्मांनीं सिद्ध होते. ज्ञानी जीवन्मुक्तांमध्ये ज्ञानरूप कार्य पाहिल्याने त्याविषयी अनुमान होते. हे पुत्रा ! ज्या शत्रुरूप सकाम कर्मानेच तुला हा असला बंध प्राप्त झाला आहे त्याच मित्ररूप निष्काम कर्माने तूं मोक्षाला प्राप्त होशील. पुण्यातिशयाने प्राप्त कर्माचा नाश झाला असतां शमामृताने तूच झालेल्या लोकांचा त्रिविध ताप शांत होतो. पावसाळ्यांत मेघसमूह दवा-ग्रच्या शमनाने सर्व भूतांना जसा सुखी करतो त्याप्रमाणेच पुण्यवान् शांत होतो. यास्तव हे मित्रा ! कर्मांचा त्याग करून भ्रवणादि उपायांनीं ब्रह्मामध्ये आसक्त हो. झणजे संसारचक्राचे वर्तुळाकार भ्रमण शांत होईल. जोंवर बाह्य अनात्मपदार्थामध्ये आसक्ति असते तोंवर हे विकल्पापासून उत्पन्न झालेले त्रिजगत् आहे. जल अतिशय चंचल झाले असतां तीरावर विक्षिप्त झालेला—मोठमोठ्या लाटांनीं जोराने सागर हापटत असलेला दिसतो. पण तेच जल त्यांत निश्चल झाले असतां तो केवळ सामान्य जल होतो. तूं विवेकदृष्टीला आच्छादित करणारा हा शोक कां करीत आहेस ? तूं शोकाचा आश्रय कां करतोस ? याप्रमाणे विनाकारण शोकान्व झालेल्या तुला तुझी विवेकदृष्टि

उपलब्धेयत ही अभंगुर प्रज्ञायष्टिच तुझे रक्षण
करो. नदीच्या तरंगांकडून गवन जसें वाहून
जेले जाते त्याप्रमाणे शोक-मोहांमध्ये जे वहात
जातात, त्यांची श्रेष्ठांच्या समूहामध्ये कोणीच
केव्हाही गणना करीत नाहीत. हे जगत
—जीवजात अहोरात्र हर्ष-विषादादि दशारूप
झोपाळ्यावर आरूढ झालेले आहे. क्षुधा-तृषा
इत्यादि सहा ऊर्मि, वसंत, ग्रीष्म इत्यादि
सहा ऋतु, कामादि सहा शत्रु याच शोक्यांनी
झ० हे शोके देऊन काल खेळत असतो. तो
क्रीडाकौतुक करणारा कालच अनेक पर्या-
यांनी पदार्थांना प्रसवतो, लागलीच त्या-
चा संहार करतो. पुनः उत्पन्न करतो,
पुनः मारतो. (इतर सर्व प्राण्यांच्या शरीरा-
प्रमाणेच आपले शरीरही कालाचे अन्न आहे.
ज्याचे जे अन्न आहे तो ते अवश्य खाणारच,
असे समजून त्या शरीरादिकांवरील अहंभाव
टाकावा, ह्मणजे त्यासाठी शोक करण्याचा
प्रसंग येत नाही, अशा आशयाने म्हणतात—)
कलरूपी सर्पाला बलात्काराने पकडून खाण्यास
योग्य असलेल्या प्राण्यांतील कोणीही दर्श-
नाचा विषय होत नाही. वस्तुतः कोणताही
विशेष धर्म नाही व कोणी धर्मी नाही. देवांची
शरीरेही जेथे दुष्ट कालाच्या भक्ष्यस्थानी पड-
तात, तेथे एक निमेषभरही न जगणाऱ्या मनु-
ष्याच्या शरीराची काय कथा ! अरे वेढ्या ! संप-
त्तीच्या वेळी संतुष्ट होऊन तू स्वतः असा नाचू
कां लागतोस व विपत्तीच्या वेळी विकलेंद्रिय
होऊन असा दुःखी कां होतोस ! एक क्षणभर
निश्चल—स्थिर होऊन—चित्ताला स्थिर करून
हे संसारनाटक पहा. हे भरद्वाजा ! या जगाला
अनेक तरंगयुक्त व क्षणभंगुर पाहिल्यामुळे
विद्वान् यत्किंचितही स्थिर होत नाही. तू
अभंगल शोकाचा त्याग कर व मंगलाचे
चिंतन कर. चिदानंदनघन स्वच्छ आत्म्याची

भावना कर. देव, द्विज व गुरु यांच्या वचना-
दिकांवर ज्यांची अत्यंत श्रद्धा आहे व त्यामुळे
ज्यांची चित्ते कोमल झाली आहेत, व ज्यांचा
आगमप्रमाण आहे त्यांना महेश्वर प्रसन्न होतो.

भरद्वाजः—तुझ्या प्रसादाने मी हे सर्व
पूर्णपणे जाणले. वैराग्याहून श्रेष्ठ बंधु नाही व
संसाराहून निराळा शत्रु नाही. आतां वसिष्ठाने
अनेक वाक्यरूप समग्र ग्रंथाने ज्या ज्ञान-
सागराचे उपपादन केले, जे रहस्य सांगितले
तेच संक्षेपतः ऐकण्याची मी इच्छा करतो.

श्रीबालमीकिः—हे भरद्वाजा ! हे विष्णुकि
देणारे महाज्ञान तू ऐक. त्याचे नुस्ते श्रवण
केल्यानेच तू भवसागरांत निमग्न होणार नाहीस.
जो एक असूनही उत्पत्ति, स्थिति, संहार
इत्यादि भेदांनी अनेक प्रकारे स्थित आहे, त्या
सच्चिदानंदमूर्तीला नमस्कार असो. प्रपञ्चाचा
प्रविलय—बाध केला असतां तत्त्व कसे प्रकाश-
मान होते त्याचा उपाय वेदांच्या आज्ञेप्रमाणे
संक्षेपतः मी सांगतो, तो ऐक. पूर्वी तुझ्या
ठिकाणी दिसत असलेली पूर्वापर विचार क-
ण्यास समर्थ अशी तुझी स्मृति नष्ट केली
झाली ? कारण त्या स्मृतीच्या बलानेच सर्व
करस्थित आमलकाप्रमाणे स्वतः ज्ञात होते.
स्वतः आपणच आपल्या चित्ताने विचार केला
असतां ज्याच्या प्राप्तीने शोक करण्याचा प्रसंग
येत नाही ते पद प्राप्त होते. यास्तव पुनरपि
सच्छास्त्र, सत्संग, व वैराग्ययुक्त विवेक यांनी
त्याची भावना करावी.

सर्ग १२८ वा.

१ प्रविलापनयुक्तीने भरद्वाजाची कृतार्थता,
२ ज्ञानिकर्तव्य ३ रामाच्या व्युत्थापनश्चा क्रम.

श्रीबालमीकिः—अंतःकरणाला शांत
करून, बाह्य इंद्रियांचे दमन करून, निर्विघ्न व
काम्य कर्मे आणि विषयेन्द्रियसंयोगजन्य सुख
यांपासून निवृत्त होऊन, मृदु आसनावर बसून

चित्त व इंद्रिये यांच्या क्रियांचे नियमन करून चित्त प्रसन्न होईपर्यंत 'ॐ' असा उच्चार करावा. त्यानंतर अन्तःकरणशुद्धीसाठी प्राणायाम करावा. विषयांपासून इंद्रियांचा हळू हळू प्रस्थाहार करावा. देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि, व क्षेत्रज्ञ यांतील ज्यांचा ज्यांचा ज्या भूतापासून किंवा देवापासून संभव झाला आहे ते ते त्या त्या आपल्या कारणाहून पृथक् नाही, असे स्मरावे. याप्रमाणे दृढ अनुसंधानाने आध्यात्मिक देहेन्द्रियाद्रि भाव सोडून 'त्यांचा कारणभूत देवतासमदृष्ट्यात्मा—अकारार्थ—विराट् मी आहे, अशा भावनेने प्रथम विराटांत स्थित होऊन, त्यानंतर त्याच्या कारणांत — उकारार्थांत — सूक्ष्मभूतलिंगसमदृष्ट्यात्म्यांत — हिरण्यगर्भांत स्थित होऊन, विराट् हिरण्यगर्भरूप आहे, असे चिंतन करून, त्यानंतर तत्कारणभूत त्रिगुणात्मक मायोपहित—मकारार्थ—अव्याकृतांत स्थित होऊन त्यानंतर सर्व जगाचे मूलकारण अशा मायेने उपलक्षित होणाऱ्या अव्याकृतासह सर्वांच्या अधिष्ठानांत — अर्धमात्रालक्षित शुद्ध ब्रह्मांत अव्याकृताचा विलाप करून स्थित व्हावे. म्ह० सर्व ब्रह्ममय आहे, अशी भावना करावी. क्षणजे मांसादि पार्थिव भागाचा पृथिवीमध्ये प्रविलाप करावा. तो पृथिवीमय आहे, अशी भावना करावी. तसाच रक्तादि जलविकारांचा जलांत, बुद्ध्यादि तेजाच्या विकारांचा तेजांत, प्राणादि वायुविकारांचा महावायूंत, उदरादि आकाशाचा भूताकाशांत प्रविलाप करावा. तीं तीं कार्ये कारणरूप आहेत, अशी भावना करावी. घ्राणादि इंद्रियांचा त्यांच्या त्यांच्या कारणभूत पृथिव्यादि देवतांमध्ये प्रविलय करावा. 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' या श्रुतीत वर्णन केल्याप्रमाणे कर्ता जो जीव त्याच्या शब्दादि बोधांची सिद्धि होण्यासाठी कर्णादि गोलकांत

अनुप्रवेश करून श्रोत्रादिरूप इंद्रियभावांने युक्त असलेल्या दिशा, आदित्य इत्यादि देवतांचा क्रमाने त्या त्या देवतेमध्ये प्रविलाप करावा. आपल्या श्रोत्रांचा दिशांमध्ये विन्यास करावा. त्वचेचा विद्युत्-मध्ये, चक्षूंचा आदित्य-बिंबांत, व जिह्वेचा वरुणदेवतेमध्ये विन्यास करावा. प्राणांचा वायूंत, वाणीचा अग्नींत, हस्तांचा इंद्रांत, आपल्या पायांचा विष्णूंत, वायूचा मित्रांत, व उपस्थाचा कश्यप—प्रजापतींत न्यास करून मनाचा चंद्रांत निवेश करावा. बुद्धीचा निग्रह चतुर्भुजांत करावा. कारण या सर्व इंद्रिय-देवता आहेत. 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' या श्रुतिप्रमाणाला अनुसरून देवताच इंद्रियांच्या व्यपदेशाने स्थित आहेत, इंद्रिये क्षणून निराळ्या वस्तुच नाहीत; क्षणून तत्त्वोपदेशाने प्रविलाप करण्यासाठी मी त्यांचा उल्लेख केला आहे. मी स्वतःच माझ्या कल्पनेने ह्या गोष्टी प्रकट केलेल्या नाहीत. याप्रमाणे आपल्या देहेन्द्रियांचा विराडात्म्यामध्ये न्यास करून 'मी विराट् आहे' असे चिंतन करावे. ब्रम्हांडांत जो हा अर्धनारीश्वर प्रभु स्थित आहे, तो सर्व भूतांचा आधार आहे. तोच सर्वभूतांचा मातृपितृरूपाने कारण आहे. तोच हा पितृत्वामुळेच स्वतः उत्पन्न केलेल्या देव-मनुष्यादि जगाच्या अन्न-पानादि जीवनोपायांत व्यवस्थित होऊन हवि-वृष्टि इत्यादिकांच्या योगाने सर्वांचा पोषक जो श्रौत-स्मार्त यज्ञ तत्सृष्टिरूप होऊन ब्रम्हांडांत स्थित आहे. ब्रम्हांडाच्या बाहेर द्विगुण पृथ्वी, पृथ्वीच्या बाहेर द्विगुण जल, जलाच्या बाहेर द्विगुण तेज, तेजाच्या बाहेर द्विगुण वायु, वायूच्या बाहेर द्विगुण आकाश, अशीं हीं भूतांचीं एकेकाच्या पुढे उत्तरोत्तर दसपट अधिक आवरणे ब्रम्हांडावर आहेत. याप्रमाणे अपंचीकृत व पंचीकृत व्यापक भूतसमूहाने जगत् गुंफलेले आहे. म्हणूनच पृथ्वीचा जलांत, जलाचा तेजांत

तेजाचा वायूत, वायूचा आकाशांत प्रविलाप करावा. म्हणजे कार्यभूत कारणभूतरूप आहे, अशी भावना करावी. समस्त स्थूल प्रपंचाच्या उत्पत्तीचे कारण असे जे महदाकाश—हिरण्य-गर्भाकाश त्यांत आकाशाचा प्रविलाप करावा. लिंगमात्रशरीर धारण करणाऱ्या योग्याने त्यांत क्षणमात्र स्थिर राहून, सर्व तन्मात्र आहे अशी भावना करावी. वासना, सूक्ष्मभूते, कर्म, अविद्या, दश इंद्रिये, मन, बुद्धि, यांला ज्ञानी लिंगशरीर म्हणतात. याप्रमाणे स्थूल उपाधीचा प्रविलाप करून जणुंकाय अर्धा संपन्न झालेला व ब्रम्हांडात्मतेचा अभिमान सोडल्यामुळे त्यांतून बाहेरसा पडलेला जो योगी त्याने सूक्ष्मभूतात्मक लिंगसमाप्तिदेहांत मी आत्मा—अधिष्ठाता—हिरण्य-गर्भच आहे, असे चिंतन करावे. (अहो, पण लोकांत चतुर्मुख पद्मसंभवदेह हिरण्यगर्भ झणून प्रसिद्ध आहे. हा सूक्ष्मभूताचा समष्ट्यात्मा चतुर्मुख नव्हे. तेव्हां त्याला हिरण्यगर्भ कसे म्हणतां? उत्तर—) भूतसूक्ष्मांमध्ये अभिमान ठेवून अवास्थित असलेला हाच ब्रम्हांडाच्या प्रविलापनाच्या पूर्वी ब्रम्हांडैश्वर्य भोगण्यासाठी आपल्या षष्ठीद्वय देहाची कल्पना करून चतुर्मुख होतो. असो; मी हिरण्यगर्भच आहे, अशी भावना केल्यावर त्या लिंगाचा प्रविलाप अव्याकृतांत करावा. अपंचीकृत भूतांहुनही ते सूक्ष्म आहे. झणून मायेच्या—अंशभूत उपाधीच्या आकाराने अव्याकृतांत व उपाहित चिदाकाराने अव्यक्तांत बुद्धिमानाने लिंगाचा प्रविलाप करणे उचित आहे. कारण जडांशाचा जडांत व चिदाभासाचा चित्-मध्ये प्रविलय करणेच युक्त आहे. ज्यांत मामरूपरहित झालेले जगत् अवास्थित असते, त्याला सांख्य प्रकृति म्हणतात, वेदांती माया म्हणतात, तार्किक परमाणु म्हणतात, व तर्कानी ज्याची चित्ते विभ्रान्त झाली आहेत असे बौद्ध संवृत्तिसंज्ञक अविद्या म्हणतात. प्रलय-

समयी सर्व पदार्थ त्या अव्याकृतांत लय पावून अव्यक्तरूपी होऊन त्याच्या सत्तेनेच राहतात. ते परस्परसंसर्गशून्य, चिद्भोग्यतालक्षण आत्वाद-शून्य होऊन राहतात. प्रलयानंतर सृष्टिसमयी त्या प्रकृतिभूत अव्याकृतापासूनच उत्पन्न होतात. सृष्टीची प्रवृत्ति होईपर्यंत ते तत्स्वरूपच होऊन राहतात. आकाश, वायु इत्यादि क्रमाने सृष्टि प्रवृत्त होते व पृथिवी, आप, इत्यादि सृष्टीच्या उलट क्रमाने लय होतो. झणून जाग्रदादि स्थानत्रयाचा वर सांगितल्याप्रमाणे त्याग करून त्याचे अधिष्ठान जे तुरीय अव्यय पद त्याच्या प्राप्तीसाठी त्याचे ध्यान करावे. ध्यानाने प्रदीप्त झालेल्या चरमसाक्षात्काररूप वृत्तीने ध्यानकर्तृकरणरूप लिंगही मूल अज्ञानाच्या बाधाने प्रविलापित करून घट फुटला असतां घटाकाश महाकाशांत जसे, त्याप्रमाणे निरति-शयानंद परब्रम्हांत प्रवेश करावा. तीच याची कृतार्थता होय. पण “नान्तःप्रज्ञं” इत्यादि श्रुतींत लिंगाचा बाध दिसत नाही; तेव्हां त्याची निवृत्ति कशी होणार, झणून म्हणाल, तर जाग्रदादि तीन स्थानांचा बाध झाल्यावर लिंगाचा बाध अर्थसिद्धच आहे. कारण स्थूल-सूक्ष्म भूते, इंद्रिये, मन, बुद्धि, वासना, कर्म, प्राणवायु व अज्ञान यांतच लिंग प्रतिष्ठित आहे. (अहो, पण ‘अज्ञान’ ही लिंगाची प्रतिष्ठा कशी? उत्तर—) शुद्ध ब्रम्ह अज्ञानाच्या आवरणाने अव्याकृतावस्थेस प्राप्त झाले असतांच सूक्ष्म भूतांच्या द्वारा लिंगाची उत्पत्ति होते. अज्ञानावांचून ती होत नाही. यास्तव तेच लिंगाची मूल प्रतिष्ठा आहे. अज्ञानाची निवृत्ति झाली असतां लिंगानिगडाचा भंग होतो.

भरद्वाजः—आतां मी लिंगरूप सोड्या-पासून सर्वथा मुक्त झालों आहे. कारण मी चिदंश असल्यामुळे चैतन्यानंदसागरांत प्रविष्ट झालों आहे. अभेदांमुळे मी सर्व उपाधींनी

रहित असा परमात्मा आहे. मी कूटस्थ, केवल, व्याप्ती व चिदचिच्छक्तिमान् आहे. एकाच घटाचा घट, कलश अशीं अनेक नावे असतात. तदुपहित आकाशाला घटाकाश, कलशाकाश अशीं नावे प्राप्त होतात. त्याच न्यायाने एकाच अज्ञानाला जगद्रूप निरानिराळ्या नांवांची प्राप्ति होते, व त्या जगद्रूपरहित माझ्या ठिकाणी जीव, ईश्वर, देव, नर, कुंजर, इत्यादि नामभेदकल्पना झाली आहे. पण दृष्टान्तांतील एका घटाचा भंग झाला असतां उपाधि व उपहित या दोघांची निवृत्ति होऊन शुद्ध आकाशरूप ऐक्य जसे होते, त्याचप्रमाणे एका अज्ञानाची निवृत्ति झाल्याने सर्व नामादिभेदांच्या निवृत्तीने चिदैक्यसाम्राज्य होते. अग्नीत टाकलेला अग्नि समानत्वास प्राप्त होतो, आणि त्याच नांवाचा व तन्मय होऊन मग विशेषतः तो ग्रहण केला जात नाही. लवणाच्या ढिगांत टाकलेले तृणादिक जसे लवण होते, त्याप्रमाणे चैतन्यांत टाकलेले अचेतन जगत् चेतनरूप होते. जसा मिठाचा खडा समुद्रांत टाकला असतां नामरूपापासून सर्वथा मुक्त होऊन समुद्रत्वास प्राप्त होतो, जसे जलांत टाकलेले जल, दुधांत टाकलेले दूध, व घृतांत टाकलेले घृत आपापल्या स्वरूपांत मिळून जाते व त्यानंतर ते ते पदार्थ विशेषतः ग्रहण केले जावत नाहीत, त्याप्रमाणे मी सर्वभावाने सद्रूप, जित्यानंद, समस्तज्ञ, परमकारण सर्व श्रेष्ठ चेतनामध्ये प्रविष्ट झालो आहे. नित्य, सर्वगत, ज्ञात, निर्दोष, निरंजन, निष्कल, निष्क्रिय, व शुद्ध असें ते परम पद ब्रम्ह मी आहे. ते हेयोपादेयरहित, सत्यरूप, इंद्रियरहित, केवल, स्वयंसंकल्प, शुद्ध परब्रम्ह मी आहे. पुण्यपाप, कृत्य, जगाचे परम कारण, अद्वितीय, पर, ज्योतिःस्वरूप, आनंद, अव्यय ब्रम्ह मी आहे. मी व अशाच दुसऱ्याही गुणांनी युक्त, सत्त्वा-

दिगुणरहित, सर्वांमध्ये अन्तर्यामिरूपाने प्रविष्ट झालेले असें जे ब्रम्ह त्याचे श्रवण-गुरु-शुश्रूषादि व वर्णाश्रमादि धर्म आचरणाराने ध्यान करावे. याप्रमाणे ध्यानाचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचे मन त्या ब्रम्हामध्येच अस्त पावते. मन अस्त पावले असतां त्याचा आत्मा आपोआप प्रकाश पावतो. आत्मप्रकाश झाला असतां सर्व दुःखांची हानि होते व आत्मसुख प्रकट होते व साधक स्वतःच आत्मानंदास प्राप्त होतो. चिदानन्दमय प्रभु मज्झून निराळा कोणी नाही, मी एक पर ब्रम्ह आहे, असा आत्मा आंत प्रकाश पावतो.

श्रीवाल्मीकिः—मित्रा ! सर्व कर्मांचा संन्यास करून तूं ब्रम्हामध्येच आसक्त हो. संसारचक्रावरील हें गरगर फिरणें शांत व्हावें, असें जर तुला वाटत असेल, तुला विश्रांतिमुख जर हवें असेल व तें गृहस्थाश्रमांत मिळत नसेल तर कर्मसंन्यास करून ब्रम्हनिष्ठ हो.

भरद्वाजः—गुरो ! तूं सांगितलेलें हें सर्व ज्ञान मी जाणले. माझी बुद्धि निर्मल झाली आहे. संसार आतां फार वेळ राहिलेला नाही. आतां ज्ञानी पुरुषाचे कर्म कशा प्रकारचे असते तें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. त्याचे कर्म प्रवृत्त आहे, निवृत्त आहे, की त्याला कांहीच कर्तव्य नाही?

श्रीवाल्मीकिः—सर्वकर्मसंन्याससहित ब्रह्मनिष्ठ होणें, हाच संसारभ्रमनिवृत्तीचा उपाय आहे, असें जें मी वर सांगितले तें तुला कळले असल्यामुळे तुझ्यासारख्या मुमुक्षूंनी जें कर्म केले असतां श्रवणादिकाला विघ्न येणें हा दोष किंवा वित्तविक्षेप-मालिन्य-पातकादि दोष होणार नाहीत तेंच करावें. कांश्च, निषिद्ध व दृष्टविक्षेप उत्पन्न करणारे असे कोणतेही कर्म करूं नये. जेव्हां जीव मनोमुक्त सोडून ब्रह्मगुणांनी युक्त होतो व त्याचा इंद्रियसमुदाय

अतिशय शांत होतो, तेव्हा तो सर्वव्यापी ब्रह्म होतो. देह, इंद्रिये, मन व बुद्धि या चार कोशांच्या पलीकडे आनंदमय कोश आहे. त्याच्या पलीकडे असणारा जो अविद्यान आत्मा—ब्रह्म, तेंच मी आहे, असे जेव्हा जीव ध्यान करतो तेव्हा तो मुक्त होतो. तो जीव कर्तृ, करण, कार्य, भोक्ता, भोग्य, भोग, ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय या त्रिपुटीहून सर्वथा रहित, सर्व उपाधिरहित, सुख-दुःख-शून्य जेव्हा होतो तेव्हा सर्वथा मुक्त होतो. सर्व भूतांमध्ये आत्मत्वाचा व आत्म्यामध्ये सर्व भूतांना जीव जेव्हा अभेदाने पाहतो तेव्हा मुक्त होतो. तो जेव्हा आग्रस्वप्नसुषुप्त्यासुख स्थानत्रय सोडून तुरीय आनंदांत प्रवेश करतो, तेव्हा मुक्त होतो. जीवाची परमात्म्यामध्ये जी तुरीयसंज्ञक स्थिति ती बीजनिद्रादि—अज्ञानतत्कार्यादि-रहित अवस्था असल्यामुळे चित्सुखरूप आहे. किंवा जीवाची तुर्यस्थ स्थिति निर्विकल्प समाधि किंवा साक्षात्काररूप ज्ञान यांची पराकाष्ठा आहे. त्या अवस्थेत निरातिशय सुखाचा अनुभव येतो. योगाभ्यासाने—ज्ञानाने—निदिध्यासनाने मुमुक्षूच्या मनाचा अस्त झाला असता पश्चात्तत्त्वाहून दुसरे काही उपलब्ध होत नाही. 'हे शिष्या! तुला जर सागरांत बुडवयाचेच असेल तर ज्यांत अत्यंत शांत अमृत-तरंग आहेत अशा केवळ अमृतसागरांत वूड. द्वैतग्रहणरूप स्मरण पाण्याच्या तरंगांनी युक्त असलेल्या क्षारसागरांत बुडू नकोस. सर्वव्यापक परमेश्वर अमरगुरूला भज.' हे भरद्वाजा! आप्रमाणे मी तुला वसिष्ठाचा सर्व उपदेश सांगितला आहे. हे पुत्रा, महाप्राज्ञ भरद्वाजा! या ज्ञानमार्गाने किंवा योगमार्गाने तूं निश्चयाने सर्व ज्ञानहील. शास्त्राच्या परामर्शाने गुरुवाक्याचा अर्थ यथार्थतः जाणल्याने व अभ्यासाने सर्व सिद्धि होते, असे वेदाचे अनुशासन

आहे. यास्तव तूं सर्व सोडून अभ्यासानेच आपले मन स्थिर कर.

भरद्वाजः—हे मुने! राम शोधित स्वात्मस्वरूपाने स्वात्म्यामध्ये—ब्रह्मांत परमयोगास—उपाधित्यागाने ऐक्यास प्राप्त झाला. नंतर त्या देवाने पुढील व्यवहार कसा केला! भगवन्! मी तें जाणून अभ्यासासाठी तसाच यत्न करीन; व त्याच्याप्रमाणेच ध्युत्थानसमयी माझा व्यवहारही होईल.

श्रीबालमीकिः—ज्याचे चित्त अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार झाले आहे असा तो राम जेव्हा स्वस्वरूपांत उत्तम प्रकारे परिणत झाला, तेव्हा विश्वामित्रऋषिश्रेष्ठ वसिष्ठास असे बोलला.

श्रीविश्वामित्रः—हे महाभाग ब्रह्मपुत्र वसिष्ठा! तूं फार थोर आहेस. वर सांगितलेल्या अनुग्रहदृष्टिमात्रप्रयुक्त शक्तिपाताने शिष्याला ब्रह्मरूप करून तूं आपले गुरुत्व—शिष्योद्धार-सामर्थ्य आतांच्या आतांच आम्हांला प्रदर्शित केले आहेस. दर्शन, स्पर्श, शब्द किंवा केवळ कृपादृष्टि यांच्या योगाने जो शिष्यदेहांत शंभूचा समावेश करवितो, स्वशरीरांतून न निघतांच शिष्याच्या कुंडलिनीच्या षट्पक्षांचा भेद करून ब्रह्मरंध्रास्थित परशिवसमावेशरूप व जीवाच्या उपाधित्यागाने शुद्ध ब्रह्मसमावेशरूप शक्तिपात करतो, तोच खरा गुरु. हा रामही स्वभावतःच विशुद्धचित्त व विरक्त होता. तो केवळ विश्रंतीची आकांक्षा करीत होता. त्यामुळे नुस्त्या संवादानेच ब्रह्मपदास प्राप्त झाला. गुरुवान्यापेक्षा शिष्याची प्रज्ञाच बोधाचे कारण आहे. काम-कर्म-वासनात्मक तीन मल पक झालेले नसल्यास ज्याचे मळ पक झाले आहेत अशा शिष्याप्रमाणे साधक कसा जाणू शकेल! गुरु व शिष्य हे दोघेही जर योग्य असले तर केवळ-सारख्या सर्व पुरुषांचीही ते पात्र होतात. आतां कृपा करून रामाचे न्युत्थान करण्यास

तूं समर्थ आहेस. कारण तूं जरी कृतकृत्य असलास तरी आम्ही कार्यामध्ये निविष्टचित्त आहो. मी कोणत्या उद्देशाने आलों आहे व कशासाठी स्वतः राजा दशरथाची प्रार्थना केली तें आठवून, हे मुने! शुद्ध मनाने तें सर्व वृथा करूं नको. रामाच्या व्युत्थापनाने अवताराचे प्रयोजन म्हणजे दुसरे देवकार्य आपण संपादन करूं. मी सिद्धाश्रमास नेलेला राम राक्षसांचे मर्दन करील. त्यानंतर अहल्येची मुक्ति करून जनककन्येशी धनुष्यभंग करून वाङ्-निश्चयपूर्वक विवाह करील. हा जामदग्न्य रामाची ध्रुवगति नष्ट करील. पिता-पितामह इत्यादि क्रमाने प्राप्त झालेलें राज्य सोडून निघालेला हा जीवन्मुक्त असल्यामुळे अभय व निःस्पृह राम वनवासाच्या मिषाने राक्षसांना मारून दंडकारण्यवासी मुनींचा भया-पासून उद्धार करील. तीर्थे व नानाप्रकारचे प्राणी यांना पावन करील. सीतेचे रावणाने हरण करणे या दुर्गतीच्या मिषाने भूलोकी आपल्याला फार शोक झाल्याचे दाखवील. त्याप्रमाणे रावणादिकांच्या वधानेही सर्व स्त्रीसंगी पुरुषांना भूलोकी अस्वास्थ्य व शोक कसा प्राप्त होतो तें दाखवील. त्याचप्रमाणे इंद्राच्या वरदानाने युद्धांत मेलेले वानर, ऋक्ष, इत्यादिकांचे पुनः संजीवन करून दाखवील. अग्निप्रवेशाने सीतेची विशुद्धि व्हावी अशी इच्छा करणारा तो आपल्याला लोकांच्या संतोषाचे किती महत्त्व वाटते, शिष्टजनांना आपले आचरण मान्य व्हावे अशी आपली किती उत्कंठा आहे, तें व्यक्त करील. तो स्वतः जीवन्मुक्त व त्यामुळेच निःस्पृह असूनही, कर्माधिकारी जनांना कर्मानुष्ठानानेच उचित फळ मिळते हें दाखविण्यासाठी कर्म-कांडपरायण होईल. त्याचप्रमाणे उपासना व कर्म यांचे समुच्चयाने अनुष्ठान करण्याचा ज्यांना अधिकार आहे अशा लोकांना ब्रह्मलोकादिगति

दाखविण्यासाठी तो स्वतः ज्ञान-देवताज्ञान—उपासना व कर्मे यांचे समुच्चयाने—सह अनुष्ठान करील. हा राम केवळ वर्तमान जनावरच उप-कार करणारा आहे असे नाही, तर पुढेही जे याचे शास्त्रदृष्ट्या दर्शन, स्मरण, कीर्तन, व चरित्रबोधन इत्यादि करून सर्व अवस्थांमध्ये भक्तीने अनुगत होतात त्यांना हा जीवन्मुक्ति-सुख देईल. याप्रमाणे या रामचंद्राने—महात्म्या पुरुषाने त्रैलोक्याचे व माझेही संपूर्णपणे हित करणे उचित आहे. त्याचे तें कर्तव्य आहे. अहो सर्वजनहो! तुम्ही सर्वजण या रामाचा नमस्कार करा. त्याच्या नमस्कारानेच तुम्ही सर्व जिंकले आहे. त्याहून निराळ्या साधनाची आतां तुम्हांला अपेक्षा राहिलेली नाही. तुम्हां-पैकी कोणी श्रेष्ठ पुरुष श्रीरामाप्रमाणे चिरकाल निर्विकल्पसमाधिविश्रांतीस प्राप्त होवो.

श्रीवाल्मीकिः—विश्वामिताने असे भाषण केलेले ऐकून ते सर्व वसिष्ठप्रभृति सिद्ध, श्रेष्ठ योगींद्र, ज्यांनी अत्यंत दुर्लभ अशी उत्तरचरित्ररूप रामकथा ऐकली आहे असे होत्साते, रामचरणकमलांस नमस्कार करणे व सदा रामस्मरण करणे यांमध्ये आस्थावान् झाले. मैथिलाधिपतीच्या या ऐकलेल्या कथेने भगवान् वसिष्ठ व इतर महर्षिही संतुष्ट झाले नाहीत. म्हणूनच ते त्या गुणसागराचे दुसऱ्यांनी सांगितलेले गुण स्वतः ऐकते झाले व ऐकलेलेच ते गुण दुसऱ्यांस सांगते झाले. भगवान् वसिष्ठ-मुनि विश्वामित्र मुनीस म्हणाला.

श्रीवसिष्ठः—हे विश्वामित्रमुने! हा राजीव-लोचन राम जन्माच्या पूर्वी कोण होता? हा राघव देव होता की मनुष्य होता? तें सांग.

श्रीविश्वामित्रः—अहो जनहो! तुम्ही या रामाच्या ठिकाणीच हा साक्षात् भगवान् वासु-देव आहे, असा विश्वास ठेवा. हाच तो पुराण-पुरुष आहे. ज्याने सर्व विश्वासाठी हरिःसागराचे

मंथन केलें तो हा. उपनिषद्रूप गूढ आगमांचाच हा विषय आहे, अन्य प्रमाणांचा विषय नाही. तो परिपूर्ण, परानन्द, सम, श्रीवत्सलांछन आहे. भवस्यादि साधनांनी त्याला उत्तम प्रकारें प्रसन्न केलें असता हा राम सर्व प्राण्यांना सर्व पुरुषार्थ देणारा आहे. हा कुपित झाला असता मिथ्या विषयांचा नाश करतो व त्यांस उत्पन्नही करतो. हा सर्व विश्वाचें कारण आहे. विश्वाचा उत्पादक आहे. हा सर्वांचा पोषक व रक्षक आहे. हा महासत्ता आहे. या विस्तीर्ण आनंदसिंधूत ज्यांनी विचारानें निःसार व मुदु संसारबंध—कार्यकारणबंध बाधित केले आहेत अशा, जगाला फसविणाऱ्या निष्काम यतींकडूनच प्रवेश केला जातो. हाच क्वचित् ज्ञानानें मुक्त, क्वचित् नित्यमुक्त, क्वचित् तुर्यपदसंज्ञक, क्वचित् मायेत बद्ध झालेला असा चार प्रकारचा होऊन राहिला आहे. हा क्वचित् मायेचा नियन्ता होतो क्वचित् तिच्यांत अडकून राहतो. असा हा पुरुष आहे. हा वेदशरीरी देव आहे. त्रैगुण्यरूप अरण्यांतून पलीकडे गेलेला हा आहे. हा वेदात्मा अद्भुत पुरुष शिक्षाकल्पादि सहा अंगांनी सर्वोत्कर्षानें राहतो. हा चतुर्भुज पालक विष्णु आहे. हाच विश्वरूपा चतुर्मुख आहे. हाच संहर्ता त्रिलोचन महादेव आहे. हा अज आहे. पण मायाशक्तिसंबंधानें उत्पन्न होतो. तो सदा मोहनिद्रेने आवृत्त झालेला नसल्या मुळे महान् जागरूक आहे. तो भगवान् विश्वधारण करतो. तो वस्तुतः रूपरहित असला तरी उपाधिसंबंधानें विश्वरूपवान् आहे. जसा पराक्रमानें अवश्यभावी विजय प्राप्त केला जातो, तेजानें प्रकाशाचा निश्चय केला जातो, व शास्त्रावरून प्रज्ञेचा उत्कर्ष जाणला जातो, त्याप्रमाणें गरुडावरून याची कल्पना होते. ज्याचा हा परम पुरुष पुत्र झाला, तो हा

दशरथ राजा धन्य आहे. हा ज्याचें आपल्या मनानें नेहमी 'हा माझा प्रतियोद्धा' असे चिंतन करणार तो दशकंठही धन्य आहे. याच्या विष्णुशरीरानें रहित झालेला स्वर्गलोक अरेरे, अत्यंत शोच्य आहे! हाय हाय! हा पातालांतूनही येथें आला आहे. पण त्याच्या आगमनानें हा मध्यम लोक आज श्रेष्ठत्वास प्राप्त झाला आहे. क्षीरसागरांत शयन करणारा हा पुरुष 'राम' म्हणून येथें अवतीर्ण झाला आहे. हा राम चिदानन्दधन आहे. हा अनन्य परमात्मा आहे. ज्यांनी आपल्या इंद्रियसमूहाचा निग्रह केला आहे असे योगीच या रामाला जाणतात. आम्ही याचें हें अवर—निकृष्ट—सगुण रूपच पाहण्यास समर्थ आहों. हा भगवान् रघूच्या वंशांत उत्पन्न होऊन त्याला पावन करणार आहे, असे आम्ही ऐकलें आहे. हे वसिष्ठमुने! तूं आम्हांवर कृपा करून याला आतां व्यवहारपरायण कर.

श्रीवाल्मीकिः—असे बोलून विश्वामित्र मुनि मुकाट्याने बसला. पण महातेजस्वी वसिष्ठ रामचंद्राला झणाला—

श्रीवसिष्ठः—हे रामा! हे महाबाहो रामा! हे महापुरुषा! हे चिन्मया! हा तुझ्या विश्वातीचा काल नाही. तूं लोकांना संतुष्ट करणारा हो. योग्याच्या ठिकाणी लोकपरामर्श जोंवर रूढ झालेला नाही, लोकांचा अधिकार उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य जोंवर आलें नाही, तोंवर त्यानें समाधीतच गढून राहणें योग्य नव्हे. तोंवर त्याची ती अवस्था निर्वळही होत नाही. तस्मात् हे पुत्रा! तूं अत्यंत नश्वर अशा राज्यादि विषयांचें पर्यालोचन करून कांही काळ अनुभव घेऊन व देवकार्यादि अधिकारभार कमी करून मागाहून सुखानें समाधीचें सेवन कर.

श्रीवाल्मीकिः—स्वरूपांत लय पावलेला राम वसिष्ठांकडून असें बोलला गेला तरी जेव्हां

कांहीं बोलला नाही, तेव्हां वसिष्ठही सुषुम्नेच्या द्वारा हळू हळू त्याच्या हृदयांत प्रविष्ट झाला, आणि त्याच्या विलीन झालेल्या जीवोपाधिलिंगास घन करून, बीजांत प्रविष्ट झालेला वायु त्यांतील अंकुराला जसा बाहेर ओढून काढतो त्याप्रमाणे बाहेर आकर्षण करता झाला. प्रथम प्राणादिबीजभूत आधारशक्तींत, त्यानंतर प्राणाचा आविर्भाव झाला असतां त्यांत, त्यानंतर मनाचा आविर्भाव झाला असतां मनांत चिदाभासभावाने अनुप्रवेश करणारा, म्हणूनच तत्प्रकाशात्मक तदुपाधिक जीव प्राणद्वारा सर्व नाडीरंध्रांमध्ये अनुप्रवेश करून ज्यानें सर्व ज्ञानकर्मद्रियरूप करणे आविष्कृत केली आहेत असा होऊन रामाने हळू हळू डोळे उघडले. बाहेर वसिष्ठप्रभृति पृज्यांस-विद्वानांस पाहिले. पण तो स्वतः कृतकृत्य झाल्यामुळे सर्व एषणारहित होता. म्हणून कर्तव्य व अकर्तव्य व्यवहाराच्या गुणदोषांचा विचार करून व त्यामुळे हानोपादानवृत्तिरहित होऊन अशा प्रकारच्या मला हे काय सांगणार आहेत, असे मनांत आणून सर्वांच्या तोंडाकडे पहात राहिला. त्यानंतर वरील वसिष्ठांचे वाक्य ऐकून व 'हे गुरुवाक्य अनुलंघ्य आहे' असे पितृभ्रातृबंधादिकांनीं सांगितलेले ऐकून शांतचित्त भगवान् राम असे बोलला.

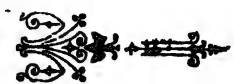
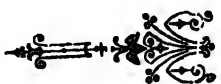
श्रीरामः—तुझ्या प्रसादाने हा मी विधीचा-अवश्य अनुष्ठेय अर्थाचा किंवा निषेधाचा विषय राहिलेला नाही. तथापि तुझे वचन मला सर्वदा ग्राह्य मानले पाहिजे. वेद, आगम, पुराणे यांत व स्मृतींमध्येही हे महा-मुने ! गुरुवाक्य हा विधि व त्याचे अतिक्रमण करणे हा निषेध आहे, असे सांगितले आहे. असे बोलून व त्या महात्म्या वसिष्ठ मुनीचे

चरण मस्तकावर धारण करून तो सर्वात्म्य दयासागर सर्वास ह्मणाला.

श्रीरामः—अहो जनहो ! तुम्ही सर्व एका. माझा अत्यंत निश्चित झालेला निश्चय एका, तुमचे कल्याण असो. आत्मज्ञानाहून व आत्मवेत्त्या गुरूहून श्रेष्ठ कांहीं नाही.

श्रीसिद्धादिकः—हे रामा ! आम्हां सर्वांच्या मनांत हाच एक निश्चय झाला होता व आतां तुझ्या प्रसादाने आम्हांला हा ग्रंथ एकावयास सांपडल्यामुळे व तुझ्या तशः स्वानुभवकथनाने तोच आतां दृढ झाला आहे. हे महाराज रामचंद्रा ! तूं सुखी रहा. तुला नमस्कार असो. वसिष्ठानेही ज्यांना अनुज्ञा दिली आहे असे आम्ही आतां आपापल्या स्थानीं जातो.

श्रीवाल्मीकिः—असे बोलून सर्व निवृत्त गेले; व रामाच्या उत्तम स्तुतीमध्ये रत झाले. रामाच्या मस्तकावर पुष्पांची वृष्टि पडली. हे भरद्वाजा ! मीं हे सर्व रामचंद्राचे कथानक तुला सांगितले आहे. या क्रमगोगाने तूं सुखी हो. श्रेष्ठमुनि वसिष्ठाच्या वचनपंक्तिरूप रत्नमालेने भूषित झालेली अशी ही रघुपतीची जीवन्मुक्तिसिद्धि मीं तुला सांगितली. सर्व कविकुलांना व योग्यांना सेवनीय असलेली ती सिद्धि परम-गुरूंच्या कटाक्षाने मुक्तिमार्ग देते. श्रवणादिकांच्या द्वारा पूर्वोक्त भूमिकाक्रमांत आरोपित करते. राम व वसिष्ठ यांचा हा संवादप्रकार जो नित्य ऐकतो तो मोहमालिन्य-रागद्वेष-महापातक-उपपातक इत्यादि सर्व दोषावस्थांनीं युक्त जरी असला, तरी केवळ श्रवणानेच सर्व दोषांपासून मुक्त होतो व ब्रह्माला प्राप्त होतो.

मुप्रसिद्ध ग. वि. चिन्तणकर आणि मंडळीने
प्रसिद्ध झेलेले धार्मिक ग्रंथ.

१ श्री वाल्मीकिरामायण उपसंहारासह

भाग १ ते ५ किंमत रु. १५-०-०

टीप—(१) श्रीरामायणाच्या पुस्तकांच्या प्रति आतां विक्रीसाठी थोड्याच शिल्लक राहिल्या आहेत. त्यामुळे पूर्वीच्या सवलतीची किंमत यापुढे बंद केली आहे व ता. १ सप्टेंबर १९५६ पासून श्रीरामायण संपूर्ण सेटची मूळ किंमत रुपये १५ फक्त हीच यापुढे ठेवण्यांत आली आहे.

२ महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणित श्री योगवासिष्ठ

भाग १ ते ३ किंमत रु. १८-०-०

टीप—(२) श्रीयोगवासिष्ठ या ग्रंथात काही नवीन फॉर्म छापून पुन्हा बदलून घालणें भाग पडलें व त्यामुळे खर्च वाढला त्यासाठी ता. १ सप्टेंबर १९५६ पासून श्रीयोगवासिष्ठ भाग १, २, ३ या संपूर्ण सेटची किं. रु. १८ फक्त याप्रमाणें ठेवण्यांत आली आहे.

३ रामगीता -- समूल सान्वय मराठी भाषांतर

किंमत रु. ३-०-०

सूत्र ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे :—

१ न. का. वायडेकर गुरुप्रसाद, ४८४ नारायण, पुणे २.

२ ल. ना. गोडबोले बुकसेल्स, सिटीपांस्टासमोर, लक्ष्मीरोड, पुणे २.

३ गोडबोले ग्रंथभांडार ६०७ सराशिव, देशमुख वाडा,

फडतरे चौक, पुणे २.

मुंबई. ४ तुकाराम ब्रक डेपो बुकसेल्स, माधवबाग, मुंबई.